Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№03, 2024

Ужгородський національний університет
Ужгород 2024

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Члени редакційної колегії: Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Берлінгер Деніел – *професор (Румунія)*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., доцент*
Ондрова Юлія – *к.ю.н. (Словацька Республіка)*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №7 від 28.05.2024 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2024

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Буц О.В. СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ВИМОГА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОЗАСТОСОВНИХ АКТІВ.....**15**

Гуртова К.М. РОЗУМІННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ В ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЯХ ВЕЛИКОЇ ПАЛАТИ ВЕРХОВНОГО СУДУ.....**20**

Добкіна К.Р. ДЕРЖАВОТВОРЧА І ЗАКОНОДАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ МАРІОНЕТКОВИХ РЕСПУБЛІК НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1918-1921 РОКАХ.....**26**

Моряк-Протопопова Х.М. ПОШИРЕННЯ НА ГАЛИЧИНУ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....**31**

Телеп Ю.В., Попович Т.П. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ П.Д. ЛОДІЯ.....**37**

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Венглінський О.О. ІНФОРМАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....**42**

Гудзь Т.І. ВЗАЄМОДІЯ МЕДІА ТА СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ..... **48**

Забокрицький І.І. ПРАВО НА ШТУЧНЕ ПЕРЕРИВАННЯ ВАГІТНОСТІ (АБОРТ) В ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ США: ОГЛЯД ОСТАННІХ ТЕНДЕНЦІЙ.....**54**

Кушнір І., Адамчук С. ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСОВОГО ХАРАКТЕРУ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З ОБМЕЖЕННЯМ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ ГРОМАДЯН.....**59**

Лавренко Д.О. ФУНКЦІОНАЛЬНА ПАНЕЛЬ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ.....**64**

Лемак О.В. ЗНАЧЕННЯ І РОЛЬ КОНСТИТУЦІЇ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: АСПЕКТИ СУТНІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК.....**69**

Мазур Л.Б., Медвідь Л.П. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОНАННЯ НОВИХ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ЖИТЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗА УМОВ УЧАСТІ В НИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ.....**77**

Омелько І.І. КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕЛЕГУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ПОВНОВАЖЕНЬ УРЯДУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ.....**85**

Прудкий Б.О. ДО ПИТАННЯ ДОКТРИНАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ.....**90**

Фірсов В.Д. КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ТА ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ: ПРАКТИКА СПІВІСНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ.....**102**

РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Болдирева В.М. ЮРИСДИКЦІЙНА ФОРМА ЗАХИСТУ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....**110**

Брянкін А.С. ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В ПОЛЬЩІ: СОЦІАЛЬНІ ПРАВА БІЖЕНЦІВ.....**115**

Бус К.І. КОНВАЛІДАЦІЯ ПРАВОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ПІД ВПЛИВОМ ПОМИЛКИ.....**119**

Ватрас В.А., Нечипорук Л.Д. ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЄЗДАТНІСТЬ ЯК УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПОЗОВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....**125**

Галкевич С.В. ВПЛИВ ПІДВИЩЕНОГО РИЗИКУ НА ЦИВІЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАВДАНУ МАЙНОВУ ШКОДУ.....**130**

Головач А.Й. МИРОВА УГОДА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ.....**135**

Грицишина Л.В. ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СІМЕЙНІ ФОРМИ ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....**139**

Кириченко В.О. ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В УМОВАХ ЗАПРОВАДЖЕНИХ САНКЦІЙ ДО КРАЇН-АГРЕСОРІВ ТА КРАЇН-СПОНСОРІВ ТЕРОРИЗМУ.....**144**

Лукашов Р.С. ПРОВІДНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ РИНКУ ЮРИДИЧНОГО КОНСАЛТИНГУ В УКРАЇНІ ТА ОСНОВНІ ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ КОНСАЛТИНГОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....**149**

Парасюк М.В. ПРОЦЕСУАЛЬНА ДОБРОСОВІСНІСТЬ І ЕЛЕКТРОННІ ТЕХНОЛОГІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ.....**155**

Печерова Н.Г. МАЙНОВІ ПРАВА АВТОРА НА СЛУЖБОВИЙ ТВІР В АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....**160**

Сахно Ю.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ДОГОВІРНОЇ ТА ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ, НІМЕЧЧИНИ ТА ФРАНЦІЇ.....**168**

Стільник І.В. ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ ТА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ: ДИХОТОМІЯ ПОНЯТЬ.....**173**

Чепис О.І., Чепис Т.В. ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВІД НЕДОБРОСОВІСНОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПРАКТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....**177**

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Дорошенко Л.М. ФЕНОМЕН ДОВІРИ В ДОГОВІРНОМУ РЕГУЛЮВАННІ КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН.....**183**

Орлова О.С. ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПРОГРАМНИХ ЗАСАД.....**189**

Скібяк О.С. ЗАСНУВАННЯ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....**195**

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Гетьманцева Н.Д. СТИМУЛЮВАННЯ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ЗАКОНОМІРНА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ-ПРАЦІ.....**200**

Кітченко М.Ю. НЕМОЖЛИВІСТЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІВНИКА РОБОТОЮ ЯК НОВА СПЕЦІАЛЬНА ПІДСТАВА РОЗІРВАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ З ІНІЦІАТИВИ РОБОТОДАВЦЯ: ЩОДО ДОЦІЛЬНОСТІ ВІДНЕСЕННЯ ДО СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДСТАВ ЗВІЛЬНЕННЯ.....**205**

Лубінець Д.В. СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ВІДНОСИН ЩОДО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ.....**211**

Мокрицька Н.П. ОСОБЛИВОСТІ НАБУТТЯ СТАТУСУ ВАГІТНОЇ ЖІНКИ ДЛЯ НАДАННЯ ПРАВ ТА ГАРАНТІЙ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....**216**

Пилипенко П.Д., Гірник О.О. ЧЛЕНИ СІМ'Ї ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ: ДЕЯКІ ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....**221**

Тихонович О.Ю. ЩОДО ОБОВ'ЯЗКУ РОБОТОДАВЦЯ НАДАТИ ІНФОРМАЦІЮ ПРО УМОВИ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКУ.....**225**

Ткаченко В.С. ЧАСОВА ТА ПРОСТОРОВА ГНУЧКІСТЬ РОБОЧОГО ЧАСУ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....**230**

РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Коломійцева Д.М. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ГРОМАДАМИ ПРАВА НА НЕВИТРЕБУВАНІ ЗЕМЕЛЬНІ ЧАСТКИ (ПАЇ) З 1 СІЧНЯ 2025 РОКУ.....**238**

Копиця М.А. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД.....**243**

Малохліб О.С. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА КАНАДІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....**251**

Мачуська І.Б., Аргатюк І.В., Недільченко С.Б., Бурлій В.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИДОБУТКУ ДОРОГОЦІННОГО КАМІННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....**257**

Новак Т.С., Капплова О., Браніцький О.М. ЕКОЛОГІЧНІ РИЗИКИ ПОВ'ЯЗАНІ З ВОЄННИМИ ДІЯМИ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ.....**262**

Савчин А.М. ЕКОЛОГІЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ.....**268**

РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Баско А.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ.....**272**

Білак О.П. Герич А.В. ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В СФЕРІ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....**278**

Білий І.М. НОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА (ДО ДИСКУСІЇ ПРО ЇХ СТРУКТУРУ ТА СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ).....**285**

Бобик М.В. ВИКЛИКИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СТРАХОВИКІВ В УКРАЇНІ.....**292**

Бойко О.І., Мельник А.М. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ДО ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....**297**

Вареник Д.С. ПРОГАЛИНИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....**303**

Волошин Р.В., Прохоренко М.М. ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ВВЕДЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....**308**

Дем'янчук Ю.В., Сидоренко В.В., Добренька Н.В. ДИСКУСІЙНІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ ДІЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....**314**

Дояр Є.В. МІСЦЕ СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ТА СУДІВ, ДО КОМПЕТЕНЦІЇ ЯКИХ ВІДНЕСЕНО РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ).....**319**

Єсімов С.С. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОПТИМІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ВУКРАЇНІ.....**325**

Железняк О.С. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ НАГЛЯДОВОЇ ПРОБАЦІЇ.....**330**

Заліпаєв Ю.В. СИСТЕМА ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ В СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....**335**

Каграманян Д.К. ОСОБЛИВОСТІ ВИДІВ КОНТРОЛЮ ЗА ЗДІЙСНЕННЯМ ЕЛЕКТРОННИХ ПРОЦЕДУР В ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ.....**341**

Каграманян Х.К. СИСТЕМА КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ СЕРВІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ В УКРАЇНІ.....**346**

Кондратенко В.М., Стеценко Д.Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ В СУДОВІЙ СИСТЕМІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ.....**351**

Кондратьєв Є.Є. ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ НОТАРІУСІВ З НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ ТА ЙОГО ЗМІСТ.....**356**

Кузів Г.С., Ільницький О.В. НОРМАТИВНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПІДСТАВ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ ЯК ГАРАНТІЯ ЇХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ.....**361**

Литвиненко Є.В., Скоблик М.О. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....**369**

Наточій А.Д., Болгаренко В.М. ВОГНЕВА ПІДГОТОВКА ТА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ.....**374**

Нечипоренко С.Ю. НЕДОБРОСОВІСНА КОНКУРЕНЦІЯ У КОНТЕКСТІ НЕДОБРОСОВІСНОЇ РЕКЛАМИ.....**379**

Пиріг А.В. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ОБІГУ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ В УКРАЇНІ.....**384**

Правило О.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ.....**390**

Проць І.М. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ БЮДЖЕТНО-ПРАВОВИХ НОРМ-СТИМУЛІВ.....**396**

Рой О.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СПОРУ (ОПРИЛЮДНЕННЯ ТА ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ).....**401**

Тімашов В.О., Миколюк Н.В. БЮДЖЕТНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА.....**407**

Фукс Н.А. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЦІННІ ПАПЕРИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ПРО РИНКИ КАПІТАЛУ (ПРОГРЕСИВНІ НОВОВВЕДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ).....**412**

Чубай А. ЗАКОННІСТЬ ЯК ОСНОВА ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ.....**418**

Шопіна І.М. ФУНКЦІЇ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ У РЕФОРМУВАННІ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ ТА УДОСКОНАЛЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....**425**

Явтушенко Д.А. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ.....**430**

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Василевич В.В., Левченко Ю.О. ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ.....**436**

Василевич В.В., Левченко Ю.О. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ.....**441**

Дмитрієнко Ю.С. РОЛЬ І МІСЦЕ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
У ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ
У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ.....**446**

Зінсу О.І. РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ У ФОРМУВАННІ ТА РОЗГОРТАННІ
ПОЛІФОНІЧНОГО ГЛИБИННОГО КОНФЛІКТУ «ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО».....**450**

Козаченко О.В., Мусиченко О.М. РЕСТИТУЦІЙНО-КОМПЕНСАЦІЙНІ ЗАХОДИ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ.....**456**

Коломієць Н.В., Лугина Є.Ю. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ
В УКРАЇНІ.....**466**

Мостепанюк Л.О. ОСОБЛИВИЙ ПСИХОФІЗИЧНИЙ СТАН ЯК ОБСТАВИНА,
ЯКА ПОМ'ЯКШУЄ ПОКАРАННЯ У СТ. 117 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ..... **471**

Субот Н. І. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ,
ЯКА ВЧИНЯЄ КОНТРАБАНДУ ОРГАНІВ ДЛЯ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ
ТА ІНШИХ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ.....**476**

Телень О.Ю. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП ОРГАНІЗАЦІЇ
ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДІЗНАВАЧА ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ.....**480**

Ткаченко І.М. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОЗНАКА
ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ.....**485**

Цирулик С.С. РОЗВИТОК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ
ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ).....**491**

Чекмарьова І.М., Резніченко Г.С. ОСОБЛИВОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ ШАХРАЙСТВА
ТА ШАХРАЙСТВА З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ.....**496**

Явтушенко А.М. ПРО СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВУ ПРИРОДУ АДМІНІСТРАТИВНОГО НАГЛЯДУ
В УКРАЇНІ ТА НЕОБХІДНІСТЬ РОЗШИРЕННЯ ЙОГО ОБ'ЄКТІВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....**502**

**РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Білінська Л.В. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ
СТАТУС ПОТЕРПІЛОГО.....**506**

Бурнос О.О. СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ
ТА ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ.....**510**

Вапнярчук В.В. СПЕЦІАЛЬНЕ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ (IN ABSENTIA):
АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ПРО ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ.....**516**

Горінецький Й.І., Нестерова І.А., Реплюк Н.М. ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ,
ЩОДО ДІЯНЬ ЯКОЇ ПРОВОДИТЬСЯ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ,
ДО ПОВІДОМЛЕННЯ ЇЙ ПРО ПІДОЗРУ.....**525**

Зіньковський І.П. НОВЕЛІЗАЦІЯ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ
ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ТА СВІДКІВ.....**530**

Мельничук Ю.Л. ҐЕНЕЗА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДОКАЗІВ
ТА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ.....**537**

Тагієв С.Р. КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА СУДОВИМ ПРАВОМ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ:
РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... **546**

Чепель О.В., Чернецький С.С. МІСЦЕ СВІДКА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ.....**553**

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Заборовський В.В., Манзюк В.В., Ревуцька І.Е. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ ТА ОРГАНІВ АДВОКАТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ..... **561**

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Ахмедов Е.М. ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ СИЛ ОБСЄ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ..... **568**

Гачкевич А.О. ХІРОСІМСЬКИЙ ПРОЦЕС ЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ..... **574**

Дір І.Ю. СПЕЦІАЛЬНІ ІНСТИТУЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... **584**

Іванов А.В. НАДНАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР РІШЕНЬ МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ІНСТИТУЦІЙ..... **589**

Каптан М.В. АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ВИОКРЕМЛЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ В МЕЖАХ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ: ОЦІНКА РИЗИКІВ..... **594**

Кібець Д.В., Головатенко М.Ю. КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЇХ РОЛЬ В СУЧАСНОМУ СВІТІ..... **600**

Сироїд Т.Л. ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ..... **605**

Хмеленко Я.О. МІЖНАРОДНИЙ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ АРБІТРАЖ ЯК СКЛАДОВА МЕХАНІЗМУ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ВІЙСЬКОВИМИ КОНФЛІКТАМИ..... **615**

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК КАТЕГОРІЯ В ІСТОРІЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ..... **620**

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Погорецький М.А., Топорецька З.М. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ ТА ЛОТЕРЕЙ В УКРАЇНІ І ЇХ ВПЛИВ НА ДОКАЗУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ АЗАРТНИХ ІГОР, ЛОТЕРЕЙ (СТ. 203-2 КК УКРАЇНИ)..... **625**

Деменко О.Є. СУЧАСНА АРХІТЕКТУРА ПРАВОВОЇ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ПОНЯТЬ ТА ТЕРМІНІВ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ..... **637**

Ліховіцький Я.О. ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ..... **642**

Любчич А.М., Огієнко І.В., Головащенко О.С. ЗАКОНОДАВЧІ ЗМІНИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ НАУКОВОЇ, НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... **647**

Паскар А.Л. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... **652**

Слінько Т.М. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВИКОНАННЯ АКТІВ ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ..... **658**

Ісмаїлова Парвіна Фазаїл. КЛЮЧОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИНЦИПІВ АВТОНОМІЇ, КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ, БЛАГОДІЙНОСТІ, НЕШКІДЛИВОСТІ, СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ПРИВАТНОСТІ В МЕДИЧНОМУ ПРАВІ В КОНТЕКСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ..... **663**

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Buts O.V. JUSTICE AS A REQUIREMENT FOR THE EFFECTIVENESS OF LAW-ENFORCEMENT ACTS..... **15**

Hurtova K. UNDERSTANDING ABUSE OF RIGHTS IN THE LEGAL POSITIONS OF THE SUPREME COURT'S GRAND CHAMBER..... **20**

Dobkina K. STATE-BUILDING AND LEGISLATIVE ACTIVITIES OF THE SOVIET PUPPET REPUBLICS IN SOUTHERN UKRAINE IN 1918-1921..... **26**

Moriak-Protopopova Kh.M. THE SPREAD OF THE SYSTEM OF STATE POWER OF THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE TO GALICIA..... **31**

Telep Yu.V., Popovych T.P. PECULIARITIES OF POLITICAL AND LEGAL VIEWS P.D. LODIA..... **37**

SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Venglinsky O.O. INFORMATION AS AN OBJECT OF UKRAINE'S NATIONAL SECURITY POLICY..... **42**

Gudz T.I. INTERACTION BETWEEN MEDIA AND JUDICIAL AUTHORITY IN UKRAINE DURING WARTIME..... **48**

Zabokrytskyy I. THE RIGHT TO ARTIFICIAL TERMINATION OF PREGNANCY (ABORTION) IN THE PRACTICE OF THE US SUPREME COURT: A REVIEW OF RECENT TRENDS..... **54**

Kushnir I., Adamchuk S. SOME LEGAL ASPECTS OF PARTICIPATION OF THE PROSECUTOR IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENCES IN THE APPLICATION OF COERCIVE MEASURES RELATED TO THE RESTRICTION OF PERSONAL FREEDOM OF CITIZENS..... **59**

Lavrenko D. FUNCTIONAL PANEL OF LEGAL STRUCTURES..... **64**

Lemak O.V. SIGNIFICANCE AND ROLE OF THE CONSTITUTION IN ENSURING NATIONAL SECURITY: ASPECTS OF ESSENTIAL CHARACTERISTICS..... **69**

Mazur L.B., Medvid L.P. ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF NEW GOVERNMENT HOUSING PROGRAMS FOR MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILIES..... **77**

Omelko I.I. CONSTITUTIONAL REGULATION OF THE DELEGATION OF LEGISLATIVE POWERS OF THE GOVERNMENT: A COMPARATIVE ASPECT..... **85**

Prudkyi B. PRE-ELECTION CAMPAIGNING: WITH REGARDS TO THE ISSUE OF DOCTRINAL COMPREHENSION..... **90**

Firsov V. CONSTITUTIONAL COMPLAINT AND REVIEW OF COURT DECISIONS: PRACTICE OF COEXISTENCE IN UKRAINIAN LAW ENFORCEABILITY..... **102**

SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Boldyreva V.M. JURISDICTIONAL FORM OF PROTECTION OF CORPORATE RIGHTS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE..... **110**

Bryankin A.S. LEGAL PROTECTION OF UKRAINIAN CITIZENS IN POLAND: SOCIAL RIGHTS OF REFUGEES..... **115**

Bus K. CONVALIDATION OF A DEED COMMITTED UNDER THE INFLUENCE OF AN ERROR..... **119**

Vatras V.A. Nechiporuk L.D. CIVIL PROCEDURAL CAPACITY AS A CONDITION FOR EXERCISING THE RIGHT TO SUE IN CIVIL PROCEEDINGS..... **125**

Halkevych S.V. THE IMPACT OF INCREASED RISK ON CIVIL LIABILITY FOR PROPERTY DAMAGE..... **130**

Holovach A.Y. SETTLEMENT AGREEMENT IN CIVIL PROCEEDINGS ANCIENT ROME..... **135**

Grytsyshyna L. IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO FAMILY-BASED FORMS OF EDUCATION UNDER MARTIAL LAW..... **139**

Kyrychenko V.O. LEGAL PROTECTION OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE CONDITIONS OF INTRODUCED SANCTIONS AGAINST AGGRESSOR COUNTRIES AND COUNTRIES SPONSORING TERRORISM..... **144**

Lukashov R.S. LEADING FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF THE LEGAL CONSULTING MARKET IN UKRAINE AND THE MAIN WAYS OF IMPLEMENTING INNOVATIVE STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF CONSULTING ORGANIZATIONS..... **149**

Parasyuk M.V. PROCEDURAL INTEGRITY AND ELECTRONIC TECHNOLOGIES IN CIVIL LAW..... **155**

Pecherova N.H. PROPERTY RIGHTS OF THE AUTHOR TO THE SERVICE WORK IN THE COPYRIGHT LAW OF UKRAINE..... **160**

Sakhno Y.V. THE CORRESPONDENCE BETWEEN CONTRACTUAL AND TORT LIABILITY IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE, GERMANY, AND FRANCE..... **168**

Stilnyk I.V. PRINCIPLE OF FREEDOM OF CONTRACT AND ITS LIMITATIONS: DICHOTOMY OF CONCEPTS..... **173**

Chepis O.I., Chepis T.V. PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS AGAINST UNFAIR TRADE PRACTICES IN THE EUROPEAN UNION..... **177**

SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Doroshenko L.M. THE PHENOMENON OF TRUST IN THE CONTRACTUAL REGULATION OF CORPORATE RELATIONS..... **183**

Orlova O.S. POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE: ANALYSIS OF INDIVIDUAL PROGRAM PRINCIPLES..... **189**

Skibiak O. ESTABLISHMENT OF JOINT STOCK COMPANIES: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM..... **195**

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Getmantseva N. STIMULATION OF LABOR ACTIVITY AS A NATURAL FORM OF REALIZATION OF THE LEGITIMATE INTERESTS OF A WORKING PERSON..... **200**

Kitchenko M.Y. THE IMPOSSIBILITY OF PROVIDING AN EMPLOYEE WITH A JOB AS A NEW SPECIAL GROUND FOR TERMINATING AN EMPLOYMENT CONTRACT AT THE INITIATIVE OF THE EMPLOYER: REGARDING THE EXPEDIENCY OF ASSIGNING IT TO THE SPECIAL GROUNDS FOR DISMISSAL..... **205**

Lubinets D.V. THE SUBJECT COMPOSITION OF RELATIONS ON SOCIAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF CRITICAL INFRASTRUCTURE WORKERS IN UKRAINE..... **211**

Mokrytska N.P. FEATURES OF ACQUIRING THE STATUS OF A PREGNANT WOMAN TO ACQUIRE RIGHTS AND GUARANTEES IN LABOR LAW AND SOCIAL SECURITY LAW..... **216**

Pylypenko P., Hirnyk O. MILITARY SERVICEMAN'S FAMILY MEMBERS AS A SUBJECT OF THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION: SOME PRACTICAL PROBLEMS OF LEGISLATIVE REGULATION..... **221**

Tykhonovych O.Y. REGARDING THE EMPLOYER'S OBLIGATION TO PROVIDE INFORMATION ABOUT WORKING CONDITIONS TO THE EMPLOYEE..... **225**

Tkachenko V.S. TIME AND SPACE FLEXIBILITY OF WORKING TIME IN THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION.....**230**

SECTION VI. LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

Kolomiitseva D.M. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE REALIZATION BY TERRITORIAL COMMUNITIES OF THE RIGHT TO UNCLAIMED LAND SHARES FROM JANUARY 1, 2025..... **238**

Kopytsia M. KEY TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF EU AGRICULTURAL LEGISLATION: A GENERAL OVERVIEW.....**243**

Malokhlib O.S. LEGAL PRINCIPLES OF AGRICULTURAL LAND USE IN UKRAINE AND CANADA: COMPARATIVE LEGAL ASPECT.....**251**

Machuska I.B., Argatiuk I.V., Nedilchenko S.B., Burliy V.V. LEGAL REGULATION OF MINING OF PRECIOUS STONES: PROBLEMS AND WAYS OF IMPROVEMENT..... **257**

Novak T., Kapplová O., Branitskyi O. ENVIRONMENTAL RISKS ASSOCIATED WITH MILITARY OPERATIONS: CONCEPTS AND SIGNS..... **262**

Savchyn A.M. ECOLOGICAL ASSESSMENT AS A CONSTITUTIONAL GUARANTEE OF THE REALIZATION OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT..... **268**

SECTION VII. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Basko A.V. IMPLEMENTATION BY LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES OF STATE POLICY IN THE FIELD OF CIVIL PROTECTION..... **272**

Bilak O.P. Gerych A.V. FUNCTIONAL ASSIGNMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN THE FIELD OF CROSS-BORDER COOPERATION.....**278**

Biliy I.M. NORMS OF ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL LAW (TO THE DISCUSSION OF THEIR STRUCTURE AND CONSTITUENT ELEMENTS).....**285**

Bobyk M.V. FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF INSURERS IN UKRAINE..... **292**

Boiko O.I., Melnyk A.M. PROSPECTS FOR THE USE OF MODERN INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TRAINING POLICE OFFICERS FOR ACTIVITIES UNDER MARTIAL LAW..... **297**

Varenyk D.S. GAPS IN THE LEGAL REGULATION OF VOLUNTEER ACTIVITIES IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW..... **303**

Voloshyn R.V., Prokhorenko M.M. GROUNDS AND PROCEDURE FOR THE INTRODUCING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....**308**

Demianchuk Y.V., Sydorenko V.V., Dobrenka N.V. DEBATABLE THEORETICAL ASPECTS OF COMBATING CORRUPTION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE..... **314**

Doiar Ye. THE PLACE OF JUDICIAL ENFORCEMENT IN THE PROCESS OF IMPLEMENTATION OF LEGAL NORMS (ON THE EXAMPLE OF THE ENFORCEMENT ACTIVITY OF ADMINISTRATIVE COURTS AND COURTS WHOSE COMPETENCE INCLUDES CONSIDERATION OF CASES ON ADMINISTRATIVE OFFENSES).....**319**

Yesimov S.S. METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE OPTIMIZATION OF ADMINISTRATIVE SERVICES IN UKRAINE.....**325**

Zheleznyak O.S. FOREIGN EXPERIENCE IN THE IMPLEMENTATION OF SUPERVISED PROBATION.....**330**

Zalipaiev Y. SYSTEM OF MEASURES FOR ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR VIOLATIONS IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY: TODAY AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT..... **335**

Kahramanian D.K. FEATURES OF THE TYPES OF CONTROL ON THE PERFORMANCE OF ELECTRONIC PROCEDURES IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES.....**341**

Kahramanian Kh.K. THE SYSTEM OF CRITERIA FOR EVALUATING THE SERVICE ACTIVITY OF ADMINISTRATIVE COURTS IN UKRAINE.....**346**

Kondratenko V., Stetsenko D. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF PUBLIC CONTROL IN THE JUDICIAL SYSTEM THROUGH THE PRISM IF ENSURING HUMAN AND CIVIL RIGHTS IN UKRAINE.....**351**

Kondratiev Ye.Ye. APPEALING DECISIONS, ACTIONS OR INACTION OF NOTARIES ON THE PROVISION OF PUBLIC SERVICES AND ITS CONTENT.....**356**

Kuziv H., Ilnytskyi O. LEGISLATIVE DETERMINATION OF THE GROUNDS FOR DISCIPLINARY LIABILITY OF JUDGES AS A GUARANTEE OF THEIR INDEPENDENCE AND THE EFFICIENCY OF THE FUNCTIONING OF THE JUDICIAL POWER.....**361**

Lytvynenko Ye.V., Skoblyk M.O. PECULIARITIES OF ENSURING HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION.....**369**

Natochi A., Bolharenko V. FIREARMS TRAINING AND DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL QUALITIES IN FUTURE OFFICERS: INTERCONNECTION AND INTERDEPENDENCE.....**374**

Nechyporenko S. UNFAIR COMPETITION IN THE CONTEXT OF UNFAIR ADVERTISING.....**379**

Pyrih A. UPDATING THE PRINCIPLES OF STATE FINANCIAL CONTROL IN THE SPHERE OF BUDGET FUNDS CIRCULATION IN UKRAINE.....**384**

Pravylo O. LEGAL REGULATION OF HEALTH CARE IN UKRAINE.....**390**

Prots I.M. THEORETICAL APPROACHES TO THE CLASSIFICATION OF BUDGETARY AND LEGAL NORMS-INCENTIVES.....**396**

Roy O. REGULATORY ACT OF THE STATE ADMINISTRATION AS THE SUBJECT OF A PUBLIC LEGAL DISPUTE (PUBLICATION AND STATE REGISTRATION).....**401**

Timashov V.O., Mykoliuk N.V. BUDGET POWERS OF LOCAL GOVERNMENTS IN THE FIELD OF INFORMATION LAW.....**407**

Fuks N. BASIC STOCK TERMS IN UKRAINIAN STOCK MARKET LEGISLATION (PROGRESSIVE INNOVATIONS AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT).....**412**

Chubai A. LEGITIMACY AS THE BASIS OF PUBLIC ADMINISTRATION.....**418**

Shopina I.M. FUNCTIONS OF PUBLIC CONTROL IN REFORMING THE TAX SYSTEM AND IMPROVING THE ACTIVITIES OF THE STATE TAX SERVICE OF UKRAINE.....**425**

Yavtushenko D.A. REGARDING THE DEFINITION OF ELECTRONIC SERVICES IN THE FIELD OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION.....**430**

SECTION VIII. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

Vasylevich V.V., Levchenko Yu.O. PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF INSURANCE.....**436**

Vasylevich V.V., Levchenko Yu.O. CONCEPTUAL PRINCIPLES OF PREVENTION OF VIOLENT CRIMINAL OFFENSES IN LAW ENFORCEMENT.....**441**

Dmitrienko Yu.S. THE ROLE AND PLACE OF CRIMINOLOGICAL INFORMATION IN THE LEGAL MECHANISM FOR THE PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF EXECUTION OF PUNISHMENTS OF UKRAINE.....**446**

Zinsu O.I. THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL MANIPULATION IN THE FORMATION AND UNFOLDING OF THE DEEP POLYPHONIC CONFLICT «DOMESTIC VIOLENCE».....**450**

Kozachenko O., Musychenko O. RESTITUTION AND COMPENSATORY MEASURES IN CRIMINAL LAW..... **456**

Kolomiiets N., Luhyna Y. PROBLEMATIC ASPECTS OF QUALIFICATION OF WAR CRIMES IN UKRAINE..... **466**

Mostepanyuk L.O. SPECIAL PSYCHOPHYSICAL CONDITION AS A CIRCUMSTANCE THAT MITIGATES PUNISHMENT IN ART. 117 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE..... **471**

Subot N.I. CRIMINOLOGY CHARACTERISTICS OF A PERSON WHO COMMITS SMUGGLING TRANSPLANT ORGANS AND OTHER HUMAN ANATOMICAL MATERIALS..... **476**

Telen O.Yu. THE RULE OF LAW AS A FUNDAMENTAL PRINCIPLE OF THE ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF AN INQUIRER REGARDING THE PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES..... **480**

Tkachenko I. CRIMINAL OFFENSE AS CRIMINAL-LEGAL FEATURE OF A VICTIM..... **485**

Tsyrulyk S.S. EVOLUTION OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS REGARDING RESPONSIBILITY FOR VIOLATIONS OF LAWS AND CUSTOMS OF WAR (SECOND HALF OF THE XIX-TH – FIRST HALF OF THE XX-TH CENTURY)..... **491**

Chekmaryova I.M., Reznichenko H.S. FEATURES OF DISTINGUISHING FRAUD AND FRAUD WITH FINANCIAL RESOURCES..... **496**

Yavtushenko A.M. ABOUT THE SOCIO-LEGAL NATURE OF ADMINISTRATIVE SUPERVISION IN UKRAINE AND THE NEED TO EXPAND ITS SCOPE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW..... **502**

SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS; FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES

Bilinska L.V. CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINAL-PROCEDURAL STATUS OF THE VICTIM..... **506**

Burnos O.O. WAYS OF COMMITTING CRUEL TREATMENT OF PRISONERS OF WAR AND CIVILIAN POPULATION..... **510**

Vapniarchuk V.V. SPECIAL PRE-TRIAL INVESTIGATION (IN ABSENTIA): ANALYSIS OF INDIVIDUAL ISSUES REGARDING THE DECISION-MAKING PROCESS..... **516**

Horinetskyy Y.I., Nesterova I.A., Replyuk N.M. PROBLEMS OF PROTECTING THE RIGHTS OF A PERSON WHOSE ACTIONS ARE UNDER PRE-TRIAL INVESTIGATION BEFORE BEING NOTIFIED OF SUSPICION..... **525**

Zinkovskyy I.P. NOVELISATION OF PROVING IN CRIMINAL PROCEEDINGS INVOLVING JUVENILE VICTIMS AND WITNESSES..... **530**

Melnychuk Y.L. THE GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF EVIDENCE AND ADMISSIBILITY OF EVIDENCE..... **537**

Tagiev S. CONSTITUTIONAL CONTROL OF THE JUDICIAL LAW IN CRIMINAL PROCEEDINGS: REALITIES AND PROSPECTS..... **546**

Chepel O.V., Chernetskyi S.S. THE PLACE OF A WITNESS IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE..... **553**

SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V., Revutska I.E. THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN LAWYERS AND THE SELF-GOVERNMENT BODIES OF LAWYERS IN THE CONTEXT OF A FULL-SCALE INVASION OF THE RF..... **561**

SECTION XI. INTERNATIONAL LAW

Ahmadov E.M. PROSPECTS FOR THE CREATION OF OSCE INTERNATIONAL POLICE FORCES: INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS..... **568**

Hachkevych A. HIROSHIMA AI PROCESS..... **574**

Dir I.Yu. SPECIAL INSTITUTIONS OF THE EUROPEAN UNION..... **584**

Ivanov A.V. THE SUPRANATIONAL CHARACTER OF DECISIONS
OF INTERNATIONAL JUDICIAL INSTITUTIONS..... **589**

Kaptan M.V. ANALYSIS OF THE FEATURES AND IDENTIFICATION OF PROBLEM ISSUES
OF THE LEGAL REGULATION OF ENSURING THE DEFENSE FORCES OF UKRAINE
WITHIN THE LIMITS OF INTERNATIONAL AID: ASSESSMENT OF RISKS..... **594**

Kibets D.V., Holovatenko M.Yu. CLASSIFICATION OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS
AND THEIR ROLE IN THE MODERN WORLD..... **600**

Syroid T.L. THE EUROPEAN UNION POLICY IN THE FIELD OF PROTECTION OF THE RIGHTS
OF VICTIMS OF CRIMES..... **605**

Khmelenko Ya. INTERNATIONAL INVESTMENT ARBITRATION AS A COMPONENT
OF THE MECHANISM FOR COMPENSATION FOR DAMAGES CAUSED BY MILITARY CONFLICTS..... **615**

SECTION XII. THE PHILOSOPHY OF LAW

Byelov D.M., Bielova M.V. CONSTITUTIONALISM AS A CATEGORY IN THE HISTORY
OF LEGAL THOUGHT..... **620**

SECTION XIII. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Pohoretskyi M.A., Toporetska Z.M. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF GAMBLING
AND LOTTERIES IN UKRAINE AND THEIR IMPACT ON PROVING ILLEGAL ACTIVITY
IN THE ORGANIZATION AND CONDUCT OF GAMBLING, LOTTERIES
(ARTICLE 203-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)..... **625**

Demenko O.Ye. MODERN ARCHITECTURE OF LEGAL CONSTRUCTION FOR THE SYSTEM
OF CONCEPTS AND TERMS OF TAX LEGISLATION IN UKRAINE..... **637**

Likhovitskyi J.O. THE PRINCIPLE OF HUMANISM IN CRIMINAL LAW..... **642**

Liubchych A.M., Ogiyenko I.V., Holovashchenko O.S. LEGISLATIVE CHANGES
IN THE FORMATION OF PRIORITY AREAS OF SCIENTIFIC, SCIENTIFIC, TECHNICAL
AND INNOVATION ACTIVITIES..... **647**

Paskar A.L. COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRACTICE OF IMPLEMENTING DECISIONS
OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE AND THE EUROPEAN COURT
OF HUMAN RIGHTS..... **652**

Slinko T.M. INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE IMPLEMENTATION OF ACTS
OF CONSTITUTIONAL CONTROL BODIES..... **658**

Ismayilova Parvina Fazail. KEY CHARACTERISTICS OF AUTONOMY, CONFIDENTIALITY,
BENEFICENCE, NON-MALEFICENCE, JUSTICE AND PRIVACY PRINCIPLES IN MEDICAL LAW
WITHIN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS..... **663**

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.132.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.1

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ВИМОГА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОЗАСТОСОВНИХ АКТІВ

Буц О.В.,
адвокат
ORCID: 0009-0005-2761-4680
e-mail: buts-v@i.ua

Буц О.В. Справедливість як вимога ефективності правозастосовних актів.

Стаття присвячена дослідженню особливостей розуміння категорії «справедливість» в контексті розуміння останньої як вимоги ефективності правозастосовних актів. Встановлено, що справедливість на рівні законодавства буквально пронизує базове українське законодавство. Це стосується передусім численних нормативно-правових актів конституційного характеру та основних кодифікацій у різних галузях правової системи. Принципи справедливості закріплені у чинному законодавстві України, зокрема у таких законодавчих актах: Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському кодексі України, Кримінальному кодексі України, Кримінально-виконавчому кодексі України тощо. На практиці принцип справедливості реалізовує у своїх рішеннях Конституційний Суд України.

Доведено, що вимоги справедливості не можуть поглинатися поняттями добросовісності та розумності, а мають самостійне значення. Не можна погодитися з тим, щоб вимоги справедливості правозастосовного акту існували у «прихованій формі», адже його поняття та зміст можуть бути визначені конкретним терміном. Рішення, яке порушує принципи добросовісності й розумності, не може бути визнано справедливим. Водночас, добросовісне та розумне рішення теоретично може суперечити принципу справедливості.

Зроблено висновок, що справедливість як вимогу ефективності правозастосовних актів необхідно сприймати у широкому розумінні – стосовно всього процесу встановлення фактів, їх дослідження, кваліфікації та, врешті решт, самого правозастосовного акту. Це дозволяє прослідкувати вплив усіх стадій правозастосовної діяльності на прийняття справедливих правозастосовних актів, оцінити їх ефективність, виходячи з того, що саме такі рішення набувають не лише правової, але й моральної сили. Юридичними критеріями справедливості правозастосовного акту є: справедливість самого права (як загальний критерій) та справедливість нормативно-правових актів, що використовувалися при прийнятті правозастосовного акту (як безпосередній критерій). Справедливість правозастосовного акту залежить не лише від його законності та обґрунтованості, але й від його відповідності принципам соціальної справедливості та норм моралі.

Ключові слова: правозастосовний акт, справедливість, ефективність правозастосовних актів, законність, обґрунтованість, вимоги ефективність правозастосовних актів.

Buts O.V. Justice as a requirement for the effectiveness of law-enforcement acts.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the understanding of the category «justice» in the context of understanding the latter as a requirement for the effectiveness of law enforcement acts. It has been established that justice at the level of legislation literally permeates the basic Ukrainian legislation. This concerns, first of all, numerous regulatory legal acts of a constitutional nature and basic codifications in various branches of the legal system. The principles of justice are enshrined in the current legislation of Ukraine, in particular in the following legislative acts: Civil Procedure Code of Ukraine, Economic Code of Ukraine, Criminal Code of Ukraine, Criminal Executive Code of Ukraine, etc. In practice, the Constitutional Court of Ukraine implements the principle of justice in its decisions.

It is proven that the requirements of justice cannot be absorbed by the concepts of good faith and reasonableness, but have an independent meaning. It is impossible to agree with the fact that

the requirements of justice of a law-enforcement act exist in a «hidden form», because its concept and content can be defined by a specific term. A decision that violates the principles of good faith and reasonableness cannot be recognized as fair. At the same time, a good faith and reasonable decision may theoretically contradict the principle of justice.

It was concluded that justice as a requirement for the effectiveness of law-enforcement acts must be perceived in a broad sense – in relation to the entire process of establishing facts, their research, qualification and, ultimately, the law-enforcement act itself. This makes it possible to follow the influence of all stages of law enforcement activities on the adoption of fair law enforcement acts, to evaluate their effectiveness, based on the fact that such decisions acquire not only legal, but also moral force. The legal criteria for the fairness of a law-enforcement act are: the fairness of the law itself (as a general criterion) and the fairness of the normative legal acts that were used during the adoption of the law-enforcement act (as a direct criterion). The justice of a law-enforcement act depends not only on its legality and reasonableness, but also on its compliance with the principles of social justice and moral norms.

Key words: law-enforcement act, justice, effectiveness of law-enforcement acts, legality, reasonableness, requirements for the effectiveness of law-enforcement acts.

Постановка проблеми. Діяльність суб'єктів правозастосування щодо вирішення конкретних справ можна назвати творчою, адже вона не зводиться до формального «підведення» життєвих обставин під умови правової норми. Звідси і відповідальність суб'єкта правозастосування за її результат – винесення справедливого, законного та обґрунтованого правозастосовного акту.

Правозастосовний акт має бути не лише законним та обґрунтованим, але й справедливим. Поняття справедливості, законності та обґрунтованості не співпадають як у правотворчій, так і у правозастосовній діяльності, оскільки зберігають певну самостійність, свої специфічні критерії. Тому проблема справедливого застосування права є не менш важливою ніж проблеми законності та обґрунтованості правозастосовних актів, та невіддільна від них. Вимога справедливості правозастосовного акту тісно пов'язана із справедливістю нормативного-правових актів. Правозастосовні акти будь-яких суб'єктів піддаються моральній та юридичній оцінці. Негативна моральна оцінка не надає правозастосовному акту моральної сили та авторитету, наслідком негативної юридичної оцінки є зміна або відміна правозастосовного акту.

Про справедливий правозастосовний акт може йтися лише там, де справедливими є нормативно-правове регулювання суспільних відносин. Важко досягнути справедливості у правозастосовному акті, якщо несправедливим є нормативно-правовий акт, на підставі якого вирішується справа. Адже саме в процесі правозастосування, як підкреслюють вітчизняні дослідники, виявляються ціннісні орієнтири держави, рівень цивілізованості суспільства, ступінь духовності та культурності населення, а також наявність законодавчих гарантій і механізмів захисту прав і свобод особи [4].

Стан наукової розробки теми наукової роботи. В юридичній науці теоретико-правові та практичні аспекти справедливості як вимоги ефективності правозастосовних актів становили предмет наукового пошуку як представників теорії права, так і фахівців юридичної практики. Зокрема особливості розуміння справедливості як соціально-правової цінності та фундаментального принципу права розкрито в працях таких вчених як О. Алєксандров, О. Головченко, В. Горбатенко, А. Дубовой, О. Кучинська, О. Павлишин, С. Погребняк, С. Сеник, О. Тарасишина та інші.

Метою статті є аналіз змісту категорії «справедливість» в контексті розуміння її як вимоги ефективності правозастосовного акту.

Виклад основного матеріалу. Справедливість є категорією філософії, яка з часів Стародавнього Риму має юридичне концептуальне значення. Так, «justitia» – справедливість (правда) є постійна і безперервна воля віддавати кожному своє право [5].

Справедливість, як зазначає В. Горбатенко, з давніх часів стає визначальною ознакою і невід'ємним механізмом регулювання людських відносин, пов'язаних з пануванням і підпорядкуванням, необхідністю підтримання взаємоповаги між людьми, гармонізації різних, у тому числі протилежних (конкуруючих) інтересів. До того ж як за змістом, так і за етимологією справедливість (лат. justitia) своїми витоками сягає права (лат. jus), «позначає наявність у соціальному світі правового начала й виражає його правильність, імперативність і необхідність». Виходячи з цього, діяти по справедливості «означає діяти правомірно, відповідно до всезагальних вимог права» [3, с. 152].

Справедливість для держав романо-германської правової сім'ї, як зауважує О. Павлишин, не є суто юридичною категорією, а також виступає соціальним і етичним критерієм та елементом права. По-перше, з точки зору справедливості право і держава отримують зовнішню оцінку; по-друге, справедливість, втілюючись у нормах права, набуває певних юридичних рис, стає внутрішньою закономірністю права. Як

критерій оцінки права і держави справедливість внаслідок цього повинна бути чітко вираженою, формалізованою, що вкрай важливо у сучасних реаліях реалізувати на практиці [10, с. 211].

Водночас, у ст. 129 Конституції України засаду справедливості не віднесено до основних засад судочинства. На перший план тут висувається принцип законності. Але це передбачає, що закони апріорі є справедливими і правовими. Якщо ж правомірність, або конституційність (адже саме Конституція є виразником суверенної волі народу, а отже, вона повинна бути уособленням найвищої справедливості в державі), законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим ставиться під сумнів, то відповідними органами державної влади може бути направлено звернення до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про їх відповідність Конституції України – волі народу. Тому, на думку О. Головченко, загалом принцип законності можна в певний спосіб співвіднести з принципом справедливості [2].

Разом з тим, слід нагадати, що ціла низка конституційних вимог безпосередньо випливає з принципу справедливості – це, за твердженням С. Погребняка, свідчить також про непряме закріплення цього принципу в Конституції. Наприклад, ідея справедливості конкретизується в принципі non bis in idem (принцип юридичної відповідальності, який полягає в тому, що особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення), закріпленому в ст. 61 Конституції України. Принцип справедливості також обумовлює обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів (ч. 3 ст. 57 Конституції), загальну заборону зворотної дії законів (ч. 1 ст. 58 Конституції), право не бути примушеним до свідчень проти себе (ч. 1 ст. 63 Конституції), право на судовий захист (ст. 55 Конституції) та ін. [11, с. 31-32].

Справедливість на рівні законодавства буквально пронизує базове українське законодавство. Це стосується передусім численних нормативно-правових актів конституційного характеру та основних кодифікацій у різних галузях правової системи. Так, наприклад, положення диспозиції ст. 95 Конституції України закріплює, що бюджетна система України базується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами [7], а норми ст. 3 Цивільного кодексу України регламентують справедливість як ключову і загальну засаду цивільного законодавства, на якій мають ґрунтуватися будь-які цивільно-правові (спадкові, сімейні, зобов'язальні, договірні, банківські) відносини [16].

Принципи справедливості закріплені у чинному законодавстві України, зокрема у таких законодавчих актах: Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському кодексі України, Кримінальному кодексі України, Кримінально-виконавчому кодексі України тощо. В основних положеннях цих актів констатується, що до загальних засад законодавства поряд з іншими належать і справедливість, добросовісність та розумність, а також неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. У ст. 1 Кримінального кодексу України встановлено, що Кодекс має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням [8]. Окрім того, норми справедливості можна прослідкувати й у ст.ст. 16, 16-1, 18, 22 Кримінального процесуального кодексу України, а також у ст.ст. 1, 5, 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, ст. 4-3 Господарського процесуального кодексу України тощо [15, с. 13].

На практиці принцип справедливості реалізовує у своїх рішеннях Конституційний Суд України. Зокрема, в рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначається, що одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права, як зазначається у рішенні Конституційного Суду України, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Конституційний Суд України робить висновок, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [13].

Принцип справедливості у кримінальному праві (юстиції, судочинстві та процесі), як вважає О. Кучинська, змістовно ідентичний правовій основі існування кримінального права як явища, абстрактно підкріплює його універсальні соціальні устої на рівні охорони суспільних інтересів і обов'язковості дотримання ключових засад життя соціуму [9, с. 29]. При цьому важ-

ливим засобом забезпечення формальної справедливості виступають основні джерела права. Гарантією проти свавілля виступає нормативно-правовий акт, оскільки він не створюється на користь або проти конкретної особи. Крім цього, процесуально справедливість у юридичній площині кримінального права виражається через додержання процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату, тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин. Іншими словами, справедливість полягає у самих процедурах і не існує процесуально незалежної міри справедливого результату.

З огляду на це, варто погодитися із О. Александровим в тому, що справедливість – категорія морально-правова, яку можна охарактеризувати однозначно. Однозначність полягає у тому, що таке поєднання можна розглядати або як моральну норму, або як правову. Третій варіант неможливий. Це також означає, що право і справедливість не тотожні, але взаємопов'язані. Водночас суспільство неможливо уявити без права, а право – без справедливості, до якої воно постійно прагне [1, с. 206].

Як уже згадувалося, Цивільний кодекс України (п. 6 ст. 3) називає справедливість однією із загальних засад цивільного права разом із добросовісністю та розумністю. Оскільки законодавство не містить положень про співвідношення зазначених категорій, це одразу позначило дискусійність цієї норми щодо того, чи є принцип справедливості самостійним принципом цивільного права, чи слід розглядати його як елемент ширшого принципу у складі справедливості, добросовісності й розумності [4].

На нашу думку, більш правильним в цьому сенсі, було б вести мову про окремий спеціальний принцип справедливості, а не «мати на увазі» її в інших поняттях. Вимоги юридичної справедливості не можуть поглинатися поняттями добросовісності та розумності, а мають самостійне значення. Не можна погодитися з тим, щоб вимоги справедливості правозастосовного акту існували у «прихованій формі», адже його поняття та зміст можуть бути визначені конкретним терміном. Зрозуміло, що рішення, яке порушує принципи добросовісності й розумності, не може бути визнано справедливим. Водночас, добросовісне та розумне рішення теоретично може суперечити принципу справедливості.

Яскравим прикладом застосування принципу справедливості і його значення в цивільному праві України є наступне рішення. Касаційний цивільний суд Верховного Суду в Постанові від 25 березня 2019 року у справі № 607/4316/17-ц висловив свою правову позицію щодо змісту принципу справедливості в царині реалізації права (правозастосування). Поновлюючи навчання студента українського ВНЗ (громадянина Федеративної Республіки Нігерія), який прострочив виконання грошового зобов'язання у вигляді плати за навчання через затримку міжнародного грошового переказу, Верховний Суд наголосив на існуванні, крім законодавства, й інших соціальних регуляторів, зокрема норм моралі, традицій, звичаїв тощо. Як зазначається в Постанові, у сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх у своїх правах та перед законом, а справедливе застосування норм права повинно мати передусім недискримінаційний підхід, неупередженість [12].

Європейський Суд з прав людини визнав виправданим скасування судового рішення на тій підставі, що відповідач не був належним чином повідомлений про час та місце судового засідання. Відсутність належного повідомлення було оцінене Європейським Судом як фундаментальне порушення права на справедливий судовий розгляд, а саме як відступлення від принципу змагальності (рішення у справі «Tishkevich v. Russia» від 4 грудня 2008 року) [17].

У контексті досліджуваного питання слід наголосити, що згідно ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [6]. Аспекти європейських стандартів здійснення правосуддя в цивільному судочинстві відображаються в концепції справедливого судового розгляду. «Справедливий судовий розгляд» – це оціночне поняття. Конвенція не містить тлумачення даної правової категорії, а лише передбачає вимоги, дотримання яких дозволяє стверджувати про дотримання європейських стандартів правосуддя або навпаки про їх недотримання.

Виходячи зі змісту вищезазначеної норми Конвенції, право на справедливий судовий розгляд передбачає дотримання наступних вимог: публічний розгляд справи судом; розгляд справи в розумний строк; незалежним та безстороннім судом, який створений відповідно до закону; бути обізнаним щодо справи, що стосується прав та свобод; вільно здійснювати процесуальні права; користуватись безоплатною допомогою перекладача чи захисника у разі незнання мови, якою здійснюється судочинство і/або відсутності грошових коштів; дотримання принципу правової визначеності.

Отже, право на справедливий суд означає вільний доступ в судові органи, цей доступ повинен бути не тільки формальним (передбаченим національним законодавством) а й реаль-

ним. Вимога щодо розгляду справи судом, створеним відповідно до закону, означає здійснення судочинства судом, створення якого було реалізовано за допомогою прийняття відповідного законодавчого акту [14, с. 163].

Висновки. Справедливість, як невід'ємну вимогу правозастосовного акту можна розглядати у вузькому значенні, стосовно результатів правозастосовного процесу – винесення справедливого правозастосовного акту. Проте, на нашу думку, справедливість необхідно інтерпретувати більш широко – стосовно всього процесу встановлення фактів, їх дослідження, кваліфікації та, врешті решт, самого правозастосовного акту. Це дозволяє прослідкувати вплив усіх стадій правозастосовної діяльності на прийняття справедливих правозастосовних актів, оцінити їх ефективність, виходячи з того, що саме такі рішення набувають не лише правової, але й моральної сили.

Юридичними критеріями справедливості правозастосовного акту є: справедливість самого права (як загальний критерій) та справедливість нормативно-правових актів, що використовувалися при прийнятті правозастосовного акту (як безпосередній критерій).

Справедливість, як специфічне юридичне поняття може розглядатися у двох аспектах: як принцип, підстава та критерій правозастосовного акту; та як упорядкована та конкретизована до персональної визначеності міра справедливості, що міститься у правозастосовному акті. Справедливість правозастосовного акту залежить не лише від його законності та обґрунтованості, але й від його відповідності принципам соціальної справедливості та норм моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алєксандров О.М. Антиметодологічна розвідка про ефективне і справедливе у праві. *Право України*, 2014. № 1. С. 203–209.
2. Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині. *Віче*, 2012. № 20. URL: http://veche.kiev.ua/journal/3334/.
3. Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Аксіологія права*, 2023. № 5. С. 150–153.
4. Дубовой А. Справедливість у сучасному праві України та Польщі: порівняльно-правова характеристика. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/ download/254/7123/14822-1?inline=1.
5. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право : підручник. Київ : МП Леся, 2014. 240 с.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_004#Text.
7. Конституція України : Закон України, Верховна Рада України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2% D1%80#Text
8. Кримінальний кодекс України : Закон України, Верховна Рада України № 2341-III від 05.04.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2341-14#Text
9. Кучинська О.А. Зміст принципу справедливості у кримінальному праві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»,* 2011. № 1 (30). С. 22–34.
10. Павлишин О.В. Справедливість як правова цінність. *Science. Theory and practice*, 2020. № 2. С. 209–213.
11. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*, 2009. 4 (59). С. 31–39.
12. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 25.03.2019 у справі № 607/4316/17-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/80751552.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. URL: http://ccu.gov.ua/ docssearch?tid=504&date_filter%5Bvalue%5D%5Bdate%5D=&body_value=&field_textindex_ value=&field_speaker_value=.
14. Сеник С.В. Законність як основна вимога до судових актів в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія Право*, 2022. Випуск 69. С. 156–163.
15. Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 21 с.
16. Цивільний кодекс України : Закон України, Верховна Рада України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
17. Tishkevich v. Russia, no. 2202/05, §§ 25–27, 4 December 2008. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89902.

УДК 340.132:347.991 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.2

РОЗУМІННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ В ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЯХ ВЕЛИКОЇ ПАЛАТИ ВЕРХОВНОГО СУДУ

Гуртова К.М.,
викладачка кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ

Гуртова К.М. Розуміння зловживання правом в правових позиціях Великої Палати Верховного Суду.

У статті розглянуто основні загальнотеоретичні конструкцій щодо розуміння «зловживання процесуальними правами». Наголошено, що зловживання процесуальними правами має тісний зв'язок із зловживаннями матеріальними правами, що має свій прояв у дотриманні загальних засад адміністративного, господарського, цивільного законодавства. Аргументовано показано, що механізм зловживання процесуальними правами зводиться до того, що особа, яка прагне до досягнення певних правових наслідків, здійснює процесуальні дії (бездіяльність), зовні «схожі» на юридичні факти, з якими закон пов'язує настання певних наслідків здійснює процесуальні дії (бездіяльність), зовні «схожі» на юридичні факти, з якими закон пов`язує настання певних наслідків (зокрема, подає заяви, скарги, клопотання, але з «недоліками»). Проаналізовано судові рішення Великої Палати Верховного Суду, в яких розкривається сутність та розуміння поняття «зловживання процесуальними правами». Зроблено висновок, що Велика Палата Верховного Суду на надає визначення та роз'яснення поняття «зловживання правом», «зловживання процесуальними правами». Проте у рішеннях зустрічається термін «зловживання правом на подання скарги», під яким розуміється недобросовісне користування процесуальними правами учасниками судового процесу, неповага до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом, що призводять до невиправданих зволікань, порушення розумних строків під час розгляду справи та основних засад (принципів) цивільного судочинства.

Визначено перелік дії, які залежно від конкретних обставин справи, Великої Палати Верховного Суду визнала зловживанням процесуальними правами. Серед видів зловживання процесуальним правом рішення Великої Палати ВС можна назвати безпідставні відводи суддів; нецензурна лексика, образливі та лайливі слова, символи (для надання особистих характеристик учасникам судового процесу і суду) у процесуальних документах, виступах учасників судового процесу; неявка учасників судового процесу в судове засідання.

Ключові слова: зловживання правом, процесуальні права, зловживання процесуальними правами, судова практика, види зловживання процесуальними правами, правові позиції, вищі суди.

Hurtova K. Understanding abuse of rights in the legal positions of the Supreme Court's Grand Chamber.

The article examines the main general theoretical constructions regarding the understanding of «abuse of procedural rights.» It is emphasized that the abuse of procedural rights is closely related to abuses of substantive rights, which is manifested in adherence to the general principles of administrative, economic, and civil legislation. It is argued that the mechanism of abuse of procedural rights boils down to the fact that a person seeking to achieve certain legal consequences carries out procedural actions (or inactions) outwardly «similar» to legal facts with which the law associates the occurrence of certain consequences (for example, submitting applications, complaints, motions, but with «deficiencies»). The judicial decisions of the Grand Chamber of the Supreme Court, which reveal the essence and understanding of the concept of «abuse of procedural rights,» are analyzed. It is concluded that the Grand Chamber of the Supreme Court does not provide a definition or clarification of the concepts of «abuse of right» and «abuse of procedural rights.» However, the term «abuse of the right to lodge a complaint» is encountered in the decisions, which means dishonest use of procedural rights by participants in the judicial process, disrespect for honor and dignity, equality of all participants in the judicial process before the law and the court, leading to unjustified delays, violations of reasonable deadlines during the consideration of cases, and

basic principles (principles) of civil procedure. A list of actions that, depending on the specific circumstances of the case, the Grand Chamber of the Supreme Court has recognized as abuse of procedural rights is determined. Among the types of abuse of procedural rights by decisions of the Grand Chamber of the Supreme Court, unsubstantiated challenges of judges; obscene language, insulting and abusive words, symbols (to provide personal characteristics to participants in the judicial process and the court) in procedural documents, speeches by participants in the judicial process; non-appearance of participants in the judicial process at a court hearing.

Key words: abuse of right, procedural rights, abuse of procedural rights, judicial practice, types of abuse of procedural rights, legal positions, higher courts.

Постановка проблеми. Вищі суди в Україні узагальнюють судову практику, надають рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції. Це забезпечує узгоджене і правильне застосування законів, дотримання норм матеріального і процесуального права в судовій практиці. Постанови пленумів вищих судів використовуються як інструмент контролю. Вони є обов'язковими для нижчих судів, а також опосередковано для всіх суб'єктів правовідносин, які застосовують відповідні норми права. Щоб забезпечити єдність судової практики, важливо, щоб рішення нижчих судів по конкретних справах відповідали аналогічним рішенням вищих судів. Це стосується особливо мотиваційної частини рішення, де тлумачиться законодавство, розкривається зміст правових норм та принципів, виправляються прогалини та усуваються неузгодженості. Такий підхід сприятиме ефективності судової системи України, універсалізації практики застосування законодавства та прискоренню розгляду справ [1, с. 27].

Ефективним способом вирішення проблем юридичних суперечностей є тлумачення, що дає можливість виявити суперечливі і колізійні норми в законодавстві, встановити зв'язок загальних і спеціальних норм, допомагає правильно зрозуміти сферу їх дії, коло осіб, на яких поширюється їх дія, зміст того чи іншого законодавчого терміну [2, с. 110].

Мета дослідження. Метою статті є з'ясування правової позиції Великої Палати Верховного Суду щодо змісту та видів зловживання процесуальними правами.

Стан опрацювання проблематики. Питанням зловживання процесуальними правами присвячено праці учених загальної теорії права та різних галузей процесуального права. Монографічними є роботи Н. Бурменської, В. Рєзнікової, в яких визначено поняття та з'ясована правова природа принципу заборони зловживання правом. Цю тему також розвивали у своїх працях В. Лазарєв, О. Жидовцева, О. Мілетич, В. Петренко. Щодо зловживання цивільними процесуальними правами заслуговую на увагу праці С. Бичкової, Н. Васильєвої, Н. Голубєвої, Г. Чурпіти. Зловживання процесуальними правами у цивільному і господарському процесах, зокрема, поняття, ознаки та види зловживання процесуальними правами, висвітлювали Ю. Александрович, І. Андрієнко, М. Балюк, Ю. Бошицький, Ф. Ващук, Д. Луспеник, Х. Олексик, М. Полюжин, В. Росул, П. Трачук тощо.

Незважаючи на постійну увагу науковців до проблеми запобігання зловживання процесуальними правами у цивільному, господарському, адміністративному судочинстві, не можна говорити про одностайність думок щодо визначення, пошуку шляхів запобігання зловживанню процесуальними правами в судочинстві. Саме ці міркування диктують необхідність продовження наукових пошуків у зазначеному напрямі.

Виклад основного матеріалу. Верховний Суд (далі - ВС) як найвищий суд у системі судоустрою України відповідно до пп. 2, 3, 6. 7 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [3] здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики; надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою; забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом; забезпечує апеляційні та місцеві суди методичною інформацією з питань правозастосування.

В межах будь-якого виду судочинства, ведучи мову про зловживання правом, законодавство та суб'єкти правозастосування використовують термін «зловживання процесуальними правами».

В процесуальних кодексах законодавець не регламентує визначення поняття «зловживання процесуальними правами». Окремими статями цих кодексів закріплено серед основних засад (принципів) судочинства принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами, під яким розуміється, з одного боку, недобросовісне користування процесуальними правами, з іншого, – дії, що суперечать завданню адміністративного, господарського, цивільного судочинства.

Науковці дещо по-різному визначають поняття «зловживання процесуальними правами». Зокрема, як «… будь-яку поведінку суб'єкта, що прямо не порушує правових приписів, але спрямована на недосягнення мети судочинства,

а саме, – правильного і своєчасного розгляду, вирішення справи по суті» [4, с. 153, 5, с. 78; 6, с. 211]; «… використання таких прав учасниками справи та їх представниками, що завдає шкоди або створює загрозу завдання шкоди інтересам правосуддя та правам, свободам та інтересам інших учасників справи, суспільним відносинам взагалі» [7, с. 86; 8, с. 25]; «… певне становище, до якого потрапляють учасники судового розгляду, права яких порушуються та безпосередньо пов'язані із правами особи, яка ними зловживає» [9, с. 28].

Водночас деякі дослідники зазначають, що «зловживання процесуальними правами» – це «… особливий різновид процесуальних правопорушень, що складається з противоправного, несумлінного та неналежного використання особою, яка бере участь у справі (її представником), належних їй процесуальних прав, що виразилося у винних процесуальних діях (бездіяльності), що зовнішньо відповідають вимогам процесуальних норм, однак здійснених з корисливим або особистим мотивом, що завдають шкоду інтересам правосуддя та (або) інтересам осіб, які приймають участь у справі, або недобросовісна поведінка в інших формах, що тягне за собою застосування заходів процесуального примусу» [10]; «… протиправні дії, що завдають шкоди процесуальним правам та інтересам іншої особи» [11, с. 20; 12; 13, с. 77]; «… діяння (дія та/або бездіяльність), яке полягає в реалізації учасниками судового процесу наданих їм законом прав та повноважень всупереч їх призначенню, з протиправною заінтересованістю, що призвело та/або може призвести до завдання шкоди як публічним, так і приватним інтересам шляхом утруднення чи унеможливлення досягнення завдань господарського судочинства» [14, с. 152]; «… особливу форму процесуального правопорушення, що тягне за собою застосування заходів процесуального примусу» [15, с. 5; 16, с. 156]; «… є умисною поведінкою» [17, с. 128; 18, с. 20].

Підсумовуючи можна говорити, що з одного боку «зловживання процесуальними правами» – це використання процесуальних прав не за призначенням, з іншого – різновид процесуального правопорушення.

Зловживання процесуальними правами є можливим, якщо внаслідок реалізації права створюється перешкода у вирішенні завдань судочинства. Механізм зловживання процесуальними правами зводиться до того, що особа, яка прагне до досягнення певних правових наслідків, здійснює процесуальні дії (бездіяльність), зовні «схожі» на юридичні факти, з якими закон пов'язує настання певних наслідків здійснює процесуальні дії (бездіяльність), зовні «схожі» на юридичні факти, з якими закон пов`язує настання певних наслідків (зокрема, подає заяви, скарги, клопотання, але з «недоліками») [19]. Незважаючи на те, що такі дії мають повністю штучний характер, тобто не підкріплюються фактами об'єктивної дійсності, певні правові наслідки, які вигідні особі, все ж таки можуть існувати [20].

Слід також наголосити, що, зловживання процесуальними правами має тісний зв'язок із зловживаннями матеріальними правами, що має свій прояв у дотриманні загальних засад адміністративного, господарського, цивільного законодавства. Зокрема, при здійсненні своїх матеріальних прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб (завдати шкоди) (ч. 2 ст. 13 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [21]), додержання моральних засад (ч. 4 ст. 13 ЦК України [21]), добросовісності, розумності та справедливості як загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України [21]). У визначених випадках суд може зобов'язати особу припинити зловживати своїми правами (ч. 6 ст. 13 ЦК України [21]).

Одним із видів зловживання процесуальними правами у судовій практиці ВС можна назвати подання безпідставних процесуальних звернень. Так, щодо зловживання скаржником правом на подання скарги Верховний Суд висловив наступну позицію. Скарга на бездіяльність державного виконавця в порядку розділу VII «Судовий контроль за виконанням судових рішень» Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [22] має відповідати загальним вимогам щодо форми та змісту позовної заяви, передбаченим приписами ЦПК України (статті 175, 177), з урахуванням особливостей, визначених у частині четвертій статті 74 Закону України «Про виконавче провадження». Якщо скарга за формою та змістом не відповідає таким вимогам, то застосовуються приписи статті 185 ЦПК України. Повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом і неприпустимість зловживання процесуальними правами є основними засадами (принципами) цивільного судочинства (пункти 2 та 11 частини третьої статті 2 ЦПК України). Учасники справи зобов'язані виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу (пункт 1 частини другої статті 43 ЦПК України) [23]. Учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається (частина перша статті 44 ЦПК України) [24].

Велика Палата ВС звертає увагу на те, що право на апеляційне оскарження учасники справи можуть реалізувати у порядку, визначеному процесуальним законом, не зловживаючи

їхніми процесуальними правами шляхом подання апеляційної скарги на ухвалу, що не може бути оскаржена до ухвалення рішення стосовно суті спору й окремо від такого рішення. Учасник процесу не позбавлений права висловити свої міркування щодо наявності підстав для закриття провадження під час розгляду справи, а також оскаржуючи рішення, ухвалене щодо суті спору. Встановлення у процесуальному законі переліку ухвал суду першої інстанції, що не підлягають апеляційному оскарженню окремо від рішення суду стосовно суті спору, є розумним обмеженням, що має на меті запобігти зловживанням процесуальними правами, які призводять до невиправданих зволікань під час розгляду справи, та забезпечити такий розгляд впродовж розумного строку. Велика Палата ВС вважає цю мету легітимною [25]. Враховуючи те, що позивачка звернулася до суду за правилами цивільного судочинства, жодних заперечень щодо юрисдикції суду в учасників справи не було, суди розглянули спір за цими правилами та не вирішували питання про необхідність його розгляду в іншій юрисдикції, Велика Палата Верховного Суду вважає зловживанням процесуальним правом з метою передання справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду спотворення висновків судів у справі для формулювання у касаційній скарзі доводів про порушення судами правил юрисдикції [26]. Посилання осіб, які подали касаційну скаргу після визначення Великою Палатою Верховного Суду юрисдикційності справи, на порушення судами правил юрисдикції, є зловживанням процесуальними правами та є неприпустимим (пункт 1 частини другої статті 44 ЦПК України) [27].

Велика Палата Верховного Суду також визнає зловживанням правом безпідставні відводи. Частиною першою статті 43 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [28] встановлено, що учасники судового процесу та їх представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, зловживання процесуальними правами не допускається. Тобто процесуальні права надано законом тим особам, які беруть участь у процесі, для сприяння суду під час розгляду справ, їх правильному вирішенню. І кожного разу, коли сторона у справі вчиняє будь-яку процесуальну дію не із цією метою, а задля досягнення якихось сторонніх цілей (для введення суду в оману, затягування розгляду, створення перешкод опоненту, тощо), вона виходить за межі дійсного змісту свого права, тобто використовує його всупереч основним засадам цивільного судочинства, а отже, зловживає ним. Оскільки заявлений відвід судді Великої Палати Верховного Суду є нічим іншим, як зловживанням позивачем його процесуальними правами, що полягає у їх недобросовісному використанні [29, 30].

На переконання Великої Палати Верховного Суду, нецензурна лексика, образливі та лайливі слова, символи, зокрема, для надання особистих характеристик учасникам справи, іншим учасникам судового процесу, їх представникам і суду не можуть використовуватися ні у заявах по суті справи, заявах з процесуальних питань, інших процесуальних документах, ні у виступах учасників судового процесу та їх представників.

Велика Палата Верховного Суду переконана, що використання одними учасниками судового процесу та їх представниками нецензурної лексики, образливих і лайливих слів чи символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом (суддями), з іншими учасниками процесу та їхніми представниками, а також вчинення аналогічних дій є виявом очевидної неповаги до честі, гідності зазначених осіб з боку тих, хто такі дії вчиняє. Ці дії суперечать основним засадам (принципам) цивільного судочинства (пунктам 2 і 11 частини третьої статті 2 ЦПК України), а також його завданню, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі (частини перша та друга вказаної статті). З огляду на це вчинення таких дій суд може визнати зловживанням процесуальними правами та застосувати, зокрема, наслідки, передбачені частиною третьою статті 44 ЦПК України [31, 32].

Крім того, Велика Палата Верховного Суду розглядає неявку в судове засідання як зловживанням правом. Зокрема, позивач був належним чином повідомлений судом про призначення судового засідання, двічі (повторно після відкладення розгляду справи) не прибув у судове засідання без повідомлення поважних причин неявки і заяв про розгляд справи за його відсутності не подавав. Відповідно до ч. 2 ст. 44 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [33] учасники справи зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами і неухильно виконувати процесуальні обов'язки. Згідно із ч. 1 ст. 45 КАС України учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Зловживання процесуальними правами не допускається. У розумінні КАС України позивач – це особа, на захист прав, свобод та інтересів якої подано позов до адміністративного суду. Тому, будучи ініціатором судового розгляду справи, позивач насамперед має активно, не зловживаючи, використовувати власні процесуальні права. При цьому визначальними процесуальними обов'язками позивача є забезпечення представництва власних інтересів при розгляді адміністративної справи [34].

Висновки. Підсумовуючи, слід наголосити на відсутності роз'яснення Великою Палатою ВС поняття «зловживання правом», «зловживання процесуальними правами». Проте у рішеннях зустрічається термін «зловживання правом на подання скарги», під яким розуміється недобросовісне користування процесуальними правами учасниками судового процесу, неповага до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом, що призводять до невиправданих зволікань, порушення розумних строків під час розгляду справи та основних засад (принципів) цивільного судочинства. Іншими словами, вчинення учасниками судового процесу будь-якої процесуальної дії не з метою сприяння суду під час розгляду справ, а задля досягнення сторонніх цілей (для введення суду в оману, затягування розгляду, створення перешкод опоненту, тощо), що виходять за межі змісту їх процесуальних прав та суперечать основним засадам судочинства.

Серед видів зловживання процесуальним правом рішення Великої Палати ВС можна назвати безпідставні відводи суддів; нецензурна лексика, образливі та лайливі слова, символи (для надання особистих характеристик учасникам судового процесу і суду) у процесуальних документах, виступах учасників судового процесу; неявка учасників судового процесу в судове засідання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марченко А.А. Поняття судового прецеденту та його місце у правовій системі України. *Митна справа*. 2013. № 5(2.1). С. 26–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2013_5%282.1%29__7.
2. Майстренко О.О. Роль тлумачень та роз'яснень законодавства. *Бюллетень Міністерства юстиції України*. № 2. 2007. С. 110–118.
3. Про судоустрій та статус суддів: Закон України 02.06.2016 № 1402-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 56. Ст. 1935.
4. Лазарєв В.В., Жидовцева О.А. Щодо наукової дискусії про юридичну природу зловживання правом. *Право і безпека*. 2021. № 80 (1). С. 151–155. DOI: 10.32631/pb.2021.1.21.
5. Смітюх А.В. Щодо розмежування понять «процесуальна диверсія» та «зловживання процесуальними правами» у господарському процесі. *Nauka: teoria i praktyka. 2007*: Materiały czwartey międzynarodowej naukowi–praktycznej konferencji (Przemyśl, 16–31 sierpnia 2007 r.). Przemyśl: Nauka i studia. 2007. С. 77–79. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/ bits tream/123456789/5232/1/77-79.pdf (дата звернення 11.10.2023).
6. Цувіна Т.А. Зловживання процесуальними правами : підхід Європейського суду з прав людини та національна практика. Зловживання правом : збірка статей / за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 308 с.
7. Олійник А. Запобігання зловживанню цивільними процесуальними правами: питання теорії та практики. *Юридична Україна*. 2013. № 7. С. 83–91.
8. Хохлова Т.С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *ScienceRise: Juridical Science*. 2020. № 4 (14). С. 23–28. DOI: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734.
9. Гуртова К.М. Деякі аспекти зловживання правом у цивільному та господарському судочинстві. *Право і безпека*. 2024. № 1 (92). С. 23–31.
10. Зловживання процесуальними правами в адміністративному процесі. URL: http://surl.li/ptpwz.
11. Буроменська Н.Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 247 с.
12. Голубєва Н.Ю. Зловживання цивільними процесуальними правами: новели ЦПК. *Новели цивільного процесуального кодексу України* : матеріали «круглого столу» (м. Одеса, 26 берез. 2018 р.) / за заг. ред. Н.Ю. Голубєвої; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2018. С. 3--9. URL: http://surl.li/divjf.
13. Дрогозюк К.Б. Зловживання процесуальними правами під час доказування у цивільному процесі України. Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листоп. 2015 р.) / МОН України, Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2015. С. 76–79.
14. Рєзнікова В. Відповідальність учасників господарського процесу за зловживання правами та невиконання процесуальних обов'язків. *Університетські наукові записки.* 2017. № 63. С. 149–166.
15. Барабаш О.О. Підходи до класифікації видів поведінки людини в теорії права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 6, Т. 1. С. 3–6.
16. Заборовський В.В., Стойка А.В. Зловживання цивільними процесуальними правами як форма процесуальної відповідальності : суть та доцільність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 49.

Том 1. С. 155–159.
17. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аспект). *Право України*. 2010. № 1. С. 128–134.
18. Тихонович Л.А. Зловживання правом у сфері трудових відносин як моральна проблема. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право»*. 2012. Вип. 18. С. 19–27.
19. Ухвала господарського суду міста Києва від 25.03.2021: справа № 910/4575/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95779574.
20. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
21. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 16. Ст. 1088.
22. Пророк В. Зловживання учасниками справи процесуальними правами у практиці Великої палати Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1114247/.
23. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.03.2019 року: справа № 199/6713/14-ц, провадження № 14-92 цс 19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817.
24. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 17.10.2018 року: справа № 750/14127/17, провадження № 14-374 цс 18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78011432.
25. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 11.03.2019 року: справа № 757/22314/17-ц, провадження № 14-110 цс 19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80522395.
26. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 06.08.2019 року: справа № 761/24672/15, провадження № 14-384цс19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83899178.
27. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 6. Ст. 56.
28. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 02.03.2021 року: справа № 910/17048/17, провадження № 12-85гс20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95866721.
29. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.06.2019 року: справа № 910/17792/17, провадження № 12-280гс18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83000777.
30. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.03.2019 року: справа № 9901/34/19, провадження № 11-82заі19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81013341.
31. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.03.2019 року: справа № 199/6713/14-ц, провадження № 14-92 цс 19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817.
32. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Офіційний вісник України*. 2005. № 32. Ст. 1918.
33. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.04.2018 року: справа № 800/482/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/73500801.

УДК 342.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.3

ДЕРЖАВОТВОРЧА І ЗАКОНОДАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ МАРІОНЕТКОВИХ РЕСПУБЛІК НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1918-1921 РОКАХ

Добкіна К.Р.,
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Інституту управління технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій
ORCID: 0000-0003-2627-8871

Добкіна К.Р. Державотворча і законодавча діяльність радянських маріонеткових республік на півдні України в 1918-1921 роках.

У статті досліджено особливості державотворчої і законодавчої діяльності маріонеткових радянських республік на території України 1918–1922 років, зокрема Донецько-Криворізької радянської республіки (ДКРР), Радянської соціалістичної республіки Тавриди (РСРТ), Одеської радянської республіки (ОРР), Донської радянської республіки.

Автор статті доводить, що більшовики, прагнучи захопивши владу на території України й не маючи популярності серед місцевого населення, намагалися розв'язати цю проблему шляхом створення «незалежних» республік на Півдні України, призначаючи на керівні посади відомих більшовицьких діячів, які всі свої дії і рішення узгоджували з вищим партійним керівництвом. Українські більшовики виступили проти такої політики, вони відстоювали ідею створення української федерації, за що були звинувачені в націоналізмі.

Доведено, що більшовики використали лозунг «права нації на самовизначення», використавши його через формування маріонеткових державних утворень, основою нормативно-правового забезпечення в них були декрети II та III Всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК і Раднаркому РСФРР, інструкції та директиви російських наркоматів. Обґрунтовано, що в цих державних утвореннях не існувало чіткого розподілу повноважень між ЦВК і Раднаркомами, наркоматами, центральними і місцевими органами влади. Констатовано, що в деяких регіонах Півдня України реальна влада належала революційним комісаріатам, які були створені ще в період захоплення влади більшовиками наприкінці 1917 року. Доведено, що для всіх досліджуваних державних утворень була характерна подібність розгортання процесів радянізації за певним сценарієм.

Автор статті робить припущення, що в перспективі ці маріонеткові республіки більшовики планували використати для організації загальної пролетарської революції по всієї Україні.

На сучасному етапі розуміння процесів, що відбувалися в період відродження української державності (1917–1921 рр.), засвоєння їхніх повчальних уроків є досить актуальним, оскільки може допомогти запобігти повторенню помилок минулого і стане в нагоді для розроблення шляхів протидії російській дестабілізуючій діяльності.

Ключові слова: радянські республіки, законодавство, маріонеткові республіки, більшовики, законодавча діяльність.

Dobkina K. State-building and legislative activities of the soviet puppet republics in southern Ukraine in 1918-1921.

The article examines the peculiarities of the state-building and legislative activity of the puppet Soviet republics on the territory of Ukraine in 1918–1922, in particular, the Donetsk-Kryvorizka Soviet Republic (DKRR), the Tavrida Soviet Socialist Republic (RSRT), the Odessa Soviet Republic (ORR), and the Don Soviet Republic.

The author of the article proves that the Bolsheviks, seeking to seize power on the territory of Ukraine and not having popularity among the local population, tried to solve this problem by creating «independent» republics in the South of Ukraine, appointing to leadership positions famous Bolshevik figures who all their actions and decisions were coordinated with the top party leadership.

It has been proven that the Bolsheviks used the slogan «the right of a nation to self-recognition», using it through the formation of puppet state entities, the basis of the normative and legal support in them were the decrees of the II and III All-Russian Congresses of Soviets, the Central Central Committee and the Soviet People's Committee of the RSFSR, instructions and directives of the

Russian People's Commissars . It is substantiated that in these state entities there was no clear division of powers between the Central Committee and People's Committees, People's Commissariats, central and local authorities. It was established that in some regions of the South of Ukraine, the real power belonged to the revolutionary commissariats, which were created at the time of the seizure of power by the Bolsheviks at the end of 1917. It is proved that for all the studied state entities there was a characteristic similarity in the deployment of Sovietization processes according to a certain scenario.

The author of the article makes an assumption that in the future the Bolsheviks planned to use these puppet republics to organize a general proletarian revolution throughout Ukraine.

At the current stage of understanding the processes that took place during the revival of Ukrainian statehood (1917–1921), learning their lessons is quite relevant, as it can help prevent the repetition of past mistakes.

Key words: Soviet republics, legislation, puppet republics, Bolsheviks, legislative activity.

Постановка проблеми. На сьогодні особливої актуальності набувають питання, присвячені періоду національно-визвольних змагань, пов'язаних із відродженням української державності (1917–1921 рр.). Водночас на сьогодні залишається чимало недосліджених аспектів, які не набули ґрунтовного висвітлення в сучасній літературі. З-поміж таких проблем особливе місце посідає створення на території Півдня України на початку 1918 р. таких маріонеткових територіальних утворень, як Донецько-Криворізька радянська республіка (ДКРР), Радянська соціалістична республіка Таврида (РСРТ), Одеська радянська республіка (ОРР), Донська радянська республіка (східна частина якої – невід'ємна складова Донецького вугільного басейну, а в етнічному відношенні – ареал переважно український).

Аналіз останніх публікацій засвідчив, що в радянській літературі саме існування подібних «осередків радянської державності» або замовчувалось, або висвітлювалось тенденційно, відповідно до політико-ідеологічної концепції правлячої КПРС. Сучасні дослідники переважно зосереджують свою увагу на констатації фактів, пов'язаних із існуванням цих республік, загальній характеристиці роботи їхніх органів влади, діяльності більшовицьких лідерів того часу. З-поміж наукових досліджень, присвячених досліджуваній проблемі, варто згадати публікації Т. Бикової, В. Литвина, О. Поплавського. Водночас, постає необхідність комплексного й системного аналізу державотворчої і законодавчої діяльності маріонеткових територіальних утворень на території України 1918-1922 років із метою врахування цього досвіду в сучасному державотворенні.

Мета дослідження – дослідити особливості державотворчої і законодавчої діяльності маріонеткових радянських республік на території України 1918–1922 років, зокрема Донецько-Криворізької радянської республіки (ДКРР), Радянської соціалістичної республіки Тавриди (РСРТ), Одеської радянської республіки (ОРР), Донської радянської республіки.

Виклад основного матеріалу. Восени 1917 р. у Російській імперії загострилася суспільна криза, основними ознаками якої стали активізація національних рухів, посилення радикалізації мас, недієздатність Тимчасового уряду [3]. Після того, як більшовики захопили владу в Петрограді та взяли під контроль значну частину російської території, вони перейшли до захоплення України, яку традиційно розглядали як аграрно-сировинний придаток, проте мирним шляхом встановити більшовицький режим на українських землях не вдалось. Про це свідчать результати виборів до Всеросійських установчих зборів: в Україні за більшовиків проголосувало лише 10% виборців, а за українські партії майже 75%, які стали підтвердженням довіри до Центральної Ради [3].

Як зазначив В.М. Литвин, реформаторство, еволюційність як стратегія і політичний курс Центральної Ради безпосередньо найгостріше зіткнулися зі своїм антиподом, іншою альтернативною соціально-політичною орієнтацією, що сповідувала рішучу відмову від панівних на той час принципів суспільного устрою і прокладала собі дорогу, незважаючи на державні кордони [2]. На той час сили і авторитет місцевих більшовиків були явно недостатніми для утвердження влади в України, отже, була потрібна допомога петроградського центру.

У цьому контексті варто зазначити, що з 6 грудня 1917 р. радянська Росія і УНР перебували в стані війни [3]. Незадовго до цього більшовики вперше вдалися до прийому формування псевдоуряду, коли в Харкові, вже захопленому російськими військами, був проголошений так званий радянський уряд України, який за своїм характером був явно маріонетковим у руках Петрограду. 7 грудня 1917 р. В.О. Антонов-Овсієнко, який за наказом В.І. Леніна привів з Росії 60-тисячну армію, від імені Народного Секретаріату віддав розпорядження щодо початку наступу на Київ. Фактично, цей уряд практично нічого самостійно не вирішував, ні на що не впливав і загалом був додатком до штабу В.О. Антонова-Овсієнка [2]. Більшовики для маскування справжньої мети своєї збройної інтервенції традиційно презентували себе в ролі захисників того народу, проти якого чинилася інтервенція.

Як наголошують дослідники, Україну вони не лише прагнули розчленувати географічно шляхом створення ще кількох дрібних маріонеткових державок (Донецько-Криворізької, Одеської, Таврійської тощо), а й внести громадянський конфлікт у середину українського суспільства [1]. Відповідно, більшовицьке керівництво сприяло формуванню на території України осередків радянської державності, порушуючи при цьому принцип волевиявлення всього населення певної території, оскільки не було організовано ні референдуму, ні плебісциту, ні опитування населення. Навіть питання проголошення подібних територіальних утворень на місцях не обговорювалися.

Відповідно, делегати, що були обрані на IV обласний з'їзд Рад Донецького та Криворізького басейну і які в січні 1918 р. проголосили створення Донецько-Криворізької та Одеської радянських республік, з'їзд Рад, ревкомів і земельних комітетів Таврійської губернії, який проголосив створення республіки Тавриди у березні 1918 р., не одержали від місцевих Рад ніяких директив і під час вирішення цих питань висловлювали лише власну позицію, а не позицію своїх Рад [6]. Подібний сценарій проведення подібних заходів був притаманний більшовиками, він передбачав, що група людей, обраних невідомо ким, невідомо за якою процедурою, спираючись на «прагнення» якихось «народних мас», проголошувала в регіоні радянську республіку, яка, проіснувавши один-два місяці, припиняла своє існування.

Отже, це все дає підстави для висновку, що створення радянських республік на Півдні України, на півострові Крим не був пов'язаний із самовизначенням населення цих регіонів, воно стало наслідком воєнно-політичних задумів більшовицької верхівки, яка вважала ці території російськими [4]. Відповідно, вона прагнула залишити під своїм безпосереднім управлінням індустріальний Донбас, Криворіжжя, промислові райони Області Війська Донського, стратегічно важливі чорноморські та азовські порти, Чорноморський флот.

У тих суспільно-політичних умовах більшовики добре усвідомлювали мету своїй боротьби – захоплення влади, встановлення диктатури, створення нової державної структури – унітарної соціалістичної держави, яка мала стати базою для майбутньої світової комуністичної революції. Виголошене ними гасло про право націй на самовизначення мало декларативний характер і тлумачилося лише в контексті тактики забезпечення імперських інтересів радянської Росії. Як зазначає В. Шабельников, більшовики не планували визнавати волю більшості українського народу, який підтримав Центральну Раду і очолювану нею УНР [8, с. 56].

3 березня 1918 р. Секретаріат ЦК РСДРП(б) привітав створення Донецько-Криворізької республіки спеціальною телеграмою. А 28 лютого 1918 р. Голова Раднаркому РСФРР В.І. Ленін в телеграмі В.О. Антонову-Овсієнку санкціонував автономію Донської області, наголосивши при цьому на необхідності визначення кордонів між нею і ДКРР. 4 квітня 1918 р. до Раднаркому Таврійської республіки з Москви надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що РНК РСФРР офіційно визнає її існування як самостійної радянської республіки [8, с. 60].

Доказом того факту, що створення республік керувалося, спрямовувалося і забезпечувалося керівництвом ЦК РСДРП(б), Раднаркомом РСФРР, Г.Ф. Турченко вважає відрядження на керівні партійні посади та господарчу роботу в новостворені радянські республіки досвідчених партійних працівників [7]. Наприклад, у липні 1917 року ЦК РСДРП (б) відрядив до Харкова Артема (Ф.А. Сергеєва), який на той час вже більш п'яти років був громадянином Австралії, мав підданство Великої Британії, а в січні 1918 р. очолив Раднарком Донецько-Криворізької радянської республіки [4, с. 21]. Варто наголосити, що українські більшовики виступили проти такої політики, зокрема член ЦВК Рад України, народний секретар праці М.Скрипник був противником виділення Донецького і Криворізького басейнів зі складу України, зокрема він зазначав: «Виділення Донецького басейна означало б підрив радянської влади і посилення Генерального Секретаріату. Автономія необхідна, але як частина, що входить до складу Української Федерації» [5]. Проте його звинуватили в націоналізмі, Ф.А. Сергєєв (Артем) із цього приводу наголошував: «Сепаратисти не ми, а ви. Чому ви прагнете до Києва? Тому що Радянська республіка не за національною ознакою для вас міцніший горіх, ніж національна. ...Ми, як більшовики, не розходимося з тов. Скрипником. Ми розходимося з ним, як з офіційним представником Українського ЦВК» [6, с. 87].

За дорученням Петроградського комітету РСДРП(б) в липні 1917 р. до Одеси прибув В. Орлов, який у грудні 1917 р. очолив делегацію міста на переговорах з Центральною Радою про утворення автономної влади в регіоні [9, с. 171]. Головою Одеського Раднаркому у січні 1918 р. став член Петербурзького комітету РСДРП(б), депутат Петербурзької Ради робітничих та солдатських депутатів В.Г. Юдовський. Збройні сили Одеської радянської республіки у лютому 1918 р. очолив начальник штабу Групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії М.А. Муравйов [9, с. 172]. Як зазначає А. Шишко, незабаром усе населення Одеси зненавиділо М. Муравйова, адже замість того, щоб вирішувати низку важливих питань щодо

боротьби з криміналітетом, його солдати почали тероризувати мирних мешканців [9, с. 173], постійною практикою стали грабунки, побиття, насильство і вбивства. Апогеєм його правління стала розправа над мирною демонстрацією 11 березня.

У жовтні 1917 р. ЦК РСДРП(б) відрядив до Криму професійних революціонерів Ю.П. Гавена і М.А. Пожарова, які в листопаді 1917 р. ввійшли до складу Таврійського губкому партії більшовиків, а в березні 1918 р. очолили наркомат у військових справах республіки Тавриди. Уповноважений ЦК РСДРП(б) Ж.А. Міллер, якого ЦК партії направило до Криму на початку червня 1917 р., очолив Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Таврійської губернії. 22 березня 1918 р. був оприлюднений декрет губернського ЦВК про утворення радянської соціалістичної республіки Тавриди, Раднарком якої очолив більшовик А.Й. Слуцький – член Петербурзького комітету РСДРП(б), член Всеросійського ЦВК. Як зазначає Т. Бикова, Москва побоювалася такого розвитку подій, котрий міг би призвести до включення Криму до складу України [1], тому намагалася всіляко зміцнити власні позиції і вплив. Водночас дослідниця наголошує, що більшовики упродовж першого періоду панування на Кримському півострові навіть не намагалася зрозуміти, що потрібно зробити для того, щоб привернути до себе корінне населення. Всі тексти наказів, котрі вони видавали, друкувалися російською мовою, яка була незрозумілою для кримських татар.

Варто зазначити, що питання створення і функціонування "буферних" радянських республік на Півдні України й в Криму виносилися на розгляд та обговорювалося в ЦК більшовицької партії декілька разів, окрім того, керівники зазначених маріонеткових республік неодноразово зустрічалися з керівниками державно-партійного апарату. Як зазначає О. Поплавський, керівництво радянських республік постійно узгоджувало свої дії з більшовицькою верхівкою [4]. Він також наголошує, що національному складу керівництва більшовицьких організацій цих районів не були близькі і важливі національні інтереси українського народу. Серед персонального складу ініціаторів утворення республік, їхніх наркомів практично відсутні більшовики-українці. Окрім того, варто констатувати, що державно-правова організація усіх радянських територіальних утворень Півдня України будувалася за аналогією до Радянської Росії.

Щодо їхньої законодавчої бази, то варто зазначити, що основою нормативно-правового забезпечення в них були декрети II та III Всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК і Раднаркому РСФРР, інструкції та директиви російських наркоматів. Самостійної внутрішньої і зовнішньої політики уряди республік не проводили. Центральні та місцеві органи влади створювались без дотримання демократичних принципів виборів, до їх складу входили лише більшовики і ліві есери. Комуністична чисельна більшість в них дозволяла керівним працівникам здійснювати диктатуру пролетаріату. ЦВК усіх республік лише імітували роль вищого органу.

Окрім того, не існувало чіткого розподілу повноважень між ЦВК і Раднаркомами, наркоматами, центральними і місцевими органами влади. У деяких регіонах Півдня України реальна влада належала революційним комісаріатам, які були створені ще в період захоплення влади більшовиками наприкінці 1917 р. [1]. У руках комісарів була зосереджена вся законодавча й виконавча влада в республіках. Судова влада належала революційним трибуналам. Фактично існували тільки центральні органи влади республік. Республіки не мали своїх конституцій, інститут громадянства в них законодавчо не був оформлений, практично скрізь населення взагалі не знало, що мешкає у якійсь республіці.

Підтвердження того, що створення південноукраїнських радянських республік було результатом продуманої централістичної політики більшовицького центру на чолі з В.І. Леніним, стала подібність розгортання процесів радянізації в усіх цих квазідержавах за певним сценарієм. Передусім після утвердження радянського режиму на їхніх територіях було проведені традиційні для більшовиків реформи: націоналізовані промислові підприємства й поміщицькі маєтки, почалась ревізія майна у «експлуататорів», скасування товарно-грошових відносин, введення робітничого контролю, створення надзвичайних органів влади, які мали за мету боротьбу з «класовим ворогом», відправлення в російські регіони ешелонів з хлібом. Як зазначає О. Поплавський, в умовах збройного опору наступу військ УНР та держав Четверного союзу ці заходи доповнювалися організацією революційних збройних загонів, вивезенням людських і матеріальних ресурсів із їхніх територій до Радянської Росії [4].

Національний рух в Україні після революційних подій 1917 р. був сильним і складав реальну загрозу для планів більшовиків стосовно відтворення імперії, а отже, керівники ЦКРКП(б) намагалися не втратити важливі регіони України.

Висновки. Аналіз наукових публікацій дав підстави для висновку, що більшовики, прагнучи захопивши владу на території України й не маючи популярності серед місцевого населення, намагалися розв'язати цю проблему шляхом створення «незалежних» республік на Півдні України, призначаючи на керівні посади відомих більшовицьких діячів. Українські більшовики виступили про-

ти такої політики, вони відстоювали ідею створення української федерації, за що були звинувачені в націоналізмі. Більшовики використали лозунг «права нації на само визнання», використавши його через формування маріонеткових державних утворень, основою нормативно-правового забезпечення в них були декрети II та III Всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК і Раднаркому РСФРР, інструкції та директиви російських наркоматів. У перспективі ці маріонеткові республіки більшовики планували використати для організації загальної пролетарської революції по всієї Україні.

На сучасному етапі розуміння процесів, що відбувалися в період відродження української державності (1917–1921 рр.), засвоєння їхніх повчальних уроків є досить актуальним, оскільки може допомогти запобігти повторенню помилок минулого.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в порівняльно-зіставних студіях, пов'язаних із особливостями функціювання окремих державних маріонеткових утворень на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бикова Т.Б. Коротка історія радянської соціалістичної республіки Тавриди (1918 р.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2004. Вип. 12. С. 103–156.
2. Литвин В.М. Незасвоєні уроки історії. *Дзеркало тижня*. 2008. 19 січня.
3. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико–генетичний аналіз). Київ, 1995. 262 с.
4. Поплавський М. Радянські республіки Півдня України як знаряддя централістичної політики більшовиків на початку 1918 р. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/48399698.pdf.
5. Скрипник М.О. Кривдонбас та Полтава. Літопис революції. 1929. № 5-6. С. 123–127.
6. Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька республіка: історія і уроки. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Київ, 1995.
7. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.
8. Шабельніков В.І. Проблеми історії Донецько-Криворізької республіки: історіографічний аспект. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія.* Маріуполь, 2013. С. 53–61.
9. Шишко А.Г. «Одеська радянська республіка»: політика терору. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2011. Вип. 22. С. 168–178. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/ iiv_2011_22_19.

УДК [340.1:342.36(436)](477.83/.86)»177/191»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.4

ПОШИРЕННЯ НА ГАЛИЧИНУ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Моряк-Протопопова Х.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

Моряк-Протопопова Х.М. Поширення на Галичину системи державної влади Австрійської імперії.

Галичина увійшла до складу Австрійської імперії після першого поділу Речі Посполитої і перебувала у її складі майже півтора століття. Нова територія, була компактно заселена представниками українського і польського народів, утворила одну адміністративно-територіальну одиницю.

Економічне становище краю та становище населення, передовсім селян, не можна було вважати задовільним, хоча воно трохи поліпшилось у період освіченого абсолютизму. Після революції було модернізовано державний апарат імперії, ліквідовано таємну раду, надвірну канцелярію. Центральний уряд надалі формували з міністерств. Згодом країна стала на шлях конституційного розвитку, був ухвалений основний закон держави, скасовано цензуру та панщину.

Розвиток австрійської держави з абсолютної монархії до монархії з певними елементами конституціоналізму відбувався поетапно. Кожен етап характеризувався частковими змінами у законодавстві, політичного курсу країни та змінами у державному апараті країни. Усі ці зміни до певної міри вплинули на становище українського населення Галичини.

Цей час припав на європейську "Весну народів". Збіг історичних обставин дозволив частині українського народу у порівняно комфортних умовах (порівняно з тією частиною українського народу, що проживала на землях, які входили до складу Російської імперії) підіймати в умовах революційного руху не тільки питання соціально-економічні та політичні, а й національні. Австрія залишаючись абсолютною монархією, провела низку реформ ліберального характеру, що стосувались скасування особистої залежності селян (кінець XVIII століття), а згодом і кріпацтва як такого (середина XIX століття), гарантувала деякі основні свободи громадянина: особисті (наприклад особистої недоторканості); політичні (виборчі права) тощо.

Спосіб побудови органів управління та модель вирішення соціальних конфліктів в Австро-Угорській монархії вплинули на розвиток української ідеї в Галичині, сприяли вихованню національної еліти, яка активно долучилось до розбудови модерної української держави та права на початку XX століття.

Ключові слова: органи управління, статус населення, Австро-Угорщина.

Moriak-Protopopova Kh.M. The Spread of the System of State Power of the Austro-Hungarian Empire to Galicia.

Galicia became a part of the Austro-Hungarian Empire after the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth and remained within its borders for almost a century and a half. The new territory, which was densely populated by representatives of the Ukrainian and Polish peoples, formed a single administrative-territorial unit.

The economic situation of the region and the status of the population, primarily peasants, could not be considered satisfactory, although it slightly improved during the period of enlightened absolutism. After the revolution, the state apparatus of the empire was modernized, the secret council and the court chancellery were abolished. The central government was further formed by ministries. Later, the country embarked on the path of constitutional development, a basic law of the state was adopted, censorship and serfdom were abolished.

The development of the Austrian state from absolute monarchy to a monarchy with certain elements of constitutionalism occurred gradually. Each stage was characterized by partial changes in legislation, the political course of the country, and changes in the state apparatus of the country. All these changes to some extent influenced the situation of the Ukrainian population of Galicia.

This time coincided with the European «Springtime of Nations.» The coincidence of historical circumstances allowed a part of the Ukrainian people, under relatively comfortable

conditions (compared to the part of the Ukrainian people living in the territories that were part of the Russian Empire), to raise not only social, economic, and political issues but also national issues in the conditions of the revolutionary movement. Austria, remaining an absolute monarchy, carried out a series of liberal reforms, including the abolition of personal dependence of peasants from landlords (end of the 18th century) and later serfdom (mid-19th century), and guaranteed certain basic freedoms to citizens: personal (such as personal inviolability), political (voting rights), and so on.

The method of building management bodies, the model of resolving social conflicts in the Austro-Hungarian monarchy influenced the development of the Ukrainian idea in Galicia, contributed to the education of a national elite, which actively participated in the development of a modern Ukrainian state and rights at the beginning of the 20th century.

Key words: management bodies, population status, Austro-Hungary.

Постановка проблеми. Минуло близько 250 років з того часу, як частина українських земель за результатами поділів Речі Посполитої потрапила до складу Австрійської імперії і залишались там майже 150 років. Цей відносно невеликий історичний період був дуже важливим. Користуючись можливостями, що їх австрійський уряд надавав усім народам, які мешкали на території імперії, українці змогли розвинути національне шкільництво, створити власні політичні партії, плекати культуру та національну самобутність, виховати власну еліту і зрештою, після розпаду Австро-Угорщини у 1919 р., на українських землях, що входили до її складу та на початку XX століття проголосити власну національну державу – Західноукраїнську Народну Республіку.

Мета дослідження. Поетапний та стислий аналіз етапів поширення системи державної Австрійської імперії на територію Галичини, яка увійшла до її складу за результатами Першого поділу Речі Посполитої.

Стан опрацювання проблематики. Найбільше до опрацювання порушеної проблеми долучились представники львівської правничої школи, серед яких варто згадати І. Бойка, В. Кульчицького, І. Настасяк, Б. Тищика. Окремі аспекти, що стосуються предмету дослідження опрацювали історики О. Аркуша, Л. Зашкільняк, М. Крикун. Серед польських дослідників можемо виділити праці О. Бальцера, Ф. Буяка, Ф. Каспарека, С. Старжинського та Л. Фінкеля, що досліджували головно економічне становище Галичини у складі Австрійської імперії, але певну увагу приділяли і організації управління краєм у її складі.

Виклад основного матеріалу. Нове співвідношення сил, яке склалося у Європі в останній третині XVIII ст., дало змогу Австрії розширити свої східні володіння. Унаслідок першого поділу Польщі (1772), здійсненого Австрією, Пруссією та Росією, до складу імперії Габсбургів за назвою Королівство Галичини і Лодомерії були долучені етнічні українські землі [1, с. 99–140]. Сьогодні – це землі Львівщини, Івано-Франківщини та частково Тернопільщини. Крім того, Австрія захопила частину земель Малопольщі та невеликих сілезьких князівств – Освенціма і Затора, приєднаних до Польщі ще у XV столітті [2, с. 257].

Офіційне приєднання нових територій відбулось за актом від 17 вересня 1773 року. Специфічно модифікувавши історичну назву цих земель (Галицько-Волинське королівство), новий коронний край було названо "Королівство Галичини і Лодомерії з князівствами Освенцімським і Заторським", згодом – "Королівство Галичини і Лодомерії спільно з князівствами Освенціма і Затора і з великим князівством Краківським" (далі – Галичина).

Свої претензії на Галичину Австрія вмотивувала спеціальним актом під назвою: "Дослідження прав Угорської корони до Червоної Русі і Поділля, так само як Чеської корони – до князівств Освенціма і Затора" [3, с. 84–89]. Авторами дослідження були придворний радник Розенталь, чеський архіваріус Коллар та угорський історик Бенчур [4, с. 13]. У ньому Австрія доводила свої права на всі землі, які належали Угорщині та Чехії, на тій підставі, що Угорщина та Чехія входили до складу Австрії [5, с. 324]. Підставою для захоплення земель Галичини вважали те, що Габсбурги з 1526 р. були також і угорськими королями [201, с. 19], які впродовж XIII ст. ненадовго захоплювали Галичину і з того часу постійно вживали титул королі Галичини і Володимирії [6, с. 69–73]. З цього випливав висновок, що відбулося не захоплення, а лише відновлення права Австрії на ці землі, що в австрійському історико-правовому полі офіційно називали "ревіндикацією" [7, с. 233]. Крім того, офіційно поширювали думку про те, що Австрія неохоче брала участь у розподілі Польщі [8, с. 4]. Раніше, після укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору (1774) габсбурзькі володіння розширилися приєднанням до них Буковини. Закарпаття увійшло до складу Австрії ще у першій половині XVI ст. (1526) разом з іншими угорськими землями.

Третій поділ Речі Посполитої відбувся 1795 р. на підставі припущення, що поляки та їхня шляхетська республіка вже не існують. Пруссія забрала Мазовію та Варшаву, назвавши їх "Новою Південною Пруссією". Австрія отримала значну частину польських земель і назвала їх "Новою

Галичиною". Це була решта земель Малопольщі і Люблінщина з Підляшшям. Приєднаними землями Австрія збільшила свою територію на 77 тис. км^2, а населення – на 4 млн мешканців [9, с. 415].

Оцінюючи результати третього поділу Речі Посполитої і його наслідки для Австрії, майбутній намісник Галичини М. Бобжинський наголошував, що користь це принесло тільки Пруссії, яка значно збільшила свої землі та зміцнила зв'язок між своїми окремими територіями. Що ж стосується Австрії, то хоча вона теж збільшила свої володіння, однак турбота про втримання нових територій зробила її залежною у зовнішніх стосунках від Росії та Пруссії [10, с. 304].

Далі, за Віденською угодою 1815 р., Росія отримала "назавжди" територію Варшавського князівства без Познанщини і Галичини; Пруссія здобула Познанщину, Східне Помор'я з Ґданськом і Торунем; до Австрії повернувся Тернопільський округ; Краків з прилеглими територіями на лівому березі Вісли отримав статус "вільного міста" під контролем союзних держав. Зокрема, стаття 1 Угоди зобов'язувала усі три держави, в яких проживало польське населення, надати його представникам "національні державні інституції, які кожний з названих урядів визнає найкориснішими і їм відповідними" [2, с. 269]. З того часу територія Габсбургів була чітко окреслена і залишалася, по суті, незмінною до 1918 р.

Наступні зміни кордонів імперії відбулись 1846 р., коли Австрія анексувала Краків (після польського повстання). У Відні 6 листопада 1847 р. представники Австрії, Росії та Пруссії дійшли згоди про скасування домовленостей від 3травня 1815 р., а вже 11 листопада з'явився патент Фердинанда I про включення Кракова і його округу до складу австрійської монархії. У такий спосіб перестала існувати Краківська Річ Посполита, визнана "вогнищем бунтівних спроб, скерованих проти трьох опікунських престолів" [11, с. 317]. З часом ці землі увійшли до складу Галичини.

Оцінки стану господарства Галичини у момент переходу під владу Австрії дещо різняться. Радянська історико-правова наука традиційно стверджувала про те, що Галичину уряд Австрії розглядав як колоніальний придаток до метрополії, і її економічний розвиток зумисне гальмували [12, с. 26]. Це зазначали не тільки радянські науковці, а й майже усі тогочасні економісти та соціологи [13, с. 13]. Деякі польські історики вважали стан польських земель, приєднаних до Австрії, найкращим, порівняно з тими частинами, які дістались Пруссії і Росії, адже вони найменше потерпіли під час бойових дій, і, на їхню думку, "...лише австрійське панування своєю розбійницькою господарчою політикою..." зуміло погіршити матеріальне становище Галичини і допровадити її економіку до депресії [9, с. 217].

Вважали, що Австрія намагалась отримувати від Галичини тільки рекрутів та податки і зовсім не опікувалась її економічним розвитком. "На початку XVIII ст. господарча політика австрійського уряду визначала Галичині землеробство, як єдине відповідне поле розвитку", – стверджує відомий тогочасний дослідник економіки та статистики професор Ф. Буяк [14, с. 16]. Це відбувалося на фоні приросту населення з 1816 р. до 1836 р. – на 21% [14, с. 16-17].

Проте ми не схильні ідеалізувати господарчий стан Галичини на момент її входження до складу Австрійської імперії, адже відомо, що поділу Речі Посполитої передувала тривала політична нестабільність у країні, економічний занепад та збройні заворушення. Ми підтримуємо думку відомого українського історика Н. Полонської-Василенко про те, що Австрія отримала Галичину вже в стані занепаду і зубожіння [5, с. 325]. Також очевидним є і той факт, що принаймні у перші десятиліття свого панування Відень не намагався покращити існуюче становище. Незважаючи на це, господарство краю повільно зростало, а у Львові, столичному місті коронного краю Галичини, активно розвивалися ремесла і торгівля, зростала загальна кількість населення.

Суспільство австрійської монархії на початку XIX ст. залишалось аристократичним. Тільки для знаті було відкрито доступ до усіх посад і благ. Вона не підпорядковувалась звичайним судам, не мала обов'язку служити у війську. У своїх маєтках пани були наділені поліційною і судовою владою, вирішували усі господарські питання і, по суті, були нижчою інстанцією влади.

Стосовно кріпаків, то вони виконували панщину і підлягали панському суду. В Австрійській імперії стосунки між паном та кріпаком намагалися врегулювати ще Марія Терезія і Йосиф II. Відповідно до патенту 1775 р., було врегульовано кількість днів, яку мав відробити кріпак на користь пана, та визначено тривалість робочого дня. Від панщини було звільнено людей похилого віку (від 60 р.) та хворих. Патентами від 1871 р. було ліквідовано будь-яку особисту залежність кріпаків від пана. Селянам надавали право змінювати місце проживання (за виконання певних умов), одружуватись без дозволу пана тощо. Накладати на кріпаків грошові штрафи та застосовувати до них тілесні покарання панам заборонили з 1781 р., однак залишили за ними право тримати кріпаків під арештом [15, с. 327]. Особисте підданство в Австрії остаточно ліквідовано 1782 р. [16, с. 50]; замінило його так зване "розумне спадкове підданство" [4, с. 15].

Попри позитивні нововведення, становище селян і надалі залишалося важким. Остаточне звільнення селян від кріпосної залежності 1848 р. не означало, що вони отримали землю, отож на практиці вони далі залишались залежними від поміщиків, які володіли майже половиною земель усієї Галичини. Така ситуація залишилась майже незмінною до Першої світової війни.

На момент включення Галичини до складу імперії нею керували Марія Терезія та її син Йосиф II. Період правління Йосифа II називають "освіченим абсолютизмом". Українська історіографія загалом ставиться позитивно до проведених ними реформ. Це пояснюють тим, що реформи Марії Терезії та Йосифа II не тільки полегшили становище селянства, а й деякою мірою позитивно вплинули на відродження української національної культури і мови. Наприклад, на першому етапі державно-правові реформи урівноправили греко-католицьку церкву з римо-католицькою і поліпшили матеріальні, передусім фінансові, умови функціонування української церкви [17, с. 84].

На чолі монархії стояв австрійський імператор, якого в Галичині називали цісарем [18, с. 185]. Він одночасно був австрійським імператором і угорським королем.

Керівництво внутрішніми справами країни здійснювали Таємна рада та Надвірна канцелярія. До компетенції канцелярії належали також і справи судочинства. Таке суміщення не було вдалим, тому 1742 р. усі внутрішні справи перейшли у відання новоствореного органу – Державної ради на чолі з Державним канцлером [19, с. 335]. Ця рада була найважливішим органом управління країною (після імператора) аж до 1848 р.

Станом на 1848 р. усю центральну владу було зосереджено в кількох надвірних радах, з яких три відповідали за управління австрійськими землями. Крім того, існувало безліч окремих дирекцій, палат, міністерств, комісій, депутацій управлінь, які здійснювали керівництво в окремих галузях (фінанси, військо, торгівля, санітарія, банки тощо). Зазначені органи часто реорганізовували, об'єднували, ліквідовували, створюючи нові.

Наступний етап розвитку центральних органів управління імперії був пов'язаний з революцією в Австрії. Початку революції, яка відбулась в Австрійській монархії 1848–1849 рр., посприяли події у Франції 1846 р. Її підтримали ліберальні та окремі національні рухи в Австрії. Ліберали вели боротьбу проти абсолютизму, а представники національних рухів виступали за самовизначення окремих народів, які входили до складу монархії, та утворення для них окремих держав.

Мізерні поступки не змогли заспокоїти народ. Не допомогло і те, що імператор погодився на конституційний устрій монархії. Про скликання парламенту було оголошено 15 березня 1848 року [20, с. 66]. Також було проголошено свободу преси і скасування цензури [21, с. 22–25], ліквідовано об'єднану Надвірну канцелярію (замість неї створили окремі міністерства: внутрішніх справ, торгівлі, землеробства, фінансів, віровизнань і освіти). У новостворених міністерствах прийняли одноосібний порядок вирішення справ, на відміну від колегіального, що діяв до того часу.

Однією з виконаних вимог повстанців була відставка уряду К. Метерніха. Міністр 13 квітня змушений був втекти з Відня [22, с. 15], а 25 квітня, в день народження імператора, новий міністр внутрішніх справ Ф. Пілерсдорф проголосив тимчасову конституцію, яка мала діяти до ухвалення тимчасового виборчого закону [23, с. 1–3] та конституції всенародними зборами.

Зокрема, § 4 цієї тимчасової конституції гарантував усім народам "конституційну непорушність їхньої народності і мови" [24, с. 1а]. Їй окремий розділ було присвячено громадянським і політичним правам жителів держави [25, с. 11–14]. Зазначимо, що цей прогресивний за змістом, але компромісний за своєю суттю документ не влаштував ні повсталий народ, ні знать, що залишалась при владі. Народ вважав цю конституцію надто поміркованою, а знать – надто радикальною.

Незважаючи на те, що дію квітневої конституції було зупинено 25 травня 1848 року [26, с. 71], 22 липня 1848 р. після проведених виборів у Відні було скликано парламент. Головним здобутком австрійської революції залишилось скасування панщини та феодальних привілеїв.

Момент був сприятливим і для українців. Їхня значна частина відразу почала організовуватися і висувати свої вимоги окремо [27, с. 15]. Австрійський уряд вирішив задовольнити деякі з них. У Львові 2 травня 1848 року засновано Головну руську раду – своєрідний тимчасовий національний уряд, який мав довести до відома австрійського уряду політичні та національні прагнення українців [5, с. 328]. Зокрема, 31 липня 1848 р. радою було підписано "прошеніє" до австрійського парламенту про поділ Галичини на дві окремі провінції: українську і польську [28, с. 64]. Однак спротив польської аристократії та Галицького намісництва, які погрожували можливістю приєднання Східної Галичини до Росії, не дозволили втілити рішення про поділ Галичини у життя. Головна руська рада 28 серпня 1849 р. подала клопотання про випуск циркулярів українською мовою [28, с. 65], адже "... відомо, що надруковані цісарем патенти україн-

ською мовою населенню не роздавались...” [29, с. 46]. Подання клопотання співпало з початком регулярного перекладу деяких найважливіших законів і розпоряджень українською мовою та їхнім друком у “Всезагальному віснику крайових і урядових законів для коронного краю Галичини і Лодомерії з князівствами Освенцімським і Заторським, з великим князівством Краківським”. Ми далекі від думки про те, що Головна руська рада стала тим чинником, який змусив Відень згадати про потреби україномовного населення Галичини.

Із жовтня 1848 р. австрійський уряд, захоплений революційними виступами зненацька, почав діяти і застосував проти повстанців війська, починаючи з чеських земель.

Попередньо створена конституційна комісія продовжувала свою роботу, однак сподівання на те, що вона успішно її завершить, були мізерними. Проте вона подала імператору проект прогресивної ліберальної конституції для австрійської держави. Однак на розгляд до парламенту потрапив урядовий проект конституції, вигідний владі і гірший, аніж конституція Пілерсдорфа [30, с. 52]. Та навіть попри те, що основою нової конституції слугував принцип збереження абсолютної монархії, в ній закріплено низку прогресивних положень про рівноправність народів імперії та рівність окремих жителів держави перед законом, відділення суду від адміністрації, запровадження суду присяжних [31, с. 371].

Проект нової конституції оприлюднили 4 березня 1849 року [26, с. 73], проте в дію вона так і не вступила, а 31 грудня 1851 р. Франц Йосиф відкликав конституцію своїм маніфестом, мотивуючи це тим, що вона була непристосованою до становища у державі та не могла бути дотриманою [32, с. 24].

Період з 1849 р. до 1865 р. характеризувався фактичною реставрацією абсолютизму і централізму. Парламент, по суті, зберігся тільки для збереження видимості конституційного устрою та для затвердження запропонованих йому бюджетів. Попри реакцію в Австрії продовжувались загальні реформи ліберального характеру. За зразком англійського “Habeas Corpus акту” 27 жовтня 1862 р. було ухвалено закон “Про охорону особистої свободи”. Відповідно до цього закону, поліцейська влада у випадку законного затримання особи була зобов’язана впродовж 48 годин або звільнити арештованого, або представити належним органам; заборонено обмежувати будь-чию свободу, а держава за кожен арешт, проведений з порушенням закону, мала відшкодувати збитки потерпілому [33, с. 243]. Також 28 жовтня цього ж року ухвалено закон “Про охорону житла”, за яким не допускалось проникнення у житло без відповідного рішення суду [34, с. 245]. Австрія у такий спосіб позиціонувала себе як державу, у якій дотримувалися прав людини.

Австро-прусська війна, неуспішна для Австрії, почалася 1866 р. Вже 20 липня прусські війська підійшли майже до Відня. Франц Йосиф вже й до війни готувався до перетворення імперії в дуалістичну монархію. Імператорський рескрипт щодо цього, підписаний у жовтні 1866 р. [35, с. 25]. Юридично державний устрій Австро-Угорської монархії спирався на так звану австро-угорську угоду, конституцію Угорського королівства (ухвалену 1848 р. і відновлену 1867 р.) та конституцію Австрійської монархії (у формі кількох конституційних законів).

Отож, Австро-Угорська монархія складалася з двох цілком незалежних союзних держав – Австрії та Угорщини, які мали самостійний внутрішній устрій.

Після укладення угоди 1867 р. до складу Австрійської частини монархії увійшли такі краї: Королівства Чехії, Далмації, Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським, архікнязівства Австрії нижньої та Австрії верхньої, князівства Зальцбурга, Штирії, Каринтії, Крайни, Буковини, маркграфство Моравське та Істрії, князівство Шльонське, графства Тиролю та Горації і Градиски, край Форальберг, а також місто Трієст з округом. До угорської частини монархії, крім власне самої Угорщини, увійшли Хорватія, Словенія, Семигород, Сербія та Закарпаття. Поєднував Австро-Угорщину спільний монарх (хоча підданство було окремим [36, с. 491]).

Висновки. Галичина увійшла до складу Австрійської імперії 1772 р. на підставі першого поділу Польщі. Нова територія, компактно заселена представниками українського і польського народів, утворила одну адміністративно-територіальну одиницю. Становище селян не можна було вважати задовільним, хоча воно і дещо поліпшилось у період освіченого абсолютизму.

Після революції було модернізовано державний апарат імперії, ліквідовано таємну раду, надвірну канцелярію. Центральний уряд надалі формували з міністерств. Країна стала на шлях конституційного розвитку, ухвалено основний закон держави, скасовано цензуру та панщину.

Розвиток австрійської держави з абсолютної монархії до монархії з певними елементами конституціоналізму відбувався поетапно. Кожен етап характеризувався частковими змінами законодавства, політичного курсу країни, змінами у державному апараті країни. Усі ці зміни до певної міри позначались і на становищі українського населення Галичини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.). Львів, 2009. 628 с.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с. + 8 кол. мап.
3. Настасяк І. Історико-правовий аналіз входження Галичини до складу Австрійської імперії. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2003. № 38. с. 84–89.
4. Тищик Б.Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923) : Історія держави і права. Львів, 2004. 392 с.
5. Полонська–Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 2. К., 1993. 608 с.
6. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України : підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. К., 2007. 624 с.
7. Аркуша О. Губернатори Галичини (1772–1849). *Lwów : miasto, społeczeństwo, kultura. – Tom VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje. – Studia z dzejów Lwówa pod red. Kazimierza Karolczaka i Łukasza T. Sroki.* Kraków, 2010. S. 226–264.
8. Popowski J. Polityka polsko-austryacka. Lwów, 1899. 51 s.
9. Historja najnowsza (wiek XIX i XX) / [pod red. H. Mościckiego, J. Cynarskiego]. – T. I. Rewolucja francuska, wojny napoleońskie, święte przymierze. Warszawa, 1933. 678 s.
10. Bobryński M. Dzieje Polski w zarysie. T. II. Kraków, 1890. 387 s.
11. Schnür-Pepłowski S. Z przeszłości Galicyi (1772–1862). T. 2. Lwów, 1894. 374 s.
12. Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919 роки)/ К., 1960. 372 с.
13. Kauzik S. Gospodarka finansowa Rosji, Niemiec i Austro-Węgier na ziemiach polskich w czasie Wielkiej wojny. Polska w czasie Wielkiej wojny (1914–1918). *Historia społeczna i ekonomiczna. Tom IV : Finanse.* Warszawa, 1939. 400 s.
14. Bujak F. Rozwój gospodarczy Galicyi (1772–1914). Lwów, 1917. 64 s.
15. Balzer O. Historya ustroju Austryi w zaryśie. Lwów, 1908. 498 s.
16. Fras Z. Galizia. Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2000. 300 s.
17. Мацькевич М. Правове становище Галичини у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2001. № 36. С. 84–90.
18. Brachelli H.F. Statistik der Östereichischen Monarchie. Wien, 1857. 307 s.
19. Balzer O. Historya ustroju Austryi w zaryśie. Lwów, 1908. 498 s.
20. Historja najnowsza (wiek XIX i XX) / [pod red. H. Mościckiego, J. Cynarskiego]. T. II : Druga połowa XIX stulecia. Parlamentaryzm. Kapitalizm. Imperjalizm. Warszawa, 1933. 666 s.
21. ЦДІАЛ України. – Ф. 180. – Оп. 1. – Сп. 10. – С. 22–25.
22. Starzyński S. O pierwszej Konstytucyi austryackiej. Jej geneza i ocena. Wykład wypowiedziany przy uroczystem otwarciu roku szkolnego w uniwersytecie Lwówskim dnia 26 października 1889 roku. – Kraków, 1890. 36 s.
23. Probisorische Wahlordnung zur Verfassungs-Urkunde vom 25 April 1848. Wien, 1848. 3 s.
24. Verfassungs-Urkunde des österreichischen Keiserstaates. Wien, 1848. 3 s.
25. ЦДІАЛ України. – Ф. 180. – Оп. 1. – Сп. 10. – С. 11–14.
26. Finkel L., Głąbiński S. Historya monarchii Austrjacko-Węgierskiej oraz wiadomości polityczne i społeczne. Lwów, 1915. S. 90 –84.
27. Стеблій Ф.І. Революції 1848–1849 років у Європі і Україна. К., 1973. 48 с.
28. ЦДІАЛ України. – Ф. 180. – Оп. 1. – Сп. 2. – С. 66.
29. ЦДІАЛ України. – Ф. 180. – Оп. 1. – Сп. 2. – С. 46.
30. Тищик Б.Й. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.). Львів, 2012. 80 с.
31. Kasparek F. Prawo polityczne ogólne z uwzględnieniem austryjackiego razem ze wstępną nauką ogólną o państwie. T. 2. Kraków, 1881. 1016 s.
32. Patent Cesarski z dnia 31. Grudnia 1851, w skutek którego odjęto ustawie konstytucyjnej z 4. Marca 1849 r. wszelką moc prawa. *Powszechny Dziennik praw krajowych i rządowych dła kraju koronnego Galicyi i Lodomeryi z Księstwami Oświecimskiem i Zatorskiem, tudzież z Wielkiem Księstwem Krakowskiem.* Rok 1852. Część I. Lwów, 1855. 1–620 s. – s. 24.
33. Ustawa z dnia 27. Października 1862, o ochronie wolności osobistej. *Ustawy Konstytucyjne (Codex iuris politici*) / [zestawil, przełożyl i oprazowal Stanislaw Starzyński]. Lwów, 1899. 413 s.
34. Ustawa z dnia 27. Października 1862, o ochronie prawa domowego. *Ustawy Konstytucyjne (Codex iuris politici)* / [zestawil, przełożyl i oprazowal Stanislaw Starzyński]. – Lwów, 1899. 413 s.
35. Wereszycki H. Historia polityczna Polski. 1864–1918. Paris, 1979. 336 s.
36. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 р.) : навчальний посібник. – Львів, 2013. 752 с.

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.5

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ П.Д. ЛОДІЯ

Телеп Ю.В.,
асистент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8045-068X

Попович Т.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921

Телеп Ю.В., Попович Т.П. Особливості політико-правових поглядів П.Д. Лодія.

Статтю присвячено дослідженню політико-правової спадщини Петра Дмитровича Лодія, який був відомим українським філософом, просвітником, юристом та педагогом. Зауважено, що світогляд П. Лодія і безпосередньо його філософські погляди формувались в культурно-освітньому середовищі Львівського, а згодом Краківського та Петербурзького вищих навчальних закладів. Відповідно до цього, наведено періодизацію творчої діяльності П. Лодія: львівський період (1787–1802), краківський (1802–1803) та петербурзький (1803–1829).

Автори звертають увагу на те, що П. Лодій вніс значний внесок у розробку української філософської та юридичної термінології, займався редагуванням робіт у цій сфері, а також перекладав українською німецькі та латинські праці. П. Лодій є автором праць «Природне право народів», «Загальнодержавне природне право», «Теорія загальних прав», «Логічні настанови, які скеровують до пізнання та розрізнення істинного від хибного» тощо.

У статті підкреслено, що П. Лодій був прихильником природної теорії походження права, відстоював ідеї особистої свободи всіх людей. Позиції вченого були сформовані на основі філософсько-правових ідей Арістотеля, Г. Гроція, Х. фон Вольфа, К. Бемера, С. фон Пуфендорфа, В. Келера, І. Канта та інших.

Досліджуючи політико-правову спадщину П. Лодія, автори зауважують, що права та обов'язки громадян у державі, відповідно до поглядів мислителя, виходять із розуміння мети держави. Звернено увагу на кореляцію природних та позитивних законів у поглядах філософа. Говорячи про необхідність існування у державі, як і в будь-якому суспільстві, природних та позитивних законів, він чітко визначає перевагу саме природних законів, вважаючи їх реальним регулятором суспільних відносин. При цьому також наголошує, що природне загальне державне право осягається і усвідомлюється розумом людини, натомість те, що спирається на волю панівного класу, є до певної міри менш природним, більш штучним, мінливим та, як наслідок, другорядним порівняно з природним. Разом із тим, П. Лодій підкреслює, що кожен громадянин повинен надавати перевагу загальному благоденству народу (у порівнянні зі своїм приватним благоденством), але таке загальне благоденство та благо обов'язково має відповідати критеріям істинності.

Ключові слова: П. Лодій, природне право, закон, мета держави, загальне благоденство.

Telep Yu.V., Popovych T.P. Peculiarities of political and legal views P.D. Lodia.

The article is devoted to the study of the political and legal heritage of Petro Dmytrovych Lodiy, who was a famous Ukrainian philosopher, educator, lawyer and teacher. It was noted that P. Lodia's worldview and directly his philosophical views were formed in the cultural and educational environment of Lviv, and later Krakow and St. Petersburg higher educational institutions. In accordance with this, the periodization of P. Lodia's creative activity is given: Lviv period (1787–1802), Kraków period (1802–1803) and St. Petersburg period (1803–1829).

The authors draw attention to the fact that P. Lodiy made a significant contribution to the development of Ukrainian philosophical and legal terminology, edited works in this field, and translated German and Latin works into Ukrainian. P. Lodiy is the author of the works «Natural Law of Peoples», «National Natural Law», «Theory of General Rights», «Logical instructions that lead to knowledge and distinguishing the true from the false», etc.

The article emphasizes that P. Lodiy was a supporter of the natural theory of the origin of

law, defended the idea of personal freedom of all people. The positions of the scientist were formed on the basis of the philosophical and legal ideas of Aristotle, H. Grotius, H. von Wolff, K. Behmer, S. von Pufendorf, W. Koehler, I. Kant and others.

Studying the political and legal legacy of P. Lodia, the authors note that the rights and duties of citizens in the state, according to the thinker's views, come from an understanding of the purpose of the state. Attention is drawn to the correlation of natural and positive laws in the views of the philosopher. Speaking about the need for the existence of natural and positive laws in the state, as in any society, he clearly defines the superiority of natural laws, considering them a real regulator of social relations. At the same time, he also emphasizes that natural law is understood and understood by the human mind, instead, that which rests on the will of the ruling class is to a certain extent less natural, more artificial, changeable and, as a result, secondary compared to the natural. At the same time, P. Lodiy emphasizes that every citizen should give priority to the general well-being of the people (compared to his private well-being), but such general well-being and good must necessarily meet the criteria of truth.

Key words: P. Lodiy, natural law, law, goal of the state, general well-being.

Постановка проблеми. П.Д. Лодій є одним із визначних представників плеяди філософів Закарпаття XVIII-XIX ст.**,** якого можна вважати одним із основоположників вітчизняної філософії та теорії права. Переважна більшість закарпатських мислителів цього періоду емігрували у пошуках більш сприятливих умов для наукових досліджень та творчої праці. Відтак, П. Лодій починав свою педагогічну та наукову діяльність у Львівському університеті, а згодом продовжив її у Краківському та Петербурзького вищих навчальних закладах. Однак, будучи в еміграції, мислитель підтримував тісні зв'язки із Закарпаттям та сприяв поширенню у краї ідей Просвітництва.

Мета дослідження – здійснити аналіз особливостей політико-правових поглядів П.Д. Лодія.

Стан опрацювання проблематики. Попри значення творчої спадщини П. Лодія для вітчизняної філософсько-правової доктрини, слід зауважити, що його науковий доробок досліджено фрагментарно. До того ж сучасні дослідники зосереджують увагу здебільшого на вивченні біографічних матеріалів філософа, а не на його філософській концепції, яка має вагоме наукове значення. Таким чином, вважаємо з необхідне розглянути його політико-правові погляди з урахуванням особливостей життєвого шляху мислителя. Дослідженням окремих аспектів визначеної проблематики займались такі науковці як: Н. Мозгова, І. Попелич, В. Галас, Ю. Ходанич та інші.

Виклад основного матеріалу. Петро Дмитрович Лодій (1764–1829 рр.) – український філософ, просвітник, юрист та освітній діяч, відомості про якого досить суперечливі, а творча спадщина недоопрацьована і маловідома. Діяльність професора була надзвичайно різноманітною. Цьому сприяли не лише хороший рівень володіння класичними мовами, знання класичної та новітньої літератури, а й досконале володіння українською, словацькою, угорською, німецькою, французькою, старослов'янською, польською та російською мовами. П. Лодій мав ґрунтовні знання з філософії, логіки, історії філософії, метафізики, етики (моральної філософії), економіки, політики, математики, високо цінував пізнавальні можливості останньої та її методологічну значущість. У коло викладацьких і наукових інтересів закарпатця входив практично весь цикл юридичних дисциплін: від теоретико-правових до дисциплін кримінально-правового спрямування [1].

Представник закарпатської прогресивної інтелігенції народився 4 травня 1764 р. в селі Збой (тепер територія Словаччини) у сім'ї священика. Початкову освіту здобув вдома, потім закінчив гімназію в місті Ораді, в Румунії, згодом Ужгородську богословську семінарію, а у 1785 р. – Львівську семінарію [2, с. 301]. У 1787 закінчив Львівський університет, де згодом працював професором логіки, метафізики й моральної філософії. Викладав також математику та нумізматику, в окремі роки – літературу й природознавство. З 1802 – професор філософії, чистої та прикладної математики в Ягеллонському університеті у Кракові [3].

У 1803 р., разом з рядом інших професорів українського походження, був запрошений до Петербурга та стояв біля витоків створення Петербурзького університету, з 1819 по 1829 рр. був деканом філософсько-юридичного факультету [2., с. 301]. Із дня заснування Петербурзького університету П. Лодій читав курс філософських наук, зокрема природне право. Його викладання відзначалося прагненням долучити студентів до досягнень європейської юриспруденції [4, с. 29]. У той період мислитель видав два фундаментальні підручники з логіки та права: «Логічні настанови, які скеровують до пізнання та розрізнення істинного від хибного» (1815) та «Теорія загальних прав, яка містить в собі філософське вчення про природне загальне державне право» (1828) [1].

Все своє життя П. Лодій не поривав зв'язків з Україною, листувався із закарпатцями, а також із професорами Львівського університету, пу-

блікував там свої праці, читав лекції [2, с. 301]. Твори філософа також сприяли поширенню просвітницьких ідей на Закарпатті, що перебувало у той час під гнітом Австрійської імперії [5, с. 24].

Одним із перших поміж українських науковців він почав розробляти українську філософську та юридичну термінологію, займався редакцією робіт у цій сфері, а також перекладав українською німецькі та латинські праці [6, с. 22]. Так, Лодій переклав з латини підручник Крістіана Баумайстера «Elementa Philosophie» («Настанови любомудрія морального, які містять практичне любомудріє, загальне природне право, етику та політику», Львів, 1790), що є його внеском у розвиток української філософської термінології [3], адже під час здійснення перекладу вчений велику кількість філософських термінів повинен був придумувати самостійно, оскільки на той час (кінець XVIII ст.) філософська термінологія була латинською [7, с. 104]. Також він переклав працю Ф. Цейлера «Природне приватне право» (1809) та працю Л. Фейєрбаха «Кримінальне право» (1810) [5, с. 25].

Відтак, світогляд П. Лодія і безпосередньо його філософські погляди, як вже було зазначено, сформувалися у культурно-освітньому середовищі Львівського, а згодом Краківського та Петербурзького вищих навчальних закладів. Відповідно до цього, можна запропонувати таку періодизацію творчої діяльності П. Лодія: львівський період (1787–1802), краківський (1802–1803) та петербурзький (1803–1829). Для дослідження, на нашу думку, особливо визначальним є перший з них. Саме тоді, незважаючи на перешкоди та утиски, мислитель розгорнув в університеті активну педагогічну та наукову діяльність: читав чотири різні за змістом курси, підготував рукописні підручники, переклав, як вже згадувалось, з латинської на тогочасну українську мову підручник німецького філософа Христіана Баумейстера «Настанови моральної філософії», в якому пропагувалися ідеї, що заперечували втручання потойбічних сил у явища природи та суспільного життя та апелювали до розуму людини [8, с. 108].

У лекціях П. Лодія із логіки, метафізики та історії філософії відчувається вплив таких видатних європейських філософів, як Г. Гроцій, Х. фон Вольф, К. Бемер, С. фон Пуфендорф, В. Келер та інші. Водночас мислитель досконало володіє філософською спадщиною стародавніх греків. У його лекціях, наукових статтях і підручниках відчувається вплив школи грецьких софістів, Арістотеля (теорія походження держави, видів форм державного правління, розуміння категорій справедливості, добра практично тотожні з Арістотелем). П. Лодій був добре обізнаний із теологічною концепцією права. Він використовував і цитував роботи визначних теологів (Августина Блаженного, Фоми Аквінського). Під час читання курсу філософії та теорії загального права в Петербурзькому університеті (1824–1825 роки) знайомив студентів із філософією І. Канта [9, с. 8].

Вчений є автором праць, які не тільки у своїй назві, але і за своєю суттю відносяться до тих, що присвячені природно-правовій проблематиці. Мова, зокрема, йде про «Природне право народів», «Загальнодержавне природне право», «Теорія загальних прав, яка містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право» [8, с. 109].

На жаль, такі твори П. Лодія, як «Природне начало народів» і «Повний курс філософії» так і не вийшли друком, оскільки їх рукописи втрачені. З огляду на це, детальний аналіз філософської спадщини П. Лодія на сьогодні є неможливим через втрату багатьох праць мислителя, а також збереження його рукописів в архівах міст різних країн, зокрема Львова, Мукачева, Кракова, Петербурга. До того ж сучасні дослідники зосереджують увагу здебільшого на вивченні біографічних матеріалів мислителя, а не на його філософській спадщині яка має вагоме наукове значення [5, с. 24].

Переходячи до розгляду особливостей політико-правових поглядів мислителя, зауважимо, що на його думку, державою є нерівне суспільство вільних людей, які об'єднались під єдиною верховною владою для досягнення загальної безпеки та благополуччя [9, с. 9].

Вчений підкреслює, що міркуючи про первинне походження держав, необхідно насамперед дослідити та пізнати мету держави, адже права та правомірні обов'язки членів будь-якого суспільства, відповідно й держави як великого суспільства, мають виводитися з її мети, яка є основою прав та правомірних обов'язків усіх громадян [10, с. 221].

Розуміння мети держави можна досягти двома способами – за досвідом та за філософськими дослідженнями. Першим способом можна дійти тільки до історичної та приватної мети держави, яка є основою лише для місцевих законів і прав конкретної держави. Проте в публічному державному праві повинні виводитись всезагальні права й обов'язки, належні кожній державі загалом, а отже, мета також повинна бути всезагальною і належати кожній державі. Однак, ця одна мета може бути тільки у філософському розумінні. Філософська мета може бути або властива державі, або загальна. Властива мета є найближчою чи віддаленою, залежно від того, безпосередньо чи не безпосередньо вона досягається. Властива й найближча мета держави може бути також або першочерговою, або другорядною. Перша, для якої держава єдино могла й повинна була виникнути, і дру-

га, яку держава може та повинна шукати. Якщо забезпечення прав всіх і кожного, тобто безпеку, вважати метою держави, то ця мета буде не історичною, а філософською, не загальною чи віддаленою, а властивою й найближчою, тобто головною метою держави. Таким чином, одна лише безпека створює досконалу, розумну та схожу з природою рішучість людей до вступу в державу, оскільки вона є тим добром, якого люди можуть і повинні шукати. Проте без об'єднання у державу відшукати його неможливо з причини недостатнього поєднання волі та сил для досягнення цієї мети [9, с. 9].

У своїй праці «Теорія загальних прав, яка містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право» П. Лодій вказує, що як і в будь-якому суспільстві, у державі повинні існувати природні та позитивні закони. При цьому мислитель чітко визначає відмінності природних та позитивних законів: «як і у будь-якому суспільстві, так і в державі мають існувати закони, права та корелюючі їм обов□язки, які необхідно виводити із мети держави та державних велінь. Якщо ці закони виходять із сутності держави та одним розумом усвідомлюються, то носять назву природних; якщо ж формуються під впливом волі Верховного Правителя, то будуть позитивними». Визначене усвідомлення розумом людини природних прав засвідчує чітке позиціонування дослідника стосовно наявності та пріоритетності таких прав. Адже те, що людина розуміє і усвідомлює, – те і є реальним регулятором суспільних відносин. Натомість те, що спирається на волю панівного класу, є до певної міри менш природним, більш штучним, мінливим та, як наслідок, другорядним порівняно з природним. Разом із тим, із співвідношення «загального благоденства з приватним» П. Лодій виводить положення, за яким «кожен громадянин цілковито повинен надавати перевагу загальному благоденству народу у порівнянні з приватним своїм благоденством. Проте благоденство та благо загальне повинні бути істинними [8, с. 109].

Окрім «позитивного права» та «природного загального державного права» як права спільноти філософ виокремлює право людини, яке випливає з її свободи і належить їй як розумній істоті. У розглядуваній концепції вбачаються, зокрема, певні впливи ідей вольфіанця Й.Г. Вінклера, який розрізняв природне право, що відповідає додержавному порядку, й природне право, яке діє у державі [4, с. 248].

Зауважимо, що позиції П. Лодія щодо загального та приватного блага мають деяку критичну оцінку сучасників з приводу належності даної тези мислителя XVII–XIX століть до пріоритетів громадянського суспільства й ідей прав людини. Однак, видається, що такого роду бачення автора (громадянин цілковито повинен надавати перевагу загальному благоденству народу порівняно з приватним своїм благоденством) якоюсь мірою пов'язано з античними поглядами на природні права як шлях до загального блага, а також з ідеями просвітників Нового часу щодо організації політичної влади та суспільного договору, тобто є свідченням прихильного ставлення П. Лодія й відстоювання ним ідей природного права, природних прав людини. Вбачається, що дослідник обґрунтовував природно обумовлене право людей жити в умовах загального благоденства. А цей стан більш вірогідно досягається саме за рахунок пріоритетності загального над приватним [8, с. 109].

Відзначимо також, що погляди мислителя стали причиною утисків імперської цензури, частина його праць була заборонена до публікації та поширення. Це було зумовлено змінами державної політики у галузі народної освіти, пов'язаними з періодом політичної реакції, яка розпочалась у Росії у 20-і роки XIX ст. та проявились у гоніннях на природне право як «неблагонадійну» навчальну дисципліну. Було заборонено низку книг, присвячених цій проблематиці. Зокрема, зазнали осуду і «Логічні настанови» П. Лодія [5, с. 29]. У листопаді 1821 року він виступив на зборах університету проти звинувачень щодо чотирьох професорів, які висловлювалися за незалежність філософії від богослов'я. Пізніше його звільнили з посади декана і усунули від викладання філософії [1].

Отже, в умовах авторитарного державного режиму тогочасної Росії природне право розцінювалось як дисципліна ідеологічно небезпечна й така, що її викладання може становити загрозу для державного ладу. Причиною цього була передовсім загальна індивідуалістично-ліберальна спрямованість західної природно-правової думки [4, с. 29], що йшло врозріз з офіційною доктриною імперської Росії.

Висновки. Таким чином, П. Лодій був прихильником природної теорії походження права, відстоював пріоритет прав людини перед нормами встановленими державою.

Його погляди були сформовані на основі прихильності до філософсько-правових ідей Арістотеля, Г. Гроція, Х. фон Вольфа, К. Бемера, С. фон Пуфендорфа, В. Келера, І. Канта та інших. Будучи автором праць «Природне право народів», «Загальнодержавне природне право», «Теорія загальних прав», «Логічні настанови, які скеровують до пізнання та розрізнення істинного від хибного», він наголошував на існуванні прав людини, які випливають з її свободи і належать їй як розумній істоті. Мислитель підкреслював перевагу природного загального державного права над позитивним, вважаючи його реальним регулятором суспільних відно-

син, з огляду на те, що саме природне право осягається і усвідомлюється розумом людини, натомість те, що спирається на волю панівного класу, є до певної міри менш природним, більш штучним, мінливим та, як наслідок, другорядним порівняно з природним.

Разом із тим, П. Лодій підкреслює, що кожен громадянин повинен надавати перевагу загальному благоденству народу у порівнянні зі своїм приватним благоденством. Але при цьому, що важливо, благоденство та загальне благо обов'язково мають відповідати критеріям істинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельник І. Петро Лодій, філософ. *Збруч.* URL: https://zbruc.eu/node/22367 (дата звернення: 10.04.2024 р.).
2. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4-те вид., доповн., у 2-х част. К.: Алерта, 2015. 416 с.
3. Петро Лодій: 260 років. URL: http://pmu.in.ua/mc-events/petro-lodij-260-rokiv/?mc_id=459 (дата звернення: 15.05.2024 р.).
4. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.
5. Мозгова Н. Призначення логіки в теорії пізнання Петра Лодія. *Versus.* 2014. № 2 (4). С. 24–27.
6. Земан І.В. Наука міжнародного права у Львівському університеті: монографія / за наук. ред. канд. юрид. наук, проф. В.М. Репецького. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 320 с.
7. Ходанич Ю.М. Право та закон у праці Х. Баумейстера «Elementa Philosophiae», перекладеної П. Лодієм. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Випуск 72. С. 103–108.
8. Красовський К.Ю. Природні права в українському конституціоналізмі: дисертація … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2021. 253 с.
9. Галас В.І., Попович Т.П., Грабар В.Є. У витоків вітчизняного права: П. Лодій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право».* 2017. Випуск 46. Т. 1. С. 7–9.
10. Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: монографія / За ред. І.О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2019. 288 с.

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.6

ІНФОРМАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Венглінський О.О.,
аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5924-2811

Венглінський О.О. Інформація як об'єкт національної безпекової політики України.

Звертається увага на пріоритетне значення інформації серед об'єктів національної політики безпеки України. Доводиться, що інформаційна свобода вимагає пильного державного контролю та включення інформації до переліку об'єктів національної безпекової політики.

Інформаційні загрози безпеці держави розглядаються як сукупність умов і факторів, які становлять небезпеку життєво важливим інтересам держави, суспільства й особи шляхом негативного інформаційного впливу на свідомість і поведінку громадян, а також деструктивного впливу на інформаційні ресурси та інформаційно-технічну інфраструктуру.

Здійснено поділ інформаційних атак на два види залежно від об'єкта впливу: 1) суто технічні інформаційні атаки, направлені на функціонуванні технічного оснащення інформаційних систем; 2) вплив на свідомість людей за допомогою передачі цільової інформації.

Окреслено три основних мети інформаційної війни: контроль інформаційного простору і забезпечення захисту своєї інформації від ворожих дій; використання контролю над інформаційним простором для проведення інформаційних атак на противника; підвищення загальної ефективності збройних інформаційних функцій. Доводиться, що для запобігання зазначеним негативним наслідкам на державному рівні повинні здійснюватися наступні заходи: 1) розвиток системи постійного моніторингу та аналізу інформаційних потоків для своєчасного виявлення потенційних загроз і реагування на них; 2) запровадження програм підвищення інформаційної грамотності серед громадян з метою зменшення вразливості до інформації маніпулятивного характеру та фейкових новин; 3) співпраця з міжнародними партнерами та обмін досвідом у сфері інформаційної безпеки для підвищення ефективності заходів та вдосконалення стратегій протидії загрозам. Саме ці кроки здатні забезпечити високий рівень інформаційної безпеки, який буде сприяти стабільності, безпеці та захищеності національних інтересів.

Ключові слова: інформація, інформаційна конкуренція, інформаційна інфраструктура, інформаційна війна, інформаційний захист, безпекова політика, кібербезпека.

Venglinsky O.O. Information as an object of Ukraine's national security policy.

Attention is drawn to the priority value of information among the objects of the national security policy of Ukraine. It is argued that information freedom requires careful state control and inclusion of information in the list of objects of national security policy.

Information threats to state security are considered as a combination of conditions and factors that pose a danger to the vital interests of the state, society, and individuals through negative informational influence on the consciousness and behavior of citizens, as well as destructive impact on information resources and information-technical infrastructure.

Two types of information attacks are distinguished based on the object of influence: 1) purely technical information attacks aimed at the functioning of the technical equipment of information systems; 2) influencing people's consciousness through the transmission of targeted information.

Three main goals of information warfare are outlined: control of the information space and ensuring the protection of one's information from enemy actions; using control over the information space to conduct information attacks on the opponent; increasing the overall effectiveness of

armed information functions. It is argued that in order to prevent the above-mentioned negative consequences, the following measures should be taken at the State level: 1) development of a system of continuous monitoring and analysis of information flows for timely detection of potential threats and response to them; 2) introduction of information literacy programmes among citizens to reduce vulnerability to manipulative information and fake news; 3) cooperation with international partners and exchange of experience in the field of information security to increase the effectiveness of measures and improve strategies to counter threats. These steps can ensure a high level of information security that will contribute to stability, security and protection of national interests.

Key words: information, information competition, information infrastructure, information war, information protection, security policy, cybersecurity.

Постановка проблеми. Сучасний світ стрімко крокує у цифрову епоху, де інформаційні технології стають рушійною силою людського розвитку. Інформація пронизала всі сфери життя, перетворившись на цінний ресурс, що визначає конкурентні переваги у будь-якій галузі. Це робить інформаційну безпеку одним із ключових аспектів національної безпеки, особливо в умовах геополітичної напруги та зростання кіберзагроз.

Україна, яка з 2014 року зазнає безпрецедентної інформаційної агресії з боку російської федерації, гостро відчуває нагальність посилення інформаційного захисту. Російські спецслужби активно використовують інформаційні операції, пропаганду та кібератаки, намагаючись дестабілізувати українське суспільство, підірвати довіру до влади та інституцій, посіяти розбрат і хаос. У цих умовах захист інформаційного простору України стає стратегічним завданням, реалізація якого пов'язана з необхідністю створення ефективної та гнучкої системи інформаційної безпеки, здатної протистояти постійно мінливим загрозам. Це потребує комплексного підходу, що охоплює: захист інформаційних ресурсів та інфраструктури від кібератак, протидію інформаційній пропаганді та дезінформації, зростання рівня інформаційної грамотності населення, а також міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки.

Мета дослідження полягає в аналізі системних характеристик інформації як об'єкта національної безпекової політики України в умовах сучасних викликів та загроз, пов'язаних з інформаційною агресією росії.

Стан опрацювання проблематики. Протягом останніх років проблематика інформаційної безпеки набула значної актуальності, ставши ключовим аспектом національної безпеки України в умовах сучасних викликів та загроз, пов'язаних з інформаційною агресією росії. Численні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як Ю. Горбань, У. Ільницька, О. Левченко, М. Маклуен, Ю. Райхель, В. Хорошко та інші, присвячені проблематиці інформаційної безпеки, свідчать про її багатогранність та складність. Автори цих досліджень аналізують теоретичні засади інформаційної безпеки, вивчають різні аспекти інформаційних загроз, розробляють методи та механізми протидії їм. Однак, у контексті російської агресії, яка ведеться, зокрема, й в інформаційному просторі, дослідження проблематики інформаційної безпеки набуває нових вимірів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі інформаційна війна стає все більш визначальною. Інформатизація призводить до створення єдиного інформаційного простору, де інформація обмінюється між різними суб'єктами. Однак, це також сприяє зростанню потужності агресивних маніпуляцій. У XXI ст. такі процеси стають серйозною загрозою для інформаційно-психологічної безпеки [1, с. 179-180]. Майкл Шмітт розрізняє широке й вузьке трактування поняття «інформаційна війна». Він зазначає, що характерною особливістю останньої є розгляд інформаційної війни як інформаційних операцій в умовах кризи чи конфлікту [12, с. 366–367].

Зауважимо, що інформаційну безпеку, в аспекті взаємовідношення із загальнодержавною безпекою можливо трактувати у двох варіантах. В одному варіанті тлумачення це самостійний елемент державної оборонної політики та самостійний рівень обороноздатності країни, в іншому варіанті – це елемент певних інших аспектів обороноздатності держави: військової, економічної, політичної обороноздатності тощо. Достатньо повною є наступна дефініція: «*інформаційна безпека* – це стан захищеності важливих інтересів особистості, суспільства і держави, який полягає у мінімізації можливих збитків внаслідок неповної, невчасної або недостовірної інформації, негативного впливу інформації, негативних наслідків функціонування інформаційних технологій та несанкціонованого поширення інформації» [6]. При цьому інформаційні загрози безпеці держави включають негативний вплив на свідомість людей, інформаційні ресурси та інфраструктуру.

Зародження Інтернету надало медійній маніпуляції новітні інструменти соціальної інженерії, що впливають на моделі прийняття рішень завдяки трансформації когнітивної основи сучасної індивідуальності. Інтернет стає чинником, що домінує у визначенні змісту інформації, доступної людям глобально [10]. Користувачі соціальних мереж сприймають інформацію як

створену аналогічними користувачами, тому виявляють високий рівень довіри до представленого контексту, ігноруючи необхідність верифікації правдивості новин і фактів, опублікованих онлайн.

Розвиток подій навколо України демонструє, що країна зіштовхнулася з інформаційною війною та використанням інформаційних операцій. Особливості інформаційного протиборства та воєнного конфлікту характеризуються масштабними бойовими діями регулярних військових формувань та змовою росії з недержавними угрупованнями, що активно діють на території України [7, с. 28].

У сучасному академічному дискурсі Україна ідентифікується як центральна арена першої інформаційної війни, що транслюється в реальному часі, репрезентуючи собою еволюційно розвинену форму «холодної війни», що характеризувалась економічною, ідеологічною та політичною конфронтацією між блоками Сходу (СРСР) та Заходу (США) в період з 1946 по 1989 рік. Аналітична паралель із зазначеною історичною епохою демонструє, що сучасні траєкторії впливу доповнені новітніми інструментами – мас-медіа, інформаційно-комунікаційними технологіями та платформами для негайного доступу до інформації, що уможливлює кваліфікацію цього конфлікту як війни, що ведеться «в прямому ефірі». Інтенсифікація інформаційного впливу в контексті війни «в прямому ефірі» стає інструментом для реалізації згаданої дестабілізації. Основні інформаційні події початку 2022 року, пов'язані з ескалацією військових загроз, свідчать про нову фазу інформаційної війни між росією та Заходом, в якій Україна виступає як основний предмет геополітичного протистояння, використовуючись як інструмент в ширшій стратегії обох сторін. При цьому Україна відстоює власні національні інтереси, зокрема прагнення до євроінтеграції та членства в НАТО, що відповідає амбіціям українського народу, як підтверджується соціологічними дослідженнями, згідно з якими наприкінці 2021 року 62% громадян України підтримали ідею вступу до ЄС, а 58% – до НАТО [9, с. 89]. Цей аналіз репрезентує Україну як визначальний елемент у межах глобальної інформаційної війни, що набуває особливої актуальності в контексті сучасних міжнародних відносин, ідентифікуючи важливість стратегічної комунікації та інформаційної взаємодії як інструментів національної безпеки та оборони.

Інформаційні атаки, на нашу думку, можна розділити на два види, залежно від об'єкта впливу: 1) суто технічні інформаційні атаки, направлені на функціонуванні технічного оснащення інформаційних систем; 2) вплив на свідомість людей за допомогою передачі цільової інформації. В такому випадку інформація вже завдає шкоди не технічному обладнанню, а безпосередньо психіці людини, тобто фактично перетворюється в зброю. Зважаючи на роль інформації у сучасному світі, американець дослідник М. Маклуен зазначав, що війна стає тотальною, коли вона стає війною за інформацію [11]. Він також наголошував, що інформація завжди відігравала важливу роль у війні, але в епоху масових комунікацій її значення зросло ще більше.

Інформаційні війни можуть мати різноманітні цілі: від отримання вигод на політичній арені до воєнної перемоги. Їх важливість полягає у тому, що сучасний світ характеризується високим ступенем залежності від інформації та її швидкого поширення. Інформаційні війни можуть бути проведені як державними структурами, так і недержавними акторами, що робить їх набагато більш небезпечними. Крім того, інформаційні війни можуть мати довготривалий вплив на суспільство, а тому можуть бути використані для зміни суспільного дискурсу та впливу на політичні рішення.

Як підкреслює Ю. Горбань, «антиукраїнська інформаційна кампанія російських ЗМІ, застосування ними новітніх маніпулятивних технологій засвідчили вразливість вітчизняного інформаційного простору. Цей конфлікт став певним каталізатором проблем у двох важливих напрямках нацбезпеки: захисту інформації та боротьби з пропагандою» [3, с. 138]. На жаль, не лише у 2014 році, але й на початок повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року наша держава фактично не мала належних потужностей для ведення інформаційної та кібернетичної боротьби з державою-агресором, що ускладнило й без того складні обставини в країні.

Думка У. Ільницької підкреслює підвищену актуальність проблем гарантування інформаційної стабільності України через вплив зовнішніх опонентів, які активно маніпулюють інформаційним простором країни. Зокрема, пропагуються ідеї сепаратизму, насильства та національної ворожнечі з метою руйнування національної ідентичності України. Така агресивна інформаційна експансія ставить під загрозу конституційний лад та територіальну цілісність України [4, с. 28].

Питання забезпечення інформаційної безпеки України не обійшов своєю увагою й законодавець. Так, відповідно до Закону України «Про національну безпеку України», національна безпека – це «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [8]. Це охоплює різні сфери суспільства та держави, включаючи освіту, свободу слова, інформаційну та кібербезпеку, захист інформації тощо.

Концепція інформації як важливої складової Закону України «Про національну безпеку» не лише підкреслює її ключову роль у забезпеченні державного суверенітету, але й створює основу для розвитку комплексних механізмів захисту інформації. Це стає необхідною умовою для забезпечення стійкості та безпеки держави, особливо в умовах геополітичних напруг, таких як агресія з боку рф. Відповідно до Закону «Про національну безпеку України», кібербезпека та захист інформаційного простору є пріоритетними завданнями, що потребують інтегрованого підходу та мобілізації ресурсів на всіх рівнях управління.

Ця концепція набуває особливого значення в умовах інформаційної війни та пропагандистських атак. Пропаганда, систематично спрямована на вплив на думку великої кількості людей, стає інформаційною зброєю масового ураження, що використовується нашим ворогом. Це призводить до зростання стратегічної важливості питання захисту інформаційної безпеки держави в умовах війни.

Ще з початком АТО у 2014 році з боку рф почала в геометричній прогресії зростати активність та агресивність інформаційної експансії. Через російські пропагандистські інформаційно-психологічні кампанії, акції, медіазаходи відбувався вплив не лише на суспільну свідомість громадян України, а й на світову громадськість [4, с. 30]. З вторгненням у 2022 році ця ситуація лише погіршилася. Дотепер росія, наприклад, активно просуває у світовій спільноті тези про «геноцид народу Донбасу», й обов'язком України є боротьба з такою дезінформацією, оскільки вона заподіює значну шкоду авторитету нашої держави, та здатна послабити підтримку з боку наших зарубіжних партнерів. Саме тому відстоювання престижу та авторитету нашої країни на міжнародній арені є важливим сегментом інформаційної боротьби.

Інститут національно-стратегічних досліджень США та деякі західні експерти виділяють певне коло структурних елементів інформаційної війни. Одним з основних таких елементів є сплановане ведення психологічної війни. Головною метою якої являється маніпулювання масами. Зазвичай, серед основної мети цих маніпуляцій можна виокремити: внесення в суспільну та індивідуальну свідомість шкідливих ідей та поглядів противника, поширення недостовірної інформації для дезорієнтації та дезінформації, використання образу ворога для індукування страху у власного народу тощо.

Серед цілей, які переслідуються в інформаційній війні, зазвичай виділяють: «контроль інформаційного простору і забезпечення захисту своєї інформації від ворожих дій; використання контролю над інформаційним простором для проведення інформаційних атак на противника; підвищення загальної ефективності збройних інформаційних функцій» [2, с. 91].

Також до послаблення інформаційної стабільності та обороноздатності країни можуть призвести багато факторів, серед яких можна виділити недостатню або відсутню координацію в діях органів державно влади та місцевого самоврядування щодо питань реалізації державної інформаційної політики, освіти та культури, державної політики у сфері кібербезпеки.

Основною причиною недостатньої стабільності суспільства, його вразливості перед загрозою деструктивної пропаганди є перш за все є слабка система освіти, особливо це стосується патріотичного виховання молоді, а також просвітницької роботи з населенням. Тобто, освіченість населення та стійкість його до впливів інформаційних атак є взаємопов'язаними явищами. На сьогодні в Україні помітними є позитивні тенденції у сфері освіти та патріотичного виховання учнів та студентів, це особливо важливо в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої нестабільності.

Іншою проблемою інформаційної обороноздатності є недостатня кількість кваліфікованих спеціалістів у сфері кібербезпеки. Створення Департаменту кіберполіції є кроком у напрямку посилення заходів щодо кібербезпеки, але організація знаходиться в стані розвитку й потребує подальших зусиль для ефективного функціонування. Отже, Україна відчуває нестачу ресурсів для забезпечення інформаційної безпеки, і це робить країну вразливою перед сучасними кіберзагрозами.

При несприятливому розвитку подій зазначені недоліки в комплексній системі інформаційного захисту можуть призвести до руйнування інформаційного простору держави, або виникненню конфліктів в суспільстві та хаосу в системі державного управління. Для запобігання зазначеним негативним наслідкам, науковці наголошують на необхідності здійснення таких заходів на державному рівні, як: 1) здійснення превентивних заходів у сфері інформаційної безпеки, спрямованих на попередження можливих зовнішніх та внутрішніх інформаційних загроз; 2) оперативне та ефективне реагування у випадку інформаційної атаки з боку супротивника та активний контрнаступ з метою локалізації та ліквідації інформаційної загрози; 3) створення системи протидії можливим загрозам [4, с. 31]. Ми вважаємо, що розвиток системи постійного моніторингу та аналізу інформаційних потоків для своєчасного виявлення потенційних загроз і реагування на них; запровадження програм підвищення інформаційної грамотності серед громадян з метою зменшення вразливості до інформації маніпулятивного характеру та фейко-

вих новин, а також співпраця з міжнародними партнерами та обмін досвідом у сфері інформаційної безпеки для підвищення ефективності заходів та вдосконалення стратегій протидії загрозам здатні забезпечити високий рівень інформаційної безпеки, який буде сприяти стабільності, безпеці та захищеності національних інтересів України.

Окрім безпосередньо інформаційного тиску з боку росії, О. Левченко зазначає, що негативними чинниками для України в зазначеній сфері є систематичний інформаційний тиск і з боку інших держав та їх союзів (коаліцій), політична нестабільність, а також нестійкість вітчизняного інформаційного простору [5, с. 57]. На нашу думку, означені фактори мають не меншу загрозу ніж безпосередньо агресивна інформаційна кампанія з боку росії, оскільки Україна наразі фактично знаходиться на кордоні між двома різними та значною мірою ворожими інформаційними таборами: західним (ЄС, США та ін.) і східним табором (рф, Близький схід, КНР та ін.).

Проблема нашої держави полягає у тому, що фактично ще нещодавно ми належали до умовно окресленого нами східного інформаційного блоку, але з набуттям незалежності поступово почали переймати західні цінності та західну модель життя. Зміна пріоритетів, зокрема щодо інформаційного простору, призвела не лише до внутрішньополітичної кризи, а й до проблем у зовнішній політиці, оскільки рф сприйняла це як остаточний перехід України у «ворожий табір», після чого й розгорнула найбільш масову інформаційну війну за всю історію незалежності нашої держави. Країни західного інформаційного простору, хоча й підтримали Україну, але виявилися неспроможними ефективно протистояти інформаційному тиску з боку рф.

Такі агресивні інформаційні дії мають прямий негативний вплив на інформаційну обороноздатність України, оскільки країни ЄС є одними з головних союзників у боротьбі з агресією східного сусіда. Ослаблення позицій країн Заходу може безпосередньо позначитися на зовнішній та внутрішній стабільності України. Боротьба з рф розпочалася під гаслами «руху до Європи», і втрата підтримки ЄС може спричинити суспільну та політичну дезорієнтацію України, що зробить її легкою мішенню для ворожої пропаганди.

Тож інформаційна війна стає одним із вирішальних факторів перемоги в сучасних умовах. Це особливо важливо для України, яка веде війну з росією, що переважає у військовому потенціалі та, навіть, має ядерну зброю. Україна має всі шанси досягти успіху в цій війні, якщо зможе ефективно впливати на ситуацію за кордоном та забезпечити підтримку країн Заходу. Рівень політичної підтримки, обсяги наданої допомоги та масштаби запроваджених санкцій проти агресора залежать від того, як за кордоном сприймаються події в Україні. Якщо Україна зможе ефективно впливати на міжнародну думку та переконати країни заходу у своїй правоті, то вона отримає значну підтримку та допомогу в боротьбі з агресором.

Після початку масштабного вторгнення військ росії, всі раніше застосовані методи інформаційної війни значно загострилися, а також з'явилися нові способи впливу на свідомість громадян. Наприклад, обстріли житлових районів, торгових центрів та енергетичної інфраструктури націлені на впливання на моральний стан громадян України з метою їх психологічного виснаження та зниження психологічної готовності до продовження опору. Крім того, психологічний тиск спрямовується і проти українських військових. Відбувається це зокрема за допомогою закликів до військових про те, що з ними буде простіше «домовлятись» аніж з офіційною владою України, які були висловлені лідером росії у його зверненні 24 лютого 2022 року. Також застосовуються показові та особливо жорстокі страти українських військових, які спеціально фільмуються на камеру. Очевидно, що такі дії мають на меті підрив морального стану української армії.

Висновки. Україна зараз знаходиться на перших рядах в інформаційному протистоянні рф та країн західного інформаційного блоку, таких як ЄС та США. В таких умовах особливо важливим є створення нашою державою ефективної та гнучкої системи захисту інформації, з двох складових елементів: по-перше, боротьби з агресивною пропагандою зовнішніх опонентів, по-друге, систему протидії кібератакам. Ці заходи є необхідними для збереження суверенітету та територіальної цілісності України. Особливу увагу варто приділити боротьбі з розповсюдженням неперевірених даних через проросійські медіа, через які агресор чинить особливо інтенсивний тиск на свідомість населення нашої держави, що потенційно несе небезпеку внутрішній стабільності та обороноздатності держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богуш В., Кривуца В., Кудін А. Інформаційна безпека : Термінологічний навчальний довідник / за ред. В.Г. Кривуци. Київ: ООО «Д.В.К.», 2004. 508 с.
2. Бржевська З.М., Довженко Н.М., Киричок Р.В., Гайдур Г.І., Аносов А.О. Інформаційні війни: проблеми, загрози та протидія. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*. 2019. № 3 (3). С. 88–96. DOI: 10.28925/2663-4023.2019.3.8896.
3. Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Національної академії державного управлін-*

ня при Президентові України. 2015. № 1. С. 136–141.
4. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Humanitarian vision*. 2016. Vol. 2, No 1. С. 27–32.
5. Левченко О.В. Система заходів протидії інформаційним операціям. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2016. Вип. 3 (48). С. 57–60.
6. Панченко О.А. Проблеми правового забезпечення державного управління інформаційною безпекою. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 11. DOI: 10.32702/2307-2156-2019.11.3.
7. Пєвцов Г.В., Залкін С.В., Сідченко С.О., Хударковський К.І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 28–32.
8. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII (із змін.) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
9. Синчак Б. Прямоефірна інформаційна війна та російсько-українська війна 2022-го на медійному плацдармі. *Український інформаційний простір*. 2022. № 2 (10). С. 85–97. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-7948.10.2022.269826.
10. Хорошко В., Хохлачова Ю., Прокофьєв М. Концепція застосування інформаційних впливів та протидій інформаційній зброї. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення систем захисту інформації в Україні*. 2016. Вип. 1 (31). С. 9–22.
11. McLuhan, M. Understanding Media The extensions of man. London and New York: Routledge, 1964.
12. Schmitt M. Wired warfare: Computer network attack and jus in bello. *International Review of the Red Cross: Journal of International Humanitarian Law*. Vol. 84, No 846. Pp. 121–163.

УДК 342.7:34(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.7

ВЗАЄМОДІЯ МЕДІА ТА СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Гудзь Т.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного і міжнародного права
факультету № 4
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: /0000-0002-6950-6136

Гудзь Т.І. Взаємодія медіа та судової влади в Україні в умовах війни.

Стаття присвячена аналізу взаємодії медіа та судової влади в Україні в умовах війни, спричиненої агресією російської федерації. Оскільки війна суттєво вплинула на функціонування судової системи та роботу медіа, створивши нові виклики, такі як руйнація судової інфраструктури, евакуація суддів, обмеження доступу до інформації, тиск на медіа, самоцензура та поширення дезінформації, важливо виробити механізми для протидії дезінформації та фейкам, щоб захистити незалежність судів та верховенство права, забезпечити неупереджене та об'єктивне висвітлення судових процесів.

Одним із прикладів успішної протидії дезінформації є проєкт «STOPFAKE», який публікує розслідування та спростування фейків про Україну, співпрацюючи з міжнародними медіаорганізаціями. Стаття також аналізує наявні механізми захисту інформаційного простору України та пропонує їх удосконалення. Зокрема, пропонується створення спеціалізованих навчальних програм для журналістів з медіаграмотності та фактчекінгу, впровадження технологій штучного інтелекту для автоматичного виявлення фейків, посилення співпраці між державними органами, медіа та громадськими організаціями.

Наголошено, що для підвищення довіри громадян до судової системи важливо забезпечити безперешкодний доступ журналістів до судових засідань та можливість об'єктивного висвітлення розгляду справ. Відкритість судових процесів через медіа сприятиме прозорості та підзвітності судової системи. Запропоновано заходи для мінімізації негативних наслідків війни та максимізації позитивних, які включають публікацію судовими органами інформації про свою роботу, розробку етичних норм для журналістів, створення мобільного додатку для судової системи та впровадження нових підходів для протидії дезінформації. Ці кроки сприятимуть зміцненню співпраці між судами та медіа, що є критично важливим для збереження верховенства права та справедливості в Україні в умовах війни.

Ключові слова: судова влада, медіа, війна, правосуддя, інформаційна війна, дезінформація, судова система, громадськість, прозорість судової системи.

Gudz T.I. Interaction between media and judicial authority in Ukraine during Wartime.

This article is dedicated to analyzing the interaction between media and the judicial authority in Ukraine amid the war caused by the aggression of the Russian Federation. Since the war has significantly impacted the functioning of the judicial system and the work of the media, creating new challenges such as the destruction of judicial infrastructure, the evacuation of judges, restricted access to information, pressure on the media, self-censorship, and the spread of disinformation, it is essential to develop mechanisms to counter disinformation and fake news. This will help protect the independence of the judiciary and the rule of law, ensuring unbiased and objective coverage of judicial processes.

One example of successful counteraction to disinformation is the «STOPFAKE» project, which publishes investigations and refutations of fake news about Ukraine, collaborating with international media organizations. The article also analyzes existing mechanisms for protecting Ukraine's information space and suggests improvements. In particular, it proposes creating specialized training programs for journalists in media literacy and fact-checking, implementing artificial intelligence technologies for automatic fake news detection, and enhancing cooperation between state authorities, media, and public organizations.

The article emphasizes that to increase public trust in the judicial system, it is crucial to ensure journalists have unobstructed access to court hearings and the ability to objectively cover the progress of cases. The openness of judicial processes through the media will promote transparency and accountability in the judicial system. Measures are proposed to minimize the negative consequences of the war and maximize positive outcomes, including the publication of

information about the work of the judiciary by the courts, the development of ethical standards for journalists, the creation of a mobile application for the judicial system, and the implementation of new approaches to counter disinformation. These steps will strengthen cooperation between courts and the media, which is critically important for maintaining the rule of law and justice in Ukraine during the war.

Key words: judiciary, media, war, justice, information war, disinformation, judicial system, public, judicial system transparency.

Постановка проблеми. В умовах безпрецедентної агресії російської федерації проти Української держави, питання про взаємодію медіа та судової влади набуває особливої актуальності. З одного боку, медіа відіграють важливу роль у забезпеченні прозорості та підзвітності судової влади, сприяючи довірі до неї з боку суспільства. З іншого боку, ускладнені умови воєнного часу, інформаційна війна та маніпулювання інформацією створюють нові виклики для діяльності судів та вільного висвітлення їх роботи медіа. Серед них – зміщення пріоритетів судової системи, загроза безпеці суддів та учасників судових процесів, обмеження доступу до інформації тощо. У зазначеній ситуації важливо виробити механізми для протидії дезінформації та фейкам, щоб захистити незалежність судів та верховенство права, забезпечити неупереджене та об'єктивне висвітлення судових процесів.

В умовах війни також критично важливо зберегти свободу слова та свободу інформації, оскільки ці права є одними з основних принципів демократії, й мають бути гарантовані навіть у складних ситуаціях.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі взаємодії судової влади та медіа в Україні в умовах воєнного конфлікту, спричиненого агресією рф, з метою виявлення ключових факторів, що впливають на об'єктивність, прозорість та ефективність судочинства; розробці рекомендацій щодо покращення взаємодії між медіа та судовою системою в умовах війни.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукових джерел свідчить, що питання взаємодії між органами судової влади та медіа є предметом широкого обговорення науковцями. Зокрема ці питання розглядаються в працях В. Бебика, В. Бойко, О. Волянської, О. Євтушенка, А. Коршуна, П. Каблак, П. Костенка, М. Лашкіної, О. Овчаренко, О. Овсяннікової, І. Підкуркової, М. Руденка, О. Сердюка, Н. Торхової та ін.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, судова влада є однією з трьох основних гілок влади в демократичних державах, поряд із законодавчою та виконавчою владами. Вона відповідає за розгляд справ та вирішення правових конфліктів на основі закону та принципів справедливості. Саме органи судової влади, які утворюють судову систему, забезпечують здійснення правосуддя, реалізуючи принципи правової держави та гарантуючи захист прав і свобод людини. Їх належне функціонування свідчить не лише про рівень демократії, а й виступає індикатором життєздатності держави, її здатності позитивно впливати на суспільні відносини [1, с. 26]. Ефективне та якісне правосуддя є ключовим елементом для утвердження та розвитку України як демократичної, правової держави й успішної європейської інтеграції. Це особливо важливо в умовах війни та післявоєнного відновлення [2, с. 94].

Українська судова система ґрунтується на ретельно визначених засадах, закріплених у Конституції та законах України. Ці принципи включають: здійснення правосуддя виключно судами, незалежність судів, право на справедливий суд, гласність та відкритість судового процесу тощо [3]. Однак для реалізації цих засад необхідні конкретні механізми. Одним із таких механізмів виступає, наприклад, Вища рада правосуддя, яка є органом суддівського самоврядування, завдання якого полягає у гарантуванні та забезпеченні фактичної незалежності судової влади [4, с. 279]. Цей орган забезпечує дотримання суддями етичних норм, регулює дисциплінарну відповідальність та розв'язує інші питання, пов'язані з їхньою діяльністю [5]. Ще одним важливим елементом механізму реалізації засад судової влади є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Він здійснює контроль за дотриманням прав людини у діяльності судів, може ініціювати перегляд судових рішень та надавати рекомендації щодо покращення роботи судової системи [6]. Омбудсман має доступ до широкого кола інформаційних ресурсів і може інформувати громадськість про виявлені порушення прав людини, сприяючи об'єктивному висвітленню діяльності судів у медіа та підвищенню прозорості та підзвітності судової системи. Отже, ефективне функціонування судової системи є важливою умовою для забезпечення верховенства права й справедливого судочинства, а також захисту прав і свобод людини та громадянина.

Важливу роль у забезпеченні ефективності та прозорості судової системи відіграє громадськість. Перш за все, вона здійснює аналіз діяльності суддів, включаючи оцінку їхньої роботи, додержання етичних норм та відповідність закону. Цей моніторинг дозволяє виявляти будь-які недоліки чи неправомірні дії, що можуть виникнути в судовій системі, й впливає на підтримку високих стандартів судочинства [7]. Відкритість і гласність судового процесу також сприяє активній взаємодії судів з громадськістю

через медіа, що своєю чергою впливає на підвищення довіри громадян до судової системи, дозволяючи їм більш об'єктивно оцінювати роботу судів через інформаційні ресурси.

Інформаційний простір безпосередньо впливає на формування уявлень про роботу судової системи, проте відображення діяльності судових органів у медіа повинне бути об'єктивним та відповідати нормам журналістики, щоб забезпечити довіру громадян до правосуддя. Розвиток ефективної системи взаємодії між судами та ЗМІ є важливим напрямом демократизації в сучасній Україні [8, с. 147].

Протягом тривалого часу суди функціонували у відносно закритому інформаційному просторі, що було обумовлено історичними обставинами й призвело не лише до певного дистанціювання від суспільства, а й втрати його довіри [9, с. 29]. У минулому судова система в Україні була відома своєю закритістю та авторитарністю, особливо за часів Радянського Союзу. Громадяни не мали можливості вільного доступу до судових процесів, що призводило до загальної недовіри до системи правосуддя. Призначення суддів контролювалося комуністичною партією, що ще більше поглиблювало існуючу недовіру.

Проте з набуттям Україною незалежності ситуація почала змінюватися. Нові демократичні принципи внесли зміни в судову систему, зробивши її більш відкритою для громадськості. Була запроваджена нова процедура призначення суддів, спрямована на формування більш прозорої та об'єктивної системи. Замість застарілих практик, коли призначення суддів часто залежало від політичних чинників або впливу окремих осіб, почали впроваджувати механізми, що ґрунтувалися на об'єктивних критеріях, які включали професійність, досвід, етичність та незалежність кандидатів. Реформи охопили й інші аспекти судової діяльності, такі як процесуальні норми, адміністративні процедури та етичні стандарти [10, с. 6]. Всі ці зміни призвели до певного поліпшення довіри до судів, сприяючи створенню більш справедливої, прозорої та ефективної судової системи.

Хоча судова система України пройшла певний еволюційний шлях, виклики, пов'язані з її ефективністю та довірою громадськості, залишаються актуальними дотепер. Нерідкі випадки корупції, неефективності та невідповідності судових рішень принципу законності підкреслюють необхідність подальшого розвитку системи. Однак реформи, впроваджені протягом останніх тридцяти років, відображають значний крок вперед на шляху до забезпечення верховенства права та забезпечення справедливого та неупередженого судочинства [11, с. 17].

Для подолання цих викликів важливою залишається відкритість судової влади. Це забезпечується шляхом проведення відкритих судових засідань, допуску журналістів до судових засідань, використання засобів комунікації судів для спілкування зі ЗМІ, регулярної публікації результатів діяльності на офіційному веб-порталі судів та оприлюднення рішень [12, с. 85]. При цьому відкритість судової влади сприяє не лише підвищенню легітимності судових рішень, а є важливою передумовою для ефективності державного управління загалом.

Війна в Україні суттєво вплинула на функціонування судової системи та роботу медіа, що висвітлюють її діяльність. Складність воєнного періоду, інформаційна війна та маніпулювання інформацією створюють нові виклики як для судів, так і для незалежного висвітлення їх діяльності медіа. Проте «навіть в умовах воєнного стану гарантоване Конституцією України право кожного на судовий захист не може бути знехтуване» [13, с. 392].

Забезпечення безперервності роботи судової системи в умовах воєнного стану є ключовим елементом підтримки верховенства права і справедливого судочинства в Україні. Законодавчі положення, які гарантують незмінність повноважень судів та забороняють скорочення або прискорення судових процедур, сприяють збереженню правової стабільності навіть у надзвичайних обставинах. А механізми, що передбачають можливість зміни місцеперебування судів або територіальної підсудності справ, дозволяють адаптувати функціонування судової системи до викликів, пов'язаних з воєнними діями, забезпечуючи тим самим доступ громадян до правосуддя. Ці заходи є важливими для збереження довіри суспільства до судової влади та підвищення ефективності її роботи в умовах війни.

Воєнний стан і бойові дії значно ускладнюють функціонування судової системи, що негативно впливає на стабільність та якість роботи судів. Руйнація судових установ та евакуація суддів призводить до затримок у розгляді справ та неможливості своєчасного правосуддя.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон) закріплює, що в період воєнного стану повноваження судів залишаються незмінними (ст. 10) [14]. Цим же Законом передбачено, що будь-яке скорочення або прискорення судових процедур забороняється. Крім того, у випадку, якщо діяльність судів на території, де введено воєнний стан, ускладнюється, законодавством України може бути передбачено зміну місцезнаходження судів або зміну територіальної підсудності судових справ, які розглядаються у цих судах (ч. 2 ст. 26) [14]. Прикладами реалізації положень Закону є переміщення у 2014 році, після початку російської агресії на сході України, Красноармійського міського суду

Донецької області до м. Покровськ, Слов'янського міського суду Донецької області до м. Краматорськ, Старобільського міського суду Донецької області до м. Лисичанськ. Важливо зазначити, що переміщення судів – це складний процес, який потребує значних зусиль та ресурсів. Однак, українська влада робить все можливе, щоб суди в зонах бойових дій могли продовжувати свою роботу.

Отже, війна в Україні значно ускладнила функціонування судової системи, проте законодавчі механізми та дії української влади спрямовані на забезпечення безперервності правосуддя та збереження довіри суспільства до судової влади. Попри виклики воєнного стану, Конституція України гарантує право кожного на судовий захист, а адаптація судової системи до умов воєнних дій сприяє підтримці верховенства права та справедливості в країні.

Війна ставить під загрозу інформаційну свободу та незалежність медіа, що ускладнює висвітлення роботи судів. Журналісти часто стикаються з браком доступу до судових засідань та можливості інтерв'ювати учасників процесу. Тиск та переслідування журналістів призводять до самоцензури, обмежуючи свободу слова та негативно впливаючи на об'єктивність інформації [15]. Інформаційна війна також сприяє поширенню дезінформації та фейків, які дискредитують Україну. РФ активно проводить кібератаки, пропагує російські цінності серед населення України [16, с. 73] та поширює неправдиву інформацію про українську судову систему, підриваючи довіру до неї.

Зміни в медіаландшафті, спричинені інформаційною війною, суттєво впливають на сприйняття громадськістю судової системи. З одного боку, інформаційна війна здатна спотворювати реальність судових процесів через поширення дезінформації та маніпуляцій, що призводить до підриву довіри до судів, адже люди схильні вірити інформації, яку їм нав'язують, а не перевіреним фактам. З іншого боку, відкритість судових процесів через медіа стає потужним інструментом для підвищення довіри громадян до судової системи. Прозорість та об'єктивне висвітлення роботи судів журналістами дають можливість людям знати про реальний стан справ, що допомагає їм у формуванні власної думки. Важливою умовою для цього є безперешкодний доступ журналістів до судових засідань та можливість вільно та об'єктивно висвітлювати хід справ [17]. Лише за таких умов медіа зможуть стати рушійною силою для зміцнення довіри до судової системи.

На сьогодні вже вироблені певні механізми для протидії дезінформації, захисту незалежності судів та підтримки верховенства права. Важливо використовувати ці механізми максимально ефективно, щоб інформаційна війна не зруйнувала довіру до одного з найважливіших інститутів демократії. До таких механізмів належать створення та підтримка незалежних платформ для перевірки фактів і спростування фейків, блокування інформаційних ресурсів, проведення інформаційних кампаній для підвищення медіаграмотності та критичного мислення серед населення. Проте для підвищення їхньої ефективності необхідно удосконалити ці механізми та впровадити нові підходи. Серед удосконалень можуть бути створення спеціалізованих навчальних програм для журналістів з медіаграмотності та фактчекінгу, використання можливостей штучного інтелекту для автоматичного виявлення фейків, посилення співпраці між державними органами, медіа та громадськими організаціями для спільної боротьби з дезінформацією. Також варто розвивати міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки та обміну інформацією для більш ефективного протистояння інформаційним загрозам.

Одним із яскравих прикладів успішного застосування механізмів протидії дезінформації є проєкт «STOPFAKE», який був створений у 2014 році у відповідь на російську пропаганду під час війни в Україні [18]. «STOPFAKE» публікує розслідування та спростування фейків про Україну на своєму вебсайті та в соціальних мережах. Проєкт співпрацює з міжнародними медіаорганізаціями та перекладає свої матеріали на 15 мов, що забезпечує широку аудиторію та ефективну боротьбу з дезінформацією на міжнародному рівні.

Діяльність «STOPFAKE» та інших подібних проєктів є важливою для захисту інформаційного простору України від дезінформації та фейків, особливо в умовах російської агресії. Вжиття цих заходів допоможе захистити судову систему від інформаційних атак та зберегти довіру громадян до неї. Розширення таких ініціатив, впровадження нових технологій для виявлення дезінформації та посилення співпраці між державними, медіа та громадськими організаціями сприятиме зміцненню інформаційної безпеки України.

Висновки. Війна в Україні суттєво вплинула на функціонування судової системи та роботу медіа, що висвітлюють її діяльність. Ці виклики загрожують верховенству права, справедливому судочинству та свободі слова. Попри ці загрози, війна також посилює роль медіа як «сторожа», який контролює владу та захищає права людини.

В умовах війни взаємодія судової влади та медіа має ґрунтуватися на принципах прозорості, довіри, співпраці та поваги до верховенства права. Це дозволить забезпечити неупереджене та об'єктивне висвітлення судових процесів, за-

хистити незалежність суддів, сприятиме довірі до судової системи з боку суспільства.

Для мінімізації негативних наслідків війни та максимізації позитивних необхідно: зобов'язати суди публікувати на своїх сайтах інформацію про свою роботу, включаючи статистику, звіти про діяльність та бюджет; розробити етичні норми для журналістів, які висвітлюють роботу судів, з урахуванням швидкого розвитку інформаційних технологій; розробити мобільний додаток для судової системи, який буде доступний для всіх громадян України; використовувати системи штучного інтелекту для автоматизації адміністративних та процесуальних завдань; впровадити нові підходи для протидії дезінформації.

Враховуючи вищесказане, є очевидним, що війна створює серйозні виклики для судової системи та медіа в Україні. Однак, зміцнення співпраці між цими інституціями є критично важливим для збереження верховенства права, справедливості та довіри до влади. Запропоновані кроки, такі як відкритість судів, підвищення медіаграмотності журналістів та удосконалення методів боротьби з дезінформацією, допоможуть Україні подолати ці виклики та зміцнити демократичні цінності. Лише спільними діями ми зможемо забезпечити прозорість судової системи, захистити свободу слова та побудувати справедливе суспільство в умовах війни та після її завершення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Черповицька І.Ю. Напрями й форми комунікації громадянського суспільства і судової влади в Україні: загальнотеоретична характеристика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 25–32. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.4.
2. Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, Н.В. Хамітов, Є.І. Головаха, С.С. Дембіцький, Е.М. Лібанова, О.В. Скрипнюк, С.В. Стоєцький ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2024. 220 с.
3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII (із змін.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19 (дата звернення: 15.05.2024).
4. Добош З. Особливості становлення та розвитку Вищої ради правосуддя в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : «Юридичні науки»*. 2020. Т. 7, № 2. С. 278–287. DOI: https://doi.org/10.23939/law2020.26.278.
5. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII (із змін.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19 (дата звернення: 15.05.2024).
6. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР (із змін.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр (дата звернення: 15.05.2024).
7. Комунікація як засіб підвищення довіри до системи правосуддя: навчально-практичний посібник з тренінгу для прессекретарів і відповідальних за зв'язки судів з громадськістю / О. Кузьміна (кер авт. колективу, заг. ред.) ; Ю. Баранько та ін. Київ, 2021. 204 с.
8. Волянська О.В., Підкуркова І.В. Особливості взаємодії судів та ЗМІ в умовах демократії. *Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. Т. 4. № 47. С. 144–154. DOI: https://doi.org/10.21564/2075-7190.47.218973.
9. Торхова Н.О. Удосконалення зв'язків з громадськістю в системі судової влади: державно-управлінський аспект : дис. … канд. наук з держ. управління. Миколаїв, 2021. 307 с.
10. Короєд С.О., Кресіна І.О., Прилуцький С.В. Концепція реформування судової влади України. *Судова апеляція*. 2015. № 3 (40). С. 6–34.
11. Бакаянова Н.М. Про значення щорічної доповіді Вищої ради правосуддя «Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні». *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 29 жовтня 2021 р. Чернівці: 2021. С. 17–19.
12. Руденко М.В., Овчаренко О.М. Відкритість судової гілки влади та її підзвітність суспільству як важливі гарантії забезпечення верховенства права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 85–93. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/18.
13. Кравцова М.О., Дацюк Т.К. Особливості роботи судів в умовах військового стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. С. 390–394. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.72.
14. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII (із змін.) / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/

laws/show/389-19#Text (дата звернення: 15.05.2024).

15. Маленко Г. Медіа та війна: про відповідальність журналістів і спікерів за здоров'я суспільства. *Детектормедіа* : веб-сайт. 13.04.2023. URL: https://detector.media/blogs/article/210073/2023-04-13-media-ta-viyna-pro-vidpovidalnist-zhurnalistiv-i-spikeriv-za-zdorovya-suspilstva/ (дата звернення: 15.05.2024).
16. Дунаєва Л.М. Дезінформаційні виклики під час російсько-української війни: політологічний аналіз. *Політикус*. 2022. Вип. 5. С. 73–78. DOI: https://doi.org/10.24195/2414- 9616.2022-5.11.
17. Штопенко А. Війна, правосуддя, медіа. Що журналістам треба знати про судові процеси. *Медіамейкер* : веб-сайт. 19.04.2024. URL: https://mediamaker.me/shho-zhurnalistam-treba-znaty-pro-sudovi-proczesy-9043/ (дата звернення: 15.05.2024).
18. Про нас. *StopFake* : веб-сайт. URL: https://www.stopfake.org/uk/pro-nas/ (дата звернення: 15.05.2024).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.8

ПРАВО НА ШТУЧНЕ ПЕРЕРИВАННЯ ВАГІТНОСТІ (АБОРТ) В ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ США: ОГЛЯД ОСТАННІХ ТЕНДЕНЦІЙ

Забокрицький І.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
НУ «Львівська політехніка»

Забокрицький І.І. Право на штучне переривання вагітності (аборт) в практиці Верховного суду США: огляд останніх тенденцій.

В даній статті розглянуто останні тенденції щодо права на штучне переривання вагітності (аборт) в практиці Верховного суду США. Встановлено, що саме право на аборт не є складовою тексту Конституції США – воно не було передбачено ні в оригінальному тексті, ні в Біллі про права, ні в подальших поправках. Однак, регулювання права на аборт стало предметом судового розгляду та низки рішень Верховного Суду США. Питання є не лише правовим, але й політичним – зокрема, ставлення до регулювання права на аборт, питання про те, чи воно повинне бути вирішене на федеральному рівні, чи на рівні окремих Штатів, яку дискрецію надавати Штатам, тощо. Це питання є частиною дебатів, суспільної дискусії, практично на кожних виборах до США. Зроблено огляд основних рішень Верховного суду США в цій сфері, зокрема), Roe v Wade, Dobbs v. Jackson Women's Health Organization, Alliance for Hippocratic Medicine v. FDA. Зроблено висновок, що право на аборт в США не є закріпленим на рівні Конституції, і це створює певні проблеми, оскільки дозволяє апелювати частині теоретиків та практиків, що відсутність такого конституційного закріплення свідчить про небажання надавати цьому праву статус основного права, захищеного Конституцією. Стверджується, що з таким аргументом варто не погодитись, оскільки в правовій традиції США значна кількість прав так чи інакше виводяться з тексту Конституції в судовій практиці, і тому розуміння права на аборт як такого, яке знаходить своє підгрунтя в чотирнадцятій поправці до Конституції США, є цілком виправданим. Вказано, що останні тенденції, зокрема справи, які були розглянуті чи перебувають на розгляді в 2022-2024 роках свідчать про те, що стабільність правового регулювання щодо права на аборт в США похитнулась. Майже 50 років діючого прецеденту Roe v Wade не було достатньо для переконання частини спільноти в тому, що право на аборт справді міцно вкоренилось в американській історії та традиції. Позбавивши захищеності на конституційному рівні, це дозволило дати значну дискрецію Штатам, які можуть вводити різні види регулювання, аж до повної заборони. Food and Drug Administration v Alliance for Hippocratic Medicine ще більше продовжив «атаку» на це право, що також може зачепити інтереси значної кількості жінок в США. Підсумовано, що останні тенденції мають більш політичне, ніж правове забарвлення, викликані скоріше ідеологічними мотивами, оскільки не було наведене достатньо переконливих аргументів, для того, щоб відмовитись від попередньої практики, зафіксованої Roe v Wade. Закріплення ж права на аборт на рівні Конституції США (за допомогою поправки) могло б допомогти, однак виглядає малореальним, враховучи поляризованість суспільства.

Ключові слова: конституційне право на штучне переривання вагітності (аборт), Roe v Wade, Dobbs v. Jackson Women's Health Organization, Alliance for Hippocratic Medicine v. FDA, Верховний суд США.

Zabokrytskyy I. The right to artificial termination of pregnancy (abortion) in the practice of the US Supreme Court: a review of recent trends.

This article examines the latest trends in the US Supreme Court's jurisprudence on the right to artificial termination of pregnancy (abortion). It is stated that the right to abortion is not an integral part of the text of the US Constitution - it was not provided for in the original text, nor in the Bill of Rights, nor in subsequent amendments. However, the regulation of the right to abortion has been the subject of litigation and a number of decisions of the US Supreme Court. The issue is not only legal, but also political - in particular, the attitude to the regulation of the right to abortion, the question of whether it should be resolved at the federal level or at the level of individual states,

what discretion should be given to the states, etc. This issue is a part of the debate, a public discussion, in almost every US election. Main decisions of the US Supreme Court in this area are reviewed, in particular Roe v. Wade, Dobbs v. Jackson Women's Health Organization, Alliance for Hippocratic Medicine v. FDA. It is concluded that the right to abortion in the United States is not enshrined in the Constitution, and this creates certain problems, since it allows some theorists and practitioners to appeal to the fact that the absence of such constitutional enshrinement indicates an unwillingness to grant this right the status of a fundamental right protected by the Constitution. It is argued that this argument should be disagreed with, since in the US legal tradition a significant number of rights are somehow derived from the text of the Constitution in judicial practice, and therefore the understanding of the right to abortion as such which is grounded in the Fourteenth Amendment to the US Constitution is fully justified. It is pointed out that recent trends, in particular, the cases which have been heard or are pending in 2022-2024, indicate that the stability of legal regulation of the right to abortion in the United States has been shaken. Almost 50 years of Roe v. Wade precedent were not enough to convince some in the community that the right to abortion is truly firmly rooted in American history and tradition. By depriving it of constitutional protection, it allowed for considerable discretion to be given to the states, which could impose various types of regulation, up to and including a complete ban. Food and Drug Administration v. Alliance for Hippocratic Medicine further extended the «attack» on this right, which may also affect the interests of a significant number of women in the United States. To summarize, the recent trends are more political than legal, caused rather by ideological motives, as there were not enough convincing arguments to abandon the previous practice established by Roe v Wade. Enshrining the right to abortion at the level of the US Constitution (through an amendment) could help, but seems unrealistic given the polarization of society.

Key words: constitutional right to artificial termination of pregnancy (abortion), Roe v Wade, Dobbs v. Jackson Women's Health Organization, Alliance for Hippocratic Medicine v. FDA, Supreme Court of the USA.

Постановка проблеми. Права та свободи людини і громадянина – це центральне питання конституційного права в будь-якій державі. Але, зрозуміло, актуальність тих чи інших питань в кожній державі є різною, що зумовлено різними факторами – в тому числі умовами історичного розвитку тієї чи іншої держави, менталітетом, правовими традиціями, тощо. Наприклад, питання права на аборт в Україні не є таким, що активно дискутується – воно чітко врегульовано в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України). В ч. 6 ст. 281 ЦК України передбачено, що «Штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки. У випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. Перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності, встановлюється законодавством» [1]. Таким чином, регулювання цього права в Україні є чітким, не піддається активним дебатам, та не є таким, яке часто стоїть на порядку денному.

Натомість в Сполучених Штатах Америки (далі – США) це питання є набагато серйознішим. Саме право на аборт не є складовою тексту Конституції США – воно не було передбачено ні в оригінальному тексті, ні в Біллі про права, ні в подальших поправках. Однак, регулювання права на аборт стало предметом судового розгляду та низки рішень Верховного Суду США. Питання є не лише правовим, але й політичним – зокрема, ставлення до регулювання права на аборт, питання про те, чи воно повинне бути вирішене на федеральному рівні, чи на рівні окремих Штатів, яку дискрецію надавати Штатам, тощо. Це питання є частиною дебатів, суспільної дискусії, практично на кожних виборах до США. Питання про ставлення до правового регулювання права на аборт задають і потенційним кандидатам на посаду судді Верховного суду США. Тому його актуальність тяжко переоцінити.

Відтак, **метою** даної статті є розгляд основних тенденцій, які склались щодо правового регулювання конституційного права на аборт в США, їх аналіз.

Щодо стану опрацювання проблематики, то хоча оцінці рішення у справі Roe v Wade приділена значна увага у правовій науці, то останні тенденції ще не були предметом ґрунтовного аналізу, особливо в Україні.

Виклад основного матеріалу. Як ми вже зазначали, питання регулювання права на аборт в США активно дебатується. Для того, щоб досягнути стабільності правового регулювання, особливо у сфері захисту фундаментальних прав людини, корисно, якщо таке право врегульовано на конституційному рівні. Одним із таких прикладів, стало нещодавнє закріплення право на аборт на рівні Конституції у Франції. Як повідомляє Human Rights Watch, в березні 2024 р. на спеціальному конгресі у Версалі, французький парламент переважаючою більшістю проголосував за те, щоб доповнити французьку Конституцію правом на аборт. Хоча, як

вказує організація, аборт був законним у Франції з 1975 р., «цей історичний крок має на меті встановити гарантію проти глобальних нападів на доступ до абортів і права на сексуальне та репродуктивне здоров'я: президент Еммануель Макрон ініціював його після того, як Верховний суд Сполучених Штатів змінив рішення Roe v Wade, яке конституціонувало право на аборт як частина права на приватне життя» [2]. Таким чином, основним аргументом для того, щоб закріпити це право саме на рівні Конституції, було надати додатковий захист – оскільки, якби це право залишалось лише на рівні закону, був би значний ризик, що в залежності від політичних обставин, воно могло б бути суттєво обмежено. Відзначаємо також, що поштовхом до такої ініціативи було саме нещодавнє рішення Верховного Суду США (про що детальніше згодом у цій статті). Як бачимо, це ще раз доводить взаємопов'язаність багатьох правових систем у світі. Зміни в тій чи іншій державі, навіть яка належить до іншої правової сім'ї, можуть повпливати на розвиток права у іншій державі. Враховуючи, що права та свободи людини та громадянина є універсальними, такий вплив є невипадковим. Тому ми схильні погодитись з висновками Human Rights Watch, згідно яких це «голосування, перше в світі запровадження чіткого захисту абортів у національній конституції, є перемогою для організацій громадянського суспільства, які наполягали на репродуктивній справедливості. Це важливий крок для захисту права на автономію, гарантуючи людям можливість приймати обґрунтовані рішення щодо власного життя, тіла, здоров'я та благополуччя. Це включає вибір щодо сексуального та репродуктивного здоров'я, включаючи аборти» [2].

Повертаючись до США, нагадаємо, що право на аборт не є складовою частиною Конституції США, але було визначено та врегульовано як частина конституційного права США в низці рішень Верховного суду США. Ключовим із них було рішення у справі Roe v Wade від 1973 р. [3]. Зокрема, «У своєму рішенні від 1973 року «Roe v Wade» Верховний суд визнав, що право на свободу в Конституції, яка захищає особисту приватність, включає право вирішувати, чи продовжувати вагітність. Roe вперше поставив прийняття рішень щодо репродуктивних питань поряд з іншими основними правами, такими як свобода слова та свобода віросповідання, надавши йому найвищий ступінь конституційного захисту, відомий як «суворий контроль» (в оригіналі «strict scrutiny – *примітка наша*). Верховний суд вимагав від штату виправдовувати будь-яке втручання в право на аборт, показуючи, що він мав «переконливий інтерес», і постановив, що жоден інтерес не є достатньо переконливим, щоб заборонити аборт до життєздатності. Після досягнення точки життєздатності держава може заборонити аборти або вжити інших заходів для просування своїх інтересів у захисті плоду. Однак навіть після цього аборт повинен бути дозволений, щоб захистити життя та здоров'я пацієнта.» [4] Важливо, що це рішення було прийнято переважаючою кількістю голосів – 7 проти 2. Цікавою є аргументація Верховнго суду США. Як зазначається, «[с]уд постановив, що набір законів Техасу, які передбачають кримінальну відповідальність за аборти, у більшості випадків порушують конституційне право на недоторканність приватного життя, яке, на його думку, неявно міститься в гарантії свободи, передбаченій положення про належну правову процедуру Чотирнадцятої поправки («…жоден штат також не може позбавляти будь-яку особу життя, свободи чи власності без належного судового процесу»)» [5]. Таким чином, ми бачимо, що Верховний суд США вивів це правило імпліцитно із конституційних положень, в даному разі – з чотирнадцятої поправки до Конституції США. Зазначимо, що це є стандартною практикою для Верховного суду США – попри те, що значна кількість тих чи інших прав прямо не передбачені Конституцією США, але вони так чи інакше виводяться із її положень. Цей підхід має як багато плюсів – оскільки дозволяє із відносно невеликого тексту Конституції, до якого за всю його історію було внесено незначну кількість поправок (лише 27) вивести та зафіксувати в судових рішеннях низку прав та гарантій. Водночас, разом з тим це і несе певну небезпеку – що в наступних судових рішеннях те чи інше право може бути інтерпретовано інакшим чином, звужено, тощо. Попри прецедентний характер права у США, необхідність слідувати доктрині stare decisis (зокрема, «[у] справі «Кімбл проти Marvel Enterprises» Верховний суд США описав аргументацію «stare decisig» як «сприяння рівноправному, передбачуваному та послідовному розвитку правових принципів, сприяння покладанню на судові рішення та сприяння фактичній та такій як вона сприймається чесності судового процесу» [6]. При цьому «[х]оча суди рідко скасовують прецедент, Верховний суд США у справі Seminole Tribe of Florida проти Флориди пояснив, що stare decisis не є «невблаганним наказом». Коли попередні рішення є «нездійсненними або погано аргументованими», тоді Верховний суд може не дотримуватися прецеденту, і це «особливо стосується конституційних справ» [6]. Таким чином, як бачимо, необхідні переконливі причини для того, щоб не слідувати прецеденту.

Не будемо ретельно аналізувати подальшу історію конституційного права на аборт в США, оскільки вона може стати предметом окремого дослідження, значно ширшого за обсягом

ніж стаття, а зупинимось на останніх тенденціях, що склались в 2022–2024 рр. Зокрема, в 2022 р. було прийнято рішення у справі Dobbs v. Jackson Women's Health Organization [7].

Це рішення, зокрема, містило наступні висновки:

- Суд пояснив, що критичне питання полягало в тому, чи надає «правильно зрозуміла» Конституція право на аборт. Суд спочатку заявив, що Конституція не містить прямих посилань на аборти.
- Звідси суд встановив, що аборти не мають глибокого коріння в історії та традиціях нації. Суд уточнив, що застереження про належну правову процедуру захищає лише два типи матеріальних прав, права, гарантовані першими вісьмома поправками, та права, які вважаються основними. Таким чином, Суд зазначив, що історія абортів у США є «як злочином» - що на момент прийняття Чотирнадцятої поправки три чверті штатів визнали аборт злочином на будь-якому терміні вагітності. Суд пояснив, що це було так до Roe v Wade, і, отже, «свобода» не визнавала аборт як основоположне право, яке корениться в природі, історії чи традиціях нації. Суд заявив, що «Roe проігнорував або спотворив цю історію».
- Суд також пояснив, що «населення різних Штатів» можуть оцінювати інтереси між «потенційним життям» і «жінкою, яка хоче зробити аборт» інакше, ніж Суд. Зрештою, Суд дійшов висновку, що аборт не є частиною ширшого закріпленого права — що виправдання цієї передумови «доводить занадто багато». Суд зазначив, що пов'язування аборту з правом на автономію чи «визначення власної концепції існування» також дозволить дозволити основні права на «незаконне вживання наркотиків або проституцію» [8].

Як бачимо, аргументи доволі суперечливі. Так, Верховний суд США зазначає, що Конституція США не має прямого посилання на право на аборт, і це дійсно так. Але цей аргумент є недостатньо сильним, оскільки, як ми вже стверджували раніше, Конституція США має не такий знаний перелік прав, оскільки багато із них так чи інакше виводяться із тексту Конституції в низці судових рішень. Щодо аргументу, що вони не мать глибокого коріння в історії та традиції нації, то ми теж схильні не погодитись із таким аргументом. По-перше, право на аборт було закріплене як конституційне право у Roe v Wade з 1973 по 2022 рр. – майже 50 років. Це достатньо значний період часу, який охопив не одне покоління американців, які росли з розумінням цього права як конституційної гарантії. По-друге, сама історія США свідчить про те, що право еволюціонувало – невипадково, що ті чи інші права знаходили свій розвиток з плином часу, а з моменту заснування США і аж до завершення громадянської війни існувало рабство. Якщо опиратись лише на історію, тоді можна дійти до хибного аргументу, що суспільства не еволюціонують і не можуть розвиватись, в тому числі й в рамках правового регулювання. Щодо останнього аргументу, то таке твердження нам видається дещо маніпулятивним, адже закріплення права на аборт не означає, що це є підставою для виправдання права на вживання наркотиків чи проституцію. Крім того, сам факт того, що рішення було прийнято після майже 50 років існування Roe v Wade, свідчить про значний вплив політичних питань та особистої ідеології суддів на зміст цього рішення.

Ще одна справа, яка зараз (станом на 26 квітня 2024 р.) знаходиться на розгляді у Верховному Суді США – це Food and Drug Administration v Alliance for Hippocratic Medicine. Зокрема, як описує цю справу Центр за репродуктивні права «Медикаментозний аборт є найбільш поширеним методом переривання вагітності в Сполучених Штатах, на нього припадає більше половини всіх абортів. Міфепристон є частиною схеми лікування двома препаратами для медикаментозного аборту і вперше був схвалений Управлінням з контролю за якістю харчових продуктів і медикаментів США в 2000 році. З моменту схвалення препарат має добре задокументовану безпеку, що підтверджено його реальним використанням понад п'ятьма мільйонами людей, а також сотнями додаткових високоякісних досліджень. Цей позов, поданий прихильниками, які виступають проти абортів, проти FDA та Управління охорони здоров'я та соціальних служб США (HHS) у листопаді 2022 року, оскаржує початкове схвалення FDA міфепристону, а також його останні дії щодо розширення доступу до препарату. Якщо позов буде успішним, доступ до найпоширенішого режиму медикаментозного аборту, який використовується в США, припиниться по всій країні — навіть у тих штатах, де права на аборт захищені» [9]. Як бачимо, справи, що знаходяться на розгляді у Верховному суді США стосуються різних питань – як загалом статусу права на аборт (як у справах Roe v Wade чи Dobbs v. Jackson Women's Health Organization) так і окремих його аспектів – зокрема способів, в які можна здійснювати штучне переривання вагітності. І оскільки медикаментозний аборт набуває все більшого поширення в США, то обмеження його використання може привести до суттєвого звуження цього права.

Висновки. Як висновки, можемо стверджувати наступне. Право на аборт в США не є закріпленим на рівні Конституції, і це створює

певні проблеми, оскільки дозволяє апелювати частині теоретиків та практиків, що відсутність такого конституційного закріплення свідчить про небажання надавати цьому праву статус основного права, захищеного Конституцією. Ми не погоджуємось з таким аргументом, оскільки в правовій традиції США значна кількість прав так чи інакше виводяться з тексту Конституції в судовій практиці, і тому розуміння права на аборт як такого, яке знаходить своє підгрунтя в чотирнадцятій поправці до Конституції США, є цілком виправданим. Останні тенденції, зокрема справи, які були розглянуті чи перебувають на розгляді в 2022–2024 роках свідчать про те, що стабільність правового регулювання щодо права на аборт в США похитнулась. Майже 50 років діючого прецеденту Roe v Wade не було достатньо для переконання частини спільноти в тому, що право на аборт справді міцно вкоренилось в американській історії та традиції. Позбавивши захищеності на конституційному рівні, це дозволило дати значну дискрецію Штатам, які можуть вводити різні види регулювання, аж до повної заборони. Food and Drug Administration v Alliance for Hippocratic Medicine ще більше продовжив «атаку» на це право, що також може зачепити інтереси значної кількості жінок в США. Вважаємо, що останні тенденції мають більш політичне, ніж правове забарвлення, викликані скоріше ідеологічними мотивами, оскільки не було наведене достатньо переконливих аргументів, для того, щоб відмовитись від попередньої практики, зафіксованої Roe v Wade. Закріплення ж права на аборт на рівні Конституції США (за допомогою поправки) могло б допомогти, однак виглядає малореальним, враховучи поляризованість суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний Кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 435-15.
2. Human Rights Watch. France Protects Abortion as a ‘Guaranteed Freedom’ in ConstitutionURL:https://www.hrw.org/news/2024/03/05/france-protects-abortion-guaranteed-freedom-constitution.
3. Roe v. Wade, 410 U.S. 113 (1973)
4. Roe v. Wade. Center for Reproductive Rights. URL:https://reproductiverights.org/roe-v-wade/.
5. Roe v Wade. Encyclopedia Britanica. URL:https://www.britannica.com/event/Roe-v-Wade.
6. Legal Information Institute, Corenell Law School. Stare Decicis URL:https://www.law.cornell.edu/wex/stare_decisis.
7. Dobbs v. Jackson Women’s Health Organization, No. 19-1392, 597 U.S. 215.
8. Legal Information Institute, Corenell Law School. Dobbs v. Jackson Women’s Health Organization (2022) URL:https://www.law.cornell.edu/wex/dobbs_v._jackson_women%27s_health_organization_%282022%29.
9. Alliance for Hippocratic Medicine v. FDA. Center for Reproductive Rights. URL: https://reproductiverights.org/case/alliance-for-hippocratic-medicine-v-fda/.

УДК 342.5 : 342.9 (342.7)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.9

ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСОВОГО ХАРАКТЕРУ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З ОБМЕЖЕННЯМ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ ГРОМАДЯН

Кушнір І.,
доктор юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри адміністративної діяльності
Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-0286-7591

Адамчук С.,
кандидат наук з державного управління,
викладач кафедри адміністративної діяльності
Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-4216-7397

Кушнір І., Адамчук С. Про адміністративні правопорушення під час застосування заходів примусового характеру, що пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян.

У статті здійснена правова характеристика участі прокурора у справах про адміністративні правопорушення під час застосування заходів примусового характеру, що пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян. Проаналізовано законодавство про адміністративні правопорушення із відповідними висновками про ті категорії справ, розгляд яких неможливий без участі прокурора. Сконцентровано увага на тому, що відомчими актами Офісу Генерального прокурора України передбачається обов'язкове забезпечення участі прокурорів у справах про адміністративні правопорушення у разі застосування заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Проведені паралелі між безпосередньою участю прокурора у розгляді справи про адміністративне правопорушення та прокурорським наглядом за відповідними органами, що здійснюють розгляд справ і застосовують заходи впливу за адміністративні правопорушення. Звернено увагу на те, що прокурорський нагляд за додержанням законів у справах про адміністративне правопорушення можна поділити на дві категорії: безпосередня участь у розгляді справи про адміністративне правопорушення; нагляд за відповідними органами, що здійснюють розгляд справ і застосовують заходи впливу за адміністративні правопорушення.

Диференційовано заходи примусового характеру, пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян, що застосовуються у справах про адміністративні правопорушення. Зокрема: вид адміністративного стягнення, передбачений ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КупАП) (наприклад, адміністративний арешт, арешт з утриманням на гауптвахті); захід забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, передбачений ст. 260 КУпАП (наприклад, адміністративне затримання).

У статті також проаналізовано висновки Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо дотримання принципу безсторонності у випадку відсутності прокурора під час провадження у справах про адміністративні правопорушення тощо.

Ключові слова: прокурор; прокурорський нагляд; провадження у справах про адміністративне правопорушення; Європейський суд з прав людини.

Kushnir I., Adamchuk S. Some legal aspects of participation of the prosecutor in cases of administrative offences in the application of coercive measures related to the restriction of personal freedom of citizens.

The article provides a legal characterization of the prosecutor's participation in cases of administrative offenses when applying coercive measures related to the restriction of personal freedom of citizens. The author analyzes the

legislation on administrative offenses with the relevant conclusions about the categories of cases which cannot be considered without the participation of the prosecutor. The author focuses on attention is focused on the fact that departmental acts of the Office of the Prosecutor General of Ukraine provide for mandatory participation of prosecutors in cases of administrative offenses in case of application of coercive measures related to the restriction of personal freedom of citizens.

We have drawn parallels between the direct participation of a prosecutor in in the consideration of an administrative offense case and prosecutorial supervision of the relevant authorities that consider cases and apply measures of for administrative offenses. The author emphasizes that prosecutorial supervision over the observance of laws in administrative offense cases can be divided into two categories: direct participation in the consideration of of an administrative offense; supervision of the relevant bodies which that consider cases and apply measures of influence for administrative offenses.

Differentiated coercive measures related to the restriction of personal freedom of citizens applied in cases of administrative offenses. In particular: the type of administrative penalty provided for in Article 24 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses (hereinafter - the CUAO) (e.g, administrative arrest, arrest with detention in the brig); measure Ensuring proceedings in cases of administrative offenses, provided for in Article 260 of the Code of Administrative Offenses (e.g., administrative detention).

The article also analyzes the conclusions of the European Court of Human Rights regarding the observance of the principle of impartiality in the absence of a prosecutor during the administrative offenses, etc.

Key words: prosecutor; prosecutorial supervision; proceedings on administrative offenses; European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Однією із функцій прокурора, покладених на нього Законом України «Про прокуратуру», є нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян [1, ст. 2].

Проаналізувавши зазначену норму Закону, можна зробити висновок, що остання не кореспондується із нормами КУпАП, зміст яких передбачає здійснення прокурорського нагляду за додержанням і правильним застосуванням законів при провадженні в справах про адміністративне правопорушення, що обумовлює актуальність дослідження правових аспектів участі прокурора у справах про адміністративні правопорушення під час застосування заходів примусового характеру, що пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Висвітленням окремих проблем участі прокурора у справах про адміністративні правопорушення в різний час займались такі науковці як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурко, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, Д.Ф. Бортняк, Т.Ф. Весельська, С.А. Кулинич, В.В. Шемчук тощо. Однак практичні аспекти реалізації прокуратурою зазначеної вище функції свідчать про наявність проблем, що потребують вирішення.

Метою статті є аналіз правових аспектів участі прокурора у справах про адміністративні правопорушення під час застосування заходів примусового характеру, що пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян.

Виклад основного матеріалу. Так, ч. 1 ст. 250 КУпАП передбачено, що прокурор, заступник прокурора, здійснюючи нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів при провадженні в справах про адміністративне правопорушення, має право: порушувати провадження в справі про адміністративне правопорушення; знайомитися з матеріалами справи; перевіряти законність дій органів (посадових осіб) при провадженні в справі; брати участь у розгляді справи; заявляти клопотання; давати висновки з питань, що виникають під час розгляду справи; перевіряти правильність застосування відповідними органами (посадовими особами) заходів впливу за адміністративні правопорушення; вносити подання, оскаржувати постанову і рішення по скарзі в справі про адміністративне правопорушення, а також вчиняти інші передбачені законом дії.

Частиною 2 ст. 250 КУпАП [2, ст. 250] задекларовано **обов'язкову участь прокурора** у провадженні зі справ про адміністративні правопорушення, передбачених статтями 172^{4}–172^{9}, 172^{9-2} КУпАП (справи щодо антикорупційних правопорушень). На думку авторів статті, прокурор, реалізуючи вказані норми КУпАП, виходить за межі своїх функцій, передбачених Законом України «Про прокуратуру».

Заслуговує на увагу також висновок О. Таможні, що повноваження прокурора під час здійснення зазначеної вище функції суттєво звужено реалізацією повноважень щодо нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, які, згідно з Перехідними положеннями Основного закону, прокуратура продовжує здійснювати до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій. При цьому продовжують діяти норми КУпАП

щодо обов'язкової участі прокурора у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, тож прокурор за вищевказаних законодавчих обмежень нагляду не може належним чином реалізувати процесуальні права для прийняття законного рішення у цій категорії справ, зокрема через відсутність повноважень щодо апеляційного оскарження рішень судів у таких справах [3, ст. 120].

Статтею 7 КУпАП [2, ст. 7] передбачено здійснення прокурором нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення шляхом реалізації повноважень щодо нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Ураховуючи вищевикладене, прокурорський нагляд за додержанням законів у справах про адміністративне правопорушення можна поділити на дві категорії:

Безпосередня участь у розгляді справи про адміністративне правопорушення;

Нагляд за відповідними органами, що здійснюють розгляд справ і застосовують заходи впливу за адміністративні правопорушення.

Цілком погоджуємося із думкою О. Таможньої про те, що специфікою адміністративних юрисдикційних проваджень прокурора у справах про адміністративні правопорушення є те, що вони здійснюються у трьох формах:

1. Прокурор як суб'єкт, уповноважений на складання протоколів про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 185-4, 185-8 та ін.

2. Прокурор як учасник судового розгляду справ про адміністративні правопорушення, в тому числі як обов'язковий учасник судового розгляду справ про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією.

3. Прокурор як суб'єкт, що здійснює нагляд за додержанням законів при застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення шляхом реалізації повноважень щодо нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян [3, ст. 121].

Заслуговує на увагу твердження І. Соболєвої, що прокурор може реалізувати своє право на апеляційне оскарження в справах про адміністративні правопорушення у визначених законом випадках виключно на стадії виконання судового рішення. В інших випадках, виходячи зі змісту ч. 2 ст. 294 КУпАП, апеляційна скарга підлягає поверненню прокурору як така, що подана особою, яка не наділена правом апеляційного оскарження. За таких обставин, прокурор, беручи участь у суді першої інстанції та не погоджуючись із рішенням суду, не має права його апеляційного оскарження, а отже, його участь у місцевому суді є абсурдною [4, ст. 121].

Заходи примусового характеру, пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян, що застосовуються у справах про адміністративні правопорушення, умовно можна поділити також на дві категорії:

Вид адміністративного стягнення, передбачений ст. 24 КУпАП [2, ст. 24] (наприклад, адміністративний арешт, арешт з утриманням на гауптвахті, примусове (адміністративне) видворення за межі України);

Захід забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, передбачений ст. 260 КУпАП [2, ст. 260] (наприклад, адміністративне затримання).

Тож, проаналізувавши решту норм КУпАП, можна зробити висновок, що при розгляді інших справ про адміністративні правопорушення учать прокурора не є обов'язковою, а його роль у судовому процесі – опосередкованою. Це пояснюється, насамперед, низькою суспільною небезпечністю адміністративних правопорушень (ст. 9 КУпАП: адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені КУпАП, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності [2, ст. 9]) та, як наслідок, незацікавленістю органів прокуратури брати участь у розгляді таких справ.

Однак, не зважаючи на низьку суспільну небезпечність адміністративних правопорушень, ціла низка норм КУпАП, як вже було сказано вище, як санкція передбачає вжиття заходів примусового характеру, що пов'язані із обмеженням особистої свободи громадян (адміністративний арешт, арешт з утриманням на гауптвахті, примусове видворення за межі України, громадські, виправні роботи тощо).

На нашу думку, було би доцільно зобов'язати суд, що розглядає справи, санкція яких передбачає вжиття зазначених вище заходів, залучати до участі прокурора. Подібних висновків дійшов і Європейський суд з прав людини [5]. Зокрема, заслуговують на увагу висновки останнього про відсутність сторони обвинувачення під час провадження у справі про адміністративне правопорушення, викладені у справах «Бантиш та інші проти України», «Михайлова проти України», «Карелін проти Росії» тощо.

Так, ЄСПЛ розглядав питання дотримання принципу безсторонності у випадку відсутності прокурора під час усього провадження про адміністративне правопорушення або його окремої частини щодо заявників. На думку ЄСПЛ, суд, який розглядав справу про адміністративне правопорушення, у випадку відсутності прокурора, не мав іншого вибору, окрім як взяти на себе функцію пред'явлення та підтримки обви-

нування під час розгляду справи. У такому випадку буде порушена презумпція невинуватості, оскільки тягар доказування перекладається зі сторони обвинувачення на сторону захисту. Присутність сторони обвинувачення є, як правило, необхідною для усунення обґрунтованих сумнівів, які можуть виникнути щодо безсторонності суду.

Зазначені висновки ЄСПЛ кореспондуються також із наказом Офісу Генерального прокурора України від 29 грудня 2021 року № 400 «Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах», відповідно до п. 8 органи прокуратури зобов'язані **забезпечити участь прокурорів у справах про адміністративні правопорушення у разі застосування заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян**, своєчасне та ефективне реагування на судові рішення у випадках та в порядку, встановлених законодавством [6, п. 8].

Що ж до прокурорського нагляду за діяльністю органів, які здійснюють розгляд справ і застосовують заходи впливу за скоєні адміністративні правопорушення, то в цьому випадку роль прокуратури визначається у проведенні планових і раптових перевірок за зверненнями, іншими повідомленнями або за власною ініціативою, вчиняти передбачені законом дії у випадках установлення фактів порушень прав затриманих осіб; отриманні повідомлень про вжиття органами заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян.

Вищезгаданим Наказом [6, п. 5] на прокуратуру покладено завдання забезпечення нагляду за додержанням законодавства при застосуванні за вчинення адміністративних правопорушень заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, а також забезпечення нагляду за додержанням законів при доставленні, адміністративному затриманні та триманні осіб, складанні стосовно них протоколів про адміністративні правопорушення, застосуванні в адміністративному порядку інших заходів, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, та накладенні адміністративних стягнень у вигляді адміністративного арешту, у тому числі з утриманням на гауптвахтах, а також виправних, громадських або суспільно корисних робіт, примусового повернення і видворення за межі України іноземців та осіб без громадянства.

Ці норми кореспондуються, наприклад, із положеннями статті 263 КУпАП [2, ст. 263], яка вимагає повідомлення прокурора про адміністративне затримання особи строком до трьох діб у справах щодо порушення останніми правил обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (в необхідних випадках для встановлення особи, проведення медичного огляду, з'ясування обставин придбання вилучених наркотичних засобів і психотропних речовин та їх дослідження).

Крім того, положеннями Інструкції про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації Державної прикордонної служби України та Служби безпеки України від 23.04.2012 за № 353/271/150 [7, р. 2, п. 1] передбачено обов'язкове, протягом 24 годин, повідомлення прокурора про підстави прийняття рішення щодо примусового повернення іноземців/осіб без громадянства за межі України. Аналогічне повідомлення прокуратури вимагається і після прийняття рішення про поміщення іноземців до пункту тимчасового тримання іноземців тощо. Цікавим є те, що таке ж саме положення про повідомлення прокурора містилося і у ст. 26 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [8, ст. 26].

Разом з тим Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України» від 24.02.2023 [9, п. 14] зазначене вище положення Закону виключене.

Висновок: у проведеному дослідженні проаналізовано деякі правові аспекти участі прокурора у справах про адміністративні правопорушення під час застосування заходів примусового характеру, що пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян. Звернуто увагу на ті категорії справ про адміністративні правопорушення, розгляд яких неможливий без участі прокурора. Зазначені деякі відмінності між безпосередньою участю прокурора у розгляді справи про адміністративні правопорушення та прокурорським наглядом за відповідними органами, що здійснюють розгляд справ і застосовують заходи впливу за адміністративні правопорушення. Обґрунтовано доцільність зобов'язання суду, що розглядає справи про адміністративні правопорушення, санкція яких передбачає вжиття зазначених вище заходів, вирішення питання щодо залучення до участі прокурора тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 2, 3. С. 12.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text (дата звернення: 08.05.2024).
3. Таможня О. Основні форми та специфіка адміністративних юрисдикційних про-

ваджень прокуратури України у справах про адміністративні правопорушення. *Jurnalul juridic national: teorieş i practică Numărul* 3(43). 2020. (дата звернення: 08.05.2024).

4. Соболєва І. Прокурор в адміністративному процесі: реалізація його процесуального статусу. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v3_2017/22.pdf (дата звернення: 08.05.2024).
5. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини. URL: https://minjust.gov.ua/m/rishennya-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini (дата звернення: 08.05.2024).
6. Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах : наказ Офісу Генерального прокурора України від 29.12.2021. № 400 URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/nakazi-generalnogo-prokurora-z-osnovnih-napryamiv-prokurorskoyi-diyalnosti (дата звернення: 08.05.2024).
7. Про затвердження Інструкції про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України від 23.04.2012 № 353/271/150. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-12#Text (дата звернення: 08.05.2024).
8. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 19, 20. С. 179 із змінами.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України : Закон України від 24.02.2023. № 2952-IX. *Голос України.* 2023. № 58.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.10

ФУНКЦІОНАЛЬНА ПАНЕЛЬ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Лавренко Д.О.,
викладач кафедри загально-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2162-7593

Лавренко Д.О. Функціональна панель юридичних конструкцій.

У науковій статті пропонується розглянути функціональну характеристику юридичних конструкції у нормотворчій діяльності. Можемо зазначити, що функції (напрями) юридичних конструкцій свою головну роль можуть відображати як один із засобів законодавчої техніки. Пропонуємо розглянути функції юридичних конструкцію в призмі функціональної панелі та навести автором нове визначення. Розглядається, що майже всі юридичні конструкції – це один із найскладніших засобів законотворчої техніки, сутність якого є недостатньо науково досліджена, а саме функціональна характеристика. Правове регулювання та його сфера розширюється кожного дня, навіть в умовах воєнного стану, написання та застосування юридичної техніки не відміняється. Завдяки основним напрямам юридичних конструкцій можна чітко впорядкувати суспільні відносини у правовій та політичній площині. Знаючи, все про юридичні конструкції ми можемо полегшити сприйняття та вивчення явищ правової дійсності.

Можемо зазначити, ми наголошували про це в минулих роботах, що законодавству відомі різні види юридичних конструкцій, які вивчаються галузевими науками у вишах нашої країни. Юридичним конструкціям притаманні певні ознаки, які характеризують їхні особливості як засоби законотворчої техніки. По-перше, вони є відображенням структури певних однорідних правових явищ, які потребують законодавчої регламентації. Насамперед потрібно зазначити, що коло таких явищ окреслюється, як правило, самим законодавцем. Зокрема, ст. 92 Конституції України визначає та закріплює питання, що належать до предмета регулювання виключно законами. Можемо побачити, що все ж таки відсутні певні загальнотеоретичні формування, щодо юридичних конструкцій. Тим самим ми пропонуємо розглядати новітні формування понять та їх походження. Приділено увагу актуальній темі загальнотеоретичної юриспруденції, пов'язаної із процесом конструювання, моделювання, формування алгоритмів правової діяльності, також кореляцією її із практичною складовою. Наукова новизна полягає не тільки в аналізі вітчизняної літератури, щодо характеристики основних напрямів юридичних конструкцій, а ще й новітніх поглядів на функціональну панель конструкцій. При цьому, проблематика класифікацій функцій юридичних конструкцій до теперішнього часу не має великої кількості доробок, щодо вивчення даного питання, а лише дає змогу автору більш детально приділити увагу визначенню функцій юридичної конструкції.

Ключові слова: юридична конструкція, юридична техніка, законодавча техніка, правотворчість, норма права, функції юридичних конструкцій.

Lavrenko D. Functional panel of legal structures.

The scientific article proposes to consider the functional characteristics of juridical constructions in rule-making activity. We can note that the functions (directions) of legal constructions can reflect their main role as one of the means of legislative technique. We suggest considering the functions of legal constructions in the prism of the functional panel and provide a new definition by the author. It is considered that almost all legal constructions are one of the most complex means of law-making technique, the essence of which is insufficiently scientifically researched, namely the functional characteristic. Legal regulation and its scope expands every day, even in the conditions of martial law, the writing and application of legal techniques is not canceled. Thanks to the main directions of legal constructions, it is possible to clearly organize social relations in the legal and political plane. Knowing everything about legal constructions, we can facilitate the perception and study of the phenomena of legal reality.

We can note, we have emphasized this in past works, that the legislation contains various types of legal constructions that are studied by branch sciences in the universities of our country. Legal constructions have certain features that characterize their features as means of law-making technique. First, they are a reflection of the structure of certain homogeneous legal phenomena that require legislative regulation.

First of all, it should be noted that the circle of such phenomena is outlined, as a rule, by the legislator himself. In particular, Art. 92 of the Constitution of Ukraine defines and enshrines issues that belong to the subject of regulation exclusively by laws. We can see that, after all, certain general theoretical formations regarding legal constructions are missing. Thus, we propose to consider the latest formation of concepts and their origin. Attention is paid to the current topic of general theoretical jurisprudence, related to the process of construction, modeling, formation of algorithms of legal activity, as well as its correlation with the practical component. The scientific novelty consists not only in the analysis of domestic literature, regarding the characteristics of the main directions of legal constructions, but also in the latest views on the functional panel of constructions. At the same time, the problem of classifications of the functions of legal constructions does not have a large number of developments to date, regarding the study of this issue, but only allows the author to pay attention to the definition of the functions of a legal construction in more detail.

Key words: legal structure, legal technique, legislative technique, law-making, rule of law, functions of legal structures.

Постановка проблеми. Функції юридичних конструкцій – це один із найскладніших напрямів законотворчої техніки, сутність якого є недостатньо науково досліджена. Правове регулювання воно постійно розширюється, але саме завдяки напрямам юридичних конструкцій можна чітко та економно впорядкувати суспільні відносини у правовій площині. Конструкції полегшують також сприйняття та вивчення явищ правової дійсності, узагальнюють багатоманітність окремих випадків юридичної практики.

Мета дослідження. Метою цієї статті є наукове дослідження функціональної панелі юридичної конструкції, як одного із форм застосування в законодавчій техніці.

Стан опрацювання проблематики. Питання функцій юридичних конструкцій було висвітлено в таких роботах вітчизняних науковців: В.К. Бабаєвим, В.М. Барановим, А.А. Деревніним, Ж.О.Дзейко, Т.А. Доценко, Р. Ієрінгом, Ш.В. Калабековим, Т.В. Кашаніною, Д.А. Керімовим, М.М. Коркуновим, В.С. Ковальським, І.П. Козінцевим, Л.А. Луць, Ю.Л. Марєєвим, Д.Е. Пономарьовим, Ю.М. Талан, та ін., і з позицій галузевих юридичних наук: І.І. Бабіним, І.С. Баталовою, Д.В. Винницьким, В.Н. Івановою, А.В. Іванчиним, В.М. Кудрявцевим, Л.Л. Кругліковим, К.К. Паньком, В.В. Піляєвою та ін. Дисертаційні та монографічні дослідження різних аспектів юридичних конструкцій здійснили Н.Я. Лепіш, А.О. Дутко та ін.

Виклад основного матеріалу. Поняття юридичних конструкцій давно відоме і використовується в юриспруденції, хоча визначається в кожного науковця по різному. Відомими юридичними конструкціями можуть виступати такі, як незвична будова матеріалу, що відповідає певному типу або виду правовідносин, юридичних фактів та їх зв'язку між собою [1, с. 489]; модель для врегулювання суспільних відносин; модель для відображення основних суспільних відносин [2, с. 87]; один із основних засобів правотворчості, для створення законів, їх систематизація, кодифікація [3, с. 15].

Як ми зазначали в минулих роботах, що вивченню юридичних конструкцій притаманна мала частина наукових робіт. Важливе значення має і факт недостатнього наукового дослідження сутності юридичної конструкції та її функціональної панелі. Галузевому законодавству відомо багато найрізноманітніших конструкцій, які вивчаються галузевими юридичними науками з огляду на свій предмет дослідження. Поза тим, завдання загальної теорії права – сформулювати загальне поняття юридичних конструкцій, на основі чого галузеві юридичні науки могли б створювати свої галузеві конструкції, адже, не маючи належної загальнотеоретичної бази, в галузевих юридичних науках допускаються різні помилки, що переносяться в чинне законодавство, де такі недосконалі конструкції отримують законодавче втілення [1]. Можемо зазначити, що юридична конструкція надає нормам права логічну стрункість, обумовлює послідовність їх викладу, визначає зв'язок між нормами права, сприяє повному, чіткому врегулюванню суспільних відносин (чи їх елементів). Використання юридичної конструкції націлює законодавця на те, щоб з достатньою повнотою регламентувати всі її елементи. Законодавець мислить не тільки нормативно, але і юридичними конструкціями. Так, законодавець у процесі нормотворчості спочатку мислить юридичними конструкціями як абстрактними образами побудови нормативного матеріалу, а потім – нормами права, які мають, у порівнянні з конструкціями, більш конкретний характер [4, с. 15-16].

Можемо зазначити, що функціональна роль юридичних конструкцій полягає як складова правової системи та допомагає виявити основі особливості. Зазначимо, що категорія «юридична конструкція» може охарактеризувати формальну сторону права, у першу чергу, як форму мислення та виведення одного судження з інших, тобто, як спосіб логічної побудови нормативного матеріалу (логічну організацію матеріалу). Зазначимо, що юридична конструкція, існуючи предметно як ідеальна модель, котра розроблена відповідною науковою доктриною, є засобом, що точно передає специфіку право-

вого мислення та позитивно впливає на процес пізнання правових явищ.

Функціональна панель юридичних конструкцій як засобу пізнання правових явищ, виявляють їх значення:

1) юридичні конструкції являють собою не якісь теоретичні схеми, а саме моделі, які пов'язані з правовими явищами;

2) створення юридичних конструкцій відбувається внаслідок здійснення логічних операцій абстрагування і типізації, – і тому юридичні конструкції є їх результатом;

3) юридичні конструкції та їх функціональна панель оптимально відображає реальну правовову дійсність;

4) юридичні конструкції та їх функціональна пан визначає особливості певних елементів;

5) ті об'єкти (правовідносини чи їх елементи), що їх втілюють юридичні конструкції, перебувають у сфері правового регулювання й здатні до організації у вигляді формальної системи, тобто підпадати під формалізацію (у тому числі за допомогою мовних засобів);

6) юридичні конструкції та їх напрями використовуються суб'єктами які мають на це право;

7) юридичні конструкції є елементом нормативно-правового матеріалу;

8) юридичні конструкції відображаються у процесах нормотворчості та тлумаченні норм права;

9) елементи юридичних конструкцій характеризуються нерозривністю зв'язку, внутрішньою цілісністю і взаємодією, що в цілому зумовлене єдністю їх змістовного і функціонального призначення;

10) юридичні конструкції надають нормам права нової якості, виступаючи як метод пізнання і тлумачення права та правовідносин, які ним врегульовані [5, с. 15-16].

Характеристика юридичних конструкцій в повному обсязі не може трактуватись без напрямів (функцій) юридичних конструкцій. Як що брати філософську модель трактування функцій юридичних конструкцій, то можемо зазначити, що з огляду на наукові доробки, ми можемо зазначити, що відносимо до них: транслюючи, конструктивна, пояснювальна [6, с. 15-16].

Юридична література характеризує функціональну панель юридичних конструкцій, зокрема гносеологічну функції проаналізовував В. Чечелов [7, с. 97–126].

Гносеологічна функція полягає завжди полягає в методі пізнання. А в нашому випадку цей метод пізнання буде віднесено до юридичних конструкцій. Наступний вид функції це пояснююча, вона розкриває зміст тлумачення права, та функція юридично-технічна вона має завдання з'ясування ролі тлумачення норми права в суспільних відносинах. Ж. Дзейко наголошував на таку функціональну панель юридичних конструкцій:

Функція моделювання чи прогнозування в ній відтворюються певні істотні аспекти складної структурної побудови в законах та їх дійсність (відображення певних, істотних аспектів дійсності та їх складної структурної побудови в законах, які створюються); нормативна (це засіб закріплення норм права у законах); модифікації системи законодавства означає, що коли створюються нова юридична конструкція, законодавство набуває нових ознак); інтегративна (юридичні конструкції сприяють логічному та змістовному об'єднанню елементів правової системи держави та механізму правового регулювання); практична (юридичні конструкції сприяють правильній реалізації, зокрема застосуванню норм права, моделюванню правомірної поведінки суб'єктів); інтерпретаційна (у процесі тлумачення норм права з'ясовуються та роз'яснюються різні аспекти, закріплені у законах юридичних конструкцій) [8, с. 9].

Досліджуючи тематику вивчення питання функцій юридичних конструкцій, можемо зазначити, що дуже мало науковців займались вивченням тематики. Можемо зазначити, що насамперед юридичні конструкції можуть виконувати різні функції. Не зважаючи на те , що юридичні конструкції досліджуються в контексті як один із елементів юридичної техніки, можемо виявити такі функції:

Конструктивно-прагматична функція регулює побудову існуючих правових явищ, які необхідно піддати під правову регламентацію. В даній функції також можемо виділити метод моделювання. Моделювання як метод наукового пізнання ґрунтується на здатності людини абстрагувати схожі ознаки або властивості різних предметів і встановлювати певні відношення між ними, що якнайповніше відображено у юридичних конструкціях. Як метод пізнання моделювання передбачає наявність двох предметів або систем: 1) предмет (система), про який треба здобути знання, але який через певні обставини не може бути об'єктом безпосереднього вивчення (зразок, оригінал або прототип); 2) предмет (система), який в певний спосіб імітує зразок і який безпосередньо вивчається, тобто модель [9, с. 259].

Моделінг – це вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення та дослідження його моделі, яка заміняє оригінал, ті його сторони та властивості, що є предметом наукового інтересу. Метод моделювання надзвичайно розширює можливості наукового пізнання, оскільки дає змогу наочніше уявити досліджувані явища, «наблизжати» їх, усувати шкідливий вплив супровідних сторонніх чинників, тобто досліджувати їх у «чистому вигляді» [10, с. 271-272].

Друга функція, яку б хотілось зазначити це функція нормотворення. Щоб дати характеристику нормотворення, доречно розкрити поняття нормативно-правого припису. Припис – це нормативне веління держави, який виступає елементом системи права. Дане трактування підводить нас до того, що нормативно-правовий припис це окреме явище і ми не можемо його ототожнювати з нормою. Можемо зазначити, що всі нормативно-правові припису поділяються на регулятивні, охоронні та захисні. За допомогою юридичних конструкцій формуються саме регулятивні, охоронні, захисні нормативні приписи. При цьому склад регулятивних приписів є доволі цікавим і складається з гіпотези та диспозиції, охоронні тільки з гіпотези та штрафної санкції, захисні з гіпотези та відновлюваної санкції. У свою чергу, регулятивні нормативні приписи за змістом диспозиції поділяються на уповноважуючі, зобов'язуючі та забороняючі [11, с. 92]. Це логічно доводить, що функції юридичних конструкцій дуже тісно пов'язані з нормативно-правовими приписами та і так само можуть відображати дану функціональну панель.

Норма юридична в собі поєднує уповноважуючі, зобов'язуючі та забороняючі приписи. Загалом же регулятивні, охоронні та захисні нормативні приписи виражають зміст юридичних норм і виступають як форми їх відображення у тексті законів. При цьому гіпотези регулятивних приписів мають містити вказівку на склад правомірної поведінки та інші фактичні обставини. У диспозиціях зазначаються права та обов'язки суб'єктів (активні або пасивні). У гіпотезах охоронних приписів описується склад певних видів правопорушень, а санкції містять вказівку на міри юридичної відповідальності за зазначені у гіпотезах правопорушення. Гіпотези захисних приписів містять вказівку на суб'єкти, об'єкти, протиправні діяння (винні чи без вини), які призвели до порушення прав суб'єктів, а санкції визначають заходи відновлення порушених прав суб'єктів [12, с. 92].

Всі конкретні правила правотворчої техніки об'єднуються загальною основою, наскрізною ідеєю створити найприємніші та найсприятливіші умови для правильного застосування нормативно-правових актів, досягти повноти, точності, доступності, компактності правових положень. У загальному вигляді правила правотворчої техніки – це система вимог та способів створення найбільш доцільних за формою і досконалих за структурою, змістом та викладом нормативно-правових актів [13, 14]. Юридичні конструкції являють собою один із найважливіших елементів правотворчої техніки права. Вони є способом впорядкування суспільних відносин і надання їм під час аналізу точності і чіткості. Вони дають можливість теоретично осмислити неоформлену масу феноменів з ціллю наступного розподілу їх в законах, у відповідності з чітко сформульованими ідеями. Юридичні конструкції дозволяють ідентифікувати і класифікувати юридичні явища шляхом визначення їх так званої юридичної природи. Юридична конструкція – це створена за допомогою абстрагування мислення модель суспільного відношення (його типова схема), елементи якої міцно пов'язані між собою [15, 16].

Висновки. Отже, можемо дійти висновку, що функції в звичайному вигляді це спосіб виявлення певний особливостей конструкції, при якому юридична конструкція не суперечить своєму певному призначенню.

правознавстві функцією визнається «виявлення суті» об'єкта. Можемо дійти висновку, та зазначити основну функціональну панель юридичних конструкцій:

1) моделінг;
2) правотворчість;
3) модифікаційну;
4) інтегративну;
5) практичну;
6) роз'яснювальну;
7) демонстраційну;
8) пізнавальну;
9) гносеолого-методологічну;
10) техніко-юридичну;
11) концептуальну;
12) інформативно-логічну;

Щоб предметно розуміти сутність юридичної конструкції та її функцій повинні розуміти, що сама по собі конструкція виглядає як цілісна система зі своїми елементами.

Зумовлюючи типове зведення відповідних явищ та виступаючи засобом побудови нормативного матеріалу, юридичні конструкції є чинником внутрішньої єдності прав, обов'язків і форм відповідальності відповідних осіб. Юридична конструкція моделює явища правової дійсності, створює їх конкретні, узагальнені образи, котрі в подальшому застосовуються у процесі практичної діяльності. Тобто, моделюючи ці явища, юридична конструкція формує відтворені у свідомості (створені уявою) їхні копії, що придатні до практичного застосування. Юридичні конструкції, які поширюються на всю систему позитивного права й визначають її характер, зміст, іменуються загально правовими конструкціями. Вони відтворюють правові явища в гранично узагальненому вигляді та придатні для використання в більшості галузей права. Юридична конструкція – це засіб правотворчої техніки, який полягає в моделюванні, певній логічній побудові нормативного матеріалу, одночасно виступаючи методом пізнання і тлумачення норм права.

Функціональна панель юридичних конструкцій полягає в наявності у даного правового компоненту особливих якостей юридико-технічного походження, які у своєї сукупності дозволяють здійснювати конструктивне тлумачення норм права, сприяють всебічному з'ясуванню сенсу норм права. Вдосконалення юридичних конструкцій, підвищення їх ефективності в правовій сфері має відбуватися в рамках розробки і впровадження в практику загально правової концепції юридичного конструювання, як розділу юридичної техніки, що включає єдині для всіх галузей законодавства прийоми і методи створення юридичних конструкцій, обґрунтування і вибір їх цілей, встановлення контрольних механізмів за процесом втілення юридичних конструкцій у життя і відповідальності за кінцеві результати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шутак І.Д. Юридична техніка. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
2. Дутко А.О. Юридична техніка: види та зміст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 3. С. 25–33.
3. Наливайко Л.Р. Фоміна Д.О., Застосування методики гендерно орієнтованого бюджетування в Україні: проблеми теорії та практики. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/25-28_17.pdf.
4. Leheza Y., Nalyvaiko L., Sachko O., Shcherbyna V., Chepik-Trehubenko O. Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. Ius Humani. Law Journal. 2022. 11(2). P. 55–79. URL: https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312.
5. Зінченко О. В. Юридичні конструкції як найвища форма правової абстракції. *Часопис Київського університету права*. 2011, № 1. С. 55–59.
6. Семотюк О.П. Сучасний словник іншомовних слів. Харків: Веста; Вид-во «Ранок», 2007. 464 с
7. Ковальський В.С. Правотворчість : теоретичні та логічні засади. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 192 с
8. Давидова М.Л. Юридична техніка : проблеми теорії та методології : монографія. 2009 р.
9. Шутак І.Д., Онищук І.І., Легін Л.М. Юридична техніка в схемах і таблицях: курс лекцій. Дрогобич: Коло, 2016. 234 с.
10. Ковальський В.С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ: Юрінком Інтер, 2005. с.
11. Сабадаш І.О. Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства *Форум права*. Електронне наукове фахове видання. 2010. № 1. С. 24–33.
12. Дзюбенко О.Л. Юридична техніка відомчої нормотворчості в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2010. 20 с.
13. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 124.
14. Гігін О.В., Волченко Н.В., Лавренко Д.О. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини громадянина в Україні в умовах євроінтеграції. *Академічні візії.* 2023. № 18. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/ zenodo.7861570.
15. Фоміна Д.О. Правовий аспект праці жінок в Україні. *Порівняльно-аналітичне право.*2018. № 1. С. 159–162. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/Porivnyalno-analitichne-pravo-1-2018-1.pdf#page=159.
16. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. Аналітично-порівняльне правознавство. № 3. С. 56–60. 2023. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.22.

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.11

ЗНАЧЕННЯ І РОЛЬ КОНСТИТУЦІЇ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: АСПЕКТИ СУТНІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Лемак О.В.,
доцент кафедри кримінального права і процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Лемак О.В. Значення і роль Конституції в забезпеченні національної безпеки: аспекти сутнісних характеристик.

Стаття присвячена аналізу конституційно-правових проблем забезпечення безпеки суспільства і держави у всій багатогранності їх економічного, політичного і правового змісту. Зазначені негативні фактори впливу на базові конституційні цінності: колізії, прогалини та інші дефекти в законодавстві, невідповідності між природним правом і позитивними нормами, правовий нігілізм суб'єктів конституційно-правових відносин, низький рівень їх правової культури, зловживання правом.

Проаналізована правова (юридична) безпека, що є похідною та невід'ємною складовою від інформаційної безпеки. Аргументовано, що в правовій державі правова інформація є основою існування самої держави, її здатність успішно захищати цінності цивілізованого співжиття.

Метою досліджень було визначення сутності конституції, як нормативно-правової основи для вирішення соціальних протиріч в суспільстві і державі і досягненні на цій основі безпеки особистості, суспільства і держави, як юридично узаконеним балансом інтересів всіх соціальних груп суспільства, мірою досягнутого в суспільстві і державі балансу між владою і свободою.

У статті розглянута проблематика питань, пов'язаних із чинниками ризику в сфері правової безпеки та фактори ризику, які безпосередньо пов'язані з правотворчістю або правозастосуванням. Досліджено питання та напрямки захисту самої Конституції на рівні національної безпеки від спроб нелегітимної модернізації, фактів підміни конституційних норм політичною доцільністю.

Обґрунтовано позицію, що Конституція повинна визначати внутрішню безпеку, встановлюючи певний рівень ступеня захисту власних положень на рівні національної безпеки, оскільки актуальними залишаються спроби нелегітимної модернізації Конституції та факти підміни конституційних норм політичною доцільністю.

Аргументовано, що конституційна безпека є невід'ємною складовою частиною національної безпеки, оскільки передбачає передусім безпековий стан конституційного ладу країни та основного акту, який його закріплює – Конституції, у тому числі усунення зловживання ним.

Здійснено аналіз взаємозв'язку та взаємозалежності понять «конституційне право», «національна безпека» та «конституційна безпека.

Зроблено висновки, що виходячи із сутнісних характеристик конституції, як зводу головних норм прямої дії, вона є безперечною і єдиною в своєму роді гарантією стабільності політичного ладу, основним гарантом реалізації життєво важливих цінностей народу, юридично узаконеним балансом інтересів всіх соціальних груп суспільства, мірою досягнутого в суспільстві і державі балансу між владою і свободою.

Підтримано аргументацію, що практично всі інститути конституційного права мають прямий вплив на забезпечення системи національної безпеки. Це знаходить своє підтвердження практично у всіх функціях конституції – установчій, організаційній, зовнішньополітичній, ідеологічній і, звичайно, юридичній, а отже – вони повинні отримати послідовну конкретизацію і розвиток в галузевому, а також спеціальному законодавстві, що має своїм предметом правове регулювання національної безпеки.

Запропоновано, що оскільки правове регулювання національної безпеки здійснюється Конституцією України та іншими актами конституційного законодавства, відповідно, вона є повноцінним інститутом конституційного права і підлягає вивченню в рамках предмета конституційно-правової науки.

Зазначено, що будь-які заходи забезпечення національної безпеки не можуть здійснюватися поза правовим полем держави, у спосіб, та органами, не передбаченими законодавством, а оскільки Конституція є основою законодавства, то маємо всі підстави вважати забезпечення національної безпеки як основну функцію Конституції, поряд із регулюванням інших сфер суспільних відносин.

Ключові слова: конституція, національна безпека, конституційне право, конституційна безпека, правова безпека, функції конституції.

Lemak O.V. Significance and role of the Constitution in ensuring national security: aspects of essential characteristics.

The article is devoted to the analysis of constitutional and legal problems of ensuring the security of society and the state in all their multifaceted economic, political and legal content. Negative factors affecting basic constitutional values are indicated: conflicts, gaps and other defects in legislation, inconsistencies between natural law and positive norms, legal nihilism of subjects of constitutional-legal relations, low level of their legal culture, abuse of law.

Legal (legal) security, which is a derivative and integral component of information security, is analyzed. It is argued that in a legal state, legal information is the basis of the existence of the state itself, its ability to successfully protect the values of civilized coexistence.

The purpose of the research was to determine the essence of the constitution, as a normative and legal basis for resolving social contradictions in society and the state and achieving on this basis the security of the individual, society and the state, as a legally legitimized balance of interests of all social groups of society, as a measure of the balance achieved in society and the state between power and freedom.

The article deals with issues related to risk factors in the field of legal security and risk factors that are directly related to law-making or law enforcement. The issues and directions of protection of the Constitution itself at the level of national security against attempts at illegitimate modernization, facts of replacing constitutional norms with political expediency have been studied.

The position that the Constitution should define internal security by establishing a certain level of the degree of protection of its own provisions at the level of national security is substantiated, since attempts to illegitimately modernize the Constitution and the facts of replacing constitutional norms with political expediency remain relevant.

It is argued that constitutional security is an integral part of national security, as it primarily involves the security state of the country's constitutional system and the main act that enshrines it - the Constitution, including the elimination of its abuse.

An analysis of the relationship and interdependence of the concepts «constitutional law», «national security» and «constitutional security» was carried out.

Conclusions were made that, based on the essential characteristics of the constitution, as a set of main norms of direct action, it is an indisputable and unique guarantee of the stability of the political system, the main guarantor of the realization of the vital values of the people, a legally legitimized balance of interests of all social groups of society, to the extent achieved in society and the state balance between power and freedom.

The argument is supported that practically all institutions of constitutional law have a direct influence on the provision of the national security system. This is confirmed in almost all functions of the constitution - constitutive, organizational, foreign policy, ideological and, of course, legal, and therefore - they must receive consistent specification and development in sectoral as well as special legislation, which has as its subject the legal regulation of national security.

It is proposed that since the legal regulation of national security is carried out by the Constitution of Ukraine and other acts of constitutional legislation, accordingly, it is a full-fledged institution of constitutional law and is subject to study within the framework of the subject of constitutional and legal science.

It is noted that any measures to ensure national security cannot be carried out outside the legal field of the state, in a way and by bodies not provided for by legislation, and since the Constitution is the basis of legislation, we have every reason to consider ensuring national security as the main function of the Constitution, along with regulation of other spheres of social relations.

Key words: constitution, national security, constitutional law, constitutional security, legal security, functions of the constitution.

Постановка проблеми. Відносно недавно об'єктом наукового дослідження стали правові аспекти проблеми безпеки. У зв'язку з тим, що між державами загострилися протиріччя, пов'язані з нерівномірністю розвитку в результаті глобалізаційних процесів, поглибленням розриву між рівнями добробуту країн, цінності і моделі розвитку (в тому числі конституційного) стали предметом глобальної конкуренції.

В результаті зміцнення нових центрів економічного зростання і політичного впливу складається якісно нова геополітична ситуація. Все це збільшує значення розробки конституційно-правових проблем забезпечення безпеки суспільства і держави, так само як і дослідження самої по собі категорії «безпека» у всій багатогранності її економічного, політичного, правового змісту, маючи на увазі різні форми і рівні її прояву (особистість, суспільство, держава, міждержавні об'єднання, світове співтовариство) [1, с. 5–10].

Проте, з іншого боку, конституція може також виступати в якості конфліктогенного фак-

тору. Під конфліктогенним розуміється природна здатність детермінувати соціальні конфлікти. Першою і найголовнішою з таких детермінант є закладене в демократичні конституції сполучення принципів народного суверенітету і правової держави: абсолютна влада народу не завжди проявляється в правових формах, а саме право як достатньо консервативний інститут не завжди відповідає уявленням народу або «народної волі» на кожному конкретному етапі історичного розвитку [2, с. 54].

Іншим сутнісним конфліктогенним чинником конституцій є те, що конституція – не тільки правовий, а й політичний документ, в якому відповідні суб'єкти за допомогою конституційних приписів намагаються втілити свої ідеї, погляди на владу, власність, права людини, на державний устрій, розподіл владних повноважень і т.д. А такі ідеї і погляди повинні бути узгодженими між собою і відповідати потребам часу, бути чутливими до змін суспільного життя.

Звідси випливає третій конфліктогенним фактор - відносна стабільність конституцій, прагнення закріпити конституційними приписами визначений порядок раз і назавжди [2, с. 55].

Крім того, як зазначає А. Єзєров, конституція може детермінувати конфлікти в разі недосконалості свого тексту (змісту), що найчастіше проявляється в наявності колізій або прогалин в конституційному регулюванні; до конфліктів призводять відмінні інтерпретації норм конституції суб'єктами конституційного права.

Таким чином, на думку згаданого вченого, конституційна безпека як правова категорія, яка відображає стан захищеності конституційного ладу і систему заходів щодо його захисту, у свій зміст включає наступні негативні фактори впливу на базові конституційні цінності: колізії, прогалини та інші дефекти в законодавстві; невідповідності між природним правом і позитивними нормами; правовий нігілізм суб'єктів конституційно-правових відносин, низький рівень їх правової культури; зловживання правом [3].

Ці фактори ризику, на думку науковців, можуть проявлятися в різних діях, які загрожують конституційному ладу: порушення конституційного статусу Української держави, цілісності і недоторканності її території; порушення верховенства Конституції як Основного Закону; протистояння влади і ін. [3].

Стан дослідження. Інтерес сучасних дослідників до конституційно-правових аспектів забезпечення національної безпеки, різних її сторін, далеко не випадковий, оскільки, як зазначає Н.С. Бондарь, «Конституція має вирішальне значення в системі правових засобів збалансованого забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави, а сама безпека, як певний режим статусного стану відповідних суб'єктів, набуваючи конституційних характеристик, стає конституційною безпекою» [4, с. 42-43].

Перші згадки і проведення системного аналізу питань, пов'язаних з визначенням змісту категорії «конституційна безпека» містяться в роботах В.Д. Зорькіна, Н.С. Бондаря, Г.А. Гаджієва, Б.С. Єбзєєва, С.А. Авак'яна, В.В. Мамонова, С.А. Дімітрова, З.Д. Чуйко.

Також одним з перших авторів, які згадують про конституційну безпеку, є Т.Е. Шуберт, який розглядає дане поняття як діяльність по забезпеченню захисту основ конституційного ладу, які включають в себе норми Конституції, які регламентують вихідні начала системи права, найважливіші принципи статусу і діяльності суб'єктів конституційно-правових відносин, що дозволяють визначати і розвивати інститути конституційного законодавства [5, с. 57].

Проте, у згаданих дослідженнях залишено поза увагою роль і значення конституції в забезпеченні безпеки держави, що практично всі інститути конституційного права мають прямий вплив на забезпечення системи національної безпеки, здійснюють її правове регулювання разом з іншими актами конституційного законодавства, а також питання безпеки самої конституції як правової (юридичної) безпеки, яка є похідною від інформаційної безпеки у суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Виходячи із сутнісних характеристик конституції, приходимо до висновку що вона (конституція), як звід головних норм прямої дії, є безперечною і єдиною в своєму роді гарантією стабільності політичного ладу, основним гарантом реалізації життєво важливих цінностей народу, юридично узаконеним балансом інтересів всіх соціальних груп суспільства, мірою досягнутого в суспільстві і державі балансу між владою і свободою.

Правова (юридична) безпека, є похідною від інформаційної безпеки, або, її невід'ємною складовою, яка також є надбудовою до територіальної, екологічної, економічної, політичної, інформаційної та інших видів безпек у суспільстві.

В правовій державі правова інформація є основою існування самої держави, і оскільки правова безпека передбачає високу ефективність діяльності правової системи - вона має здатність успішно захищати цінності цивілізованого співжиття.

Конституція повинна визначати внутрішню безпеку, встановлюючи певний рівень ступеня захисту власних положень на рівні національної безпеки, оскільки актуальними залишаються спроби нелегітимної модернізації Конституції та факти підміни конституційних норм політичною доцільністю.

Практично всі інститути конституційного права мають прямий вплив на забезпечення сис-

теми національної безпеки. Це знаходить своє підтвердження практично у всіх функціях конституції – установчій, організаційній, зовнішньополітичній, ідеологічній і, звичайно, юридичній, а отже - вони повинні отримати послідовну конкретизацію і розвиток в галузевому, а також спеціальному законодавстві, що має своїм предметом правове регулювання національної безпеки

Оскільки правове регулювання національної безпеки здійснюється Конституцією України та іншими актами конституційного законодавства, відповідно, вона є повноцінним інститутом конституційного права і підлягає вивченню в рамках предмета конституційно-правової науки. Загальні підходи до вивчення національної безпеки застосовні і при характеристиці сутності категорії конституційної безпеки

Будь-які заходи забезпечення національної безпеки не можуть здійснюватися поза правовим полем держави, у спосіб, та органами, не передбаченими законодавством, а оскільки Конституція є основою законодавства, то маємо всі підстави вважати забезпечення національної безпеки як основну функцію Конституції, поряд із регулюванням інших сфер суспільних відносин.

Конституція, як зазначає Н. Бондарь, – нормативно-правова основа забезпечення безпеки суспільства і держави. Сутність конституції покликана відображати основні якісні характеристики суспільства, держави і особистості в їх співвідношенні і взаємозв'язках. Конституція може розглядатися як нормативно-правова основа для вирішення соціальних протиріч в суспільстві і державі і досягнення на цій основі безпеки особистості, суспільства і держави. Іншими словами, сутнісна характеристика конституції проявляється в тому, що вона (конституція) є юридично узаконеним балансом інтересів всіх соціальних груп суспільства, мірою досягнутого в суспільстві і державі балансу між владою і свободою.

Лише на цій основі, як зазначає вчений, стає можливим досягнення реальної, конституційно гарантованої безпеки особистості, суспільства і держави. У юридичному плані конституція виступає в цьому випадку як політико-правова основа зняття, подолання соціальних протиріч, що виражають незбіжні (а часом і протилежні) інтереси основних політичних сил суспільства і становлять у своїй сукупності фактичну конституцію суспільства. Конституція як основний закон держави покликана відображати на правовому рівні відповідні суперечності і в міру можливості сприяти їх вирішенню з допомогою специфічного, юридично-правового конституційного інструментарію впливу на різні сфери суспільних відносин [4, с. 17–20].

На думку І. Грігорьєва, «фундаментом соціально-державної стійкості – є стабільність системи державної влади і системи державного ладу в цілому. Саме ця стабільність забезпечує передбачуваність майбутнього. Саме ця стабільність дозволяє всім суб'єктам політики, економіки, соціальної дії – від партій та інших громадських інститутів до господарів великих компаній і пересічних громадян – розуміти свої перспективи, нормально планувати життя і діяльність. Конституція, як звід головних норм прямої дії, є безперечною і єдиною в своєму роді гарантією стабільності політичного ладу. А отже, базовим документом, на якому тримається вся інша будівля «передбачуваного майбутнього» [6].

Забезпечення національної безпеки держави передбачає відвернення основних її видів: територіальної, екологічної, економічної, політичної, інформаційної і світоглядної. Похідною від інформаційної безпеки, або, її невід'ємною складовою, є правова (юридична) безпека, яка також є надбудовою до кожної з перерахованих вище видів безпек у суспільстві. Актуальність останньої невпинно зростає ще і тому, що в правовій державі правова інформація є основою існування самої держави.

Правова безпека розглядається в літературі в широкому і вузькому сенсі слова. На думку А.Ф. Галузіна, у широкому сенсі вона означає захищеність правової системи, системи права, законодавства в цілому від правових (формально правових – в силу закріплення в нормах позитивного права) небезпек і загроз, правові засоби забезпечення всіх видів безпеки (територіальної, економічної, екологічної та ін.), у вузькому сенсі – це усунення правових небезпек і загроз як в процесі створення закону, правової норми, так і в процесі правозастосування – забезпечення правової безпеки особистості, суспільства і держави [1, с. 303-304], і оскільки правова безпека передбачає високу ефективність діяльності правової системи - вона має здатність успішно захищати цінності цивілізованого співжиття [7, с. 109-110].

Оскільки базовою метою правового впливу є «сприяння найбільш оптимальному, безперешкодному та справедливому задоволенню інтересів суб'єктів права» [8, с. 95], питання якості правового регулювання, ефективності правозастосування стають критеріями для визначення здатності правової системи країни в конкретний історичний період забезпечувати захищеність інтересів суб'єктів права – особистості, громадських інститутів, держави. Тому А.А. Фомін називає право, правотворчість і правозастосування ключовими ланками в механізмі забезпечення національної безпеки [9, с. 53].

В основу розвитку концепції юридичної безпеки вчений ставить поняття негативних

юридичних впливів, а суть юридичної безпеки зводить до захисту громадян, окремих груп і соціальних верств, масових об'єднань людей і населення в цілому від цих негативних наслідків, тобто - до мінімізації юридичних факторів ризику (таких станів, явищ або процесів, які за певних умов можуть стати небезпечними).

Зокрема, А.А. Фомін вбачає практичний сенс підходу до юридичної безпеки в наступному: «встановити, чи можуть норми права впливати на зародження, розвиток і вирішення конфлікту, і якщо можуть, то як використати правовий інструмент для пом'якшення, припинення конфлікту або попередження його з метою забезпечення юридичної безпеки суб'єктів права» [9, с. 101].

Таким чином, А.А. Фомін називає чинниками ризику в сфері правової безпеки те, що в сфері національної безпеки іменується загрозами національним інтересам. До них він відносить наступні: недосконаліть чинного законодавства (суперечливість і неефективність правових норм, їх економічна незабезпеченість); відсутність необхідних законодавчих актів; невідповідність закону праву; нестабільність законодавства; порушення єдності правового простору країни; нігілістичне ставлення до права в суспільстві та ін. Зазначені фактори ризику, на думку вченого, безпосередньо пов'язані з правотворчістю або правозастосуванням, що виправдано в рамках розгляду проблем саме правової безпеки [9, с. 103].

Основним гарантом реалізації життєво важливих цінностей народу, на наше переконання, є Основний Закон держави. У ракурсі даної теми і говорячи про вплив конституційно-правових норм на забезпечення різних видів суспільних безпек, слід зосередитися на основному джерелі конституційного права – Конституції.

Конституція – є основою усього законодавства України, її верховенство у системі нормативних актів України визначається наступними положеннями: 1) Конституція приймається на референдумі внаслідок вільного волевиявлення усього українського народу (громадян, політично-активної частини суспільства); 2) Конституція «скріплює» державний механізм, тобто систему та функціонування державних органів у формі, найбільш оптимальній для даного народу (нації, суспільства); 3) Конституція містить найбільш важливі національні (суспільні) інтереси та фіксує структуру і компетенцію суб'єктів забезпечення національної безпеки; 4) Конституція визначає основні начала, принципи і норми національної (суспільної) безпеки; 4) положення Конституції, що стосуються національної безпеки приймається та можуть бути зміненими в результаті дотримання ускладненої процедури правотворчості.

У Конституції України зазначені такі фундаментальні поняття, як: екологічна безпека (статті 16, 92), економічна та інформаційна, державна безпека (ст. 17), інтереси національної безпеки (статті 32, 34, 36, 39), забезпечення національної безпеки (ст. 44), основи національної безпеки (ст. 92), національна безпека, сфери національної безпеки, небезпека (ст. 106), особиста безпека (ст. 126), громадська безпека (ст. 138). Крім того, в ній передбачено створення і функціонування координаційного органу з питань національної безпеки і оборони при Президентові України – Ради національної безпеки і оборони України (ст. 107). У Конституції в загальній формі юридично закріплюються мета, функції, компетенція, принципи взаємодії державних і недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки України.

Як справедливо зазначає С. Авак'ян, «практично всі інститути конституційного права мають прямий вплив на забезпечення системи національної безпеки. Це знаходить своє підтвердження практично у всіх функціях конституції – установчої, організаційної, зовнішньополітичної, ідеологічної і, звичайно, юридичної» [10, с. 138–144], а з іншого боку, погодимося з В. Гомонаєм, що основи національної безпеки є одним із найважливіших інститутів конституційно-правових відносин в Україні [11, с. 30]. Воно і зрозуміло, позаяк, як зазначає вчений, об'єктами конституційно-правих відносин є: суверенітет народу; державний і національний суверенітет; конституційний лад та його захист; права, свободи, обов'язки людини і громадянина; влада; волевиявлення народу, населення відповідної адміністративної одиниці; дії державних органів тощо [11, с. 22].

Досить цікавою видається позиція Ю.Л. Шульженко, згідно з якою Конституція є одним із засобів захисту національної безпеки, в тому числі від неефективної, авторитарної державної влади; одночасно найважливіше конституційне завдання - гарантувати державну безпеку, а основний принцип безпеки передбачає взаємну відповідальність особистості, суспільства і держави за її забезпечення. Крім того, цим же автором наголошується, що Конституція встановлює таке поєднання балансу інтересів, коли посилення захищеності кожного суб'єкта можливо через збільшення безпеки для інших сторін; Конституція «повинна визначати внутрішню безпеку, встановлюючи певний рівень ступеня захисту власних положень» [12, с. 5].

Не менш цікавою є і позиція С.Ю. Чапчікова, відповідно до якої «Конституція - це нормативно-правова основа забезпечення безпеки суспільства і держави». Сутність конституції покликана відображати основні якісні характе-

ристики суспільства, держави і особистості в їх співвідношенні і взаємозв'язках. Конституція може розглядатися як нормативно-правова основа для вирішення соціальних протиріч в суспільстві і державі і досягнення на цій основі безпеки особистості, суспільства і держави [13]. Тут необхідно акцентувати увагу на тому, що не тільки «може» – але і повинна, інакше в чому іншому її призначення.

Лише на цій основі, підтримує попереднього автора Д. Єжевський, стає можливим досягнення реальної, конституційно гарантованої безпеки особистості, суспільства і держави [16, с. 30–34].

Не менш актуальною залишається необхідність захисту самої Конституції на рівні національної безпеки. Підтвердженням тому є реалізовані і нереалізовані спроби нелегітимної модернізації Конституції, факти підміни конституційних норм політичною доцільністю, принизливий для особистості стан дотримання та захисту її прав і свобод, що мають місце в країнах сучасного світу. Природно, даний список не є вичерпним [3].

Як уже було зазначено, практично всі інститути конституційного права мають прямий вплив на забезпечення системи національної безпеки**,** а отже, на думку С. Чапчікова, вони повинні отримати послідовну конкретизацію і розвиток в галузевому, а також спеціальному законодавстві, що має своїм предметом правове регулювання національної безпеки суспільства і держави [13].

Погоджуємося із А. Єзєровим, що, оскільки правове регулювання національної безпеки здійснюється Конституцією України та іншими актами конституційного законодавства, відповідно, вона є повноцінним інститутом конституційного права і підлягає вивченню в рамках предмета конституційно-правової науки. Загальні підходи до вивчення національної безпеки застосовні і при характеристиці сутності категорії конституційної безпеки [3].

Виділяючи конституційну безпеку як одну з сутнісних сторін національної безпеки, А. Єзєров, перш за все, звертає увагу на правовий характер цієї категорії. Конституційна безпека включає в себе поняття правової безпеки, яка, в свою чергу, поряд з економічною, інформаційною та іншими видами безпеки, входить до складу національної безпеки [3].

Якраз система вихідних начал системи права, вважає А. Єзєров, і становить зміст конституційного ладу і виступає об'єктом конституційної безпеки. Стабільне існування і розвиток цих цінностей, вільне користування ними і визначає стан захищеності конституційного ладу як відсутність загроз для нього. На думку вченого, з огляду на слабку розробленість в науковій літературі поняття загроз конституційної безпеки, для їх характеристики також доведеться вдатися до відповідних понять, розроблених у сфері національної безпеки [3].

Загальноприйнятим є уявлення про те, що завдання конституції є зняття напруженості в суспільному житті, ліквідація кризових явищ, усунення конфліктів із державно-правової практики. Але сама державно-правова практика свідчить, що основна роль конституції полягає дещо в іншому - вона, на переконання Т.М. Пряхіної, полягає в створенні «легальних каналів виявлення конфліктних зон ... інституціоналізації конфліктів через встановлення правомірного характеру поведінки залучених до них суб'єктів; оформлення ефективного механізму вирішення конфліктів» [14, с. 19].

Конституційна безпека, наголошує вчений, це не стан громадських відносин, позбавлений усіляких ризиків і загроз, це система, яка усуває і відображає загрози з найменшими втратами для суспільства і держави, трансформує їх «енергію» в позитивне русло [3].

Щодо співвідношення понять «конституційне право», «національна безпека» та «конституційна безпека», можна зазначити наступне. С.А. Дімітрова теоретичне визначення конституційної безпеки держави приводить як складової частини державної і національної безпеки, що полягає в стані захищеності основ конституційного ладу від загроз, перш за все внутрішнього характеру. Заходи, на думку вченого, що вживаються для її забезпечення, і особливо характер загроз конституційному ладу країни, дозволяють говорити про її «внутрішню» спрямованість, оскільки особливості забезпечення національної і державної безпеки, і заходи, які при цьому робляться, детермінуються більшою мірою загрозами зовнішнього характеру [15]. Отже, конституційна безпека є невід'ємною складовою частиною національної безпеки, оскільки передбачає передусім безпековий стан конституційного ладу країни та основного акту, який його закріплює – Конституції, у тому числі усунення зловживання ним.

Звідси є закономірним, що національна безпека є невід'ємним інститутом конституційного права, оскільки, до останнього входять і інші сфери формування та правового регулювання суспільних відносин у державі. Беззаперечно, що будь-які заходи забезпечення національної безпеки не можуть здійснюватися поза правовим полем держави, у спосіб, та органами, не передбаченими законодавством. Оскільки Конституція є основою законодавства, то маємо всі підстави вважати забезпечення національної безпеки як основну функцію Конституції, поряд із регулюванням інших сфер суспільних відносин. І навіть більше, так як порушення функ-

ціонування будь якої правової та інституційної складової державного механізму може стати загрозою національній безпеці країни, роль Конституції в забезпечені національної безпеки неможливо переоцінити.

Висновки. Виходячи із сутнісних характеристик конституції, приходимо до висновку що вона (конституція), як звід головних норм прямої дії, є безперечною і єдиною в своєму роді гарантією стабільності політичного ладу, основним гарантом реалізації життєво важливих цінностей народу, юридично узаконеним балансом інтересів всіх соціальних груп суспільства, мірою досягнутого в суспільстві і державі балансу між владою і свободою.

Правова (юридична) безпека, є похідною від інформаційної безпеки, або, її невід'ємною складовою, яка також є надбудовою до територіальної, екологічної, економічної, політичної, інформаційної та інших безпек у суспільстві.

В правовій державі правова інформація є основою існування самої держави, і оскільки правова безпека передбачає високу ефективність діяльності правової системи - вона має здатність успішно захищати цінності цивілізованого співжиття.

Конституція повинна визначати внутрішню безпеку, встановлюючи певний рівень ступеня захисту власних положень на рівні національної безпеки, оскільки актуальними залишаються спроби нелегітимної модернізації Конституції та факти підміни конституційних норм політичною доцільністю.

Практично всі інститути конституційного права мають прямий вплив на забезпечення системи національної безпеки. Це знаходить своє підтвердження практично у всіх функціях конституції – установчій, організаційній, зовнішньополітичній, ідеологічній і, звичайно, юридичній, а отже – вони повинні отримати послідовну конкретизацію і розвиток в галузевому, а також спеціальному законодавстві, що має своїм предметом правове регулювання національної безпеки

Оскільки правове регулювання національної безпеки здійснюється Конституцією України та іншими актами конституційного законодавства, відповідно, вона є повноцінним інститутом конституційного права і підлягає вивченню в рамках предмета конституційно-правової науки. Загальні підходи до вивчення національної безпеки застосовні і при характеристиці сутності категорії конституційної безпеки.

Будь-які заходи забезпечення національної безпеки не можуть здійснюватися поза правовим полем держави, у спосіб, та органами, не передбаченими законодавством, а оскільки Конституція є основою законодавства, то маємо всі підстави вважати забезпечення національної безпеки як основну функцію Конституції, поряд із регулюванням інших сфер суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галузін А.Ф. Правова безпека та її принципи. С. Пб. : Вид-во Р. Асланова «Юридичний центр Прес», 2008. С. 303-304.
2. Медушевський А.М. Порівняльне конституційне право та політичні інститути: *курс лекцій.* М.: ГУ ВШЕ, 2002. С. 54-55.
3. Єзеров А. Поняття конституційної безпеки. URL: http://www.pravnuk.info/2013-12-27-15-15-31/832-ponyatie-konstitucionnoj-bezopasnosti. html).
4. Бондар Н.С. Конституційна безпека особистості, суспільства, держави: постановка проблеми у світлі конституційного правосуддя. *Правова реформа, судова реформа та конституційна економіка: Збірник статей.* 2004.С. 42-43.
5. Шуберт Т.Е. Конституційна безпека. *Журнал права*. 1998. № 4/5. С. 57.
6. Григор'єв І.Б. «Конституційна безпека» як категорія в конституційно-правовій доктрині Російської Федерації. URL: http://pravozashitnik.net/ru/2014/4/6.
7. Бачинін В.А. Енциклопедія філософії та соціології права. С. Пб.: Вид-во Р. Асланова «Юридичний центр Прес», 2006. 109-110.
8. Малько А.В. Цілі та засоби у праві та правовій політиці. Саратов, 2003. С. 95.
9. Фомін А.А. Юридична безпека суб'єктів права. Вид-во ГОУ ВПО «Саратовська державна академія права», 2005. С. 53.
10. Авак'ян С.А. Конституційне право. Том 1. Друге видання: *Навчальний курс*. 2007. С. 138–144.
11. Конституційне право України. Ужгород: Ліра, 2007. 372 с.
12. Шульженко Ю.Л. Самоохорона Конституції. 1997. С. 5.
13. Чапчиков С.Ю. Конституційні гарантії забезпечення безпеки суспільства та держави Конституційне та муніципальне право, 2009, № 17. URL: http://www.center-bereg.ru/m2149.html.
14. Пряхіна Т.М. Конституційні конфлікти. *Держава право*. 2004. № 11. С. 19.
15. Димитрова С.А. Забезпечення конституційної безпеки федеративної держави за умов сучасного розвитку: конституційно-правовий аспект. Наукова бібліотека дисертацій та авторефератів disserCat. URL: http://www.dissercat.com/content/obespechenie-konstitutsionnoi-bezopasnosti-federativno-gosudarstva-v-usloviyakh-sovremenno#ixzz4LTxIBBLo.

16. Єжевський Д.О. Конституційні гарантії стабільності державного устрою. *Освіта та право*. 2010. № 9. С. 30–34.
17. Рогач О.Я., Бєлов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
18. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
19. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Сучасний конституціоналізм України в умовах європеїзації вітчизняного права. *Аналітично-порівняльне право*. № 5. 2022. С. 46–50.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.12

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОНАННЯ НОВИХ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ЖИТЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗА УМОВ УЧАСТІ В НИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

Мазур Л.Б.,
кандидат юридичних наук, слухач,
Національний університет оборони України

Медвідь Л.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри військового права та правоохоронної діяльності,
Національний університет оборони України
ORCID: 0000-0002-0035-9748

Мазур Л.Б., Медвідь Л.П. Оцінка ефективності виконання нових державних програм житлового забезпечення за умов участі в них військовослужбовців та членів їх сімей.

У статті проводиться порівняльний аналіз оцінки ефективності нових державних програм житлового забезпечення, враховуючи специфіку участі в них військовослужбовців та членів їх сімей, а саме: довгострокове іпотечне кредитування «єОселя», оренда власного житла з правом викупу «Domivka+». Автори статті зазначають, що після широкомасштабного вторгнення російської федерації на територію України умовами державних житлових програм було визначено пріоритетне право участі в них військовослужбовців за контрактом та членів їх сімей на пільгових умовах за рахунок державної підтримки. Аналіз статистичних даних дозволив дослідникам зазначеної в статті тематики встановити, що популярність таких державних програм серед військовослужбовців набула особливого значення. Зазначене обумовлене наявністю багатотисячної житлової черги та невідповідністю нормативно-правового регулювання існуючого механізму житлового забезпечення вимогам сучасної державної політики, що на власне переконання авторів стало передумовою впевненості військовослужбовців у безперспективності механізму реалізації конституційної гарантії отримання безкоштовного житла. Дослідження базується на аналізі результатів виконання програм, оцінці їх впливу на житлові умови учасників та виявленні факторів, що впливають на їх ефективність. Акцентовано увагу на нові зміни до законодавства з питань соціального забезпечення щодо компенсації частини першого внеску за кредитом та інших факторів, що стимулюють військовослужбовців до проходження військової служби за контрактом. В ході дослідження встановлено, що такі зміни передбачають пільги тільки для тих військовослужбовців, які укладають контракт вперше. Дослідники пропонують внести зміни до законодавства щодо вирішення питання компенсації частини першого внеску за кредитом за рахунок Міністерства оборони України для військовослужбовців, які роками стоять на квартирній черзі та проходять службу на умовах чергового контракту, що вирішить проблему соціальної несправедливості. Автори використовують аналіз статистичних даних, опитування та інші методи для визначення переваг та недоліків зазначених програм. Отримані результати дозволяють зробити висновок про ефективність нових державних програм житлового забезпечення за умов участі в них військовослужбовців та членів їх сімей та визначити можливі шляхи їх подальшого вдосконалення.

Ключові слова: житлове забезпечення, державні програми, військовослужбовці, ефективність, оцінка, іпотечне кредитування, «єОселя», оренда з правом викупу, «Domivka+».

Mazur L.B., Medvid L.P. Assessment of the effectiveness of new government housing programs for military personnel and their families.

The article provides a comparative analysis of the effectiveness of new government housing programs, taking into account the specifics of their participation by military personnel and their families, namely: long-term mortgage lending «eOsele», renting their own housing with the right to buy back «Domivka+». The authors of the article note that after the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine, the conditions of state housing programs have determined the priority right of participation in

them for contract servicemen and their families on preferential terms at the expense of state support. Analysis of statistical data allowed the researchers of the topic mentioned in the article to establish that the popularity of such state programs among military personnel has acquired special significance. This is due to the presence of a multi-thousand housing queue and the inconsistency of the normative-legal regulation of the existing housing provision mechanism with the requirements of modern state policy, which, in the authors' opinion, became the basis for the confidence of military personnel in the hopelessness of the mechanism for implementing the constitutional guarantee of receiving free housing. The study is based on an analysis of the results of the implementation of the programs, an assessment of their impact on the living conditions of the participants, and the identification of factors that affect their effectiveness. Attention is drawn to the new changes to the legislation on social security regarding the compensation of part of the first installment for a loan and other factors that stimulate military personnel to serve in the military under a contract. In the course of the study, it was found that such changes provide benefits only for those military personnel who enter into a contract for the first time. The researchers propose to amend the legislation to resolve the issue of compensating part of the first installment for a loan at the expense of the Ministry of Defense of Ukraine for military personnel who have been on the housing queue for years and serve under the terms of a regular contract, which will solve the problem of social injustice. The authors use statistical data analysis, surveys, and other methods to identify the advantages and disadvantages of these programs. The results obtained make it possible to draw a conclusion about the effectiveness of new government housing programs for the participation of military personnel and their families in them and to determine possible ways for their further improvement.

Key words: housing provision, government programs, military personnel, effectiveness, assessment, mortgage lending, «eOsele», rent with the right to buy back, «Domivka+».

Постановка проблеми. Система житлового забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей передбачає отримання службового житла або квартири у приватну власність. Таким чином, чинне законодавство гарантує отримання безкоштовного житла для цієї категорії громадян. З урахуванням зазначеного, система, закладена ще за радянських часів, маючи за правову основу положення Житлового Кодексу України та Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», в сучасних умовах працює неефективно, що призводить до погіршення ситуації.

Стратегія національної безпеки України від 2020 року серед напрямів та завдань реформування й розвитку сектору безпеки і оборони визначає, зокрема, що Україна зміцнить бойовий потенціал ЗСУ, інших органів сил оборони шляхом поліпшення правових, матеріальних, психологічних та соціальних умов служби. При цьому держава буде утверджувати принцип нульової толерантності до корупції [1]. Стратегічний оборонний бюлетень України від 2021 року серед низки проблем функціонування сил оборони в умовах існуючих та потенційних загроз окремо виділяє недостатній рівень забезпечення мотивації для проходження військової служби, житлову проблему, небажання особового складу продовжувати військову службу та інше [2].

Отже, станом на квітень 2024 року залишається не виконаним завдання Стратегічного оборонного бюлетеня України в частині розроблення та затвердження Кабінетом Міністрів України Концепції забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей. Запровадження якої є необхідною умовою для формулювання сучасних організаційних засад запровадження нових фінансових механізмів забезпечення житлом військовослужбовців та вирішення найбільш нагальних проблем цієї сфери.

Проте, незважаючи на проблему неналежного стану нормативно-правового регулювання системи житлового забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей, державою запроваджуються нові програми житлового забезпечення, які передбачають участь в них зазначеної категорії громадян, що дає їм можливість реалізувати своє право на отримання власного житла на пільгових умовах за рахунок державної підтримки.

Метою дослідження є аналіз ефективності реалізації нових державних програм житлового забезпечення на умовах участі в них військовослужбовців та членів їх сімей, а саме: довгострокового іпотечного кредитування «єОселя» та нової державної програми, яка передбачає оренду власного житла з правом викупу «Domivka+». Досягнення мети передбачає : аналіз результатів виконання зазначених програм, оцінку їх впливу на житлові умови військовослужбовців та членів їх сімей та виявлення факторів, що впливають на їх ефективність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання житлового забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей досліджували такі вітчизняні науковці, як І. Автушенко [3], Н. Купянська, Л. Мойсей, Т. Тодорошко, М. Шишлюк, Л. Зіняк [4]; І. Марко, Є. Марко, І. Чернишова [5]; А. Мельник та інші. В своїх дослі-

дженнях науковці висловлюють різні погляди на проблему запровадження нових фінансових механізмів забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей.

Наприклад, І. Автушенко [3] слушно зосередила увагу на проблему дотримання єдиної державної стратегії розв'язання соціальних проблем військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Дослідженням проблем правового регулювання механізму реалізації забезпечення житлом військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей займались Л. Зіняк та М. Ахметханов, які в своїх наукових публікаціях надали пропозиції щодо покращення стану житлового забезпечення військовослужбовців з урахуванням міжнародного досвіду [4, с. 50–54].

Цікавим є аналіз досвіду країн-членів НАТО щодо забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців І. Марко, Є. Марко та І. Чернишова [5, с. 140]. В своїх роботах науковці запропонували вирішення проблеми соціального забезпечення військовослужбовців, а саме: питання житлового забезпечення з урахуванням зарубіжного досвіду. Так, за пропозиціями І. Марко, Є. Марко та І. Чернишової джерелом покращення житлового забезпечення є «надання кредиту на житло або самого житла на пільгових умовах». Автори вказують на те, що «це має бути прописано в довгостроковому контракті на службу в ЗСУ або іншому військовому формуванні, що безпосередньо стимулюватиме до проходження служби» [5, с. 141].

Враховуючи запровадження державних житлових програм, що передбачають участь в них військовослужбовців, лише з 2022 року, варто зазначити, що стан дослідження ефективності державних програм в наукових колах є новим та актуальним напрямком наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Офіційна статистика свідчить про наявність та поступове збільшення попиту військовослужбовців та членів їх сімей на участь в державних програмах забезпечення доступним житлом. Причиною підвищеного зацікавлення зазначеної категорії осіб до умов державних програм житлового забезпечення є наявність житлової черги, яка щороку має тенденцію до зростання та радянські підходи вирішення питання забезпечення житлом. Зазначені причини породжують впевненість військовослужбовців у неможливості реалізувати конституційну гарантію на безкоштовне отримання житла.

На сьогоднішній день, серед всіх державних програм забезпечення житлом, умови яких передбачають участь військовослужбовців та членів їх сімей, найбільш ефективною і дієвою є державна програма «єОселя», стан виконання якої, враховуючи лише дворічний термін з моменту її запровадження, є вкрай ефективним.

Згідно статистичних даних Міністерства економіки України станом на квітень 2024 року 9 500 українських родин взяли кредити на придбання житла за програмою єОселя , загалом майже на 15 млрд грн., 30% з них – на купівлю житла першого продажу. З початку 2024 року іпотечні кредити за цією програмою взяли 3200 родин на понад 5 млрд грн. Більшість позичальників – військовослужбовці та правоохоронці (85%). Щодо регіонального розподілу, то більш за все виданих кредитів приходиться на Київську область, місто Київ, Чернігівську область. Найбільшу кількість кредитів видали «Ощадбанк» (3186) та «ПриватБанк» (2182) [6].

Постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2020 року № 28 було затверджено «Порядок здешевлення вартості іпотечних кредитів», яким визначено умови, критерії та механізм здешевлення вартості іпотечних кредитів за рахунок фінансової державної підтримки позичальників іпотечних кредитів (далі – Порядок). Відповідно до Порядку рішенням Ради Фонду розвитку підприємництва було затверджено Програму здешевлення вартості іпотечних кредитів «Доступна іпотека 7%»", що реалізовувалась Урядом України за ініціативи Президента України через Фонд розвитку підприємництва [7].

У першому півріччі 2022 року внаслідок широкомасштабного вторгнення російської федерації на територію України, державна програма «Доступна іпотека під 7%» зазнала змін. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2022 року № 856 було затверджено «Умови забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України» (далі – Умови або державна програма «єОселя»), яка реалізується Міністерством економіки України спільно з Міністерством цифрової трансформації України та ПрАТ «Укрфінжитло» за ініціативи Президента України [8].

Приватне акціонерне товариство «Українська фінансова житлова компанія» (далі — Укрфінжитло), 100 відсотків акцій якого належить державі в особі Міністерства економіки України, відповідно до Умов забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України, затверджених *постановою КМУ від 02.08.2022 №856*, здійснює заходи із забезпечення житлом громадян України, в тому числі військовослужбовців та членів їх сімей.

Станом на сьогодні програма доступного іпотечного кредитування (далі Програма) доступна для *військовослужбовців, працівників правоохоронних та силових відомств, а саме:* військовослужбовці Збройних Сил за контрактом, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки,

Головного управління розвідки Міноборони, Національної гвардії, Держприкордонслужби, Управління державної охорони, Держспецзв'язку, Держтрансслужби, військові прокурори Офісу Генерального прокурора, особи рядового і начальницького складу ДСНС, співробітники Служби судової охорони, особи начальницького складу управління спеціальних операцій Національного антикорупційного бюро, поліцейські та члени їх сімей [8].

При цьому, частина процентної ставки для таких позичальників компенсується Укрфінжитлом до рівня 3% річних. Для учасників бойових дій, ветеранів, ВПО, інших громадян, які не мають у власності житла або хочуть збільшити його площу, ставка – 7%.

За умовами програми можна придбати квартиру або будинок, при цьому площа квартири визначається з розрахунку 52,5 кв. м на одну особу плюс 21 кв. м на кожного наступного члена сім'ї. Нормативна площа житлового будинку для сім'ї з однієї особи – не більше 62,5 кв. м загальної площі та додатково 21 кв. м – на кожного наступного члена сім'ї [8].

Варто зазначити, що *умовами програми передбачено,* що роботодавцем кандидата або заінтересованою стороною (центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, організації, підприємства, установи) може здійснюватися компенсація:

– першого внеску за кредитом, забезпеченим предметом іпотеки;

– частини процентної ставки;

– частини суми повернення кредиту.

Так, на початку 2024 року банками-учасниками програми укладено договори з обласними державними адміністраціями та місцевою владою щодо компенсації відсотків для військових у деяких регіонах України. На сьогодні вже в семи регіонах держави доступні програми часткової компенсації іпотечних кредитів в межах «єОселі». Місцева влада Закарпатської, Одеської, Львівської, Чернівецької областей та міста Кривого Рогу компенсує представникам окремих категорій позичальників відсотки за кредитом. Миколаївська обласна та Тернопільська місцева влада частково відшкодовують перший внесок.

Така допомога спрямована переважно на військовослужбовців ЗСУ, осіб з інвалідністю внаслідок війни, учасників бойових дій, ветеранів або тих, хто були звільнені з російського полону. Кожен з регіонів, які вже долучилися до програм компенсацій, обрали власний формат допомоги з купівлею житла за програмою «єОселя»: Закарпаття: компенсація 3% річних військовослужбовцям ЗСУ за контрактом та особам з інвалідністю внаслідок війни; Одещина: компенсація 3% для контрактників та силовикам; Львівщина: компенсація 3% військовослужбовцям ЗСУ за контрактом та силовикам, ветеранам війни та УБД, особам з інвалідністю внаслідок війни; Буковина: компенсація 3% військовослужбовцям ЗСУ за контрактом та силовикам, ветеранам війни та УБД, особам з інвалідністю внаслідок війни та ВПО; м. Кривий Ріг: компенсація 3% військовослужбовцям ЗСУ та силовикам; Миколаївщина: часткове відшкодування першого внеску військовослужбовцям ЗСУ, які перебували у полоні РФ; Тернопіль: часткове відшкодування першого внеску контрактникам та силовикам.

Особливої уваги потребують зміни до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку, внесені на підставі Закону України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. Згідно яких *статтю 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» доповнено пунктом 7^1 такого змісту: «7^1*. Військовослужбовці у разі укладення першого контракту мають *право на компенсацію 50 відсотків першого внеску за кредитом*, забезпеченим предметом іпотеки відповідно до Умов забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України, та додатково 100 тисяч гривень після першого року військової служби, та ще 100 тисяч гривень після другого. Компенсація надається військовослужбовцю лише один раз протягом усього часу проходження ним військової служби. Порядок та умови надання військовослужбовцям такої компенсації визначаються Кабінетом Міністрів України» [9].

Метою запровадження зазначених вище змін є стимулювання молодих військовослужбовців до проходження військової служби за контрактом, в зв'язку з чим їм надається право на компенсацію половини першого внеску за кредитом та додаткові пільги при подальшому проходженні військової служби.

Таким чином, зміни до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» розраховані лише на державну підтримку військовослужбовців, які уклали перший контракт, при цьому питання компенсації першого внеску за кредитом тим військовослужбовцям, які перебувають на черзі 15, 20 років, не мають власного житла і проходять військову службу вже на умовах третього контракту, залишається невирішеним. Враховуючи багатотисячну житлову чергу, участь в державній програмі довгострокового іпотечного кредитування за умовами «єОселя» для таких військовослужбовців є майже єдиним способом отримати власне житло за умови державної підтримки, але враховуючи відносно низький рі-

вень грошового забезпечення, кількість членів сім'ї, які перебувають на утриманні військовослужбовця, необхідність сплачувати за оренду житла та інші фактори, погашення першого внеску за власний рахунок військовослужбовця є обтяжливим.

З метою реалізації права військовослужбовців та членів їх сімей на житло ми пропонуємо запровадити механізм надання компенсацій іпотечного кредитування за умовами програми «єОселя» за рахунок Міністерства оборони України. Так, запровадження механізму компенсації шляхом сплати частини першого внеску за іпотечним кредитуванням в у відсотковому відношенні в залежності від вислуги років за рахунок Міністерства оборони України. Наприклад, компенсація першого внеску за рахунок Міноборони при наявності 5 років вислуги має становити 15 відсотків від суми першого внеску за договором іпотечного кредитування, який за умовами програми «єОселя» передбачає 20 відсотків від загальної вартості житла, 10 років – 30 відсотків, 15 років – 50 відсотків; 20 років – 100 відсотків першого внеску. Саме компенсація частини першого внеску за рахунок Міністерства оборони України, а у випадку наявності 20 років вислуги його повної компенсації, забезпечить можливість військовослужбовцям та членам їх сімей реалізувати омріяне право на житло шляхом іпотечного кредитування.

Для того, щоб навести приклад практичної реалізації програми єОселя ми пропонуємо *розрахунок участі в програмі «єОселя» за умови придбання військовослужбовцем квартири у Києві.* Так, військовослужбовець з вислугою 15 років військової служби має намір придбати двокімнатну квартиру площа якої становить 63 м². Вартість такої квартири в м. Києві орієнтовно станом на лютий 2024 року становить 3500 000 грн. *Перший внесок за умовами «єОселі» буде приблизно 600 000 грн.*, при цьому *щомісячний платіж буде становити 12 000-12 500 грн.* вже з урахуванням відсотків. Якщо до зазначеного розрахунку застосувати запропонований нами механізм компенсації частини першого внеску за іпотечним договором за рахунок Міноборони, *то перший внесок буде становити 300 000 грн., щомісячний платіж під 3 відсотки річних буде становити 13 750 тис. грн.*

З наведеного прикладу вбачається, що при застосуванні компенсаційного механізму частини першого внеску сума щомісячного платежу істотно не змінюється, але зменшення першого внеску вдвічі, сприяє зменшенню фінансового навантаження при укладенні договору іпотечного кредитування та його доступності для військовослужбовців та членів їх сімей. Варто зазначити, що в будь якому випадку, сума щомісячного платежу в даному розрахунку є меншою за суму середньої щомісячної орендної плати в місті Києві.

Якщо вартість 1 м² або площа бажаної квартири більші за визначені умовами програми, позичальник все одно може скористатись нею – але різницю треба буде додати до початкового внеску. Загалом банки-учасники визначають максимальну суму кредиту від 4 до 6 млн грн.

Такий механізм компенсації частини першого внеску за кредитом, забезпеченим предметом іпотеки, для Міністерства оборони не є обтяжливим з точки зору відсутності необхідності забезпечення військовослужбовців безкоштовним житлом за рахунок Міністерства оборони України, при цьому можна стверджувати, що його запровадження є реальним і дієвим способом покращення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей.

Вважаємо, що недоліком в зазначеній програмі є сплата першого внеску, який повинен бути не менше 20% від вартості житла. Зазначене є перешкодою для участі військовослужбовців у програмі «єОселя», що пов'язано з порівняно невисоким рівнем грошового забезпечення військовослужбовців, що викликає відсутність необхідної суми коштів на особистих рахунках військовослужбовців для здійснення першого внеску за умовами участі в програмі.

Серед позитивних рис програми «єОселя» варто заначити низьку ставку, можливість компенсації частини процентної ставки за кредитом за рахунок місцевих органів влади, а також той факт, що на вартість житла зафіксовану у гривні не впливатиме коливання курсу долара.

Другою ефективною державною житловою програмою є нова програма оренди з переважним правом викупу «Domivka+ орендуй та купуй», яка розрахована на термін 10 років. Поки зазначена державна програма діє лише в м. Києві з лютого 2024 року, але найближчим часом буде введена в інших регіонах України [11].

Умови надання КП «Фінансова компанія «Житло-інвест» житла в оренду з переважним правом викупу було прийнято Рішенням ІІ сесії ІХ скликання від 13.07.2023 № 6904/6945 Київською Міською Радою. На виконання зазначеного Рішення сесії було затверджено «Регламент» надання житла в оренду з переважним правом викупу. На відносини оренди, що регулюються цим Регламентом не поширюються положення законодавства, що регулює відносини фінансового лізингу [12].

На відміну від державної програми «єОселя» програма оренди з переважним правом викупу «Domivka+ орендуй та купуй» при оформленні передбачає менший платіж за першим накопичувальним платежем в розмірі 5 відсотків від суми вартості квартири, але щомісячні платежі будуть більшими.

Подібні механізми існують у різних країнах світу. Наприклад, в США така угода відома як «lease with option to purchase» або «rent-to-own». У Великій Британії це називається «rent-to-buy» або «lease option» [11].

У програмі оренди з переважним правом викупу заявлено, що взяти участь у ній можуть усі охочі. Але найкращі умови передбачені *для учасників бойових дій та їхніх сімей,* а також внутрішньо переміщених осіб, що перебувають на квартирному обліку в Києві (для громадян, які потребують поліпшення житлових умов) – для них орендна плата буде вдвічі меншою.

Ще однією привабливою умовою програми є оренда з можливістю викупу вже збудованих та введених в експлуатацію квартир, готових для проживання.

Процедура оформлення оренди з правом викупу набагато простіша, ніж в програмі «єОселі». За умовами програми оренди з правом викупу орендар після вибору об'єкту оренди укладає угоду з переважним правом викупу. Вартість орендної плати та вартість щомісячних накопичувальних платежів на придбання об'єкту оренди залежить від загальної вартості квартири. Ціна квартири буде розбита на 120 місяців – тобто 10 років. Додатково орендар сплачує щомісячні комунальні платежі.

Виплатити квартиру можна через 10 років, або й швидше. Якщо орендар повністю погасив ціну квартири, розривається угода про оренду і укладається договір купівлі-продажу – для переходу права власності.

Вартість квартири буде зафіксована у гривнях, але друга частина щомісячної платні – оренда – переглядається незалежним оцінщиком кожного року.

Важливо звернути увагу на ціну оренди з правом першочергового викупу та оформлення. Так, на початковому етапі, згідно договору, треба одноразово сплатити перший накопичувальний платіж – 5% від ціни квартири за перший та останній місяці, а також резерв непередбачених витрат (3–5%). У сумі – це вже 15%. Також щорічно необхідно сплачувати страховий платіж.

Важливо зазначити, що щомісячний платіж орендаря складається фактично з трьох частин: оренда (винагорода орендодавця), накопичувальний платіж (ціна квартири, розділена на 120 місяців), комунальні виплати.

Згідно з договором, основний платіж – слід щомісячно вносити до 5 числа. Також орендар бере на себе всі виплати, пов'язані з нотаріальним оформленням договору про оренду, а згодом і купівлі-продажу [11].

Наведемо приклад розрахунку оренди з правом викупу. Орендуючи 1-кімнатну на 42 кв. м, вартістю 2 млн 400 тисяч гривень (ЖК Terracotta), перший внесок при укладанні договору складе 117 тисяч гривень (до 5%). А далі щомісячні платежі складатимуть *29 тисяч гривень.* Двокімнатна на 58 кв. метрів затягне на 38 тисяч гривень щомісячної оплати. А перший внесок нараховуватиме 153 тисяч гривень. При цьому у розрахунку в 29 тисяч гривень входить оренда з викупом квартири, тобто винагорода орендодавцю та щомісячний накопичувальний платіж. Тобто сама *орендна плата* (винагорода орендодавцю) буде *9600 грн.* Решту складає викуп квартири (щомісячний накопичувальний платіж). Комунальні платежі сплачуються окремо.

Для порівняння: щомісячні виплати по однокімнатній квартирі (вартість 1,2 млн грн) за пільговою ставкою 3% за програмою «єОселя» складає 6 тисяч гривень на місяць, двокімнатна (3 мільйони гривень) затягує 15 тисяч грн на місяць. Проте тут обов'язково сплачується від 20% першого внеску і витрати складають від 70–100 тисяч гривень залежно від відсоткової ставки.

Середня орендна ставка на однокімнатну квартиру у Києві сьогодні складає 13 тис. грн – від 7 тисяч до 26 тисяч гривень залежно від району. Загалом по Україні середня *ціна оренди однокімнатної,* за даними Держстату, у грудні 2023-го становила 6 605 гривень на місяць [13].

Порівнюючи оренду з переважним правом викупу із стандартною орендою, зрозуміло, що звичайні орендарі не мають можливості купити нерухомість у майбутньому за фіксованою ціною, а також не мають можливості враховувати платежі за оренду як частину оплати за придбання нерухомості.

Щодо іпотеки, опція оренди дозволяє придбати житло при меншій сумі першого внеску. Водночас «Domivka+» не передбачає стільки довідок, як вимагає банк, *клієнт не має доводити свою платоспроможність.*

Візьмемо для порівняння квартиру, вартість якої становить 5,5 млн гривень. У першому місяці орендареві доведеться оплатити суму резерву, страхування та інші платежі, що загалом складають 276 тисяч гривень. Для отримання кредиту «єОселя» потрібно сплатити авансовий внесок, страхування та комісію, загальною сумою в 1,22 мільйона гривень. Різниця в початковому внеску між орендою з переважним правом викупу та іпотекою становить 944 тисячі гривень».

Також фінальна переплата за договором оренди буде на 400 тисяч більше, проте ця різниця може бути нівельована. Наприклад, якщо різниця в початковому внеску (944 тис. грн) буде вкладена на депозит з процентною ставкою, за 10 років може бути накопичено достатньо коштів для покриття цієї різниці. Також квартири в оренду зараз пропонуються вже з

ремонтом, що також дозволяє зекономити кошти в перші місяці після покупки.

Важливо зазначити, що реальні фінансові обчислення можуть змінюватися залежно від різних факторів, таких як ринкові умови, процентні ставки, розмір оплати за оренду та інші витрати. У вказаному прикладі розрахунок показує, як оренда з переважним правом викупу може мати свої фінансові переваги порівняно з іпотекою, зокрема через менший початковий внесок та більшу гнучкість умов.

Нова орендна програма має ряд переваг серед яких варто зазначити: гнучкість умов, швидке заселення, мінімальні інвестиційні ризики - адже житло вже збудоване та з якісним ремонтом. Механізм оренди з переважним правом викупу дозволяє орендарям проживати у квартирі за умови поетапної накопичувальної оплати, з опцією викупу цієї нерухомості у майбутньому за фіксованою ціною. Таким чином орендарі можуть користуватися квартирою, платити орендну плату, яка зазвичай містить частину оплати за право викупу, та поетапно накопичувати капітал для майбутньої покупки.

Водночас програма «Domivka+» має і чимало недоліків. По-перше, високі щомісячні платежі. По-друге, є певні незручності, пов'язані з тим, що орендар за договором має періодично надавати доступ до квартири представникам орендодавця з метою її огляду. Також передбачене щорічне укладання нотаріально посвідченої додаткової угоди до Договору оренди щодо зміни розміру орендної плати, розмір якої переглядається. До мінусів можна віднести і штрафи. За умовами договору клієнт може «відступити» квартиру родичам за 1% від вартості, третім особам – за 3%. У разі відмови від купівлі орендованої квартири передбачаються штрафні санкції – 20%. Решта сплаченої за час винайму вартості буде повернуто орендарям.

Висновки. В умовах неналежного стану житлового забезпечення участь військовослужбовців та членів їх сімей у державних житлових програмах набула актуальності. Після широкомасштабного вторгнення російської федерації на територію України в лютому 2022 року такі державні програми стрімко запроваджуються Державою, пристосовуються до нових умов сьогодення та змінюються. На сьогодні умови державних житлових програм направлені на задоволення потреб військовослужбовців на умовах пільгової участі та передбачають механізм часткової компенсації витрат на задоволення житлових потреб військовослужбовців за рахунок державної підтримки.

Аналізуючи статистику реалізації державних житлових програм за останні два роки необхідно зазначити вражаючу ефективність їх реалізації, тому державна підтримка військовослужбовців в задоволенні права на власне житло дозволить скоротити багатотисячну квартирну чергу цієї категорії громадян, а також буде стимулом для подальшого проходження служби молодих військовослужбовців.

Важливим стимулом для проходження військової служби є запровадження механізму компенсації половини першого внеску за програмою «єОселя» для військовослужбовців, які укладають перший контракт, шляхом доповнення статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» пунктом 7^1 на підставі Закону України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. Неврегульованим залишається питання компенсації за рахунок державної підтримки частини першого внеску для військовослужбовців, які укладають черговий контракт та не мають власного житла. Позитивним моментом програми «єОселя» є можливість компенсації процентної ставки для військовослужбовців і членів їх сімей за рахунок місцевих органів влади.

Фінансовий інструмент оренди та одночасного викупу житла достатньо новий для України, але має перспективи послабити житлову кризу, що розгортається внаслідок воєнної агресії ворога, що вже зруйнував або пошкодив понад 27 000 багатоквартирних будинків. На жаль, умови програми територіально розповсюджуються лише на територію міста Києва та передбачають участь лише учасників бойових дій, членів сімей загиблих військовослужбовців та внутрішньо-переміщених осіб. Втім участь у зазначеній програмі військовослужбовців за контрактом – це питання часу, яке в сучасних умовах має перспективу для швидкого втілення.

Подальші дослідження. Актуальними для подальших наукових досліджень є розроблення пропозицій запровадження державної програми оренди з правом викупу для військовослужбовців за контрактом на всій території України за умови часткової компенсації щомісячних накопичувальних платежів за рахунок Міністерства оборони України в залежності від вислуги років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» : Указ Президента України від 17 вереня 2021 року № 473/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text.

3. Автушенко І. Забезпечення житлом військовослужбовців України та членів їх сімей (1996–2011 рр.) // *Етнічна історія народів Європи*, 2015. Вип. 45. С. 110–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2015_45_.
4. Зіняк Л.В., Ахметханов М.М. Сучасний стан житлового забезпечення військовослужбовців: порівняльний аналіз // *Юрист України*, 2018. № 2. С. 49–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2018_2_.
5. Марко І.Ю., Марко Є.І., Чернишова І.М. Зарубіжний досвід забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців : зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень Нац. ун-ту оборони України ім. Івана Черняховського, 2019. № 2. С. 135–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpcvsd_2019_2_22.
6. ЄОселя: 9 500 українських родин взяли кредити на придбання житла на майже 15 млрд грн. Електронний ресурс. URL:https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=5b5fcb71-3975-432c-b07c-841a88d56dcb&tag=Gromadianam.
7. Про надання фінансової державної підтримки : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2020 року № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103-2021-%D0%BF#Text.
8. Деякі питання забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2022 року № 856. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2022-%D0%BF#n168.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку : Закон України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/3633-20#Text.
10. Усе про житлові програми для військових: як працюють черги, субвенції та іпотеки. URL:https://delo.ua/society/use-pro-zitlovi-programi-dlya-viiskovix-yak-pracyuyut-cergi-subvenciyi-ta-ipoteki-430443/.
11. Оренда квартир з викупом. Сайт – КП Фінансова компанія «Житло-інвест». URL: http://www.zhitlo-invest.kiev.ua/stock.
12. Надання житла в оренду з переважним правом викупу: Регламент на виконання Рішення II сесії IX скликання від 13.липня 2023 року № 6904/6945 Київської Міської Ради. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.zhitlo-invest.kiev.ua/p/objects/ original-195-docs-1695299819.0604.pdf.
13. Держстат: зростання цін на квартири та оренду утричі перевищує інфляцію. URL: https://delo.ua/realty/derzstat-zrostannya-cin-na-kvartiri-ta-orendu-utrici-perevishhuje-inflyaciyu-429351/#:~:text.

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.13

КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕЛЕГУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ПОВНОВАЖЕНЬ УРЯДУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Омелько І.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
асистент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-2493-7044

Омелько І.І. Конституційне регулювання делегування законодавчих повноважень уряду: порівняльний аспект.

У статті з'ясовано конституційно-правового регулювання делегування законодавчих повноважень уряду в зарубіжних країнах, ролі і значення такого делегування, здійснено порівняння особливостей реалізації делегування законодавчих повноважень в зарубіжних країнах, а також з історією здійснення відповідного делегування в державно-правовій практиці в Україні. Зроблено висновок, що в науці конституційного права питання делегування законодавчих повноважень урядові, хоч і досліджуються, проте, на жаль, як на нас недостатньо. В майбутньому перспективним є вироблення компаративістського теоретичного підходу до моделей делегування, його причин, особливостей в парламентських і президентських режимах, позитивних сторін і недоліків, а також, що головне, вимог до його здійснення. Саме обрання найбільш вдалих моделей строків, умов делегування, його предмету, контролю за делегованими повноваженнями, дострокового припинення делегування, оцінки ефективності його здійснення могли би в перспективі, при реформування конституційного тексту, посилити правове регулювання в Україні. Боятися делегування явно не слід. На сьогоднішній день воно скоріше здійснюється імпліцитно або приховано, формально порушуючи Конституцію, шляхом надання урядові на відкуп того, що мав би врегулювати законодавець. Причому це може стосуватися достатнього різних питань. На сьогоднішній день Конституція України і юриспруденція Конституційного Суду України однозначно закрила будь-які шляхи законодавчому делегуванню, хоча на початку української державності відповідне делегування існувало і мало навіть певний серйозний економічний і правовий ефект. Конституційний Суд України формально правильно оцінює неконституційність делегування. Проте це не означає, що відповідний інститут делегування не мав би бути конституціоналізований і введений в правове поле. Це зроблено в багатьох європейських державах і їх досвід міг би бути використаний Україною. Тим більше, враховуючи євроінтеграційні прагнення України. В статті здійснений аналіз досвіду Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Хорватії, який би міг стати в нагоді в майбутньому в Україні.

Ключові слова: делегування, закон, конституція, парламент, уряд, Президент, компетенція, декрет, указ, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України.

Omelko I.I. Constitutional regulation of the delegation of legislative powers of the government: a comparative aspect.

The article clarifies the constitutional and legal regulation of the delegation of legislative powers of the government in foreign countries, the role and significance of such delegation, compares the features of the implementation of the delegation of legislative powers in foreign countries, as well as with the history of the implementation of the corresponding delegation in state legal practice in Ukraine. It was concluded that in the science of constitutional law, the issues of delegation of legislative powers to the government, although they are studied, but, unfortunately, it is not enough for us. In the future, it is promising to develop a comparativist theoretical approach to models of delegation, its causes, features in parliamentary and presidential regimes, positive sides and disadvantages, as well as, most importantly, requirements for its implementation. It is the selection of the most successful models of terms, conditions of delegation, its subject, control over delegated powers, early termination of delegation, evaluation of the effectiveness of its implementation that could, in the future, when reforming the constitutional text, strengthen legal regulation in Ukraine. You should not be afraid of delegation. To date, it is rather carried out implicitly or covertly, formally violating the Constitution,

by giving the government for ransom what the legislator should have regulated. Moreover, it can refer to quite a variety of issues. To date, the Constitution of Ukraine and the jurisprudence of the Constitutional Court of Ukraine have unequivocally closed any way to legislative delegation, although at the beginning of Ukrainian statehood, such delegation existed and even had a certain serious economic and legal effect. The Constitutional Court of Ukraine formally correctly assesses the unconstitutionality of delegation. However, this does not mean that the corresponding institution of delegation should not be constitutionalized and introduced into the legal field. This has been done in many European countries and their experience could be used by Ukraine. All the more so, taking into account the European integration aspirations of Ukraine. The article analyzes the experience of France, Italy, Spain, Portugal, and Croatia, which could be useful in the future in Ukraine.

Key words: delegation, law, constitution, parliament, government, President, competence, decree, edict, Cabinet of Ministers of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine.

Постановка проблеми. Делегування законодавчих повноважень виконавчій владі на перший погляд суперечить самій сутності поділу влади. Проте якщо взяти до уваги різні моделі реалізації самого принципу поділу влади, наявність як більш жорсткої і послідовної моделі такого поділу (США), так і більш м'якої (країни зі змішаною формою правління, передусім, що знаходяться в Європі), то зрозуміємо, що в рамках останньої моделі відповідне делегування є звичним елементом конституційного дизайну.

Делегування при цьому носить тимчасовий і обмежений характер, має свої переваги в оперативному регулюванні окремих суспільних відносин. Сама процедура такого делегування, а також контролю за її здійсненням залишає досить мало можливостей для зловживання нею (хоч повністю уникнути цього, звичайно, неможливо).

В Україні в рамках конституційної моделі, закріпленої в 1996 році, і яка не була змінена в подальшому (принаймні в частині можливості делегування законодавчої функції Уряду), був обраний підхід, за яким таке делегування не передбачене. Наскільки вдалим є такий підхід? Чи не варто було би в майбутньому при оновленні Конституції України (або ж навіть ухвалення нової Конституції) застосувати досвід ряду європейських країн, де функціонують змішані республіки, і дозволити (врегулювати) таке делегування? Це питання потребує поглибленого дослідження, є надзвичайно актуальним і буде ключовим в рамках цієї статті.

Стан опрацювання цієї проблематики. До наукових досліджень, присвячених делегуванню законодавчих повноважень уряду можна віднести праці Волощук О.Т. [1], Георгіци А.З. [2], Дахової І.І. [3], Жук Н.А. [4], Савчина М.В. [5], Шаповала В.М. [6], Шляхтуна П.П. [7], Ющика О.І. [8] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування конституційно-правового регулювання делегування законодавчих повноважень уряду в зарубіжних країнах; з'ясування ролі і значення такого делегування; порівняння особливостей реалізації делегування законодавчих повноважень в зарубіжних країнах, а також з історією здійснення відповідного делегування в державно-правовій практиці в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає П.П. Шляхтун, делеговане законодавство – видання урядом за уповноваженням (делегуванням) парламенту нормативно-правових актів, що фактично мають силу законів [7, с. 101].

Як зазначає Н.А. Жук, делегування можна оцінювати по-різному. З одного боку, це відступ від принципу поділу влади. З іншого боку, у виняткових випадках, делегування може бути доцільним [4, с. 186].

В.М. Шаповал, оперуючи поняттям надзвичайних актів в контексті повноважень Президента або уряду, визначає, що за умов парламентського правління видання таких надзвичайних актів іноді припускається, проте «відповідна нормотворчість не може розглядатися як альтернатива законотворчості» і «потреба в такій альтернативі об'єктивно не виникає, адже уряд спирається а парламентську більшість і фактично є її представником» [6, с. 329]. Насправді якраз, як на нас, логіка зв'язку між урядом у парламентом дозволяє більше довіряти уряду, що власне і підтверджується визнаній в багатьох конституціях із парламентськими режимами практиці делегування, яка прямо дозволена із дотриманням конституційних вимог.

На сьогодні делегування законодавчих повноважень стало у більшості держав розповсюдженим явищем [2, с. 175]. При цьому як справедливо вказує І.І. Дахова, не дивлячись на привабливість інституту делегованого законодавства, він не повинен використовуватися без певних обмежень [3, с. 59].

Сама конструкція делегованого законодавства може розглядатися під різними кутами. Так, О.Т. Волощук виокремлює 5 підходів: 1) Фіксована компетенція; 2) Пряма делегація; 3) Прийняття такого закону, де повноваження на видання нормативно-правових актів урядом мається на увазі; 4) Делеговане законодавство без делегування; 5) Американський варіант делегованого законодавства [1, с. 54-55].

М.В. Савчин виокремлює два різновиди делегування законодавчих повноважень: законодавче делегування і делегування повноважень, визначене у законі. В першому випадку йдеться про необхідність існування спеціального акта делегування (до якого можуть висуватися певні спеціальні вимоги), в другому випадку мова йде про т.з. рамкові закони, що ніби неявно, іманентно передбачають необхідність урядового регулювання в певній сфері [5, с. 387-388].

Насправді, як на нас, лише варіант прямої делегації, тобто коли існує пряме розпорядження (спеціальний закон чи акт) про делегування з боку парламенту, є делегуванням законодавчої компетенції уряду. Саме таке чітке і недвозначне делегування можна в чистому вигляді вважати делегованим законодавством чи делегуванням повноважень. Справа в тому, що, як ми вважаємо, ключовий критерій – це те, що певне питання тимчасово передається урядові із виключної законодавчої компетенції парламенту. В інших же випадках уряд отримує відповідну повноцінну нову компетенцію (навіть якщо вона є на рівні закону, а не конституції), тобто користується нею з моменту надання її уряду законом на постійній основі і сама суть делегування, що має тимчасовий характер, втрачається. Крім того, як правило, в таких законах (що закріплюють прямо чи опосередковано певну постійну урядову компетенцію) не йдеться про вилучення з компетенції парламенту якихось повноважень, які мають належати виключно йому, але він від них відмовляється. Водночас треба визнати, що ми з повагою ставимося то різних підходів і з наукової і теоретичної точки зору всі інші варіації також варті уваги і потребують свого дослідження. Ми ж у нашій статті зупинимося на варіанті прямої делегації.

Почнемо із прикладів. Так, відповідно до ст. 82 Конституції Королівства Іспанії Генеральні кортеси можуть делегувати Уряду право ухвалення норм , що мають силу закону, з питань, не зазначених у ст. 82, що регулює статус органічних законів. Делегування законодавчих повноважень здійснюється за допомогою базового закону, якщо мова йде про вироблення статей тексту, або ж за допомогою звичайного закону, коли мова йде про об'єднання різних законодавчих текстів в один. Законодавчі повноваження надаються Уряду в певній формі, на певний предмет і з зазначенням строку їх дії. Передані повноваження вважаються вичерпаними з моменту оприлюднення Урядом відповідного нормативного акту. Вони не можуть бути надані у невизначеній формі і на невизначений строк. Законодавчі повноваження не можуть бути передані іншим, крім Уряду, органам влади. Базові закони чітко визначають мету і обсяг законодавчих повноважень, які передаються, так само, як і принципи та критерії, що мають бути дотримані при їх реалізації [9, с. 118].

У Португалії існує таке поняття, як декрети-закони, які можуть прийматися Урядом. Частина із них – це вияв власної компетенції, а частина – результат делегування, вони мають спиратися, відповідно до ч. 3 ст. 198 Конституції Португалії, на закон про передачу законодавчих повноважень або на закон, який дозволяє їх приймати. Йдеться про два види компетенції (п. b і с ч. 1 ст. 198 Конституції), а саме: 1) приймати декрети-закони в областях, віднесених до відносного відання законодавчої компетенції Асамблеї Республіки (ст. 165 Конституції), на підставі уповноваження з боку останньої; 2) приймати декрети-закони, що розвивають принципи і загальні основи юридичного режиму, який міститься в законах, що прямо приписують робити це [10, с. 271].

Відповідно ж до ст. 169 Конституції Португалії декрети-закони, крім ухвалених у межах виключної законодавчої компетенції Уряду, можуть бути представлені для оцінки Асамблеєю Республіки на предмет внесення поправок або відмови в затвердженні на вимогу десяти депутатів протягом тридцяти днів після опублікування відповідного декрету-закону, при цьому з підрахунку виключаються періоди, коли Асамблея Республіки не функціонує. Як тільки висунуто вимогу щодо оцінки декрету-закону, розробленого в рамках передачі законодавчих повноважень, і в разі внесення пропозицій щодо його зміни, Асамблея може призупинити цілком або частково дію декрету-закону аж до опублікування закону, що вносить в нього поправки, або до відхилення всіх зазначених пропозицій. Призупинення припиняється по закінченні десяти пленарних засідань, якщо Асамблея не висловилася остаточно з його затвердження [10, с. 257-258].

Відповідно до ст. 88 Конституції Республіки Хорватія Палата представників може наділити повноваженнями строком не більше ніж на один рік Уряд Республіки Хорватія ухвалювати розпорядження щодо окремих питань, що належать до її компетенції, за винятком тих питань, які стосуються розробки передбачених Конституцією свобод і прав людини і громадянина, національних прав, виборчої системи, організації, компетенції і порядку діяльності державних органів та місцевого самоврядування. Розпорядження, видані на підставі делегованих Уряду законодавчих повноважень, не мають зворотної сили. Розпорядження, видані на підставі законодавчих повноважень, втрачають силу після закінчення року з дня делегування повноважень, якщо Палата представників не ухвалить інше рішення [11, с. 223-224].

Відповідно до ст. 77 Конституції Італії Уряд не може без делегування Палат видавати декрети, які мали б силу простого закону. Коли у випадку особливої необхідності і терміновості Уряд під свою відповідальність приймає тимчасові розпорядження, що мають силу закону, т о він має в той самий день подати їх для подальшого затвердження в Палати, які, навіть якщо вони розпущені, спеціально скликаються і збираються протягом 5 днів. Декрет втрачають силу з моменту видання, якщо вони не отримали законодавчого затвердження протягом шістдесяти днів, слідуючих за їх опублікуванням [12, с. 42-43].

Відповідно до ст. 38 Конституції Франції з метою здійснення своєї програми уряд може звернутися до парламенту з проханням дозволити на обмежений період часу приймати на підставі закону заходи, які зазвичай є прерогативою уряду. Постанови видаються в Раді Міністрів після консультації з Державною Радою. Вони вступають в силу після їх опублікування, однак ці постанови набирають чинності в разі неподання парламенту законопроекту про їх ратифікацію до дати, встановленої Законом про введення в дію. Постанови можуть бути ратифіковані виключно у визначеній законом формі [13, с. 58].

Україна має власну історію делегування законодавчих повноважень. Перший етап стосується прийнятого Закону України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання» від 18 листопада 1992 року № 2796-XII. Йшлося про сфери власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення, тобто досить широких сфер суспільного життя. Таких декретів було ухвалено загалом 83 у період дії делегованих повноважень (до 21 травня 1993 року) [14, с. 252–254]. Відповідне право містилося у ст. 97-1 Конституції 1978 року («Верховна Рада України у виняткових випадках двома третинами голосів від загальної кількості народних депутатів України може законом делегувати Кабінету Міністрів України на визначений термін повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання з окремих питань, передбачених пунктом 13 статті 97 Конституції України») [15].

Другий етап – період протягом трьох років після прийняття Конституції, коли таке делегування було закріплено в самій Конституції (п. 4 Перехідних положень [16]). Делегування формально стосувалося актів Президента, проте вони мали бути схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра і стосуватися економічних питань, не врегульованих законами. Цей положення має свою передісторію і містилося ще у Конституційному договорі 1995 року (ст. 25), тому фактично час його здійснення був більший ніж три роки. Конституція України 1996 року також вимагала для набрання чинності Указу щоб протягом 30 днів поданий законопроект із відповідного питання до Верховної Рад України не був нею схвалений (крім міжсесійного періоду). Відповідно, в разі прийняття такого закону, Указ втрачає чинність.

Як вказують автори Коментаря до Конституції України, «норма п. 4 «Перехідних положень» є надзвичайною» [17, с. 354]. За тирічний період в порядку виконання п. 4 розділу XV Конституції близько 150 указів з економічних питань, хоча загалом О.І. Ющик оцінює таке делегування як надуману і нераціональне. [8, с. 340-341].

Зазначимо, що описана вище модель (другий етап) в чистому вигляді не підпадає під класичне розуміння делегування, коли воно здійснюється спеціальним законом, проте фактично, по суті, здійснюється так би мовити конституційне тимчасове делегування самим конституцієдавцем (замість законодавця).

На сьогоднішній день Конституційний Суд України однозначно визначив, що «права делегування законодавчої функції парламентом іншому органу влади (у даному випадку Кабінету Міністрів України) Конституцією України не передбачено», Рішення від 9 жовтня 2008 року № 22-рп/2008. Опосередковано неконституційність делегування можна побачити і в рішенні Конституційного Суду України від 13 вересня 2023 року № 8-р(II)/2023 та деяких інших. Щодо неконституційності делегування модна навести також рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000, справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України [18, с. 220; 19, с. 540].

Таким чином, Конституція України і юриспруденція Конституційного Суду України однозначно закрила шляхи законодавчому делегуванню, хоча на початку української державності відповідне делегування існувало і мало навіть певний серйозний економічний і правовий ефект.

Висновки. Як ми могли побачити, в науці конституційного права питання делегування законодавчих повноважень урядові, хоч і досліджуються, проте, на жаль, як на нас недостатньо. В майбутньому перспективним є вироблення компаративістського теоретичного підходу до моделей делегування, його причин, особливостей в парламентських і президентських режимах, позитивних сторін і недоліків, а також, що головне, вимог до його здійснення. Саме обрання найбільш вдалих моделей строків, умов делегування, його предмету, контролю за делегованими повноваженнями, дострокового

припинення делегування, оцінки ефективності його здійснення могли би в перспективі, при реформування конституційного тексту, посилити правове регулювання в Україні. Боятися делегування явно не слід. На сьогоднішній день воно скоріше здійснюється імпліцитно або приховано, формально порушуючи Конституцію, шляхом надання урядові на відкуп того, що мав би врегулювати законодавець. Причому це може стосуватися достатнього різних питань. Конституційний Суд України формально правильно оцінює неконституційність таких кроків. Проте це не означає, що відповідний інститут делегування мав би бути конституціоналізований і введений в правове поле. Це зроблено в багатьох європейських державах і їх досвід міг би бути використаний Україною. Тим більше, враховуючи євроінтеграційні прагнення України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волощук О.Т. Конституційний інститут уряду в зарубіжних державах. Наукова доповідь. Чернівці: без видавництва, 2012 . 88 с.
2. Георгіца А.З., Волощук Т.О. Концепція розподілу влад: становлення, розвиток, застосування. Чернівці: Технодрук, 2013. 312 с.
3. Дахова І.І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах. Харків: Фінн, 2008. 200 с.
4. Жук Н.А. Парламент, Президент, уряд: через взаємостримування до рівноваги. Харків: Харків юридичний, 2007. 320 с.
5. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020 462 с.
6. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 480 с.
7. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
8. Ющик, О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ : Парлам. вид-во, 2004. 519 с.
9. Конституція Королівства Іспанії. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 86–163.
10. Конституція Португальської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка.* К.: ОВК, 2021. С. 165–319.
11. Конституція Республіки Хорватія. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія*. Київ: ОВК, 2021. С. 193–248.
12. Конституція Італійської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021, С. 19–73.
13. Конституція Французької Республіки. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Чеська Республіка, Республіка Польща.* Київ : ОВК, 2021. С. 41–99.
14. Конституційне право України / За ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.
15. Конституція (Основний Закон) України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text.
16. Конституція України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
17. Коментар до Конституції України. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. 376 с.
18. Конституція України у судових рішеннях / М.П. Орзіх, А.А. Єзеров, Д.С. Терлецький. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 432 с.
19. Конституція України: науково-практ. коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.14

ДО ПИТАННЯ ДОКТРИНАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ

Прудкий Б.О.,
аспірант кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-5755-2346
e-mail: prudkyi.b@gmail.com

Прудкий Б.О. До питання доктринального розуміння поняття передвиборної агітації.

Вказується, в умовах сьогодення, коли розвиток технологій кардинально й невпинно трансформує комунікаційні процеси в усіх сферах життя, ставить перед законодавцем численні нагальні виклики щодо регулювання принципово нових суспільних відносин, передвиборна агітація також переживає суттєві еволюційні зміни. При цьому регулятору вкрай важливо оперативно та ефективно реагувати на них, адже від якості та відповідності сьогоденню норм, котрі впорядковують відносини щодо провадження передвиборної агітації під час виборчого процесу де-факто залежить демократичність та справедливість самих виборів, адже саме на поприщі агітаційної діяльності здавна використовувалися найбільш передові технології впливу та маніпуляцій масовою свідомістю. Тож забезпечення реалізації принципів вільних та чесних виборів безпосередньо корелює з належним регулюванням процесів, котрі впливають на формування волі та здійснення волевиявлення виборчим корпусом, насамперед – провадження виборчих кампаній відповідних суб'єктів.

Стаття присвячена комплексному аналізу поняття «передвиборна агітація» та її співвідношення з поняттями «агітація», «пропаганда». Досліджується генеза явищ, особливості їх регулювання в національній та зарубіжній правовій доктрині, а також в межах суміжних науках. Ключова увага приділена історії розвитку явищ, їх природі, сутності, цілям, формам та інструментам, якими оперують окреслені категорії, їх порівнянню та встановленню взаємозв'язків між ними. Проаналізовано різноманітні підходи до розуміння понять, здійснено співставлення їх сприйняття у національній та західній правових традиціях.

На основі міждисциплінарного аналізу понять запропоновано удосконалене визначення передвиборної агітації з урахуванням сучасного контексту та актуальної проблематики. Крім того, за результатами дослідження сформовано висновок про необхідність подальшого деталізованого дослідження окремих аспектів передвиборної агітації у зв'язку з внутрішньою трансформацією форм та інструментарію явища на його сьогоднішньому етапі розвитку.

Ключові слова: агітація, вибори, виборчий процес, передвиборна агітація, пропаганда.

Prudkyi B. Pre-election campaigning: with regards to the issue of doctrinal comprehension.

It is pointed out that in today's conditions, when the development of technologies radically and relentlessly transforms communication processes in all spheres of life, poses numerous urgent challenges to the legislator regarding the regulation of fundamentally new social relations, election campaigning is also undergoing significant evolutionary changes. At the same time, it is extremely important for the regulator to respond promptly and effectively to them, because the democracy and fairness of the elections themselves de facto depends on the quality and compliance with the current norms that regulate relations regarding the conduct of pre-election campaigning during the election process, because it is precisely in the field of campaigning activities that the most advanced technologies of mass consciousness influence and manipulation. Therefore, ensuring the implementation of the principles of free and fair elections is directly correlated with the proper regulation of the processes that affect the formation of the will and the exercise of will by the electoral corps, first of all, the conduct of election campaigns of the relevant subjects.

The article presents a comprehensive analysis of the concept of «pre-election campaigning» and its relationship with the concepts of «campaigning», «propaganda». The genesis of the phenomena, the peculiarities of their regulation in national and foreign legal doctrine, as well as within related sciences are investigated. Key attention is focused on the history of the development of phenomena,

their nature, essence, goals, forms and tools used to operate the outlined categories, their comparison and establishment of relationships between them. Various approaches to understanding the concepts were analyzed, their perception in national and Western legal traditions was compared.

On the basis of an interdisciplinary analysis of concepts, an improved definition of pre-election campaigning is proposed, taking into account the modern context and current understanding issues. In addition, based on the results of the research, a conclusion was formed about the need for further detailed research of certain aspects of pre-election campaigning in connection with the internal transformation of the forms and tools of the phenomenon at its current stage of development.

Key words: campaigning, elections, election process, pre-election campaigning, propaganda.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, коли розвиток технологій кардинально й невпинно трансформує комунікаційні процеси в усіх сферах життя, ставить перед законодавцем численні нагальні виклики щодо регулювання принципово нових суспільних відносин, передвиборна агітація також переживає суттєві еволюційні зміни. При цьому регулятору вкрай важливо оперативно та ефективно реагувати на них, адже від якості та відповідності сьогоденню норм, котрі впорядковують відносини щодо провадження передвиборної агітації під час виборчого процесу де-факто залежить демократичність та справедливість самих виборів, адже саме на поприщі агітаційної діяльності здавна використовувалися найбільш передові технології впливу та маніпуляцій масовою свідомістю. Тож забезпечення реалізації принципів вільних та чесних виборів безпосередньо корелює з належним регулюванням процесів, котрі впливають на формування волі та здійснення волевиявлення виборчим корпусом, насамперед – провадження виборчих кампаній відповідних суб'єктів.

З огляду на вищезазначене стає очевидною важливість не лише глибокого розуміння самого поняття «передвиборна агітація», суміжних з ним понять, а також ключових аспектів конституційно-правового закріплення норм, які визначають та регулюють агітаційні процеси на виборах, але й тих сутнісних трансформацій, які відбуваються у сфері масової комунікації і безпосередньо впливають на форми, засоби, процеси, що визначають провадження передвиборної агітації. В епоху невпинної технологізації та перенесення ключових інформаційно-комунікаційних процесів до цифрового світу перед законодавцем постають небачені досі проблеми, що вимагають негайного реагування та превентивної розробки моделей правового регулювання таких суспільних відносин, адже коли йдеться про вибори, як процес конституювання державної влади на засадах демократичності, ціна помилки, ціна прогалин може бути надто високою.

Стан опрацювання проблематики. Вивченню питання передвиборної агітації, її дефініції, співвідношення з іншими правовими та політологічними категоріями присвячені численні праці знаних українських та зарубіжних науковців, що працювали в царині юридичних, політологічних, соціально-комунікаційних наук.

Відзначимо насамперед праці з досліджуваної тематики представників національної правової доктрини, а саме Н.М. Волошенюка, Ю.Б. Ключковського, Р.О. Коваленко, О.Д. Лізунової, О.В. Марцеляка, В.Ф. Нестеровича, І.М. Поспєлової, М.І. Ставнійчук, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповала, В.Є. Шеверєвої та ін.

Попри таку значну увагу до питання, динаміка розвитку суспільних відносин, що виникають у зв'язку з проведення передвиборної агітації, є вкрай стрімкою, тож повсякчас з'являються нові виклики, предмети для досліджень та проблеми, з якими стикається національна правова система.

Метою статті є комплексний аналіз дефініції «передвиборна агітація», її порівняння з суміжними категоріями, насамперед «пропагандою», дослідження генези явищ, що позначаються цими поняттями, а також встановлення ключових особливостей передвиборної агітації на її сучасному етапі еволюції. Важливою задачею, що ставиться перед поточним дослідження, є вивчення цих категорій через призму міждисциплінарного підходу задля формування найбільш значущих і актуальних позицій сприйняття сутнісних процесів, пов'язаних з провадженням передвиборної агітації.

Виклад основного матеріалу. Ключ до розуміння природи передвиборної агітації лежить через дослідження суміжних з нею категорій та явищ, їх особливостей, форм, цілей і природи, а також еволюційного процесу, в межах котрого вони було сформовані і розвинуті до нинішнього стану. Тож в контексті поточної роботи вбачається за доцільне розглянути наступну низку понять: «агітація», «передвиборна агітація», «пропаганда».

Почати варто з дефініції пропаганди, як найбільш древнього та багатоаспектного з наведених вище понять. Адже нині саме слово «пропаганда», як правило, має негативну конотацію. Це яскраво прослідковується навіть у національному законодавстві, де термін «пропаганда» нерозривно пов'язаний із заборонами та обмеженнями, вживається виключно у негативному контексті і застосовується до соціально небезпечних явищ, зокрема: «пропаганда вживання наркотичних засобів», «пропаганда жорстокого

поводження з тваринами», «пропаганда російської імперської політики/російського нацистського тоталітарного режиму», «пропаганда тероризму» тощо. В сучасній зарубіжній літературі термін «пропаганда» вживається найчастіше щодо ідентифікації процесів розповсюдження та насаджування ідеології тоталітарних та авторитарних режимів.

Але так було не завжди. Для того, аби зрозуміти, яку роль в цій роботі відіграє питання розуміння пропаганди в усіх її проявах, необхідно дещо заглибитися в історію та прослідкувати шлях еволюції цієї дефініції (а також своєрідної деградації позначуваного явища). Однак перед цим варто відзначити, що насамперед пропаганда є формою комунікації. А ось її особливості, відтак і варіанти повноцінної дефініції, відкриваються в процесі осягнення ролі цієї комунікаційної форми в історії сучасної цивілізації.

Одні вчені вбачають її витоки, що дійшли до нашого часу, ще у тексті преамбули славнозвісних Законів Хаммурапі. Так, ціла низка зарубіжних істориків, зокрема Дж. Т. Келлі, М.І. Дж. Річардсон, М.Т. Рот, Д. Снелл, Р. Харт вказують на те, що преамбула до зводу цих законів сама по собі містила перший відомий нині зразок пропаганди: «…волею Божою запроваджую я ці закони на встановлення справедливості для людей моєї землі, для захисту слабких від сильних…» [1, с. 80-81]. На практиці ж аналіз законів вказує на протилежне – закріплення та захист прав еліт, а також обмеження прав та більш суворі норми для «слабких» [2, с. 123]. Мета такої «легкої» пропаганди – у створенні правильного позиціонування нових законів та самого законотворця в особі імператора задля підвищення його авторитету в суспільстві.

Натомість інші вчені вказують на Древню Грецію як джерело зародження систематизованої та структурованої пропаганди [3, с. 50], що була нерозривно пов'язана з ораторським мистецтвом, з власне промовами політичних діячів. Пропаганда як форма комунікації вже на той момент вивчалася та аналізувалася провідними філософами епохи. Використовувалася вона переважно з метою донесення до широкого загалу визначених ідей та позицій задля формування певного кола прихильників або ж навпаки противників цих ідей. Інший аспект використання пропаганди – задля формування певних переконань та думок у суспільстві під час проведення демократичних процедур, зокрема виборів.

Олександр Македонський використовував у розбудові своєї імперії інший інструмент пропаганди – відштовхуючись від античної міфології проголосив себе замість Геракла сином Зевса, а його обличчя стало з'являтися на імперських монетах, монументах та скульптурах, барельєфах будівель, портрети з зображенням імператора також були розповсюджені по всіх землях під владою Олександра. Це був його спосіб нагадати жителям величезної підконтрольної території, хто є осередком сили та влади у ній, закріпивши цим самим свою силу [3, с. 53]. Вся імперія мала не просто знати, але й пам'ятати обличчя свого підкорювача.

Важлива сторінка історії еволюції пропаганди пов'язана з появою та ідеологічною експансією нових релігій, які нині, крізь товщу віків, стали світовими – християнство, іслам. Адже ці релігійні течії виникли дещо пізніше порівняно з проторелігіями, пантеонами богів, а також знаними нині світовими релігіями, що з'явилися ще до нашої ери (буддизм, конфуціанство, іудаїзм). Тож відносно інших релігійних течій саме новозавітне християнство та іслам опинилися в найбільш невигідних умовах, які спонукали їх до розбудови потужної системи пропагування в боротьбі за своїх вірян, в боротьбі за «серця та душі» людей. Їх основний елемент пропаганди – це місіонерство, мандруючі проповідники, ікони тощо.

У Середньовіччі термін «пропаганда» мав зовсім інший контекст, позитивний та навіть поважний. Насамперед у зв'язку з діяльністю католицької церкви [4, с. 19]. Пропаганда відігравала значну роль не лише у якості інструменту розповсюдження віри, але й для посилення ідеологічних позицій Папського престолу, зокрема у питаннях проведення хрестових походів [3, с. 63-64]. Тож в силу того, що церква мала надзвичайний авторитет, а більшість населення тогочасної Європи була глибоко набожною, пропагандистська діяльність місіонерів була шанованою та почесною. Ідеї, які пропонувалися церквою широким масам, сприймалися в своїй більшості як шлях до спасіння, а їх поширення – свята справа не лише освічених богословів, але й усіх доброчесних вірян.

Не менш почесну роль відігравала пропаганда й надалі, зокрема у питанні проведення Реформації під проводом Мартіна Лютера та в подальшому – виникненні протестантизму. Разом з появою та розвитком друкарства, котре суттєво змінило тогочасну комунікацію в суспільстві й забезпечило доступ до знань куди більш широкій аудиторії, пропаганда в руках умілих «користувачів» творила справжні дива [5, с. 1-2; 17]. Тепер вже писане слово стало центральним елементом розповсюдження ідей та думок, які мали на меті зміну певних світоглядних орієнтирів широких мас. Як і раніше, пропаганда відігравала надважливу роль у ключових соціальних трансформаціях, однак з появою друку швидкість розповсюдження «потрібних» ідей, а відтак і ефективність, охоплювана аудиторія та час, необхідний для такого охоплення суттєво знизилися.

Власне з цією діяльністю реформаторів було пов'язане саме виникнення слова «пропаганда» (від лат. *propagare* – поширювати, просувати, розповсюджувати), його первісне значення в дослівному перекладі з лат. *propaganda* – «яка підлягає поширенню (віра)»). А з'явилося слово у назві католицької організації, що була одним з осередків Контр-Реформації, створеної Папою Григорієм XV у 1622 році – *Congregatio de Propaganda Fide* (Конгрегація поширення віри) [6, с. 182].

Здавалось би, пропаганда досягла свого апогею у 20 століття, в період Першої та Другої світових воєн (воєнна пропаганда, післявоєнна пропаганда патріотизму через кіноіндустрію), остаточного занепаду монархізму й розпаду імперій та активного пошуку людством, змученого кривавими подіями світових воєн, нових моделей суспільного устрою, котрі виражалися в підйомі крайніх лівих та правих ідеологій, хвиля яких прокотилася Європою у міжвоєнний період (політична, ідеологічна пропаганда); пізніше – ідеологічна пропаганда часів Холодної війни.

За рахунок колосального впливу друкованих ЗМІ, інших друкованих матеріалів (книги, листівки, буклети, плакати тощо), а також появи радіо, пізніше – ще й телебачення, пропаганда стає здатною охопити майже все людство через розбудову мережі простих, доступних для масового вжитку засобів комунікації. Так чи інакше саме 20 століття відзначається появою небачених досі інструментів та каналів впливу на масову свідомість. Сам вплив пропаганди та його результати стають максимально очевидними. А свідомість найширшої аудиторії – всього людства – переживає явище активної й небаченої досі масифікації. Риси та специфіка цього явища, як не дивно, найкраще описані ще до подій 20 ст. коли вищезгадане явище почало розглядатися на рівні науки як комунікаційний феномен, у 1894-95 рр. істориком, соціологом та психологом Гюставом Лебоном у його безсмертній праці, представленій у двох частинах, «Психологія народів» та «Психологія мас». Позаяк тема масифікації свідомості натовпу є вкрай цікавою та широкою, вона все ж виходить за межі поточного дослідження, тож тут доцільним буде навести лише одну цитату із вказаної праці, яка найкращим чином дозволить зрозуміти сутність цього явища, а відтак і ту роль, яку в 20 ст. відігравала пропаганда в суспільному житті. «Найдивовижніший факт, спостережений в одухотвореному натовпі, такий: якими б не були індивіди, з яких він складається, якими б не були їхні спосіб життя, діяльність, їхній характер чи глузд, одного їхнього перетворення в натовп достатньо для того, щоб у них утворився різновид колективного духу, що змушує їх відчувати, думати й діяти зовсім інакше, ніж думав би, чинив і відчував кожен з них окремо» [7, с. 12].

З цього часу пропаганда починає міняти свою конотацію в сприйнятті суспільством, з'являється негативний контекст. Зокрема, як зазначає американський дослідник Брюс Л. Сміт, пропаганда в цю епоху почала асоціюватися з маніпулятивним підходом, хоча історично мала нейтральне значення і пов'язувалася з будь-якими матеріалами, що просували ті чи інші думки або ідеології [8]. Багато в чому зміна сприйняття терміну «пропаганда» обумовлено і літературою західних науковців – соціологів, політологів, психологів та правників, адже в їх працях все частіше термін «пропаганда» вживається щодо явища розповсюдження ідеологій комунізму та нацизму. Відповідно аналогічні дії щодо пропагування демократичних, капіталістичних цінностей вже не могли називатися власне пропагандою, адже термін був на той час нерозривно пов'язаний з негативними явищами. Тож саме слово вживалося в публічному мовленні вже не так часто, адже воно отримало і конкретні історичні прив'язки, і новий контекст. Однак зміна конотації терміну насправді жодним чином не вплинула на сутність явищ, які він позначав. Натомість виникла потреба в нових термінах, які би позначали ті чи інші аспекти цього багатогранного феномену.

Нарешті, прослідкувавши довгий історичний шлях пропаганди, що з давніх-давен як форма комунікації була нерозривно пов'язана із розвитком та розбудовую суспільних інститутів, можна надати дефініцію цього поняття, котра й підсумує увесь той екскурс, що має відобразити дійсну значимість категорії, котра розглядається.

Едвард Бернейс, один з «батьків» сучасного піару, або ж зв'язків з громадськістю (саме він вперше замінив термін «пропаганда» на «консультування зі зв'язків з громадськістю», фактично вигадавши останній, а потім повноцінно ввів його у професійне середовище та звичайний для нас сьогодні лексикон), визначив сучасну пропаганду як систематичні, триваючі спроби створити або надати потрібних контурів подіям з метою впливу на ставлення загалу до певного суб'єкта [9, с. 25]. Таке визначення здебільшого розкриває процесуальні аспекти явища в дії, тож віднесемо його до категорії дефініцій вузького розуміння явища пропаганди.

Вже згадувана та цитована вище робота Гарта Джоветта та Вікторії О'Доннелл пропонує наступне визначення пропаганди: «це цілеспрямовані, систематичні намагання формувати сприйняття, маніпулювати знаннями та спрямовувати поведінку індивідів чи їх груп на досягнення результату, що відповідає намірам пропагандиста» [3, с. 7]. Відзначимо, що така де-

фініція, з одного боку, розкриває вузький підхід до поняття. З іншого – вказує на його сутність так передбачає можливість дати визначення у широкому розумінні поняття.

Автором найбільш повного класичного визначення пропаганди на сьогодні можна вважати американського науковця в галузі політичних наук, теоретика соціально-комунікаційних наук, Брюса Лейнса Сміта. За його визначенням пропаганда – це комунікація, яка в основному використовується, щоб вплинути на аудиторію чи переконати її просувати повістку, яка може бути необ'єктивною та може вибірково подавати факти, щоб заохотити певний синтез думок чи характер сприйняття, або використовувати навантажену мову для створення емоційної, а не раціональної реакції відносно інформації, яка подається [8]. Таке визначення вже видається значно більш розширеним відносно попередніх, та включає в себе опис форми, процесу, цілей та результатів впливу пропаганди на аудиторію, однак не інструментів.

Також заслуговує на увагу визначення пропаганди, надане вітчизняними науковцями у Політологічному словнику за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка і належить одному зі співавторів, В. Горбатенку: «діяльність, що передбачає системне поширення, поглиблене роз'яснення соціально-політичних, економічних, правових поглядів, ідей, теорій і забезпечує формування в суспільстві певних настроїв, закріплення у свідомості громадян тих чи інших цінностей, орієнтацій, уявлень з метою максимального розширення кола прибічників відповідної ціннісної системи». Тут же автором зазначається, що пропаганда як одна з форм політичної діяльності відіграє важливу роль у період передвиборчих кампаній, за наявності внутрішньої напруги в суспільстві, конфліктних і кризових ситуацій [10, с. 624-625]. Варто віддати належне саме цій дефініції, адже вона, одна з небагатьох, сформульована нейтрально, без використання заздалегідь негативно забарвлених понять, якот маніпулювання, при цьому розкриває у повній мірі ключові аспекти явища.

Історичний та соціально-комунікаційний аспекти досліджуваного вище явища є вкрай важливими та необхідними для розуміння природи і масштабів тих суспільних відносин, що приховані за дійсним розумінням змісту терміну «пропаганда». Зрештою без розуміння сутності явища будь-які спроби законодавця надати йому адекватне дійсності визначення на рівні нормативно-правових актів навряд чи в подальшому сприятимуть якісному правовому регулювання такого явища.

Що ж стосується загальної ситуації зі сприйняттям пропаганди на рівні сучасного законодавства розвинутих країн, контекст залишається негативним.

Перша згадка терміну «пропаганда» у міжнародному праві пов'язана з резолюцією ООН 110 (II) від 3 листопада 1947 року, в якій йдеться про засудження Генеральною Асамблеєю будь-яких форм пропаганди війни у будь-якій державі світу, а також міститься заклик до урядів держав-членів використовувати всі доступні їм інформаційні засоби, а також засоби пропаганди для просування ідеї дружніх та мирних взаємозв'язків між державами [11, с. 12]. При цьому визначення терміну не надається. Аналогічна ситуація з відсутністю дефініції прослідковується також у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, в якому стаття 20 вказує на необхідність прямої законодавчої заборони пропаганди війни, а також заборону виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті [12, с. 41].

ОБСЄ у аналітичному звіті від 2015 року на тему «Пропаганда та свобода медіа» відзначає, що пропаганда не завжди є негативним феноменом, а її прояви можуть варіюватися суттєво. Також акцентується увагу на проблематиці відсутності належного понятійного апарату у міжнародному праві, що спричиняє розбіжність у розумінні пропаганди (та ставленні до неї, а також її використання або у виключно негативному контексті, або ж і в негативному, і в позитивному контексті (напр., пропаганда здорового способу життя чи емансипації жінок)) в різних країнах залежно від історико-політичного бекграунду таких [13, с. 31]. При цьому в доповіді все ж традиційно розглядається більш звична для сьогодення концепція розуміння пропаганди та пов'язаних з нею явищ, а саме – пропаганда війни та пропаганда ненависті.

Що ж стосується рівня національного законодавства, розглянемо визначення, що з'явилося ще у далекому 1938 році в американському Акті про реєстрацію іноземних агентів (FARA). Цей акт присвячений проблематиці кваліфікації дій, що за своєю сутністю відповідають розумінню пропаганди та спрямовані проти інтересів Сполучених Штатів, коли зацікавленими особами виступають іноземні уряди, організації, окремі особи. До 1995 року включно, поки Конгрес не вніс відповідні зміни до FARA у зв'язку з прийняттям Акту про розкриття лобістської діяльності, прибравши це визначення й замінивши його на «інформаційні матеріали», політична пропаганда визначалася як «будь-яка форма вербальної, візуальної, друкованої, графічної комунікації чи виразів будь-якої особи, що (1) цілеспрямовано адаптована для певних цілей або ж вважається розповсюджувачем такою, що може спонукати до певних дій, вплинути на реципієнта або ж частину громадськості Сполучених Штатів, і стосується політичних чи громадських інтересів, політики, відносин з урядом, зарубіжними краї-

нами, політичними партіями зарубіжних країн, а також політики США відносно іноземних держав в цілому; (2) сприяє розпалу расової, релігійної, іншої соціальної ворожнечі, підбурює до заворушень, громадських протестів на цьому ґрунті, провокує конфлікти з використанням сили чи насильства, спроб повалення уряду на території США та інших Американських республік[1]» [14, с. 257-258].

Враховуючи час, а також геополітичний світовий контекст епохи, коли було прийнято згаданий акт, можна відзначити, що таке визначення кореспондує проблематиці середини 20 ст., коли відбувався підйом комуністичних та націонал-соціалістичних ідеологічних рухів. СРСР та нацистська Німеччина активно фінансували своїх ідейних наступників і на європейському континенті, і далеко за океаном. Тож, вочевидь, це й стало причиною появи подібного законодавства в США.

Відносно самої дефініції пропаганди, наведеної у FARA, слід відзначити виключно політичний, ідеологічний контекст. Адже вказівка на загальну сутність інформації, маркованої у якості пропаганди, як маніпулятивну, є другорядною відносно цілей, змісту та потенційно можливих суспільно небезпечних наслідків розповсюдження такої. Хоча саме визначення є доволі специфічним, включає розгорнутий перелік основних інструментів пропаганди, однак все ж розглядає її ізольовано, лише у зв'язку з окремими цілями такої діяльності, перелік яких, очевидно, не є повним.

Загалом варто зробити акцент на тому, що в сучасному законодавстві зарубіжних країн доволі часто зустрічається термін «пропаганда», як правило, у тому її негативному аспекті, що є сьогодні найбільш розповсюдженим трактуванням цієї категорії. Однак дефініція пропаганди на рівні нормативно-правових актів зазвичай не надається.

Подібна ситуація склалася і в національному законодавстві. Про специфіку вживання самого терміну вже було зазначено на початку роботу, а от щодо дефініції, видається за можливе навести лише один приклад – із Модельного закону «Про захист дітей від інформації, яка шкодить їхнім здоров'ю та розвитку», де пропаганда визначена як діяльність фізичних і (чи) юридичних осіб з поширення інформації, спрямованої на формування у свідомості дітей настановлень і (чи) стереотипів поведінки або така, що має на увазі підбурення чи підбурює осіб, яким вона адресована, на виконання якихось дій або до утримання від їх виконання [15]. Зазначимо, що така дефініція є вкрай розмитою, і вимагає надання певного контексту, а відтак поза межами й потребами одного конкретного акту не може розглядатися.

Підводячи підсумки у питанні розуміння пропаганди як явища не можна обійти увагою дослідження «Дезінформація та пропаганда – вплив на функціонування верховенства права в ЄС та країнах-членах», виконаного у 2019 році на замовлення Комітету із громадських свобод, юстиції та внутрішніх справ Європейського парламенту, де відзначається, що пропаганда за своє природою є міждисциплінарною категорією, що вивчається широким спектром соціальних наук [16, с. 26]. І хоча за таких умов виокремити єдиний та універсальний підхід до розуміння явища є вкрай складно, лише метод синтезу, застосований до найрізноманітніших наукових дефініцій пропаганди, дає можливість сформулювати те визначення категорії, яке б могло відобразити водночас усі її ключові характеристики.

У цьому досліджені наводиться визначення, синтезоване Мартіном за результатами аналізу 26 найбільш розповсюджених дефініцій пропаганди, взятих з праць науковців у сфері історії, журналістики, політичних наук, соціології, психології, юридичних наук та міждисциплінарних досліджень, а саме: «всі погоджуються з тим, що пропаганда – це мистецтво впливу, маніпулювання, контролю, промоції, зміни, спонукання або забезпечення прийняття думок, поглядів, дій, поведінкових моделей» [16, с. 26; 17, с. 10]. Власне, таке визначення якраз і розкриває найліпшим чином значимість та сутність, а також інструментарій пропаганди без надання останній певного семантичного забарвлення.

Як бачимо, тут пропаганда починає розкриватися зовсім по-іншому, і саме тому низка вчених розглядає комерційну рекламу, політичну рекламу (особливо в період проведення виборчих кампаній), а також зв'язки з громадськістю у якості форм пропаганди. Проблема з різноманітністю визначень пропаганди, які використовують вчені, полягає в тому, що вони прирівнюють переконання до маніпуляції. Такі визначення не залишають багато місця для розмежування між легітимною політичною агітацією і чітко спрямованою, емоційною політичною рекламою [16, с. 27].

Власне кажучи, відмежувати переконання від маніпуляції, тим паче на рівні законодавства, не видається можливим. Насамперед через те, що обидва явища є способами, або ж навіть мистецтвом впливу і мають на меті однаковий ефект. Їх дослідженню присвячені, без перебільшення,

[1] мова йде про країни-підписантів Заключного Акту Другої зустрічі міністрів закордонних справ Американських республік у Гавані, Куба, 30 липня 1940 року

тисячі праць представників різних галузевих наук, при цьому віднайти з-посеред них таку позицію, що дозволила би однозначно стверджувати про якісний розподіл явищ і при цьому була б прийнята науковою спільнотою станом на сьогодні неможливо. Але найважливішим у цьому видається те, що де-факто і перше, і друге – це складові того широкого інструментарію засобів, яким оперує пропаганда.

Постає питання про певний зв'язок, схожу систему координат, в якій існують пропаганда та агітація. Варто розуміти, що поняття «агітація», хоч і має не настільки очевидну історію становлення, як «пропаганда» (саме у зв'язку зі складністю правничого розмежування цих категорій на певному історичному етапі їх формування), але також позначає явище, що не є новим.

Фактично ж якщо ми говоримо про сучасне розуміння агітації у національній юридичній науці, а також в доробку інших галузей української науки, пов'язане воно з політичними процесами, насамперед – з виборами (хоча існують і виключення, до прикладу, в якості дефініції «агітаційно-просвітницька робота щодо незастосування протипіхотних мін», котра вживається у Законі України «Про протимінну діяльність в Україні»). Соціально-комунікаційні та політичні науки вказують радше на зв'язок поняття «агітація» з політикою загалом. Разом з тим варто відзначити, що в зарубіжній юридичній літературі, законодавстві, пріоритет надається поняттю «виборча кампанія» (Польща, Угорщина, США) або ж «передвиборна кампанія» (Румунія, Словаччина) [18, с. 28]. З точки зору національної правничої думки ці поняття можна розглядати як співвідносні, але їх ототожнення видається помилковим. Обсяг понять буде різнитися залежно від особливостей правової, виборчої системи конкретної країни. До прикладу, у США кампанія на виборах президента триває значно довше, включає більш широкий спектр процесів, в тому числі фандрайзинг, внутрішньопартійні вибори тощо. Натомість у Штатах в межах загального поняття «виборча кампанія» на позначення явищ, пов'язаних з агітаційною діяльністю (в рамках її розуміння вітчизняною правовою доктриною), використовують такі терміни як «комунікації з громадськістю», «політична реклама», «передвиборна комунікація» [19, с. 7-8, 24].

Важливо також вказати на причини таких відмінностей понятійного апарату. В зарубіжній науковій літературі поняття «агітація» має дещо інші забарвлення. Насамперед у зв'язку з тим, що саме слово використовуються в кількох значеннях. До прикладу, Словник Вебстера відзначає, що під цим поняттям розуміється:

- акт цілеспрямованого впливу (*авт.* судячи з контексту – силового характеру) на щось, який спричиняє нерівномірний, швидкий рух вперед-назад; синоніми – перемішування, струшування, збовтування;
- стан підвищеної психомоторної активності;
- хвилювання;
- постійні та цілеспрямовані спроби підбурити громадськість чи вплинути на громадську думку (шляхом дискусій, демонстрацій) [20].

Безумовно, останнє із значень можна пов'язати з тим розумінням агітації, яке є ключовим у межах поточної роботи. Однак більш детальне вивчення зарубіжної фахової літератури, а також галузевого законодавства з виборчого права дає зрозуміти, що термін «агітація» найчастіше використовується у фаховій літературі з медицини. Якщо ж мова йде про юридичні або ж політичні науки, використовується термін або щодо підбурювання до громадських заворушень [21, с. 6, 54] або ж, подібно до пропаганди, щодо діяльності відповідних структур в Радянському Союзі (згадується також специфічний більшовицький термін «агітпроп») [22, с. 5].

Тож доцільно буде сконцентрувати увагу саме на традиційному для української правничої думки розумінні агітації. Визначення агітації національне законодавство не містить, маємо лише дефініцію передвиборної агітації. Однак поняття агітації отримало належну розробку фахівцями з теорії держави і права. Одним з найавторитетніших джерел цього ґатунку виступає Юридична енциклопедія (1998), де агітація (від лат. *agitatio* — приведення в рух, спонукання) визначається як публічне колективне або індивідуальне поширення теорій, концепцій, ідей або лозунгів серед певного кола осіб з метою впливу на них, переконування їх у чому-небудь і спонукання до певних дій (голосування на виборах за тих чи інших кандидатів, участь у страйках, мітингах, походах, демонстраціях) [23, с. 36]. Як бачимо, тут акцент зроблено на формах та мотивах, меті такої діяльності, тобто на найбільш прийнятних для нормативно-правового закріплення категоріях, які розкривають сутність явища в цілому, без конкретизації інструментарію та шляхів (каналів) поширення самої інформації.

Цікавими в контексті дослідження є визначення, сформовані в царині вітчизняної політології. Так, один зі співавторів Політологічного словника Р. Балабан визначає агітацію як діяльність, спрямовану на переконання іншої особи або групи осіб, спонукання до певних рішень або дій, зокрема для збільшення кількості прихильників ідеї (програми, політики тощо), у виборчій кампанії – для збільшення кількості прихильників кандидата та голосування за нього. Близьким за функцією та значенням є термін «пропаганда» [10, с. 15].

Політична енциклопедія (2011) визначає агітацію як поширення політичних ідей і лозунгів з метою вплинути на суспільну свідомість і настрої широких мас та спонукати їх до політичної чи іншої активності. Зазвичай провадиться через пресу, усні виступи, радіо, телебачення, кіно, театр, образотворче мистецтво, політичну і художню літературу. Тісно пов'язана з пропагандою, інколи розглядається як її форма [24, с. 13].

Варто наголосити на тому, що в питанні детермінування агітації в цілому вітчизняні вчені так чи інакше сходяться в думках щодо форм, призначення агітаційної діяльності, методів та цілей її використання. При цьому прослідковується тенденція вказувати на зв'язок і співвідношення понять «пропаганда» та «агітація».

Що ж стосується передвиборної агітації, ситуацію маємо дещо інакшу. На рівні наукового дискурсу єдиного визнаного підходу до розуміння перевиборної агітації немає. Визначення передвиборної агітації залежатиме фактично від сенсу, в якому розуміється цей феномен. Зокрема В.Є. Шеверєва влучно відзначає, що передвиборна агітація є комплексною багатоаспектною науковою категорією, яка може розглядатися як юридичний (конституційно-правовий) феномен в об'єктивному, суб'єктивному і процесуальному (технологічному) сенсі, а також як соціально-філософська та політологічна категорія [25, с. 8]. Схожої думки дотримується також Н.М. Волошенюк, котрий визначає передвиборну агітацію як багатогранне, комплексне конституційно-правове явище, яке більш повно розкривається при розгляді у різних практично-праксеологічних дискурсах з подальшою оцінкою з точки зору форми, змісту і суті [26, с. 2].

Та є і більш конкретні, часом навіть радикальні, спроби визначити передвиборну агітацію, спрямовані на її розуміння через ті чи інші окремо взяті аспекти феномену. Так за переконанням С. Яворського передвиборну агітацію слід скоріше розуміти як здійснювані під час виборчої кампанії різні пропагандистські заходи, які мають за мету отримання підтримки виборців для презентованої виборчої програми чи кандидатів (позитивна агітація) або з метою знеохочення виборців щодо програми та кандидатів іншого учасника виборчої кампанії (негативна агітація) [27, с. 962].

Однак якщо говорити про більш класичні підходи до визначення передвиборної агітації в межах вітчизняної юридичної науки, найчастіше ми стикаємося з розумінням передвиборної агітації в якості:

- інституту виборчого права;
- етапу (також зустрічається стадія) виборчого процесу;
- діяльності, спрямованої на спонукання виборців голосувати (або не голосувати) певним чином;
- рідше – як суб'єктивне право.

Сперечатися з такими підходами в цілому немає сенсу, адже при розгляді передвиборної агітації у вузькому розумінні, при розгляді її окремих аспектів, кожне з таких трактувань можна логічно обґунтувати. При тому найчастіше автори, вказуючи на багатоаспектний характер поняття, дають дефініції з використанням одночасно декількох підходів до тлумачення. Прикладами цьому є праці, присвячені дослідженню явища передвиборної агітації вітчизняних правників О.Ю. Большакової, Р.О. Коваленка, А.Й. Магери, І.М. Поспєлової, В.Є. Шеверєвої та ін.

Автором одного з найбільш вдалих доктринальних визначень передвиборної агітації є О.В. Марцеляк, який наводить комплексну дефініцію передвиборної агітації як етапу виборчого процесу, що охоплює визначений законом період виборчої кампанії, і являє собою комплекс передбачених законодавством засобів, форм, дій з підготовки та розповсюдження певної інформації агітаційного характеру, що використовуються політичними партіями – учасниками виборчого процесу, окремими кандидатами до представницьких органів державної влади, органів місцевого самоврядування з метою спонукати виборців взяти участь у виборах і проголосувати за ту чи іншу політичну силу чи окремих кандидатів або проти інших претендентів [18, с. 32]. В цьому випадку важливим є саме акцент на комплексності дефініції, адже вона якраз і відображає багатогранний характер явища, при цьому належним чином поєднує його складові в цілях уніфікації ключових для правового регулювання ознак останнього.

Станом на зараз також маємо визначення від законодавця, що міститься у статті 51 Виборчого кодексу України. Так, зазначається, що передвиборна агітація – це здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або не голосувати за певного кандидата, партію (організацію партії) – суб'єктів виборчого процесу. Передвиборна агітація може здійснюватися у будь-якій формі та будь-якими засобами, що не суперечать Конституції України та законам України [28].

Однак підхід законодавця до розуміння передвиборної агітації широко критикується науковою спільнотою. Більшість із уже згадуваних у поточному дослідженні вчених критично оцінюють такий підхід через високий ступінь узагальненості та відсутність деталізації (на це вказують О.Ю. Большакова, Н.М. Волошенюк, О.В. Марцеляк, В.Є. Шеверєва та інші).

На окрему увагу заслуговують дослідження, присвячені питанням співвідношення «політич-

ної агітації» та «передвиборної агітації». Зокрема аналіз наукового доробку з цієї тематики В.Є. Шеверєвої вказує на те, що політична агітація витупає поняттям більш загальним відносно передвиборної агітації [29, с. 189]. Сперечатися з цим важко, адже остання вочевидь дійсно позначає лише ту частину агітаційної діяльності уповноважених суб'єктів, що відбувається в обмежених темпоральних рамках конкретного виборчого процесу, тоді як політична агітація в умовах сучасності є формою комунікації, що модерується зацікавленим суб'єктом на постійній основі, хоч і зі змінною інтенсивністю процесів.

При подальшому аналізі дослідниця торкається дещо більш неоднозначного питання, наводячи думку відносно різниці між агітацією та пропагандою, що визначається не в предметі функціонування, а в формах їх застосування, буцім агітація апелює до емоційного сприйняття, а пропаганда прагне аргументованого переконання [29, с. 189]. Однак наведені у поточному дослідженні положення про генезу пропаганди дозволяють стверджувати, що в аспекті засобів, а також цілей впливу поняття збігаються. Однак цілковите їх ототожнення було би помилковим, тому що насправді, якщо відмежуватися від семантики та особливостей конотаційного використання термінів, дійдемо висновку, що якраз пропаганда буде явищем найбільш загальним відносно цілої низки інших явищ, включаючи агітацію. Фактично можна говорити про тотожність понять «політична пропаганда» та «політична агітація» за умови їх трактування в широкому сенсі, а також про те, що власне агітація позначає лише ту частину або ж складову пропаганди, що пов'язана з політичним контекстом.

В умовах сьогодення, коли розповсюдження інформації та доступ до цільової аудиторії є задачами відносно простими, а їх реалізація залежить лише від професійних навичок виконавця та бюджетів зацікавленого суб'єкта, необхідно чітко розуміти, з чим насправді ми маємо справу, коли йдеться про передвиборну агітацію. Вплив на людину, що існує в сучасному інформаційному полі, котре перевантажене нескінченним потоком контенту, докорінно змінився, полегшився. Де-факто жодна партія чи кандидат під час виборчого процесу, провадячи інформаційно-комунікаційні заходи, спрямовані на роботу з виборчим корпусом, не дотримуються принципу недопущення маніпуляцій у такій діяльності. Зрештою, як суб'єкти номінації, так і самі кандидати на виборні посади зацікавлені лише у результаті.

Якщо говорити про розмежування агітаційних та пропагандистських заходів через призму використовуваних механізмів – себто переконання чи маніпуляцій, про що йшлося вище – висновки будуть неоднозначними, адже переконання у чистому вигляді стосується виключно питання здійснення виборцем волевиявлення на день виборів у формі голосування за певного кандидата, партію, голосування проти всіх або ж свідомого обрання позиції абсентеїзму. Однак цьому завжди передує активна діяльність з політизації та сепарації суспільства, та сама «боротьба за душі», що відбувається шляхом пропагування ідей, просування програм, ідеологічних базисів соціального, економічного, культурного та політичного характеру та їх асоціативна прив'язка до кандидата чи партії, що є суб'єктами конкретного виборчого процесу, в межах якого і здійснюється описана діяльність. Звісно ж ця діяльність передбачає маніпулювання інформацією – фактами, ідеями, гаслами, обіцянками – задля того, аби реципієнт – виборець – опинився у «правильній» інформаційній бульбашці, після чого лишається вже просто спонукати його піти й проголосувати в день виборів. Такий розподіл понять за специфікою методів звужує розуміння передвиборної агітації і ніяк не відображає реальної природи тих надзвичайно динамічних та насичених в інформаційно-комунікаційному, а як наслідок і в правовому аспекті суспільних відносин, що відбуваються під час виборчих кампаній.

Тож з урахуванням міждисциплінарного аналізу поняття передвиборної агітації, його співвідношення з суміжними категоріями, а також викликів часу, насамперед експоненційного розвитку комунікаційних технологій, а також нестандартних методів проведення агітаційної діяльності останніх років вбачається за доцільне запропонувати дещо інше визначення передвиборної агітації, детермінуючи її в якості специфічного етапу виборчого процесу, що відбувається у відведеному законом часовому відрізку, має індивідуальний характер початку перебігу строків для різних суб'єктів виборчого процесу – з моменту реєстрації кандидата або виборчого списку партії – та полягає у використанні не заборонених законом інформаційно-комунікаційних заходів впливу на виборчий корпус з метою формування певних наперед визначених політичних уподобань для подальшого волевиявлення виборцями або ж переконань щодо перебігу, характеру та оцінки виборів у цілому.

Наведене визначення має декілька особливостей, які потребують коментарів. По-перше, необхідно розуміти, що вказівка на нетиповий характер моменту, з якого уповноважені суб'єкти мають право розпочати передвиборну агітацію, покликана зробити акцент на унікальній ознаці цього етапу виборчого процесу. Обумовлена ознака тим, що лише сам факт реєстрації кандидата (в порядку самовисування чи номінованого політичною партією) або виборчого списку партії є відправною точкою і моментом,

починаючи з якого відповідні суб'єкти можуть на законних підставах здійснювати агітаційні заходи.

Як зазначає О.В. Марцеляк, у передвиборній агітації задіються усі без винятку суб'єкти виборчого процесу (виборці, виборчі комісії, партії, що висунули кандидатів у депутати, самі кандидати у депутати, … офіційні спостерігачі). Окрім цього, на його думку, в ній бере участь широке коло інших 41 учасників, які не є суб'єктами виборчого процесу, проте сприяють партіям та кандидатам – учасникам виборчих перегонів у проведенні передвиборної агітації (засоби масової інформації; найняті агітатори; правоохоронні та інші органи державної влади; органи місцевого самоврядування; підприємства, організації, установи різних форм власності, їхні посадові та службові особи тощо). Але ключовими суб'єктами передвиборної агітації виступають політичні партії – учасники виборчого процесу та окремі кандидати до представницьких органів державної влади, органів місцевого самоврядування [18, с. 32].

Ю.Б. Ключковський до числа тих суб'єктів виборчого процесу, які мають право здійснювати передвиборну агітацію також відносить тільки кандидатів, партії – суб'єкти їх висування та окремих виборців [30, с. 413].

На противагу цьому ще одна вітчизняна науковиця Ю.О. Ясочко при розгляді передвиборної агітації у вузькому розумінні визначає її суб'єктами тільки кандидатів та партії, що висувають таких під час конкретного виборчого процесу [31, с. 13].

За нашим переконанням, суб'єктами передвиборної агітації дійсно є широке коло осіб, як це зазначає О.В. Марцеляк, при цьому ключова роль все ж належить кандидатами та партіям, що їх висувають. Саме тому наведена дефініція відштовхується від цих двох видів суб'єктів передвиборної агітації як таких, що є ключовими у ланцюгу юридично визначеної послідовності порядку проведення агітації, оскільки саме з моменту реєстрації кандидата, виборчого списку партії виборці – їх прихильники – можуть починати в свою чергу здійснювати агітаційні заходи в інтересах цих суб'єктів. Тобто можемо говорити про первинний та вторинний характер суб'єктів передвиборної агітації. Слід зауважити також, що у випадку з кандидатами та партіями право проводити заходи передвиборної агітації є похідним від пасивного та номінаційного виборчого права, натомість у випадку з виборцями ця правомочність похідна від активного виборчого права.

По-друге, авторське визначення включає також дії, котрі зазвичай не відносять до цілей передвиборної агітації, а саме положення про формування у виборчого корпусу певних переконань щодо перебігу, характеру та легітимності виборів у цілому. На нашу думку, включення цього елементу в широке розуміння цілей передвиборної агітації є вкрай слушним, адже протягом останніх років ми стикалися з таким явищем як вплив на виборців шляхом формування думки про недемократичність, нелегітимність виборів.

В цьому контексті згадаємо президентські вибори 2020 року у Сполучених Штатах, де ще діючий на той момент очільник держави Дональд Трамп, вбачаючи перспективи програшу виборів, почав формувати суспільну думку спершу щодо планів сторони опонента відносно фальсифікацій, згодом – про допущення суттєвих порушень під час голосування поштою, а також підрахунку голосів, які зрештою призвели до результатів виборів, що не відповідали дійсному народному волевиявленню. Наслідком такої діяльності стали громадські заворушення та штурм будівлі Капітолія.

Вбачаємо, що подібна діяльність, яка починається до завершення виборчого процесу (хоча може тривати вже й після відведених законом строків) та має на меті дискредитацію результатів виборів, також є частиною агітаційного процесу, при тому надзвичайно небезпечною за своїм характером та потенційно можливими наслідками.

Висновки. Проведене дослідження дозволило сформувати певною мірою розширений комплексний підхід до доктринального визначення передвиборної агітації на її нинішньому еволюційному етапі з урахуванням міждисциплінарного характеру досліджуваного явища. А саме: передвиборна агітація – це етап виборчого процесу, що відбувається у відведеному законом часовому відрізку, має специфічний індивідуальний характер початку перебігу строків для різних суб'єктів виборчого процесу – з моменту реєстрації кандидата або виборчого списку партії – та полягає у використанні не заборонених законом інформаційно-комунікаційних заходів впливу на виборчий корпус з метою формування певних наперед визначених політичних уподобань для подальшого волевиявлення виборцями або ж переконань щодо перебігу, характеру та оцінки виборів у цілому.

Однак питання розуміння сутності передвиборної агітації, її співвідношення з суміжними категоріями, трансформації цих явищ та їх інструментарію залишає суттєвий простір для вкрай важливих нині досліджень на доктринальному рівні. Особливо за умови, що наступні вибори в Україні пройдуть у післявоєнний період, а отже потребуватимуть зовсім іншого рівня якості правового регулювання задля забезпечення балансу між свободою передвиборної агітації та загрозами національній безпеці. І цей виклик, без

перебільшень, загальнодержавного значення має бути вирішений в царині національної правничої науки, аби на майбутніх виборах Україна змогла зберегти саме ту демократичність, яку нині боронять мільйони наших громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Martha T. Roth. Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor / Martha T. Roth with a contribution by Harry A. Hoffner, Jr. ; edited by Piotr Michalowski. p. cm. – (Writings from the ancient world ; no. 6). Scholars Press. Atlanta, Georgia. 1995. p. 283.
2. M.E.J. Richarcdson. Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary. T & T Clark, London, 2004. p. 424.
3. Jowett, Garth S. Propaganda and persuasion / Garth S. Jowett and Victoria O'Donnell. 4th ed. Sage Publications, Inc. 2006. p. 418.
4. Ralph D. Casey. EM 2, GI Roundtable: What is propaganda? / War department educational manual. by American historical association. 1944. p. 46.
5. Edwards, Mark U., Jr. Printing, Propaganda, and Martin Luther. Berkeley: University of California Press, 1994. p. 225.
6. Fellows, Erwin W. "'Propaganda:' History of a Word." American Speech 34, no. 3 (1959). p. 182–189.
7. Лебон. Г. Психологія мас / Г. Лебон : пер. укр. Я. Мишанич. Strelbytskyy Multimedia Publishing, Ltd. 2020. 87 с.
8. Smith, Bruce Lannes. «propaganda». Encyclopedia Britannica, 21 Jan. 2024, https://www.britannica.com/topic/propaganda. Accessed 5 March 2024.
9. Bernays, Edward L. Propaganda. Horace Liveright, New York, 1928. p. 159.
10. Політологічний словник : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. 792 с.
11. Measures to be taken against propaganda and the inciters of a new war. Adopted at the 108th plenary meeting, 3 Nov. 1947. In: Resolutions adopted by the General Assembly during its 2nd session, 16 September – 29 November 1947. A/519. 1948. P. 14. (GAOR, 2nd sess.). URL: https://digitallibrary.un.org/record/209883.
12. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. (ратифікований 19.10.1973 р.) / Збірник нормативних актів з питань правозахисної діяльності / упоряд. С.Ф. Гончаренко. К. : Юрінком Інтер, 1995. С. 38–44.
13. OSCE. Propaganda and Freedom of the Media. Vienna, 2015. https://www.osce.org/files/f/documents/b/3/203926.pdf.
14. FOREIGN AGENTS REGISTRATION ACT OF 1938, as amended through P.L. 104–65, enacted December, 19, 1995. URL: www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2009-title22/pdf/USCODE-2009-title22-chap11-subchapII.pdf.
15. Про захист дітей від інформації, яка шкодить їхнім здоров'ю та розвитку: Модельний закон № 997_m85 від 03.12.2009. База даних законодавства України / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_m85#Text.
16. Disinformation and propaganda – impact on the functioning of the rule of law in the EU and its Member States. Study requested by the LIBE committee / edited by Judit Bayer – European Union, 2019. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608864/IPOL_STU(2019)608864_EN.pdf.
17. Martin, J., Definition of propaganda in "International Propaganda: Its Legal and Diplomatic Control". University of Minnesota Press, 1958, p. 10.
18. Марцеляк О.В. Передвиборна агітація: до питання сучасного доктринального розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 51, т. 1. 2018. с. 27–32.
19. FEDERAL ELECTION CAMPAIGN ACT OF 1971, as amended through P.L. 118–26, enacted December 19, 2023. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-985/pdf/COMPS-985.pdf.
20. Webster's New World college dictionary. 4th edition / edited by Michael Agnes. – by Webster's New World, Cleveland, Ohio, 2010. 1716 p. URL: https://www.merriam-webster.com/dictionary/agitation. Accessed 31 March 2024.
21. Snell-Feikema, Michael D. (2005) «Popular Agitation and British Parliamentary Reform, 1866-1867,» Journal of Undergraduate Research at Minnesota State University, Mankato: Vol. 5, Article 21. p. 60.
22. Brown, Kevin «Agitprop in Soviet Russia,» Constructing the Past: Vol. 14 : Iss. 1, 2013, Article 4. p. 5–8.
23. Юридична енциклопедія. Т. 1 : А–Г. / ред. Ю.С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. 669 с.
24. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
25. Шеверєва В.Є. Проблеми правового регулювання передвиборної агітації в Украї-

ні: автореф. дис…. канд.. юрид. наук: 12.00.02. Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 22 с.
26. Волошенюк Н.М. Конституційно-правове регулювання передвиборної агітації під час виборів депутатів парламенту: зарубіжний досвід та українська практика: дис. … докт. філософ. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2020. 207 с.
27. Kodeks wyborczy. Komentarz LEX. Warszawa: LEX, 2014. 1024 с.
28. Виборчий кодекс України: Закон України № 396-IX від 19.12.2019 р. (в редакції від 31.12.2023 р.). База даних законодавства України / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/396-20#Text.
29. Шеверєва В.Є. Поняття передвиборної агітації як стадії виборчого процесу. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Х. : *Право*, 2008. Вип. 16. С. 182–192.
30. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваїте, 2018. 908 с.
31. Ясочко Ю.О. Передвиборна агітація при проведенні парламентських виборів в Україні: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Х., 2015. 20 с.

УДК 340.131.5+342.565.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.15

КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ТА ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ: ПРАКТИКА СПІВІСНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

Фірсов В.Д.,
аспірант Київського університету права НАН України,
адвокат, член Комітету з конституційного
правосуддя та прав людини
Ради адвокатів Одеської області
ORCID: 0009-0003-2400-0347

Фірсов В.Д. Конституційна скарга та перегляд судових рішень: практика співіснування в українському правозастосуванні.

У статті знаходить свій подальший розвиток питання дієвого співвідношення в національній правовій системі інституту конституційної скарги та процесуального інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами. Стаття розкриває питання необхідності вирішення концептуального конфлікту між сталою позицією Верховного Суду щодо жорстких фільтрів для перегляду судових рішень за наслідками ухвалення рішення Конституційного Суду України та поглядами українських науковців щодо такого перегляду, згідно з якими ефективність інституту конституційної скарги на індивідуальному рівні ставиться під сумнів у зв'язку з обмеженим та непередбачуваним колом випадків, коли на практиці судове рішення переглядається з підстав визнання неконституційним чи конституційним нормативного акту. В статті проаналізовано основні складові процесуальних фільтрів, які застосовує Верховний Суд під час відмови в перегляді судових рішень за виключними обставинами, а саме: 1) ретроспективність дії рішень Конституційного Суду України, 2) застосування принципу «res judicata», 3) визначення судового рішення таким, що підлягає виконанню. В статті також запропоновано бачення автора щодо обґрунтованості та можливості застосування вищеназваних фільтрів з урахуванням сформованого в українському правозастосуванні правопорядку. Автором виокремлено проблемні питання реалізації особою права на перегляд судових рішень за виключними обставинами за наслідком визнання нормативного акту неконституційним або конституційним, що ґрунтуються на сталих позиціях Верховного Суду та поглядах вітчизняних науковців в сфері конституційного права, проаналізовано необхідність класифікації рішень Конституційного Суду України на предмет їх загального чи індивідуального значення. В статті сформовано підхід до реформування інституту перегляду судових рішень за наслідками ухвалення рішення Конституційним Судом України з урахуванням індивідуального чи загального характеру рішень Конституційного Суду України. Окремо запропоновано вирішити проблему відсутності інституту перегляду судових рішень в Кодексі України про адміністративні правопорушення шляхом імплементації до тексту Кодексу України про адміністративні правопорушення норм, подібних до норм Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: конституційна скарга, Конституційний Суд України, перегляд судових рішень, виключні обставини, res judicata, правова визначеність, дія рішень Конституційного Суду України в часі, реформування конституційного судочинства, класифікація рішень Конституційного Суду України.

Firsov V. Constitutional complaint and review of court decisions: practice of coexistence in ukrainian law enforceability.

The current comprehensive model of the institution of constitutional complaint in Ukraine does not correspond to scientific doctrines regarding the essence and nature of such an institution and requires reform. The article proposes ensuring a balance between the public and individual nature of decisions of the Constitutional Court of Ukraine. Recognizing the authority of the judiciary and the positions of the Supreme Court, the author proposes formulating and legislatively determining compromise filters for reviewing court decisions under exceptional circumstances. Specifically, it should be determined that court decisions can be reviewed in cases where a constitutional complaint has been filed after a final court decision, subject to review under exceptional circumstances, and the decision of the Constitutional Court of Ukraine following the consideration of such a complaint should have an individual character, establishing violations of the rights and interests of the specific applicant.

However, the proposed approach described by the author does not negate the fact that the exceptional and unique nature of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine requires from national courts of common jurisdiction to take a more individualized approach to studying each decision of the Constitutional Court of Ukraine in each case and to provide more detailed justification for refusing to review court decisions under exceptional circumstances. Accordingly, the author considers it unacceptable to apply previously formed positions of the Supreme Court in previous cases to new requests for reviewing court decisions, considering the unique and specific conclusions of the Constitutional Court in each individual decision. In the article the author agrees with scientific positions that the exceptional character of decisions of the Constitutional Court of Ukraine prevails over the principle of legal certainty.

A separate issue described in the article is the need to ensure a defined and clear procedure for reviewing court decisions under exceptional circumstances in cases involving the imposition of administrative responsibility on individuals for committing administrative offenses. In such cases the author proposes to introduce a review procedure similar to that provided for in the Criminal Procedural Code of Ukraine. Thus, to ensure legal certainty, such a procedure must be clearly established in the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Key words: constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine, review of court decisions, exceptional circumstances, res judicata, legal certainty, effect of decisions of the Constitutional Court of Ukraine over time, reform of constitutional justice, classification of decisions of the Constitutional Court of Ukraine.

Постановка проблеми. Конституція України в статті 151 гарантує кожній особі право на звернення до Конституційного Суду України (далі – КСУ) для вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України якщо така особа вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України [1, ст. 151].

Рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими та остаточними [1, ст. 151]

За твердженням національних дослідників, реалізація права особи на перегляд судових рішень за виключними обставинами в національній правозастосовчій практиці зіштовхнулась з перепоною у вигляді практики Верховного Суду, що ставить під сумнів ефективність цього інституту в існуючому нормативному вираженні [2, с. 119].

Станом на 2023 рік практика Верховного Суду залишається сталою та підтримує позицію, відповідно до якої право особи на перегляд судового рішення за виключними обставинами суттєво обмежене критерієм можливості виконати рішення, що підлягає перегляду, а саме рішення КСУ не породжує перегляду судового рішення через відсутність його ретроспективної дії [3].

Вважаємо, що невизначеність щодо однакового розуміння місця і значення конституційної скарги та рішень Конституційного Суду України в національному правозастосуванні породжує необхідність подальшого наукового дослідження цих інститутів з метою формування шляхів подолання цього наукового виклику.

Мета дослідження. Метою статті є визначення наслідків прийняття Конституційним Судом України рішення для національної системи судів загальної юрисдикції, зокрема, виявлення закономірностей формування судової практики щодо неможливості перегляду судових рішень за виключними обставинами як наслідку ухвалення рішення органом конституційної юрисдикції, а також формування пропозицій до перегляду підходу ставлення до рішень Конституційного Суду України з урахуванням їх індивідуального значення для скаржників.

Стан опрацювання проблематики. Питання ефективності як інституту конституційної скарги в Україні так і рішень Конституційного Суду України досліджувалось багатьма національними вченими, зокрема: Михайлом Гультаєм [4], Альбертом Єзеровим [5], Дмитром Терлецьким [6], Віктором Городовенком [2], Юрієм Барабашем та Григорієм Берченком [7], Ольгою Совгирею [8], Оксаною Щербанюк [9], Олександром Кулявцем [10] та іншими.

Виклад основного матеріалу. Українські дослідники неодноразово висловлювали думку, що кінцевою метою подання конституційної скарги в Україні є отримання рішення Конституційного Суду України, яке має два значення:

1. Публічне: рішення Конституційного Суду України визначає чи є конституційним або неконституційним нормативно-правовий акт, що, в свою чергу, впливає на порядок регулювання правовідносин (тобто рішення КСУ породжує наслідки, що поширюються на невизначене коло осіб, які не є суб'єктами звернення з конституційною скаргою, однак для діючих правовідносин чи тих, що виникатимуть в майбутньому, матиме значення неконституційність акту, що регулює відповідні правовідносини) [10, с. 57-58];
2. Індивідуальне: рішення Конституційного Суду України має персональні наслідки для самого заявника [11]. Зокрема, скаржник за конституційною скаргою має право на перегляд

судових рішень, що було відображено у законодавстві через регулювання інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами в оновлених редакціях процесуальних кодексів, затверджених Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147-VIII від 03.10.2017 року [12]. Зокрема п. 1 ч. 3 ст. 423 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [13, ст. 423], п. 1 ч. 3 ст. 320 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [14, ст. 320], п. 1 ч. 5 ст. 361 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [15, ст. 361] у відповідних редакціях передбачають в якості підстави для перегляду рішень у зв'язку з виключними обставинами встановлення Конституційним Судом України неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане.

В свою чергу, ч. 1 ст. 459 Кримінального процесуального кодексу України (далі - КПК України) [16, ст. 459] передбачає, що судові рішення, що набрали законної сили, можуть бути переглянуті за нововиявленими або виключними обставинами, а відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 459 КПК України виключними обставинами визнається встановлена Конституційним Судом України неконституційність, конституційність закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи.

В правозастосовчій площині існують декілька спроб вирішити проблематику недосконалості інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами за наслідками прийняття рішень КСУ. Зокрема, Касаційним адміністративним судом під час розгляду справи № 808/1628/18 неодноразово стверджувалось про необхідність відійти від усталеної практики Великої Палати Верховного Суду щодо неможливості перегляду судових рішень за виключними обставинами за наслідками прийняття рішення КСУ (Ухвали Касаційного адміністративного суду у справі № 808/1628/18 від 20.02.2020 р. [17] та від 14.05.2020 р. [18]).

Наразі на розгляді в Конституційному Суді України перебуває конституційна скарга Тимошенкової Оксани Василівни щодо неконституційності окремого припису пункту 1 частини п'ятої статті 361 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747–IV [19]. Ця конституційна скарга (лише в частині КАС України) за своїм змістом має лише одну мету: виключити зі змісту п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК України, п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України фразу «якщо рішення суду ще не виконане», чим залишити відповідні правові норми в наступній редакції: «встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи».

Отже, мета спроб внесення змін до чинного законодавства полягає у виключенні обмежувальної норми, яка значно звужує кількість рішень КСУ, за якими на практиці можуть бути переглянуті судові рішення. Однак, як свідчить стала практика Верховного Суду та думки науковців, такий підхід не вирішує проблеми неефективності конституційної скарги для самих заявників.

Так, Верховний Суд в своїй практиці сформував сталу позицію, згідно з якою Суд не визнає права на перегляд за виключними обставинами судових рішень з підстав, передбачених пунктом 1 частини п`ятої статті 361 КАС України, з трьох причин:

- на момент ухвалення судових рішень норма закону, згодом визнана неконституційною, була чинною (відсутність ретроспективної дії рішень КСУ);
- рішення суду, щодо яких подано заяву про перегляд у зв'язку з ухваленням рішення КСУ, не підлягали виконанню;
- перегляд рішень з цих підстав порушує принцип правової визначеності (res judicata) [20].

Пропонуємо розглянути та дати оцінку кожному з наведених вище аспектів.

Так, щодо ретроспективної дії рішень КСУ слід зазначити наступне. В наукових колах неодноразово наголошувалось на існуванні трьох підходів щодо дії рішення Конституційного Суду в часі: ex tunc («із самого початку»), ex nunc («відтепер») та pro futuro («на майбутнє») [21, с. 68].

Відповідно до змісту ст. 152 Конституції України [1, ст. 152], а також ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України» [22, ст. 91] вбачається, що за загальним правилом дія рішень КСУ грунтується на принципі ex nunc, а у виключних випадках, якщо це встановлено в рішенні Конституційного Суду, за принципом pro futuro. Відповілної позиції дотримуються дослідники, аналізуючи положення як законодавства, так і практики Верховного Суду [21, с. 69].

Враховуючи вищезгадану практику Верховного Суду, в національній правозастосовчій практиці сформувалось бачення, за яким принцип ex tunc виключається. У зв'язку з цим виникає органічне питання: чи узгоджується подібний підхід до дії рішення КСУ у часі з можливістю реалізації особою права на перегляд судового рішення за виключними обставинами?

Вважаємо, що особливий характер рішень КСУ робить неприйнятним застосування Верховним Судом одних і тих самих позицій (в тому числі щодо принципу ретроспективності), викладених в попередніх судових рішеннях, не оцінюючи конкретних рішень КСУ, на підставі яких здійснюється перегляд судового рішення за виключними обставинами.

Зокрема, вважаємо за необхідне звернути увагу не лише на абстрактний статус рішення КСУ як такого, а й на індивідуальні обставини та наслідки для скаржника, викладені в конкретних рішеннях КСУ, прийнятих за наслідком розгляду скарг таких скаржників.

Так, якщо проаналізувати зміст існуючих рішень КСУ за результатами розгляду конституційних скарг, можемо поділити такі рішення на дві групи:

1) рішення «загального характеру», які описують загальний порядок функціонування та нормативного врегулювання правових інститутів та не оцінюють наслідки неконституційності (конституційності) правового акту для конкретного скаржника (наприклад рішення КСУ під № 7-р(I)/2023, № 8-р(II)/2023, № 3-р/2022 та ін.);

2) рішення «змішаного характеру», що крім висновків загального характеру містять визначені та оцінені КСУ наслідки неконституційності (конституційності) нормативних актів для конкретних скаржників. В таких рішеннях КСУ констатував факти порушення конкретних прав скаржників в момент застосування оскаржуваного акту в минулому, або констатував відсутність таких порушень (Наприклад рішення 9-р(II)/2022) [23].

Отже, на наше переконання, оцінивши відсутність ретроспективної дії в одному рішенні, Верховний Суд не може посилатись на такі самі висновки в інших справах за іншими рішеннями КСУ, не надавши змістовної оцінки кожному з таких рішень.

Вважаємо, що позицію Верховного Суду «рішення КСУ не містить положень, які б поширювали його дію на правовідносини, що виникли до набрання ним чинності» [18] було б доцільніше тлумачити як таку, відповідно до якої ретроспективність рішення КСУ в частині права скаржника на перегляд рішення за виключними обставинами визначає саме характер такого рішення КСУ, а не сам по собі факт його прийняття.

З викладеного вбачається, що для забезпечення узгодженості дії рішення КСУ в часі та забезпечення права особи на перегляд судового рішення за виключними обставинами варто визначити на нормативному рівні більш компромісну модель дії рішення КСУ в часі.

Зокрема, вважаємо дієвим способом подолання проблеми неоднакового підходу до ретроспективності рішень КСУ запровадження більш чіткого нормативного регулювання інституту перегляду рішень за виключними обставинами в процесуальних кодексах.

У зв'язку з цим пропонуємо визначити однією з підстав для перегляду судових рішень за виключними обставинами наступну: встановлення КСУ в своєму рішенні фактів порушення прав скаржника в минулому (як наслідок застосування неконституційного нормативного акту) або порушення в минулому гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод прав скаржника у зв'язку із застосуванням такого акту.

Вважаємо, що визначення більш конкретної підстави для перегляду рішень за виключними обставинами дозволить забезпечити дієвість відповідного інституту, не порушуючи усталеної моделі дії рішення КСУ в часі ex nunc. Разом з тим, уточнення підстав для перегляду рішень за виключними обставинами не позбавляє актуальності питання більш індивідуального підходу судів до оцінки рішень КСУ під час перегляду рішень за виключними обставинами у зв'язку із особливим характером рішень КСУ.

Погоджуємось з позиціями дослідників, що інститут перегляду рішень за виключними обставинами повинен містити фільтри, які б справедливо обмежували доступ до такого інституту з тим, аби забезпечити стабільний та передбачуваний правопорядок [24, с. 113]. Разом з тим, відповідні фільтри не повинні перешкоджати можливості особи ефективно захищати свої права та інтереси всіма доступними на рівні національного законодавства засобами захисту.

Неоднаковий підхід до вимоги про виконання судового рішення, яке підлягає перегляду за виключними обставинами, підкреслює складність та неоднозначність в розумінні сутності інституту конституційної скарги в Україні серед науковців та практиків, а також серед законодавчої та судової гілок влади. Так, А. Єзеров, визначаючи право особи на захист прав, порушення яких встановлено в рішенні КСУ, наголошує, що положення процесуальних кодексів не встановлюють заборони на перегляд судового рішення, яке хоча й не передбачає примусового виконання, але водночас чинить вплив на права та свободи особи, перешкоджаючи їй в отриманні блага, щодо якого вона має принаймні законні сподівання. Можливість перегляду рішення за виключними обставинами не суперечить положенням про пряму дію рішення Конституційного Суду України [24, с. 122]. За твердженням дослідника, за загальним правилом, наслідки неконституційності застосовуються лише до правовідносин, що виникли або продовжують існувати після оприлюднення рішення Конституційного Суду України. Такий підхід слід

застосовувати до осіб, які не звертались до суду з метою відновлення порушеного права. В таких ситуаціях відновлення права (наприклад, на перерахунок пенсії) можливе з моменту ухвалення відповідного рішення Конституційного Суду України [24, с. 122].

Отже, вищезазначена наукова позиція зводиться до необхідності враховувати індивідуальне значення рішення КСУ для скаржника за конкретною конституційною скаргою.

В свою чергу, Великою Палатою Верховного Суду в ухвалі від 25.03.2020 року у справі № 808/1628/18 закріплено остаточну та, на даний момент, нездоланну позицію щодо загального характеру рішення КСУ для правової системи в цілому, фактично виключаючи можливість будь-якого тлумачення рішення КСУ як акту індивідуальної дії для скаржника [20]. Враховуючи авторитетність судової влади як невід'ємної частини як національного правопорядку, так і правотворчої системи, констатуємо, що відповідна позиція наразі є усталеною в правовій думці.

Разом з тим, відповідна практика свідчить про необхідність реформування інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами, адже саме недосконалість юридичної техніки процесуальної норми формує двозначний підхід до її трактування суддями та науковцями.

Щодо впливу конституційної скарги на принцип правової визначеності, слід зазначити, що відповідне питання неодноразово піднімалося у наукових дискусіях та судовій практиці. Проблематика такого впливу виражається в усталеній практиці Верховного Суду щодо неможливості перегляду судових рішень на підставі рішень КСУ, оскільки такий порядок порушує принцип «res judicata», відповідно до якого остаточне судове рішення не може бути поставлено під сумнів.

Дійсно, принцип правової визначеності в тому вигляді, який він існує і в практиці ЄСПЛ, і в практиці Верховного Суду, свідчить, що остаточне судове рішення є обов'язковим для виконання та не може бути переглянуто. За твердженням Віткаускаса Д. та Дикова Г., обмеження для перегляду судових рішень, які виражають принцип "res judicata", виражені в рішенні ЄСПЛ у справі «Рябих проти Росії» (Ryabykh v. Russia), зокрема: "надзвичайний перегляд має суворо обмежуватися обставинами непереборної сили і не повинен стати прихованою апеляцією: сама можливість існування двох поглядів на суб'єкт права не є підставою для повторного розгляду" [25, с. 47].

Разом з тим, пропонуємо звернути увагу на ту обставину, що застосування інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами є, в тому числі, процесуальним інститутом і має застосовуватись судами з урахуванням мети та завдань судочинства, визначених у статті 2 кожного з існуючих вітчизняних процесуальних кодексів [13, 14, 15, 16].

В цій площині постає питання про те, яка модель інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами має бути покладена в основу нової редакції правової норми, яка визначає підстави для перегляду судових рішень за виключними обставинами. Пропонуємо визначити два підходи, які сформувались в правовій думці як відповідь на порушене питання:

1) Перший підхід, визначений практикою Верховного Суду. Відповідно до нього, можливість перегляду рішень є значно обмеженою та стосується лише тих випадків, в яких переглянутим судовим рішенням було задоволено позовні вимоги, а сутність вимог передбачає можливість його виконання. Однак, при такому підході незрозуміло, яким чином перегляд рішення за виключними обставинами відповідатиме формі дії рішення КСУ в часі, а також підходу до поваги до остаточного судового рішення, сформованого в практиці Верховного Суду.

Відповідно, конкретизація на нормативному рівні фільтрів для можливості перегляду рішень за виключними обставинами потребуватиме зміни практики Верховного Суду. Примітно, що відповідно до практики ЄСПЛ: «принцип правової визначеності (res judicata) сам собою не вимагає від національних судів дотримуватися прецедентів у схожих справах; досягнення послідовності законодавства може зайняти певний час, а тому існування періодів суперечливої судової практики допускається, якщо така судова практика не підриває юридичної визначеності» [26];

2) Другий підхід передбачає посилення акценту на індивідуальне значення рішення КСУ для скаржника та потребує чіткого розмежування на нормативному рівні, які рішення слід вважати такими, що підлягають виконанню, а які рішення не підлягають виконанню в контексті перегляду за виключними обставинами. Такий підхід передбачає закріплення на нормативному рівні «розширеного тлумачення» меж виконання судового рішення та передбачає можливість перегляду рішень як таких, якими задоволено, так і таких, якими відмовлено в задоволені позовних вимог.

Разом з тим, відповідний підхід також не узгоджується з формою дії рішення КСУ в часі, закріпленою в Конституції України та в Законі України «Про Конституційний Суд України». Так само, зазначений підхід не дає відповіді на питання, яким чином перегляд рішення за виключними обставинами узгоджується з принципом правової визначеності в тому вигляді, як наразі він тлумачиться Верховним Судом.

Вважаємо, що оцінюючи питання конкретизації фільтрів «виконуваності судового рішення» для доступу до інституту перегляду рішень за виключними обставинами, слід дочекатись майбутніх висновків КСУ та визначати на нормативному рівні модель «виконуваності» враховуючи позиції КСУ. Не можна виключати, що Конституційний Суд України стане на бік позиції Верховного Суду в питанні визначення, яке рішення вважається виконаним (хоча й наголошуємо, що такий підхід потребує перегляду усталених позицій Верховного Суду з метою їх узгодження з принципом правової визначеності та дії рішення КСУ у часі).

Разом з тим, проблему балансу між повагою до остаточного судового рішення, дії рішення КСУ в часі та забезпечення права скаржника на ефективність захисту своїх прав через інститут конституційної скарги слід розглядати з концепції аналізу самого змісту рішення КСУ та класифікації таких рішень відповідно до загального чи змішаного характеру (тобто наявності або відсутності в тексті рішення опису порушень суб'єктивних прав скаржника як індивідуального суб'єкта права).

Окремої уваги заслуговує той факт, що впроваджуючи інститут перегляду судових рішень за виключними обставинами, законодавець не врегулював можливість перегляду рішень про притягнення особи до адміністративної відповідальності відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [27]. Вважаємо відповідну проблему важливою для подальшого дослідження, оскільки, враховуючи практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та думки практиків, за характером негативних правообмежувальних наслідків, адміністративна відповідальність подібна до кримінальної та має розглядатись в контексті «кримінального обвинувачення» в розумінні статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [28].

Відповідно, у вирішенні питання про забезпечення права особи на перегляд за виключними обставинами рішень про притягнення до адміністративної відповідальності в межах КУпАП можна було б обмежитись доповненням КУпАП нормами, аналогічними за своїм змістом нормам КПК України.

Разом із тим, аналізуючи зміст КУпАП, можемо дійти висновку, що специфіка перегляду за виключними обставинами рішень, винесених в межах КУпАП, полягає у неоднорідному порядку оскарження рішень про притягнення до адміністративної відповідальності. Зокрема, відповідно до змісту ст. 288 КУпАП постанову про адміністративне правопорушення, винесену адміністративним органом, може бути оскаржено в районний, районний у місті, міський чи міськрайонний суд, у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України, з особливостями, встановленими цим Кодексом [27].

Однак більш невизначеною є ситуація, за якою особа притягується до адміністративної відповідальності на підставі судового рішення безпосередньо в порядку передбаченому КУпАП. Як показує судова практика, суди допускають, що перегляд судових рішень за виключними обставинами у справах про адміністративні правопорушення може бути здійснено за аналогією закону відповідно до положень кримінального процесуального законодавства [29]. Разом із тим, на нашу думку, застосування аналогії права в процесуальних нормах лише підкреслює наявність правової проблеми, а саме прогалини в КУпАП. В умовах значимості процедури притягнення особи до адміністративної відповідальності в чіткій відповідності до закону, вважаємо тенденцію застосування аналогії права в адміністративному та кримінальному процесі небезпечною, а отже регулювання інституту перегляду судових рішень за виключними обставинами має бути чітко регламентовано в КУпАП.

Висновки. Таким чином, діюча комплексна модель інституту конституційної скарги в Україні не є досконалою, не узгоджується з науковими доктринами відносно сутності та характеру такого інституту та потребує реформування.

Для забезпечення балансу між публічним та індивідуальним характером рішень Конституційного Суду України необхідно визнати та подолати протиріччя між науковою спільнотою та судовою гілкою влади. Визнаючи беззаперечний авторитет судової влади та сформований підхід до розуміння місця рішення Конституційного Суду України в системі перегляду судових рішень, вважаємо за необхідне сформувати та закріпити на законодавчому рівні компромісні фільтри для перегляду судових рішень за виключними обставинами. Зокрема, необхідно визначити, що перегляду за виключними обставинами підлягають рішення у тих справах, в яких після остаточного судового рішення було подано конституційну скаргу, а рішення КСУ за наслідками розгляду такої скарги має індивідуальний характер і встановлює порушення прав та інтересів конкретного заявника.

Разом з тим, запропонований нами підхід не заперечує того факту, що виключний та особливий характер рішень Конституційного Суду України вимагає від національних судів більш індивідуального підходу до вивчення кожного рішення КСУ у кожній справі та більш детального обґрунтування відмови у перегляді судових рішень за виключними обставинами. Відповідно, вважаємо недопустимим застосування раніше сформованих позицій Верховного Суду

у попередніх випадках до нових заяв про перегляд судових рішень, з огляду на унікальні та специфічні висновки Конституційного Суду, які останній робить в кожному окремому рішенні.

Окремої уваги заслуговує необхідність забезпечення визначеного та зрозумілого порядку перегляду за виключними обставинами судових рішень у справах про притягнення особи до відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення. Вважаємо, що в подібних справах допустимо впровадити порядок перегляду, аналогічний з порядком, передбаченим в КПК України. Разом із тим, з метою забезпечення правової визначеності, такий порядок має бути чітко закріплений в нормах КУпАП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80/ed20160930#n5291 (дата звернення 30.03.2024 р.).
2. Городовенко В. Ефективність конституційної скарги як засобу правового захисту в аспекті новел практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 6. С. 118–127.
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 20.09.2023 р. у справі № 815/5049/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 113604867 (дата звернення 30.03.2024 р.).
4. Гультай М.М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні: автореф. дис. … доктор юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2014. 43 с.
5. Єзеров А. Конституційна скарга і виключні обставини для перегляду справ. *Судово-юридична газета*. 2020. URL: https://sud.ua/ ru/news/blog/153161-konstitutsiyna-skarga-i-viklyuchni-obstavini-dlya-pereglyadu-sprav (дата звернення 30.03.2024 р.).
6. Терлецький Д. Юридично значущі наслідки рішень Конституційного Суду України у кримінальному провадженні. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 4. С. 101–114.
7. Барабаш Ю., Берченко Г. Ефективність індивідуальної конституційної скарги як засобу захисту прав особи в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 9–21.
8. Совгиря О. Конституційна скарга як спосіб захисту конституційних прав та свобод осіб у податкових правовідносинах. *Право України*. 2018. № 12. С. 148–162.
9. Щербанюк О.В. Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 93–99.
10. Кулявець О.С. Проблеми виконання рішень Конституційного Суду України у справах за конституційними Скаргами. Н*аукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2021. № 31. С. 54–61.
11. Бесчастний В., Терлецький Д., Запорожець В. Конституційна скарга: у пошуках балансу між публічним та приватним інтересом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 22–34.
12. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19/ed20171003#Text (дата звернення 30.03.2024 р.).
13. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 30.03.2024 р.).
14. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення 30.03.2024 р.).
15. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV: станом на 15.12.2017 р./ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2747-15#Text (дата звернення 30.03.2024 р.).
16. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 30.03.2024 р.).
17. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 20.02.2020 р. у справі № 808/1628/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87758201 (дата звернення 30.03.2024 р.).

18. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 14.05.2020 р. у справі № 808/1628/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89251033 (дата звернення 30.03.2024 р.).
19. Суд розпочав розгляд справи щодо конституційності окремого припису КАС України про перегляд судових рішень за виключною обставиною у разі, якщо рішення суду ще не виконане. *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України*. URL: https://ccu.gov.ua/novyna/sud-rozpochav-rozglyad-spravy-shchodo-konstytuciynosti-okremogo-pryysu-kas-ukrayiny-pro (дата звернення 30.03.2024 р.).
20. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 25.03.2020 р. у справі № 808/1628/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88739736 (дата звернення 30.03.2024 р.).
21. Конституційна скарга в діяльності адвоката/ М.І. Ставнійчук та ін. Харків: Фактор, 2019. 96 с.
22. Закон України «Про Конституційний Суд України»: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text (дата звернення 30.03.2024 р.).
23. Реєстр рішень Конституційного Суду України. *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України* URL: https://ccu.gov.ua/storinka/rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny (дата звернення 30.03.2024 р.).
24. Єзеров А. Неконституційність закону як підстава для перегляду судових рішень за виключними обставинами в адміністративному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2020. № 3. С. 112–124.
25. Віткаускас Д., Диков Г. Захист права на справедливий суд відповідно до Європейської конвенції з прав людини Київ: Pronto Print, 2018. 188 с.
26. Рішення ЄСПЛ у справі «Волохи проти України» (Заява № 23543/02). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138#Text (дата звернення 30.03.2024 р.).
27. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1994 р. № 8073-2-X/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення 30.03.2024 р.).
28. Пархоменко П. Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ. *Вища школа адвокатури*. 2023. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/zastosuvannia-konvenciyi-pro-zaxist-prav-liudini-i-osnovopoloznix-svobod-ta-praktiki-jespl (дата звернення 30.03.2024 р.).
29. Постанова Київського апеляційного суду від 26.04.2021 р. у справі № 760/31723/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96545323 (дата звернення 30.03.2024 р.).

РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.721
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.16

ЮРИСДИКЦІЙНА ФОРМА ЗАХИСТУ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Болдирева В.М.,
доцент МКА, ст. викладач кафедри «Правознавство»
Північноукраїнського інституту імені Героїв Крут
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»

Болдирева В.М. Юрисдикційна форма захисту корпоративних прав за законодавством України.

Статтю присвячено висвітленню юрисдикційної форми захисту корпоративних прав за законодавством України. Так, було зосереджено увагу на природі корпоративних прав, розгляді форм захисту корпоративних прав, який полягає у встановленні допустимих дій, передбачених законом або договором, які спрямовані на попередження, припинення та відновлення порушених прав.

Авторкою розглянуто форми (юрисдикційні та неюрисдикційні), способи (визнання права, стягнення заборгованості, заборона вчиняти певні дії тощо) та засоби (скарга, позовна заява тощо), які використовуються при вирішенні категорії захисту.

Окрім цього, авторка дослідила питання того, що форма правового захисту є складовою категорії захисту, яка має охоронну природу і залежить від матеріально-правових вимог. Проте, вибір форми захисту залежить від суб'єкта звернення за захистом, об'єкта захисту та матеріально-правової вимоги і лише у сукупності таких складових можна говорити про форми захисту корпоративних прав. Важливо зазначити, що загальний та спеціальний порядки включаються у форму захисту. Загальний порядок захисту полягає в процедурі, яку виконують господарські суди за допомогою позовного провадження, оскільки законодавство чітко визначає, що корпоративні спори мають виключну підсудність до господарських судів. Під поняттям спеціального порядку захисту корпоративних прав розуміється адміністративний порядок, який застосовується у процедурному порядку шляхом звернення до вищого органу чи посадової особи з метою захисту корпоративних прав.

Авторка запропонувала до розгляду різні способи захисту прав акціонерів у корпоративних відносинах, які сприяють забезпеченню стабільності, зростанню та розвитку корпоративних відносин, використовуючи адміністративну та несудову форми захисту. Зокрема, це може бути внутрішній (корпоративний) самозахист, звернення до ДКЦПФР (адміністративний, позасудовий порядок), використання судового порядку.

Так, було визначено, що основними нормативно-правовими актами, які регулюють корпоративні права в Україні, є Цивільний кодекс України, Закон України «Про акціонерні товариства» та інші спеціалізовані закони та підзаконні акти. Законодавство України визначає юрисдикційні органи, які забезпечують захист корпоративних прав, а саме: суди загальної юрисдикції, арбітражні суди та Антимонопольний комітет України.

Ключові слова: корпоративні відносини, захист корпоративних прав, юрисдикційні та неюрисдикційні форми, форми захисту, способи захисту, засоби захисту.

Boldyreva V.M. Jurisdictional form of protection of corporate rights under the legislation of Ukraine.

The article is devoted to the coverage of the jurisdictional form of corporate rights protection under Ukrainian legislation. Thus, the author focuses on the nature of corporate rights, consideration of the forms of corporate rights protection, which consists in establishing permissible actions provided for by law or contract aimed at preventing, terminating and restoring violated rights.

The author examines the forms (jurisdictional and non-jurisdictional), methods (recognition of rights, debt collection, prohibition to perform certain actions, etc.) and means (complaint, statement of claim, etc.) used to resolve the category of protection.

In addition, the authors have investigated the issue that the form of legal protection is a component of the category of protection, which has a protective nature and depends on substantive legal requirements. However, the choice of the form of protection depends on the subject of protection, the object of protection and the substantive legal requirement, and only in the aggregate of such components can we talk about the forms of protection of corporate rights. It is important to note that general and special procedures are included in the form of protection. The general procedure for protection is the procedure performed by commercial courts through lawsuits, as the law clearly states that corporate disputes have exclusive jurisdiction over commercial courts. The concept of a special procedure for the protection of corporate rights is understood to mean an administrative procedure which is applied in a procedural manner by applying to a higher body or official with a view to protecting corporate rights.

The author proposes to consider various ways of protecting shareholders' rights in corporate relations which contribute to ensuring stability, growth and development of corporate relations using administrative and non-judicial forms of protection. In particular, this may include internal (corporate) self-defense, appeal to the SSMSC (administrative, out-of-court procedure), and the use of judicial proceedings.

Thus, it was determined that the main legal acts regulating corporate rights in Ukraine are the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Joint Stock Companies" and other specialized laws and regulations. Ukrainian legislation defines the jurisdictional bodies that ensure the protection of corporate rights, namely: courts of general jurisdiction, arbitration courts and the Antimonopoly Committee of Ukraine.

Key words: corporate relations, protection of corporate rights, jurisdictional and non-jurisdictional forms, forms of protection, methods of protection, remedies.

Постановка проблеми. Питання юрисдикційної форми захисту корпоративних прав за законодавством України є актуальним для багатьох, хто тим чи іншим способом стикаються із необхідністю захисту порушених прав. Досліджуючи поняття та правову природу корпоративних прав, варто відмітити, що термін «корпоративне право» є характерним для правових систем пострадянських держав. Слід згадати, що ані в європейських країнах, ані в Сполучених Штатах Америки не існує окремого терміна «корпоративні права». Замість цього, законодавство цих держав містить терміни «права акціонера» та «права учасника».

У зв'язку з цим виникають важливі питання щодо складових категорій правового захисту корпоративних прав, а саме таких, як форми (юрисдикційні та неюрисдикційні), способи (визнання права, стягнення заборгованості, заборона вчиняти певні дії тощо) та засоби (скарга, позовна заява тощо), які використовуються при вирішенні категорії захисту.

Метою даної роботи є розгляд форм захисту корпоративних прав, який полягає у встановленні допустимих дій, передбачених законом або договором, які спрямовані на попередження, припинення та відновлення порушених прав.

Стан опрацювання теми. Дослідження питання юрисдикційної форми захисту корпоративних прав за законодавством України привернуло увагу цілої низки видатних науковців. Серед них можна виділити таких дослідників як Лукач І.В., Борисова В.І., Коломоєць Т.О., Кібенко Є.Р., Тимченко Г.П. та інші.

Виклад основного матеріалу. Розгляд форм захисту полягає в встановленні допустимих дій, передбачених законом або договором, які спрямовані на попередження, припинення та відновлення порушених прав. Судовий або адміністративний порядок розглядається як форма захисту. Конституція України визначає, що суди здійснюють правосуддя виключно [1, с. 173].

Це також стосується корпоративних правовідносин. Згідно зі статтею 4 ЦПК України, будь-яка зацікавлена особа має право звернутися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права. Постановою Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 7 «Про посилення судового захисту прав і свобод людини та громадянина» передбачено, що всі дії судів мають бути спрямовані на захист прав та свобод людини [2, с. 2].

Форми (юрисдикційні та неюрисдикційні), способи (визнання права, стягнення заборгованості, заборона вчиняти певні дії тощо) та засоби (скарга, позовна заява тощо), які використовуються при вирішенні категорії захисту, є складовими категорії правового захисту.

Форми захисту розглядаються через процесуальну та процедурну діяльність, спрямовану на вирішення корпоративних конфліктів та спорів. Вибір форми захисту та суб'єкта, який здійснює захист, залежить від змісту охоронюваних прав.

Слід мати на увазі, що захист корпоративних прав може мати різні форми, а не обмежується лише судовою діяльністю. Це свідчить про специфіку захисту саме корпоративних прав у межах охоронного матеріального правовідношення, наприклад, між акціонером або засновником і господарським товариством.

Захист включає можливість уповноваженої особи використовувати законом дозволені за-

соби власного примусового впливу на правопорушника, зокрема, самозахист цивільних прав, застосування юридичних заходів оперативного впливу на правопорушника безпосередньо уповноваженою особою, а також можливість звернутися до компетентних державних або громадських органів з вимогою спонукання особи до певної поведінки.

Оскільки судовий захист не завжди ефективний, особи, які мають порушені суб'єктивні права та законні інтереси, можуть здійснювати самостійні активні дії, шукаючи альтернативні форми захисту.

Національне законодавство не містить чіткого визначення «захист права» та «форми захисту», і використовує різні терміни, такі як «порядок захисту» та «способи захисту». Однак, «засоби», «способи» та «форми» захисту є ключовими елементами системи захисту прав, але несуть різне смислове навантаження та мають різний зміст.

Перед визначенням правової природи поняття «форма захисту», важливо відокремити його від суміжних понять, таких як «процесуальна форма», «юридичний процес», «механізм захисту права», «спосіб захисту», «форма правового захисту» та «форма вирішення спорів». Це було відзначено В.В. Болговим у його дослідженнях [3, с. 30]. Форма захисту може бути розглянута в матеріальному та процесуальному плані.

У матеріальному розумінні, форма захисту суб'єктивного права визначає характер відновлення порушеного права або законного інтересу, або запобігання загрозі порушення. При цьому, виокремлюються такі форми захисту, як повне або часткове відновлення порушеного суб'єктивного права або законного інтересу, та запобігання загрозі їх порушення.

Захист суб'єктивного права, щодо процесуального аспекту, розглядається як порядок, у якому певний уповноважений орган (суб'єкт) здійснює захист як спеціальний вид правомірної діяльності.

Якщо розглядати форми правового захисту корпоративних прав, то нотаріальна форма захисту не є можливою через відсутність зв'язку між корпоративними спорами та нотаріатом як альтернативною формою захисту. Також важливо зазначити, що не кожна форма вирішення спору забезпечує правовий захист.

Отже, форма правового захисту є складовою категорії захисту, яка має охоронну природу і залежить від матеріально-правових вимог. Вона є елементом захисту, який опосередковується процесуальним або процедурним порядком, визначеним нормами матеріального та процесуального права, та спрямований на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів.

Використання певних форм захисту передбачає втручання третьої сторони, тому правозастосовна діяльність органів спеціально спрямована на втілення приписів юридичних норм в життя на основі використання наданих відповідним органам повноважень.

Однак, варто зазначити, що форма правового захисту не є тотожним поняттям із процесуальною формою, процедурним порядком, юридичним процесом, механізмом захисту права, способом захисту, формою вирішення спорів. Тому важливо чітко відмежовувати категорію «форма захисту суб'єктивного права» від інших суміжних категорій [4, с. 20].

Щодо видів захисту цивільних прав, можна зазначити, що найбільш загальним принципом класифікації форм захисту корпоративних прав є суб'єкт, який має право здійснювати захист суб'єктивних прав. За цим принципом, Г.П. Тимченко поділяє форми захисту на судову, альтернативну та нотаріальну. Однак, досі не існує єдності думок щодо класифікації форм захисту, і це питання залишається відкритим.

Сучасна правова доктрина та реформа судової системи в Україні, яка відбулася з прийняттям оновлених процесуальних кодексів, дозволяють на сьогодні деталізувати класифікацію форм захисту на загальний, спеціальний та виключний рівні.

Проте, вибір форми захисту залежить від суб'єкта звернення за захистом, об'єкта захисту та матеріально-правової вимоги. Лише у сукупності таких складових можна говорити про форми захисту корпоративних прав.

Учасники бізнес-відносин можуть застосовувати юридичні та неправові форми захисту своїх корпоративних прав. Юридична форма включає порядок захисту через господарські суди та відповідні дії, здійснені компетентним органом державної влади, таким як Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Цей орган є державним колегіальним органом, що підпорядковується Президенту України та є відповідальним перед Верховною Радою України. Важливо зазначити, що загальний та спеціальний порядки включаються у форму захисту.

Загальний порядок захисту полягає в процедурі, яку виконують господарські суди за допомогою позовного провадження, оскільки законодавство чітко визначає, що корпоративні спори мають виключну підсудність до господарських судів.

Згідно зі статтею 20 ГПК України, до компетенції господарських судів належать наступні категорії справ:

– суперечки, пов'язані з корпоративними відносинами, включаючи суперечки між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи або між юридичною особою

та її учасником (засновником, акціонером, членом), а також учасником, який вибув, пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням або припиненням діяльності цієї юридичної особи, крім трудових спорів;

– суперечки, пов'язані з угодами, які стосуються акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі, крім угод, що стосуються сімейних або спадкових правовідносин;

– суперечки між юридичною особою та її посадовою особою (включаючи посадову особу, повноваження якої припинені) щодо відшкодування збитків, заподіяних діями (або бездіяльністю) такої посадової особи, за позовом власника (учасника, акціонера) цієї юридичної особи, який подається в інтересах останньої.

Стаття 4 Господарського процесуального кодексу України передбачує право учасників корпоративних відносин звернутися до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів. Це право належить юридичним особам, фізичним особам - підприємцям, фізичним особам, які не є підприємцями, державним органам та органам місцевого самоврядування.

Згідно з Законом України «Про судоустрій і статус суддів», правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, які складають систему судоустрою в Україні, а саме: місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд. Місцеві господарські суди є окружними господарськими судами, які є судами першої інстанції.

У Верховному Суді працюють Велика Палата та чотири касаційні суди, включаючи Касаційний господарський суд, який обов'язково має створювати палату для вирішення справ, пов'язаних з корпоративними спорами, правами та цінними паперами. Важливо зауважити, що поділ справ на корпоративні спори та корпоративні права є науково необґрунтованим, оскільки справи, пов'язані з корпоративними правами, є частиною корпоративних спорів, тому не можна зазначати, що всі справи щодо цінних паперів належать до корпоративних спорів.

Під поняттям спеціального порядку захисту корпоративних прав розуміється адміністративний порядок, який застосовується у процедурному порядку шляхом звернення до вищого органу чи посадової особи з метою захисту корпоративних прав. Для цього можуть бути використані інститути національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, відповідно до Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30.10.1996 року [5] та Правил розгляду справ про порушення вимог законодавства на ринку цінних паперів та застосування санкцій, затверджених рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 11.12.2007 року [6, с. 317].

Адміністративний порядок захисту корпоративних прав характеризується тим, що конфлікт вирішується органом, який не є учасником спірного правовідношення, але має відповідні правові відносини з одним або декількома учасниками спірного правовідношення.

Згідно з Указом Президента України «Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку» від 23.11.2011 року зі змінами від 07.04.2015 року, НКЦПФР зобов'язана захищати права інвесторів шляхом запобігання та припинення порушень законодавства на ринку цінних паперів та акціонерних товариств і застосовувати санкції за порушення законодавства в межах своїх повноважень [7].

Адміністративний (спеціальний) порядок захисту корпоративних прав може призвести до припинення порушень у сфері корпоративних правовідносин. Один з прикладів - проведення нагляду за реєстрацією акціонерів, організація загальних зборів, проведення голосування та підведення підсумків голосування на загальних зборах акціонерних товариств за зверненням акціонера (акціонерів).

Прийнятим Рішенням № 1518 від 25.10.2012 р. Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) затверджений Порядок нагляду за реєстрацією акціонерів, проведенням загальних зборів, голосуванням та підбиттям підсумків на загальних зборах акціонерних товариств. Цей порядок забезпечує права акціонерів та може бути застосований як форма захисту, щоб дотримуватись регламентованої процедурної послідовності.

Адміністративний порядок захисту корпоративних прав може допомогти припинити порушення в цій сфері.

Звернення до державного органу за захистом, використовуючи адміністративний порядок захисту, передбачене й приписами ст. 17 ЦК України. Орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування має здійснювати захист цивільного права й інтересу, використовуючи способи захисту цивільних прав, передбачені ст. 16 ЦК України. При цьому перелік способів захисту носить не вичерпний характер.

Отже, у разі порушення корпоративних прав носії мають можливість вибору юрисдикційної форми захисту між судовим та адміністративним порядком захисту своїх прав, якщо такий порядок передбачений законом. Рішення, прийняте в адміністративному порядку, може бути оскаржене у суді (ч. 3 ст. 17 ЦК).

У своїх дослідженнях О.Р. Кібенко наводить різні способи захисту прав акціонерів у корпоративних відносинах, використовуючи адміністративну та несудову форми захисту. Зокрема, це може бути:

– внутрішній (корпоративний) самозахист;

– звернення до ДКЦПФР (адміністративний, позасудовий порядок);

– використання судового порядку [9, с. 132].

Важливо зазначити, що адміністративний порядок захисту, який реалізується органами виконавчої влади, є традиційним для публічно-правових відносин, як один з варіантів юрисдикційної форми. Однак, з урахуванням правового режиму господарських товариств та статусу учасників корпоративних відносин, можна зробити висновок про можливість застосування адміністративного порядку захисту у приватно-правових відносинах, пов'язаних з реалізацією корпоративних прав. Проте, не можна погодитися з позицією тих науковців, які відносять адміністративний примус до юрисдикційної форми захисту.

Отже, відповідно до концепції Т.Л. Коломоєць [10, с. 221], зовнішня форма адміністративного примусу в публічному праві може бути розділена на три типи: заходи адміністративного примусу, які пов'язані з правопорушенням; заходи, які не пов'язані із правопорушенням, але використовуються в надзвичайних ситуаціях; та попереджувальні заходи.

Отже, знову ми стикаємось з невизначеністю термінології та плутаниною понять «способи» та «засоби». Крім того, в цій позиції помилковість полягає у тому, що використання засобів для запобігання порушення прав - це сутність охоронного права.

Якщо ми розмовляємо про застосування примусу в корпоративних відносинах, то мова йде про юрисдикційну форму захисту в спеціальному (адміністративному) порядку та неюрисдикційну форму захисту через виключні порядки. Це може включати як публічно-правовий примус через НКЦПФР, так і приватно-правовий примус в рамках самозахисту. Тобто, не виключаючи можливості застосування примусу, варто зазначити, що цивільно-правовий примус може бути застосований у разі відсутності протиправних дій, проте лише в рамках охоронного права та при наявності протиправності дій в межах захисту корпоративного права.

Висновок. На підставі вищевикладеного ми можемо констатувати, що правова система України надає кілька механізмів захисту корпоративних прав, які сприяють забезпеченню стабільності, зростанню та розвитку корпоративних відносин. Основними нормативно-правовими актами, які регулюють корпоративні права в Україні, є Цивільний кодекс України, Закон України «Про акціонерні товариства» та інші спеціалізовані закони та підзаконні акти. Законодавство України визначає юрисдикційні органи, які забезпечують захист корпоративних прав, а саме: суди загальної юрисдикції, арбітражні суди та Антимонопольний комітет України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лукач І.В. Господарсько-правове регулювання корпоративних відносин в Україні: теоретичні проблеми : дис. ... докт. юр. наук: 12.00.04. Київ, 2016. 474 с.
2. Про посилення судового захисту прав і свобод людини і громадянина: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. *Вісник Верховного Суду України*. 1997. № 2. С. 2–4.
3. Борисова В.І. Органи управління юридичної особи як її інституціонально-функціональні представники. *Право України*. 2006. № 6. С. 97–102.
4. Тимченко Г.П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: дис. … канд. Юрид. наук: спец. 12.00.03. Національна академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2002. 205 с.
5. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні: Закон України від 30.10.1996 р. № 448/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/448/96-вр#Text (дата звернення: 15.04.2023).
6. Правила розгляду справ про порушення вимог законодавства на ринку цінних паперів та застосування санкцій: затв. рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 11.12.2007 р. № 2272. *Офіційний вісник України*. 2008. № 12. Ст. 317.
7. Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку: Указ Президента від 23.11.2011 р. *Урядовий кур'єр*. 2011. № 228.
8. Про затвердження Порядку нагляду за реєстрацією акціонерів, проведенням загальних зборів, голосуванням та підбиттям його підсумків на загальних зборах акціонерних товариств: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 25.10.2012 р. № 1518. *Офіційний вісник України* від 07.12.2012. 2012. № 91. Ст. 135.
9. Кібенко Є.Р. Корпоративне право України. Навчальний посібник. Х.: Еспада, 2019. 480 с.
10. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвідта практика реалізації: дис. …. д.ю.н.: 12.00.07. Запоріжжя, 2005. 455 с.

УДК [341.9:314.151.3-054.73](477:438)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.17

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В ПОЛЬЩІ: СОЦІАЛЬНІ ПРАВА БІЖЕНЦІВ

Брянкін А.С.,
курсант 2 курсу 1 групи,
Військово-юридичний інститут,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків
ORCID: 0009-0002-3641-6975

Брянкін А.С. Правовий захист громадян України в Польщі: соціальні права біженців.

У статті проводиться науково-практичне дослідження соціально-правових аспектів щодо захисту українських біженців у Польщі. Одним із найважливіших аспектів цієї допомоги є надання житла та інших соціальних потреб для українців, які отримали правовий статус PESEL UKR у Польщі. Українці з PESEL UKR мають право на безкоштовне медичне обслуговування, а в галузі освіти діти шкільного віку мають право на отримання безкоштовної освіти в польських школах. Однак, з'ясована наявність серйозних проблем у доступі до соціальних послуг та пільг. Багато біженців стикаються з перешкодами у їх отриманні, такими як: бюрократичні перепони, недостатній інформаційний супровід та непрозорі процедури отримання гарантій, що ставить під сумнів їхню реальну доступність та ефективність. Крім того, біженці часто стикаються зі складнощами влаштування на роботу або отримання необхідної допомоги у зв'язку з недостатнім рівнем фінансової підтримки у наданні соціальних послуг. На жаль, несвоєчасний доступ до здобуття цих можливостей стає великою вадою в інтеграції біженців у нове суспільство.

Проаналізовано міжнародно-правові документи у сфері захисту біженців, зокрема Женевську конвенцію про статус біженців та інші відповідні нормативно-правові акти, які встановлюють права та обов'язки держав щодо захисту осіб, які шукають притулок. Країни-підписанти Женевської конвенції зобов'язані надавати біженцям не лише притулок, а й забезпечувати їхні права, включаючи соціальні.

Констатовано, що механізм та політика забезпечення соціальних прав біженців у Польщі потребує подальшого як нормативного так і практичного вдосконалення. Запропоновані шляхи вирішення: спрощення процедури отримання статусу біженця та соціальних пільг, шляхом організаційно-правової реформи; забезпечення адекватної фінансової підтримки на важливі соціальні потреби біженців, таких як житло; посилення інформаційної підтримки та інформованості біженців.

Визначено, що тільки комплексний та системний підхід може забезпечити гідне та безпечне існування для українських біженців у Польщі з урахуванням міжнародних стандартів прав людини та свобод людини.

Ключові слова: біженці, соціальні права, правовий захист, правовий статус, громадяни України, притулок в Польщі.

Bryankin A.S. Legal protection of Ukrainian citizens in Poland: social rights of refugees.

The article conducts a scientific and practical study of social and legal aspects of the protection of Ukrainian refugees in Poland. One of the most important aspects of this assistance is the provision of housing and other social needs for Ukrainians who have received the legal status of PESEL UKR in Poland. Ukrainians with PESEL UKR have the right to free medical care, and in the field of education, school-age children have the right to free education in Polish schools. Many refugees face obstacles in obtaining them, such as: bureaucratic obstacles, insufficient information support and non-transparent procedures for obtaining guarantees, which calls into question their real availability and effectiveness. In addition, refugees often face difficulties in finding a job or receiving the necessary assistance due to the insufficient level of financial support in the provision of social services. Unfortunately, late access to these opportunities becomes a major handicap in the integration of refugees into the new society.

International legal documents in the field of refugee protection have been analyzed, in particular the Geneva Convention on the Status of Refugees and other relevant normative legal acts, which establish the rights and obligations of states regarding the protection of asylum seekers. The signatory countries of the Geneva Convention are obliged to provide refugees not only with asylum,

but also to ensure their rights, including social rights.

It was established that the mechanism and policy of ensuring the social rights of refugees in Poland needs further both normative and practical improvement. The following solutions were proposed: simplification of the procedure for obtaining refugee status and social benefits through organizational and legal reform; ensuring adequate financial support for important social needs of refugees, such as housing; strengthening of informational support and awareness of refugees.

Key words: refugees, social rights of refugees, legal protection, legal status, citizens of Ukraine, asylum in Poland.

Постановка проблеми. У зв'язку з нестабільним політичним становищем нашої країни, значна кількість українців змушена шукати притулок та захист у сусідній Польщі. Міжнародно-правове регулювання прав біженців, зокрема згідно з Женевською конвенцією, надає їм певні права та захист, однак реалізація цих механізмів може зустрічати виклики через конкретні національно-політичні та соціально-економічні умови країни перебування. Сполучністю предмету регулювання є питання доступу біженців до соціальних прав та послуг у Польщі. Створення сприятливих умов для забезпечення цих прав є важливим елементом їхньої інтеграції та захисту у новій країні місця перебування.

Таким чином, дослідження проблем правового захисту громадян України в Польщі, зокрема щодо їхніх соціальних прав у правовому статусі біженців, відкриває можливості для розробки та впровадження ефективних стратегій і заходів, спрямованих на поліпшення ситуації та забезпечення гідного та безпечного життя цієї вразливої категорії населення.

Стан опрацювання цієї проблематики вказує на те, що вона є предметом уваги як науковців, так і практиків з різних галузей наукового й практичного дослідження. Науково-практичний аналіз проблемних питань проводиться в різних аспектах, від теоретичного розуміння до практичного застосування, що підтверджує актуальність теми і її важливість.

У роботі з проблематики правового захисту громадян України в Польщі, у контексті їхніх соціальних прав як біженців, значну роль відіграють науковці та практики, які вивчають та аналізують цю тему з різних точок зору, серед яких треба відзначити Олексій Заманов, Ірина Головенко, Марія Джонсон та інші.

Метою статті дослідити проблеми правового захисту громадян України в Польщі, зокрема щодо їхніх соціальних прав як біженців, виявити основні виклики та перешкоди, які виникають у процесі інтеграції та забезпечення їхнього повноцінного захисту, а також запропонувати конкретні рекомендації та шляхи вирішення виявлених проблем шляхом системних підходів та співпраці.

Виклад основного матеріалу. Категорія «біженці» відповідно до законодавства України має змістовне наповнення як громадяни, які пересуваються з однієї країни до іншої через страх, що їм загрожує насильство, переслідування, війна або інші небезпеки у своїй домівці. Для цього застосовується захист від переслідування або насильства з боку власного уряду або інших осіб чи груп. Зазначені особи шукають притулок та захист у країні, де їм буде надано правовий статус біженця і де вони можуть жити безпечно. Згідно зі стандартами міжнародного права, такими, як Женевська конвенція про статус біженців [1], біженці мають певні права і захист, включаючи право на притулок, безпечне життя та свободу від переслідування. Також, багато країн зобов'язані дотримуватися міжнародних стандартів та надавати біженцям правовий захист та підтримку.

Згідно зі статтею 1 А (2) Женевської конвенції про статус біженців, біженцем є особа, яка має: «…обґрунтовані побоювання, що вона може стати жертвою переслідування через свою расову, релігійну, національну, групову чи політичну приналежність, або через свої політичні переконання, знаходячись за межами своєї країни походження та не маючи можливості або не бажаючи користуватися її захистом через ці побоювання. Також, особа, що не має визначеного громадянства та перебуває за межами країни, де вона звичайно проживала, унаслідок подібних обставин, може бути визнана біженцем, який не має можливості або не бажає повертатися у своє колишнє місце проживання через такі побоювання…» [1].

Слід зазначити, що Посольство України в Республіці Польща застерігає щодо певних нюансів у процесі отримання правового статусу біженця, таких як: відсутність паспорта громадянина, оскільки він знімається під час подання заяви на отримання правового статусу біженця та до отримання рішення про надання такого статусу; довготривалий бюрократичний процес, який може тривати від шести місяців до року; обмеження щодо працевлаштування протягом перших шести місяців [2].

Правовий захист громадян України в Польщі, зокрема щодо їхніх соціальних прав як біженців, становить складну та актуальну проблему в контексті сучасних міграційних та політичних викликів. Військові конфлікти та нестабільність на території України спонукають значну кількість громадян шукати притулок та захист у сусідній Польщі. Однак, відповідно до міжна-

родного права, в тому числі зазначеної вище Женевської конвенції, країни-члени зобов'язані надавати біженцям не лише притулок, а й забезпечувати їхні права, включаючи соціальні. Соціальні права біженців в Польщі включають доступ до житла, освіти, медичних послуг та інших соціальних пільг. На жаль, несвоєчасний доступ до цих прав може стати перешкодою для інтеграції біженців у нове суспільство та підвищити їхню вразливість. Біженці часто стикаються зі складнощами у процесі отримання необхідної допомоги та підтримки через недостатність ресурсів або недостатню інформаційну підтримку. Політика надання соціальних прав біженцям в Польщі потребує подальшого вдосконалення механізмів захисту. Наприклад, необхідно забезпечити ефективну координацію між урядовими органами та неприбутковими організаціями для забезпечення доступу біженців до основних соціальних послуг та прав. Також, важливо здійснювати систематичний моніторинг та оцінку ефективності програм і політики з метою виявлення та усунення можливих недоліків. Так, правовий захист громадян України в Польщі стосовно їхніх соціальних прав як біженців вимагає комплексного організаційно-правового підходу вирішення відповідних питань. Лише шляхом спільних зусиль урядових та громадських структур можна забезпечити гідні умови для інтеграції біженців і забезпечити їхній повноцінний захист та добробут у новому середовищі.

Внаслідок війни в Україні значна кількість українців була змушена шукати притулку в Польщі. Польський уряд розробив ряд організаційно-правових заходів, спрямованих на надання допомоги українським біженцям, включаючи доступ до соціальних гарантій. Основні соціальні права, що надаються – це допомога на проживання, тобто, українці, які отримали статус PESEL UKR, можуть очікувати на щомісячну допомогу на проживання протягом 18 місяців [3]. Сума допомоги залежить від складу сім'ї. Також українці з PESEL UKR мають право на безкоштовне медичне обслуговування в Польщі, а в галузі освіти діти шкільного віку українського походження мають право на отримання безкоштовної освіти в польських школах. Сім'ї з українськими дітьми можуть отримувати щомісячну допомогу на кожну дитину. Українці з PESEL UKR можуть легально працювати в Польщі без отримання спеціального дозволу на роботу. Для отримання статусу PESEL UKR українці повинні звернутися до відповідного пункту прийому заявок.

Проблема правового захисту громадян України в Польщі, зокрема щодо їхніх соціальних прав як біженців, є однією з найактуальніших у сучасному міжнародному контексті. Переслідування, війни та інші форми насильства примушують значну кількість українців шукати притулку та захист в сусідній Польщі. Незважаючи на зусилля польського уряду у наданні допомоги біженцям, існують серйозні проблеми, пов'язані з правовим захистом їхніх соціальних прав. Однією з головних проблем є складнощі у доступі до соціальних послуг та пільг. Не зважаючи на наявність різноманітних програм допомоги, багато біженців стикаються з бюрократичними перешкодами, недостатнім інформаційним супроводом та непрозорими процедурами отримання необхідних гарантій.

Другою проблемою є недостатність ресурсів та кваліфікованого персоналу для забезпечення адекватної підтримки біженцям у процесі інтеграції. Наприклад, недостатність фінансування для надання адекватного житла, медичного обслуговування та освіти для біженців та їхніх сімей. Крім того, існує проблема з розумінням та захистом прав біженців на ринку праці. Багато українців, що шукають притулок в Польщі, зіштовхуються з обмеженнями та перешкодами у здобутті роботи, що часто веде до їхньої економічної вразливості та залежності від соціальних допомог. Отже, необхідно забезпечити ефективну координацію між урядовими та неприбутковими організаціями, збільшити фінансову підтримку для програм інтеграції та надання соціальних послуг, а також удосконалити законодавство щодо прав біженців на ринку праці. Тільки таким чином можна забезпечити гідне та безпечне життя для українських біженців у Польщі.

Висновки. Проблема правового захисту громадян України в Польщі, зокрема щодо їхніх соціальних прав як біженців, вимагає комплексного та системного підходу для її вирішення. Існують декілька ключових шляхів, які можуть сприяти поліпшенню ситуації та забезпечити гідне та безпечне існування для українських біженців в Польщі.

По-перше, необхідно здійснити організаційно-правову реформу бюрократичних процедур та зробити їх більш прозорими та доступними для біженців. Це включає зменшення процедурного навантаження та терміну отримання правового статусу біженця, спрощений алгоритм отримання дозволів на роботу та доступ до соціальних послуг. Зменшення адміністративних перешкод сприятиме більш ефективній інтеграції біженців у польське суспільство та забезпечить більш високий рівень гарантій щодо їхніх соціальних прав.

По-друге, потрібно забезпечити збільшення фінансової підтримки програм інтеграції та надання соціальних послуг для біженців. Це включає виділення додаткових коштів на будівництво житла, надання медичних послуг та освітніх

можливостей для дітей. Забезпечення належної фінансової бази для таких програм допоможе зменшити економічну та соціальну вразливість біженців, зробивши їхнє перебування в Польщі більш стабільним і комфортним.

По-третє, важливо підвищити рівень освіченості та інформованості біженців щодо їхніх соціальних прав та можливостей у Польщі. Це включає організацію навчальних та інформаційних заходів. Це можна зробити шляхом організації освітніх, інформаційних заходів, публікації навчальних матеріалів у доступних мовах та активної співпраці з міжнародними та місцевими громадськими організаціями.

Для цього всього необхідно забезпечити ефективну координацію зусиль урядових органів, громадських організацій та міжнародних партнерів для забезпечення доступу біженців до основних соціальних послуг та пільг. Крім того, важливо забезпечити належну фінансову підтримку програм інтеграції та надання соціальних послуг для біженців та їхніх сімей шляхос взаємодії договірних держав, а саме держави громадянства та держави перебування.

Таким чином, розв'язання проблеми правового захисту громадян України в Польщі, зокрема щодо їхніх соціальних прав як біженців, потребує поєднання зусиль урядових органів, громадських організацій та міжнародних партнерів. Тільки таким способом можна досягти значного прогресу в цьому питанні та забезпечити відповідність міжнародним стандартам прав і свобод людини, зокрема для осіб, які шукають притулок у Польщі з правовим статусом біженців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про статус біженців: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 28.07.1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/%20995_011.#Text (дата звернення: 09.04.2024).
2. Тимчасовий захист/статус біженця чи легальне перебування 90 днів? Посольство України в Республіці Польща. URL: https://poland.mfa.gov.ua/konsulski-pitannya/informaciya-dlya-gromadyan-ukrayini-yaki-pribuli-do-polshchi-ryatuyuchis-vid-vijni/timchasovij-zahist-chi-status-bizhencya (дата звернення: 09.04.2024).
3. Тимчасовий захист у Польщі для громадян України. URL: https://legalaid.ua/ua/tymchasovyj-zahyst-u-polshhi-dlya-gromadyan-ukrayiny/ (дата звернення: 09.04.2024).

УДК 347.44(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.18

КОНВАЛІДАЦІЯ ПРАВОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ПІД ВПЛИВОМ ПОМИЛКИ

Бус К.І.,
аспірантка кафедри цивільного права і процесу
юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0009-0008-3269-7451

Бус К.І. Конвалідація правочину, вчиненого під впливом помилки.

Наукове дослідження охоплює правові питання, що пов'язані з конвалідацією правочину, вчиненого під впливом помилки, як одного із плеяди дефективних юридичних актів за критерієм волі.

Актуальність дослідження полягає у відсутності системного та комплексного вивчення питання, пов'язаного із конвалідацією правочину, вчиненого під впливом помилки, що зумовлює потребу звертатися до сторінок юридичної літератури, на яких викладені наукові концепції вітчизняних вчених-цивілістів, а також, безумовно, до чинного законодавства та правових позицій національних судів, які надавали правову оцінку правовідносинам у подібних ситуаціях. Такий багатогранний підхід надасть більш чітке розуміння можливості застосування процедури конвалідації правочину, вчиненого під впливом помилки.

Здійснюючи наукове дослідження, авторкою проаналізовано праці українських науковців, національне законодавство, а також судову практику з метою з'ясування правової природи правочину, вчиненого під впливом помилки, а також випадки, за яких такий правочин вірогідно може бути «зцілений», тобто конвалідований.

За результатами проведеного дослідження авторка дійшла висновку, що сучасне цивільне законодавство за певних умов та обставин допускає і не забороняє конвалідацію правочину, вчиненого під впливом помилки, що у свою чергу забезпечить буття, виконання та отримання правомірних наслідків добросовісними учасниками договірних зобов'язань.

Авторка переконана, що конвалідація може бути застосована до правочину, вчиненого під впливом помилки, зважаючи на діючу редакцію ст. 229 Цивільного кодексу України, яка застосовує такі підходи у розмежуванні значення помилки як «істотність» та «неістотність». В дослідженні враховано, що сучасний український законодавець стосовно мотивів правочину вживає техніко-юридичний прийом «не має істотного значення». Авторка вважає, що правове питання конвалідації правочину, вчиненого під впливом помилки, заслуговує окремої уваги та правового висвітлення на сторінках Цивільного кодексу України.

Ключові слова: конвалідація недійсного правочину, оспорюваний правочин, помилка, помилка щодо природи правочину, помилка щодо прав та обов'язків сторін, помилка щодо якостей і властивостей майна, помилка щодо мотивів правочину.

Bus K. Convalidation of a deed committed under the influence of an error.

Scientific research covers legal issues related to the convalidation of a deed committed under the influence of a mistake, as one of the galaxy of defective legal acts according to the criterion of will.

The relevance of the study lies in the lack of a systematic and comprehensive study of the issue related to the convalidation of a deed committed under the influence of a mistake, which necessitates the need to turn to the pages of legal literature, which contain the scientific concepts of domestic civilian scientists, as well as, of course, to the current legislation and legal positions of national courts, which provided a legal assessment of legal relations in similar situations. Such a multifaceted approach will provide a clearer understanding of the possibility of applying the procedure for convalidating a deed committed under the influence of an error.

Carrying out scientific research, the author analyzed the works of Ukrainian scientists, national legislation, as well as judicial practice in order to clarify the legal nature of the deed committed under the influence of a mistake, as well as cases in which such a deed can probably be «cured», that is, convalidated.

Based on the results of the research, the author came to the conclusion that modern civil legislation, under certain conditions and circumstances, allows and does not prohibit the convalidation of a deed made under the influence of a mistake, which in turn will ensure the existence, performance and receipt of legitimate consequences by bona fide participants of contractual obligations.

The author is convinced that convalidation can be applied to a deed committed under the influence of an error, taking into account the current version of Article 229 of the Civil Code of Ukraine, which uses such approaches in distinguishing the meaning of an error as «significance» and «irrelevance». The study takes into account that the modern Ukrainian legislator uses a technical-legal method «of no significant importance» regarding the motives of the deed. The author believes that the legal issue of convalidation of a deed committed under the influence of a mistake deserves separate attention and legal coverage on the pages of the Civil Code of Ukraine.

Key words: convalidation of an invalid deed, disputed deed, mistake, mistake regarding the nature of the deed, mistake regarding the rights and obligations of the parties, mistake regarding the qualities and properties of the property, mistake regarding the motives of the deed.

Постановка проблеми. Чинне цивільне законодавство не містить положень, які розкривають правову природу конвалідації правочину, вчиненого під впливом помилки. Натомість діюча редакція Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) містить опосередковану норму, яка вирізняє істотне та неістотне значення помилки. Наведене свідчить про те, що в умовах рекодифікації національного цивільного законодавства вагомого значення набуде закріплення теоретичних та практичних понять, що нададуть змогу «зцілити» правочин, вчинений під впливом помилки, на умовах, які відповідають справжній волі та волевиявленню добросовісних учасників договірних зобов'язань в умовах об'єктивної дійсності. Таким правовим механізмом може слугувати конвалідація правочину, вчиненого під впливом помилки.

Метою дослідження є комплексний та системний аналіз праць вітчизняних вчених-цивілістів, чинного законодавства України та судової практики, що за допомогою логічних методів (узагальнення, абстрагування, аналізу та синтезу) нададуть змогу з'ясувати сутність та правову характеристику конвалідації правочину, вчиненого під впливом помилки.

Стан опрацювання проблематики. Конвалідація правочину, вчиненого під впливом помилки, не знайшла свого законодавчого висвітлення у ЦК України, проте до даного питання на доктринальному рівні неодноразово звертались А.С. Бахаєва, Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, О.О. Гайдулін, І.В. Давидова, О.І. Длугош, В. Котис, В.І. Крат, В.О. Кучер, І.А. Лавріненко, М. Пленюк, А.В. Коструба, Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова, які у своїх працях висловили думки та міркування з приводу даного питання. Поряд з цим, станом на сьогоднішній день відсутні комплексні та системні дослідження даної проблематики, а відтак окремі правові аспекти потребують додаткового наукового висвітлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пріоритетне місце у сфері договірних правовідносин займає питання захисту прав та охоронюваних законом інтересів його учасників. Більше того, особа, вчиняючи правочин, розраховує на правовий баланс між своїми діями та діями, визначеними правочином, справедливо очікуючи отримати бажані наслідки та результат. Коли ж такий баланс порушується, постає необхідність у пошуку механізмів, що спроможні захистити добросовісних учасників договірних правовідносин.

Як ми вже неодноразово досліджували, механізмом, який здатен захистити права та охоронювані законом інтереси сторін договору (заінтересованих осіб), слугує конвалідація недійсних правочинів, під якою ми розуміємо надання юридичної сили недійсному правочину з моменту його вчинення з врахуванням вимог, закріплених у ст. 203 ЦК України.

На наше глибоке переконання, конвалідувати можна більшість правочинів, які містять у собі котрийсь із дефектів: форми, суб'єктного складу, волі, змісту, порядку укладення.

Зокрема, вольовий аспект у договірних правовідносинах знаходить своє відображення у частині третій ст. 203 ЦК України, згідно з якою, «волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі» [14].

З цього приводу В.Котис, розмірковувала над поняттями «волі» та «волевиявлення», узагальнивши, що «це ті важливі чинники, без яких неможливе вчинення правочинів, договорів чи здійснення будь-якої підприємницької діяльності, дійсність яких повинна обов'язково поєднуватись з гармонізацією волі та її зовнішнім вираженням» [6, с. 178].

Коли поняття «волі», як своєрідного «бастіону» суб'єктивних намірів особи, переходить у площину «зовнішнього вираження», мова вже йде про поведінку (волевиявлення), як правомочність певної особи вчиняти ті чи інші дії в межах договірних правовідносин, чи утриматися від певних дій.

Традиційне суб'єктивне цивільне право, на думку Є.О. Харитонова, Н.О. Саніахметової, «характеризується через так звану «тріаду» можливостей. Згідно з цією характеристикою наявність цивільного права означає для правомочної особи: 1) можливість поводитися певним чином; 2) можливість вимагати певної поведінки від інших осіб; 3) можливість отримати захист порушеного права за допомогою суду, державних органів тощо» [13, с. 176-177].

У цьому керунку тривалий час між українськими вченими-цивілістами ведуться дискусію

щодо таких правових явищ як «воля» та волевиявлення».

Нам імпонує систематизоване та комплексне розуміння, що надане О.І. Длугош, яка зазначає, «воля фізичної особи на вчинення правочину – це внутрішній цілеспрямований психічний процес на вчинення юридичної дії, спрямованої на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, а волевиявлення – це зовнішній прояв волі особи не забороненими законом способами, що робить її доступною для інших осіб і є засобом досягнення правової мети правочину» [5, с. 10].

З такою думкою погоджується А.С.Бахаєва, глибинно вивчаючи правові питання, пов'язані з недійсністю правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства [1, с. 34]

Проте на практиці бувають випадки, коли воля до вчинення правочину як внутрішня складова та волевиявлення як зовнішній фактор не співпадають, що зумовлює дефективність правочину за ознакою волі.

Ми поділяємо думку А.С. Бахаєвої, яка вважає, що «окремі елементи вад волі та волевиявлення при укладенні правочинів традиційно поділялися на дві групи: 1) без внутрішньої волі на укладення правочину; 2) внутрішня воля сформувалась хибно» [1, с. 44].

Одним із таких є правочин, вчинений під впливом помилки, правова регламентація якого знаходить своє відображення у ст. 229 ЦК України. Згідно зі змістом даної статті, «якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей майна, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом» [14].

Трактування помилки вирішується у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справа про визнання угод недійсними» № 9 від 06.11.2009 р. У пункті 11 даної Постанови зазначено, що «під помилкою слід розуміти таке неправильне сприйняття стороною суб'єкта, предмета або інших істотних умов правочину, яке вплинуло на її волевиявлення і за відсутності якого за обставинами справи можна вважати, що правочин був би не укладеним» [12].

У дискусію щодо даного питання вступив І.А. Лавріненко. У своїх працях юрист відзначає, що «воля суб'єкта під час укладення правочину під впливом помилки відповідає здійсненому волевиявленню, однак її формування відбувається під впливом уявлень, які не відповідають дійсності стосовно обставин, що мають істотне значення для укладення правочину» [9, с. 231]. При цьому, юрист поділяє позицію, згідно якої «під помилкою зазвичай розуміють неправильне уявлення суб'єкта про які-небудь обставини, що мають значення для укладення правочину» [9, с. 231].

І.А. Лавріненко доходить і до власного розуміння помилки, яка, на думку автора «повинна впливати на факт укладення правочину та передувати останньому, адже неможливо спочатку вчинити юридично бездоганний правочин, а потім зазначити, що в ньому закралася помилка. З погляду діалектичного вчення наслідок не може передувати причині. Саме тому на момент учинення правочину помилка повинна вже мати місце, інакше – невиправданий ризик анулювання доволі великої кількості цілком законних правочинів» [9, с. 231].

На думку Д.В. Боброової, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, «відсутність справжнього уявлення про те чи інше явище життя або природи прийнято називати помилкою. У даному випадку під помилкою слід розуміти неправильне сприйняття стороною суб'єкта угоди, предмета або інших істотних умов угоди, що вплинуло на їхнє волевиявлення, і є підстава вважати, що в іншому разі угоду не було б укладено» [2, с. 198].

На думку І.В. Давидової, «помилка може бути визначена, як невідповідність суб'єктивного сприйняття об'єктивній дійсності, неправильне відображення навколишньої реальності у свідомості індивіда. Таке розуміння помилки є найбільш поширеним і застосовується також і в юриспруденції» [4, с. 9].

Такої ж думки притримується також В.О. Кучер, досліджуючи правові питання правочину, вчиненого під впливом помилки [8, с. 153].

Очевидно, наведені вище постулати свідчать на користь недійсності правочину, проте у доктрині цивільного права все ж зустрічаються випадки, які допускають можливість конвалідувати правочин, вчинений під впливом помилки.

Цілком слушно з цього приводу зазначає І.В. Давидова, з точки зору якої «для визначення правочину дійсним необхідним є єдність волі та волевиявлення» [4, с. 9].

Ми в свою чергу вважаємо, що наведений у ст. 229 ЦК України техніко-юридичний прийом «якщо особа помилилася», а також виокремлення «істотного» та «неістотного» значення допускає конвалідування правочину, який вчинено під впливом помилки, як у її суб'єктивному розумінні, так і судом.

При цьому, вживаючи термін «істотний», законодавець поширює його на такі правові величини, як «помилка у природі правочину, правах та обов'язках сторін, помилка у властивостях і якостях майна, які значно знижують його цін-

ність або можливість використання за цільовим призначенням» [14], що, на наше переконання, є оціночними поняттями.

Принципового значення при конвалідації правочину, вчиненого під впливом помилки, має вичерпність вказаного переліку, адже у розумінні В.І. Крата таке «зумовлюється необхідністю забезпечення стабільності цивільного обороту та інтересів учасників, які діяли добросовісно. Саме тому видається, що перелік, наведений в абз. 2 ч. 1 ст. 229 ЦК, є вичерпним і розширювальному тлумаченню не підлягає» [7, с. 37].

І.А. Лавріненко, з метою визначення характеру істотності та поділяючи думку Ф.К фон Савіньї, розрізняв два види помилок: «справжня та несправжня. Недійсною визнавалася помилка, яка викликана обмовкою, опискою, випадковим вираженням волі. У всіх цих випадках істинна воля особи взагалі відсутня: має місце лише вираження волі, яке здійснено не свідомо. У літературі цей вид «помилки» отримав назву «аберація» [9, с. 232].

Апелюючи до думки А. фон Бринця, вчений-юрист відзначає, що «аберацією є моментальна відсутність свідомості, а разом із нею і відсутність уявлення та волі. Різниця між аберацією та помилкою полягає в тому, що те, що здійснюється без участі свідомості, суворо кажучи, у жодному разі не може вважатися дією, так як особа принаймні в цей момент не бажала вказаної дії; сила, яка тут керує язиком, пером, рукою ніби механічно, не може вважатися волею» [9, с. 232].

З даного приводу юрист переконаний, що «аберація ж полягає в «моментальній відсутності свідомості» та, цілком імовірно, не може тривати так довго, співпадаючи з усіма стадіями укладення правочину. Звичайно, можуть виникнути й інші ситуації, коли для укладення правочину достатньо сказати «Так». У такому разі, на нашу думку, варто звертати увагу саме на момент виконання такого правочину. Наприклад, якщо особа після того, як вона сказала «Так», не вчиняє жодних дій, пов'язаних із тим, щоб виправити свою помилку, а, навпаки, приступає до виконання зобов'язання, то вести мову про аберацію, якій необхідно надавати правового значення, немає жодних правових підстав. Проте, якщо особа безпосередньо після «мимовільного вираження волі» намагається виправити свою «помилку» й цей факт підтверджується наданими особою доказами, залишати в силі таке «волевиявлення» було б несправедливим і таким, що не відповідає духу цивільного права» [9, с. 233].

Не залишився й осторонь даного питання В.О. Кучер, аналізуючи істотні помилки. Вчений вказує, що «однією з них є помилка щодо природи правочину. Помилка стосовно правової природи правочину є єдиним випадком, коли має значення помилка в правових категоріях. В усіх інших випадках (незнання закону) помилка не має правого значення … Іншою помилкою є помилка стосовно прав та обов'язків сторін, яка пов'язана з попередньою помилкою, оскільки права та обов'язки сторін визначають зміст правочину. Учиняючи правочин з іншою правовою природою (наприклад, дарування замість довічного утримання), змінюється зміст правовідношення, яким є права та обов'язки сторін» [8, с. 156-157]. Проте, вчений переконаний, що «якщо помилка стосується якості речі, це не впливає на дійсність договору. Якщо предмет відповідно до умов договору повинен мати відзначені якісні характеристики, але фактично вони відсутні, в такому випадку відбувається порушення зобов'язання з настанням наслідків, передбачених законодавством» [8, с. 155].

З приводу істотності помилки також розмірковували Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, які конретизовують поняття «істотності» помилки у такий спосіб: «мається на увазі не будь-яка помилка, а лише та, яка має істотне значення. Встановлювати істотність помилки має право суд. Під помилкою, що має істотне значення, як зазначалося вище, слід розуміти помилку щодо істотних умов угоди (ст. 153 ЦК України). Судова практика виходить з того, що помилка, яка стосується мотивів укладення угоди, не веде до визнання її недійсною» [2, с. 198-199].

Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова поділяють подібну думку стосовно того, що «питання, чи є помилка істотною, вирішується судом з урахуванням конкретних обставин справи, виходячи з того, наскільки помилка є істотною і взагалі, і для учасника правочину» [13, с. 222].

Стосовно неістотності помилки щодо мотивів правочину, крім випадків, встановлених законом, також погоджується В.О. Кучер. На думку вченого, «не є помилкою неможливість використання або виникнення труднощів у використанні речі, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення помилка щодо розрахунку одержання користі від учиненого правочину» [8, с. 159].

Такі висновки вченим зроблені на підставі Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. № 9 [12].

Дещо інший вектор у розумінні «зцілення» дефекту помилки бачить О.О. Гайдулін. Зокрема, вчений вважає, що «оздоровлення контракту може також відбутися через утрату права на оспорювання (англ. loss of right to avoid;

франц.perte du droit à l'annulation; нім. Verlust des Anfechtungsrechts). Так, якщо сторона має право оскаржити договір у зв'язку з помилкою, а інша сторона заявляє про готовність виконати договір чи дійсно виконує його так, як це розумілося стороною, що має право оскаржити його, то договір вважається укладеним як це розумілося цією стороною. Інша сторона повинна зробити таку заяву або здійснити таке виконання відразу після отримання інформації про розуміння цього договору стороною, що має право оскаржити його, і до того, як ця сторона розумно вчинила певні дії, покладаючись на повідомлення про оспорювання договору. Після такої заяви або виконання право заперечити договір втрачається і жодна попередня заява про оспорювання не має сили (ст. 3.2.10 PICC-2010)» [3, с. 319-320].

Можливість конвалідація недійсного правочину, вчиненого під впливом помилки, розглядалась також А.В. Коструб'ою, М. Пленюк, які вважають, що «якщо правочин, який було вчинено під впливом помилки, буде оскаржуватися третьою особою, його сторони можуть визнати той факт, що хоча помилка і мала місце, але особу, яка помилилася, влаштовує результат правочину, а її, так би мовити, контрагент, не заперечує проти такого стану речей. В такому разі сторони оспорюваного правочину конвалідують його перед іншими учасниками обороту. Необхідно зауважити, що за наявності обставин, які свідчать про те, що таким правочином було завдано шкоди тій особі, яка оскаржує правочин, можливі випадки, коли таку конвалідацію провести не вдається» [10, с. 243].

Вітчизняна судова практика теж містить випадки конвалідації правочину, вчиненого під впливом помилки.

Прикладом можуть слугувати висновки Верховного Суду у складі постійної колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду, викладені у Постанові від 16.07.2020 р. у справі № 570/747/17. У даній справі «позовна заява мотивована тим, що правочин вчинено під впливом помилки, оскільки дарувальник при укладенні договору дарування помилявся щодо правової природи правочину та існували обставини, які зумовлюють визнання вказаного договору дарування недійсним» [11]. Проте, Суд дійшов висновку, що «суд першої інстанції ухвалюючи рішення про відмову у задоволенні позову, з висновками якого погодився суд апеляційної інстанції, повно та всебічно дослідивши наявні у справі докази і надавши їм належну оцінку в силу вимог статей 10, 60, 212 ЦПК України 2004 року, встановивши, що договір дарування підписаний ОСОБА_4 та ОСОБА_2 у присутності нотаріуса, яким встановлено їх особи, перевірено дієздатність, нотаріусом роз`яснено дарувальнику зміст договору дарування і він був ознайомлений з природою договору дарування, тому заявлені позовні вимоги на підставі статті 229 ЦК України задоволенню не підлягають» [11].

Справедливо та влучно тут узагальнює І.А. Лавріненко, з чим ми безумовно погоджуємось: «помилка стосовно правової природи правочину, прав та обов'язків сторін є саме тим випадком, коли має значення помилка в юридичних категоріях. У решті випадків, за загальним правилом, не пов'язаних із цими обставинами, юридична помилка правового значення не повинна мати» [9, с. 235].

Так чи інакше, пріоритетне значення у досліджуваному питання має критерій «виконуваності» правочину: якщо сторони правочину виконують правочин на первісно укладених умовах, приймають його наслідки, то дефект помилки все ж може бути «зцілений», тобто, конвалідований з огляду на правові постулати ст. 229 ЦК України.

Таким чином, ми вважаємо, що законодавець допускає і не забороняє як суб'єктивне, так і судове «зцілення» оспорюваного правочину, який у даному дослідженні розкривається у призмі правочину, вчиненого під впливом помилки.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, варто відзначити, що конвалідація правочину, вчиненого під впливом помилки є важливим механізмом для забезпечення відповідності правочину справжній волі та волевиявленню сторін, враховуючи те, що помилка могла бути не очевидною з самого початку. Дане питання є важливим на теренах цивільного права України з огляду на відсутність чіткої законодавчої регламентації. Тому вважаємо, що «зцілення» правочину, вчиненого під впливом помилки, все ж можливе, однак потребує доведення таких умов як неістотність значення такої помилки, а також взаємне бажання сторін до виконання та прийняття правочину на умовах, за яких правочин був укладений з самого початку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бахаєва А.С. Недійсність правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2018. 201 с. URL: https://univd.edu.ua/science-issue/issue/4410. (дата звернення: 01.05.2024).
2. Боброва Д.В., Дзера О.В., Довгерт А.С. Цивільне право України: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 864 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/34/bobrova.pdf. (дата звернення: 01.05.2024).
3. Гайдулін О.О. Інтерпретація в європейському контрактному праві: герменевти-

ко-цивілістичні засади: монографія. Київ. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 597 с.
4. Давидова І.В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2011. С. 20. URL: https://core.ac.uk/reader/50594090. (дата звернення: 01.05.2024).
5. Длугош О.І. Недійсність правочинів з дефектами волі: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 19 с.
6. Котис В. Воля та волевиявлення у цивільному праві України та зарубіжних країн. Правова система України в умовах європейської інтеграції : погляд студентської молоді: зб. тез доп. IV Міжнар. студ. наук. конф. Тернопіль, ТНЕУ, 2020. С. 175–178. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/ handle/316497/40625. (дата звернення: 01.05.2024).
7. Крат В.І. Недійсність правочинів, учинених під впливом помилки. Юрист України. 2012. № 1/2. С. 35–40 URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2764. (дата звернення: 01.05.2024).
8. Кучер В.О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки: навч. посібник. Львів. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 344 с.
9. Лавріненко І.А. Визнання недійсним правочину, вчиненого особою під впливом помилки. Юридичний бюлетень. 2018. № 7. Ч. 1. С. 228–248 URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2018/7_2018/part_1/36.pdf. (дата звернення: 01.05.2024).
10. Пленюк М., Коструба А. Юридичні факти в доктрині приватного права України: монографія. Київ. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с. URL: https://hal.science/hal-02835371/document. (дата звернення: 01.05.2024).
11. Постанова Верховного Суду у складі постійної колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 16.07.2020 р. у справі № 570/747/17 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591212. (дата звернення: 01.05. 2024).
12. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text. (дата звернення: 01.05.2024).
13. Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України. Підручник. Київ. Істина, 2003. 776 с.
14. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. зі змінами: станом на 27.04.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 01.05.2024).

УДК 347.97
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.19

ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЄЗДАТНІСТЬ ЯК УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПОЗОВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Ватрас В.А.,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
професор кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID ID: 0000-0002-6822-7442
e-mail: vatrasv@gmail.com

Нечипорук Л.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
e-mail: lyubov.necnyporuk@uzhnu.edu.ua

Ватрас В.А., Нечипорук Л.Д. Цивільна процесуальна дієздатність як умова реалізації права на позов у цивільному процесі.

У статті проводиться дослідження умови реалізації права на позов у цивільному процесі – наявність цивільної процесуальної дієздатності в позивача. Зазначається, що позивач може особисто реалізувати право на позов або за допомогою судових представників. Проте, в будь-якому разі він повинен володіти цивільною процесуальною дієздатністю, оскільки, якщо від його імені буде діяти адвокат, останній має бути уповноважений на ведення цивільної справи в інтересах позивача. Уповноваження передбачає наявність у довірителя дієздатності.

Стверджується, що цивільна процесуальна дієздатність позивача разом із його цивільною процесуальною правоздатністю утворюють цивільну процесуальну правосуб'єктність сторони позивача. Цивільна процесуальна правосуб'єктність позивача виступає однією із передумов його вступу в цивільні процесуальні правовідносини.

Звертається увага, що спосіб перевірки цивільної процесуальної дієздатності позивача залежить від його особи: фізична чи юридична.

Якщо позивач виступає юридичною особою, його цивільна процесуальна дієздатність виникає одночасно із цивільною процесуальною правоздатністю, тобто, у момент створення юридичної особи. Відзначається роль суду в перевірці цивільної процесуальної дієздатності позивача-юридичної особи за ідентифікаційним кодом ЄДРПОУ.

Якщо позивачем виступає фізична особа виникнення в неї цивільної процесуальної дієздатності регламентується загальним та спеціальними правилами. В подальшому на матеріалах цивільного процесуального та матеріального законодавства аналізуються дані правила. Відзначається, що спеціальні правила появи у позивача-фізичної особи цивільної процесуальної дієздатності пов'язано з її набуттям та можливістю її здійснення.

Відзначається наявність прогалин у законодавстві в регламентуванні набуття цивільної процесуальної дієздатності у позивача-фізичної особи та неузгодженості даного питання в актах цивільного процесуального та матеріального законодавства.

Ключові слова: цивільне судочинство; право на позов; цивільна процесуальна дієздатність; позовна заява; фізична особа; надання дієздатності.

Vatras V.A. Nechiporuk L.D. Civil procedural capacity as a condition for exercising the right to sue in civil proceedings.

The article examines the conditions for exercising the right to sue in civil proceedings, - the presence of civil procedural capacity in the plaintiff. It is noted that the plaintiff can personally exercise the right to sue or with the help of court representatives. However, in any case, he must have civil procedural capacity, since, if a lawyer will act on his behalf, the latter must be authorized to conduct a civil case in the interests of the plaintiff. The authorization assumes that the principal has legal capacity.

It is claimed that the plaintiff's civil procedural legal capacity together with his civil procedural legal

capacity form the civil procedural legal personality of the plaintiff. Civil procedural legal personality of the plaintiff is one of the prerequisites for his entry into civil procedural legal relations.

It should be noted that the method of verifying the civil procedural capacity of the plaintiff depends on his identity: physical or legal.

If the plaintiff acts as a legal entity, his civil procedural legal capacity arises simultaneously with civil procedural legal capacity, that is, at the time of creation of the legal entity. The role of the court in verifying the civil procedural capacity of the plaintiff-legal entity according to the identification code of the EDRPOU is noted.

If the plaintiff is a natural person, the occurrence of civil procedural legal capacity in him is regulated by general and special rules. In the future, these rules are analyzed based on the materials of civil procedural and substantive legislation. It is noted that the special rules for the emergence of civil procedural legal capacity in the plaintiff-individual are related to its acquisition and the possibility of its implementation.

It is noted that there are gaps in the legislation in regulating the acquisition of civil procedural legal capacity by the plaintiff-individual and the inconsistency of this issue in the acts of civil procedural and material legislation.

Key words: civil justice; the right to sue; civil procedural capacity; statement of claim; individual; granting legal capacity.

Постановка проблеми. Право на позов у цивільному процесі розуміється в матеріальному та процесуальному значенні. У матеріальному значенні право на позов означає право на примусове здійснення порушеного суб'єктивного матеріального права, а в процесуальному значенні право на позов розглядається як право на пред'явлення позову [1, с. 9-10]. Право на позов у процесуальному значенні з точки зору міжнародних документів розглядається як право на доступ до суду.

У теорії цивільного процесу розрізняють передумови права на позов у процесуальному значенні та умови його реалізації. Передумови права на позов у процесуальному значенні – це сукупність юридичних фактів, які вказують на наявність даного права в особи. Його існування не передбачається, а перевіряється судом першої інстанції, коли позивач звертається до суду з позовною заявою. Зокрема, суд повинен пересвідчитися, що заявлена вимога входить до сфери цивільної юрисдикції, чи не було винесено судового рішення за тотожним позовом і т.д. Умови реалізації права на позов у процесуальному значенні вказують на дотримання позивачем встановленого порядку звертання до суду. Наприклад, написання позовної заяви встановленої форми та змісту відповідно вимог закону, її подання до суду першої інстанції з дотриманням правил підсудності тощо. Однією з умов реалізації права на позов у процесуальному значенні є наявність у позивача цивільної процесуальної дієздатності. Необхідність дослідження цієї умови зумовлено тим, що особливість її встановлення залежить від особи, яка звертається до суду першої інстанції. Дотримання цієї умови разом з іншими умовами реалізації права на позов у процесуальному значенні зобов'яже суд відкрити провадження у цивільній справі своєю ухвалою.

Стан опрацювання. Цивільна процесуальна дієздатність, будучи елементом цивільної процесуальної правосуб'єктності, була предметом вивчення багатьох науковців у сфері цивільного процесу: С.С. Бичкова, С.В. Васильєв, К.В. Гусаров, Д.В. Іванчулинець, В.В. Комаров, Д.Д. Луспеник, П.Ф. Немеш, В.П. Феннич, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан тощо. Проте, не всі теоретичні та практичні аспекти цивільної процесуальної дієздатності як умови реалізації права на позов у процесуальному значенні отримали своє однозначне вирішення.

Мета статті полягає у визначенні сутності цивільної процесуальної дієздатності позивача та встановлення її наявності як умови реалізації права на позов у цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. Позивач – це особа, від імені та в інтересах якої відкривається позовне провадження. Позивач може особисто реалізувати право на позов або за допомогою судових представників. Проте, в будь-якому разі він повинен володіти цивільною процесуальною дієздатністю, оскільки, якщо від його імені буде діяти адвокат, останній має бути уповноважений на ведення цивільної справи в інтересах позивача. Уповноваження передбачає наявність у довірителя дієздатності.

В одному випадку відсутність цивільної процесуальної дієздатності не буде свідчити про недотримання встановленого порядку реалізації права на позов у цивільному процесі: якщо від імені позивача дане право реалізує законний представник. Законне представництво під час відкриття провадження в цивільній справі має місце в тому разі, коли в силу дії певних обставин позивач не в змозі самостійно вчиняти процесуальні дії (наприклад, подати позовну заяву до суду першої інстанції в силу свого малолітства).

Отже, наявність цивільної процесуальної дієздатності в позивача не виступає обов'язковою умовою реалізації права на позов. Її наявність вимагається тільки в тому разі, якщо позивач вирішив власними діями звернутися до суду або уповноважити на це свого представника.

Цивільна процесуальна дієздатність пози-

вача разом із його цивільною процесуальною правоздатністю утворюють цивільну процесуальну правосуб'єктність позивача. Вона виступає однією із передумов його вступу в цивільні процесуальні правовідносини. Цивільна процесуальна правосуб'єктність позивача, на думку К.В. Гусарова, «закріплює правовий стан суб'єктів цивільного процесуального права» [2, с. 58]. Але елементи цивільної процесуальної правосуб'єктності позивача слід розрізняти, бо їх відсутність породжує різноманітні процесуальні наслідки.

Згідно ст. 46 ЦПК України здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні і юридичні особи [3]. Важливо, але цивільна процесуальна правоздатність позивача пов'язується із його цивільною правоздатністю, де момент їх виникнення, зазвичай, співпадає (у фізичної особи цивільна правоздатність виникає у момент її народження, у юридичної – у момент її створення). Проте, відповідно до ч. 2 ст. 25 ЦК України «у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини» (зокрема, «спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути … особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини» (ч. 1 ст. 1222 ЦК) [4]. Виходить, «якщо інтереси зачатої, але не народженої дитини будуть захищатися в суді за правилами цивільного судочинства, у такої особи цивільна процесуальна правоздатність виникає не у зв'язку з цивільною правоздатністю (остання, як чітко вказано в законі, виникає з народженням), а у зв'язку з необхідністю охороняти її інтереси» [5, с. 187-188]. Відсутність у позивача цивільної процесуальної правоздатності призводить до відмови у відкритті провадження у справі (п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК).

Відповідно до ст. 47 ЦПК «здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи». Відсутність цивільної процесуальної дієздатності в позивача призводить до повернення позовної заяви (п. 1 ч. 4 ст. 185 ЦПК). Такий наслідок викликаний тим, що без цивільної процесуальної дієздатності він не може особисто набувати цивільні процесуальні права та обов'язки, здійснювати їх власними діями, а також нести відповідальність за неправильне їх здійснення. Отже, подібний процесуальний наслідок відсутності цивільної процесуальної дієздатності вимагає чіткого встановлення наявності в позивача цивільної процесуальної дієздатності для перевірки дотримання належного порядку реалізації ним права на позов.

Спосіб перевірки цивільної процесуальної дієздатності позивача залежить від його особи: фізична чи юридична. Якщо позивач виступає юридичною особою, його цивільна процесуальна дієздатність виникає одночасно із цивільною процесуальною правоздатністю. Тобто у момент створення організації в якості юридичної особи в неї одночасно виникає цивільна процесуальна правоздатність та цивільна процесуальна дієздатність. Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації (ч. 4 ст. 87 ЦК). На момент її державної реєстрації їй присвоюється ідентифікаційний код в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (ЄДРПОУ) за умови створення на підставі національного законодавства (п. 2 ч. 2 ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань») [6]. Саме цей код в тексті позовної заяви позивачу-юридичній особі треба вказати (п. 2 ч. 3 ст. 175 ЦПК). На підставі ідентифікаційного коду в ЄДРПОУ відбувається пошук відомостей про юридичну особу в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (далі ЄДР) (п. 4 Порядку надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань) [7]. Даний код виступає одним із ідентифікаторів юридичних осіб (поряд із засновником, кінцевим бенефіціарним власником тощо), щодо яких суд може знайти інформацію в ЄДР. Суд, будучи державним органом, має право безплатного доступу до ЄДР через портал електронних сервісів (ч. 7 ст. 11 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань») [6]. Якщо за запитом суду надійде інформація, що указана юридична особа-позивач припинила свою діяльність, він повинен відмовити у відкритті провадження у справі. Важливо, але в рамках розвитку електронного судочинства в цивільному процесі України з 5 квітня 2023 року в кабінеті судді електронного суду можна робити запит до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [8].

Щодо позивача-фізичної особи існує загальне правило, яке вказує на появу в нього цивільної процесуальної дієздатності та декілька спеціальних правил. Так, згідно загального правила, яке міститься в ч. 1 ст. 47 ЦПК, здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття. Повноліття фізична особа отримує у 18 років незалежно від статі (ч. 1 ст. 34 ЦК). ЦПК ніяким чином не передбачає вчинення судом перевірочних дій

щодо появи у позивача цивільної процесуальної дієздатності за загальним правилом, оскільки в якості реквізитів позовної заяви не передбачено вказувати вік особи. Але суддя має право безкоштовного доступу до даних Єдиного державного демографічного реєстру, де серед даних можна вияснити дату народження фізичної особи (п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус») [9]. З 27 березня 2023 р. суддя може отримати інформацію з Єдиного державного демографічного реєстру на свій запит у своєму Електронному кабінеті ЄСІТС [10].

Спеціальні випадки появи у позивача-фізичної особи цивільної процесуальної дієздатності пов'язані з її набуттям та можливістю її здійснення.

Набуття цивільної процесуальної дієздатності за ЦПК України пов'язано із двома юридичними фактами.

По-перше, «у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу» (ч. 3 ст. 47 ЦПК). За сімейним законодавством України шлюбний вік для дівчат та хлопців передбачений на одному рівні: 18 років (ч. 1 ст. 22 СК України) [11]. Але можна укласти шлюб і раніше. Так, неповнолітнім особам з 16 років рішенням суду може бути надано право на шлюб (ч. 2 ст. 23 СК). Таке надання відбувається за правилами цивільного судочинства в порядку окремого провадження. У разі успішної реалізації цього права, з моменту реєстрації шлюбу в особи виникає цивільна процесуальна дієздатність. Така особа наділяється правом самостійно подавати будь-які позови до суду першої інстанції в порядку цивільного судочинства.

По-друге, «цивільної процесуальної дієздатності набуває також неповнолітня особа, якій у порядку, встановленому цим Кодексом, надано повну цивільну дієздатність» (ч. 3 ст. 47 ЦПК). Як бачимо, в обох випадках процесуальне законодавство вживає термін «набуття» цивільної процесуальної дієздатності, але дана термінологія не узгоджена з матеріальним законодавством, яке розмежовує «набуття» та «надання» повної цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 34, ч. 1–3 ст. 35 ЦК). Вважаємо, що в цьому випадку матеріальне законодавство є визначальним щодо процесуального, оскільки юридичні факти, які призводять до «надання» цивільного процесуального законодавства, викликають «набуття» та «надання» повної цивільної дієздатності, яка щодо цивільної процесуальної дієздатності є первинною. Адже у разі можливості самостійно реалізувати цивільні права та обов'язки, особа наділяється можливістю їх самостійно захищати, а не навпаки.

Як вище було вказано, цивільна процесуальна дієздатність у неповнолітньої фізичної особи появляється, якщо їй надана повна цивільна дієздатність «у порядку, встановленому цим Кодексом». Отже, йдеться за ті випадки, які легалізуються за допомогою *цивільного судочинства* (курсив наш – *Авт.*) та фіксуються в судовому рішенні. Так, згідно ЦК України повна цивільна дієздатність надається неповнолітнім у трьох випадках: особа досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; особа записана матір'ю або батьком дитини; особа досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (ч. 1, 3 ст. 35). Звертатися в порядку цивільного судочинства за правилами окремого провадження можна тільки в двох перших випадках, а щодо останнього – ні. Отже, якщо неповнолітня особа зареєстрована як підприємець і в неї виникла повна цивільна дієздатність, у неї не має цивільної процесуальної дієздатності, оскільки повна цивільна дієздатність в особи виникла не «у порядку, встановленому цим Кодексом». До тотожних наслідків призводить отримання повної цивільної дієздатності за першими двома випадками, але на підставі рішення органу опіки та піклування. Як зазначають П.Ф. Немеш та В.П. Феннич, якщо одне й те саме питання вирішено різними органами за різними порядками (адміністративним та судовим), це має визначальне значення для появи цивільної процесуальної дієздатності в позивача [5, с. 191-192]. Інші вчені вказують, що «в практиці вирішення справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності наявні ряд проблем, які слід вирішити. Зокрема, не визначеним залишається питання щодо правової природи відсутності згоди батьків чи інших законних представників особи при вирішенні відповідного питання органом опіки та піклування, а також щодо того, чи обов'язковим є подання заявником такого документа при поданні заяви про надання повної цивільної дієздатності до суду» [12]. Таким чином, перевіряється надання цивільної процесуальної дієздатності позивачу-фізичній особі при її неповнолітті свідоцтвом про реєстрацію шлюбу або рішенням суду про надання повної цивільної дієздатності, яке набрало законної сили (тотожне за змістом рішення органу опіки та піклування не підходить).

Спеціальним випадком появи у позивача-фізичної особи цивільної процесуальної дієздатності є можливість її здійснення. Так, неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки

в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 47 ЦПК). Виходить, у разі вступу неповнолітньої особи або особи, дієздатність якої обмежена в матеріальні правовідносини самостійно, вони можуть самостійно захищати свої права та обов'язки, які випливають з таких відносин самостійно в суді в порядку цивільного судочинства, тобто у них наявна цивільна процесуальна дієздатність. З указаного правила можна зробити два важливі висновки: 1) законодавець не встановлює рамки щодо характеру матеріальних правовідносин для неповнолітньої особи чи фізичної особи, дієздатність якої обмежена, куди вони можуть вступати самостійно (так, це можуть бути цивільні, сімейні, житлові та інші матеріальні правовідносини); 2) вказані особи можуть і не захищати себе самостійно, а процесуальні дії в їх інтересах можуть вчиняти їхні законні представники. Зокрема, неповнолітній може самостійно подати позов про стягнення аліментів на своє утримання або від його імені це може зробити один із батьків. Ось чому, цивільна процесуальна дієздатність щодо вказаного спеціального випадку не передбачає усунення законних представників з цивільного судочинства. Мало того, якщо неповнолітній або фізична особа, дієздатність якої обмежена надумають самостійно звернутися з позовною заявою до суду, «суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена» (ч. 2 ст. 47 ЦПК). Це право суду, а не його обов'язок. Він повинен брати до уваги наскільки це буде відповідати інтересам такого позивача. Отже, роблячи висновок про наявність цивільної процесуальної дієздатності в останньому випадку, суддя повинен зважати на статус фізичної особи (неповнолітній або обмежений у дієздатності), її участь у матеріальних відносинах, наявність законодавчого дозволу на вступ в такі відносини самостійно без дозволу законних представників (наприклад, випадки неповної цивільної дієздатності фізичної особи, передбачені ч. 1 ст. 32 ЦК).

Висновки. Цивільна процесуальна дієздатність як умова реалізації права на позов у цивільному процесі забезпечує дотримання існуючого порядку звернення до суду таким чином, щоб особа, яка звернулася з позовною заявою до суду, мала змогу самостійно захистити свої права, свободи чи інтереси в суді. Як показує вищеописаний матеріал, цивільна процесуальна дієздатність у багатьох випадках опирається на появу в особи-позивача цивільної дієздатності (щодо позивача-фізичної особи йдеться за повну цивільну дієздатність), але не тільки цей юридичний факт стає правовстановлюючим щодо цивільної процесуальної дієздатності. На жаль, але матеріальне законодавство з цивільним процесуальним стосовно набуття цивільної процесуальної дієздатності у позивача-фізичної особи залишається не узгодженим, містить у собі прогалини, які потребують свого нагального вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Особлива частина. Підручник. Книга 1. Ужгород: РІК-У, 2023. 524 с.
2. Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема. *Проблеми законності : республ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2002. Вип. 55. С. 53–60.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
5. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У, 2020. 808 с.
6. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р*. Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 31-32. Ст. 263.
7. Порядок надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Наказ Міністерства юстиції України від 05.05.2023 № 1692/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-23#n9.
8. Суди отримали автоматичний доступ до Реєстру юридичних осіб та ФОП. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/266622-sudy-poluchili-avtomaticheskiy-dostup-k-reestru-yuridicheskikh-lits-i-flp.
9. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 51. Ст. 716.
10. Інформація про місце реєстрації фізичної особи стала доступною кожному судді на його запит в Електронному кабінеті ЄСІТС. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1400691/.
11. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
12. Ватрас В., Калаур І. Актуальні питання надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в цивільному судочинстві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 3 (35). С. 91–96.

УДК 347.51
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.20

ВПЛИВ ПІДВИЩЕНОГО РИЗИКУ НА ЦИВІЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАВДАНУ МАЙНОВУ ШКОДУ

Галкевич С.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-2039-0942
e-mail: s.halkevych@chnu.edu.ua

Галкевич С.В. Вплив підвищеного ризику на цивільну відповідальність за завдану майнову шкоду.

У статті автор обґрунтовує доцільність відповідальності навіть за відсутності вини за шкоду завдану діяльністю чи об'єктом, що несуть підвищений ризик нанесення майнової шкоди іншим суб'єктам. Відзначено, що цивільне законодавство складається переважно з норм, спрямованих на позитивне регулювання, установлюючи правила правомірної поведінки. Воля та усвідомлення виконання обов'язків, закладені в нормах цивільного законодавства, спрямовані саме на правомірну поведінку. Воля й усвідомлення як передумови вступу осіб у цивільний оборот зумовлюють правове регулювання й надають поведінці осіб, відповідно до закріпленої норми, юридичне значення. З волею пов'язана можливість вибору, яку особа реалізує в дозволеній діяльності. У свою чергу вибір часто безпосередньо або відносно ґрунтується на ризику як елементі прийняття рішення.

В ході дослідження було сформовано висновок, що відповідно до розподільного прояву принципу справедливості деліктної відповідальності в цивільному праві (дистрибутивної справедливості), розподіл тягаря й вигоди корисних, але ризикових видів діяльності має відбуватися так: той, хто отримує вигоди, і повинен нести тягар – це ціна співіснування в соціальному світі. Несправедливо, якщо суб'єкт ризикової діяльності буде перекладати тягар збитку від такої діяльності на потерпілих, залишаючи за собою тільки вигоду.

Нормативна констатація в ряді випадків безвинної відповідальності продиктована саме справедливим прагненням відновити порушену майнову сферу особи-потерпілого за рахунок завдавача шкоди, який ризикнув зайнятися діяльністю, що створює підвищену небезпеку для оточуючих, й який усвідомлював, що здійснення цієї діяльності може призвести до випадкового завдання шкоди.

Необхідно зауважити, що вищезазначені аргументи реалізації принципу справедливості, відповідно до якого «той, хто своєю діяльністю підвищує небезпеку для присутніх вище звичайного рівня, повинен нести і відповідальність за це підвищення», доречні в ході визначення й інших видів спеціальних деліктів, зокрема у випадках цивільно-правової відповідальності у сфері надання медичних послуг. Певна медична діяльність здійснювана з використанням рентгенівських або лазерних установок, значною мірою завжди містить підвищену небезпеку непередбачуваних ускладнень внаслідок неможливості повного контролю за нею з боку медичних працівників, тому віднести таку діяльність до джерела підвищеної небезпеки цілком доцільно.

Ключові слова: відповідальність, ризик, джерело підвищеної небезпеки, відшкодування шкоди.

Halkevych S.V. The impact of increased risk on civil liability for property damage.

In the article, the author substantiates the expediency of liability even in the absence of fault for damage caused by activities or objects that carry an increased risk of causing property damage to other subjects. It is noted that civil legislation consists mainly of norms aimed at positive regulation, establishing the rules of lawful behavior. The will and awareness of the fulfillment of duties, laid down in the norms of civil legislation, are directed precisely at lawful behavior. The will and awareness as prerequisites for the entry of persons into the civil circulation determine legal regulation and give the behavior of persons, in accordance with the established norm, legal significance. The possibility of choice, which a person realizes in the permitted activity, is connected with the will. In turn, choice is often directly or relatively based on risk as an element of decision making.

In the course of the study, a conclusion was formed that in accordance with the distributive manifestation of the principle of justice of tort liability in civil law (distributive justice), the distribution of burdens and benefits of useful,

but risky types of activities should take place as follows. The one who receives the benefits and has to bear the burden is the price of co-existence in the social world. It is unfair if the subject of risky activity will transfer the burden of loss from such activity to the victims, leaving only the benefit behind.

Normative ascertainment in a number of cases of no-fault liability is dictated precisely by the just desire to restore the violated property sphere of the victim at the expense of the person who caused the damage, who risked engaging in an activity that creates an increased danger for others, and who was aware that the implementation of this activity could lead to accidental damage.

It should be noted that the above-mentioned arguments for the implementation of the principle of justice, according to which «the one who increases the danger for those present above the usual level through his activities, must also bear responsibility for this increase», are also relevant in the course of defining other types of special torts. Particularly in cases of civil liability in the field of providing medical services. A certain medical activity carried out using X-ray or laser devices, to a large extent, always contains an increased risk of unforeseen complications due to the impossibility of full control over it by medical professionals; therefore it is quite appropriate to attribute such activity to the source of increased danger.

Key words: responsibility, risk, source of increased danger, compensation for damage.

Постановка проблеми. Традиційно цивільне законодавство складається переважно з норм, спрямованих на позитивне регулювання, установлюючи правила правомірної поведінки. Воля та усвідомлення виконання обов'язків, закладені в нормах цивільного законодавства, спрямовані саме на правомірну поведінку. Воля й усвідомлення як передумови вступу осіб у цивільний оборот зумовлюють правове регулювання й надають поведінці осіб, відповідно до закріпленої норми, юридичне значення. З волею пов'язана можливість вибору, яку особа реалізує в дозволеній діяльності. У свою чергу вибір часто безпосередньо або відносно ґрунтується на ризику як елементі прийняття рішення.

Мета дослідження. Дослідити взаємозв'язок між підвищеним ризиком та відповідальністю за завдану майнову шкоду.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням цивільної відповідальності за завдану шкоду при здійсненні діяльності, яка несе підвищений ризик для інших суб'єктів цивільних правовідносин займалися Большаков С.І., Булеца С.Б., Заварза Т.В., Мануїлова К.В., Міщук В.В. та інші.

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань цивільної деліктної відповідальності є справедлива розподільна пропорція тягаря і вигоди корисних, але ризикованих видів діяльності. Тому правильне розуміння категорії ризику, врахування специфіки її правового аспекту дадуть можливість не тільки вдосконалити інститути цивільного законодавства (зокрема, й деліктного), а й дозволять застосовувати норму, виходячи з принципів справедливості та добросовісності учасників цивільного обороту.

Сам термін «ризик» у цивільному праві використовується для позначення випадковостей, що можуть спричинити наслідки для учасників цивільних правовідносин. Проведений аналіз поглядів представників різних теорій дозволяє використовувати як узагальнююче таке визначення ризику: психічне ставлення суб'єктів до результату власних дій або поведінки інших осіб, а також до можливого результату об'єктивного випадку та випадково неможливих дій, що виражається в усвідомленому допущенні негативних, у тому числі непоправних майнових наслідків (суб'єктивний підхід); поведінка викликана потенційною можливістю настання випадків, що спричинюють майнові втрати (об'єктивний підхід).

Незалежно від суб'єктивного або об'єктивного підходів ризик однаково виступає підставою для розподілу випадково виниклих несприятливих наслідків. Ризик постає як усвідомлення особою можливості настання несприятливих наслідків в умовах вибору варіантів поведінки й реалізується через вольові дії, вибрані з усіх наявних альтернатив. Як елемент свідомо-вольової поведінки він постає однією з передумов не тільки виникнення прав і обов'язків, але й їх реалізації.

У чинному цивільному законодавстві категорія «ризик» опосередковано розкрита. Так, ЦК України, з одного боку, не містить прямого визначення цього поняття, а з іншого – розглядає ризик, насамперед, як економічну категорію з позицій характеристики підприємницького ризику. Крім того, термін «ризик» використовується в цивільному законодавстві до таких випадків: «ризик випадкової загибелі (утрати)», «ризик настання цивільної відповідальності», «ризик пошкодження майна» [7].

Сучасне вітчизняне законодавство появу ризику пов'язує, насамперед, із позицією особливостей цивільно-правових відносин. Як вказано в ст. 1 ЦК України: «Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників» [7]. Тому необхідно у зв'язку із цим зазначити, що будь-які майнові суспільні відносини так чи інакше

пов'язані з ризиком (будь то ризик втрати майна або ризик недосягнення поставлених перед собою учасниками цивільного права цілей). Відповідно, сама по собі об'єктивна можливість «невдачі» (збитків), тобто ризик несприятливих майнових наслідків, є частиною суспільних відносин, що складають предмет цивільного права. Інакше кажучи, ризик обов'язково повинен враховуватися при цивільно-правовому регулюванні відносин суб'єктів. Однак, маючи на увазі таку поширеність ризику в цивільних деліктних відносинах, слід зауважити, що з допомогою цивільно-правових норм не тільки регулюються різноманітні прояви ризику, а й можливі встановлення меж його допустимості. Межі ризику в кожному індивідуальному випадку визначаються й залежать від прямих заборон, пов'язаних зі здійсненням тієї чи іншої діяльності. Нормативне регулювання цивільно-правових ризиків є не чим іншим, як відповідальним розподілом наслідків таких ризиків (до наслідків ризиків в цьому випадку належать збитки сторін).

Справедливо, що суб'єкти дістають користь, отримують прибуток від здійснення тих чи інших видів діяльності, але якщо вони створюють підвищену загрозу завдання шкоди, безпосередньо її завдають, справедливо, щоб вони несли розподільно й співмірно відповідальність за всі наслідки своєї поведінки (діяльності).

Такі поняття як «ризик» і відповідальність пов'язані між собою унаслідок наявності в цивільному деліктному праві можливості майнових втрат. Втрати не можуть бути передбачені або наперед визначені, однак вони можуть бути розподілені між учасниками цивільних деліктних правовідносин. При цьому видається очевидним, що саме регулювання наслідків ризиків є основним напрямком цивільного деліктного правового впливу.

Тому в ЦК України закріплена безвинна відповідальність власників джерел підвищеної небезпеки. Джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб (ч. 1 ст. 1187 ЦК України) [7].

На підставі аналізу положень вищезазначеної статті можна дійти висновку, що джерело підвищеної небезпеки – це не будь-яка діяльність, а діяльність, по-перше, яка пов'язується саме з використанням, зберіганням або утриманням певних об'єктів, перелік яких не є вичерпним; по-друге, ця діяльність пов'язана з підвищеною небезпекою для оточуючих саме у зв'язку з властивостями цих об'єктів, які, як зазначається в літературі, зумовлюють неможливість повного контролю за такою діяльністю з боку людини на певному етапі розвитку науки та технологій [171, с. 163].

Так, згідно п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України від 01.03.2013 р. № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки», оскільки норма ст. 1187 ЦК України не містить вичерпного переліку видів джерел підвищеної небезпеки (видів підвищеної небезпечної діяльності), суд, беручи до уваги особливі властивості предметів, речовин або інших об'єктів, що використовуються в процесі діяльності, має право визнати джерелом підвищеної небезпеки також й іншу діяльність. До цих особливих властивостей слід відносити створення підвищеної ймовірності завдання шкоди через неможливість повного контролю за ними з боку людей.

Нормами ч. 2 ст. 1187 ЦК України визначено особливого суб'єкта, який несе відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, – це його законний володілець. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 1187 ЦК України, шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку.

У п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 01.03.2013 р. № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки», відмічено, що обов'язок відшкодувати завдану шкоду виникає у її завдавача за умови, що дії останнього були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок та є вина зазначеної особи, а коли це було наслідком дії джерела підвищеної небезпеки, – незалежно від наявності вини.

До осіб, які несуть таку відповідальність, законом висунуті підвищені вимоги щодо кваліфікації та професійних знань. Покладання відповідальності за випадкову шкоду в подібних випадках спонукає як гіпотетичного завдавача, так й інших осіб, які здійснюють аналогічну діяльність, вживати додаткові заходи, спрямовані на попередження випадкової шкоди. Ця констатація викликає цілком справедливі виправдовуючі зауваження, одним із тезисів яких є положення про те, що покладання підвищеної відповідальності на власників джерела підвищеної небезпеки дає їм стимул постійно вдосконалювати експлуатовані ними джерела під-

вищеної небезпеки, знижуючи рівень неконтрольованого людиною прояву шкідливих якостей. Відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки виступає в ролі стимулу вдосконалення техніки, а в результаті призводить до скорочення кількості випадків заподіяння шкоди. Розглядаючи питання про відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, Д.В. Боброва стверджує, що існування зазначеної відповідальності «в сучасних умовах науково-технічного прогресу, ускладнення всіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості. Вона зумовлена особливо шкідливими якостями джерел підвищеної небезпеки, оскільки останні в процесі експлуатації не піддаються безперервному і всеосяжному контролю з боку людини. Ніякі спеціальні знання, навички, досвід не дають можливості ні передбачити тих шкідливих наслідків, які настають у конкретній життєвій ситуації, ні запобігти їм. Саме відповідальність стимулює власників джерел підвищеної небезпеки вживати всіх можливих заходів щодо запобігання заподіянню шкоди, заохочує їх до участі у створенні нової, безпечної техніки» [6, с. 504].

Безумовно, справедливість існування в ряді випадків підвищеної деліктної відповідальності ґрунтується врешті-решт не тільки на превентивних, а й на економічних причинах. Як зауважує С. Братусь, «подібні випадки здебільшого пов'язані з потребами економічного обороту, забезпеченням його стійкості, задачами, що впливають із компенсаційної, відновлюючої функції цивільного права». Акцентуючи увагу на впливі факторів ризику на цивільно-правову відповідальність із позиції теорії «професійного ризику», Т.В. Заварза констатує: «шкода під час потенційно небезпечної діяльності, повинна відшкодовуватись потерпілому, навіть якщо винна особа в її спричиненні відсутня. Пояснюється це тим, що несправедливо покладати наслідки реалізації ризику на потерпілого, тоді як учасник цивільних правовідносин одержує вигоду від такої діяльності» [3, с. 4]. В подібних випадках існує абстрактне передбачення можливості виникнення випадкової шкоди, а отже, і реальна можливість вжиття визначених заходів щодо її попередження в майбутньому. Отже, зовсім не логічно «перекладати» відповідальність зі сторони більш сильної в економічному смислі (власника джерела підвищеної небезпеки, підприємця) на іншу особу (перехожого, споживача).

Еволюція ідеї дедалі більшого гарантування захисту інтересів потерпілих привела до пошуку нових критеріїв оцінки збитків у галузі економіки [1, с. 68] і дала привід деяким правникам обґрунтувати принцип, за яким увесь ризик за потенційну шкоду має взяти на себе особа, яка займається небезпечною діяльністю, навіть якщо шкода буде завдана без вини. Так, на думку В.В.Міщука, керуючись таким порядком, на перший план виходить домінування ідеї справедливості, мета покарання деліквента замінюється метою відновлення майнового стану потерпілих. При цьому вже не має значення, хто винний, головне питання – хто має відшкодувати шкоду. Відповідно на місце індивідуальної відповідальності постає колективна гарантія, що спирається на суспільну солідарність» [5, с. 148].

Висновки. Отже, відповідно до розподільного прояву принципу справедливості деліктної відповідальності в цивільному праві (дистрибутивної справедливості), розподіл тягаря й вигоди корисних, але ризикових видів діяльності має відбуватися так: той, хто отримує вигоди, і повинен нести тягар – це ціна співіснування в соціальному світі. Несправедливо, якщо суб'єкт ризикової діяльності буде перекладати тягар збитку від такої діяльності на потерпілих, залишаючи за собою тільки вигоду.

При цьому не слід забувати про те, що закон покладає відповідальність за загальним правилом саме за вину, а не за ризик. Виходячи з букви закону, у нас немає підстав при покладанні відповідальності оперувати категорією ризику, однак, використовуючи цю категорію (крім економічної складової), можна обґрунтовувати мотивацію законодавчого закріплення можливості підвищеної відповідальності, незалежної від вини, на осіб, які свідомо займаються діяльністю, котра за наявності певних обставин може мати негативні наслідки. Іншими словами, нормативна констатація в ряді випадків безвинної відповідальності продиктована саме справедливим прагненням відновити порушену майнову сферу особи-потерпілого за рахунок завдавача шкоди, який ризикнув зайнятися діяльністю, що створює підвищену небезпеку для оточуючих, й який усвідомлював, що здійснення цієї діяльності може призвести до випадкового завдання шкоди.

Необхідно зауважити, що вищезазначені аргументи реалізації принципу справедливості, відповідно до якого «той, хто своєю діяльністю підвищує небезпеку для присутніх вище звичайного рівня, повинен нести і відповідальність за це підвищення», доречні в ході визначення й інших видів спеціальних деліктів, зокрема у випадках цивільно-правової відповідальності у сфері надання медичних послуг. Так, певна медична діяльність (наприклад, проведення променевої терапії) здійснювана з використанням рентгенівських або лазерних установок, значною мірою завжди містить підвищену небезпеку непередбачуваних ускладнень унаслідок

неможливості повного контролю за нею з боку медичних працівників. Тому віднести таку діяльність до джерела підвищеної небезпеки, за влучним зауваженням С. Булеци, «загалом цілком доцільно» [2, с. 346].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Большаков С.І. Принципи об'єктивності оцінки вартості збитків, завданих власнику колісного транспортного засобу. *Економіка АПК*. 2015. № 6. С. 67–76.
2. Булеца С. Цивільні правовідносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності: теоретичні та практичні проблеми : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2016. 437 с.
3. Заварза Т.В. Правове значення ризику для цивільно-правової відповідальності лікарняних закладів за неналежне лікування. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. С. 1–11.
4. Мануїлова К.В. Поняття та характеристика джерела підвищеної небезпеки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція.* 2014. № 10-2. Т. 1. С. 160–163.
5. Міщук В.В. Делікт як підстава цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3. С. 146–151.
6. Цивільне право України: Підручник: У 2¬х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. К.: Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. С. 615.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.21

МИРОВА УГОДА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Головач А.Й.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Головач А.Й. Мирова угода в цивільному процесі Стародавнього Риму.

Стаття присвячена аналізу мирової угоди в праві Стародавнього Риму. Стверджується, що в додержавний період існували два способи вирішення конфліктів: насильницький та примирення, а з появою держави додався третій: судочинство. Примирення виступало джерелом інституту мирової угоди в римському праві. Вказується, що примирення тривалий час не мало законодавчого оформлення і тільки в період Юстиніана, зокрема в Дигестах, отримало своє нормативне вираження у вигляді мирової угоди. Зазначається, що саме в Стародавньому Римі цей інститут отримав вперше своє законодавче оформлення.

Досліджується етимологія терміну, який позначав мирову угоду в Стародавньому Римі: «transactio». Він показує, що transactio розглядалася як альтернатива позову («action»), перепона для нього.

Автором цитуються та аналізуються Дигести Юстиніана, щоб розібратися з юридичною природою мирової угоди в праві Стародавнього Риму та умовами її укладення. Робиться висновок про комплексну природу мирової угоди, в якій проявляється як матеріально-правовий, так і процесуальний аспект. Процесуальність мирової угоди в римському праві виражається у тому, що вона припиняє судовий спір, не дозволяє повторно подавати тотожний позов, затверджується судовим чиновником (претором).

Аналізуються умови мирової угоди в римському праві, без яких неможлива її юридична дія: 1) неочевидність вирішення спору про право; 2) взаємність поступок; 3) домовленість по мировій угоді має бути вільною; 4) умови мирової угоди не повинні були порушувати права та інтереси третіх осіб, які не виступали стороною в мировій угоді; 5) мирова угода повинна була затверджуватися судовим чиновником.

Звертається увага на особливості виконання мирової угоди в давньоримський період та негативні наслідки, які настають при відсутності добровільного виконання мирової угоди.

Наводяться приклади із сучасного законодавства різноманітних країн Європи, де були втілені положення давньоримського інституту мирової угоди, що свідчить про їх актуальність донині.

Ключові слова: римське право, примирення, мирова угода, непоіменовані договори, судочинство, претор.

Holovach A.Y. Settlement agreement in civil proceedings Ancient Rome.

The article is devoted to the analysis of the peace agreement in the law of Ancient Rome. It is argued that in the pre-state period there were two methods of conflict resolution: violent and reconciliation, and with the emergence of the state, a third was added: the judiciary. Reconciliation was the source of the institution of peace agreement in Roman law. It is indicated that the reconciliation did not have a legislative form for a long time and only in the period of Justinian, in particular in the Digests, it received its normative expression in the form of a peace agreement. It is noted that it was in Ancient Rome that this institution first received its legislative form.

The etymology of the term that denoted a peace agreement in ancient Rome: «transactio» is being studied. He shows that transactio was considered as an alternative to action («action»), an obstacle to it.

The author quotes and analyzes the Digests of Justinian in order to understand the legal nature of the peace agreement in the law of Ancient Rome and the conditions for its conclusion. A conclusion is made about the complex nature of the settlement agreement, which manifests both a material and legal aspect as well as a procedural aspect. The procedural nature of a settlement agreement in Roman law is expressed in the fact that it terminates a legal dispute, does not allow re-submission of the same lawsuit, and is approved by a court official (praetor).

The conditions of the settlement agreement in Roman law, without which its legal effect is impossible, are analyzed: 1) the lack of clarity of the resolution of the legal dispute; 2) reciprocity of concessions; 3) the settlement agreement must be free; 4) the terms of the settlement agreement should not violate the rights and interests of third

parties who were not parties to the settlement agreement; 5) the settlement agreement had to be approved by a court official.

Attention is drawn to the peculiarities of the execution of the settlement agreement in the ancient Roman period and the negative consequences that occur in the absence of voluntary execution of the settlement agreement.

Examples are given from the modern legislation of various European countries, where the provisions of the ancient Roman institution of the peace agreement were embodied, which testifies to their relevance to this day.

Key words: Roman law, reconciliation, peace agreement, unnamed treaties, judiciary, praetor.

Постановка проблеми. У додержавному суспільстві конфлікти між людьми вирішувалися силою або примиренням. З появою держави додається третій спосіб у вигляді судочинства. Але перші два способи все ще зберігали свою актуальність, оскільки на ранніх етапах існування державного апарату суди не були поширені в суспільстві, а саме судочинство не здійснювалося на постійній основі.

Примирення як спосіб вирішення спорів, у тому числі й правових, мало не тільки універсальне, але й визначальне значення через практичний аспект: учасники конфлікту добровільно виконували взяті на себе зобов'язання. Крім того, воно допомагало уникнути напруженої ситуації всередині самої общини, зберігаючи в ній мир та спокій. Як відомо, общинний спосіб життя був характерний не тільки додержавному періоду, але й після запровадження державного ладу, характерною рисою якого було збереження общинних органів правління [1, с. 71]. Звернення до суду чи насильницьких форм вирішення конфліктів (зокрема, через інститут кривавої помсти) відбувалося в останню чергу, оскільки конфліктуючі сторони намагалися знайти прийнятну для обох компенсацію. Одним із варіантів примирення, що практикувався у багатьох народів світу під час врегулювання судової суперечки була мирова угода.

Актуальність дослідження інституту мирової угоди Стародавнього Риму полягає в тому, що римське право здійснило фундаментальний вплив на розвиток всієї романо-германської правової системи, в тому числі й на становлення багатьох інститутів процесуального права. Виявлення закономірності їх розвитку дозволить краще пізнати сутність інституту мирової угоди в судовому праві на сучасному етапі, особливо в європейських державах, які базуються на римському праві. Крім того, саме в Стародавньому Римі інститут мирової угоди був вперше законодавчо оформлений, а погляди римських юристів на природу цієї угоди втілилися в багатьох європейських національних правових системах.

Стан опрацювання. Питання мирової угоди в судочинстві Стародавнього Риму було предметом дослідження таких вчених як С. Агафонова, О. Бандурки, В. Вовка, Г. Гарридо, Д. Дождева, Р. Калюжного, Л. Кофанова, Ч. Санфіліппо тощо. Незважаючи на проведені наукові дослідження окремі питання укладення та виконання мирової угоди в праві Стародавнього Риму позбавлені визначеності та носять дискусійний характер.

Метою статті є визначення особливостей становлення та розвитку інституту мирової угоди у праві Стародавнього Риму, окреслення її юридичної природи та сутності.

Виклад основного матеріалу. Вже в V ст. до н.е. порядок судочинства Римської республіки був побудований таким чином, що в ньому згадується примирення як альтернатива не тільки судочинству, але й насильницького способу вирішення конфлікту. Зокрема, Закони XII таблиць передбачали, що принцип таліону (рівнозначної відплати) застосовується за умови, що сторони не примирилися. Так, Таблиця VIII, яка в основному містила норми кримінального права, передбачала наступне правило: «si membrum rup(s)it, ni cum eo pacit, talio esto» (ст. 2) [2] (якщо заподіє членоушкодження та не помириться з [потерпілим], то нехай і йому самому буде спричинено те ж саме). Небажання бути підданим такому самому членоушкодженні, штовхала злочинця до примирення з потерпілим. Характерно, але воно допускалося, як випливає із вищевказаного прикладу, не тільки в цивільних, але й кримінальних справах.

Мирова угода в класичному римському праві позначалася терміном «transactio», який має дві складові: «trans» та «actio». «Actio» означав позов, а «trans» – через, по той бік. Фактично це показує, що «transactio» мав бути замість позову, виступав для нього перепоною. Відомо, що сьогодні процесуальним наслідком затвердження судом мирової угоди є заборона звертатися до суду з тотожним позовом, а якщо особа ослухається, це не тільки призведе до відмови у відкритті провадження у справі (п. 2 ч. 1 ст. 186 ЦПК) [3], а й може бути розцінено як зловживання правом на позов. Отже, хто укладав мирову угоду, відмовлявся від позову, від захисту права (ad defendendum) судом.

Як і в сучасний період, мирова угода в Стародавньому Римі розглядалася з позицій матеріального і процесуального права, тобто її природа була комплексною. Так, в римському праві спочатку мирова угода була націлена на припинення спору або врегулювання, заявленої до суду вимоги, на підставі якої сторони конфлікту укладали інші договори, забезпечуючи взаємний

характер мирової угоди. Пізніше (в часи Юстиніана) мирова угода була оформлена як непоіменований договір (contractus innominatus), який тягнув процесуальні наслідки: припиняв провадження у справі [4, с. 121]. «Процесуальність» мирової угоди в римському праві виражалася в тому, що вона могла бути укладена не тільки під час судового розгляду справи, але й на її досудовому вирішенні в претора, коли проводилося уточнення предмету спору. Також мирова угода могла бути укладена після вирішення справи судом.

Наразі багато країн дозволяють укласти мирову угоду не тільки до суду, але й на будь-якій стадії судового процесу, в тому числі й стадії виконання судового рішення. Зокрема, багато європейських країн містять норми про мирову угоду в цивільному законодавстві в розділі, що стосується припинення цивільних зобов'язань. Так, Німецьке цивільне уложення положення про мирову угоду (§779) закріплено в розділі 4, що має назву «Припинення зобов'язань» (Erlöschen der Schuldverhältnisse) [5]. У такому разі мирова угода розглядається як новація, що міняє одне зобов'язання на інше. І це не випадково, оскільки ще в праві Стародавнього Риму мирова угода розглядалася як спосіб добровільного припинення зобов'язань. Зокрема, мирова угода могла бути укладена у вигляді прощення боргу або стати формою відмови від пред'явлення вимог (pactum de non petendo).

Хоча положення про примирення в римському праві згадується ще в Законах XII таблиць (451–449 рр. до н.е.), розгорнутий виклад матеріалу щодо умов та порядку укладення мирових угод спостерігаємо в Дигестах Юстиніана 533 р. н.е. (Книга друга, Титул XV «De transactionibus»). Як зазначає В.М. Вовк «особливістю римського правового життя є той факт, що римляни на практиці застосовували і мали справу з конкретними правовими явищами, але досить пізно виробляли для них юридичне поняття, а в деяких випадках навіть цього не зробили» [6, с. 409].

Умови мирової угоди за римським правом зводилися до наступного:

1) неочевидність вирішення спору про право. Як випливає із Дигест (Кн. 2, Титул XV) Юстиніана «хто укладає мирову угоду, той нібито вступає в угоду про сумнівну справу і про невизначене становище і незакінчений спір» [7]. Спір про право – це непорозуміння стосовно прав та обов'язків. Римські юристи вказували, що мирова угода укладається у разі, якщо результат вирішення справи судом був не відомий, оскільки вимога позивача спірна. Зокрема, невідомо яке саме право та який його зміст буде визнаний судом за позивачем. Якщо можна із представлених доказів дати чітку відповідь на поставлене перед судом запитання мирова угода не могла бути укладеною. Подібний висновок випливає із наступного положення Дигест (Кн. 2, Титул XV): «6. Гай у 17-й книзі «Коментар до провінційного едикту». Щодо спорів, які виникають із заповіту, не можна ні укладати мирову угоду, ні шукати правду інакше, як розглянувши та дослідивши слова заповіту» [7];

2) взаємність поступок. Мирова угода, враховуючи її пов'язаність із спором чи судовою суперечкою, передбачає врегулювання інтересів двох сторін, що один одному мають уступати. Внаслідок змагальності сторін, яка була основою римського цивільного процесу, укладення мирової угоди могло йти за формулою «щось дано, щось утримано» (aliquid datum aliquid retentum). Зокрема, позивач (actor) міг відмовитися від позову повністю або частково, якщо відповідач (reus) надавав йому майнову компенсацію. Подібна компенсація могла виразитися в передачі права власності на річ або виконання іншого зобов'язання, яке мав позивач. Подібні приклади свідчать, що мирова угода в римському праві могла вийти за рамки сформованого предмета спору. Так, якщо в обмін на виконання грошового зобов'язання відповідач передає позивачу у власність іншу річ, то зобов'язальні відносини між ними мінялися на речові. Подібна можливість мирової угоди робила її доволі гнучкою у питаннях пошуку варіантів виходу з конфліктної ситуації. На сучасному етапі розвитку інституту мирової угоди багато країн дозволяють сторонам виходити за межі предмету спору при її укладенні, зокрема таке передбачено в ч. 1 ст. 207 ЦПК України;

3) домовленість по мировій угоді має бути вільною. Римське право дозволяло оспорювати мирові угоди, де мав місце примус, омана, істотна помилка, тобто проявлявся порок волі;

4) умови мирової угоди не повинні були порушувати права та інтереси третіх осіб, які не виступали стороною в мировій угоді. Зокрема, у Дигестах (Кн. 2, Титул XV) вказано наступне: «3. Сцевола в 1-й книзі «Дигесг». Імператори Антонін і Вер дали такий рескрипт: «Приватні угоди, безсумнівно, не можуть завдавати шкоди праву інших осіб. Тому мировою угодою між спадкоємцем і матір'ю померлого не може бути, як здається, знищено заповіт та відпущені на волю (на підставі заповіту) та легатори не можуть бути позбавлені позовів (про виконання заповіту)». Тому все, що вони вимагають за заповітом, мають просити у призначеного спадкоємця. Той, хто (укладає) мирову угоду про спадщину, забезпечує себе щодо обтяженої спадщини або, якщо не забезпечив, не повинен звертати свою недбалість на шкоду іншому» [7];

5) мирова угода повинна була затверджуватися судовим чиновником. Зокрема, в Дигестах

(Кн. 2, Титул XV) зустрічаємо таке: «8. Ульпіан у 5-й книзі «Про різні суди». Так як ті, яким залишені (за заповітом) аліменти, легко укладають мирову угоду, задовольняючись незначною сумою, що сплачується негайно, то божественний Марк у своїй промові, прочитаній у сенаті, встановив, що мирова угода про аліменти є дійсною лише тоді, коли вона укладена зі схвалення претора». Або: «15. Якщо одному або декільком особам було залишено ділянку землі як аліменти і вони захочуть її продати, то необхідно, щоб претор по совісті виніс рішення щодо її продажу та мирової угоди. Але якщо ділянка землі була залишена декільком особам як аліменти і вони між собою укладуть мирову угоду, то вона не повинна мати чинності без волі претора. Те саме має місце і у випадку, якщо для сплати аліментів земля була закладена, бо застава не може бути представлена для цієї мети без поради з претором» [7]. Ось чому не можемо погодитися з тими науковцями, які стверджують, що мирова угода мала тільки матеріально-правову сутність [6, с. 410]. Процесуальний аспект мирової угоди не слід забувати, оскільки вона усувала позов, припиняла провадження в суді та схвалювалася суддею. З іншого боку не можемо погодитися з прямо протилежними висновками, де мирову угоду в римському праві розглядали виключно з процесуальних позицій, забуваючи її матеріально-правовий аспект. Зокрема, Д.В. Соколянський стверджує, що мирова угода у формулярному процесі Стародавнього Риму за своєю сутністю була судовим рішенням [8, с. 348].

Мирова угода мала виконуватися як і звичайний договір: «pacta sunt servanda». Проте, при її невиконанні стороні давалася можливість розірвати такий договір. Той, хто не виконав мирову угоду не міг вимагати протилежного від іншої сторони. Окрім притягнення до цивільної відповідальності, сторона, яка не виконала мирову угоду, несла інші негативні юридичні наслідки. Так, подібна особа отримувала статус infamis, тобто людина втрачала повагу в суспільстві (publica existimatio). Такий статус супроводжувався поразкою у виборчих правах: особа втрачала право голосу (ius suffragii) або право бути обраною на деякі публічні посади (ius honorum). Крім того, мало місце обмеження в деяких процесуальних правах: вони не могли виступати за інших (postulare pro aliis) у суді як адвокат (procurator) або за них не могли виступати інші [9]. Подібне обмеження правоздатності разом із поганою репутацією, яку отримувала особа через невиконання мирової угоди, мали гарантувати добровільне та належне виконання взятих на себе зобов'язань.

Висновки. Мирова угода один із важливих способів як можна владнати суперечки, зменшуючи навантаження на суд та самостійно шукаючи варіанти виходу з конфліктної ситуації. В основі мирової угоди за римським правом лежав договір, умови якого повинні були враховувати інтереси обох сторін цього договору та не порушувати прав інших осіб. Юридичну чинність він набував після того, як його затверджували посадові особи (зокрема, претор). Інститут мирової угоди за римським взірцем був запозичений багатьма європейськими країнами, а деякі з його положень не втратили своєї актуальності до нині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки ; [Бандурка О.М., Швець Д.В., Бурдін М.Ю., Головко О.М., та ін. ; вступ. слово О.М. Бандурки]. Харків: Майдан, 2020. 618 с.
2. Leges XII tabularum. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 16.02.2024).
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
4. Давидова І.В. Медіація чи мирова угода: особливості застосування при вирішенні правових спорів. *Правова позиція.* 2023. № 3 (40). С. 119–122.
5. Bürgerliches Gesetzbuch. Buch 2: Recht der Schuldverhältnisse. Abschnitt 4: Erlöschen der Schuldverhältnisse. Titel 21: Vergleich. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/bgb/__779.html (дата звернення: 21.01.2022).
6. Вовк В.М. Угода про примирення в римському праві (соціокультурний контекст). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2021. Випуск 65. С. 407–410.
7. Дигести Юстиніана. Текст. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/02.php (дата звернення: 16.02.2024)
8. Соколянський Д.В. Мирова угода сторін у цивільному судочинстві України: постановка проблеми. *Актуальні проблеми держави і права.* Випуск 66. 2012. С. 348–353.
9. Cesare Sanfilippo. Istituzioni di diritto romano. Rubbettino, 2002. 424 p.
10. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Переш І.Є. Розуміння терміну «конституція» в період Стародавнього Риму. Аналітично-порівняльне правознавство. № 4. 2023. С. 66–70.

УДК 347.627
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.22

ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СІМЕЙНІ ФОРМИ ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Грицишина Л.В.,
докторка філософії з права,
доцентка кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-8590-728X

Грицишина Л.В. Здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена питанням здійснення права на сімейне виховання в умовах воєнного стану. Наголошено, що принцип пріоритету сімейного виховання дитини нормативно закріплено у сімейному законодавстві України. Сімейне виховання дає можливість забезпечити нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток дитини. Підкреслено, що найважливіше завдання держави полягає у виведенні сім'ї зі складних життєвих обставин для подальшого повноцінного піклування батьками про дітей. Особливої гостроти набувають питання здійснення права на сімейні форми виховання у період особливих станів, у тому числі і війни. З початком повномасштабної війни чимало дітей залишилися сиротами або проживають в умовах, які не відповідають потребам дитини. Підкреслено, що аби кожна така дитина отримала турботу, любов та сімейний затишок в нашій державі активно працюють над розвитком сімейних форм виховання та влаштування дітей у родини. Наголошено, що здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану можна визначити як комплексне право сімейного вихователя та дитини на виховну взаємодію в сімейно-родинних умовах за підтримки з боку громадських та державних інституцій, спрямоване на належне забезпечення інтересів дитини в умовах воєнного стану. Зазначене дозволяє також включити період війни у перелік чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини. Підкреслено, що ефективність виконання педагогічних та соціальних функцій у вихованні дітей визначається, серед іншого, міжнародним досвідом, результатами експериментів на території України щодо їх впровадження та дослідженнями українських теоретиків і практиків у сфері охорони дитинства. Остаточно ці питання мають знайти своє відображення у Національному плані сімейного виховання та догляду дітей в Україні. Наголошено, що сьогодні особливо важливим є зміст навчальних програм щодо підготовки кандидатів в сімейні форми виховання та впровадження послуги патронату.

Ключові слова: виховання, сімейні форми, воєнний стан, Координаційний центр, Національний план сімейного виховання.

Grytsyshyna L. Implementation of the right to family-based forms of education under martial law.

The paper is dedicated to issues on the implementation of the right to family-based forms of education under martial law. It is stressed, the principle of the priority of the family education is ensured normatively in the Family Legislation of Ukraine. Family education ensures a possibility to provide an appropriate physical, moral, intellectual and social development of the child. It is outlined, the most important task of the state is to get the family out of difficult life circumstances for further full-fledged parental care for children. Issues on the implementation of the right to family-based forms of education become especially sharp under specifical circumstances including a war. Since the beginning of the full-scale war, many children have been orphaned or live in conditions that do not meet the needs of children. In our state, work actively for development of family-based forms of education and placement of children in the family to provide care, love and family comfort for every child. It is emphasized, the implementation of the right for family-based forms of education under martial law can be identified as a complex right of the family educator and the child for educative interaction in family conditions with the support of non-governmental organizations and state institutions, aimed at appropriate ensuring interests of the child under martial law. Mentioned above allows to include a war period into the list of circumstances that can cause difficult circumstances of the life. It is outlined, an efficiency of the implementation of pedagogical and social functions during the education of children are determined among others, by the international experience, findings

of experiments in Ukraine, and researches of the Ukrainian scientists and practitioners in the field of childhood. At last, issues on the implementation of the right to family-based forms of education under martial law would to be reflected in the National Plan for Family Education and Care of Children in Ukraine. It is stressed, the content of educational programmes for training of candidates for family-based forms of education and implementation of forms of foster care is especially significant.

Key words: education, family-based forms, martial law, Coordination Center, National Plan for Family Education.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Принцип пріоритету сімейного виховання дитини нормативно закріплено в ст. 5 Сімейного кодексу України (державна охорона сім'ї), де йдеться про те, що держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини [1]. Водночас, діюче національне законодавство оминає питання детального регулювання конкретних гарантій з боку держави щодо забезпечення пріоритету сімейного виховання дитини у період воєнного стану.

З початком повномасштабної війни чимало дітей залишилися сиротами або проживають в умовах, які не відповідають потребам дитини. Аби кожна така дитина отримала турботу, любов та сімейний затишок, відповідні державні інституції активно працюють над розвитком сімейних форм виховання та влаштування дітей у родини.

Водночас, багато аспектів сімейного виховання у період воєнного часу залишаються за межами законодавчого врегулювання, що може впливати на якість та ефективність реалізації цього процесу. Недостатнє урегулювання питань, пов'язаних із забезпеченням пріоритету сімейного виховання, може призвести до зростання ризиків порушення прав та інтересів дитини, а також до виникнення конфліктів між різними учасниками відносин, включаючи біологічних та соціальних батьків, опікунів, піклувальників та інституційних органів. Тому актуалізація доктринальної оцінки перспектив здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану та розробка конкретних механізмів забезпечення пріоритету сімейного виховання дитини є важливим завданням для подальшого розвитку правової системи України, що перебуває під впливом багатьох негативних чинників.

Таким чином, принцип пріоритету сімейного виховання дитини являє собою не лише окрему фундаментальну засаду сімейного права, але й має суто прикладне значення як різновид суб'єктивного права з усіма властивими йому особливостями. Це право полягає в наданні державою можливості діяти певним чином з метою забезпечення належного сімейного виховання, здійснення дій і вчинків, схвалюваних державою [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які опирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Питання здійснення права на сімейні форми виховання та його підстави розглядають у працях М.В. Бориславська [3], В.В. Маковецька [4], О.О. Пунда [5], Н.В. Радченко [6], З.В. Ромовська [7], Л. Савченко [8], А.С. Суходольська [9], Т. Тюріна, О. Кінаш [10], Ю.П. Харченко [11], О.Ю. *Черняк* [2]. та інших дослідників сучасного сімейного та цивільного права України.

Однак, практично поза увагою науковців залишилось питання здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану, що, зрештою, й обумовлює нагальність даного дослідження.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження питання здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Право дитини жити і виховуватись у сім'ї – одне з найважливіших її прав. Виховання дитини – це місія великої політичної ваги. Україні, як і будь-якій іншій державі, потрібні не космополіти, а патріоти українського народу, патріоти своїй Батьківщини, але виховати патріота можуть лише патріоти [7, с. 297].

Право дитини жити і виховуватись у сім'ї, крім зазначеного права на сімейне виховання та спільне проживання з батьками, охоплює такі права: право знати своїх батьків, право на піклування з боку батьків, право на виховання дитини власними батьками, на забезпечення її інтересів та всебічний розвиток, на повагу до її людської гідності [5].

Сімейне виховання дає можливість забезпечити дитині нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток, дає змогу їй стати повноцінним членом суспільства. Суспільні форми виховання не можуть замінити дитині сім'ю, і це давно підтверджено практикою. «Зараз уже ніхто не сперечається, яка форма виховання дитини – сімейна чи суспільна – має першість», – зазначає З.В. Ромовська [7, с. 26].

Дитина має право проживати разом з батьками. Норми Сімейного кодексу України щодо сімейного виховання (ст. 151 СК України) узгоджуються з положеннями Цивільного кодексу України про місце проживання дитини, яким визнається місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає (ч. 3, 4 ст. 29 ЦК України) [12].

Право дитини жити і виховуватись у сім'ї не може бути реалізоване лише у деяких випадках, коли спільне проживання з батьками суперечить її інтересам. Право дитини знати своїх батьків та право на їхній догляд пов'язане з фактом виникнення взаємних прав і обов'язків між батьками та дітьми і засноване на походженні дітей від певних батьків. Право дитини знати своїх батьків може бути обмежене випадками, коли отримання відомостей про батьків є неможливим. Першою чергою йдеться про знайдених дітей [5].

Догляд батьків за дитиною виражається не тільки у задоволенні її життєво-побутових потреб (харчування, забезпечення одягом, взуттям, навчальним приладдям), але й у проявах уваги до дитини, надання допомоги у вирішенні різноманітних питань, що її цікавлять, можливих конфліктів у спілкуванні з іншими дітьми.

Для держави повернення дитини у біологічну сім'ю – найоптимальніший варіант влаштування дитини. Найважливіше завдання держави полягає у виведенні сім'ї зі складних життєвих обставин для подальшого повноцінного піклування батьками про дітей [10].

Необхідним елементом морального виховання дітей є створення батьками у сім'ї умов, що гарантують гідність дитини. Це включає в себе не лише розуміння дитиною своїх прав як особистості та формування власної моральної свідомості, а й надання дитині впевненості у собі, залучення її до активної участі у суспільному житті та всебічне задоволення всіх її інтересів. Такий підхід сприяє розвитку дитячої особистості та формуванню цілісної, морально стійкої особистості, яка може активно та продуктивно взаємодіяти з оточуючим світом.

Батьки, як основні вихователі, повинні створювати у дітей віру у власні сили та можливості, сприяти розвитку їхнього самовизначення та самореалізації. Це означає, що вони мають активно підтримувати інтереси та потреби своєї дитини, допомагати їй зрозуміти світ та займатися самовдосконаленням. Крім того, батьки мають створювати сприятливу атмосферу взаєморозуміння та відкритості, де дитина може вільно висловлювати свої думки та почуття, а також відчувати себе підтриманою та захищеною. Такий підхід сприяє формуванню морально відповідальних громадян, здатних приймати свідомі та обдумані рішення в усіх сферах життя.

У зв'язку з багатогранністю цих суб'єктивних прав особливе місце належить тим, що слугують вихованню підростаючого покоління – вирішують проблему формування повноцінної особистості майбутнього громадянина. У контексті здійснення виховання в умовах війни, особливе значення приділяється тим правам, які сприяють вихованню молодого покоління та вирішують питання формування повноцінної особистості майбутнього громадянина, особливо в умовах стресу та нестабільності, що супроводжують воєнні дії. Саме в цих умовах важливо створювати безпечне та стабільне середовище для розвитку дітей, забезпечувати їхній доступ до освіти, психологічної та медичної допомоги, а також сприяти формуванню моральних цінностей, толерантності та відповідальності перед суспільством. Такий підхід допомагає дітям зберегти свою гідність та психологічну стійкість навіть у складних воєнних обставинах, що дозволяє їм вирости в громадян, здатних до здійснення відповідального вибору та особистого внеску у майбутнє своєї країни.

В законодавстві право на виховання залишається недостатньо нормативно врегульованим через те, що його обсяг не може бути чітко визначений, враховуючи складну взаємодію з іншими батьківськими правами, наприклад, правом на спільне проживання або спілкування з батьками.

У правовій доктрині пропонується розширити зміст права на виховання, включивши такі компоненти, як право на сімейне навчання, обов'язок батьків стежити за фізичним та психічним здоров'ям дітей, формування у них поваги до людської гідності та прав, виховання в дусі нетерпимості до насильства, запобігання втягненню дітей у злочинну або антигромадську діяльність, а також виховання уявлення про працю як головне джерело добробуту.

Під вихованням загалом розуміється вплив суспільства на особистість, яка розвивається. У широкому розумінні – це соціалізація, тобто процес формування інтелекту, фізичних і духовних сил людини. Виховання є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей особистості, поглядів і переконань відповідно до виховних суспільних ідеалів. Виховання включає в себе процеси адаптації до культурних норм, отримання знань та навичок у різних сферах життя, а також формування характеру та цінностей під впливом спадковості та взаємодії з оточуючим соціальним і природним середовищем.

Отже, особливої гостроти набувають питання захисту окремих прав у період особливих станів, у тому числі і війни. Першим кроком у цьому напрямку став Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [13], котрий передбачає, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів

юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [13].

26 травня 2023 року Постановою Кабінету Міністрів України було утворено Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей [14].

Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей є тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМУ, що утворений для забезпечення узгодження дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з питань підготовки і проведення заходів загальнодержавного значення з метою швидкого та ефективного розроблення і виконання Національного плану сімейного виховання та догляду дітей в Україні і програм з розвитку сімейного виховання дітей, забезпечення системного підходу до організації та координації заходів з виконання Національного плану, планування відповідних заходів, проведення моніторингу та аналізу стану їх здійснення [14].

Такий підхід відповідає світовій тенденції до поширення сімейних форм виховання дітей. Так, наприклад, А.С. Суходольська наголошує, що «… є доцільним враховувати міжнародний позитивний досвід переходу до пріоритетності сімейного виховання шляхом реформування інтернатних закладів та створення замість них центрів соціально-психологічної реабілітації дітей за активної участі їхніх біологічних батьків» [9].

Таку ж позицію поділяє Ю.П. Харченко, наголошуючи, що основним напрямком сучасної політики соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є розвиток форм сімейного виховання: усиновлення, опіки (піклування), прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу [11].

Так, наприклад, Хмельницька область одна із п'яти областей в Україні, яка потрапила у пілотний проект, який впроваджує реформу максимально наближену до сімейної форми виховання дітей. Супроводжує проект Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей, який створено з ініціативи Президента Володимира Зеленського та його дружини за підтримки Президентки Європейської комісії Урсули фон дер Ляєн [15].

За офіційними даними на даний час в області налічується на обліку 586 дітей-сиріт та 1229 дітей, позбавлених батьківського піклування. Разом 1815 дітей, з них сімейними формами виховання охоплено 1560 дітей. Залишаються в закладах інституційного догляду 204 дитини [15].

Важливим у вирішенні цього питання є пошук набувачів для сімейного типу виховання. Відтак, особливо важливим є зміст навчальних програм щодо підготовки кандидатів в сімейні форми виховання та впровадження послуги патронату в області [15].

Умови воєнного стану накладають серйозні виклики на здійснення права на сімейні форми виховання. Воєнний конфлікт створює надзвичайні обставини, які можуть вплинути на функціонування сімей та виховання дітей. Війна може призвести до розриву сімей та втрати контакту між батьками та дітьми через евакуацію, переміщення або втрату зав'язків під час військових дій. У таких умовах важливо забезпечити захист та безпеку дітей, які залишаються без батьківського піклування або опіки через війну.

Необхідно розглядати можливості для утримання дітей у сімейних умовах, незважаючи на складні обставини. Крім того, умови воєнного стану можуть вимагати впровадження спеціальних заходів з психологічної підтримки для дітей та сімей, щоб допомогти їм подолати стрес та травми, пов'язані з воєнними подіями. Важливо забезпечити доступ до освіти та медичної допомоги для всіх дітей, незалежно від їхнього статусу та місця проживання, щоб забезпечити їхній розвиток та благополуччя навіть у найскладніших умовах конфлікту.

Висновки та пропозиції дослідження. Відтак здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану можна визначити як комплексне право сімейного вихователя та дитини на виховну взаємодію в сімейно-родинних умовах за підтримки з боку громадських та державних інституцій, спрямоване на належне забезпечення інтересів дитини в умовах воєнного стану.

Зазначене дозволяє також включити період війни у перелік чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини.

Ми вважаємо, що ефективність виконання педагогічних та соціальних функцій у вихованні дітей визначається, серед іншого, міжнародним досвідом, результатами експериментів на території України щодо їх впровадження та дослідженнями українських теоретиків і практиків у сфері дитинства.

На сьогодні має місце здійснення ряду організаційних заходів для створення теоретичних засад державної політики забезпечення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання та розвиток у сімейному оточенні: розроблено достатню нормативно-правову базу для функціонування сімейних форм виховання; здійснено заходи щодо покращення організаційного забезпечення системи опіки над дітьми тощо. Остаточно питання мають знайти своє відображення у Національному

плані сімейного виховання та догляду дітей в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947–III. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення 25.04.2024 р.).
2. Черняк О.Ю. Принцип пріоритету сімейного виховання дитини *та* його вплив *на* сімейні правовідносини*. Юридичний бюлетень*. Випуск 19, частина 62, 2021. С. 62–68.
3. Бориславська М.В. Фактичне виховання у сімейному праві: значення, суть та правові наслідки. Університетські наукові записки. 2014. № 2 (50). С. 137–144.
4. Маковецька В.В. Поняття права на захист права на належне батьківське виховання : цивільно-правовий контекст. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 50–54.
5. Пунда О.О. Право на сімейне виховання та проблеми його здійснення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2005. № 1. С. 111–115.
6. Радченко Н.В. Право дитини на сімейне виховання. *Вісник Черкаського університету.* 2017. Вип. 7. С. 103–108. URL: http://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/1471/1542 (дата звернення 25.04.2024 р.).
7. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 26.
8. Савченко Л. Про права і обов'язки батьків по вихованню дітей. *Право України*. 1997. № 5. С. 55–57.
9. Суходольська А.С. Розвиток сімейних форм виховання соціальних сиріт *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 35(2). С. 112–116.
10. Тюріна Т., Кінаш О. Стан та перспективи розвитку сімейних форм опіки в сучасній Україні. *Social Work and Education*, Vol. 9, No 4. 2022. pp. 500–507. DOI: 10.25128/2520-6230.22.4.5.
11. Харченко Ю.П. Особливості функціонування сімейних форм виховання в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2010. № 1. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/ cgiirbis_64.exe? I21DBN= LINK&P21DBN= UJRN&Z21ID =&S21REF= 10&S21CNR= 20&S21STN=1&S21FMT= ASP_meta&C21COM= S&2_ S21P03= FILA= &2_S21STR= Duur_2010_1_7.(дата звернення 25.04.2024 р.).
12. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 року. Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 25.02.2024 р.).
13. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 URL: https://www.president.gov.ua/documents/ 642022-41397 (дата звернення 25.04.2024 р.).
14. Про утворення Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей: Постанова КМУ від 26 травня 2023 р. № 538 Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538-2023-%D0%BF#Text (дата звернення 25.04.2024 р.).
15. В Хмельницькій ОВА працюють над розвитком сімейних форм виховання та влаштування дітей у родини. URL: https://www.adm-km.gov.ua/?p=136975. (дата звернення 25.04.2024 р.).

УДК [341.9:339.727.22]:341.018
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.23

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В УМОВАХ ЗАПРОВАДЖЕНИХ САНКЦІЙ ДО КРАЇН-АГРЕСОРІВ ТА КРАЇН-СПОНСОРІВ ТЕРОРИЗМУ

Кириченко В.О.,
курсантка 2 курсу 1 групи,
Військово-юридичний інститут,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0006-3697-2954

Кириченко В.О. Правовий захист іноземних інвестицій в умовах запроваджених санкцій до країн-агресорів та країн-спонсорів тероризму.

У статті досліджено питання залучення іноземних інвестицій в Україну під час війни, досліджено та проаналізовано процес залучення іноземних інвестицій. Виокремлено низку негативних факторів, які вплинули на процес залучення інвестицій у розвиток економіки, зокрема, розвиток країни та її економіки в умовах воєнного стану, воєнна агресія, що негативно впливає на потенційних інвесторів. Відсутність захисту та інститутів гарантування іноземних інвестицій на національному рівні. Розглянуто та проаналізовано фактори, що створюють позитивний імідж країни та сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій. До таких факторів належать: активна зовнішня політика країни; засудження спільнотою тотального вторгнення країни-агресора в Україну; ухвалення ряду санкційних пакетів проти агресорів та розірвання економічних угод з ними країнами Євросоюзу та США; багатостороння підтримка країн G7 та Європейського Союзу; авторитет Президента України на світовій арені.

Зазначено, що державне регулювання інвестиційної діяльності є інструментом державної інвестиційної політики та елементом системи державного регулювання економіки. Управління інвестиційною діяльністю здійснюється через реалізацію повноважень органами державної влади, що наділені відповідною компетенцією, і саме їхня ефективна діяльність створює умови для формування сприятливого інвестиційного клімату та отримання позитивного ефекту для держави.

Підкреслено, що за результатами аналізу офіційних даних Державної служби статистики України у статті наводяться статистичні дані, що відображають динаміку надходжень інвестицій з різних країн світу в економіку України. Проведений аналіз дав змогу визначити суттєвий недолік чинного законодавства України, що виявляється у відсутності окремого органу державної влади, наділеного повноваженнями у сфері управління інвестиційною діяльністю у формі надання дозволів на залучення іноземних інвестицій на об'єкти, що мають стратегічне для економіки значення, та об'єкти критичної інфраструктури, так само як і відсутній механізм нагляду та контролю за ефективним використанням інвестиційних коштів. У законодавстві провідних країн світу визначена процедура відхилення іноземних інвестицій та повноважень органів державної влади, коли інвестиція чи дії інвестора можуть становити загрозу національній безпеці держави.

Ключові слова: правовий захист, іноземні інвестиції, іноземні інвестори, санкції, зовнішні відносини, захист бізнесу, інвестиційний клімат, військова економіка.

Kyrychenko V.O. Legal protection of foreign investments in the conditions of introduced sanctions against aggressor countries and countries sponsoring terrorism.

The article examines the issue of attracting foreign investment to Ukraine during the war, investigates and analyzes the process of attracting foreign investment. A number of negative factors that affected the process of attracting investments in the development of the economy, in particular, the development of the country and its economy under martial law, military aggression by Russia, which negatively affects potential investors, are singled out. Lack of protection and institutions guaranteeing foreign investments at the national level. Factors that create a positive image of the country and favorable conditions for attracting foreign investments are considered and analyzed.

Based on the results of the analysis of official data of the State Statistics Service of Ukraine, the article provides statistical data reflecting the dynamics of investment inflows from various countries of the world into the economy of Ukraine. On the basis of the analysis of current legal acts, the competence of state authorities

empowered in the field of investment management is determined, and each body separately. The conducted analysis made it possible to identify a significant shortcoming of the current legislation of Ukraine, which is manifested in the absence of a separate body of state power, empowered to manage investment activities in the form of granting permits for attracting foreign investments to objects of strategic importance for the economy, and objects objects of critical infrastructure, as well as the absence of a mechanism for supervision and control over the effective use of investment funds. The legislation of the leading countries of the world defines the procedure for rejecting foreign investments and the powers of state authorities, when the investment or actions of the investor may pose a threat to the national security of the state.

Key words: legal protection, foreign investments, foreign investors, sanctions, foreign relations, business protection, investment climate, military economy.

Постановка проблеми. Необхідність залучення іноземних інвестицій є ключовою для економічного розвитку країни. Розширення обсягу іноземного інвестування та спрямування його вектору сприятиме сприянню трансферу сучасних технологій та обладнання, створенню нових робочих місць, збільшенню грошових коштів та податкових надходжень до державного бюджету. Іноземний капітал стимулює процес інтеграції національних господарств у світове господарство і це важливий фактор розвитку країни у світовій економічній системі. Окреслені позитивні фактори залучення іноземних інвестицій у вітчизняну економіку зумовлюють актуальність дослідження на даний момент, особливо в умовах сучасного глобалізованого світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальній проблемі залучення іноземних інвестицій присвячені роботи таких вчених, як О. Гальцова, Л. Гриценко, А. Гутров, Б. Данилишин, О. Зілінська, С. Ілляшенко. Окремі питання, пов'язані з інвестиціями в розвиток інформаційної інфраструктури, досліджені в роботі О. Фінагіної та О. Зінченка [1], яка дає наукову базу для вивчення тенденцій та перспектив залучення іноземних інвестицій в умовах війни.

Формулювання цілей статті. Інвестиції є рушійною силою економічного розвитку будь-якої країни, але процес залучення іноземного капіталу надзвичайно складний. Іноземні інвестори підходять до прийняття інвестиційних рішень виважено, дотримуючись певних стандартів і правил при виборі інвестиційних цілей. Критерії інвестиційної привабливості – це більше ніж аналітичний показник для оцінки інвестиційної привабливості інвестиційного об'єкта. Саме дослідження цих критеріїв ми ставимо як основу для дослідження.

Виклад основного матеріалу. Серед базових умов, які потенційні інвестори враховують у процесі прийняття рішень, – наявність корупційних ризиків, ступінь підготовки інвестиційного проекту, наявність стратегічного документа розвитку обраної території. Важливо також бути готовим спрямувати зусилля в напрямку реалізації проекту, сприятливих нормативно-правових актів та законодавчої бази. Якщо політична та соціально-економічна ситуація в країні та її регіоні є прогнозованою, то окреслені умови, які впливають на рішення потенційних інвесторів, переважатимуть.

Проте реальність сьогодні така, що суспільство стикається з новими викликами, такими як пандемія коронавірусу та повномасштабне вторгнення країни-агресора на територію України, які коригують економіку країни. Нові виклики, що постали перед Україною, неоднозначно впливають на процес залучення інвестицій у розвиток економіки [2, с. 43]. Серед основних негативних і проблемних факторів варто звернути увагу на наступні:

1. Розвиток країни в умовах воєнної економіки. Військова агресія двох сусідніх держав з Україною, що сумарно набагато перевищує територію нашої держави [14, с. 5]. Більш ніж у 28 разів більша за Україну, а за чисельністю населення – у 3,5 рази. Героїчний опір українського народу загарбникам потребує значної матеріальної підтримки. Ознаки війни відлякують потенційних інвесторів і негативно впливають на економіку країни, серед них варто відзначити: руйнування та закриття аеропортів і портів; порушення міжнародної логістики через закриття кордонів; масова евакуація населення, що зумовлено активними бойовими діями в більшості регіонів України.

Частина 1 статті 4 Закону України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року № 1644-VII містить важливий перелік можливих санкцій:

1) заморожування активів – Тимчасове обмеження права фізичної особи на використання. розпоряджатися своїм майном;

2) обмеження торговельних операцій;

3) обмеження, часткове або повне припинення ресурсів, пільотів і транспорту на території України;

4) запобігання виведенню капіталу за межі України;

5) зупинення господарсько-фінансових зобов'язань;

6) анулювання або зупинення дії ліцензій та інших дозволів, отримання (наявність) яких є умовою провадження певних видів діяльності, зокрема, анулювання або призупинення дії спеціальних дозволів на користування надрами;

7) участь у приватизації, вилученні державного майна іноземними резидентами та особами, які прямо чи опосередковано контролюються іноземними резидентами або особами, які діють в інтересах іноземних резидентів;

8) заборона використання радіочастотного ресурсу України;

9) обмеження або припинення надання телекомунікаційних послуг та використання телекомунікаційних мереж загального користування;

10) заборона здійснення державних закупівель товарів, робіт і послуг у резидентів іноземних держав з державною формою власності та юридичних осіб, статутний капітал яких частково належить іноземним державам, та заборона здійснення державних закупівель в інших держав. Суб'єкти господарювання, які реалізують товари, роботи чи послуги іноземного походження, щодо яких застосовано санкції згідно з цим законом;

11) заборона або обмеження входу іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальні води України, внутрішні води, порти та повітряних суден у повітряному просторі України або посадки на територію України;

12) повна або часткова заборона здійснення операцій з цінними паперами, емітентами яких є особи, до яких застосовано санкції відповідно до цього Закону;

13) видача дозволів і ліцензій Національного банку України на здійснення інвестицій за кордон, заборона розміщення валютних цінностей на рахунках і вкладах за кордоном;

14) зупинення видачі дозволів, ліцензій на ввезення в Україну з іноземних держав або вивезення з України валютних цінностей, а також обмеження зняття готівки з платіжних карток, емітованих іноземними резидентами;

15) заборона Національним банком України реєструвати учасників міжнародних платіжних систем, платіжні організації яких є іноземними резидентами;

16) заборона на збільшення розміру статутного капіталу господарських товариств, іноземних резидентів, іноземних організацій, юридичних осіб, учасниками яких є нерезиденти, або підприємств, у капіталі яких більше 10 відсотків належать іноземним державам. Вплив на статутний капітал чи управління юридичною особою чи її діяльність;

17) запровадження додаткових заходів у сфері екологічного, санітарного, фітосанітарного та ветеринарного контролю;

18) припинення торговельних угод, спільних проектів і промислових програм у певних сферах, особливо у сфері безпеки та оборони;

19) заборона передачі прав на технології та об'єкти інтелектуальної власності;

20) завершення культурних обмінів, наукового співробітництва, освітніх і спортивних контактів, розважальних програм з іноземними державами та іноземними суб'єктами;

21) відмова та скасування видачі віз іноземцям-резидентам та встановлення інших заборон на в'їзд на територію України;

22) припинення дії міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

23) скасування офіційних візитів, зустрічей, переговорів щодо укладення контрактів чи угод;

24) позбавлення національних нагород України, інших форм визнання;

25) інші санкції, що відповідають чинним принципам, встановленим цим Законом.

Можливість застосування державою окремих заходів економічного характеру визначається також Законом «Про зовнішньоекономічну діяльність України». Так, згідно з абз. 4 ст. 5 Спеціального закону у разі порушення чинного законодавства України у сфері зовнішньоекономічної діяльності до суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності можуть бути застосовані санкції у вигляді зупинення права на здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Заходи економічного характеру визначені також Законом України від 22 грудня 1998 року № 330-XIV «Про захист державних товаровиробників від недобросовісного імпорту» та ін., що визначає також відповідне законодавче регулювання військово-технічного співробітництва з урахуванням пріоритетних інтересів національної безпеки та оборони країни, але, при цьому, порядку припинення та оновлення немає, що підриває розвиток співробітництва з урахуванням національних інтересів України в окремих регіонах.

Ці негативні тенденції становлять економічну загрозу для інвестицій у будь-який проект у країні через ризик заморожування чи призупинення проекту. Діяльність міжнародних компаній на території України ускладнюється логістичними проблемами та пов'язаними з ними високими ризиками. Військова агресія – спроби анексії окремих регіонів (станом на кінець вересня 2022 року – 4% у Миколаївській області, 88% – у Херсонській області, 67% – у Запорізькій області, 57% – у Донецькій області, 99% – у Луганській області) як в результаті процес переміщення бізнесу з небезпечних зон був активізований, що призвело до подальших ризиків і втрат [3]. Ліквідація основної інфраструктури (ВПС противника здійснили численні цілеспрямовані атаки) об'єктів ТЕС, АЕС, ГЕС, порушення роботи гірничих робіт і порту операції, порушення логістичних шляхів і ланцюгів поставок, руйнування автодоріг по всій Україні). Економічні показники та потенціал економічного розвитку знизилися не лише в районах активних бойових дій в Україні, а й у країні в цілому, що негативно впливає на інвестиційну привабливість.

2. Відсутність системи гарантування та захисту іноземних інвестицій на національному рівні. Це означає незавершеність правового поля щодо забезпечення та регулювання інвестиційного процесу в країні; відсутність ефективних інструментів, систем страхування воєнних ризиків та інвестиційних проектів; негативна судова практика; недосконалість системи банківських гарантій за іноземними вкладами; корумповані елементи владної структури на кожному етапі отримання дозволів та виконання регуляторних законів. Окреслені проблеми зумовлені високими інвестиційними ризиками, які негативно впливають на інвестиційну привабливість України [4, с. 56].

Потенційні інвестори обирають вичікувальну стратегію, щоб побачити зміни, які відбуваються в рамках реформування інвестиційної системи України, враховуючи як воєнні фактори, так і довоєнні недоліки. Українська економіка працює в умовах воєнного стану, а поява нових викликів актуалізує особливості функціонування економіки. У галузях науки та економіки почали використовувати категорії «воєнна економіка», «військова економіка», «економічна війна», «військова економіка».

У воєнній економіці уряди дуже ретельно розподіляють свої ресурси для досягнення військової перемоги та задоволення важливих внутрішніх потреб споживачів, одночасно усуваючи наслідки війни та розвиваючи націю, щоб залучити інвестиційні кошти ця мета. час. Тому інвестиційні процеси воєнного та післявоєнного періодів також мають свої особливості, окреслюючи основні національні інтереси у напрямку залучення іноземних інвестицій. Це пов'язано з гострою потребою виробляти кращу оборонну продукцію за нижчими цінами.

Світовий досвід функціонування воєнних економік часто показує, що технічний і медичний прогрес прискорюється. Це дозволяє економіці країни зміцнити свої післявоєнні позиції як це було у США після Першої та Другої світових воєн [6, с. 45].

Військова економіка включає активізацію інвестиційного процесу у військово-промисловому комплексі. У сьогоднішній ситуації війна в Україні та погіршення відносин с країнами-агресорами змушують країни НАТО збільшувати витрати на оборону. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру (SIPRI), загальні світові військові витрати у 2021 році зросли на 0,7% і досягли 2,113 трлн. долар США. Військові витрати зростають сьомий рік поспіль. До п'ятірки країн з найбільшим військовим бюджетом у 2021 році увійшли США, Китай, Індія, Велика Британія та країна-агресор. Вони становили 62% грошей, які світ витрачав на зброю [7].

Загалом під інвестиціями у військово-промисловий комплекс розуміють інвестиції в основний капітал та реалізацію інноваційних проектів, які сприяють забезпеченню максимального фінансування. Економічні ефекти від залучення фінансових і виробничих ресурсів для вдосконалення діяльності підприємств ВПК та розширення внутрішніх і міжнародних ринків військового постачання та військового постачання [8, с. 46].

Залучення інвестицій у військову промисловість України традиційно розглядається як вузьке місце. Проте цей процес ще більше ускладнюється проведенням військових дій на території України та постійною наявністю військових загроз, які зросли після війни [9, с. 13].

Проте український уряд активно працює над усуненням перешкод для залучення іноземних інвестицій не лише у розвиток військової промисловості, а й економіки країни в цілому. Тому в рамках 5-го українсько-німецького економічного форуму, що відбувся в Берліні у жовтні 2022 року, прем'єр-міністр Денис Шмигаль акцентував увагу на перспективах, які відкриваються перед європейським бізнесом у процесі реалізації плану відновлення України. Зокрема, акцентовано увагу на формуванні високотехнологічного військово-промислового комплексу шляхом залучення європейських і світових технологій, інвестування проектно-конструкторських робіт, будівництва військових заводів [10].

Сьогодні інвестиції в оборонну промисловість стали актуальною проблемою для інвесторів у зв'язку з проблемами безпеки, які поширюються в глобальному масштабі. Згідно з базою даних прямих іноземних інвестицій GlobalData, у 2019 та 2020 роках було оголошено або запущено 68 оборонних проектів. Країни, які залучають найбільше прямих іноземних інвестицій в оборонний сектор, це США, Великобританія, Австралія, Німеччина, Туреччина, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Пакистан, Україна, Фінляндія, Індія, Бельгія, Польща та Нідерланди [11].

Питання інвестиційно-інноваційної діяльності для розвитку військової промисловості України полягають у наступному: незавершеність процесів інституційного та нормативно-правового забезпечення; невирішені питання прав інтелектуальної власності ускладнюють процес комерціалізації розробки дизайну; відсутність захисту вкладеного капіталу; неналежний фінансовий стан підприємств і організацій військової промисловості та зношеність основних засобів [9, с. 60]. Освоєння стандартів НАТО є ключовим для перелому ситуації в частині підвищення інвестиційної привабливості вітчизняних компаній [8, с. 34].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті дослідження та, враховуючи Угоду про асоціацію [13] варто окреслити

низку чинників та напрямів, які потребують подальшого розвитку та є ключовими для пожвавлення процесу залучення іноземного капіталу у вітчизняну економіку, а саме: а) нормативно-правові умови, сприятливі для інвестиційної діяльності, верховенство права та прозорість у прийнятті бізнес-рішень; б) відновлення зруйнованих можливостей та розвиток сильної інноваційної інфраструктури; в) незавершена судова реформа; г) незавершений процес інституційної реформи є важливим бар'єр не лише для залучення інвестиційних коштів в Україну, а й для досягнення євроінтеграційного курсу та мети вільного в'їзду в Україну; д) економічний простір – запровадження системи державного страхування та інформаційного забезпечення іноземних інвестицій у воєнних умовах – розвиток військової промисловості України на основі стандартів НАТО та інноваційних тенденцій – сучасні платформи та інноваційні засоби для залучення іноземців Активне освоєння інструментів інвестування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зінченко О., Фінахана О., Панкова Л. Інвестиції в розвиток інформаційної інфраструктури трансферу технологій в умовах регіонального ринку. (30 червня 2021 р.). Східноєвропейський журнал технологій підприємства, 2021. 3 (13(111)), 6–17 (дата звернення: 13.05.2024).
2. Спроба анексії окупованих територій України (2022). Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 13.05.2024).
3. Сіммонс А.М., Чернова Ю. Росія оголошує про анексію чотирьох українських областей. Wall Street Journal. 30 вересня 2022 р.. URL: https://www.wsj.com/articles/russia-prepares-treaties-to-annex-ukrainian-land-11664536196 (дата звернення: 13.05.2024).
4. Економічна війна. Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: http://surl.li/ejvth (дата звернення: 13.05.2024).
5. Кондратенко Л.В. Військова економіка. Історична енциклопедія України/Гол. За редакцією В.А. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003, том 1, 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Voienna_ekonomika (дата звернення: 13.05.2024).
6. Дарем Р.Б. Постачання ворогу: сучасна промисловість озброєнь і військово-промисловий комплекс. Lulu.com. 29 травня 2015 року. (дата звернення: 13.05.2024).
7. База даних військових витрат SIPRI. Стокгольмський міжнародний інститут дослідження проблем миру, квітень 2022 р.. URL: https://www.sipri.org/media/newsletter/2022-april (дата звернення: 13.05.2024).
8. Бегма В.М. Концептуальні засади стратегії інвестиційно-інноваційного розвитку оборонно-промислових комплексів країни / В.М. Бегма, О.О. Свергунов. Досвід України: аналіт. додаток. Київ: НІСД, 2019. 64 с. (дата звернення: 13.05.2024).
9. Проект плану реконструкції України. Матеріали робочої групи «Розвиток військово-промислового комплексу». Державна рада з питань відновлення України від наслідків війни. Липень 2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/development-of-the-military-industrial%20complex.pdf (дата звернення: 13.05.2024).
10. Гіван О.V "Українсько-німецький економічний форум". 24 жовтня 2022. URL: https://suspilne.media/301736-u-berlini-rozpocavsa-patij-ukrainsko-nimeckij-ekonomicnij-forum/ (дата звернення: 13.05.2024).
11. Проекти ПІІ Globaldata. Річний звіт про глобальні ПІІ за 2022 рік. URL: https://www.investmentmonitor.ai/whitepapers/global-fdi-annual-report-2022 (дата звернення: 13.05.2024).
12. Візова інформація. Міністерство закордонних справ України: сайт. 19 грудня 2019 р.. URL: https://mfa.gov.ua/en/consular-affairs/entry-and-stay-foreigners-ukraine/visa-information (дата звернення: 13.05.2024).
13. Угода про асоціацію. Урядовий портал. Єдиний веб-портал українського державного управління. URL: https://www.kmu.gov.ua/ diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu (дата звернення: 13.05.2024).
14. Відносини України та НАТО. (2022). Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 13.05.2024).

УДК 347.19
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.24

ПРОВІДНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ РИНКУ ЮРИДИЧНОГО КОНСАЛТИНГУ В УКРАЇНІ ТА ОСНОВНІ ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ КОНСАЛТИНГОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Лукашов Р.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0000-0002-1176-7579

Лукашов Р.С. Провідні фактори розвитку ринку юридичного консалтингу в Україні та основні шляхи реалізації інноваційних стратегій розвитку консалтингових організацій.

У статті досліджуються провідні фактори розвитку ринку юридичного консалтингу в Україні та обґрунтовуються основні шляхи реалізації інноваційних стратегій консалтингових організацій.

Автор виділяє етапи становлення ринку юридичного консалтингу в контексті умов модернізації економіки, визначає стримуючі чинники його розвитку. Аналізуються чинники, що стримують розвиток юридичного консалтингу, як от відсутність єдиних стандартів, брак кваліфікованих кадрів, нерозуміння його ролі бізнес-структурами. Розглядається сутність концепції «відкритих інновацій», що передбачає мережеву взаємодію консалтингових фірм з іншими учасниками.

У статті охарактеризовано інноваційну модель стратегій розвитку консалтингу, орієнтована на технологічні інновації, та псевдоінноваційна, зосереджена на продуктових інноваціях. Автором обґрунтовується необхідність державної підтримки і створення сприятливого нормативно-правового середовища для впровадження консалтинговими організаціями інноваційних стратегій. Визначаються напрямки реформування ринку юридичного консалтингу в умовах цифровізації економіки.

Автор прийшов до висновків, що застосування цифрового консультування консалтинговими організаціями зачіпає велику кількість інноваційних напрямків. Запровадження нової стратегії ґрунтовного входження консалтингових організацій у державні та бізнес-структури України передбачає їх вихід на інноваційний рівень розвитку. Ідеться про ефективну реалізацію пріоритетів інноваційного розвитку, інтегрованість соціально-професійної групи консультантів та професійної спільноти у цілому, їх роль у розвитку суспільства, державних та бізнес-структур, популяризацію консалтингу як елемента бізнес-інфраструктури, високу конкурентоспроможність мобільних регіональних мереж консалтингових організацій, підвищення відкритості та «прозорості» українського ринку консалтингових послуг, стимулювання розвитку ринків консалтингових послуг регіонів, сприяння залученню іноземних консалтингових компаній до роботи на відповідних регіональних ринках.

Ключові слова: ринок юридичного консалтингу, консалтингові послуги, фактори розвитку, інноваційні стратегії, консалтингові організації, відкриті інновації, цифровізація економіки, державна підтримка консалтингу.

Lukashov R.S. Leading factors in the development of the legal consulting market in Ukraine and the main ways of implementing innovative strategies for the development of consulting organizations.

The article examines the leading factors in the development of the legal consulting market in Ukraine and substantiates the main ways of implementing innovative strategies of consulting organizations. The author identifies the stages of formation of the market of legal consulting in the context of conditions of modernization of the economy, determines the restraining factors of its development.

The factors that hinder the development of legal consulting, such as the lack of uniform standards, lack of qualified personnel, misunderstanding of its role by business structures, are analyzed. The essence of the concept of «open innovation» is considered, which involves the network interaction of consulting firms with other participants. The article characterizes the innovative model of consulting development strategies, focused on technological innovations, and pseudo-innovative, focused on product innovations.

The author substantiates the need for state support and the creation of a favorable regulatory environment for the implementation of innovative strategies by consulting organizations. The directions of reforming the market of legal consulting in the conditions of digitalization of the economy are determined.

The author comes to the conclusion that the use of digital consulting by consulting organizations affects a large number of innovative areas. The introduction of a new strategy for a thorough entry of consulting organizations into the State and business structures of Ukraine provides for their reaching an innovative level of development. It is about effective implementation of the priorities of innovative development, integration of the socio-professional group of consultants and the professional community as a whole, their role in the development of society, government and business structures, popularization of consulting as an element of business infrastructure, high competitiveness of mobile regional networks of consulting organizations, increasing the openness and «transparency» of the Ukrainian consulting services market, stimulating the development of regional consulting services markets, promoting the attraction of foreign companies.

Key words: legal consulting market, consulting services, development factors, innovative strategies, consulting organizations, open innovations, digitalization of the economy, state support for consulting.

Постановка проблеми. В Україні спостерігається зростання попиту на консалтингові послуги як засіб підвищення їх конкурентоспроможності та ефективності діяльності. Однак, незважаючи на позитивну динаміку, ринок юридичного консалтингу в нашій країні продовжує стикатися з низкою проблем, які стримують його розвиток. Серед них – відсутність єдиних стандартів якості послуг, нестача кваліфікованих кадрів, нерозуміння ролі консалтингу керівниками бізнес-структур, недостатня державна підтримка консалтингової діяльності тощо. Тому актуальним завданням є визначення провідних факторів, що сприяють або перешкоджають становленню цивілізованого ринку юридичного консалтингу в Україні, а також обґрунтування напрямків реалізації інноваційних стратегій розвитку консалтингових організацій в умовах цифрової трансформації економіки.

Стан опрацювання проблематики. Питання розвитку ринку консалтингових послуг в Україні, у тому числі юридичного консалтингу, активно досліджуються багатьма вітчизняними науковцями. Зокрема, В.Г. Гончарова, І.І. Вінникова розглядали теоретико-методологічні засади консалтингової діяльності, її роль у формуванні інноваційного середовища. Специфіку становлення та тенденції розвитку консалтингового бізнесу в Україні вивчали Г.С. Кесарчук, О.Ю. Йолтуховська, М. Гончарова, Я.В. Лісун та інші дослідники.

Водночас, незважаючи на значний інтерес науковців, низка важливих аспектів функціонування ринку юридичного консалтингу та реалізації інноваційних стратегій консалтинговими організаціями в Україні залишається недостатньо вивченою. Зокрема, потребують поглибленого дослідження фактори, що сприяють або стримують розвиток цього сегменту ринку інтелектуальних послуг, шляхи імплементації моделей «відкритих інновацій» консалтинговими компаніями, вплив цифровізації економіки на трансформацію консалтингового бізнесу тощо.

Метою дослідження є визначення провідних факторів, що сприяють або перешкоджають розвитку ринку юридичного консалтингу в Україні, а також обґрунтування основних шляхів реалізації інноваційних стратегій розвитку консалтингових організацій.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками спостерігається гострий інтерес до споживання консалтингових послуг як однієї з умов соціально-економічного розвитку регіонів України. У рамках завдань, що стоять перед кожним регіоном на довгострокову перспективу, необхідним є переосмислення концептуальних засад соціально-економічних перетворень та вироблення стратегічного курсу розвитку. Очевидно, що роль промислового, сировинного і споживчого комплексів з часом зростає, оскільки концентруються ресурси регіонального розвитку: передові виробничі, управлінські та організаційні технології, професійні кадри, фінансові ресурси. У зв'язку з цим, актуальні питання становлення та розвитку ринку юридичних консалтингових послуг заслуговують на увагу.

Слід відзначити, що в епоху інформаційних технологій рушійною силою інноваційного розвитку суспільства стають знання та інформація, а статусу пріоритетної стратегічної діяльності набуває творча розумова активність. Функціонуючі підприємства внаслідок таких умов намагаються набути конкурентних переваг. Перемогу у конкурентній боротьбі сьогодні можна досягти не лише за рахунок зростання матеріальних активів, а внаслідок суттєвого підвищення ролі та значення результатів інтелектуальної діяльності.

У сфері управління бізнесом у створенні та розвитку сучасної технології поширення знань, адекватній вимогам економіки сьогодення, роль консалтингу полягає в тому, що консалтингова діяльність, належить до спеціальних каналів передавання знань та доповнює при цьому загальні (систему освіти, засоби масової інформації тощо) [1, с. 12]. Окрім цього, як зауважує В.Г. Гончарова, «консалтинг виступає елементом та чинником моделювання та реінжинірингу бізнес-процесів, формування ринкової моделі взаємозв'язку науки й виробництва та забезпечує комерціалізацію наукових продуктів-новацій з їх трансформацію в інновації [2, с. 106].

На думку окремих дослідників, до базових чинників трансформування консалтингу у специфічне середовище діяльності можна віднести такі, як: актуалізація та поширення застосування ме-

тодів зовнішнього консультування, розвиток технологічних підходів до консультування у різних сферах підприємницької діяльності, виникнення потреби через неможливість самостійного швидкого реагування на ринкові ситуації або внутрішні проблеми на підприємстві, які виникають у залученні зовнішніх експертів (консультантів) [3, с. 152].

В умовах становлення інноваційної економіки, як зауважують І.І. Віннікова та С.В. Марчук, «консалтинг займає важливе місце в ринковій інфраструктурі. Розширення функцій консалтингової діяльності багато в чому стало наслідком створення та поширення інновацій у всіх секторах економіки, включаючи підвищення конкурентоспроможності самого сектора досліджень і розробок» [4, с. 16].

Сьогодні перемогти у конкурентній боротьбі важко забезпечити лише за допомогою матеріальних ресурсів компанії. Передусім нематеріальні активи, інтелектуальна складова бізнесу формують основу її стратегічних компетенцій.

Так, саме *залежно від умов модернізації* виділяються такі етапи у становленні та розвитку ринку консалтингу в Україні, у тому числі і юридичного:

1. Перший етап розвитку ринку юридичного консалтингу в Україні припадає на кінець 80-х – початок 90-х років. Цей період відзначається переходом на нові умови господарювання, збільшенням самостійності підприємств та організацій у зв'язку з розвитком госпрозрахунку та оренди, ослабленням централізованих засад управлінні економікою, що викликало усвідомлену потребу у консультуванні.

2. Другий етап – перша половина 90-х років – 2009 р. З початку 90-х ХХ ст. пріоритетним напрямом у розвитку вітчизняного ринку консалтингових послуг стало його розширення у вигляді залучення вітчизняних та зарубіжних консалтингових компаній. Зарубіжні консалтингові компанії почали з'являтися на території України у зв'язку з тим, що вітчизняні підприємства відчували необхідність купівлі сучасного обладнання та його обслуговування. На даному етапі простежується тенденція до формування української мережі консалтингових компаній, визначення стратегій розвитку консалтингових компаній, безпосередньо пов'язаних з виходом ринку консалтингових послуг [5, с. 114].

3. Третій етап розвитку ринку консалтингових послуг в Україні в умовах модернізації починається з кінця 2009 р. і триває дотепер. Постприватизаційна підтримка підприємств, податкове консультування, маркетингові дослідження, розробка стратегій розвитку, організація системи маркетингу на підприємствах, пошук партнерів та інвесторів тощо стають основними видами послуг консультаційного обслуговування. На цьому етапі найбільшим попитом користуються консультації з аудиту, оподаткування, права, управління персоналом, впровадження нових стандартів якості, девелопмент-консалтинг [6, с. 138].

Основними причинами, що перешкоджають формуванню кваліфікованого попиту на консалтингові послуги в Україні загалом, М. Гончарова відносить наступні: українські консультанти більш зорієнтовані на свої знання й послуги, ніж на проблеми клієнтів, тому більшість з них розглядають свою діяльність як надання експертних знань клієнтам; відчуття необхідності отримати допомогу, але слабке розуміння змісту, методів та джерел такої допомоги; незначний рівень інтеграції українських консалтингових компаній в міжнародні консалтингові структури; відсутність інформації при одночасній зацікавленості в одержанні даних про внутрішню ситуацію й зовнішні умови; прагнення до самостійності й соціальні обмеження; менеджери українських підприємств основною причиною відмови від послуг консультантів вважають зависокі ціни на послуги [6, с. 139-140].

У свою чергу, недостатній попит на консалтингові послуги в Україні, порівняно з іншими країнами, на думку Я.В. Лісун, обумовлений такими чинниками, як: відсутністю досвіду роботи з незалежними експертами, недооцінюванням корисності консалтингових послуг; складною макроекономічною ситуацією та зниження ділової активності за окремими напрямами; відсутністю гарантій конкретних результатів та позитивного ефекту [7]. До найбільших перешкод у розвитку консалтингових послуг в Україні окремі дослідники відносять такі: низький рівень довіри до консультаційних установ та сумніви у професіоналізмі фахівців-консультантів; висока вартість послуг [8, с. 122].

Ми також вважаємо, що серед ключових проблем, що гальмують розвиток ринку консалтингових послуг в Україні, зокрема, юридичний консалтинг, є: відсутність єдиних стандартів якості послуг; хаотичне ціноутворення; нестача кваліфікованих кадрів; слабке розуміння ролі та суті консалтингу керівниками державних та бізнес-структур.

Серед ендогенних та екзогенних факторів розвитку сектору інтелектуальних послуг найбільш позитивно виокремлюються такі, як: економічне зростання у країні; зростання доходів населення; поінформованість споживачів про виробників послуг; довіра потенційних клієнтів до виробників послуг; розвиток інфраструктури ринку; зусилля самих провідних учасників ринку щодо підвищення прозорості, зрозумілості, вимірності (ефективності) своїх ринків; рівень платоспроможності вітчизняних підприємств.

Для розвитку діяльності юридичної компанії важливо не лише постійне збільшення кількості нових клієнтів, але й підвищення рівня лояльності

існуючих споживачів. Бажаним для багатьох великих юридичних фірм являється залучення клієнтів з іноземним капіталом, готових вийти на український ринок, оцінивши при цьому усі можливі ризики. Однак при цьому стримуючим фактором є тенденція до бюджетних обмежень клієнтів та економії при залученні зовнішніх юридичних консультантів.

На українському ринку юридичних послуг у формуванні цінової політики сильних змін не відбулося. Так, вартість послуг, незважаючи на насиченість ринку, має тенденцію до поступового підвищення, зокрема у великих компаніях. Ціни у маленьких фірмах і юристів-одинаків тримаються приблизно на одному рівні. На ринку юридичних послуг, загалом, ціноутворення залежить як від макроекономічних факторів, так і факторів мікросередовища (постійних клієнтів, знижки для стимулювання збуту послуг компанії).

Рівень конкуренції на українському ринку юридичних послуг з кожним роком зростає. У місті Київ конкуренція є досить жорсткою, але у регіонах наразі кількість не переросла в якість, як це спостерігається у великих мегаполісах.

Основними факторами у сфері критеріїв вибору юридичних фірм будуть цінова політика, якість надаваних послуг, наявність супутніх бонусів і проведення акцій. Тобто, ринок юридичних послуг буде нарощувати якість сервісу, що надається. У зв'язку з цим на перший план вийде довгостроковість взаємовигідних відносин [9].

В Україні сьогодні ринок консалтингових послуг повністю сформований, а тому вітчизняний бізнес може отримати консалтингову підтримку будь-якої спрямованості, проте об'єктивні умови розвитку вітчизняної економіки сприяють формуванню певних тенденцій у використанні тих чи інших консалтингових послуг [10, с. 13]. В Україні представлений весь спектр консалтингових послуг. Так, вирішуються питання наступних напрямків діяльності організації за допомогою консалтингу, а саме: інвестиційна, управлінська, фінансова, економічна та інноваційна діяльність організації; антикризове управління, оптимізація діяльності організації, стратегічне планування та інше. Широкий спектр консалтингових послуг надають українські консалтингові фірми, що діють на ринку консалтингових послуг, з-поміж яких чільне місце займає юридичний консалтинг.

На наш погляд, до провідних факторів розвитку ринку юридичного консалтингу в Україні можна віднести наступні: наявність нормативно-правової регламентації ринку юридичного консалтингу в Україні; формування спільноти професійних консультантів з питань надання послуг юридичного консалтингу в Україні; підтримка консалтингової діяльності з боку держави та бізнес-структур; розробка механізмів ефективної взаємодії консалтингових структур в Україні; істотні новації в області інформаційних технологій; розвиток державного регулювання ринку консалтингу.

У свою чергу, до факторів, що гальмують розвиток ринку юридичного консалтингу в Україні можна віднести наступні: відсутність правового регулювання консультативної діяльності в Україні; відсутність спільноти професійних консультантів з питань надання послуг юридичного консалтингу в Україні; відсутність підтримки консалтингової діяльності з боку держави та бізнес-структур; відсутність механізмів ефективної взаємодії консалтингових структур в Україні; недостатній професійний рівень консультантів.

Використання консалтингових ресурсів в інноваційному процесі сприяє розвитку державного, міжвідомчого та корпоративного управління інноваційним процесом, підвищенню інноваційної культури на підставі поширення та впровадження у господарську практику знань про міжнародні стандарти, правила і норми інноваційної поведінки. Загалом консалтинг є дієвим фактором формування у країні інноваційного клімату, невід'ємною частиною національного інноваційного середовища та сприяє розвитку інноваційного підприємництва. Що стосується основних шляхів реалізації інноваційних стратегій розвитку консалтингових організацій, то ми вважаємо, що на сьогоднішній день існує дві пріоритетні моделі: інноваційна та псевдо-інноваційна.

Загальновідомо, що у другому десятилітті XXI ст. одним із головних завдань України є перехід економіки на інноваційну соціально-орієнтовану модель розвитку. Так, згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2021 р. № 1687-р «Про затвердження плану заходів на 2021–2023 роки з реалізації Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року» в Україні передбачено створення сприятливого нормативно-правового середовища для розвитку інновацій [11].

Серед інститутів розвитку варто виділити соціальний інститут консалтингу – юридичний консалтинг, ключовим завдання якого має стати створення умов для реалізації довгострокових та короткострокових інвестиційних проектів регіонального та міжрегіонального значення, що забезпечують реалізацію такого роду Стратегії.

Як свідчить світовий інноваційний досвід, у західних країнах відбулася зміна парадигми від «закритих інновацій» до «відкритих інновацій», що характеризується мережевою кооперацією дрібних та середніх компаній на горизонтальному рівні і дозволяє принципово змінити ставлення до інноваційної інфраструктури. На думку західних експертів, до даної інфраструктури повинні входити університети, Науково-дослідні інститути, виробничі компанії, допоміжні підприємства, а також консалтингові компанії-посередники. Саме подібні кластери мають найбільший науково-технологічний, промисловий та економічний потенціал [12, с. 85].

Таблиця

Характеристика моделей реалізації інноваційних стратегій консалтингових організацій

Сутнісні ознаки	Типи сучасних моделей	
	Інноваційний	Псевдо інноваційний
Технологія	Впровадження технологічних інновацій	Впровадження продуктових інновацій
Вид консультування	Впроваджувальний консалтинг	Процесний консалтинг
Ключові ресурси	Інтелектуальні	Фінансові
Роль держави	Державна підтримка	Державне регулювання
Терміни	Довгострокові (до 10 років)	Короткострокові (до 3 років)

Потрібно зауважити, що новим імпульсом щодо розвитку консалтингової індустрії та формування консалтингового клімату на території України стане становлення нового сегмента ринку інтелектуальних послуг, який буде орієнтований на створення інноваційних моделей взаємовідносин консалтингових компаній і безпосередніх замовників консалтингових послуг з боку інноваційних компаній.

Консалтинг, як зауважують окремі дослідники, є вагомою ланкою системи інституційного забезпечення інноваційного розвитку регіональних економік [13, с. 8]. По суті консалтингові компанії, що здійснюють експертну, дослідницьку, аналітичну, науково-технічну, організаційну види діяльності покликані допомогти інноваційним компаніям у контексті сприяння технологічному, фінансовому та бізнес розвитку проектів на території України та за її межами. Сторожук О.В. виділяє наступну структуру ринку інтелектуальних послуг: управлінське консультування (консультування з питань комерційної діяльності та управління; управління підприємствами); юридичний консалтинг (діяльність у сфері права, бухгалтерського обліку та аудиту); кадровий консалтинг (підбір та забезпечення персоналом); науково-технічні послуги (дослідження і розробки; діяльність у сфері інжинірингу, геології та геодезії; технічні випробування та дослідження; надання секретарських послуг та послуг з перекладу); послуги охорони здоров'я та освітні послуги; ІТ-консалтинг (діяльність у сфері інформаційних технологій і комп'ютерних систем), маркетингові дослідження, рекламні послуги [14, с. 7]. Перспективним напрямком використання інтелектуальних послуг задля забезпечення стійкості підприємств, на думку Ю.О. Говоруха, є саме консалтинг (консалтингові послуги) [15, с. 43].

З цією метою існує потреба щодо розроблення оптимального підходу до розвитку інфраструктури, яка дозволить забезпечити підтримку інновацій у сфері інтелектуальних послуг. Головними структурними компонентами стануть спеціальні організації інноваційного типу. До таких організацій слід віднести консалтингові компанії. Саме вони стануть опорною точкою у розробці інновацій у галузі інтелектуальних послуг у XXI столітті.

До того ж, як відзначають окремі дослідники, «цифровізація економіки, запровадження бізнесом цифрових технологій змінила стратегію розвитку й консалтингового бізнесу, який для того, щоб бути конкурентоспроможним повинен мати власну бізнес-модель, яка б відповідала сучасним викликам. Цифрові перетворення бізнесу змінюють структуру попиту його суб'єктів на консалтингові послуги, що в свою чергу, обумовлює необхідність трансформації бізнес-консультування, оскільки бізнес-моделі консалтингу мають бути орієнтовані на якісне задоволення попиту серед нових цифрових підприємств» [16, с. 54].

Висновки. Сфера застосування цифрового консультування консалтинговими організаціями зачіпає велику кількість інноваційних напрямків. Фахівцями консалтингових організацій розробляються пакети консалтингових послуг із використанням різноманітних мобільних технологій. Адже компанії, які хочуть бути конкурентоздатними на ринку повинні прийняти ці ключові технологічні тенденції, щоб досягти кращого майбутнього.

Тобто, запровадження нової стратегії ґрунтовного входження консалтингових організацій у державні та бізнес-структури України передбачає їх вихід на інноваційний рівень розвитку, що відображає: ефективну реалізацію пріо-

ритетів інноваційного розвитку; інтегрованість соціально-професійної групи консультантів та професійної спільноти у цілому, їх роль у розвитку суспільства, державних та бізнес-структур; популяризація консалтингу як елементу бізнес-інфраструктури (організація системи довідкової інформації, в тому числі в інтерактивній формі із застосуванням сучасних інформаційних технологій та мережі Інтернет); високу конкурентоспроможність мобільних регіональних мереж консалтингових організацій, які входять в українську мережу; підвищення відкритості та «прозорості» українського ринку консалтингових послуг; стимулювання розвитку ринків консалтингових послуг регіонів, сприяння залученню іноземних консалтингових компаній до роботи на відповідних регіональних ринках.

Також заходи державної політики повинні бути спрямовані насамперед на підтримку впровадження інноваційних стратегій розвитку консалтингових організацій, вирішення проблем формування консалтингової інфраструктури, розвиток ринку юридичного консалтингу в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чечетов М. Інноваційна складова ринкової трансформації. *Економіка України.* 2004. № 11. С. 4–14.
2. Гончарова В.Г. Консалтинг як когнітивна модель бізнес-аналітики для формування інтелектуально-інноваційного простору суб'єктів господарювання. *Економіка та держава.* 2020. № 7. С. 105–109.
3. Копитко М.І., Верескля М.Р., Групська Х.А. Тенденції і виклики у сфері консалтингу та управління бізнес-процесами. *Соціально-правові студії.* 2021. Випуск 2 (12). С. 151–159.
4. Віннікова І.І., Марчук С.В. Особливості розвитку ринку консалтингових послуг в Україні. *Молодий вчений.* 2016. № 7 (34). С. 16–21.
5. Кесарчук Г.С., Йолтуховська О.Ю., Сабова Н.М. Консалтинговий бізнес в Україні: особливості становлення, проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка.* 2022. Випуск 1(59). С. 112–117.
6. Гончарова М. Управлінське консультування в Україні: основні проблеми, тенденції та напрями розвитку. *Актуальні проблеми економіки.* 2015. № 2 (164). С. 136–141.
7. Лісун Я.В. Особливості консалтингової діяльності в Україні. URL: https://knutd.edu.ua/publications/pdf/Ukrainian_editions/statja_lisun_4.pdf.
8. Сатир Л.М., Кепко В.М., Стаднік Л.І. Консалтинг – ефективний інструмент організації інноваційної політики підприємницької діяльності. *Науково-виробничий журнал «Бізнес-навігатор».* 2020. Випуск 3(59). С. 119–124.
9. Аналітики компанії Pro-consulting підготували дослідження ринку юридичних послуг України. URL: https://pro-consulting.ua/ua/pressroom/analitiki-kompanii-pro-consulting-podgotovili-issledovanie-rynka-yuridicheskikh-uslug-ukrainy.
10. Шелегеда Б.Г., Шарнопольська О.М., Василишина Л.М. Основи управлінського консультування : навч. посіб. Донецьк : ТОВ «ВРА «Епіцентр». 2013. 188 с.
11. Про затвердження плану заходів на 2021–2023 роки з реалізації Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2021 р. № 1687-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1687-2021-р#top
12. Рудь Н.Т. Відкриті інновації – нова парадигма інноваційного розвитку. *Scientific Notes of Ostroh Academy National University,» Economics» Series.* 2013. Випуск 21. С. 81–85.
13. Борщевський В.В., Коваль І.В. Роль консалтингу в інституційному забезпеченні інноваційного розвитку регіональних економік. *Наукові праці Науково-дослідного фінансового інституту.* 2012. № 4(61). С. 4–9.
14. Сторожук О. Ринок інтелектуальних послуг в регіоні: стан і перспективи. Збірник тез доповідей викладацьких, аспірантських та магістрантських наукових досліджень за підсумками проведення «Дня науки-2013». м. Кіровоград. КДТУ. 18 трав. 2013 р. 2013. С. 5–7.
15. Говоруха Ю.О. Інтелектуальна послуга як чинник забезпечення конкурентоспроможності та розвитку економічної системи. ІІІ Міжнародна науково-практична конференція *«Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи».* 2022. С. 43.
16. Шкодіна І., Єнгібарян М. Розвиток консалтингу в умовах індустрії 4.0. *Фінансово-кредитні системи: перспективи розвитку.* 2021. № 2(2). С. 53–60.

УДК 347.51
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.25

ПРОЦЕСУАЛЬНА ДОБРОСОВІСНІСТЬ І ЕЛЕКТРОННІ ТЕХНОЛОГІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Парасюк М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного права і процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Парасюк М.В. Процесуальна добросовісність і електронні технології у цивільному праві.

Стаття присвячена дослідженню категорії «процесуальна добросовісність» та застосування електронних технології у цивільному праві на підставі чинного законодавства із застосуванням комплексного системного аналізу у контексті протидії зловживання процесуальними правами. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються в процесі реалізації принципу процесуальної добросовісності у контексті використання інформаційно-комунікаційних технологій. Предметом дослідження є норми вітчизняного законодавства, що регулюють реалізацію процесуальної добросовісності у цивільному праві України. Протидії зловживанням процесуальними правами пов'язана з двома принциповими моментами – з широкою поширеністю форм поведінки, які відносять до розглянутого правопорушення, та не розробленістю засобів ефективної боротьби з процесуальними зловживаннями. У правознавстві та у судовій практиці, для вирішення даної проблеми застосовуються поняття та категорії, що належать до сфери етики. Такою категорію є процесуальна добросовісність. У сучасних умовах актуалізуються дослідження категорії процесуальної добросовісності у цивільному праві. Добросовісність за природою є неправовою категорією, для визначення змісту якої необхідно звернення до інших понять і категорій етики. Категорія «процесуальна добросовісність» використовується законодавцем для опису меж правомірної поведінки та визначення можливої реалізації цивільних процесуальних прав. Зазначено, що надання категорії процесуальної добросовісності характеру юридичного обов'язку доцільно розглядати у контексті елементів нормативної та теоретичної конструкції зловживання процесуальними правами та механізму протидії зловживанням у цивільному праві. Категорія процесуальна добросовісність відіграє певну роль у визначенні критеріїв відмежування правомірні використання права від зловживання ним. Для цивільного процесуального права ця проблема є актуальною, адже за правовою природою цивільне право покликане опосередковувати конфлікт сторін, їх змагання і протидію.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, цивільні процесуальні обов'язки, правомірна поведінка, принцип цивільного права, оціночні категорії в цивільному процесуальному праві.

Parasyuk M.V. Procedural integrity and electronic technologies in civil law.

The article is devoted to the study of the category «procedural integrity» and the use of electronic technologies in civil law based on the current legislation with the use of a complex system analysis in the context of countering the abuse of procedural rights. The object of the study is social relations that are formed in the process of implementing the principle of procedural fairness in the context of the use of information and communication technologies. The subject of the study is the norms of domestic legislation regulating the implementation of procedural fairness in the civil law of Ukraine. Countermeasures against the abuse of procedural rights is connected with two fundamental points – with the wide spread of forms of behavior that are attributed to the offense in question, and the lack of development of means of effective fight against procedural abuse. In jurisprudence and judicial practice, concepts and categories belonging to the field of ethics are used to solve this problem. Such a category is procedural integrity. In modern conditions, research on the category of procedural good faith in civil law is being updated. Good faith by nature is a non-legal category, to determine the content of which it is necessary to refer to other concepts and categories of ethics. The category «procedural good faith» is used by the legislator to describe the limits of lawful behavior and determine the possible implementation of civil procedural rights. It is noted that the provision of the category of procedural good faith as a legal obligation should be considered in the context

of the elements of the normative and theoretical construction of the abuse of procedural rights and the mechanism of combating abuse in civil law. The category of procedural good faith plays a certain role in determining the criteria for distinguishing the legitimate use of the right from its abuse. This problem is relevant for civil procedural law, because by its legal nature, civil law is designed to mediate the conflict of the parties, their competition and opposition.

Key words: abuse of procedural rights, civil procedural duties, lawful behavior, principle of civil law, evaluation categories in civil procedural law.

Постановка проблеми. Цивільне законодавство значною мірою останніми роками приділяє увагу принципу добросовісності, введеному в цивілістичну науку ще в давньоримський період історичного розвитку права. Добросовісність – одне із основних принципів права, який поширює свою дію на процесуальні відносини. Добросовісність у цивільному праві є прагнення суб'єкта цивільних прав, наскільки це можливо, не допускати порушення своїми діями або бездіяльністю суб'єктивних прав і законних інтересів інших осіб, здійснювати належні права відповідно до призначення, з урахуванням обмежень та винятків встановлених законом.

Будучи значною мірою оціночною категорією, поняття не отримало змістовного закріплення в матеріальному та процесуальному законі, що не применшує його значення, в тому числі й (особливо) в умовах появи нової «цифрової» реальності, оскільки оцінні категорії можуть бути використані для заповнення пробілів у регулювання суспільних відносин, виступати своєрідним мірилом оцінки дій учасників правовідносин (включаючи процесуальні).

Мета дослідження полягає у розгляді процесуальної добросовісності у контексті застосування електронних технологій у цивільному праві.

Стан опрацювання проблематики. Проблему добросовісності в цивільному судочинстві досліджували: В.В. Комаров, В.А. Кройтор, М.П. Курило, Ю.Д. Притика, Г.П. Тимченко, А.О. Ткачук, Т.В. Полянський, М.М. Ясинок та інші вчені.

Виклад основного матеріалу. Розвиток у праві категорії принципу **добросовісності** пов'язаний з розвитком відповідної доктрини. При цьому теоретичне осмислення та узагальнення більшою мірою носило і носить практико-орієнтований, прикладний характер, що дозволяє застосовувати його в практиці найбільш ефективно та з меншою часткою довільності. Прикладна доктрина набуває, по суті, характеру невід'ємною складовою принципу добросовісності, без якої практичне застосування було неможливо. Це має важливе значення для права, у якому дефіцит якісної прикладної доктрини, присвяченої принципу проявляється негативно відбивається на правозастосуванні та на судовій практиці.

Добросовісність оціночна категорія. За визнанням вчених, наявність оціночних понять – звичайне явище для законодавства, у тому числі процесуального, оскільки такі поняття виконують певні функції. Їх призначення полягає у регулятивному та охоронному впливі правових норм, забезпеченні правової економії, доступності розуміння правових розпоряджень та гнучкості правового регулювання, тому замінити оцінні поняття формально визначеними здебільшого неможливо, а деяких випадках недоцільно.

Водночас визнається необхідність максимального скорочення кількості оціночних понять у законі та встановлення об'єктивних критеріїв визначення змісту оціночних понять у законі та роз'ясненнях вищих судових інстанцій. Все це створює основу для дискусій про зміст процесуальної добросовісності та співвідношення її з іншими принципами правосуддя (наприклад, з принципами диспозитивності або змагальності).

У міру розвитку нових інформаційних технологій у правосудді виникнуть неминучі питання про їхній вплив на судочинство, у тому числі щодо прояву при їх використанні. Концепція Програми інформатизації місцевих та апеляційних судів і проекту побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) на 2022–2024 роки передбачає створення умов для активізації впровадження інформаційних технологій у діяльність судів [1, с. 392].

У зв'язку з цим не можна заперечувати, що потрібно як належне встановлення цього принципу, наповнення його реальним змістом, виділення основних ознак і характеристик, визначення його місця у системі принципів судочинства, а й дослідження на нього процесу цифровизации.

Слід зазначити, що останнім часом правозастосовник активно звертається до конструкції зловживання процесуальним правом. Більше того, позиція вищих судів, що формується, визнає вимогу процесуальної як одного з принципів правосуддя, а також покладає на суди завдання з виявлення та реагування на процесуальні зловживання.

На думку Н.Ю. Сакари, виявлення недобросовісної процесуальної поведінки можливе навіть у складних випадках за належної процесуальної активності самого суду, що розглядає справу, за правозастосовної конкретизації процесуальної діяльності сторін [2].

Звідси випливає, що змістовний компонент може йти шляхом «каталогізації» порушень, від

приватного до загального, формуючи критерії оцінки поведінки. Аналогічний підхід простежується у науковій літературі країн Європейського Союзу (втім, частково це пояснюється прецедентним характером процесуальних систем).

Наприклад, за таким принципом побудовані наявні за кордоном дослідження у сфері зловживання правом у кримінальному процесі, очікується є наукової праці, що узагальнює практику у сфері адміністративної юстиції. Формально українське цивільне право відображає сучасні континентально-європейські підходи до принципу сумлінності та її системи. Але зі змістовної точки зору є проблеми з осмисленням, розумінням як самої категорії принципу сумлінності, так і окремих проявів, виражених у самостійних правилах і правових інститутах.

На відміну від інших принципів, зміст яких добре відомий доктрині та практиці та відрізняється одноманітністю в розумінні, що значною мірою спрощує можливість аналізу в умовах змін сьогодення (цифровізації судочинства), принцип добросовісності не має достатньої єдності у розумінні, характеризується «розмитістю» змісту, досліджувати щодо впливу цифровізації правосуддя є значно складніше.

Незважаючи на інтерес дослідників до теми зловживання правом і процесуальної відповідальності, все ще не досягнуто одноманітного розуміння цих правових категорій, яке могло бути відобразити в законодавстві.

К.О. Кузьменко зазначає, що всі можливі види зловживань процесуальними правами передбачити у законодавстві не можна, зокрема з цієї причини судова практика демонструє неоднозначне ставлення до категорії «зловживання процесуальним правом». Категорія добросовісності традиційно використовується законодавцем для опису меж правомірної поведінки та, таким чином, визначення меж можливої реалізації цивільних процесуальних прав. По-третє, надання категорії добросовісності характеру юридичного обов'язку слід розглядати у контексті елементів нормативної та теоретичної конструкції зловживання процесуальними правами та механізму протидії їм [3, с. 191].

Вплив цифровізації на принцип процесуальної добросовісності через цілком зрозумілі причини не повною мірою досліджено. При цьому, як зазначає Д.В. Тимошенко, єдність поглядів у частині трактування як самого визначення поняття добросовісності, так і відповідного принципу серед учених відсутня. Хоча і наголошується, що в сучасному приватному праві добросовісність є однією з найголовніших засад [4, с. 123].

Під впливом цифровізації значно ускладнюють способи вирішення спорів та їх характер, при цьому цифровізація судочинства – це закономірний процес у розвитку правосуддя, а тому повернення до «аналогового» правосуддя в міру розвитку технологій буде все менш можливим і необхідним.

Ще до відомих подій, пов'язаних воєнним станом, які стали додатковим каталізатором у використанні електронних технологій, існувало усвідомлення необхідності цифровізації судової системи. Навіть елементи електронного правосуддя, що були в системі господарських судів, в умовах пандемії продемонстрували, на думку деяких учених, правову невизначеність і неготовність правової системи України до кардинальних цифрових змін [5, с. 284].

У період жорстких карантинних заходів було істотно обмежено ординарні процесуальні права учасників процесу (зупинено особистий прийом та розгляд низки категорій справ, встановлені обмеження на кількість судових представників, істотно обмежений доступ до судів для інших осіб).

Конституційне право на судовий захист стало більш залежним від технічних засобів. З цієї причини цифрова трансформація цивільного процесу має спиратися лише на зважений та обережний підхід, оскільки поряд з перевагами такі технології можуть нести ризики.

На думку А.О. Дутко та Б.В. Шукалович, доцільно досліджувати правові наслідки використання інформаційних технологій у цивільному процесі; оцінити систему електронного правосуддя та її елементи на відповідність традиційним принципам та вивчити можливі зміни у реалізації принципів цивільного процесу [6, с. 120].

Добросовісність як значущий елемент цифрового середовища правосуддя – це перспективний напрям досліджень. Тема процесуальної добросовісності стосовно цифрового середовища правосуддя на сьогоднішній день залишається недостатньо вивченою. Водночас не можна не відзначити значного загального інтересу до питань, процесуальної відповідальності.

Умовно можна виділити три основні блоки публікацій у науковій літературі: наукові праці з питань, процесуальної відповідальності та розвитку принципів судочинства; дослідження з питань цифровізації правосуддя, електронного правосуддя; наукова література, що охоплює одночасно питання добросовісності та електронного правосуддя.

Як окремий блок наукових праць можна відзначити літературу, в якій досліджуються приватні аспекти, що також має істотне значення в контексті формування принципу [7; 8]. Добросовісність як категорія матеріального права є досить вивченою темою. Процесуальна добросовісність значно менш вивчена в літературі, проте за останні роки все більше робіт присвячено проблемам процесуальної відповідальності та суміжним питанням у цивільному праві [9].

Несправедливо сказати, що проблема в принципу добросовісності не потрапляла в орбіту процесуальної науки. Спочатку питання типових проявів зловживань виникали у наукових працях епізодично – охоплювалися окремими абзацами чи параграфами дисертацій [10; 11].

На даний момент існує явна нестача оновлених робіт монографічного і одночасно міждисциплінарного характеру, присвячених принципу добросовісності в цивільному процесі, є потреба в актуалізації наявного масиву інформації із залученням соціологічних, економічних, статистичних даних, що дозволяють досліджувати принцип процесуальної добросовісності у всьому його різноманітті через призму комунікативної ролі суду.

Крім того, із залученням методології психологічної науки можна дати оцінку суб'єктивній стороні процесуальних зловживань, цю методологію, ймовірно, можна використовувати в прогностичних цілях – для аналізу ризиків потенційних зловживань.

Згадані вище роботи присвячені, скоріше, загальним питанням цифровізації процесу, отриманню електронного доступу до правосуддя, супутнім ризикам, пов'язаним з цифровою нерівністю тощо, тоді як питання процесуальних зловживань під час використання інформаційних технологій залишаються значною мірою на периферії наукового дискурсу.

Можна зафіксувати недостатність (скоріше, навіть відсутність) наукових досліджень, у яких досліджувалося питання впливу цифровізації на принцип добросовісності у цивільному процесі.

Цифрова трансформація цивільного процесу може вплинути на принцип процесуальної добросовісності, виступаючи каталізатором формування нових форм і видів недобросовісної процесуальної поведінки або спрощуючи (у тому числі «механічно») вчинення звичайних зловживань процесуальними правами, або трансформуючи їх. Однак через недостатність спеціальної наукової літератури, присвяченої даному питанню, поки що неможливо зробити однозначний висновок про те, що цифровізація правосуддя обов'язково спричинить появу нових видів процесуальних зловживань.

Перспективні напрями досліджень у цій сфері можуть бути сконцентровані довкола двох основних блоків питань.

1. Дослідження впливу цифровізації цивільного процесу на принцип процесуальної добросовісності у контексті появи нових видів зловживань та (або) видозміни вже відомих; дослідження прямого причинно-наслідкового зв'язку між технологізацією судових процедур та процесуальною добросовісністю або не добросовісністю осіб, які беруть участь у справі; можна спрогнозувати (з використанням якого саме інструментарію – наприклад, робота з масивом судових даних на основі методів big data, машинного навчання, ризик-орієнтованого підходу), які нові види процесуальних зловживань з'являться у цифровому середовищі і яким чином, чи можуть видозмінитися вже відомі види зловживань процесуальними правами.

2. Вивчення можливих, у тому числі превентивних заходів впливу на суб'єктів добросовісної несумлінної процесуальної поведінки у цифровому середовищі. Чи тягне поява цифрових процесуальних зловживань необхідність вироблення нового інструментарію з метою боротьби з подібними добросовісними актами. Чи може цифровізація правосуддя допомогти у боротьбі з відомими типами зловживань процесуальними правами.

Ці питання актуальні та потребують ретельного дослідження через те, що відповіді на них можуть виступити стимулом для законодавця як на стадії розробки чергових законопроектів у сфері електронного правосуддя, так у разі внесення змін до існуючого нормативного регулювання. Крім того, отримані відповіді здатні виступити орієнтиром для правозастосовників, які стикаються з новими видами процесуальних маніпуляцій з боку учасників процесу.

У контексті питання про вдосконалення електронного документообігу запропоновано говорити про «цифрове середовище довіри» як необхідну умову забезпечення змагальної комунікації з використанням інформаційних технологій, що розширить можливість проведення контролю за добросовісністю учасників процесу під час здійснення процесуальних дій при використанні інформаційних технологій та під час доведення.

Відомі дослідження, присвячені дистанційним (онлайн) засіданням, у яких пропонується низка заходів, спрямованих на вдосконалення поточних правил з погляду запобігання можливим зловживанням процесуальними правами у цивільному процесі

Доцільно зазначають, що більш чіткого регулювання щодо веб-конференцій заслуговують не лише питання, пов'язані з поданням та розглядом клопотання про дистанційну участь у судовому засіданні, але й питання ідентифікації учасників веб-конференції, допустимість участі кількох осіб через один особистий кабінет.

Висновки. Розширення сфери дистанційних технологій участі в судових засіданнях передбачає необхідність реагування судової системи на зміни, що відбуваються, у форматі вироблення роз'яснень не лише з технічного супроводу правозастосовчої діяльності, а й з метою своєчасного та ефективного реагування на зловживання процесуальними правами та інші правопорушення.

Незважаючи на те, що виявлення та дослідження всіх можливих проявів недобросовісної процесуальної поведінки видається нереальним оскільки будь-яке з представлених прав можна реалізувати, виходячи за межі реалізації, допустимо спробувати спрогнозувати, які зміни, пов'язані з цифровізацією правосуддя, здатні стимулювати або не стимулювати осіб, які беруть участь у справі, до недобросовісної процесуальної поведінки та яким чином це вплине на загальний зміст принципу процесуальної добросовісності.

На даний момент сформувалася низка передумов, що підтверджують можливість впливу цифровізації на процесуальну поведінку учасників цивільного процесу. Ця обставина наголошує на необхідності подальшого дослідження принципу добросовісності у контексті цифрової трансформації правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
2. Сакара Н.Ю. Принцип добросовісності та зловживання процесуальними правами. 2022. Верховний Суд. URL. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Princ_dobrosov.pdf/
3. Кузьменко К.О. Добросовісність як концептуальна основа правомірної реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право.* 2023. Випуск 75. Частина 1. С. 187–192.
4. Тимошенко Д.В. Категорія добросовісності у системі приватно-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 121–126.
5. Шпомер А.І., Шевченко В.С. Правове регулювання господарського судочинства в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 282–287.
6. Дутко А.О., Шукалович Б.В. Застосування інформаційних технологій в цивільному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 118–120.
7. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 4. С. 11–16.
8. Сакара Н. Добросовісність та зловживання процесуальними правами: окремі аспекти правозастосування. 27.12.2023. URL. https://www.hsa.org.ua/lectors/sakara-nataliia/articles/dobrosovisnist-ta-zlovzivannia-procesualnimi-pravami-okremi-aspekti-pravozastosuvannia/
9. Бортник Н.П., Єсімов С.С. Правова регламентація заходів адміністративно-процесуального примусу. Соціально-правові студії. 2021. Випуск 3 (13). С. 28–34.
10. Назарова І.В. Принцип добросовісності в праві: дис. … канд. юрид. наук: спец.: 12.00.01. Київ, 2020. 252 с.
11. Галкевич С.В. Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності у цивільному праві: дис. … канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03. Хмельницький, 2021. 235 с.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.26

МАЙНОВІ ПРАВА АВТОРА НА СЛУЖБОВИЙ ТВІР В АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Печерова Н.Г.,
кандидат юридичних наук, докторантка
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

Печерова Н.Г. Майнові права автора на службовий твір в авторському праві України.

Дана робота присвячена розгляду особливостей, що виникають при створенні працівником-автором службового твору в частині майнових прав, а саме досліджується перехід та належність таких прав роботодавцю, який їх отримує за загальним правилом в момент створення службового твору у повному складі від працівника. Дослідження вище зазначеного питання здійснюється шляхом аналізу узгодженості того, що майнові права у повному складі переходять за загальним правилом у момент створення службового твору від працівника-автора до роботодавця з суб'єктами в авторському праві України, зокрема з тим, що автор є первинним суб'єктом, поняттям оригінальності за діючим профільним законодавством, презумпцією авторства, співавторством, співвідношенням із правом слідування, майновими правами, що виникають у автора, договірними формами через які здійснюється розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права.

В результаті співставлення вище зазначених питань в статті звертається особлива увага щодо особливостей правовідносин, що складаються між працівником-автором та роботодавцем, оскільки в частині виконання працівником своїх функціональних обов'язків дані відносини носять публічно-правовий характер, що ж стосується створення об'єкту права інтелектуальної власності (службового твору), то дані відносини є приватно-правовими і про це не варто забувати. Тому, у зв'язку з розглянутими вище питаннями в статті пропонується ряд нових редакцій статей (запропоновані зміни стосуються того, що в результаті розглянутих у роботі питань запропоновано належність майнових прав працівнику-автору, що створив твір, права на які роботодавець отримує через укладення з працівником-автором договору про створення за замовленням або іншого виду договору щодо передачі майнових прав; можливості працівника-автора розпоряджатися своїми майновими правами і визначати самостійно обсяг та строки такого розпоряджання), а також зміни в підході, зокрема, до розуміння службового твору шляхом відмови від охоплення трудовим договором (контрактом) передачі майнових прав від працівника-автора до роботодавця за загальним правилом і застосування натомість цивілістичних конструкцій. Запропоновані зміни покликані привернути увагу до відновлення справедливого балансу інтересів працівника-автора та роботодавця, оскільки виходячи з положень діючого законодавства вбачається, що позиція працівника-автора є менш захищеною у порівнянні з позицією роботодавця, особливо це стосується ситуацій, коли заробітна плата працівника-автора включає в себе і авторську винагороду, яку отримує працівник-автор за створення службового твору.

Ключові слова: оригінальність твору, презумпція авторства, співавторство, право слідування, майнові прав на службовий твір, договори з розпоряджання майновими правами на службовий твір.

Pecherova N.H. Property rights of the author to the service work in the copyright law of Ukraine.

This work is devoted to consideration of the peculiarities that arise when an employee-author creates an official work in terms of property rights, namely the transfer and ownership of such rights to the employer, who receives them as a general rule at the time of creation of an official work in full from the employee. The study of the above-mentioned issue is carried out by analyzing the consistency of the fact that property rights in full are transferred according to the general rule at the time of creation of an official work from the employee-author to the employer with subjects in the copyright law of Ukraine, in particular with the fact that the author is the primary subject object, the concept of originality according to the current relevant legislation, presumption of authorship, co-authorship, relationship with the right to follow, property rights arising from the author, contractual forms through which property rights to copyright objects are disposed of.

As a result of the comparison of the above-mentioned issues, the article pays special attention to the specifics of the legal relationship between the employee-author and the employer, since in terms of the employee's performance of his functional duties, these relationships are of a public-legal nature, which concerns the creation of an object of law intellectual property (service work), then these relations are private-legal and should not be forgotten. Therefore, in connection with the issues considered above, the article proposes a number of new revisions of the articles (the proposed changes relate to the fact that as a result of the issues considered in the work, it is proposed that property rights belong to the employee-author who created the work, the rights to which the employer receives through the conclusion with by an employee-author of a contract on creation by order or another type of contract regarding the transfer of property rights; the ability of the employee-author to dispose of his property rights and determine the scope and terms of such disposal independently), as well as changes in the approach, in particular, to the understanding of the official work by refusing coverage of the employment contract (contract) of the transfer of property rights from the employee-author to the employer according to the general rule and the use of civil constructions instead. The proposed changes are designed to draw attention to the restoration of a fair balance of the interests of the employee-author and the employer, since, based on the provisions of the current legislation, it is seen that the position of the employee-author is less protected compared to the position of the employer, especially in situations where the salary of the employee-author includes himself and the author's remuneration, which the employee-author receives for creating an official work.

Key words: originality of the work, presumption of authorship, co-authorship, right of follow-up, property rights to the service work, agreements on disposal of property rights to the service work.

Постановка проблеми. Як забезпечити справедливий баланс між інтересами автора – працівника, що створює службовий твір та інтересами роботодавця при переході за загальним правилом майнових прав автора у момент створення службового твору у повному складі до роботодавця, у якого такий працівник працює? Як не допустити свавілля роботодавця при такій передачі ще й в повному складі? Як момент такої передачі майнових прав узгоджується з моментом створення твору? Як узгоджується така повна передача з суб'єктним складом авторського права, а саме з тим, що саме автор є первинним суб'єктом авторського права, а також з презумпцією авторства? Чи здатна заробітна плата автора – працівника компенсувати йому надану законодавцем можливість із отримання роботодавцем майнових прав у повному складі за загальним правилом ч. 2 ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон)? В продовженні цього питання, як бути з тим, що при створенні службового твору мова йде все одно про створення оригінального твору, оригінальних творів? Та, як бути з тією ситуацією, коли оцінка таких створених службових творів у майбутньому зростатиме або ж автор – працівник, що створив такий службовий твір стане всесвітньо відомим? А також в чому вклад роботодавця при створенні твору, коли мова йде про створення оригінального твору, а охороні підлягають лише оригінальні твори, коли твір створюється завдяки отриманій освіті, досвіду, компетенції працівника – автора, а в розумінні п. 35 ст. 1 Закону «оригінальність твору – ознака (критерій), що характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору» [1]? Який взаємозв'язок між капіталізацією фізичної або юридичної особи у якої працює працівник – автор та тими майновими правами, які отримує за загальним правилом роботодавець від працівника, а також вплив таких отриманих майнових прав на ведення бізнесу та зростання ділової репутації?

Звичайно, що поставлених питань у зв'язку із поставленою у статті темою досить багато і дати відповідь на всі, виходячи, навіть з обсягів статті не вбачається можливим, проте спробуємо розібратися та відповісти на ключові з них, які в майбутньому дадуть нам можливість дослідити і дати відповіді і на інші поставлені питання.

Мета дослідження. Метою даної роботи є розгляд особливостей майнових прав автора на службовий твір в авторському праві України. Завданнями даної роботи є розгляд суб'єктів авторського права, розгляд автора як первинного суб'єкта авторського права, моменту виникнення авторського права, презумпції авторства, охорони на об'єкти авторського права, оригінальності твору, переходу майнових авторських прав до роботодавця, зв'язок між особистими немайновими правами автора та майновими правами, розгляд того, що являє собою перехід майнових прав від автора – працівника до роботодавця у повному складі, розгляду співвідношення права слідування як невідчужуваного права автора згідно ч. 1 ст. 30 Закону та отримання роботодавцем майнових прав від автора-працівника у повному складі в момент створення твору за загальним правилом та інші питання.

Стан опрацювання проблематики. Згідно ч. 2 ст. 429 Цивільного кодексу України (далі

– Кодекс) «Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено цим Кодексом або договором» [2]. Згідно із ч. 2 ст. 440 Кодексу «Майнові права на твір належать його авторові, якщо інше не встановлено договором чи законом» [2], при цьому відповідно до ч. 3 ст. 440 Кодексу «Майнові права інтелектуальної власності на твір, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), переходять до юридичної або фізичної особи, де або у якої працює автор, з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором чи законом» [2].

Зазначимо, що **з**гідно із ч. 1 ст. 12 Закону «Суб'єкт авторського права має право використовувати твір будь-яким способом (способами), а також виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими способами. Способами використання твору є: 1) відтворення; 2) включення до складеного твору; 3) включення до іншого твору, крім складеного; 4) розповсюдження примірників твору; 5) імпорт примірників твору; 6) здавання в найм або позичку примірників твору; 7) публічне виконання, публічний показ, публічне демонстрування, публічне сповіщення, інтерактивне надання доступу публіці та інші способи доведення до загального відома публіки; 8) переклад; 9) переробка, адаптація, аранжування та інші подібні зміни твору. Цей перелік не є вичерпним» [1]. Ч. 2 ст. 14 Закону визначає порядок належності майнових прав на службовий твір «Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Якщо майнові права на твір переходять до роботодавця, працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем» [1].

Зауважимо, що детально проаналізувавши зміст ч. 2 ст. 14 Закону на предмет її узгодженості іншим положенням профільного Закону було виявлено ряд суперечностей. Серед них, зокрема, суперечність п. 35 ст. 1 Закону з ч. 2 ст. 14 Закону, ч. 2 ст. 14 Закону з ч. 1 ст. 5 Закону, ч. 2 ст. 14 Закону з ч. 2 ст. 5 Закону, ч. 2 ст. 14 Закону з ч. 1 ст. 9 Закону в тій частині, коли перехід майнових прав від автора – працівника здійснюється до роботодавця в момент створення твору в повному складі, ч. 2 ст. 14 Закону з ч. 2 ст. 12 Закону, ч. 2 ст. 14 Закону з ч. 1 ст. 30 Закону, абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону з п. 1 ч. 1 ст. 48 Закону.

В юридичній доктрині дотичними до поставленої в статті теми займалися такі вчені як Кирилюк А.В., Штефан О.О. та інші.

Так, зокрема не можна не погодитися з думкою Штефан О.О. в її роботі «Проблеми правового статусу суб'єктів «службового» твору» щодо того, що «привертає увагу й суб'єктний склад правовідносин, пов'язаних із створенням та використанням службових творів, який передбачений ст. 429 ЦК України. Так, зазначена норма закону до суб'єктів правовідносин, пов'язаних із створенням та використанням службових творів, відносить: працівника; юридичних та фізичних осіб, де або у якої працює працівник. Тобто законодавець ввів нового суб'єкта у сферу авторсько-правових відносин – працівника. Якщо виходити з буквального тлумачення норми закону, то можна зробити висновок, що «службовий» твір створює не автор своєю творчою працею, а працівник, виконуючи унормовану роботу згідно із службовим завданням. Тобто зникає такий суб'єкт авторського права як «автор» службового твору, а з'являється «працівник», у якого відсутні будь-які авторські права на службовий твір, оскільки законодавством України про авторське право не передбачено, що авторські права належать «працівнику»» [3, с. 106].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 5 Закону «1. Авторське право становлять особисті немайнові права автора і майнові права суб'єктів авторського права. 2. Первинним суб'єктом авторського права є автор твору. Суб'єктами майнових авторських прав можуть бути також інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або закону» [1]. З аналізу відповідної норми Закону зазначимо, що особисті немайнові права та майнові права є складовими авторського права. Зважаючи на те, що автор твору є первинним суб'єктом авторського права приходимо до висновку, що як особисті немайнові права так, і майнові права належать автору як первинному суб'єкту авторського права. При розгляді того, що автор є первинним суб'єктом авторського права важливим є звернення уваги на момент виникнення такого права про, що буде зазначено нижче. При цьому, повертаючись до аналізу вище зазначеної норми законодавцем передбачена можливість із належності майнових прав іншим суб'єктам, окрім автора, до яких такі права переходять на підставі пра-

вочину або закону. Проте, ще раз підкреслимо, що в розумінні ст. 5 дані суб'єкти не будуть первинними, оскільки первинним суб'єктом є саме автор твору.

Говорячи про момент виникнення авторського права зазначимо, що відповідно ч. 1 ст. 9 Закону «1. Авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Твір вважається створеним з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми (письмової, речової, електронної (цифрової) тощо) [1]. Тобто, з моменту первинного надання твору будь-якої об'єктивної форми виникають відповідно особисті немайнові та майнові права автора.

Важливим положенням є положення ч. 2 ст. 9 Закону, згідно якого «2. За відсутності доказів іншого, автором твору вважається фізична особа, ім'я якої, як автора, зазначено у оригіналі або копії твору (презумпція авторства)» [1]. Дана презумпція є вкрай важливою в контексті розгляду майнових прав автора, оскільки відмежовує автора як первинного суб'єкта згідно ст. 5 Закону, від суб'єктів, що набувають відповідні майнові права на підставі правочину або закону.

Важливим положенням в розгляді питання майнових прав автора є положення ч. 1, ч. 2 ст. 7 Закону «1. Охорона поширюється лише на форму вираження об'єктів авторського права. Охороні підлягають усі оригінальні твори – оприлюднені та неоприлюднені, завершені та незавершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, а також способу вираження. 2. Частина твору, яка може використовуватися самостійно, зокрема оригінальна назва твору, оригінальний персонаж твору, у разі її використання окремо від твору, у складі якого вона створена, розглядається як твір та охороняється відповідно до цього Закону» [1]. З вище зазначеного положення приходимо до висновку, що основним критерієм надання твору охорони є оригінальність такого твору. Факт оприлюднення, завершеності твору, його призначення, а також жанр, обсяг та спосіб вираження не впливають на надання твору охорони.

Зауважимо, що згідно зазначеного вище положення статті охорона поширюється також і на оригінальну назву твору, або оригінальний персонаж твору, за умови, що вони можуть використовуватися самостійно, тобто вони самі представляють собою твір, а відповідно майнові права та такі об'єкти виникають з моменту їх створення.

Питання дотримання оригінальності твору є вкрай важливим, коли мова йде про службовий твір, оскільки згідно наданими законодавцем повноваженнями роботодавцю, роботодавець згідно ч. 3 ст. 14 Закону «Роботодавець має право доручити іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір» [1].

При цьому, зазначимо, що собою представляє службовий твір в розумінні профільного Закону.

Так, згідно п. 55 ст. 1 Закону «службовий твір – твір, створений працівником у зв'язку з виконанням обов'язків за трудовим договором (контрактом)» [1].

Повертаючись до оригінальності зазначимо, що відповідно до п. 35 ст. 1 Закону «оригінальність твору – ознака (критерій), що характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору» [1]. Тобто, оригінальність твору є відображенням тієї творчої інтелектуальної праці, яку вкладає автор у створення того чи іншого об'єкту. Є основою, яка визначає інтелектуальну власність автора. Вкрай важливим, є звернення уваги на те, що визначення оригінальності твору аж ніяк не містить в собі ніяких положень пов'язаних з роботодавцем, чи то фізичною, чи то з юридичною особою у якої працює працівник – автор, що створює службовий твір, який також для того, щоб підлягати охороні має відповідати критерію оригінальності. Тобто, забігаючи трохи на перед основного змісту статті оригінальність твору і вимоги, що законодавець ставить до оригінальності твору є основою для закріплення за автором його особистих немайнових прав та майнових прав. В цьому аспекті є неузгодженість даного положення із змістом ч. 2 ст. 14 Закону, коли мова йде про передачу майнових прав від автора – працівника, що створив твір до роботодавця в повному складі в момент створення твору за загальним правилом, що визначає дане положення Закону. З доктрини права інтелектуальної власності відомо, що особи, що надають технічну допомогу автору у створенні твору не стають співавторами такого твору. Для виникнення співавторства вимагається здійснення свого творчого внеску і цей внесок має бути також оригінальним для того, щоб в майбутньому говорити про ті ж види співавторства. Тобто, роботодавець, навіть надаючи технічну допомогу автору – працівнику, що створює службовий твір не стає його співавтором, до якого можливий перехід майнових прав в результаті створення твору. Адже, згідно ч. 1 ст. 13 Закону «Автори, спільною творчою діяльністю яких створено твір (твір, створений у співавторстві), є співавторами» [1].

Щодо можливого аргументу зі сторони роботодавця щодо справедливості належності йому

майнових прав за загальним правилом про яке йде мова у даній роботі з позиції того, що роботодавцем надається матеріально-технічна база зазначимо, що на наш погляд надання роботодавцем матеріальної бази не корелюється з розумінням оригінальності за діючим профільним законодавством нашої держави, в контексті отримання роботодавцем за загальним правилом майнових прав у повному складі в момент створення твору від працівника-автора, а це є вкрай важливим, оскільки службовий твір для того, щоб підлягати охороні має бути оригінальним, тобто службовий твір створюється працівником-автором в «результаті власної творчої інтелектуальної діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору» [1]. Надання роботодавцем матеріально-технічної бази, на наш погляд, не робить роботодавця співавтором твору. До того ж, зокрема, якщо вести мову, у якості прикладу, про створення такого службового об'єкту як лекції, то навряд чи можна говорити про співставлення наданої матеріально-технічної бази роботодавцем (особливо в умовах глобальної пандемії) з тією отриманою освітою, знаннями та досвідом, що надали можливість автору створити такий об'єкт. До того ж, такий об'єкт може бути результатом роботи багатьох років. Тому, вважаємо, що розгляд, наприклад, Вищого навчального закладу як одноосібного володільця майнових прав на такий об'єкт як лекції є вкрай проблематичною, оскільки вона здатна спровокувати не тільки знецінення роботи професорсько-викладацького складу, а й до зниження якості освіти. Більш того, в майбутньому з стрімким розвитком сучасних технологій викладач, який створив такий об'єкт як лекції може бути витіснений із професії, тобто може постати питання захисту на таку професію як викладач.

Зазначимо ще раз, що відповідно до ч. 2 ст. 14 Закону «Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору, у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Якщо майнові права на твір переходять до роботодавця, працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем» [1].

З аналізу ч. 2 ст. 14 Закону зазначимо, що за загальним правилом здійснюється перехід майнових прав до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі (сам перехід майнових прав до роботодавця у повному складі розглянемо далі). В той же час, такий перехід майнових прав у повному складі до роботодавця може не відбутися, якщо інше передбачене цим Законом або трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, що укладений між працівником (автором) і роботодавцем (види відповідних договорів також розглянемо далі). В той же час, говорячи про перехід майнових прав до роботодавця з моменту створення твору у повному складі вбачаємо суперечність цього положення ч. 2 ст. 5 Закону, оскільки як було зазначено вище «Первинним суб'єктом авторського права є автор твору. Суб'єктами майнових авторських прав можуть бути також інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або закону» [1]. Відповідно якщо виходити з ч. 2 ст. 14 Закону створюється ситуація, коли роботодавець отримує майнові права на твір з моменту створення працівником, при цьому не будучи його творцем, тобто автор твору позбавляється своїх майнових прав у повному складі з моменту створення твору, якщо інший порядок переходу таких прав не передбачено діючим профільним Законом або трудовим договором (контрактом), договором між працівником та роботодавцем щодо передачі майнових прав. При цьому, вбачається і відповідно суперечність ч. 2 ст. 14 Закону положенням ч. 1 ст. 5 Закону, оскільки згадаємо, що «Авторське право становлять особисті немайнові права автора і майнові права суб'єктів авторського права» [1], але при цьому первинним суб'єктом авторського права є саме автор твору згідно ч. 2 ст. 5 Закону, тобто автору як первинному суб'єкту належать як особисті немайнові права так, і майнові права. Важливим в контексті вище зазначених положень згадати і про положення ч. 1 ст. 9 Закону «1. Авторське право на твір виникає внаслідок його створення. Твір вважається створеним з моменту надання йому будь-якої об'єктивної форми (письмової, речової, електронної (цифрової) тощо) [1].

Таким чином, вбачається суперечність вже згадуваної ч. 2 ст. 14 Закону ч. 1 ст. 9 Закону, в тій частині, коли перехід майнових прав на службовий твір здійснюється у повному складі з моменту створення твору від автора – працівника, що створив твір до роботодавця та коли інше не передбачено Законом, а також трудовим договором (контрактом), або іншим договором щодо передачі майнових прав між ними.

В даній ситуації прослідковується і нерозривний зв'язок між особистими немайновими і майновими правами автора. Даний зв'язок уособлює презумпція авторства згідно ч. 2 ст. 9 За-

кону «За відсутності доказів іншого, автором твору вважається фізична особа, ім'я якої, як автора, зазначено у оригіналі або копії твору (презумпція авторства)» [1]. Тобто, виходячи з презумпції авторства автору як первинному суб'єкту авторського права належать як особисті немайнові права, так і майнові права, адже на виконаному, в тому числі, і службовому творі зазначається ім'я саме автора – працівника, що створив відповідний твір, а не фізичної чи юридичної особи у якої працює автор – працівник.

Перейдемо до розгляду положення ч. 2 ст. 14 Закону, а саме яка стосується переходу майнових прав автора до роботодавця з моменту створення твору у повному складі.

Згідно ч. 2 ст. 12 Закону «Майнові права на твір, передбачені частиною першою цієї статті може бути передано (відчужено) іншій особі на підставі закону чи правочину повністю (на всі способи використання твору на території всіх держав світу) або частково (на окремі способи використання твору на території всіх держав світу або на окремі способи використання твору на території окремих держав світу, або на всі способи використання твору на території окремих держав світу). Особа, до якої перейшли майнові права на твір у повному складі або частково, є суб'єктом авторського права у межах набутих прав [1].

Очевидно, що виходячи з положень ч. 2 ст. 14 Закону, що під переходом у повному складі майнових прав до роботодавця мається на увазі те, що майнові права, передбачені ч. 1 ст. 12 Закону передаються роботодавцю (окрім коли інше передбачене Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором між працівником, що є автором службового твору та роботодавцем щодо передачі майнових прав) на всі способи використання твору на території всіх держав світу.

Таким, чином за загальним правилом про яке йде мова в ч. 2 ст. 14 Закону мова йде про безповоротну передачу майнових прав при створенні службового твору від працівника – автора, такого службового твору до роботодавця в момент створення твору.

У свою чергу вже розглянувши вище співвідношення ч. 2 ст. 14 Закону на рахунок її узгодженості положенням ст. 5 Закону, а також ч. 1, ч. 2 ст. 9 Закону зазначимо, що враховуючи зазначене вище вбачається неузгодженість ч. 2 ст. 14 Закону з ч. 2 ст. 12 Закону, а також неузгодженість ч. 2 ст. 14 Закону з ч. 1 ст. 12 Закону, адже згідно ч. 1 ст. 12 Закону «Суб'єкт авторського права має право використовувати твір будь-яким способом (способами), а також виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами» [1]. Отже, автор як первинний суб'єкт авторського права позбавляється права використовувати твір будь-яким способом (способами), а також позбавляється виключного права дозволяти або забороняти використання твору іншими особами, коли мова йде про перехід майнових прав від нього до роботодавця за загальним правилом у повному складі.

Цікавим в контексті, поставленої теми статті є розгляд даного питання у контексті права слідування. На наш погляд вбачається суперечність положення ч. 2 ст. 14 Закону при передачі майнових прав в повному складі від автора-працівника до роботодавця з моменту створення службового твору за загальним правилом ч. 1 ст. 30 Закону, оскільки згідно даної норми «Автор має невідчужуване право на одержання справедливої винагороди, з урахуванням частини третьої цієї статті, як частки відрахувань від кожного продажу оригіналу художнього твору (твору графічного чи пластичного мистецтва, такого як малюнок, колаж, картина, рисунок, гравюра, естамп, літографія, скульптура, гобелен, твір з кераміки та скла, фотографічний твір тощо), оригіналу рукопису літературного або музичного твору, наступного за продажем оригіналу, здійсненим автором (право слідування). Для цілей цієї статті до оригіналів творів, зазначених у частині першій цієї статті, прирівнюються їх примірники, виготовлені в обмеженій кількості самим автором або під його керівництвом, які пронумеровані, підписані автором або містять інші позначення, що засвідчують його авторство. Право слідування належить автору, а після його смерті переходить до спадкоємців автора та до спадкоємців цих спадкоємців і діє до спливу встановлених статтею 31 цього Закону строків чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір. Продаж оригіналу твору, зазначеного у частині першій цієї статті вважається наступним продажем такого оригіналу, якщо продаж здійснюється іншим власником, ніж автор такого твору або спадкоємець автора такого твору» [1].

Аналізуючи вище зазначену норму зазначимо, що відповідна норма є своєрідною гарантією для молодих, невідомих авторів, спрямована на кореляцію з отримання автором та спадкоємцями справедливої винагороди від перепродажів у зв'язку зі зміною ціни на той чи інший твір, проте враховуючи те, що за загальним правилом ч. 2 ст. 14 Закону здійснюється перехід майнових прав у повному складі від автора-працівника до роботодавця в момент створення службового твору, автор фактично позбавляється можливості із продажу свого твору, а відповідно порушується механізм із права слідування, адже, виходячи із змісту ч. 1 ст. 30 Закону під правом слідування мається на увазі невідчужуване право автора на отримання справедливої

винагороди від наступного за здійсненого ним самим продажу. До того ж дане право слідування переходить до спадкоємців автора, а також до їхніх спадкоємців. Тобто, якщо здійснюється перехід майнових прав за загальним правилом ч. 2 ст. 14 Закону від автора-працівника до роботодавця в повному складі, автор не може здійснювати продаж з такого твору у майбутньому і відповідно він (автор) маючи невідчужуване право на отримання винагороди в контексті ч. 1 ст. 30, обмежується у даному праві, оскільки перший продаж буде здійснюватися не ним самим, як того вимагає положення ч. 1 ст. 30 Закону, а роботодавцем.

Переходячи до видів договорів за якими може здійснюватися перехід майнових прав від автора-працівника до роботодавця зазначимо, що згідно ч. 1 ст. 48 Закону «розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору про використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав» [1].

Враховуючи вище зазначений перелік зазначимо, що законодавець надає досить широкий перелік можливостей з врегулювання відносин з розпорядження майновими права на об'єкти авторського права та об'єкти суміжних прав як для самого автора, так і для роботодавця тому, вести мову про обмеження можливостей для роботодавця з точки зору отримання ним майнових прав на службовий твір вести не можна.

Висновки. Виходячи з зазначеного вище, а найголовніше із визначення оригінальності визначеного в п. 35 ст. 1 Закону, а також презумпції авторства пропонується викласти ч. 2 ст. 14 Закону у наступній редакції «Майнові права на службовий твір належать працівникові (авторові). Майнові права переходять до роботодавця на підставі договору про створення за замовленням або іншого договору щодо майнових прав на службовий твір укладеного між працівником (автором) і роботодавцем. Працівник (автор) службового твору має право на винагороду при переході майнових прав від нього до роботодавця. Розмір даної винагороди визначається згідно договору про створення за замовленням укладеного між ним та роботодавцем або іншим видом договору щодо майнових прав на службовий твір».

Чому в запропонованій редакції пропонується відійти від врегулювання відносин між працівником та роботодавцем в частині переходу майнових прав на службовий твір від трудового договору (контракту)?

Дана відповідь знаходиться в абзаці 2 ч. 1 ст. 49 Закону «Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору» [1].

Щодо того, що може виникнути мова про незручності для роботодавця щодо укладання кожного разу із працівником-автором договору про створення за замовленням то, в цьому аспекті треба брати до уваги, що мова йде про створення оригінальних об'єктів (навіть, якщо мова йде про виготовлення примірників в обмеженій кількості), строки виконання яких можуть бути різними, цінність яких також може бути різною, працівники-автори, що виготовляють відповідні об'єкти можуть бути як вже відомими авторами, так і ще молодими та невідомими авторами тощо.

До того ж, на наш погляд, не вбачається браку запропонованих законодавцем форм договорів з розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права та об'єкти суміжних прав, щоб врегульовувати дане питання, а саме розподілу майнових прав на службовий твір через трудовий договір (контракт). Вбачається, що сама правова природа трудового договору (контракту) – інша.

Виходячи зі складної природи правовідносин (складність природи правовідносин при створенні службового твору полягає у тому, що в частині виконання працівником своїх функціональних обов'язків - правовідносини є публічно-правовими за своїм змістом, а в частині коли йде мова про створення об'єкту права інтелектуальної власності – вони є приватно-правовими), що складаються при створенні службового твору варто вести мову про те, що у разі створенні службових творів мають укладатися додатково договори про створення за замовленням або інші види договорів щодо передачі майнових прав на службовий твір, враховуючи специфіку вище зазначених відносин трудовий договір (контракт) не може охоплювати передачу майнових прав від працівника-автора до роботодавця.

До того ж окрім створення службових об'єктів працівником-автором в трудовому договорі (контракті) може бути передбачено і виконання інших обов'язків, які не пов'язані зі створенням

службових творів. Тому, охоплювати заробітною платою і створення оригінальних службових об'єктів, і виконання інших функціональних обов'язків, а також передачу у повному складі майнових прав за загальним правилом в момент створення твору вбачається несправедливим з точки зору дотримання інтересів працівника-автора. І тому, вбачається, що зазначені вище питання слід виокремлювати.

Також, враховуючи зазначену запропоновану редакцію ч. 2 ст. 14 Закону пропонується доповнити нею у майбутньому (в контексті належності майнових прав працівникові за загальним правилом) ч. 1 ст. 49 Закону та викласти у наступній редакції «Суб'єкт авторського права або суміжних прав може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт авторського права або суміжних прав, передбачені відповідно частиною першої статті 12, частиною другою статті 14, частиною першою статті 38, частиною першою статті 39, частиною 1 статті 40 цього Закону будь-якій іншій особі у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу. У разі передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав частково майнові права в обсязі, не передбаченому у договорі, є такими, що не передані (не відчужені). Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору».

Враховуючи останнє вище зазначене положення щодо того, що «предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору» [1], то вважається доцільним внести зміни і до п. 1 ч. 1 ст. 48 Закону шляхом його виключення з переліку підстав із розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав.

Також, на наш погляд, потребує перегляду саме визначення службового твору у майбутньому в контексті можливості його існування, адже по суті створення працівником службового твору в результаті виконання своїх функціональних обов'язків, тобто коли працівника-автора приймають на роботу на створення конкретно визначених службових творів є по своїй природі ні чим іншим, а ніж створенням за замовленням. При цьому не беремо ситуацію, коли окрім створення службових творів на працівника покладаються ще й інші функціональні обов'язки. При останній ситуації, вбачається за доцільне відносини, що складаються між працівником-автором та роботодавцем врегульовувати у частині створення об'єкту права інтелектуальної власності через договір про створення за замовленням або інший договір про передачу майнових прав від працівника-автора до роботодавця, тобто в частині врегулювання відносин в їх приватно-правовій частині їх врегулювання має йти через відповідні договірні конструкції, визначені цивільним законодавством. В цьому власне і полягає специфіка даного питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права» URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2811-20#Text.
2. Цивільний кодекс України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Штефан О.О. Проблеми правового статусу суб'єктів «службового» твору. URL http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2009/8/30.pdf.

УДК 347.45
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.27

СПІВВІДНОШЕННЯ ДОГОВІРНОЇ ТА ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ, НІМЕЧЧИНИ ТА ФРАНЦІЇ

Сахно Ю.В.,
студент 2 курсу ОР «Магістр»
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Сахно Ю.В. Співвідношення договірної та деліктної відповідальності в цивільному праві України, Німеччини та Франції.

У статті досліджується питання регулювання цивільних правовідносин між сторонами, які виникають внаслідок порушення умов договору та завдання шкоди в Україні, Німеччині та Франції. А саме, йдеться про аналіз співвідношення підстав для виникнення зазначених правовідносин. Тема співвідношення договірної та деліктної відповідальності неодноразово підіймалась науковцями, однак, єдиних підходів до вирішення цього питання у правовій доктрині України ще не сформувалось. Тим більше, не сформовано підходів до співвідношення даних двох видів цивільно-правової відповідальності у порівняльному контексті з міжнародним досвідом вирішення цього питання. В українській правовій доктрині сьогодні об'єднується багато суперечностей, немає визначеності, не усунуті прогалини. Все це, в свою чергу, негативно впливає на рівень юридичної науки, що відображається на якості національного цивільного законодавства. У зв'язку з правовою невизначеністю, яка виникає між теоретичними підходами, при співвідношенні договірної та деліктної відповідальності, сьогодні все ще існує необхідність у дослідженні цього питання. Цивільний кодекс України перебуває на стадії своєї рекодифікації, і даний процес незворотній. Україна рухається у напрямку зближення з ЄС, гармонізуючи своє законодавство з правом ЄС, відповідно до засад та принципів Євросоюзу. Невизначеність доктрини створює лише перешкоди для якісної рекодифікації та гармонізації з нормами ЄС. У зв'язку з цим і пропонується конкретизувати та уніфікувати підходи до розуміння договірної та деліктної відповідальності всередині доктрини, з урахуванням безпосереднього досвіду, який набули Німеччина та Франція, чиї Цивільні кодекси є еталонними для всієї континентальної Європи.

У зв'язку з цим існує потреба у ширшому розкритті особливостей співвідношення та регулювання договірної та деліктної відповідальності, визначенні підходів такого співвідношення, а також шляхів покращення українського законодавства

Ключові слова: деліктна відповідальність, договірна відповідальність, співвідношення договірної та деліктної відповідальності, заходи договірної та деліктної відповідальності, Німецьке цивільне уложення, Цивільний кодекс Франції, цивільне законодавство.

Sakhno Y.V. The correspondence between contractual and tort liability in the Civil law of Ukraine, Germany, and France.

The article explores the regulation of civil legal relations between parties arising from breaches of contract terms and causing harm in Ukraine, Germany, and France. Specifically, it analyzes the relationship between the grounds for the emergence of these legal relations. Although the topic of the correspondence between contractual and tort liability has been raised by scholars many times, there are still no unified approaches to addressing this issue in the legal doctrine of Ukraine. Furthermore, there are no established approaches to the correlation of these two types of civil liability in a comparative context with international experience in resolving this issue

There are numerous contradictions and uncertainties in Ukrainian legal doctrine today, negatively impacting the level of legal science, which is reflected in the quality of national civil legislation. Due to the legal uncertainty arising from theoretical approaches in correlating contractual and tort liability, there is still a need to study this issue. The Civil Code of Ukraine is undergoing recodification, and this process is irreversible. Ukraine is moving towards closer alignment with the EU, harmonizing its legislation with EU law in accordance with EU principles and standards.

The uncertainty of the doctrine only creates obstacles for quality recodification and harmonization with EU norms. Therefore, it is proposed to specify and unify approaches to understanding contractual and tort liability within the doctrine, taking into account the direct experience gained by Germany and France, whose

Civil Codes are exemplary for all of continental Europe.

Therefore, there is a need for a broader disclosure of the specifics of the relationship and regulation of contractual and tort liability, the definition of approaches to such a relationship, as well as ways to improve Ukrainian legislation.

Key words: tort liability, contractual liability, relationship between contractual and tort liability, measures of contractual and tort liability, German Civil Code, Civil Code of France, civil legislation.

Постановка проблеми. Україна вже багато років стоїть на шляху Євроінтеграції. Уніфікація національного законодавства з вимогами законодавства ЄС – один з обов'язкових пунктів, які неможливо оминути при переговорах про вступ до Євросоюзу. Так як всередині держави давно запущений процес підготовки рекодифікації Цивільного кодексу України, дослідження міжнародного досвіду регулювання цивільно-правової відповідальності залишається актуальним.

Стан опрацювання проблематики. Співвідношення договірної та деліктної відповідальності в законодавствах України, Німеччини та Франції вже досліджувалось українськими науковцями, зокрема свої роботи цьому напряму присвятили Гринько С.Д., Мартинюк Л.П., Мошак Г.Г., Кічук Г.З., Марценко Н. Проте, дослідження цього питання потребує актуалізації та оновлення.

Мета статті. Проаналізувати особливості співвідношення та регулювання договірної та деліктної відповідальності в цивільних законодавствах України, Німеччини, Франції. Встановити перспективи, переваги, недоліки різних регулювань.

Виклад основного матеріалу. Нормами чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) не закріплено понять договірної та деліктної відповідальності. Однак відповідальність за порушення договірних зобов'язань, а також відповідальність за завдання шкоди майну іншої особи (деліктна відповідальність), безумовно, не знаходиться поза межами регулювання ЦК України.

Відповідно положенням Цивільного кодексу України, невиконання або неналежне виконання зобов'язання (порушення зобов'язання) є загальною підставою для застосування заходів договірної відповідальності [1, ст. 610]. Під «неналежним виконанням» Кодекс закріплює виконання договору з порушенням визначених умов, як наприклад прострочення виконання [1, ст. 612].

Так, Глава 51 Кодексу містить правові наслідки порушення зобов'язань, де встановлено чотири основних заходи відповідальності за невиконання договору. Так, відповідно до статті 611 ЦК України, в разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;
2) зміна умов зобов'язання;
3) сплата неустойки;
4) відшкодування збитків та моральної шкоди [1, ст. 611].

Що ж до деліктної відповідальності, то варто орієнтуватись положеннями Глави 82 ЦК України, яка регулює відшкодування шкоди за недоговірними зобов'язаннями. Варто звернути увагу на те, що деліктні та договірні зобов'язання не мають ототожнюватись. Деліктні зобов'язання є частиною, а недоговірні – цілим. Заходи деліктної відповідальності застосовуються лише при наявності безпосередньо делікту, тобто при завданні шкоди іншій особи [2, с. 259].

Виходячи зі змісту норм Цивільного кодексу, загальними підставами для застосування заходів деліктної відповідальності є:

1) шкода потерпілому;
2) вина особи, що завдала шкоди;
3) протиправна поведінка особи, що спричинила шкоду;
4) наявність зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою [1, ст. 1166].

З таким переліком погоджується О.О. Кот, котрий у своїй праці зазначає, що підставою для виникнення деліктних правовідносин (яка одночасно виступає підставою виникнення деліктної відповідальності) є сукупна наявність чотирьох елементів: шкоди, протиправності дій, причинного зв'язку між протиправними діями і заподіяною шкодою і провиною [3, с. 136].

За таких підстав, головними критеріями у аналізі співвідношення договірної та деліктної відповідальності за цивільним законодавством України є наявність між сторонами правовідносин договірних зобов'язань, а також наявність шкоди. Оскільки договірна відповідальність стосується саме договірних зобов'язань сторін договору, а деліктна – зобов'язань по відшкодуванню шкоди, завданої іншій особі поза сферою договірних зобов'язань (не у зв'язку з виконанням договору).

На думку С.В. Галкевича цивільно-правовий делікт – це позадоговірне порушення майнового чи особистого немайнового права, передбаченого цивільним законодавством, наслідком якого є нанесення майнової або моральної шкоди. В той час як, цивільні правопорушення, які пов'язані з порушенням договору – не є деліктами, а вважаються договірними правопорушеннями [4, с. 78].

Що ж до європейського законодавства, а саме Німецького Цивільним уложенням (Bürgerliches

Gesetzbuch, а також BGB) та Цивільного кодексу Франції (Code Civil), можна виокремити багато цікавих елементів та особливостей. Варто розуміти, що чинний ЦК України створювався орієнтуючись, в тому числі, на згадані Кодекси і має багато схожих та спільних рис.

Німецьке цивільне уложення розділяє три класичних види відповідальності за порушення договору:

1. відшкодування збитків за порушення зобов'язань за договором;
2. відповідальність за прострочення виконання умов договору;
3. штрафні санкції за порушення договірних зобов'язань;

У німецькому Bürgerliches Gesetzbuch не визначено поняття договірної відповідальності (як і ЦК України), однак з структури його норм можна зробити висновок, що підходи до «договірної відповідальності» не сильно відрізняються від встановлених українським законодавством підходів. Договірна відповідальність полягає у добросовісному та вчасному виконанні зобов'язань сторонами, при цьому притягує за собою санкції та обтяження на сторону, яка не дотримується виконання покладених на неї обов'язків.

Головні засади, що закріплені в Bürgerliches Gesetzbuch, щодо договірних зобов'язань полягають у наступному. Кредитор має право вимагати від боржника виконання договору. Водночас, із зобов'язань виникають обов'язки для кожної із сторін поважати та враховувати права, законні та інші інтереси другої сторони [5, ст. 241]. Боржник несе відповідальність за умисел і недбалість. Недбалістю вважається поведінка сторони, яка характеризується «недостатньою обережністю» необхідною для ділових відносин. Добросовісне виконання зобов'язань не виключає відповідальності за недбалість боржника [5, ст. 276]. Кредитор несе взаємний обов'язок прийняти виконання договору, яке надає боржник. Неприйняття виконання договору вважається порушенням договірних зобов'язань з боку кредитора [5, ст. 293].

З такого аналізу можна помітити, що ЦК України містить подібні норми, однак німецький законодавець дещо уточнив їх, зробивши їх більш детальними.

Цивільний кодекс Франції не є так само деталізованим, залишаючи сторонам велику свободу щодо договірних зобов'язань. Визначення договірної відповідальності тут теж не закріплено. Як визначено в статті 1101 Кодексу, договором є домовленість між сторонами, за якою одна або кілька осіб беруть на себе зобов'язання перед іншою (іншими) особою, передати певну річ, вчинити дію або не вчиняти певних дій [6, ст. 1101]. Зобов'язання боржника по переданню речі, включає у себе доставку цієї речі та її зберігання до відправки, під ризиком відшкодування збитків кредитору [6, ст. 1136]. Боржник зобов'язаний відшкодувати збитки у разі, якщо він не виконує договір, яким він зобов'язаний вчинити або не вчиняти певних дій. Сам факт невиконання договору – достатня підстава для відшкодування збитків [6, ст. 1142]. На боржника покладається відповідальність по виплаті завданих збитків, якщо це сталось через невиконання ним своїх зобов'язань або через прострочення виконання таких, якщо боржник не доведе, що така поведінка обумовлена зовнішніми обставинами, на які він впливу не мав. [6, ст. 1147].

Загальні засади договірної відповідальності, на яких регулюється виконання та дотримання зобов'язань, є в цілому схожими між трьома країнами, без істотних відмінностей. Л.П. Мартинюк у своїх дослідженнях права країн ЄС зазначає, що в законодавстві Україні, Німеччині та Франції можна відмітити певні схожі аспекти. Так, в усіх трьох країнах збитки поділяються на реальні збитки та упущену вигоду. Між законодавством України та Франції також спільними є підстави звільнення боржника від відповідальності – згідно з ч. 1 ст. 617 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Такий самий підхід закріплюється і у ст. 1148 Цивільного кодексу Франції [7, ст. 65].

Кодекси Німеччини та Франції містять окремі розділи присвячені деліктам. Варто зазначити, що ЦК України такого розділу не містить. Так, в ЦКУ є Глава 82 присвячена питанням відшкодування шкоди і норми, що були віднесені до даного розділу, стосуються деліктної відповідальності, однак українське законодавство упускає встановлення важливої термінології, як наприклад визначення поняття делікту, деліктної відповідальності, тощо. Окрім цього, норми Глави 82 ЦК України визначають саме особливості відшкодування шкоди, в той час як законодавство Німеччини та Франції приділяє більше уваги визначенню видів деліктів, їх особливостей.

BGB встановлено загальну норму щодо деліктної відповідальності в статті 823. Так, особа, що навмисно чи з необережності протиправно заподіяла шкоду благам інших осіб, зобов'язується відшкодувати таку шкоду [5, ст. 823].

За підходом, наявним у BGB, протиправним є будь-яке діяння, що посягає на благо життя, здоров'я, свободи, власності та інші права особи. Причому завдання шкоди власності має місце не тільки тоді, коли чужа річ знищена чи пошкоджена, але й тоді, коли річ узята у власника без його згоди або йому заважають нею розпоряджатися чи її використовувати. Чуже право

власності порушує той, хто ставить свій автомобіль до гаража іншої особи, надзвичайно задимлює чужі землі, побудувавши завод на своїй ділянці, або заражає вірусом чужий комп'ютер [8, с. 141].

Німецький законодавець розрізняє немайнову шкоду та майнову. Відносно майнової шкоди, то вона може полягати у знищенні чужої речі, пошкодженні чи її псуванні, позбавленні власника речі права на її володіння, користування чи розпорядження. Відносно останнього випадку завдання шкоди, то до нього слід віднести як привласнення чужої речі, так і створення власнику перешкод у користуванні річчю [9, с. 170].

Code Civil також включає розділ присвячений деліктам у цивільному праві Франції з назвою «розділ, присвячений умисним та неумисним протиправним діянням». Цими нормами встановлюється принцип дії відповідальності за деліктну поведінку: будь-яка дія особи, що завдає шкоди іншій, зобов'язує того, хто завдав шкоду, компенсувати її [6, ст. 1382]. Кожна особа відповідальна за шкоду, що завдала не лише з умисної поведінки, а також і через власну недбалість. Окрім цього, особа також несе відповідальність за тих осіб, за яких вона відповідальна або ж за майно, що перебувало у її користуванні. Це правило поширюється на роботодавців, керівників, батьків та навіть вчителів [6, ст. 1384].

Вище були розглянуті чотири загальні підстави для застосування заходів деліктної відповідальності в Україні, особливим є те, що зі змісту норм Цивільного кодексу Франції виокремлюються лише три таких підстави. Французька доктрина не проводить чіткої межі між «протиправністю» і «виною», тому дані поняття злилися в єдине поняття «вини» («faute»). Відповідно до висновків С.Д. Гринько, французький законодавець та судова практика розрізняють лише три умови: наявність шкоди, вини та причинно-наслідковий зв'язок між винними діями особи і шкодою. Окрім цього, деліктне право Франції відоме як судове право, у зв'язку з чим воно є не таким деталізованим як деліктне право Німеччини [9, с. 169].

Висновки. Цивільне законодавство України містить багато спільних рис із законодавством Німеччини та Франції. Однак, європейське законодавство є не крок попереду, воно більш деталізоване, його регулювання ширше охоплює як договірні, так і правовідносини що виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди.

Засади щодо договірних зобов'язань і заходів договірної відповідальності, встановлені у всіх трьох кодексах подібно – залишаючи достатньо простору для договірних домовленостей, не обтяжуючи їх надмірним законодавчим регулюванням. Особливість європейських Кодексів тут виступає можливість чітко та юридично точно встановити загальні засади юридичної відповідальності у договірних правовідносинах. Цивільний кодекс України має практично ту ж структуру що і BGB та Code Civil, однак останні є більш детальними у своєму регулюванні.

З приводу ж деліктної відповідальності, то ЦК України має багато відмінностей від Кодексів Німеччини та Франції. Структура українського Кодексу є подібною до німецького, однак, значно відрізняється «наповнення». Цивільні кодекси Німеччини, Франції виокремлюють делікт, деліктні зобов'язання, відповідальність у окремі розділи, систематизуючи деліктне право, водночас ЦКУ не дає таких визначень, що призводить до проблеми розмежування недоговірних зобов'язань та деліктів.

Особливою рисою деліктної відповідальності за BGB є деталізація переліку можливих деліктів та особливостей заходів деліктної відповідальності. ЦК України не виходить далі за встановлення загальної засади для заходів деліктної відповідальності, а саме, встановлення обов'язку відшкодувати завдану іншій особі шкоду.

Деліктне право за Цивільний кодексом Франції також не містить деталізації конкретно переліку деліктів, а обмежується лише загальними засадами для відповідальності, однак, в правовій системі Франції велику роль щодо деліктної відповідальності відіграє судова система.

Здебільшого, ЦК України є подібним саме на Bürgerliches Gesetzbuch. Його структура та зміст є вже звичними нам, а також чудово доповнюють загальну правову систему України. В процесі євроінтеграції та рекодифікації цивільного законодавства, було б доречно орієнтуватись саме на Цивільне уложення Німеччини, як на зразковий акт цивільного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 8 берез. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/435-15#Text.
2. Капліна Г.А., Елларян А.С. Договірна та недоговірна (деліктна) відповідальність: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми права: теорія і практика. Збірник наукових праць*. 2015. № 30. С. 256–262. URL: http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2021/12/№30-2015-p..pdf#page=256.
3. Кот О.О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України. Питання цивільного права та процесу*. 2013. № 4 (75). С. 133–141. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-133-141.pdf.

4. Довбій С.П. Відшкодування збитків та договірні санкції як форми відповідальності (компенсації) за порушення договірного зобов'язання з надання послуг охорони. *Форум права*. 2013. № 4. С. 85–92. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3d1d2e75-03f2-4ca3-93cb-1e4cb660f3bb/content.
5. Німецьке Цивільне уложення : Закон Федер. Респ. Німеччина : станом на 10 серп. 2021 р. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html.
6. Цивільний кодекс Франції : Закон Франції : станом на 1 лип. 2013 р. URL: https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Codigo-Civil-Frances-French-Civil-Code-english-version.pdf.
7. Мартинюк Л.П. Відшкодування збитків як правовий наслідок порушення договорів за законодавством України, Німеччини та Франції. *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Серія: Правознавство*. 2017. Т. 22, № 2 (31). С. 64–75. URL: https://journals.visnyk-onu.od.ua/index.php/law/article/download/99/96.
8. Мошак Г.Г., Кічук Г.З. Особливості відшкодування шкоди відповідно до законодавства України та ФРН. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: право*. 2017. Т. 1, № 47. С. 140–143. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/ handle/lib/34601.
9. Гринько С.Д. Загальні засади деліктного права Франції, Німеччини та України: порівняльно-правовий аналіз. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Міжнародне приватне право: розвиток, порівняльний аспект, гармонізація*. 2009. № 2009. С. 169–172. URL: http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2009/8/49.pdf.

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.28

ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ ТА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ: ДИХОТОМІЯ ПОНЯТЬ

Стільник І.В.,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стільник І.В. Принцип свободи договору та його обмеження: дихотомія понять.

У статті здійснено аналіз правової природи понять «принцип свободи договору» та «обмеження свободи договору». Здійснено аналіз доктринальних досліджень у сфері договірного права, які визначили основу праворозуміння принципу свободи договору. Виділено історичний екскурс щодо наукових дискусій, які передували включенню до Цивільного кодексу України даного принципу. Підкреслено, що пункт 3 статті 6 Цивільного кодексу України розширює розуміння свободи укладання договору, дозволяючи сторонам відступати від норм цивільно-правових актів та самостійно регулювати свої відносини. Додатково, стаття 627 конкретизує цю свободу, стверджуючи, що сторони вільні у виборі контрагентів, встановленні умов та укладанні договору. Додатково обґрунтовано, що свобода укладання договорів дозволяє створювати правочини, які можуть не відповідати чинним нормам Цивільного кодексу України.

Проаналізовано співвідношення понять «свобода договору» та «принцип свободи договору». Здійснено дослідження різних підходів до обґрунтування меж обмеження свободи договору. Доведено, що свобода договору не обмежується переддоговірним етапом та періодом виконання, а проявляється і після виконання договору, наприклад, якщо сторона неналежно виконала договір чи не виконала у строк, то інший контрагент має право обрати різні варіанти пред'явлення вимог і навіть притягнення до договірної відповідальності.

Проаналізовано підходи у судовій практиці до розуміння понять «свобода договору» та «обмеження свободи договору». Висвітлено позиції Конституційного Суду України щодо розуміння понять «межі» та «обмеження». Досліджено різні підходи до розуміння обмеження свободи договору у наукових працях.

Доведено, що свобода договору є принципом і сутністю договірних відносин, яка дозволяє учасникам таких відносин вільно визначити вид і зміст договору, всі його істотні та факультативні умови. Обмеження свободи договору є тими межами договірної свободи, які є обґрунтовані, справедливі, пропорційні, визначаються законом, мають чітку законну мету і їх впровадження обумовлено суспільною необхідністю (для сімейних відносин – гарантування балансу приватних та публічних інтересів задля охорони сім'ї та захисту слабшого учасника таких відносин).

Ключові слова: свобода договору, обмеження, межі, учасники сімейних відносин, принципи.

Stilnyk I.V. Principle of freedom of contract and its limitations: dichotomy of concepts.

The article analyzes the legal nature of the concepts «principle of freedom of contract» and «restriction of freedom of contract». An analysis of doctrinal studies in the field of contract law was carried out, which determined the basis of the legal understanding of the principle of freedom of contract. A historical excursion regarding the scientific discussions that preceded the inclusion of this principle in the Civil Code of Ukraine is highlighted. It is emphasized that Clause 3 of Article 6 of the Civil Code of Ukraine expands the understanding of freedom of contract, allowing the parties to deviate from the norms of civil legal acts and independently regulate their relations. Additionally, Article 627 concretizes this freedom, stating that the parties are free to choose counterparties, set terms, and enter into a contract. It is additionally substantiated that the freedom to enter into contracts allows the creation of deeds that may not comply with the current norms of the Civil Code of Ukraine.

The relationship between the concepts of «freedom of contract» and «principle of freedom of contract» is analyzed. A study of various approaches to justifying the limits of the restriction of freedom of contract was carried out. It has been proven that the freedom of contract is not limited to the pre-contractual stage and the period of performance, but also manifests itself after the performance of the contract, for example, if a party improperly performed the contract or did not perform it on time, then the other counterparty has the right to

choose different options for presenting demands and even bringing the contractual responsibility

Approaches in judicial practice to understanding the concepts of «freedom of contract» and «restriction of freedom of contract» are analyzed. The positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the understanding of the concepts of «borders» and «restrictions» are highlighted. Various approaches to understanding the limitation of freedom of contract in scientific works have been studied.

It has been proven that freedom of contract is the principle and essence of contractual relations, which allows the participants of such relations to freely determine the type and content of the contract, all its essential and optional conditions. Restrictions on freedom of contract are those limits of contractual freedom that are justified, fair, proportionate, determined by law, have a clear legal purpose and their implementation is due to social necessity (for family relations - guaranteeing the balance of private and public interests for the protection of the family and the protection of the weaker participant such relations).

Key words: freedom of contract, restrictions, limits, members of family relations, principles.

Постановка проблеми. У сімейних відносинах вкрай важливо гарантувати принципи приватного права, у тому числі свободи договору і водночас забезпечити баланс приватних та публічних інтересів з метою захисту найкращих інтересів дитини та охорони сім'ї. Важелем для такого балансу буде «обмеження свободи договору», з огляду на це вкрай важливим є аналіз таких понять як «свобода договору» та «обмеження свободи договору».

Стан опрацювання. В українській доктрині приватного права питання договорів та свободи договору було досліджено у працях В.І. Борисової, Т.В. Боднар, О.А. Беляневича, О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця, М.В. Менджул, І.В. Спасибо-Фатєєвої та ін. Водночас, у аспекті аналізу співвідношення вказаних понять проведених досліджень не достатньо.

Саме тому, **метою статті** є аналіз правової природи понять «принцип свободи договору» та «обмеження свободи договору».

Виклад основного матеріалу. Дослідження доктринальні у сфері договірного права створили основу для включення принципу свободи договору до цивільного законодавства. Ще до ухвалення Цивільного кодексу України у 2003 році, цей принцип був сформований у наукових працях, а з набуттям чинності Цивільним кодексом України законодавча позиція в цьому питанні була визначена, відображаючи розвиток доктрини цивільного права, де свобода договору стала третім принципом, що міститься в статті 3 [1]. Пункт 3 статті 6 Цивільного кодексу України розширює розуміння свободи укладання договору, дозволяючи сторонам відступати від норм цивільно-правових актів та самостійно регулювати свої відносини. Додатково, стаття 627 конкретизує цю свободу, стверджуючи, що сторони вільні у виборі контрагентів, встановленні умов та укладанні договору. Ці аспекти свободи укладання договору підтверджені судовою практикою, зокрема Верховний суд підтримує свободу укладання договору, вибору контрагентів та встановлення інших умов [2].

Свобода укладання договорів дозволяє створювати правочини, які можуть не відповідати чинним нормам Цивільного кодексу України. Однак наукова спільнота зазначає, що угода, яка не має юридичного визначення в законодавстві, є угодою, що не належить до певного типу чи виду. Для таких правочинів рекомендується спочатку застосовувати правила, що стосуються подібного типу угод (аналогію закону), а у випадку їх відсутності – загальні цивільно-правові положення [3, с. 44].

У більшості вітчизняних наукових праць та в інших галузях права часто використовується термін «свобода договору» як синонім до «принципу свободи договору». Ця аналогічна позиція виявляється й при аналізі свободи трудового договору [4]. Зустрічається розрізнення між поняттями «свобода договору» та «принцип свободи договору». За Ю.В. Цюкалом, принцип свободи договору має виключно приватноправовий характер. Він вважає, що цей принцип виходить за межі простого звичайного законодавства, ставши складовою частиною принципу автономії волі та свободи укладення договорів [5, с. 211].

На думку О.В. Басая, обмеження свободи укладання угод можуть бути встановлені законодавчими актами, загальноприйнятими практиками у сфері бізнесу, загальними інтересами суспільства, а також захистом слабких сторін у контрактних відносинах та інтересів кредиторів. При цьому дії сторін угоди мають базуватися на принципах розумності, справедливості та чесності [6, с. 125].

У своїй дисертації, А.В. Луць аргументує різноманітні аспекти свободи укладання договору, вказуючи на такі прояви цієї свободи: можливість вільного вираження волі стосовно вступу до договірних відносин; свобода у виборі контрагента; вільний вибір форми та умов договору; право укладати договори, що не передбачені законодавством, але не суперечать йому; можливість визначення сторонами способів забезпечення виконання зобов'язань; свобода сторін щодо зміни, розірвання та продовження терміну дії договорів; вільний вибір форм відповідальності за договором [7, с. 54]. В.О. Горєв

вважає, що свобода договору потребує розподілу у залежності від етапів – укладення чи виконання договору, а к залежності від цього можливі такі прояви договірної свободи: під час переговорів та на самому етапі узгодження всіх деталей договору, вибору контрагента, визначення виду та істотних умов договору, форми, можливості корегування умов по зміні та розірванню договору [8, с. 37]. Погоджуємося із вказаним підходом, контрагенти по договору вправі в силу свободи договору визначати вид та зміст майбутнього договору, поєднати різні види договорів. Водночас свобода договору не обмежується переддоговірним етапом та періодом виконання, а проявляється і після виконання договору, наприклад, якщо сторона неналежно виконала договір чи не виконала у строк, то інший контрагент має право обрати різні варіанти пред'явлення вимог і навіть притягнення до договірної відповідальності.

М.В. Менджул обґрунтовує, що «межі свободи договору є такими рамками, які передбачені ЦК України чи іншим актом законодавства, що є правовими, обґрунтованими, справедливими, пропорційними і мають на меті обмежувати свободу дій учасників договірних відносин для забезпечення балансу публічних та приватних інтересів». З вказаною позицією ми погоджуємося [9, с. 117].

Поняття свободи договору отримало своє тлумачення й застосування у практиці Верховного Суду. У своєму рішенні від 1 липня 2020 року (пункт 71) суд відзначив принцип свободи договору, який дозволяє особі, користуючись правом на свободу договору (правом укладення договору), здійснювати будь-які законні дії з метою створення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків. Верховний Суд підкреслив, що для законності таких дій необов'язково мати вказівку у законі, достатньо лише того, щоб такі дії не були забороненими [10].

Щодо того, наскільки свобода договору може бути обмеженою, необхідно з'ясувати поняття таких термінів як «обмеження» та «межі». На сторінках академічного тлумачного словника вказано, що «обмеження означає певні правила, настанови, які обмежують права та дії», а поняття «межі» розкривається через «певну лінію, яка розподіляє територію, частину поверхні чи чого-небудь; обмеження просто тору; крайній ступінь» [11, с. 536, 666]. Враховуючи підходи вчених-мовознавців все ж більш вірно використовувати термін «обмеження», а не «межі».

Аналіз «меж» та «обмежень» можна віднайти і в рішеннях Конституційного Суду України. При цьому, у переважній більшості випадків до понять права та свободи застосовується термін «обмеження». Конституційний Суд України при розгляді поняття «обмеження» прав виходить з позиції, що воно має узгоджуватися із принципом «пропорційності», тобто обмеження прав виправдане тільки у разі відповідності цілям, що є соціально обумовленими [12]. Щодо розмежування термінів «обмеження» та «межі» Конституційний Суд України доходить висновку, що їх слід відрізняти, оскільки «межі» є «фіксацією сутнісних меж прав та свобод» [13].

Враховуючи вказане, вірним буде саме застосування терміну «обмеження свободи договору», що передбачає звуження обсягу правомочностей учасників зобов'язальних правовідносин шляхом визначення правових меж для вчинення ними правомірних дій.

Основним показником обмеження договірної свободи є те, що вони обмежують сферу владних повноважень учасників таких правовідносин. Загалом, до складових зобов'язань вчені включають: сторони (боржник і кредитор), об'єкт (який може бути юридичним, певним видом поведінки сторін, або матеріальним, конкретними речами чи грошима), зміст (який включає право вимоги, що належить кредитору, та обов'язки боржника) [14, с. 82]. Правоможливості надають суб'єкту ймовірність задовольнити свій інтерес і отримати бажане (об'єкт). Зустрічається також позиція, коли правомочність іменують правоможністю. Так, Н.Ю. Голубєва у дослідженні доводить виділення у зобов'язальному правовідношені декілька видів прав контрагентів: «право вимоги, яке є у кредитора, правоможність боржника, яка не кореспондуються із обов'язком кредитора, проте встановлена законом (дебіторська правоможність); секундарне право» [15, с. 29].

Іншою характеристикою обмеження договірної свободи є формальна визначеність, тобто передбачуваність у встановленому порядку суб'єктами, перш за все державою таких обмежень у відповідних правових формах. Обмеження свободи договору визначені законодавством України, а також нормами цивільного права та встановленими діловими звичаями. Додатково враховується необхідність дотримання прав споживачів згідно з законодавством.

Ураховуючи положення Цивільного кодексу України, зокрема статті 6 та 627, забезпечується юридична визначеність обмежень договірної свободи. Відповідність принципам цивільного права, моральним цінностям суспільства та діловим звичаям є ще однією характеристикою обмежень свободи договору. Це випливає з положень статей 6 та 627 Цивільного кодексу України, які визначають, що дії учасників правочинів повинні враховувати ділові звичаї, вимоги розумності та справедливості, а також інші принципи цивільного права.

Ще однією ознакою обмежень свободи договору є те, що вони стосуються саме правочинів,

виникають у зв'язку із їх укладанням. Це пояснюється тим, що договірна свобода діє в контексті зобов'язань.

Висновки. Таким чином, свобода договору є принципом і сутністю договірних відносин, яка дозволяє учасникам таких відносин вільно визначити вид і зміст договору, всі його істотні та факультативні умови. Обмеження свободи договору є тими межами договірної свободи, які є обґрунтовані, справедливі, пропорційні, визначаються законом, мають чітку законну мету і їх впровадження обумовлено суспільною необхідністю (для сімейних відносин – гарантування балансу приватних та публічних інтересів задля охорони сім'ї та захисту слабшого учасника таких відносин).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n14.
2. Постанова Верховного Суду від 16 червня 2021 року у справі № 375/278/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926382.
3. Гамбург І.А., Гамбург С.Л. Реалізація принципу свободи під час укладання договору, не передбаченого законом. *Приватне та публічне право*. 2019. № 4. С. 42–45.
4. Козир В.О. Принцип свободи договорів про працю й заборони примусової праці та його реалізація як підґрунтя взаємодії працівника й роботодавця. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО».* Випуск 31, 2020. С. 80–86.
5. Цюкало Ю.В. Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 209–212.
6. Басай О.В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Випуск 1(3). С. 117–127.
7. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2001. 166 с.
8. Горєв В.О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2007. 203 с.
9. Менджул М.В. Свобода договору та її межі: відповідність цивільного законодавства України європейським підходам. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. № 69. С. 114–117.
10. Постанова Верховного Суду від 1 липня 2020 року у справі № 816/378/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458930.
11. Словник української мови: в 11 томах. / Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1973. Том 4. Стор. 536, 666. 840 с.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/v015p710-04#Text.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v002p710-07#Text.
14. Валентина Слома. Елементи цивільно-правового зобов'язання. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017. Випуск 2 (10). С. 79–82.
15. Голубєва Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2013. 40 с.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.29

ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВІД НЕДОБРОСОВІСНОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПРАКТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Чепис О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Чепис Т.В.,
студенка другого курсу юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
студенка другого курсу юридичного факультету
Університету імені Масарика в Чеській Республіці

Чепис О.І., Чепис Т.В. Захист прав інтелектуальної власності від недобросовісної торговельної практики в Європейському Союзі.

Вказується, кожна держава повинна забезпечити чесну конкуренцію на своєму ринку, щоби підтримувати економічне зростання. Це положення є актуальним і для Європейського Союзу, в рамках якого першочергове значення має забезпечення вільної конкуренції для подальшого розвитку єдиної системи обігу товарів, робіт і послуг, сприяння інноваціям і творчості, створення робочих місць та підвищення конкурентоспроможності, оскільки все це необхідно ЄС для конкуренції в глобальній економіці.

У даній роботі здійснено загальний аналіз співвідношення та взаємодії положень законодавства у сфері інтелектуальної власності з положеннями конкурентного законодавства у Європейському Союзі (ЄС). Зокрема, досліджено особливості правового регулювання захисту економічної конкуренції та інтелектуальної власності на рівні ЄС, стан дотримання законодавства ЄС про конкуренцію в процесі здійснення та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, роль судових рішень у визначенні балансу між захистом інтелектуальної власності та вимогами конкурентного права. Закцентовано увагу на тому, що попри різну мету, законодавство про конкуренцію та законодавство про інтелектуальну власність мають спільне підґрунтя, у зв'язку з чим активно взаємодіють, тобто ці дві системи є синергетичними. Проаналізовано можливі варіанти взаємозв'язку між захистом від недобросовісної конкуренції та законами про інтелектуальну власність, зокрема засоби, які дозволили б зменшити часто існуючу «напругу» між ними. Через необхідність формування загальної нормативної бази, що забезпечує відповідність законів динамічній торговельній практиці, законодавчі норми про недобросовісну конкуренцію в ЄС переважно носять гнучкий, загальний характер. З'ясовано, які заходи наразі вживає ЄС для оптимізації правил у цій сфері. Зроблено висновки про те, що захист інтелектуальної власності, як і ефективне антимонопольне регулювання, є найважливішими правовими механізмами, створеними задля забезпечення економічного зростання з урахуванням розробки та розширеного використання інновацій. А загальною тенденцією подальшого розвитку та вдосконалення взаємодії антимонопольного законодавства та законодавства у сфері інтелектуальної власності у ЄС має стати, в першу чергу, подолання нормативного та інституційного розпорошення.

Ключові слова: інтелектуальна власність, інновації, законодавство про конкуренцію, недобросовісна торгова практика, антимонопольне законодавство, співвідношення, Регламент, Європейська Комісія, Суд ЄС.

Chepis O.I., Chepis T.V. Protection of intellectual property rights against unfair trade practices in the European Union.

It is indicated that each state must ensure fair competition in its market in order to support economic growth. This provision is also relevant for the European Union, within which the primary importance is to ensure free competition for the further development of a single system of circulation of goods, works and services, promotion of innovation and creativity, job creation and increased competitiveness, as all this is necessary for the EU to compete in global economy.

This article provides a general analysis of the correlation and interaction between the provisions of intellectual property law and the provisions of

competition law in the European Union (EU). In particular, the author examines the peculiarities of legal regulation of economic competition and intellectual property protection at the EU level, the state of compliance with EU competition law in the process of exercising and protecting intellectual property rights, and the role of court decisions in determining the balance between intellectual property protection and competition law requirements. The author emphasises that despite different objectives, competition law and intellectual property law have a common basis and therefore actively interact, i.e. these two systems are synergistic. The author analyses possible options for the relationship between protection against unfair competition and intellectual property laws, including the means that would reduce the often existing «tension» between them. Due to the need for a common regulatory framework to ensure that laws are in line with dynamic trade practices, the EU's unfair competition laws are mostly flexible and general in nature. The author identifies the measures currently being taken by the EU to optimise the rules in this area. The author concludes that intellectual property protection, as well as effective antitrust regulation, are the most important legal mechanisms created to ensure economic growth based on the development and expanded use of innovations. The author also examines the measures currently being taken by the EU to optimize the rules in this area. It is concluded that the general trend of further development and improvement of interaction between antitrust and intellectual property legislation in the EU should be, first of all, overcoming regulatory and institutional dispersion.

Key words: intellectual property, innovations, competition law, unfair trade practices, antitrust law, correlation, Regulation, European Commission, Court of Justice of the European Union.

Постановка проблеми. «Суверенітет країни визначається тим, наскільки сильною є її економіка або тим, як її економіка справляється», справедливо зазначив Йозеф А. Шумпетер. Таким чином, кожна держава повинна забезпечити чесну конкуренцію на своєму ринку, щоби підтримувати економічне зростання [1]. Це положення є актуальним і для Європейського Союзу, в рамках якого першочергове значення має забезпечення вільної конкуренції для подальшого розвитку єдиної системи обігу товарів, робіт і послуг, сприяння інноваціям і творчості, створення робочих місць та підвищення конкурентоспроможності, оскільки все це необхідно ЄС для конкуренції в глобальній економіці. Тож вироблення оптимального співвідношення антимонопольного регулювання та захисту прав інтелектуальної власності (зокрема у зв'язку із посиленням ролі інтелектуальної власності в розбудові Єдиного цифрового ринку) обумовлено практичною необхідністю.

Метою даної статті є аналіз співвідношення та взаємодії положень законодавства у сфері інтелектуальної власності з положеннями конкурентного законодавства у Європейському Союзі (далі – ЄС).

Методологія дослідження включає: догматико-юридичний метод (щодо уточнення положень законодавства ЄС, які відноситься до предмету дослідження); компаративний метод (дозволив розкрити спільні та відмінні риси законодавства про конкуренцію та законодавства про інтелектуальна власність в ЄС); метод правового моделювання (щодо осмислення напрямків формування оптимального балансу між положеннями антимонопольного законодавства ЄС та законодавства у сфері захисту прав інтелектуальної власності). У процесі дослідження було також використано загальнонаукові методи, такі як аналіз, синтез та узагальнення.

Стан дослідження. Серед праць, присвячених зазначеній проблемі, на увагу заслуговують такі: Lianos, J. Protecting competition and intellectual property: the demand for a new regulatory model that corresponds to the dynamics of economic development. Law [2]; Carrier M. «Resolving the Patent-Anti-trust Paradox Through Tripartite Innovation» [3]; Benjamin S.M., Rai A.K. «Fixing Innovation Policy: A Structural Perspective» [4]. Tim W. Dornis (2017), «Trademark and Unfair Competition Conflicts» [5]. Важливе значення в контексті нашої роботи має також Доповідь про хід роботи у сфері захисту від недобросовісної конкуренції у державах – членах ВОІВ [6].

У повідомленні Європейської комісії, в якому сформульовано План дій у галузі інтелектуальної власності з метою підтримки стійкості ЄС, наголошується на ролі конкуренції в сучасній економіці. Стійка, екологічна та конкурентоспроможна економіка потребує інструментів для полегшення доступу до критично важливих технологій, захищених інтелектуальною власністю, для полегшення ліцензування виключних прав, необхідних для стандартів, та для сприяння обміну даними. У сучасній економіці вирішальне значення має більш легкий та швидкий доступ до знань, даних та технологій, у тому числі захищених правами інтелектуальної власності, тому вони відіграють важливу роль у торгівлі та інвестиціях. На галузі, що інтенсивно використовують інтелектуальну власність, припадає 93% від загального обсягу експорту товарів ЄС [7]. Для такої сучасної економіки, як Європейський Союз, інтелектуальна власність (ІВ) є центром створення вартості. Галузі з інтенсивним використанням ІВ не тільки складають значний внесок у ВВП ЄС і зайнятість, але й відповідають

за понад половину (51%) загальних валових інвестицій ЄС. Секторами з найбільшою кількістю патентних заявок є медичні технології, цифрові комунікації, комп'ютерні технології, електричні машини та транспорт [8, с. 22].

Нині захист інтелектуальної власності, як і ефективне антимонопольне регулювання, є найважливішими правовими механізмами, створеними задля забезпечення економічного зростання з урахуванням розробки та розширеного використання інновацій. Слід зазначити, що законодавство про конкуренцію та законодавство про інтелектуальну власність мають різну мету, оскільки перше прагне захистити ринок від монополістичної поведінки, а друге – надає тимчасові монополії. Проте вони мають спільне підґрунтя, у зв'язку з чим активно взаємодіють. Можна сказати, що ці дві системи є синергетичними, оскільки спрямовані на стимулювання економічного зростання та захист інтересів споживачів [9, с. 1]. Права інтелектуальної здебільшого надходять у формі ексклюзивних прав, які, як очікується, будуть продаватися на ринку в обмін на доходи від ліцензування. Таким чином, ексклюзивність і винагорода є двома визначальними ознаками прав ІВ [10, с. 840]. Проте, той факт, що право інтелектуальної власності обумовлює можливість надання виключного права використання, не означає, що таке право має імунітет від дії права конкуренції.

Базовою міжнародною нормою у сфері законодавства про недобросовісну конкуренцію є стаття 10bis Паризької конвенції з охорони промислової власності (ПК) [11]. Посилання на неї міститься у статті 2(1) Угоди з торговельних аспектів прав інтелектуальної власності (Угода ТРІПС) [12], яка накладає на членів СОТ зобов'язання забезпечувати захист від недобросовісної конкуренції. Цілі угоди ТРІПС, по-суті, були спрямовані на зміцнення та гармонізацію певних аспектів захисту інтелектуальної власності на глобальному рівні. Угода також стосується внутрішніх процедур і засобів правового захисту для забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності та підпорядковує спори між членами СОТ щодо виконання зобов'язань ТРІПС відповідно до процедур вирішення спорів СОТ.

Варто зауважити, що в Європейському Союзі закони про недобросовісну конкуренцію гармонізовані не повністю. Ефективний захист від недобросовісної конкуренції, передбачений статтею 10bis(1) ПК, будується на ув'язці законодавчих систем ЄС з певних аспектів недобросовісної конкуренції, а також на національному законодавстві та практиці держав-членів [13]. Підхід до недобросовісної практики у відносинах між підприємствами та споживачами в країнах ЄС врегульовано Директивою про недобросовісну торговельну практику (ДНТП) [14]. Вона забезпечує захист споживачів від оман і агресивних практик. Єдині правила у сфері реклами встановлені Директивою про оманливу та порівняльну рекламу (ДВЗСР) [15]. Захист нерозкритих знань і навичок та ділової інформації гармонізований за допомогою Директиви про охорону комерційної таємниці (ДКТ) [16]. Крім цих спеціальних законодавчих інструментів, діють національні норми матеріального права, що регулюють важливі аспекти недобросовісної конкуренції.

Загалом у законодавстві ЄС чітко прослідковується взаємозв'язок права інтелектуальної власності з двома групами правил: нормами щодо вільного руху товарів (робіт, послуг) та нормами щодо захисту конкуренції. У ст. 36 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – Договір про функціонування ЄС) передбачається заборона державам-членам встановлювати невиправдані бар'єри для транскордонної торгівлі [17]. Так, є не допустимими кількісні обмеження (quantitative restrictions), тобто квоти на імпорт та експорт, та інші заходи, що мають рівнозначний ефект (ст. 34, 35). У ст. 36 допускається прийняття законодавства держав-членів ЄС щодо захисту «промислової або торговельної власності», яке виступає предметом обмежень, що накладаються цілями Договору щодо вільного руху товарів [18]. Основним правовим інструментом у сфері ліцензування прав інтелектуальної власності є правила ст. 101 Договору про функціонування ЄС. Так ст. 101(1) встановлює заборону укладення антиконкурентних угод. Несумісними з внутрішнім ринком вважаються будь-які угоди між підприємствами, будь-які рішення об'єднань підприємств та будь-які види узгодженої практики, які можуть торкатися торгівлі між державами-членами ЄС і мають на меті чи результат створення перешкод для конкуренції в рамках внутрішнього ринку, її обмеження та спотворення.

Мартін Сенфтлебен виділяє можливі варіанти взаємозв'язку між захистом від недобросовісної конкуренції та законами про інтелектуальну власність. По-перше, захист від недобросовісної конкуренції може доповнювати права інтелектуальної власності. По-друге, певні концепції, закріплені в законах про недобросовісну конкуренцію, такі як поведінка, що вводить в оману або «чесна практика в промислових і торгових справах» (стаття 10bis(2) ПК), можуть використовуватися для встановлення обсягу захисту інтелектуальної власності, зокрема передбаченого законами про товарні знаки. І навпаки, концепції, що з'явилися завдяки законодавству про інтелектуальну власність, такі як «типовий споживач» та поняття змішування, що з'явилося завдяки законам про товарні знаки, можуть за-

стосовуватися також у законах про недобросовісну конкуренцію [13].

З огляду на необхідність формування загальної нормативної бази, що забезпечує відповідність законів торговельній практиці, що постійно змінюються, та ринковим умовам, законодавчі норми про недобросовісну конкуренцію в ЄС переважно носять гнучкий, загальний характер. Стаття 5(1) ДНТП свідчить, що «несумлінна комерційна практика заборонена». Завдяки рішенням судів сформовано категорії справ, які включені до невичерпних каталогів видів недобросовісної практики. Таким чином, законодавство ЄС про недобросовісну конкуренцію побудовано на взаємопов'язаних відкритих, гнучких положеннях, що забороняють недобросовісну комерційну практику в цілому, та на судових справах [19, с. 150-151]. Як приклад антиконкурентних узгоджених дій на ринку ЄС можна навести угоди про делімітацію товарних знаків. Так, Європейська Комісія, яка виступає антимонопольним органом на рівні ЄС, відмовила у схваленні угоди, укладеної між двома виробниками лікарських препаратів Синтекс та Сінтелабо, згідно з якою останній втрачав право використовувати свої товарні знаки «Synthelabo» та «Synthelab» на території Сполученого Королівства, щоб уникнути їх змішування з товарними знаками «Syntex», «Syntrex», «Syndrex», «Synodex» і «Synlexan», що належали компанії Синтекс. Ухвалюючи рішення, Комісія ЄС дотримувалася тієї точки зору, що ризик змішування між товарними знаками не може бути виправданням для поділу спільного ринку [20, с. 343].

На рівні Суду ЄС питання про можливість визнання розпорядження підприємцями своїми правами інтелектуальної власності зловживанням домінуючим становищем вперше постало у справах Volvo (1987 р.) та Renault (1987 р.). У них Суд ЄС ухвалив, що накладення обов'язку на власника прав на промисловий дизайн надавати третім особам, навіть за розумну плату, ліцензію на виробництво товарів, що включають цей дизайн, буде рівносильним позбавленню власника сутності його виключного права. Відповідно, відмова у наданні ліцензії не може сама по собі бути зловживанням домінуючим становищем. Таким чином, Суд ЄС застосував підхід, відповідно до якого положення про право конкуренції не повинні позбавляти правовласника суті своїх прав [21. с. 6211].

Пізніше внесок у визначення балансу між захистом інтелектуальної власності та вимогами права конкуренції внесло відоме рішення Комісії ЄС у справі Microsoft від 24березня 2004 р. У 2000 році Європейська Комісія розпочала розслідування щодо компанії Microsoft після скарги Sun Microsystems, одного з основних конкурентів Microsoft на ринку серверів для робочих груп. Порушення ст. 102 Договору про функціонування ЄС (заборона на зловживання домінуючим становищем). полягало в тому, що Microsoft відмовлявся надати своїм конкурентам (і, зокрема, Sun Microsystems) інформацію, необхідну для забезпечення повної сумісності програмного забезпечення, що розробляється іншими компаніями, з продукцією Microsoft. Згідно з висновком Комісії, відмова надати захищену правом інтелектуальної власності інформацію дозволило Microsoft поширити своє домінуюче становище на ринку операційних систем для комп'ютерів на верхній ринок операційних систем для серверів робочих груп. Необхідна заявниками інформація була визнана такою, що має істотне значення для конкуренції, оскільки була «необхідною для збереження життєздатності на ринку робочих серверів» [22].

У сучасній літературі запропоновано кілька способів удосконалення взаємодії антимонопольного законодавства та законодавства у сфері інтелектуальної власності як на національному, так і на міжнародному рівнях, які дозволили б зменшити часто існуючу «напругу» між ними: 1) посилення взаємного збагачення у частині вдосконалення норм матеріального права. Антимонопольне право може застосовувати цінності інтелектуальної власності, наприклад, створення стимулів для інновацій. У свою чергу, право інтелектуальної власності може засвоїти цінності антимонопольного права, зосередивши увагу на доступі до знань та поширенні інформації. До прикладу, ширше застосування глобальних ліцензійних прав та умов, що життєво важливі для компаній, які працюють у глобальному масштабі, зокрема добровільних угод FRAND (добровільні угоди між організацією, яка встановлює стандарти, та власником патентів, погодитися включити свою запатентовану технологію до стандарту, ліцензувати цю технологію на «справедливих, розумних та недискримінаційних умовах»); 2) інтеграція економічного аналізу у створення оптимальних правових режимів та норм у галузі інтелектуальної власності. Простий акцент на економічному впливі, що чиниться політикою в галузі інтелектуальної власності та конкуренції на добробут та інновації, може знизити напругу між цими галузями права [23, с. 75]; 3) усунути фрагментацію законодавства та бюрократичні процедури.

На нашу думку, загальною тенденцією подальшого розвитку має стати подолання нормативного та інституційного розпорошення: 1) через оптимізацію законодавства (адже навіть незначні прогалини чи колізії у правовому регулюванні можуть призводити до фрагментації ринку); 2) шляхом спрощення процедур для їх

більшої доступності; 3) через надання сучасних інструментів і послуг для задоволення потреб різних груп клієнтів; 4) шляхом покладення всіх функцій щодо комплексної координації інноваційної політики на єдине відомство; 5) через активну просвітницьку роботу для ознайомлення малого та середнього бізнесу із можливостями, які надає комерціалізація інтелектуальної власності, та її грамотне використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Unfair Competition in the Field of Intellectual Property Rights: Analyzing Concepts, Acts of Unfair Competition and Laws / Y.N. Elizabeth et al. Journal of Politics and Law. 2021. Vol. 14, no. 3. P. 49. URL: https://doi.org/10.5539/jpl.v14n3p44 (date of access: 25.01.2024).
2. Lianos J.. Protecting competition and intellectual property: the demand for a new regulatory model that corresponds to the dynamics of economic development. *Law*, 2006. 2, 46–62.
3. Carrier, M. (2003). Resolving the Patent-Antitrust Paradox Through Tripartite Innovation. *Vanderbilt Law Review*, 56, 1047–1111.
4. Benjamin, S.M., Rai, A.K. (2008). Fixing Innovation Policy: A Structural Perspective. *The George Washington Law Review,* 77, 1–88.
5. Tim, W.D. (2017). *Trademark and Unfair Competition Conflicts.* Cambridge University Press. URL: https://doi.ord?10.1017/9781316651285.
6. Status report on the protection against unfair competition in wipo member states. WIPO/STrad/INF/8 PROV. November 1, 2022 URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/sct/en/meetings/pdf/wipo-strad-inf-8-prov.pdf.
7. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions "Making the most of the EU's innovative potential. An intellectual property action plan to support the EU's recovery and resilence". Brussel, 25.11.2020. P. 17 COM(2020)760 final. URL: https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM(2020)760&lang=en.
8. Erixon, Fredrik; Guinea, Oscar; Lamprecht, Philipp; Van der Marel, Erik (2022) : The benefits of intellectual property rights in EU Free Trade Agreements: Full report, ECIPE Occasional Paper, № 01/2022, European Centre for International Political Economy (ECIPE), Brussels. P. 22.
9. Scantlebury M.S.C., Trivelli P. Interaction between intellectual property and competition law / International Centre for Trade and Development. Geneva, 2016. P. 1
10. Husovec M. The Essence of Intellectual Property Rights Under Article 17(2) of the EU Charter*. German Law Journal.* 2019; 20(6): 840–863. P. 840. URL: doi:10.1017/glj.2019.65.
11. Paris Convention for the Protection of Industrial Property March 20, 1883, Article 10.
12. «TRIPS Agreement (as amended on 23 January 2017)». World Trade Organization. Archived from the original on 18 October 2020. Retrieved 12 February 2021.
13. Senftleben M. Protection against unfair competition in the European Union: from divergent national approaches to harmonized rules on search result rankings, influencers and greenwashing. *Journal of Intellectual Property Law and Practice*. 2024. URL: https://doi.org/ 10.1093/jiplp/jpad123.
14. Directive 2005/29/EC of the European Parliament and of the Council of 11 May 2005 concerning unfair business-to-consumer commercial practices in the internal market, Official Journal L 149, 22.
15. Directive 2006/114/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 concerning misleading and comparative advertising (codified version), Official Journal L 376, 21.
16. Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure, Official Journal L 157, 1.
17. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN.
18. The EU competition rules on intellectual property licenses. A guide to the European Commission's technology transfer block exemption regulation and competition issues relating to IP licensing and enforcement (May 2021).
19. Status report on the protection against unfair competition in wipo member states. WIPO/STrad/INF/8 PROV. November 1, 2022. P.150-151 URL: https://www.wipo.int/ export/sites/www/sct/en/meetings/pdf/wipo-strad-inf-8-prov.pdf.

20. Commission Decision (The Community v. Syntex and Synthelabo). Common Market Law Reports. 1990. № 4. P. 343.
21. AB Volvo v Erik Veng (Case 238/87). European Court Reports. 1988. P. 6211.
22. Microsoft v Commission (Case T-201/04). European Court Reports. 2007. P. 11–3601.
23. Benjamin S.M., Rai A.K. Fixing Innovation Policy: A Structural Perspective. *The George Washington Law Review.* 2008. № 77. P. 1–88.

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.34; 347.72
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.30

ФЕНОМЕН ДОВІРИ В ДОГОВІРНОМУ РЕГУЛЮВАННІ КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН

Дорошенко Л.М.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри економічного права
та економічного судочинства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
ORCID: 0000-0001-9748-6358

Дорошенко Л.М. Феномен довіри в договірному регулюванні корпоративних відносин.

Стаття присвячена дослідженню такого унікального явища в корпоративних відносинах як довіра. Аргументується, що першочерговим завданням в бізнес-відносинах виступає намір сторін через договір зробити відносини довірчими, консолідувати зусилля, солідарно моделювати відносини з іншими акціонерами (учасниками) корпорації, які не є сторонами такого договору, і з самим товариством, що відповідає сутності корпоративного підприємництва. В роботі розглядаються підходи до визначення фідуціарності в практиці судів в країнах загального права. Сфокусовано увагу на тому, що країнах англосаксонської правової сім'ї загального права і законодавець, і суд як орган правозастосування системно та послідовно дотримуються позиції ненадання визначення або навіть виокремлення кваліфікуючих ознак, опису фідуціарних відносин. Обґрунтовується, що нещодавня спроба вітчизняного законодавця в законодавстві щодо вдосконалення корпоративного управління нормативно закріпити поняття фідуціарного обов'язку через оціночні категорії (належне, добросовісне та ефективне управління) не сприяє правовій визначеності, а матиме протилежний ефект - буде породжувати виникнення корпоративних спорів та відсутність єдності в практиці при вирішенні їх судом. Аргументовано, що корпоративним договором формується солідаристський характер відносин між його сторонами. Розглянуто розуміння категорії «довіра» в економічній науці, її бачення провідними зарубіжними та вітчизняними економістами як фактору впливу на надходження інвестицій, ефективність діяльності суб'єкта підприємницької діяльності та економіку країни в цілому. Наведено міркування про недоцільність розуміння, зокрема, товариства з обмеженою відповідальністю виключно як об'єднання капіталів. Проаналізовано тенденції у бізнес-середовищі щодо ролі довіри при розбудові бізнесу та управлінні кризами. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що корпорація зацікавлена в забезпеченні стабільності складу його учасників, збереженні особисто-довірчих (фідуціарних) відносин між учасниками, регламентація відносин між якими може бути визначена в тому числі корпоративним договором. Виснувається, що довіра є конститутивним елементом корпоративного договору, яким формується солідаристський характер відносин між його сторонами.

Ключові слова: корпоративне право, договірне регулювання, саморегулювання, корпоративний договір, довіра, фідуціарність; належне, добросовісне та ефективне управління; бізнес, управління кризами, корпоративне підприємництво.

Doroshenko L.M. The phenomenon of trust in the contractual regulation of corporate relations.

The article is devoted to the study of such a unique phenomenon in corporate relations as trust. The author argues that the primary task in business relations is the intention of the parties to make the relationship trust-based through an agreement, to consolidate efforts, and to model jointly the relations with other shareholders (participants) of a corporation who are not parties to such an agreement, and with the company itself, that corresponds to the essence of corporate entrepreneurship. The article examines the

approaches to the definition of fiduciary duty in the practice of courts in common law countries. The author focuses on the fact that in the countries of the Anglo-Saxon legal family of common law, both the legislator and the court as a law enforcement body systematically and consistently adhere to the position of not defining or even singling out qualifying features and describing fiduciary relations. The author substantiates that the recent attempt of the national legislator to enshrine the concept of fiduciary duty in the legislation on improvement of corporate governance through the same evaluation categories (good, fair and effective governance) does not contribute to legal certainty, but will have the opposite effect - it will give rise to corporate disputes and lack of uniformity in practice when resolving them by a court. It is argued that a corporate agreement forms the solidarity nature of relations between the parties to such an agreement. The author examines the understanding of the category of «trust» in economic science, its vision by leading foreign and domestic economists as a factor influencing investment inflows, efficiency of a business entity and the country's economy as a whole. The article gives reasons why it is inexpedient to understand, in particular, a limited liability company exclusively as a capital association. The author analyses trends in the business environment regarding the role of trust in business development and crisis management. Based on the study, it has been concluded that a corporation is interested in ensuring the stability of its shareholders, preserving personal trust (fiduciary) relations between the shareholders, and the regulation of relations between them may be determined, among other things, by a corporate agreement. It is concluded that trust is a constitutive element of a corporate agreement which forms the solidarity character of relations between its parties.

Key words: corporate law, contractual regulation, self-regulation, corporate agreement, trust, fiduciary; good, fair and effective management; business, crisis management, corporate entrepreneurship.

Постановка проблеми. Дослідження проблемних питань договірного регулювання корпоративних відносин, одним з яких є наявність або відсутність довірчого (фідуціарного) елементу в таких відносинах, останнім часом є надзвичайно затребуваним, що обумовлено низкою факторів: а) по-перше, таке регулювання супроводжується численними проблемами, які стримують його ефективність, оперативність реагування на запити сучасного бізнесу, що є неприпустимим, оскільки договори виступають одними з основних регуляторів корпоративних відносин, є ключовими інститутами корпоративного права, в зв'язку з чим розкриття їх фундаментально-ціннісної ролі має значення для формування архітектоніки корпоративного права взагалі. Інтерес до цієї тематики обумовлений розвитком корпоративних відносин в Україні, який є динамічним та залежить від темпу економічної інтеграції нашої країни до світового ринку, і який є наслідком глобалізації економіки у сучасному світі. В Україні, як і в зарубіжних країнах, поширеною є практика створення господарських організацій корпоративного типу, у процесі чого у засновників з'являється зацікавленість в юридичному закріпленні структури відносин із партнерами, розподілі ризиків, закріпленні системи контролю, чому і сприяє саморегулювання цих відносин шляхом укладення договорів; б) по-друге, стан законодавчого регулювання, не дивлячись на набрання чинності нещодавно Законом України «Про акціонерні товариства» та істотними змінами до Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», внесенням змін до Цивільного кодексу України, характеризується наявністю положень, які не забезпечені механізмом реалізації, а також суперечностей і прогалин у регулюванні, а зазначена останнім часом модернізація корпоративного законодавства в певних аспектах «досягла» протилежного ефекту; в) по-третє, судова практика щодо окремих аспектів договірного регулювання в корпоративному праві є малочисленою, суперечливою та знаходиться на початку свого становлення; г) по-четверте, і, зокрема, попередній аспект актуальності проблематики договірного регулювання корпоративних відносин, обумовлений і цим фактором в тому числі, – це вкрай обережне використання корпораціями нових договірних конструкцій при структуруванні бізнесу в Україні навіть після істотної зміни законодавства в цій сфері. Така консервативність, рутинність моделей поведінки суб'єктів бізнесу, небажання обирати нові форми супроводу бізнесу свідчать про стагнацію, тяжіння до рудиментів, закостенілі підходи у веденні справ, що обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, одним з яких є недовіра бізнесу як до всього нового в принципі, так і, насамперед, до суду, практика якого не відрізняється прогнозованістю. Тому бізнес-гравці обирають добре відоме та уникають нових договірних конструкцій, щодо яких немає усталеної практики застосування, не дивлячись на те, що їх застосування надає широкі можливості для учасників господарської організації обирати унікальний правовий інструментарій для найбільш ефективного здійснення корпоративних прав та мінімізації ризику виникнення спірних ситуацій у процесі

корпоративного управління. Проте, важливим моментом є і дотримання балансу та недопущення *гіперболізації* значення договорів в корпоративному праві в управлінні товариством, що може призвести до розмиття сутності самої господарської організації корпоративного типу, знецінення ролі її органів управління. Враховуючи вищесказане, дослідження договірного регулювання в корпоративному праві в цілому та значення довіри як базового, визначального елементу корпоративного договору, яким формується солідаристський характер відносин між його сторонами, є актуальним як з доктринальної позиції, так і з точки зору правозастосування з урахуванням положень новелізованого корпоративного законодавства.

Стан опрацювання цієї проблематики. На сьогодні існує об'єктивна необхідність в системному науковому аналізі значення довіри у саморегулюванні корпоративних відносин, яке для українського суспільства у найбільш активному вигляді само по собі також залишається певною інновацією у соціальному вимірі. Проте саморегулювання корпоративних відносин та довіра при цьому між учасниками останніх є необхідними елементами організації життєдіяльності корпорації. Варто зазначити, що ґрунтовні наукові розвідки в напряму договірного права в цілому здійснювали такі вчені, як: О.А. Беляневич, Т.В. Боднар, В.А. Васильєва, О.М. Вінник, В.С. Мілаш, В.С. Щербина та інші. Різну проблематику в сфері корпоративного права досліджували О.Р. Кібенко, О.В. Кологойда, І.М. Кученко, А.В. Смітюх та інші. Окремі дослідження, пов'язані з проблемними аспектами договорів у корпоративному праві, проведені такими правниками, як: О.В. Гарагонич, Ю.М. Жорнокуй, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін. Проте поява численних інноваційних договірних конструкцій в корпоративному праві, неможливість в сучасних умовах ведення бізнесу безапеляційного заперечення необхідності наявності довіри як умови розбудови якісних корпоративних відносин потребує додаткового доктринального аналізу та нового бачення, оскільки в господарсько-правових наукових дослідженнях саморегулювання в корпоративному праві не отримало концептуальної розробки, а дослідження окремих питань дотичних до цієї проблематики здійснювалося до оновлення законодавства, і, відповідно, без можливості порівняння новітніх законодавчих положень з положеннями законодавства та практикою інших країн.

Метою статті є обґрунтування нових підходів до договірного регулювання корпоративних відносин, теоретичних положень щодо ролі довіри між учасниками корпоративних відносин в умовах формування сучасної моделі корпоративного управління та інвестиційно привабливого бізнес-середовища з урахуванням євроінтеграційних пріоритетів України.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, важливим аспектом є наявність розумної обачності щодо абсолютизації договору як інструменту налагодження відносин між учасниками корпоративних відносин. Проте, вбачається, що на сучасному етапі розвитку суспільства *орієнтиром* на створення інвестиційно-привабливого середовища є саме *договірне* регулювання між учасниками корпоративних відносин, оскільки імперативне регулювання на рівні нормативних актів (законів та підзаконних актів) (треба акцентувати увагу, що вперше поняття «корпоративні права» в національному законодавстві було закріплено в Декреті Кабінету Міністрів України «Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств» від 31 грудня 1992 р.) не стало інструментом привабливості для залучення в бізнес інвестицій, в тому числі іноземних, та така імперативність не сприяла розвитку підприємницької діяльності, тому суб'єкти корпоративних відносин і вдаються до *саморегулювання,* намагаючись впорядкувати її з максимальним коефіцієнтом корисної дії. Проте не з «будь-яким і кожним» підприємницька діяльність буде ефективною.

В законодавстві та бізнес-практиці інших країн з аналогічними організаційно-правовими формами давно відійшли від розуміння корпорації як виключно об'єднання капіталів, і акцентуалізація робиться саме на Human resources, на особистісні елементи та фідуціарні відносини між учасниками. Засновникам не все одно, хто буде їх партнером по бізнесу. Так, наприклад, за законодавством Мальти директори можуть відмовити в реєстрації передачі частки особі, яку вони не схвалюють, без пояснення причини відмови. Це обумовлено в тому числі тим, що компанії в Європі, як правило, це родинні бізнеси, започатковані ще попередніми поколіннями, учасники між собою пов'язані кровно-сімейними узами, тому не бажають пускати когось в таке своєрідне бізнес-коло довіри (у нас, до речі, зараз така ж тенденція – ухил на родинність). В зарубіжних країнах враховується особистість нового учасника, його рівень платоспроможності, його моральні якості, навіть життєві обставини, в яких міг опинятися потенційний учасник (наявність судимості, репутаційні втрати), тому що цей особистісний елемент має значення для ефективного функціонування компанії, і може навіть в більшому ступені, ніж потенційні майнові інвестиції. І таке бачення є цілком логічним, оскільки учасники господарських товариств, які об'єднують свій капітал, правомочні визначати умови вступу нових членів, які можуть як

позитивно, так і негативно впливати на життєдіяльність корпорації.

Вітчизняний законодавець нещодавно зробив спробу формалізувати поняття фідуціарність в контексті фідуціарних обов'язків на законодавчому рівні. Так, Законом України № 3587-IX від 22.02.24 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» визначено, що фідуціарні обов'язки - це передбачені законом обов'язки посадових осіб підприємства перед ним, зокрема щодо належного, добросовісного та ефективного управління підприємством [1]. Проте, акцентуємо увагу, що в країнах сім'ї загального права не тільки законодавець, а і суди системно та послідовно дотримуються позиції ненадання визначення або навіть виокремлення кваліфікуючих ознак, опису фідуціарних відносин [2], вважаючи за краще зберігати гнучкість цієї концепції. На підставі аналізу конкретних прецедентів в літературі висловлюється точка зору про те, що фідуціарні відносини є скоріше концепцією у пошуках принципу її реалізації, аніж чимось більш формалізованим та визначеним [3]. Фідуціарні відносини у країнах системи загального права, як правило, базуються на інституті трасту та залежать від природи відносин та зобов'язань сторін. При цьому, практичне застосування формальної класифікації відносин та критеріїв є досить обмеженим, оскільки в кожному конкретному випадку суди розглядають характер відносин та конкретні обставини, в яких перебувають сторони [4]. Вбачається, що український законодавець в вищезазначеному законі вирішив обрати власний шлях і нормативно закріпити поняття фідуціарного обов'язку, але зробив це через такі ж оціночні категорії, що ніяк не сприятиме правовій визначеності, яку, мабуть, бачив за мету законодавець, а буде породжувати ще більше проблем при виникненні корпоративних спорів.

Якщо розглянути поняття «довіри» як економічної категорії, то вперше до неї в такому контексті звертається Адам Сміт у роботі «Теорії моральних почуттів». Для А. Сміта довіра – природне відчуття індивіда, а бажання завоювати довіру, переконувати, керувати і направляти інших людей, за його словами, одні з найсильніших людських пристрастей [5, с. 218]. Він називав довіру «прихованим двигуном економічного прогресу». Дж. М. Кейнс звертав увагу на вплив довіри на інвестиції та безперебійне функціонування економіки. Він стверджував, що роль довіри є вирішальною, адже при прийнятті інвестиційних рішень слід враховувати не лише раціональні розрахунки, але й фактор довіри. Дж. М. Кейнс вбачав в економічній довірі первинний фактор економічного зростання [6]. Райнхард К. Шпренгер, відомий світовий спеціаліст з менеджменту, у своїй монографії «Довіра #1» висловлює наступну позицію: «Я не знаю жодного менеджера, який би не вважав довіру найбільш важливим елементом у відносинах зі співробітниками. Я не знаю жодного спікера, який би не проповідував, що довіра є ключовою в орієнтації компанії на підвищення результативності роботи. Я не знаю ні одного підручника з управління, який би не пояснював усі можливі позитивні економічні наслідки крізь призму довіри» [7, с. 9]. Український економіст О. О. Бонецький у розвиток цієї ідеї виділяє такий вид довіри як «економічна довіра», яка формується на досвіді безпосередньої взаємодії і виникає в учасників відносин за умов наявності однакової системи цінностей (тобто при співпадінні основних, найвагоміших цінностей) і при спільних цілях, які вони разом прагнуть досягнути. У випадку існування розбіжностей у системі цінностей втрачається підґрунтя довірчих відносин… Економічна довіра базується виключно на досвіді взаємодії та охоплює міжособистісний та інституційний види довіри [8, с. 61]. Він акцентує увагу на тому, що у процесі ведення фінансово-господарської діяльності підприємства власникам при здійсненні інвестицій у підприємство варто враховувати економічну довіру [8, с. 165].

Враховуючи зазначені погляди на довіру як важливий елемент, запоруку ефективного здійснення бізнесу у всіх сферах та на всіх етапах ведення господарської діяльності, розмірковування про довіру в контексті економічної категорії, вбачається, що вона є конститутивним елементом корпоративного договору, а підхід щодо сприйняття таких корпорацій як акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю виключно як об'єднань капіталу вимагає нового осмислення.

В умовах сьогодення спостерігається досить специфічна ситуація. З одного боку, все більшого визнання знаходить факт існування фідуціарного зв'язку між учасниками окремого правовідношення. З іншого боку, небезпідставно висловлюються думки з приводу того, що саме поняття «довірчий» суперечливе [9, с. 392], що є однією з причин, чому виступає відсутність чітких і зрозумілих критеріїв визначення правовідносин, для яких характерний довірчий зв'язок. Водночас необхідно враховувати те, що розвиток моделей правовідносин створює умови для іншого бачення цього [10, с. 191]. Наприклад, в квітні – травні цього року проходив семінар «Зростайте з Гугл: програма для малих бізнесів», який організувало Мінцифри разом з Дія Бізнес. Це воркшоп спрямований на отримання знань в сфері організації бізнесу і на ньому власним досвідом ділилися засновники українських корпорацій, CEO провідних українських компаній.

Дуже відгукується меседж одного зі спікерів – О. Ратія, який слушно зазначив, що найбільш важливим («містоутворюючим» – О. Ратій) фактором управління кризами в сучасних умовах в бізнесі є «міжособистісні відносини між людьми, які мають базуватися на довірі. Компанія, її цінності – це відображення особистості власника, а успіх сучасного бізнесу має базуватися на прозорості, емпатії та довірі» [11].

Отже, вочевидь, корпорація зацікавлена в забезпеченні стабільності складу його учасників, збереженні особисто-довірчих (фідуціарних) відносин між учасниками, регламентація відносин між якими може бути визначена в тому числі корпоративним договором. Корпоративним договором формується солідаристський характер відносин між сторонами такого договору. Можна побачити принципову різницю між акціонерами (учасниками), які не об'єднані таким договором, і акціонерами (учасниками), які уклали корпоративний договір [12, с. 249]. В першому випадку відсутні ознаки солідарності, заздалегідь узгоджених дій, зокрема, на загальних зборах голосування – це фактично голосування пакетів акцій (кількості часток) и тут недоречно казати про якісь довірчі, дружні, особисті відносини, проте інший характер відносин між сторонами корпоративного договору (до речі, непоодинокі випадки укладення такого договору між подружжям, які є учасниками товариства. І останнє також свідчить про «особливість» цих відносин, оскільки нагадує в цьому випадку шлюбний договір: сторони корпоративного договору на етапі, коли між ними ще є довіра, проте вони прагматично вважають, що вона може закінчитися (як і кохання у шлюбі) і виникне дедлок, спрацьовують на попередження такої ситуації та використовують наявність ще дружніх, довірчих відносин задля попередження потенційного конфлікту та встановлення шляхів усунення наявної тупикової ситуації).

Як приклад необхідності наявності довіри в бізнесі можна навести і так званих *«бізнес-ангелів»,* які інвестують в нікому не відомі стартапи, їх залучає бізнес для додаткових капіталовкладень у свої проекти, і на відміну від венчурних фондів бізнес-ангели використовують для інвестицій лише власні капітали, тобто ризикують, але довіряють засновникам, які об'єдналися в корпорацію, довіряють їх *унікальній ідеї та фаховості,* а от *зовнішнім проявом такої довіри, формалізацією відносин може стати корпоративний договір.*

Звичайно, маємо усвідомлювати, що є певні ризики і не треба ідеалізувати наміри бізнес-гравців. Слід мислити критично і не вдаватися до теорії про те, що такий інструментарій як корпоративний договір *завжди* може використовуватися во благо. Дійсно, можна укладати його з метою «дружити проти когось» і це буде інструмент зловживання правом, можна укласти його тоді, коли є конфлікт з одними учасниками та, як наслідок, консолідація з іншою групою учасників. Отже, справжні цілі сторін корпоративного договору можуть бути далекими від задекларованих його умовами, проте маємо виходити з *презумпції добросовісності сторін,* не з того, як це *може* бути на практиці (а можуть бути допущені будь-які зловживання), а з того, як це *має* бути, з духу права, виходячи з розуміння дій сторін такого договору як дій з додержанням *комерційних стандартів чесного ведення справ.*

Висновки. Таким чином, в контексті вищезазначеного, можна виснувати, що учасники корпоративних відносин, що об'єднані спільною метою, укладають договори (зокрема, корпоративні договори), які укладаються між особами, що володіють необхідною кількістю акцій (певними частками), або планують набути їх на певних умовах, для управління товариством, його реорганізації та ліквідації шляхом здійснення ними (учасниками такої угоди) узгоджених дій, заснованих на взаємній довірі, що базується на особисто-довірчих відносинах між сторонами договору. Конститутивним елементом корпоративного договору, яким формується солідаристський характер відносин між його сторонами, є довіра, а першочерговим завданням виступає намір сторін через договір зробити відносини довірчими, консолідувати зусилля, солідарно моделювати відносини з іншими акціонерами (учасниками) корпорації, які не є сторонами такого договору, і з самим товариством, що відповідає сутності корпоративного підприємництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління : Закон України від 22.02.2024 № 3587-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3587-20 (дата звернення: 13.05.2024).
2. Hospital Products Ltd v United States Surgical Corp, High Court of Australia, 1984. URL: https://jade.io/article/67147 (Last accessed 10.05.2024).
3. AF Mason, 'Themes and Prospects' in PD Finn (ed), Essays in Equity (Sydney, Law Book Co, 1985) 242, 246 p.
4. Gelter, M., Helleringer, G. Fiduciary Principles in European Civil Law Systems : Law Working Paper N.392/2018. European Corporate Governance Institute (ECGI), 2018. 41 p. URL: https://ssrn.com/abstract=3142202 (Last accessed: 10.05.2024).

5. Smith A. The Theory of Moral Sentiments: Sixth Edition (1790). São Paulo : MetaLibri. 2006. 315 p. URL: https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/ SmithA_MoralSentiments_p.pdf (Last accessed: 13.05.2024).
6. Keynes J.M. An Open Letter to President Roosevelt. URL: http://newdeal.feri.org/ misc/keynes2.htm (Last accessed 10.10.2022).
7. Sprenger R.K. Zaufanie № 1, MTBiznes. Warszawa, 2011. 224 p.
8. Бонецький О.О. Економічна довіра як чинник результативної діяльності машинобудівного підприємства : дис. …канд. екон. наук : 08.00.04 / Нац. університет «Львівська політехніка», Львів, 2015, 201 с.
9. Савченко Б.Г. До питання фідуціарності та правової природи договору управління. *Держава і право*. Київ. 2011. Вип. 53. С. 389–394.
10. Некіт К.Г. Правове регулювання фідуціарних відносин у європейських правових системах. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право».* 2011. Вип. 15. С. 190–193.
11. Ратій О. Історії (не) успіху. URL: https://google.brandlive.com/Grow-with-Google-UA/uk/session/f8ea2b00-dd5a-11ee-aa2c-f59f2436394d (дата звернення: 13.05.2024).
12. Дорошенко Л.М. Договори в корпоративному праві: проблеми теорії та практики: Монографія, Київ: Юрінком Інтер, 2023. 542 с.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.31

ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПРОГРАМНИХ ЗАСАД

Орлова О.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Орлова О.С. Післявоєнна відбудова України: аналіз окремих програмних засад.

Зазначається, післявоєнний етап відбудови держави обов'язково буде характеризуватися пошуком нових шляхів щодо розробки нормативних актів для формування стабілізаційних заходів прискорення економічного розвитку, особливо постраждалих регіонів України, у зв'язку зі значними руйнуваннями промислової та соціальної інфраструктури, на тлі дефіциту фінансових ресурсів. У зв'язку з цим, вже зараз стає питання щодо обговорення можливості правового забезпечення повоєнного відновлення України, способів та вдалих світових прикладів, за рахунок яких це відбувалося в інших країнах.

Вказується, нормативно-правові засади післявоєнної відбудови України – величезний проєкт. Жодна із представлених на сьогодні стратегій не може детально описати кожну сферу та політику, потрібну для успіху. Вочевидь, є багато можливих шляхів для відбудови. Тому, на погляд автора, вкрай важливо, щоб вітчизняний законодавець за участі українського суспільства вирішив, який шлях обрати.

Обговорюючи зміст майбутніх нормативних документів українські органи державної влади та наші союзники мають враховувати масштаб завданої військами рф шкоди, довоєнні виклики, цілі та інструменти, необхідні для досягнення цих цілей.

У кінцевому підсумку, відзначається, що для відновлення національної економіки після закінчення війни необхідно не лише забезпечити мир (передусім на території України, що є також безпосереднім обов'язком й наших партнерів), але й уникнути відновлення військових дій на нашій території, оскільки це могло б підірвати будь-які зусилля з післявоєнного відновлення. Для збереження підтримки міжнародного співтовариства (чия необхідність з кожним місяцем лише зростає) при прийнятті нових нормативно-правових актів необхідно дотримуватися демократичних принципів у внутрішній та зовнішній державній політиці. Саме тому, майбутні наукові дослідження мають фокусуватися на розробці практичних рекомендацій для підвищення ефективності законотворення у сфері управління українською економікою та забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: післявоєнна відбудова України, реформування законодавства, підвищення ефективності законотворення, забезпечення національної безпеки.

Orlova O.S. Post-war reconstruction of Ukraine: analysis of individual program principles.

It is noted that the post-war stage of state reconstruction will necessarily be characterized by the search for new ways to develop stabilization measures to accelerate economic development, especially in the affected regions of Ukraine, in connection with significant destruction of industrial and social infrastructure, against the background of a shortage of financial resources. In connection with this, there is already a question regarding the possibility of legal support for the post-war recovery of Ukraine, the methods and successful global examples, due to which this happened in other countries.

It is indicated that the post-war reconstruction of Ukraine will be a huge project. None of the strategies presented to date can describe in detail every area and policy needed for success. Obviously, there are many possible ways to rebuild. Therefore, in our opinion, it is extremely important that the national legislator, with the participation of Ukrainian society, decide which path to choose.

When discussing future political and legal documents, the Ukrainian state authorities and our allies must take into account the extent of the damage caused by the Russian troops, pre-war challenges, goals and tools necessary to achieve these goals.

Ultimately, it is noted that in order to restore the national economy after the end of the war, it is necessary not only to ensure peace (primarily on the territory of Ukraine, which is also the direct responsibility of our partners), but also to avoid the resumption of military operations on our territory, as this could would undermine any post-war reconstruction efforts. In order to maintain the support of the international community

(whose need only grows every month), it is necessary to adhere to democratic principles in domestic and foreign state policy. That is why future scientific research should focus on the development of practical recommendations to increase the effectiveness of law-making in the field of managing the Ukrainian economy and ensuring national security.

Key words: post-war reconstruction of Ukraine, reforming legislation, increasing the efficiency of law-making, ensuring national security.

Постановка питання. Майже за рік повномасштабного вторгнення в Україну росія зруйнувала найважливішу громадянську інфраструктуру, розбомбила міста та селища по всій країні, викликала найбільшу з часів Другої світової війни міграцію біженців до Європи. Війна триває, але вже зараз стає зрозумілим, що необхідно завчасне планування забезпечення виживання, спричинених жорстокістю рф [1].

Незважаючи на те, що бойові дії в Україні тривають, уже час починати думати про законодавче забезпечення післявоєнної відбудови країни. Треба зазначити, що найбільш активні союзники Україні — насамперед США та Європейський Союз – вже почали планувати те, що, ймовірно, стане найамбітнішою післявоєнною відбудовою в сучасній історії. Експерти вважають, що зусилля щодо України значно відрізнятимуться від недавніх ініціатив із післявоєнної відбудови в Іраку та Афганістану. Ця відбудова нагадуватиме ситуацію в Західній Європі після Другої світової війни, а також Східну Європу після холодної війни та Західні Балкани після розпаду Югославії. Уроки цих епізодів мають стати джерелом інформації для законодавчого забезпечення післявоєнної відбудови України. Їхня основна й успішна формула була створена раніше. Так, у ті часи США надали гроші та безпеку, а європейці забезпечили основну частину фінансування та просунули історичний процес європейської інтеграції [2].

Безсумнівно, післявоєнний етап відбудови держави обов'язково буде характеризуватися пошуком нових шляхів щодо розробки нормативних актів з метою закріплення стабілізаційних заходів прискорення економічного розвитку, особливо постраждалих регіонів України, у зв'язку зі значними руйнуваннями промислової та соціальної інфраструктури, на тлі дефіциту фінансових ресурсів. У зв'язку з цим, вже зараз стає питання щодо обговорення можливості правового забезпечення повоєнного відновлення України, способів та вдалих світових прикладів, за рахунок яких це відбувалося в інших країнах [3, с. 41].

Оцінка ролі держави в процесі відбудови та розробка стратегій оптимізації нормотворчої політики є критично важливими для успішного відновлення України та забезпечення її стабільного розвитку у майбутньому. Дослідження цього питання має значущий науковий і практичний потенціал, а результати такого дослідження можуть стати основою для формування ефективної законодавчої бази відбудови України після завершення війни [4, с. 4].

Європейська комісія ще у 2022 році розробила стратегічний план післявоєнного відновлення України під назвою «Відбудувати Україну» на сотні мільярдів євро, який вимагатиме від Києва боротися з корупцією та проводити реформи для наближення до ЄС та майбутнього вступу країни до Євросоюзу. Згідно з проектом документа, відновлення зруйнованої війною інфраструктури України триватиме понад 10 років, а виділені кошти будуть пов'язані із суворими умовами, такими як боротьба з корупцією та зусиллями українського уряду щодо проведення реформ. За планом реформи маємо наблизити Україну до ЄС. Висловлені Пропозиції засновані на тому, що територіальну цілісність України буде відновлено, і що Україна набуде достатньої безпеки і буде на шляху до вступу до ЄС. При цьому допускається ймовірність, що росія ще якийсь час залишається загрозою.

16 березня 2022 на офіційному сайті Верховної Ради з'явилась новина про прийняття закону, який врегулює проведення відновлювальних робіт з ліквідації наслідків збройної агресії рф та бойових дій під час воєнного стану.

Проте наразі прийнято лише закон № 2132 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період». Він передбачає внесення зміни до Кодексу цивільного захисту України, Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» та зупиняє дію положень деяких нормативно-правових актів (Закон України «Про тваринний світ»). Отже, наразі назріла необхідність розглянути зміни у державно-правовій сфері в контексті правового забезпечення повоєнного відновлення України.

Саме тому, автор ставить собі за **мету** висвітлити окремі аспекти можливості правового забезпечення повоєнного відновлення України, способи та вдалі світових прикладів, за рахунок яких це відбувалося в інших країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення повоєнного відновлення України розглядалися у ряді наукових публікацій, виходячи з того що війна в Україні розпочалась ще у 2014 році. Дана стаття продовжує тематику дослідження міжнародної технічної допомоги Україні від світової спільноти.

Серед вчених, що займалися досліджуваним питанням слід виділити К.І. Антонюк, Д.А. Антонюк, Л.М. Бухаріна, В.О. Шишкіна. Безпосередньо питанням відновлення окупованих територій присвячена низка статей А.М. Колосова, А.С. Савченко, Л.В. Беззубко, С.К. Кучеренко, В.І. Ляшенка та інших вчених.

Виклад матеріалу дослідження. Варто, насамперед, зазначити, що вплив воєнних дій на окремі галузі економіки та регіони України дуже різниться. Так, економіка на сході країни переважно знищена (одні з найбільших сталеливарних заводів були у м. Маріуполь), тоді як руйнування на заході України значно менші. Також різні збитки і за окремими галузями. Наприклад, російські ракети зруйнували всі основні нафтопереробні заводи, але ІТ-галузь залишилась майже неушкодженою. Як слушно зазначають фахівці, такий нерівномірний вплив підвищив розрив на ринку праці, який існував і у довоєнний період [5, с. 8].

Світова спільнота вже виступила із пропозицією розробити т.зв. «план Маршала» для України. Тож слід очікувати, що з урахуванням досвіду інших держави щодо виходу з кризових ситуацій (хоча й не таких масштабних і драматичних, як в Україні) план відновлення найближчим часом набуде конкретики і відбудова ефективно розпочнеться негайно після припинення воєнних дій. Зокрема, як варіант, запропоновано здійснити інвентаризацію об'єктів, оцінку розміру спричиненої шкоди і коштів на відновлення, визначення джерел отримання коштів (виплата репарацій, залучення коштів міжнародних донорів, іноземних інвестицій тощо), визначити пріоритетні напрямки відбудови. Також слід розробити план відновлення, оцінку внутрішнього ресурсу, що може бути задіяний, оцінку можливості запозичення міжнародного ресурсу, спеціальні процедури (спрощення процедур публічних закупівель, перегляд критеріїв допустимості державної допомоги в окремих галузях економіки тощо) [6].

Під час війни будь яка країна переживає великі руйнування і потрясіння. Вони каталізують проблеми та дають «зелене світло» тим реформам, які за інших обставин викликали б опір суспільства. Отже, як всередині країни, так і на міжнародній арені починаються розмови про повоєнну відбудову. Від курсу повоєнної відбудови залежить подальший розвиток суспільства [7].

Новітня історія має небагато випадків повоєнного відновлення економіки країни, а особливо коли спроби такого відновлення мали успіх. Найвідоміші кейси відбудови: відбудова Австрії після закінчення Першої світової війни, Європи після Другої світової війни *(вже згадуваний нами план Маршалла – О.О.)*, Кореї після Корейської війни, Хорватії після Війни за незалежність. Найбільший період реконструкцій, а саме післявоєнна реконструкція, яка була здійснена з 1946 по 1951 рік, тобто після закінчення Другої світової війни. Це робота міжнародних інституцій Адміністрації ООН з питань допомоги та реабілітації в Європі та Китаю протягом 1943-1946 років, позики Міжнародного банку реконструкції та розвитку Європі, план Маршалла для Західної Європиз 1948 по 1951 рік та економічну допомогу для Японії. З усіх цих програм план Маршалла виділяється як вдала ініціатива [8, с. 43].

Взагалі, на сьогоднішній день можна виокремити такі світові приклади:

– план Маршалла (модель післявоєнного відновлення була запропонована американським державним секретарем Дж. Маршаллом після Другої світової війни. Маршаллів план передбачав надання фінансової допомоги, інвестицій та технічної підтримки країнам Західної Європи, що мали на меті відновлення своєї економіки, інфраструктури та політичної стабільності. Основні принципи цього плану включали кооперацію між країнами, відкритість ринків та інтеграцію в міжнародну економіку);

– Кейнсіанський підхід (післявоєнне відновлення може опиратися на кейнсіанські принципи, які передбачають активну роль держави в регулюванні економіки, стимулюванні попиту та забезпеченні повної зайнятості. За допомогою розширення державних інвестицій у розвиток інфраструктури, промисловості та сільського господарства, держава може стимулювати економічний зріст та створення робочих місць);

– модель сталого розвитку (сучасні концепції післявоєнного відновлення наголошують на важливості забезпечення сталого розвитку та збереження довкілля. Це передбачає розвиток економіки, який балансує між економічним зростанням, соціальною справедливістю та екологічною стабільністю. Модель сталого розвитку може включати такі принципи, як розвиток енергоефективних технологій, застосування кругової економіки та розвиток соціальної інфраструктури, що сприяє рівному доступу до освіти, охорони здоров'я та житла);

– модель міжнародної співпраці та інтеграції (післявоєнне відновлення також вимагає активної участі та підтримки міжнародних організацій, регіональних співтовариств та донорів. Модель міжнародної співпраці може передбачати надання фінансової, технічної та інституційної допомоги, сприяння міжнародній торгівлі, інвестицій та технологічному обміну. Інтеграція в міжнародні економічні і політичні системи також сприяє стабільності та розвитку країни на довгостроковій перспективі) [4, с. 12].

На сьогоднішні й день запропоновано ряд різного роду програм та рекомендацій після-

воєнної відбудови України. Наведемо приклади лише деяких із них.

Так, у книзі Центру досліджень економічної політики «Відновлення України: принципи та політика» експерти виклали основу майбутніх зусиль щодо відродження України: від інтеграції до Європейського Союзу до відтворення енергетичної інфраструктури та побудови системи нагляду за міжнародною допомогою. Основні принципи реформ, запропоновані в цій книзі зводяться до наступного:

– інтеграція до ЄС. Допомога має створити для України стимули для приведення своєї нормативно-правової бази у відповідність до стандартів ЄС (включаючи антикорупційні заходи), сприяння вільній торгівлі та залучення прямих іноземних інвестицій;

– модернізація. Реконструкція дає унікальну можливість радикально оновити виробничий потенціал України, щоб наблизити її до нового технологічного рубежу, закласти основи для довгострокового зростання та ще більш тісно інтегрувати Україну до світової економіки;

– Україна має «володіти» реконструкцією. Україна використовуватиме допомогу найефективніше, коли допомога відповідатиме інтересам України. Децентралізація країни.

– допомога має бути швидкою, але «з умовами». Швидкість має вирішальне значення для запобігання гуманітарній катастрофі в Україні. Розумні умови гарантують, що міжнародна допомога буде витрачена правильно, а Україна досягне прогресу у боротьбі з корупцією. Необхідні 15 із 18 млрд євро від ЄС за умови судової, антикорупційної реформи та реформи «регулювання»;

– гранти, а чи не кредити. Зруйнована війною країна навряд чи зможе у короткостроковій перспективі обслуговувати та погашати додаткові борги. Зосередження уваги на кредитах підвищить ризик боргової кризи у майбутньому (план Маршалла для Європи після Другої світової війни передбачав гранти на 90%);

–- координація. Враховуючи безліч джерел допомоги, тісна координація між джерелами фінансування та одержувача зведе до мінімуму втрати та затримки;

– адміністрація. Допомога повинна здійснюватися самостійною афілійованою з ЄС або уповноваженою агенцією, незалежною від багатосторонніх, двосторонніх та неурядових донорів, але бути підзвітною [8].

Учасники наукового семінару «Актуальні проблеми правового регулювання економічного відновлення України» зважаючи на ідеї та пропозиції, висловлені у доповідях і загальній дискусії під час науково-практичного заходу, в якості резолюції відзначили наступне:

1) курс структурних трансформацій та економічної реконструкції має задаватися європерспективою України та наближати країну до повноправного членства у Європейському Союзі. Реальна перспектива вступу до ЄС – це потужний стимул для України узгодити з ЄС своє регулятивне й законодавче поле, щоб забезпечити верховенство права, низьку корупцію, сильну демократію та розвинуту потужну економічну систему;

2) завданнями трудового законодавства у післявоєнний період слід визначити підвищення умов праці, у тому числі оплаті праці, організації праці і охорони праці; створення умов для повернення працівників, які перебувають в статусі тимчасово переміщених осіб. Цими завданнями обумовлені пріоритети реформування трудового законодавства з метою стимулювання ринку праці в Україні. Напрямками реформування трудового законодавства необхідно виділити його лібералізацію, діджиталізацію та зміну підходів до роботи контролюючих органів, які повинні здійснювати не репресивну, а сервісну і консультативну функції;

3) спроба сформувати програми виходу із економічної кризи, спричиненою війною, має базуватися на нових морально-етичних цінностях та принципах відповідального споживання, що передбачають зведення до мінімуму накопичення природних і будь-яких інших ресурсів, зменшення кількості відходів за рахунок повторного використання товарів, використання відновлювальних ресурсів, упровадження продуктів із великим життєвим циклом. Необхідною є: розробка ґрунтовної програми економічного відновлення України з урахуванням нинішньої ситуації стану війни і можливих сценаріїв повоєнного розвитку, ефективність якої у вирішальній мірі визначатиметься правильним вибором пріоритетних сфер фінансування. Такими вже зараз до закінчення воєнних дій мають бути відновлення енергетичної інфраструктури та інфраструктури агропромислового комплексу. Паралельно відновлення має охопити соціальну сферу, особливо в частині пріоритетного фінансування охорони здоров'я – реабілітації поранених, захисту материнства, сім'ї і дитинства, допомоги сім'ям загиблих і поранених, включаючи податкові пільги. Важливим пріоритетом залишається вища освіта, насамперед, підготовка кадрів з інженерно-технічних спеціальностей, публічного, публічно-корпоративного та корпоративного менеджменту, на який значною мірою буде покладено управління реалізацією програми відновлення [9, с. 2].

Програма відновлення України, презентована у липні 2022 р. у Лугано, передбачає залучення на відбудову та розвиток у наступні десять років понад 750 млрд дол. «Принципи Лугано», схвалені на конференції, передбачають:

– партнерство – процес відновлення очолюється та здійснюється під керівництвом України та проводиться у партнерстві з її міжнародними партнерами;

– спрямованість на реформи – процес відновлення повинен сприяти прискоренню, поглибленню, розширенню та досягненню зусиль України щодо впровадження реформ і їх стійкості відповідно до європейського шляху України;

– прозорість, підзвітність і верховенство права – процес відновлення має бути прозорим і підзвітним українському народу. Усі види фінансування відновлення мають бути справедливими та прозорими;

– демократична участь – процес відновлення має бути цілісним зусиллям всього суспільства, спрямованим на демократичну участь населення, місцеве самоврядування та ефективну децентралізацію;

– залучення багатьох стейкхолдерів – процес відновлення має сприяти співпраці між національними та міжнародними учасниками, включно з приватним сектором, громадянським суспільством, науковими колами та місцевими органами влади;

– гендерна рівність та інклюзія – процес відновлення має бути інклюзивним та забезпечувати гендерну рівність та повагу до прав людини, включаючи її економічні, соціальні та культурні права;

– сталий розвиток – процес відновлення має забезпечити сталу перебудову України, яка узгоджується з Порядком денним сталого розвитку до 2030 року та Паризькою угодою [10].

Цілком зрозуміло, що вищеперераховані напрямки післявоєнної відбудови України не відображають в цілому всіх форм відповідної відбудови, проте закладають основи для початку цих процедур ще під час військових дій.

Безсумнівно, базовою передумовою для повномасштабної післявоєнної країни економіки є отримання Україною надійних гарантій безпеки від наших партнерів з неможливістю відновлення бойових дій на нашій території.

Загалом, позитивним аспектом нормативного забезпечення заходів відновлення післявоєнної України є те, що вони представляють собою потенційну синергію на шляху до інтеграції в ЄС. Основні нормативні документи щодо заходів – це завдання щодо інтеграції в ЄС, синхронізації українського законодавства із законодавством ЄС та забезпечення взаємного доступу до ринків. Післявоєнну відбудову слід розглядати як інструмент досягнення відповідності України правилам та стандартам ЄС.

Висновки. Післявоєнна відбудова України буде величезним проєктом. Жодна із представлених на сьогодні стратегій не може детально описати кожну сферу та політику, потрібну для успіху. Вочевидь, є багато можливих шляхів для відбудови. Тому, на наш погляд, вкрай важливо, щоб вітчизняний законодавець за участі українського суспільства вирішив, який шлях обрати.

Обговорюючи майбутні політичні та юридичні документи українські органи державної влади та наші союзники мають враховувати масштаб завданої військами рф шкоди, довоєнні виклики, цілі та інструменти, необхідні для досягнення цих цілей.

У кінцевому підсумку, важливо відзначити, що для відновлення національної економіки після закінчення війни необхідно не лише забезпечити мир (передусім на території України, що є також безпосереднім обов'язком й наших партнерів), але й уникнути відновлення військових дій на нашій території, оскільки це могло б підірвати будь-які зусилля з післявоєнного відновлення. Для збереження підтримки міжнародного співтовариства (чия необхідність з кожним місяцем лише зростає) необхідно дотримуватися демократичних принципів у внутрішній та зовнішній державній політиці. Саме тому, майбутні наукові дослідження мають фокусуватися на розробці практичних рекомендацій для підвищення ефективності законотворення у сфері управління українською економікою та забезпечення національної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. URL: https://www.golosameriki.com/a/rebuilding-prosperous-postwar-ukraine/6932888.html.
2. Гастинщиков В. Післявоєнне відновлення України – головні ймовірні сценарії. Армія Inform. URL: https://armyinform.com.ua/2023/07/01/pislyavoyenne-vidnovlennya-ukrayiny-golovni-jmovirni-sczenariyi/.
3. Покровська Н.М. Концептуальні засади післявоєнного відновлення України, економічні аспекти. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* № 4 (274). 2022. С. 41–47.
4. Закарлюк М. Роль держави у післявоєнній відбудові України. Кваліфікаційна робота. Київ. 2023. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/bd6f4dfe-deb6-4e3a-88d8-8c265de868d4/content.
5. Відбудова України: принципи та політика. За ред. Ю. Городніченка, І. Сологуб, Б.В. ді Мауро. 2022. 508 с. URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction% 20book_Ukrainian_0.pdf.
6. Бенедисюк С. Повоєнна відбудова: Перші законодавчі кроки. Бізнес. URL: https://biz.nv.ua/ukr/experts/yak-budemo-

vidbudovuvati-ukrajinu-pislya-peremogi-novi-zakoni-komentar-yurista-50227622.html.
7. Справедлива відбудова. Якою буде Україна після війни. Конференція 21-22 жовтня 2022 р. Спільне. URL: https://commons.com.ua/ ru/conference-reconstruction-justice-post-war-ukraine/.
8. Прибылов С. Восстановление послевоенной Украины: путь к процветанию через трансформацию страны. Голос Америки. URL: https://www.golosameriki.com/a/rebuilding-prosperous-postwar-ukraine/6932888.html.
9. Актуальні проблеми правового регулювання економічного відновлення України: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (20 жовтня 2023 року) / за заг. ред. М.С. Долинської. Львів: ЛьвДУВС, 2023. 151 с.
10. Підсумковий документ Міжнародної конференції з питань відновлення України (URC 2022) «Декларація Лугано» Лугано. 4–5 липня 2022 року. URL: https://ua.urc2022.com/materiali-konferenciyi.
11. Рогач О.Я., Бєлов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 70(2). 2022. С. 136–141.
12. Бєлов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 72(4). 2022. С. 226–231.
13. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.

УДК 347.45
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.32

ЗАСНУВАННЯ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Скібяк О.С.,
аспірант кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0007-5059-1071

Скібяк О.С. Заснування акціонерних товариств: проблеми та шляхи їх вирішення.

Заснування акціонерного товариства в Україні завжди було складним завданням для юристів та головним болем для власників бізнесу. Зокрема, це спровоковано надмірним бюрократизмом та формалізмом при реєстрації акціонерних товариств, що полягає у невиправдано великій кількості етапів реєстрації акціонерного товариства, складній, порівняно з іншими юрисдикціями, емісії та продажу акцій акціонерного товариства, а також припиненню відповідної юридичної особи.

Незважаючи на те, що 01.01.2023 року набрав чинності Закон України «Про акціонерні товариства» у новій редакції, порядок реєстрації самого акціонерного товариства залишився таким же формалізованим та бюрократичним. Це своєю чергою призводить до того, що іноземні інвестори та стартапи, які хочуть почати вести діяльність в Україні, відмовляються від нашої юрисдикції. Причини для цього прості: для залучення інвестицій в компанію, шляхом включення інвестора як учасника, товариства з обмеженою відповідальністю не підходять, оскільки створюється ризик розмиття часток засновників, а після того, як ті ж засновники отримують інформацію про процедуру та вимоги до реєстрації акціонерного товариства, зокрема мінімальний розмір статутного капіталу, то викреслюють Україну зі списку потенційних юрисдикцій для свого бізнесу. Таким чином, Україна не реалізовує весь потенціал залучення іноземних інвестицій через надмірний формалізм та бюрократизм в регулюванні акціонерних товариств.

Дослідження недоліків в процедурі реєстрації акціонерних товариств в Україні, її порівняння із процедурою реєстрації аналогічних організаційно-правових форм юридичних осіб в іноземних юрисдикціях та, як результат, формування чітких кроків для її спрощення вбачається необхідним для України, в тому числі, для належної інтеграції в Європейський Союз. Більше того, вони будуть першими кроками для створення сприятливого середовища в вітчизняному законодавстві для залучення іноземних інвестицій в Україну, що збільшить кількість іноземних стартапів та корпорацій, які звикли працювати в організаційно-правовій формі акціонерних товариств із чіткою корпоративною структурою власності.

Ключові слова: акціонерні товариства, заснування, законодавство, інвестиції, недоліки законодавства.

Skibiak O. Establishment of joint stock companies: problems and ways to solve them.

Establishing a joint-stock company in Ukraine has always been a difficult task for lawyers and a headache for business owners. In particular, this is due to excessive bureaucracy and formalism in the registration of joint stock companies, which includes an unreasonably large number of stages of joint stock company registration, a complicated issue and sale of shares of a joint stock company, as well as the termination of the relevant legal entity.

Despite the fact that the new version of the Law of Ukraine «On Joint Stock Companies» came into force on January 1, 2023, the procedure for registering a joint stock company itself remained as formalized and bureaucratic as ever. This, in turn, leads to the fact that foreign investors and startups that want to start operating in Ukraine refuse our jurisdiction. The reasons for this are simple: limited liability companies are not suitable for attracting investment in a company by including an investor as a shareholder, as they create a risk of dilution of the founders' shares, and after the same founders receive information about the procedure and requirements for registering a joint-stock company, including the minimum amount of authorized capital, they cross Ukraine off the list of potential jurisdictions for their business. Thus, Ukraine is not realizing its full potential for attracting foreign investment due to excessive formalism and bureaucracy in the regulation of joint stock companies.

A study of the shortcomings in the procedure for registering joint stock companies in Ukraine, its comparison with the procedure for registering similar legal forms of legal entities in foreign jurisdictions and, as a result, the development of clear steps to simplify it, is seen as necessary for Ukraine, including for proper integration into the European Union. Moreover, they will be the first steps to create a favorable environment in the domestic legislation for attracting foreign investment to Ukraine, which will increase the number of foreign startups and corporations that are used to operating in the legal form of joint stock companies with a clear corporate ownership structure.

Key words: joint-stock companies, incorporation, legislation, investments, legislative shortcomings.

Постановка проблематики. В сучасному світі складно знайти стартап, який не бажає залучити інвестиції на початку своєї діяльності. Однак, крім залучення інвестицій ключову роль грає збереження управління компанією та максимальне уникнення ризику розмивання часток засновників після чергового раунду інвестування. В багатьох іноземних юрисдикціях для цього ідеально підходять корпорації та компанії обмежені частками, що є аналогами акціонерних товариств в Україні. Однак, правове регулювання створення та діяльності начебто аналогічних правових форм кардинально відрізняється в Україні та за кордоном. Головною проблемою українського корпоративного законодавства є надзвичайно бюрократична та дорого вартісна процедура його створення. Це, своєю чергою, зменшує привабливість України як юрисдикції для здійснення іноземного інвестування.

Мета дослідження. Ця стаття має на меті проаналізувати правове регулювання діяльності акціонерних товариств в Україні в контексті процедури його заснування. Виділення всіх етапів на шляху до створення акціонерного товариства та виявлення надмірного формалізму та непотрібної бюрократії допоможе сформувати шляхи до їх усунення для подальшої гармонізації корпоративного законодавства України із західними юрисдикціями. Автор ставить перед собою завдання проаналізувати українське законодавство, що регулює заснування акціонерних товариств та порівняти його із правовим регулюванням створенням аналогічних правових форм в Сполучених Штатах Америки та Великій Британії.

Стан опрацювання проблематики. Проблемі, що розглядається не було приділено значної уваги в науковій спільноті. Однак, варто звернути увагу на наукові роботи С.В. Щока, В.С. Петренка, Є.М. Брижко, К.Е. Дорохова та інших. Попри досить невелику доктринальну базу щодо дослідження наведеного питання воно досі залишається важливим для вітчизняного корпоративного законодавства та починає привертати все більшу увагу науковців в процесі наближення України до вступу в Європейський Союз.

Виклад основного матеріалу. 01.01.2023 року набрав чинності Закон України «Про акціонерні товариства» в новій редакції (надалі – «Закон»). Багато вітчизняних юристів та власників бізнесу сподівались, що Закон внесе в чинне корпоративне законодавство такі новації, які лібералізують процедуру заснування акціонерного товариства (надалі – «АТ») та зроблять її схожою до процедур в іноземних юрисдикціях. Натомість замість 13 етапів реєстрації акціонерного товариства, ми отримали 12 етапів. Фактично законодавець забрав лише останній, 13 етап, а саме видачу засновникам товариства документів, що підтверджують право власності на акції. В кінцевому залишку, «нова», якщо її можна так назвати, процедура реєстрації АТ, що передбачена частиною 5 статті 10 Закону, виглядає так:

1) прийняття зборами засновників рішення про заснування акціонерного товариства та про емісію акцій;

2) подання офіційним каналом зв'язку до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку заяви та всіх необхідних документів для реєстрації випуску акцій;

3) реєстрація Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку випуску акцій та видача тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску акцій;

4) укладення з Центральним депозитарієм цінних паперів договору про обслуговування випусків цінних паперів;

5) присвоєння акціям міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів;

6) розміщення акцій серед засновників акціонерного товариства;

7) оплата засновниками повної вартості акцій;

8) затвердження установчими зборами результатів емісії акцій, затвердження статуту акціонерного товариства, прийняття інших рішень, передбачених законом;

9) реєстрація акціонерного товариства в органах державної реєстрації;

10) подання офіційним каналом зв'язку до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати емісії акцій;

11) реєстрація Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати емісії акцій;

12) отримання свідоцтва про реєстрацію випуску акцій [1].

Як можна побачити з наведеної норми, то найбільша «проблема» цієї процедури полягає саме в складності здійснення емісії акцій, що передує реєстрації АТ в органах державної реєстрації. Складність полягає в тому, що, для прикладу, приватному АТ, яке не планує в найближчі роки здійснювати публічну пропозицію своїх акцій, а власники якого лише хочуть структурувати корпоративне управління за допомогою такого інструмента як акції, необхідно пройти через нелегку комунікацію не з однією установою, що насправді може тривати місяці. Це є невиправдано з точки зору того, що інших альтернатив акціям, як корпоративному інструменту, законодавець не надає. Зокрема, привілейовані акції, як корпоративний інструмент, допомагають залучати нові інвестиції шляхом збільшення кількості учасників приватного АТ, а також дозволяють зберігати засновникам контроль над прийняттям більшості рішень у діяльності приватного АТ, що є набагато зручніше за аналогічний спосіб залучення інвестиції в ТОВ, оскільки допомагає запобігти втраті контролю над управлінням компанією через розмиття часток.

Щобільше, в наведеній статті Закону зазначається, що порядок здійснення емісії акцій при заснуванні акціонерного товариства встановлюється Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Для детальнішого розуміння усіх надмірних бюрократичних процедур реєстрації АТ необхідно також проаналізувати зазначений порядок здійснення емісії акцій, оскільки саме акції відіграють ключову роль в такій організаційно-правовій формі як АТ.

Положення про порядок здійснення емісії акцій, реєстрації та скасування реєстрації випуску акцій було викладене у новій редакції та затверджене Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 10.02.2022 № 98 (надалі – «Порядок»). Звернувшись до Порядку, необхідно звернути увагу на те, що здійснення емісії акцій при заснуванні АТ в цьому документі містить етапи. Звернемо на увагу на деякі з них:

1) подання до НКЦПФР офіційним каналом зв'язку заяви та всіх необхідних документів на реєстрацію випуску акцій;

2) реєстрація НКЦПФР випуску акцій та видача тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску акцій;

3) присвоєння акціям міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів;

4) укладення з Центральним депозитарієм цінних паперів договору про обслуговування випусків цінних паперів;

5) оформлення і депонування тимчасового глобального сертифіката в Центральному депозитарії цінних паперів;

6) подання НКЦПФР звіту про результати емісії акцій;

7) реєстрація НКЦПФР звіту про результати емісії акцій;

8) отримання свідоцтва (свідоцтв) про реєстрацію випуску (випусків) акцій та зареєстрованого звіту про результати емісії акцій;

9) оформлення та депонування глобального сертифіката в Центральному депозитарії цінних паперів;

10) видача засновникам товариства документів, що підтверджують право власності на акції [2].

Як можна побачити з наведених пунктів, все зводиться до того, щоб усі акції були належним чином зареєстровані НКЦПФР та отримали міжнародний ідентифікаційний номер цінних паперів, а глобальний сертифікат був депонований в Центральному депозитарії цінних паперів. Але чи необхідно це все для стартапів та малого бізнесу, який хоче обрати зручну систему корпоративного управління та залучення інвестицій? Видається, що законодавець в Україні вирішив врегулювати процес заснування АТ та здійснення емісії акцій таким чином, щоб таку організаційно-правову форму господарювання змогли б обрати лише компанії, що вже знаходяться на ринку не один рік. На це додатково й вказує й вимога про мінімальний розмір статутного капіталу АТ, а саме 200 розмірів мінімальної заробітної плати виходячи із розміру мінімальної заробітної плати, що діє на день створення (реєстрації) акціонерного товариства. Згідно з статтею 8 Закону України «Про державний бюджет України на 2024 рік», мінімальний розмір заробітної плати становить 8000 гривень у місячному розмірі [3]. Таким чином, мінімальний розмір статутного капіталу АТ становить 1 600 000 (один шістсот тисяч) гривень, що є невиправдано великою сумою для створення компанії.

Отже, проаналізувавши наведені вище норми законодавства, можна дійти висновку, що у реєстрації АТ в сучасних реаліях є наступні основні недоліки:

1) Невиправдано складна процедура емісії акцій;

2) Надто великий мінімальний розмір статутного капіталу.

Щоб досягти мети цієї роботи необхідно аналізувати саму правову форму з усіма аспектами її створення та управління без прив'язки до формальних назв. Варті уваги саме такі юрисдикції як Сполучені Штати Америки та Велика Британія, оскільки вони є досить популярними серед стартапів та їх часто обирають українські підприємці для ведення бізнесу.

Корпорація у Сполучених Штатах Америки. Сполучені Штати Америки є однією із тих юрисдикцій, де існує такий суб'єкт господарювання

як корпорація, що фактично і є аналогом акціонерного товариства. Корпорація створюється як юридична особа засновниками, що не несуть відповідальність за зобов'язання корпорації, статутний капітал якої поділений на частки або ж stocks, які розподіляються між учасниками та права на які посвідчуються сертифікатами, що видаються корпорацією кожному з учасників [4]. Однак, створення корпорації, наприклад в штаті Делавер, є набагато простішим за створення акціонерного товариства в Україні. Простота цього процесу полягає в тому, що державним органам в штаті, де реєструється корпорація, достатньо надати відомості про кількість часток (акцій), які планується випустити корпорацією, інформація про що потім зберігається в реєстрі юридичних осіб відповідного штату. Не потрібно подавати документи до Security Exchange Commission, що є аналогом НКЦПФР, для реєстрації емісії акцій та отримання міжнародного номера акцій. Емісія акцій корпорації має бути представлена сертифікатами акцій. Кожен власник акцій, має право отримати сертифікат, підписаний від імені корпорації будь-якими 2 уповноваженими посадовими особами корпорації. Будь-який або всі підписи на сертифікаті можуть бути факсиміле [5]. А відомості про всі видані сертифікати зберігаються самою корпорацією. Обов'язок же здійснювати емісію акцій через їх реєстрацію у Security Exchange Commission виникає лише тоді, коли корпорація бажає здійснювати публічний продаж своїх акцій, а тобто з «приватної» корпорації стати «публічною» корпорацією.

Компанія з обмеженою відповідальністю у Великій Британії. Компанія з обмеженою відповідальністю або LTD це юридична особа корпоративного типу, що дуже схожа до корпорації США та акціонерного товариства в Україні. Компанія є «компанією з обмеженою відповідальністю», якщо відповідальність її учасників обмежена її статутом. Якщо говорити конкретніше, то така відповідальність може бути обмежена акціями або гарантією. Якщо відповідальність учасників обмежена сумою, сплаченою за належними їм акціями, компанія є «обмеженою акціями». Якщо їхня відповідальність обмежена сумою, яку учасники зобов'язуються внести в активи компанії в разі її ліквідації, компанія є «обмеженою гарантією». Відповідно до вимог законодавства Великої Британії, сертифікати акцій повинні бути видані протягом двох місяців після розподілу акцій [6]. Відтак, ми маємо ще одну юрисдикцію в якій приватні компанії можуть випускати акції на внутрішньому рівні, без необхідності їх реєстрації, допоки така компанія здійснює «приватний» випуск таких акцій. І знову ж таки, право власності на акції посвідчується сертифікатом, що видає сама компанія та який не потрібно реєструвати в місцевих органах державної влади.

Отже, проаналізувавши особливості створення суб'єктів господарювання, аналогічних до акціонерних товариств в Україні, в інших юрисдикціях, можна дійти висновку про наступне:

1. У випадку створення приватної юридичної особи корпоративного типу, статутний капітал якої поділяється на частки (акції), такій юридичній особі немає потреби здійснювати реєстрацію акцій у місцевих комісіях з цінних паперів.
2. Обов'язок реєстрації акцій виникає лише у випадку здійснення такою юридичною особою публічного продажу своїх акцій.
3. Право власності на акції підтверджуються сертифікатами, що видаються безпосередньо юридичною особою, за підписами уповноважених осіб, без необхідності депонування таких акцій в депозитарних установах.

Як вже зазначалось вище, основними проблемами непопулярності та складності акціонерного товариства як суб'єкта господарювання для ведення підприємницької діяльності є невиправдано складна процедура емісії акцій та надто великий мінімальний розмір статутного капіталу.

Проблема надміру високого мінімального розміру статутного капіталу акціонерного товариства вирішується досить просто - необхідно лише змінити відповідну вимогу, що передбачена в ст. 16 Закону. Враховуючи те, що особа, купуючи акції публічного акціонерного товариства, приймає ризик того, що вона може втратити свої кошти, то мінімальний розмір статутного капіталу стає в такому разі не надмірною вимогою, а інструментом захисту публічних акціонерів. Натомість приватне акціонерне товариство не пропонує свої акції громадськості, а створюється, зазвичай, з метою отримання оптимального корпоративного управління користуючись акціями. В такому разі, немає жодної обґрунтованої необхідності такому приватному акціонерному товариству формувати значний за розміром статутний капітал. Із оптимізацією процедури емісії акцій при заснуванні приватного акціонерного товариства складніше, оскільки доведеться вносити зміни не лише до Закону, а й до Порядку. Для початку видається за необхідне внести зміни до ч. 5 ст. 10 Закону, про яку вже згадувалось вище, та яка містить перелік етапів заснування акціонерного товариства, а саме передбачити, що пункти 2–6 та 10–12 ч. 5 ст. 10 Закону не застосовуються для заснування приватних акціонерних товариств, а повинні бути лише етапами перетворення приватного акціонерного товариства в публічне. Окрім цього, варто додати, що при заснуванні приватного акціонерного товариства, сертифікати акцій, що посвідчують право учасників на частку в такому товаристві, видаються учасникам товариства

протягом 30 календарних днів з дня реєстрації товариства в органах державної реєстрації. Сертифікати акцій повинні містити підпис директора товариства. Наведені пропозиції можуть потребувати уточнень чи розширень у юридичному формулюванні, однак дозволяють наблизити правове регулювання заснування та емісії акцій приватних акціонерних товариств до аналогічних правових форм іноземних юрисдикцій. Це допоможе не лише оптимізувати процес заснування приватного акціонерного товариства, але й збільшить інвестиційну привабливість такої правової форми для іноземних суб'єктів господарювання.

Висновок. Як було встановлено в цій роботі, основними недоліками заснування акціонерного товариства є надмірний формалізм та бюрократизм в етапах його створення, попри те чи воно приватне, чи публічне. Це зумовило виникнення двох проблем: емісія акцій та мінімальний розмір статутного капіталу для акціонерних товариств. Ці проблеми можна вирішити взявши до уваги досвід іноземних держав.

В даній роботі було висвітлено, що у двох із найпопулярніших юрисдикціях для стартапів – США та Велика Британія, приватні акціонерні товариства мають надзвичайно спрощені вимоги до обігу акцій, а також відсутність вимог до мінімального статутного капіталу юридичних осіб, що за правовою природою ідентичні акціонерним товариствам.

Отже, для збільшення привабливості приватних акціонерних товариств, як суб'єктів господарювання для стартапів, необхідно провести антиформалістські зміни до корпоративного законодавства. Зміни, що полягатимуть у дозволі приватним акціонерним товариствам не реєструвати емісію акцій в Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку, а лише здійснювати належний контроль обігу таких акцій на внутрішньому рівні товариства, дозволить розширити можливості для бізнесу у виборі зручної системи корпоративного управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про акціонерні товариства»: станом на 27.07.2023: *Офіційний вісник України,* 02.09.2022, № 68, стор. 37, стаття 4066, код акта 113250/2022.
2. Про затвердження Положення про порядок здійснення емісії акцій, реєстрації та скасування реєстрації випуску акцій: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 98 від 10.02.2022. *Офіційний вісник України*, 26.04.2022, № 32, стор. 103, стаття 1713, код акта 110873/2022.
3. Закон України «Про Державний бюджет України на 2024 рік»: станом на 29.04.2024. *Офіційний вісник України*, 25.12.2023, № 105, стор. 9, стаття 6271, код акта 121947/2023.
4. Legal Information Institute. (n.d.). *Corporations*. Legal Information Institute. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/ corporations (дата звернення: 29.04.2024).
5. Legislature, D. (n.d.). *The Delaware Code Online*. Delaware Code Online. URL: https://delcode.delaware.gov/title8/c001/ sc05/index.html (дата звернення: 29.04.2024).
6. Companies Act, 2006, Law, United Kingdom URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/part/1/crossheading/types-of-company?view=plain (дата звернення: 29.04.2024).

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК: 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.33

СТИМУЛЮВАННЯ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ЗАКОНОМІРНА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ-ПРАЦІ

Гетьманцева Н.Д.,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри приватного права,
Чернівецький національний університет
ORCID: 0000-0002-6143-1627
e-mail: n.getmantseva@chnu.edu.ua

Гетьманцева Н.Д. Стимулювання трудової діяльності як закономірна форма реалізації законних інтересів людини-праці.

У статті розкривається стимулювання трудової діяльності як закономірної форми реалізації законних інтересів людини-праці. Зауважується, що при встановленні працівникам заробітної плати використовуються різноманітні системи оплати праці, заохочення до ефективної роботи через систему преміювання, включаючи встановлення певних надбавок та доплат, які є закономірною формою реалізації законних інтересів людини-праці. Тому досягнення балансу між економічною та соціальною складовими є однією із найважливіших завдань стимулювання праці працівників на підприємствах, установах, організаціях для підвищення ефективності виробничої діяльності.

Констатується, що створення на підприємстві необхідних соціальних умов для працівників є підґрунтям для забезпечення можливостей для розвитку працівниками своїх професійних здібностей та ефективної роботи підприємства, установи, організації. Важливе значення в даному аспекті відіграє соціальна політика держави, яка є важливим складником системи мотивації праці та стимулювання працівників для підприємства та важливим механізмом удосконалення якості робочої сили, умов її ефективної реалізації.

Соціальна політика держави завжди зачіпає сферу найманої праці і повинна сприяти поєднанню інтересів працівників, роботодавців, не дивлячись на те, що вона відчуває на собі певні труднощі, пов'язані зі специфікою політичного, економічного та соціального розвитку країни. Соціальна політика повинна виступати необхідним чинником реалізації працівниками своїх здібностей та можливостей. Адже без забезпечення відповідних соціальних умов складно досягти стратегічної мети і завдань, які ставлять перед собою підприємства, установи, організації. Створення на підприємстві необхідних соціальних умов для працівників є підґрунтям для забезпечення можливостей для розвитку працівниками своїх професійних здібностей та ефективної роботи. У центрі соціальної політики держави повинна бути людина-праці.

Доводиться, що стимулювання людини-праці являють собою саме ту систему заходів, яка безпосередньо впливає на її мотивацію і забезпечує їй гідні умови праці та задоволення її як особистих інтересів так і досягнення одночасної мети підприємства, установи, організації. Будь-які методи стимулювання, які застосовуються на підприємстві повинні бути придатними та різноманітними для працівників, саме тому керівництву необхідно вивчати свій колектив, щоб забезпечувати сприятливі умови праці, що в перспективі принесе фінансовий прибуток і стабільність та сприятливо позначиться на психологічному кліматі колективу, що є важливим для ефективної роботи підприємства, установи, організації.

Ключові слова: мотивація, стимулювання, оплата праці, інтереси, заохочення, працівник, роботодавець, соціальна політика держави, кар'єра, професійне зростання.

Getmantseva N. Stimulation of labor activity as a natural form of realization of the legitimate interests of a working person.

The article reveals the stimulation of labor activity as a natural form of realization of the legitimate interests of a working person. It is noted that when setting wages for employees,

various payment systems are used, incentives for effective work through the bonus system, including the establishment of certain allowances and surcharges, which are a natural form of realization of the legitimate interests of the working person. Therefore, achieving a balance between economic and social components is one of the most important tasks of stimulating the work of employees at enterprises, institutions, and organizations to increase the efficiency of production activities.

It is stated that the creation of the necessary social conditions for employees at the enterprise is the basis for providing opportunities for employees to develop their professional abilities and the effective operation of the enterprise, institution, organization. Important importance in this aspect is played by the social policy of the state, which is an important component of the system of labor motivation and employee stimulation for the enterprise and an important mechanism for improving the quality of the workforce, the conditions for its effective implementation.

The social policy of the state always affects the sphere of hired labor and should contribute to combining the interests of employees and employers, despite the fact that it experiences certain difficulties related to the specifics of the country's political, economic and social development. Social policy should act as a necessary factor for employees to realize their abilities and opportunities. After all, without ensuring appropriate social conditions, it is difficult to achieve the strategic goals and tasks that enterprises, institutions, and organizations set before themselves. Creating the necessary social conditions for employees at the enterprise is the basis for providing opportunities for employees to develop their professional abilities and effective work. At the center of the state's social policy should be the working person.

It is proven that the stimulation of a working person is precisely the system of measures that directly affects his motivation and provides him with decent working conditions and the satisfaction of his personal interests as well as the achievement of the simultaneous goal of the enterprise, institution, organization. Any methods of stimulation that are used at the enterprise must be suitable and diverse for employees, that is why the management needs to study its team in order to ensure favorable working conditions, which in the long run will bring financial profit and stability and have a favorable effect on the psychological climate of the team, which is important for the effective operation of the enterprise, institution, organization.

Key words: motivation, stimulation, remuneration, interests, encouragement, employee, employer, social policy of the state, career, professional growth.

Постановка проблеми. Діяльність будь-якого підприємства чи організації залежить від того, наскільки якісно працівники виконують трудові обов'язки. Зацікавленість працівників у результатах своєї праці є запорукою успішного розвитку підприємства, установи, організації зокрема та господарської діяльності країни загалом. Відповідно, стимулювання працівників та створення мотиваційних умов для цього є одним із завдань роботодавця. Адже методи стимулювання підвищують ефективність праці, що дозволяє принести найбільшу користь як для працівника зокрема так і для підприємства, установи, організації загалом.

Стан опрацювання. Проблемам праці та її стимулювання в трудовому праві приділялася значна увага вчених-трудовиків, серед яких можна вказати праці О.І. Амоша, А.А. Вернадського, Г.А. Дмитренко, Я.В. Красько, А.М. Колот, А.В. Козаченко, В.М. Лукашевич, О.І. Процевського, О.М. Ярошенко та інших вчених, де поряд з проблемами заробітної плати розкривається поняття та суть стимулювання в трудовому праві та його відмінності від стимулів як основи забезпечення належної праці.

Розмаїття теоретико-методологічних підходів до дослідження цієї проблеми зумовлює необхідність їх узагальнення, визначення переваг та недоліків. Особливо корисним це може виявитися при обґрунтуванні напрямів удосконалення вже існуючих на підприємствах систем матеріального стимулювання, підвищення їх ефективності [10, с. 81].

Метою статті є розкриття стимулювання трудової діяльності як однієї із форм реалізації законних інтересів людини-праці.

Виклад основного матеріалу. Трудове право як самостійна галузь права є правом соціального захисту, яке увібрало в себе соціальну та виробничу функції та сформувало вказану галузь права, що історично забезпечує реалізацію трудових прав та гарантій для працівників, що є виробниками матеріальних благ і, на цій основі, «сприяє піднесенню матеріального і культурного рівня життя працівників». Стаття 2 КЗпП України встановлює «право громадян на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру». При встановленні працівникам заробітної плати використовуються різноманітні системи оплати праці, заохочення до ефективної роботи через систему преміювання, включаючи встановлення певних надбавок та доплат, які є закономірною формою реалізації законних інтересів людини-праці. Тому досягнення балансу між економічною та соціальною складовими є

однією із найважливіших завдань стимулювання праці працівників на підприємствах, установах, організаціях для підвищення ефективності виробничої діяльності.

Право на працю передбачає не лише можливість вибору громадянином своїх трудових здібностей, а й сприяння з боку держави реалізації цієї можливості. Право на працю і його реалізація є найважливішою стороною життєдіяльності людини, яка забезпечує самореалізацію особистості та актуалізує всі її можливості і, на цій основі сприяє забезпеченню балансу виробничих та соціальних інтересів в сфері суспільного виробництва.

Соціальна політика держави завжди зачіпає сферу найманої праці і повинна сприяти поєднанню інтересів працівників, роботодавців …. , не дивлячись на те, що вона відчуває на собі певні труднощі, пов'язані зі специфікою політичного, економічного та соціального розвитку країни. А отже, соціальна політика, що охоплює сферу найманої праці повинна включати в себе не тільки діяльність держави, а й соціальне партнерство, різного роду інститути громадянського суспільства з питань розроблення, запровадження мети, завдань, напрямків, форм та методів розвитку трудових відносин. Іншими словами мова повинна йти, передусім, про створення і підтримку системи засобів, правил, процедур, що гарантували б повагу і умови достойного життя працівників, дотримання і охорону та захист всіх їх прав. І сьогодні мова повинна йти передусім про достойну працю, яку неможливо уявити без адекватної для працівника оплати праці, комфортних і безпечних умов праці, можливостей для саморозвитку [2, с. 217]. У ринковій економіці в оплаті праці виражений інтерес найманих працівників, роботодавців та держави, тому необхідний особливий механізм забезпечення та реалізації інтересів усіх трьох сторін партнерства, який буде однією з головних умов підтримки розвитку виробництва. З цих позицій, достойна праця є саме тією категорією, яка об'єднує всі права працівника у єдину систему. А реалізація даних прав багато в чому залежить від діяльності, політики самої держави, включаючи, звісно і, роботодавців, які повинні не тільки дотримуватися букви закону, але й втілювати норми моралі у процесі здійснення працівниками покладених на них функцій» [2, с. 217].

Соціальна політика на підприємстві повинна об'єднувати діяльність роботодавців, менеджменту та найманих працівників щодо узгодження соціальних інтересів, реалізації соціальних прав, гарантій, надання і задоволення соціальних послуг, потреб, соціального захисту працівників. Соціальна політика повинна виступати необхідним чинником реалізації працівниками своїх здібностей та можливостей. Адже без забезпечення відповідних соціальних умов складно досягти стратегічної мети і завдань, які ставлять перед собою підприємства, установи, організації. Створення на підприємстві необхідних соціальних умов для працівників є підґрунтям для забезпечення можливостей для розвитку працівниками своїх професійних здібностей та ефективної роботи підприємства, установи, організації. Звісно, що у центрі соціальної політики держави повинен бути працівник, який одночасно виступає в трьох іпостасях: як її мета, об'єкт та суб'єкт.

Кожен працівник має відповідні інтереси та можливості, серед яких – професійні знання, уміння та навички, іншими словами, професійний досвід, який має суттєве значення для професійної діяльності. Відповідно, можливості працівника визначають його здатність виконувати певні трудові функції, що природно застосовуються при доборі на роботу, розподілу посадових обов'язків, при дорученні виробничих завдань тощо.

Сучасний етап розвитку державності, суспільства ставить принципово нові завдання у сфері соціальної політики, де основною характеристикою цього етапу є зміна ролі людини-праці в системі виробництва у зв'язку із зростанням значення творчих та професійних елементів у трудових процесах. Соціальна політика є важливим складником системи мотивації праці та стимулювання працівників для підприємства та важливим механізмом удосконалення якості робочої сили, умов її ефективної реалізації. Адже «стимулювання праці передбачає створення умов, за яких активна трудова діяльність дає певні, раніше зафіксовані результати, стає необхідною і достатньою умовою задоволення значних і соціально обумовлених потреб працівника, формування у нього мотивів до праці» [8, с. 211]. Суть стимулювання полягає в тому, що інтереси працівника визначають його ставлення до тих чи інших подій, пов'язаних з характером праці, виробництвом в цілому і, тим самим, визначають його відповідну реакцію, дії на них. Тому, породжуючи певні події, можна викликати необхідну реакцію у відповідь, сформувати поведінку працівника, направити її у відповідне ефективне русло. А це означає, що необхідно визначити певні завдання та критерії, виходячи з аналізу інтересів та характеру членів трудового колективу, побудови такої системи стимулювання, яка б забезпечувала ефективне досягнення сукупного результату діяльності трудового колективу. В даному аспекті важливим є, як зауважувалося раніше, побудова ефективної соціальної політики держави, де важливим важелем у даному аспекті є політика соціального партнерства, коли держава бере на себе реальні зобов'язання щодо забезпечення належного

балансу інтересів працівників та роботодавців. Важливим при цьому є розвиток гнучкої системи мотивації та стимулювання людського капіталу, який слід розглядати як стратегічний ресурс не тільки для конкретних підприємств, але й стабільної роботи галузей, економіки в цілому.

«Наявність логічного зв'язку мотивації і стимулювання трудової діяльності викликає необхідність використання такого поняття як механізм мотивації праці, під яким слід розуміти складний процес взаємодії внутрішніх спонукальних сил … і зовнішніх благ – стимулів, які визначають формування мотивів праці» [6]. «Поєднання мотивів і стимулів є тим механізмом, який дозволяє реалізувати потреби суб'єкта найбільш прийнятним для нього способом – шляхом реалізації своїх здібностей, а також дає можливість керівникові розробити систему стимулювання праці працівника, поєднавши, таким чином, воєдино стратегічні цілі підприємницької діяльності та мету трудової діяльності працівника» [6]. Західні вчені дійшли висновку, що послідовне поєднання стимулювання роботи та соціальних гарантій є однією з найоптимальніших моделей, відомих в історії економічної теорії [4].

«Дослідження різноманітних теорій мотивації персоналу вченими у різні часи доводить беззаперечний факт – розвиток підприємства відбувається за умов розвитку персоналу, який є вмотивованим до досягнення мети, що стоїть перед підприємством, і потреби якого задоволені шляхом застосування відповідних форм і методів стимулювання» [5, с. 225] «При формуванні мотивації і стимулювання персоналу, як складових ефективного управління підприємством та підвищення його інноваційної діяльності, необхідним є врахування ряду вимог, серед яких основними є наступні: комплексність мотивів та стимулів; інформованість про діючу систему стимулювання; справедливість компенсаційних та заохочувальних виплат; диференційованість та гарантованість стимулюючих виплат; суспільна гласність; гнучкість, оперативність та періодичність використання; залучення працівників до розробки методів стимулювання праці; рівність можливостей; поступовість змін, відчутність застосування» [5, с. 228]. Проте, керівники підприємств до сих пір застосовують традиційні методи стимулювання праці, які вже не відповідають сучасним вимогам економіки ринкового типу, тобто використовуються у більший частині тільки зовнішні фактори заохочення до праці, а внутрішні фактори визнаються тільки в окремих випадках [7, с. 95]. На противагу вказаному, «деякі підприємства регулярно й систематично проводять оцінку співробітників. Вони мають на меті проаналізувати трудову діяльність персоналу, визначити недоліки в їх роботі й на основі отриманих результатів побудувати нову більш ефективну модель стимулювання праці з урахуванням потреб професійного розвитку. Така оцінка дає можливість раціонально розподіляти винагороди, просування і звільнення, а також підвищує вмотивованість персоналу [9, с. 98]. Окрім того, в механізмі управління підприємством, зокрема, у мотивації персоналу є не тільки те, наскільки задоволені потреби працівника через трудову діяльність, але й де він її здійснює – на даному підприємстві [11, с. 100].

Як зауважується в іноземній юридичній літературі, місцеві та регіональні органи влади є ключовими учасниками місцевого розвитку і також можуть сприяти активізації заохочення створення робочих місць, підтримка стартапів [1, с. 10]; «… до соціальних складових матеріального стимулювання пропонується додавати також виплати, пов'язані з місцем проживання – компенсація високої вартості проживання у великих містах (М Армстронг, Т. Стівенс [10, с. 84]

Стимулювання можна розглядати як комплекс заходів, що становлять матеріальну основу мотивації працівників, які застосовуються з боку роботодавця, з метою підвищення ефективності праці. Мотиваційна політика, як правило, вибудовується роботодавцем на підставі відомих їм потреб та інтересів працівників. Тому стимулювання праці є завжди комплексом заходів, що доповнює мотиваційну політику та є засобом задоволення певних потреб людини-праці, що передбачає, передусім, матеріальну винагороду.

Слід зауважити, що налагоджене стимулювання можливе лише тоді, коли підприємство чи організація перебуває у стійкому економічному становищі і отримує прибуток, що дозволяє задовольняти інтереси та очікування працівників та вирішувати в цілому соціальні завдання. Отож, відносини між сторонами трудових відносин необхідно вибудовувати виходячи з мети та завдань підприємства, установи, організації, в яких застосовуються стимули для працівників і стимули для роботодавця через належну, продуктивну працю, об'єднуючи воєдино їх інтереси і мету.

З точки зору роботодавця, стимулювання є тактичним процесом розв'язання різного роду виробничих завдань, що одночасно задовольняють певні мотиви працівників і дозволяють їм ефективніше працювати. Відповідно, управління мотивацією працівників та стимулюванням їх праці є однією із складових ефективного управління колективом працівників, тому необхідно правильно формувати мотиваційні механізми, як сукупності закономірних зв'язків та відносин, що зумовлюють процес засвоєння соціальних цінностей, норм, правил поведінки, вироблення специфічних для кожного працівника ціннісних орієнтацій та установок у сфері праці. Лише соціалізація людини під впливом соціокультурного середовища зможе сформувати належні мотиваційні процеси люди-

ни-праці та закладені природою її особливості, професійну підготовку і професійне зростання відповідно до обраного роду діяльності.

Інноваційна економіка, створює передумови для підвищення мотивації працівників до трудової діяльності, але не забезпечує її автоматично, оскільки шлях до ефективного управління підприємством та його працівниками здійснюється через розуміння їх потреб та мотиваційних механізмів. Щоб розробити систему ефективних методів управління підприємством, установою, організацією необхідно проаналізувати способи і методи мотивації, що існують у них та приділити достатню увагу людському фактору, мотивам, які закладені в основу трудової діяльності [3, с. 189]. Необхідна побудова механізму правозахисної системи, яка б передбачала реалізацію соціальної мети сучасного трудового законодавства: охорони і захисту інтересів праці. Людина, працівник не може жити та удосконалюватися без соціальних потреб на певні соціальні блага, що так є необхідними для його нормальної, достойної життєдіяльності. [3, с. 220].

Отож, стимулювання людини-праці являють собою саме ту систему заходів, яка безпосередньо впливає на її мотивацію і забезпечує їй гідні умови праці та задоволення її як особистих інтересів так і досягнення одночасної мети підприємства, установи, організації. Будь-які методи стимулювання, які застосовуються на підприємстві повинні бути придатними та різноманітними для працівників, саме тому керівництву необхідно вивчати свій колектив, щоб забезпечувати сприятливі умови праці, що в перспективі принесе фінансовий прибуток і стабільність та сприятливо позначиться на психологічному кліматі колективу, що є важливим для ефективної роботи підприємства, установи, організації.

Висновки. Для формування механізмів мотивації та стимулювання, як закономірної форми реалізації законних інтересів людини-праці, роботодавцю необхідно сформувати систему заходів, змістовно спрямованих на визначення мети стимулювання, опираючись на внутрішні та зовнішні фактори мотивації, можливість професійного і кар'єрного зростання працівників та гармонійного поєднання на цій основі інтересів як працівників так і роботодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Conclusions: Social and Employment Activation Social and employ ment activation A briefing paper by the European Social Network 2006/ P. 10–13. URL: https://www.esneu.org/sites/default/files/publications/Social_and_Employment_Activation.pdf
2. Гетьманцева Н.Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах господарювання. дис … докт. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, 2016. 481 с.
3. Гетьманцева Н.Д. Мотиваційні механізми у сфері трудової діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2024. С. 186–189. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2024/46.pdf.
4. Долгальова О., Ремесник Т. Застосування зарубіжних методів мотивації праці на українських підприємствах. *Галицький економічний вісник*. № 3 (70) 2021. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2021.03.
5. Климчук А.О., Михайлов А.М. Мотивація та стимулювання персоналу в ефективному управлінні підприємством та підвищенні інноваційної діяльності. *Маркетинг і менеджмент інновацій*, 2018, № 1. С. 218–234. URL:https://mmi.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/mmi/volume-9-issue-1/mmi2018_1_218_234.pdf.
6. Магопець О.П. Теоретико-методологічні основи мотивації і стимулювання трудової діяльності. 2011. URL: https://kntu.kr.ua/doc/ zb_20(2)_ekon/stat_20_2/03.pdf.
7. Рукасов С. В. Аналіз систем мотивації персоналу з урахуванням досвіду провідних країн світу. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2009. № 5. С. 93–96 URL: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ ekon/2009_5_2/pdf/094-096.pdf.
8. Сметанюк О.А, Дельгадо Роча Хорхе Густаво. Поняття мотивації та стимулювання трудової діяльності. Економічний простір. № 86. 2014. С. 206–213. URL: http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8320/%d0% 9f%d0%be%d0%bd%d1%81%d1%82%d1%96.pdf?sequence= 1&isAllowed=y.
9. Ковтуненко Ю.В., Благодатських А.С. Стимулювання трудової діяльності персоналу на підприємстві. С. 97–99. URL: http://dspace.opu.ua/jspui/bitstream/123456789/6124/1/97.pdf.
10. Костін Д.Ю. Матеріальне стимулювання трудової діяльності: аналіз теоретико – методологічних підходів. *Економіка: реалії часу. Науковий журнал.* 2013. № 2 (7). С. 81–86. URL: https://economics.net.ua/files/archive/2013/No2/81-86.pdf.
11. Філіппов В.Ю., Кучинський А.С. Використання заробітної плати в якості інструменту мотивації управлінського персоналу. *Економіка: реалії часу. Науковий журнал.* 2015. № 3 (19). С. 99–103. URL: http://dspace.opu.ua/jspui/bitstream/123456789/1614/1/99-103.pdf.

УДК 349.22:331.106.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.34

НЕМОЖЛИВІСТЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІВНИКА РОБОТОЮ ЯК НОВА ПІДСТАВА РОЗІРВАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ З ІНІЦІАТИВИ РОБОТОДАВЦЯ: ЩОДО ДОЦІЛЬНОСТІ ВІДНЕСЕННЯ ДО СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДСТАВ ЗВІЛЬНЕННЯ

Кітченко М.Ю.,
аспірантка кафедри трудового права
Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого

Кітченко М.Ю. Неможливість забезпечення працівника роботою як нова спеціальна підстава розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця: щодо доцільності віднесення до спеціальних підстав звільнення.

Введення воєнного стану суттєво вплинуло на всі галузі життя українського суспільства. Нагальною потребою стало внесення змін до законів та інших нормативно-правових актів, які закріплюють основні права і свободи громадян, регулюють найважливіші сфери суспільних відносин. Увага законотворців торкнулась і трудового законодавства, адже вкрай важливим в умовах воєнного стану стало забезпечення балансу між потребами держави, інтересами роботодавців та гарантіями працівникам.

Дослідження присвячено внесенню зміни в Кодекс законів про працю України, а саме – до статті 41 зазначеного Кодексу закріплено нову додаткову підставу розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов – неможливість забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій. Під час аналізу нової підстави розглянуто гарантії, що надаються працівникам при такому звільненні, можливість її застосування до посадових осіб, як чітко окреслених законом категорій працівників юридичних осіб, державних органів, органів місцевого самоврядування.

Оскільки до Кодексу законів про працю України внесено зміни саме до статті 41, яка визначає додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов, розглянуто тлумачення термінів «загальний» і «додатковий» та акцентовано увагу на раціональності використання терміну «спеціальний». Також зауважено, що нова підстава розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця не є доповненням до суміжної або іншої підстави, вона є такою ж основною, що передбачає певний порядок розірвання, наданням працівникам, передбачених законодавством гарантій, та стосується окремих категорій працівників, зокрема, посадових осіб.

Під час дослідження нової підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця розглядається питання стосовно доцільність її віднесення до спеціальних підстав звільнення та акцентовано увагу на виправданій належності та включенні вказаної підстави звільнення до загальних підстав звільнення, які передбачені статтею 40 Кодексу законів про працю України.

Ключові слова: роботодавець, працівник, посадова особа, трудовий договір, розірвання трудового договору, трудові відносини, воєнний стан, спеціальні підстави розірвання трудового договору.

Kitchenko M.Y. The impossibility of providing an employee with a job as a new special ground for terminating an employment contract at the initiative of the employer: regarding the expediency of assigning it to the special grounds for dismissal.

The introduction of martial law had a significant impact on all spheres of Ukrainian society. There was an urgent need to make changes to laws and other normative legal acts that establish the basic rights and freedoms of citizens and regulate the most important spheres of social relations. The attention of legislators also affected labor legislation, because in the conditions of martial law it became extremely important to ensure a balance between the needs of the state, the interests of employers and guarantees to employees.

The study is devoted to the amendment of the Labor Code of Ukraine, namely, Article 41 of the said Code establishes a new additional ground for terminating an employment contract at the initiative of the employer with certain categories of employees under certain conditions - the impossibility of providing the employee with the

work specified in the employment contract due to with the destruction (absence) of production, organizational and technical conditions, means of production or property of the employer as a result of hostilities. During the analysis of the new basis, the guarantees provided to employees upon such dismissal, the possibility of its application to officials, as clearly defined by law categories of employees of legal entities, state bodies, and local self-government bodies, were considered.

Since the Labor Code of Ukraine was amended specifically to Article 41, which defines additional grounds for terminating an employment contract at the initiative of the employer with certain categories of employees under certain conditions, the interpretation of the terms «general» and «additional» was considered and attention was focused on the rationality of the use of the term «special». It is also noted that the new ground for termination of the employment contract at the initiative of the employer is not an addition to the adjacent or other ground, it is the same basic one, which provides for a certain procedure for termination, providing employees with the guarantees provided for by law, and concerns certain categories of employees, in particular, officials.

During the study of a new ground for terminating an employment contract at the initiative of the employer, the question of the expediency of its attribution to special grounds for dismissal is considered, and attention is focused on justified propriety and the inclusion of the specified grounds for dismissal among the general grounds for dismissal, which are provided for in Article 40 of the Labor Code of Ukraine.

Key words: employer, employee, official, employment contract, termination of employment contract, labor relations, martial law, special grounds for terminating an employment contract.

Постановка проблеми. Поступовий розвиток трудового законодавства є закономірним процесом у правовій системі кожної демократичної держави. Проте виникнення непередбачених і надзвичайних обставин, які можуть вносити свої корективи й охоплювати не тільки місцеві рівні, а й мати більш масштабний характер, призводять до вимушених кроків, що підлаштовують трудові правовідносини до отриманих економічних, соціальних та правових викликів.

Такою надзвичайною подією стала військова агресія Російської Федерації проти України, у зв'язку з чим, для подолання неузгодженостей у трудових правовідносинах, з урахуванням воєнного стану, викликані внесення змін до трудового законодавства України. Саме тому статтю 41 Кодексу законів про працю України почали доповнювати новими підставами звільнення. Хоча такі доповнення стали необхідними та вимушеними кроками у забезпеченні реалізації, передбачених Конституцією України, трудових прав та гарантій працівникам, а також захисту прав та інтересів працівників і роботодавців – у деяких аспектах працівників зазнали обмежень. Також постало питання про доцільність внесення нової підстави звільнення з ініціативи роботодавця як неможливість забезпечення працівника роботою саме до статті 41 Кодексу законів про працю України.

Метою статті є аналіз окремих аспектів змін до трудового законодавства України під час воєнного стану, в частині внесення до Кодексу законів про працю України нової спеціальної підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, як неможливості забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій, та розглянуто доцільність віднесення вказаної підстави до спеціальних підстав звільнення з ініціативи роботодавця, а також можливість її застосування до посадових осіб.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти дослідження загальних положень, принципів, порядку та умов розірвання трудового договору, зокрема, з ініціативи роботодавця на протязі тривалого часу були об'єктами наукових інтересів вчених, які присвятили цій темі свої наукові роботи, серед яких: В.С. Венедіктов, С.М. Глазько, В.В. Жернаков, І.А. Іоннікова, С.М. Прилипко, В.Р. Шишлюк, О.М. Ярошенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи підстави та особливості розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з посадовими особами в умовах воєнного стану, необхідно з'ясувати, що закладено у зміст цього явища.

Так, В.В. Жернаков зазначає, що розірвання трудового договору означає припинення трудових правовідносин одностороннім волевиявленням (або роботодавця, або працівника, або осіб, які не є стороною трудового договору) [1, с. 208].

Схожа позиція у В.Р. Шишлюк та В.С. Венедіктова, які вважають, що розірвання трудового договору передбачає припинення трудового договору з ініціативи однієї зі сторін трудових правовідносин – працівника або власника чи уповноваженого ним органу, а в деяких випадках – і третьої особи, яка вимагає розірвання трудового правовідношення [2, с. 81; 3, с. 107]. Такі визначення вказують на те, що поняття «розірвання трудового договору» фактично є видовим поняттям.

Розглядаючи питання розірвання трудового договору, формуються характерні ознаки такої

події, тобто науковцями перш за все зазначається, що трудові правовідносини припиняються. Ініціатором такого волевиявлення може бути не тільки сторона трудових правовідносин – роботодавець або робітник, а й треті особи, як, наприклад, зазначає С.М. Глазько [4, с. 18] – громадські організації, державні органи.

Підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця за сферою дії поділяють на загальні (ст. 40 КЗпП України) й додаткові (ст. 41 КЗпП України та спеціальне законодавство) С.М. Прилипко й О.М. Ярошенко. У свою чергу загальні підстави поширюються на всіх працюючих на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від їх форм власності й організаційно-правової форми створення, додаткові – це підстави, що поширюються тільки на певні категорії працюючих і прямо передбачені законодавчими актами [5].

Іоннікова І.А. розглядає у своїх працях загальні підстави розірвання трудового договору та визначає такими, що поширюються на всіх працівників підприємств незалежно від форм їх власності й видів економічної діяльності. Додаткові ж підстави розірвання трудового договору застосовуються при звільненні окремих категорій працівників [6].

Наукові погляди щодо розмежування підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця на загальні та додаткові, переплітаються з трудовим законодавством. Закріплені у КЗпП України загальні підстави застосовуються до широкого кола осіб та додаткові підстави – ті, що стосуються окремих категорій працівників. Саме до окремих категорій працівників належать і посадові особи юридичних осіб, державних органів, органів місцевого самоврядування.

Відповідно до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX [7] (далі – Закон № 2136-IX) на період дії воєнного стану вводяться обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина відповідно до статті 43 Конституції України. У період дії воєнного стану не застосовуються норми законодавства про працю у частині відносин, врегульованих зазначеним Законом.

З огляду на вищевикладене, положення Закону № 2136-IX, які регулюють аспекти, пов'язані із розірванням трудового договору з ініціативи роботодавця, інакше, ніж КЗпП України – мають пріоритетне застосування на період дії воєнного стану.

Також, у зв'язку з неузгодженістю деяких аспектів норм трудового права у воєнний період, прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01.07.2022 [8] (далі Закон № 2352-IX), який набув чинності 19.07.2022.

Кодекс Законів про працю України є основою національного законодавства про працю, який визначає підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця для окремих категорій працівників, у тому числі і посадових осіб. Саме тому Законом № 2352-IX внесені зміни до Кодексу законів про працю України [9] (далі – КЗпП України): доповнено пунктом 6 частину 1 статті 41 КЗпП України новою додатковою підставою розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця – неможливістю забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій. У Пояснювальній записці до проєкту зазначеного Закону, серед іншого, йдеться про включення нової підстави, яка пов'язана із неможливістю подальшого ведення діяльності підприємств, установ, організацій у зв'язку з активними бойовими діями на території України та знищенням майна суб'єктів господарювання [10]. Також цей Закон визначає порядок взаємодії між працівником і роботодавцем в умовах воєнного стану та усунення потенційно можливих трудових спорів у зв'язку з наявними законодавчими прогалинами.

Неможливість забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій віднесено законодавцем саме до додаткових підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов.

Доречно погодитись з думкою О.М. Ярошенко, який дослідивши тлумачення термінів «загальний» і «додатковий» показує, що:

перший з них абсолютно виправдано вживається у ст. 40 КЗпП України стосовно підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, які поширюються на всіх працюючих на будь-яких підприємствах, в установах, організаціях незалежно від їх форм власності й організаційно-правової форми створення;

до підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, що стосуються чітко окреслених законом категорій працівників і дій, які перешкоджають нормальному існуванню трудових правовідносин, більш виваженим є застосування замість терміну «додатковий» слова «спеціальний»: адже ні про яке доповнення чого-небудь до чогось у даному разі не йдеться, а відповідні підстави розірвання цього правочину для цих категорій трудівників є такими ж основними, як і загальні.

Під спеціальними підставами розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця слід

розуміти встановлені законодавством підстави, що стосуються тільки певних категорій працівників, певних видів господарської чи іншої діяльності, та певних дій, які перешкоджають нормальному розвитку трудових правовідносин [11].

Положення статті 1 Закону № 2136-IX, КЗпП України свідчить про широке коло суб'єктів трудових правовідносин на які розповсюджується дія наведеного законодавства, тому застосування нової підстави звільнення за пунктом 6 частини 1 статті 41 КЗпП України, серед інших, віднесено до посадових осіб, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих або консультативно-дорадчих функцій.

Серед особливостей звільнення за пунктом 6 частини 1 статті 41 КЗпП України, що передбачені законодавцем, наступні:

1) Розірвання трудового договору з працівником здійснюється лише у випадку неможливості переведення працівника за його згодою на іншу роботу.

2) Відсутня необхідність розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця лише за попередньою згодою виборного органу (профспілкового представника), первинної профспілкової організації, членом якої є працівник.

3) Допускається звільнення працівника у період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці із зазначенням дати звільнення, яка є першим робочим днем, наступним за днем закінчення тимчасової непрацездатності, зазначеним у документі про тимчасову непрацездатність, або першим робочим днем після закінчення відпустки.

4) Не можна звільнити працівника, який перебуває у відпустці у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

5) Переважне право надається звільненому працівникові протягом одного року на укладення трудового договору у випадку поворотного прийняття роботодавцем на роботу працівників аналогічної кваліфікації.

6) Виплачується вихідна допомога у розмірі не менше середнього місячного заробітку, яка включає посадовий оклад, надбавки, щомісячні премії і винагороди та здійснюється з урахуванням виплат за останні два місяці роботи, що передують звільненню.

Додаючи до КЗпП України таку підставу звільнення з ініціативи роботодавця як неможливість забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій, законодавець відносить її до статті 41 КЗпП України, вказуючи її як спеціальну підставу звільнення з окремими категоріями працівників за певних умов. Слід відмітити, що у назві вказаної статті вбачається дві обставини: звільнення за цими підставами має відбуватися з окремими категоріями працівників та за певних умов. Якщо друга обставина наявна, оскільки зазначається «у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій», перша – відсутня, через те, що положення нового пункту містить поняття «працівник», яке не дає виокремити певну категорію цих працівників.

Так, положення Закону України «Про охорону праці» [12] надають визначення категорії «працівник», за яким це – особа, яка працює на підприємстві, в організації, установі та виконує обов'язки або функції згідно з трудовим договором (контрактом).

У статті 1 КЗпП України також вказано, що Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини всіх працівників. З чого можна зробити висновок про те, що застосовування нової підстави звільнення можливе не лише до посадових осіб, а й усіх інших осіб з ким укладено трудовий договір про роботу у юридичних осіб, в державних органах та органах місцевого самоврядування. За таких умов, доречно буде віднести таку підставу звільнення з ініціативи роботодавця як неможливість забезпечення працівника роботою до статті 40 КЗпП України, тобто до загальних підстав звільнення.

Не зважаючи на те, що підстава звільнення з ініціативи роботодавця за пунктом 6 частини 1 статті 41 КЗпП України була включена до Кодексу лише у 2022 році, вже формується судова практика. У постанові Верховного Суду Касаційного цивільного суду від 27.09.2023 у справі № 523/11673/22 [13], суд прийшов до висновку, що трудовий договір з ініціативи роботодавця може бути розірваний у випадках неможливості забезпечити працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку зі знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних і технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій.

Тобто обов'язковою умовою для звільнення за цією підставою (пункт 6 частини 1 статті 41 КЗпП України) має бути об'єктивна неможливість забезпечувати працівника роботою, визначеною трудовим договором та трудовою функцією, яка безпосередньо пов'язана з повним знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій. Таке знищення чи відсутність умов повинні бути безпосереднім наслідком бойових дій.

Судом акцентовано увагу, що існування во-

єнного стану автоматично не означає знищення (відсутність) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій. При цьому суд зауважує, що пункт 6 частини 1 статті 41 КЗпП України не містить умов за яким трудовий договір може бути розірваний з ініціативи роботодавця у зв'язку із нерентабельністю внаслідок того, що установа фактично не працює чи неможливістю роботодавця організувати безпеку працівникам тощо.

З огляду на позицію Верховного Суду випливає, що під час прийняття рішення роботодавцем про звільнення працівника за вищевказаною підставо слід впевнитися, що таке звільнення є правомірним та умови такої підстави відповідають фактичним обставинам. В іншому випадку працівник, який бажає повернутись на втрачену роботу, може звернутись для захисту своїх прав до суду, яким на цей час формується доволі позитивна судова практика щодо працівника.

Висновки. Таким чином, включення до статті 41 частини 1 нового пункту 6, пов'язаного із неможливістю забезпечення працівника роботою у зв'язку із знищенням виробничих, організаційних та технічних умов, відбулось із можливим настанням негативних наслідків спричинених такими бойовими діями. Здійснивши аналіз трудового законодавства України, пов'язаного зі звільненням працівників за пунктом 6 частини 1 статті 41 КЗпП України, було виявлено певне звуження гарантій, у порівнянні з тими, що надаються працівникам при звільненні у мирний час.

Ураховуючи законодавчі зміни під час дії воєнного стану на території України, нова додаткова підстава розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, а саме – неможливість забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку із знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій, є виправданою, хоча і пов'язана з певними обмеженнями.

У процесі дослідження питання розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників, зокрема з посадовими особами, на підставі думки вчених, акцентовано увагу на раціональності використання у назві ст. 41 КЗпП України поняття «спеціальний» замість «додатковий».

При аналізі пункту 6 частини 1 статті 41 КЗпП України зроблено висновок про доцільність внесення вказаної підстави не до спеціальних підстав звільнення з ініціативи роботодавця, а до статті 40 КЗпП України – до загальних підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, оскільки підстава містить загальну категорію «працівник», під яку підпадають не лише посадові особи чи інша окрема категорія працівників, а взагалі усі працівники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жернаков В.В., Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Харків : Право, 2012. 496 с.
2. Шишлюк В.Р. Припинення трудового договору: поняття та відмінності від суміжних понять. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. С. 80–84.
3. Венедиктов В.С. Трудовое право Украины. Харків : Консум, 2004. 304 с.
4. Глазько С.М. Правове регулювання припинення трудового договору: теоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2005. 20 с.
5. Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право України : підручник. Харків : ФІНН, 2011. 396 с.
6. Іоннікова І.А. Правове регулювання розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2004. 39 с.
7. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 05.03.2022 № 2136-IX. *Голос України*. 2022. № 64. С. 1-2.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин : Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX. *Голос України*. 2022. № 147. С. 16-17.
9. Кодекс законів про працю : Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII : станом на 24 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 01.05.2024).
10. Пояснювальна записка Г.М. Третьякової до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації трудових відносин в умовах воєнного стану». *Верховна Рада України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39366 (дата звернення: 10.05.2024).
11. Ярошенко О.М. Додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця: недоліки та шляхи їх усунення. *Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми* : тези доп. та наук. повідомл. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. м. Харків, 5-6 жовт. 2012 р. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. С. 62–69.

12. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII : станом на 01 жовт. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text (дата звернення 01.05.2024).
13. Єдиний державний реєстр судових рішень. Постанова Верховного Суду Касаційного цивільного суду від 27.09.2023 у справі № 523/11673/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113893643 (дата звернення 01.05.2024).

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.35

СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ВІДНОСИН ЩОДО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

Лубінець Д.В.,
доктор філософії зі спеціальності 052 «Політологія»
ORCID: /0009-0009-8544-1561

Лубінець Д.В. Суб'єктний склад відносин щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури України.

Стаття присвячена з'ясуванню суб'єктного складу відносин щодо соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України. Обґрунтовується позиція, відповідно до якої суб'єктний склад правових відносин щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури збігається із колом суб'єктів, охоплених дією правового механізму соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України. Пропонується структуру суб'єктів відносин щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури розглядати в якості системи, яку складають чотири групи суб'єктів. По-перше, такими суб'єктами є самі працівники критичної інфраструктури, які володіють та реалізують право на соціальний захист, а також захищають це право в юрисдикційний чи позаюрисдикційний спосіб. По-друге, ключовим учасником відносин щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури є роботодавець (відповідний об'єкт критичної інфраструктурі), який повинен розглядати працівників не лише в якості ресурсного елементу виробничих відносин, але й також в якості людини, якій властива людська гідність, а також права та інтереси, які можуть бути забезпечені заходами соціального захисту, що реалізуються в Україні роботодавцями. По-третє, учасниками відносин щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури постають також суб'єкти публічної адміністрації, а також інші органи публічної служби та їх посадові особи, які володіють повноваженнями, у зв'язку із якими вони повинні здійснювати заходи соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури, а також захищати це право працівників. По-четверте, в сучасних умовах демократизації системи соціального захисту відносинами щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури також повинні охоплюватись суб'єкти громадянського суспільства, зокрема, профспілки, інші професійні об'єднання працівників критичної інфраструктури, правозахисні неурядові організації (які спеціалізуються на захисті прав працівників, працівниць, працюючої молоді та ін.). У висновках до статті узагальнюються результати дослідження.

Ключові слова: працівники критичної інфраструктури, соціальна безпека, соціальне право, соціальний захист, соціальні права, суб'єкти правовідносин, трудові права.

Lubinets D.V. The subject composition of relations on social protection of the rights of critical infrastructure workers in Ukraine.

The article focuses on elucidating the subject composition of relations concerning the social protection rights of critical infrastructure workers in Ukraine. It supports the view that the relations for the social protection of these workers constitute legal relations involving social law subjects. These relations are directed towards establishing the right to social protection of critical infrastructure workers, the realization and enforcement of this right, as well as its protection and restoration in the event of violation. The composition of subjects within the legal relations of social protection for critical infrastructure workers aligns with the array of subjects encompassed by the legal mechanism safeguarding the rights of these workers in Ukraine. This study suggests that the structure of the subjects involved in the social protection of critical infrastructure workers should be conceptualized as a system comprising four distinct groups. The primary group consists of the critical infrastructure workers themselves, who possess and exercise their right to social protection and defend this right through jurisdictional or extra-jurisdictional means. Secondly, a pivotal participant in the social protection relations for critical infrastructure workers is the employer, namely the respective critical infrastructure entity. Employers should perceive workers not merely as industrial resources but as individuals endowed with inherent human dignity, alongside rights and interests that can be safeguarded through social protection measures implemented by employers in Ukraine. Thirdly, public administration entities, along with other public service bodies and their officials, also play a role in the social protection relations for critical infrastructure workers. These bodies and officials, vested with relevant authority, are responsible for executing social protection

measures for the rights of critical infrastructure workers and for upholding these workers' rights. Fourthly, under the current democratization of the social protection system, relationships concerning the social protection of critical infrastructure workers should also encompass civil society entities, notably trade unions, other professional associations of critical infrastructure workers, and human rights non-governmental organizations (specializing in the protection of workers' rights, including those of young workers). The conclusion of this article synthesizes the findings of the study.

Key words: entities of legal relations, social protection, social security, critical infrastructure workers, social law, labor rights, social rights.

Постановка питання. Починаючи з часів пандемії COVID-19, в Україні, як і в більшості держав світу, ученими була привернута особлива увага до потреби дослідження змісту правового статусу працівників критичної інфраструктури, а також посилення нормативно-правових, інституційних та ін. форм забезпечення їх соціального захисту. Пандемія коронавірусної хвороби, а далі й наслідки повномасштабної війни в Україні підкреслили вразливі місця, з якими стикаються працівники критичної інфраструктури – працівники, виконання трудових обов'язків якими має важливе значення для підтримки життєво важливих функцій держави та суспільства (зокрема, охорона здоров'я, комунальні послуги, транспортні послуги та ін.). За таких умов не лише підвищилось усвідомлення соціально-правової, економічної, культурної та політичної цінності праці працівників критичної інфраструктури, але й усвідомлення потреби зміцнення соціального захисту цих працівників відповідно до кризових умов виникнення та посилення соціальних викликів і ризиків, спричинених такими явищами, як пандемія та триваюча і руйнівна війна. Вказані обставини обумовили потребу удосконалення насамперед трудового законодавства, створюючи таким чином належне нормативно-правове підґрунтя до оптимізації реалізації трудових функцій працівниками критичної інфраструктури в означених кризових умовах буття суспільства та держави. Між тим, вкрай важливим в людиноцентричній державі, в якій діють принципи соціальної відповідальності, соціальної справедливості та соціальної солідарності, створювати не лише належне підґрунтя для того, щоби означене коло працівників могло ефективним чином виконувати свої обов'язки, але й достатнє підґрунтя для забезпечення соціально безпечного буття таких працівників заходами соціального захисту. Головним чином потребується удосконалення форм і способів соціального захисту працівників критичної інфраструктури, оптимізація правовідносин щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури, а також удосконалення правового статусу суб'єктів, на яких покладено обов'язки із забезпечення соціальної безпеки таких працівників. При цьому слід констатувати, що по сьогоднішній день ученими ще не робились спроби проаналізувати суб'єктний склад правовідносин щодо соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України, що ускладнює подальше формування наукової позиції стосовно перспектив удосконалення нормативно-правового забезпечення соціальної безпеки вказаного кола працівників.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. На сьогоднішній день відсутні наукові дослідження, присвячені з'ясуванню змісту суб'єктного складу відносин щодо соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України. Разом із тим, слід констатувати, що багатьма українськими ученими вже розглядались особливості суб'єктів, які беруть участь (задіяні в процесі) у реалізації заходів соціального захисту, серед яких: Т.І. Великсар, Н.І. Вознюк, Н.Д. Гетьманцева, О.В. Горбатенко, Г.А. Капліна, В.Л. Костюк, І.І. Моторна, Ю.В. Орешета, Н.В. Осадча, С.М. Синчук, Н.М. Стаховська, І.І. Шамшина, М.М. Шумило та ін. учені. Наукові напрацювання цих та ін. учених становитимуть теоретичний фундамент для формування актуальної наукової думки щодо суб'єктного складу відносин щодо соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України.

Отже, **метою** статті є встановлення актуального змісту суб'єктного складу відносин щодо соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України. Для досягнення цієї мети слід виконати такі *завдання*: 1) окреслити сутність відносин стосовно соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури; 2) проаналізувати суб'єктів соціального права, які можуть брати участь у відносинах, які стосуються соціального захисту працівників критичної інфраструктури; 3) узагальнити результати дослідження.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктний склад відносин щодо соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури співвідноситься з колом суб'єктів, на яких поширює свою дію правовий механізм соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури.

Вказане обумовлено тим фактом, що правові відносини щодо соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури, приймаючи до уваги позиції учених стосовно змісту відносин в праві соціального забезпечення [див., напр.: 1–5], постають в якості відносин суб'єктів соціального права, спрямованих на виникнення права на соціальний захист працівників

критичної інфраструктури, реалізації та забезпечення реалізації цього права, а також захисту і відновлення (у разі порушення) вказаного суб'єктивного права. При цьому слід зазначити, що виходячи із загальної правової інтерпретації правових механізмів, а також, враховуючи особливості соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури правовим механізмом соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України доцільно вважати юридичну конструкція, яка спрямована на створення умов, за яких належним чином здійснюється соціальний захист прав працівників критичної інфраструктури, та якою охоплюються принципи, норми, форми, способи і засоби досягнення цієї мети суб'єктами, на яких покладено обов'язок здійснювати заходи соціального захисту прав працівників під час формування та реалізації політики соціального захисту працівників. Для цієї юридичної конструкції характерним є те, що він: має цілісний системно-організаційний характер, що визначається метою, завданнями та функціями державної політики у відповідній сфері; ґрунтується на нормативно-правовій основі формування та реалізації політики держави у соціальній сфері загалом та в сфері соціального захисту прав працівників, зокрема; поширює свою дію на відповідне коло суб'єктів; будучи юридичною конструкцією, знаходить свій фактичний вияв.

Зважаючи на викладене, а також приймаючи до уваги позиції учених стосовно сутності та переліку суб'єктів, котрі беруть участь (задіяні в процесі) у реалізації заходів соціального захисту [див., напр.: 6–10], доходимо думки, що коло суб'єктів правових відносин щодо соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України складають: «суб'єкти публічної адміністрації, інші органи публічної служби та їх посадові особи, до повноважень яких віднесено здійснення заходів соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури; суб'єкти громадянського суспільства (наприклад, професійні спілки, інші професійні об'єднання працівників критичної інфраструктури, неурядові організації, які захищають права працівників та ін.); роботодавці; самі працівники критичної інфраструктури.

Стосовно суб'єктів публічної адміністрації, інших органів публічної служби та їх посадових осіб, до повноважень яких віднесено здійснення заходів соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури слід віднести Уповноваженого ВР України з прав людини, суди, Міністерство соціальної політики України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство освіти і науки України, Державну службу України з питань праці та ін. Ці суб'єкти у відповідній мірі несуть відповідальність за створення та дотримання (реалізацію) законів, підзаконних актів (зокрема, порядків вчинення дій щодо соціального захисту прав працівників; відповідних концепцій, стратегій, програм), що визначають права та заходи соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури в Україні. Так, наприклад, вказані суб'єкти забезпечують функціонування системи соціального захисту працівників, здійснюють контроль і нагляд за соціальним захистом прав працівників критичної інфраструктури, сприяють урівноваженню законних інтересів працівників, роботодавців, держави та суспільства загалом, досягаючи цілей публічної безпеки та виконуючи при цьому ключові вимоги соціальної справедливості, соціальної відповідальності, соціальної солідарності, а також вимоги, закладені у принципі поваги до людської гідності працівника критичної інфраструктури.

Що ж стосується суб'єктів громадянського суспільства, як суб'єктів відносин із соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури, то до них слід віднести насамперед професійні спілки, інші професійні об'єднання працівників критичної інфраструктури (об'єднання терапевтів, об'єднання працівників енергетичного сектора та ін.), неурядові організації, які захищають права працівників та інших суб'єктів. Важливість цих суб'єктів важко недооцінити, адже саме профспілки можуть, зокрема: вести колективні переговори, укладати колективні договори, в яких будуть посилюватись соціальні стандарти (гарантії) прав працівників критичної інфраструктури, а також їх соціального захисту; захищати у позаюрисдикційній формі соціальні права працівників критичної інфраструктури та ін. Крім того, що профспілки та інші об'єднання, організації спроможні адвокатувати законні інтереси працівників критичної інфраструктури щодо захисту їх соціальних прав (зокрема, представляючи їх інтереси у переговорах із роботодавцями та державними органами; надаючи безпосередню підтримку працівникам, наприклад, юридичну допомогу, навчання та інформацію про їхні права та обов'язки), вони також можуть організовувати контроль і брати участь у контролі дотримання соціальних (і трудових) норм, виявленні порушень та притягнення до відповідальності роботодавців та суб'єктів публічно-владних повноважень.

Окрема увага в цьому контексті повинна бути приділена саме роботодавцям працівників критичної інфраструктури в Україні, адже роботодавець, як сторона, прямо відповідальна за прийом на роботу та управління працівниками, несе основну юридичну та моральну відповідальність за забезпечення соціального захисту прав працівників тією мірою, якою це визначено державою у законодавчих актах. При цьо-

му, вказуючи на те, що роботодавець несе за соціальний захист прав працівників саме юридичну та моральну відповідальність, важливо наголосити й на тому, що відповідні обов'язки роботодавця мають безпосередню юридичну основу, а тому є не просто моральним чи етичним боргом, а юридичним зобов'язанням, для якого властивим врешті є юридично значущі наслідки, а тому – є таким, що підлягає (за необхідності) примусовому виконанню за допомогою юридичних засобів публічно-правового примусу.

Стосовно зобов'язань роботодавця важливо також зазначити, що вони поширюються на різні аспекти соціального захисту працівника, включаючи забезпечення справедливої заробітної плати, підтримання безпечних умов праці, надання медичних та інших пільг, дотримання трудових норм та повагу до прав працівників на організацію та ведення колективних переговорів. Оскільки юридичні зобов'язання мають юридичні наслідки, а також очевидне соціально-правове значення, цілком логічним є й те, що роботодавці працівників критичної інфраструктури є підзвітними суб'єктами як органам професійної публічної служби, котрі наглядають та контролюють дотримання норм законодавства про працю та соціальну безпеку працівників, так і самим працівникам, які мають право на інформацію, участь та відшкодування у разі порушень права на соціальний захист їх прав.

Таким чином, коло осіб, відповідальних за соціальний захист прав працівників критичної інфраструктури, є досить широким, що в дійсності є виправданим відображенням значних за обсягом і предметом відання потреб належного функціонування правового механізму, а також широти певних правових статусів цих суб'єктів, які їм властиві й тому можуть бути реалізовані задля задоволення потреб у ефективному функціонуванні цього механізму. Поза сумнівом, нормативно-правова основа правового механізму соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України має бути чіткою, однозначною та прогнозованою, а тому, правова база соціального захисту прав працівників має обов'язково враховувати специфічні статуси таких суб'єктів, складну та динамічну взаємодію між цими суб'єктами (також взаємодії із працівником, котрий потребує соціального захисту його прав), можливості максимізації. та ефективного використання їх соціально захисного потенціалу.

При цьому, критично аналізуючи коло осіб, відповідальних за соціальний захист прав працівників критичної інфраструктури, важливо розуміти, що у сучасній державі саме роботодавець такого працівника є одним із найважливіших відповідних суб'єктів, зважаючи на те, що його зобов'язання щодо забезпечення соціального захисту прав працівників мають ключове значення для забезпечення соціальної безпеки працівника та його сім'ї. У цьому контексті роботодавець інтерпретується вже не як просто зацікавлена у належному перебігу виробничих відносин та ефективному функціонуванні відповідного об'єкта критичної інфраструктури особа, а й як ключовий учасник ширшого «громадського договору» (він знаходить своє відображення насамперед у законодавстві про працю та зайнятість), яким:

– по-перше, на роботодавця покладено чіткі юридичні обов'язки стосовно працівників та суспільства у зв'язку із забезпеченням соціальної безпеки працівника;

– по-друге, наголошується на необхідності складного, адресного, адаптивного та багатогранного підходу до управління кадрами на рівні об'єкта критичної інфраструктури, що має відповідати вимогам соціальної відповідальності, соціальної справедливості, соціальної солідарності, а також вимог щодо поваги до людської гідності будь-якого працівника, зокрема, працівника критичної інфраструктури.

Крім широкого кола осіб, відповідальних за соціальний захист прав працівників критичної інфраструктури, до суб'єктів, на яких поширює дію правовий механізм соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури України, слід віднести й самих працівників критичної інфраструктури, адже вони є як бенефіціарами соціального захисту їхніх прав, так і активними учасниками системи соціального захисту їх прав.

Слід зазначити, що відповідне коло працівники має право на захист своїх прав, а також на захист права на соціальний захист їх прав, що визначається на рівні чинного законодавства України, з якого також випливають обов'язки працівників, які мають соціальне захисне значення як для них самих, так і для їх колег по роботі (зокрема, обов'язки щодо дотримання правил техніки безпеки та стандартів професійної діяльності). Також важливим можна вважати й те, що працівники критичної інфраструктури повноважні організовувати та брати участь у формуванні правових механізмів, програм, що зачіпають їх соціальну безпеку, тощо, як через профспілки, так і через консультаційні процеси з роботодавцем (також з органами професійної публічної служби), а також безпосередньо взаємодіяти з роботодавцями щодо питання соціального захисту прав працівників.

Крім іншого, важливо відзначити, що категорія «працівники критичної інфраструктури» включає широкий спектр професій та ролей, частина яких тією чи іншою мірою виражається в тому, що ці працівники, будучи соціальними працівниками, працівниками медичних та освіт-

них установ, працівниками (службовцями) органів публічної служби, здійснюють заходи щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури України.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід мати на увазі, що відносини щодо соціального захисту працівників критичної інфраструктури є правовідносинами за участю суб'єктів соціального права, які спрямовані на встановлення права на соціальний захист працівників критичної інфраструктури, реалізацію та забезпечення цього права, а також на захист та відновлення цього права в разі його порушення (обмеження, скасування тощо). Склад суб'єктів, які можуть виступати в якості учасників цих правовідносин, відповідає комплексу суб'єктів правового механізму, що забезпечує права цих працівників в Україні. Структуру суб'єктів, які беруть участь у соціальному захисті працівників критичної інфраструктури в Україні на сьогоднішній день складають чотири групи суб'єктів. Насамперед до таких суб'єктів належать самі працівники критичної інфраструктури, адже вони мають і реалізують власне право на соціальний захист і здатні захищати це право юрисдикційними або позаюрисдикційними способами. Також, до відповідних суб'єктів слід відносити роботодавця (відповідний об'єкт критичної інфраструктури), адже роботодавці в умовах розвитку України як правової та соціальної держави повинні сприймати працівників не просто як якийсь «промисловий» ресурс, а в якості безпосередньо людей, наділених властивою їм людською гідністю, а також правами та інтересами, що можуть й мають бути захищеними за допомогою заходів соціального захисту, які реалізують роботодавці в Україні. Крім того, до суб'єктів, що розглядаються, слід відносити також суб'єктів владних повноважень (органи публічної влади, їх посадові особи), наділені відповідними повноваженнями, внаслідок яких вони несуть відповідальність за реалізацію заходів соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури, а також за дотримання соціальних прав цих працівників. Важливо також враховувати і те, що в умовах становлення України як демократичної держави, а також поточної демократизації системи соціального захисту працівників, до суб'єктів, що розглядаються, слід відносити також суб'єктів громадянського суспільства. У цьому контексті слід мати на увазі, зокрема, профспілки, а також правозахисні неурядові організації, що спеціалізуються на захисті прав трудящих у цілому, а також на захисті прав працюючої молоді, робітниць, працюючих осіб передпенсійного віку та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вознюк Н.І. До питання про суб'єктний склад процедурних правовідносин у сфері державних соціальних допомог. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матеріалів XV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 1–2 червня 2018 р.) / уклад. Л.М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 90–92.
2. Горбатенко О.В. Становлення та розвиток вчення про правовідносини у сфері соціального забезпечення. *Економіка і право*. 2012. № 2. С. 52–57.
3. Синчук С.М. Щодо дискусії про соціальну зобов'язаність держави у правовідносинах соціального забезпечення. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 102–108.
4. Стаховська Н.М. Відносини в праві соціального забезпечення: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2000. 203 с.
5. Шумило М.М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2016. 680 с.
6. Гетьманцева Н.Д. Соціальне партнерство як спосіб інтеграції інтересів суб'єктів соціально-трудових відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 82–86.
7. Капліна Г.А. Суб'єкти соціального діалогу на локальному рівні. *Форум права*. 2011. № 1. С. 436–441.
8. Костюк В.Л. Професійні спілки як суб'єкти трудового права: проблемні аспекти. *Наукові записки*. *Серія: Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 38–41.
9. Осадча Н.В. Суб'єкти соціального партнерства у сфері праці. *Митна справа*. 2013. Спец. вип. С. 169–173.
10. Шамшина І.І. Профспілки як суб'єкти соціального партнерства на стороні працівників. *Актуальні проблеми політики*. 2011. Вип. 42. С. 256–265.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.36

ОСОБЛИВОСТІ НАБУТТЯ СТАТУСУ ВАГІТНОЇ ЖІНКИ ДЛЯ НАДАННЯ ПРАВ ТА ГАРАНТІЙ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Мокрицька Н.П.,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін,
кандидат юридичних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0318-5285

Мокрицька Н.П. Особливості набуття статусу вагітної жінки для надання прав та гарантій у трудовому праві та праві соціального забезпечення.

У статті досліджено міжнародно-правові та національні особливості правового регулювання набуття статусу вагітної жінки для отримання усіх прав та гарантій, які спрямовані на охорону материнства. З'ясовано, що документальний супровід у сфері соціального забезпечення представлений в українському законодавстві листком непрацездатності (для страхової допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами) та довідкою для призначення і виплати державної допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам, які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. (для державної допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами). Натомість у трудовому праці підтверджуючий факт наявності у працівниці вагітності пов'язаний тільки з наданням відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами і ним є медичний висновок категорії «Вагітність та пологи» з визначенням передбаченого строку пологів. Щоправда не визначено в трудовому законодавстві форми медичної документації, за допомогою якою працівниця змогла б належно повідомити роботодавця про свою вагітність. Проте за результати експертизи тимчасової непрацездатності може бути видано довідку довільної форми, що підтверджує факт тимчасової непрацездатності, у разі якщо особа самостійно звернулися за консультаційною допомогою.

Аргументовано, що цифровізація та впровадження електронної системі охорони здоров'я первинного значення набуває медичний запис лікаря-гінеколога як інформація щодо результатів медичного обслуговування пацієнтки у Реєстрі медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я. Їхня сукупність про стан вагітності є частиною електронної медичної карти пацієнта, яка загалом вноситься в день надання таких послуг.

Акцентується увага на необхідності вдосконаленні трудового законодавства України та запозичення положення законодавства Європейського Союзу щодо набуття статусу вагітної працівниці після належного інформування роботодавця про свій стан вагітності.

На основі дослідження медично-облікової документації зроблено спробу визначити таким документом, що підтверджує стан вагітності, витяг з Реєстру медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я, що містить таку інформацію, яка вноситься медичним працівником загалом в день надання відповідної медичної послуги. Право доступу до цих даних у формі витягу гарантовано пацієнту. Відтак роботодавець може бути проінформований про стан вагітності працівниці за допомогою витягу з реєстру, який вона може йому пред'явити у паперовій формі чи електронній формі.

Ключові слова: вагітна жінка, трудовий договір, листок непрацездатності, вагітність, медичний висновок.

Mokrytska N.P. Features of acquiring the status of a pregnant woman to acquire rights and guarantees in labor law and social security law.

The article examines the international legal and national peculiarities of the legal regulation of the acquisition of the status of a pregnant woman in order to obtain all the rights and guarantees aimed at the protection of motherhood. It was found that the documentation in the field of social security is represented in the Ukrainian legislation by a certificate of incapacity for work (for insurance benefits in connection with pregnancy and childbirth) and a certificate for the appointment and payment of state benefits in connection with pregnancy and childbirth to women who are not insured in the mandatory state social insurance system. (for state assistance in connection with pregnancy and childbirth). On the other hand, in labor, the confirming fact of the employee's

pregnancy is connected only with the granting of leave in connection with pregnancy and childbirth, and it is a medical opinion of the category «Pregnancy and childbirth» with the determination of the expected period of childbirth. However, the labor legislation does not define the form of medical documentation, with the help of which the employee could properly inform the employer about her pregnancy. However, based on the results of the examination of temporary incapacity for work, a certificate of arbitrary form can be issued, confirming the fact of temporary incapacity, in the event that the person independently applied for counseling assistance.

It is argued that the digitization and implementation of the electronic health care system acquires the primary importance of the gynecologist's medical record as information about the results of the patient's medical care in the Register of medical records, referral records and prescriptions in the electronic health care system. Their summary of the state of pregnancy is part of the patient's electronic medical record, which is generally entered on the day such services are provided.

Attention is focused on the need to improve the labor legislation of Ukraine and to borrow provisions of the legislation of the European Union regarding the acquisition of the status of a pregnant employee after properly informing the employer about her pregnancy.

On the basis of the study of medical records, an attempt was made to determine such a document confirming the state of pregnancy, an extract from the Register of medical records, referral records and prescriptions in the electronic health care system, which contains such information, which is entered by a medical worker in general on the day of provision appropriate medical service. The right of access to this data in the form of an extract is guaranteed to the patient. Therefore, the employer can be informed about the state of the employee's pregnancy with the help of an extract from the register, which she can present to him in paper or electronic form.

Key words: pregnant woman, employment contract, sick leave, pregnancy, medical report.

Постановка проблеми. Забезпечення прав та гарантій для вагітних жінок є досить важливим та актуальним питанням у розвитку правового механізму охорони материнства в Україні. В Україні продовжуються воєнний час, який разом з євроінтеграційним впливом сприяють внесенню змін у національне законодавство України. Та попри це набуття статусу вагітної працівниці вже ще немає належного законодавчого регулювання, що обумовлює актуальність обраного напрямку дослідження.

Стан опрацювання цієї проблематики. У правничій літературі питання охорона праці та реалізації права на працю вагітних жінок тривалий час досліджується у механізмі правового регулювання відносин найманої праці. [1, 2, 3]. Також заслуговують на увагу наукові здобутки закордонних представників науки трудового права [4, 5, 6].

Однак є необхідність подальших наукових напрацювань з огляду на зміни, які відбулися у законодавстві України у період воєнного стану та спрямовані на його гармонізацію з правом Європейського Союзу.

Метою цієї статті є комплексне дослідження особливостей набуття статусу вагітної жінки у трудовому праві та праві соціального забезпечення на основі дослідження законодавства України, внесення пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства та адаптації його до права Європейського Союзу задля ефективної реалізації прав вагітних жінок.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, відзначимо, що у національному законодавстві відсутнє визначення вагітної працівниці. Тому єдиним механізмом правового регулювання ще залишається Конвенція про охорону материнства № 103 (переглянута в 1952 році), яка визначає способом набуття статусу вагітної жінки подання медичної довідки з визначенням передбаченого строку пологів. І така прив'язка стосується надання відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Відтак йдеться лише про жінок, які перебувають у відносинах найманої праці на основі трудового договору [7].

Майже аналогічне положення закріплене у Директиві Ради 92/85/ЄЕС від 19 жовтня 1992 року про запровадження заходів для заохочення покращення безпеки та гігієни праці вагітних працівниць та працівниць, які нещодавно народили або годують грудьми (ст. 2 а), де вагітною вважається працівниця, яка інформує свого роботодавця про свій стан відповідно до національного законодавства та/або національної практики». [8].

Відтак законодавчої підставою набуття статусу вагітної жінки є медичний висновок за результатами медичного огляду. Зокрема, постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 р. № 328 «Деякі питання організації ведення Електронного реєстру листків непрацездатності та надання інформації з нього, що затверджено» [9] містить визначення понять «листок непрацездатності» і «медичний висновок про тимчасову непрацездатність», і ці терміни не є тотожними.

Дослідження їхнього нормативного змісту свідчить про те, що первинною документацією в системі охорони здоров'я, якою може підтверджуватися вагітність є медичний висновок про

тимчасову непрацездатність, який є електронним документом. Він формується на підставі медичних записів в електронній системі охорони здоров'я та містить висновок лікаря за результатами медичної експертизи з тимчасової втрати працездатності, що засвідчує тимчасову непрацездатність та на основі якого видається листок непрацездатності. Проте невідомо як застосувати це положення, якщо жінка не потребує листа непрацездатності, а лише хоче належно повідомити роботодавця про свою вагітність. Натомість листок непрацездатності є теж електронним документом, який сформованим (виданим) програмними засобами Реєстру на підставі медичного висновку про тимчасову непрацездатність, і зареєстрованим за єдиним реєстраційним номером листка непрацездатності у Реєстрі.

Із законодавства у сфері соціального забезпечення [10, 11] вбачається, що форма медичного документу для підтвердження права на отримання допомоги у системі соціального забезпечення різниться від того чи жінка застрахована в системі застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. Якщо так, то підставою для надання допомоги є листок непрацездатності. Якщо ж ні, то для отримання допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами потрібна форма № 147/о «Довідка для призначення і виплати державної допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам, які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування», яка видається загалом у 30 тижнів вагітності. [12]

Зазначимо, що законодавством [13] передбачено також видання довідки довільної форми, що підтверджує факт тимчасової непрацездатності, у разі якщо особа самостійно звернулися за консультаційною допомогою. Проте цей документ не є підставою для формування медичного висновку про тимчасову непрацездатність. У ст. 17 Закону України «Про відпустки» від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР передбачено, що відпустка по вагітності та пологах надається на підставі медичного висновку. [14]. Згадки у положенні про листок непрацездатності немає. Мова йде про медичний висновок категорії «Вагітність та пологи», у період від початку 30 тижня вагітності. [15].

Але немає жодної норми, яка б містила положення щодо підстав набуття статусу вагітної жінки, адже вагітність настає значно раніше ніж термін реалізації права на відповідну відпустку.

Важливо зазначати, що в умовах воєнного стану продовжувалася цифровізація первинно-облікової документації і були змінені правила ведення медичних записів. В первинній редакції Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19.10.2017 р. № 2168-VIII, яка зараз є нечинною, медичними записами визнавалася інформація щодо медичного обслуговування пацієнта або його результатів, викладена в уніфікованій формі відповідно до вимог, встановлених законодавством. [16].

З введенням Реєстру медичних записів в електронній системі охорони здоров'я постає питання про вагомість власне електронної форми таких записів. Зі змінами, які відбулися у березні 2023 року внесення медичних записів є обов'язковим. Умовою внесення є наявність відповідної технічної можливості в електронній системі охорони здоров'я. [17]. У Порядку ведення Реєстру медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я, затвердженим цим ж актом [17] у п. 16 зазначено, що **сукупність всіх записів про пацієнта в Реєстрі складає електронну медичну карту пацієнта**. Відповідно до вимог п. 18 суб'єкти господарювання зобов'язані забезпечити внесення медичних записів під час медичного обслуговування пацієнта в день надання таких послуг. А якщо медичне обслуговування здійснюється не за місцем провадження господарської діяльності з медичної практики - не пізніше наступного робочого дня з дня надання послуги. Зі змісту п. 26 цього акту можна зробити висновок, що інформація про наявність вагітності є частиною зведеною медичною інформацією про пацієнта.

Загалом до переліку осіб, які мають право на ознайомлення з інформацією, що є в Реєстрі медичних записів, записів про направлення та рецептів, окрім відповідних уповноважених осіб та медичних працівників внесено також пацієнта (його законного представника) щодо записів про себе (про пацієнта, законним представником якого він є) та особу, яким пацієнт надав згоду на доступ до його даних у Реєстрі. (зі змісту п. 24 цього акту). Відтак можна зробити висновок, що роботодавець не належить до таких суб'єктів. [17]

Пацієнту гарантується доступ до цієї інформації на підставі п. 21 Порядку ведення Реєстру медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я. Його прохання (чи його законного представника) є підставою для надання медичним працівником з правом доступу до відповідних даних в системі витяг з Реєстру з дотриманням вимог Закону України «Про захист персональних даних». Під витягом з реєстру розуміють документ у паперовій або електронній формі, що формується медичним працівником, який має права доступу до відповідних даних системи, за заданими ним критеріями та містить інформацію про пацієнта з системи. (п. 7 цього акту). [17]

З огляду на проаналізовані нормативно-правові акти, які забезпечують електронний документообіг у сфері охорони здоров'я можна підсумувати, що інформація про наявність вагітності є частиною медичної документації, яка вноситься в Реєстр медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я. Оскільки роботодавець немає доступу до такого Реєстру, то він може отримати її у паперовій чи електронній формі як витяг з реєстру тільки через працівницю. Відтак характеристика медичного висновку про наявність вагітності підводить нас до витягу з реєстру, що містить таку інформацію, внесену медичним працівником в день надання відповідної медичної послуги.

Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.08.2022 р. № 1437 було затверджено Стандарти медичної допомоги «Нормальна вагітність». У ньому визначено три медичні документи, які супроводжуються результати медичного обстеження жінки. [18] Однак із законодавства України [19] можна зробити висновок, що ці документи містять інформацію про перебіг вагітності і не можуть вважатися медичним висновком, що підтверджує тільки сам факт вагітності. За своїм змістом, як видається, медичний висновок, що підтверджує стан вагітності можна було б теж віднести до електронних документів, що формується на підставі медичних записів в електронній системі охорони здоров'я та містить висновок лікаря за результатами медичного обстеження жінки, що засвідчує факт вагітності.

Висновки. Листок непрацездатності, довідка для призначення і виплати державної допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам, які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування та медичний висновок категорії «Вагітність та пологи» є документами, що підтверджують право вагітної жінки на надання соціального забезпечення та трудових прав і гарантій у зв'язку з вагітністю та пологами. Надання медичної довідки, яка засвідчує факт майбутнього материнства є міжнародною нормою, що є частиною національного законодавства і передбачена положеннями Конвенції про охорону материнства (переглянута в 1952 році) № 103. Однак немає жодної вимоги щодо інформування працівницею роботодавця про свій стан вагітності. Вважаємо, що введення електронної системи обігу медичної документації буди сприяти законодавчому закріпленню положення, що жінка вважається вагітною працівницею після подання роботодавцю медичного висновку про наявність вагітності, тобто витягу з Реєстру медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ветухова І.А. Особливості правового регулювання праці жінок, які поєднують роботу з материнством, та його подальше вдосконалення: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Х., 2001. 13 с.
2. Андріїв В. Жінки і ринок праці: деякі гендерні аспекти. Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 20-21 листопада, 2000 р., Київ. К., 2001. С. 174–177.
3. Лаврінчук І.П. Трудове законодавство України. Гендерна експертиза. К.: Логос, 2001. 70 с.
4. Salladarre, Frederic; Hlaimi, Stephane. «Women and Part-Time Work in Europe.» International Labour Review, Vol. 153, Issue 2 (June 2014) : 293–310.
5. Silvana Sciarra, Paul Davies and Mark Freedland, eds., Employment Policy and the Regulation of Part-time Work in the European Union: A Comparative Analysis. New York : Cambridge University Press, 2004.
6. Mark Freedland, Alan Bogg, David Cabrelli, Hugh Collins, Nicola Countouris, A.C.L. Davies, Simon Deakin, and Jeremias Prassl. The contract of employment. Oxford University Press. 2016.
7. Конвенція про охорону материнства (переглянута в 1952 році) № 103 від 28.06.1952 р. № 103 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 993_122?find=1&text=%D0%B2%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%82#w1_7.
8. Директива Ради № 92/85/ЄЕС від 19.10.2021 р. про встановлення заходів із заохочення поліпшення безпеки та гігієни праці вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, чи годувальниць (десята окрема Директива у значенні статті 16(1) Директиви № 89/391/ЄЕС). URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---lab_admin/documents/genericdocument/wcms_749613.pdf.
9. Деякі питання організації ведення Електронного реєстру листків непрацездатності та надання інформації з нього : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 № 328 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/328-2019-%D0%BF#n12.
10. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text.
11. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 № 2811-

XII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text.
12. Про затвердження форм облікової документації щодо призначення державної допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам, які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, та інструкцій щодо їх заповнення : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 18.03.2002 р. № 93 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0346-02#Text.
13. Порядок організації експертизи тимчасової втрати працездатності : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01.06.2021 р. № 1066 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0731-21?find=1&text=%D0%B2%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%82%D0%BD#w1_1.
14. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text.
15. Деякі питання формування медичних висновків про тимчасову непрацездатність : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01.06.2021 р. № 1066 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0728-21#Text.
16. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 р. № 2168-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text.
17. Деякі питання ведення Реєстру медичних записів, записів про направлення та рецептів в електронній системі охорони здоров'я : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 28.02.2020 р. № 587 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0236-20?find=1&text=%D0% B7%D0%B0%D0%BF%D0% B8%D1%81#Text.
18. Про затвердження Стандартів медичної допомоги «Нормальна вагітність» : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.08.2022 р. № 1437 URL: https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-09082022--1437-pro-zatverdzhennja-standartiv-medichnoi-dopomogi-normalna-vagitnist\.
19. Про затвердження форм первинної облікової документації та Інструкцій щодо їх заповнення, що використовуються у закладах охорони здоров'я незалежно від форми власності та підпорядкування : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 14.02.2012 р. № 110 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0661-12#Text.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.37

ЧЛЕНИ СІМ'Ї ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ: ДЕЯКІ ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Пилипенко П.Д.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри соціального права
Львівського національного університету імені Івана Франка

Гірник О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціального права
Львівського національного університету імені Івана Франка

Пилипенко П.Д., Гірник О.О. Члени сім'ї військовослужбовця як суб'єкт права на соціальний захист: деякі практичні проблеми законодавчого регулювання.

У статті з'ясовано деякі недоліки законодавчого визначення поняття «члени сім'ї» військовослужбовців або прирівняних до них осіб як суб'єктів права на соціальний захист. Критично проаналізовано норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» з цих питань. На підставі вивчення судової практики з питань позбавлення або обмеження права на соціальний захист членів сім'ї як отримувачів забезпечення відповідного виду, зроблено висновок про потребу внесення змін у соціальне законодавство. Запропоновано конкретизувати правила ст. 3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо підстав та їхнього взаємозв'язку із виникненням чи обмеженням права членів сім'ї військовослужбовця на соціальний захист, а також процедури підтвердження та фіксації. Наголошено на неоднорідності правових підстав виникнення правосуб'єктності членів сім'ї військовослужбовців у сфері соціального захисту, що не сприяє єдності правозастосовної практики. З'ясовано питання, пов'язані із встановленням юридичних фактів приналежності до членів сім'ї військовослужбовців. Доведено, що непослідовне вживання терміну «член сім'ї військовослужбовця» в межах одного нормативного акту та невизначеність змісту цього поняття створюють підґрунтя для дискримінації окремих осіб щодо встановлення правового статусу "член сім'ї військовослужбовця" та соціальної несправедливості у цій сфері правовідносин. З'ясовано значення юридичного факту утриманства для визначення статусу особи як члена сім'ї військовослужбовця. Наведено приклади невідповідності положень підзаконних нормативно-правових актів нормам законів. Підсумовано, що визначення суб'єктів права на соціальний захист, зокрема членів сім'ї як отримувача соціального забезпечення, а також передумов їхньої правосуб'єктності з урахуванням засад п.п. 1, 6 ст. 92 Конституції України, повинно бути лише у законах як нормативно-правових актах вищої юридичної сили.

Ключові слова: соціальний захист, отримувач соціального забезпечення, члени сім'ї, юридичний механізм забезпечення права, соціальне житло, пільги, військовослужбовець, особи, прирівняні до військовослужбовців, соціальне законодавство.

Pylypenko P., Hirnyk O. Military serviceman's family members as a subject of the right to social protection: some practical problems of legislative regulation.

The article clarifies some disadvantages of the legislative definition of the concept of «family members» of military personnel or persons equated to them as subjects of the right to social protection. The norms of the Law of Ukraine «On social and legal protection of military personnel and members of their families» on these issues have been critically analysed. Based on the study of judicial practice on the issue of deprivation or limitation of the right to social protection of family members as recipients of the appropriate type of support, a conclusion was made about the need to make changes to the social legislation. It is proposed to specify the rules of Art. 3 of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families» regarding the grounds and their interrelation with the emergence or limitation of the right of family members of a serviceman to social protection, as

well as confirmation and fixation procedures. The heterogeneity of legal grounds for the emergence of legal personality of family members of military personnel in the area of social protection has been emphasized, which does not contribute to the unity of law enforcement practice. Issues related to the establishment of legal facts of belonging to family members of military personnel have been clarified. It has been proven that the inconsistent usage of the term «family member of a military serviceman» within the framework of one regulatory act and the uncertainty of the meaning of this concept create grounds for discrimination of individuals regarding the establishment of the legal status of «family member of a military serviceman» and social injustice in this area of legal relations. The significance of the legal fact of dependency for determining the status of a person as a member of a military serviceman's family has been clarified. Examples of inconsistency of the provisions of subordinate legal acts with the norms of laws are given. It is summarized that the definition of the subjects of the right to social protection, particularly family members as recipients of social security, as well as the preconditions of their legal personality, taking into account the principles of para. 1, 6 Art. 92 of the Constitution of Ukraine, shall be only in laws as regulatory acts of higher legal force.

Key words: social protection, recipient of social security, family members, legal mechanism for ensuring the right, social housing, benefits, military personnel, persons treated as military personnel, social legislation.

Постановка проблеми. Суб'єктами права на спеціальний соціальний захист та гарантії, пов'язані із статусом військовослужбовців чи інших, прирівняних до них осіб, також є члени їхніх сімей. Про це свідчать норми таких Законів України, як: «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [Непослідовне вживання терміну «член сім'ї військовослужбовця», навіть в межах одного нормативного акту та невизначеність змісту цього поняття, створюють підґрунтя для дискримінації окремих членів сім'ї та соціальної несправедливості як однієї з основних засад права соціального забезпечення. На цьому наголошував Європейський Суд з прав людини, розглядаючи справу Шальк і Копф проти Австрії. Суд звертає увагу, що різні підходи до таких осіб є дискримінаційними, якщо вони не мають об'єктивного та розумного обґрунтування. Іншими словами, якщо вони не переслідують законну мету або якщо немає розумної співмірності між використовуваними засобами та метою, яку вони мають бути досягнуті [12].

Дискримінаційний аспект у законодавчому регулюванні визначення суб'єктів права у сфері соціального захисту військовослужбовців був висвітлений у наукових статтях. Зокрема О.О. Пономаренко та О.О. Коваленко, досліджуючи право на соціальний захист членів сім'ї поліцейського, звертають увагу, що здійснення цими суб'єктами свого права залежить від чіткого закріплення в законі осіб, які належать до членів сім'ї. Водночас, наголошують, що діяльність держави з цього питання має бути об'єктивно обумовленою. А відсутність у переліку членів сім'ї хоча б однієї категорії осіб, згідно з аргументами вчених, є позбавленням права на соціальний захист цих суб'єктів за певною ознакою, що необхідно розглядати як дискримінацію [2, с. 222].

Конституційний Суд України надав офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» в контексті п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [11]. Зокрема, у рішенні від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») суд визначив правові характеристики поняття члена сім'ї військовослужбовця. Наголошено, що такими є особи, які перебувають із суб'єктом права на пільги щодо оплати користування житлом і комунальними послугами у правовідносинах, природа яких визначається: кровними/родинними зв'язками або шлюбними відносинами; постійним проживанням з військовослужбовцем; веденням з ним спільного господарства. І зазначені ознаки як правові умови-вимоги застосовуються диференційовано у конкретному визначенні членів сім'ї, які мають право на пільги. Відповідно до юридичного висновку Конституційного Суду України членами сім'ї військовослужбовця можуть бути визнані й інші особи, не лише його/її близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), але й інші родичі або особи, які не перебувають з військовослужбовцем, у безпосередніх родинних зв'язках (для прикладу, неповнорідні брати, сестри; зять, невістка; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші), але умовою цьому є наявність факту постійного проживання і ведення з ним спільного господарства [13].

Під час офіційного тлумачення поняття «член сім'ї військовослужбовця» у рішенні від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 опирався на основні ознаки, визначені ст. 3 СК України: спільне проживання, пов'язаність спільним побутом та наявність взаємних прав і обов'язків [16]. Схожий підхід сформульовано у науковій літературі. Зокрема, О.Є. Луценко вважає, що для визнання наявності статусу «член сім'ї військовослужбовця» достатньо наявності хоча б однієї із трьох умов: (1) кровні (родинні) зв'язки або шлюбні відносини з військовослужбовцем; (2) постійне проживання з військовослужбовцем; (3) ведення з військовос-

лужбовцем спільного господарства [1, с. 340]. З огляду на змістовні характеристики досліджуваного поняття у законодавстві щодо правовідносин забезпечення членів сім'ї військовослужбовця соціальним житлом, вважаємо, що обраний Конституційним Судом України метод аргументації для визначення універсальних ознак є не коректним. Законодавство України, що регулює надання інших видів соціального захисту (для прикладу, пенсійне забезпечення) пов'язує членів сім'ї з базовим отримувачем соціального забезпечення взаємними правами та обов'язками. Для прикладу, відповідно до ч. 4 ст. 16^1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» право на отримання одноразової грошової допомоги на випадок смерті військовослужбовця мають внуки загиблої (померлої) особи, якщо на момент її загибелі (смерті) їхні батьки загинули (померли) [11]. Не зважаючи на те, що дана категорія громадян є другою у чергах спорідненння, закон визначає її потенційним отримувачем допомоги. Визначальним є лише факт відсутності інших осіб (умовою є смерть чи загибель її батьків), наділених обов'язками їх утримувати. Аналогічною є ситуація із правами батьків на отримання одноразової допомоги. Умовою є факт, що вони не були позбавлені батьківських прав щодо військовослужбовця. Тому, окрім кровного спорідненння, обов'язковою умовою є наявність у батьків та військовослужбовця взаємних прав та обов'язків.

Право на отримання пенсії через втрату годувальника безпосередньо залежить від факту перебування особи, яка претендує на даний вид пенсії, на утриманні померлого чи загиблого військовослужбовця. Частина 1 ст. 30 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» закріплює відповідне право за непрацездатними членами сім'ї військовослужбовця, які перебували на його утриманні [9]. Разом з тим, застосовувати конструкцію «член сім'ї військовослужбовця, який перебуває на його утриманні» як універсальну конструкцію в системі соціального захисту таких осіб вважаємо недоречною. Факт перебування на утриманні має бути доведений та встановлений, що може призвести чи численних порушень та зловживань у процесі призначення соціального захисту потенційним отримувачам. Ба більше, закон не завжди наділяє правом на соціальний захист лише тих осіб, які на момент виникнення потреби у соціальному захисті, перебували на утриманні, приклад чого було наведено вище. Правоможними є також особи, які мають потребу в утриманстві, однак даний факт не відбувся (внуки).

Для отримання пільг, гарантій чи інших компенсацій на підставі ст. 14 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» потенційні отримувачі повинні отримати документ, що засвідчує їхній статус – посвідчення [11]. Порядок видачі посвідчень врегульовано постановою Кабінету Міністрів України від 28 травня 1993 р. № 379 «Про посвідчення членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли) чи пропали безвісти під час проходження військової служби» (далі – постанова № 379) [10]. Аналізуючи положення постанови № 379, вважаємо, що підзаконний нормативно-правовий акт звужує коло осіб, які можуть претендувати на отримання пільг, гарантій та інших компенсацій, передбачених ст. 14 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Відповідно до п. 4 посвідчення видають батькам, одному з подружжя у разі, коли вона/він не перебуває у іншому шлюбі, дітям, які не досягли повноліття, або повнолітнім дітям – особам з інвалідністю з дитинства військовослужбовців, які загинули (померли) чи пропали безвісти (чи за рішенням суду визнані безвісно відсутніми) під час проходження військової служби. Оскільки передумовою отримання пільг, гарантій та компенсацій є наявність посвідчень, то їхня відсутність позбавляє можливості інших осіб, які належать до членів сім'ї, однак, не зазначені у наведеному переліку постанови №379, реалізувати свої законні права. Отримати "статусне" посвідчення можуть лише батьки, дружина/чоловік та діти загиблого (померлого) військовослужбовця, тож лише вони стають отримувачами соціального забезпечення на підставі ст. 14 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Відтак, вбачаємо диференційований підхід до визначення кола суб'єктів, які належать до членів сім'ї військовослужбовців та обмеження частини з них у правах, гарантованих соціальним законодавством. Невідповідність положень постанови № 379 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» призводить до звуження кола осіб, які вправі набути статус «член сім'ї військовослужбовця» та набути прав у сфері їхнього спеціального соціального захисту. З урахуванням юридичної сили названих вище нормативно-правових актів назріла потреба внести зміни до постанови № 379 з метою синхронізації її положень із нормами Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей».

Висновки. Норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», які визначають поняття «члени сім'ї військовослужбовців» в контексті позначення їх як суб'єктів права на такі види захисту, потребують реформування. Частину 1 ст. 3 зазначеного закону пропонуємо доповнити пунктом 5, де додатково визначити: «Сфера дії цього закону поширюється на членів сім'ї осіб,

передбачених у п. 1–4 ч. 1 ст. 3, які перебувають у родинних чи сімейних відносинах, зокрема тих, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або перебували в іншому шлюбі, за умови, що факт проживання однією сім'єю встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили, а також, що такі особи пов'язані взаємними правами та обов'язками або потреба у цьому об'єктивно зумовлена складними життєвими обставинами».

Визначення суб'єктів права на соціальний захист, зокрема членів сім'ї як отримувача соціального забезпечення, а також передумов їхньої правосуб'єктності з урахуванням засад п.п. 1, 6 ст. 92 Конституції України повинно бути лише у законах як нормативно-правових актах вищої юридичної сили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Луценко О.Є. Правові нюанси реалізації членами сімей військовослужбовців права на житлово-комунальні пільги. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Випуск 81: частина 1. С. 337–342. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/ uploads/2024/03/56.pdf.
2. Пономаренко О.О., Коваленко О.О. Соціальний захист осіб із сімейними обов'язками, які є поліцейськими: проблеми визначення суб'єктів на соціальний захист. Право. UA. 2023, № 1. С. 219–225. URL: http://pravo.unescosocio.in.ua/archive/ 2023-1.https://pravo.unesco-socio.in.ua/wpcontent/uploads/archive/Pravo-ua-2023-1/Pravo_ua_2023_ 1_219.pdf.
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2024 року у справі № 560/17953/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116512563.
4. Постанова Верховного Суду від 11 квітня 2023 року у справі № 160/2379/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110187604.
5. Постанова Верховного Суду від 26 січня 2023 року у справі № 825/1503/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108641251.
6. Про внесення змін до деяких законів України з питань соціального захисту військовослужбовців: закон України № 5040-VI від 04 липня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 5040-17#n22.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги: закон України від 9 грудня 2023 р. № 3515–IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3515-20#Text.
8. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-**V**III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 27.02.2023).
9. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 р. № 2262-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text (дата звернення: 27.02.2023).
10. Про посвідчення членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли) чи пропали безвісти під час проходження військової служби: постанова Кабінету Міністрів України від 28 травня 1993 р. № 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379-93-%D0%BF#Text.
11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#n176.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Шальк і Копф проти Австрії (Schalk and Kopf v. Austria) від 24 червня 2010 р. у справі № 30141/04. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-117402%22]}.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»): Рішення Конституційного Суду України від 03.06.1999 р. № 5-рп/99. *Офіційний вісник України.* 1999. № 24. Ст. 1122.
14. Розгон О.В. Поняття «родич», «член сім'ї» та суміжні з ними категорії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2014. № 1106. Серія «Право». Випуск 17. С. 14–117. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/1203/979.
15. Синчук С.М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 422 с.
16. Сімейний кодекс України від 25.06.2005 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 21-22. ст. 135.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.38

ЩОДО ОБОВ'ЯЗКУ РОБОТОДАВЦЯ НАДАТИ ІНФОРМАЦІЮ ПРО УМОВИ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКУ

Тихонович О.Ю.,
доктор філософії права,
докторант кафедри трудового права
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Тихонович О.Ю. Щодо обов'язку роботодавця надати інформацію про умови праці працівнику.

Сьогодні особливого значення набувають питання щодо безпечних та здорових умов праці для працівників на підприємствах. Оскільки зростаюча економічна криза та як наслідок нестаток коштів у підприємств, недостатня увага до цієї проблеми з боку керівництва підприємств, війна в країні призводять до того, що значна частина трудівників працює у шкідливих або важких умовах. І як наслідок, втрачання трудового потенціалу, як на рівні підприємств, так і на рівні держави в цілому, що супроводжується значними фінансовими та соціально-економічними втратами. Тому проблема покращення умов праці для будь-якого підприємства є надзвичайно актуальною. Тому *метою* даної роботи є дослідження умов праці, зокрема право працівників на інформацію від роботодавця про умови праці на підприємстві, установі, організації. Підсумовуючи викладене зазначено про важливість інформації як для роботодавця, так і працівників, адже завдяки їй збільшується обсяг виробництва, удосконалюється продукція, матеріали, технологічне обладнання, розширюються зовнішні й внутрішні зв'язки підприємства. Особливо важливим є отримання інформації працівниками від роботодавця про умови праці на підприємствах, оскільки умови праці – це все, що впливає на стан здоров'я й працездатність працівника. Це і робоче місце, і стан технологічних процесів, устаткування й інших засобів виробництва, і стан засобів колективного та індивідуального захисту, і санітарно-побутові умови. І для того, щоб забезпечити працівникам кращий захист від можливих порушень їхніх прав і створити більш прозорий ринок праці на сьогодні з урахуванням положень Директиви (ЄС) 2019/1152 про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі було дещо розширено й деталізовано перелік інформації, з якою роботодавець зобов'язаний ознайомити працівників, особливо інформації про безпечні та здорові умови праці. Переконані внесені зміни є перспективним кроком на шляху України до членства в ЄС, свідчить про вдосконалення законодавчої бази у сфері трудових відносин, а також гармонізацію з правом Європейською Союзу.

Ключові слова: умови праці, безпека праці, здоров'я, інформація, працівник, роботодавець, держава, міжнародно-правові документи, національне законодавство.

Tykhonovych O.Y. Regarding the employer's obligation to provide information about working conditions to the employee.

Today, issues regarding safe and healthy working conditions for employees at enterprises are gaining special importance. Since the growing economic crisis and as a result lack of funds in enterprises, insufficient attention to this problem on the part of the management of enterprises, the war in the country lead to the fact that a large part of workers work in harmful or difficult conditions. And as a result, the loss of labor potential, both at the level of enterprises and at the level of the state as a whole, which is accompanied by significant financial and socio-economic losses. Therefore, the problem of improving working conditions for any enterprise is extremely urgent. Therefore, the purpose of this work is to study working conditions, in particular, the right of employees to information from the employer about working conditions at the enterprise, institution, or organization. Summarizing what has been said, the importance of information for both the employer and the employees is indicated, because thanks to it, the volume of production increases, products, materials, technological equipment are improved, and external and internal relations of the enterprise are expanded. It is especially important for employees to receive information from the employer about working conditions at enterprises, since working conditions are everything that affects the state of health and working capacity of an employee. This is the workplace, and the state of technological processes, equipment and other means of production, and the state of

means of collective and individual protection, and sanitary and household conditions. And in order to provide employees with better protection against possible violations of their rights and to create a more transparent labor market today, taking into account the provisions of Directive (EU) 2019/1152 on transparent and predictable working conditions in the European Union, the list of information was slightly expanded and detailed, with with which the employer is obliged to familiarize the employees, especially information about safe and healthy working conditions. Convinced that the changes made are a promising step on Ukraine's path to EU membership, they indicate the improvement of the legislative framework in the field of labor relations, as well as harmonization with the law of the European Union.

Key words: working conditions, occupational safety, health, information, employee, employer, state, international legal documents, national legislation.

Постановка проблеми. З огляду на формування в Україні громадянського суспільства, імплементацію концепції «відкритості» влади та інші суспільно-політичні процеси сучасності, неабиякого значення набуває проблема реалізації права громадян на інформацію. Гарантоване Конституцією України (статті 17, 31, 32, 34, 50, 92) право на інформацію стає дедалі важливим елементом функціонування демократичного суспільства, адже процес розбудови правової держави в Україні безпосередньо пов'язаний із додержанням та належною реалізацією гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та громадянина, зокрема, їх права на інформацію [1, с. 61], у тому числі права працівників на інформацію від роботодавця про умови праці, від яких залежить ефективність використання робочої сили та якісні показники трудових ресурсів. Водночас несприятливі умови праці є одним із чинників, що негативно впливає на ринок праці та загострює соціальну напругу в суспільстві.

Особливо сьогодні, коли країна знаходиться у стані війни про російського агресора, спостерігається загострення проблем в сфері організації нормальних умов праці. Зростаюча економічна криза та як наслідок нестаток коштів у підприємств, недостатня увага до цієї проблеми з боку керівництва підприємств призводять до того, що значна частина трудівників працює у шкідливих або важких умовах. І як наслідок, втрачання трудового потенціалу, як на рівні підприємств, так і на рівні держави в цілому, що супроводжується значними фінансовими та соціально-економічними втратами. Тому проблема покращення умов праці для будь-якого підприємства є надзвичайно актуальною.

Тому **метою** даної роботи є дослідження умов праці, зокрема право працівників на інформацію від роботодавця про умови праці.

Стан опрацювання. Багато наукових робіт присвячено цій тематиці, зокрема вагомий внесок у розв'язанні досліджуваного питання зробили Л.П. Амелічева, С.Я. Вавженчук, С.В. Венедиктов, С.В. Вишновецька, Н.Д. Гетьманцева, О.Ю. Дрозд, Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, Л.П. Керб, В.Л. Костюк, І.П. Лаврінчук, К.Ю. Мельник, Н.О. Мельничук, О.М. Обушенко, Є.Ю. Подорожній, Д.І. Сіроха, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглядати право працівників на інформацію від роботодавця про умови праці коротко зупинимося на тлумаченні поняття «інформація». Так, згідно Закону України «Про інформацію» [1] інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді; Закону України «Про захист економічної конкуренції» [2] інформація – це відомості в будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органіграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості. Як бачимо, у законодавстві України існують різноманітні визначення поняття «інформація», до яких відносять також терміни «відомості», «дані», «пояснення».

Дослідження ж наукових праць з питань інформаційно-правової доктрини дають можливість вести мову про те, що більшість науковців дублюють законодавче визначення «інформація» через поняття «відомості», «дані». Зокрема, термін «інформація» у своєму значенні зводиться до таких категорій: 1) інформація – це дані, які можуть зберігатися в будь-якому вигляді чи формі; 2) інформація є об'єктом цивільних прав і відноситься до категорії нематеріальних благ; 3) інформація – це відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, державі та в життєдіяльності окремих осіб; 4) інформація – це відомості, які є документованими або публічно оголошеними в установленому законодавством порядку.

Одним зі значимих прав працівників є право на інформацію від роботодавця про умови праці, які формуються під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Якщо перші визначаються станом виробничого середовища, який залежить від технології й організації робіт, ергономічних характеристик робочого місця тощо, то другі – значною мірою впливом навколишнього

оточуючого виробництво природного середовища, яке, у свою чергу, залежить від техногенних і природних умов.

Наразі на порядку денному доволі гостро стоїть проблема поліпшення умов праці й удосконалення їх організації та полягає у вирішенні найбільш значних питань управління виробництвом на державному, регіональному й галузевому рівнях, удосконалення системи планування й стимулювання як необхідної центральної ланки управління, підвищення наукового забезпечення робіт з формування, поліпшення умов та охорони праці, їх удосконалення та ін. Зокрема, умови праці на виробництвах вимагають сьогодні планомірних і докорінних змін, оновлення, оскільки існує всезагальна заінтересованість у сприятливих умовах праці як основного чинника зберігання здоров'я й забезпечення економічності виробництва – найважливіших складників умов життєдіяльності людини. Іншими словами, за сучасних умов подальше покращення умов трудової діяльності, здійснення останньої у взаємозв'язку із забезпеченням ефективності виробництва є об'єктивною потребою, що ґрунтується на сучасному рівні соціально-економічного розвитку соціуму. Роль соціальної й економічної необхідності забезпечення здорових умов праці стає все вагомішою, а можливості для цього в силу зростання економічного потенціалу виробництва всереальнішими, результатом чого стане підвищення життєвого рівня населення, вдосконалення методів і практики управління [3, с. 10, 19].

Під умовами праці у наукових джерелах пропонують розуміти сукупність соціальних і виробничих чинників, за яких відбувається трудова діяльність працівника на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи та які впливають на його здоров'я і працездатність. До чинників соціальних відносять розмір оплати праці, тривалість робочого часу, часу відпустки та інші умови праці; до виробничих – технічні, санітарно-гігієнічні, виробничо-побутові та інші умови. Умови праці встановлюються законодавчими актами про працю, угодами, колективними договорами, а також угодами сторін трудового договору. Ці умови оцінюються згідно з робочим середовищем на робочих місцях, характером роботи, режимами роботи й відпочинку і відповідають вимогам, установленим трудовим законодавством у сфері охорони праці трудівників [4, с. 41]. Відповідно до Державних санітарних норм і правил «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу» від 08.04.2014 № 248 [5] умови праці – сукупність факторів виробничого середовища і трудового процесу, що впливають на здоров'я і працездатність людини під час виконання нею трудових обов'язків. Майже таке визначення містить і ст. 122 проєкту Трудового кодексу України [6]: умови праці – це сукупність факторів виробничого середовища і трудового процесу, що впливають на виконання працівником трудових обов'язків, на його працездатність і здоров'я.

На офіційному сайті Державної служби України з питань праці зазначено, що умови праці – це все, що впливає на стан здоров'я й працездатність працівника. Це робоче місце, стан технологічних процесів, устаткування й інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, санітарно-побутові умови. Умови праці безпечні, якщо вплив на працівника небезпечних і шкідливих виробничих чинників усунено або їхнє значення не перевищує гранично допустимих рівнів. Повну відповідальність за забезпечення належних, безпечних і здорових умов праці несе роботодавець і робить це власним коштом [7].

До основних юридично значимих видів умов праці, як зазначає О.О. Лакіза, належать нормальні, здорові, безпечні, важкі та шкідливі [4, с. 44]. З точки зору безпеки для життя і здоров'я працюючої людини, умови праці класифікують за двома групами, а саме: пов'язані з характером виробництва, до яких варто віднести важкі, шкідливі та небезпечні умови праці; за ступенем виконання роботодавцем обов'язків з охорони праці на виробництві поділяються на здорові, безпечні й належні (нормальні, оптимальні) умови праці [8, с. 40].

Кодекс законів про працю України, Закон України «Про охорону праці» передбачають цілий ряд гарантій прав громадян на охорону праці як при укладенні трудового договору, так і під час роботи на підприємстві. Зокрема, ст. 29 КЗпП [9], ст. 5 Закону «Про охорону праці» [10] визначено, що до початку роботи за укладеним трудовим договором власник або уповноважений ним орган зобов'язаний роз'яснити працівникові його права й обов'язки та поінформувати під розписку про умови праці, наявність на робочому місці, де він буде працювати, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до чинного законодавства і колективного договору. Тобто, як слідує з наведених норм, роботодавець до початку роботи зобов'язаний поінформувати працівника про умови праці.

На сьогоднішній день, з урахувань положень Директиви (ЄС) 2019/1152 про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі [11], мета якої – забезпечити працівникам покращений захист від можливих порушень їхніх прав і створити більш прозорий ринок праці,

враховуючи розвиток нових форм роботи, який призвів до збільшення кількості різних типів трудових відносин, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 [12] було дещо розширено й деталізовано перелік інформації, з якою роботодавець зобов'язаний ознайомити працівника до початку роботи. Так, інформування відбувається в узгоджений із працівником спосіб. Лише про наявність на робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, а також про право на пільги і компенсації за роботу в таких умовах інформування повинно відбуватися під підпис. У зв'язку зі специфікою дистанційної роботи, укладення трудового договору про дистанційну роботу не передбачає інформування працівника про робоче місце, наявність на робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, проходження загального інструктажу з охорони праці, виробничої санітарії, гігієни праці та протипожежної охорони. Натомість при укладенні трудового договору про дистанційну роботу на роботодавця покладається обов'язок систематичного проведення інструктажу (навчання) працівника з питань охорони праці та протипожежної безпеки в межах використання таким працівником обладнання та засобів, рекомендованих або наданих роботодавцем.

Указаним Законом були внесені відповідні зміни також у Кодекс законів про працю України. Зокрема, статтю 23 доповнено новою частиною в наступній редакції: «Роботодавець зобов'язаний інформувати працівників, які працюють за строковим трудовим договором, про вакансії, що відповідають їх кваліфікації та передбачають можливість укладення безстрокового трудового договору, а також забезпечувати рівні можливості таких працівників для його укладення». Тобто відповідним положенням вводяться додаткові гарантії щодо забезпечення для працівників, які працюють за строковим трудовим договором, інформацією про можливість працевлаштування на невизначений строк. Роботодавець може здійснювати таке інформування у визначений ним спосіб, зокрема, шляхом особистого ознайомлення працівника, розсилки на електронну пошту, розміщення інформації в загальнодоступних місцях на підприємстві, установі, організації тощо.

Разом з тим, статтю 29 Кодексу взагалі було викладено в новій редакції, за якою: «До початку роботи роботодавець зобов'язаний в узгоджений з працівником спосіб поінформувати працівника про: 1) місце роботи (інформація про роботодавця, у тому числі його місцезнаходження), трудову функцію, яку зобов'язується виконувати працівник (посада та перелік посадових обов'язків), а також про дату початку виконання роботи; 2) визначене робоче місце, забезпечення необхідними для роботи засобами; 3) права і обов'язки, умови праці; 4) наявність на робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, право на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору – під підпис; 5) правила внутрішнього трудового розпорядку або умови встановлення режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку, а також про положення колективного договору (у разі його укладення); 6) проходження інструктажу з охорони праці, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони; 7) організацію професійного навчання працівників (якщо таке навчання передбачено); 8) тривалість щорічної відпустки, умови та розмір оплати праці; 9) процедуру та встановлені цим Кодексом строки попередження про припинення трудового договору, яких повинні дотримуватися працівник і роботодавець». Як бачимо, дана норма також передбачає імплементацію норм Директиви (ЄС) 2019/1152 Європейського Парламенту і Ради про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі для забезпечення отримання працівником повної інформації про умови трудових відносин.

Висновок. Підсумовуючи викладене слід зазначити, про важливість інформації як для роботодавця, так і працівників, адже завдяки їй збільшується обсяг виробництва, удосконалюється продукція, матеріали, технологічне обладнання, розширюються зовнішні й внутрішні зв'язки підприємства. особливо важливим є отримання інформації працівниками від роботодавця про умови праці, оскільки умови праці – це все, що впливає на стан здоров'я й працездатність працівника. Це і робоче місце, і стан технологічних процесів, устаткування й інших засобів виробництва, і стан засобів колективного та індивідуального захисту, і санітарно-побутові умови. І для того, щоб забезпечити працівникам кращий захист від можливих порушень їхніх прав і створити більш прозорий ринок праці на сьогодні з урахуванням положень Директиви (ЄС) 2019/1152 про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі було дещо розширено й деталізовано перелік інформації, з якою роботодавець зобов'язаний ознайомити працівників, особливо інформації про безпечні та здорові умови праці. Переконані внесені зміни є перспективним кроком на шляху України до членства в ЄС, свідчить про вдосконалення законодавчої бази у сфері трудових відносин, а також гармонізацію з правом Європейською Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.
2. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text.
3. Соціально-економічний моніторинг умов праці : навч. посіб. / за заг. ред. О.І. Амоша. Дніпропетровськ ; Донецьк : НГУ, 2010. 263 с.
4. Лакіза О.О. Атестація робосич місць за умовами праці : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2016. 201 с.
5. Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу» : наказ М-ва охорони здоров'я України від 08.04.2014 № 248. *Офіційний вісник України.* 2014. № 41. Ст. 1098.
6. Проєкт Трудового кодексу України від 27.12.2014 № 1658. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.
7. Що таке «умови праці»? URL: https://dsp.gov.ua/podolannia-nelehalnoi-zainiatosti/pamiatka-robotodavtsiu-iak-stvoryty-bezpechni-i-zdorovi-umovy-pratsi/.
8. Шрамко О.В. Право працівника на належні, безпечні та здорові умови праці : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, 2019.
9. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08.
10. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 49. Ст. 668.
11. Директива (ЄС) Європейського парламенту і Ради 2019/1152 про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі від 20.06.2019. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_748901.pdf.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин : Закон України від 01.07.2022 № 2352-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text.

УДК 349.235:[34(477):061.1ЄС]
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.39

ЧАСОВА ТА ПРОСТОРОВА ГНУЧКІСТЬ РОБОЧОГО ЧАСУ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Ткаченко В.С.,
кандидат юридичних наук

Ткаченко В.С. Часова та просторова гнучкість робочого часу в країнах Європейського Союзу.

У статті на підставі зарубіжних напрацювань вивчено зв'язок між задоволеністю робочим часом і балансом між роботою та особистим життям, описано основні причини незадоволеності робочим часом, а також з'ясовано нюанси гнучкості робочого часу і її виміру у країнах ЄС, показано вітчизняній науковій спільноті досягнення зарубіжних колег у вивченні цих питань та презентовано їх результати.

Установлено, що задоволеність робочим часом і балансом між роботою та особистим життям є високою в Європі, однак наявні суттєві відмінності між статтю, віком, режимами соціального забезпечення та характеристиками роботи. Крім того, все ще існують відмінності в основних причинах незадоволеності між статями та режимами соціального забезпечення. Таким чином, докази свідчать про те, що нерівність в умовах праці все ще існує і що, незважаючи на те, що одним із пріоритетів ЄС є баланс між роботою та особистим життям, все ще багато аспектів цього питання слід удосконалювати та досліджувати.

Автор виявив, що часова та просторова гнучкість систематично змінюється в різних країнах. У майбутньому порівняльні дослідження балансу між роботою та особистим життям мають враховувати, що існують режими робочого часу, які певним чином поєднують робочий час і робоче місце, сприятливі для працівників або керовані роботодавцем, і що конкретні комбінації можуть бути більш ефективними у просуванні балансу між роботою та особистим життям.

Акцентовано, що хоча в закордонній практиці існують порівняльні дослідження робочого часу, гнучкості та балансу між роботою та особистим життям, в Україні таких досліджень бракує, тим більше подальші дослідження мають забезпечити більш детальний аналіз, наприклад, часової та просторової гнучкості між різними соціально-економічними групами працівників у країнах ЄС. Опитування використання часу можна використовувати для вивчення фактичних щоденних моделей роботи, а також фактичної просторової гнучкості роботи.

Автор наголошує, що порівняння різних аспектів робочого часу є необхідним, оскільки вони мають різний вплив на баланс роботи та особистого життя. Подальші дослідження повинні, наскільки це можливо, включати різні показники гнучкості. Важливо розуміти, що гнучкість робочого часу та місця включає багато вимірів і, що баланс між роботою та особистим життям забезпечується певною комбінацією гнучкості робочого часу та місця. Тому, намагаючись зрозуміти асоціації просторової та часової гнучкості роботи та особистого життя, важливо осягнути цілісний образ гнучкості.

Ключові слова: робочий час, тривалість роботи, організація процесу праці, гнучкість робочого часу, баланс між роботою та особистим життям, трудові правовідносини, європейське законодавство.

Tkachenko V.S. Time and space flexibility of working time in the countries of the European Union.

Based on foreign studies, the article examines the relationship between satisfaction with working time and the balance between work and personal life, describes the main reasons for dissatisfaction with working time, and also elucidates the nuances of working time flexibility and its measurement in EU countries, shows the domestic scientific community the achievements foreign colleagues in the study of these issues and presented their results.

Satisfaction with working hours and work-life balance is found to be high in Europe, but there are significant differences between gender, age, social security regimes, and job characteristics. Furthermore, there are still differences in the main causes of dissatisfaction between the sexes and welfare regimes. Thus, the evidence suggests that inequalities in working conditions still exist and that, although one of the EU's priorities is work-life balance, there are still many aspects of this issue that need to be improved and researched.

The author found that temporal and spatial flexibility varies systematically in different countries. Future comparative studies of work-life balance should consider that there are working-time regimes that combine working time and the workplace in some way, either employee-friendly or employer-driven and that specific combinations may be more effective in promoting work-life balance. personal life.

It is emphasized that although in foreign practice there are comparative studies of working hours, flexibility, and balance between work and personal life, there is a lack of such studies in Ukraine, all the more so that further studies should provide a more detailed analysis, for example, of temporal and spatial flexibility between different socio-economic groups workers in EU countries. Time-use surveys can be used to examine actual daily work patterns as well as actual spatial flexibility of work.

The author emphasizes that comparing different aspects of working time is necessary because they have different effects on work-life balance. Future studies should, to the extent possible, include different measures of flexibility. It is important to understand that work time and place flexibility include many dimensions and that work-life balance is ensured by a particular combination of work time and place flexibility. Therefore, when trying to understand the associations of spatial and temporal flexibility of work and personal life, it is important to grasp a holistic picture of flexibility.

Key words: working time, duration of work, organization of work process, flexibility of working time, balance between work and private life, labor relations, European legislation.

Постановка проблеми. Економічна глобалізація змінила умови праці та визначення стандартної зайнятості [1, с. 421], традиційні стандартні характеристики зайнятості (регулярний робочий день, стабільність і соціальні стандарти, пов'язані з постійною роботою повний робочий день) втратили значення, як наслідок нинішні тенденції характеризуються гнучкістю ринку праці. Гнучкий ринок праці створив, з одного боку, гнучкі робочі місця, що означає, що немає обмежень на те, як довго, коли та як швидко люди працюють [2, с. 32; 3, с. 626], а з іншого боку, зросла питома вага нестандартних форм зайнятості, що часто пов'язані з низькою заробітною платою та тимчасовими умовами праці. Утім хоча робота нестандартної зайнятості стає популярною, соціальний ритм західних суспільств залишається в основному незмінним. Таким чином, наразі баланс між роботою та особистим життям широко обговорюється та вважається пріоритетом політики в Європейському Союзі [4; 5].

У ЄС тривалість робочого часу було визначено соціальною детермінантою здоров'я, оскільки це ресурс, який необхідний людям для міцного здоров'я, доступу до медичних послуг, дотримання здорової поведінки, відпочинку, поєднання роботи та догляду за дітьми [6, с. 38]. Робочий час (тривалий робочий день, нерегулярна або позмінна робота, нічна робота тощо) може створити дисбаланс між роботою та особистим життям через брак часу для підтримки особистого життя. Вважається, що поганий баланс між роботою та особистим життям є проміжним чинником зв'язку між робочим часом і результатами, пов'язаними зі здоров'ям [7, с. 14]. Зарубіжні науковці вважають, що брак часу пов'язаний із нездоровою поведінкою, нездоровим харчування, вживанням алкоголю, курінням та/або відсутністю фізичних вправ [8, с. 548]. Крім того, відсутність часу для відновлення після втоми на роботі може призвести до поганого стану психічного здоров'я та проблем зі сном. Крім того, поспіх у спробах наздогнати позаробочу діяльність може викликати стресові реакції, такі як підвищення кров'яного тиску, частоти серцевих скорочень і рівня кортизолу [9, с. 426]. Крім того, низька заробітна плата через невелику кількість робочих годин і тимчасову роботу може створити фінансову незахищеність, яка також впливає на стан здоров'я [10, с. 15]. Таким чином, задоволеність балансом між роботою та особистим життям є показником добробуту працівників, що становить інтерес для забезпечення громадського здоров'я [11, с. 163].

Поточні зарубіжні дані щодо задоволеності балансом між роботою та особистим життям працівників здебільшого базуються на дослідженнях зарубіжних медичних працівників та наукових працівників кадрового менеджменту, економіки та трудового права[12, с. 462; 13, с. 23] з акцентом на балансі сімейного часу, а не особистого часу загалом, і, отже, мають невелику зовнішню валідність для населення в цілому. Більше того, майже всі дослідження, проведені щодо робочого часу та балансу між роботою та особистим життям, ґрунтуються на «тривалих робочих днях», тоді як занадто мала кількість годин також може бути ознакою поганого балансу між роботою та особистим життям через нижчу заробітну плату [14, с. 710]. На жаль, в Україні таких досліджень взагалі немає, а ось закордоном є декілька дослідження, які описують задоволеність балансом роботи та особистого життя серед європейського населення, і вони датуються 2010 та 2015 роками. Таким чином, оскільки баланс між роботою та особистим життям є одним із пріоритетів Європейського Союзу, необхідне оновлення наукових пошуків та правового регулювання щодо задоволеності балансом між роботою та особистим життям європейських працівників [11, с. 164], а тим більше ці аспекти є необхідними для майбутніх наукових розвідок в Україні та впровадження у практику.

Стан опрацювання цієї проблематики. У вітчизняній науці питання гнучкості робочого часу малодосліджені, лише окремі точкові роботи незначної когорти вчених стосува-

лися цього напрямку, як-от: Н.О. Мазур [15], Я.В. Свічкарьова [16], О.В. Таможанський [17], Л.С. Любохинець [18], С.С. Лукаш [19]. Утім, вчені не зосереджували увагу на дослідженням та напрацюваннях зарубіжних колег, які могли б стати у нагоді з метою впровадження позитивного науково-практичного досвіду щодо утвердження гнучкості робочого часу, що сприяло б балансу між роботою та особистим життям.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі зарубіжних напрацювань вивчити зв'язок між задоволеністю робочим часом і балансом між роботою та особистим життям, описати основні причини незадоволеності робочим часом, а також з'ясувати нюанси гнучкості робочого часу і її виміру у країнах ЄС, показати вітчизняній науковій спільноті досягнення зарубіжних колег у вивченні цих питань та презентувати їх результати.

Виклад основного матеріалу. У повсякденному житті оплачувана робота має великий вплив на умови життя, використання часу, соціальні зв'язки та особистість [20, с. 43; 21, с. 12]. Міжнародна конкуренція, прискорення технологічних змін і зростання економіки послуг вважаються ключовими рушійними факторами зміни організації праці [22, с. 58; 23, с. 102]. У той же час, соціальна організація домогосподарств, а також побутового виробництва, також стрімко змінюються, як наслідок, набираючий оберти сервіс, пропонує більше варіантів працевлаштування, зокрема для жінок. Отже, все більшій кількості зайнятих доводиться поєднувати роботу та догляд за сім'єю [24, с. 392; 25, с. 501]. Збільшення кількості сімей із двома годувальниками і зміни в сімейних зв'язках, принесли відносний баланс між роботою та особистим життям та поставили на порядку денному внесення змін до законодавства Європейського Союзу у цьому контексті.

Вимоги до більш гнучких і компактних форм зайнятості, здатні адаптуватися до циклів попиту, як кількісно, так і функціонально, і відносно загальні у всіх розвинутих економіках. Розширення порівняльної дослідницької літератури намагається з'ясувати, чи існують важливі відмінності між виробництвом країн режимів або з державними установами соціального забезпечення опосередкування тиску зайнятості та домашніх господарств [26, с. 448]. Передбачається, що там є відмінності між національними, політичними та історичними компромісами щодо виробничих відносин і систем виробництва, а також між суспільними інститутами, такими як сімейні системи, системи освіти та системи безпеки [27, с. 255]. Отже, політики різні та особливі національні інституційні умови опосередковувати наслідки глобалізації [28, с. 152]. Наприклад, національні системи трудових відносин визначити, якою мірою умови робочого часу регулюються галузевими колективними угодами або договорами на рівні підприємства [29, с. 82].

Хоча країни ЄС стикаються з подібними змінами в реструктуризації ринків праці, виробничих систем, і міжнародному регулюванні, існуючі національні політики відрізняються. Попередні зарубіжні порівняльні дослідження, які зосереджувалися на європейських умовах праці та виробництва, класифікували європейські країни за рівнем добробуту державних режимів [30, с. 87]. Порівняльний аналіз застосовувався більш конкретно щодо підходів до розрізнення країн відповідно до їх виробничих режимів [31, с. 42], форми гнучкості [32, с. 570], а також системи зайнятості та режими робочого часу [33, с. 167; 29, с. 79]. Як і інші режими, режими робочого часу залежать від культурного, інституційного та нормативного середовища суспільства [34, с. 77]. Європейські компанії підлягають інституційним правилам, які відрізняються від однієї країни до іншої та стикаються з різними вимогами співробітників. Крім того, міжнаціональні відмінності в виробничих системах призвели до різних стратегій роботодавців для досягнення конкурентної переваги.

Багато зарубіжних досліджень висвітлюють порівняльний аналіз в Європі, розглядаючи декілька режимів робочого часу одночасно, деякі особливо пов'язані з двома недавніми порівняльними дослідженнями, які проаналізували гнучкість робочого часу [35, с. 1420] і баланс роботи та особистого життя [26, с. 450] в Європі. Враховуючи це, практика робочого часу – це «мінливий ландшафт», результати останніх досліджень зберігають при цьому більш теоретичні класифікації держав добробуту, виробництва та гендерних режимів. *Chung i Tijdens* [35, с. 1430] проаналізували гнучкості робочого часу в європейських компаніях та зафіксували практику застосування гнучкого робочого часу на рівні компанії, визначивши режими роботи «орієнтовані на компанію» та «орієнтовані на працівника».

Зарубіжні науковці встановили, що відсоток задоволеності робочим часом і балансом між роботою та особистим життям становить 95%, однак основні причини незадоволеності робочим часом були виявлені за класифікацією країн із режимом високого рівня соціального забезпечення та за статтю. При цьому усі дані включали різні вибірки для кожної країни, а зв'язки між роботою та особистим життям і робочим часом були стратифіковані за індивідуальною класифікацією (стать, вік, час закінчення навчання), зайнятістю (професія, робочий день, трудовий договір) і режимом соціального забезпечення (типології країни) [11, с. 165].

Існували статистично значущі відмінності в задоволеності балансом між роботою та особистим життям і робочим часом залежно від статі, професії, тривалості роботи та класифікації країни за режимом соціального забезпечення. Основними причинами незадоволення робочим часом є надмірна тривалість робочого дня (48,7%), позмінна робота (27,9%) та неможливість вплинути на графік роботи (28,3%). Відсоток жінок, які заявили, що незадоволені надмірною тривалістю робочого часу, був вищим, ніж серед чоловіків, у країнах континентальної Європи (54,69%), південно-європейські (51,01%) та північної Європи (45,75%). В іншому випадку невдоволення нездатністю вплинути на графік роботи було вищим серед чоловіків, за винятком країн Південної Європи, ніж незадоволення позмінною роботою, за винятком англосаксонських країн [11, с. 166].

Зарубіжні науковці також виявили високу задоволеність робочим часом і балансом між роботою та особистим життям серед працівників Європейського Союзу та сильний зв'язок між ними. Крім того, найпоширенішими причинами незадоволеності робочим часом в країнах-ЄС були надмірна тривалість робочого дня, позмінна робота та неможливість вплинути на графік роботи [11, с. 166].

Дослідження, які описували баланс роботи та особистого життя в Європейському Союзі, виявили вищі відсотки задоволеності балансом між роботою та особистим життям (приблизно 80%), ніж цифри, які були отримані в інших країнах (74,5%). Крім того, *Lunau* та інші зарубіжні вчені виявили вищу задоволеність балансом між роботою та особистим життям серед жінок у скандинавських країнах (10,8). %) і нижчу задоволеність у країнах Південної Європи (23,5 %), і у країнах ЄС із подібною класифікацією характеристик добробуту. Незважаючи на те, що шаблони частот однакові, все ж нещодавні дослідження демонструють більший відсоток незадоволеності балансом між роботою та особистим життям. Ці відмінності можна пояснити роком проведення опитувань (2005, 2010 та 2014) та потенційним впливом економічної кризи на задоволеність умовами праці [9, с. 424]. Деякі зарубіжні науковці, приміром, *Greubel* та ін. установили зв'язок між роботою у вечірній час та у вихідні дні і поганим балансом між роботою та особистим життям. Багато інших вчених підхоплюють цю позицію, однак доходять висновку, що основну змінну «задоволеність робочим часом» можна зрозуміти з кількох точок зору: (1) кількість часу (тобто довгий або кілька годин), (2) робочий графік (тобто позмінна робота або робота в «незвичний» час – вечірній, нічний, вихідні дні) і (3) можливість впливати на робочий графік (тобто гнучкий графік, періоди чергування вдома або періоди очікування на роботі) [36, с. 1210].

Більша частка жінок ЄС задоволена своїм балансом між роботою та особистим життям. Це можна пояснити тим, що жінки частіше працюють неповний робочий день, щоб мати можливість доглядати за дітьми та домогосподарством [37, с. 1290]. У нещодавніх дослідженнях установлено, що 15,96% жінок і 6,23% чоловіків мали неповний робочий день. В іншому випадку скоригований зв'язок між задоволеністю робочим часом і балансом між роботою та особистим життям був дещо вищим серед чоловіків. Таким чином, отримані результати зарубіжних науковців підтверджують ідею, що жінки беруть на себе основну відповідальність за управління домашнім господарством, працюючи неповний або повний робочий день [38, с. 682].

Зарубіжні дослідники також довели, що зв'язок між задоволеністю робочим часом і балансом між роботою та особистим життям був нижчим у самозайнятих, у тих, хто має тимчасовий контракт, а також у тих, хто працює неповний робочий день. Така ж картина спостерігалася у працівників у період народження першої дитини та у період опіки над людьми похилого віку. Тоді як попередні дослідження описували гірший стан здоров'я серед самозайнятих осіб і вищі ризики конфлікту між роботою та сім'єю через вимоги роботи [39, с. 582]. Тимчасова зайнятість була пов'язана з психологічними захворюваннями, спричиненими, серед інших факторів, незахищеністю роботи або зниженням доходу [40, с. 612]. Таким чином, працівники з тимчасовими трудовими договорами, неповним робочим днем або самозайняті відчуватимуть економічно обумовлений дисбаланс між роботою та особистим життям.

Найпоширенішими причинами незадоволеності робочим часом були надмірна тривалість робочого часу, позмінна робота та неможливість вплинути на графік роботи. Жінки з південних, скандинавських і континентальних країн назвали надмірну тривалість робочого часу основною причиною незадоволення. Можливо, це сталося через те, що під час економічної кризи в Європі чоловіки стали безробітними, а жінки подовжили свій робочий день [41, с. 8]. Про нездатність впливати на графік роботи частіше заявляли чоловіки в континентальних, східних і північних країнах, як і позмінна робота в цих країнах і в країнах Південної Європи. Це відповідає новому визначенню зайнятості, яке створило робочі місця з ненормованим робочим часом.

Часова та просторова гнучкість формують складний зв'язок із балансом між роботою та особистим життям; утім, гнучкий не означає «сімейний», адже деякі гнучкі схеми роботи обумовлюються насамперед інтересами робо-

тодавців у сприянні ефективному використанню людської праці. Інші ж схеми можуть бути започатковані через зацікавленість працівників у покращенні балансу між роботою та іншими сферами життя [24, с. 390]. На практиці важко точно визначити, до якої категорії відноситься схема робочого часу, хоча природа гнучкої схеми показує, хто є основним бенефіціаром, хоча теоретично, а іноді й на практиці, вигоду можуть отримати як окремий працівник, так і роботодавець. Так званий «несоціальний» робочий час (тобто не зручний для працівників) зазвичай використовується, щоб максимально використати капітальні інвестиції (переробна промисловість) або задовольнити попит споживачів у різний час (сектор послуг); у той час як висока автономія робочого часу означає сприятливу для працівників гнучкість [42, с. 65].

Крім того, гнучкі методи роботи, такі як дистанційна робота та індивідуально визначений робочий час, які зазвичай вважаються механізмами, які сприяють кращому балансу між роботою та особистим життям, можуть мати непередбачені наслідки. Дослідження *Kelliher та Anderson* [43, с. 424] серед професійних працівників показало, що працівники схильні обмінювати гнучкість робочого місця на додаткові годин роботу за додаткову плату. Співробітники відреагували на здатність використовувати гнучкі домовленості, доклавши додаткових зусиль у своїй роботі. Таким чином, висока автономність у використанні робочого часу може бути пов'язана з подовженням робочого часу, додатковими годинами роботи вдома та високим робочим тиском.

Незважаючи на те, що дослідження балансу між роботою та особистим життям закордоном наразі мають затребуваність, існують суттєві відмінності в концепціях і показниках [44, с. 716]. Незалежно від реалізованих концепцій чи заходів, все ж деякі універсальні тенденції зберігаються. Більш ранні дослідження зв'язків між параметрами робочого часу показують, що довгий робочий тиждень, «несоціальний» робочий час і високий темп робочого часу, як правило, мають негативні наслідки [45, с. 120], а от автономія робочого часу позитивно впливає на сприйняття працівниками балансу між роботою та іншими сферами життя [46, с. 12].

У питаннях балансу між роботою та особистим життям важливим є визначення форми часової та просторової гнучкості. Зарубіжні науковці визначають часову та просторову гнучкість через чотири виміри, пов'язані з часом, і один вимір, пов'язаний з місцем. Параметрами, пов'язаними з часом, є кількість відпрацьованих годин (тривалість), час (хронометраж), ступінь часової автономії, яку працівники мають протягом робочого часу (часова автономія), та інтенсивність робочого часу (темп) [47, с. 28]. На додаток до вимірів, пов'язаних з часом, вченими аналізується вимір, пов'язаний з місцем, яке є прикладом гнучкості робочого простору.

Гнучкість робочого часу передбачає сприйняття балансу між роботою та особистим життям, особливо через час і тривалість роботи, які є важливими, тоді як просторова гнучкість не була пов'язана з уявленнями про баланс роботи та особистого життя [48, с. 155].

Інституційне та нормативне середовище суспільств вийшло за межі нашого дослідження. Важливим напрямком майбутніх досліджень є вивчення визначених режимів робочого часу та аналіз подібностей і відмінностей у країнах на основі законодавчого регулювання, колективних договорів і політичних орієнтацій [49, с. 720]. Ще один важливий підхід полягає у дослідженні того, як культурні відмінності, наприклад, в очікуваннях і цінностях, впливають на зв'язок між робочим часом і балансом між роботою та особистим життям [50, с. 4].

Підводячи підсумок, цей аналіз показав, що порівняння різних аспектів робочого часу є необхідним, оскільки вони мають різний вплив на баланс роботи та особистого життя. Подальші дослідження повинні, наскільки це можливо, включати різні показники гнучкості. Важливо розуміти, що гнучкість робочого часу та місця включає багато вимірів і, що баланс між роботою та особистим життям забезпечується певною комбінацією гнучкості робочого часу та місця. Тому, намагаючись зрозуміти асоціації просторової та часової гнучкості роботи та особистого життя, важливо осягнути цілісний образ гнучкості.

Висновки. Задоволеність робочим часом і балансом між роботою та особистим життям є високою в Європі, однак наявні суттєві відмінності між статтю, віком, режимами соціального забезпечення та характеристиками роботи. Крім того, все ще існують відмінності в основних причинах незадоволеності між статями та режимами соціального забезпечення. Таким чином, докази свідчать про те, що нерівність в умовах праці все ще існує і що, незважаючи на те, що одним із пріоритетів ЄС є баланс між роботою та особистим життям, все ще багато аспектів цього питання слід удосконалювати та досліджувати.

Часова та просторова гнучкість систематично змінюється в різних країнах. У майбутньому порівняльні дослідження балансу між роботою та особистим життям мають враховувати, що існують режими робочого часу, які певним чином поєднують робочий час і робоче місце, сприятливі для працівників або керовані роботодавцем, і що конкретні комбінації можуть бути більш ефективними у просуванні балансу між роботою та особистим життям.

Хоча в закордонній практиці існують порівняльні дослідження робочого часу, гнучкості та балансу між роботою та особистим життям, в Україні таких досліджень бракує, тим більше подальші дослідження мають забезпечити більш детальний аналіз, наприклад, часової та просторової гнучкості між різними соціально-економічними групами працівників у країнах ЄС. Опитування використання часу можна використовувати для вивчення фактичних щоденних моделей роботи, а також фактичної просторової гнучкості роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kawachi Globalization and workers' health. *Ind Health.* 46 (2008), pp. 421–423.
2. L. Strazdins, J. Welsh, R. Korda, et al. Not all hours are equal: could time be a social determinant of health? *Sociol Heal Illn*., 38 (2016), pp. 21–42.
3. G. Bosch Towards a new standard employment relationship in Western Europe. *Br J Ind Relations.* 42 (2004), pp. 617636.
4. European Comission (European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination). Measures to address the challenges of work-life balance in the EU Member States, Iceland, Liechtenstein and Norway. 2015. URL: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/your_rights/11-1-2016_reconciliation_final.pd.
5. European Comission. New start to adress the challenges of work-life balance faed by working families. 2014. Available at: http://ec.europa.eu/smart-regulation/roadmaps/docs/2015_just_012_new_initiative_replacing_maternity_leave_directive_en.pdf.
6. L. Strazdins, J. Welsh, R. Korda, et al. Not all hours are equal: could time be a social determinant of health? *Sociol Heal Illn*., 38 (2016), pp. 21–42.
7. A. Bannai, A. Tamakoshi. The association between long working hours and health: a systematic review of epidemiological evidence*. Scand J Work Environ Health*., 40 (2014), pp. 5–18.
8. L. Strazdins, A. Griffin, D. Broom, et al. Time scarcity: another health inequality? E*nviron Plan A*., 43 (2011), pp. 545–559.
9. T. Lunau, C. Bambra, T.A. Eikemo, et al. A balancing act? Work-life balance, health and well-being in European welfare states. *Eur J Public Health*., 24 (2014), pp. 422–427.
10. O. Lenhart The impact of minimum wages on population health: evidence from 24 OECD countries. *Eur J Health Econ.* (2016 Nov 14). P. 12–25.
11. Nuria Matilla-Santander, Cristina Lidón-Moyano, Adrián González-Marrón, Kailey Bunch, Juan Carlos Martín-Sánchez, José M. Martínez-Sánchez. Attitudes toward working conditions: are European Union workers satisfied with their working hours and work-life balance? *Gaceta Sanitaria*, Volume 33, Issue 2, 2019, Pages 162–168, URL: https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2017.10.006. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0213911117302698.
12. D. Isaacs. Work-life balance. *J Paediatr Child Health.,* 52 (2016), pp. 5-6; M. Beigi, M. Shirmohammadi, S. Kim. Living the academic life: a model for work-family conflict. *Work.*, 53 (2016), pp. 459–468.
13. A.J. Starmer, M.P. Frintner, G.L. Freed. Work-life balance, burnout, and satisfaction of early career pediatricians. *Pediatrics*., 137 (2016), p. e20153183.
14. T. Warren. Work-life balance/imbalance: the dominance of the middle class and the neglect of the working class. *Br J Sociol*., 66 (2015), pp. 691–717.
15. Мазур Н.О. Застосування гнучких режимів робочого часу для стимулювання фахівців та професіоналів. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/ 197225508.pdf.
16. Свічкарьова Я.В. Договір «мінімум-максимум»: гнучкий режим робочого часу. *Право та інновації.* № 3 (15). 2016. С. 110–116.
17. Таможанський О.В. (2020). Зарубіжний досвід правового регулювання запровадження гнучких форм праці. *Юридична наука*, 2(104). С. 557–564.
18. Любохинець Л.С. Гнучкі форми зайнятості та флексибілізації ринку праці в умовах поглиблення глобалізаційних процесів світової економіки. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2011, № 6, Т. 4. С. 243–248.
19. Лукаш С.С. Правове регулювання гнучкого режиму робочого часу у Канаді. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/629a7e7b-be63-4ac9-9911-ad790aad1a33/content.
20. Supiot A. (1999). The transformation of work and the future of labour law in Europe: a multidisciplinary perspective. International Labour Review, 138, 31–46.
21. Epstein C.F., Kalleberg A.L. (2001). Time and the sociology of work issues and implications. Work and Occupations, 28, 5–16.
22. Perrons D. Fagan, C. McDowell, L. Ray, K. Ward K. (2005). Work, life and time in the new economy . Time and Society, 14, 51–64.

23. Green F. (2006). Demanding Work. The Paradox of Job Quality in the Affluent Economy . Princeton and Oxford : Princeton University Press.
24. Fleetwood S. (2007). Why work–life balance now?International Journal of Human Resource Management, 18, 387–400.
25. McGinnity F., Calvert E. (2009). Work-life conflict and social inequality in Western Europe. Social Indicators Research, 93, 489–508.
26. Gallie D., Russell H. (2009). Work-family conflict and working conditions in Western Europe. Social Indicators Research, 93, 445–467.
27. Bosch G., Rubery J., Lehndorff S. (2007). European employment models under pressure to change. International Labour Review, 146, 253–277.
28. Gornick J., C. Heron A. (2006). The regulation of working time as work-family reconciliation policy: comparing Europe, Japan, and the United States. Journal of Comparative Policy Analysis, 8, 149–166.
29. Rubery J., Smith M., Fagan C. (1998). National working-time regimes and equal opportunities. *Feminist Economics*, 4, 71–101.
30. Esping-Andersen G. (1999). Social Foundations of Postindustrial Economies. Oxford : Oxford University Press.
31. Hall P.A., Soskice D.W. (2001). An introduction to varieties of capitalism . *In Hall P.A., Soskice D.W. (Eds.), Varieties of Capitalism:* The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford : Oxford University Press, pp. 1–68.
32. Kerkhofs M., Chung H., Ester P. (2008). Working time flexibility across Europe: a typology using firm-level data. *Industrial Relations Journal*, 39, 569–585 .
33. Lewis J. (1992). Gender and the development of welfare regimes . *Journal of European Social Policy*, 2, 159–173.
34. Anxo D., O'Reilly J. (2000). Working time regimes and transitions in comparative perspective . *In O'Reilly J. Cebrian I. Lallement M. (Eds.), Working Time Change*s: Social Integration Through Transitional Labour Markets . Cheltenham, UK and Northampton, US : Edward Elgar , pp. 61–90.
35. Chung H., Tijdens K. (2013). Working time flexibility components and working time regimes in Europe: using company-level data across 21 countries . The *International Journal of Human Resource Management*, 24, 1418–1434.
36. J. Greubel, A. Arlinghaus, F. Nachreiner, et al. Higher risks when working unusual times?. A cross-validation of the effects on safety, health, and work-life balance. *Int Arch Occup Environ Health*, 89 (2016), pp. 1205-1214.
37. A.G. Wepfer, R. Brauchli, G.J. Jenny, et al. The experience of work-life balance across family-life stages in Switzerland: a cross-sectional questionnaire-based study. *BMC Public Health*., 15 (2015), p. 1290.
38. L. Harryson, L. Aléx, A. Hammarström. 'I have surly passed a limit, it is simply too much': women's and men's experiences of stress and wellbeing when living within a process of housework resignation. *BMC Public Health*., 16 (2016), p. 224. A. Richert-Kamierska, K. Stankiewicz Work-life balance: does age matter? *Work*., 55 (2016), pp. 679–688.
39. A. Annink, L. den Dulk, B. Steijn. Work and family conflict among employees and the self-employed across Europe. *Soc Indic Res*., 126 (2016), pp. 571–593.
40. M. Virtanen, M. Kivimäki, M. Joensuu, et al. Temporary employment and health: a review. *Int J Epidemiol*., 34 (2005), pp. 610–622.
41. R. Antonopolous. The current economic and financial crisis: a gender perspective. *SSRN Electron J.* (2009), p. 4–22.
42. Chung H., Kerkhofs M., Ester P. (2007). Working time flexibility in European companies (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
43. Kelliher C., Anderson D. (2008). For better or for worse? An analysis of how flexible working practices influence employees' perceptions of job quality . The International Journal of Human Resource Management , 19 , 419–431.
44. Bianchi S., Milkie M. (2010). Work and family research in the first decade of the 21st century . *Journal of Marriage and the Family* , 72 , 705–725.
45. Grzywacz J., Marks N. (2000). Reconceptualizing the work-family interface: an ecological perspective on the correlates of positive and negative spill-over between work and family. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5, 111–126.
46. Fagan C., Lyonette C., Smith M., Saldaña-Tejeda A. (2012). The influences of working time arrangements on work-life integration or 'balance': a review of the international evidence. Conditions of Work and Employment, Series No. 32. ILO.

47. Adam B. (1995). Timewatch: The Social Analysis of Time . Oxford : Polity Press.
48. Maruyama T., Tietze S. (2012). From anxiety to assurance: Concerns and outcomes of telework. Personnel Review, 41, 450–469.
49. Timo Anttila, Tomi Oinas, Mia Tammelin, Jouko Nätti. Working-Time Regimes and Work-Life Balance in Europe. *European Sociological Review*, Volume 31, Issue 6, December 2015, Pages 713–724. URL: https://doi.org/10.1093/esr/jcv070.
50. Pfau-Effinger B. (2005). Culture and welfare state policies: reflections on a complex interrelation. Journal of Social Policy, 34, 1–18.

РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.4:412.24 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.40

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ГРОМАДАМИ ПРАВА НА НЕВИТРЕБУВНІ ЗЕМЕЛЬНІ ЧАСТКИ (ПАЇ) З 1 СІЧНЯ 2025 РОКУ

Коломійцева Д.М.
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Коломійцева Д.М. Проблеми правового регулювання реалізації територіальними громадами права на невитребувані земельні частки (паї) з 1 січня 2025 року.

В статті висвітлюються ключові проблеми правового регулювання, які набудуть особливої актуальності з 1 січня 2025 року для територіальних громад сіл, селищ, міст.

Зокрема, піднімається питання доцільності застосування до невитребуваних земельних часток паїв правил оформлення «безхазяйного нерухомого майна», висвітлюються законодавчі обмеження використання земель сільськогосподарського призначення, в тому числі невитребуваних земельних часток (паїв) територіальними громадами.

Автор приходить до висновку, що правова природа невитребуваної земельної частки (паю) не сумісна з порядком визнання майна безхазяйним, що штучно ускладнює правове регулювання відносин з невитребуваними земельними частками (паями). Крім того, сама по-собі закладена модель визнання права власності на земельну ділянку в порядку визнання майна безхазяйним, ризикує залишитися нормами без реалізації з огляду на прогалини правового забезпечення обліку земельної ділянки як безхазяйного майна.

Другою проблемою, є штучна обмеженість у розпорядженні землями сільськогосподарського призначення комунальної власності, закладена у ч. 4 ст. 92 ЗК України, зокрема передача земельної ділянки сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності у постійне користування дозволяється лише для будівництва та обслуговування об'єктів нерухомого майна (будівлі, споруди), а також у випадках передачі у постійне користування державному, комунальному підприємству, установі, організації земельної ділянки, вилученої із постійного користування іншого державного, комунального підприємства, установи, організації.

Зазначена норма безпідставно обмежує право територіальних громад на використання земель сільськогосподарського призначення, в тому числі невитребуваних земельних часток (паїв), комунальними підприємствами.

Автор пропонує ряд законодавчих змін, які необхідно прийняти та ввести в дію до 1 січня 2025 року.

Ключові слова: невитребувані земельні частки (паї), визнання права власності на земельну ділянку в порядку визнання майна безхазяйним, використання земель сільськогосподарського призначення комунальними підприємствами.

Kolomiitseva D.M. Problems of legal regulation of the realization by territorial communities of the right to unclaimed land shares from January 1, 2025.

The article highlights the key problems of legal regulation, which will become especially relevant from January 2025 for territorial communities of villages, towns, and cities.

In particular, the question of the expediency of applying the rules for registration of «ownerless real estate» to unclaimed land shares is raised, legal restrictions on the use of agricultural land, including unclaimed land shares (shares) by territorial communities, are highlighted. The author comes to the conclusion that the legal nature of an unclaimed land share (share) is not compatible with the procedure for recognizing property as ownerless, which artificially complicates the legal regulation of relations with unclaimed land shares

(shares). In addition, the self-imposed model of recognition of the ownership of a land plot in the order of recognition of property as ownerless risks being left unimplemented by the norms given the gaps in the legal provision of accounting for the land plot as ownerless property.

The second problem is the artificial limitation in the disposal of agricultural lands of communal property, laid down in Part 4 of Art. 92 of the Civil Code of Ukraine, in particular, the transfer of an agricultural land plot of state, communal property for permanent use is allowed only for the construction and maintenance of real estate objects (buildings, structures), as well as in cases of transfer for permanent use to a state, communal enterprise, institution, organization a plot of land withdrawn from the permanent use of another state, communal enterprise, institution, organization.

The author proposes a number of legislative changes that must be adopted and implemented by January 1, 2025.

Key words: unclaimed land shares, recognition of ownership rights to a land plot in the order of recognition of property as ownerless, use of agricultural lands by communal enterprises.

Постановка проблеми. Невитребуваною, відповідно до ст. 13 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власниками земельних часток (паїв)» [1], є земельна частка (пай), на яку не отримано документа, що посвідчує право на неї, або земельна частка (пай), право на яку посвідчено відповідно до законодавства, але яка не була виділена в натурі (на місцевості).

Відповідно до ч. 4, ч. 5 ст. 13 цього ж закону, у разі якщо до 1 січня 2025 року власник невитребуваної земельної частки (паю) або його спадкоємець не оформив право власності на земельну ділянку, він вважається таким, що відмовився від одержання земельної ділянки.

Зазначені норми з'явились в правовому регулюванні з 01 січня 2019 року, тобто з моменту вступу в силу Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні» [2]. З часу вступу в силу, зазначені норми не зазнавали змін, проте на передодні майбутніх подій, з яким пов'язано зміна правового режиму невитребуваної земельної частки (паю), потребують критичного їх перегляду.

Мета дослідження. Дослідити проблемні аспекти правового регулювання реалізації територіальними громадами права на невитребувані земельні частки (паї) з 1 січня 2025 року та сформувати законодавчі пропозиції щодо їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-правові питання права на земельну частку (пай) були предметом наукових досліджень В.І. Андрейцева, О.В. Гафурової, В.М. Єрмоленка, Т.О. Коваленко, П.Ф. Кулинича, С.І. Марченко, А.М. Мірошниченка, Р.І. Марусенко, В.В. Носіка, М.В. Шульги та інших.

Окремі проблеми правового регулювання невитребуваних земельних часток (паїв) досліджувались Д.В. Бусуйок, яка відзначила, що викликає питання строковий характер право власності на земельну частку (пай), що завершується 1 січня 2025 року, що може стати підставою для розгляду спору у Європейському Суді з прав людини [3]. Особливості договорів оренди земельних невитребуваних земельних часток (паїв) розглядалися О. Розгон [4], а кримінально-правові аспекти використання невитребуваних земельних часток (паїв) висвітлюв Мовчан Р.О. [5].

Проте наразі вважаємо за необхідно звернути увагу на проблеми, які набудуть особливої актуальності саме з 1 січня 2025 року.

Виклад основного матеріалу. Так, відповідно до статті 13 Закону України Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) невитребувана земельна частка (пай) після формування її у земельну ділянку за рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради (у разі необхідності формування) за заявою відповідної ради на підставі рішення суду передається у комунальну власність територіальної громади, на території якої вона розташована, у порядку визнання майна безхазяйним.

Перш за все, викликає питання законодавча концепція застосування до невитребуваних земельних часток паїв правил оформлення «*безхазяйного нерухомого майна*».

Розглядаючи проблематику набуття права власності на об'єкти безхазяйного нерухомого майна Міністерство юстиції України прийшло до висновку, що зі змісту частини першої статті 335 Цивільного кодексу України випливає, що лише те майно, яке не має власника або власник якого невідомий може вважатися безхазяйним. В такому контексті поняття «не має власника» та «власник невідомий» об'єднує одна спільна категорія - відсутня особа, яка б могла оспорити право власності на нерухоме майно. Таке поняття як «не має власника» застосовується у випадку, якщо певна річ має статус нерухомого майна, права щодо якого виникли у його власника й були зареєстровані в Реєстрі прав власності на нерухоме майно, однак з певних причин право власності у відповідної особи на

зазначене майно припинилося. Тобто, при фактичному існуванні об'єкта нерухомого майна його власник відсутній [6].

Екстраполюючи зазначену концепцію «безхазяйного майна» до невитребуваних земельних часок паїв маємо наступні невідповідності:

– *у невитребуваної земельної частки (пай) власник є*, проте він не вчинив дій щодо зміни форми вираження (існування) об'єкту права власності;

– *законодавець залишає за таким власником право на оспорення прав набувача протягом семи років*. Адже, відповідно до ст. 13 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власниками земельних часток (паїв)» за позовом власнику невитребуваної земельної частки (паю) або його спадкоємцю у разі пропуску строку для оформлення права власності на земельну ділянку з поважної причини суд може визначити додатковий строк, достатній для такого оформлення. Протягом семи років з дня державної реєстрації права комунальної власності на земельну ділянку, сформовану з невитребуваної земельної частки (паю), забороняється передача її у приватну власність (крім передачі її власнику невитребуваної земельної частки (паю) або його спадкоємцям).

– земельне законодавство *не передбачає режиму «нічийної» власності*, в силу ст. 84 ЗК України власником завжди є держава, якщо земля не перебуває у приватній чи комунальній власності.

Виходячи із зазначеного, правова природа невитребуваної земельної частки (паю) не сумісна з порядком визнання майна безхазяйним, що штучно ускладнює правове регулювання відносин з невитребуваними земельними частками (паями).

Як наслідок виникає питання доцільності застосування порядку визнання права власності громад на невитребувані земельні частки (паї) в порядку визнання прав на «безхазяйне нерухоме майно».

Адже, відповідно до ст. 335 ЦК України, яка визначає порядок визнання права власності на безхазяйні нерухомі речі, з 1 січня 2025 року для набуття права комунальної власності на невитребувані земельні частки (паї) органу місцевого самоврядування необхідно: а) сформувати земельну ділянку шляхом розроблення відповідної землевпорядної документації; б) взяття на облік безхазяйне нерухоме майно – земельну ділянку за заявою відповідної місцевої ради; в) опублікувати оголошення у друкованих медіа про взяття на облік земельної ділянки виділеної з земельної частки (пай); г) за сплином річного терміну звернутися до суду з позовом про визнання права власності на земельну ділянку.

Доцільність застосування такої процедури до невитребуваних земельних часток (паїв) відсутня з огляду на те, що реформа децентралізації, втілення якої у земельно-правовій сфері відбулося з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» [7], обумовила передачу всіх земель державної власності за межами населених пунктів, окрім визначених п. 24 ПП ЗК України, у комунальну власність.

Пайові землі, серед яких є невитребувані земельні частки (паї) є землями сільськогосподарського призначення переважна більшість яких знаходиться за межами населених пунктів. Отже, за логікою закону, права на всі невитребувані земельні частки (паї) мають належати територіальній громаді. Натомість, закладена правова модель визнання права комунальної власності на земельної ділянки, сформованих з невитребуваних земельних часток (паїв), у порядку визнання майна безхазяйним створює не тільки додаткове навантаження на сільські, селищні, міські ради та суди, але й позбавлена сенсу як такого, враховуючи передані права держави на землі сільськогосподарського призначення за межами населених пунктів.

Крім того, згідно п. 82 Постанови Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» № 1127 від 25.12.2015 року [8], взяття на облік безхазяйного нерухомого майна здійснюється за заявою заявника шляхом звернення до суб'єкта державної реєстрації прав або нотаріуса в установленому для державної реєстрації прав порядку з урахуванням особливостей, визначених пунктами 83–88 цього Порядку.

Також, відповідно п. 85 вищевказаної Постанови, державний реєстратор за результатом прийнятого рішення щодо взяття на облік безхазяйного нерухомого майна вносить до спеціального розділу Державного реєстру прав на нерухоме майно відповідні відомості.

Водночас, наразі у графі «об'єкт речових прав» спеціального розділу Державного реєстру прав на нерухоме майно наявні так види об'єктів: закінчений будівництвом об'єкт, об'єкт будівництва та майбутній об'єкт нерухомості. Вказане, у свою чергу, унеможливлює постановку на облік як безхазяйного об'єкт речових прав – «земельна ділянка».

Таким чином, сама по-собі закладена модель визнання права власності на земельну ділянку в порядку визнання майна безхазяйним, ризикує залишитися нормами без реалізації.

Ще однією проблемою правового регулювання, яка з 1 січня 2025 року набуде особливого проблемного значення є передбачена ст. 92 Зе-

мельного кодексу України штучна обмеженість цільового використання земель сільськогосподарського призначення комунальними підприємствами, яка поширюється на невитребувані земельні частки (паї).

Зокрема, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення державної власності» [9] з 03.09.2023 р. стаття 92 Земельного кодексу України доповнено новою нормою (частиною 4), якою передбачено, що *передача земельної ділянки сільськогосподарського призначення* державної, *комунальної власності у постійне користування* дозволяється ***лише*** *для будівництва та обслуговування об'єктів нерухомого майна (будівлі, споруди)*, а також у випадках передачі у постійне користування державному, комунальному підприємству, установі, організації земельної ділянки, вилученої із постійного користування іншого державного, комунального підприємства, установи, організації.

Зазначена норма, не лише не підвищує ефективність використання земель сільськогосподарського призначення, а й прямо порушує визначений ст. 22 ЗК України принцип пріоритетного використання земель сільськогосподарського призначення, до яких відносяться невитребувані земельні частки (паї), закладаючи правову можливість їх використання комунальними підприємствами лише під забудову. Крім того, ч. 4 ст. 92 ЗК України обмежує право територіальних громад в особі сільських, селищних, міських рад на розпорядження землями комунальної власності сільськогосподарського призначення шляхом їх передачі в постійне користування власним комунальним підприємствам відповідного спрямування.

Своєю чергою, за період з 24 лютого 2022 року чимало комунальні підприємства агарного сектору довели успішність та відповідальне господарювання на землях сільськогосподарського призначення, наприклад комунальне підприємство Тростянецької міської ради «Агенція місцевого розвитку» [10].

При залишенні ч. 4 ст. 92 ЗК України без змін територіальні громади в особі сільських, селищних, міських рад не зможуть передавати комунальним підприємствам землі сільськогосподарського призначення, з яких мають бути сформовані земельні ділянки невитребуваних земельних часток (паїв) для їх обробітку за призначенням, та матимуть можливість отримувати лише дохід від орендної плати за землю замість можливості отримувати набагато більший дохід від діяльності комунального підприємства, а також створення робочих місць в громаді, забезпечення місцевого виробництва сільськогосподарської продукції, що є особливо актуальним в умовах воєнного стану.

Висновки. Виходячи із зазначеного, актуальними задачами, які необхідно вирішити вже зараз на рівні законодавчого регулювання земельних відносин, це внесення змін до *ч. 5 ст. 13 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власниками земельних часток (паїв)» та ч. 4 ст. 92 Земельного кодексу України* з метою закріплення:

– права комунальної власності на невитребувані земельні частки паї з 1 січня 2025 (в силу закону), окрім територій де ведуться активні бойові дії та тимчасово окупованих територій, для який строк оформлення права власності на земельну ділянку для власників та спадкоємців земельних часток паїв має складати не менш ніж дворічний термін з дати завершення дії правового режиму території тимчасової окупації чи активних бойових дій;

– можливості територіальних громад сіл, селищ, міст передавати земельні ділянки сільськогосподарського призначення, в тому числі невитребувані земельні частки (паї) у постійне користування комунальним підприємствам, що займаються сільськогосподарською діяльністю на засадах пріоритетності без застосування аукціону на період дії воєнного стану.

Можливість максимально зберегти сільськогосподарський потенціал територіальних громад є стратегічною задачею держави та має бути головним вектором розвитку сучасних земельних відносин без штучних правових обмежень та обтяжень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власниками земельних часток (паїв): Закон України від 05.06.2003 № 899-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/899-15#Text.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України від 10.07.2018 № 2498-VII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-19#Text.
3. Бусуйок Д.В. Правовий режим земельних часток (паїв): сучасний стан та перспективи розвитку. *Часопис Університету права.* 12/21. С. 237–241.
4. Розгон О. Нерозподілені (невитребувані) земельні частки (паї): практичні проблеми сьогодення. *Мала енциклопедія нотаріуса.* № 5. 2015. С. 1–9.

5. Мовчан Р.О. Про деякі проблеми кваліфікації самовільного зайняття земель, поділених на земельні частки (паї), або як кримінальне право опинилось «у заручниках» земельного. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2019. С. 202–206.
6. Деякі аспекти набуття права власності на об'єкти безхазяйного нерухомого майна: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 13.10.2011 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0065323-11#Text.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 28.04.2021 № 1423-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text.
8. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова від 25.12.2015 № 1127 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1127-2015-п#Text.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення державної власності: Закон України від 27.07.2023 № 3272-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3272-20#Text.
10. Директор «Агенції місцевого розвитку» прозвітував про успішний рік роботи комунального підприємства. 05.01.2023 URL: https://trostyanets.info/novyny/pokazaty/direktor-agenciji-miscevogo-rozvitku.

УДК 349.414 + 340.147
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.41

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Копиця М.А.,
доктор філософії у галузі права (PhD),
асистент кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового Інституту права
Київського національного університету імені Т. Шевченка
ORCID: 0000-0002-2534-0103

Копиця М.А. Основні тенденції розвитку аграрного законодавства ЄС: загальний огляд.

Дослідження присвячене комплексному аналізу аграрного законодавства ЄС, його складної структури та еволюції, насамперед, через призму євроінтеграційних зусиль України. Стверджено, що Спільна аграрна політика (САП), є ключовим законодавчим документом, що сприяє сталому розвитку сільського господарства, охороні довкілля та розвитку сільських територій. Запропонована до уваги робота розглядає ключові складники аграрного права ЄС, його динамічний взаємозв'язок з суспільними потребами та політичним порядком денним усього європейського суспільства. На період до 2027 року САП, що перебуває на стадії реформування, спрямована на пріоритетність екологічної стійкості та регіональної адаптивності. Зазначено, що цей стратегічний зсув сприяє впровадженню індивідуальних підходів до реалізації аграрної політики, наголошуючи на узгодженості та ефективності в різноманітних європейських аграрних екосистемах. Центральним елементом цієї ініціативи є виділення значних коштів ЄС на екологічні та кліматичні цілі, що узгоджується із всеохоплюючою стратегією зеленого курсу. Аналіз законодавчих тенденцій продемонстрував диференційований підхід Союзу до формування уніфікованої аграрної політики. Констатовано, що екологічні та кліматичні ініціативи, органічне сільське господарство та заходи щодо захисту тварин підкреслюють відданість ЄС збереженню біорізноманіття, поліпшенню якості ґрунтів та мінімізації наслідків зміни клімату. Ініціативи з розвитку сільських територій сприяють інвестиціям в інфраструктуру та соціально-економічній стійкості сільських громад. Крім того, наголошено, що стратегічні заходи, спрямовані на підтримку ринку, боротьбу з недобросовісною торгівлею та забезпечення якості продукції, засвідчують прихильність Євросоюзу до підтримки ринкової стабільності, прозорості та підвищення довіри з боку споживачів до продуктів європейського виробництва. Звернено увагу, що досягнуті успіхи в ділянці регулювання якості сільськогосподарської продукції та органічного виробництва додатково посилюють надійність та безпеку європейської сільськогосподарської продукції. За результатами цього комплексного огляду визначено основні тенденції, що формують аграрну політику ЄС, зокрема, посилення уваги до екологічної стійкості, диверсифікації сільських територій, соціальної етики та безпеки харчових продуктів. Ці тенденції відображають інтегрований підхід ЄС до управління сільським господарством, що поєднує економічні імперативи з екологічними та соціальними міркуваннями. Це, своєю чергою, послугує цінним ресурсом для вітчизняної правової системи в частині прийняття обґрунтованих рішень та узгодження національної політики зі стандартами європейського законодавства.

Ключові слова: Європейський Союз, аграрне законодавство, гармонізація, Україна, Спільна аграрна політика (САП), екологічна стійкість, розвиток сільських територій, заходи ринкової підтримки, стандарти якості, безпека харчових продуктів.

Kopytsia M. Key trends in the development of EU agricultural legislation: a general overview.

The study is devoted to a comprehensive analysis of EU agricultural legislation, its complex structure and evolution, primarily through the prism of Ukraine's European integration efforts. It is argued that the Common Agricultural Policy (CAP) is a key legislative document that promotes sustainable agricultural development, environmental protection, and rural development. The article examines the key components of EU agricultural law, its dynamic relationship with social needs and the political agenda of the entire European society. For the period up to 2027, the CAP, which is currently being reformed, is aimed at prioritising environmental sustainability and regional adaptability. It is noted that this strategic shift promotes the introduction of individual approaches to the implementation of agricultural

policy, emphasising coherence and efficiency in various European agricultural ecosystems. A central element of this initiative is the allocation of significant EU funds for environmental and climate goals, in line with the overarching Green Deal strategy. The analysis of legislative trends demonstrated the Union's differentiated approach to the development of a unified agricultural policy. The author argues that environmental and climate initiatives, organic agriculture, and animal welfare measures underline the EU's commitment to biodiversity conservation, soil quality improvement, and minimising the effects of climate change. Rural development initiatives promote investment in infrastructure and the socio-economic resilience of rural communities. In addition, it is emphasised that strategic actions targeting market support, combating unfair trade and ensuring product quality underline the EU's commitment to maintaining market stability, transparency and increasing consumer confidence in European products. The comprehensive review identifies the main trends shaping EU agricultural policy, including an increased focus on environmental sustainability, rural diversification, social ethics, and food safety. This reflects the EU's integrated approach to agricultural governance, which combines economic imperatives with environmental and social considerations. In turn, this will serve as a valuable resource for the national legal system in terms of making informed decisions and aligning national policies with the European acquis.

Key words: European Union, agricultural legislation, harmonisation, Ukraine, Common Agricultural Policy (CAP), environmental sustainability, rural development, market support measures, quality standards, food safety.

Постановка проблеми. Аграрне законодавство Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз, Євросоюз) – це розгалужена і комплексна система, яка покликана впорядковувати динаміку розвитку та зміни прав та обов'язків суб'єктів господарювання, які беруть участь у виробництві, переробці та реалізації сільськогосподарської продукції. При цьому, варто враховувати, що така система функціонує в умовах існування багаторівневої структури управлінських механізмів, до якої входять наднаціональні, національні та регіональні органи влади.

Варто констатувати, що за останні роки аграрна політика Союзу зазнала суттєвих змін, спрямованих на допомогу сільськогосподарським виробникам у вирішенні проблем та адаптації до зростаючих суспільних потреб і стандартів. До завдань цієї політики входять різноманітні напрями, зокрема, ті, що пов'язані із удосконаленням існуючих та розробленням нових стандартів харчових продуктів, контролем за якістю продукції, сприянням торгівлі та просуванням сільськогосподарських товарів з ЄС. Крім того, фермерам надається фінансова допомога для сталого розвитку та екологічно орієнтованих методів, а також ініціатив, спрямованих на розвиток сільських територій.

З огляду на те, що Україна перебуває на шляху до членства ЄС, узгодження національного законодавства, зокрема в аграрному секторі, створює суттєві виклики. По-перше, адаптація аграрного законодавства України до стандартів Союзу потребує комплексних реформ, які б відповідали вимогам щодо безпечності харчових продуктів, захисту довкілля та добробуту тварин. По-друге, вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази для сприяння сталому веденню сільського господарства та мінімізації забруднення навколишнього середовища є обов'язковою умовою вступу до Союзу, про що зазначено безпосередньо у Звіті про первинну оцінку прогресу в імплементації правових актів Європейського Союзу (acquis ЄС) [1].

Стан опрацювання. Варто звернути увагу на той факт, що вивчення питання актуальних напрямів розвитку аграрного законодавства ЄС та, відповідно, юридичних потреб у змінах в українській правовій системі, не є абсолютно новим у нашій науці. Свого часу, вітчизняними вченими було здійснено комплексний аналіз особливостей Спільної аграрної політики ЄС (зокрема, Т. Зінчук, О. Скидан, В. Онегіна, В. Антощенкова, П. Скрипчук, Н. Шибаєва, Л. Старікова, О. Коритний та ін.). У розрізі сформульованої для дослідження мети, у наукових публікаціях таких вчених, як: Н. Багай, В. Чуєнко, А. Статівка, І. Шуміло, А. Войчишин, Т. Коваленко достатньо детально розглянуто окремі аспекти та способи наближення аграрного законодавства до законодавства Союзу.

Водночас, аксіоматичним до певної міри є твердження стосовно того, що будь-яка система законодавства є повноцінним «живим організмом», який змінюється та розвивається. Відтак, пропоноване до уваги аналітичне дослідження є відображенням такого законодавчого розвитку в аграрному секторі Європейського Співтовариства.

Метою цієї аналітичної статті є дослідження аграрної політики ЄС у контексті майбутньої інтеграції України до Європейського Союзу. Розглядаючи різноманітні нормативно-правові акти та ініціативи, стаття пропонує консолідований огляд законодавчої бази Союзу у сфері аграрних відносин, що, як сподівається автор, послугує цінним орієнтиром для наукового та практичного розуміння основних цілей наближення національного законодавства до стандартів та цінностей Європейського Співтовариства.

Виклад основного матеріалу. Однією з фундаментальних характеристик аграрного права ЄС є його багатовекторний підхід до вирішення комплексних завдань, пов'язаних із веденням сільськогосподарської діяльності. Юридичні механізми, включаючи механізми підтримки економічної діяльності, ініціативи з екологічної стійкості, дотримання стандартів якості виробництва харчових продуктів, програми розвитку сільськогосподарських підприємств та правила міжнародної торгівлі, створюють інтегровану систему, спрямовану на забезпечення життєздатності, конкурентоспроможності та стійкості аграрного сектору, одночасно захищаючи інтереси сільськогосподарських виробників, споживачів та навколишнє природне середовище.

Задля досягнення поглибленого розуміння дослідницького фокусу, окресленого в цій статті, пропонуємо розглянути законодавчу перспективу концептуалізації тенденцій розвитку аграрного права Союзу. Вона фокусується на практичному застосуванні та дотриманні аграрного законодавства на рівні нормативно-правових актів ЄС і передбачає вивчення поточних регламентів, директив і політик, що їх було ухвалено інституціями Союзу у ділянці управління агропромисловим комплексом. Завдяки ретельному вивченню нормативних текстів ця перспектива висвітлює реальні механізми, за допомогою яких формулюється, впроваджується та забезпечується дотримання норм аграрного законодавства.

Стрижневим «законотворчим» документом ЄС стратегічного характеру є Спільна аграрна політика (*Common agricultural policy*, далі – САП). Починаючи з 2023 року, реформа САП має трансформувати європейське сільське господарство, надаючи пріоритет екологобезпечності та сталому розвитку. Ця ініціатива забезпечує надійну та довготривалу рамкову програму, розраховану на період до 2027 року. Відповідно до цієї ініціативи, аграрна політика ЄС перейде до стратегічного планування, інтегруючи спільні цілі, пристосовані для задоволення конкретних регіональних потреб. Застосовуючи інструменти аграрної політики з урахуванням регіональних особливостей, вказаний стратегічний план має на меті забезпечити узгодженість та ефективність у всьому європейському сільськогосподарському просторі [2].

Стратегічний план підтримує реалізацію САП на національному рівні, сприяючи перетворенням, спрямованим на посилення захисту довкілля, збереження природи, пом'якшення наслідків зміни клімату та підтримку сільського господарства і сільських місцевостей. Понад половина коштів ЄС зараз спрямовується на екологічні та кліматичні цілі відповідно до Плану, що відіграє ключову роль у просуванні Стратегії біорізноманіття (*Biodiversity Strategy*) [3] та Стратегії «Від лану до столу» (*Farm to Fork Strategy*) [4] відповідно до Зеленого курсу ЄС (*EU Green Deal*) [5].

Відтак, з огляду на зазначений вище план САП фінансування аграрного сектору ЄС поділяється на дві ключові категорії:

– перша в основному складається з прямих виплат (*direct payments*) сільськогосподарським виробникам, які надаються за умови виконання певних умов, зокрема, обов'язковий компонент екологізації було перенесено до нормативів, що передбачають виконання низки критеріїв, а також скасовано премію за озеленення; новим принципом фінансування стала система «зеленої» дотації на гектар сільськогосподарських угідь;

– друга включає програми цільового фінансування для сприяння сталому та екологічно чистому сільському господарству та розвитку сільських територій [2].

У цілому, пошук та аналіз законодавчих тенденцій унормування Союзом аграрних правовідносин дав змогу виокремити певні алгоритмічні тенденції у визначенні таргетованих (цільових) аграрних політик.

1. Сільськогосподарські екологічні та кліматичні ініціативи (*Agricultural environmental and climate initiatives*, далі – *AECMs*), органічне сільське господарство та заходи, що сприяють захисту тварин.

AECMs, органічне сільське господарство та заходи, спрямовані на забезпечення належних умов утримання тварин, є важливими інструментами для досягнення екологічних цілей в рамках САП. Правила ЄС передбачають, що принаймні 30% фінансування має бути спрямовано на програми розвитку сільських територій, як зазначено у статті 59(6) Регламенту ЄС щодо підтримки розвитку сільських територій (*EU Regulation governing support for rural development*, далі – *EAFRD*) [6].

Окрім підтримки зусиль із захисту довкілля та охорони природи, ці заходи спрямовані на збереження та збільшення біорізноманіття, покращення якості ґрунтів, зменшення використання добрив та пестицидів, особливо у вразливих водних об'єктах, а також забезпечення безпеки та належного рівня утримання тварин.

Під час впровадження *AECMs* фермери добровільно беруть на себе зобов'язання або впроваджувати чи продовжувати органічне сільське господарство, як зазначено в Регламенті (ЄС) № 834/2007 [7], або впроваджувати заходи з охорони здоров'я та утримання тварин. Це зобов'язання зазвичай триває 5 років (з мінімум 1 роком для заходів із захисту тварин), протягом яких вони погоджуються дотримуватися критеріїв управління *AECMs*, викладених у регіональних керівних принципах фінансування, або до-

тримуватися екологічних та дружніх до тварин практик ведення сільського господарства на своїх територіях.

Відтак, фермери, які впроваджують *AECMs*, органічне землеробство або заходи із забезпечення благополуччя тварин, надають суспільству важливі послуги, а саме:

- покращують структуру ґрунту та захищають його від ерозії водою та вітром, сприяючи запобіганню негативних наслідків повеней;
- зберігають і розширюють біорізноманіття завдяки створенню та підтримці природних середовищ існування живих організмів;
- захищають водні ресурси, мінімізуючи використання добрив і пестицидів;
- сприяють мінімізації наслідків зміни клімату шляхом скорочення викидів парникових газів;
- підтримують та сприяють збереженню культурних і природних об'єктів;
- забезпечують захист прав тварин.

2. Ініціативи розвитку сільських територій, що їх спрямовано на підтримку сільських громад та місцевої економіки через інвестиції в інфраструктуру, освіту, охорону здоров'я та створення робочих місць. Подібні заходи включають фінансування широкосмугового доступу до Інтернету в сільській місцевості, гранти на розвиток бізнесу в сільській місцевості та ініціативи із залучення молодого покоління до ведення фермерського господарства.

Ініціативи ЄС з розвитку сільських територій, як правило, регулюються сукупністю нормативно-правових актів, директив та рішень. Основним правовим актом, що регулює ініціативи сільського розвитку в Союзі, є Регламент (ЄС) № 1305/2013 про підтримку сільського розвитку Європейським аграрним фондом сільського розвитку (*EAFRD*). Цей Регламент встановлює рамки політики ЄС щодо розвитку сільських територій, включаючи цілі, пріоритети та фінансові механізми [8].

Крім того, Регламент (ЄС) № 1306/2013 про фінансування, управління та моніторинг спільної сільськогосподарської політики також відіграє важливу роль у реалізації ініціатив з розвитку сільських територій, оскільки він забезпечує загальну основу для спільної сільськогосподарської політики, частиною якої є розвиток сільських територій [9].

На виконання ухвалених Європейським парламентом регламентів в частині уніфікації процедурних аспектів підтримки сільських територій, ЄС у своєму законодавчому арсеналі має так звані «імплементаційні акти» (*implementing acts*) та «делеговані акти» (*delegated acts*). Вони уявляють собою юридичний інструмент, за допомогою якого Європейська комісія уповноважена доповнювати або змінювати певні несуттєві елементи законодавчих актів Союзу. Такі акти характеризуються вторинним характером, оскільки вони розробляються Комісією для доповнення конкретних деталей або реалізації технічних аспектів первинного законодавства, прийнятого Європейським Парламентом та Радою ЄС.

Одним із таких актів є Імплементаційний регламент (ЄС) № 809/2014 [10], який роз'яснює процедури та керівні принципи ефективного застосування Регламенту (ЄС) № 1306/2013 в частині забезпечення функціонування інтегрованої системи адміністрування та контролю заходів з розвитку сільських територій та розробки протоколів взаємної оцінки відповідності (*cross-compliance protocols*). Аналогічно, Імплементаційний Регламент (ЄС) № 808/2014 визначає процедурні особливості імплементації Регламенту (ЄС) № 1305/2013, який зосереджений на впровадженні політики стимулювання економічного розвитку сільських територій через EAFRD [11].

Крім того, Делегований Регламент (ЄС) № 807/2014 [12] доповнює положення Регламенту (ЄС) № 1305/2013, а також деталізує механізми та перехідні положення, що мають важливе значення для безперешкодного впровадження ініціатив із підтримки розвитку сільських територій.

3. Політика розвитку сільськогосподарського сектору через впровадження заходів ринкової підтримки (*Market Support Measures*, далі – РП).

Заходи РП спрямовані на стабілізацію сільськогосподарських ринків, мінімізації ескалації ринкових криз, стимулювання попиту та полегшення адаптації сільськогосподарських секторів ЄС до ринкових коливань. Застосування РП регулюється кількома положеннями, викладеними в Регламенті (ЄС) 1308/2013. До них відносяться, зокрема, статті 11–16, які детально визначають використання державного втручання в діяльність сільськогосподарських ринків, а також статті 17–21, які стосуються надання допомоги для приватного зберігання сільськогосподарської продукції. Крім того, статті 219–222 окреслюють застосування спеціальних заходів регулювання аграрних ринків, а статті 222a–223 зосереджені на прозорості та моніторингу їх функціонування [13].

Директива (ЄС) 2019/633 [14] спрямована на боротьбу з недобросовісною торговельною практикою (далі – НТП) у ланцюгу постачання сільськогосподарської та харчової продукції в межах ЄС. Її мета – забезпечити чесну та прозору торговельну практику, зокрема, захистити дрібних виробників та постачальників від зловживань з боку представників великого бізнесу. Крім того, в документі перераховані конкретні заборонені види НТП, такі як: затримка плате-

жів, скасування замовлень в останню хвилину, односторонні зміни в контрактах та вимоги щодо оплати за нереалізовану продукцію.

4. Заходи із забезпечення якості сільськогосподарської продукції. Політика ЄС щодо якості сільськогосподарської продукції ґрунтується на комплексній нормативно-правовій базі, яка передбачає стандарти, правила та механізми забезпечення цілісності, автентичності та безпечності сільськогосподарської продукції. Ця база включає суворі критерії якості, системи сертифікації та контролю, географічні зазначення, вимоги до інформування споживачів, а також заходи підтримки для просування та доступу до ринку. За допомогою цієї законодавчої бази Союз прагне зберегти довіру споживачів, захистити репутацію сільськогосподарської продукції, сприяти сталому виробництву та підтримати розвиток сільських територій у всіх країнах-членах Союзу. До ключових нормативно-правових актів у цій ділянці належать такі.

Регламент (ЄС) № 1151/2012 щодо принципів якості сільськогосподарської продукції та харчових продуктів [15], що встановлює систему контролю якості для захищених зазначень походження (*Protected Designations of Origin*, далі – *PDO*), захищених географічних зазначень (*Protected Geographical Indications*, далі – *PGI*) та гарантованих видів традиційних продуктів (*Traditional Specialties Guaranteed*, далі – *TSG*). Відповідно до цих схем забезпечується захист назв конкретних продуктів з якостями та характеристиками, пов'язаними з їхнім географічним походженням або традиційними методами виробництва. Регламент встановлює критерії та процедури для отримання цих знаків якості та управління ними.

Регламент (ЄС) 2018/848 [16] запроваджує модернізовану законодавчу основу для органічного виробництва та маркування органічної продукції. Регламент затверджує принципи та правила, що регулюють методи органічного виробництва, наголошуючи на практиках, які надають пріоритет екологічній стійкості, добробуту тварин, збереженню біорізноманіття та уникненню використання синтетичних хімікатів і генетично модифікованих організмів (ГМО). У ньому викладено конкретні вимоги до збереження родючості ґрунтів, сівозміни, управління тваринництвом та використання органічних засобів виробництва.

Саме на підставі цього Регламенту Комісія ухвалює подальші підзаконні нормативно-правові акти, серед яких варто виділити, наприклад, Делегований Регламент (ЄС) 2020/1794 [17], який вносить зміни до Регламенту в частині використання переробленого та органічного репродуктивного матеріалу рослин. Ці зміни дозволяють використання репродуктивного матеріалу рослин, що перебувають у процесі конверсії, та встановлюють умови для використання неорганічного репродуктивного матеріалу рослин, якщо органічний матеріал недоступний. Метою регулювання є забезпечення гнучкості у використанні репродуктивного матеріалу рослин при дотриманні стандартів органічного землеробства та збереженні цілісності практики органічного виробництва.

Делегований Регламент (ЄС) 2021/642 [18] щодо конкретної інформації, яка повинна бути включена до маркування органічної продукції передбачає додавання вимог щодо надання інформації про маркування комбікормів, призначених для використання в органічному виробництві, а також про маркування сумішей кормового насіння, віднесених до категорії репродуктивного матеріалу рослин. Цей акт спрямований на підвищення прозорості та зрозумілості практики маркування органічної продукції, забезпечення доступу споживачів до достовірної інформації щодо складу та походження органічних кормів і репродуктивного матеріалу рослин.

Делегований Регламент (ЄС) 2021/716 [19] деталізує правила виробництва пророщеного насіння та головок цикорію для забезпечення чіткості та конкретності у практиці органічного сільського господарства, пов'язаній з цими продуктами. Зміни, передбачені вказаним актом, дозволяють використовувати органічний холестерин у кормах для креветок пенеїд та прісноводних креветок, таким чином узгоджуючи вимоги до органічних кормів з потребами цих видів аквакультури. Крім того, здійснено коригування вимог щодо частоти обробок від паразитів для всіх видів аквакультури (крім лосося) та встановлено максимальну кількість обробок для всіх видів аквакультури.

Делегований Регламент (ЄС) 2022/474 [20] спрямований на внесення змін в частині утилізації неорганічного та органічного садивного матеріалу. Відповідна редакція встановлює умови для використання саджанців, отриманих в результаті конверсії, забороняє використання неорганічних саджанців для видів з коротким циклом вирощування, посилюючи стандарти для органічних саджанців.

Делегований Регламент (ЄС) 2022/1450 [21] передбачає внесення доповнень щодо використання неорганічних білкових кормів для виробництва органічної продукції тваринництва у відповідь на наслідки вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року. Це вторгнення призвело до значних тимчасових перебоїв у постачанні органічних білкових кормів у деяких країнах-членах ЄС, що створило загрозу для безперервності органічного виробництва. Акт дозволяє державам-членам, які визнали цю ситуацію катастрофічною, виділити до 5% неорганічних білкових

кормів для вищих категорій свиней та птиці на максимальний термін до 1 року.

Висновки. Аграрна політика ЄС становить наріжний камінь його нормативно-правової бази і визначається низкою законодавчих положень, спрямованих на підтримку розвитку сільського господарства, забезпечення продовольчої безпеки та заохочення сталої практики ведення сільського господарства.

Основою аграрного законодавства ЄС є САП, що характеризується багатофункціональним підходом, спрямованим не лише на підтримку дохідності сільськогосподарських виробників, але й на досягнення ширших суспільних цілей, таких як захист довкілля, розвиток сільських територій та виробництво якісних продуктів харчування. Правова база САП складається з регламентів, директив та рішень, прийнятих Європейським Парламентом та Радою ЄС, а також заходів, розроблених Європейською комісією. Ці юридичні інструменти регулюють різні аспекти аграрної політики, включаючи механізми підтримки ринку, схеми субсидування виробництва, заходи з охорони довкілля та політику у сфері торгівлі.

При цьому, варто відзначити, що тенденції в регулюванні аграрних правовідносин в ЄС уявляють собою закономірності або зміни як в загальній політиці Союзу, так і профільному законодавстві, що унормовує відносини та взаємодію в аграрному секторі в усіх її державах-членах. На формування цих тенденцій впливають такі фактори, як суспільні цінності, технологічний прогрес, екологічні проблеми, економічна динаміка та міжнародні зобов'язання.

Аналіз ключових юридичних інструментів ЄС у ділянці унормування аграрних правовідносин дозволив виокремити такі основні тенденції удосконалення політики Союзу у цій ділянці:

- Екологічна сталість та адаптація до зміни клімату. У відповідь на зростаючі виклики, пов'язані зі зміною клімату, Євросоюз посилив свої зобов'язання щодо просування екологічно стійких сільськогосподарських практик. Це передбачає узгоджені зусилля, спрямовані на скорочення викидів парникових газів, збереження біорізноманіття та обмеження використання пестицидів і хімічних добрив. Відповідно, САП зазнає значних реформ, спрямованих на приведення системи субсидіювання та стимулювання у відповідність до цих ключових екологічних цілей.

Одночасно з цим, нормативно-правові акти ЄС все більше спрямовані на сприяння адаптації до зміни клімату в аграрному секторі. Визнаючи глибокий вплив зміни клімату на продуктивність сільського господарства, регуляторні зусилля компетентних органів Союзу спрямовані на розробку стратегій підвищення екологічної стійкості зовнішнього навколишнього середовища. Зокрема, мова йде про вдосконалення управління водними ресурсами, практики збереження ґрунтів та вирощування посухостійких культур. Крім того, реалізуються ініціативи, спрямовані на впровадження відновлюваних джерел енергії та зменшення вуглецевого навантаження на навколишнє середовище, пов'язаного з сільськогосподарською діяльністю.

- Диверсифікація та розвиток сільських територій. Оскільки важливість сільських територій не обмежується лише сільським господарством, аграрна політика ЄС дедалі більше зосереджується на сприянні розвитку сільських територій та диверсифікації сільської економіки. Зокрема, йдеться про підтримку несільськогосподарських видів діяльності, таких як туризм, виробництво відновлюваної енергії та розвиток малого бізнесу.
- Соціальні та етичні питання. Все більше уваги в аграрній політиці ЄС приділяється вирішенню соціальних та етичних проблем. Вони включають просування стандартів захисту тварин, забезпечення справедливих умов праці, підтримку малих та сімейних фермерських господарств, а також сприяння соціальній інтеграції в сільській місцевості. Зростаючий попит споживачів на етично вироблені продукти харчування також вплинув на пріоритети відповідної політики.
- Безпека та якість харчових продуктів. Забезпечення високих стандартів безпеки та якості харчових продуктів залишається ключовим пріоритетом аграрної політики ЄС. Нормативно-правові акти регулюють кожен етап ланцюга виробництва та дистрибуції харчових продуктів для захисту здоров'я споживачів та підтримки довіри до європейських продуктів харчування. Вимоги до простежуваності, маркування та системи контролю постійно оновлюються, щоб відповідати зростаючим очікуванням споживачів і запобігати новим загрозам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Report on the Initial Assessment of the Progress in the Implementation of the European Union Legal Acts (EU Acquis). *Association4U,* 2023. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_EN.pdf (дата звернення: 29.03.2024).
2. A Greener and Fairer CAP. *European Commission*, 2021. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/document/download/89b607ec-8a43-4073-bafd-f2493da7699e_en?filename=factsheet-newcap-environment-fairness_en.pdf (дата звернення: 01.04.2024).
3. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council,

the European Economic and Social Committee of the Regions EU Biodiversity Strategy for 2030. Bringing nature back into our lives. *European Commission*, COM/2020/380 final, 2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020DC0380 (дата звернення: 02.04.2024).

4. Farm to Fork Strategy. For a Fair, healthy and environmentally friendly food system. *European Commission*, 2020. URL: https://food.ec.europa.eu/ document/download/472acca8-7f7b-4171-98b0-ed76720d68d3_en?filename=f2f_action-plan_2020_strategy-info_en.pdf (дата звернення: 02.04.2024).
5. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the European Green Deal. *European Commission*, COM/2019/640 final, 2019. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM% 3A2019% 3A640%3AFIN (дата звернення: 02.04.2024).
6. On Support for Rural Development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and Repealing Council Regulation (EC) No 1698/2005: Regulation (EU) No 1305/2013 of 17 December 2013. *European Parliament and the Council*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex: 32013R1305 (дата звернення: 02.04.2024).
7. On Organic Production and Labelling of Organic Products and Repealing Regulation (EEC) No 2092/91: Regulation (EU) 834/2007 of 28 June 2007. *European Parliament and the Council*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2007/834/oj (дата звернення: 03.04.2024).
8. On Support for Rural Development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD): Regulation (EU) No 1305/2013 of 17 December 2013. *European Parliament and the Council*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/ ?uri=celex%3A32013R1305 (дата звернення: 03.04.2024).
9. On the Financing, Management and Monitoring of the Common Agricultural Policy and Repealing Council Regulations (EEC) No 352/78, (EC) No 165/94, (EC) No 2799/98, (EC) No 814/2000, (EC) No 1290/2005 and (EC) No 485/2008 No 1306/2013 of 17 December 2013. *European Parliament and the Council*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ TXT/?uri=CELEX% 3A32013R1306 (дата звернення: 03.04.2024).
10. Rules for the Application of Regulation (EU) No 1306/2013 of the European Parliament and of the Council with Regard to the Integrated Administration and Control System, Rural Development Measures and Cross Compliance No 809/2014 of 17 July 2014. *Commission Implementing Regulation (EU)*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32014R0809 (дата звернення: 04.04.2024).
11. Rules for the Application of Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council on Support for Rural Development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) No 808/2014 of 17 July 2014. *Commission Implementing Regulation (EU)*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX% 3A32014R0808 (дата звернення: 04.04.2024).
12. On Support for Rural Development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and Introducing Transitional Provisions. *Commission Delegated Regulation* (EU) No 807/2014 of 11 March 2014. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32014R0807 (дата звернення: 04.04.2024).
13. Establishing a Common Organisation of the Markets in Agricultural Products and Repealing Council Regulations (EEC) No 922/72, (EEC) No 234/79, (EC) No 1037/2001 and (EC) No 1234/2007: Regulation (EU) No 1308/2013 of 17 December 2013. *European Parliament and the Council*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R1308 (дата звернення: 03.04.2024).
14. On Unfair Trading Practices in Business-to-Business Relationships in the Agricultural and Food Supply Chain: Directive (EU) 2019/633 of 17 April 2019. *European Parliament and the Council*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2019.111.01.0059.01.ENG (дата звернення: 04.04.2024).
15. On Quality Schemes for Agricultural Products and Foodstuffs: Regulation (EU) No 1151/2012 of 21 November 2012. *European Parliament and the Council.* URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1151/oj (дата звернення: 04.04.2024).

16. On Organic Production and Labelling of Organic Products and Repealing Council Regulation (EC) No 834/2007: Regulation (EU) No 2018/848 of 30 May 2018. *European Parliament and the Council*. URL: https://eur-lex.europa.eu/ eli/reg/2018/848/oj (дата звернення: 05.04.2024).
17. Amending Part I of Annex II to Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council as Regards the Use of In-Conversion and Non-Organic Plant Reproductive Material (Text with EEA relevance*). Commission Delegated Regulation (EU)* No 2020/1794 of 16 September 2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX% 3A32020R1794 (дата звернення: 05.04.2024).
18. Amending Annex III to Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council as Regards Certain Information to be Provided on the Labelling of Organic Products (Text with EEA relevance). *Commission Delegated Regulation (EU)* No 2021/642 of 30 October 2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2021/642/oj (дата звернення: 05.04.2024).
19. Amending Annex II to Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council as Regards Organic Production Rules on Sprouted Seeds and Chicory Heads, on Feed for Certain Aquaculture Animals and on Aquaculture Parasite Treatments (Text with EEA relevance). *Commission Delegated Regulation (EU)* No 021/716 of 9 February 2021. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/ reg_del/2021/716/oj (дата звернення: 06.04.2024).
20. Amending Annex II to Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council as Regards Specific Requirements for the Production and Use of Non-organic, In-conversion and Organic Seedlings and Other Plant Reproductive Material (Text with EEA relevance). *Commission Delegated Regulation (EU)* No 2022/474 of 17 January 2022. URL https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0474 (дата звернення: 06.04.2024).
21. Supplementing Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council as Regards the use of Non-Organic Protein Feed for the Production of Organic Livestock due to Russia's invasion of Ukraine (Text with EEA relevance). *Commission Delegated Regulation (EU)* No 022/1450 of 27 June 2022. URL https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0474 (дата звернення: 06.04.2024).

УДК [349.41:[332.38:63]](477+71)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.42

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА КАНАДІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Малохліб О.С.,
кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри екологічного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3081-8076

Малохліб О.С. Правові засади використання земель сільськогосподарського призначення в Україні та Канаді: порівняльно-правовий аспект.

У статті проведено порівняльний аналіз правових засад використання земель сільськогосподарського призначення в Україні та Канаді. Встановлено, що сучасний стан земельних ресурсів переважної частини України можна охарактеризувати як кризовий, з тенденцією до погіршення, що суттєво ускладнює соціально-економічний розвиток України. Основними причинами такого становища є, перш за все, нераціональне використання земельно-ресурсного потенціалу держави, погіршення якісного стану земель, неврегульованості зміни характеру функціонування землі як засобу виробництва в умовах ринку та інші негативні фактори. Однак, ще більшого правового захисту потребують землі сільськогосподарського призначення, які посідають особливе місце у структурі земельного фонду України. Нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення є однією з потенційних загроз для продовольчої безпеки України. У зв'язку із цим існує нагальна потреба у визначенні ефективного механізму управління у сфері використання земель, у тому числі сільськогосподарського призначення. Важливим в даному контексті є питання обігу земель у зв'язку із прийняттям у березні 2020 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення».

Для побудови ефективного й конкурентоспроможного земельного ринку необхідно мати міцне правове підґрунтя, а для цього доцільним є звернення до зарубіжного досвіду в цій сфері, особливо до досвіду таких країн, у яких найкраще функціонує ринок землі, наприклад Канади. Канадський досвід свідчить про важливість детального врегулювання землекористування на всіх рівнях державної влади та про необхідність узгодженого підходу для забезпечення належного використання сільськогосподарських земель. Конституція Канади надає виключне право провінціям вирішувати практично всі земельні питання, у тому числі ті, які стосуються використання сільськогосподарських земель. Наявність ринку сільськогосподарських земель в Канаді сприяє залученню додаткового капіталу у вигляді внутрішніх й зовнішніх інвестицій в сільськогосподарський сектор, що, в свою чергу, стимулює його сталий розвиток. Україна може врахувати цей досвід у процесі вдосконалення своєї земельної політики та забезпечення сталого розвитку сільського господарства.

Ключові слова: використання земель, права на землю, землі сільськогосподарського призначення, обіг земель, земельне законодавство України, земельне законодавство Канади.

Malokhlib O.S. Legal principles of agricultural land use in Ukraine and Canada: comparative legal aspect.

The article provides a comparative analysis of the legal basis for the use of agricultural land in Ukraine and Canada. It has been established that the current state of land resources in the majority of Ukraine can be characterized as a crisis, with a tendency towards deterioration, which significantly complicates the socio-economic development of Ukraine. The main reasons for this situation are, first of all, the irrational use of the state's land resource potential, the deterioration of the quality of the land, the irregularity of the change in the nature of the functioning of the land as a means of production in market conditions, and other negative factors. However, agricultural land, which occupies a special place in the structure of the land fund of Ukraine, needs even greater legal protection. Irrational use of agricultural land is one of the potential threats to Ukraine's food security. In this regard, there is an urgent need to define an effective management mechanism in the field of land use, including agricultural use. In this context, the issue of land turnover is

important in connection with the adoption in March 2020 of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Movement of Agricultural Land».

In order to build an effective and competitive land market, it is necessary to have a strong legal basis, and for this it is advisable to turn to foreign experience in this area, especially to the experience of countries with the best functioning land market, such as Canada. The Canadian experience shows the importance of detailed regulation of land use at all levels of government and the need for a coordinated approach to ensure the proper use of agricultural land. The Canadian Constitution gives the provinces the exclusive right to decide virtually all land matters, including those related to the use of agricultural land. The presence of a market for agricultural land in Canada promotes the attraction of additional capital in the form of internal and external investments in the agricultural sector, which in turn stimulates its sustainable development. Ukraine can take this experience into account in the process of improving its land policy and ensuring the sustainable development of agriculture.

Key words: land use, land rights, agricultural land, land circulation, land legislation of Ukraine, land legislation of Canada.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 14 Конституції України [1] земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Це засадниче положення для розвитку національного земельного законодавства. Україна має надзвичайно багатий земельно-ресурсний потенціал, який повинен бути надійно захищений таким правовим статусом [2, с. 6]. Однак, ще більшого правового захисту потребують землі сільськогосподарського призначення, які посідають особливе місце у структурі земельного фонду України. Особливістю сільськогосподарських угідь є те, що вони використовуються як основний засіб аграрного виробництва, тому їх основна цінність полягає в родючості, тобто здатності забезпечувати вирощувані сільськогосподарські культури поживними речовинами для отримання урожаю [2, с. 543]. Землі сільськогосподарського призначення відіграють важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки України.

Однак, сучасний стан земельних ресурсів переважної частини України можна охарактеризувати як напружений, а подекуди кризовий, з тенденцією до погіршення, що суттєво ускладнює соціально-економічний розвиток України та її регіонів й негативно впливає на ландшафтне і біологічне різноманіття, здоров'я і умови проживання населення. Основними причинами такого становища є, перш за все, нераціональне використання земельно-ресурсного потенціалу держави, погіршення якісного стану земель, зниження їх продуктивності, неврегульованості зміни характеру функціонування землі як засобу виробництва в умовах ринку тощо [3]. Варто сказати, що нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення є однією з потенційних загроз для продовольчої безпеки. Крім того, внаслідок військових дій саме ґрунти зазнають найбільшого негативного впливу. Вони ж і відновлюються найповільніше. Так, природний темп відновлення родючого шару ґрунту складає 1 см за 100 років. Головні фактори заподіяння шкоди ґрунтам внаслідок війни – це проїзд важкої військової техніки, вибухи ракет, мінування територій та безліч інших негативних факторів.

Слід зазначити, що за умови відсутності виваженої державної політики, стан земельних ресурсів нашої країни буде постійно погіршуватися, що в свою чергу може загрожувати не тільки національній продовольчій безпеці, але й світовій. У зв'язку із цим сьогодні існує нагальна потреба у визначенні ефективного механізму управління у сфері використання земель, у тому числі сільськогосподарського призначення. Важливим в даному контексті є питання обігу земель. Для побудови ефективного й конкурентоспроможного земельного ринку необхідно мати міцне правове підґрунтя, а для цього доцільним є звернення до зарубіжного досвіду в цій сфері, особливо до досвіду таких країн, у яких найкраще функціонує ринок землі, наприклад Канади.

Метою статті є порівняльний аналіз правових засад використання земель сільськогосподарського призначення в Україні та Канаді, встановлення їх особливостей та переваг, а також визначення перспектив вдосконалення законодавства в зазначеній сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання використання земель сільськогосподарського призначення досліджуються багатьма вченими-юристами, серед яких слід відмітити В.І. Андрейцева, О.І. Заєць, В.М. Єрмоленка, І.І. Каракаша, Т.О. Коваленко, І.О. Костяшкіна, П.Ф. Кулинича, Т.В. Лісову, А.М. Мірошниченка, В.В. Носіка, М.В. Шульгу та ін. Однак дані питання й надалі потребують ґрунтовного дослідження з огляду на умови сьогодення, а саме проведення низки реформ у зв'язку з європейською інтеграцією України, відкриттям ринку землі, а також, зважаючи на умови воєнного стану, тощо. Окрім того, дослідженню правових засад використання земель сільськогосподарського призначення в Канаді приділено недостатньо уваги.

Виклад основного матеріалу. Україна та Канада мають основну спільну характеристи-

ку – обидві країни володіють багатим запасом сільськогосподарських земель. Канада – друга країна світу за площею, яка складає 997,6 млн га. Майже половина її території вкрита тайговими лісами, понад 40% займають високогір'я та арктична зона, 11% території має постійне населення і тільки 7%, а це 69,8 млн га земель використовується для потреб сільського господарства [4]. В свою чергу загальна площа території України становить 60,4 млн га, з них 70% (41,8 млн. гектарів) становлять сільськогосподарські угіддя [3].

Країни світу по-різному регулюють суспільні відносини з приводу використання земель сільськогосподарського призначення. Слід погодитися з думкою П.Ф. Кулинича, що в Україні ефективність дії земельно-правових норм у досягненні цілей належного використання та охорони якісного стану сільськогосподарського земельного фонду є досить низькою, значно нижчою, ніж ефективність правового регулювання відносин сільськогосподарського землекористування в Канаді [2, с. 14].

За українським законодавством землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, які надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної й навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. До земель сільськогосподарського призначення належать: (а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища й перелоги); (б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель інших категорій, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі під об'єктами виробництва біометану, які є складовими комплексів з виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) (ст. 22 Земельного кодексу України [5]).

Одним із найбільш актуальних викликів сучасності в контексті реформування економічних й правових відносин нашої країни та наближення до європейських правових стандартів є концепція створення ринку землі. Вона визначає важливість вільного обігу земель сільськогосподарського призначення. Відповідно до ст. 130 Земельного кодексу України набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть: громадяни України, юридичні особи України, створені та зареєстровані відповідно до законодавства України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади, територіальні громади, держава.

Реальне відкриття ринку землі стало можливими в результаті прийняття Верховною Радою України у березні 2020 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» [6]. Це відкрило можливість належним чином скористатися сільськогосподарським потенціалом країни й протистояти занепаду сільських територій, так як Україна – одна із небагатьох країн світу, де сільське господарство не тільки може, а й повинно бути дохідним агробізнесом. Отже, потенціал українських чорноземів має бути реалізований повною мірою і, перш за все, держава повинна бути зацікавлена в розвитку таких територій [7, с. 78]. Варто сказати, що відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення є також важливим інвестиційним інструментом, який надасть можливість в подальшому залучити додаткові інвестиції в сферу аграрного виробництва.

Відповідно до вищевказаного закону на першому етапі запровадження ринку землі – з 1 липня 2021 р. по 31 грудня 2023 р. громадянам України надано право набувати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення, але з обмеженнями: (а) загальна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення у власності громадянина України не може перевищувати 100 га (зазначене обмеження не поширюється на земельні ділянки, набуті ним у власність до набрання чинності відповідних змін); (б) забороняється купівля-продаж або відчуження в інший спосіб на користь юридичних осіб земельних ділянок, що перебувають у приватній власності і віднесені до земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім переходу до банків права власності на земельні ділянки як предмет застави, передачі земельних ділянок у спадщину, обміну (міни) відповідно до ч. 2 ст. 37-1 ЗК України земельної ділянки на іншу земельну ділянку з однаковою нормативною грошовою оцінкою або різниця між нормативними грошовими оцінками яких становить не більше 10% та відчуження земельних ділянок для суспільних потреб (п. 15 Розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України.). На другому етапі – з 1 січня 2024 р. до купівлі земельних ділянок сільськогосподарського призначення були допущені юридичні особи з чітко визначеними критеріями, а також були встановлені обмеження щодо розміру зем-

лі, яку можна мати у власності на одну юридичну або фізичну особу – до 10 тис. га.

Що стосується питання набуття прав на землю сільськогосподарського призначення іноземними суб'єктами, то чинне законодавство встановлює заборону на таке набуття. Іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності лише на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності (ч. 2 ст. 81 Земельного кодексу України). Юридичні особи, створені та зареєстровані відповідно до законодавства іноземної держави, можуть набувати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення у межах населених пунктів в разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, які пов'язані із здійсненням підприємницької діяльності в Україні, а також за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна (ч. 2 ст. 82 Земельного кодексу України). У разі отримання у спадщину земельних ділянок сільськогосподарського призначення зазначені особи зобов'язані здійснити відчуження таких земель протягом року.

Такі обмеження прав на землю для іноземних осіб, на думку В.В. Носіка, цілком узгоджуються з положеннями Конституції України, є обґрунтованими методологічно з огляду на виключне геополітичне призначення українських чорноземів, крім цього є характерними для зарубіжних держав із різними правовими системами [8, с. 220-221]. Однак, на думку П.Ф. Кулинича, у зв'язку з євроінтеграційними процесами, Україні рано чи пізно доведеться надавати іноземним виробникам сільськогосподарської продукції таких же прав щодо землі, які мають вітчизняні виробники [9, с. 224]. Із цим твердженням неможливо не погодитись.

Слід констатувати, що питання допуску іноземних суб'єктів до ринку сільськогосподарських земель стоїть гостро на порядку денному і може бути вирішене лише шляхом проведення всеукраїнського референдуму. Однак, зважаючи на воєнний стан, це питання поставлено на паузу.

Продовжуючи розгляд обраного питання, варто зазначити, що у Канаді частина земель сільськогосподарського призначення знаходиться у приватній власності, інша частина земель представляє федеральний резерв або перебуває під контролем Фермерської кредитної корпорації [10]. Конституція Канади надає виключне право провінціям вирішувати практично всі земельні питання, у тому числі ті, які стосуються використання сільськогосподарських земель. Так, вони розробляють та приймають власні нормативно-правові акти, які безпосередньо стосуються окресленої сфери. Прикладами таких актів можуть бути: Закон про право власності на землю за Саскачеванським договором [11]; Закон про право власності на землю Юкона [12] та ін. Для запобігання зловживань при продажу державних земель всі угоди з купівлі-продажу відбуваються на відкритих аукціонах. Важливим є контроль з боку федеральних та провінційних органів за цільовим використанням усіх без винятку земель [13, с. 54].

Варто додати, що сільськогосподарські землі в Канаді відіграють ключову роль у фінансуванні фермерської діяльності. Приватні фермери отримують позики для купівлі земельних ділянок та обладнання через комерційні банки або через Фермерську кредитну корпорацію. Без функціонування ринку сільськогосподарських земель отримання таких позик було б неможливим. Подальший капітал залучається у сільськогосподарський сектор за рахунок діяльності спеціалізованих фондів, які набувають землю та передають її в оренду фермерам. Це сприяє розвитку сектору, забезпечуючи інвестиційний капітал [14]. Канадський досвід демонструє, що ринок сільськогосподарських земель виконує важливу роль у ліквідності, дозволяючи фермерам отримати вартість своєї землі в разі припинення активної сільськогосподарської діяльності. Це дозволяє їм використовувати земельні ресурси як фінансовий актив та отримувати позики для подальшого розвитку через комерційні банки або спеціалізовані фінансові установи. Досвід Канади щодо правового регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення може стати позитивним прикладом для України. Як видається, це приклад ефективного використання земельних ресурсів й створення умов для фінансової стабільності сільськогосподарських підприємств.

Питання іноземної власності на землю в Канаді є також одним із важливих на порядку денному. Оскільки, як зазначалося вище, провінціям федеральним законодавством надано право вирішувати практично всі земельні питання, то питання використання земель сільськогосподарського призначення іноземними суб'єктами також вирішуються на провінційному рівні. Такі повноваження було підтримано Верховним Судом Канади в 1975 р.

Деякі провінції (Альберта, Квебек, Манітоба, Саскачеван, острів принца Едуарда) та одна територія (Юкон) мають заборону або обмеження для іноземців та нерезидентів щодо купівлі сільськогосподарських земель. Так, наприклад, відповідно до Закону про іноземну власність на землю Альберти [15] іноземні фізичні або юри-

дичні особи можуть володіти не більше ніж двома земельними ділянками загальною площею не більше 20 акрів (п. 5). В свою чергу, такі провінції як Онтаріо, Нова Шотландія, Нью-Брансвік, Ньюфаундленд і Лабрадор не мають жодних обмежень права власності на землю для іноземних суб'єктів.

Варто додати, що сільськогосподарські землі як Канади, так і будь-якої іншої держави, є головним ресурсом, який надає країні продовольчу захищеність та соціальну стабільність. Останнім часом у Канаді є занепокоєння щодо «захоплення» сільськогосподарських земель, як з боку внутрішніх, так і з боку іноземних інвесторів. Так, the Fédération de la relève agricole du Québec підкреслює, що загроза придбання сільськогосподарських угідь надходить не лише із-за кордону, але й з Канади за допомогою таких інструментів, як інвестиційні фонди [16, с. 200]. Заважаючи на проблеми сьогодення, які пов'язані із забезпеченням глобальної продовольчої безпеки, в законодавстві Канади пропонується підсилити механізми контролю за набуттям права власності на сільськогосподарські землі іноземними юридичними особами. Розглядається можливість врегулювати це питання на федеральному рівні [17, с. 355].

Висновки. Резюмуючи викладене, слід сказати, що сьогодні наша держава знаходиться у кризових умовах, що вимагає виваженості у прийнятті рішень стосовно правового врегулювання використання земель сільськогосподарського призначення, особливо питань, пов'язаних з функціонуванням ринку землі. Канадський досвід свідчить про важливість детального врегулювання землекористування на всіх рівнях державної влади та про необхідність узгодженого підходу для забезпечення належного використання сільськогосподарських земель. Наявність ринку сільськогосподарських земель в Канаді сприяє залученню додаткового капіталу у вигляді внутрішніх й зовнішніх інвестицій в сільськогосподарський сектор, що в свою чергу, стимулює його сталий розвиток. Україна може врахувати цей досвід у процесі вдосконалення своєї земельної політики та забезпечення сталого розвитку сільського господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос. 2011. 688 с.
3. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.01.2022 р. № 70-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 11. Ст. 588.
4. Канада. URL: http://www.lgtinfo.com.ua/index.php?option=com_content&view= article&id=65&Itemid=72&lang=en (дата звернення 06.04.2024).
5. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 27.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31.03.2020 р. № 552-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 36. Ст. 1185.
7. Шульга М.В. Ринок земель як передумова сталого розвитку сільських територій. *Досвід і проблеми інкорпорації, імплементації та адаптації екологічного законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 25 верес. 2013 р.) / Нац. гірн. ун-т. Дніпропетровськ, 2013. С. 76–79.
8. Носік В.В. Право власності Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
9. Кулинич П.Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2021. 308 с.
10. Проценко О. Земельне регулювання в Канаді. *Стратегія розвитку*. 2017. № 4. URL: https://regionet.org.ua/ua/Efektuvne_ypravlinnya_zemelnumu_resyrsamu_na_prukladi_ Kanadu_2632635.html#page_title (дата звернення: 06.04.2024).
11. Закон про право власності на землю за Саскачеванським договором 1993 р. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/S-4.3/FullText.html (дата звернення 10.04.2024).
12. Закон про право власності на землю Юкона 1994 р. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/Y-4.3/FullText.html (дата звернення 10.04.2024).
13. Рєпін К. Як держави регулюють земельні відносини. *Землевпорядний вісник*. 2017. Вип. 11. С. 54–59.
14. Калимон В. Канадські факти про продаж сільськогосподарської землі. *Економічна правда*. 12 листоп. 2019. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2019/11/12/653595/ (дата звернення: 10.04.2024).
15. Закон про іноземну власність на землю Альберти 1979 р. URL: https://laws.justice.gc.ca/eng/regulations/SOR-79-416/FullText.html (дата звернення: 10.04.2024).

16. Ігнатенко І.В. Правові проблеми захисту земельних прав в контексті глобального «захоплення земель» (досвід Канади). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 198–201.

17. Коваленко Т.О. Набуття права власності на землю іноземними особами за законодавством України та Канади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 351–357.

УДК 342.9:35.072.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.43

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИДОБУТКУ ДОРОГОЦІННОГО КАМІННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Мачуська І.Б.,
доктор юридичних наук, професор кафедри приватного права
«ЮІ КНЕУ імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0000-0002-6441-8356

Аргатюк І.В.,
старший викладач кафедри іноземних мов
«ЮІ КНЕУ імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0009-0005-5076-5639

Недільченко С.Б.,
старший викладач кафедри іноземних мов
«ЮІ КНЕУ імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0009-0002-3399-5502

Бурлій В.В.,
старший викладач кафедри іноземних мов
«ЮІ КНЕУ імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0009-0003-4267-5735

Мачуська І.Б., Аргатюк І.В., Недільченко С.Б., Бурлій В.В. Правове регулювання видобутку дорогоцінного каміння: проблеми та шляхи вдосконалення.

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання видобутку дорогоцінного каміння в Україні та аналізу проблем, що пов'язані із незаконним видобутком зазначеного виду корисних копалин і встановлення шляхів їх вирішення.

Зазначено, що інститут надрокористування в Україні має багатовікову історію. Встановлено, що видобування дорогоцінного каміння в Україні спостерігається на протязі багатьох століть.

Досліджено, що мінерально-сировинна база України налічує більше 20 тис. покладів 117 видів корисних копалин, серед яких окреме місце, займає дорогоцінне каміння, видобуток якого забезпечує ефективний розвиток економіки країни.

У статті проаналізована законодавча дефініція «дорогоцінне каміння». З'ясовано, що поняття «дорогоцінне каміння» потребує вдосконалення, оскільки зазначене поняття має включати не тільки характеристику дорогоцінного каміння, а і містити положення щодо їх ринкової вартості і відповідати державним стандартам. Доведено, що доцільно вилучити з переліку дорогоцінних каменів, типи каміння, які відносяться до синтетичних.

У статті проаналізовано правове регулювання видобутку дорогоцінного каміння в Україні. Зазначено, що законодавець значну увагу приділяє правовому регулюванню видобутку бурштину в Україні. Встановлено, що значний перелік нормативних актів щодо видобутку бурштину не був прийнятий на законодавчому рівні. Проаналізовано, що проблема незаконного видобутку бурштину в Україні, залишається не вирішеною у продовж значного часу. Вона являє собою комплексну проблему, що безпосередньо пов'язана із екологічними, соціально-економічними, політичними, етичними та культурними аспектам.

Зроблено висновок, що одним із чинників подолання проблеми незаконного видобутку дорогоцінного каменю є вдосконалення правового регулювання, а саме: прийняття Закону України «Про дорогоцінне каміння», який має містити положення, що стосуються особливостей видобутку, контролю, нагляду за видобутком та реалізацією дорогоцінного каміння, юридичної відповідальності, застосування санкції у зазначеній сфері, а також відповідати державним і міжнародним стандартам.

Ключові слова: надрокористування, корисні копалини, дорогоцінне каміння, видобуток дорогоцінного каміння, реалізація та використання дорогоцінного каміння, правове регулювання видобутку дорогоцінного каміння.

Machuska I.B., Argatiuk I.V., Nedilchenko S.B., Burliy V.V. Legal regulation of mining of precious stones: problems and ways of improvement.

The article is devoted to the study of the legal regulation of mining of precious stones in Ukraine and the analysis of problems related to the illegal

mining of the specified type of minerals and the establishment of ways to solve them.

It is noted that the Institute of Subsoil Use in Ukraine has a centuries-old history. It has been established that the mining of precious stones in Ukraine has been observed for many centuries.

It has been studied that the mineral and raw material base of Ukraine includes more than 20,000 deposits of 117 types of minerals, among which a special place is occupied by precious stones, the extraction of which ensures the effective development of the country's economy.

The article analyzes the legal definition of «precious stones». It was found that the concept of «precious stones» needs to be improved, since the specified concept should include not only the characteristics of precious stones, but also contain provisions regarding their market value and meet state standards. It has been proven that it is expedient to remove from the list of precious stones, the types of stones that are synthetic.

The article analyzes the legal regulation of mining of precious stones in Ukraine. It is noted that the legislator pays considerable attention to the legal regulation of amber mining in Ukraine. It was established that a significant list of regulations on amber mining was not adopted at the legislative level. It has been analyzed that the problem of illegal amber mining in Ukraine remains unresolved for a long time. It is a complex problem that is directly related to ecological, socio-economic, political, ethical and cultural aspects.

It was concluded that one of the factors in overcoming the problem of illegal mining of precious stones is the improvement of legal regulation, namely: the adoption of the Law of Ukraine «On Precious Stones», which should contain provisions relating to the specifics of mining, control, supervision of the mining and sale of precious stones, legal responsibility, the application of sanctions in the specified area, as well as complying with state and international standards.

Key words: subsurface exploitation, minerals, precious stones, mining of precious stones, sale and use of precious stones, legal regulation of mining of precious stones.

Постановка проблеми. Інститут надрокористування в Україні має багатовікову історію. Виникнення та розвиток цивілізації безпосередньо пов'язаний з використанням надр [1, с. 33]. Значення дорогоцінного каміння в історії людства неможливо переоцінити. З давніх часів люди використовували корисні копалини, не тільки з метою виготовлення знарядь праці, будівництва житла, а із естетичною, лікувальною та релігійною метою. У культурі народів, які мешкали на території сучасної України, використання корисних копалин становить до 15–20 тисяч років., про що свідчать знахідки бурштину та іншого дорогоцінного каміння при розкопках Межиріцької стоянки первісних людей на р. Рось поблизу м. Канева. Так, Пліній Старший (23–79 р. н.е.), зазначав, що у Середземноморських країнах особливим попитом користувались «скіфські» камені: зелені смарагди, альмандин і піроп та інші [2 , с. 23].

Мінерально-сировинна база України налічує більше 20 тис. покладів 117 видів корисних копалин [3]. Окреме місце серед переліку корисних копалин, займає дорогоцінного каміння, що цінується у світі за красу, гармонію кольорів, рідкісність та довговічність.

У надрах України виявлено 420 родовищ гемологічних матеріалів, а саме: алмази, корунди (сапфіри та рубіни), берили (смарагди), топази тощо [4, с. 88].

На сьогоднішній день, видобування дорогоцінного каміння займає одне із значних позиції в економіки будь якої держави світу, у тому числі і України [5].

В сучасних умовах розвитку української держави, формування якісно нового економічного та соціального розвитку, долучення до євроінтеграційних процесів, зумовлює необхідність створення умов для раціонального використання та охорони надр [6, с. 177].

Особливого значення у контексті дослідження видобування дорогоцінного каміння становить питання правового регулювання зазначеного виду корисних копалин.

Незважаючи на наявну законодавчу базу у сфері видобутку дорогоцінного каміння, проблеми правового регулювання видобутку, використання та реалізації дорогоцінного каміння залишається не у повній мірі дослідженою.

Як наслідок, відсутності досконалого правового регулювання у сфері видобутку дорогоцінного каміння призвів до масштабного незаконного видобутку дорогоцінного каміння в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження правового регулювання дорогоцінного каміння в Україні, а також правового регулювання незаконного видобутку бурштину, були предметом дослідження таких вчених, а саме: Д. Алєксєвої-Процюк, П.М. Баранової, В. Бредіхіної, В. Василинчук, Д. Верьовкіна, В. Галунько, Р. Граб, О. Гулак, М. Дейнега, Р. Кіріна, Н. Кобецької, І.В. Лебідь, О.М. Маліченко, І.Б. Мачуської, О.Ю. Піддубного, В.П. Романова, О. Сурілової, С.В. Шевченко.

Метою статті є дослідження правового регулювання видобутку дорогоцінного каміння в Україні та встановлення шляхів її вирішення.

Постановка проблеми. Дорогоцінне каміння є стратегічною сировиною, особливим видом матеріальних цінностей, предметом інвестиції,

інструментом банківських операції, що забезпечує ефективний розвиток економіки країни, забезпечення її економічної незалежності [7, с. 17].

З метою ґрунтовного дослідження проблем правового регулювання видобутку дорогоцінних каміння, доцільно проаналізувати понятійно-категоріальний апарат у зазначеної сфері.

Вперше термін «дорогоцінне каміння» з'явився в античний час. Найбільш повне визначення «дорогоцінне каміння» було здійснено Anselmo Boezio de Bodt, вченим та особистим лікарем Рудольфа II, у праці «Gemmarum et lapidum historia» (1609 р.) [8].

В наукової та навчальної літературі зустрічаються різні поняття, що пов'язані із визначенням дорогоцінного каміння, а саме: дорогоцінне, коштовне каміння, самоцвіти, мінерали.

Камені – гемологічний термін, під яким розуміється речовини, що використовуються в ювелірній галузі. Мінерал, гірська порода, ці терміни мають чітке наукове визначення та використовуються у кристалографії, мінералогії, геології, петрографії [9, с. 5]. Коштовні камені (самоцвіти), це мінерали, різні за складом і будовою мінерали, переважно кристали, з особливими властивостями: забарвленням, блиском, прозорістю тощо. В. Панченко, вказує, що поняття «дорогоцінне», «коштовне», «напівдорогоцінне» каміння, не враховують сфери можливого використання та ставлять на перше місце грошовий еквівалент цінності, а не зовнішні ознаки та гемологічні характеристики [4, с. 88]. Відповідно до п. 3.7 Класифікатора корисних копалин, каміння коштовне являє собою мінерали та гірські породи неорганічного та органічного походження, якісні показники яких визначені кристалоструктурними та фізико-механічними властивостями, які за якістю відповідають вимогам ювелірно-каменерізної промисловості [10].

У Кодексі Федеральних Правил США вживається термін «precious stones» – це речовина, що має якості дорогоцінної, визнану ринком красу, рідкість та цінність [11]. Терміни «коштовний» і «precious» є спорідненими, пов'язаними з торгівлею і коштами, а термін «дорогоцінний» найбільш відповідає терміну «gem», який стосується прикрас і означає високу ювелірну якість, але за етимологією вони не є синонімами, адже перший стосується вартості, другий – якості [12, с. 15]. Термін «дорогоцінне каміння» в судовій експертизі має субсидіарне значення, оскільки домінантне значення, в цьому випадку, має належати вартості каміння як об'єкта гемологічної експертизи [9, с. 5].

Таким чином, поняття «дорогоцінне каміння» є терміном, що у повної мірі відображає природні мінерали в сировині, необробленому та обробленому вигляді, що видобуваються з гірських порід.

Відповідно до ст. 1 Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18 листопада 1997 р. № 637/97-ВР [13], поняття «дорогоцінне каміння», являє собою природні та штучні (синтетичні) мінерали в сировині, необробленому та обробленому вигляді (виробах). Таким чином, дорогоцінне каміння закон поділяє на: дорогоцінне каміння; дорогоцінне каміння органогенного утворення; напівдорогоцінне каміння.

Доцільно погодитись із думкою М.П. Баранова, у тому що наведена законодавцем класифікація дорогоцінного каміння, в основі якої має бути закладена відносна вартість, насправді є переліком декоративних мінералів і гірських порід [9, с. 33]. У цьому контексті, В. Татарінцев зазначає, що видається доцільним вилучення з переліку дорогоцінних каменів весь спектра синтетичного каміння, яке, відповідно до міжнародної практики, взагалі не є дорогоцінним камінням [12, с. 15], а також не належать до переліку природних мінералів, зазначених у Постанові Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 № 827 «Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення» [14].

Таким чином, термін «дорогоцінне каміння» та їх класифікація в українському законодавстві, як сказано вище, не мають чітких, кількісних характеристик (значень) [9, с. 33] та потребують формування нової класифікації дорогоцінного каміння відповідно до світового досвіду [15, с. 17].

Отже, законодавча дефініція «дорогоцінне каміння» не у повній мірі відображає особливості дорогоцінного каміння та потребує спеціальній правовій регламентації, що має включати не тільки характеристику та особливості дорогоцінного каміння, а і містити положення щодо їх ринкової вартості.

Правове регулювання видобутку дорогоцінного каміння в Україні здійснюється відповідно до таких нормативних актів, а саме: Кодексу України про надра; Гірничого закону України; Законів України «Про угоди про розподіл продукції»; «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними»; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин».

Доцільно зазначити, що законодавець значну увагу приділяє правовому регулюванню видобутку бурштину в Україні.

Україна посідає друге місце в світі за запасами бурштину, при цьому вирізняється найви-

щим у світі відсотком бурштину ювелірної якості в покладах. У той же час, невелика глибина залягання бурштину (2–7 м) зумовлює розповсюдження незаконного видобутку в особливо великих розмірах, що набуло протягом останніх десятиліть, появи масштабної екологічної катастрофи з одночасним нанесення національної економіці непоправних збитків. За підрахунками об'єми незаконного видобутку бурштину сягають від 120 до 300 тон на рік [16, с. 18].

Наслідками незаконного видобутку бурштину є знищення родючого шару ґрунту, забруднення вод, зміни гідрологічного режиму боліт, лісів та озер [17].

З метою подолання наслідків незаконного видобутку бурштину, законодавцем було прийнято низку законодавчих актів, а саме: розпорядження Президента України «Про охорону і використання Клесівського родовища бурштину у Рівненській області» від 2 червня1992 року № 98/92-рп**,** а також, проекти Законів України: «Про бурштин» від 9 вересня 2010 року № 5497, «Про особливості розробки родовищ бурштину, які не мають промислового значення», «Про особливості видобутку бурштину-сирцю на родовищах і проявах, які не мають промислового значення» від 10 грудня 2014 року № 1351, «Про видобування та реалізацію бурштину» від 20 листопада 2015 № 1351-1, Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації пілотного проекту рекультивації земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину». Водночас, жоден з вищенаведених проектів не був реалізований. У 2019 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин» № 402-IX.

Таким чином, проблема правового регулювання незаконного видобутку бурштину, залишається не вирішеною у продовж значного часу. Вона являє собою комплексну проблему, що безпосередньо пов'язана із екологічними, соціально-економічними, політичними, етичними та культурними аспектам.

Доцільно зауважити, що нарівні з видобутком бурштину, в Україні здійснюється видобуток інших корисних копалин, що віднесені до переліку дорогоцінних камінів, а саме: топаз, берил, кварц, графічний пегматит іризуючий лабрадор, мармуровий онікс, родоніт, родохрозит, агальматоліт та ін.

Таким чином, проблема незаконного видобутку дорогоцінних каменів торкається не тільки видобутку бурштину, а і інших видів дорогоцінного каміння.

Тобто, видається доцільним вдосконалити правове регулювання видобутку дорогоцінного каміння спеціальним нормативно-правовим актом, а саме: Законом України «Про дорогоцінне каміння», що має містити положення які стосуються особливостей видобутку, контролю, нагляду за видобутком та реалізацією дорогоцінного каміння, юридичної відповідальності, застосування санкції за незаконний видобуток такого особливого виду корисних копалин, що мають значну ринкову, культурну та естетичну цінність.

Існуючий на сьогоднішній день законодавчий акт «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18 листопада 1997 р. № 637/97 об'єднує правове регулювання видобування дорогоцінного каміння і дорогоцінних металів. На нашу думку, видається доцільним відокремити положення, що торкаються видобутку та використання дорогоцінного каміння та дорогоцінних металів, оскільки це є різні за походженням, структурою, вартістю корисні копалини, що мають також, різний механізм реалізації та обігу.

Висновки. Враховуючи вищенаведене, доцільно зробити наступні висновки. Інститут надрокористування в Україні має багатовікову історію, що спостерігається на протязі багатьох століть.

Мінерально-сировинна база України налічує більше 20 тис. покладів 117 видів корисних копалин, окреме місце серед їх переліку займає дорогоцінне каміння. Видобування дорогоцінного каміння займає одне із значних позиції в економіки будь якої держави світу, у тому числі і України.

Незважаючи на наявну законодавчу базу у сфері видобутку дорогоцінного каміння, проблеми правового регулювання залишаються не вирішеними.

Потребує вдосконалення законодавча дефініція «дорогоцінне каміння», оскільки вона не у повній мірі відображає особливості дорогоцінного каміння, що має включати не тільки характеристику та особливості дорогоцінного каміння, а і містити положення щодо їх ринкової вартості та відповідати державним стандартам. Також, з переліку дорогоцінного каміння доцільно виключити камені, що відносяться до синтетичних.

Доцільно зауважити, що законодавцем значна увагу була приділена правовому регулюванню видобутку бурштину в Україні, у зв'язку з незаконним його видобутком. Водночас, як було зазначено вище, в України видобувається широкий спектр дорогоцінного каміння. З метою запобігання незаконного видобутку дорогоцінного каміння, у тому числі і бурштину видається доцільним вдосконалити правове регулювання видобутку дорогоцінного каміння прийняттям спеціального нормативно-правового акту, а

саме: Законоу України «Про дорогоцінне каміння», що має містити положення які стосуються особливостей видобутку, контролю, нагляду за видобутком та реалізацією дорогоцінного каміння, юридичної відповідальності, застосування санкції за незаконний видобуток такого особливого виду корисних копалин, що мають значну ринкову, культурну та естетичну цінність.

Також, на законодавчому рівні, необхідно відокремити положення, що торкаються видобутку та використання дорогоцінного каміння та дорогоцінних металів, оскільки це є різні за походженням, структурою, вартістю корисні копалини, що мають також, різний механізм реалізації та обігу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мачуська І.Б. «Адміністративно-правові засади контрольно-наглядової діяльності у сфері надрокористування в Україні» : дис. … докт. юрид. наук. 12.00.07. Київ. 2021. 453 с.
2. Панченко В.І., Павлишин В.І., Василишин І.С. Кольорове каміння України. Мінеральні ресурси України. 1995. № 1. С. 22-23.
3. Галецький Л.С., Чернієнко Н.М. Атлас «Геологія і корисні копалини України». К.: Такі справи. 2001. 168 с
4. Панченко В., Яковлева В. Мінерально-сировинна база гемологічних матеріалів України. Геолог України. 2012. № 3. С. 88–93.
5. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року: Закон України від 21 квітня 2011 р. № 3268-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3268-17?find=1&tex.
6. Мачуська І.Б. Формування інституту контрольно-наглядової діяльності у сфері надрокористування у Київській Русі (IX–XII ст.): історико-правовий аспект. *«Юридичний науковий електронний журнал».* 2020 р. № 4. С. 177–180.
7. Романов В.П. Адміністративно-правові засади обігу дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння: автореф. дис. … канд. юрид. наук. 12.00.07. Дніпро. 2017. 220 с.
8. Significato delle pietre preziose: qual è la più adatta ? URL: https://www.paginegialle.it/magazine/shopping/significato-delle-pietre-preziose-qual-e-la-piu-adatta-a-te-6866.
9. Баранов М.П. Дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння у провадженні слідчих (розшукових) дій: метод. рек. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ. 2023. 44 с.
10. ДК 008:2007.
11. CFR. Electronic Code of Federal Regulations (e-CFR). § 1027.100 Definitions. (e) Preciousstone. URL : https://www.law.cornell.edu/cfr/text/-31/1027.100#e.
12. Татарінцев В. Дорогоцінне, коштовне каміння: історичні та нормативні аспекти термінології, які впливають на формування Державного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України. Коштовне та декоративне каміння України. 2019. № 1. С. 15–18.
13. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними : Закон України від 18 листопада 1997 р. № 637/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 9. Ст. 34.
14. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 року № 827. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/ 827-94-%D0%BF.
15. Гелета О.Л., Горобчишин О.В., Кічняєв А.М. Основні підходи до запровадження класифікації коштовного і декоративного каміння, гармонізованої відповідно до світового досвіду. Коштовне та декоративне каміння: наук.-практ. журн. 2017. № 4. С. 17–19.
16. Рудько Г.І. Родовища бурштину України та перспективи їх освоєння. Мінеральні ресурси України. 2017. № 2. С. 18–21.
17. Тєстов П. Чорний бурштин. Які держоргани задіяні та що потрібно зробити, аби припинити нелегальний видобуток (Аналітична записка). URL: https://texty.org.ua/ fragments/95763/Chornyj_burshtyn_Jaki_derzhorgany_zadijani_ta_shho-95763.

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.44

ЕКОЛОГІЧНІ РИЗИКИ ПОВ'ЯЗАНІ З ВОЄННИМИ ДІЯМИ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Новак Т.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-2371-3014

Капплова О.,
кандидат юридичних наук,
Університету Томаша Баті (м. Злін, Чехія)
ORCID: 0000-0003-4213-5168

Браніцький О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
адвокат,
м. Київ
ORCID: 0009-0003-4092-3870

Новак Т.С., Капплова О., Браніцький О.М. Екологічні ризики пов'язані з воєнними діями: поняття та ознаки.

Стаття присвячена формулюванню поняття «екологічний ризик пов'язаний з воєнними діями», виокремлення її ключових ознак на основі аналізу напрацювань правової науки та суміжних галузей, положень національного законодавства й практики його застосування.

Зважаючи на те, що наша держава стикнулася з безпрецедентною подією – повномасштабною війною, що у свою чергу спричинило появу нових екологічних ризиків, пов'язаних зі веденням воєнних дій, й ці ризики носять абсолютно інший характер, ніж досліджені екологічні ризики так би мовити «мирного часу», виникає потреба розширення і осучаснення юридичного понятійно-категоріального апарату, зокрема через введення поняття «екологічний ризик пов'язаний з воєнними діями». Це й зумовлює актуальність наукової статті.

У роботі проаналізовано доктринальні та нормативні підходи до визначення поняття «ризик». Досліджено наукові джерела щодо тлумачення поняття «екологічний ризик». Також проаналізовано змістовне наповнення категорії «воєнні дії».

Сформульовано авторське визначення екологічного ризику пов'язаного з воєнними діями, як «кількісної міри екологічної небезпеки, що відображає можливість настання наслідків негативного характеру як для компонентів біосфери так і для людини, її життя і здоров'я та зумовлена організованим застосуванням видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань а також збройних сил та інших військових формувань супротивника в операціях та бойових діях».

Встановлено, що для екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями не характерна антропоцентрична спрямованість та субституційність.

Обґрунтовано, що ознаками екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями є: моноваріантність форм походження (воєнні дії завжди провадяться з волі людини, відповідно й негативні наслідки для довкілля/біосфери/людини мають виключно антропогенне походження); обмеженість можливості абсолютного визначення (сучасний стан технологій та наявний досвід не дозволяють точно визначити рівень екологічних загроз, спричинених воєнними діями); кумулятивність (екологічні ризики пов'язані з воєнними діями можуть спричинити інші екологічні ризики й призводити до множинності негативних наслідків).

Ключові слова: екологічний ризик, воєнні дії, екологічна безпека, небезпека, ризик, ознаки екологічного ризику.

Novak T., Kapplová O., Branitskyi O. Environmental risks associated with military operations: concepts and signs.

The article is devoted to the formulation of the concept of «environmental risk associated with military operations», and to the identification of its key features based on the analysis of the

developments of legal science and related fields, provisions of national legislation and practice of its application.

Given that our country has faced an unprecedented event – a full-scale war, which in turn has led to the emergence of new environmental risks associated with military operations, and these risks are of a completely different nature than the environmental risks studied in so-called «peacetime», there is a need to expand and modernize the legal conceptual and categorical apparatus, in particular, through the introduction of the concept of «environmental risk associated with military operations». This is the reason for the relevance of this scientific article.

The article analyzes the doctrinal and regulatory approaches to the definition of the concept of «risk». Scientific sources on the interpretation of the concept of «environmental risk» are studied. The author also analyzes the content of the category of «military actions».

The author's definition of environmental risk associated with military actions is formulated as «a quantitative measure of environmental hazard which reflects the possibility of negative consequences for both components of the biosphere and for humans, their life and health and is caused by the organized use of branches and individual branches of troops (forces) of the Armed Forces of Ukraine, other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine, as well as the armed forces and other military formations of the enemy in operations and hostilities».

It is established that the environmental risks associated with military operations are not characterized by anthropocentric focus and substitutionality.

It is substantiated that the signs of environmental risks associated with military operations are monovariation of forms of origin (military actions are always carried out at the will of a person, and, accordingly, the negative consequences for the environment/biosphere/human are exclusively of anthropogenic origin); limited possibility of absolute determination (the current state of technology and available experience do not allow to accurately determine the level of environmental threats caused by military actions); cumulative nature (environmental risks associated with military actions may cause other environmental risks and lead to a multiplicity of negative consequences).

Key words: environmental risk, military actions, environmental safety, danger, risk, signs of environmental risk.

Постановка проблеми. Будь-яка діяльність людини спричиняє той чи інший вплив на довкілля. Сучасна цивілізація, що характеризується інтенсифікацією темпу життя, стрімкою індустріалізацією виробництв, нарощуванням обсягів використання найрізноманітніших хімічних речовин, синтетичних сполук, впровадженням нових технологій та процесів, формує низку загроз як для навколишнього природного середовища вцілому, так і для окремих його складових зокрема, у тому числі й безпосередньо для людини, її життєздатності та здоров'я. В правовій науці питання створення адекватної існуючим загрозам керованої системи екологічної безпеки, яка б дозволяла забезпечити право кожного на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище, традиційно розглядається через категорію «екологічний ризик». Водночас через російську збройну агресію, фактично повномасштабну війну проти України, наша держава вперше з часів Другої світової війни стикнулась з негативними проявами воєнних дій на довкілля, життя, здоров'я, діяльність людей. Виник величезний масив ризиків, що за своєю суттю можна позиціонувати як екологічні, з якими в довоєнний період вітчизняна наука та практика не стикалась в існуючих масштабах. Станом на початок 2024 року збитки від російської агресії сягнули 2,2 трильйони гривень. За словами міністра захисту довкілля та природних ресурсів України вони включають збитки від засмічення земель та забруднення ґрунтів, забруднення повітря продуктами горіння нафтопродуктів, інших об'єктів, лісових пожеж, забруднення і забруднення водних ресурсів, морських вод. На січень 2024 року зафіксовано 3600 злочинів проти довкілля [8]. І темпи згубного впливу війни на довкілля та людину нарощуються. З останніх російських злочинів – ракетний удар по ДніпроГЕС, який спричинив викид нафтопродуктів у річку Дніпро та заподіяв збитки для екології близько 140 мільйонів гривень [3]. Також в умовах війни сформувалась ситуація, коли об'єктивно небезпечні для довкілля галузі/види господарської діяльності так би мовити «отримали» додаткові ризики, що збільшили їх негативний вплив на природу та людину. Приміром, внаслідок замінування сільськогосподарських угідь небезпечність робіт у рослинництві зросла в рази. За таких реалій усталені підходи до врахування і нівелювання екологічних ризиків, у першу чергу з правової точки зору, потребують оновлення, реакції на нові умови та фактори. Це й зумовлює **актуальність** даної наукової статті.

Метою роботи є формулювання визначення категорії «екологічний ризик пов'язаний з воєнними діями», виокремлення її ключових ознак на основі аналізу напрацювань правової науки та суміжних галузей, положень національного законодавства й практики його застосування.

Стан опрацювання проблематики. Правові проблеми визначення екологічних ризиків, їх характерних рис, видового поділу, класифікації неодноразово були предметом наукових пошуків представників як правової науки, так і інших галузей. Зокрема, це напрацювання В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк, Н.В. Барбашової, Л.О. Бондаря, В.В. Добровольського, Н.Л. Ільїної, К.А. Кондратьєвої, Ю.С. Шемшученка та ін. Окремо слід відзначити внесок у формування концепції екологічного ризику М.О. Фролова з роботою «Правові аспекти екологічного ризику» (2000) [12]. Віддаючи належне такому науковому доробку, вважаємо за необхідне продовжувати роботу в окресленому напрямку з урахуванням мінливості сучасних реалій.

Виклад основного матеріалу. Оскільки для права, для формування ефективного правового регулювання надзвичайно важливе значення має чіткість та однозначність понятійно-категоріального апарату, тому зупинимось на дефініції «екологічний ризик пов'язаний з воєнними діями» й розкриємо його зміст через складові.

Термін «ризик» в правовій доктрині визначається по-різному. Як «небезпечність виникнення не передбачуваних втрат очікуваного прибутку, доходу, майна, коштів через випадкову зміну умов економічної діяльності, обставини несприятливого характеру чи непереборної сили» чи як «ступінь імовірності певної події (негативної), яка може трапитись у певний час чи за певних обставин, тобто має характер ймовірності і випадковості, спричинює небажані наслідки для учасників правовідносин» [7, с. 318]. Проте, погоджуючись із В.Г. Ярощуком [14, с. 184], відзначимо, що за такого тлумачення ризику відсутнє співставлення його з небезпекою. Перше визначення скоріше стосується ризиків економічного характеру. Друге ж є узагальненим, широким трактуванням ризику загалом.

Якщо розглядати ризик через призму законодавчих визначень, то маємо наступне.

У ст. 1 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 05.04.2007 р. № 877-V ризик тлумачиться як «ймовірність виникнення негативних наслідків від провадження господарської діяльності та можливий розмір втрат від них, що вимірюється у кількісних та якісних показниках». Тобто фактично відтворюється наведений вище підхід: основна увага концентрується на втратах. І при цьому характер втрат не визначається.

Інший нормативний акт – Закон України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18.01.2001 р. № 2245-III визначає ризик ще лаконічніше, як «імовірність виникнення будь-якої небезпечної події протягом певного періоду або за певних обставин». При цьому в редакції від 26.04.2014 року ця ж норма була викладена наступним чином «ризик – ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і/або за його межами». Як бачимо, законодавець відмовився від прив'язки ризику до об'єкта підвищеної небезпеки та розширив коло подій через які ризик проявляється. За такого визначення це може бути абсолютно будь-яка негативна подія, що дуже «розмиває» категорію ризику.

Натомість низка нормативних актів визначають ризик, прив'язуючись не просто до «негативних наслідків» а до наслідків негативного характеру для людини та/або довкілля, тобто вже відображають певну «екологічність». Так, ст. 1 Закону України «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично-модифікованих організмів і продукції» від 23.08.2023 р. № 3339-IX визначає поняття «ризик ГМО» як «можливість виникнення будь-яких негативних наслідків та вірогідні масштаби впливу на здоров'я людини та/або навколишнє природне середовище внаслідок поводження з ГМО». У ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину» від 04.02.2021 р. № 1206-IX теж маємо конкретизацію характеру наслідків. За цією нормою ризик є «можливістю виникнення негативної події (біологічних та економічних наслідків несприятливого впливу на здоров'я тварин та/або людей чи на навколишнє природне середовище), а також вірогідними масштабами її наслідків протягом певного періоду часу». Завважимо, що цей закон буде введений в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану. У діючому ж допоки Законі України «Про ветеринарну медицину» від 25.06.1992 р. № 2498-XII ризик тлумачиться як «можливість виникнення негативної події та вірогідні масштаби її наслідків протягом певного періоду часу», що на думку авторки дослідження, є виключно широким, загальним розумінням. Нарешті, наведемо дефініцію ризику із ст. 1 Закону України «Про безпечність та гігієну кормів» від 21.12.2017 р. № 2264-VIII: «можливість виникнення шкідливого впливу на здоров'я людини та/або тварини, а також ступінь цього впливу, що походить від небезпечного (небезпечних) фактору (факторів) у кормах».

З наведеного випливає, що ризик є багатоаспектною категорією. В літературі виокремлюють значну видову різноманітність ризиків: залежно від основної причини виникнення (природні, техногенні, комерційні, екологічні ризики; залежно від сфери, якій загрожують ризики (ризики, які загрожують безпеці (safety risks); ризики, які загрожують здоров'ю (health risks); ризики, які загрожують стану довкілля (environment risks);

ризики, які загрожують суспільному добробуту (goodwill risks); фінансові ризики (financial risks) [4, с. 132-133]. Тобто екологічний ризик є, як вказують фахівці [4, с. 132], окремою групою ризиків.

Що ж до визначення терміну «екологічний ризик» то вивчення джерельної бази показує наступне. Перше – законодавство відповідну дефініцію не закріплює. Друге – в наукових колах процес формулювання змісту даної категорії триває.

Одні вчені позиціонують екологічний ризик як «вірогідність антропогенних змін існуючих природних об'єктів, чинників або екологічних ресурсів з небажаними екологічними наслідками». Ці зміни можуть бути: навмисними чи випадковими, поступовими чи катастрофічними [6, с. 372]. Завважимо, що на думку авторки статті, звуження екологічного ризику лише до антропогенних змін є дискусійною, оскільки екологічні ризики можуть пов'язуватись із обставинами природного походження.

З позиції інших дослідників, зокрема І.В. Андрейцева екологічний ризик є «встановленою нормами екологічного законодавства обставиною». З цією обставиною, вважає науковець, пов'язуються виникнення, зміна, припинення правовідносин щодо здійснення діяльності з екологічно небезпечними об'єктами. Вона визначає формування і реалізацію спеціальної правосуб'єктності фізичних, юридичних осіб та держави стосовно виявлення і попередження та усунення природних і техногенних загроз для довкілля, життя і здоров'я населення та особливий режим відповідальності за невиконання чи неналежне виконання вимог щодо забезпечення екологічної безпеки, включаючи й випадкове (імовірне) настання небезпеки [1, с. 55-56].

На думку К.А. Кондратьєвої, яка концентрувала увагу на категорії «екологічний ризик у сфері сільськогосподарського виробництва», він є «нормативно встановленим рівнем небезпечності для життя, здоров'я людини та навколишнього природного середовища речовин, їх поєднань, сполук, сумішей, що використовуються і виробляються у сфері рослинництва та тваринництва або впливають на сільськогосподарське виробництво ззовні, який обумовлений можливістю прояву їх негативних властивостей, що виступає передумовою формування системи забезпечення екологічної безпеки в цій галузі» [5, с. 62]. Віддаючи належне висновкам К.А. Кондратьєвої завважимо, що в наукових колах піднімалось питання щодо труднощів кількісної оцінки рівня ризику та було обґрунтовано висновок про те, що екологічний ризик є теоретичним, модельним розрахунком імовірності настання негативних подій. Точність такого розрахунку залежить від багатьох чинників. Для принципово нових технологій, нових речовин рівень ризику може бути встановлений тільки теоретично, що, як правило, припускає більшу невизначеність [2, с. 250]. Тому питання «нормативного встановлення рівня небезпечності» значною мірою пов'язане з рівнем розвитку точних наук.

З позиції В.Г. Ярощука, екологічний ризик визначається як «кількісна міра екологічної небезпеки, що враховує ймовірність настання негативних наслідків для життя та здоров'я людини та компонентів біосфери, і яка характеризується поліваріантністю форм походження, кумулятивністю, субституційністю та обмеженою можливістю абсолютного її визначення» [14, с. 186]. Відзначимо, що в основу цього визначення покладено характеристики (ознаки) екологічного ризику, визначені М.О. Фроловим [12, с. 7]. На думку авторки даної статті, саме останній підхід найбільш повно відображає суть екологічного ризику на сучасному етапі розвитку техніки/технології/науки та може бути покладний в основу визначення вужчої категорії «екологічного ризику пов'язаного з воєнними діями».

Проте перш ніж перейти до формулювання вищезгаданого означення, звернемось до терміну «воєнні дії». Наразі він закріплений у ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 06.12.1991 р. № 1932-XII як «організоване застосування сил оборони та сил безпеки для виконання завдань з оборони України». Є й інші визначення воєнних дій. Так, Є.П. Шугалій тлумачить його як «організоване застосування зброї і техніки особовим складом законно створених військових формувань супротивних сторін у збройній боротьбі» [13, с. 7]. Дозволимо собі заперечення щодо ознаки «законності» військових формувань супротивних сторін, оскільки за такою логікою у разі їх «незаконності» хоча б з однієї сторони дії не можна кваліфікувати як воєнні. З позиції С.В. Сидорова воєнні дії – це «організовані дії частин, з'єднань, об'єднань усіх видів збройних сил у ході виконання поставлених бойових завдань з метою знищення живої сили, бойової техніки, військових споруд і об'єктів противника, оволодіння територією, яку він займав, протидії наступу противника, відбиття його ударів і утримання займаної своїми військами території» [9]. Як бачимо, автор вказує на можливість ведення воєнних дій лише збройними силами не згадуючи інших можливих видів формувань. Ми ж доєднуємось до визначення поняття воєнних дій, наданого В.В. Топольніцьким та Б.М. Тичною, як такого, що найбільш точно відповідає сучасним реаліям. За ними воєнні дії – це «організоване застосування видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до за-

конів України військових формувань в операціях та бойових діях» [11, с. 98]. Це визначення доцільно застосувати щодо воєнних дій в контексті оборони нашої держави. Якщо ж розглядати воєнні дії ширше, тобто включати до них і дії сторони збройної агресії – супротивника, то тоді це визначення можна сформулювати як «організоване застосування видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань а також збройних сил та інших військових формувань супротивника в операціях та бойових діях».

Стосовно ознак екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями, то скористаємось в якості основи характеристиками екологічного ризику, визначеними М.О. Фроловим. Це: антропоцентрична спрямованість екологічного ризику, поліваріантність форм походження, обмеженість можливості абсолютного його визначення, кумулятивність, субституційність [12, с. 7].

Стосовно антропоцентричної спрямованості, яка, за М.О. Фроловим, проявляється у тому що екологічний ризик є ризиком зниження якості довкілля, що чинить негативний вплив на людину, її життя та здоров'я, то тут ми підтримуємо В.Г. Ярощука у тому, що людина нерозривно пов'язана із іншими компонентами біосфери, і занадто антропоцентричне правове регулювання не є виправданим [14, с. 186]. Варто враховувати діалектичний зв'язок компонентів біосфери та людини. Це справедливо і для екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями, коли маємо негативні прояви в комплексі й для біосфери загалом і для людини зокрема.

Щодо поліваріантності форм походження, тобто прояву екологічного ризику внаслідок природно-стихійних та техногенно-антропогенних загроз, то ця ознака не характерна для екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями. Воєнні дії завжди провадяться з волі людини, відповідно й негативні наслідки для довкілля/біосфери/людини мають виключно антропогенне походження.

Обмеженість можливості абсолютного визначення, обумовлена неможливістю повного вивчення проявів екологічних загроз можна вважати ознакою й екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями. Оскільки допоки достеменно неможливо визначити, як саме і в якій мірі, в якій часовій перспективі, яким точно способом матимуть місце прояви екологічних загроз через наслідки воєнних дій. Відповідь на це питання залишається відкритою ще й тому, що світ не стикався з війною такого масштабу з часів Другої світової війни. А зміни, що відбулись у способах/засобах ведення воєнних дій, видах засобів ураження тощо не дозволяють застосовувати існуючий досвід оцінки рівня екологічного ризику.

Ознака кумулятивності, тобто своєрідний «ефект доміно», коли один чинник екологічного ризику породжує інші екологічні ризики й призводить до множинності негативних наслідків, є притаманною екологічним ризикам пов'язаних з воєнними діями. Вони можуть стати «каталізатором» інших екологічних загроз. Приміром, фахівці звертають увагу на те, що в Україні воєнні дії концентруються в найбільш індустріальних районах Донецької, Луганської областей, де наявна велика кількість хвостосховищ промислових підприємств та одночасно розгалужена мережа річок, ставків, підземних водних джерел. Активні бої біля міста Авдіївка, де розташований коксохімічний завод, становлять величезний ризик для забруднення річки Сіверський Донець залишками отруйного виробництва з подальшим забрудненням Дону й Чорного моря. В зоні активних бойових дій місто Торецьк, де розміщене найбільше в Європі виробництво фенолів [10]. І це лише окремі ілюстрації потенційних екологічних ризиків внаслідок воєнних дій.

Субституційність, на нашу думку, не є ознакою екологічних ризиків пов'язаних з воєнними діями. Ці ризики скоріше посилюють й підвищують рівень інших екологічних ризиків (скажімо у випадку забруднення сільськогосподарських угідь відходами війни).

Висновки. Підсумовуючи викладене, пропонуємо наступну дефініцію поняття екологічного ризику пов'язаного з воєнними діями: «це кількісна міра екологічної небезпеки, що відображає можливість настання наслідків негативного характеру як для компонентів біосфери так і для людини, її життя і здоров'я та зумовлена організованим застосуванням видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань а також збройних сил та інших військових формувань супротивника в операціях та бойових діях». Основними ознаками екологічного ризику пов'язаного з воєнними діями, є моноваріантність форм походження, обмеженість можливості абсолютного визначення, кумулятивність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: навчальний та науково-практичний посібник. К.: Знання-Прес, 2002. 332 с.
2. Барбашова Н.В. Взаємозв'язок понять «екологічний ризик» та «екологічна безпека». *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 245–253.
3. Бєлоусова К. Екологічні збитки від обстрілу ДніпроГЕСу сягнули 140 мільйонів гривень. Екополітика. 27.03.2024. URL: https://ecopolitic.com.ua/ ua/news/ ekologichni-zbitki-vid-obstrilu-dniprogesu-syagnuli-140-miljoniv-griven/

4. Войціцький В.М., Хижняк С.В., Данчук В.В., Мідик С.В., Грищук І.А., Ушкалов В.О. Екологічні ризики: природа та критерії. *Екологічні науки.* 2020. № 4(31). С. 131–135.
5. Кондратьєва К.А. Екологічний ризик в сфері сільськогосподарського виробництва: юридичне поняття та ознаки. Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: збірник наукових праць Круглого столу (19.10.2012 р.). за ред. Г.І. Балюк, М.В. Краснової, А.М. Мірошниченка, В.В. Носіка. 2012. С. 58–63.
6. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. 550 с.
7. Нагребельний В.П. Ризик у праві. Нагребельний В.П., Дмитренко Е.С., Костенко О.М. Юридична енциклопедія. Ред. кол.: Шемшученко Ю.С. (голова ред. кол.) та ін. К.: Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 2003. Т. 5. С. 317-318.
8. Ржеутська Л. Шкода довкіллю України від війни перевищила 2,2 трлн гривень. URL: https://www.dw.com/uk/skoda-dovkillu-ukraini-vid-vijni-perevisila-22-triljona-griven/a-68133785.
9. Сидоров С.В. Бойові дії. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Бойові дії.
10. Сміян Н. Через екологічні ризики війна вже у Європі. *Голос України.* 29.02.2024 р. URL: http://www.golos.com.ua/article/376564.
11. Топольніцький В.В., Тична Б.М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Правова позиція.* 2019. № 4(25). С. 91–99.
12. Фролов М.О. Правові аспекти екологічного ризику: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. К., 2000. 211 с.
13. Шугалій Є.П. Загальна тактика «механізований (танковий) батальйон в загальновійськовому бою» : курс лекцій з навчальної дисципліни. К.: «МП Леся», 2016. 187 с.
14. Ярощук В.Г. Правова природа екологічного ризику. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3(39). С. 183–187.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.45

ЕКОЛОГІЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ

Савчин А.М.,
аспірант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Савчин А.М. Екологічне оцінювання як конституційна гарантія реалізації права на безпечне довкілля.

Вказується, важливою спеціальною конституційною гарантією реалізації права на безпечне довкілля є екологічне оцінювання. З огляду на що в Україні було прийнято спеціальні законодавчі акти, які врегулювали ключові види екологічного оцінювання. Водночас в умовах повномасштабної війни та післявоєнної відбудови важливо удосконалити процедуру екологічного оцінювання аби покращити такі важливі конституційні гарантії реалізації права на безпечне довкілля.

У статті досліджено таку важливу спеціальну конституційну гарантію реалізації права на безпечне довкілля є екологічне оцінювання. Зроблено акцент на необхідності аналізу ролі екологічного оцінювання в умовах повномасштабної війни та післявоєнної відбудови України. Проаналізовано положення спеціального акту – Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку», який визначив основні засади екологічного стратегічного оцінювання, перебачив обов'язкову оцінку можливих наслідків для довкілля, зокрема для людей, їх здоров'я, від виконання державних планових документів у різних сферах діяльності, що можуть мати вплив на довкілля.

Обґрунтовано, що законодавче визначення поняття «стратегічна екологічна оцінка» потребує удосконалення, з огляду на те, яка мета та принципи визначені у ст. 3 Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку», зокрема максимальне сприяння для сталого розвитку через охорону довкілля, інтеграцію екологічних вимог у процес державного планування.

Виокремлено шість етапів проведення стратегічної екологічної оцінки відповідно до статті 9 Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку», і запропоновано доповнити сьомим етапом, який би передбачав «внесення корективів до документу державного планування за результатом моніторингу для зменшення ризиків, ліквідації негативних наслідків впливу на довкілля».

Виявлено відмінності між стратегічною екологічною оцінкою та оцінкою впливу на довкілля. Представлено результати стратегічної екологічної оцінки «Програми соціально-економічного розвитку Закарпатської області на 2022 рік».

Запропоновано авторський підхід до класифікації екологічної оцінки за трьома критеріями (суб'єктом проведення, територіальним охопленням та правовими наслідками).

Ключові слова: екологічна оцінка, стратегічна екологічна оцінка, конституційна гарантія, оцінка впливу на довкілля.

Savchyn A.M. Ecological assessment as a constitutional guarantee of the realization of the right to a safe environment.

It is indicated that an important special constitutional guarantee of the realization of the right to a safe environment is environmental assessment. Given the fact that special legislative acts were adopted in Ukraine, which regulated the key types of environmental assessment. At the same time, in the conditions of full-scale war and post-war reconstruction, it is important to improve the environmental assessment procedure in order to improve such important constitutional guarantees of the realization of the right to a safe environment.

The article examines such an important special constitutional guarantee of the realization of the right to a safe environment as environmental assessment. Emphasis is placed on the need to analyze the role of environmental assessment in the conditions of full-scale war and post-war reconstruction of Ukraine. The provisions of the special act - the Law of Ukraine «On Strategic Environmental Assessment» were analyzed, which defined the basic principles of environmental strategic assessment, provided for the mandatory assessment of possible consequences for the environment, in particular for people and their health, from the implementation of state planning documents in various spheres of activity , which may have an impact on the environment.

It is substantiated that the legislative definition of the term «strategic environmental assessment» needs improvement, given the purpose and principles defined in Art. 3 of the Law of Ukraine «On Strategic Environmental Assessment», in particular, maximum support for sustainable

development through environmental protection, integration of environmental requirements into the state planning process.

Six stages of carrying out a strategic environmental assessment are distinguished in accordance with Article 9 of the Law of Ukraine «On Strategic Environmental Assessment», and it is proposed to add a seventh stage, which would provide for «making corrections to the state planning document based on the results of monitoring to reduce risks, eliminate the negative consequences of environmental impact» .

Differences between strategic environmental assessment and environmental impact assessment have been identified. The results of the strategic environmental assessment of the «Social and Economic Development Program of the Transcarpathian Region for 2022» are presented.

The author's approach to the classification of environmental assessment according to three criteria (subject of implementation, territorial coverage and legal consequences) is proposed.

Key words: environmental assessment, strategic environmental assessment, constitutional guarantee, environmental impact assessment.

Постановка проблеми. Важливою спеціальною конституційною гарантією реалізації права на безпечне довкілля є екологічне оцінювання. З огляду на що в Україні було прийнято спеціальні законодавчі акти, які врегулювали ключові види екологічного оцінювання. Водночас в умовах повномасштабної війни та післявоєнної відбудови важливо удосконалити процедуру екологічного оцінювання аби покращити такі важливі конституційні гарантії реалізації права на безпечне довкілля.

Стан опрацювання цієї проблематики. Проблеми екологічного оцінювання досліджували А.П. Гетьмана, Н.Р. Кобецька, М.В. Краснова, Т.М. Коткова, І.Ф. Карась, А.О. Піціль, С.В. Стоцька, В. Сидор тощо. Водночас значення екологічного оцінювання як конституційної гарантії реалізації права на безпечне довкілля в умовах післявоєнної відбудови України не достатньо досліджено, що потребує детального вивчення.

Метою статті є дослідження екологічного оцінювання як конституційної гарантії реалізації права на безпечне довкілля.

Виклад основного матеріалу. В Україні було прийнято спеціальний законодавчий акт – ЗУ «Про стратегічну екологічну оцінку», що визначив основні засади екологічного стратегічного оцінювання, перебачив обов'язкову оцінку можливих наслідків для довкілля, зокрема для людей, їх здоров'я, від виконання державних планових документів у різних сферах діяльності, що можуть мати вплив на довкілля (сільське господарство, лісове та рибне господарство, енергетика, промисловість, транспорт, управління відходами, телекомунікації, туризм, містобудування тощо) або такі види діяльності, що ймовірно матимуть вплив на довкілля [1].

Законодавець запровадив термін «стратегічна екологічна оцінка», під яким розуміються такі «процедури встановлення, опису і оцінювання наслідків, що наступають через виконання державного планового документу для довкілля, зокрема для здоров'я людини, а також виправданої альтернативи, розробки заходів по запобіганню, зменшенню потенційного негативного наслідку, що охоплює виявлення обсягу стратегічної екологічної оцінки, підготовку відповідного звіту, здійснення громадського обговорення, консультацій (при потребі навіть транскордонних консультацій), передбачення у документах державного планування звіту, а також результатів громадського обговорення, а також інформування про нього». Вказане визначення потребує удосконалення, з огляду на те, яка мета та принципи визначені у ст. 3 ЗУ «Про стратегічну екологічну оцінку», зокрема максимальне сприяння для сталого розвитку через охорону довкілля, інтеграцію екологічних вимог у процес державного планування.

Під час проведення екологічної оцінки дотримуються таких ключових засад: законність, об'єктивність, гласність, залученість громадськості, наукового обґрунтування, дотримання балансу інтересів, комплексного підходу, попередження екологічної шкоди, забезпечення довго строковості прогнозування, достовірної і повної інформації, міжнародної співпраці.

Суб'єктами екологічної оцінки можуть бути замовники, центральні органи виконавчої влади, які мають повноваження щодо охорони довкілля, охорони здоров'я, обласні державні адміністрації (у особі відповідних підрозділів), органів виконавчої влади АРК у сфері охорони довкілля та здоров'я; інші органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадські інституції, держава, що є країною походження (у юрисдикції якої находиться розробка документа), а також зачепленою державою (та, на яку можуть бути поширені транскордонні наслідки, якщо документ буде виконуватися).

Етапи проведення стратегічної екологічної оцінки чітко регламентовані ст. 9 ЗУ «Про стратегічну екологічну оцінку», зокрема виділено такі:

1) на першому етапі визначається обсяг стратегічної екологічної оцінки;

2) передбачає підготовку звіту про стратегічну екологічну оцінку;

3) етап проведення громадських консультацій та обговорення, а у випадках передбачених законом також транскордонних консультацій;

4) врахування показників із звіту, а також результатів обговорення громадськістю;

5) поширення інформації про затвердження документа;

6) проведення моніторингу по виявленню наслідків виконання документа для довкілля.

На нашу думку перелік етапів, передбачений ст. 9 ЗУ «Про стратегічну екологічну оцінку» має бути доповнений 7-м етапом, який би передбачав «внесення корективів до документу державного планування за результатом моніторингу для зменшення ризиків, ліквідації негативних наслідків впливу на довкілля».

У 2022 році були внесені суттєві законодавчі зміни, що передбачали запровадження Єдиного реєстру стратегічної екологічної оцінки, порядок ведення якого визначено окремою постановою уряду [2]. А самі реєстри по екологічному оцінюванні мають обмежений доступ, – «Єдиний реєстр стратегічної екологічної оцінки» [3] та «Єдиний державний реєстр з оцінки впливу на довкілля» [4].

Окрім стратегічної екологічної оцінки окремо виділено оцінку впливів на довкілля, під якою розуміють будь-які наслідки у планованих діях для довкілля, зокрема і щодо життя людини, її здоров'я, а також флори та фауни, ґрунтів, атмосферного повітря, водних ресурсів, клімату та природних об'єктів, а також можливі наслідки для об'єкту культурної спадщини, соціальних і економічних умов життя. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» оцінка відбувається як процедура із законодавчо визначеними такими етапами:

1) на першому етапі передбачена підготовка суб'єктом господарювання звіту, який відображає оцінку впливу на довкілля (звіт має відповідати вимогам статей 5, 6 та 14 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля»);

2) на другому етапі проводиться громадське обговорення (у порядку передбаченому статтями 7, 8 та 14 ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля»);

3) третій етап передбачає оцінку додаткової інформації, яку надав суб'єкт господарювання, а також тих даних, які отримані були під час громадських обговорень, оцінювання транскордонних впливів;

4) на четвертому етапі передбачається підготовка уповноваженим органом висновку із мотивованою оцінкою впливу на довкілля, яка має враховувати попередній аналіз;

5) п'ятий етап передбачає відповідне врахування висновку по оцінці впливу на довкілля, що відображається в рішенні щодо впровадження планованої діяльності;

6) проведення консультацій із іншими органами публічної влади, якщо це передбачено законом та у межах наданих їм повноважень по охороні довкілля. Форма консультацій можлива як письмова, так і електронна, якщо зауважень не отримано у строк, то презюмується, що вони відсутні.

Водночас так само, як у стратегічній екологічній оцінці відсутній етап, який би передбачав моніторинг за врахуванням звіту про проведену оцінку впливу на довкілля, а також подальше врахування у діяльності результатів такого моніторингу. Саме тому, ми пропонуємо ч. 1 статті 2 ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» доповнити п. 7 такого змісту: «7) проведення моніторингу по врахуванню оцінки впливу на довкілля у плановій діяльності та корегування виявлених у процесі моніторингу відхилень, врахування запропонованих рекомендацій».

Проведення оцінки впливу на довкілля повинно відповідати таким вимогам:

1) враховувати всі вимоги законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

2) враховувати стан довкілля, де буде проводитися діяльність;

3) враховувати всі потенційні екологічні ризики, прогнози, перспективи соціально-економічного розвитку для регіону, всі сукупні види впливів (прямих, опосередкованих) на довкілля;

4) врахування потенційних ризиків від діяльності у існуючих та планованих об'єктів;

5) суб'єктами оцінки можуть бути як суб'єкти господарювання, так і публічні органи влад на місцях, що є замовниками, а також уповноважені центральний та територіальні органи влади, громадськість, а у виняткових випадках також держава походження чи зачеплена країна [5].

Отож, стратегічна екологічна оцінка та оцінка впливу на довкілля не є тотожними поняттями.

У Закарпатській області було здійснено стратегічну екологічну оцінку «Програми соціально-економічного розвитку Закарпатської області на 2022 рік», яка відобразила врахування потреби щодо охорони довкілля для цілей сталого розвитку і у тому числі щодо можливого використання природних ресурсів, допустимих забруднень. При оцінці було виявлено, що на початок 2021 року питома вага природно-заповідного фонду в Закарпатській області становила 15,16 % від загальної території, а у 2022 році площа таких територій була збільшена на 4583,30 га. Зокрема, рішеннями сесії Закарпатської обласної ради від 25.02.2021 року № 153 було оголошено 3 праліси пам'ятками природи (площею 294,6 га) у «Великоберезнянському лісомисливському господарстві», рішенням № 154 оголосили 5 пралісових пам'яток природи (площею 1370,8 га) у ДП «Свалявське лісове господарство», № 155 оголошено праліс «Квазіпраліси Анталовецького лісництва» пам'яткою (площею 20,2 га), рішенням № 156 було визнано 4 пралісові пам'ятки (площею 696,0 га) у ДП «Рахівському лісомисливському господарстві»,

рішенням № 157 визнано пам'ятками 7 пралісів (загальною площею 1065,5 га) у «Великобичківському лісомисливському господарстві». Крім того, рішенням сесії Закарпатської обласної ради від 20.05.2021 року № 229 було визнано 5 пралісів пам'ятками (площею 1136,2 га) у «Перечинському лісовому господарстві» [6].

Екоголічна стратегічна оцінка включає і аналіз використання природних ресурсів для сталого економічного розвитку із врахуванням вимог по охороні довкілля. Так, до інвестиційного атласу надрокористування було розміщено у 2022 році 10 ділянок надр по видобутку корисних копалин на території області, що відчужувалися на аукціонних торгах (Андріївське родовище андезитів; ділянка надр із підземними питними водами «Свалява джерельна» св. № 8-СВ; ділянка із підземними питними водами «Верке»; ділянка надр із підземними питними водами у с. Вербовець св № 404; Нанківське родовище глини; ділянка із підземними питними водами Солочинська св. № 1-С; ділянка із підземними питними водами Оленьово св. № 1-О; ділянка Яківська із підземними питними водами св. № 1-Я; ділянка надр м. Мукачево із підземними питними водами св. № 1-М; ділянка Великопададська із піщано-гравійними сумішами).

У контексті аналізу та екологічного оцінювання атмосферного повітря, у 2022 році було надано 57 дозволів на викиди, рішень по зупинці дії дозволу не виносилося. Видані дозволи включали стандартизовані вимоги по забруднюючим речовинам, обов'язковий виробничий контроль та план адміністративних дій у випадку виникнення надзвичайних ситуацій, проведення контрольних заходів по оцінці граничнодопустимих викидів. При оцінці було здійснено аналіз діяльності 53 суб'єктів господарювання.

Щодо оцінки і контролю за відходами, то протягом січня-жовтня 2021 року було зареєстровано 282 декларації про відходи. Було зафіксовано за рік 39 звернень про стихійні сміттєзвалища побутових відходів, загалом у Закарпатській області на обліку 374 звалища ТПВ, з яких тільки 134 є санкціонованими, а 240 стихійними [6].

Висновки. Таким чином, можливо екологічну оцінку класифікувати за такими критеріями:

а) суб'єктом проведення: приватну (проводиться суб'єктом господарювання); публічну (проводиться органом державної влади чи місцевого самоврядування); громадську (проводиться інститутами громадянського суспільства);

б) за територіальним охопленням: локальну (охоплює один об'єкт), регіональну (проводиться на двох чи більше об'єктах у різних громадах в рамках одного регіону), національну (проводиться на об'єктах у двох чи більше регіонах держави), транскордонну (проводиться на об'єктах, що мають вплив для територій двох та більше сусідніх держав);

в) за правовими наслідками: оцінка впливу на довкілля та стратегічна екологічна оцінка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20.03.2018 № 2354-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text (дата звернення: 25 квітня 2024 р.).
2. Про затвердження Порядку ведення Єдиного реєстру стратегічної екологічної оцінки: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 02.05.2023 № 430. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 25 квітня 2024 р.).
3. Єдиний реєстр стратегічної екологічної оцінки. URL: https://eco.gov.ua/registers/yedynyi-reiestr-stratehichnoi-ekolohichnoi-otsinky (дата звернення: 25 квітня 2024 р.).
4. Єдиний державний реєстр з оцінки впливу на довкілля. URL: https://eia.menr.gov.ua/ (дата звернення: 25 квітня 2024 р.).
5. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text (дата звернення: 25 квітня 2024 р.).
6. Звіт про стратегічну екологічну оцінку «Програми соціально-економічного розвитку Закарпатської області на 2022 рік». URL: https://carpathia.gov.ua/storage/ app/sites/21/Economics/211202-0463-d05.pdf (дата звернення: 25 квітня 2024 р.).
7. Пирога І.С., Бєлов Д.М., Інституціоналізація прав людини на охорону здоров'я у міжнародно-правовому просторі. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 1. 2023. С. 602–607.
8. Громовчук М.В., Бєлов Д.М**.** Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3. 2022. С. 301–310.
9. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: монографія. К.: Четверта хвиля. 2010. 240 с.
10. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.

РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.46

РЕАЛІЗАЦІЯ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Баско А.В.,
доктор філософії в галузі права,
докторант Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0007-9858-257X
e-mail: 777_av@ukr.net

Баско А.В. Реалізація органами місцевого самоврядування державної політики у сфері цивільного захисту.

В статті з'ясовано поняття та сутність державної політики у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи цивільного захисту; здійснено аналіз правових засад забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи цивільного захисту, виокремлено їх вади та запропоновано напрямки удосконалення.

В результаті дослідження встановлено, що державна політика у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування єдиної державної системи цивільного захисту це система організаційних, нормативно-правових, інженерно-технічних, ресурсних, інформаційно-аналітичних та методологічних заходів, спрямованих на забезпечення захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, пожеж та інших небезпечних подій, реагуванням на них, функціонуванням адміністрування якими здійснюється органами місцевого самоврядування, а саме у випадках виникнення надзвичайних ситуацій природного, техногенного, військового характеру.

Встановлено, що елементами організаційної інфраструктури цивільного захисту громади є: 1) органи управління: структурний підрозділ з питань ЦЗ (посадова особа), комісія з питань техногенноекологічної безпеки і НС, комісія з евакуації, комісія з ліквідації НС; 2) організаційні структури, на яких покладено гасіння пожеж, ліквідація НС на території ТГ (центр безпеки громади, пожежно-рятувальний підрозділ, комунальна аварійно-рятувальна служба, територіальні спеціалізовані служби ЦЗ, добровільні формування ЦЗ); 3) інфраструктура для забезпечення захисту населення: фонд захисних споруд ЦЗ, резервний фонд місцевого бюджету та матеріального резерву для запобігання та ліквідації наслідків НС, система оповіщення, консультаційний пункт з організації інформування громадян про НС, місця зберігання засобів індивідуального захисту, респіраторів, препараторів стабілізації дихання, дифибриляторів та ін.

Ключові слова: цивільний захист, система цивільного захисту, державна політика у сфері належного функціонування системи цивільного захисту, органи місцевого самоврядування, повноваження у сфері належного функціонування системи цивільного захисту.

Basko A.V. Implementation by local self-government bodies of state policy in the field of civil protection.

The article clarifies the concept and essence of state policy in the field of ensuring the proper functioning of the civil protection system by local self-government bodies; an analysis of the legal basis for ensuring the proper functioning of the civil protection system by local self-government bodies was carried out, their defects were identified and directions for improvement were proposed.

As a result of the study, it was established that the state policy in the field of ensuring the proper functioning of the unified state system of civil protection by local self-government bodies is a system of organizational, legal, engineering and technical, resource, informational, analytical and methodological measures aimed at ensuring the protection of the population, territories, natural environment and property from emergency situations, fires and other dangerous events, responding to them, functioning of the administration carried out by local self-government bodies, namely in cases of emergency situations of a natural, man-made, military nature.

It has been established that the elements of the organizational infrastructure of the community's

civil protection are: 1) management bodies: the structural unit on issues of central security (an official), the commission on technogenic-ecological safety and emergencies, the evacuation commission, the commission on liquidation of emergencies; 2) organizational structures that are responsible for extinguishing fires, liquidating emergencies on the territory of the TG (community safety center, fire and rescue unit, communal emergency and rescue service, territorial specialized services of the central government, voluntary formations of the central government); 3) infrastructure to ensure the protection of the population: the fund of protective structures of the central government, the reserve fund of the local budget and material reserve for the prevention and liquidation of the consequences of emergencies, an alert system, a consultation point for the organization of informing citizens about emergencies, storage places for personal protective equipment, respirators, respiratory stabilization preparations , defibrillators, etc.

Key words: civil protection, civil protection system, state policy in the field of proper functioning of the civil protection system, local self-government bodies, powers in the field of proper functioning of the civil protection system.

Постановка проблеми. Для України як і для всього світу не так давно починаючи з 2019 року серйозним викликом стало поширення коронавірусної хвороби COVID-19, що зумовило необхідність вжиття неординарних заходів цивільного захисту населення. Ще більшим ударом але тепер вже для України стало повномасштабне військове вторгнення росії на територію України починаючи з 24 лютого 2022 року, що супроводжується створенням надзвичайної загрози для цивільного населення. Система цивільного захисту населення сьогодні трансформувала в більш глобальну систему безпекового середовища в Україні, забезпечення якого є першочерговим завданням всіх органів публічної влади і органів місцевого самоврядування, зокрема.

У зв'язку з цим питання ефективної реалізації органами місцевого самоврядування державної політики у сфері належного функціонування системи цивільного захисту мають ключове значення в умовах воєнного стану, що актуалізує предмет дослідження даної статті та визначає актуальність її тематики.

Стан дослідження проблематики статті. Проблематику окремих питань функціонування системи цивільного захисту досліджували: С. Домбровська, С. Засунько, Л. Жукова, Н. Клименко, С. Кузніченко, С. Мосов, О. Островерх, В. Пєтков, А. Ромін, В. Садковий, В. Тищенко, О. Труш, А. Філіпенко, Л. Шевченко та ін. Стосовно дослідження питань щодо становлення та діяльності органів цивільного захисту, то вони були предметом дослідження Л. Жукової, Н. Клименко, В. Садкового, А. Роміна, О. Островерх, С. Домбровської та ін. В той же час, питання реалізації органами місцевого самоврядування державної політики у сфері належного функціонування системи цивільного захисту, тим більше в умовах воєнного стану, висвітлені недостатньо та потребують більш широкого дослідження.

Таким чином на досягнення **мети дослідження** – з'ясування сутності державної політики у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи цивільного захисту плануємо до виконання наступні **завдання** дослідження: з'ясування правових засад забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи цивільного захисту; визначення поняття державної політики у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи цивільного захисту та його складових.

Матеріали та методи дослідження. Виходячи з окресленого предмета дослідження, нами було обрано комплексний підхід до застосування методів наукового пошуку. Методологічну основу дослідження складає діалектичний метод, застосування якого дозволило всебічно розкрити природу «забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи цивільного захисту» як організаційну форму забезпечення життєдіяльності регіону та створення безпекового середовища в умовах воєнного стану, а також простежити ґенезу цього явища. Формально-юридичний метод використовувався для встановлення правових засад забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування системи цивільного захисту; застосування формально-логічного методу стало підґрунтям для виявлення недоліків у національному правовому регулюванні, та пошуку шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Органи місцевого самоврядування (далі – ОМС) є одними з основних суб'єктів державно-приватної взаємодії в сфері цивільного захисту. Цей напрям діяльності органів місцевого самоврядування як суб'єктів цивільного захисту передбачено як в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». Так, зокрема в ст. 36-1 «Повноваження щодо організації та забезпечення цивільного захисту» Закону визначено перелік власних та делегованих повноважень ОМС в сфері цивільного захисту. Їх аналіз дає змогу виокремити групи повноважень ОМС в сфері цивільного захисту: 1) організаційного характеру – підготовка, подання на затвердження, організація виконання та реалізація місцевих програм у

сфері цивільного захисту, утворення відповідно до законодавства територіальних формувань та спеціалізованих служб цивільного захисту; утворення місцевих комісій з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій для координації діяльності, пов'язаної із забезпеченням захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і реагування на них; утворення (за потреби) спеціальної комісії з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та призначення керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на відповідній території; утворення органів з евакуації, планування, підготовка та проведення на відповідній території у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, пожежі, іншої небезпечної події евакуації населення, культурних і матеріальних цінностей, їх розміщення та життєзабезпечення населення;

2) забезпечувального характеру - організація та забезпечення відповідно до законодавства підготовки працівників пожежно-рятувальних підрозділів, а також комунальних аварійно-рятувальних служб та членів добровільної пожежної охорони – у разі їх утворення на відповідній території; здійснення заходів щодо забезпечення діяльності створених відповідно до законодавства комунальної аварійно-рятувальної служби, формувань та спеціалізованих служб цивільного захисту, а також пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої та/або добровільної пожежної охорони; створення та використання відповідно до законодавства матеріальних резервів для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, ліквідації їх наслідків та надання термінової допомоги постраждалим на відповідній території; забезпечення складення довідок про визнання особи постраждалою внаслідок надзвичайної ситуації, списків (реєстрів) постраждалих осіб, а також формування списків загиблих осіб на підставі їх ідентифікації; забезпечення оповіщення та інформування населення, яке проживає на відповідній території, про виникнення або загрозу виникнення надзвичайної ситуації, у тому числі у доступній для осіб з вадами зору та слуху формі; виконання вимог законодавства щодо визначення потреби, створення, використання, утримання, реконструкції та ведення обліку фонду захисних споруд цивільного захисту територіальної громади, здійснення контролю за станом утримання таких споруд та готовності їх до використання за призначенням та підтримкою в належному технічному стані; розроблення та здійснення заходів із забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, в умовах надзвичайних ситуацій та в особливий період; забезпечення завчасного накопичення і підтримання у постійній готовності засобів індивідуального захисту для населення та формувань цивільного захисту, а також приладів дозиметричного і хімічного контролю та розвідки; організація та забезпечення життєдіяльності постраждалих від наслідків надзвичайних ситуацій, а також під час ведення воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій; організація на відповідній території робіт із ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, гасіння пожеж та забезпечення проведення відновлювальних робіт, залучення в установленому законом порядку до таких робіт суб'єктів господарювання, сил цивільного захисту, волонтерів та населення; організація за рахунок коштів місцевих бюджетів харчування осіб, залучених до гасіння пожеж, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у випадках, передбачених законодавством. Однак слід констатувати що повноваження щодо забезпечення належного функціонування системи цивільного захисту ОМС були визначені в Законі «Про місцеве самоврядування» відносно недавно в 2022 році, з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення повноважень суб'єктів забезпечення цивільного захисту та імплементації норм міжнародного гуманітарного права у сфері цивільного захисту» [1; 2], що викликано підвищенням рівня загрози цивільній безпеці пономасшабним вторгненням росії на територію України починаючи з 24 лютого 2022 року.

Крім цього повноваження ОМС у сфері цивільного захисту визначені у ст. 19 Кодексу цивільного захисту України, до них належить: 1) забезпечення цивільного захисту на відповідній території; 2) забезпечення виконання завдань створеною ланкою територіальної підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту (далі – ЄДС ЦЗ); 3) забезпечення реалізації вимог техногенної та пожежної безпеки на суб'єктах господарювання, що належать до сфери їх управління, які можуть створити реальну загрозу виникнення аварії; 4) розроблення та забезпечення реалізації програм та планів заходів у сфері цивільного захисту, зокрема спрямованих на захист населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, забезпечення техногенної та пожежної безпеки; 5) керівництво створеними аварійно-рятувальними службами, формуваннями та спеціалізованими службами цивільного захисту, місцевою та добровільною пожежною охороною, забезпечення їх діяльності та здійснення контролю за готовністю до дій за призначенням; 6) створення за погодженням з центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного

захисту, та підтримання у постійній готовності місцевої системи централізованого оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій, здійснення її модернізації та забезпечення функціонування; 7) забезпечення оповіщення та інформування населення про загрозу і виникнення надзвичайних ситуацій, у тому числі в доступній для осіб з вадами зору та слуху формі; 8) організація робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на відповідній території міста, селищ та сіл, а також радіаційного, хімічного, біологічного, медичного захисту населення та інженерного захисту територій від наслідків таких ситуацій; 9) організація та керівництво проведенням відновлювальних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; 10) організація та здійснення евакуації населення, майна у безпечні райони, їх розміщення та життєзабезпечення населення; 11) контроль за станом навколишнього природного середовища, санітарно-гігієнічною та епідемічною ситуацією; 12) розроблення та здійснення заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання в особливий період, що належать до сфери їх управління; 13) віднесення суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, до категорій цивільного захисту відповідно до основних показників та затвердження їх переліку; 14) створення і використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; 15) завчасне накопичення і підтримання у постійній готовності засобів індивідуального захисту для населення, яке проживає у прогнозованих зонах хімічного забруднення і зонах спостереження суб'єктів господарювання радіаційної небезпеки I і II категорій, та формувань цивільного захисту, а також приладів дозиметричного і хімічного контролю та розвідки; 16) взаємодія з обласним і районним органами виконавчої влади, які забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, щодо виконання завдань цивільного захисту; 17) організація та забезпечення життєдіяльності постраждалих від надзвичайних ситуацій, а також під час ведення воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій; 18) забезпечення складення довідок про визнання особи постраждалою внаслідок надзвичайної ситуації, списків (реєстрів) постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації, відповідно до яких надається матеріальна допомога, списків загиблих осіб на підставі їх ідентифікації; 29) забезпечення соціального захисту постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації, зокрема виплати матеріальної допомоги; 20) створення комісій з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій, а в разі виникнення надзвичайних ситуацій - спеціальних комісій з їх ліквідації (за потреби), забезпечення їх функціонування; 21) забезпечення навчання з питань цивільного захисту посадових осіб органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання комунальної власності, здійснення підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях; 22) організація виконання вимог законодавства щодо створення, використання, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту; 23) визначення потреби фонду захисних споруд цивільного захисту; 24) планування та організація роботи з дообладнання або спорудження в особливий період підвальних та інших заглиблених приміщень для укриття населення; 25) прийняття рішень про подальше використання захисних споруд цивільного захисту державної та комунальної власності у разі банкрутства (ліквідації) суб'єкта господарювання, на балансі якого вона перебуває, та безхазяйних захисних споруд; 26) організація обліку фонду захисних споруд цивільного захисту; 28) здійснення контролю за утриманням та станом готовності захисних споруд цивільного захисту; 29) організація проведення технічної інвентаризації захисних споруд цивільного захисту, виключення їх за погодженням з центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, з фонду захисних споруд цивільного захисту; 30) реалізація заходів, спрямованих на поліпшення пожежної безпеки суб'єктів господарювання комунальної форми власності; 31) здійснення інших повноважень у сфері цивільного захисту, передбачених Кодексом цивільного захисту України та іншими законодавчими актами [3]. Частково повноваження ОМС у сфері цивільного захисту закріплені і іншими нормативними актами [4–8].

Деякі автори провівши аналіз даних статей, приходять до висновку, що «повноваження сільських, селищних міських рад у сфері захисту цивільної інфраструктури можливо згрупувати таким чином: 1) інформаційно-аналітичне забезпечення функціонування механізму захисту об'єктів цивільної інфраструктури: заснування аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації відповідної ради; розгляд запитів депутатів, прийняття рішень по запитах; тощо; 2) кадрове забезпечення функціонування механізму захисту об'єктів цивільної інфраструктури: утворення і ліквідація постійних та інших комісій ради, затвердження та зміна їх складу, обрання голів комісій; утворення виконавчого комітету ради, визначення його чисельності, затвердження персонального складу; внесення змін до складу виконавчого комітету та його розпуск; обрання на посаду та звільнення з посади секретаря ради; затвердження за пропозицією сільського, селищного, міського голови

структури виконавчих органів ради, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів відповідно до типових штатів; утворення за поданням сільського, селищного, міського голови інших виконавчих органів ради; створення відповідно до законодавства комунальної аварійно-рятувальної служби; тощо; 3) здійснення контролю в сфері захисту об'єктів критичної інфраструктури: заслуховування звіту сільського, селищного, міського голови про діяльність виконавчих органів ради, у тому числі щорічного звіту про здійснення державної регуляторної політики виконавчими органами відповідної ради; заслуховування звітів постійних комісій, керівників виконавчих органів ради та посадових осіб, яких вона призначає або затверджує; заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби із злочинністю, охорони громадського порядку та результати діяльності на відповідній території; тощо [9, с. 365-366; 10, с. 122–124].

Нижче доцільно розглянути першочергові кроки діяльності територіальних громад щодо організації захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій.

Аналіз системи організації діяльності ОМС щодо забезпечення цивільного захисту населення, проведений нами на основі даних Інституту державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту та Державної служби Україні з надзвичайних ситуацій дає можливість виокремити такі її етапи: 1) затвердження рішенням сесії сільської, селищної, міської ради плану діяльності щодо організації цивільного захисту в територіальній громаді; 2) прийняття рішення сесії сільської, селищної, міської ради про склад комісії щодо організації цивільного захисту в територіальній громаді; 3) затвердження рішенням сесії сільської, селищної, міської ради Положення про ланку територіальної підсистеми цивільного захисту як елементу ЄДС ЦЗ.

В рішенні ради (сільської, селищної, міської) про організацію ЦЗ в ТГ визначається:

1) основні завдання організації ЦЗ громади;

2) заходи щодо визначення елементів організаційної структури ЦЗ: суб'єкт забезпечення ЦЗ (сільський, селищний, міський голова); постійно діючі органи управління ЦЗ: виконавчий орган ради ТГ та підрозділ з питань ЦЗ/посадова особа з питань ЦЗ у складі органу; утворення Комісії з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій ТГ; утворення Комісії з питань евакуації, визначення її складу та завдань; заходи щодо організації і координації аварійнорятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків НС при її виникненні (комісія, штаб з ліквідації наслідків НС, склад); сили та організаційні структури, на яких покладено організацію гасіння пожеж, ліквідацію НС на території ТГ (центр безпеки громади, пожежно-рятувальний підрозділ, комунальна аварійно-рятувальна служба, спеціалізовані служби ЦЗ, добровільні формування ЦЗ, формування цивільного захисту суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління); інфраструктура для забезпечення захисту населення: фонд захисних споруд ЦЗ, резервний фонд місцевого бюджету та матеріального резерву для запобігання та ліквідації наслідків оповіщення, надзвичайних ситуацій, система консультаційні пункти з організації інформування громадян про НС та поведінку, якої слід дотримуватися у разі їх загрози або виникнення;

3) першочергові завдання (сільському, селищному, міському) голові ради/секретарю ради, зокрема: підготовка пропозицій на сесію ради щодо утворення структурного підрозділу з питань ЦЗ (відділу, відділення, сектору) у складі виконавчого органу ради громади, або посадової особи з питань ЦЗ (визначення чисельності, витрат на утримання з урахуванням техногенного навантаження території громади); підготовка для внесення на розгляд ради ТГ проєкту Положення про підрозділ (відділ, відділення, сектор) з питань ЦЗ виконавчого органу ради громади; розробка Положення про Комісію з питань ТЕБ і НС громади та внесення на розгляд засідання ради питання про утворення Комісії з питань ТЕБ і НС та її склад; розроблення заходів щодо функціонування організаційних структур, на яких покладено гасіння пожеж, ліквідацію НС на території ТГ (центр безпеки громади, пожежно-рятувальний підрозділ, комунальна аварійнорятувальна служба, добровільні формування ЦЗ, формування цивільного захисту суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління); заходи щодо функціонування Інфраструктури для забезпечення захисту населення: фонду захисних споруд ЦЗ; резервного фонду місцевого бюджету та матеріального резерву для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; системи оповіщення; консультаційних пунктів з організації інформування громадян про НС та поведінку, якої слід дотримуватися у разі їх загрози або виникнення; заходи щодо планування навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань ЦЗ [11, с. 22-23].

Висновки. В результаті дослідження встановлено, що державна політика у сфері забезпечення органами місцевого самоврядування належного функціонування єдиної державної системи цивільного захисту це система організаційних, нормативно-правових, інженерно-технічних, ресурсних, інформаційно-аналі-

тичних та методологічних заходів, спрямованих на забезпечення захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, пожеж та інших небезпечних подій, реагуванням на них, адміністрування якими здійснюється органами місцевого самоврядування, а саме у випадках виникнення надзвичайних ситуацій природного, техногенного, військового характеру.

Встановлено, що елементами організаційної інфраструктури цивільного захисту громади є: 1) органи управління: структурний підрозділ з питань ЦЗ (посадова особа), комісія з питань техногенноекологічної безпеки і НС, комісія з евакуації, комісія з ліквідації НС; 2) організаційні структури, на яких покладено гасіння пожеж, ліквідація НС на території ТГ (центр безпеки громади, пожежно-рятувальний підрозділ, комунальна аварійно-рятувальна служба, територіальні спеціалізовані служби ЦЗ, добровільні формування ЦЗ); 3) інфраструктура для забезпечення захисту населення: фонд захисних споруд ЦЗ, резервний фонд місцевого бюджету та матеріального резерву для запобігання та ліквідації наслідків НС, система оповіщення, консультаційний пункт з організації інформування громадян про НС, місця зберігання засобів індивідуального захисту, респіраторів, препараторів стабілізації дихання, дефибриляторів та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 24. Ст. 170.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення повноважень суб'єктів забезпечення цивільного захисту та імплементації норм міжнародного гуманітарного права у сфері цивільного захисту: Закон України від 9 липня 2022 року № 2394-IX. *Офіційний вісник України*: офіційне видання від 16.08.2022. № 63. Стор. 35. Ст. 3777.
3. Кодекс цивільного захисту України від 02 жовтня 2012 року № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34-35. Стор. 1802. Ст. 458.
4. Про оборону України: Закон України від 6.12.1991 № 1932-XII (із змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
5. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 № 1550-III (із змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.
6. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 11. *Офіційний вісник України*: офіційне видання від 31.01.2014. № 8. Стор. 341. Ст. 245.
7. Про затвердження Положення про спеціалізовані служби цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2015 р. № 469. *Офіційний вісник України*: офіційне видання від 21.07.2015. № 55. Стор. 424. Ст. 1798.
8. Про затвердження Порядку утворення, завдання та функції формувань цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2013 р. № 787. *Офіційний вісник України*: офіційне видання від 12.11.2013. № 85. Стор. 90. Ст. 3156.
9. Тищенко В.О. Основні тенденції розвитку державної політики у сфері цивільного захисту України. *Науковий вісник академії муніципального управління : журнал*. 2010. Вип. 4. С. 356–366.
10. Організація заходів цивільного захисту: методичний посібник. Тернопіль: Видавець ФОП Андріїшин В.П.: Тернопіль, 2016. 568 с.
11. Перші кроки щодо організації цивільного захисту на базовому рівні місцевого самоврядування: серія практичних порадників / О.Я. Лещенко, С.А. Кудін, В.М. Михайлов, М.В. Андрієнко, В.Ф. Коробкін, Н.М. Романюк, Л.В. Калиненко, А.С. Борисова; за заг. ред. П.Б. Волянського, С.А. Парталяна. К. : ІДУ НД ЦЗ, 2021. Серія 1. 36 с.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.47

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В СФЕРІ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Білак О.П.,
кандидат юридичних наук

Герич А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Білак О.П. Герич А.В. Функціональне призначення органів місцевого самоврядування в сфері транскордонного співробітництва.

Вказується, у сучасній Україні, в контексті її розвитку як правової держави, євроінтеграції, еволюції публічного управління, реформи місцевого самоврядування, розвитку об'єднаних територіальних громад, розвитку інститутів громадянського суспільства, адміністративної реформи, важливого значення набуває забезпечення дієвого адміністративно-правового регулювання проектів економічного розвитку об'єднаних територіальних громад.

Зазначається, проекти економічного розвитку об'єднаних територіальних громад нині мають надзвичайно важливе значення в Україні для подальшого розвитку об'єднаних територіальних громад, зростання доходів місцевих бюджетів, підвищення економічної самостійності об'єднаних територіальних громад, створення нових якісних робочих місць, впровадження принципів сталого розвитку на місцевому рівні, ведення ефективного господарювання, розвитку сільського господарства, сприяння розвитку малого бізнесу, а також розвитку місцевого самоврядування і сприяння євроінтеграції України.

Автори погоджуються з основним змістом визначення поняття «функції органів місцевого самоврядування», яке висловили науковці, взявши за основу конструкцію визначення даного терміну як «основні напрями їх діяльності», детальніше розглянутр функції органів місцевого самоврядування, які вони здійснюють в сфері транскордонного співробітництва.

В результаті дослідження статті 13 Закону України (функцій міжмуніципального транскордонного співробітництва) виявлено відсутність в статті 13 Закону України «Про транскордонне співробітництво» функціонального відображення передбачених даним Законом та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» повноважень в частині утворення, діяльності та виходу з об'єднання єврорегіонального співробітництва.

З метою уникнення прогалини врегулювання функцій суб'єктів транскордонного співробітництва України, запропоновано доповнити новою функцією та викласти статтю 13 Закону України «Про транскордонне співробітництво» в новій редакції.

Ключові слова: місцеве самоврядування, транскордонне співробітництво, міжнародне міжмуніципальне співробітництво, об'єднання єврорегіонального співробітництва, європейське об'єднання територіального співробітництва.

Bilak O.P. Gerych A.V. Functional assignment of local self-government bodies in the field of cross-border cooperation.

It is indicated that in modern Ukraine, in the context of its development as a legal state, European integration, evolution of public administration, local self-government reform, development of united territorial communities, development of civil society institutions, administrative reform, ensuring effective administrative and legal regulation of projects of economic development of united territorial communities.

It is noted that the projects of economic development of united territorial communities are now extremely important in Ukraine for the further development of united territorial communities, the growth of local budget revenues, increasing the economic independence of united territorial communities, the creation of new quality jobs, and the implementation of the principles of sustainable development at the local level, effective management, development of agriculture, promotion of small business development, as well as development of local self-government and promotion of European integration of Ukraine.

The authors agree with the basic content of the definition of the concept of «functions of local self-government bodies», which was expressed by scientists, taking as a basis the construction of the definition of this term as «the main directions of their activity», we will consider in more detail the functions of local self-government bodies that they perform in the field of cross-border cooperation.

As a result of the study of Article 13 of the Law of Ukraine (functions of inter-municipal cross-border

cooperation), it was found that in Article 13 of the Law of Ukraine «On Cross-Border Cooperation» there is no functional reflection of the powers provided for by this Law and the Law of Ukraine «On Local Self-Government in Ukraine» in terms of formation, activity and exit from the union of Euroregional cooperation.

In order to avoid a gap in the regulation of the functions of the subjects of cross-border cooperation of Ukraine, it is proposed to add a new function and set out Article 13 of the Law of Ukraine «On Cross-Border Cooperation» in a new version.

Key words: local self-government, cross-border cooperation, international inter-municipal cooperation, association of Euroregional cooperation, European association of territorial cooperation.

Постановка питання. Процеси інтеграції та розширення Європейського Союзу до кордонів України забезпечили створення необхідних умов для її співпраці з країнами об'єднаної Європи, різноманітними європейськими інституціями, участі України в Програмах сусідства Європейського Союзу. Наша держава отримала можливість якнайкраще реалізувати своє вигідне географічне розташування та здійснити важливі кроки на шляху інтеграції до європейського співтовариства [1, с. 139].

У сучасній Україні, в контексті її розвитку як правової держави, євроінтеграції, еволюції публічного управління, реформи місцевого самоврядування, розвитку об'єднаних територіальних громад, розвитку інститутів громадянського суспільства, адміністративної реформи, важливого значення набуває забезпечення дієвого адміністративно-правового регулювання проектів економічного розвитку об'єднаних територіальних громад.

Проекти економічного розвитку об'єднаних територіальних громад нині мають надзвичайно важливе значення в Україні для подальшого розвитку об'єднаних територіальних громад, зростання доходів місцевих бюджетів, підвищення економічної самостійності об'єднаних територіальних громад, створення нових якісних робочих місць, впровадження принципів сталого розвитку на місцевому рівні, ведення ефективного господарювання, розвитку сільського господарства, сприяння розвитку малого бізнесу, а також розвитку місцевого самоврядування і сприяння євроінтеграції України.

Аналіз джерельної бази. Проблематика адміністративно-правового регулювання функціонального призначення органів місцевого самоврядування в сфері транскордонного співробітництва хоча і була досліджена у роботах таких вчених як: В. Авер'янов, М. Алмаші, Ю.М. Бисага, Ю. Битяк, Д. Бєлов, В. Гвоздецький, О. Дрозд, О. Захарчук, О. Козачук, В. Колпаков, О. Кузьменко, Я. Лазур, М. Мельник, Є. Невмержицький, Н. Нижник, В. Олефір, О. Олійник, О. Плужнік, Ж. Пустовіт, О. Рогач, С. Рогульський, А. Селіванов, С. Серьогіна, С. Стеценко, О. Ярмиш, І. Яцків, однак, й нині чимало аспектів із даної проблематики є невирішеними.

Вищевикладене засвідчує необхідність і доцільність дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання функціонального призначення органів місцевого самоврядування в сфері транскордонного співробітництва як важливої наукової проблеми адміністративного права, що і є **метою** даної публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сутність демократичної держави виявляється в забезпеченні функціонування її інститутів, на правовому підході до організації публічної влади у суспільстві, в якому найвищою соціальною цінністю визнається людина, її права та свободи, в створенні механізмів для їх захисту. Так, Україна, обравши шлях демократичної, правової і соціальної держави, яка має на меті, як зазначає С. Байрак, «не встановлення системи державного тотального контролю, а забезпечення максимально сприятливих умов для розвитку як особистості, так і суспільства в цілому, усі питання, які можуть вирішуватися без втручання держави, має передавати під відання органів місцевого самоврядування, який є інститутом найбільш наближеним до громадян. Такий розподіл функцій відповідає і такому принципу управління, згідно з яким [3, с. 148] «ефективні рішення повинні сьогодні прийматися на все більш низьких рівнях організації» [4, с. 462]. В Конституції України закріплено, що місцеве самоврядування є важливим принципом конституційного ладу України (ст. 7); специфічною формою реалізації народовладдя (ст. 5); правом жителів відповідної адміністративно-територіальної одиниці (територіальної громади) на самостійне вирішення питань місцевого значення (ст. 140). Тому процеси конституційного реформування даного конституційно-правового інституту набувають значення одного з важливіших чинників розвитку України як демократичної правової держави. Від того, наскільки раціональною й ефективною є організація влади у державі, перш за все місцевої, представленої місцевим самоврядуванням, залежить і розвиток усієї системи української державності. Конституційна реформа місцевого самоврядування зумовлена об'єктивними причинами фундаментального характеру, серед яких – пошук шляхів подальшого розвитку класичних інститутів демократії, до яких відносяться й інститути місцевого самоврядування, на основі оптимального поєднання національних особливостей суверенної демократичної держави з універсальними, загальноприйнятими у сучасному світі стандартами демократії. Принципово важливо виходити з того, що суверенна держа-

ва, будучи об'єктом демократичних перетворень, завжди повинна залишатися в якості домінуючого суб'єкту, що покликаного забезпечувати не тільки створення інструментальної системи публічно-владного управління, але й підтримання її ефективного функціонування на основі принципів демократії, верховенства права, захисту прав і свобод людини і громадянина [5].

Транскордонне співробітництво не є новацією в українському державотворчому процесі, оскільки відбулася лише певна трансформація понять та процесів, що передували саме появі транскордонного співробітництва. Раніше транскордонне співробітництво України з країнами сусідами – Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією було в основному справою двосторонніх або багатосторонніх відносин держав Центральної та Східної Європи, а зараз воно вийшло за цей дещо штучно звужений регіональний рівень. Тобто, перетворилося на форму стосунків України як з окремими державами-членами ЄС, так і з Євросоюзом у цілому [1, с. 139].

В статті 4 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» до основних засад внутрішньої політики нашої держави у сферах розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів віднесено не тільки розроблення та впровадження проектів міжрегіональних економічних зв'язків і транскордонного співробітництва, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності регіонів як основи їх динамічного розвитку, а також саме створення ефективних механізмів забезпечення активної участі територіальних громад та органів місцевого самоврядування у формуванні та реалізації державної регіональної політики [6]. Як зазначає А. Гливка, трансформаційні процеси, що активно проходять в нашій державі, призводять до необхідності переосмислювати сутність та призначення місцевого самоврядування, що в першу чергу реалізується через його функції. Саме функції місцевого самоврядування є відображенням його політичної природи, показником рівня його розвитку та напрямку його реалізації. Виходячи з цього, важливим завданням, що стоїть перед політологією, є удосконалення напрямків функціонування місцевого самоврядування, визначення пріоритетних векторів впливу, секторів, які необхідно розвивати у відповідь на виклики сьогодення [7, с. 181].

Загальновідомо, що й досі не сформовано загальноприйнятого визначення поняття функцій органів місцевого самоврядування (в перекладі з латинської мови «здійснити», «виконати»), хоча конструктивно, в загальному, думка вчених співпадає. Так, О. Алтуніна визначає функції органів місцевого самоврядування як окремі напрямки їх діяльності здійснювані відповідно до мети їх утворення та діяльності та у межах точно окреслених завдань, що на них покладені щодо вирішення питань місцевого значення, і які деталізуються у їх повноваженнях [8, с. 12]. Науковці В. Журавский, В. Серьогин, О. Ярмиш в своєму дослідженні визначають функції як основні напрями діяльності суб'єктів місцевого самоврядування [9, с. 507], О. Батанов функції органів місцевого самоврядування визначає як «основні напрямки і види муніципальної діяльності, пов'язані з реалізацією права громадян на участь у місцевому самоврядуванні, що виражають волю й інтереси місцевих жителів і забезпечують здійснення ними взаємовідносин з державою, її органами, органами місцевого самоврядування в межах Конституції і законів України» [10, с. 24], С. Лихачов тлумачить функції місцевого самоврядування як основні або кардинальні, пріоритетні та постійні напрямів і види його здійснення, передусім щодо реалізації природного права людини і громадянина на місцеве самоврядування; охоплюють основні сторони соціальної спрямованості місцевого самоврядування та призначення щодо вирішення завдань, які входять до кола питань місцевого значення; відображають недержавну природу місцевого самоврядування (хоча певною мірою суб'єкти місцевого самоврядування беруть участь у реалізації функцій державної влади); дають відповідь на питання, чим має займатися місцеве самоврядування та розкривають матеріальний зміст публічно-владної діяльності суб'єктів його системи; характеризують способи, засоби, методи, за допомогою яких забезпечується реалізація публічно-владних прерогатив місцевого самоврядування [11, с. 273]. І. Дробуш формулює поняття функцій представницьких органів місцевого самоврядування в Україні під якими розуміє «основні, тобто найбільш загальні і постійні напрями і види муніципальної діяльності, які виражають волю та інтереси відповідних територіальних громад та забезпечують вирішення питань місцевого значення при оптимальному поєднанні інтересів певної території з інтересами загальнодержавними» [12, с. 5].

Таким чином, цілком погоджуємося з основним змістом визначення поняття «функції органів місцевого самоврядування», яке висловили вищеназвані поважні науковці, беремо за основу конструкцію визначення даного терміну як «основні напрями їх діяльності», детальніше зупинимося на розгляді функцій органів місцевого самоврядування, які вони здійснюють в сфері транскордонного співробітництва.

Що виду функцій органів місцевого самоврядування, слід зазначити, що законодавець й досі не сформував свого бачення функціональних напрямів діяльності представницьких органів місцевого самоврядування. Погоджуємося з висновком А. Гливки щодо того, що в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» відсутній чіт-

кий перелік функцій місцевого самоврядування, що спричиняє необхідність визначення наявності відповідних функцій, виходячи із тлумачення відповідних повноважень органів місцевого самоврядування, хоча поняття «повноваження» та «функції» мають різне змістовне наповнення. Так, як зазначає науковець, повноваження відповідних органів місцевого самоврядування формуються виходячи із його функцій та безпосередньо для їх реалізації. Тому, необхідним в умовах розвитку місцевого самоврядування є закріплення системи функцій на законодавчому рівні як реальних правових інструментів, які є юридичним гарантом здійснення їх повноважень [13, с. 187].

Вважаємо, що орієнтиром в даному питанні слугує позиція Конституційного Суду України, який проаналізувавши положення частини першої статті 10, статей 16, 17, 18, 25, 26 та інших Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», виокремив нормотворчу, координаційну, дозвільну, реєстраційну і розпорядчу функції органів місцевого самоврядування як суб'єктів владних повноважень, які виконують владні управлінські функції при вирішенні питань місцевого значення, віднесених Конституцією України та законами України до їхньої компетенції [13].

Як зазначає М. Баймуратов, органам місцевого самоврядування відводиться інтеграційно-моделююча роль у вирішенні національно-етнічних проблем, оскільки в умовах існування багатонаціональної держави саме місцеве самоврядування виступає вірогідною або найбільш прийнятною формою і простором здійснення національно-культурної автономії, тобто направлено сприяє використанню національними меншинами своїх прав на культурні традиції, мови, релігію, інші прагнення. Тобто, не надаючи нікому національних привілеїв, цей інститут здатний, з однієї сторони, ефективного захищати і реалізувати права і свободи громадянина та людини, а з іншої – виступати могутнім чинником, який перешкоджає відцентровим тенденціям, здатним викликати роздроблення єдиної держави [14, с. 52]. Реалізація зовнішньополітичної програми суверенної держави у сфері міжнародного гуманітарного співробітництва і встановлення зв'язків між органами місцевого самоврядування, громадськими формуваннями, суб'єктами господарювання і мешканцями міст та інших адміністративно-територіальних одиниць є основним критерієм формування компетенції місцевих рад у галузі міжнародного співробітництва [14, с. 54]. В свою чергу О. Батанов визначає необхідність визначення функцій муніципальної влади в повному обсязі за для уявлення всієї повноти ролі, яку муніципальна влада відіграє у механізмі вирішення питань місцевого значення та надання публічних послуг населенню, у громадянському суспільстві, політичній системі суспільства, конституційному механізмі взагалі та яке її соціально-політичне призначення [15, с. 369].

Вивчення функцій органів місцевого самоврядування у сфері транскордонного співробітництва передбачає доцільність в першу чергу розгляду функцій держави у формуванні транскордонного співробітництва як напряму державної політики. Тут, цікавою є позиція з цього питання науковиці А. Стрижакової, яка в своєму дисертаційному дослідженні виокремила наступні функції держави у сфері транскордонного співробітництва України з країнами ЄС:

1. *Розробка стратегії транскордонного співробітництва та його впливу на соціально-економічний розвиток держави* (дає можливість визначити перспективи ТКС, основні напрями державної політики щодо вирівнювання стандартів соціально-економічного розвитку прикордонних територій з сусідніми регіонами).

2. *Розподіл повноважень і відповідальності між органами влади щодо спільної реалізації транскордонних проектів* (мова йде про проекти, спрямовані на досягнення стратегічних цілей європейської інтеграції України, з урахуванням децентралізації влади та перерозподілом фінансових можливостей регіональної влади та органів місцевого самоврядування є необхідним елементом переходу ТКС до нової якості.

3. *Розвиток територіального менеджменту, залучення до сфери управління ТКС перспективних і високоосвічених фахівців* передбачає, що структура і форми ТКС мають якісно змінитися, що неможливо без відповідного управлінсько-організаційного супроводу та підготовлених фахівців.

4. Встановлення оптимального режиму перетину державного кордону (кількість прикордонних пунктів пропуску, умови перебування у них, складність і тривалість оформлення митних процедур, суб'єктивне ставлення працівників прикордонних і митних служб, умови очікування у черзі (інфраструктура черги тощо) є нагальною потребою розвитку ТКС, особливо в умовах реалізації Угоди про асоціацію, створення зони вільної торгівлі та введення безвізового режиму.

5. *Правовий захист транскордонного співробітництва*. Дана функція створює можливості для прозорого і ефективного процесу ТКС, подолання корупції, контрабанди, впливу криміналітету на транскордонні процеси.

6. *Інституційна розбудова транскордонного співробітництва*. Інституційна розбудова транскордонного співробітництва (фінансові інституції, інституції ТКС у сфері підприємництва, торгівлі, освіти, медицини, культури, спорту тощо) сприяє становленню інституту ТКС як принципово важливого напряму модернізації діяльності держави і наближення до європейських стандартів управління.

7. *Розвиток транспортної та комунікаційної інфраструктури транскордонного співробітни-*

цтва. Ця функція передбачає можливість швидкої і безперешкодної доставки людей і товарів з однієї країни в іншу у межах прикордоння: автобусні маршрути, залізничне сполучення, мала авіація тощо; рівень доступу учасників транскордонного співробітництва до ресурсу телефонних та Інтернет-комунікацій у спілкуванні між собою.

8. Розвиток державно-приватного партнерства в реалізації проектів і програм транскордонного співробітництва, підтримка співпраці великого та малого бізнесу різних країн на транскордонному рівні (активність та цивілізованість форм легального бізнесу і торгівлі у прикордонних регіонах (наприклад, спільні туристичні маршрути, виставково-ярмаркові заходи тощо) є нагальною і потребує модернізації управління ТКС та диверсифікації фінансових джерел його розвитку.

9. *Підтримка розвитку міжлюдських контактів* - передбачає підтримку громадських організацій, спортивних товариств, культурних об'єднань, професійних спілок, які працюють в системі транскордонного співробітництва, тощо.

10. *Сприяння розвитку інноваційних форм транскордонного співробітництва* - передбачає формування інноваційної моделі транскордонної співпраці та перетворенню прикордонних територій в інтегровані, взаємодоповнювані райони з високим рівнем соціально-економічного розвитку та підвищенням якості життя.

11. *Інформаційно-консультативна функція* – передбачає підвищення рівня поінформованості населення про можливості та перспективи використання інструментів транскордонного співробітництва в своїй професійній та побутовій діяльності, включаючи інтенсивність висвітлення проблеми транскордонного співробітництва в засобах масової інформації.

12. *Культурно-просвітницька функція* – це підтримка державою історичних та культурних зв'язки між мешканцями прикордоння сусідніх держав, спільності їхніх інтересів і традицій, включаючи проведення конференцій, семінарів, громадських обговорень та наукових дискусій з питань транскордонного співробітництва [16, с. 51–53].

Сьогодні, в статті 12 Закону України «Про транскордонне співробітництво» знайшли свій вираз наступні функції центральних органів виконавчої влади у сфері державної підтримки транскордонного співробітництва:

1. погодження участі або відмова у встановленому порядку погодженні участі суб'єктів транскордонного співробітництва у заснуванні об'єднання єврорегіонального співробітництва;

2. розробка та забезпечення реалізації порядку фінансування проектів (програм) транскордонного співробітництва, що отримали фінансування в рамках програм міжнародної технічної допомоги;

3. надання правової, інформаційної, методичної, організаційної підтримки суб'єктам і учасникам транскордонного співробітництва України;

4. розробка порядку підготовки проектів (програм) транскордонного співробітництва та державних програм розвитку транскордонного співробітництва;

5. розробка положення про проведення конкурсу проектів (програм) транскордонного співробітництва, які претендують на включення до державних програм розвитку транскордонного співробітництва;

6. проведення моніторингу виконання державних програм розвитку транскордонного співробітництва;

7. розгляд пропозицій суб'єктів транскордонного співробітництва України щодо включення проектів (програм) транскордонного співробітництва до державних програм розвитку транскордонного співробітництва;

8. координація та взаємне узгодження державних галузевих, регіональних програм і державних програм розвитку транскордонного співробітництва під час формування проекту Державного бюджету України на відповідний рік.

Щодо функції органів місцевого самоврядування в сфері транскордонного співробітництва, то вони визначені вищевказаним Законом. Так, законодавець двічі звертався до цього питання у Законі України «Про транскордонне співробітництво». Першою спробою виокремити функціонально діяльність органів місцевого самоврядування в даній сфері була статті 13 вказаного Закону, прийнятого 2014 року. Зокрема, в статті 13 першої редакції Закону України «Про транскордонне співробітництво» до функцій суб'єктів транскордонного співробітництва України у сфері державної підтримки розвитку транскордонного співробітництва відносилися чотири наступні функції:

1. організація та координування роботи з підготовки та реалізації проектів (програм) транскордонного співробітництва,

2. участь у розробленні спільних проектів (програм) та координація їх реалізації,

3. розробка або участь у розробці державних програм розвитку транскордонного співробітництва

4. забезпечують у межах своєї компетенції виділення в установленому порядку з місцевих бюджетів коштів на розвиток транскордонного співробітництва [17].

Однак, змінами до даного Закону, які вносилися в вересні 2018 року статтю 13 було доповнено новою функцією, мова йде про розробку або участь у розробці державних програм розвитку транскордонного співробітництва [18]. Також було внесені зміни в Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Висновки. З метою уникнення прогалини врегулювання функцій суб'єктів транскордонного співробітництва України, пропонуємо доповнити

новою функцією та викласти статтю 13 Закону України «Про транскордонне співробітництво» в такій редакції:

«Стаття 13. Функції суб'єктів транскордонного співробітництва України у сфері розвитку транскордонного співробітництва

Суб'єкти транскордонного співробітництва України:

організовують та координують роботу з підготовки та реалізації проектів (програм) транскордонного співробітництва;

беруть участь у розробленні спільних проектів (програм) та координують їх реалізацію;

розробляють регіональні програми транскордонного співробітництва;

розробляють або беруть участь у розробці державних програм розвитку транскордонного співробітництва;

беруть участь у міжнародному співробітництві у формах, визначених даним законом та іншими законами України;

забезпечують у межах своєї компетенції виділення в установленому порядку з місцевих бюджетів коштів на розвиток транскордонного співробітництва».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проскура В.Ф., Фозекош М.Л. Проблеми та перспективи реалізації транскордонного співробітництва на місцевому рівні. *Економіка і суспільство.* № 14. 2018. С. 139–146.
2. Лихачов С.В. Щодо функцій органів місцевого самоврядування в Україні. *Форум права*. 2010. № 2. С. 272–276. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10lcvcvu.pdf.
3. Байрак С.О. Місцеве самоврядування – основа розвитку демократичної держави. *Панорама політологічних студій*. 2013. Вип. 10. С. 148–154.
4. Тоффлер О. Адаптивная корпорация. Новая постиндустриальная волна. URL: https://mylektsii.ru/1-107083.html.
5. Серьогіна С.Г. Напрями вдосконалення конституційного регулювання системного-структурної організації місцевого самоврядування в Україні (за матеріалами Дискусійного форуму «Конституційна Асамблея»). Офіційний сайт Харківської обласної ради. URL.: http://www.oblrada.kharkov.ua/ua/press-center/direct-speech/1445-napryamy-vdoskonalennya-konstytutsiynoho-rehulyuvannya-systemno-strukturnoyi-orhanizatsiyi.
6. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 10.07.2010 р № 2411-VI. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17?find=1&text=%F2%F0%E0%ED%F1%EA%EE%F0%E4#w11.
7. Гливка А.О. Функції місцевого самоврядування в умовах трансформації політичної системи України. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. редкол.), Л.І. Кормич (голов. ред.), А.В. Полухіна (відп. ред.) [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2016. Вип. 58. С. 180–189.
8. Алтуніна О.М. Сутність та види функцій органів місцевого самоврядування. *Форум права*. 2009. № 3. С. 8–13. URL.: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09aomomc.pdf.
9. Журавский В.С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : *підручник*. К., 2003. 331 с.
10. Батанов О.В. Функції територіальних громад як специфічних суб'єктів конституційного права. *Право України*. 1998. № 8. С. 21–24.
11. Лихачов С.В. Щодо функцій органів місцевого самоврядування в Україні. *Форум права*. 2010. № 2. С. 272–276. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10lcvcvu.pdf.
12. Дробуш І.В. Функції представницьких органів місцевого самоврядування в Україні : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "Конституційне право". Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2002. 14 с.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України від 01.04.2010 № 10-рп/2010. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v010p710-10/find?text=% F3%EF% F0%E0% E2%EB% B3%ED%F1%FC.
14. Баймуратов М.О. Місцеве самоврядування як фактор інтернаціоналізації національного та конституціоналізації міжнародного правопорядків. *Юридичний журнал*. 2011. № 2. С. 46–53.
15. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики : *монографія* / відп. ред. М.О. Баймуратов. К. : Видавництво «Юридична думка», 2010. 656 с.
16. Стрижакова А.Ю. Механізми державного управління розвитком транскордонного співробітництва між Україною та країнами

Європейського Союзу. Дисер. к.держ.упр. 25.00.02 – механізми державного управління. Маріуполь, 2017. 248 с.
17. Про транскордонне співробітництво: Закон України 24 червня 2004 року N 1861-IV. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15/ed20040624.
18. Про внесення змін до деяких законів України щодо транскордонного співробітництва: Закон України від 04.09.2018 № 2515-VIII. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2515-19#n119.
19. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР 1978 року: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки 19 червня 1991 року N 1213a-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12/ed19951210.
20. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97ВР. URL: .https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80.
21. Бєлов Д.М. Удосконалення конституції як спосіб трансформації конституціоналізму. *Ученые записки Таврийского національного университета им. В.И. Вернадского. Научный журнал*. Серия «Юридические науки». 2012. Том 25 (64). № 1. С. 96–102.
22. Бєлов Д.М. Проблеми реформування державної влади в умовах нової парадигми українського конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Випуск 19. Ужгород. 2012. С. 65–69.
23. Бєлов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 72(4). 2022. С. 226–231.
24. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: монографія. К.: Четверта хвиля. 2010. 240 с.
25. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.

УДК 342.722
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.48

НОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА (ДО ДИСКУСІЇ ПРО ЇХ СТРУКТУРУ ТА СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ)

Білий І.М.,
аспірант кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
м. Дніпро
ORCID: 0009-0009-7174-6719

Білий І.М. Норми адміністративно-процесуального права (до дискусії про їх структуру та складові елементи).

У статті здійснено аналіз наукових підходів до визначення структури адміністративно-процесуальних норм та формулювання авторського підходу до вирішення вказаного наукового завдання. Зауважено на специфіці структури норм процесуального права у порівняні із нормами матеріальними.

Підкреслено, що гіпотеза – це елемент структури адміністративно-процесуальної норми, який містить у собі вказівку на юридичні факти, з виникненням яких пов'язується «старт» дії диспозиції. Наголошено та тому, що відсутність гіпотези, як структурного елементу адміністративно-процесуальної правової норми унеможливлює її ефективність, або навіть її реалізацію взагалі.

Аргументовано, що диспозиція адміністративно-процесуальної норми – це набір прав та юридичних обов'язків, правило поведінки, відповідно до якого при наявності передбачених гіпотезою обставин діють учасники адміністративно-процесуальних відносин. Диспозиція може містити варіанти вибору поведінки для учасника провадження, надаючи йому альтернативу у його правовій поведінці під час розгляду справи та прийняття рішення. Іншими словами, у диспозиції у повній мірі розкривається потенціал диспозитивного методу правового регулювання відповідних правовідносин.

Зазначено, що серед елементів поряд із гіпотезою та диспозицією доцільно окреслювати стимул як елемент норми адміністративно-процесуального права, що закріплює позитивні (заохочення, гарантії) або негативні (процесуальний примус, обмеження, у тому числі попередження; видалення із залу судового засідання; тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; привід; штраф; відмова процесуального акту, що був прийнятий даною процесуальною нормою; визнання доказу неналежним, що був отриманий з порушенням закону; залишення позовної заяви без розгляду або руху тощо) юридичні наслідки реалізації/нереалізації її приписів.

Ключові слова: адміністративний процес, адміністративне судочинство, гіпотеза, диспозиція, норма адміністративно-процесуального права, санкція, стимул, структура.

Biliy I.M. Norms of administrative and procedural law (to the discussion of their structure and constituent elements).

The article analyzes scientific approaches to determining the structure of administrative-procedural norms and formulates the author's approach to solving the specified scientific task. The specificity of the structure of the norms of procedural law in comparison with substantive norms is noted.

It is emphasized that the hypothesis is an element of the structure of the administrative-procedural norm, which contains an indication of legal facts, the occurrence of which is associated with the «start» of the action of the disposition. It is also emphasized that the absence of a hypothesis as a structural element of the administrative-procedural legal norm makes its effectiveness impossible, or even its implementation at all.

It is argued that the disposition of the administrative-procedural norm is a set of rights and legal obligations, a rule of conduct, according to which the participants of administrative-procedural relations act in the presence of the hypothesized circumstances. The disposition may contain options for choosing behavior for the participant in the proceedings, providing him with an alternative in his legal behavior during the consideration of the case and decision-making. In other words, the disposition fully reveals the potential of the dispositive method of legal regulation of the relevant legal relations.

It is noted that among the elements, along with hypothesis and disposition, it is expedient to outline incentive as an element of the norms of administrative and procedural law, which establishes positive (incentives, guarantees) or negative (procedural coercion, restrictions, including warnings; removal from the courtroom; temporary removal evidence for examination by the court; pretext; fine; refusal of a procedural

act, which was adopted by this procedural norm; recognition of evidence as improper, which was obtained in violation of the law; leaving the statement of claim without consideration or movement, etc.) legal consequences of implementation/non-implementation of its prescriptions.

Key words: administrative process, administrative proceedings, hypothesis, disposition, rule of administrative procedural law, sanction, incentive, structure.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Динаміка адміністративно-процесуальних відносин не тільки спонукає до невпинного та постійного пошуку найбільш вдалих та ефективних моделей їх упорядкування та систематичної правотворчої роботи, але й до поглибленого наукового осмислення вказаних процесів. Багатогранність та складність механізму адміністративного процесуального регулювання лише посилює важливість та актуальність відповідної проблематики як в цілому, так і окремих її складових.

Одною із таких завжди проблемних та дискусійних тем буде залишатися питання структури норм адміністративно-процесуального права, дослідження якої не тільки поглиблює теоретичні знання про норму процесуального права, але й продукує позитивний ефект для правозастосовчої сфери шляхом створення науково обґрунтованої конструкції відповідної системи загальнообов'язкових правил поведінки, що мають чітку, гармонійну та, головне, дієву сукупність правових засобів, здатних максимально результативно впливати на процесуальні правовідносини в цілому та їх суб'єктів зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор та в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. Питаннями дослідження структури адміністративно-процесуальних норм та вивченням загальних аспектів вказаної проблематики в різні історичні періоди цікавилися та продовжують приділяти увагу: В.Б. Авер'янов, І.А. Артеменко, О.М. Бандурка, В.М. Бевзенко, В.І. Бенедик Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла-Тіунова, І.В. Болокан, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, Е.Ф. Демський, М.В. Джафарова, Є.В. Додін, Є.О. Дояр, А.І. Єлістратов, Р.А. Калюжний, Л.В. Коваль, Ю.М. Козлов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.П. Корєнєв, О.В. Кузьменко, Р.О. Кукурудз, Є.В. Курінний, Д.М. Лук'янець, П.С. Лютіков, Р.С. Мельник, О.І. Миколенко, Д.В. Приймаченко, Н.Г. Саліщева, В.Д. Сорокін, С.Г. Стеценко, Ю.О. Тихомиров, М.М. Тищенко, Ц.А. Ямпольська та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цієї статті є аналіз наукових підходів до визначення структури адміністративно-процесуальних норм та формулювання авторського підходу до вирішення вказаного наукового завдання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одною із особливостей норм, що є предметом нашого дослідження, є їх структура, що дає змогу оцінити інструментальний механізм впливу таких норм на конкретні правовідносини, а також визначити специфіку їх застосування. Разом з тим, слід зауважити, що ставлення до структури юридичної норми завжди відрізнялося неоднозначністю, а динаміка зміни поглядів пов'язана зі станом розвитку суспільства та завдань, які ставляться перед державою на певному етапі її розвитку [1, с. 9]. І хоча домінуючим визнається трьохелементна модель правової норми, наразі існує кілька варіацій її побудови та змістовного наповнення елементного складу.

Так, наприклад, С.С. Алєксєєв вважає, що норма права обумовлюється як інтелектуальним, так і вольовим моментом. То ж якщо норму права аналізувати у інтелектуальному розрізі, то увесь нормативний матеріал можна подати у вигляді норм з трьохчленною структурою, тобто таких, які складаються з гіпотези, диспозиції і санкції, але якщо проводити аналіз правових норм у вольовому розрізі, то слід зробити висновок про те, що норми права мають лише два структурних елементи [2, с. 160]. Існують й інші думки з цього приводу, проте, у загальноправовій літературі традиційним і до цього часу залишається науковий погляд на внутрішній зміст норми права як єдності трьох її структурних елементів, який отримав свій розвиток ще у радянські часи і є віддзеркаленням позитивістської теорії, а саме: а) гіпотези норми, яка перелічує умови (обставини), за наявності чи відсутності яких починає діяти норма); б) диспозиції (частина правової норми, в якій визначається варіант поведінки суб'єктів за наявності передбачених гіпотезою фактичних обставин); в) санкції (частина правової норми, що вказує на несприятливі наслідки недотримання правил поведінки, встановлених диспозицією) [3, с. 38-39].

Безсумнівно, як слушно зазначає М.В. Джафарова, загальнотеоретичне розуміння структури норми права має суттєве значення для з'ясування особливостей внутрішньої побудови адміністративно-процесуальної норми. «З іншого боку, автоматичне перенесення загальноправової концепції про структуру правової норми на ґрунт адміністративно-процесуальної, зокрема аспект того, що вона повинна бути обов'язково текстуально представлена гіпотезою, диспозицією та санкцією виглядає не зовсім реалістично на практиці» [3, с. 38-39].

В.І. Бенедик з одного боку визнає той факт, що єдність трьох структурних елементів норми

адміністративно–процесуального права є характерною для її структури, оскільки норма буде виконувати свою функцію регулятора суспільних відносин лише у тому випадку, якщо буде здатна реагувати на умови реального життя, в яких вона формується (гіпотеза), передбачати не лише склад суб'єктів правовідносин, їх права та належну поведінку, а й узгоджувати їх з реальними правовідносинами, що склалися в момент її застосування (диспозиція), в іншому випадку реалізувати цю функцію буде неможливо. Вчений підкреслює, що у ній має бути передбачене і примусове виконання приписів (санкція) [4, с. 105-106].

З іншого боку, дослідник констатує, що у адміністративно–процесуальному праві існують норми, що мають загальний характер, наприклад, норми–принципи та норми–дефініції. Останні, як вказує В.І. Бенедик, не встановлюють прав і обов'язків, що є змістом правовідносин, які існують між суб'єктами адміністративного процесу; вони також не визначають процесуального порядку (процедур) здійснення процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень. У зв'язку з цим вести мову про наявність у їхній структурі традиційних елементів норми права не доводиться. Таким чином, у підсумку, вчений заявляє, що адміністративно–процесуальні норми, що містять у собі гіпотезу, диспозицію і санкцію, є типовими, основними для адміністративно процесу, а ті, що не містять у собі таких структурних елементів через свою загальність, декларативність, є нетиповими. «Вони (типові (основні) та нетипові) норми адміністративного процесуального права безумовно мають певні особливості, які пов'язані з особливостями структурних елементів процесуальної норми та її призначенням», – резюмує вчений-процесуаліст [4, с. 74-75]. Іншими словами, В.І. Бенедик визнає наявність адміністративно-процесуальних норм із двочленною структурою, проте вважає це радже виключенням із загального правила.

У свою чергу Е.Ф. Демський є більш категоричним у цьому питанні та зауважує, що специфіка таких норм полягає в тому, що вони у більшості випадків містять лише правила поведінки – диспозицію, характерною ознакою якої є імперативність. У них відсутня структурна частина – санкція, оскільки в такому випадку така норма перетворилася би на матеріальну [5, с. 56]. Піддаючи критиці явно помилкову ідею про те, що наявність санкції автоматично перетворює норму на матеріальну, разом з тим слід підтримати Е.Ф. Демського у тому, що доволі значна частина правових норм адміністративного процесу мають лише два елементи у своїй структурі – гіпотезу та диспозицію.

Не зовсім погоджується із думками Е.Ф. Демського вже згадана М.В. Джафарова, яка зазначає, що існує значна кількість норм організовуючого та процедурного призначення, якими визначається порядок, умови і форми реалізації регулятивних та охоронних норм. Названа особливість підкреслює не лише їх установчий характер, а також позначається і на їх внутрішній будові – такі норми у текстуальному вигляді рідко містять санкції, а іноді взагалі представлені лише гіпотезою і диспозицією [6, с. 232-233]. Тобто дослідниця, на відміну від Е.Ф. Демського, вважає, що це лише текстуальна конструкція правового припису, яка означає, що адміністративно-процесуальна норма має усічену чи неповну трьохелементну структуру. При цьому вчена, підкреслює, що у переважній більшості випадків санкція чітко прописана законотворцем в окремій статті і відмежована від гіпотези та диспозиції з метою акцентування уваги на важливості дотримання певного правила поведінки, визначеного в адміністративно-процесуальній нормі [6, с. 232-233].

У цьому ж контексті М.В. Джафарова додає, що аналіз структурної будови адміністративно-процесуальних норм засвідчив складність виділення в них гіпотез та диспозицій, що обумовлено: а) сервісно-полігалузевою роллю цих норм по відношенню до норм матеріального права; б) роллю та значенням адміністративно-процесуальних норм при впорядкуванні адміністративно-процесуальних правовідносин у процесі розгляду адміністративної справи, складністю останніх. Як правило, у конкретно об'єктивізованій адміністративно-процесуальній нормі гіпотеза та диспозиція «перетікають» одна в одну, міняються місцями або навіть «зливаються» в одне ціле [7, с. 18-19].

Вступаючи у полеміку з цього приводу, наведемо кілька тез, які вважаємо за необхідне озвучити з метою уточнення нашої думки. По-перше, визнаючи та жодним чином не заперечуючи явну специфіку норм процесуального права у порівнянні із нормами матеріального права, слід визнати, що серед вказаних норм так само є норми як з трьохелементною, так і двох елементною структурою. Тому теза деяких дослідників про те, що наявність санкції в будові норми права свідчить про її матеріальний характер, є хибною.

Зокрема, так би мовити класичними є норми, що закріплюють порядок застосування заходів процесуального примусу, відкриття провадження у справі тощо. Так, заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених в суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочин-

ства (*гіпотеза*). Заходи процесуального примусу застосовуються судом, як правило, негайно після вчинення порушення (*диспозиція*). Заходами процесуального примусу є: 1) попередження; 2) видалення із залу судового засідання; 3) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; 4) привід; 5) штраф. До учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень судді (головуючого судді) застосовується попередження, а в разі повторного вчинення таких дій – видалення із залу судового засідання (*санкція*[1]) [8].

У разі неподання без поважних причин письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, або неповідомлення причин їх неподання (*гіпотеза*) суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів державним виконавцем для дослідження судом (*санкція*) [8].

До належно викликаних особи, особисту участь якої визнано судом обов'язковою, свідка, які без поважних причин не прибули у судове засідання або не повідомили причини неприбуття (гіпотеза), може бути застосовано привід до суду через органи Національної поліції України з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення (*санкція*).

Про привід суд постановляє ухвалу, в якій зазначає ім'я фізичної особи, яка підлягає приводу, місце проживання (перебування), роботи, служби чи навчання, підстави застосування приводу, коли і куди ця особа повинна бути доставлена, кому доручається здійснення приводу. Ухвала про привід до суду передається для виконання до органу Національної поліції України за місцем провадження у справі або за місцем проживання (перебування), роботи, служби чи навчання особи, яку належить привести. Ухвала про привід до суду оголошується учаснику судового процесу, до якого застосовується привід, особою, яка її виконує (*диспозиція*) [8].

По-друге, наявність доволі значної кількості норм із двома елементами виключає їх характеристику як «нетипових» (у розумінні деяких вчених не трьохелементних норм). Ґрунтовний аналіз положень КАС України свідчить про те, що саме такі норми переважають у змісті цього кодифікованого акту у главі 1. «Основні положення» Розділу 1. Зокрема, це так звані норми-принципи, норми-дефініції, норми-завдання тощо. Окрім того, у цих та інших главах та розділах містяться також норми суто організаційного характеру, які фіксують порядок вчинення тої чи іншої процесуальної дії і не передбачають наявність санкції. Наприклад, положення ст. 52 КАС України закріплюють, що у разі вибуття або заміни сторони чи третьої особи у відносинах, щодо яких виник спір (*гіпотеза*), суд допускає на будь-якій стадії судового процесу заміну відповідної сторони чи третьої особи її правонаступником. Усі дії, вчинені в адміністративному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього в такій самій мірі, у якій вони були б обов'язкові для особи, яку він замінив (*диспозиція*) [8]. Інший приклад. У ст. 85 Кодексу передбачається, що у разі якщо в процесі розгляду справи суду необхідно вручити документи, отримати докази, провести окремі процесуальні дії на території іншої держави (*гіпотеза*), суд може звернутися з відповідним судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави у порядку, встановленому цим Кодексом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Судове доручення про надання правової допомоги надсилається у порядку, встановленому цим Кодексом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а якщо міжнародний договір не укладено – Міністерству юстиції України, яке надсилає доручення Міністерству закордонних справ України для передачі дипломатичними каналами (*диспозиція*) [8].

Цікаво, що деякі із норм адміністративного процесу, містять у своєму складі лише один елемент – або гіпотезу, або диспозицію. Так, наприклад, простою фіксацією основних ознак процесуальних строків та порядку їх обчислення є положення ст. 118, де зокрема закріплюється, що процесуальні строки – це встановлені законом або судом строки, у межах яких вчиняються процесуальні дії. Процесуальні строки встановлюються законом, а якщо такі строки законом не визначені – встановлюються судом; процесуальні строки визначаються днями, місяцями і роками, а також можуть визначатися вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати (*гіпотеза*) [8]. Така сама структура характерна й для положень КАС, що закріплюють поняття доказів. Так, ст. 72 фіксує, що доказами в адміністративному судочинстві є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків [8].

По-третє, ми схильні підтримати думку вчених, які цілком обґрунтовано вважають, що нор-

[1] Далі за текстом ми спробуємо аргументувати застосування іншої категорії.

ми-дефініції (норми-дефініції, норми-принципи та норми організаційного характеру, про які ми згадували вище, виконують функцію гіпотез у механізмі адміністративного процесуального регулювання. Це надає підстави стверджувати, що гіпотези адміністративно-процесуальних норм залежно від рівня загальності (абстрактності) можуть розповсюджуватися: 1) на одну конкретну норму; 2) одразу на декілька норм; 3) на окремі правові інститути цієї галузі права; 4) на диспозиції всіх норм, що містяться поза Главою 1 КАС України, гіпотези яких містяться в цій главі [6, с. 235-236].

Гіпотеза – це елемент структури адміністративно-процесуальної норми, який містить у собі вказівку на юридичні факти, з виникненням яких пов'язується «старт» дії диспозиції. Юридичними фактами у даних правовідносинах виступають процесуальні дії, події або юридичні склади. Оскільки адміністративний процес як юридична діяльність складається із процесуальних дій і процесуальних рішень і є динамічним у функціональному плані, то юридичні факти у кожному із своїх проявів (дії, події, склади) є рухомими. Один юридичний факт породжує певну дію (дії) чи прийняття рішення (рішень), в ході яких суб'єкти адміністративно-процесуального права вступають у відносини між собою. Відносини між суб'єктами передбачають, у свою чергу, здійснення нових дій і прийняття нових рішень. І цей процес є безперервним аж до завершення адміністративного процесуального правовідношення. Таким чином, здійснення певного обсягу діяльності у межах правил, встановлених диспозицією адміністративно-процесуальної норми, може ставати юридичним фактом для реалізації відносин, врегульованих іншою або тією ж нормою права. Проте динамічність адміністративно-процесуальних відносин і вчинюваних в часі їхньої реалізації процесуальних дій і прийнятих процесуальних рішень не заважає в цілях наукової класифікації виокремити серед юридичних фактів, що містяться у гіпотезах норм адміністративно-процесуального права, дії, події і фактичні склади [4, с. 79]. Однак така теза абсолютно не тягне за собою висновок про те, що «… гіпотеза та диспозиція «перетікають» одна в одну, міняються місцями або навіть «зливаються» в одне ціле», як стверджується окремими дослідниками, оскільки такий умовивід суперечить науковому вченню про структуру норми права (у тому числі процесуальної), не враховує, що спосіб їх закріплення є лише підтвердженням особливості їх цільового призначення і специфічного механізму дії. Більше того, ми вважаємо, що відсутність гіпотези, як структурного елементу адміністративно-процесуальної правової норми унеможливлює її ефективність, або навіть її реалізацію взагалі.

По-четверте, на нашу думку, диспозиції норм адміністративно-процесуального права визначають не тільки процедури, здійснювані уповноваженими (компетентними) органами щодо реалізації адміністративних норм, як на цьому наголошується в окремих наукових джерелах [4, с. 89]. Очевидно, що диспозиція вказаного різновиду норм стосується не тільки так званих лідируючих суб'єктів адміністративного процесу та їх процесуального статусу (адміністративний суд, виконавчі органи), але й сторін у справі та інших учасників провадження.

На наше переконання, диспозиція адміністративно-процесуальної норми – це набір прав та юридичних обов'язків, правило поведінки, відповідно до якого при наявності передбачених гіпотезою обставин діють учасники адміністративно-процесуальних відносин. Диспозиція може містити варіанти вибору поведінки для учасника провадження, надаючи йому альтернативу у його правовій поведінці під час розгляду справи та прийняття рішення. Іншими словами, у диспозиції у повній мірі розкривається потенціал диспозитивного методу правового регулювання відповідних правовідносин.

По-п'яте, виникає хоча не очевидне, але цілком логічне питання щодо виділення третього елементу процесуальної норми та його назви. Справа у тому, що у доволі значній кількості наукових джерел санкція розкривається як захід державного примусу, що настає у випадку невиконання певних юридичних обов'язків [9; 10, с. 116; 11]. Це, у свою чергу, дало поштовх для схожих, але менш категоричних думок про те, що санкція правової норми має негативний зміст, але не завжди каральний [12, с. 201; 13, с. 238; 6, с. 234].

Існує й інший підхід, який заснований на тенденції розвитку законодавства і правової теорії в юридичній літературі, під час якого стали піднімати питання про санкції-заохочення, які були виявлені науковцями практично у всіх галузях права. Зокрема А.В. Малько наводить наступні аргументи існування заохочувальних санкцій: 1) етимологічне значення слова «санкція» має на увазі не тільки негативні, а й позитивні наслідки; 2) позитивні санкції притаманні всім соціальним нормам; 3) санкції заохочення визнають не тільки у вітчизняній, а й у зарубіжній науці; 4) структура юридичних норм, що містять санкції-заохочення, зовні нагадує структуру більшості кримінально-правових норм, що містять санкції покарання; 5) певним доказом існування заохочувальних санкцій є те, що вони в багатьох нормативно-правових актах розташовані поруч із заходами покарання. На думку А.В. Малька, про можливість віднесення санкцій-заохочень і санкцій-покарань до загальної для них категорії санкцій норм права свідчить

наявність у них схожих ознак. Вони є правовими засобами впливу на інтереси осіб; для них встановлені певні процедури застосування, вони забезпечуються заходами державного захисту, гарантуються законом; вони виступають одночасно як найбільш потужні чинники, що забезпечують дію інших правових засобів; вони пов'язані з благом, цінностями особи, хоча певні наслідки для особи будуть залежати від того, що застосовується - заохочення або покарання [13, с. 236].

Однак, у даному випадку маємо погодитися із точкою зору О.А. Сопронюка про те, що дослідження етимології поняття «санкції» у правовому обігу дає підстави відхилити відповідний аргумент А.В. Малька. Другий та третій доводи останнього не містять конкретних прикладів, тому не можуть серйозно сприйматися, а аргументи щодо структури стимулюючих норм або їх місця у певному нормативно-правовому акті ніяк не змінює їх змісту – спонукати до певної суспільно-корисної правової поведінки. Отже, як резюмує О.А. Сопронюк, такий підхід є методологічно помилковим, оскільки прямо протилежні заходи впливу – примус та заохочення – штучно об'єднуються у вигляді єдиного правового поняття – «санкції норми права» [13, с. 236].

Доповнюючи вказану точку зору і не заперечуючи при цьому наявність так званих позитивних наслідків застосування диспозиції, слід звернути увагу на наступне. Насправді, чинний нині КАС України містить у собі (хоч і не численні) так звані санкції заохочувального характеру. Зокрема, ч. 3 ст. 149 передбачає, що суд у випадку невиконання процесуальних обов'язків (гіпотеза), зловживання процесуальними правами представником учасника справи суд з урахуванням конкретних обставин справи може (диспозиція) стягнути штраф як з учасника справи, так і з його представника (санкція). Разом з тим, ч. 6 цієї ж статті закріплює, що суд може скасувати постановлену ним ухвалу про стягнення штрафу, якщо особа, щодо якої її постановлено, виправила допущене порушення та (або) надала докази поважності причин невиконання відповідних вимог суду чи своїх процесуальних обов'язків [8]. Іншими словами, норма заохочує особу до активної правомірної поведінки, яка у даному випадку має полягати у виправленні певних порушень, наданні відповідних доказів на підтвердження своїх доводів тощо.

Отже, цілком логічно припустити, що елементи заохочувального характеру також притаманні структурі норм адміністративно-процесуального законодавства. З іншого боку, чи доцільно заохочувальні заходи називати санкціями? Очевидно, що більш виправданим у даному випадку є пошук іншої категорії, який би зміг увібрати у свій зміст – і негативні, і позитивні характеристики певних наслідків при цьому не викликаючи дисонансу та суперечностей.

Ураховуючи той факт, що наукові джерела з адміністративно-процесуального права не пропонують такої категорії, доцільно спробувати віднайти вирішення цього питання в окремих дослідженнях, присвячених нормам адміністративного права, де ставиться питання про заміну санкції заохоченням або іншим структурним елементом. Слід відзначити, що одним із перших, хто ставив питання про виділення заохочення в межах структури адміністративно-правової норми був О.П. Корєнєв, на науковій спадщині якого, як вбачається, й розвились ідеї про трансформацію структури відповідних галузевих норм. Так, О.П. Корєнєв, який хоч і виділяв санкції як елемент норми права, поряд із цим допускав наявність таких норм адміністративного права, у структурі яких окремо (поряд із санкцією, як четвертий елемент) вирізняється заохочення. Вчений-адміністративіст стверджував, що заохочення як елемент правової норми є публічним визнанням заслуг юридичної або фізичної особи у виконанні правових обов'язків або громадського обов'язку, сформульованих в диспозиції норми. Підставою для заохочення є зазначені в нормі права дії, поведінка, які стимулюються державою [14, с. 28]. Пізніше, його точку зору як правильну визнавав В.Б. Авер'янов [15, с. 113; 16, с. 100].

У свою чергу, І.В. Болокан, дещо модернізуючи позицію О.П. Корєнєва, окреслює трьохелементу структуру норми, однак поряд із гіпотезою та диспозицією виділяє не санкцію, а стимул, який може передбачати наслідки як негативного, так і позитивного характеру. Як аргумент такого підходу І.В. Болокан зазначає, що така пропозиція зумовлена «…обранням іншого, більш нейтрального у сприйнятті слова для позначення третьої складової норми права загалом, і адміністративно-правової норми зокрема. … це відповідатиме сутності елементу, завдання якого – сприяти (будь-якими способами) реалізації норми, втіленню її у життя». Вчена також обґрунтовує свою точку зору, звертаючись до етимології слова «стимул» та вказуючи, що воно походить з лат. «stimulus»; ним позначались: гостра палиця, якою підштовхували тварин; кіл, який встромляли у землю гострим кінцем догори для попередження шляху ворожій кінноті; у переносному значенні – спонукання, заохочення, спонукальна причина [; причина, що спонукає до дії; зацікавленість у здійсненні чогось; подразник, який викликає реакцію [17, с. 645; 16, с. 101].

Висновок. На нашу думку, вказані положення щодо структури матеріальних норм адміністративного права цілком доречно та логічно застосовувати й до структури процесуальних

норм, де серед елементів поряд із гіпотезою та диспозицією доцільно окреслювати стимул як елемент норми адміністративно-процесуального права, що закріплює позитивні (заохочення, гарантії) або негативні (процесуальний примус, обмеження, у тому числі попередження; видалення із залу судового засідання; тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; привід; штраф; відмова процесуального акту, що був прийнятий даною процесуальною нормою; визнання доказу неналежним, що був отриманий з порушенням закону; залишення позовної заяви без розгляду або руху тощо) юридичні наслідки реалізації/нереалізації її приписів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Виконання законів: матеріали круглого столу (завершення). *Советское государство и право*. 1991. № 7. С. 3–27.
2. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. Т. 1. Свердловск, 1972. 396 с.
3. Основи правознавства: навч. посібник / за ред. В.В. Комарова. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. 312 с.
4. Бенедик В.І. Норми адміністративно-процесуального права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2012. 175 с.
5. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України: навч. посіб. К.: Атіка, 2008. 496 с.
6. Джафарова М.В. Адміністративне процесуальне право України: питання теорії : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2018. 554 с.
7. Джафарова М.В. Адміністративне процесуальне право України: питання теорії : автореф. дис. … доктора юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2018. 43 с.
8. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. Дата оновлення: 11 квітня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#n11557.
9. Войтенко І.С. Поняття, сутність та ознаки адміністративно-господарських санкцій за адміністративним законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 117–121.
10. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.
11. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Рогачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
12. Загальна теорія держави і права: навч. посіб.; за ред. В.В. Копєйчикова. К.: Юрінком Інтер, 1999. 320 с.
13. Сопронюк О. Поняття санкції у теорії права. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 234–240.
14. Коренев А.П. Нормы административного права и их применение. М., 1978. 142 с.
15. Адміністративне право України. Академічний курс: *підручник*: у 2-х т. / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). Т. 1. Загальна частина. К., 2004. 584 с.
16. Шахов С.В. Норми адміністративного права: теоретико-правові аспекти ефективності : *дис. ... докт. юрид. наук* : 12.00.07. Дніпро, 2020. 442 с.
17. Нечволод Л.І. Сучасний словник іншомовних слів: походження слів, розгорнуті пояснення, слова синоніми. Харків, 2011. 768 с.
18. Рогач О.Я., Бєлов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
19. Легеза Є.О., Бєлов Д.М., Деякі особливості правового регулювання статусу Державної служби фінансового моніторингу України. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 73(5). 2022. С. 51–56.
20. Бєлов Д.М., Легеза Є.О. Форми та методи правового регулювання захисту прав споживачів щодо поводження з відходами на державному рівні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2024. С. 105–109.

УДК 368.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.49

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СТРАХОВИКІВ В УКРАЇНІ

Бобик М.В.,
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0009-0007-5704-0029

Бобик М.В. Виклики становлення правового регулювання діяльності страховиків в Україні.

Інститут страхування історично був сформований ще за часів античності та на даний момент є одним із ключових економічних та інвестиційних інститутів європейських країн. Правове регулювання діяльності страховиків в Україні перебуває на етапі динамічного розвитку з урахуванням європейських інтеграційних процесів та актуальних соціальних, економічних та воєнних факторів. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України вплинуло на всі інститути права, в тому числі на інститут страхування. Діяльність страховиків є особливо актуальною під час дії правового режиму воєнного стану, оскільки фізичні та юридичні особи прагнуть до належного стану захищеності своїх активів.

Правове регулювання страховиків в Україні має відображати актуальний стан економіки та наслідки воєнного стану. Наразі відбувається адаптація українського законодавства до європейських стандартів, що в умовах дії воєнного стану є особливо складним, колізійним та довготривалим процесом. Левова частка страховиків в Україні залишила страховий ринок за власним бажанням, або була виведена регулятором за різних підстав, що безперечно потребує уваги зі сторони законодавця, держави та суспільства в цілому.

У статті досліджуються проблеми становлення та розвитку правового регулювання діяльності страховиків в Україні. Висвітлено етапи становлення правового регулювання діяльності страховиків незалежної України, проаналізовані особливості цих етапів.

Акцентовано увагу на тому, що правове регулювання під час дії воєнного стану в Україні є новим історичним етапом розвитку цього інституту та цей період потребує детального дослідження.

Проведено аналіз правового регулювання діяльності страховиків в Україні під час воєнного стану та висвітлено проблеми розвитку правового регулювання діяльності страховиків в цей період.

Автором запропоновано шляхи вирішення та подолання проблем сучасного правового регулювання діяльності страховиків під час особливого періоду в Україні. Сформовано авторську періодизацію становлення та розвитку діяльності страховиків в Україні з урахуванням історичних, соціальних та економічних аспектів розвитку інституту страхування незалежної України.

Ключові слова: страхування, страховик, правове регулювання, воєнний стан, страхова діяльність, воєнні ризики, страхові продукти.

Bobyk M.V. Formation and development of legal regulation of insurers in Ukraine.

Historically, the insurance institute was formed back in antiquity and is currently one of the key economic and investment institutes of European countries. The legal regulation of the activities of insurers in Ukraine is at a stage of dynamic development, taking into account European integration processes and current social, economic and military factors. The full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine affected all institutions of law, including the institution of insurance. The activity of insurers is especially relevant during the legal regime of martial law, as individuals and legal entities strive for a proper state of protection of their assets.

Legal regulation of insurers in Ukraine should reflect the current state of the economy and the consequences of martial law. Ukrainian legislation is currently being adapted to European standards, which in the conditions of martial law is a particularly complex, conflicting and long-term process. The lion's share of insurers in Ukraine left the insurance market of their own accord, or were removed by the regulator for various reasons, which undoubtedly requires attention from the legislator, the state and society as a whole.

The article examines the problems of formation and development of legal regulation of insurers' activities in Ukraine. The stages of formation of the legal regulation of the activities of insurers of

independent Ukraine are highlighted, the features of these stages are analyzed.

Attention is focused on the fact that legal regulation during the martial law in Ukraine is a new historical stage in the development of this institution, and this period requires a detailed study.

An analysis of the legal regulation of the activities of insurers in Ukraine during the martial law was carried out, and the problems of the development of the legal regulation of the activities of insurers during this period were highlighted.

The author proposed ways to solve and overcome the problems of modern legal regulation of the activities of insurers during a special period in Ukraine. The author's periodization of the formation and development of the activity of insurers in Ukraine was formed, taking into account the historical, social and economic aspects of the development of the insurance institute of independent Ukraine.

Key words: insurance, insurer, legal regulation, martial law, insurance activity, war risks, insurance products.

Постановка проблеми. Ринок страхування відіграє важливу роль в економіці держави та з введенням воєнного стану в Україні ринок страхових послуг зазнав нових викликів. Дослідження становлення та розвитку правового регулювання діяльності страховиків є необхідним для розробки ефективного вектору правового регулювання з урахуванням особливостей, що виокремлюються під час дії правового режиму воєнного стану.

Мета дослідження. Метою дослідження є поглиблення розуміння теоретичних засад становлення правового регулювання страхування в Україні та подальша розробка рекомендацій щодо пріоритетних напрямів розвитку і вдосконалення правового регулювання діяльності страховиків в Україні з врахуванням особливостей воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження становлення правового регулювання діяльності страховиків здійснювалось багатьма авторами та науковцями, серед яких В.Д. Базилевич [1], О.П. Гетманець [2], У.В. Івасечко [3], О.Л. Руда [4] та багато інших. Попри значну кількість вже наявних наукових доробок з даної тематики, залишаються актуальними окремі питання правового регулювання діяльності страховиків в Україні, які пов'язані з введенням воєнного стану на території України, та потребують подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні страхова діяльність у розвинених європейських країнах є вагомим механізмом посилення економіки та інвестиційної привабливості держави. Страхові компанії європейського рівня по прибутковості та інвестиційній зацікавленості знаходяться на однаковому рівні з банками, інвестиційними фондами та іншими фінансовими установами. Загалом рівень європейського страхового ринку є високим, як і вимоги до його діяльності. Стратегічний курс України, спрямований на європейську інтеграцію, став основним фактором змін правового регулювання у країні, зокрема й щодо страхової діяльності.

Аналізуючи становлення правового регулювання діяльності страховиків, більшість науковців та авторів виділяють певні історичні етапи, за допомогою яких можливо виділити вектори змін та вдосконалення правового регулювання. Зокрема, В.Д. Базилевич виокремлює 4 хронологічні етапи розвитку страхового ринку незалежної України: I етап – з 1991 по 1993 рр., II етап – з 1993 по 1996 рр., III етап – з 1996 по 2001 рр., IV етап – з 2001 р. [1, с. 6]. Проте в умовах сьогодення наведена періодизація, на наш погляд, потребує відповідного доповнення.

З 1991 по 1993 роки українське законодавство в сфері страхової діяльності ще не було повністю сформованим. У цей період була відсутня методологічна та нормативно-правова база регулювання сфери страхування. Навіть доктринальних здобутків сфери страхування було недостатньо для повного розуміння сутності страхової діяльності, тому часто траплялися випадки неоднозначного тлумачення термінології, а кваліфіковані фахівці у сфері страхування були скоріше поодиноким явищем. Однією із головних проблем цього періоду є відсутність державного нагляду за діяльністю страховиків, що призвело до збільшення випадків шахрайства у сфері страхування [2, с. 24]. Головним питанням цього періоду для держави стало впровадження спеціального законодавства та державного нагляду в сфері страхової діяльності з метою здійснення систематизації страхових відносин і захисту інтересів страхувальників.

З 1993 по 1996 роки нормативно-правове регулювання страхової діяльності зазнає вагомих змін. В 1993 році був прийнятий перший спеціальний акт - Декрет Кабінету Міністрів «Про страхування» [5] (далі – Декрет), який мав статус закону, та інші важливі нормативно-правові акти, а саме: Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Національної страхової компанії «Оранта» [6], Наказ Міністерства фінансів України «Про ліцензування страхової діяльності» [7], Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення комітету у справах нагляду за страховою діяльністю» [8]. Внаслідок прийняття цих нормативно-правових актів правове регулювання страхової діяльності в Україні розширилось, але все ще було недостатнім, оскільки зміст Декрету залишав багато неврегульованих

питань. Норми Декрету носили переважно декларативний характер, були узагальнені і не містили конкретики, а через недосконаліть правових норм щодо меж статутного фонду страховиків їх кількість різко зросла. Непоодинокими були випадки спекулятивних страхових операцій, коли страховики приймали будь-які ризики, які в декілька чи десятки разів могли перевищувати їх фінансові можливості [3, с. 252]. Така ситуація на страховому ринку спричинила зменшення довіри зі сторони страхувальників та до викривленого поняття страховиків в Україні. В цей період актуальним залишалось питання введення спеціального закону, який став би допоміжною ланкою для вирішення цієї ситуації.

07.03.1996 був прийнятий Закон України «Про страхування» [9] (далі – Закон), за допомогою якого правове регулювання діяльності страховиків стало більш упорядкованим та систематизованим. Головною перевагою Закону стало впровадження норми щодо підвищення розміру мінімального статутного фонду страхової компанії, що одразу відсіяло більшість малих та недобросовісних страхових компаній. Важливим було упорядкування видів страхування, що дозволило збільшити інтерес суб'єктів господарювання до страхової діяльності, оскільки відтепер страхова діяльність перетворилась в ефективний спосіб залучення прибутку для страховика та надання гарантій і захисту страхувальнику. Законом були також підвищені вимоги до страхових резервних фондів компаній, а також детально урегульовувались окремі види страхування. Загалом прийняття Закону позитивно вплинуло на становлення правового регулювання страхового ринку України, але з часом нормативно-правовий акт став юридично застарілим на тлі європейської інтеграції [3, с. 252]. У зв'язку з цим постало питання реформування правового регулювання страхових резервів та комплексних вимог щодо страхової діяльності.

У 2001 році Закон України «Про страхування» був прийнятий у новій редакції, якою було збільшено мінімальний статутний фонд страховиків та внесено зміни щодо кількісних і якісних характеристик статутного фонду, посились вимоги до платоспроможності страховиків, розширювалась сфера інвестиційної діяльності, що було важливим для процесу європейської інтеграції, збільшились можливості щодо страхових резервів. Загалом редакція Закону 2001 року сприяла позитивним змінам правового регулювання діяльності страховиків в Україні [4].

Важливою зміною на ринку страхування в Україні стало утворення Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України (далі – Держфінпослуг) відповідно Указу Президента України № 1153/2002 від 11 грудня 2002 р. [10]. Завдяки цьому державний нагляд за ринком фінансових послуг, та за ринком страхування зокрема, був реформований та впорядкований.

23 листопада 2011 р. було утворено Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринку фінансових послуг відповідно до Указу Президента України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг» [11] внаслідок чого було ліквідовано Держфінпослуг.

З цього часу державна політика та нагляд у сфері страхування набули нового змістовного рівня. Кваліфікований державний нагляд був необхідним для ринку страхування для уникнення негативних явищ та зловживань зі сторони страхових компаній та для стимулювання розвитку страхової галузі в Україні [12, с. 29]. На цьому етапі розвитку правового регулювання страхового ринку постало питання оподаткування страхової галузі, яке характерне для багатьох європейських країн.

З 2015 по 2020 рік законодавець активно удосконалює чинне законодавство України з метою наближення його до європейських стандартів. У цей період кількість страховиків значно зменшилась через посилення вимог та стандартів діяльності страховиків.

У 2020 році Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, була ліквідована та її повноваження передано Національному банку України.

У 2021 році було прийнято нову редакцію Закону України «Про страхування», яка під впливом європейської інтеграції надала нові підходи щодо ліцензування страховиків, значно посились вимоги щодо розміру статутного капіталу страховиків, надання страхових послуг, платоспроможності та інших аспектів діяльності страховиків [13, с. 21-22]. Аналізуючи цю редакцію, зрозумілим є те, що законодавець основною метою визначає наближення українського законодавства у сфері страхування до європейських норм.

У 2022 році відбулось повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, що істотно вплинуло на всі економічні та соціальні інститути країни. В ці складні часи юридичні та фізичні особи прагнуть мати стан захищеності своїх активів та майна на тлі значного пошкодження та знищення інфраструктури і зниження прибутковості підприємницької та господарської діяльності у багатьох сферах. Страховики почали активно впроваджувати воєнні ризики в пропоновані страхові продукти, що може бути небезпечним, оскільки розмір страхової виплати за воєнними ризиками складно належним чином оцінити, а страховики не матимуть змоги повністю відшкодувати такі ризики. Страховики обрали два шляхи: ризи-

кувати та впроваджувати воєнні ризики в свої продукти або взагалі ігнорувати цю можливість.

Правове регулювання діяльності страховиків з 2022 року зазнало вагомих змін, зокрема щодо посилення вимог до страховиків. 01 січня 2024 року введено в дію Закони України «Про страхування» [14] та «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [15]. Ці закони так би мовити «перезавантажили» ринок страхування та ринок фінансових послуг загалом. На основі цих нормативно-правових актів Національний банк України оновив вимоги щодо платоспроможності страховиків, формування технічних резервів, захисту інформації та обліку договорів страхування [16].

Національний банк України напередодні оновив вимоги низки нормативно-правових актів, що регулюють діяльність надавачів фінансових послуг: положення про ліцензування та реєстрацію, про вимоги до структури власності, про застосування заходів впливу, про інспекційні перевірки [17].

Загалом, аналізуючи стан правового регулювання, спостерігається значне посилення вимог до страхової діяльності в Україні. Регулятор прагне таким чином створити якісний та конкурентоспроможний страховий ринок, в якому залишаться найсильніші гравці. По статистичним даним кількість страховиків за 3 роки (від 2021 по 2024 рр.) знизилась майже в два рази (з 215 до 115). Це пов'язано насамперед із введенням жорсткіших регулятивних вимог щодо діяльності страховиків, оскільки лише 20% залишили страховий ринок за власним бажанням [18]. Аналогічна ситуація прослідковувалася в Європі з 2016 по 2021 рік, коли через введення Директиви Solvency II значна кількість страхових компаній залишила страховий ринок через підвищення вимог до капіталізації страхових компаній [19, с. 249].

Встановлення мінімального диференційованого розміру статутного капіталу страховика у розмірі 32 млн. грн., передбачений п. 1 ч. 3 ст. 40 Закону України «Про страхування» від 01 січня 2024 року є логічним продовженням історичного розвитку правового регулювання діяльності страховиків в Україні. Але чи є це доцільним під час дії воєнного стану? В цей час не тільки фізичні та юридичні особи прагнуть до стану захищеності, але й страховики потребують реагування держави для здійснення подальшої діяльності.

Висновки. Впродовж історичного розвитку правового регулювання діяльності страховиків страхова діяльність зіштовхнулася з низкою викликів. Аналізуючи періодизацію, досліджену в наукових працях, можна виокремити основні 7 етапів розвитку правового регулювання. Внесення вагомих змін до ключових нормативно-правових актів страхової галузі може вважатися новим етапом розвитку та становлення. На основі вищевказаного, пропонуємо таку хронологічну періодизацію правового регулювання діяльності страховиків в Україні: I етап – з 1991 по 1993 рр., II етап – з 1993 по 1996 рр., III етап – з 1996 по 2001 рр., IV етап – з 2001 по 2015 рр., V етап – з 2015 по 2021 рр., VI етап – з 2021 по 2024 рр., VII етап – з 2024 р. Впродовж всієї історії людства війна була не тільки руйнівним явищем, але і рушійною силою національно-державного прогресу в будь-якій сфері, тому виокремлення таких етапів становлення та розвитку правового регулювання страхової діяльності вважаємо логічним та послідовним.

Важливим питанням сьогодення є відсутність спеціального законодавства у сфері правового регулювання воєнних ризиків, що в умовах воєнного часу повинно мати підтримку зі сторони держави. Посилення вимог законодавця та приближення національного законодавства України у сфері страхування до європейських стандартів має бути поступовим та враховувати різні фактори економічного та соціального характеру. Вважаємо, що посилення регулятивних вимог було б доречнішим під час мирного періоду. В умовах воєнного стану необхідним є забезпечення діяльності страховиків належним унормуванням воєнних ризиків, оскільки відсутність чітких меж правового регулювання страхових воєнних продуктів може призвести до зловживання цією послугою та шахрайства. Наявність окремого нормативно-правового акту щодо воєнних страхових продуктів дало б можливість страховикам більш якісно надавати такі послуги страхувальникам, що під час особливого періоду є необхідним як страховим компаніям, так і фізичним та юридичним особам, які прагнуть захистити свої активи та майно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Базилевич В.Д. Новітні тенденції та протиріччя на страховому ринку України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Економіка. 2012. Вип. 133. С. 5–8.
2. Правове регулювання страхової діяльності : навч. посіб. О.П. Гетманець, О.М. Шуміло, Т.В. Колєснік та ін. за ред. О.П. Гетманець, О.М. Шуміла. Хай-Тек Прес. 2014. 400 с.
3. Івасечко У.В. Історія розвитку страхування в Україні та нормативно-правове регулювання його обліку. *Економічний аналіз*. 2012. Вип. 10. Ч. 2. С. 251–253.
4. Руда О.Л. Розвиток страхового ринку в Україні. *Ефективна економіка.* 2020. № 2. URL: http://socrates.vsau.org/repository/getfile.php/24613.pdf (дата звернення: 14.05.2024).

5. Про страхування : Декрет Кабінету Міністрів України від 10.05.1993 № 47-93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47-93/ed19930510#Text (дата звернення: 14.05.2024).
6. Про створення Національної страхової компанії «Оранта»: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.09.1993 № 709. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-93-%D0%BF#Text (дата звернення: 14.05.2024).
7. Про затвердження Інструкції про умови ліцензування страхової діяльності на території України та контролю за їх дотриманням: Наказ Міністерства фінансів України від 29.06.1993 № 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0084-93/ed19930629#Text (дата звернення: 14.05.2024).
8. Про створення комітету у справах нагляду за страховою діяльністю: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.1993 № 743. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/743-93-%D0%BF/ed19930917#Text (дата звернення: 14.05.2024).
9. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 14.05.2024).
10. Про Державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг України: Указ Президента України від 11.12.2022 № 1153/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2002/ed20021211#Text (дата звернення: 14.05.2024).
11. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: Указ Президента України від 23.11.2011 № 1070/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1070/2011/ ed20111123#Text (дата звернення: 14.05.2024).
12. Данильчук С.П. Формування та розвиток страхового ринку України : диплом. робота за освіт.-кваліф. рівнем «магістр»: спец. 8.03050801 – фінанси і кредит. наук. керівник к.е.н., доцент О.О. Луцишин. Тернопіль. 2017. 124 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/18063/1/%D0%94%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf (дата звернення: 14.05.2024).
13. Мельник В.Є. Функціонування та розвиток страхового ринку України в умовах викликів та загроз : диплом. робота за освіт.-кваліф. рівнем «магістр» : спец. 072 – Фінанси, банківська справа та страхування. наук. керівник к.е.н., доцент В.В. Волкова. Вінниця. 2024. 81 с.
14. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text (дата звернення: 14.05.2024).
15. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text (дата звернення: 14.05.2024).
16. Оновлено вимоги до платоспроможності, обліку договорів та захисту інформації страховиків. *Офіційний веб-сайт Національного банку України*. 31.12.2023. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/onovleno-vimogi-do-platospromojnosti-obliku-dogovoriv-ta-zahistu-informatsiyi-strahovikiv (дата звернення: 14.05.2024).
17. Оновлено порядок ліцензування фінустанов та вимоги до їх структури власності. *Офіційний веб-сайт Національного банку України*. 20.11.2023. URL: https://bank.gov.ua/ ua/news/all/onovleno-poryadok-litsenzuvannya-finustanov-ta-vimogi-do-yih-strukturi-vlasnosti (дата звернення: 14.05.2024).
18. Михальчук Н. Мінус 30 компаній за рік. Як війна та нові правила змінюють ринок страхування. *LIGA.net*. 11.10.2023. URL: https://finance.liga.net/ua/all/article/minus-30-kompaniy-v-god-kak-voyna-i-novye-pravila-menyayut-rynok-strahovaniya (дата звернення: 14.05.2024).
19. Александрова М.М. Європейський вектор регуляторних вимог до страховиків. *Сучасні виклики сталого розвитку бізнесу:* тези виступів II Міжнар. наук.-практ. конф. з пит. вищ. осв. і науки (1-2 листопада 2021 р., м. Житомир). Ж.: Житомирська політехніка. С. 249-250.

УДК: 351.74 : 004 : 355.271
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.50

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ДО ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Бойко О.І.,
старший викладач
кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1030-5997

Мельник А.М.,
курсант навчально-наукового інституту права
та підготовки фахівців
для підрозділів Національної поліції
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Бойко О.І., Мельник А.М. Перспективи використання сучасних інтерактивних технологій в процесі підготовки поліцейського до діяльності в умовах воєнного стану.

У статті проаналізовано можливості застосування сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських в умовах воєнного стану. Воєнний стан створює надзвичайні ситуації, коли поліцейським доводиться працювати в умовах підвищеної небезпеки й нестабільності. У таких обставинах застосування сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських стає надзвичайно важливим для забезпечення їхньої безпеки, ефективності та успішності виконання завдань.

Обґрунтовано переваги використання таких технологій, як віртуальна реальність, доповнена реальність, безпілотні літальні апарати, роботизовані системи та штучний інтелект. Так, основними напрями застосування сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських є: використання віртуальної реальності та доповненої реальності для відпрацювання практичних навичок, зокрема для відпрацювання бойових дій, що забезпечує більш ефективне навчання поліцейських; використання безпілотних літальних апаратів для спостереження та отримання інформації про обстановку на місцевості без ризику для життя поліцейських; використання роботизованих систем для виконання небезпечних або важких завдань, зокрема завдань з розмінування чи завдань з огляду місць масових захоронень з можливими мінами-пастками; використання штучного інтелекту для оптимізації роботи поліції у складних ситуаціях.

Встановлено, що застосування сучасних технологій дозволяє підвищити ефективність навчання поліцейських, зменшити ризик для їхнього життя та покращити безпеку громадян.

У зроблено висновок, що застосування сучасних технологій є невід'ємною складовою тактико-спеціальної підготовки поліцейських в умовах воєнного стану. Технології допомагають поліцейським ефективно протистояти загрозам, забезпечують безпеку та допомагають досягати успіху виконання завдань. Розвиток і вдосконалення цих технологій є важливим напрямом для підвищення ефективності поліцейської роботи в умовах воєнного стану.

Впровадження сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських є важливим завданням, яке дозволить підвищити ефективність діяльності поліції в умовах воєнного стану.

Ключові слова: тактико-спеціальна підготовка, поліцейські, воєнний стан, сучасні технології, віртуальна реальність, доповнена реальність, безпілотні літальні апарати, роботизовані системи.

Boiko O.I., Melnyk A.M. Prospects for the use of modern interactive technologies in the process of training police officers for activities under martial law.

The article analyses the possibilities of using modern technologies in the tactical and specialised training of police officers under martial law. Martial law creates emergency situations when police officers have to work in conditions of increased danger and instability. In such circumstances, the use of modern technologies in tactical and specialised training of police officers becomes extremely important in order to ensure their safety, efficiency and success in performing their tasks.

The article outlines the benefits of using technologies such as virtual reality, augmented reality, unmanned aerial vehicles, robotic systems

and artificial intelligence. Thus, the main areas of application of modern technologies in the tactical and special training of police officers are: the use of virtual reality and augmented reality to develop practical skills, in particular for training in combat operations, which ensures more effective training of police officers; the use of unmanned aerial vehicles to monitor and obtain information about the situation on the ground without risking the lives of police officers; the use of robotic systems to perform dangerous or difficult tasks, in particular tasks of search and rescue; the use of virtual reality and augmented reality to develop practical skills, in particular for training in combat operations, which ensures more effective training of police officers; the use of virtual reality and augmented reality to develop practical skills, in particular for training in combat operations, which ensures more effective training of police officers.

It is noted that the use of modern technologies can increase the effectiveness of police training, reduce the risk to their lives and improve the safety of citizens.

The author concludes that the use of modern technologies is an integral part of the tactical and specialised training of police officers under martial law. Technology helps police officers to effectively counter threats, provide security and be successful in their work. The development and improvement of these technologies is an important area for improving the effectiveness of police work under martial law.

The introduction of modern technologies in tactical and specialised training of police officers is an important task that will increase the effectiveness of police activities under martial law.

Key words: tactical and specialised training, police officers, martial law, modern technologies, virtual reality, augmented reality, unmanned aerial vehicles, robotic systems.

Постановка проблеми. Впровадження сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських є важливим завданням, яке дозволить підвищити ефективність діяльності поліції в умовах воєнного стану.

Умови воєнного стану вимагають від поліцейських особливої підготовки та умінь оперативно та ефективно діяти в складних та небезпечних ситуаціях. Сучасні технології стали невід'ємною складовою тактико-спеціальної підготовки поліцейських, допомагаючи підвищити їхню ефективність, безпеку та здатність до швидкого реагування на загрози.

Окремі проблемні питання підготовки поліцейських розглядалися в роботах С.І. Апухтіна, О.М. Бандурки, О.М. Барановської, В.В. Бачила, В.О. Голубєва, В.Є. Козлова, В.А. Кудінова, Г.Ю. Маклакова, А.С. Овчинського, Ю.Ю. Орлова, В.Л. Ортинського, В.Д. Поливанюка, Е.В. Рижкова, О.Є. Чернишенка, О.І. Федоренко, В.Г. Хахановського та інших науковців. Проте незважаючи на значну кількість праць питання використання сучасних технологій при підготовці поліцейських все ще залишається актуальними з огляду на воєнний стан та воєнні дії на території України.

Мета дослідження. Проаналізовано можливості застосування сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Питання використання сучасних інтерактивних технологій можуть бути ефективним інструментом в процесі підготовки поліцейського до діяльності в умовах воєнного стану. Їх використання дозволяє створити імітацію реальних ситуацій, тренувати реакцію на стресові ситуації, вдосконалювати стратегічне мислення та сприяти збільшенню ефективності навчання. Наразі, ця тема є актуальною і все більше, і більше наукових досліджень. Зокрема В. Фурсою в науковій статті «Перспективи використання онлайн-системи моделювання діяльності «openlabyrinth» в процесі підготовки поліцейського» [12] розглянуто питання застосування онлайн-системи моделювання діяльності «openlabyrinth» під час викладання дисциплін вогнева підговка, тактико-спеціальна підготовка, а також тактичної медицини. Авторським колективом кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ в рамках впровадження в освітній процес сучасних технологій начання розроблені методичні рекомендації щодо використання Інтерактивного мультимедійного лазерного тиру «Рубін-У» [8] під час проведення сценарно-орієнтованих занять з дисциплін «Тактико-спеціальна підготовка» та «Вогнева підготовка», але технології не стоять на місці, потсійно розвиваються та вдосконалюються. У зв'язку з чим виникає необхідність дослідження можливості використання таких технологій в процесі підготовки поліцейського до діяльності в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що для ефективного виконання цих завдань поліцейським необхідна відповідна підготовка. Наказ МВС України № 50 від 26.01.2016 визначає такі види підготовки: функціональна підготовка, загальнопрофільна підготовка, тактична підготовка, вогнева підготовка, фізична підготовка [9]. В умовах воєнного стану ця підготовка має бути спрямована на формування у поліцейських навичок і вмінь, необхідних для ведення бойових дій, забезпечення безпеки громадян.

Застосування сучасних технологій у підготовці поліцейських дозволяє підвищити її ефективність та результативність.

Основні напрями застосування сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських в умовах воєнного стану:

- Використання віртуальної реальності та доповненої реальності для відпрацювання практичних навичок. Віртуальна реальність дозволяє створювати реалістичне середовище для відпрацювання бойових дій, що забезпечує більш ефективне навчання поліцейських. Доповнена реальність дозволяє додавати додаткову інформацію до реального світу, що може бути корисним для навчання поліцейських тактики та методів протидії тероризму.
- Використання безпілотних літальних апаратів для спостереження та ведення бойових дій. Безпілотні літальні апарати дозволяють отримувати інформацію про обстановку на місцевості без ризику для життя поліцейських. Вони також можуть використовуватися для ведення бойових дій, наприклад, для знищення цілей або доставки вантажів.
- Використання роботизованих систем для виконання небезпечних або важких завдань. Роботизовані системи можуть використовуватися для розмінування, знешкодження чи знищення вибухових пристроїв або проведення спеціальних операцій.
- Використання штучного інтелекту оптимізації роботи поліції у складних ситуаціях. Штучний інтелект може використовуватися для аналізу інформації, прогнозування розвитку подій та прийняття рішень у складних ситуаціях, наприклад, під час бойових дій або масових заворушень.

Використання сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських в умовах воєнного стану має ряд переваг:

- Підвищення ефективності навчання поліцейських. Сучасні технології дозволяють створювати більш реалістичні умови для навчання, що сприяє підвищенню ефективності навчання поліцейських.
- Зменшення ризику для життя поліцейських. Безпілотні літальні апарати та роботизовані системи дозволяють поліцейським виконувати завдання без ризику для життя.
- Покращення безпеки громадян. Сучасні технології дозволяють поліцейським ефективно протидіяти тероризму та іншим загрозам громадській безпеці [5].

Важлива технологія, яка може бути використана у тактико-спеціальній підготовці поліцейських в умовах воєнного стану, – це системи розпізнавання образів та біометричні системи. Вони дозволяють автоматично аналізувати великі обсяги даних, зокрема відео- та фотозаписів, для виявлення підозрілих осіб або об’єктів. Це допомагає поліцейським оперативно реагувати на потенційні загрози та ефективно вести розслідування.

Ще одним сучасним методом, який знаходить все більше застосування у тактико-спеціальній підготовці поліцейських, є використання віртуальної реальності (VR). Вона дозволяє імітувати реальні ситуації, спілкуватися з віртуальними персонажами та середовищами, а також тренувати навички та реагування у реалістичних умовах. Використання VR забезпечує потужну інструментальну базу для підвищення навичок та готовності поліцейських до дій у реальних умовах.

Віртуальна реальність (VR) та розширена реальність (AR) дозволяють поліцейським тренувати свої навички у реалістичних сценаріях, моделюючи ситуації воєнного конфлікту. Вони можуть бути використані для тренування тактичного маневрування, стрільби, комунікації та співпраці в групі. Це дозволяє поліцейським отримати цінний досвід та покращити свою реакцію на складні ситуації, зменшуючи ризик для себе та оточуючих [2; 3].

Так, наприклад існує програма підготовки американських пілотів під назвою BBC Pilot Training Next (PTN) та Undergraduate Pilot Training 2.5 (UPT 2.5). Вони використовують технології віртуальної та доповненої реальності для навчання курсантів основам авіаційних навичок. У 2018 році в Сан-Антоніо-Рендольф (штат Техас) вперше впровадили програму PTN для оцінки здібностей студентів у просторі доповненої реальності, що імітує реальний політ. PTN дозволяє студентам вчитися та самокоригуватися в реалістичних сценаріях перед тим, як вони сідатимуть за кульми навчального літака T-6 Texan II. У липні 2020 року була представлена програма UPT 2.5, яка є розширенням PTN. Основна частина підготовки включає польоти на літаку T-6, але потім переходить до використання віртуальної реальності та симуляторів [10].

В Україні, теж застосовуються технології доповненої та віртуальної реальності, адже це ефективно та порівняно дешево. Так у навчальному центрі Сухопутних військ ЗСУ «Десна» розгорнуто комплекс тренажерів доповненої реальності з застосуванням програми Virtual Battlespace 3 (VBS3). Дані тренажери мають органи управління як і в їхніх реальних аналогів, засоби спостереження, які прямо передають відчуття та від руху та стрільби завдяки спеціальним платформам [11].

БПЛА, квадрокоптери є ще однією важливою технологією, яка знайшла широке застосування у тактико-спеціальній підготовці поліцейських. Безпілотники можуть бути використані для нагляду, збору розвідувальної інформації, пошуку та рятування, виявлення небезпечних об’єктів та багато іншого. Вони дозволяють поліцейським отримати огляд з висоти, швидко пересуватися по великій площі та збирати важливі дані

для прийняття рішень у реальному часі (додати технічні характеристики – тепловізорів, тощо).

Інтелектуальна аналітика та обробка даних є ще одним аспектом застосування сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських. Завдяки розширеній обробці даних, поліцейські можуть отримувати швидкий та точний аналіз інформації щодо потенційних загроз, руху ворожих сил, інформаційних зв'язків та інших факторів, що впливають на ситуацію воєнного конфлікту. Це допомагає поліцейським приймати обґрунтовані рішення та планувати свої дії з урахуванням найактуальніших даних.

Крім того, комунікаційні технології грають важливу роль у тактико-спеціальній підготовці поліцейських під час воєнного стану. Системи бездротового зв'язку, шифрування повідомлень та інші технології забезпечують ефективну комунікацію між поліцейськими на полі бою. Це дозволяє забезпечити швидкий обмін інформацією, координацію дій та взаємодію між різними підрозділами поліції [7].

Навчальні системи, базовані на штучному інтелекті (AI), також знайшли своє застосування у тактико-спеціальній підготовці поліцейських. Ці системи можуть аналізувати поведінку та реакції поліцейських у симульованих сценаріях, ідентифікувати слабкі місця та рекомендувати покращення. Вони також можуть генерувати персоналізовані навчальні програми, враховуючи індивідуальні потреби та здібності кожного поліцейського.

Враховуючи усе вищезазначене, можна розглядати практичні заняття з використанням інтерактивного мультимедійного лазерного тиру (ІМЛТ) як особливий тип навчання. Під час цих занять курсанти отримують міждисциплінарні знання та навички щодо реагування на злочини та правопорушення, застосування поліцейських заходів. Цей підхід ґрунтується на комплексному методі навчання, надаючи можливість виділити основні елементи освіти та встановити взаємозв'язки між навчальними дисциплінами [8, ст. 5].

Є чимало переваг застосування такої технології і насамперед це безпека при проведенні стрільб:

Лазерні тири забезпечують високий рівень безпеки порівняно з традиційними стрільбищами. Відсутність реальних набоїв дозволяє уникнути можливих нещасних випадків та травм під час навчання.

Ефективність тренувань:

Курсанти можуть вдосконалювати свою точність та навички стрільби, використовуючи лазерний тир, без необхідності витрачати час на подорож до традиційного стрільбища.

Збереження боєприпасів:

Використання лазерного тиру дозволяє економити боєприпаси, оскільки для тренувань не потрібно використовувати реальні набої. Це зменшує витрати та сприяє більш раціональному використанню ресурсів.

Можливості реального сценарію:

Лазерні тири часто імітують реальні сценарії стрільби та можуть включати різноманітні варіанти, такі як вогонь на рухливі цілі, вирізання засідань і так далі, що дозволяє курсантам тренувати в різних ситуаціях.

Аналіз результатів:

Лазерні тири часто оснащені системами аналізу результатів стрільби. Курсанти можуть отримувати звіти про свої точність, час реакції та інші показники, що дозволяє їм ефективно вдосконалювати свої навички.

Актуальність та зростаючі загрози безпеки сьогодні вимагають високого рівня підготовки поліцейських та ефективного використання тактичних та спеціальних навичок. Використання сучасних методів та технологій у тактико спеціальній підготовці стає ключовим аспектом, який полегшує виконання професійних обов'язків поліцейських. У даній роботі ми проаналізували сучасні методи та технології, які використовуються у тактико-спеціальній підготовці поліцейських, та їх переваги та результати використання.

Один з сучасних методів, широко використовуваних у тактико-спеціальній підготовці поліцейських, – це симуляційні тренажери. Ці комп'ютерні системи дозволяють відтворити різні сценарії та ситуації, з якими поліцейські можуть стикатися у реальному житті. Завдяки імітації реалістичності та взаємодії з віртуальними об'єктами та персонажами, тренажери надають можливість поліцейським вдосконалити свої навички стрільби, тактику реагування на небезпечні ситуації та прийняття рішень у швидкозмінному середовищі.

Так одним із засобів симуляційних технологій є використання онлайн-системи моделювання діяльності "OpenLabyrinth". За допомогою даної системи курсанти змогли б на заняттях тактико-спеціальної підготовки відпрацьовувати алгоритми реальних ситуацій безліч разів, що б позитивно позначилось на запам'ятовуванні навчального матеріалу. А враховуючи що система лабіринту має можливість розгалужуватись на кілька варіантів та різних сценаріїв, ситуації стають максимально наближеними до оперативно-службової та службово-бойової діяльності поліцейського [12].

Крім дронів, системи відеоспостереження є ще однією важливою технологією для поліцейських під час воєнного стану. Вони дозволяють вести постійний моніторинг важливих об'єктів, контролювати громадські місця та реагувати на виникнення небезпечних ситуацій. Завдяки системам відеоспостереження поліцейським може бути забезпечено постійний огляд територій та

покращена реакція на ворожі дії.

Незважаючи на те, що робота з електронними тренажерами має як позитивні, так і негативні аспекти, постійний контроль з боку викладача залишається одним із ключових елементів викладання вогневої підготовки.

Висновки. У підсумку зазнгачемо, що застосування сучасних технологій є невід'ємною складовою тактико-спеціальної підготовки поліцейських в умовах воєнного стану. Вони допомагають поліцейським ефективно протистояти загрозам, забезпечують безпеку та допомагають досягати успіху виконання завдань. Розвиток і вдосконалення цих технологій є важливим напрямом для підвищення ефективності поліцейської роботи в умовах воєнного стану. Зокрема, подальший розвиток дронів може включати в себе вдосконалення їхніх можливостей з розвідки та нагляду, встановлення передових сенсорів та камер з високою роздільною здатністю, а також розширення їхнього автономного функціоналу. Це дозволить поліцейським отримувати ще більш деталізовану та об'єктивну інформацію про ситуацію на місці подій, що сприятиме прийняттю кращих рішень та забезпеченню безпеки.

У сфері відеоспостереження можливий подальший розвиток систем штучного інтелекту, які здатні автоматично виявляти підозрілу активність, розпізнавати об'єкти та аналізувати зображення в реальному часі. Це допоможе поліцейським швидше виявляти загрози та потенційних злочинців, а також зменшить навантаження на операторів систем відеоспостереження.

У сфері комунікаційних технологій можливі подальші вдосконалення радіозв'язку, включаючи розширення діапазону передачі сигналу, покращення якості зв'язку та забезпечення стійкості до перешкод. Також можуть розроблятися спеціалізовані комунікаційні системи, які дозволять поліцейським швидко обмінюватися інформацією та координувати свої дії в режимі реального часу.

Розвиток симуляційних технологій також має великий потенціал у тактико-спеціальній підготовці поліцейських. Вдосконалення віртуальних середовищ, збільшення реалістичності та інтерактивності тренувальних симуляцій допоможе поліцейським отримати ще більш реалістичне навчання, що наближає їх до реальних умов роботи. Крім того, розробка віртуальних тренажерів для специфічних ситуацій, що виникають в умовах воєнного стану, дозволить поліцейським ефективно вдосконалювати свої навички та реагувати на різноманітні сценарії.

Загалом, застосування сучасних технологій у тактико-спеціальній підготовці поліцейських в умовах воєнного стану може значно покращити їхні можливості та ефективність. Продовження розвитку цих технологій сприятиме забезпеченню безпеки громадян та поліцейських у складних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харченко С., Гаврилюк В. Застосування віртуальної реальності в підготовці поліцейських. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2021. № 1. С. 49–56.
2. Лихошерстов В. Сучасні методи та засоби тактико-спеціальної підготовки поліцейських. Збірник наукових праць Академії Національної гвардії України. 2020. С. 88–97.
3. Покатов В., Гриценко Р. Симуляційні тренажери для підготовки поліцейських: методи, переваги та використання. *Вісник Хмельницького університету управління та права*. 2020. С. 69–74.
4. Тінін Д., Антипова А. Ттактичні особливості вибору порядку та способу ведення бою в умовах населених пунктів. Молодий вчений. 2022. № 8 (108). С. 5–7. URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-8-108-2.
5. Тінін, Д. Шляхи удосконалення рівня підготовки кадрів сил безпеки і оборони україни в умовах воєнного стану. Collection of Scientific Papers «ΛΌГОΣ», (July 8, 2022; Paris, France), 101–103.
6. Гунько К.О., Тимофєєв В.П. Щодо проблеми загрози національній безпеці та основні напрями протидії їм. Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу, 108. http://pli.nlu.edu.ua/wpcontent/uploads/ 2022/12/%D0% 97%D0%B1% D1%96%D1% 80%D0% BD% D0%B8% D0%B A-29.09.pdf#page=108 (дата звернення 01.04.2024).
7. Бодирєв Д.А., Завістовський О.Д. Нові підходи у методиці викладання вогневої підготовки під час воєнного стану. Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2023. № 3. С. 246–249.
8. Методичні рекомендації щодо використання Інтерактивного мультимедійного лазерного тиру «Рубін-У» під час проведення сценарно-орієнтованих занять з дисциплін «Тактико-спеціальна підготовка» та «Вогнева підготовка» / Покайчук В., Поливанюк В., Фурса В., Зубець О. Дніпро : ДДУВС, 2021. 64 с.
9. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки пра-

цівників Національної поліції України : Наказ М-ва внутр. справ України від 26.01.2016 р. № 50 : станом на 16 серп. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text (дата звернення 01.04.2024).
10. Від авіасимуляторів до рекрутингу. Як AR/VR використовують у підготовці військових. Vector. URL: https://vctr.media/ua/vid-pidgotovki-pilotiv-do-rekrutingu-yak-ar-vr-vikoristovuyut-u-pidgotovczi-vijskovih-ta-stvorenni-zbroyi-183908/ (дата звернення 01.04.2024).
11. Віртуальні технології VBS3 у Збройних Силах України: вчимося воювати по-новому (відео) | Defense Express. Військовий портал Defense Express – все про військову справу. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/vr_tehnologiji_u_zbrojnih_silah_ ukrajini_ navchannja_bijtsiv_vihodit_na_novij_riven_video-2029.html (дата звернення 01.04.2024).
12. Фурса В.В. Перспективи використання онлайн-системи моделювання діяльності «openlabyrinth» в процесі підготовки поліцейського. Європейські перспективи. 2023. № 4. С. 137–142. URL: https://doi.org/10.32782/ep.2023.4.21 – (дата звернення 01.04.2024).

УДК 342.97
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.51

ПРОГАЛИНИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Вареник Д.С.,
курсант II курсу,
факультету підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-8633-9361

Вареник Д.С. Прогалини правового регулювання волонтерської діяльності в Україні в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена виявленню прогалин правового регулювання волонтерської діяльності в Україні під час воєнного стану. Автор досліджує такі аспекти, як правовий статус волонтерів, механізми реєстрації, координації та контролю за їхньою діяльністю. Особлива увага приділяється аналізу нормативно-правових актів, які регулюють права та обов'язки волонтерів у воєнний час, а також заходи, спрямовані на захист прав та інтересів цієї категорії громадян у складних умовах військового конфлікту. Результати дослідження можуть бути корисними для суб'єктів законодавчої ініціативи, органів виконавчої влади та громадськості при формуванні та реалізації політики у сфері волонтерської діяльності в умовах воєнного стану.

В статті виявлено недоліки у правовій охороні волонтерської діяльності та соціальному захисті волонтерів, включаючи проблеми податкового контролю волонтерської діяльності в Україні, обліку осіб, що займаються волонтерською діяльністю та пробільність законодавчих актів в окремих аспектах правового регулювання цієї сфери. Недостатня правова охорона волонтерської діяльності проявляється у відсутності чіткого визначення їхніх прав та обов'язків, відсутності механізмів їх захисту від недобросовісних дій третіх осіб, а також в ускладненому порядку отримання соціальних гарантій та державної підтримки. Також мають місце неврегульованості у податковому законодавстві, що призводить до необґрунтованого оподаткування власних коштів волонтерів. Одним зі шляхів вирішення даної проблеми є запровадження правила обов'язкової реєстрації у Реєстрі волонтерів осіб, які планують організувати благодійний збір коштів на суму більше 600 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Реалізація зазначеної пропозиції здатна посилити податковий контроль за діяльністю волонтерів і зменшити кількість шахрайських проявів та інших зловживань. Не менш важливим є привернення уваги молоді до волонтерства. Поширення молодіжних волонтерських рухів дасть змогу популяризувати та збільшити ефективність даної діяльності, що вбачається особливо актуальним в умовах сьогодення.

Ключові слова: волонтерська діяльність, удосконалення правового регулювання, воєнний стан, правова охорона, податковий контроль.

Varenyk D.S. Gaps in the legal regulation of volunteer activities in Ukraine under martial law.

The article is devoted to identifying gaps in the legal regulation of volunteer activities in Ukraine during martial law. The author examines important aspects, in particular, the legal status of volunteers, mechanisms of registration, coordination and control over their activities. Particular attention is paid to the analysis of legislative acts regulating the rights and obligations of volunteers in wartime, as well as measures aimed at protecting the rights and interests of this category of citizens in the difficult conditions of military conflict. The results of the study may be useful for legislators, executive authorities and the public in formulating and implementing policies in the field of volunteer activities under martial law.

The article identifies the shortcomings in the legal protection of volunteer activities and social protection of volunteers, including the problems of tax control of volunteer activities in Ukraine, registration of persons engaged in volunteer activities and the lack of legislative acts in certain aspects of legal regulation of this area. Insufficient legal protection of volunteer activities is manifested in the lack of a clear definition of their rights and obligations, the absence of mechanisms to protect them from unfair actions of third parties, and the complicated procedure for obtaining social guarantees and state support. There are also unresolved issues in tax legislation, which leads to unjustified taxation of volunteers'

own funds. One of the ways to solve this problem is to introduce a rule of mandatory registration in the Register of Volunteers for persons planning to organize charity fundraising in the amount of more than 600 tax-free minimum incomes. Implementation of this proposal can strengthen tax control over the activities of volunteers and reduce the number of fraudulent activities. Equally important is to attract young people's attention to volunteering. The spread of youth volunteer movements will make it possible to popularize and increase the effectiveness of this activity, which is seen as especially relevant in today's conditions.

Key words: volunteering, improvement of legal regulation, martial law, legal protection, tax control.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлена потребою вдосконалення законодавства для забезпечення ефективного функціонування волонтерського руху в умовах військового стану. З урахуванням знаходження нашої держави у складній геополітичній ситуації, а також повномасштабного військового вторгнення на її територію, активна підтримки з боку громадян може стати у нагоді для відсічі збройної агресії російської федерації. Проте спеціальне законодавство, покликане врегулювати правий статус та особливості діяльності волонтерів під час правового режиму воєнного стану, є недосконалим і не відповідає реаліям часу. Проведене дослідження спрямоване на виявлення проблемних аспектів та розробку пропозицій щодо вдосконалення законодавства, що регулює волонтерську діяльність в Україні в умовах воєнного конфлікту.

Початок військової агресії проти України 24 лютого 2022 року призвело до серйозних наслідків: людських жертв, значних матеріальних втрат, включаючи пошкодження житла громадян та критичної інфраструктури, а також логістичних проблем і недостатнього матеріально-технічного забезпечення військових і сил територіальної оборони. Державні та місцеві органи влади не змогли повністю вирішити ці проблеми і тоді на допомогу прийшли волонтери, які взяли на себе такі напрямки діяльності, як евакуація цивільного населення разом із речами та домашніми тваринами, надання медичної, психологічної, фінансової та іншої види допомоги постраждалим.

Оскільки волонтерська діяльність є об'єктом законодавчого регулювання, виникає потреба в удосконаленні законодавства, що стосується надання волонтерської допомоги, захисту волонтерів та підтримки їх з боку державних органів, а також посилення контролю з метою недопущення вчинення під виглядом волонтерської діяльності шахрайських дій.

Мета дослідження полягає у пошуку шляхів удосконалення правового регулювання волонтерської діяльності в Україні, враховуючи останні зміни до діючого законодавства у цій сфері та специфіку умов воєнного стану.

Досягненню вказаної мети сприяло вирішення поставлених у роботі **завдань**, зокрема:

– визначити товари (роботи, послуги) які волонтери закуповують (надають) для Збройних сил України (далі – ЗСУ) і які не внесені до переліку товарів (робіт, послуг), виключених з оподатковуваного доходу платників податку на доходи фізичних осіб;

– з метою запобігання випадкам зловживання статусом волонтера, визначити перспективи посилення контролю за звітністю, яку подають волонтери.

Стан опрацювання проблематики. Питанням благодійної діяльності взагалі та волонтерської діяльності зокрема приділи увагу в своїх працях В.В. Вашкович, П.В. Горінов, А.О. Двігун, Р.Г. Драпушко, Р.В. Миронюк, В.Г. Потапенко, В.С. Сірко та деякі інші.

Виклад основного матеріалу. Волонтерство в Україні має глибокі історичні корені, що сягають часів військових конфліктів, національно-визвольних рухів та соціально-економічних криз [1, с. 64-65]. Умови воєнного конфлікту, викликаного агресією з боку рф, значно посилили значення та активність волонтерського руху. Волонтери стали невід'ємною складовою підтримки українських військових на передовій, а також забезпечили значний внесок у допомогу внутрішньо переміщеним особам та учасникам бойових дій. Проте, разом із актуалізацією волонтерського руху, з'явилися і проблеми, пов'язані з пробільністю правового регулювання волонтерської діяльності. Щоб забезпечити належний захист прав та інтересів волонтерів, а також створити ефективні механізми підтримки та координації їхньої діяльності необхідно здійснювати постійний моніторинг та вдосконалення законодавства. Логвиненко Б.О. вказує на провідну роль норм адміністративного права у аспекті реалізації національної політики, а також на втілення сучасної адміністративно-правової доктрини людиноцентризму у площину державної політики [2, с. 128].

Відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні, урегульовані низкою нормативно-правових актів, основним із яких є Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року № 3236-VI [3]. Волонтерську діяльність визначено як форму благодійництва, добровільну, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом виконання робіт, надання послуг, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами (волонтерська допо-

мога). З моменту ухвалення цього Закону було прийнято вісім законів України, які вносили до нього зміни. На жаль, законодавець реагував на проблеми у цій сфері лише після їх виникнення, хоча мав би діяти передбачливо. Наприклад, у 2015 році було нормативно розширено напрями волонтерської діяльності в зоні проведення операції проти збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, яка пізніше стала зоною операції об'єднаних сил. Також, було встановлено обов'язок виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі або інвалідності волонтера в цій зоні [4]. Наразі в Україні виникла нова серйозна проблема, що призвела до активізації волонтерського руху і виявила нові прогалини у правовому регулюванні. 24 лютого 2022 року внаслідок військової агресії рф було введено воєнний стан, який неодноразово продовжувався. Тривалий воєнний стан потребує таких напрямів волонтерства, як матеріально-технічна допомога військовослужбовцям та силам територіальної оборони, придбання ліків та інших товарів медичного призначення, евакуація цивільного населення із зони бойових дій та забезпечення їх тимчасовим житлом тощо. Дослідження показують, що майже кожен другий українець бере або брав участь у волонтерській допомозі, що свідчить про високий рівень мобілізації українського суспільства. Однак війна принесла значні зміни в процеси волонтерської діяльності, які потребують адекватної реакції законодавця. З метою гарантування хоча б відносної фізичної безпеки для волонтерів, важливим кроком стало прийняття 15.08.2022 р. закону «Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» [5].

Проте, недостатня правова охорона українських волонтерів в умовах воєнного стану досі залишається серйозною проблемою, яка вимагає уваги та належної реакції. Волонтери, що долучаються до підтримки військових частин або надають допомогу постраждалим від війни, можуть зазнавати різних порушень своїх прав або потрапляти у небезпеку через відсутність чіткого законодавчого захисту. Зокрема, волонтери можуть фізично постраждати через активність збройних сил конфліктуючих сторін чи недружні дії частини цивільного населення. Не чітко визначений законодавством статус волонтера може призвести до проблем у відносинах з державними органами, а також до ситуацій, коли дії волонтерів можуть бути кваліфіковані як порушення закону. Як слушно зазначає В.С. Сірко – правові механізми захисту волонтерів в разі порушення їхніх прав та безпеки є недостатньо розвинутими. Необхідно вдосконалити процедури надання юридичної допомоги та забезпечення безпеки волонтерів, а також забезпечити ефективний механізм врегулювання конфліктних ситуацій, що можуть виникнути під час волонтерської діяльності» [6, с. 125].

Можливо, через те, що волонтерській діяльності, наразі, бракує соціально-правового захисту, все частіше зустрічаються випадки шахрайства серед волонтерської спільноти. І великі волонтерські організації і окремі особи, які викладають зараз в мережу оголошення про збір допомоги для ЗСУ, можуть виявитися не доброчесними. Мали місце неодноразові випадки, коли не чисті на руку особи зверталися до громадян в Telegram-каналі із закликом про збір коштів, начебто на потреби військових. Для перерахування коштів псевдоволонтери вказували дані своїх банківських карток та майже всі зібрані добровільні пожертви потім витрачали на власні потреби [7]. Нещодавно, одному з волонтерів у Кропивницькому вручили підозру у шахрайстві. Його підозрюють у «торгівлі» підробленими посвідченнями, які нібито убезпечували від мобілізації [8]. Як слушно зазначають іноземні вчені, довіра населення збільшує чисельність волонтерів (так званий прямий ефект) та сприяє більшій ефективності такої діяльності, що у підсумку спрощує досягнення спільних цілей (у нашому випадку – надання допомоги ЗСУ **–** *Авт.*) шляхом здійснення добровільної волонтерської діяльності [9]. Втрата довіри населення викликає зовсім зворотній ефект, вектор якого потім дуже важко буде розвернути у правильний напрямок.

Відсутність чітких правил щодо оподаткування волонтерської діяльності може призвести до різних тлумачень законодавства податковими органами та волонтерами, породити невизначеність і конфлікти, що здатні сильно гальмувати волонтерську діяльність й понизити бажання взагалі нею займатися.

Враховуючи специфіку волонтерської діяльності, виникає потреба у спеціальному податковому режимі для волонтерських організацій, який би враховував їхню некомерційну природу та особливості діяльності. Також волонтерські організації та волонтери потребують додаткової підтримки та консультацій з питань податкового обліку, щоб уникнути порушень податкового законодавства. Варто зазначити, що волонтери надають волонтерську допомогу на базі організації чи установи, що залучає їх до своєї діяльності, на підставі договору про провадження волонтерської діяльності, укладеного з такою організацією чи установою, або без такого договору [10, с. 58]. Волонтери можуть надавати волонтерську допомогу індивідуально, при цьому вони зобов'язані повідомляти отримувачів волонтерської допомоги про те, що вони не співпрацюють з організаціями та установами, що залучають до своєї діяльності волонтерів

[11, с. 136]. На нашу думку, шляхи вирішення вищенаведених проблем, полягають у вдосконаленні податкового законодавства та надання волонтерським організаціям державної підтримки, задля створення умов для їх ефективного функціонування.

Найпершим кроком має стати внесення змін до нормативно-правових актів, які регулюють особливості оподаткування волонтерської діяльності, зокрема до Постанови КМУ від 24 лютого 2016 р. № 112 та розширення переліку товарів (робіт, послуг), які не включаються до оподатковуваного доходу платників податку на доходи фізичних осіб [12]. Уряд неодноразово обіцяв не оподатковувати товари волонтерів, які допомагають бійцям на фронті, але на практиці органи Державної податкової служби вимагають від волонтерів сплати податку навіть за сировину для виготовлення окопних свічок, таку як парафін та бджолиний віск. Це лише деякі з десятків товарів, які являються актуальними об'єктами волонтерства на сьогоднішній день. Також, не знайшли себе серед переліку звільнених від оподаткування товарів, такі розповсюджені у волонтерських поставках речі, як каремати та термоси.

Щоб забезпечити ефективне правове регулювання волонтерства в умовах воєнного стану, необхідно звернути увагу на декілька ключових аспектів. По-перше, важливо внести зміни до законодавства щодо вищезазначених товарів, які волонтери закуповують для ЗСУ і які не внесені до переліку товарів (робіт, послуг), виключених з оподатковуваного доходу платників податку на доходи фізичних осіб. По-друге, потрібно розглянути можливість встановлення пільгового режиму оподаткування для волонтерських організацій та осіб, які здійснюють волонтерську діяльність в умовах воєнного стану. Це може сприяти залученню більшої кількості людей до волонтерства та підтримці волонтерських ініціатив, зокрема серед молоді [13, с. 56]. В тому числі, необхідним є підвищення свідомості громадськості про важливість та потребу волонтерської допомоги в умовах військового конфлікту. Це може включати проведення інформаційних кампаній, навчальних та інших заходів, спрямованих на підвищення зацікавленості та підтримки волонтерських ініціатив. По-третє, важливо розглянути можливості покращення механізмів контролю та нагляду за волонтерською діяльністю в умовах воєнного стану, з метою запобігання можливим зловживанням та забезпечення ефективності та прозорості цієї сфери. Як слушно зазначила у своїй дисертації В.В. Вашкович – правове регулювання надання соціальних послуг волонтерами і волонтерськими організаціями потребує удосконалення. Аналізуючи дане питання, вчена стверджує, що необхідним кроком для покращення процедури надання соціальної послуги, стане проведення її у вигляді оформлення договорів. Такий крок призведе з одного боку до полегшення адміністрування в даній сфері, а з іншого – до підвищення зручності для отримувачів таких послуг, в тому числі дасть змогу чітко визначити яку саме послугу буде надано і кому [1, с. 161]. До того ж, необхідним є створення спеціальних програм та механізмів підтримки волонтерської діяльності в умовах воєнного стану з боку держави, місцевих органів влади та бізнес-структур [14, с. 8]. Це може включати надання фінансової підтримки, матеріальних ресурсів, консультацій та інших видів допомоги, які сприятимуть розвитку та зміцненню волонтерського руху в умовах воєнного конфлікту.

Висновки. Встановлено, що система правового регулювання волонтерської діяльності в Україні в умовах воєнного стану потребує комплексного підходу та удосконалення. Державі необхідно чітко визначити статус волонтерів, врегулювати їхні права та обов'язки, забезпечити їхню безпеку та соціальний захист. Також важливо більш змістовно прописати особливості оподаткування волонтерської діяльності, зокрема види товарів та послуг, що не підлягають оподаткуванню; всіляко сприяти підвищенню свідомості громадськості у справі підтримки волонтерського руху; взяти курс на розвиток державно-приватних механізмів підтримки волонтерських ініціатив. Для ефективного функціонування волонтерського руху в умовах воєнного стану необхідно забезпечити прозорість, контроль та координацію дій усіх сторін – волонтерів, держави та громадськості. І першочерговим кроком має стати внесення змін до Постанови КМУ від 24 лютого 2016 р. № 112, які розширять перелік товарів (робіт, послуг), які не включаються до оподатковуваного доходу платників податку на доходи фізичних осіб. До даного переліку необхідно внести такі товари, як: парафін, бджолиний віск, каремати, термоси тощо.

Випадки шахрайства серед волонтерів не є поодинокими. Після повномасштабного вторгнення російської федерації, так звані «псевдо волонтери», під виглядом збору коштів на потреби війська, почали наповнювати власну кишеню. Й хоча законодавством передбачена форма звітності волонтера у вигляді подання до Державної податкової служби Декларації про майновий стан і доходи, проте така податкова звітність вимагається лише від фізичних осіб, які внесені до Реєстру волонтерів. У всіх інших випадках, будь-які особи, що збирають кошти на потреби ЗСУ нічим та ніким не контролюються. Дана діяльність ґрунтується на принципі довіри, тому не слід виключати аспект не доброчесності з боку таких благодійників. Державна податкова

служба стверджує, що для волонтерської діяльності реєстрація не є обов'язковою. Ми вважаємо інакше й пропонуємо запровадити правило обов'язкової реєстрації у реєстрі тих волонтерів, чий розмір благодійного збору коштів, сумарно перевищуватиме 600 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Запропоновані нами зміни до законодавства вбачаються одними з найперспективніших шляхів удосконалення правового регулювання волонтерської діяльності в Україні в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вашкович В.В. Адміністративно – правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2019. 219 с.
2. Логвиненко Б.О. Адміністративно-правове забезпечення деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 2. С. 126–130.
3. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 37. Ст. 1498.
4. Кахнова М. Підтримати небайдужих: як допомогти розвитку волонтерського руху. URL: https://mind.ua/openmind/20241526-pidtrimati-nebajduzhih-yak-dopomogti-rozvitku-volonterskogo-ruhu (дата звернення: 02.03.2024).
5. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності: Закон України від 15.08.2022 р. № 2519-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2519-20 (дата звернення: 10.03.2024).
6. Сірко В.С. Волонтерство під час війни в Україні: права та гарантії. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. Вип. 2. С. 124–129.
7. Псевдоволонтери: як шахраї наживаються на війні та як не стати жертвою. URL: https://vgolos.ua/news/psevdovolonteri_1426272.html (дата звернення: 29.04.2024).
8. Требунських І. У Кропивницькому волонтера підозрюють у шахрайстві: він заявляє про тиск правоохоронців. URL: https://gre4ka.info/main-news/u-kropyvnnyczkomu-vykryly-shemu-uhylennya-vid-mobilizacziyi/ (дата звернення: 30.04.2024).
9. Enjolras B. Explaining the varieties of volunteering in Europe: A capability approach. *Voluntas.* 2021. № 32. P. 1187–1212.
10. Горінов П.В. Адміністративно-правовий статус волонтера у період дії воєнного стану в Україні. *Київський часопис права*. 2023. № 3. С. 54–61.
11. Миронюк Р.В. Адміністративно-правовий статус волонтерських організацій в Україні та особливості його реалізації в умовах воєнного стану. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: доба нестійкої інституційності: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 5 травня 2023 р.). Дніпро: ДДУВС, 2023. С. 133–138.
12. Про затвердження переліку засобів, товарів (робіт, послуг), сума (вартість) благодійної допомоги для закупівлі або у вигляді яких не включається до оподатковуваного доходу платників податку на доходи фізичних осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.02.2016 р. № 112. *Офіційний вісник України*. 2016. № 18. Ст. 729.
13. Драпушко Р.Г., Горінов П.В., Міненко Є.С. Ефективність залучення молоді до прийняття управлінських рішень. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2022. Том 33(72). № 3. С. 54–59.
14. Потапенко В., Двігун А. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів. Національний інститут стратегічних досліджень. 2022. 9 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-11/volonterstvo_01112022.pdf.

УДК 351.865
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.52

ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ВВЕДЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Волошин Р.В.,
слухач,
Національний університет оборони України

Прохоренко М.М.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри військового права
та правоохоронної діяльності,
Національний університет оборони України
ORCID: 0000-0002-1471-9134

Волошин Р.В., Прохоренко М.М. Підстави та порядок введення правового режиму воєнного стану.

У статті проводиться аналіз підстав та порядку введення правового режиму воєнного стану. У сучасному світі, де геополітичні конфлікти та загрози національній безпеці стають все більш актуальними, встановлення та функціонування правового режиму воєнного стану є однією з найважливіших аспектів забезпечення стабільності та безпеки в суспільстві. Воєнні конфлікти та терористичні загрози, що відбуваються в світі, свідчать про необхідність існування адекватних правових механізмів для реагування на екстремальні ситуації та захисту національних інтересів. Аналіз умов та підстав запровадження заходів правового режиму воєнного стану має велике значення для розуміння процесу введення цього режиму, а також для визначення його актуальності та ефективності.

В ході дослідження зазначено, що правовий режим воєнного стану займає особливе місце в системі надзвичайних правових режимів, що має власні регулятивні ознаки для ефективної організації роботи державних органів в умовах збройної агресії та воєнних загроз.

Автори розглядають поняття правового режиму воєнного стану закріплене в законодавстві через призму ст. 15 ЄКПЛ та приходять до висновку, що зазначений правовий режим направлений на забезпечення виключно інтересів держави, що випливає з переліку об'єктів його охорони, а саме: «національної безпеки», «державної незалежності України», «територіальної цілісності». Таким чином, серед підстав введення воєнного стану відсутня гуманістична складова, яка притаманна іншим надзвичайним режимам.

Авторами наголошується на тому, що «захист національної безпеки» стає надзвичайно важливим для України, особливо в умовах тривалої війни, що почалася з 2014 року. При цьому необґрунтоване тлумачення цього поняття може викликати шкоду для людини, суспільства та держави. Зазначене обумовлює необхідність закріплення чітких процесуальних гарантій, що запобігають безпідставному введенню воєнного стану, відсутність яких може спричинити зловживання повноваженнями органами державної влади та обмеження прав і свобод людини.

В статті визначено підстави введення цього режиму, а також обґрунтовано доцільність запровадження правового режиму воєнного стану в конкретних ситуаціях. В ході наукового дослідження зазначеної проблеми автори надають пропозиції щодо подальшого вдосконалення національного законодавства та практичного застосування підстав та умов введення правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: правовий режим, воєнний стан, заходи правового режиму воєнного стану, підстави введення воєнного стану, збройна агресія, національна безпека, державна незалежність України, територіальна цілісність.

Voloshyn R.V., Prokhorenko M.M. Grounds and procedure for the introducing the legal regime of martial law.

The article analyses the conditions and grounds for the introduction of the legal regime of martial law. In today's world, where geopolitical conflicts and threats to national security are becoming increasingly relevant, the establishment and functioning of the martial law regime is one of the most important aspects of ensuring stability and security in society. Military conflicts and terrorist threats taking place in the world demonstrate the need for adequate legal mechanisms to respond to extreme situations to protect national interests. The analysis of the conditions and grounds for the introduction of martial law measures is of great importance for understanding the process of

introducing this regime, as well as for determining its relevance and effectiveness.

The study notes that the legal regime of martial law occupies a special place in the system of emergency legal regimes, which has its own regulatory features for the effective organization of the work of state bodies in the context of armed aggression and military threats.

The authors examine the concept of the legal regime of martial law enshrined in legislation through the prism of Article 15 ECHR and come to the conclusion that this legal regime is aimed at ensuring exclusively the interests of the State, which follows from the list of objects of its protection, namely: «national security», «state independence of Ukraine», «territorial integrity». The reasons for the introduction of martial law thus lack the humanitarian component inherent in other emergency regimes.

The authors emphasize that «protection of national security» is becoming extremely important for Ukraine, especially in the context of the prolonged war that began in 2014. At the same time, an unreasonable interpretation of this concept may cause harm to an individual, society and the state. This necessitates the establishment of clear procedural safeguards preventing the unjustified imposition of martial law, the absence of which may lead to abuse of power by public authorities and restriction of human rights and freedoms.

The article identifies the grounds for introducing this regime and also substantiates the expediency of introducing the legal regime of martial law in specific situations. In the course of the scientific study of this issue, the authors provide proposals for further improvement of national legislation and practical application of the grounds and conditions for the introduction of the martial law regime.

Key words: legal regime, martial law, measures of the legal regime of martial law, grounds for imposing martial law, armed aggression, national security, state independence of Ukraine, territorial integrity.

Постановка проблеми. Введення воєнного стану на всій території України стало важливим політико-правовим інструментом для протидії збройній агресії, захисту державної незалежності та територіальної цілісності країни, а також для забезпечення прав і свобод громадян і законних інтересів юридичних осіб. В зв'язку з зазначеним, завданням наукового дослідження даної проблематики є вивчення та аналіз особливостей правового регулювання підстав та умов введення правового режиму воєнного стану.

Метою дослідження є аналіз умов та підстав введення правового режиму воєнного стану та формулювання пропозицій щодо подальшого вдосконалення національного законодавства та практичного застосування умов та підстав введення правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом багато вітчизняних вчених спрямовують свої наукові погляди на детальне дослідження правового режиму воєнного стану, як юридичного феномену. Окремі аспекти надзвичайних правових режимів досліджували такі вітчизняні вчені як: О.М. Бандурка, А.В. Басов, Ю.П. Битяк, Є.В. Додін, Ю.В. Дубко, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В.В. Конопльов, С.Ф. Константінов, В.Я. Настюк, В.Ю. Ухов, В.І. Олефір, Г.О. Пономаренко, М.М. Тищенко, М.Г. Янгол та інші.

В європейських країнах питання надзвичайних правових режимів досліджували такі провідні науковці, як Джорджо Агамбена, Раймона Карре де Мальберга, Санти Романо, Анни Хакіі, Енрике-Ірен А. Даес, Тадеуша Ю. Кеньсона, Пьотра К. Маршалека, Лєха Мажевського, Єжи Стрембовича та інші.

Проте дослідження вищезазначених вчених переважно обмежені загальними аспектами правового режиму воєнного стану або його особливостями в контексті відповідних суміжних відносин. Низка питань з удосконалення правового регулювання умов та підстав запровадження правового режиму воєнного стану в Україні досі не були предметом наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі геополітичні конфлікти та загрози національній безпеці стають все більш актуальними, в зв'язку з чим встановлення та функціонування правового режиму воєнного стану є однією з найважливіших аспектів забезпечення стабільності та безпеки в суспільстві. В умовах широкомасштабного вторгнення російської федерації на територію України правовий режим воєнного стану став об'єктом особливого наукового інтересу. Він регламентований в Конституції України та у положеннях двох законів України, а саме: "Про правовий режим воєнного стану" та "Про оборону України".

Правовий режим воєнного стану займає особливе місце в системі надзвичайних правових режимів, що має власні регулятивні ознаки для ефективної організації роботи державних органів в умовах збройної агресії та воєнних загроз.

Так, ще у XIX ст. Йоганн-Каспар Блюнчлі привертаючи увагу суспільства до необхідності надання розширених повноважень державі, коли вона перебуває під загрозою знищення, зазначив, що: "Держава є істота настільки високого порядку, що збереження її існування, турбота про яку становить перший обов'язок уряду, може, у крайньому випадку, виправдовувати порушення індивідуальних прав та відступ

від звичайного порядку життя суспільства". На його думку, коли йдеться про порятунок держави, і це неможливо без порушення прав окремих осіб або навіть цілих прошарків населення, уряд, згідно з принципом, що воля народу є вищим законом, має зробити все необхідне для збереження та порятунку держави. Наприклад, як майстерний капітан, щоб врятувати корабель під час бурі, без вагання може використати майно пасажирів; або полководець, для досягнення перемоги армії в битві або її благополучного відступу, може ризикувати загибеллю окремих батальйонів, якщо це єдиний доступний спосіб. У таких випадках державний діяч, правитель, не може діяти інакше, коли держава перебуває в крайній небезпеці [1, с. 112-113].

Розглядаючи поняття правового режиму воєнного стану закріплене у законодавстві через призму ст. 15 ЄКПЛ, не можна залишити поза увагою той факт, що на відміну від інших українських надзвичайних режимів*, серед підстав введення такого режиму, відсутні поняття "людина", "громадянин", "нація" або "народ"* [2].

Зазначене означає, що серед підстав введення правового режиму воєнного стану відсутня гуманістична підстава, яка полягає в «попередженні/відверненні загрози та забезпеченні безпеки і здоров'я громадян». Тобто, така підстава застосовується для інших надзвичайних режимів та непритаманна правовому режиму воєнного стану.

У свою чергу воєнний стан, за своїм визначенням наведеним у законі, направлений на забезпечення виключно інтересів держави, це випливає з переліку об'єктів його охорони: *"національна безпека", "державна незалежність України", "територіальна цілісність".*

Таким чином, визначення поняття "воєнного стану" у Законі № 389-VIII є центральним та нормоутворюючим визначенням, оскільки воно містить у собі поєднання усіх елементів цього правового режиму та визначає його основну спрямованість [3].

З зазначеного ми робимо висновок про відсутність у цьому визначенні відокремлення пріоритету прав людини. Саме це і обумовлює відсутність гуманістичної спрямованості окремих елементів воєнного стану, як у питанні визначення компетенції уповноважених органів відносно людини, так і в сфері легітимності застосування заходів правового режиму воєнного стану.

Необхідно зазначити, що чинний Закон України "Про правовий режим воєнного стану" від 12.05.2015 № 389-VIII не містить окремої статті, яка визначає правові підстави на введення воєнного стану [3].

Необхідно зазначити, що введення воєнного стану в державі є можливим тоді, коли небезпечний фактор загрожує всій державі у цілому, що відповідає міжнародним нормативним актам, які визначають виключну підставу для його введення, а саме *"загрозу життю нації"*, а не території, на якій проживає значна частина населення держави (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. [5]; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [6]; Європейська соціальна хартія 1961 р. [7]) [8, с. 54].

При цьому варто зазначити, що ст. 2 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" № 1647-III від 06.04.2000 ("Мета введення воєнного стану") [4], який втратив чинність з моменту набрання чинності Законом України "Про правовий режим воєнного стану" № 389-VIII від 12.05.2015, фактично містила обставини, що обумовлюють введення воєнного стану: збройна агресія; загроза нападу; небезпека державній незалежності України; небезпека територіальній цілісності України [8, с. 38].

Стаття 1 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" № 389-VIII від 12.05.2015, повторює визначення переліку підстав на введення воєнного стану, який випливає з визначення поняття "воєнний стан": "...вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності... " [3].

Виходячи з зазначеного, *правову підставу на введення* адміністративно-правового режиму *воєнного стану* слід визначати з таких правових категорій, як: *збройна агресія; загроза нападу; небезпека державній незалежності; небезпека територіальній цілісності.*

У розумінні Закону України "Про національну безпеку України" від 21 червня 2018 року № 2469-VIII, *національна безпека* – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз[9].

У свою чергу, національні інтереси України включають життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави. Ці інтереси охоплюють багато аспектів, такі як фізичне благополуччя громадян, їх емоційне задоволення, доступ до якісної освіти та можливостей для особистого і професійного розвитку. Також до національних інтересів належить стабільність, безпека та економічний розвиток країни, забезпечення соціальної справедливості і рівності, а також збереження культурної спадщини і природного середовища. Ці інтереси є основою для реалізації державного суверенітету, прогресивного демократичного розвитку та забезпечення безпечних умов життєдіяльності і добробуту громадян України.

При цьому вищенаведений перелік не є виключним і завершеним, бо інтереси людини зумовлені потребами, а суспільство постійно трансформується. Так, Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президентом України від 14 вересня 2020 року № 392/2020, під зосередженою на людині назвою Безпека людини – безпека країни» не може передбачити усю варіативність інтересів людини, що будуть підлягати захисту в майбутньому[10].

Таким широким поняттям, як "національний інтерес", можна виправдовувати різні дії держави, навіть неправомірні. Саме це поняття є підставою численних військових конфліктів, які спричинені російською федерацією за останні роки, наприклад, вторгнення в Ічкерію, Грузію та Сирію. В зазначених прикладах національний інтерес використовувався як підстава для забезпечення національної безпеки, але зазначене не може виправдовувати неправомірні дії держави.

Таким чином, "захист національної безпеки" стає надзвичайно важливим для України, особливо в умовах тривалої війни, що почалася з 2014 року. Але, в деяких випадках, необґрунтоване тлумачення цього поняття може викликати шкоду для людини, суспільства та держави. Зазначене обумовлює необхідність закріплення чітких процесуальних гарантій, що запобігають безпідставному введенню воєнного стану. У випадку їх відсутності можливе надмірне зловживання повноваженнями серед владних структур та обмеження прав і свобод людини.

Так, наприклад, коли США вступили до Другої світової війни, Президент Франклін Д. Рузвельт 19 лютого 1942 року підписав Указ № 9066. Цим указом доручалося Міністру війни та збройним силам виселити людей японського походження з територій, які вони визначали як військові зони та прилеглих до них території. Ці зони були законно закриті для японських іммігрантів та американських громадян японського походження.

Цей указ спричинив масове переміщення понад 120 000 японців на місця, які уряд називав "таборами утримання", що були організовані та заселені протягом близько 14 тижнів. Більшість переселених людей проживала на Західному узбережжі, і дві третини з них були громадянами Сполучених Штатів. Згідно з указом, військові перевозили їх до 26 місць у семи західних штатах, включаючи віддалені регіони Вашингтона, Айдахо, Юти та Аризони.

У 1944 році Веховний Суд Сполучених Штатів у рішенні по справі Коремацу проти США, 323 U.S. 214 (1944), враховуючи міркування національної безпеки, підтримав скандальне рішення про інтернування в концентраційні табори громадян США японського походження [11].

Однак у справі "Трамп проти Гаваїв", 138 S. Ct. 2392 (2018), Верховний Суд відкрито заявив, що примусове переміщення громадян США до концентраційних таборів виключно на підставі раси є об'єктивно незаконним і виходить за рамки повноважень Президента. Суд не повинен був санкціонувати цю дискримінаційну політику у ім'я поверхневої заяви уряду про національну безпеку. Таким чином, Веховний Суд Сполучених Штатів Америки визнав, що справа Коремацу була "серйозною помилкою в день її прийняття" і рішення по ній повинно бути "скасоване в суді історії" [12].

Процедура введення правового режиму воєнного стану вимагає видання указу Президента України та подальше його затвердження Верховною Радою України протягом 2 днів. Профільні закони чітко регламентують дії глави держави та вимагають консумацію його дій з боку парламенту. Однак сам порядок затвердження відповідних указів закріплений у Главі 31 Закону України "Про Регламент Верховної Ради України" від 10 лютого 2010 року № 1861-VI, котрий також надає парламенту 2 дні на прийняття рішення з необхідності застосування правових режимів [13].

У ході системного аналізу Регламенту слід прийти до висновку, що в ньому не зазначено варіанту подій, коли парламент з об'єктивних причин не зможе зібратися у зазначений двохденний строк та затвердити або відхилити проект закону про затвердження відповідного указу Президента України. Це означає, що за наявності об'єктивних причин введення надзвичайних правових режимів їх може бути не введено із за недотримання процедури, навіть якщо ситуація вимагає невідкладних дій, використання яких можливе виключно у межах відповідного правового режиму.

Додатково у розрізі цього питання, потрібно зважати, що часовий проміжок між виникненням умов, що вимагають введення правового режиму воєнного стану та введенням його в дію – може становити до 2 днів (48 годин). У цей час можливе суттєве погіршення ситуації при відкладанні прийняття рішень на цей час. Тому ми вважаємо, що доцільним є застосування випереджуючих повноважень Президента України, що передбачає попереднє введення відповідного надзвичайного правового режиму строком до 48 годин до прийняття рішення Верховною Радою України. Запобіжником тут виступає попереднє обов'язкове рішення колегіального органу, а саме Ради національної безпеки і оборони та у випадку оголошення зони надзвичайної екологічної ситуації – Кабінету Міністрів України.

Аналізуючи стан правового регулювання адміністративно-правового режиму воєнного стану в Україні ще за Законом України "Про правовий

режим воєнного стану", дослідники звертали увагу про нечіткість виписаних підстав для введення воєнного стану [15, с. 208; 8, с. 43; 14, с. 205], на відміну законодавства інших держав, у яких подається чіткий та вичерпний перелік для введення воєнного стану.

Наприклад, Закон Республіки Узбекистан "Про оборону" визначає єдину підставу для введення воєнного стану - збройну агресію [16].

У науковій літературі з цього приводу слушно пропонується окремо передбачити вичерпний перелік підстав уведення воєнного стану за аналогією, як це зроблено у Законі України "Про правовий режим надзвичайного стану" [15, с. 208; 8, с. 43].

Нами підтримується така пропозиція, оскільки відсилочні та банкетні норми нині чинного Закону України "Про правовий режим воєнного стану" дають, на нашу думку, багато простору для оціночних суджень над правовими підставами введення воєнного стану.

Загалом *підстави введення повинні характеризуватись наступними критеріями: наявність загрози*: потенційної, реальної та незворотної; *посягання на об'єкти*: життя та здоров'я людей, їхні права та свободи, суверенітет, територіальна цілісність, конституційний лад; *можливість незворотних, істотних, стійких та негативних наслідків*; *необхідність застосування надзвичайних заходів для запобігання та усунення загроз*, *ліквідації чи мінімізації наслідків.*

В Україні процедура введення воєнного стану певною мірою є недосконалою, що в деяких випадках може гальмувати введення воєнного стану в Україні або на окремих її територіях та негативно впливати на рішення і дії в момент загрози національній безпеці й територіальній цілісності.

У свою чергу, окремі недоліки процедури запровадження воєнного стану будуть впливати на забезпечення прав і свобод людини й громадянина та призводити до надмірного або незаконного обмеження прав і свобод людини.

Висновки. Таким чином, з метою удосконалення цього механізму варто, передусім, змінити кількість нормативно-правових актів, які треба ухвалити для введення воєнного стану. Адже фактично процедура запровадження воєнного стану в Україні передбачає одну процесуальну дію, але кілька документів.

Доцільно запровадити таку *процедуру введення воєнного стану, за якої Президент України ініціює запровадження воєнного стану шляхом внесення проєкту закону, що його розглядає і ухвалює Верховна Рада України.*

Зазначена рекомендація дасть змогу подолати такий недолік наявного нині механізму, як неможливість для народних депутатів коригувати зміст указу Президента України про введення воєнного стану.

До того ж, потребує перегляду термін зібрання народних депутатів на засідання в разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану. Враховуючи окремі ситуації, таке зволікання може посилити небезпеку. А тому, певно, *дводенний термін варто скоротити, наприклад, до 24 годин.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блюнчли И. Общее государственное право / ред. О. Дмитриев; переклад Н. Ляпидевский. Москва: В Университ. типографии (Катков и Ко), 1865. 454 с.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
4. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text.
5. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. Пакт від 16.12.1966. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Конвенція, від 04.11.1950. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
7. Європейська соціальна хартія 1961 р. Хартія від 03.05.1996 .. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
8. Кузніченко С.О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану : моногр. – Харків, 2014. – 232 с.
9. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII (станом на 15 черв. 2022 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 26.02.2023).
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України": Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text.
11. Facts and case summary – Korematsu v. U.S. United States Courts. URL: https://www.uscourts.gov/educational-resources/educational-activities/facts-and-case-summary-korematsu-v-us.

12. Separate opinions of the judges in the case of Trump v. Hawaii. Supreme Court of the United States. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/17pdf/17-965_h315.pdf.
13. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text.
14. Процюк О.П. До питання процедури припинення діяльності банків у разі введення правового режиму воєнного стану / О.П. Процюк // *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. – 2014. № 4(1). С. 203–209
15. Кузніченко С.О. Становлення та розвиток інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. – Сімферополь, 2010. – 463 с.
16. Об обороне : Закон Республики Узбекистан. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. .. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. – Режим доступу: http://lex.uz/pages/ GetAct.aspx?lact_id=22317.

УДК 342.951:351
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.53

ДИСКУСІЙНІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ ДІЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Дем'янчук Ю.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права факультету менеджменту та права
Вінницького національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-7695-6338

Сидоренко В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та соціально-поведінкових наук
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0002-5726-1303

Добренька Н.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри права та соціально-поведінкових наук
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0003-4480-3537

Дем'янчук Ю.В., Сидоренко В.В., Добренька Н.В. Дискусійні теоретичні аспекти протидії корупційним діям в умовах воєнного стану в Україні.

В історичній ретроспективі в нашій державі побудована власна національна система безпеки України, що декларує загальноприйняті норми міжнародного права, що дозволило державі заснувати власну європейську ідентичність і запустити складний процес трансформації суспільства та системи національної безпеки. Події останніх років в Україні визначають корупцію в умовах воєнного стану в Україні, як загрозу національній безпеці державі Україні в цілому. У зазначеному контексті Президент України визнав повільну боротьбу з корупцією в умовах воєнного стану в Україні головною перешкодою на шляху розвитку української державності. Корупція в умовах воєнного стану в Україні визнана як супутнє явище низького рівня політичної конкуренції. Нерівномірне зростання економічних показників держави, слабке громадянське суспільство та неефективність роботи інституцій становлять передумови для розвитку рівня корупції в Україні. Узаємоінтеграція вищезазначених факторів призводить до формування нових видів корупції в умовах воєнного стану в Україні. Високий рівень корупції існує на всіх рівнях системи адміністративного управління та руйнує її основи.

Особливої уваги для нашої держави набуває проблема запобігання і протидії корупції саме в умовах воєнного стану в Україні. Фахівці Міжнародної громадської організації Transparency International Ukraine наголошують, що уніфікованої стратегії запобігання корупції не існує, адже кожна держава має самостійно розробляти й удосконалювати заходи щодо запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні. У зв'язку з цим ефективна протидія корупції в умовах воєнного стану в Україні на всіх рівнях сприятиме докорінним змінам у державі загалом.

У ході дослідження розглянуто актуальні в науковому плані питання запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, що мають системний характер, зокрема: адміністративно-правові характеристики корупційних злочинів, оскільки законодавцем адміністративні корупційні правопорушення не визначено як суспільно небезпечні, проте вони завдають певної шкоди матеріального, морального чи іншого характеру суспільним відносинам, межі якої визначаються відповідно до Закону України „Про запобігання корупції", згідно документу їх віднесено до іншої групи правопорушень, зокрема „правопорушень, пов'язаних із корупцією", законодавець це трактує як „діяння, що не містять ознак корупції, але порушують установлені даним законом вимоги, заборони та об-

меження, вчинені особою, зазначеною в частині першій статті 3 даного закону, за які законом установлено адміністративну, дисциплінарну або цивільно-правову відповідальність"; проблеми протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні; адміністративну відповідальність за окремі види корупційних злочинів; конфлікт інтересів в умовах воєнного стану в Україні; реформування системи органів державної влади. Під час виконання дослідження аналізувалися класичні й авторські підходи до розробки адміністративно-правових засад запобігання і протидії корупції, використано позитивний теоретичний і практичний зарубіжний досвід.

Актуальність запропонованого дослідження полягає в тому, що науковці звертають увагу на вирішення проблем корупції в окремих напрямах, а конкретно до цього часу не здійснювалося вирішення проблеми запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні з урахуванням концептуального підходу, який би забезпечував ефективне функціонування заходів запобігання і протидії корупції на основі запропонованої автором моделі адміністративно-правових засад запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, що й зумовило вибір даної теми статті.

Ключові слова: модель адміністративно-правових засад, воєнний стан, російська федерація, адміністративно-правові аспекти, проблема корупції, адміністративне управління, державний вплив, особистість, теоретичні аспекти, дискус.

Demianchuk Y.V., Sydorenko V.V., Dobrenka N.V. Debatable theoretical aspects of combating corruption in the conditions of martial law in Ukraine.

In historical retrospect, our country built its own national security system of Ukraine, which declares generally accepted norms of international law, which allowed the country to establish its own European identity and launch a complex process of transformation of society and the national security system. The events of recent years in Ukraine define corruption in the conditions of martial law in Ukraine as a threat to the national security of the state of Ukraine as a whole. In this context, the President of Ukraine recognized the slow fight against corruption in the conditions of martial law in Ukraine as the main obstacle to the development of Ukrainian statehood.

In the course of the study, the issues of preventing and countering corruption in the conditions of martial law in Ukraine, which are of a systemic nature, are considered in the scientific plan, in particular: administrative and legal characteristics of corruption crimes, since administrative corruption offenses are not defined by the legislator as socially dangerous, but they cause certain damage material, moral or other social relations, the boundaries of which are defined in accordance with the Law of Ukraine „On Prevention of Corruption", according to the document they are classified as another group of offenses, in particular „offences related to corruption", the legislator interprets this as „acts that do not contain signs of corruption, but violate the requirements, prohibitions and restrictions established by this law, committed by the person specified in the first part of Article 3 of this law, for which the law establishes administrative, disciplinary or civil liability"; problems of combating corruption in the conditions of martial law in Ukraine; administrative responsibility for certain types of corruption crimes; conflict of interests in the conditions of martial law in Ukraine; reforming the system of state authorities. During the research, classical and author's approaches to the development of administrative and legal principles for the prevention and counteraction of corruption were analyzed, and positive theoretical and practical foreign experience was used.

The relevance of the proposed research lies in the fact that scientists are paying attention to the solution of corruption problems in certain areas, and specifically, until now, the problem of preventing and countering corruption in the conditions of martial law in Ukraine has not been solved, taking into account the conceptual approach that would ensure the effective functioning of prevention measures and combating corruption based on the author's proposed model of administrative and legal principles for preventing and combating corruption in the conditions of martial law in Ukraine, which led to the choice of this topic of the article.

Key words: anti-corruption, law, Russian Federation, administrative and legal aspects, model of struggle, retrospective of development problems, state influence, person, protection of rights, public law.

Постановка проблеми. Корупція явище досить складне та багатогранне, на сьогодні немає єдиного та чіткого визначення корупції в умовах воєнного стану в Україні. У теорії адміністративного права існує два підходи до аналізу відповідного явища корупції в умовах воєнного стану в Україні. Прихильники традиційного підходу аналізують корупцію в умовах воєнного стану в Україні з позиції взаємодії двох сторін.

Відзначено, що інтерес до корупції зростає упродовж останніх років, це зумовлено єдиною думкою вчених і дослідників щодо негативних наслідків цього явища, зокрема, це руйнує громадянське суспільство та демократію, ускладнює економічний розвиток країни в цілому.

Проаналізувавши нинішній стан в Україні, можна стверджувати, що поки не подолана корупція, не відновлена довіра до державної й судової влади (виступ академіка НААН України Г. Калетніка) [1].

Нерівномірне зростання економічних показників держави, слабке громадянське суспільство та відсутність інституцій становлять передумови стійкого рівня корупції в Україні [2, с. 278].

Таким чином, на основі аналітичного огляду наукових праць проблеми корупції, постає необхідність вивчення особливостей корупції із метою розробки та визначення ефективних засобів запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні в межах адміністративно-правових відносин.

Стан опрацювання. Нормативно-правове забезпечення дослідження протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні складають наукові доробки вчених, які вивчали явище корупції із різних позицій: Бусол О.Ю. [3], Дем'янчук Ю.В. [4], Калетнік Г.М. [1], Костицький В.В. [5], Маньгора Т.В. [6], Невмержицький Є.В. [7], Суббот А.І. [8].

Під час опрацювання проблематики протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні та виконання даної статті враховано досвід вищезазначених наукових доробок учених щодо:

- концепції протидії корупційній злочинності в Україні (Бусол О.Ю.);
- впливу корупції на економічний розвиток України (Дем'янчук Ю.В.);
- не подолання корупції; не відновлення довіри до державної й судової влади (Калетнік Г.М.);
- виокремлення правових аспектів місцевого самоврядування як окремої гілки публічної влади (Костицький В.В.);
- правового регулювання гендерної рівності в українському законодавстві (Маньгора Т.В.);
- явища корупції (Невмержицький Є.В.);
- адміністративно-правових засад запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні (Суббот А.І.).

Метою статті є системна побудова удосконалення діючої правового базису адміністративних правопорушень у сфері корупції протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні; удосконалення системи державних замовлень, механізмів приватизації, оренди державного майна; здійснення подальшого вдосконалення правової системи з метою запобігання і протидії корупції у всіх сферах суспільного життя; забезпечення кадрової політики на засадах конкурсного відбору, розробка та запровадження єдиних загальних правил просування по службі; розробка механізму щодо заборони державним службовцям усіх рангів брати участь у підприємницькій діяльності; розроблення та впровадження системи розвитку інститутів громадянського суспільства, запобігання і протидії чинникам корупції; висвітлення у ЗМІ різних аспектів запобігання і протидії корупції; створення громадських формувань антикорупційного спрямування, надання їм підтримки та допомоги.

Виклад основного матеріалу. Ретроспектива проблеми розвитку та становлення адміністративно-правових заходів запобігання і протидії корупції полягає в історичній основі державної політики у сфері запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, що складають напрями впливу на передумови корупції.

Серед яких визначено регулювання економічних і соціальних процесів за рахунок зниження державного впливу; реагування на корупційні зловживання; додержання принципів рівності, законності, справедливості; запровадження механізму громадського обговорення та залучення громадянського суспільства до контролю за додержанням Антикорупційного законодавства; залучення представників іноземних установ для здійснення заходів антикорупційного спрямування в Україні; розширення сфери застосування фіксованих платежів, удосконалення системи оподаткування малого та середнього бізнесу; розширення повноважень антимонопольних комітетів, сприяння розвитку конкуренції на внутрішньому ринку країни; удосконалення системи державних замовлень, механізмів приватизації, оренди державного майна; здійснення подальшого вдосконалення правової системи з метою запобігання і протидії корупції у всіх сферах суспільного життя; забезпечення кадрової політики на засадах конкурсного відбору, розробка та запровадження єдиних загальних правил просування по службі; розробка механізму щодо заборони державним службовцям усіх рангів брати участь у підприємницькій діяльності; розроблення та впровадження системи розвитку інститутів громадянського суспільства, запобігання і протидії чинникам корупції; висвітлення у ЗМІ різних аспектів запобігання і протидії корупції; створення громадських формувань антикорупційного спрямування, надання їм підтримки та допомоги.

Таким чином, задля забезпечення запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, виокремлено фактори, що сприяють поширенню корупції: економічні, політичні та соціологічні.

Указується на актуальність установлення проблеми понятійно-категоріального апарату у сфері запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, оскільки дані терміни та поняття спричиняють неоднозначність тлумачення нормативно-правових актів. Розмежовано

такі поняття, як „запобігання корупції", „протидія корупції", „воєнний стан в Україні".

Установлено юридичні особливості та теоретичний зміст адміністративно-правових заходів запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні.

Відзначено, що вирішення питань ефективності антикорупційних заходів лежить у площині створення злагодженої системи взаємодії органів і підрозділів установ державної влади. Подолання зазначених причин убачаємо в розробці нормативно-правових актів, які б здійснювали узгодження правоохоронних, координаційних і державних органів.

Установлено, що адміністративне законодавство, на відміну від кримінального, підпорядковується не лише державі, а й її суб'єктам. Проте, видається, що адміністративні правопорушення, що мають саме державне значення, до яких належить установлення адміністративної відповідальності, в тому числі за порушення правил і норм, передбачених Законами й іншими нормативно-правовими актами України, обумовлено предметами „корупційності" того чи іншого типу поведінки знаходяться виключно в компетенції держави.

Констатовано, що процес формування громадянського суспільства в Україні вже відбувається: розвиток ринкових відносин і ринкової інфраструктури, структуризація соціальної і політичної ланок суспільства. Ці обставини й складають соціальні передумови створення та розвитку громадянського суспільства. Міжнародний досвід подолання корупції свідчить, що розвинуті країни, яким удалося суттєво вплинути на зниження поширення корупції проходили такий само шлях розбудови громадянського суспільства.

Досліджено правосуб'єктність даної категорії, що охоплює види адміністративно-правових засобів запобігання та протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні. Серед видів адміністративно-правових засобів запобігання та протидії корупції важлива роль належить розробці законів прямого призначення. Такі закони мають чітко визначати повноваження, права та обов'язки, способи взаємодії органів і підрозділів державних установ. Ефективність усіх даних зусиль значною мірою залежить від здійснення політичних, економічних і державно-правових реформ.

Антикорупційні акти визначено як такі, що ухвалюються в законодавчому або виконавчому процесі на підставі односторонньої владної інструкції, спрямованої на встановлення, регулювання або скасування конкретних правовідносин уповноважених осіб виконувати функції держави, з метою реалізації законів України та запобігання корупції. Як засіб запобігання і протидії корупції в Україні адміністративні акти виконують превентивні функції. Нормативно-правові акти містять окремі положення правозастосовної діяльності органів, уповноважених здійснювати реалізацію антикорупційних заходів. Серед превентивних антикорупційних заходів слід зазначити такі, як Постанови по справі про адміністративне правопорушення, які знаходяться у компетенції прокурора або його заступника, Протокол про корупційне правопорушення або Постанова про відкриття провадження. Головна мета таких адміністративних актів полягає у керуванні державними органами, діяльність яких не регламентується Законом у питаннях запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні.

Висновки. У висновках на основі детального вивчення й аналізу адміністративно-правових заходів протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, а також з урахуванням проблемних дискусійних аспектів, що виникають під час правового регулювання запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, вирішено завдання наукового дослідження й апробовано нові засади в лінгвістично-юридичному аспекті адміністративно-правових засад запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, його дискусійних теоретичних аспектів, сутності запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, розроблено модель запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, що надало в подальшому змогу зробити підсумок наступних науково-теоретичних висновків:

1. Запропонована нами модель адміністративно-правових засад запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, що ґрунтується на елементах визначені засадами запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні, які представляють основи національної доброчесності, зокрема: засоби масової інформації, громадянське суспільство та правовий простір, дозволяють системно впливати на корупцію. Якщо один або кілька інструментів виявляються неефективними, схема руйнується, і сталий розвиток, верховенство права й якість життя зникають. Якщо, завдяки історичним обставинам, інструменти мають різну силу впливу, вони повинні підтримувати та доповнювати один одного. Більше того, відповідні принципи повинні бути обґрунтовані обізнаністю громадськості та цінностями суспільства для їх стійкої дії. Якщо громадськість є апатичною, та система позбавлена цінностей, цілість схеми також буде під загрозою.

2. Обґрунтовано необхідність упровадження перспективних засад запобігання і протидії корупції в умовах воєнного стану в Україні з урахуванням досвіду розвинутих країн. Уважаємо,

що заходів уживаних замало, оскільки західні антикорупційні заходи виявилися недостатньо ефективними та не змогли ні в минулому, ні сьогодні перешкодити зростанню корупції на Заході.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вебсайт Вінницького національного аграрного університету. URL: https://vsau.org/novini/novini-vnau/vseukraiinska-naukovo-praktichna-konferencziya-% C2%ABtransformaczijna-dinamika-rozvitku-agropromislovogo-virobnicztva%C2%BB (дата звернення: 14.05.2024).
2. Demianchuk Yu., Savchenko L., Subbot A. Influence of corruption on the economic development of Ukraine in terms of reformation: a retrospective analysis. *Baltic Journalof Economic Studies. Riga: Publishing House „Baltija Publishing".* 2018. Vol. 4. Issue 3. P. 276–282. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-276-282.
3. Костенко О.М., Бусол О.Ю. Концепція протидії корупційній злочинності в Україні потребує нових підходів: основні тези. *Публічне право.* 2016. № 2 (22). С. 143–151. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4343df2e-3f1c-4258-8c3c-b4853e624ff5/content (дата звернення: 14.05.2024).
4. Дем'янчук Ю.В. Адміністративно-правові засади запобігання і протидії корупції у системі державної служби України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2020. URL: http://77.244.44.155/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe? (дата звернення: 14.05.2024).
5. Костицький В.В. Місцеве самоврядування як окрема гілка публічної влади. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму.* 2018. № 1. С. 48–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2018_1_10.
6. Маньгора Т.В., Піковська Т.В. Правове регулювання гендерної рівності в українському законодавстві. *Журнал Інформація і право.* 2022. № 3 (42). С. 156–163. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.3(42).270257.
7. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: Причини, наслідки, механізми протидії: Монографія. Київ: КНТ, 2008. 363 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe? Z21ID=&I21DBN= UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001932 (дата звернення: 14.05.2024).
8. Дем'янчук Ю.В., Суббот А.І. Актуальні проблеми стану дослідження адміністративно-правових засад запобігання і протидії корупції в системі державної служби України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2022. № 1 (47). С. 37–43. DOI: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2022-1-7911.

УДК 342.92 + 34.037
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.54

МІСЦЕ СУДОВОГО ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ТА СУДІВ, ДО КОМПЕТЕНЦІЇ ЯКИХ ВІДНЕСЕНО РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ)

Дояр Є.В.,
кандидат юридичних наук,
адвокат
ORCID: 0000-0001-8500-8789

Дояр Є.В. Місце судового правозастосування у процесі реалізації норм права (на прикладі правозастосовчої діяльності адміністративних судів та судів, до компетенції яких віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення).

У статті дискутуються питання характеристики судового застосування норм права як стадії реалізації цих норм. Зазначається, що судове правозастосування ані в адміністративному судочинстві, ані у процесі розгляду судом справ про адміністративні правопорушення не може розпочинати процес реалізації правових норм. В першому випадку звернення до адміністративного суду відбувається як елемент захисту прав певного суб'єкта, тобто дії для реалізації належного їй права вже здійснювались цим суб'єктом і з якихось причин (найчастіше – з причин їх порушення суб'єктами владних повноважень) не були реалізовані та потребують втручання судової гілки влади. У другому випадку (в адміністративно-деліктних провадженнях) участь суду також є продовженням певних відносин, які вже виникли (коли були порушені заборони) і потребують реакції держави. В обох випадках судове застосування також і не завершує процес правореалізації, адже передбачаються ще подальші дії (добровільні або примусові) з виконання судових рішень. Дослідивши наукові погляди на стадійність реалізації правових норм, автор пропонує спрощену її модель (щодо судового правозастосування в порядку адміністративного судочинства), в якій судове застосування може поставати як друга стадія процесу реалізації правових норм (перша – невдала (через перепони чи будь-які інші причини) спроба реалізації у формах «виконання», «використання» чи «дотримання», друга – звернення до адміністративного суду та дії останнього із судового застосування). Висловлюється авторська позиція щодо обов'язковості чи факультативності судового правозастосування як стадії правореалізації. Зазначається, що правозастосовча діяльність адміністративного суду не може бути визнана обов'язковою стадією з позиції ініціативи її початку, адже закріплене право на судовий захист може бути не реалізовано суб'єктами приватного права. Натомість у разі наявності такого звернення до суду за захистом – його розгляд є обов'язковим. Судове правозастосування є обов'язковим у випадках необхідності захисту інтересів держави та підтримання правопорядку. Зокрема у випадку скоєння адміністративного правопорушення, розгляд якого віднесено до компетенції суду, судове правозастосування є обов'язковим, якщо для його здійснення є всі необхідні умови. Дискутується положення про незацікавленість правозастосовувачів у кінцевих результатах свого правозастосування стосовно судового правозастосування, зважаючи на особливість правозастосовувача – суд, який як представник судової гілки влади, що є однією з гілок державної влади, має певний опосередкований інтерес щодо результатів свого правозастосування (зацікавленість з позиції глобального інтересу – забезпечення дії справедливості).

Ключові слова: судове правозастосування, стадії правозастосування, судове застосування як обов'язкова стадія реалізації норм права, судове застосування як факультативна стадія реалізації норм права.

Doiar Ye. The place of judicial enforcement in the process of implementation of legal norms (on the example of the enforcement activity of administrative courts and courts whose competence includes consideration of cases on administrative offenses).

The article discusses the characteristics of judicial application of legal norms as a stage of implementation of these norms. It is noted that judicial enforcement neither in administrative proceedings nor in the process of court consideration of cases on administrative offenses cannot start the process of implementing legal norms. In the first case, the appeal to the administrative court occurs as an element of the protection of the

rights of a certain subject, that is, the actions for the realization of the right due to it were already carried out by this subject and for some reason (most often - due to the reasons for their violation by subjects of authority) were not implemented and require the intervention of the judicial branch of government. In the second case (in administrative-delict proceedings), the participation of the court is also a continuation of certain relations that have already arisen (when prohibitions were violated) and require a state response. In both cases, judicial enforcement also does not complete the process of law enforcement, because further actions (voluntary or coercive) to implement court decisions are foreseen. Having studied scientific views on the staged implementation of legal norms, the author proposes a simplified model of it (regarding judicial enforcement in the order of administrative proceedings), in which judicial enforcement can appear as the second stage of the process of implementing legal norms (the first is unsuccessful (due to obstacles or any other reasons) an attempt to implement in the forms of «execution», «use» or «observance», the second - appeal to the administrative court and the latter's actions from judicial application). The author's position is expressed regarding the mandatory or optional nature of judicial enforcement as a stage of legal enforcement. It is noted that the law enforcement activity of the administrative court cannot be recognized as a mandatory stage from the point of view of the initiative of its initiation, because the established right to judicial protection may not be realized by subjects of private law. On the other hand, if there is such an appeal to the court for protection, its consideration is mandatory. Judicial enforcement is mandatory in cases where it is necessary to protect the interests of the state and maintain law and order. In particular, in the case of the commission of an administrative offense, the consideration of which is assigned to the competence of the court, judicial enforcement is mandatory, if all the necessary conditions for its implementation are present. The provision on the lack of interest of law enforcers in the final results of their law enforcement in relation to judicial enforcement is discussed, taking into account the peculiarity of the law enforcer - the court, which, as a representative of the judicial branch of government, which is one of the branches of state power, has a certain indirect interest in the results of its law enforcement (interest from the position of global interest - ensuring the operation of justice).

Key words: judicial enforcement, stages of legal enforcement, judicial enforcement as a mandatory stage of implementing legal norms, judicial enforcement as an optional stage of implementing legal norms.

Постановка проблеми. Правозастосуванню загалом присвячено чимало наукових праць, і як вірно відзначає А.М. Перепелюк, саме в результаті тривалих наукових дискусій й було виокремлено його поняття та особливості [1, с. 14]. На початку цих дискусій цю форму реалізації позначали через такий контекст, як «тлумачення законів» та «техніка права», відповідно, визначаючи його (правозастосування) як вирішення конкретної життєвої ситуації на основі якоїсь загальної норми права [1, с. 14; 2, с. 32]. У наукових джерелах етап еволюції у розумінні правозастосування як засобу вирішення життєвих ситуацій називають «результативним», а часові його межі окреслюють кінцем XIX – початком XX ст. [1, с. 9, с. 16]. Згодом наукові дискусії змістили акцент своєї уваги, і у наукових працях процес правозастосування став пов'язуватись з діяльністю органів державної влади та управління («діяльний» етап, часові проміжки якого пов'язують з XX ст. [1, с. 9-10, с. 17]). І як завжди буває, коли те чи інше явище стає загальновизнаним і вже не заперечується, з'являється чимало підходів до розуміння йому змісту та суті, які, інколи, відкидають один одного, а інколи – розвивають, доповнюють та деталізують підходи, висловлені раніше. Саме тому, мабуть, у наукових джерелах цей етап еволюції наукових досліджень правозастосування пропонують йменувати «плюралістичним», який включає у себе багато інших, зокрема «діяльний», «цільовий», «функціональний», «результативний», «управлінський», а часові його проміжки окреслюють у межах кінця XX – початку XXI ст. [1, с. 10, с. 18]. Чи можна цей етап вважати завершеним? Навряд чи, адже наразі поки спостерігаємо лише зростання наукових публікацій, присвячених застосуванню як особливій формі реалізації норм права. З іншого боку, визначення поняття «застосування» в енциклопедичних правових виданнях може свідчити про досягнення певного консенсусу з цього питання. Натомість до такого визнання на галузевих рівнях ще доволі далеко, про що опосередковано свідчить відсутність визначень як «реалізації адміністративних норм», так і, тим паче, – «застосування адміністративних норм», у галузевих енциклопедичних виданнях, хоча у галузевих підручниках та навчальних посібниках ця форма реалізації адміністративних норм вже давно подається як самостійна та специфічна (див., напр.: [3, с. 158; 4, с. 24; 5, с. 45]), але однозначно не повно, бо про специфіку різновидів застосування і, зокрема, судового, там не йдеться. Відтак, це є перспективним напрямом подальших наукових досліджень. Кожен суб'єкт правозастосування має специфіку відповідної діяльності. Щодо судового правозастосування специфіка безпосередньо пов'язана

з особливою роллю суду – здійснення правосуддя, а також законодавчою регламентацією процесу судочинства та можливістю відступити від певних нормативних положень. Всі ці та інші особливості судового правозастосування, з урахуванням особливостей того чи іншого різновиду судочинства, заслуговують детального аналізу та характеристики, що дозволить виявити прогалини у висвітлені, а також недоліки законодавчого врегулювання.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є висвітлення місця судового правозастосування у процесі реалізації норм права адміністративними судами та судами, до компетенції яких віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення (у контексті стадійності правореалізації).

Стан опрацювання проблематики. Особливе призначення судової гілки влади та значна специфіка правозастосування, яке здійснюється її представниками, логічно мало обумовити активізацію процесів наукового дослідження цього типу правозастосування. Натомість наукових публікацій, присвячених дослідженню особливостей саме судового правозастосування не так вже й багато, і більшість з них належить фахівцям із загальної теорії права. Серед ґрунтовних робіт слід згадати дисертаційні дослідження О.С. Копитової [6] та Є.Г. Бобрешова [7]. Тим чи іншим особливостям судового правозастосування присвятили свої наукові праці Р.А. Молодецький [8, с. 233–240], С.М. Мельничук [9, с. 42–46] тощо. Натомість наукові дослідження про особливості судового правозастосування в якості певної попередньої бази ґрунтуються на дослідженнях з проблематики правозастосування загалом, прикладами яких є праці А.М. Перепелюк, Л.М. Кельман, І.В. Болокан, М.Г. Кравченка, В.В. Думи, В.С. Цимбалюка, Т.І. Фулей тощо), а також на наукових публікаціях з проблематики інших, пов'язаних із правозастосуванням, питань, серед яких питання правозастосовчих актів, функцій та принципів правозастосування, судових процедур тощо. В адміністративній науці окремих спеціалізованих праць, присвячених саме судовому правозастосуванню, ми не знайшли, натомість є чимало наукових публікацій, присвячених правозастосуванню загалом чи пов'язаним із судовим правозастосуванням питанням. Прикладами відповідних праць є дисертаційна робота О.О. Губанова, один з підрозділів дисертації І.В. Болокан, ціла низка публікацій та презентацій суддів КАС у складі Верховного Суду (далі – ВС). Також слід згадати й праці загального (щодо правозастосування) змісту, в яких згадується про судове правозастосування (див., наприклад праці М.Г. Кравченка [10, с. 31–35], Г.Ю. Лук'янової та І.Р. Серкевича [11, с. 115–121]. Отже, слід констатувати недостатність висвітлення в адміністративно-правових джерелах сутності та особливостей судового правозастосування і, зокрема, його місця в правореалізаційному процесі.

Виклад основного матеріалу. Особливості судового правозастосування можна окреслити лише враховуючи особливості правозастосування як форми реалізації норм права загалом. Сучасні визначення правозастосування характеризуються тим, що позначають такі його особливості, як специфічний суб'єкт (державні органи, посадові особи, інші спеціально-уповноважені особи) та специфічний результат (індивідуально-конкретизовані рішення), в основі яких (рішень) певні юридичні норми (див., напр.: [1, с. 10, с. 32]). У галузевих (адміністративне право) наукових джерелах, так само акцентується на специфічності цієї форми реалізації адміністративно-правових норм, яка (специфіка) має прояв у практичному аспекті (результат практичної діяльності спеціальних суб'єктів, якими є представники публічної влади, у вирішенні конкретної (щодо суб'єкта чи ситуації) справи). При цьому йдеться про реалізацію відповідними суб'єктами наданих ним повноважень, зміст яких – це: а) сприяння реалізації прав або виконанню обов'язків іншими суб'єктами адміністративного права; б) захисту прав, свобод та інтересів осіб приватного права, інтересів держави шляхом притягнення до адміністративної відповідальності. Вказується на два можливі варіанти форми, якої набуває реалізація відповідних повноважень, – акти-дії чи акти-документи [12, с. 359].

Науковці виокремлюють різні характерні ознаки (риси) правозастосування, однією з яких є специфічне її місце у правореалізаційному процесі. Доволі часто судове застосування норм права характеризують як стадію реалізації цих норм, зазначаючи, що необхідність судового застосування виникає тоді, коли: 1) є певні перешкоди, які заважають суб'єктам самим реалізувати права та обов'язки, які закріплені в нормах адміністративного права та процесу (наприклад, особа звернулась за наданням адміністративної послуги, а суб'єкт її надання відмовляє, у зв'язку з чим особа вимушена звертатись до адміністративного суду з позовом про зобов'язання цього суб'єкта надати їй відповідну послугу); 2) слід здійснити контроль за процесом реалізації положень відповідних норм (за Л.М. Кельман – потреба контролю щодо законності [2, с. 36]); 3) вчинено правопорушення з подальшою необхідністю визначити міру відповідальності, тобто потреба застосування судом санкцій [2, с. 36]. Прикладом останнього є ситуації з адміністративними правопорушеннями, розгляд яких віднесено до компетенції судів. Щодо цього у більшості джерел слушно вказується на неможж-

ливість автоматичного виникнення негативних наслідків для правопорушника, які передбачені санкцією охоронної (у нашому випадку – адміністративно-деліктної) норми, та потребу здійснення для «запуску» таких наслідків додаткових дій державним органом (у нашому випадку – судом), наприклад, накласти адміністративний штраф за вчинений адміністративний проступок. Крім вказаних вище випадків, коли певні категорії справ про адміністративні правопорушення віднесені на розгляд саме суду, сюди також можна додати порушення прав суб'єктами владних повноважень і надані адміністративним судам способи судового захисту цих прав.

У навчальних джерелах знаходимо різні підходи до «стадійності» у контексті правозастосування. Згідно однієї позиції – правозастосування загалом *може як розпочинати, так і завершувати реалізацію*, а також *здійснюватися одночасно з такими формами реалізації* норм права як дотримання, виконання, використання [13, с. 237]. Твердження, що судове застосування може розпочинати процес реалізації, на наш погляд, є дискусійним, адже звернення до суду відбувається як елемент *захисту* прав, коли вони кимось порушуються, не визнаються або оспорюються, отже до виникнення необхідності судового застосування мають бути наявні певні попередні дії, факти тощо. Така наша позиція стосується конкретно судового застосування, але її можна використовувати й для обґрунтування місця «застосування» серед форм реалізації будь-яких галузевих норм і щодо будь-яких інших суб'єктів застосування. Щодо застосування адміністративним судом та судами, які розглядають справи про адміністративні правопорушення, ситуації, коли воно є початком процесу реалізації норм права, на наш погляд, не можуть виникати. Адже, як вже зазначалось, в порядку адміністративного судочинства здійснюється вже *захист* відповідних прав, тобто дії для реалізації наданого права вже здійснювались суб'єктом і з якихось причин (найчастіше – з причин їх порушення суб'єктами владних повноважень) не були реалізовані та потребують втручання судової гілки влади. Тут слід зауважити, що, звертаючись за судовим захистом, особа має усвідомлювати необхідність доведення належності їй відповідних прав, а суду, відповідно, слід встановити, що відповідні права їй належать (див., наприклад, Постанову КАС ВС від 09.04.2021 р. у справі № 640/15677/19, в якій зазначається, що в контексті завдань адміністративного судочинства звернення до суду є способом захисту порушених прав, свобод або законних інтересів позивача; саме це є предметом судового захисту; правовий характер заінтересованості виявляється в тому, що рішення суду повинно мати правові наслідки для позивача [14, с. 36-37]. Що ж стосується адміністративно-деліктних проваджень за участю суду, остання (участь суду) також є продовженням певних відносин, які вже виникли (були порушені заборони) і потребують реакції держави. В обох випадках судове застосування не лише не розпочинає, але також й не завершує процес реалізації норм. Далі мають бути подальші дії з виконання судових рішень (добровільні або примусові). У зв'язку з цим можна визнати влучним зауваження Л.М. Кельман, що правозастосування не реалізує кінцевого результату, хоча й спрямоване на такий результат [2, с. 35], що застосування є *лише етапом реалізації права*, воно є досягненням проміжкової, а не кінцевої мети правореалізації [2, с. 32, с. 33]. О.С. Копитова вважає, що правозастосування (правозастосовна діяльність) є п'ятою стадією механізму правового регулювання після четвертої – реалізації права (здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків) [6, с. 114], отже ця авторка взагалі відмежовує поняття «реалізація» та «застосування» норм права. Стосовно судового правозастосування вказане чітко простежується у контексті наведеного нами вище. У зв'язку з чим слід підтримати тезу, про те, що правозастосовча діяльність є сукупністю дій, *що пов'язані* з реалізацією правових норм [2, с. 32, с. 33], щоправда, ми б дещо уточнили наведене формулювання – «що пов'язані з іншими формами реалізації правових норм», або – «що є продовженням інших форм реалізації правових норм у контексті захисту наданих прав та забезпечення виконання закріплених обов'язків»).

А загалом, як вже зазначалось, єдності думок щодо місця правозастосування у процесі реалізації норм права немає, позиції науковців охоплюють весь спектр можливих варіантів: від ототожнення, визнання першої однією зі стадій другої, обґрунтування повної самостійності застосування, поєднання у застосуванні всіх форм (ускладнена форма реалізації) тощо. Якщо виходити з розуміння «реалізації норм адміністративного права та процесу» як практичного втілення у життя положень, які ці норми закріплюють, далі, відповідно, має поставати питання про конкретні форми поведінки, через які ці положення втілюються. Це можуть бути як активні (вже класичні) форми реалізації – виконання, використання, так і пасивна (також вже класична) форма реалізації норм – додержання (інша варіація назви цієї форми реалізації норм права – дотримання). Тут не йдеться про стадії, адже стадії це певні етапи, а процес реалізації може вичерпуватись будь-якою з трьох вказаних форм. Інша справа, коли учасники самі не можуть здійснити свої права чи виконати свої обов'язки і необхідним стає «втручання» суду. Тоді судове застосування дійсно постає як друга

стадія (перша – це невдала (через перепони чи будь-які інші причини) спроба виконання, використання чи дотримання, друга – звернення до суду та, відповідно, дії останнього із судового застосування).

Ще одним аспектом, на який зауважують науковці, є те, що сам законодавець визначає, в яких випадках правозастосування є обов'язковою, а в яких – факультативною стадією; що зміст законів визначає випадки необхідності правозастосування і його межі [2, с. 35]. Щодо цього зазначимо, що у випадку скоєння правопорушення, за яке передбачена адміністративна відповідальність, а розгляд справ віднесено до компетенції суду, таке судове правозастосування теоретично є обов'язковим, якщо для його (судового правозастосування) здійснення є всі необхідні умови (зокрема, відома особа, яка скоїла правопорушення). У даному випадку особи, які наділені правом складати протоколи про адміністративні правопорушення (перелік у ст. 255 КУпАП), «звертаються до суду» (надсилають відповідні протоколи відповідно до вимог ст. 257 КУпАП) і, у кінцевому рахунку, суд, за умови доведеності вини правопорушника, накладає адміністративне стягнення. Щодо діяльності адміністративного суду, його правозастосовча діяльність, на наш погляд, не може бути визнана обов'язковою стадією з позиції ініціативи її початку. Так, у ч. 1 ст. 5 КАС України йдеться: *про право* кожного на звернення до адміністративного суду за захистом (ч. 1); *про можливість звернення* в інтересах інших осіб певними суб'єктами, які наділені таким правом (ч. 3). У ч. 2 ст. 9 КАС України – про обов'язкову правову підставу для розгляду адміністративних справ – позовну заяву. І лише при наявності такої підстави у процесі розгляду справи адміністративним судом йому надається право виходу за межі позовних вимог, але підстава (ініціатива звернення за захистом) вже має бути реалізована позивачем. Так само і з можливістю для суду з власної ініціативи виявляти та витребувати докази (ч. 4 ст. 9 – спочатку має бути підстава для розгляду – звернення, оформлене процесуальним документом (позовна заява).

Отже, застосування норм адміністративного права та процесу адміністративним судом та судами, до повноважень яких віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення, ніколи не є ані початковою, ані завершальною стадією з позиції ініціативи виникнення та остаточного вичерпання змісту відповідних правовідносин. Воно завжди є проміжковим етапом. Крім цього, воно є необов'язковим етапом реалізації норм, і не виникає без ініціативи іншого (крім суду) суб'єкта (винятком щодо необов'язковості є випадки притягнення до адміністративної відповідальності судами, адже у таких випадках це обов'язкова дія суду). Іншими словами, виникнення потреби судового правозастосування не завжди є обов'язковим, адже є закріплене право, яке може бути не реалізовано суб'єктами приватного права, натомість завжди має бути реалізовано з метою захисту прав держави, підтримання правопорядку, а також з урахуванням того, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України). Натомість, якщо вже є звернення до суду за захистом – його розгляд є обов'язковим для суду. Обов'язковим є й наявність певного результату такого розгляду – судового рішення адміністративного суду або постанови про притягнення до адміністративної відповідальності. Кінцевою метою судового застосування завжди є здійснений захист права однієї із сторін справи, що розглядалась судом. Тобто йдеться про задоволення певної потреби, яка належить якомусь іншому суб'єкту, а не суду як суб'єкту застосування. У цьому контексті, зважаючи, що стосовно правозастосовувачів загалом у всіх джерелах згадується їх незацікавленість у кінцевих результатах, дискусійним є момент, а чи дійсно суд, зважаючи, що він представляє одну з гілок державної влади, незацікавлений у кінцевому результаті, яким є поновлення прав, укріплення правопорядку загалом? Тобто можливо доцільно враховувати й опосередкований, так би мовити глобальний (у контексті забезпечення дії справедливості, права у державі) інтерес.

Висновки. Застосування норм адміністративного права та процесу адміністративним судом та судами, до повноважень яких віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення, завжди є проміжковим та не завжди є обов'язковим етапом реалізації норм права. Воно ніколи не виникає за ініціативою самого суду. На відміну від позиції більшості науковців, вбачаємо наявність певної опосередкованої зацікавленості суду в результатах своєї правозастосовчої діяльності, яка пов'язана зі статусом цього суб'єкта застосування (судова гілка державної влади, інтерес якої полягає у забезпеченні справедливості та захисті прав).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2016, 224 с.
2. Кельман Л.М. До питання про співвідношення понять правозастосовної діяльності та реалізації права: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Львівсько-*

го державного університету внутрішніх справ. 2017. № 4. С. 31–41.
3. Коломоєць Т.О. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України» : [навч. лекція] / Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков. Київ : Ін Юре, 2014. 240 с.
4. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України : [підручник] / Коломоєць Т.О., Лютіков П.С., Меліхова О.Ю. ; [за заг. ред. Т.О. Коломоєць]. [вид. 2, змін. і доп.]. Київ : Істина, 2012. 528 с.
5. Курс адміністративного права України : [підручник] / [Колпаков В.К., Кузьменко О.В., Пастух І.Д. та ін.] ; за ред. В.В. Коваленка. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
6. Копитова О.С. Теоретико-правові засади судового правозастосування : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021, 524 с.
7. Бобрешов Є.Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011, 20 с.
8. Молодецький Р.А. Судове правозастосування як особливий вид правореалізації (в аспекті тлумачення договору). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 233–240.
9. Мельничук С.М. Поняття судового правозастосування як правової форми здійснення функцій держави. *Право і Безпека*. 2015. 3(58). С. 42–46.
10. Кравченко М.Г. Застосування норм права: мета, стадії, система вимог до правозастосовчого акту. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 31–35.
11. Лук'янова Г.Ю., Серкевич І.Р. Застосування норм адміністративного права та механізм їх реалізації: теорія та практика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2019. № 24. С. 115–121.
12. Болокан І.В. Теорія реалізації норм адміністративного права : монографія. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 560 с.
13. Загальна теорія права. Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
14. Збірник постатейних матеріалів до Кодексу адміністративного судочинства України: 2018-2021 роки. Верховний Суд. 2022. 442 с. URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/63f/e2f/db7/63fe2fdb7d563037152357.pdf?fbclid=IwAR1RriOcJ0i2QsK1AsWHq6ZnTtgUGQp6TuoJf-FUGZ9-cleKZXlnkNS4O2c (дата звернення: 21.12.2023).
15. Рогач О.Я., Бєлов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
16. Легеза Є.О., Бєлов Д.М., Деякі особливості правового регулювання статусу Державної служби фінансового моніторингу України. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 73(5). 2022. С. 51–56.
17. Бєлов Д.М., Легеза Є.О. Форми та методи правового регулювання захисту прав споживачів щодо поводження з відходами на державному рівні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2024. С. 105–109.

УДК 342.97:35.07.08(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.55

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОПТИМІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Єсімов С.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9327-0071

Єсімов С.С. Методологічні підходи до оптимізації адміністративних послуг в Україні.

У статті на підставі комплексного аналізу розглянуто методологічні підходи до оптимізації адміністративних послуг в Україні. Актуальність теми зумовлена реалізацією концепції сервісної правової держави де ефективна організація надання адміністративних послуг входить до кола фундаментальних проблем функціонування суспільства та держави. Об'єктом дослідження є система надання адміністративних послуг. Предметом дослідження є методологічні положення щодо формування та розвитку організації надання адміністративних послуг. Багатогранність проблеми зумовила необхідність комплексного використання системного підходу до предметної галузі, що вивчається. Використовувалися загальнонаукові та специфічні методи пізнання – аналіз і синтез, індукція та дедукція, порівняльний аналіз, узагальнення, систематизація, історико-логічний метод і інші. Адміністративні послуги визначаються як блага, надання яких ініційовано при взаємодії держави з громадянським суспільством і бізнесом та делеговано державі. Засобом систематизації організації та надання послуг виступила класифікація. Результатом систематизації адміністративних послуг стає побудова класифікаційної системи послуг як соціально-економічного явища, тобто. приведення сукупності адміністративних послуг до певної ієрархічної єдності у функціональних цілях. Відповідно до такого варіанта визначення ключовими властивостями при ідентифікації адміністративних послуг як публічних є: пов'язаність з виконанням державних функцій; безпосередня між секторна взаємодія. Методологія дослідження оптимізації адміністративних послуг ґрунтується на суб'єктно-орієнтованого підходу. Базисом нормативної складової методології організації надання послуг є чинник суб'єктності, який визначається за критеріями. Перший критерій передбачає послідовне подолання суб'єкт-об'єктної орієнтації на суб'єкт-полісуб'єктну. Другий критерій передбачає зміну домінанти внутрішньої орієнтації на зовнішню. Третій критерій характеризується за допомогою необхідності персоналізації та індивідуалізації взаємодії. Четвертий критерій заснований на домінанті розвитку всіх суб'єктів сервісної діяльності.

Ключові слова: методологія, стандарт, інформаційна карта, технологічна карта, фізичні та юридичні особи, органи публічної влади.

Yesimov S.S. Methodological approaches to the optimization of administrative services in Ukraine.

Methodological approaches to the optimization of administrative services in Ukraine are considered in the article based on a comprehensive analysis. The topicality of the topic is due to the implementation of the concept of a service legal state, where the effective organization of the provision of administrative services is one of the fundamental problems of the functioning of society and the state. The object of the research is the system of providing administrative services. The subject of the study is the methodological provisions on the formation and development of the organization of administrative services. The multifaceted nature of the problem necessitated the complex use of a systemic approach to the subject area being studied. General scientific and specific methods of cognition were used - analysis and synthesis, induction and deduction, comparative analysis, generalization, systematization, historical-logical method and others. Administrative services are defined as goods, the provision of which is initiated by the interaction of the state with civil society and business and delegated to the state. A means of systematization of the organization and provision of services was classification. The result of the systematization of administrative services is the construction of a classification system of services as a socio-economic phenomenon, i.e. bringing the totality of administrative services to a certain hierarchical unity for functional purposes. According to this version of the definition, the key properties when identifying administrative services as public are: connection with the performance of state functions; direct inter-

sectoral interaction. The research methodology for optimization of administrative services is based on a subject-oriented approach. The basis of the normative component of the methodology of the organization of service provision is the subjectivity factor, which is determined by criteria. The first criterion involves successive overcoming of the subject-object orientation to the subject-poly subject orientation. The second criterion involves changing the dominant internal orientation to external. The third criterion is characterized by the need for personalization and individualization of interaction. The fourth criterion is based on the dominant development of all subjects of service activity.

Key words: methodology, standard, information map, technological map, physical and legal entities, public authorities.

Постановка проблеми. У процесі оптимізації системи надання адміністративних послуг у контексті реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації мережі та функціонування центрів надання адміністративних послуг та удосконалення доступу до адміністративних послуг, які надаються в електронній формі» досягнуто певного поступу у напрямі модернізації системи надання послуг, що відповідає концепції сервісної правової держави [1].

Започатковані реформи соціально орієнтовані, основне завдання підвищення якості та доступності послуг, вирівнювання прав різних груп населення на отримання послуг незалежно від місця отримання. Підсумком реформування стали інституційні зміни щодо надання послуг на новій організаційній та правовій базі. Створено постійно діючий організаційний механізм розвитку системи надання послуг, що представляє систему політичних, адміністративних, консультативно-дорадчих, експертних, робочих органів. Водночас Закони України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» і «Про цифровий контент та цифрові послуги» ставлять питання про оптимізацію надання публічних послуг [2; 3].

Стан опрацювання проблематики. Питання методології оптимізації адміністративних послуг досліджувалися у працях: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, Н.П. Бортник, П.В. Діхтієвського, І.С. Гриценка, Р.А. Калюжного, М.В. Коваліва, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, В.І. Курила, Є.В. Курінного, Р.С. Мельника, О.І. Остапенка, В.О. Шамрая, Ю.С. Шемчушенка та інших вчених. Переведення адміністративних послуг у цифровий формат вимагає проведення теоретико-правових досліджень.

Метою статті є дослідження методологічних підходів до оптимізації адміністративних послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. Підвищення ефективності виконання державних функцій та використання нових інформаційних і комунікаційних технологій мають значення для реформи державної служби. Головними напрямами є застосування нових методів управління щодо надання послуг та впровадження у процес надання послуг інформаційних технологій. Застосування електронної форми технологічних і інформаційних карт адміністративної послуги дозволить контролювати якість наданих послуг і результативність функціонування органів публічної влади, що значно підвищить прозорість процесів надання послуг, зробить ефективними та орієнтованими на споживачів.

Оптимізація адміністративних послуг в Україні ґрунтується на кількох методологічних підходах. Перший підхід належить до класифікації всіх видів послуг, які мали місце у практиці діяльності публічної органів влади. Послуги можна класифікувати на: виражені потреби (необхідні) послуги: законні, обов'язкові для виконавців; послуги, що реалізуються.

Послуги, необхідні одержувача, можна розділити на три класи послуг: необхідні для одержувачів та послуги, що реалізуються; законно необхідні, але з реалізовані послуги; необхідні, але не надані.

Послуги, закріплені в нормативно-правових актах, можна розділити на три класи послуг: законно необхідні, але нереалізовані послуги; надлишкові послуги згідно із законом; непотрібні (зайві) послуги згідно із законом.

Фактичні послуги постачальників складається з трьох класів послуг: необхідні для одержувачів та послуги, що реалізуються; законні, але непотрібні споживачам; не законні та непотрібні споживачам. Існують послуги, які: споживачам необхідні, але не мають виконавців послуг; обов'язкові згідно із законом, але відсутні виконавці послуг; пропонуються, але в споживачів послуг у них немає потреби (такі є нав'язаними). Нав'язані платні послуги, особливо якщо вони надаються з використанням адміністративних ресурсів, мають бути скасовані. Причиною їхнього існування часто є рентоорієнтована поведінка суб'єктів, які надають такі послуги. Суспільство зацікавлене у тому, щоб унеможливити надлишкові обов'язкові послуги, шляхом переведення до класу необов'язкових або ліквідувати.

Другий методичний підхід до оптимізації адміністративних послуг полягає у виборі критеріїв, за якими приймалося рішення про віднесен-

ня до категорії послуг. Критерії вироблялися, з наступних принципів: людина та її інтереси у отриманні послуг; зниження впливу рентоорієнтованості виконавців послуг; орієнтація на зближення необхідних, законних і реалізованих (реальних) послуг.

Наукові дослідження щодо надання адміністративних послуг у країнах Європейського Союзу дали можливість виділити сім критеріїв: наявність запиту від фізичних та юридичних осіб на отримання відповідної послуги; наявність встановленої законодавством України компетенції державного органу або органу місцевого самоврядування надавати цю послугу та зобов'язань, що випливають із Конституції України та нормативно-правових актів України; надання відповідної послуги лише даним державним органом або органом місцевого самоврядування; цілісність послуги, що безпосередньо пов'язана з даним державним органом або органом місцевого самоврядування; можливість стандартизації послуги; надання послуги, яка має прибутковий характер і спрямована на поповнення спеціальних коштів державного органу або органу місцевого самоврядування, вивчення можливості передачі її на аутсорсинг (виконання такої функції передається до недержавного сектора) [4; 5].

У разі встановлення можливості передачі послуги на аутсорсинг у повному обсязі, вона виключається з переліку.

Третій методичний підхід до оптимізації адміністративних послуг полягає у виробленні критеріїв визначення платності послуг споживачам. Критерії вироблялися з принципів: послуги, реалізують конституційні права громадян, повинні бути безплатними; послуги, які забезпечують сприяння фізичним та юридичним особам у реалізації законних обов'язків, мають бути безкоштовними; послуги, що реалізують законні інтереси фізичних та юридичних осіб, можуть надаватися на платній основі; вартість адміністративної послуги не може перевищувати нормативних витрат на виробництво та надання.

У науковій літературі виділяють п'ять критеріїв визначення платності послуг споживачам: отримання адміністративної послуги надає споживачеві право займатися у подальшому діяльністю з отримання прибутку; отримання адміністративної послуги надає споживачеві право на володіння (управління) об'єктами та предметами підвищеної небезпеки для суспільства; послуга надається повторно одному споживачеві за умови, якщо ця послуга раніше надавалася безкоштовно; надання адміністративної послуги здійснюється понад встановлені стандартні вимоги до адміністративної послуги; надання адміністративної послуги не торкається зобов'язань держави, визначених Конституцією України [6, с. 52].

Четвертий методичний підхід до оптимізації адміністративних послуг полягає у розподілі процесу надання адміністративних послуг в установі виконавцем послуг на дві пов'язані частини: фронт-офіс та бек-офіс. Перша частина, фронт-офіс, пов'язана з процесами та діями взаємодії споживачів адміністративних послуг з виконавцем послуги, має відношення до безпосереднього надання послуги. Це видимий бік діяльності виконавця послуги, яка доступна всім споживачам. Практично, фронт-офіс включає не тільки місце або зону приміщення установи-виконавця адміністративної послуги, де споживачі послуг подають звернення, їх реєструють та отримують послугу, але місце, де вони мають доступ до опису порядку та умов отримання послуг, результату послуги, форм і зразків документів, довідкової інформації.

Друга частина, бек-офіс, має відношення до внутрішніх робочих процесів в установі-виконавця послуг. Ця частина процесу надання адміністративної послуги практично недоступна, закрита для споживачів послуг. Бек-офіс становлять підрозділи установи-виконавця послуг, які безпосередньо беруть участь у підготовці послуги, зовнішні організації, що приймають участь у наданні послуги, сукупність нормативних, методичних, інструктивних документів, які регламентують процес надання послуги.

Ці дві сторони процесу надання адміністративних послуг відображаються у розробці стандартів та інформаційних і технологічних карт кожної адміністративної послуги.

П'ятий методичний підхід до оптимізації адміністративних послуг полягає у створенні відкритого та постійно діючого організаційного механізму роботи із системою адміністративних послуг. Він представляє систему різних політичних, адміністративних, консультативно-дорадчих і експертних організацій, об'єднаних узгодженими процедурами діяльності.

Шостий методичний підхід полягає у включенні у процесі оптимізації адміністративних послуг одержувачів адміністративних послуг як ключових суб'єктів. Це забезпечується участю представників інститутів громадянського суспільства та бізнесу у роботі різних комісій, участю у публічному обговоренні проектів документів оптимізації адміністративних послуг, розміщенням їх на веб-сайтах адміністративних органів, а також висвітленням цього процесу у засобах масової інформації.

Ці підходи дозволяють досягти оптимізації системи адміністративних послуг. Організаційний механізм оптимізації включає підготовку реєстру адміністративних послуг. Первинну інвентаризацію адміністративних послуг здійснюють відомчі робочі комісії, утворені рішеннями керівників адміністративних органів, з обов'язковим

включенням до складу представників громадянської та бізнес-спільнот. Ця робота проводилася відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг» [7].

Весь процес проведення первинної інвентаризації адміністративних послуг та формування відомчого переліку адміністративних послуг можна поділити на п'ять етапів: проведення попереднього збору та аналізу нормативно-правових документів, що регламентують діяльність публічних органів влади. На основі вивчення та аналізу переліку документів формується первинний список адміністративних послуг; проведення оптимізації надання кожної адміністративної послуги: за процедурами з метою спрощення; за відомствами з метою можливості виключення із процедури; проведення аналізу кожної адміністративної послуги на відповідність семи критеріям, за якими приймалося рішення про віднесення до категорії послуг; визначення обґрунтувань для безкоштовності та платності адміністративних послуг; формування проекту відомчого переліку адміністративних послуг та погодження з державними органами щодо усунення дублювання.

Формування єдиного систематизованого реєстру (переліку) адміністративних послуг відбувалося відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Питання Єдиного державного веб-порталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг» [8].

Ініціативу щодо внесення змін до реєстрів адміністративних послуг мають уповноважені органи, державні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, комунальні установи та громадські організації. Ініціатори внесення змін звертаються із запитом про внесення змін до реєстрів адміністративних послуг до уповноваженого органу, а уповноважений орган на підставі запиту ініціює внесення змін до реєстрів адміністративних послуг або дає мотивовану відмову. Відмова на адресу громадських організацій може бути оскаржена у порядку, визначеному законодавством України.

Стандарти адміністративних послуг. Стандарт адміністративної послуги представляє систематизований набір вимог, що затверджуються Кабінетом Міністрів України, які пред'являються до адміністративної послуги та визначають процедури взаємодії виконавців адміністративної послуги із споживачами послуг. Враховуючи, що це головний документ фронт-офісу для виконавця послуги, стандарт адміністративної послуги обов'язково має містити інформацію, яка необхідна споживачам.

Після ряду експертних обговорень проекту стандарту було вироблено перелік відомостей, які повинні містити стандарти адміністративних послуг. Відомості поділені на чотири розділи. У першому розділі зазначаються такі дані послуги: найменування послуги; повне найменування органу, який надає послугу; отримувачі послуг; правові підстави отримання послуги; кінцевий результат послуги, що надається; умови надання послуги; термін надання послуги.

У другому розділі описуються: інформування про послуги; способи розповсюдження інформації про послугу. Третій розділ регламентує обслуговування та надання послуги, спілкування з відвідувачами; способи забезпечення конфіденційності; перелік необхідних документів та/або дій з боку споживача послуги; вартість платної послуги; параметри якості послуги; надання послуг у електронному форматі. Четвертий розділ регулює питання: відмова у наданні адміністративної послуги; порядок оскарження.

Ця структура проекту стандарту була покладена в основу Вимоги до підготовки технологічної картки адміністративної послуги та типових інформаційних карток адміністративних послуг [9]. Одночасно було запропоновано Єдині вимоги (стандарт) щодо якості обслуговування відвідувачів центрів надання адміністративних послуг – організаційно-інструктивні та частково методичні матеріали [10].

Інформаційні та технологічні карти адміністративних послуг. Технологічна карта представляє документ організації, що надає послугу, затверджений у встановленому порядку. Він містить опис дій щодо виробництва та надання послуги. Як основний документ бек-офісу, має на меті не тільки опис існуючих процесів з надання послуги, але й виявлення та закріплення можливостей оптимізації надання на користь споживача послуги, у тому числі скорочення витрат часу на надання послуги, матеріальних, фінансових та людських ресурсів. Експертами було запропоновано послідовність дій з розробки технологічних карт надання адміністративних послуг.

При розробці технологічних карт надання адміністративних послуг державний орган зобов'язаний забезпечити: усунення надлишкових адміністративних процедур; спрощення дій та адміністративних процедур, включаючи зменшення строків їх виконання; надання інформації про дії та про адміністративні процедури фізичним та юридичним особам; можливість встановлення персональної відповідальності посадових осіб за дотримання вимог інформаційних і технологічних карт щодо кожної дії чи адміністративної процедури при виконанні адміністративної функції чи наданні адміністративної послуги.

В умовах розвитку економічних і політичних перетворень зв'язаних з реалізацією Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Єв-

ропейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, спостерігаються суттєві зміни у сфері адміністративних послуг. Державні органи у відповідь на очікування фізичних і юридичних осіб у отриманні якісних і оперативних послуг прагнуть удосконалити діяльність, використовуючи нові технології та різні рішення, які спрощують управління взаємовідносинами та доступ до інформації. Інформатизація стає важливою складовою оптимізації процесів усередині державних структур, граючи особливу роль у системі надання послуг у відповідності Національної економічної стратегії на період до 2030 року [11].

Висновки. Оптимізація адміністративних послуг в Україні характеризується сукупністю керованих параметрів, що призводять до зміни стратегії розвитку, а отже, організаційних форм і методів управління. Особливе значення у розвиток сфери послуг мають інновації, що створюють конкурентні переваги за допомогою надання нових послуг або задоволення існуючих споживачів послугами підвищеної якості. Методологія оптимізації її розробка, послідовність основних етапів і процедур, логіка взаємозв'язку завдань, визначається тією принциповою особливістю, що об'єктом вирішення є неструктуровані проблеми. Формування методологічних підходів до оптимізації адміністративних послуг є динамічним процесом, під час якого йде постійне уточнення об'єкта дослідження: від опису проблеми до здійснення конкретних управлінських впливів. Між методологічними підходами оптимізації адміністративних послуг існує органічний зв'язок, який дозволяє модифікувати форми з позиції оптимізації поєднання основних методів державного регулювання (прямих та непрямих), що сприяє розвитку сфери послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 984_011#Text.
2. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг: Закон України від 15.07.2021 р. № 1689-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/card/1689-20.
3. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10.08.2023 р. № 3321-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації мережі та функціонування центрів надання адміністративних послуг та удосконалення доступу до адміністративних послуг, які надаються в електронній формі: Закон України від 03.11.2020 р. № 943-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-20#Text.
5. Чечель А.О., Омельянович Р.А. Державне управління у сфері надання адміністративних послуг: європейський досвід. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 279–284.
6. Сидоренко, Н.О., Шкурат І.В. Іноземний досвід у сфері надання адміністративних послуг. *Публічне урядування*. 2021. № 2 (27). С. 48–55.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг: Закон України від 10.12.2015р. № 888-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/888-19#Text.
8. Питання Єдиного державного веб-порталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1137. URL. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1137-2019-% D0%BF#Text.
9. Про затвердження вимог до підготовки технологічної картки адміністративної послуги: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2013 р. № 44. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2013-%D0%BF#Text.
10. Єдині вимоги (стандарт) до якості обслуговування відвідувачів центрів надання адміністративних послуг. Київ, 2017. 44 с. URL. https://cnap.in.ua/wp-content/uploads/2017/05/%D0%84%D0%94%D0%98%D0%9D%D0%86%D0%92%D0%98%D0%9C%D0%9E%D0%93%D0%98-1.pdf.
11. Про схвалення Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25.

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.56

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ НАГЛЯДОВОЇ ПРОБАЦІЇ

Железняк О.С.,
ад'юнкт кафедри адміністративного, цивільного та господарського права і процесу юридичного факультету, Пенітенціарна академія України

Железняк О.С. Зарубіжний досвід реалізації наглядової пробації.

У статті автором досліджено досвід багатьох держав у реалізації наглядової пробації, включаючи аналіз етапів початкового зародження цього інституту та його подальшого розвитку і трансформації, зміну підходів до загальної концепції наглядової пробації та її мети. Крім того, автором надано характеристику особливостей сучасної практики реалізації наглядової пробації як невід'ємної складової систем кримінального правосуддя у низці країн з огляду на відмінності, обумовлені власними правовими традиціями, історичним досвідом та потребами кожної із держав.

Також у статті звертається увага на існуючі підходи до впровадження реабілітаційних та виправних програм, наведено найпоширеніші у практиці інших держав кримінально-правові заходи, не пов'язані з ізоляцією правопорушників від суспільства.

За результатами здійсненого аналізу автором обґрунтовано думку про доцільність запровадження в Україні більш прогресивної системи наглядової пробації, яка відповідала б сучасним вимогам, адже міжнародна практика свідчить, що запровадження служби пробації є важливим фактором, який позитивно впливає на суспільство. Зазначається, що ефективною складовою служб наглядової пробації є програми з відновного правосуддя: це й виховний вплив на правопорушника, і профілактика вчинення повторних правопорушень, і сприяння соціальній адаптації та реінтеграції правопорушників у суспільство. Враховуючи вищевикладене, автор вважає за необхідне запровадити деякі моделі й конкретні методики пробації в окремих регіонах України.

В статті також наголошується на тому, що для практичного застосування переваг кожної закордонної системи пробації та реалізації її окремих методів в українській системі пробації необхідно комплексно та ґрунтовно розглянути, зокрема межі й узгодженість кримінальної політики та рівня гуманізації пенітенціарної політики; можливість та необхідність декриміналізації кримінальних діянь; єдність судової практики щодо призначення покарання стосовно неповнолітніх; узгодженість способів застосування пробації в зарубіжних країнах із особливостями застосування альтернативних позбавленню волі способів призначення покарань, що безумовно, є наразі актуальним напрямом для подальших наукових розвідок.

Ключовіі слова: наглядова пробація, зарубіжний досвід, кримінально-правові заходи, не пов'язані з ізоляцією правопорушників.

Zheleznyak O.S. Foreign experience in the implementation of supervised probation.

In the article the author analyzes the experience of many other countries in the field of implementing supervised probation, including the consideration of the initial stages of this institution and its further development and transformation, and changes in approaches to the general concept of supervised probation and its purpose. In addition, the author describes the peculiarities of the current practice of supervised probation as an integral part of criminal justice systems in several countries, taking into account the differences caused by their own legal traditions, historical experience and needs of each country.

The article also draws attention to the current approaches to the implementation of rehabilitation and correctional programs, and provides the most common criminal law measures in the practice of other states which do not involve isolation of offenders from society.

Based on the results of the analysis, the author substantiates the opinion that it is expedient to introduce a more progressive system of supervised probation in Ukraine which would meet modern requirements, since international practice shows that the introduction of probation is an important factor which has a positive impact on society. It is noticed that restorative justice programs are an effective component of supervised probation services: this includes educational influence on the offender, prevention of repeat offenses, and promotion of social adaptation and reintegration of offenders into society. Given the above, the author considers some models and specific methods of probation as necessary to be introduced in certain regions of Ukraine.

The article also emphasizes that for the practical application of the advantages of each foreign probation system and the implementation of its individual methods in the Ukrainian probation system, it is necessary to comprehensively and thoroughly consider, in particular, the limits and coherence of criminal policy and the level of humanization of penitentiary policy; the possibility and necessity of decriminalization of criminal acts; the unity of judicial practice regarding the sentencing of minors; the coherence of the methods of probation application in foreign countries with the peculiarities of detention.

Key words: supervised probation, foreign experience, criminal legal measures not related to the isolation of offenders.

Постановка проблеми. Вивчення практики реалізації наглядової пробації в інших країнах дозволяє виявити переваги та недоліки законодавства інших країн та на цій основі визначити напрями подальшого розвитку національної моделі наглядової пробації. Водночас, запозичуючи зарубіжний досвід, необхідно не лише вирішувати проблеми імплементації тих чи інших правових норм, а й адаптувати необхідні та ефективні методи та інструменти інших країн в Україні. Тож актуальним наразі є вивчення зарубіжного досвіду реалізації наглядової пробації, аналіз відповідного правового регулювання інших країн та з'ясування особливостей концепції наглядової пробації у кожній із них, що слугуватиме поглибленню наявних теоретико-практичних напрацювань у цій сфері та пошуку шляхів удосконалення національної практики.

Мета дослідження. Метою даної наукової розвідки є вивчення зарубіжного досвіду реалізації наглядової пробації, здійснення порівняльного аналізу відповідної практики інших держав та України з метою формулювання пропозицій щодо удосконалення відповідного національного законодавства та шляхів впровадження позитивних надбань інших країн у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питанням особливостей виникнення, становлення та розвитку інституту пробації в Україні, діяльності органів пробації тощо присвячено чимало наукових праць як з точки зору теоретичних досліджень сутності цього інституту, так і з огляду на сучасну практику його реалізації [1, 2, 3, 4, 5]. Втім досить актуальним та цікавим залишається питання подальшого вивчення зарубіжного досвіду реалізації наглядової пробації, виявлення та аналізу як позитивних напрацювань у цій сфері, так і недоліків та викликів, що стане в нагоді при формуванні шляхів подальшого розвитку національної системи пробації у її наближенні до міжнародно визнаних стандартів та вдосконалення відповідного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, варто згадати, що історія пробації за кордоном насичена подіями та змінами у поглядах на природу пробації та її форму. Найперша система пробації була запроваджена на початку 19 століття у Великій Британії, США, Нідерландах, Данії тощо. Створення та поширення пробації обговорювалося на Перших Міжнародних пенітенціарних конгресах у Лондоні (1872) та Римі (1885), Конгресі Союзу міжнародного права в Брюсселіі (1889) та Четвертому Міжнародному пенітенціарному конгресі, що відбувся в Санкт-Петербурзі в 1890 році.

Перші згадки про пробацію як національну систему британського кримінального права з'явилися на початку 19 століття, а в США, Великобританії, Німеччині, Франції, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Японії, Бельгії та Нідерландах наприкінці 20 століття [6, с. 94]. Проте існують різні точки зору щодо пріоритетності запровадження пробації у Великобританії чи США. За словами А. Піонтковського, інститут пробації був заснований у Північній Америці в 1869 році [7, с. 71–78], а Фон Ліст вважає, що умовне засудження виникло у Франції, а тюремний реформатор Беранже першим запропонував умовне засудження.

За час свого існування пробація зазнала чимало принципових трансформацій. Якщо на ранніх етапах свого розвитку (приблизно до 1935 р.) вважалося, що вона обмежується спостереженням за засудженими, то ототожнення пробації із загальним спостереженням значно зменшилося напередодні та після Другої світової війни. На початку 70-х років система пробації почала розглядатися як один із інструментів, який сприяв певному успіху у зниженні рецидивної злочинності.

У 2005 році вчені А. ван Калмтаут, Дж. Робертс, С. Віндінг провели дослідження, основною метою якого було вивчення особливостей служб пробації та підготовки офіцерів пробації в країнах-кандидатах на членство в ЄС. Фактично ці науковці узагальнили вимоги до служби пробації та визначили загальні вимоги до її персоналу, деякі з яких дублювали вимоги, встановлені Європейською Комісією. Науковці зазначили, що, окрім офіційних та стратегічних завдань, важливим стало чітке визначення етичних принципів та правил, за якими працюють служби пробації. Зазначені вчені вказують універсальні, на їхню думку, принципи для служб пробації: повага до недоторканості приватного життя клієнта пробації; відкритість; відповідальність; повага до незалежності клієнта; добровільність; реалізм; помірність втручання; принцип вчасного втручання; принцип послідовності втручання; готовність співпрацювати з іншими організаціями; прозорість; мотивація.

У 1951 році Економічна і соціальна рада Організації Об'єднаних Націй висловила підтримку максимальному поширенню умовного засудження в правовій площині світу в країнах з різними рівнями соціально-економічного розвитку та культурою пенітенціарної практики, і вже в 1981 році Європейська організація пробації (EPO) був створений для професіоналізму в просуванні та поширенні досвіду роботи та розробок у сфері пробації в європейських країнах та у сфері пробації на національному та європейському рівнях [8]. З 1981 року Організація Об'єднаних Націй і Рада Європи прийняли резолюції, спрямовані на розширення альтернатив ув'язненню. Основними з них є: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 45/110 про Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Рекомендація № R (92) 16 Комітету міністрів державам-членам про європейські правила щодо застосування громадських санкцій та заходів. Загалом у ході діяльності цих інституцій було прийнято близько 20 резолюцій, спрямованих на розвиток альтернатив ув'язненню в державах-членах ООН чи Ради Європи [8, 9].

Невід'ємною частиною виконання завдань пробації є соціальний супровід суб'єктів пробації, реалізація системи реабілітаційних та виправних програм, заходи постпенітенціарного догляду та соціальний захист колишніх ув'язнених. Оскільки суб'єкт пробації залишається в суспільстві, він має можливість використовувати всі наявні в суспільстві ресурси для досягнення своїх цілей ресоціалізації. Тому соціально-виховна робота служби пробації є одним із пріоритетних напрямків професійної діяльності її співробітників.

Цікавим є досвід підготовки фахівців до соціально-виховної роботи з неповнолітніми в США та Швеції. Ці країни мають багаторічний досвід функціонування служби пробації, а також потужні школи соціальної роботи. Так, одним з основних факторів для досягнення ефекту виправлення визначено вивчення особистості злочинця. Особливості підготовки працівників для ювенальної системи США (судді, адвокати, прокурори, поліцейські, пенітенціарний персонал, офіцери пробації, соціальні працівники) полягають у висуненні до кандидатів на посади таких спеціальних вимог, що забезпечують професійний підхід до справ неповнолітніх. До основних вимог належать такі: спеціальна освіта в галузі соціальної роботи, психології, педагогіки, юриспруденції; наявність життєвого та практичного досвіду виховної роботи; регулярне відвідування курсів підвищення кваліфікації; суворий конкурсний відбір.

Спільною метою пробаційних програм є досягнення позитивних змін у поведінці суб'єкта пробації. Реалізація пробаційної програми передбачає: складання графіка, відвідування занять, дотримання певних правил поведінки, складання оцінки результатів і висновку про виконання пробаційної програми.

Важливо також зазначити, що утримання системи пробації є позитивним аспектом для держави, оскільки з економічного погляду це є менш затратним, ніж витрати на утримання місць позбавлення волі (витрати на утримання установ, ув'язнених, чисельний персонал). Наприклад, у Швеції, Фінляндії, Естонії та Румунії витрати на одного ув'язненого перевищують більш ніж у десять разів витрати на організацію пробації щодо однієї особи. У європейських країнах співвідношення правопорушників у місцях позбавлення волі до правопорушників, які перебувають під пробацією, становить один до трьох [10, с. 139].

Як свідчить аналіз джерел, що висвітлюють системи пробаціїі зарубіжних країн [11; 12], кожна держава вирішує це питання, ґрунтуючись на власних традиціях та існуючих можливостях. Різною є відомча приналежність служби пробації. Наприклад, у Великій Британії, Данії, Японії, Фінляндії, Норвегії, Латвії, Чехії, Естонії служба пробації контролюється Міністерством юстиції; у США, Німеччині, Угорщині – судовою владою; Нідерландах – прокуратурою; у Швеції – тюремним відомством; у Сінгапурі служба пробації контролюється Міністерством розвитку громад і спорту.

Для прикладу, Кримінальний кодекс Швейцарії передбачає умовне покарання, якщо строк покарання не перевищує 18 місяців. Передумовою призначення такого покарання є визначення судом невчинення засудженим у майбутньому іншого злочину та за згодою сторін відшкодування завданих збитків. Управління ж умовами виконання пробації належить до повноважень місцевої в'язниці та адміністрації пробації.

Норвезька система підготовки персоналу пробації подібна до швейцарської системи, при цьому навчання здійснюється персоналом академії (KRUS). Академія KRUS є частиною Центрального управління виправної служби Норвегії. Його місія полягає в тому, щоб забезпечити дворічне спеціалізоване навчання, безперервну освіту та навчання, а також дослідження для офіцерів пенітенціарних установ і офіцерів пробації. Сьогодніі Академія KRUS бере активну участь у створенні та розвитку дистанційної освіти, яка є надзвичайно актуальною для умов глобального процесу [9]. Норвезька служба пробації здійснює наступні основні види діяльності: громадські роботи, нагляд за умовно-достроковими правопорушниками, реалізація програми DUI (програма реабілітації наркоманів), нагляд і контроль за домашнім арештом, підготовка досудових звітів.

Головне завдання Служби пробації Естонії – зробити суспільство безпечнішим, використовуючи альтернативи ув'язненню. Така місія сформульована на передумові, що якщо, окрім нагляду, можна зробити роботу, щоб змінити злочинну поведінку правопорушника. Тому робота служби пробації в Естонії складається з двох частин – супервізії та сприяння соціальній адаптації. Ці підходи допомагають зменшити рецидив злочинності, тим самим покращуючи громадську безпеку [13].

Пробація в Угорщині має довгу історію з цілями моніторингу та підтримки в 1970-х і 80-х роках. Виправна служба для неповнолітніх і виправна служба для дорослих діють незалежно одна від одної, причому перша є частиною системи захисту дітей, а виправна служба для дорослих – частиною системи кримінальної юстиції.

У Румунії служба пробації підпорядковується Міністерству юстиції. Згідно з румунським законодавством, Служба пробації відповідає не лише за вироки, не пов'язані з позбавленням волі, а й надає психологічну допомогу жертвам злочинів. Діяльність з пробації в Румунії координується на національному рівні спеціалізованим підрозділом при Міністерстві юстиції. Департамент пробації не є самостійним відомством і всю його роботу координує Міністерство юстиції.

У Данії служба в'язниць і пробації підпорядкована Міністерству юстиції. У складі Департаменту функціонує Департамент пенітенціарної служби та пробації на чолі з Генеральним директором. Інноваційний проект служби пробації в Данії викликав певний інтерес у українських правоохоронних органів. Суть цієї розробки полягає у підвищенні якості роботи шляхом ефективного розподілу ресурсів служби пробації. Служба пробації контролює кількість і якість інформації про кожного суб'єкта пробації, а клієнтські файли зберігаються в системному каталозі, до якого мають доступ працівники Департаменту пенітенціарної служби та Департаменту пробації для оперативного моніторингу процесу пробації.

У Франції існує два окремих інститути: відстрочка виконання покарання та відстрочка призначення покарання, які регулюються чинним кримінальним кодексом Франції. У всіх цих випадках закон зобов'язує роботу спеціальних адвокатів з пробації [11, с. 86].

У Фінляндії за службу пробації відповідає Міністерство юстиції. Стратегічне управління службою здійснює Департамент кримінальної політики Міністерства юстиції. Служба пробації разом із службою в'язниць є частиною агентства кримінального правосуддя. Відділ служби пробації здійснює діяльність щодо виконання альтернативних видів покарання, зокрема громадських робіт, спеціальних покарань для неповнолітніх, нагляду за неповнолітніми, засудженими до умовного позбавлення волі, нагляду за особами, звільненими після відбуття покарання. У Фінляндії переважна більшість ув'язнених мають право на умовно-дострокове звільнення. Правопорушники користуються цим правом у 99% випадків.

Служба тюрем та служба пробації Швеції, а також поліція, прокуратура та судові органи підпорядковуються Міністерству юстиції. Служба складається з головних офісів, транспортних служб, Національної комісії з умовно-дострокового звільнення, Ради пробації, навчальних центрів і регіональних офісів, які включають в'язниці, центри ув'язнення та офіси пробації.

Створена в 2008 р. в Республіці Молдова служба пробації [8] має традиційні функції, що обмежують її діяльність з умовно засудженими та умовно-достроково звільненими громадянами. У 2010 р. Постановою Уряду Республіки Молдова № 827 законодавчо сформульовано організаційні структури органів пробації.

Варто також звернути увагу, що до найпоширеніших у практиці інших держав кримінально-правових заходів, не пов'язаних з ізоляцією правопорушників від суспільства, відносяться: штраф, грошова санкція, яка може бути накладена як індивідуальне покарання, та як умова пробації, при цьому досягаються такі цілі: економічно покарати правопорушника та скоротити судові витрати (Австрія, Бельгія, Угорщина, Польща, Німеччина, Фінляндія) [8]; відшкодування (компенсація) збитків потерпілим від злочину (Швейцарія); виплата грошової компенсації на громадські цілі, пов'язані з охороною здоров'я (Польща); тимчасове позбавлення деяких політичних та цивільних прав (Бельгія, Польща); позбавлення права полювання та риболовлі (Естонія); заборона займатися певною професією, ремеслом або укладати торгові угоди (Швейцарія); громадський осуд (Болгарія); поліцейське попередження (Англія); опублікування вироку до публічної інформації (Швейцарія, Польща); умовне зупинення відбування покарання, що полягає в тому, що правопорушник засуджується до ув'язнення, але виконання вироку припиняється без будь-яких умов; умовне звільнення, з наступним періодом пробаціїі (Швеція) [8]; умовне звільнення з призначенням випробувального терміну (Швейцарія); умовне припинення кримінального переслідування із встановленням випробувального терміну та передачею винного під нагляд куратора (Польща); умовне засудження із встановленням охоронного нагляду (Швейцарія); пробація (кримінальний нагляд), включаючи нагляд у поєднанні з суспільно корисними роботами та нагляд у поєднанні з особливою програмою

лікування (Швеція); відстрочення позбавлення волі з встановленням випробувального терміну та передачею засудженого під нагляд куратора (Польща); відстрочення виконання вироку із встановленням випробувального терміну та передачею засудженого (Данія); електронний контроль з використанням різних технічних засобів, що дозволяє встановлювати місцезнаходження правопорушника протягом доби та контролювати його пересування в межах обмежено території (Швеція, Великобританія); обмеження волі під наглядом (Польща); поєднання двох або кількох покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, яке відбувається або одночасно, або за черговістю (Велика Британія) тощо.

Тож діяльність служб пробаціїі зарубіжних країн відрізняється різноманітністю і залежить від обсягу функцій, покладених на служби пробації.

Висновки. На сьогодні Україна має запровадити більш прогресивну систему наглядової пробації, яка відповідала б сучасним вимогам. Міжнародна й вітчизняна практика свідчить, що запровадження служби пробації є важливим фактором, який позитивно впливає на суспільство. При цьому, ефективною складовою служб наглядової пробації є програми з відновного правосуддя: це й виховний вплив на правопорушника, і профілактика вчинення повторних правопорушень, і сприяння соціальній адаптації та реінтеграції правопорушників у суспільство. Враховуючи вищевикладене, вважаємо за необхідне запровадити деякі моделі й конкретні методики пробації в окремих регіонах України.

При цьому, для практичного застосування переваг кожної закордонної системи пробації та реалізації її окремих методів в українській системі пробації необхідно комплексно та ґрунтовно розглянути, зокрема межі й узгодженість кримінальної політики та рівня гуманізації пенітенціарної політики; можливість та необхідність декриміналізації кримінальних діянь; єдність судової практики щодо призначення покарання стосовно неповнолітніх; узгодженість способів застосування пробації в зарубіжних країнах із особливостями застосування альтернативних позбавленню волі способів призначення покарань, що безумовно, є наразі актуальним напрямом для подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гусак А.П. Ресоціалізаційна спрямованість пробації. *Юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 119–126.
2. Левченко Ю.О. Актуальні питання діяльності системи органів пробації в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 296–300.
3. Будяченко О.М. Напрями вдосконалення законодавства України щодо заходів пробації. *Dictum factum*. 2023. № 1. С. 122–130.
4. Самороков В.О., Киричук Б.С. Кримінально-правові аспекти інститутів обмеження волі та пробації: відповідність провідним європейським правозастосовним стандартам. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 342–346.
5. Санжара О.М. Пробація: виникнення та становлення. *Криміналістика і судова експертиза.* 2023. № 68. С. 292–301.
6. Гусак А.П. Зарубіжний досвід пробації та протидії злочинності засобами пробації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. № 2 (49). С. 93–99.
7. Сімакова С.І., Мельник О.Г. Пробація, як механізм міжнародного досвіду роботи із правопорушником. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 3. С. 235–237.
8. Probation in Europe Updates. CEP Probation. URL: https://www.cep-probation.org/knowledgebases/probation-in-europe-updates/ (дата звернення: 21.04.2024).
9. Муравйов К. Досвід США та Великобританії щодо реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та можливості його використання в Україні (2017). Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2017_1_37 (дата звернення: 21.04.2024).
10. Перепічка Н.Г. Інститут пробації в Україні: відповідність нормам міжнародного законодавства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 4(113). С. 134–144.
11. Богатирьова О.І. Сутність інституту пробації у сучасному зарубіжному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. № 31. С. 254–261.
12. Гизимчук С.С. Особливості здійснення пробації в зарубіжних країнах. *Молодий вчений*. 2019. № 4(2). С. 348–351.
13. Яцишин М., Куренда Л. Злочин та покарання за Кримінальним кодексом Литовської Республіки. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/ 123456789/ 2025/3/ Yacyshyn_Kuranda.pdf (дата звернення: 21.04.2024).

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.57

СИСТЕМА ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ В СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: СЬОГОДЕННЯ ТА ПРЕСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Заліпаєв Ю.В.,
адвокат,
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
кафедра адміністративного та господарського права
e-mail: valeriyurii@gmail.com

Заліпаєв Ю.В. Система заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності: сьогодення та перспективи розвитку.

Один із основних напрямків реформування українського адміністративного права полягає в модернізації інституту адміністративної відповідальності. Особлива увага приділяється вдосконаленню механізмів відповідальності за порушення авторського права і суміжних прав.

У сучасному інформаційному суспільстві проблема захисту інтелектуальної власності набуває все більшої актуальності, оскільки зростає кількість порушень прав на інтелектуальну власність. Ця стаття розглядає систему заходів адміністративної відповідальності, яка застосовується для протидії порушенням в сфері інтелектуальної власності, її сучасний стан та перспективи розвитку.

Стаття досліджує правові та організаційні аспекти системи адміністративної відповідальності за порушення інтелектуальних прав. Вона аналізує ефективність існуючих заходів та їх відповідність сучасним викликам, таким як швидкі зміни в технологічному середовищі та глобалізація економіки.

У статті також проаналізовано актуальні тенденції у сфері інтелектуальної власності, зокрема, зростання випадків порушень прав на інтелектуальну власність внаслідок швидкого розвитку технологій та поширення цифрової культури.

Додатково досліджено вплив глобалізації на порушення прав інтелектуальної власності та ефективність заходів адміністративної відповідальності в умовах міжнародного співробітництва. В статті також висвітлено важливість співпраці між суб'єктами права та органами влади для ефективного захисту прав інтелектуальної власності та запобігання їхньому порушенню.

Дослідження також охоплює аналіз проблем, з якими стикаються системи адміністративної відповідальності, і виявляє фактори, що можуть ускладнювати ефективне застосування цих систем, та шляхи їх вирішення.

На основі отриманих даних та аналізу у статті наведені висновки щодо необхідності подальшого вдосконалення системи заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності. Пропонуються конкретні заходи щодо удосконалення законодавства, підвищення ефективності контролю та забезпечення ефективного захисту прав власників інтелектуальної власності.

Ця стаття може бути корисною для дослідників, юристів, правозахисників та урядових органів, які цікавляться проблемами захисту інтелектуальної власності та розвитком відповідної правової бази.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративні правовідносини, права інтелектуальної власності, порушення в сфері інтелектуальної власності, заходи захисту прав інтелектуальної власності, адміністративна відповідальність, заходи адміністративної відповідальності, адміністративні санкції.

Zalipaiev Y. System of measures for administrative liability for violations in the field of intellectual property: today and prospects for development.

One of the main directions of reforming Ukrainian administrative law is the modernization of the institute of administrative liability. Special attention is paid to improving mechanisms of responsibility for copyright and related rights infringements. In today's information society, the issue of intellectual property protection is becoming increasingly relevant due to the growing number of infringements of intellectual property rights. This article examines the system of measures of administrative liability applied to counteract violations in the field of intellectual property, its current state, and development prospects. The article explores the legal and organizational aspects

of the system of administrative responsibility for violations of intellectual property rights. It analyzes the effectiveness of existing measures and their adequacy to contemporary challenges such as rapid changes in the technological environment and economic globalization. The article also analyzes current trends in the field of intellectual property, including the increase in cases of infringements of intellectual property rights due to rapid technological advancement and the spread of digital culture. Additionally, it investigates the impact of globalization on intellectual property rights violations and the effectiveness of measures of administrative responsibility in the context of international cooperation. The article also highlights the importance of cooperation between legal entities and government authorities for effective protection of intellectual property rights and prevention of their violation. The research also covers an analysis of the problems faced by administrative responsibility systems and identifies factors that may complicate the effective implementation of these systems and ways to address them. Based on the obtained data and analysis, the article provides conclusions regarding the need for further improvement of the system of measures of administrative responsibility for violations in the field of intellectual property. Specific measures are proposed to improve legislation, enhance control efficiency, and ensure effective protection of intellectual property rights owners. This article may be useful for researchers, lawyers, human rights activists, and government agencies interested in issues of intellectual property protection and the development of the relevant legal framework.

Key words: administrative law, administrative legal relations, intellectual property rights, violations in the field of intellectual property, measures for the protection of intellectual property rights, measures of administrative liability.

Постановка проблеми в даній статті стосується ефективності системи адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності. У зв'язку зі зростаючою кількістю порушень прав на інтелектуальну власність в сучасному світі, виникає необхідність вдосконалення механізмів захисту цих прав через адміністративну відповідальність. Головні аспекти проблеми включають:

- *недостатня ефективність заходів контролю*: існуючі механізми адміністративної відповідальності можуть бути недостатньо ефективними у виявленні та припиненні порушень прав на інтелектуальну власність, що призводить до невідповідності відповідного захисту потребам сучасного ринку.

- *правова неузгодженість та прогалини*: у законодавстві часто відсутня чіткість та консистентність стосовно адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності, що може призводити до прогалин у правозастосуванні та невизначеності для бізнесу та правових суб'єктів.

- *необхідність адаптації до сучасних викликів*: з моменту прийняття багатьох законодавчих актів, технологічне середовище та способи порушення прав на інтелектуальну власність значно змінилися. Система адміністративної відповідальності повинна адаптуватися до цих змін, щоб залишатися ефективною.

- *необхідність гарантування виконання рішень:* навіть у випадках, коли порушення прав на інтелектуальну власність було виявлено і вирішено, існує проблема гарантування виконання відповідних рішень та компенсацій від порушників.

Отже, вирішення цих проблем вимагає подальшого дослідження та розробки стратегій для удосконалення системи адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні аспекти проблеми системи заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності розглядаються у дослідженнях науковців, таких як: Ю.М. Капіца, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, А.Г. Майданевич, О.П. Орлюк, І. Жилінкова та інші.

Метою даної статті є проведення аналізу системи заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності з метою оцінки сучасного стану цієї системи та визначення перспектив її розвитку.

Виклад основного матеріалу. У сучасному суспільстві уряд активно впроваджує та здійснює стратегічну політику в сфері інтелектуальної власності через прийняття різноманітних нормативних актів. Охорона права на інтелектуальну власність в Україні визнається як один із ключових аспектів діяльності сучасної демократичної держави.

Цей напрямок політики відображає важливість інтелектуальної власності як ресурсу, що потребує захисту та стимулює інноваційний розвиток суспільства. Шляхом прийняття відповідних законодавчих актів та забезпечення ефективного їх виконання, держава створює сприятливу правову базу для розвитку інтелектуальної власності як складника економічного та культурного потенціалу країни.

Охорона прав інтелектуальної власності сприяє створенню умов для інноваційних зусиль та конкурентоспроможності національних підприємств та творчих особистостей. Це відображається у підтримці наукових досліджень, розвитку технологій та культурних досягнень,

що сприяють розвитку економіки та підвищенню соціального рівня населення.

Такий підхід дозволяє державі стати активним учасником світових інноваційних процесів, впливаючи на формування глобальної інтелектуальної арени. Таким чином, охорона права інтелектуальної власності в Україні не лише забезпечує захист творчих зусиль та інтелектуальних досягнень, але і сприяє підвищенню престижу та конкурентоспроможності країни на світовій арені.

Аналіз нормативно-правового регулювання у сфері охорони інтелектуальної власності показує, що ці відносини формалізовані через різноманітні законодавчі та підзаконні акти, серед яких особливе місце займають норми спеціального законодавства. [6, с. 80].

Закони, які стосуються інтелектуальної власності, встановлюють загальні принципи та правила, які регулюють відносини у цій сфері. Вони визначають основні права та обов'язки сторін, порядок виникнення, зміни та припинення правовідносин, а також процедури захисту прав.

О.П. Орлюк вказує на те, що «закони, виступаючи головною ланкою, основою системно-ієрархічної структури джерел права, самі перебувають у системно-ієрархічних відносинах одним з одним, формують власну системно-ієрархічну структуру» [7, с. 26].

Це твердження відображає важливість законів у правовій системі та їхню роль у визначенні ієрархії джерел права. Закони виступають як основні нормативні акти, які встановлюють загальні принципи та правила поведінки для суспільства. Однак, вони також взаємодіють між собою, утворюючи власну ієрархічну структуру, де одні закони можуть бути більш загальними та визначати загальні принципи, тоді як інші можуть бути конкретнішими та регулювати певні аспекти правових відносин. Така системно-ієрархічна структура дозволяє забезпечити консистентність та єдність правової системи.

Проте, норми спеціального законодавства є основним інструментом регулювання відносин у цій сфері. Вони визначають особливості правового регулювання конкретних видів інтелектуальної власності, таких як авторське право, патентне право, право на товарний знак тощо. Ці норми встановлюють права та обов'язки учасників відносин, процедури реєстрації та захисту прав, а також визначають відповідальність за їх порушення. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективний захист інтелектуальної власності та сприяти її розвитку.

Перед вивченням системи заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності важливо зрозуміти, що таке інтелектуальна власність.

Інтелектуальна власність включає в себе такі види прав як авторське право на літературні та художні твори, патентне право на винаходи та відкриття, право на товарні знаки, а також інші види прав.

Так, виправдано вказати, що поняття «інтелектуальна власність» відображає сукупність виключних прав як особистого (морального) характеру, так і майнового характеру на результати інтелектуальної, творчої діяльності.

Особисті (моральні) права зазвичай включають в себе право на визнання авторства та право на недопущення спотворень твору. Ці права нерозривно пов'язані з особою творця і надають йому визнання та захист його творчої праці.

Майнові права, у свою чергу, дозволяють власнику контролювати використання своїх творчих результатів та одержувати від них користь. Ці права можуть включати в себе право на відтворення, розповсюдження, виконання, публічне показання, трансляцію та інші форми використання твору.

Розуміння обох аспектів інтелектуальної власності є важливим для забезпечення відповідного захисту прав творців та стимулювання творчості та інновацій. Такий підхід враховує як інтереси творців у визнанні їхнього внеску в суспільство, так і потреби в розвитку та поширенні знань і творчих результатів у глобалізованому світі.

У Цивільному Кодексі України право інтелектуальної власності описується як «право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності», визначений національним законодавством [8, ст. 418].

Після визначення категорійного апарату прав інтелектуальної власності варто детальніше розглянути адміністративну відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності.

Адміністративна відповідальність, як складова юридичної відповідальності, виявляє як загальні, так і відмінні особливості.

До особливих характеристик адміністративної відповідальності, які науковці визначають як похідні [5, с. 76], або специфічні [1, с. 12], відносяться:

1) основою для притягнення особи до адміністративної відповідальності є скоєння нею адміністративного правопорушення (проступку).

2) сутність адміністративної відповідальності полягає у застосуванні до винних осіб адміністративних стягнень, передбачених законом, бо саме адміністративне стягнення є мірою відповідальності [4, ст. 23];

3) метою адміністративної відповідальності є виховання особи, яка скоїла адміністративне правопорушення, у дотриманні законів України, а також запобігання вчиненню нових правопо-

рушень як самим правопорушником, так і іншими особами;

4) значна кількість суб'єктів адміністративної юрисдикції, які мають право приймати рішення про притягнення особи до адміністративної відповідальності;

5) спеціальний порядок притягнення до адміністративної відповідальності, який відрізняється певною простотою, оперативністю та економічністю, але в той же час забезпечує необхідні гарантії законності та права на захист.

Важливо зазначити, що згадані ознаки є типовими і для адміністративної відповідальності в сфері авторського права і суміжних прав, незважаючи на те, що ця форма відповідальності має свої особливості, обумовлені специфікою досліджуваної області.

Порушення прав інтелектуальної власності, як передбачено Кодексом України про адміністративні правопорушення, може виникати у зв'язку з різними діями, такими як незаконне використання авторських матеріалів або товарних знаків, вчинення актів недобросовісної конкуренції, незаконне поширення аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних, а також порушення вимог законодавства щодо виробництва, експорту, імпорту дисків для лазерних систем зчитування та обладнання чи сировини для їх виробництва [4].

Отже, з урахуванням згаданих ознак можна сформулювати конкретне поняття адміністративної відповідальності за порушення в сфері авторського права і суміжних прав.

Адміністративна відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності – це система санкцій, передбачених законодавством, які можуть застосовуватися державними органами до осіб або юридичних осіб за порушення норм інтелектуальної власності. Ця відповідальність може включати такі заходи, як штрафи, конфіскація майна, заборона певних видів діяльності, а також інші адміністративні санкції, спрямовані на запобігання та покарання порушень прав інтелектуальної власності.

Система заходів адміністративної відповідальності вже є більш широким поняттям та визначається як комплекс правових норм, процедур і санкцій, які застосовуються державними органами для забезпечення додержання громадянами адміністративних правил та норм, а також встановлення відповідальності за їх порушення.

На сьогоднішній день можна констатувати, що Україна зробила значні кроки в розвитку системи заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності, однак дана система потребує вдосконалення.

Ефективність правопорядку: Україна активно працює над покращенням ефективності своєї системи правопорядку, проте існують проблеми з недостатньою ефективністю виявлення та покарання порушень прав інтелектуальної власності. Крім цього, оцінюючи сьогоднішній стан українського законодавства щодо захисту авторських і суміжних прав на об'єкти інтелектуальної власності, слід визнати, що потребують нагального першочергового врегулювання Інтернет-відносини [2, с. 126].

Законодавча база: законодавство України містить ряд нормативних актів, які регулюють питання захисту прав інтелектуальної власності, проте вони потребують подальшого удосконалення для забезпечення ефективного захисту.

Процедури та органи здійснення контролю: Україна має спеціалізовані органи, які відповідають за контроль за порушеннями прав інтелектуальної власності. Однак існують проблеми з ефективністю їхньої роботи та недостатністю ресурсів.

Прозорість та доступність: Україна має певні проблеми з прозорістю та доступністю системи захисту прав інтелектуальної власності, особливо для малих підприємств та індивідуальних власників.

Співпраця з іншими країнами: Україна активно співпрацює з іншими країнами у сфері захисту прав інтелектуальної власності, але існують можливості для подальшого покращення цієї співпраці, зокрема через підписання нових міжнародних угод та розширення обміну інформацією.

Отже, Україна має певний потенціал для подальшого удосконалення своєї системи заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності, проте для досягнення цієї мети потрібно продовжувати роботу над вирішенням існуючих проблем та впроваджувати нові підходи та ініціативи.

На мою думку, перспективи розвитку системи заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності включають:

Удосконалення законодавства: Потрібно постійно аналізувати та вдосконалювати законодавство щодо прав інтелектуальної власності, враховуючи сучасні технологічні та економічні виклики. Це може включати розробку нових законів, поліпшення процедур та збільшення ефективності застосування санкцій. У багатьох країнах боротьба з порушеннями у сфері Інтернету стає пріоритетною, і ці правовідносини розвиваються в двох основних напрямах: прийняття відповідних законодавчих актів або внесення необхідних змін до чинних та виробленя спеціальних механізмів захисту авторського права і суміжних прав [3, с. 136–139].

Враховуючи розбіжності між окремими положеннями в законах, що стосуються регулювання

охорони інтелектуальної власності, можна зробити висновок, що процес формування ефективної законодавчої бази в цій сфері потребує удосконалення. Законодавство, яке стосується охорони інтелектуальної власності, є складним та комплексним. Воно охоплює норми різних галузей права, які мають свої власні предмети та методи правового регулювання.

Ця різноманітність може призводити до розбіжностей та непослідовностей в законодавстві, що ускладнює його розуміння та застосування. У такому контексті, важливо постійно вдосконалювати законодавчу базу, враховуючи зміни в суспільстві та технологічному середовищі. Це може включати узгодження різних законів, усунення прогалин у законодавстві та впровадження нових норм, які враховують сучасні потреби та виклики в галузі інтелектуальної власності.

Такий підхід до формування законодавчої бази дозволить підвищити її ефективність та забезпечити більш якісний захист прав на інтелектуальну власність, сприяючи розвитку інноваційного середовища та конкурентоспроможності країни в цифрову епоху.

Підвищення обізнаності та освіти: Важливо забезпечити доступність інформації про права інтелектуальної власності та процедури захисту. Це може включати проведення освітніх кампаній, тренінгів та семінарів для бізнесу, правоохоронних органів та громадськості.

Розвиток інфраструктури: Створення та підтримка спеціалізованих установ, таких як суди і правоохоронні органи, з достатньою кваліфікацією та ресурсами для ефективного захисту прав інтелектуальної власності.

Підтримка інновацій: Заохочення та підтримка інновацій та досліджень в сфері інтелектуальної власності сприятиме розвитку нових продуктів та технологій, що сприятиме конкурентоспроможності країни.

Міжнародна співпраця: Україна може співпрацювати з міжнародними організаціями та іншими країнами для обміну досвідом та ресурсами у сфері захисту прав інтелектуальної власності та боротьби з порушеннями.

Загалом, розвиток системи заходів адміністративної відповідальності за порушення в сфері інтелектуальної власності в Україні потребує комплексного підходу та співпраці між різними секторами суспільства для забезпечення ефективного захисту прав власників інтелектуальної власності.

Висновки і пропозиції. Наявність ефективної системи заходів адміністративної відповідальності є важливим елементом захисту прав інтелектуальної власності в будь-якій країні, включаючи Україну.

Незважаючи на певні досягнення, система заходів адміністративної відповідальності в Україні потребує подальшого удосконалення, зокрема у плані законодавчої бази, ефективності контролю та співпраці з іншими країнами.

Важливими аспектами удосконалення системи є забезпечення ефективного захисту прав власників інтелектуальної власності, встановлення жорстких санкцій за порушення, розвиток механізмів альтернативного вирішення спорів та забезпечення прозорості та доступності системи.

Важливою є також співпраця з іншими країнами у сфері захисту прав інтелектуальної власності, що сприятиме обміну досвідом та спільним заходам у боротьбі з порушеннями на міжнародному рівні.

Також не менш важливим є проведення реформ та внесення змін до законодавства, що регулює питання інтелектуальної власності, з метою вирішення існуючих проблем та врахування сучасних викликів та технологій.

Проведення інформаційних кампаній та освітніх заходів серед громадськості, бізнесу та правоохоронних органів щодо значення та захисту прав інтелектуальної власності.

Використання сучасних технологій та інформаційних систем для поліпшення контролю за порушеннями прав інтелектуальної власності та забезпечення ефективного вирішення суперечок.

Створення сприятливих умов для розвитку інноваційних проектів та підтримки малого та середнього бізнесу в галузі інтелектуальної власності.

Активна участь в міжнародних програмах та організаціях з питань захисту інтелектуальної власності, а також співпраця з іншими країнами для обміну досвідом та координації заходів.

Ці заходи спрямовані на покращення системи заходів адміністративної відповідальності в Україні та забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності, що сприятиме стабільному розвитку країни та збільшенню її конкурентоспроможності на світовому ринку.

Подальше удосконалення системи заходів адміністративної відповідальності є важливим завданням для забезпечення захисту прав інтелектуальної власності в Україні та створення сприятливого середовища для інноваційного розвитку.

Отже, впровадження рекомендаційних заходів сприятиме покращенню ситуації у сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні та зміцненню правової системи загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративна відповідальність в Україні: навчальний посібник за заг. ред. доц. А.Т. Комзюка. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. 99 с.

2. Жилінкова І. Правове регулювання Інтернет-відносин. *Право України*. 2003. № 5. С. 124–128.
3. Капіца Ю.М. Спеціальні механізми захисту авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет / Ю.М. Капіца, О.А. Рассомахіна, К.С. Шахбазян. Інформація і право. 2012. № 3 (6). С. 129–140.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Редакція від 06.11.2022 р. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1984. № 51 (додаток). URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/231/2021#n14 (дата звернення: 03.04.2023).
5. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) : навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2008. 256 с.
6. Майданевич А.Г. Сучасні тенденції національної правової політики у сфері інтелектуальної власності. Правова держава: сучасні тенденції та передумови її розбудови в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 30 жовт. 2015 р. Тернопіль, 2015. С. 81–83.
7. Орлюк О. Сфера інтелектуальної діяльності як предмет правового регулювання: проблема конкуренції законів. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2009. № 6. С. 25–32.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

УДК 342.95 : 351.74 (075) 35:078 (1-87)+477
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.58

ОСОБЛИВОСТІ ВИДІВ КОНТРОЛЮ ЗА ЗДІЙСНЕННЯМ ЕЛЕКТРОННИХ ПРОЦЕДУР В ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Каграманян Д.К.,
аспірант кафедри цивільного, трудового
та господарського права
Дніпровського національного університету
ім. Олеся Гончара

Каграманян Д.К. Особливості видів контролю за здійсненням електронних процедур в діяльності суб'єктів публічної адміністрації.

Висвітлюється у науковій статті сутність видів контролю здійснення електронних процедур в діяльністю органів публічної адміністрації, а саме: парламентський контроль; з боку уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; з боку центральних органів виконавчої влади. Автором обґрунтовано доцільність удосконалення правового регулювання порядку проведення попереднього засідання до судового розгляду справи. Зокрема, вбачається за доцільне встановлення строків проведення підготовчого засідання з моменту надходження адміністративного позову, а також визначення випадків, коли не допускається примирення сторін.

Встановлено, що контроль, який здійснюється місцевими органами виконавчої влади, має значно менший обсяг, проте є найбільш наближеним до контрольованих об'єктів. Контрольні повноваження зазначених органів у межах контролю з здійснення електронних процедур закріплені в Законі України «Про місцеві державні адміністрації» (пункт 9 статті 16). Частиною 1 статті 28 цього закону передбачено, що для реалізації наданих повноважень місцеві державні адміністрації мають право, зокрема, проводити перевірки стану додержання Конституції України та законів України, інших актів законодавства органами місцевого самоврядування.

Зроблено висновок, що обласні державні адміністрації в межах своїх повноважень спрямовують діяльність районних державних адміністрацій і здійснюють контроль за їхньою діяльністю. Місцеві державні адміністрації контролюють виконання наданих законом повноважень органів виконавчої влади сільських, селищних і міських рад їх виконавчими органами та сільськими, селищними й міськими головами. Встановлено, що контроль за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади покладається на відповідні місцеві держадміністрації, а у випадках, передбачених законодавством, – на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, їх територіальні органи. Контроль здійснюється шляхом аналізу актів органів місцевого самоврядування, надання органами місцевого самоврядування інформації про виконання делегованих повноважень органів виконавчої влади, проведення перевірок діяльності виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Крім того, місцеві органи виконавчої влади можуть створювати структурні підрозділи для виконання функцій із контролю.

Ключові слова: адміністративні процедури, адміністративне судочинство, електронні процедури, оскарження, підготовка адміністративної справи, суб'єкт публічної адміністрації.

Kahramanian D.K. Features of the types of control on the performance of electronic procedures in the activities of public administration entities.

The scientific article highlights the essence of the types of control over the implementation of electronic procedures in the activities of public administration bodies, namely: parliamentary control; from the representative of the Verkhovna Rada of Ukraine on human rights; from the central bodies of executive power. The author substantiates the expediency of improving the legal regulation of the procedure for holding a preliminary meeting before the trial of the case. In particular, it is considered expedient to establish the terms of holding a preparatory meeting from the moment of receipt of an administrative claim, as well as to determine the cases when reconciliation of the parties is not allowed.

It was established that the control carried out by local executive bodies has a much smaller scope, but is the closest to the controlled objects. The control powers of the said bodies within the scope of control over the provision of electronic services are enshrined in the Law of Ukraine «On Local State Administrations» (Clause 9 of Article

16). Part 1 of Article 28 of this law stipulates that in order to exercise the powers granted, local state administrations have the right, in particular, to conduct inspections of the state of compliance with the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, other legislative acts by local self-government bodies.

It was concluded that regional state administrations, within the limits of their powers, direct the activities of district state administrations and exercise control over their activities. Local state administrations control the implementation of the powers granted by law to the executive bodies of village, settlement and city councils by their executive bodies and village, settlement and city heads. It has been established that control over the exercise of delegated powers of executive bodies by local self-government bodies is entrusted to the relevant local state administrations, and in cases provided for by law, to ministries and other central bodies of executive power, their territorial bodies. Control is carried out by analyzing acts of local self-government bodies, providing local self-government bodies with information on the implementation of delegated powers of executive bodies, conducting inspections of the activities of executive bodies of village, settlement, and city councils. In addition, local executive bodies can create structural subdivisions to perform control functions.

Key words: administrative procedures, administrative proceedings, electronic procedures, appeals, preparation of an administrative case, subject of public administration.

Постановка проблеми. Контроль використовується для перевірки відповідності діяльності учасників суспільних відносин встановленим приписам, в рамках і межах яких вони мають діяти. У літературі відмічається, що за допомогою контролю суб'єкт управління отримує інформацію про результати діяльності, а також про ті помилки та зміни ситуації, що можуть призвести до невиконання поставлених завдань чи отримання зовсім інших результатів. Маючи таку інформацію, можна оперативно втрутитися, привести важелі управління у відповідність з умовами, що виникають, та попередити небажані наслідки. При цьому, необхідно відмітити, що контроль дозволяє не тільки усунути недоліки у функціонуванні об'єктів управління, оцінювати дисципліну виконання законодавчих актів, але і судити про те, наскільки ефективне саме правове регулювання в тій чи іншій сфері управління, які зміни доцільно внести до нормативно-правових актів для покращення стану їх виконання, а також наскільки норми правових актів відповідають сутності та закономірностям регулюючих суспільних відносин

Стан опрацювання цієї проблематики у науковій літературі приділялась значна увага такими вченими-теоретиками, як О.В. Міцкевич, П.Е. Недбайло, Є.О. Легеза, О.Ю. Іванченко, П.М. Рабінович, В.Ф. Погорілко та інші.

Вітчизняна адміністративно-правова доктрина до форм безпосереднього парламентського контролю за діяльністю КМУ відносить також дії ВРУ, вчинення яких передбачене статтею 87 Конституції України. Проте з позицій конституційної теорії в цьому разі йдеться не про контроль, а про порядок відповідальності уряду перед парламентом [4, с. 42]. Так, як стверджує Д.С. Ковриженко, значення процедури інтерпеляції підвищується в умовах політичної нестабільності, коли за результатами інтерпеляцій парламент може висловлювати вотум недовіри як уряду в цілому, так і окремому його члену. Однак ефективність процедури інтерпеляції прямо залежить від рівня підтримки уряду парламентом і, більше того, може використовуватися урядом для формального схвалення власного курсу [8]. В.Ф. Погорілко висловив думку щодо інтерпеляції, яка може бути дійовим засобом контролю за діяльністю уряду з боку опозиції. Іноді в результаті інтерпеляції парламент висловлює вотум недовіри окремим міністрам чи всьому уряду [23]. Тільки за умов проведення всіх вказаних змін набуде реального значення конституційний припис, що містить стаття 113: «Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України й Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених цією Конституцією» [7].

Метою статті є розкрити сутність видів контролю здійснення електронних процедур в діяльністю органів публічної адміністрації.

Виклад основного матеріалу. Один із видів здійснення електронних процедур *в* Парламентський контроль за здійсненням електронних процедур здійснюється безпосередньо через ВРУ й опосередковано. До форм безпосереднього парламентського контролю відносять такі дії ВРУ з контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України, як регулярні обговорення в парламенті звітів уряду про його діяльність за певний період (стаття 85 Конституції України), а також так звану інтерпеляцію – сформульовану депутатом або групою депутатів і подану в письмовій формі вимогу до окремого міністра чи глави уряду з приводу конкретних дій або питань загальної політики (стаття 86 Конституції України) [7]. Конституції розвинутих країн визначають процесуальні строки, що супроводжують увесь процес інтерпеляції [21, с. 206–208]. Однак головним є те, що інтерпеляція слугує оприлюдненню наслідків урядової діяльності, гласності в роботі органів законодавчої й виконавчої влади, а

отже, підконтрольності уряду парламенту. Саме така підконтрольність передбачена частиною 2 статті 113 Конституції України [4, с. 42].

Опосередкований парламентський контроль через комітети (точніше, їх участь у здійсненні такого контролю) може бути пов'язаний лише з діяльністю органів виконавчої влади. Слушною є думка Г.С. Журавльової про те, що такий контроль має бути подібний нагляду, оскільки, оцінюючи діяльність конкретного міністерства чи відомства чи їх посадових осіб, комітет не приймає рішення щодо відповідних кадрових змін в уряді. Такі рішення може приймати тільки ВРУ спільно з Президентом України [4, с. 43].

Законом України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р. [18] передбачено право народних депутатів України у сфері контролю у тому числі за наданням публічних послуг: а) звертатися із запитом на сесії Верховної Ради України до Президента України, Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та інших суб'єктів, визначених у частині 1 статті 15 вказаного закону; б) подавати депутатські звернення; в) порушувати у ВРУ або її органах питання про необхідність проведення перевірок додержання законів суб'єктами публічної адміністрації (частина 4 статті 17); г) вимагати усунення порушення законності під час здійснення розгляду й вирішення скарг органами виконавчої влади.

Значними повноваженнями в рамках контрольної функції парламенту за здійснення електронних процедур наділений Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, що передбачено статтею 101 Конституції України [7] та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. [19].

Омбудсмен має право здійснювати контрольні повноваження за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації в разі отримання звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників, звернення народних депутатів або за власною ініціативою. З метою реалізації контрольних повноважень щодо захисту прав і свобод людини та громадянина під час розгляду та вирішення адміністративної скарги на дії, рішення чи бездіяльність суб'єктів публічної адміністрації з здійснення електронних процедур омбудсмен може: а) безперешкодно відвідувати органи державної влади з метою перевірки стану дотримання встановлених прав і свобод людини та громадянина та бути присутнім на їх колегіальних засіданнях; б) ознайомлюватися з документами, у тому числі такими, що містять державну та іншу таємниці, в органах державної влади та інших органах, підприємствах, установах, організаціях незалежно від форми власності; в) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі в проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків; г) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються в справі; д) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого з прав людини в разі виявлення порушень прав і свобод людини та громадянина для вжиття цими органами відповідних заходів. Крім того, омбудсмен має низку інших прав, передбачених статтею 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня1997 р. [19].

Актом реагування омбудсмена в такому випадку є подання. Аналіз положень Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. свідчить, що акт реагування Уповноваженого з прав людини має скоріше рекомендаційний, ніж імперативний характер, оскільки його виконання суб'єктом, якому він адресується, не забезпечене будь-якими суттєвими юридичними гарантіями [2, с. 110]. Станом на 1 січня 2016 р. на офіційному веб-сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини відсутні подання у сфері здійснення електронних процедур [11].

Одним зі способів реалізації контрольних повноважень омбудсмена є проведення моніторингу за станом дотримання й захисту прав людини. Результати контрольної діяльності Уповноваженого з прав людини відображаються в доповіді, яку він один раз на рік подає Верховній Раді України, висвітлюючи в такий спосіб порушення прав і свобод людини та громадянина з боку органів виконавчої влади. Крім того, Уповноважений із прав людини наділений правом фіксувати результати контрольних перевірок у засобах масової інформації.

Так, як зазначається в щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні, за результатом парламентського контролю за дотриманням прав внутрішньо переміщених осіб омбудсменом протягом 2014 р. підготовлено близько 60 актів реагування, у тому числі щодо здійснення електронних процедур паспортного характеру для вимушених переселенців за місцем їх тимчасового перебування в усіх підрозділах міграційної служби. При цьому, як зазначено в цій же доповіді, вказані пропозиції лише частково враховані Урядом під час прийняття відповідних нормативно-правових актів [22, с. 76]. Також акцентовано увагу на встановлених органами

поліції порушеннях законодавства про захист персональних даних шляхом направлення запиту на інформацію про всіх осіб, які зверталися до дозвільного центру з приводу надання тих чи інших адміністративних послуг, щодо запитуваних послуг і факту їх надання, а також про службовців, відповідальних за надання відповідних послуг [22, с. 235].

Розглядаючи *контроль із боку центральних органів виконавчої влади*, зазначимо, що серед основних завдань центральних органів виконавчої влади Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. визначено здійснення електронних процедур і здійснення нагляду (контролю) [20; 26]. Кабінет Міністрів України спрямовує й координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади (стаття 2 Закону) [20]. Урядовий контроль (з боку Кабінету Міністрів України) за дотриманням законодавства з здійснення електронних процедур здійснюється шляхом перевірки діяльності в цій сфері відповідних суб'єктів публічної адміністрації. Результати такого контролю відображаються в актах, спрямованих на оптимізацію діяльності з здійснення електронних процедур й посилення контролю за такою діяльністю суб'єктів публічної адміністрації (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг» від 1 серпня 2013 р. [16], якою рекомендовано органам місцевого самоврядування керуватися у своїй діяльності із забезпечення функціонування ЦНАП затвердженим цією Постановою Примірним положенням. Відповідно до пункту 17 вказаної постанови ЦНАП під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє із центральними та місцевими органами виконавчої влади, іншими державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами або організаціями) [2, с. 110].

Отже, визначаючи повноваження щодо здійснення електронних процедур і здійснення контролю, необхідно застосовувати норми вищої юридичної сили (пункти 1, 2 частини 1 статті 17 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. [20], положення яких мають бути достеменно відображені й у профільному Положенні, затвердженому Постановою КМУ від 17 червня 2015 р.) [14].

Механізм здійснення контролю за організацією роботи з виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади завдань, визначених законами України, постановами Верховної Ради України, актами та дорученнями Президента України й Кабінету Міністрів України, визначається постановою КМУ «Про затвердження Порядку проведення перевірки стану виконавської дисципліни в органах виконавчої влади» від 15 вересня 2010 р. [13]. Ініціаторами цієї форми контролю може бути Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, міністри Кабінету Міністрів України відповідно до їхніх повноважень [25].

Контроль, який здійснюється місцевими органами виконавчої влади, має значно менший обсяг, проте є найбільш наближеним до контрольованих об'єктів [9]. Контрольні повноваження зазначених органів у межах контролю з здійснення електронних процедур закріплені в Законі України «Про місцеві державні адміністрації» (пункт 9 статті 16). Частиною 1 статті 28 цього закону передбачено, що для реалізації наданих повноважень місцеві державні адміністрації мають право, зокрема, проводити перевірки стану додержання Конституції України та законів України, інших актів законодавства органами місцевого самоврядування [24].

Висновки. Отже, варто акцентувати на тому, що обласні державні адміністрації в межах своїх повноважень спрямовують діяльність районних державних адміністрацій і здійснюють контроль за їхньою діяльністю. Місцеві державні адміністрації контролюють виконання наданих законом повноважень органів виконавчої влади сільських, селищних і міських рад їх виконавчими органами та сільськими, селищними й міськими головами. Встановлено, що контроль за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади покладається на відповідні місцеві держадміністрації тощо, а у випадках, передбачених законодавством, – на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, їх територіальні органи .

Контроль здійснюється шляхом аналізу актів органів місцевого самоврядування, надання органами місцевого самоврядування інформації про виконання делегованих повноважень органів виконавчої влади, проведення перевірок діяльності виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Крім того, місцеві органи виконавчої влади можуть створювати структурні підрозділи для виконання функцій із контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильєва О.І. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері надання адміністративних послуг як об'єкт контролю. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Управління*. 2014. Вип. 1. С. 19–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Nvamu_upravl_2014_1_4.
2. Власенко Д.О. Контроль та нагляд за додержанням законодавства з надання ад-

міністративних послуг суб'єктами публічної адміністрації. *Київський часопис права*. 2015. № 2. С. 109–114.
3. Гриценко О.І. Контроль та оцінювання управлінської діяльності: опор. конспект лекцій. К. : НАДУ, 2009. 108 с.
4. Журавльова Г.С. Форми та механізми парламентського контролю. *Вісник Запорізького національного університету*. 2009. № 2. С. 41–47.
5. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586 XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. № 18. С. 3.
6. Звіт уряду за 2015 рік : Результати роботи за 2015 рік. URL.: file:///D:/%D0%9C%D0%BE%D0% B8%20%D0%94%D0%BE%D0% BA% D1%83%D0%BC%D0%B5% D0%BD%D1% 82%D1%8B/Downloads/ %D0%97% D0%B2%D1%96%D1%82% 20%D0%A3% D1%80% D1% 8F%D0%B4% D1%83% 20UPD.pdf.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1996, № 30, ст. 141.
8. Ковриженко Д.С. Контрольні функції парламенту: український та зарубіжний досвід. Інформаційно-аналітичне дослідження. К.: Програма сприяння Парламенту України, 2006. С. 84. URL: http://parlament.org.ua/ index.php?action=draft&draft_id=1258.
9. Мультимедійний навчальний посібник: «Адміністративний процес». Національна академія внутрішніх справ. URL: http://www.naiau.kiev.ua/books/ admin_proces/parts/part4.html.
10. Питання Міністерства економічного розвитку і торгівлі : постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 459. *Офіційний вісник України* від 03.10.2014 р., № 77, стор. 116, стаття 2183, код акту 74037/2014.
11. Подання : Уповноважений Верховної Ради України з прав людини URL: http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/ petition/?year=1999.
12. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 // *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 32. Ст. 409.
13. Про затвердження Порядку проведення перевірки стану виконавської дисципліни в органах виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2010 р. № 844. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 174.
14. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 423. Кабінет Міністрів України. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 126.
15. Про затвердження Порядку контролю за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.03.1999 № 339. *Офіційний вісник України*. 1999. № 10. с. 28.
16. Про затвердження Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2013 № 588. *Урядовий кур'єр*. 2013. № 163.
17. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1997. № 25. С. 20.
18. Про статус народного депутата України : Закон України від 17.11.1992. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. Ст. 17.
19. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради*. – 1998. № 20. Ст. 99.
20. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України. – *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. ст. 385.
21. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. К., 1997. 264 с.
22. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні : Уповноважений Верховної Ради з прав людини. URL:: http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/.
23. Юридична енциклопедія: В 6 т. уклад.: Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 2: Д-Н. 1999. 380.
24. Легеза Є.О. Адміністративні процедури у сфері нерухомого майна: державна реєстрація речових прав та особливості реалізації через електронні торги: Монографія. Дніпро: Видавничий дім «Гельветика», 2022.
25. Легеза Є.О. Теорія публічних послуг : адміністративно-правова складова. Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.
26. Leheza Ye., Filipenko T., Sokolenko O., Darahan V., Kucherenko O. (2020). Ensuring Human Rights in Ukraine: Problematic Issues and Ways of their Solution in the Social and Legal Sphere. Cuestiones Políticas. Vol. 37 №º64 (enero-junio 2020). P. 123–136. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3764.10.

УДК: 342.95 : 351.74 (075) 35:078 (1-87)+477
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.59

СИСТЕМА КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ СЕРВІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ В УКРАЇНІ

Каграманян Х.К.,
аспірант кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Каграманян Х.К. Система критеріїв оцінки сервісної діяльності адміністративних судів в Україні.

У науковій статті висвітлюється система критеріїв оцінки сервісної діяльності адміністративних судів в Україні. З урахуванням проведеного аналізу міжнародної практики оцінки діяльності органів правосуддя, система критеріїв ефективності сервісної діяльності адміністративних судів повинна бути представлена у такому вигляді: якість судового рішення, доступність адміністративного суду, своєчасність розгляду справи адміністративної юрисдикції, професіоналізм суддів та працівників апарату суду, рівень громадської довіри до суду.

Безперечно, ключовими критеріями діяльності адміністративних сервісної діяльності адміністративних судів слід визнати своєчасність розгляду справи адміністративної юрисдикції та якість винесених суддею адміністративних судів рішень. Зазначені критерії в сукупності дають уявлення про те, яким має бути досконалий адміністративний суд, тобто суд, в якому в повній мірі реалізовані базові правові цінності демократичного суспільства: верховенство права, незалежність суду, тощо. Такі критерії та показники охоплюють практично всі суттєві аспекти діяльності суду, не обмежуючись лише показником «скасованих чи змінених рішень». За допомогою зазначених критеріїв можна проводити внутрішню оцінку ефективності діяльності адміністративних судів, зосереджуючи увагу саме на ефективності діяльності системи адміністративних судів чи конкретного адміністративного суду, направленої на захист прав, свобод людини та громадянина.

Оскільки метою діяльності адміністративних судів є в першу чергу захист прав, свобод, інтересів фізичних та юридичних осіб, то частина критеріїв повинна слугувати оцінці задоволеності населення їх діяльністю. Такими критеріями слід визнати доступність адміністративного суду, рівень громадської довіри до адміністративного суду, професіоналізм суддів та працівників апарату суду.

Ключові слова: адміністративне судочинство, критерії, оцінка, якість судового рішення, доступність адміністративного суду, своєчасність розгляду справи адміністративної юрисдикції, професіоналізм суддів, сервіс.

Kahramanian Kh.K. The system of criteria for evaluating the service activity of administrative courts in Ukraine.

The scientific article highlights the system of criteria for evaluating the service activity of administrative courts in Ukraine. Taking into account the analysis of the international practice of evaluating the activity of justice bodies, the system of criteria for the effectiveness of the service activity of administrative courts should be presented in the following form: the quality of the court decision, the accessibility of the administrative court, the timeliness of consideration of the case of administrative jurisdiction, the professionalism of judges and employees of the court apparatus, the level of public trust in court

Undoubtedly, the timeliness of administrative jurisdiction and the quality of decisions rendered by judges of administrative courts should be recognized as key criteria for the administrative service activity of administrative courts. The specified criteria together give an idea of what a perfect administrative court should be, that is, a court in which the basic legal values of a democratic society are fully realized: the rule of law, judicial independence, etc. Such criteria and indicators cover almost all essential aspects of the court's activity, not limited to the indicator of «overturned or changed decisions». With the help of the specified criteria, it is possible to conduct an internal assessment of the effectiveness of administrative courts, focusing specifically on the effectiveness of the system of administrative courts or a specific administrative court aimed at protecting the rights, freedoms of a person and a citizen.

Since the purpose of the activity of administrative courts is primarily to protect the rights, freedoms, interests of individuals and legal entities, part of the criteria should serve to assess the satisfaction of the population with their activities. The accessibility of the administrative

court, the level of public trust in the administrative court, the professionalism of judges and court staff should be recognized as such criteria.

Key words: administrative proceedings, criteria, assessment, quality of court decision, availability of administrative court, timeliness of consideration of cases of administrative jurisdiction, professionalism of judges, service.

Постановка проблеми. Ефективність – оціночна категорія, яка здатна відігравати важливу роль в управлінні різними видами соціальної діяльності, в тому числі, у сфері відправлення правосуддя. Саме тому даному питанню приділяється останнім часом особлива увага. Обумовлюється це тим, що об'єктивна оцінка роботи стимулює якісну і сумлінну працю, створює у системі атмосферу здорової конкуренції, викликає прагнення виконавців до підвищення професійного рівня [1, с. 111].

Зрозуміло, що для оцінки рівня ефективності діяльності адміністративних судів можна використовувати певні умови, критерії та показники. При цьому, під умовами ефективності діяльності адміністративних судів слід розуміти обставини, за яких функціонує система адміністративних судів. До таких умов можна віднести і взаємовідносини адміністративних судів з іншими судами загальної юрисдикції, органами державної влади, механізми фінансування, організація роботи адміністративних судів, досконаліть судової процедури та ін.

Стан опрацювання цієї проблематики у науковій літературі приділялась значна увага такими вченими-теоретиками. Аналіз наукових джерел з питань оцінки ефективності діяльності дозволяє зробити висновок, що в окремих випадках автори публікацій ототожнюють такі поняття, як «критерій» і «показник». І хоча між ними існує тісний взаємозв'язок, ми поділяємо точку зору тих учених, які розрізняють такі поняття [2, с. 90–92; 3, с. 68; 4, с. 210]. При цьому, будемо керуватися тим, що критерій (грец. – kriterion) – трактується як «підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось, мірило» [5, с. 465]. Якщо ж говорити про показники ефективності діяльності адміністративних судів, то їх слід тлумачити як абсолютну або відносну величину, ступінь якості стану. Саме за допомогою таких індикаторів можливий вимір та оцінка ефективності діяльності адміністративних судів.

Таким чином, можна зазначити, що критерії оцінки ефективності діяльності адміністративних судів це постійні величини, які уособлюють оптимальні умови, за яких досягається мета діяльності адміністративних судів, певні стандарти якості функціонування системи цих органів. Показники в свою чергу представляють собою якісні та кількісні відомості, за якими можна судити про ступінь досягнення цілей, поставлених перед системою адміністративних судів. При цьому, кожен критерій може розкриватися через низку показників. Він у більшій мірі виражає якісний стан об'єкта, а показник дає можливість виміряти кількісний рівень цього стану. В свою чергу умови та критерії оцінки ефективності діяльності адміністративних судів можуть збігатися. Так, наприклад, професіоналізм суддів та працівників апарату суду може виступати і як умовою ефективності діяльності, і як критерієм, за допомогою якого може оцінюватися діяльність адміністративного суду.

Метою статті є розкрити систему критеріїв оцінки сервісної діяльності адміністративних судів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Взагалі, в юридичній літературі науковці досліджували критерії оцінки ефективність діяльності судів з різних кутів зору. Так, одні автори визначали критерії ефективності правосуддя, інші – судової діяльності, деякі – судочинства або всієї судової системи чи судової влади. Вчені І.Л. Петрухін і Т.Г. Морщакова запропонували визначати критерії ефективності суду в кількісних показниках, які вимірюються числом судових помилок [6, с. 241–261]. У науковому середовищі така думка викликала низку зауважень. Учені, які досліджували проблеми оцінки ефективності роботи правоохоронних органів, вказували на недостатність використання лише кількісних (статистичних) показників, оскільки на їх думку, це може призвести до виникнення певної невідповідності між цілями діяльності цих органів і критеріями їх оцінки [7, с. 85]. Професійній правоохоронній та судовій діяльності, як відомо, притаманні певні кількісні показники: загальна кількість судів, службових осіб, кількість завершених судових справ, кількість розглянутих заяв про злочини та правопорушення, час, витрачений на провадження з цього приводу, кількість актів застосування права в різних напрямах правового захисту. Крім того, наявні також такі якісні показники судової діяльності, як стиль роботи органу, система контролю за його діяльністю, ступінь професійного ризику, межі відповідальності співробітників правоохоронних органів і суддів, потенційно конфліктний характер їх діяльності тощо. Захоплення кількісними показниками може зумовити погіршення стилю роботи, понизити рівень її контролю, а врешті-решт – втрату довіри від конкретних людей, що звертаються за захистом. Тому в літературі обґрунтовується доцільність використання як кількісних, так і якісних показників у сукупності [8, с. 14–19]. На використання їх у сукупності наполягає і міжнародна практика оцінки діяльності судових органів. За допомогою кількісних показників можливо встановити результатив-

ність досягнення цілей діяльності адміністративних судів і витрати на її забезпечення, а якісні показники допоможуть сформулювати положення щодо ефективності такої діяльності.

Загальними критеріями оцінки ефективності правосуддя, на думку В.М. Сирих, виступають: 1) рівень підготовки справ до судового слухання; 2) законність і обґрунтованість судових рішень; 3) причини судових помилок; 4) додержання процесуальних прав учасників судового процесу; 5) правильність відшкодування судових витрат; 6) дотримання процесуальних строків і причини їх порушення; 7) рівень і своєчасність виконання судових рішень; 8) загальна кількість судових справ [9, с. 62]. Навряд чи всі з названих критеріїв можна віднести до критеріїв ефективності саме правосуддя. Адже як вже зазначалось в попередніх підрозділах така діяльність суду як підготовка справ до судового розгляду не охоплюються поняттям правосуддя, а відноситься до іншої діяльності суду, що є допоміжною по відношенню до правосуддя.

Щодо розкриття питань ефективності різних видів судочинства, то наприклад в літературі, ефективність господарського судочинства вимірюється, за доступністю, справедливістю, неупередженістю, об'єктивністю й законністю правосуддя, оптимальністю строків прийняття остаточного (в конкретній судовій інстанції) судового рішення у справі [10, с. 23].

Ефективність правосуддя в цивільних справах, на думку А.В. Цихоцького, є здатністю (властивістю) правосуддя як виду здійснення судом у встановленій законом цивільній процесуальній формі державної діяльності щодо розгляду і вирішення конкретних судових справ з ухваленням в них законних, обґрунтованих і справедливих постанов, забезпечуючи за певних умов досягнення соціально значущих цілей [11, с. 152]. Ця здатність характеризується відношенням фактично досягнутого правосуддям рівня цілей до нормативно встановленого законом.

Щодо критеріїв ефективності судової системи, наприклад, Л.М. Москвич виокремила чотири групи критеріїв: 1) які відбивають стандарти організації судової системи; 2) що дозволяють оцінити якість функціонування суду, пов'язані з досягненням позитивних цілей правосуддя; 3) які віддзеркалюють стандарти професіоналізму суддів і працівників суду; 4) що допомагають оцінити рівень легітимності інституту суду в суспільстві [2, с. 90].

Загальними критеріями ефективності сервісної діяльності адміністративних судів в Україні визначають обсяг судової юрисдикції; наявність методологічних, методичних та інших наукових розробок з судочинства, втілення їх у практику розгляду судових справ; показник довіри до судової системи; коефіцієнт доступності до судового захисту і судової інформації; показник свободи і справедливості або альтернативності правосуддя; показник оперативності правосуддя; коефіцієнт технологічності; показник якості правосуддя; показник діалогу з суспільством; коефіцієнт оптимальності процедур з оскарження і перегляду судових постанов; показник виконуваності судових постанов [12, с. 94-95].

Таким чином, можна стверджувати, що критерії ефективності сервісної діяльності адміністративних судів в Україні відбивають певні стандарти якості їх функціонування. При цьому вони повинні: 1) стимулювати досягнення цілей органу (діяльності); 2) давати кількісну і якісну характеристики; 3) створювати умови для об'єктивної оцінки; 4) бути універсальними, але не суперечливими; 5) бути повними й охоплювати всі сторони процесу [15, с. 5–7]. Вважаємо, що такі основні засади можуть бути покладені і в основу розробки критеріїв ефективності діяльності адміністративних судів.

Безумовно, всі зазначені підходи до визначення критеріїв оцінки сервісної діяльності адміністративних судів в Україні як в теорії так і на практиці, заслуговують на увагу, але хотілося б навести власні зауваження щодо оцінки ефективності діяльності саме адміністративних судів України. При цьому, у рамках дослідження акцент буде зроблено як на питаннях визначення ефективності діяльності адміністративних судів в області досягнення цілей адміністративного судочинства, так і на ефективності організаційної діяльності адміністративних судів, з урахуванням міжнародних стандартів правосуддя.

Визначаючи критерії оцінки ефективності діяльності адміністративних судів слід мати на увазі, що певні критерії можуть визначати ефективність діяльності окремого судді адміністративного суду, певного адміністративного суду, всієї системи адміністративних судів та судів, що здійснюють правосуддя в адміністративних справах. Оцінка ефективності діяльності адміністративних сервісної діяльності адміністративних судів може здійснюватися різними суб'єктами, як в середині судової системи, так і особами, які звертаються до судових органів. Так, наприклад, особа яка звертається до адміністративного суду з позовом, навряд чи може дати оцінку судовому адмініструванню, яке пропонується в якості критерію проектом «Система оцінки якості роботи суду: стандарти, критерії, показники та методи». Дати оцінку лідерським, професійним та управлінським якостям голови суду чи керівника апарату суду можуть дати лише працівники конкретного адміністративного суду. Тому, вважаємо, що система критеріїв ефективності діяльності адміністративних сервісної діяльності адміністративних судів повин-

на задовольняти оцінку ефективності діяльності адміністративних судів незалежно від суб'єктів її здійснення.

Безперечно, ключовими критеріями діяльності адміністративних сервісної діяльності адміністративних судів слід визнати своєчасність розгляду справи адміністративної юрисдикції та якість винесених суддею адміністративних судів рішень. Зазначені критерії в сукупності дають уявлення про те, яким має бути досконалий адміністративний суд, тобто суд, в якому в повній мірі реалізовані базові правові цінності демократичного суспільства: верховенство права, незалежність суду, тощо. Такі критерії та показники охоплюють практично всі суттєві аспекти діяльності суду, не обмежуючись лише показником «скасованих чи змінених рішень». За допомогою зазначених критеріїв можна проводити внутрішню оцінку ефективності діяльності адміністративних судів, зосереджуючи увагу саме на ефективності діяльності системи адміністративних судів чи конкретного адміністративного суду, направленої на захист прав, свобод людини та громадянина.

Під час обговорення РСУ проекту «Системи оцінки якості роботи суду» наголошувалося на недоречності включення до оцінювання питання «оцінки судового рішення», адже судове рішення не може бути ніким оцінене по суті, а суддя, виносячи відповідне рішення, керується виключно принципом верховенства права та законом. Після обговорення питання доцільності включення в оцінку якості роботи суду оцінки судового рішення РСУ цей розділ був виключений [13]. Ми не розділяємо такої точки зору, та вважаємо, що без характеристики прийнятого адміністративним судом рішення, оцінка ефективності всієї діяльності адміністративних судів буде неповною. Адже ухвалення судового рішення є найважливішим результатом здійснення правосуддя адміністративними судами. Крім того, як зазначалося вище, саме в рішеннях адміністративного суду (постанови і ухвали) проявляється результат їх діяльності. Дійсно, важко встановити за якими критеріями буде визначатися якість судового рішення, адже підстави, наприклад, для скасування постанови, можуть бути різними, та в певних випадках навіть не пов'язуватися з судовою помилкою. Для визначення критеріїв якості судового рішення та з'ясування їхнього змісту можна використовувати досвід та напрацювання європейських країн і міжнародних організацій. Так, багато зробила КРЄС щодо оцінки якості судових рішень [14].

Висновки. Таким чином, з урахуванням проведеного аналізу міжнародної практики оцінки діяльності органів правосуддя, система критеріїв ефективності сервісної діяльності адміністративних судів повинна бути представлена у такому вигляді: якість судового рішення, доступність адміністративного суду, своєчасність розгляду справи адміністративної юрисдикції, професіоналізм суддів та працівників апарату суду, рівень громадської довіри до суду.

Оскільки метою діяльності адміністративних судів є в першу чергу захист прав, свобод, інтересів фізичних та юридичних осіб, то частина критеріїв повинна слугувати оцінці задоволеності населення їх діяльністю. Такими критеріями слід визнати доступність адміністративного суду, рівень громадської довіри до адміністративного суду, професіоналізм суддів та працівників апарату суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блажівський Є.М. Критерії ефективності протидії злочинності *Форум права*. 2012. № 4. С. 109–113.
2. Москвич Л.М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія. Х. : ФІНН, 2011. 384 с.
3. Давиденко Л.М. Проблеми оцінки та вимірювання ефективності діяльності прокуратури. Питання конституційно-правового статусу прокуратури України та удосконалення її діяльності : зб. наук. пр. ; ред. кол.: Л.М. Давиденко, П.М. Каркач (від. ред.) та ін. Х. : ІПК Генеральної прокуратури, 1999. С. 67–81.
4. Смирнов А.Ф. К вопросу о критериях оценки организации и деятельности органов прокуратуры. Актуальные проблемы регулирования правового государства. Х. : Юрид. ин-т, 1990. С. 198–250.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Легеза Є.О. Адміністративні процедури у сфері нерухомого майна: державна реєстрація речових прав та особливості реалізації через електронні торги: Монографія. Дніпро: Видавничий дім «Гельветика», 2022.
7. Легеза Є.О. Адміністративні послуги, що надаються міліцією громадської безпеки: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 Дніпропетровськ, 2011. 263 с.
8. Кузьмишин В.М. Ініціативи Вінницького апеляційного адміністративного суду задля зміцнення авторитету судової гілки влади. *Вісник Вищої Ради юстиції*. 2012. № 2 (10). С. 7–15.
9. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: Підручник. Львів: «Новий світ», 2003. 609 с.

10. Демченко С. Складники ефективності господарського судочинства. *Вісник Академії управління МВС України*. 2010. № 2 (14). С. 21–27.
11. Leheza Ye., Filipenko T., Sokolenko O., Darahan V., Kucherenko O. (2020). Ensuring Human Rights in Ukraine: Problematic Issues and Ways of their Solution in the Social and Legal Sphere. Cuestiones Políticas. Vol. 37 №º64 (enero-junio 2020). P. 123–136. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3764.10.
12. Leheza, Y., Dorokhina, Y., Shamara, O., Miroshnychenko, S., & Moroz, V. (2021). Citizens `participation in the fight against criminal offences: political and legal aspects. Cuestiones Políticas, 39(69), 212–224. https://doi.org/10.46398/cuestpol.3969.12.
13. Радою суддів України в цілому затверджено «Систему оцінки якості роботи суду: стандарти, критерії, показники та методи». URL.: http://court.gov.ua/152828/.
14. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Кабінету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень URL.: http://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf.
15. Легеза Є.О. Теорія публічних послуг : адміністративно-правова складова. Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.60

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ В СУДОВІЙ СИСТЕМІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Кондратенко В.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: 0000-0001-6015-8326
e-mail: kondratenkovitals@gmail.com

Стеценко Д.Ю.,
аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: 0009-0004-2484-204X
e-mail: stetsenko.d.y@gmail.com

Кондратенко В.М., Стеценко Д.Ю. Адміністративно-правові засади громадського контролю в судовій системі через призму забезпечення прав людини і громадянина в Україні.

У статті на підставі аналізу доктринальних досліджень вітчизняних вчених з'ясовано поняття та зміст громадського контролю в науковій площині. Наголошено на відсутності законодавчого визначення окресленого поняття, незважаючи на значний суспільний інтерес до громадського контролю як суспільного явища.

Встановлено, що попри недосконалість законодавчого врегулювання, громадський контроль залишається важливим механізмом взаємодії між громадськістю і органами державної влади, є важливим компонентом демократичного публічного управління та сприяє побудові відкритого та відповідального суспільства.

Акцентовано увагу на важливості дослідження взаємовідносин громадянського суспільства із органами судової влади. Окреслено поняття громадського контролю за судовою системою в Україні та його сутність, а також встановлено способи участі громадськості у здійсненні контролю за діяльністю судової гілки влади. Окремо наголошено на тому, що громадський контроль в судовій системі виступає однією з ключових форм сприяння реалізації та захисту прав людини і громадянина.

Надано оцінку впливу громадського контролю в судовій системі на реалізацію громадянами їхніх прав і свобод. Зокрема, констатовано, що першочергово громадський контроль за судовою системою сприяє забезпеченню права громадян на справедливий судовий процес. Крім того, висвітлено і сприяння громадського контролю ствердженню права людини та громадянина на доступ до правосуддя, права на свободу висловлювання та доступ до публічної інформації. Звернено увагу і на участь громадського контролю у виявленні та вирішенні можливих корупційних проявів, а також проявів бюрократії у судовій системі.

З урахуванням означеного, зміцнення механізмів громадського контролю сприятиме підвищенню прозорості та підзвітності судової влади, що, зокрема забезпечить громадянам доступ до справедливого правосуддя та сприятиме захисту їхніх прав і свобод. Запропоновано можливість впровадження сучасних інструментів контролю, таких як онлайн-трансляції судових засідань, що не потребують попереднього дозволу у головуючого у справі. Публічний доступ необхідно надати не лише до судових рішень, а й щодо інформації про причини перенесення та відкладення судових засідань, що допоможе залучити громадян до процесу прийняття рішень та підвищить рівень довіри до судової системи, а також сприятиме забезпеченню верховенства права та забезпеченню прав людини в Україні.

Ключові слова: адміністративне законодавство, відкритість і прозорість діяльності судів, громадський контроль, громадянське суспільство, публічна інформація, органи судової влади, права і свободи громадян, судочинство.

Kondratenko V., Stetsenko D. Administrative and legal principles of public control in the judicial system through the prism if ensuring human and civil rights in Ukraine.

In the article, on the basis of the analysis of doctrinal studies by national scholars, the author clarifies the concept and content of public control in the scientific plane. It is noted that there is no legislative definition of this concept, despite the significant public interest in public control as a social phenomenon.

It is established that, despite the imperfection of legislative regulation, public control remains an important mechanism of interaction between the public and public authorities, is an important component of democratic governance and contributes to building an open and responsible society.

Attention is focused on the importance of studying the relationship between civil society and the judiciary. The author defines the concept of public control over the judicial system in Ukraine and its essence, and also identifies the ways of public participation in exercising control over the activities of the judiciary. The author emphasizes that public control in the judicial system is one of the key forms of promoting the realization and protection of human and civil rights.

The article assesses the impact of public control in the judicial system on the exercise of citizens' rights and freedoms. In particular, it is stated that, first and foremost, public control over the judicial system contributes to ensuring the right of citizens to a fair trial. In addition, the author highlights the contribution of public control to the assertion of the human and civil right to access to justice, the right to freedom of expression and access to public information. Attention is also drawn to the participation of public control in identifying and resolving possible corruption and bureaucracy in the judicial system.

In view of the above, strengthening the mechanisms of public control will contribute to increasing the transparency and accountability of the judiciary, which, in particular, will ensure citizens' access to fair justice and help protect their rights and freedoms. It is proposed to introduce modern control tools, such as online broadcasts of court hearings, which do not require prior permission from the presiding judge. Public access should be provided not only to court decisions, but also to information on the reasons for postponement and adjournment of court hearings, which will help to involve citizens in the decision-making process and increase the level of trust in the judicial system, as well as contribute to the rule of law and human rights in Ukraine.

Keywords: administrative legislation, openness and transparency of courts, public control, civil society, public information, judiciary, rights and freedoms of citizens, judicial proceedings.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день в Україні, як і в багатьох інших правових державах світу, розвиток громадянського суспільства відіграє вирішальну роль у забезпеченні демократичних процесів. Не викликає жодних сумнівів те, що громадський контроль за діяльністю органів публічної влади, зокрема судових інституцій, є запорукою стримування держави в її владних проявах та виступає своєрідним запобіжником від зловживань посадовими особами своїми владними повноваженнями. Так, громадський контроль відіграє ключову роль у забезпеченні прозорості, відповідальності та ефективності судової системи, зокрема допомагає виявляти недоліки та корупційні прояви судової гілки влади, а відповідно і сприяє реалізації та захисту прав людини і громадянина, що є пріоритетним завданням кожної демократичної держави.

При цьому, варто констатувати, що з плином часу громадський контроль судових органів в Україні починає набирати обертів і стає все більш активним і значущим для забезпечення прозорості та відповідальності в системі правосуддя. Це свідчить про зростання уваги громадськості до судової системи і бажання суспільства брати участь у здійсненні контролю над судовою владою.

Саме тому актуальним вбачається дослідження адміністративно-правових засад громадського контролю судової гілки влади в аспекті юридичного правозахисного механізму, що дозволить з'ясувати роль такого контролю у забезпеченні прав і свобод громадян в ході здійснення судочинства, ефективність його застосування, а також виокремити напрямки вдосконалення механізмів громадського контролю та забезпечення реального захисту прав людини і громадянина в Україні.

Метою дослідження є з'ясування поточного стану адміністративно-правового регулювання інституту громадського контролю за діяльністю судової системи України як однієї з ключових форм сприяння реалізації та захисту прав людини і громадянина.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти громадського контролю в судовій системі були предметом дослідження наукових праць низки вітчизняних науковців, серед яких О. Овсяннікова, С. Денисюк, М. Вільгушинський, М. Кравець, С. Прилуцький, О. Хотинська-Нор, О. Савченко, Г. Пришляк, О. Пухкал, В. Городовенко, В. Маляренко та інші. Незважаючи на наявність доволі широкого спектру наукових досліджень в площині громадського контролю за органами судової влади, а також

його впливу на реалізацію громадянами своїх прав і свобод, варто відмітити, що ця проблематика залишається предметом для подальшого всебічного аналізу, з огляду на зростаючий інтерес громадськості до ефективного контролю за забезпеченням справедливого правосуддя. Доцільно відмітити і стрімку втрату актуальності проведених досліджень через постійне вдосконалення та розвиток адміністративно-правових засад організації та здійснення громадського контролю у сфері здійснення правосуддя, що зумовлює необхідність новітнього комплексного дослідження у окресленій сфері.

Виклад основного матеріалу. Громадський контроль у науковому, політичному та правовому просторі сучасної України є проблематикою, що перебуває на вершині своєї актуальності та обговорення. Однак, враховуючи відсутність належного та чіткого правового регулювання цього питання, концепція громадського контролю у суспільстві в усіх вищезгаданих сферах на сьогодні розуміється досить широко, що призводить до різноманітних тлумачень та інтерпретацій згаданого поняття.

Громадський контроль доцільно розглядати у статичному та динамічному аспектах. При цьому відповідно до статичної концепції, громадський контроль є системою правових та інших засобів контролю громадськості за діяльністю органів публічної влади з метою забезпечення точного і неухильного дотримання законності, прав і свобод людини всіма суб'єктами підконтрольної діяльності. В динамічному аспекті громадський контроль тлумачиться як процес спостереження представників громадськості за діяльністю органів публічної влади, проведення перевірок, процес співставлення належного і фактичного у повсякденній діяльності посадових осіб у контексті дотримання законності взагалі, і прав та свобод кожної людини зокрема [1, с. 92; 2, с. 72].

Громадський контроль, в розумінні Л. Рогатіної, може бути розглянутий у межах вузького та широкого підходів. У межах вузького підходу громадський контроль є контролем над діяльністю органів влади, здійснюваний громадянами й інституційними структурами громадянського суспільства з метою виявлення і припинення різних видів зловживання владою. Широкий підхід трактує громадський контроль як суспільне явище, при якому громадянське суспільство бере участь у визначенні основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики держави, у вирішенні суспільно значимих проблем та контролює процес їх реалізації [3, с. 169].

Цікавою з наукової точки зору є думка І. Сквірського, який громадський контроль ототожнює з діяльністю громадськості, яка має на меті перевірку або спостереження з метою перевірки для протидії, попередження або припинення протиправних дій, рішень чи бездіяльності суб'єктів публічного управління [4, с. 42-43]. Маємо відзначити, що у правовій доктрині існує значна кількість наукових праць, присвячених визначенню поняття «громадський контроль». Вчені запропонували численні дефініції цієї категорії, які у найбільш стислій формі відображають її зміст і сутність з різних аспектів. Проте, незважаючи на активність у дослідженні цього питання, в теорії адміністративного права відсутній єдиний підхід, що враховував би всю специфіку цього поняття та відображав узгоджену позицію наукової спільноти.

Погоджуємося із визначенням, сформульованим Л. Наливайко та О. Савченко у монографії, присвяченій теоретико-правовим засадам громадського контролю за діяльністю органів державної влади. Так, громадським контролем є системна діяльність інститутів громадянського суспільства чи окремих громадян з метою вирішення суспільно значущих завдань, захисту й забезпечення прав і свобод людини, задоволення потреб та інтересів суспільства в цілому, встановлення відповідності функціонування органів публічної влади вимогам законодавства у процесі їх соціальної взаємодії з громадськістю, що спрямована на забезпечення ефективності державно-громадських відносин [5, с. 32].

Водночас, попри наявність доктринального тлумачення поняття громадського контролю та значний інтерес науковців до вказаного поняття, його законодавче визначення у нормативно-правових актах України і досі відсутнє. Так, маємо ситуацію, за якої сам термін «громадський контроль» може зустрічатися в текстах різних законодавчих актів, але його конкретне нормативне визначення при цьому відсутнє.

Вказане обумовлено, перш за все, відсутністю окремого законодавчого акту, присвяченого громадському контролю як правовому явищу. В цьому контексті зауважимо, що до Верховної Ради України протягом різних періодів (2014, 2018, 2021 рр.) надходило декілька законопроектів, спрямованих на врегулювання питань громадського контролю. На сьогодні жоден з цих законопроектів не був прийнятий парламентом України та відповідно не став законом, з огляду на наявність у них значних недоліків, зокрема які повторюються навіть після доопрацювань відповідних проектів.

Попри недосконалість законодавчого врегулювання, громадський контроль залишається важливим механізмом взаємодії між громадськістю і органами державної влади [6, с. 14]. З кожним днем інститут громадського контролю набирає обертів, стає важливим компонентом демократичного управління та сприяє побудові відкритого та відповідального суспільства, оскільки

передбачає можливість як окремих громадян, так і громадського суспільства в цілому впливати на діяльність державних органів (виконавчу, законодавчу та судову гілки влади).

Особливий інтерес в рамках цього дослідження становлять взаємовідносини громадянського суспільства із органами судової влади, з огляду на необхідність підвищення рівня довіри до суддів та суддівського корпусу, а також нагальну потребу в забезпеченні прозорості, відкритості та відповідальності в роботі судів, що є важливим аспектом забезпечення правової державності та справедливості в суспільстві.

Громадський контроль за суддями (судом) в Україні – це система нормативно визначених заходів та процедур, які здійснюються суб'єктами громадянського суспільства по відношенню до суддів, кандидатів на вакансію судді, членів органів суддівського врядування та самоврядування (кандидатів на ці посади), судів як інституційних утворень в цілях забезпечення умов добору професійних та доброчесних суддів, ефективного, неупередженого здійснення правосуддя та об'єктивного інформування громадськості про поточний стан справ в судовій сфері [7, с. 139].

Зокрема, на сьогодні громадський контроль в судовій системі передбачає: активну участь громадян у судових процесах шляхом їх залучення як вільних слухачів в ході розгляду судових справ різних категорій; відстеження та аналіз судових рішень, що розміщуються у відкритих державних реєстрах; участь громадських утворень (Громадська рада доброчесності) в процедурах відбору суддів та проведення кваліфікаційного оцінювання останніх; моніторинг майнових декларацій суддівського корпусу; можливість фіксування судових засідань за допомогою пристроїв аудіо- та відеозапису, з метою подальшого їх висвітлення у медіа; можливість перегляду окремих судових засідань в режимі онлайн-трансляції, тощо. Це дозволяє запобігати можливим порушенням прав громадян та забезпечує ефективну реалізацію їхніх правових інтересів.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що громадський контроль в судовій системі виступає однією з ключових форм сприяння реалізації та захисту прав людини і громадянина. При цьому, на наше переконання, першочергово громадський контроль за судовою системою сприяє забезпеченню права громадян на справедливий судовий процес. Так, громадський контроль допомагає виявляти будь-які недоліки у судових процедурах, такі як порушення норм матеріального та процесуального права в ході судового розгляду, нехтування процесуальними правами громадян, засадами рівності перед законом та неупередженості суду, забезпечуючи справедливий та, головне, об'єктивний судовий процес.

Крім того, громадський контроль сприяє і ствердженню права людини і громадянина на доступ до правосуддя. Зокрема, стимулює створення більш доступних та відкритих судових систем, в тому числі і електронних, що дозволяє громадянам отримувати доступ до суду для вирішення їхніх правових проблем та захисту прав.

Необхідним є громадський контроль судової системи і для реалізації права на свободу висловлювання та інформацію. Відтак, висвітлення судових процесів у медіа, участь громадян в ході розгляду справ як вільних слухачів сприяє публічному обговоренню судових рішень та діяльності судових органів через вільний обмін інформацією та думками щодо судової системи.

Здійснення громадського контролю за системою правосуддя шляхом моніторингу відкритого Єдиного державного реєстру судових рішень, платформи «Судова влада», а також веб-сайтів окремих судів, на яких розміщена вся інформація щодо стану розгляду справ, дозволяє забезпечити право громадян на доступ до публічної інформації.

Громадський контроль дозволяє і виявляти та вирішувати можливі корупційні прояви, а також прояви бюрократії у судовій системі, що допомагає захистити громадян від неправомірних рішень. Активна участь громадськості у контролі за судовою системою дозволяє швидко виявляти можливі порушення та корупційні дії та вживати необхідні заходи для їх запобігання. Варто констатувати, що систематичне збільшення громадського контролю, у різноманітних його проявах, спонукає суддів та інших посадових осіб судової системи до більшої відповідальності за свої дії в умовах, коли їх діяльність піддається суворому громадському нагляду, що сприяє якомога ефективнішій реалізації прав людини і громадянина.

Висновки. Загалом громадський контроль за органами державної влади, а особливо у судовій системі, є важливою складовою механізму забезпечення прав людини та громадянина в Україні. Для його ефективного функціонування необхідно забезпечити розвиток адміністративно-правових засад, зокрема прозорість судових процесів, участь громадян у формуванні суддівського корпусу, а також оцінку роботи судової системи.

Дослідження адміністративно-правових засад громадського контролю та їхнє вдосконалення має стати пріоритетом для подальшого розвитку правової системи України. Зміцнення механізмів громадського контролю сприятиме підвищенню прозорості та підзвітності судової влади, що, у свою чергу, забезпечить громадянам доступ до

справедливого правосуддя та сприятиме захисту їхніх прав і свобод. Впровадження сучасних інструментів контролю, таких як онлайн-трансляції судових засідань, що не потребують попереднього дозволу у головуючого у справі, а також публічний доступ не лише до судових рішень, а й щодо інформації про причини перенесення та відкладення судових засідань, допоможе залучити громадян до процесу прийняття рішень та підвищить рівень довіри до судової системи. Тільки за умови інтеграції ефективних механізмів громадського контролю в роботу судової системи можна досягти значного прогресу у забезпеченні верховенства права та захисті прав людини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кушнір С.М. Правові засоби громадського контролю в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Запоріжжя, 2011. 247 с.
2. Кондратенко В.М. Система міжнародного законодавства у сфері функціонування інституту громадського контролю за діяльністю органів судової влади. *Наукові записки. Серія: Право.* 2023. Вип. 14. С. 70–74.
3. Рогатіна Л.П. Громадський контроль над державою: сутність, механізми реалізації та перспективи розвитку : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2011. 202 с.
4. Сквірський І.О. Громадський контроль у публічному управлінні: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : дис. ... д-ра. юрид. наук.: 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 413 с.
5. Наливайко Л.Р., Савченко О.В. Теоретико-правові засади громадського контролю за діяльністю органів державної влади : монографія. Київ: «Хай-Тек Прес», 2017. 276 с.
6. Кондратенко В.М. Принципи гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України : автореф. дис … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2013. 20 с.
7. Нестор Н.В. Поняття громадського контролю за діяльністю суддів та система суб'єктів його здійснення. *Форум права*. № 3. 2019. С. 134–140.

УДК 351.74 : 342.922
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.61

ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ НОТАРІУСІВ З НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ ТА ЙОГО ЗМІСТ

Кондратьєв Є.Є.,
аспірант кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Кондратьєв Є.Є. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріусів з надання публічних послуг та його зміст.

Наукова стаття присвячена висвітленню стану наукової розробки оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг. Розглядаються підходи щодо розуміння категорій публічних послуг та оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса. Зроблено висновок, що виходячи з наукових розробок виділимо ознаки оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг: предметом оскарження є правовідносини під час нотаріальної діяльності; безпосередня ініціатива (заява) фізичних та юридичних осіб; імперативність правового регулювання; здійснення по відповідній адміністративній процедурі; результатом оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання адміністративної послуги є індивідуальний акт типової форми або адміністративний акт.

Під оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг слід розуміти процедура звернення із захистом своїх прав та охоронюваних законом інтересів спрямована на розгляд і вирішення судом справ, пов'язаних із вчиненими нотаріальними діями або відмовою у їх вчиненні, нотаріальними актами.

Акцентовано увагу, що оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративної послуги здійснюється по відповідній процедурі. Наприклад, якщо оскарження послуги здійснюється в адміністративному (позасудовому) порядку тога позивач може оскаржити послуги тільки в межах органу влади, який видав послугу або до вищестоящого підрозділу.

В той же час, аналіз наукових публікацій, монографічних досліджень, практичних рекомендацій, а також результати діяльності оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг в Україні свідчать, що комплексного наукового підходу потребує дослідження особливостей оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг в Україні.

Ключові слова: послуга, публічна послуга, дії, бездіяльність, нотаріус, оскарження, органи публічної адміністрації, рішення.

Kondratiev Ye.Ye. Appealing decisions, actions or inaction of notaries on the provision of public services and its content.

The scientific article is devoted to highlighting the state of scientific development of appeals of decisions, actions or inaction of a notary public service provider. Approaches to understanding the categories of public services and challenging decisions, actions or inaction of a notary public are considered. It was concluded that, based on scientific developments, we will distinguish signs of appeal of decisions, actions or inaction of a notary public service provider: the subject of the appeal is legal relations during notarial activity; direct initiative (application) of individuals and legal entities; the imperative of legal regulation; implementation according to the relevant administrative procedure; the result of an appeal against decisions, actions or inaction of a notary on the provision of administrative services is an individual act of a standard form or an administrative act.

Appealing the decisions, actions or inaction of a notary public service provider should be understood as the procedure for applying for the protection of one's rights and interests protected by law aimed at consideration and resolution by the court of cases related to notarial acts performed or refusal to perform them, notarial acts.

Attention is drawn to the fact that appeals against decisions, actions or inaction of public administration bodies for the provision of administrative services are carried out according to the appropriate procedure. For example, if the appeal of the service is carried out in an administrative (out-of-court) procedure, then the claimant can appeal the service only within the authority that issued the service or to a higher division.

At the same time, the analysis of scientific publications, monographic studies, practical recommendations, as well as the results of

appeals against decisions, actions or inactions of notaries public services in Ukraine show that a comprehensive scientific approach is needed to study the features of appeals against decisions, actions or inactions of notaries public services services in Ukraine.

Key words: service, public service, actions, inaction, notary, appeal, bodies of public administration, decisions.

Постановка проблеми. Інститут оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса, зокрема надання публічних послуг, нерозривно пов'язаний із функціонуванням адміністративної юстиції, яку як юридичне явище не можна назвати абсолютно новим правовим інститутом вітчизняної правової науки і законодавства. Найчастіше державу для громадянина уособлюють саме надавачі адміністративних послуг – чиновники та посадові особи, що видають ліцензії, довідки, сертифікати. Фактично лише в моменти стояння в чергах та відчуття своєї неспроможності громадянин замислюється над вічним питанням потреби в держави як апараті примусу, а не в апараті служіння народу. Громадяни у відносинах із владою не повинні бути прохачами, а споживачами послуг. При цьому держава в особі публічних суб'єктів орієнтується на потреби особи, так само як у приватному секторі надавачі послуг орієнтуються на потреби споживача («клієнта»), його запити та очікування [1, с. 116].

Мета дослідження. Метою статті є розкриття стану наукової розробки оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг в Україні.

Для вирішення поставленої мети, автором поставленні такі **завдання**: 1) дослідити тлумачення різних науковців та нормативно-правові акти з категорії «адміністративні послуги», «оскарження рішень, дій чи бездіяльності»; 2) дати ознаки категорії оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичним підґрунтям надання публічних послуг розглядалися наступними вченими як: К.К. Афанасьєвим, С.О. Барановим, В.М. Бесчастним, Н.В. Васильєвою, Д.О. Власенко, В.Л. Грохольським, І.П. Голосніченком, І.В. Дроздовою, О.Ю. Іващенко, Ю.В. Іщенком, Р.А. Калюжним, С.Ф. Константіновим, І.Б. Коліушко, Є.О. Легезою, О.М. Острах, В.В. Столбовою, Г.М. Писаренко, О.О. Сосновиком, В.П. Тимощуком та ін. Серед досліджень, які безпосередньо присвячені оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації слід виокремити дисертації захищені у 2012 році О.Ю. Іващенко [2] та О.С. Духневич [3].

Однак комплексного наукового дослідження оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг в Україні не проводилося.

Виклад основного матеріалу. Згідно розпорядження Кабінету Міністрів України **«**Про схвалення Концепції розвитку системи надання публічних послуг органами виконавчої влади» під адміністративною послугою розуміється як результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону здійснює юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів, (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо) [4].

Проект Концепції реформування публічної адміністрації в Україні визначає адміністративну послугу як спрямовану на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації суб'єктивних прав, виконання обов'язків фізичної або юридичної особи «позитивна» публічно–службову діяльність органу публічної адміністрації, яка здійснюється за заявою цієї особи [5, с. 6].

Відповідно до Концепції розвитку системи надання публічних послуг органами виконавчої влади, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90–р, адміністративна послуга – це результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що, відповідно до закону, забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо) [8]. Дещо похожим дається поняття в Законі України «Про адміністративні послуги», а саме в статті 1 під адміністративною послугою законодавець розуміє результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання публічних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону [9].

Так, О. Люхтергандт вважає, що поняття адміністративних послуг не охоплює речових (наприклад, видача самої ліцензії) і фінансових послуг (видача грошей соціально незахищеним особам), розуміючи при цьому під адміністративними (управлінськими) послугами «позитивні» індивідуальні акти, які приймаються з метою задоволення певних інтересів фізичних або юридичних осіб [6, с. 27].

Вчений з адміністративного права Г.М. Чміленко вважає, що взаємовідносини осіб з органами влади передбачають здійснення останніми різноманітних процедурних дій, які, до речі, існували і раніше (наприклад, реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності, легаліза-

ція об'єднань громадян, призначення субсидій, пенсій), однак на концептуальному рівні майже не розглядалися, а на нормативному розглядалися фрагментарно, що, у свою чергу, сприяло появі зловживань з боку посадових осіб і обмеженню прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб [7, с. 140].

Так в дисертації Г.М. Писаренко зазначає, що адміністративна послуга – це правовідносини, що виникають при реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи (за їх заявою) в процесі публічно–владної діяльності адміністративного органу для отримання певного результату [11].

Такі відомі вчені, як В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Ю.В. Іщенко, В.П. Чабан, надають поняття адміністративних послуг у широкому та вузькому розумінням, а саме: «адміністративна послуга – 1) юридичне оформлення суб'єктом публічної адміністрації результатів розгляду справи, яка виникла за зверненням фізичної, юридичної або іншої колективної особи щодо реалізації своїх прав, свобод, законних інтересів; 2) результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо)» [10, с. 6].

Дещо інше визначення адміністративної послуги дає Є.О. Легеза, а саме як врегульовану адміністративно–правовими нормами діяльність органів публічної адміністрації із розгляду заяви фізичної або юридичної особи про видачу адміністративного акта (дозволу, ліцензії, реєстрації, посвідчення, сертифіката тощо), спрямовану на забезпечення її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків [12, с. 16].

Отже, враховуючи зазначені підходи, можна виокремити основні теоретичні підходи до розуміння сутності адміністративних послуг: по–перше, як різновид правовідносин (Г.М. Писаренко); по–друге, як форму юридичного закріплення результату розгляду відповідної справи або як результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом (В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Ю.В. Іщенко, В.П. Чабан); по–третє, як спосіб забезпечення реалізації фізичними та юридичними особами їх суб'єктивних прав, охоронюваних законом інтересів та виконання правових обов'язків (В.Б. Авер'янов, К.К. Афанасьєв, І.В. Дроздова [13], Є.О. Легеза О.О. Сосновик).

Проблем розгляду та вирішення окремих категорій публічно-правових спорів необхідно виокремити наступні дисертаційні дослідження: М. Смокович «Дослідження особливостей провадження у справах щодо оскарження нормавтивно–правових актів» (2008) [14, с. 16–37], О. Константий «Окремі питання оскарження правових актів у порядку адміністративного судочинства» (2008) [15, с. 27–34], Я. Рябченко «Правове регулювання провадження щодо оскарження нормативно–правових актів» (2009) [16, с. 24–27] тощо.

Так, О.Ю. Іващенко, під адміністративним оскарженням у сфері діяльності ОВС України розуміє подання і розгляд звернень, у яких міститься: а) вимога щодо поновлення прав, порушених діями або бездіяльністю працівників ОВС; б) вимога про захист законних інтересів, порушених діями або бездіяльністю працівників ОВС.

Д.О. Власенко виділяє, наступні ознаки оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання публічних послуг:

1. Безпосередня ініціатива (заява) фізичних та юридичних осіб. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації щодо адміністративних послуг надаються лише за безпосередньою ініціативою (заявою) фізичних та юридичних осіб, незалежно від самої форми заяви особи (усна чи письмова) та порядку її отримання органом влади.
2. Імперативність правового регулювання оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративної послуги. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративної послуги можливе лише у випадку, коли є спеціальне правове регулювання порядку оскарження такої послуги. Вимога особи до органу влади вчинити якісь дії на її користь може розглядатися як адміністративна послуга лише тоді, коли порядок розгляду цієї заяви є чітко регламентованим. Не можна оскаржити рішення, дії чи бездіяльність органів публічної адміністрації з надання адміністративної послуги, якщо її надання не передбачено законом.
3. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративної послуги визначені органом виконавчої влади або місцевого самоврядування. За загальним правилом, оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративної послуги можна звернутися лише до певного (тільки одного) органу влади, визначеного законом, на відміну від інших видів звернень, які можуть бути розглянуті та вирішені більш широким колом суб'єктів.
4. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративної послуги здійснюється по відповідній

процедурі. Наприклад, якщо оскарження послуги здійснюється в адміністративному (позасудовому) порядку тога позивач може оскаржити послуги тільки в межах органу влади, який видав послугу або до вищестоящого підрозділу.

5. Результатом оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративної послуги є індивідуальний акт типової форми або адміністративним актом буде рішення органу про реєстрацію чи видачу свідоцтва або відновлення права на отримання певної адміністративної послуги в порядку адміністративного судочинства тощо [18, с. 66].

Висновки. Таким чином, виходячи, з наукових розробок виділимо ознаки оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг: предметом оскарження є правовідносини під час нотаріальної діяльності; безпосередня ініціатива (заява) фізичних та юридичних осіб; імперативність правового регулювання; здійснення по відповідній адміністративній процедурі; результатом оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання адміністративної послуги є індивідуальний акт типової форми або адміністративний акт.

Під оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг слід розуміти процедура звернення із захистом своїх прав та охоронюваних законом інтересів спрямована на розгляд і вирішення судом справ, пов'язаних із вчиненими нотаріальними діями або відмовою у їх вчиненні, нотаріальними актами.

В той же час, аналіз наукових публікацій, монографічних досліджень, практичних рекомендацій, а також результати діяльності оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг в Україні свідчать, що комплексного наукового підходу потребує дослідження особливостей оскарження рішень, дій чи бездіяльності нотаріуса з надання публічних послуг в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Автор-упорядник В.П. Тимощук. К.: Факт, 2003. 496 с.
2. Іващенко О.Ю. Оскарження адміністративних послуг у Великій Британії та Україні (порівняльно–правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. К., 2012. 234 с.
3. Духневич О.С. Провадження щодо оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2012. 222 с.
4. Про схвалення Концепції розвитку системи надання публічних послуг органами виконавчої влади: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р. Офіційний вісник України. 2006. № 7. С. 376.
5. Концепція реформування публічної адміністрації в Україні (проект) // Адміністративна реформа в Україні: необхідність і перспективи проведення: Матер. Міжнар. конференції. 7 грудня 2005 р. К. С. 3–37.
6. Люхтергандт О. Проект Адміністративного процедурного кодексу України та сучасне адміністративне процедурне правою. *Юридичний журнал.* 2002. № 5. С. 27–31.
7. Чміленко Г.М. Адміністративна реформа: запровадження управлінських (адміністративних) послуг. *Юридичні читання молодих вчених:* Зб. матер. всеукр. наук. конференції 23-24 квітня 2004. НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. С. 139–142.
8. Концепція розвитку системи надання публічних послуг органами виконавчої влади: Розпорядження Кабінету міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 7. С. 168–170.
9. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203–VI. URL: http://rada.gov.ua/.
10. Легеза Є.О. Адміністративні послуги, що надаються міліцією громадської безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетр. держ. ун–т внутр. справ. Д., 2011. 20 с.
11. Писаренко Г.М. Адміністративні послуги в Україні : організаційно–правові аспекти : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса : Одеська нац. юрид. академія, 2006. 195 с.
12. Адміністративне право : навч. програма / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Ю.В. Іщенко, В.П. Чабан ; за заг. ред. В.К. Колпакова. К. : Київський нац. ун–т внутр. справ, 2010. 27 с.
13. Дроздова І.В. Міністерство внутрішніх справ України як суб'єкт надання публічних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. К., 2009. 240 с.
14. Смокович М., Кальченко С. Дослідження особливостей провадження у справах щодо оскарження нормативно–правових актів. *Вісник Вищого адміністративного суду України*: Офіційне науково–практичне видання / Вищий адміністративний суд України : Юрінком Інтер. 2008. № 2. С. 16–37.
15. Константий О. Окремі питання оскарження правових актів у порядку адміністра-

тивного судочинства / О.Константий // Право України. – К. : Мінюст України. – 2008. – № 11. – С. 27–34.
16. Рябченко Я. Правове регулювання провадження щодо оскарження нормативно–правових актів. *Підприємництво, господарство і право* : ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф». 2009. № 2. С. 24–27.
17. Бондаренко І.О. Організаційно–правові основи надання послуг в галузі митної справи : Автореф. дис... канд. юрид. наук Нац. акад. держ. податк. служби України. Ірпінь, 2006. 19 с.
18. Легеза Є.О. Теорія публічних послуг : адміністративно-правова складова. Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.
19. Leheza Ye., Filipenko T., Sokolenko O., Darahan V., Kucherenko O. (2020). Ensuring Human Rights in Ukraine: Problematic Issues and Ways of their Solution in the Social and Legal Sphere. Cuestiones Políticas. Vol. 37 №º64 (enero-junio 2020). P. 123–136. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3764.10.
20. Leheza, Y., Dorokhina, Y., Shamara, O., Miroshnychenko, S., & Moroz, V. (2021). Citizens 'participation in the fight against criminal offences: political and legal aspects. Cuestiones Políticas, 39(69), 212–224. https://doi.org/10.46398/cuestpol.3969.12.

УДК 347.962.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.62

НОРМАТИВНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПІДСТАВ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ ЯК ГАРАНТІЯ ЇХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Кузів Г.С.,
аспірантка кафедри адміністративного та інформаційного права
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0001-3819-7908

Ільницький О.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-7343-8810

Кузів Г.С., Ільницький О.В. Нормативна визначеність підстав дисциплінарної відповідальності суддів як гарантія їх незалежності та ефективності функціонування судової влади.

Стаття присвячена питанням удосконалення інституту дисциплінарної відповідальності суддів, що гарантуватиме уникнення втрати авторитету судової влади через прояви непрофесійності або ж відкритої протиправності використання наданих повноважень окремими суддями, з визначеними «запобіжниками» можливості позапроцесуального тиску на суддів. Метою статті є формування науково обґрунтованих висновків щодо необхідності закріплення у законі складів дисциплінарних проступків як нормативних підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів, визначення допустимого рівня їхньої законодавчої конкретизації та вичерпності, їхнього впливу на ефективність функціонування системи судочинства. Для «молодих» демократій у період становлення характерна тенденція конкретизації визначеності у нормативно-правових актах підстав звільнення судді з посади, що об'єктивно повинно стати пересторогою від широкого розсуду органів, що здійснюють дисциплінарні провадження, і усунути потенційну загрозу використання дисциплінарної процедури з метою тиску на суддів у незаконний спосіб. За підсумками дослідження виділено три основні компоненти, які в комплексі дозволяють позитивно оцінити здійснення процедури дисциплінарного провадження, в тому числі застосування підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів, а саме: 1) наявність нормативних положень, якими визначені керівні принципи на рівні закону (з допустимим ступенем чіткості визначення та обмежувального тлумачення); 2) послідовна і передбачувана практика їх застосування у діяльності дисциплінарних органів з використанням дискреції, що матиме інституціональне значення у оцінці правозастосування; 3) наявність належних юридичних захисних механізмів у вигляді наявності незалежного та безстороннього перегляду рішень дисциплінарного органу з врахуванням предмету судового контролю та меж допустимості за реалізацією його дискреційних повноважень. Нормативна визначеність підстав дисциплінарної відповідальності повинна розвиватися як у напрямку конкретизації складів дисциплінарних проступків, так і шляхом усунення колізій та прогалин у відповідних нормах, а дисциплінарні органи – виробляти зрозумілу, послідовну і чітку практику їхнього застосування.

Ключові слова: правосуддя, судова влада, суд, суддя, дисциплінарний проступок, корупція, підстави дисциплінарної відповідальності судді, дисциплінарне провадження, дисциплінарне стягнення.

Kuziv H., Ilnytskyi O. Legislative determination of the grounds for disciplinary liability of judges as a guarantee of their independence and the efficiency of the functioning of the judicial power.

The article is devoted to the issues of improving the institution of disciplinary liability of judges which will guarantee avoidance of the loss of the authority of justice due to unprofessionalism or open illegality of the use of the judicial power granted to individual judges, with certain "fuses" for the possibility of extra-procedural pressure on judges.

The purpose of the article is to formulate scientifically based conclusions on the necessity of enshrining in law the elements of disciplinary offenses as legislative determination for bringing judges to disciplinary responsibility, to determine the permissible level of their legislative specification and exhaustiveness, and to influence the efficiency of the judicial system.

"Young" democracies in the period of their formation are characterized by the tendency to specify the grounds for dismissal of a judge in legal acts, which should objectively serve as a warning against the wide discretion of the bodies conducting disciplinary proceedings and eliminate the potential threat of its use for the purpose of putting pressure on judges in an unlawful manner.

Based on the results of the study, the author identified three main components that allow a positive evaluation of the implementation of the disciplinary proceedings procedure, including the application of grounds for bringing judges to disciplinary responsibility. They are: 1) the existence of normative provisions that define the guidelines at the level of law (with an acceptable degree of clarity of definition and restrictive interpretation), 2) consistent and predictable practice of their application in the activities of disciplinary authorities using discretion, which will be of institutional importance in assessing law enforcement, 3) the existence of appropriate legal protection mechanisms in the form of independent and impartial review of decisions of the disciplinary authorities, taking into account the subject matter of judicial control and the limits of admissibility for the implementation of.

The legislative determination of the grounds for disciplinary liability should develop both in the direction of specifying the composition of disciplinary authorities and by eliminating conflicts and gaps in the legal norms, and disciplinary bodies should develop a clear, consistent and precise practice of their application.

Key words: justice, judicial power, court, judge, disciplinary offense, corruption, grounds for disciplinary responsibility of a judge, disciplinary proceedings, disciplinary penalty.

Постановка проблеми. Незалежність судової гілки влади, що є стандартом забезпечення реалізації у державі права особи на судовий захист, розкривається через низку інституційних нормативних гарантій, які охоплюють організаційно-процедурні аспекти здійснення судочинства в Україні як форми реалізації державою функції правосуддя, що відповідно до частини першої статті 124 Конституції України здійснюється виключно судами, а також позапроцесуальні аспекти функціонування судів та державно-службових відносин щодо статусу судді як носія судової влади. Аксіоматичним на рівні теорії та практики є несамостійність кожного з них по окремо та, водночас, синергетична системна єдність для побудови системи ефективного захисту прав, свобод та інтересів особи.

На підставі усталених правових позицій Конституційного Суду України положення Конституції України стосовно незалежності суддів, яка є невід'ємним елементом статусу суддів та їх професійної діяльності, пов'язані з принципом поділу державної влади та обумовлені необхідністю забезпечувати основи конституційного ладу, права людини, гарантувати самостійність і незалежність судової гілки влади. В Основному Законі України незалежність як складова конституційного статусу особи та її професійної діяльності визначена лише стосовно суддів і забезпечується, в тому числі, особливим порядком притягнення їх до дисциплінарної відповідальності (підпункт 1.1 пункту 1 резолютивної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 01 грудня 2004 року № 19-рп/2004; абзац другий, третій підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 2, абзацу другого пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи», статті 138 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (справа щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці) від 3 червня 2013 року № 3-рп/2013).

Але, поруч із цим, «…особливий статус судді вимагає від нього не тільки особливого контролю за власною поведінкою, але й відповідних дій з боку держави, оскільки авторитет судової влади та його підтримка все ж таки є державною справою – судові рішення проголошуються ім'ям держави» [1].

З огляду на викладене, дослідження питань дисциплінарної відповідальності суддів є актуальним впродовж тривалого часу. Особливої уваги потребують питання, у яких, на перший погляд, закладена дихотомічна суперечність – побудова системи дисциплінарної відповідальності суддів, що гарантуватиме уникнення втрати авторитету правосуддя через прояви непрофесійності або ж відкритої протиправності використання наданих повноважень окремими суддями, з визначеними «запобіжниками» можливості позапроцесуального тиску на суддів через адміністративно - служ-

бовий аспект функціонування судової гілки як елементу державного апарату [наприклад, 2].

Прийнятий 2 червня 2016 року Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII (набрав чинності 30 вересня 2016 року) змінив конституційні основи в організації судової влади України та здійснення правосуддя. З метою конкретизації конституційних положень, того ж дня був прийнятий новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII (набрав чинності повністю 30 вересня 2016 року) (далі – Закон № 1402-VIII). Важливе значення з позицій оновлення системи дисциплінарної відповідальності суддів України відіграють і положення Закону України «Про Вищу раду правосуддя» № 1798-VIII від 21 грудня 2016 року (надалі – Закон № 1798-VIII або Закон про ВРП).

Однак, інституційні проблеми функціонування органів, що здійснюють розгляд справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів впродовж тривалого часу (зокрема, у період з серпня 2021 року по листопад 2023 року дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя не розглядали відповідні матеріали) зумовили певну зупинку впровадження оновленого нормативно-правового регулювання. Однак, відновлення дисциплінарної функції та перспективи зміни процедури здійснення дисциплінарних проваджень (через формування служби дисциплінарних інспекторів) зумовлюють підвищення науково-прикладного інтересу до чергової судової реформи, її здобутків, а також прогалин і недоліків.

Мета дослідження. Метою цієї статті є формування науково обґрунтованих висновків щодо можливості закріплення у законі складів дисциплінарних проступків як нормативних підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів, визначення допустимого рівня їхньої законодавчої конкретизації та вичерпності, оцінки їхнього впливу на ефективність функціонування системи судочинства.

Стан опрацювання проблематики. Питання дисциплінарної відповідальності суддів, зважаючи на його важливість в системі функціонування судової гілки влади та для забезпечення гарантій здійснення судочинства, завжди перебувало в полі уваги науковців. Значний внесок у дослідження цього питання зробили В. Василенко, Л. Виноградова, І. Марочкін, Л. Москвич, О. Новак, С. Подкопаєв, В. Ріхтер, В. Теремецький, О. Хотинська-Нор. Ними сформовано загальнотеоретичні підходи до визначення поняття дисциплінарної відповідальності суддів, її принципів, процедури здійснення дисциплінарних проваджень, класифікації дисциплінарних стягнень, а також порядку оскарження рішень щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Частина з пропозицій була реалізована у впроваджених до законодавства змінах. Саме тому, висновки перелічених науковців прямо або опосередковано стали теоретичною базою для цього наукового дослідження. Однак, оновлене нормативно-правове регулювання та зміна суспільних відносин потребують додаткового переосмислення та аналізу наукових позицій, які б відображали актуальний стан досліджуваного предмету.

Виклад основного матеріалу. Дисциплінарна відповідальність суддів за своєю адміністративною сутністю є внутрішньо-судовим видом юридичною відповідальності, до якої притягується суддя в установленому порядку в межах дисциплінарного провадження в разі неналежного виконання професійних обов'язків або порушення норм спеціального законодавства та внутрішньо-етичних регламентованих вимог, у результаті чого до судді застосовується дисциплінарне стягнення як до суб'єкта дисциплінарного проступку [1]. Застосування заходів дисциплінарної відповідальності до суддів має на меті відновлення порушених державно-службових відносин, зміцнення службової дисципліни суддів та запобігання негативним наслідкам вчиненого проступку [3, с. 342].

Загальновідомим фактом є те, що дисциплінарна відповідальність є проявом реалізації дисциплінарної влади над працівником, що засвідчує наявність елементу підпорядкованості між роботодавцем і працівником в межах виконання останнім трудової функції для забезпечення виконання трудових обов'язків з метою реалізації роботодавцем свого виробничого інтересу у відносинах найманої праці. Незважаючи на формальну відмінність, субстантивний зміст відносин дисциплінарної відповідальності єдиний і стосується як взаємин із приватним власником, так і з державою, чи з іншим публічним суб'єктом, що виконує функції роботодавця. Основна відмінність, на нашу думку, полягає у характері та обсязі обов'язків, які виконує службовець на користь держави чи громади при перебуванні на публічній службі, а також обсязі і природі «ресурсів», якими такий специфічний роботодавець наділяє службовця, а саме – публічною владою.

Беззаперечно, що судді займають особливе становище серед усіх службовців, зважаючи хоча б на частину другу статті 124 та частину першу статті 127 Конституції України, які визначають за ними виняткову функцію здійснення правосуддя від імені держави. В тому числі – і щодо самої держави. Наділивши одного разу їх відповідною владою, держава-роботодавець гарантує незалежність суддів як невід'ємну складову їхнього статусу. Вона є конституційним принципом організації та функціонування судів, а також професійної діяльності суддів, які при здійсненні правосуддя підкоряються лише закону (підпункт 1.1 пункту 1 резолютивної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлума-

чення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 01 грудня 2004 р. № 19-рп/2004), а не державі, яка може бути учасником спірних правовідносин, а тому – потенційною стороною юридичного конфлікту і судового процесу, спрямованого на його вирішення.

Незалежність суддів є основною передумовою функціонування самостійної й авторитетної судової влади, здатної забезпечити об'єктивне та безстороннє правосуддя, ефективно захистити права та свободи людини і громадянина. Принцип незалежності суддів означає процесуальну діяльність під час здійснення правосуддя в умовах, що виключають сторонній вплив на суддів. Гарантії незалежності суддів – це передбачені законодавством належні засоби мінімізації та усунення негативних впливів на суддів під час здійснення ними правосуддя, спрямовані на ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

Самостійність і незалежність органів судової влади та конституційного контролю означає, що вони виконують свої функції без жодного втручання у свою діяльність, не залежать від органів законодавчої та виконавчої влади, тому будь-який їхній вплив на судову владу повинен припинятися на етапі призначення суддів.

Таким чином, інституційна незалежність судової влади є передумовою незалежності і безсторонності кожного окремого судді, тоді як незалежність, безсторонність кожного з них є умовою забезпечення інституційної незалежності судової влади (абзаци 11, 12, 14 пункту 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27 жовтня 2020 р. № 13-р/2020).

Потенційно, інститут дисциплінарної відповідальності здатен стати «чорним входом до нарадчої кімнати», схиляючи суддю до прийняття «потрібного» рішення на користь третіх осіб.

Найбільш повно проблеми та недоліки законодавчого регламентування інституту дисциплінарної відповідальності було висвітлено і проаналізовано на офіційному рівні при прийнятті рішення Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі «Олександр Волков проти України» від 9 січня 2013 року, яке набуло статусу остаточного 27 травня 2013 року (заява № 21722/11) [4] та стало підставою «тектонічних» змін у судовій системі України.

Незважаючи на те, що судова реформа 2016 року значною мірою позиціонувалася як забезпечення виконання зобов'язань України, констатованих у вказаному рішенні ЄСПЛ, в тому числі щодо чіткості та передбачуваності підстав для дисциплінарної відповідальності, що є бажаними для цілей юридичної визначеності та особливо для гарантування незалежності суддів, науковці неоднозначно оцінюють її з позицій досягнутої результативності. Так, О. Хотинська-Нор вказує, що порівняно з попередніми періодами судової реформи, нинішній відрізняється «суворістю» запроваджених змін у сфері нормативного регулювання притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Зокрема, логіко-структурний і системний методи аналізу окремих положень чинного Закону № 1402-VIII дали змогу дійти висновку про невичерпність підстав притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, а також, що більшість із них передбачають можливість застосування найсуворішого виду дисциплінарного стягнення – подання про звільнення судді з посади [2].

Пунктами 3, 6 частини шоста статті 126 Конституції України, у редакції Закону № 1401-VIII, серед підстав звільнення судді з посади визначає вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді, а також порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна, що тягне за собою звільнення з посади судді саме як захід дисциплінарної відповідальності.

Не зважаючи на те, що вказані нормативні формулювання є більш конкретизованими, ніж попереднє – «порушення суддею присяги», дослідження змісту статті 106 Закону № 1402-VIII «Підстави дисциплінарної відповідальності судді» свідчить, що серед перелічених у дев'ятнадцяти пунктах складів дисциплінарних проступків судді навряд чи всі є чіткими і однозначними. Наприклад, у пункті 3 частини першої зазначеної статті підставою для дисциплінарної відповідальності є наявність у діях судді поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, що стало предметом критики у доповіді Томаса Хаммарберга, Комісара з прав людини Ради Європи, за результатами його візиту в Україну (19–26 листопада 2011 року), CommDH(2012)10, 23 лютого 2012 року).

Деталізуючи конституційні норми, частини 8, 9 статті 109 Закону № 1402-VIII визначають перелік істотних дисциплінарних проступків або ж фактів грубого нехтування обов'язками судді, що є несумісним зі статусом судді, або виявляє його невідповідність займаній посаді, частина з яких кореспондується з переліченими у статті 106 цього ж Закону складами дисциплінарних проступків:

Частина 9 статті 109	**Частина 1 статті 106**
1) суддя допустив поведінку, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, у тому числі в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших етичних норм та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду;	…3) допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, прояв неповаги до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу;
2) суддя вчинив дисциплінарний проступок, маючи непогашене дисциплінарне стягнення (крім попередження чи догани), або має два непогашених дисциплінарних стягнення;	
3) установлено факт недоброчесної поведінки судді, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї, законність джерел яких підтверджена; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим ним та членами його сім'ї майну і доходам; використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди;	…11) використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди, якщо таке правопорушення не містить складу злочину або кримінального проступку; 12) допущення суддею недоброчесної поведінки, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим доходам; непідтвердження суддею законності джерела походження майна;
4) суддю визнано судом винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією;	...15) визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом;
5) суддя не виконав вимоги рішення органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо судді, ухваленого на підставі пункту 4 частини першої цієї статті, або за результатами кваліфікаційного оцінювання, призначеного відповідно до пункту 4 частини першої цієї статті, суддя не підтвердив здатність здійснювати правосуддя у відповідному суді;	…14) непроходження курсу підвищення кваліфікації в Національній школі суддів України відповідно до направлення, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, або непроходження подальшого кваліфікаційного оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді, або непідтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді за результатами цього кваліфікаційного оцінювання;
6) суддя умисно не подав декларацію доброчесності чи декларацію родинних зв'язків у встановлені строки або умисно задекларував недостовірні (в тому числі неповні) твердження у декларації доброчесності;	…16) неподання або несвоєчасне подання декларації родинних зв'язків суддею в порядку, визначеному цим Законом; 17) подання у декларації родинних зв'язків судді завідомо недостовірних (у тому числі неповних) відомостей; 18) неподання або несвоєчасне подання декларації доброчесності суддею в порядку, визначеному цим Законом; 19) декларування завідомо недостовірних (у тому числі неповних) тверджень у декларації доброчесності судді.
7) суддя допустив інше грубе порушення закону, що підриває суспільну довіру до суду.	

Як прослідковується з наведеного у таблиці порівняння положень Закону № 1402-VIII, за винятком незначних текстових відмінностей окремих складів дисциплінарних проступків, зазначених у статті 106 вказаного Закону, які стаття 109 цього Закону відносить до «істотних», додатковою підставою звільнення судді може стати вчинення будь-якого дисциплінарного проступку, за умови наявності одного непогашеного дисциплінарного стягнення(крім попередження чи догани) або двох непогашених дисциплінарних стягнень. Окрім того, пункт 7 частини дев'ятої статті 109 Закону № 1402-VIII містить новий склад істотного дисциплінарного проступку – «інше грубе порушення закону, що підриває довіру до суду».

Серед зазначених у Законі № 1402-VIII підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності судді є окремі склади дисциплінарних проступків, які є проблемними щодо розуміння їх змісту та практичного застосування. Наприклад, стаття 106 Закону № 1402-VIII розмежовує склади дисциплінарних проступків в частині: неподання або несвоєчасного подання для оприлюднення декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в порядку, встановленому законодавством у сфері запобігання корупції; зазначення в декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, завідомо неправдивих відомостей або умисне незазначення відомостей, визначених законодавством; використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди, якщо таке правопорушення не містить складу злочину або кримінального проступку; допущення суддею недоброчесної поведінки, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим доходам; непідтвердження суддею законності джерела походження майна (пункти 9-12), а окремо (пунк 15) – передбачає визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом. Хоча дисциплінарні проступки визначені пунктами 9-12 частини першої статті 106 Закону № 1402-VIII і є елементами складу відповідних правопорушень, пов'язаних з корупцією, однак основна відмінність між ними та дисциплінарним проступком, передбаченим пунктом 15 частини першої статті 106 Закону № 1402-VIII полягає у відсутності необхідності встановлення судами фактів вчинення цих правопорушень та визнання вини судді. Натомість, достатнім є встановлення факту такого порушення в адміністративному порядку самим дисциплінарним органом.

На суб'єктивну думку О. Новак, такі дії судді взагалі не є дисциплінарними правопорушеннями, бо вони не пов'язані із виконанням службових обов'язків посадових осіб судової влади. Кодексом України про адміністративні правопорушення у статті 172-6 встановлено адміністративну відповідальність за неподання або несвоєчасне подання декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру. Тобто такі дії судді слід розцінювати як адміністративне правопорушення. На цій підставі дослідниця вважає логічним виключити ці дії із переліку підстав дисциплінарної відповідальності судді. Правильним є застосування до суддів за це правопорушення саме адміністративної відповідальності [3, с. 340]. Вважаємо такий підхід спірним, оскільки як вказує сама дослідниця, вчинення корупційних правопорушень та правопорушень, пов'язаних із корупцією, може бути підставою для застосування одночасно різних видів юридичної відповідальності. Застосування дисциплінарного стягнення з цих підстав видається цілком виправданим як з формальної, так і фактичної точок зору.

Необхідно звернути увагу, що зважаючи на змістовну схожість між складами дисциплінарних проступків, визначених у частині 1 статті 106 Закону № 1402-VIII та складами істотних дисциплінарних проступків, що є підставами для звільнення судді з посади, відповідно до частини 9 статті 109 цього ж Закону, використання формулювання «інше грубе порушення закону, що підриває довіру до суду» видається суперечливим і з позицій подальшого системного застосування статті 106 та статті 109 Закону № 1402-VIII та потребує внесення змін до цього Закону з метою усунення такої «редакторсько-нормативної» невідповідності, здатної спричинити спірні випадки правозастосування. Зокрема, виникає ситуація, при якій склади дисциплінарних проступків судді є визначеними, натомість, підставою для звільнення може стати інше грубе порушення закону, склад якого чітко не визначений законом як дисциплінарне правопорушення.

Водночас саме така «невизначеність» у закріпленні складів дисциплінарних проступків і обумовлює основну дискусію щодо можливості чіткого та однозначного формулювання в законі підстав для звільнення з посади судді.

Оцінка цього питання ЄСПЛ у рішенні в справі «Олександр Волков проти України» відбувалася в контексті дотримання вимог «якості закону» (пункти 173–187 рішення). Використання оціночних понять як елементів у провадженнях, пов'язаних з притягненням особи до дисциплінарної відповідальності, потенційно містить у собі небезпеку порушення вимог щодо правової

визначеності через неналежну «якість закону», в розумінні дотримання принципу верховенства права.

Водночас, концепція застосування критерію «якості закону» як елементу правової визначеності для забезпечення верховенства права, що розкривається у практиці ЄСПЛ, серед іншого ґрунтується на підході, згідно з яким абсолютна точність формулювань недосяжна і в жодному випадку не може охопити всі непередбачувані обставини, через що необхідно уникати надмірної жорсткості у формулюваннях та відповідати обставинам, що змінюються, а відтак багато законів неминуче мають більшою або меншою мірою нечіткі формулювання. Тлумачення та застосування таких актів залежить від практики (рішення «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства від 26 квітня 1979 р., пункт 49; рішення «Олссон проти Швеції» від 25 березня 1988 р., пункт 61). Якщо положення закону не сформульовані з точністю, достатньою для того, щоб надати змогу громадянинові регулювати свою поведінку: він має бути спроможним – якщо потрібно, після відповідної консультації – передбачити такою мірою, наскільки це є розумним за даних обставин, наслідки, які можуть випливати з його дій (рішення «Фельдек проти Словаччини» від 12 липня 2001 р., пункт 56). Водночас, ступінь чіткості закону, значною мірою залежить від змісту даного документа, сфери, на яку він поширюється, а також кількості та статусу тих, кому він адресований. Ступінь чіткості, який треба забезпечувати при формулюванні конституційних положень, з огляду на загальний характер, може бути нижчим, ніж в інших законах (рішення «Реквеньї проти Угорщини» від 20 травня 1999 р., пункти 34-35).

У такому випадку, з урахуванням практики ЄСПЛ для констатації максимального забезпечення гарантій прав особи повинні бути визначені та вивчені інші фактори, що впливають на якість правового регулювання та адекватність юридичного захисту від свавілля.

Варто додатково зазначити, що у більшості демократичних держав законами або іншими нормативно-правовими актами встановлено підстави для притягнення до дисциплінарної відповідальності. Однак підхід до формулювання цих підстав дещо відрізняється – починаючи з дуже детального переліку підстав, встановлених у Законі Молдови «Про дисциплінарну відповідальність суддів» (з акцентом на різних аспектах процесуальної поведінки), завершуючи досить загальним формулюванням, наприклад, у Законі Литви «Про суди» (діяння, що ганьбить (дискредитує) посаду судді; порушення вимог Кодексу суддівської етики; порушення обмежень на роботу та політичну діяльність судді, встановлених законом; порушення інших вимог, встановлених у Кодексі суддівської етики; недотримання обмежень щодо професійної та політичної діяльності суддів, передбачених законом). Подібний підхід до більш загального формулювання підстав застосовується у Швеції, Нідерландах і Німеччині. Щодо змісту підстав дисциплінарної відповідальності, необхідно зауважити один важливий аспект щодо можливості застосування підходу щодо притягнення судді до дисциплінарної відповідальності за порушення, недбале виконання або невиконання основних обов'язків судді з відправлення правосуддя або ж підходу щодо повного імунітету за результатами процесуальної діяльності, якщо тільки не йдеться про умисне неправосудне рішення [5].

Таким чином, чим «молодша» демократія, тим більше у період її становлення вона тяжіє до конкретизації у законодавстві визначеності підстав звільнення судді з посади, що об'єктивно повинно стати пересторогою від широкого розсуду органів, що здійснюють дисциплінарні провадження, і усунути потенційну загрозу використання процедури дисциплінарного провадження з метою тиску на суддів у незаконний спосіб. Як виняток, в Італії законодавством передбачається повний список із тридцяти семи різних дисциплінарних порушень, пов'язаних з поведінкою суддів як під час виконання посадових обов'язків, так і поза ним.

«У контексті дисциплінарного права при оцінці чіткості законодавчих актів має існувати розумний підхід, оскільки загальне формулювання actus reus таких правопорушень є питанням об'єктивної необхідності. У протилежному випадку законодавчий акт не буде всебічно охоплювати питання та вимагатиме постійного перегляду та внесення змін, щоб відповідати новим обставинам, що виникають у практиці. Отже, опис правопорушення у законодавчому акті, який ґрунтується на переліку конкретних видів поведінки, але має загальне та необмежене кількісно застосування, не забезпечує гарантії належного вирішення питання передбачуваності закону. Повинні бути визначені та вивчені інші фактори, що впливають на якість правового регулювання та адекватність юридичного захисту від свавілля.

У цьому відношенні ЄСПЛ нагадує, що наявність конкретної і послідовної практики тлумачення відповідного положення закону була фактором, який призвів до висновку щодо передбачуваності зазначеного положення (рішення у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» (Goodwin v. the United Kingdom), пункт 33). Хоча цей висновок був зроблений у контексті системи загального права, тлумачення, здійснюване судовими органами, не може недооцінюватися й у системах континентального права при забезпеченні передбачуваності законодавчих положень.

Саме ці органи повинні послідовно тлумачити точне значення загальних положень закону та розсіювати будь-які сумніви щодо його тлумачення (див., mutatis mutandis, рішення у справі «Гожелік та інші проти Польщі» (Gorzelik and Others v. Poland), пункт 65)» (пункти 178-179 рішення у справі «Олександр Волков проти України»).

Системність вказаних підходів свідчить, що абсолютна конкретика у питаннях визначеності підстав звільнення судді з посади за вчинення дисциплінарного проступку є об'єктивно недосяжною, що відповідно зумовлює широкий ступінь дискреції дисциплінарного органу (дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя) у оцінці наявності ознак дисциплінарного проступку судді. Водночас, вказана оцінка не може вважатися необмеженою, в силу дії спеціально-дозвільного принципу діяльності будь-якого суб'єкта владних повноважень, а також повинна ґрунтуватися, на приписах субстанційного права, серед яких Основні принципи щодо незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, Рекомендації щодо ефективного впровадження Основних принципів незалежності судових органів, схвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1989 року, Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалені резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року, Європейська Хартія про Закон «Про статус суддів» від 8-10 липня 1998 року, Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно суддів, Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням V З'їзду суддів України 24 жовтня 2002 року (у редакції затвердженій XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року) та Коментар до Кодексу суддівської етики, затверджений рішенням Ради суддів України від 04 лютого 2016 року № 1. Діяльність дисциплінарного органу, яка здійснюватиметься з дотриманням таких засад, виступатиме одним з важливих елементів гарантування юридичної визначеності для особи та разом з послідовною та усталеною практикою притягнення до дисциплінарної відповідальності забезпечуватиме реалізацію принципу верховенства права при реалізації дискреційних повноважень (рішення «Круслена проти Франції» від 24 квітня 1990 року, пункт 30; рішення «Волохи проти України» від 02 листопада 2006 року, пункт 49).

Враховуючи викладені вище позиції, а також з огляду на висновки, наведені ЄСПЛ у пункті 185 рішення у справі «Олександр Волков проти України», можна констатувати, що основними компонентами, які в комплексі дозволяють позитивно оцінити здійснення процедури дисциплінарного провадження, в тому числі застосування підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів є:

1) наявність нормативних положень, якими визначені керівні принципи на рівні закону (з допустимим ступенем чіткості визначення та обмежувального тлумачення),

2) послідовна і передбачувана практика їх застосування у діяльності дисциплінарних органів з використанням дискреції, що матиме інституціональне значення у оцінці правозастосування,

3) наявність належних юридичних захисних механізмів у вигляді наявності незалежного та безстороннього перегляду рішень дисциплінарного органу з врахуванням предмету судового контролю та меж допустимості за реалізацією його дискреційних повноважень.

Висновки. Зважаючи на вказане, нормативна визначеність підстав дисциплінарної відповідальності повинна розвиватися як у напрямку конкретизації складів дисциплінарних проступків, так і шляхом усунення колізій та прогалин у відповідних нормах. Саме оновлена система дисциплінарних органів (у перспективі важливе місце займе служба дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя) разом з Верховним Судом повинні виробляти зрозумілу, послідовну і чітку практику їхнього застосування, шляхом повного обґрунтування та мотивування своїх рішень, які стосуються притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ріхтер В.В. Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні: адміністративно-правова сутність. *Юридична наука*. 2020. Том 2. № 5 (107). URL: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-2.09.
2. Хотинська-Нор О. Дисциплінарна відповідальність vs. незалежність суддів. *Право України*. 2018. № 3. С. 110–122. URL: https://doi.org/10.33498/louu-2018-03-110.
3. Новак О. Особливості дисциплінарної відповідальності суддів. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Випуск 23. С. 334–343.
4. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 9 січня 2013 р., яке набуло статус остаточного 27 травня 2013 р. (заява № 21722/11). *Офіційний вісник України*. 2013. № 89. стор. 379.
5. Аналітичний звіт «Європейські стандарти дисциплінарного провадження щодо судді» (жовтень 2023). URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/pravo-justice_ report_on_ disciplinary_ proceedings.pdf.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.63

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Литвиненко Є.В.,
PhD з права, викладач-стажист
кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-4735-3722

Скоблик М.О.,
студентка II курсу
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет

Литвиненко Є.В., Скоблик М.О. Особливості забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації.

Стаття присвячена актуальній темі, у якій розглядаються основні елементи забезпечення прав та розуміння викликів цифрової трансформації. Вона висвітлює фундаментальні проблеми, які виникають із запровадженням цифрових технологій, і те, як вони впливають на правовий захист особистої свободи та приватності. Особлива увага зосереджена на питаннях збору, використання та обробки особистої інформації, але висвітлює нові цифрові права, які визнаються, і внесення їх до чинного законодавства.

У статті досліджується проблема доступу до електронних послуг та нерівномірний розподіл можливостей у наданні цифрового доступу, зокрема, у сільській та віддаленій місцевості. Серед прикладів зарубіжного досвіду виділено визнання права на доступ до Інтернету та зусилля щодо підвищення технічної грамотності населення. Крім того, у статті підкреслюється «цифрове право на смерть» і розглядається право на Інтернет, як фундаментальне цифрове право людини. Необхідно мати мережевий нейтралітет і дотримуватися принципів безпеки для гарантування державою цього права. У статті наголошується, що свобода вираження поглядів в Інтернеті має вирішальне значення, але для цього необхідним є законність, легітимна ціль для демократичних суспільств.

Підсумовуючи висвітлено проблему персональних даних, як цифрову валюту та розглянуто правові заходи, які вживаються для забезпечення даних в Україні. Також підкреслюється важливість цього права та необхідність дотримання в контексті суспільства, яке стає все більш цифровим. Досліджуючи дане питання, можна прийти до висновку: швидкий розвиток цифрових технологій породжує необхідність у захисті прав громадян на просторах Інтернету. У свою чергу законодавство про цифрові права має бути вдосконалено, а правові рамки повинні бути скориговані відповідно до викликів модернізації. На сьогодні існує нагальна необхідність у розробленні комплексної стратегії для забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації.

Ключові слова: цифрова трансформація, цифрові права людини, Інтернет, персональні дані, право інтелектуальної власності.

Lytvynenko Ye.V., Skoblyk M.O. Peculiarities of ensuring human rights in the context of digital transformation.

The article is devoted to a topical issue that considers the main elements of ensuring the rights and understanding the challenges of digital transformation. It highlights the fundamental problems that arise with the introduction of digital technologies and how they affect the legal protection of personal freedom and privacy. It focuses on the collection, use and processing of personal information, but also highlights the new digital rights that are being recognised and incorporated into existing legislation.

The article examines the problem of access to electronic services and the uneven distribution of opportunities in providing digital access, in particular in rural and remote areas. Among the examples of foreign experience, the article highlights the recognition of the right to access the Internet and efforts to improve the technical literacy of the population. In addition, the article emphasises the «digital right to die» and considers the right to the Internet as a fundamental digital human right. It is necessary to have network neutrality and adhere to security principles for

the state to guarantee this right. The article emphasises that freedom of expression on the Internet is crucial, but it requires legitimacy, a legitimate goal for democratic societies.

In summary, the issue of personal data as a digital currency is highlighted and the legal measures taken to secure data in Ukraine are reviewed. The importance of this right and the need to respect it in the context of an increasingly digital society is also highlighted. The study concludes that the rapid development of digital technologies creates a need to protect the rights of citizens on the Internet. In turn, legislation on digital rights should be improved, and the legal framework should be adjusted to meet the challenges of modernisation. Today, there is an urgent need to develop a comprehensive strategy to ensure human rights in the context of digital transformation.

Key words: digital transformation, digital human rights, Internet, personal data, intellectual property rights.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація впливає на всі аспекти нашого життя. Це стосується доступу до інформації, взаємодії з державними інституціями, та безпосередньо з фундаментальними правами людини. Технології, які швидко розвиваються, створюють нові можливості та загрози правам та свободам людини.

Використання цифрових технологій компаніями та державними інституціями створює серйозну проблему щодо концентрації персональних даних, які вони зберігають. Зловживання та порушення конфіденційності можуть виникнути через неналежний контроль над обробкою цих даних. Зокрема, слід взяти до уваги питання збору особистої інформації без забезпечення конфіденційності та безпеки. Наступна проблема полягає в тому, що доступ до цифрових технологій та електронних послуг суперечить принципам рівності та може призвести до цифрового виключення. Значна частина українців не має доступу до Інтернету, що обмежує їхню можливість користуватися електронними послугами та ресурсами.

Проблематикою даного дослідження є те, що без належного регулювання та заходів із гарантування цифрових прав можуть бути порушені основоположні принципи прав людини, такі як конфіденційність, свобода вираження поглядів, рівність й доступ до інформації. Аналіз специфіки збереження прав людини під час цифрової трансформації має вирішальне значення для створення продуктивної правової та соціальної структури, які відповідають за виклики цифрового світу, що розвиваються, і захищають фундаментальні принципи сучасного суспільства.

Мета дослідження - вплив цифрової трансформації на права людини та напрацювання ідей щодо забезпечення прав та захист у цифровому світі.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти формування особливостей забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації досліджували науковці-правознавці: О. Гиляка, О. Гришко, Н. Мушак, О. Петришин, Ю. Размєтаєва, М. Тиріна, М. Хаустова, Ф. Шульженко. Проте на сьогодні залишається чимало нез'ясованих аспектів, які вимагають комплексного підходу з боку законодавців, правозахисників, компаній та громадян для забезпечення поваги до прав людини та основних свобод у цифрову епоху.

Виклад основного матеріалу. Людство давно усвідомило необхідність зміцнення основних прав людини для їх забезпечення в усіх країнах світу в умовах глобалізації. У результаті еволюції прав людини відбулася їх наукова систематизація, була обґрунтована "теорія поколінь прав людини". Права, що пов'язані з процесом глобалізації та виникненням багатоаспектності сфер суспільного життя, зазвичай, відносяться до четвертого покоління. На думку авторів, до цієї категорії прав, в окремих випадках відносяться права, що за своїм змістом можуть розглядатися аспектами розвитку прав попередніх поколінь. Зокрема, це право на: евтаназію, клонування, зміну статі, одностатеві шлюби, штучне запліднення, сурогатне материнство, трансплантацію органів тощо [1, с. 6]. Н. Мушак, наприклад, відносить до четвертого покоління соматичні права людини [3], М. Тиріна стверджує, що в межах четвертого покоління переважають біологічні права, які визначаються біологічною структурою організму людини, його біологічними потребами, що властиві людині нового покоління в сучасній державі [3, с. 730]. На основі аналізу наукових позицій вважаємо доречним вести мову про виділення п'ятого покоління прав людини, які зумовлені штучним інтелектом та цифровою трансформацію суспільства. Так, в умовах цифрової трансформації права людини зазнають змін через запровадження електронної демократії, а також встановлення демократичного інституту контролю громадянського суспільства за діяльністю влади; впровадження електронного документообігу; доступу до інтернету; розвиток телекомунікацій; впровадження національних електронних інформаційних ресурсів; надання електронних послуг у всіх сферах суспільного життя; здійснення електронної ідентифікації тощо) [1, с. 7].

Використання цифрових технологій породило процеси революційних перетворень в сучасному суспільстві – так звану цифрову революцію, трансформацію суспільних відносин, яка виражається в застосуванні сучасних цифрових технологій в різних сферах діяльності людини

і як фактор динамічного розвитку привела до створення цифрової економіки, формування інститутів цифрового права, нової конфігурації соціальних відносин на базі використання соціальних мереж, Інтернету, інших інформаційно-комунікаційних технологій [4].

Відповідно до пункту 3 Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 року, чітко перелічені напрями діяльності Міністерства та визначені основні засади державної політики щодо процесу цифровізації. Постанова № 856 чітко визначає напрями діяльності Міністерства та державної політики, пов'язані з процесом цифровізації. Питання розвитку цифрових навичок та прав громадян згруповані в одному напрямку, що свідчить про комплексний підхід держави. З одного боку, держава створює необхідні умови для розвитку громадянами своїх цифрових навичок, а з іншого – створення правового поля для реалізації низки цифрових прав є запорукою успіху цифровізації в державі [5]. Загалом на рівень інформаційної культури людини, в тому числі на розвиток цифрових навичок, впливає багато факторів, серед яких питання забезпечення цифрових прав людини потребує особливої уваги.

Проаналізувавши показники, особливого значення набуває стрімкий розвиток електронної демократії: лише за січень-березень 2021 року до Верховної Ради України надійшло 87,1 тисяч петицій від громадян, що майже втричі більше, ніж за аналогічний період 2020 року [6]. До Кабінету Міністрів України надійшло 15 560 петицій (з них 13 704 письмових та 1 856 електронних) [7]. До Президента України надійшла 16 061 петиція від громадян (2 169 (13,5%) від загальної кількості петицій було подано в електронній формі) [8]. Тому, люди приділяють більше уваги саме електронному формату викладення свого питання. Трансформація суспільства обумовлена розвитком інформаційного суспільства та поступовим переходом до суспільства знань, впливом цифровізації на всі суспільні процеси. Активне використання цифрових технологій в різних напрямках життєдіяльності зумовило постановку питання про необхідність, достатність прав і свобод людини й громадянина, та виокремило поняття цифрові права і свободи людини [9, с. 331].

Термін «цифрові права людини» охоплює фактично два поняття цього визначення. У першому ним називають усі ті права, здійснення та захист яких тісно пов'язаний сьогодні з використанням цифрових інструментів або має суттєву онлайн-складову. У другому – лише ті права, які виникають або починають претендувати на статус фундаментальних у цифрову епоху. Тому до цифрових відносять такі фундаментальні права, як свобода вираження думки і слова, приватність, право на інформацію, право на участь в управлінні державними справами тощо, і такі, як право бути забутим, право на анонімність чи навіть право на Інтернет [10, с. 21]. В сучасній науковій літературі виокремлені та досліджуються такі нові права, і як право бути забутим, право на анонімність, право на захист персональних даних, право на цифрову освіту та доступ до цифрових знань; права, пов'язані із захистом генетичної інформації; права на участь в обороті майна в цифровій сфері тощо [11, с. 18].

У зв'язку з цифровізацією суспільства виникло інше право – право на Інтернет, яке розглядається з двох позицій: по- перше - як послуга в цілому; по-друге – як право на інформацію. Для прикладу, у світовій практиці закріплення цього права здійснюється: визнанням Інтернету універсальною і загальнодоступною послугою (Естонія, Іспанія), закріпленням в конституції права на доступ до Інтернету (Греція, Португалія), визнанням цього права вищими судовими інстанціями (Франція, Коста-Ріка) [9, с. 332].

Фундаментальним цифровим правом людини є право на доступ до Інтернету. Основна умова для реалізації прав і свобод людини є базовою умовою для можливості брати участь в управлінні державними справами. Вона має два аспекти: заборона необґрунтованих обмежень на користування Інтернетом з боку держави, зокрема заборона відключення Інтернету на території цілого регіону чи країни; обов'язок держави вживати всіх можливих заходів для забезпечення максимального доступу до Інтернету своїм громадянам.

Наступним правом, на якому ми хочемо акцентувати увагу, є право на свободу вираження поглядів в Інтернеті. Свобода вираження поглядів є основою демократичного суспільства та головною умовою розвитку суспільства і самореалізації людини. Це право включає в себе наступне: по-перше - вираження поглядів у реальному житті; по-друге - вільно шукати та отримувати інформацію.

Відносно самостійною групою цифрових прав є право гарантувати реалізацію конституційних принципів у сфері демократичного устрою держави. Категорія «електронна демократія» міцно увійшла в сучасний конституційно-правовий обіг. Активно розвиваються «електронні» форми участі громадян в управлінні державними справами (наприклад, громадське обговорення законопроєктів, різні види політичної діяльності, забезпечення систем прямого та зворотного зв'язку між виборцями та обраними посадовими особами). У контексті реалізації виборчого права громадян та розвитку можливих правових

засобів дистанційного електронного голосування особлива увага приділяється питанню електронної ідентифікації, яке покликане спростити виборчий процес та підвищити електоральну активність громадян. Загалом вплив нових технологій поступово поширюється на всі сфери права. Наприклад, цифрові технології призвели до значних змін у трудовому праві. У багатьох сферах економіки сучасні технології дозволяють працівникам виконувати свої трудові функції за межами робочого місця, а й вдома. Очікується, що працівники повинні бути доступними в будь-який час і в будь-якому місці [11, с. 20].

Цифровий простір та кіберфізичні системи ставлять нові виклики перед системою інтелектуальної власності. Нові реалії кіберпростору та кіберсервісів фокусують увагу, серед іншого, на безпеці використання об'єктів інтелектуальної власності для всіх учасників цивільного обороту, включаючи самих правовласників. Створення складних об'єктів, побудованих на принципах інтегрованих технологій (наприклад, саморядних систем типу штучного інтелекту, аналітичних структур на основі великих даних, Smart Everything), розширило сферу охоронюваної інтелектуальної власності, змінило форму правової охорони в цифровому просторі та створило різновид інтелектуальної власності – цифрову інтелектуальну власність, що сформувало попит на створення «кібернетичної власності» (прав на віртуальні об'єкти в цифровому просторі).

Разом з розвитком цифрових технологій еволюціонують й права людини. Сфера дії раніше існуючих прав розширюється, з'являються нові права (зокрема, право на доступ до мережі Інтернет). Процес цифровізації незворотній і на сьогодні існує значний масив прогалин в законодавстві, які необхідно врегулювати [11, с. 22]. Слід зазначити, що лише недавно людство почало говорити про право на інформацію в чистому вигляді і визнавати його як право, що належить до четвертого покоління прав людини. Такі права все ще часто розглядаються як віртуальні права.

Зокрема, дослідження Департаменту з економічних та соціальних питань ООН щодо E-Government у 2020 році дає підстави стверджувати, що Україна має значні нереалізовані резерви у розвитку цифрових технологій. Зокрема, індекс телекомунікацій України становить 0,5942, індекс відкритих урядових даних – 0,8969, а індекс інтернет-послуг – 0,6824 серед європейських країн. За індексом розвитку електронного уряду (EGDI) за 2020 рік Україна посіла 69 місце у світі (для порівняння: Естонія – 3 місце, Італія – 37, Польща – 24, Франція – 19 тощо) [12]. Надання державних послуг пов'язане зі значними незручностями. Наразі в Україні електронні послуги реалізовані на різних державних порталах з різними інтерфейсами, стандартами та засобами електронної е-індетифікації, що є вкрай незручним для громадян. Крім того, при автоматизації послуг не проводиться належний реінжиніринг та недостатньо забезпечується актуальність послуг. Ще однією проблемою забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації є відсутність доступу до Інтернету. За оцінками Міністерства цифрової трансформації України 5,75 мільйонів громадян України не мають доступу до Інтернету. В Україні 17 310 населених пунктів (65% сіл і 2% міст) не підключені до інтернету, а понад 4 мільйони українців живуть у населених пунктах без інтернет-провайдера. Ще 1,55 мільйона людей не мають доступу до Інтернету через високі ціни, що унеможливлює забезпечення прав людини у сфері цифровізації [13].

У процесі цифрової трансформації перелік конституційних прав людини поступово розширюється та зазнає якісного оновлення у своєму змістовному тлумаченні. Наприклад, Європейський суд з прав людини найчастіше стикається з необхідністю розширювати свій перелік прав людини та доповнювати його новими поняттями, такими як право на перенесення даних та право бути забутим. Іншими словами, право суб'єкта даних заперечувати проти подальшої обробки його персональних даних та обов'язок контролера даних видалити цю інформацію, як тільки вона більше не є необхідною для цілей. Дійсно, це рішення створило прецедент для переосмислення та розуміння наступних моментів розширити перелік конституційних прав людини та визнати, що вони можуть бути реалізовані в цифровому середовищі.

Висновки. Отже, проведене дослідження дозволяє прийти до висновку, що цифрові технології в наш час мають вирішальне значення в усіх сферах людського існування. Дуже важливо пропонувати цифрові права людини як невід'ємну частину людського життя в цілому. Використання цифрових інструментів і онлайн-платформ тісно пов'язане з цифровими правами людини. Для забезпечення цифрових прав людини під час цифрової трансформації необхідна правова, організаційна, технічна та матеріальна підтримка, яка потребує більш активних зусиль як з боку влади, так і громадянського суспільства. Особливої уваги потребують цифрові права людини, зокрема право на доступ до Інтернету та свобода слова в Інтернеті.

На нашу думку найбільш суттєві проблеми, пов'язані із забезпеченням цифрових прав людини в Україні, полягають у: недостатньому доступі до Інтернету; недосконалості законодавства про захист персональних даних; відсутності належної інфраструктури для забезпечення цифрової ідентичності; недостатньої участі гро-

мадянського суспільства у розробці політики у сфері цифрових прав.

На нашу думку, для вирішення цих проблем необхідно зробити наступне: внести зміни до законодавства, що гарантують право всіх громадян України на доступ до Інтернету; удосконалити законодавство про захист персональних даних; створити відповідні інфраструктури для забезпечення цифрової ідентичності; підвищити обізнаність громадян України про їхні цифрові права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шульженко Ф.П., Гришко О.М. Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства: теоретико-правовий аналіз. *Київський часопис права*. 2021. № 1. С. 5–10.
2. Мушак Н.Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 298–301.
3. Тиріна М.П. Покоління прав людини: проблеми сучасної класифікації. *Держава і право*. 2011. № 52. С. 728–732.
4. Гиляка О.С. Особливості забезпечення окремих прав людини в умовах цифрової трансформації. У *захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах*. Київ. 2020. С. 376.
5. Положення про Міністерство цифрової трансформації України: Постанова Кабінету Міністрів України. Відомості Верховної Ради України від 29 квітня 2022 р. № 501.
6. Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної ради України. Офіційна сторінка. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/.
7. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. Офіційна сторінка. URL: https://www.kmu.gov.ua/.
8. Електронні петиції Офіційне інтернет-представництво Президента України. Офіційна сторінка. URL: https://petition.president.gov.ua/.
9. Хаустова М.Г. Державна політика в сфері прав людини в епоху цифрових трансформацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 69. С. 328–333.
10. Размєтаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління.* 2020. № 4. С. 18–23.
11. Петришин О.В., Гиляка О.С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Академії правових наук*. 2021. № 1. С. 15–23.
12. United Nations E-Government Survey. Офіційна сторінка. URL: https://www.un.org.
13. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. Офіційна сторінка. URL: https://dif.org.ua.

УДК 351.74; 355.541.1: 378
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.64

ВОГНЕВА ПІДГОТОВКА ТА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ

Наточій А.Д.,
старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Болгаренко В.М.,
курсант 3-го курсу Навчально-наукового інституту права та підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Наточій А.Д., Болгаренко В.М. Вогнева підготовка та формування професійних якостей у майбутніх офіцерів: взаємозв'язок та взаємозалежність.

Вогнева підготовка є важливим елементом у формуванні професійних якостей майбутніх офіцерів. Вона включає в себе навчання та практику в стрільбі, тактиці, використанні вогневої зброї та інших військових навичок. Цей процес не лише розвиває фізичні здібності, але й формує важливі якості, такі як дисципліна, витривалість, відповідальність та лідерство. Взаємозв'язок та взаємозалежність між вогневою підготовкою та формуванням професійних якостей полягає в тому, що кожен аспект підсилює та покращує інший. Вогнева підготовка забезпечує майбутнім офіцерам навички та знання, необхідні для ефективного виконання їх обов'язків. Водночас, професійні якості, які вони розвивають, допомагають їм краще засвоїти ці навички та знання, а також застосовувати їх в різних ситуаціях. Таким чином, вогнева підготовка та формування професійних якостей є взаємопов'язаними та взаємозалежними компонентами підготовки майбутніх офіцерів. Це дослідження спрямоване на вивчення цього взаємозв'язку та взаємозалежності, а також на розробку методів та стратегій для їх оптимізації в процесі підготовки майбутніх офіцерів. Професійна вогнева підготовка забезпечує підвищення рівня компетентності працівників органів внутрішніх справ в питаннях безпеки, стрільби та ведення бойових дій. Вона сприяє розвитку важливих організаційних навичок, таких як спроможність працювати в команді, координація дій, здатність приймати рішення в умовах стресу та небезпеки. Дослідження показують, що вогнева підготовка впливає на розвиток волевиявлення працівників органів внутрішніх справ. Стрільба та тренування в умовах, близьких до реальних, допомагають сформувати сильний характер, самодисципліну та витривалість. Зокрема, воно розглядає різні підходи до вогневої підготовки, їх ефективність та вплив на формування професійних якостей. В результаті цього дослідження очікується, що буде розроблено нові методики та рекомендації, які допоможуть підвищити ефективність вогневої підготовки та формування професійних якостей у майбутніх офіцерів. Це, в свою чергу, сприятиме підвищенню загальної ефективності військової підготовки та покращенню готовності майбутніх офіцерів до виконання своїх обов'язків.

Ключові слова: тактика, службова дисципліна, організаційні навички, офіцери, методики навчання, стрільби, вогнепальна зброя, співпраця.

Natochi A., Bolharenko V. Firearms training and development of professional qualities in future officers: interconnection and interdependence.

Fire training is an important element in the formation of professional qualities of future officers. The relationship and interdependence between fire training and professional development is that each aspect reinforces and enhances the other. Fire training provides future officers with the skills and knowledge necessary to effectively perform their duties. At the same time, the professional qualities they develop help them better learn these skills and knowledge and apply them in different situations. Thus, fire training and the formation of professional qualities are interrelated and interdependent components of the training of future officers. This study aims to explore this

relationship and interdependence, as well as to develop methods and strategies to optimize them in the process of training future officers. Professional firearms training enhances the competence of law enforcement officers in the areas of safety, shooting and combat. It contributes to the development of important organisational skills, such as teamwork, coordination, and decision-making under stress and danger. Studies show that firearms training has a positive impact on the development of the willpower of law enforcement officers. Shooting and training in close-to-real conditions help build strong character, self-discipline and endurance. In particular, it considers different approaches to fire training, their effectiveness,and theird influence on the formation of professional qualities. As a result of this research, it is expected that new methods and recommendations will be developed that will help increase the effectiveness of fire training and the formation of professional qualities in future officers. This, in turn, will help increase the overall effectiveness of military training and improve the readiness of future officers to perform their duties.

Key words: tactics, service discipline, organizational skills, officers, training methods, shootings, firearms, cooperation.

Постановка проблеми. Один із ключових аспектів успішної підготовки майбутніх офіцерів у військових навчальних закладах полягає у виробленні ними навичок та володінні професійними якостями, необхідними для ефективного виконання своїх службових обов'язків. Серед цих навичок важливе місце займає вогнева підготовка, яка не лише вчить майбутніх офіцерів ефективно виконувати вправи зі стрільби, але й глибше впливає на їх розвиток як професіоналів та формування важливих особистісних рис. Вогнева підготовка та формування професійних якостей у майбутніх офіцерів мають нерозривний взаємозв'язок та взаємозалежність. Відповідне навчання стрільби та оволодіння засобами вогневої підготовки сприяють не лише технічній підготовці офіцерів, а й впливають на їх психологічний стан, волевиявлення та здатність приймати рішення в стресових ситуаціях.

Мета дослідження полягає в розкритті важливості вогневої підготовки у процесі формування професійних якостей у майбутніх офіцерів.

Стан опрацювання цієї проблематики Серед публікацій, присвячених цій тематиці, варто вказати: Гончаренко В.С., Баскаков В.М., Наточій А.Д., Толкачов С.М., Пустовий Ю.Ю.

Виклад основного матеріалу. Об'єктом вивчення дисципліни «Вогнева підготовка» є матеріальна частина зброї, яка перебуває на озброєнні Національної поліції України. Дисципліна охоплює заходи безпеки при обслуговуванні зброї, визначені Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 70 від 01.02.2016 року, порядок і правила її використання, а також правові аспекти та процедури застосування вогнепальної зброї, визначені Законом України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 року. Крім того, вивчаються прийоми та правила стрільби з пістолета.

Важливо відзначити, що наявність табельної зброї в руках фахівця є ефективним засобом протистояння кримінальним структурам. Тому навчання стрільби, зокрема з пістолета, є ключовим елементом у системі професійної підготовки поліцейських, вже на початкових етапах навчання. З огляду на те, що «Вогнева підготовка» визначається як одна з основних дисциплін професійної службової підготовки поліцейських, вона спрямована на формування стійких навичок у використанні вогнепальної зброї та навчання поліцейських діяти в умовах, пов'язаних із ефективним і законним застосуванням зброї. Професійне володіння поліцейськими вогнепальною зброєю в подальшому дозволить їм не лише виконувати свої обов'язки на високому професійному рівні, але й у екстремальних ситуаціях зберегти власне життя та життя інших осіб від протиправних дій злочинців.

Відповідно до дослідження, що опубліковане у статті «Вогнева підготовка – складова професійної компетентності майбутніх офіцерів» [1], вогнева підготовка має вирішальне значення для формування професійних якостей майбутніх офіцерів. Вона впливає на розвиток службової дисципліни та бойової готовності курсантів у вищих військових навчальних закладах. Згідно зі статутами та законодавством, проведення вогневої підготовки базується на наказі Міністерства внутрішніх справ України № 50 від 26 січня 2016 року [2], який регулює організацію службової підготовки працівників Національної поліції України. Відповідно до цього наказу передбачені: вивчення матеріальної частини вогнепальної зброї; вивчення заходів безпеки при поводженні з табельною вогнепальною зброєю; вивчення основ, прийомів і правил стрільби; вивчення правових основ застосування та використання вогнепальної зброї (ст. 43, 46 Закону України «Про Національну поліцію» [3], ст. 219, 221 статуту ППСМ [4]). Застосування та використання вогнепальної зброї вимагає від офіцерів знання та вмінь в різних ситуаціях, навіть в екстремальних умовах. Дослідження показують, що більшість збройних конфліктів між злочинцями та правоохоронними органами відбуваються на відстанях до 10 метрів, часто в обмежених умовах видимості або навіть в темряві. Це вимагає від курсантів володіння навичками стрільби в різних положеннях, з використанням захисних засобів, здатністю змінювати тактику та використовувати прийоми ухилення від ураження.

У статті також зазначається, що успішне відпрацювання стрілецьких вправ залежить від наявності відповідної навчально-матеріальної бази, яка дозволяє моделювати різноманітні ситуації та проводити комплексні заняття з використанням різних технічних засобів. Це дослідження підкреслює взаємозв'язок та взаємозалежність між вогневою підготовкою та формуванням професійних якостей у майбутніх офіцерів. Воно підтверджує необхідність належної підготовки курсантів до використання вогнепальної зброї та розвитку їх навичок, що сприятиме підвищенню їх службової дисципліни та бойової готовності [1].

Крім того, вогнева підготовка відіграє критичну роль у професійному розвитку майбутніх офіцерів. Вона сприяє розвитку таких важливих якостей, як:

- Майстерність у використанні зброї: Вогнева підготовка допомагає оволодіти технікою користування вогнепальною зброєю та стрільбою. Курсанти вчаться ефективно прицілюватися, керувати зброєю, стріляти з різних положень та під різними умовами. Це дозволяє їм бути компетентними та впевненими у власних навичках у майбутній службі.
- Відповідальність та дисципліна: Вогнева підготовка вимагає від курсантів дотримання строгих правил безпеки, точності та уваги до деталей. Вона сприяє розвитку службової дисципліни, відповідального ставлення до виконання завдань та додержання встановлених норм і процедур.
- Реакція на стресові ситуації: Вогнева підготовка надає можливість курсантам вправлятися у праці зі зброєю в умовах, близьких до реальних, і навчитися ефективно діяти під час стресових ситуацій. Це допомагає підготувати їх до викликів, з якими вони можуть зіткнутися у своїй майбутній службі.

Вогнева підготовка та професійний розвиток мають взаємозв'язок та взаємозалежність. Вогнева підготовка є необхідною складовою процесу формування професійних якостей офіцерів. Вона допомагає розвивати необхідні навички та вміння, які стануть основою для успішного професійного розвитку. З іншого боку, професійний розвиток офіцерів передбачає постійне покращення навичок у застосуванні та використанні вогнепальної зброї та стрільби, що можливо лише через систематичну вогневу підготовку. Таким чином, вогнева підготовка та професійний розвиток взаємопов'язані та взаємозалежні процеси. Високий рівень вогневої майстерності сприяє формуванню професійних якостей офіцерів, що в свою чергу підвищує їх ефективність та готовність у виконанні службових обов'язків.

Наукові дослідження і досвід військової підготовки підтверджують переваги належної вогневої підготовки у формуванні професійних якостей офіцерів, зокрема щодо розвитку мислення, концентрації та витривалості [5, 6].

Вогнева підготовка вимагає від офіцерів аналітичного мислення, здатності швидко оцінювати ситуацію та приймати рішення під час стрілецької діяльності. Вона сприяє розвитку тактичного мислення, здатності до стратегічного планування та управління ресурсами. Досвід вогневої підготовки допомагає офіцерам швидко аналізувати ситуацію, визначати переваги та недоліки різних тактичних рішень та ефективно взаємодіяти з підрозділом. Також, вогнева підготовка вимагає від офіцерів високого рівня концентрації та уваги. Під час стрільби, особливо в стресових умовах, необхідно зосередитися на точному прицілюванні та контролі над зброєю. Це сприяє покращенню психомоторних навичок, реакції на стрес та здатності до швидкого та точного реагування на змінні умови бойової діяльності. Стрільба з важкої вогнепальної зброї, тривалі тренування та вправи на збільшення кількості пострілів підвищують фізичну витривалість офіцерів. Це сприяє збільшенню витривалості в будь-яких стресових умовах та забезпечує здатність до ефективної діяльності в тривалих військових операціях.

Слід звернути увагу на те, що вогнева підготовка має суттєвий вплив на виконання службових обов'язків. Вона є необхідною складовою професійної підготовки, яка дозволяє забезпечити ефективне виконання поліцейських функцій та забезпечення громадського порядку. Згідно зі статутом ППСМ, працівники органів внутрішніх справ повинні проходити регулярну вогневу підготовку, яка включає в себе вивчення матеріальної частини табельної зброї, освоєння заходів безпеки при поводженні з вогнепальною зброєю, навчання правилам стрільби, а також правовим основам застосування та використання вогнепальної зброї у реальних умовах оперативно-службової діяльності [4].

Воєнний стан вимагає від майбутніх офіцерів високого рівня підготовки та вмінь. У цьому контексті вогнева підготовка виявляється ключовою, оскільки вона безпосередньо впливає на здатність майбутніх офіцерів діяти в умовах збройного конфлікту. Після завершення війни може виникнути складна ситуація, пов'язана з наявністю великої кількості зброї на вулицях. Ця обставина створює важливу необхідність для поліції зосередитися на ефективній вогневій підготовці свого персоналу. Як вказує відкрита база данних Опендатабот, з початку повномасштабного вторгнення, обсяг втрат та викраденої зброї різко збільшився. Протягом неповних двох років було зафіксовано понад 178 тисяч випадків втрат та викрадень зброї. Найбільше серед втрачених та викрадених одиниць переважають

рушниці та автомати. Однак, особливо високий рівень втрат та крадіжок зафіксовано в регіоні Запоріжжя [8]. Вже після закінчення війни поліція візьме на себе відповідальність за ефективно протидію цьому злочинному явищу, і саме до цього потрібно готувати майбутніх офіцерів, що кількість нелегальної зброї на вулицях буде лише збільшуватись, логічно, що і кількість правопорушень з застосуванням вогнепальної зброї злочинними елементами лише зросте. Отже, працівники поліції, які забезпечують охорону громадського порядку в умовах воєнного стану, повинні бути обізнані про організацію та тактику поліцейської діяльності в цих умовах. Важливо мати розуміння завдань, функцій, форм і методів роботи поліції, а також прийняття рішень місцевими органами влади у справах забезпечення громадського порядку. Крім того, належне знання вогневої підготовки та чинного законодавства в умовах воєнного стану є необхідними компонентами їхньої професійної підготовки [8].

Висновки. Вивчення «Вогневої підготовки» входить в загальну підготовку та майбутню професійну діяльність поліцейських як система навчальних заходів. Ці заходи спрямовані на освоєння теоретичних знань і практичних навичок, необхідних для забезпечення високої бойової готовності поліцейських підрозділів. «Вогнева підготовка» є однією з основних дисциплін у процесі професійної підготовки, яка викладається протягом усього періоду навчання в закладах, спеціалізованих у системі Міністерства внутрішніх справ України. Без вивчення цієї дисципліни неможливо формування якісного фахівця поліції. Підсумовуючи, можемо зазначити, що наразі розвиток рекомендацій, узагальнених та індивідуальних планів, досягнув високого рівня. Однак з урахуванням стрімкого поширення зброї різних рівнів серед населення важливо постійно акцентувати увагу та підвищувати рівень вогневої підготовки в органах та підрозділах Національної поліції України.

Професійна вогнева підготовка забезпечує підвищення рівня компетентності працівників органів внутрішніх справ в питаннях безпеки, стрільби та ведення бойових дій. Вона сприяє розвитку важливих організаційних навичок, таких як спроможність працювати в команді, координація дій, здатність приймати рішення в умовах стресу та небезпеки. Дослідження показують, що вогнева підготовка впливає на розвиток волевиявлення працівників органів внутрішніх справ. Стрільба та тренування в умовах, близьких до реальних, допомагають сформувати сильний характер, самодисципліну та витривалість. Проходження вогневої підготовки сприяє розвитку вміння управляти своїми емоціями, зосереджуватися в екстремальних ситуаціях та приймати швидкі та обґрунтовані рішення [9]. Вогнева підготовка дозволяє підвищити рівень вмінь та навичок з застосування та використання вогнепальної зброї, ведення бойових дій та тактичного планування. Проходження регулярних тренувань допомагає працівникам правоохоронних органів отримати необхідні навички щодо правильної техніки стрільби, здатності оперативно та ефективно реагувати на небезпеку, а також зміцнює їх впевненість в своїх бойових можливостях [10].

Отже, взаємозв'язок між вогневою підготовкою та формуванням професійних якостей офіцерів є надзвичайно важливим. Вогнева підготовка сприяє розвитку навичок з використання вогнепальної зброї, техніки стрільби, тактичного планування та ведення бойових дій. Це допомагає підвищити впевненість в своїх можливостях та готовність до ефективного виконання службових обов'язків. Вогнева підготовка також впливає на розвиток організаційних навичок офіцерів. Це включає вміння працювати в команді, координацію дій, планування та контроль за виконанням завдань. Регулярні тренування сприяють формуванню дисципліни, відповідальності та самодисципліни у виконанні службових обов'язків.

Крім того, вогнева підготовка має значний вплив на розвиток мислення, концентрації та витривалості. Під час тренувань офіцери навчаються швидко аналізувати ситуацію, приймати рішення в умовах обмеженого часу та стресу. Вони розвивають здатність зосереджуватися на меті та дотримуватися стратегії дій навіть у складних умовах. Таким чином, вогнева підготовка є необхідною складовою для формування професійних якостей офіцерів. Вона сприяє підвищенню професійних навичок, впевненості в бойових діях, розвитку організаційних навичок та зміцненню волевиявлення. Посилена підготовка дозволяє підвищити готовність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наточій А.Д., Смаль П.В. «Вогнева пігподовка – складова професійної компетентності майбутніх офіцерів поліції» (321–333 с.). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал.* 2021. № 4 (114). – 368 с.
2. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України : наказ МВС України від 26.01.2016 № 50. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text (дата використання 12.06.2023).
3. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19 (дата використання 12.06.2023).
4. Положення про порядок ведення служби у військовій частині (підрозділі), структурному підрозділі органів внутрішніх справ від 23.02.2017 № 180. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0261-17 (дата використання 12.06.2023).
5. Army University Press. (2018). U.S. Army Training and Doctrine Command. Firepower in Limited War. URL: https://www.armyupress.army.mil/ Portals/7/ military-review/Archives/English/May-Jun-18-whole-book.pdf.
6. United States Army. (2015). Field Manual 3-22.9. Rifle Marksmanship. URL: https://irp.fas.org/doddir/army/tc3-22-9.pdf.
7. Понад 178 тисяч зброї було втрачено і викрадено в Україні з початку повномасштабної війни. Опендатабот. URL: https://opendatabot.ua/analytics/ weapon-wanted-2023.
8. Ковалів М.В. Діяльність органів внутрішніх справ в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 65–70.
9. Гончаренко В.С. (2019). Підготовка особового складу Національної поліції України до служби з вогнепальною зброєю. *Інформаційний вісник Національної поліції України*, (2), 61–66.
10. Баскаков, В.М. (2019). Стрільбище як важливий елемент системи підготовки особового складу. *Наукові праці Національної академії внутрішніх справ*, 2(87), 91–94.

УДК 346.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.65

НЕДОБРОСОВІСНА КОНКУРЕНЦІЯ У КОНТЕКСТІ НЕДОБРОСОВІСНОЇ РЕКЛАМИ

Нечипоренко С.Ю.,
аспірант,
Академія праці, соціальних відносин і туризму
м. Київ
ORCID: 0009-0006-4295-3506
e-mail: nechyporenko.apsvt@gmail.com

Нечипоренко С.Ю. Недобросовісна конкуренція у контексті недобросовісної реклами.

У статті розглядаються питання недобросовісної конкуренції. Аналізуються практичні кейси використання недобросовісної реклами. Доведено, що недобросовісною конкуренцією є будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності. Розглядається співвідношення недобросовісної та добросовісної конкуренції. Так, недобросовісна конкуренція є порушенням норм різного законодавства, правил і звичаїв ведення бізнесу, торгівельних відносин, господарської діяльності, підприємництва тощо. У свою чергу, добросовісна конкуренція передбачає найбільш комфортні та сприятливі умови для роботи суб'єкта господарювання. У сучасному бізнесі не всі підприємці працюють сумлінно, використовуючи різні методи.

Здійснено порівняльний аналіз недобросовісної конкуренції та недобросовісної реклами як реклами, що вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам, державі чи суспільству внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування, порушення вимог щодо часу, місця і способу розповсюдження; порівняльна реклама – реклама, що містить порівняння з іншими особами та/або товарами (діяльністю) іншої особи, прямо чи опосередковано ідентифікує конкурента або товари чи послуги, що пропонуються конкурентом.

Доведено, що недобросовісна конкуренція може бути в діях як підприємців, так і суб'єктів некомерційної господарської діяльності, бюджетних установ тощо.

За великим рахунком, недобросовісною конкуренцією є будь-які дії, які перешкоджають здійсню діяльності інших суб'єктів господарської діяльності та/або надають неправомірну перевагу конкурентам, що створює перешкоди для діяльності інших суб'єктів; це може бути і зговір, і «чорній» піар, і порівняльна чи недобросовісна реклама. Розповсюдження, поширення інформації, яка може вплинути на рішення споживача придбати той чи інших товар, замовити послугу, при цьому така інформація викликає негативну реакцію споживача на конкретного суб'єкта, який реалізує такий товар чи послуги, може бути недобросовісною конкуренцією. Такі дії дуже ймовірно можуть нанести щонайменше репутаційну шкоду одному чи декільком суб'єктам господарської діяльності. Водночас, таку шкоду, причинно-наслідковий зв'язок між діями та шкодою слід буде довести.

Ключові слова: недобросовісна конкуренція, реклама, суб'єкт господарювання, господарська діяльність, бізнес, шкода, вина.

Nechyporenko S. Unfair competition in the context of unfair advertising.

The article deals with issues of unfair competition. Practical cases of using unfair advertising are analyzed. It has been proven that unfair competition is any action in competition that contradicts trade and other fair customs in economic activity. The ratio of unfair and fair competition is considered. Thus, unfair competition is a violation of the norms of various legislation, rules and customs of conducting business, trade relations, economic activity, entrepreneurship, etc. In turn, fair competition provides the most comfortable and favorable conditions for the business entity's work. In modern business, not all entrepreneurs work honestly, using different methods.

A comparative analysis of unfair competition and unfair advertising as advertising that misleads or may mislead consumers of advertising, cause harm to individuals, the state or society due to inaccuracy, unreliability, ambiguity, exaggeration, silence, violation of requirements regarding time, place and method of distribution was carried out; comparative advertising - advertising containing comparisons with other persons and/or goods (activities) of another person, directly or indirectly identifying a competitor or goods or services offered by a competitor.

It has been proven that unfair competition can be in the actions of both entrepreneurs and

subjects of non-commercial economic activity, budget institutions, etc.

By and large, unfair competition is any action that hinders the activities of other economic entities and/or gives an unfair advantage to competitors, which creates obstacles for the activities of other entities; it can be a conspiracy, and «black» PR, and comparative or dishonest advertising. Dissemination of information that may influence a consumer's decision to purchase a particular product or order a service, while such information causes a negative consumer reaction to a specific entity that sells such a product or service, may be unfair competition. Such actions are very likely to cause at least reputational damage to one or several subjects of economic activity. At the same time, such damage, cause-and-effect relationship between actions and damage should be proved.

Key words: unfair competition, advertising, economic entity, economic activity, business, damage, guilt.

Актуальність теми дослідження. Недобросовісною конкуренцією є будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності, зокрема: неправомірне використання позначень; неправомірне використання товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу; порівняльна реклама; дискредитація суб'єкта господарювання; схилення до бойкоту суб'єкта господарювання; схилення постачальника до дискримінації покупця (замовника); підкуп працівника, посадової особи постачальника; підкуп працівника, посадової особи покупця (замовника); досягнення неправомірних переваг у конкуренції; поширення інформації, що вводить в оману; неправомірне збирання комерційної таємниці; розголошення комерційної таємниці; схилення до розголошення комерційної таємниці; неправомірне використання комерційної таємниці. Відповідні положення закріплені у Законі України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р. Водночас приклади недобросовісної конкуренції як неправомірної діяльності зустрічаються також у ГК України, КК України, КУпАП. Практично до дій, які кваліфікуються як недобросовісна конкуренція, належать дії, наслідком яких є створення перешкод для нормальної господарської діяльності, порушення такої діяльності, а у конкурентних відносинах – передбачається також створення неправомірної переваги одному чи декільком учасникам.

Отже, недобросовісна конкуренція є порушенням норм різного законодавства, правил і звичаїв ведення бізнесу, торгівельних відносин, господарської діяльності, підприємництва тощо. У свою чергу, добросовісна конкуренція передбачає найбільш комфортні та сприятливі умови для роботи суб'єкта господарювання. У сучасному бізнесі не всі підприємці працюють сумлінно, використовуючи різні методи.

Спірним лишається питання про те, чи може бездіяльність супроводжувати недобросовісну конкуренцію. Відповідно до Законі – ні, оскільки недобросовісною конкуренцією є певні дії. Проте дії можна розглядати як активні, так і пасивні, саме останні і є бездіяльністю. Це потребує додаткового дослідження та обґрунтування.

Теоретичним підґрунтям нашого дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних вчених. Наприклад, наукові напрацювання О. Бакалінської («Правове забезпечення добросовісної конкуренції в Україні», 2015 р.; «Захист економічної конкуренції: організаційно-правові засади державного управління», 2003 р.), К. Бондаренко («Адміністративна відповідальність за порушення антимонопольного законодавства України», 2010 р.), Н. Борсук («Адміністративний примус у сфері захисту економічної конкуренції», 2012 р.), Ю. Журика («Розгляд Антимонопольним комітетом України справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції», 2004 р.), О. Кочергіної («Міжнародно-правове регулювання антидемпінгу на багатосторонній основі в системі ГАТТ/СОТ», 2004 р.), В. Лук'янець («Правове регулювання відносин конкуренції в Євросоюзі», 2008 р.), Р. Попова («Державна політика України в сфері антимонопольної діяльності», 2010 р.), Т. Філіпової («Адміністративні процедури у сфері захисту економічної конкуренції за законодавством України», 2014 р.), П. Харченка («Адміністративно-правові заходи забезпечення захисту від недобросовісної конкуренції в діяльності органів Антимонопольного комітету України», 2005 р.), О. Шраменка («Становлення сучасного конкурентного законодавства: світовий та вітчизняний досвід», 2018 р.) та інших.

Проте комплексне дослідження організаційно-правових засад захисту від недобросовісної конкуренції в Україні відсутнє. Це посилює рівень актуальності та своєчасності нашого дисертаційного дослідження.

Метою статті є з'ясування економіко-правової природи такого явища, як недобросовісна конкуренція.

Викладення основного матеріалу. Як було зазначено вище, визначення поняття «недобросовісна конкуренція» наводиться у ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції». Отже, недобросовісна конкуренція – це «будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності». Фахівці зазначають, що «така нормативна дефініція за юридичною конструкцією формулює генеральний делікт, який поглинає

всі дії, що виходять за межі торгових та інших чесних звичаїв у господарській діяльності» [1; 5, с. 34]. Еталоном генерального делікту інколи називають ст. 1382 Цивільного кодексу Франції, відповідно до якої будь-яке діяння особи, що завдало шкоди іншому, зобов'язує того, з чиєї вини шкода виникла, її компенсувати [2, с. 230]. Складовими генерального делікту називають такі: 1) протиправна поведінка; 2) шкода; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою; 4) вина [2, с. 231].

Виходячи із такого бачення та з таких тверджень, враховуючи суб'єктів економічної конкуренції, ми не можемо однозначно стверджувати, що недобросовісна конкуренція є генеральним деліктом. Адже вина (у найбільш узагальненому розумінні) – це психічне ставлення суб'єкта до вчинюваних ним протиправних дій чи бездіяльності. Звісно, якщо звернутися по напрацювань вчених-цивілістів, то можна побачити аргументацію наявності вини у юридичної особи. «Специфіка юридичної особи як штучного суб'єкта полягає в тому, що від її імені у цивільних правовідносинах виступають конкретні фізичні особи. Тому значна частина правників вважає, що вина юридичної особи завжди є виною людей і не може бути нічим іншим, та намагається розкрити поняття вини юридичної особи з позицій встановлення її «людського субстрату», будь-то керівник, адміністрація, окремі посадові особи чи прості працівники, трудовий колектив у цілому. Вина юридичної особи як суб'єкта цивільної відповідальності може проявлятися у формі: 1) вини її органів (ч. 1 ст. 92 ЦК України); 2) вини її учасників (ч. 2 ст. 92 ЦК України); 3) вини її працівників чи посадових осіб, які не є органами юридичної особи і виконують свої трудові функції» [3, с. 250].

Ще одним аспектом визначення поняття «недобросовісна конкуренція», що міститься у ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», на який варто звернути увагу, це поняття «господарська діяльність», визначення якого міститься у ст. 3 ГК України. Так, господарська діяльність – це діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва – підприємцями. Господарська діяльність може здійснюватися і без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність). Діяльність негосподарюючих суб'єктів, спрямована на створення і підтримання необхідних матеріально-технічних умов їх функціонування, що здійснюється за участі або без участі суб'єктів господарювання, є господарчим забезпеченням діяльності негосподарюючих суб'єктів.

Таким чином, недобросовісна конкуренція може бути в діях як підприємців, так і суб'єктів некомерційної господарської діяльності, бюджетних установ тощо. Здавалося би, яка недобросовісна конкуренція може бути між суб'єктами некомерційної діяльності? На практиці – може трапитись і таке. Наприклад, у сфері охорони здоров'я: з метою залучення більшої кількості пацієнтів на стаціонарне лікування та отримання за проліковані випадки коштів від Національної служби здоров'я України у межах пакетів медичних гарантів.

За великим рахунком, недобросовісною конкуренцією є будь-які дії, які перешкоджають здійсню діяльності інших суб'єктів господарської діяльності та/або надають неправомірну перевагу конкурентам, що створює перешкоди для діяльності інших суб'єктів; це може бути і зговір, і «чорній» піар, і порівняльна чи недобросовісна реклама. Розповсюдження, поширення інформації, яка може вплинути на рішення споживача придбати той чи інших товар, замовити послугу, при цьому така інформація викликає негативну реакцію споживача на конкретного суб'єкта, який реалізує такий товар чи послуги, може бути недобросовісною конкуренцією. Такі дії дуже ймовірно можуть нанести щонайменше репутаційну шкоду одному чи декільком суб'єктам господарської діяльності. Водночас, таку шкоду, причинно-наслідковий зв'язок між діями та шкодою слід буде довести.

Відповідно до ст. 1, 10 Закону України «Про рекламу» від 03.07.1996 р. недобросовісна реклама – реклама, що вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам, державі чи суспільству внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування, порушення вимог щодо часу, місця і способу розповсюдження; порівняльна реклама – реклама, що містить порівняння з іншими особами та/або товарами (діяльністю) іншої особи, прямо чи опосередковано ідентифікує конкурента або товари чи послуги, що пропонуються конкурентом. При цьому, недобросовісна реклама забороняється, а порівняльна реклама – ні. Водночас, наявність і порівняльній рекламі ознак недобросовісної реклами має бути доведена і лише у такому випадку вона буде заборонена. Згідно із ст. 11 цього ж Закону порівняльна реклама може містити зображення, посилання на товар, торговельні марки чи інші позначення, під якими випускається товар, з яким здійснюється порівняння, комерційне (фірмове) найменування конкурента, діяльність чи товар якого порівнюються. Використання порівняльної реклами дозволяється у разі, якщо:

1) реклама не містить визначених законодавством про захист прав споживачів ознак нечесної підприємницької практики;

2) реклама порівнює однорідні (подібні) товари, які задовольняють одні й ті самі потреби або мають однакове призначення, чи порівнює діяльність, що охоплюється однією сферою чи одним видом діяльності;

3) реклама об'єктивно порівнює одну або кілька суттєвих, співставних та репрезентативних характеристик однорідного (подібного) товару, діяльності, в тому числі ціну, інформація про які може вплинути на рішення споживача при здійсненні вибору;

4) реклама не дискредитує, не містить неправдивої інформації про якість однорідних (подібних) товарів інших виробників або продавців, не дискредитує діяльність чи становище інших осіб, репутацію торговельних марок, комерційних (фірмових) найменувань, інші особливості конкурентів або зазначення місць походження товару;

5) щодо товару із зазначенням (простим або кваліфікованим) походження порівняння здійснюється щодо товару з аналогічним зазначенням;

6) реклама не створює змішування між рекламодавцем і конкурентом, між товарами, торговельними марками, комерційним (фірмовим) найменуванням та іншими позначеннями рекламодавця та конкурентів;

7) товар конкурента, захищений торговельною маркою або комерційним найменуванням, не зображено способом імітації.

Відповідальність за неправомірне порівняння в рекламі та недотримання встановлених законодавством вимог щодо змісту порівняльної реклами несе рекламодавець. Зауважимо, що рекламодавцем не вважається рекламне агентство, тобто особа, яка замовляє розповсюдження реклами на замовлення іншого рекламодавця.

Наведені норми Закону щодо порівняльної реклами узгоджуються із положеннями Директиви № 2006/114/ЄС щодо введення в оману та порівняльної реклами [4]. Відповідно до ст. 4 цієї Директиви порівняльна реклама дозволяється, якщо виконуються такі умови:

- реклама не вводить в оману. Введення в оману означає будь-яку рекламу, яка будь-яким способом, включаючи її подання, вводить в оману або може ввести в оману осіб, яким вона адресована або яких вона стосується, і яка через свій оманливий характер може вплинути на їх економічну поведінку або яка з цих причин травмує або може завдати травми учаснику;
- реклама порівнює товари чи послуги, які відповідають однаковим потребам або призначені для тієї самої мети;
- у рекламі об'єктивно порівнюється одна чи більше суттєвих, релевантних, перевірених і репрезентативних характеристик товарів і послуг, які можуть включати ціну;
- реклама не дискредитує та не принижує торговельні марки, комерційні назви, інші відмітні знаки, товари, послуги, діяльність або обставини конкурента;
- для продуктів із зазначенням походження, це в кожному випадку стосується товарів із таким же зазначенням;
- реклама не використовує несправедливу вигоду з репутації торгової марки, торгової назви чи інших розпізнавальних знаків конкурента чи зазначення походження конкуруючих продуктів;
- реклама не представляє товари чи послуги як імітацію або репліку товарів, послуг із захищеною торговою маркою чи торговою назвою;
- реклама не створює плутанини серед торговців, між рекламодавцем і конкурентом або між товарними знаками, торговими назвами, іншими розпізнавальними знаками, товарами чи послугами рекламодавця та товарами чи послугами конкурента.

Тобто у рекламі однієї торговельної марки можна використовувати інші торговельні марки, але треба розуміти ризик порушення прав інтелектуальної власності, не переходити тонку межу недобросовісної реклами. У світовій практиці порівняльна реклама користується більшим попитом, ніж в Україні. Варто пригадати порівняльну рекламу Samsung/Apple, Microsoft/Google Chrome, BMW/Audi/Mercedes, Coca-Cola/Pepsi, фаст-фудів Wendy's і McDonald's. Інколи це є свого роду саркастичними битвами брендів, і це діє на споживача, зацікавлює його.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Науково-практичний коментар до Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції». Науково-практичне видання / Г.О. Андрощук, Т.Б. Бондарєв, Н.А. Іваницька, С.В. Шкляр. – К. : ВД «Юридична газета», 2013. – 176 с.
2. Карнаух Б.П. Генеральний делікт vs. делікт необережності: ми не такі різні, як заведено вважати. *Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. 2012. № 1-2. С. 229–236.
3. Жорнокуй В.Г. Вина юридичної особи: сучасний етап вивчення. Проблеми цивільного права та процесу. Харків, 2018. С. 248–251. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/78.pdf.

4. Directive 2006/114/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 concerning misleading and comparative advertising. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32006L0114.

5. Захист економічної конкуренції: посібник для суддів. 2021. 93 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/1643191642Handbook%20on%20Competition_Final.pdf.

УДК 351.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.66

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ОБІГУ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ В УКРАЇНІ

Пиріг А.В.,
аспірант кафедри економічної безпеки
та фінансових розслідувань
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-1212-4980

Пиріг А.В. Актуалізація принципів здійснення державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів в Україні.

Наукова стаття присвячена принципам здійснення державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів в Україні. У ній розкриваються такі загальні поняття: принципи державного фінансового контролю, зміст принципів державного фінансового контролю, загальні принципи, спеціальні принципи.

Метою наукової статті є дослідження принципів державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів в Україні та їх систематизація, виходячи з їх нормативно-правового закріплення.

У статті наголошено, що державний фінансовий контроль у сфері обігу бюджетних коштів, як і будь-яка діяльність, здійснюється з дотриманням певних вихідних положень, основних вимог, правил і стандартів, що застосовуються до усіх процесів, що відбуваються під час такої діяльності, – принципів.

У ході дослідження надано авторське тлумачення принципів державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів як основні правила, за якими відбуваються заходи державного фінансового контролю, що здійснюється уповноваженими суб'єктами з метою забезпечення законного, ефективного, економного та результативного формування, розподілу, управління та використання державних (місцевих) ресурсів підконтрольною установою.

Зазначено, що принципи не лише дозволяють зрозуміти основні правила державного фінансового контролю, але й дають змогу розкрити його сутність, сприяють виявленню прогалин у галузевому законодавстві та усуненню колізій у відповідних нормативно-правових актах.

Розглянуто та узагальнено наявні наукові погляди щодо класифікації принципів державного фінансового контролю.

Аргументовано необхідність систематизації принципів державного фінансового контролю, виходячи з їх нормативно-правового закріплення, на загальні та спеціальні.

Автор дійшов висновку, що до загальних принципів здійснення державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів в Україні відносяться принципи: законності, дотримання прав та свобод будь-яких суб'єктів, компетентності, оптимального поєднання повноважень (представників держави), ефективності, оперативності; до спеціальних - безперервності, забезпечення єдності державної політики, відкритості, прозорості, гласності та врахування громадської думки, доцільності, єдиноначальності, політичної неупередженості та незалежності; конфіденційності; повноти і суцільності перевірок, відшкодування збитків та відповідальності винних службових осіб за допущені порушення, об'єктивності, безсторонності, збалансованості, економності.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, принципи державного фінансового контролю, загальні принципи, спеціальні принципи.

Pyrih A. Updating the principles of state financial control in the sphere of budget funds circulation in Ukraine.

This scientific article is dedicated to the principles of state financial control in the sphere of budget funds circulation in Ukraine. It reveals such general concepts: principles of state financial control, content of the principles of state financial control, general principles, special principles.

The purpose of the scientific article is to study the principles of state financial control in the sphere of budget funds circulation in Ukraine and their systematization, based on their legal regulation.

The article emphasizes that state financial control in the sphere of budget funds circulation, like any activity, is carried out in compliance with certain initial provisions, basic requirements, rules and standards that apply to all processes that occur during such activity - principles.

In the course of the study, the author's interpretation of the principles of state financial control in the sphere of budget funds circulation as the basic rules according to which the measures of state financial control are carried out, which is carried out by authorized subjects with the

aim of ensuring legal, effective, economical and resultative formation, distribution, management and use of state (local) resources by the controlled institution.

It is noted that the principles not only allow to understand the basic rules of state financial control, but also give the opportunity to reveal its essence, contribute to the identification of gaps in the industry legislation and the elimination of collisions in the relevant regulatory legal acts.

Considered and generalized existing scientific views on the classification of principles of state financial control.

The need for systematization of the principles of state financial control, based on their legal regulation, into general and special is argued.

The author concluded that the general principles of state financial control in the sphere of budget funds circulation in Ukraine include the principles of: legality, respect for the rights and freedoms of any subjects, competence, optimal combination of powers (representatives of the state), efficiency, promptness; to special - continuity, ensuring the unity of state policy, openness, transparency, publicity and taking into account public opinion, expediency, single leadership, political impartiality and independence; confidentiality; completeness and continuity of checks, compensation for damages and responsibility of guilty officials for committed violations, objectivity, impartiality, balance, economy.

Key words: state financial control, principles of state financial control, general principles, special principles.

Постановка проблеми. Основою для ефективного здійснення державного фінансового контролю є сукупність основних принципів його здійснення. Дотримання принципів, тобто основних правил, що охоплюють контрольні процедури в цілому, є однією з важливих умов досягнення мети та завдань державного фінансового контролю, побудови його цілісної і ефективної системи. Принципи державного фінансового контролю ілюструють роль держави у сфері публічних фінансів, оскільки вони мають певні гарантії щодо їх реалізації. Дієве застосування контролю в управлінні державними фінансовими ресурсами створює необхідні передумови для здійснення в державі ефективної економічної політики. Тому, обґрунтований підхід до формулювання та систематизації принципів здійснення державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів в Україні набувають особливої актуальності.

Мета дослідження. Дослідити принципи державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів в Україні та систематизувати їх, виходячи з їх нормативно-правового закріплення.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням принципів державного фінансового контролю займалися такі вчені як: Бардаш С.В., Бондаренко А.І., Дрозд І.К., Лиско Н.А., Пожар Т.О., Савченко Л., Чуль О.М. та інші. Як свідчить аналіз напрацювань авторів, на сьогодні існує безліч наукових поглядів щодо переліку принципів державного фінансового контролю. Водночас, досі не було висвітлено особливості, притаманні принципам державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів в Україні, та їх систематизація, виходячи з їх нормативно-правового закріплення.

Виклад основного матеріалу. Принципи державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів не виникають самі по собі. Їх виникнення, зміна або їх припинення завжди обумовлені потребами і закономірностями суспільного розвитку. Водночас, вони відображають не всі закономірності, а тільки ті, які становлять інтерес для держави [1]. Загалом, принципи відображають суттєві характеристики, що відповідають за правильне функціонування системи, без яких вона не виконувала б свого призначення [2, с. 293], що і обумовлює важливість їх розуміння та дотримання.

Як зазначає В. Прасюк, «принципи державного фінансового контролю розкривають внутрішні закономірності організації та здійснення контролю і водночас зумовлюють суворі вимоги, згідно з якими створюється та функціонує система фінансового контролю у системі публічного адміністрування» [3, с. 155]. Науковець пропонує під принципами державного фінансового контролю розуміти «теоретично обґрунтовані та нормативно закріплені правові, процесуальні й організаційні основи здійснення публічного фінансового контролю, які визначають його загальну спрямованість, а також керівні засади, на яких ґрунтується специфіка контрольної діяльності органів публічного адміністрування» [3, с. 157]. Ми вважаємо за доцільне запропонувати авторський погляд та розуміти *під принципами державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів основні правила, за якими відбуваються заходи державного фінансового контролю, що здійснюється уповноваженими суб'єктами з метою забезпечення законного, ефективного, економного та результативного формування, розподілу, управління та використання державних (місцевих) ресурсів підконтрольною установою*. Наведене визначення дає можливість акцентувати увагу на особливостях, притаманних принципам державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів. Водночас, враховуючи те, що принципи державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів співпадають з принципами державного фінансового контролю загалом, розглядатимемо саме його зміст.

Принципи не лише дозволяють зрозуміти основні правила державного фінансового контролю, але й дають змогу розкрити його сутність, сприяють виявленню прогалин у галузевому законодавстві та усуненню колізій у відповідних нормативно-правових актах.

Сьогодні існує безліч наукових поглядів щодо переліку принципів державного фінансового контролю, зокрема:

- законність, плановість, об'єктивність, незалежність, публічність, компетентність, оперативність [4];

- загальні (законності, незалежності, об'єктивності, гласності, системності, відповідальності), аналітичні (ендогенності, компаративності, своєчасності, превентивності) й етичні (чесності, незалежності, об'єктивності, політичного нейтралітету, конфіденційності та компетентності) [5];

- незалежності, здійснення попереднього контролю й контролю за фактичними результатами, наявність зовнішнього та внутрішнього контролю як обов'язкової умови його існування, гласності, конфіденційності [6];

- законності, розподілу контрольних повноважень, збалансованості контрольних дій, ефективності [7];

- незалежність, законність, системність, систематичність, об'єктивність, публічність, розвиток [8, с. 111] тощо.

Проте, різноманіття наукових поглядів на класифікацію принципів державного фінансового контролю не сприяють їх оптимізації. Тому, ми вважаємо за необхідне здійснити систематизацію досліджуваних принципів, виходячи з їх нормативно-правового закріплення. Оскільки державний фінансовий контроль, змістовно, є різновидом державного контролю, якому притаманні як загальні принципи, так і спеціальні, саме тому в межах цих двох груп і систематизуємо принципи державного фінансового контролю.

До загальних принципів відносимо ті, що виходять зі змісту Основного закону, зокрема: законності, дотримання прав та свобод будь-яких суб'єктів, компетентності, оптимального поєднання повноважень (представників держави) та відповідальності (підконтрольних суб'єктів), ефективності, оперативності.

Принцип законності виявляється у здійсненні заходів державного фінансового контролю відповідно до норм та вимог чинних нормативно-правових актів, зокрема порядків, стандартів тощо, неухильне дотримання посадовими особами органів контролю норм чинного законодавства при здійсненні контрольних заходів.

Дотримання прав та свобод будь-яких суб'єктів як принцип проведення державного фінансового контролю передбачає відкритість, толерантність та повагу до суб'єктів, які підлягають перевірці, та їх працівників.

Не менш важливу роль у державному фінансовому контролі відіграє принцип компетентності, що забезпечує високу ефективність впроваджуваних заходів. Компетентність – це ступінь кваліфікації працівника, який дозволяє успішно вирішувати задачі, що стоять перед ним, та визначає здатність працівника якісно і безпомилково виконувати свої функції як у звичайних, так і в екстремальних умовах, успішно освоювати нове і швидко адаптуватися до умов, що змінюються. Якщо екстраполювати принцип компетентності до працівників суб'єкта державного фінансового контролю, які залучені до його проведення, це слід розглядати як:

– спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, пов'язану із реалізацією завдань і функцій державного фінансового контролю;

– систематичність використання вузькоспеціалізованих знань щодо виявлення груп інформаційних даних, які характеризують ту чи іншу фінансову операцію з державними (місцевими) ресурсами;

– використання наявних навичок для реалізації отриманої інформації з метою порушення та здійснення процедур запобігання порушенням порядку формування, розподілу, управління та використання державних (місцевих) ресурсів;

– правильність виконання посадових інструкції відповідно до встановлених законодавством вимог і конкретних запланованих результатів, знаходження шляхів вирішення проблем у нестандартних ситуаціях [9, с. 50].

Принцип оптимального поєднання повноважень (представників держави) та відповідальності (підконтрольних суб'єктів) виявляється в необхідності визначити обов'язки зі звітування, пов'язані з повноваженнями керівництва та запланованими результатами державного фінансового контролю, а також у розробленні циклу планування і контролю, який поєднує та інтегрує звітування про відповідальність на операційному, тактичному та стратегічному рівнях [10] державного фінансового контролю.

Принцип ефективності передбачає перевірку на економність та оптимальність управління і використання фінансових ресурсів, а також на можливість виконання державних програм, проведення різноманітних державних заходів із найменшими витратами і найбільшим результатом [11, с. 46].

Принцип оперативності передбачає швидке та чітке проведення контрольних дій, оформлення їх результатів, прийняття відповідних рішень за результатами. Тобто, контролюючі суб'єкти повинні швидко проводити контрольні дії, щоб не порушувати процес функціонування підконтрольного суб'єкта [12, с. 134].

До спеціальних принципів, відповідно, відносимо ті, що передбачені безпосередньо в положеннях нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері державного фінансового контролю. Проте, в нормативно-правових актах, що регулюють порядок здійснення державного фінансового контролю, зокрема, в Законі України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» [13], принципи цієї діяльності відсутні. Адже законодавець не виокремлює саме принципи державного фінансового контролю. Але логічний аналіз змісту зазначеного вище закону та інших нормативно-правових актів, що врегульовують діяльність суб'єктів державного фінансового контролю, дає підстави їх систематизувати.

Державна аудиторська служба України, як центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю, є складовою системи виконавчої влади, а отже – до її функціонування та здійснення нею функції державного фінансового контролю можуть бути застосовані принципи діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, що внормовані Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» [14]. Ст. 2 **«**Принципи діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади» зазначеного Закону визначає, що «Діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади ґрунтується на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, безперервності, законності, забезпечення єдності державної політики, відкритості та прозорості, відповідальності». Отже, частина принципів, закріплених у Законі, нами була віднесена до загальних, решта – *безперервності, забезпечення єдності державної політики, відкритості та прозорості* – до спеціальних.

Крім того, у ч. 2 цієї ж статті зазначено, що центральні органи виконавчої влади діють за принципом *єдиноначальності*, що теж відносимо до спеціальних.

Привертає увагу, що в Положенні про Державну аудиторську службу України відсутні принципи, за яких вона діє. Натомість, у публічному звіті Держаудитслужби за 2022 рік міститься Розділ І. «Основні принципи та пріоритети діяльності, завдання та функції», у якому принципами діяльності визнаються: верховенство права та законність; професіоналізм; *політична неупередженість та незалежність; конфіденційність* [15]. Нормативні документи Держаудитслужби також наголошують та дотриманні принципів *повноти і суцільності перевірок, відшкодування збитків та відповідальності винних службових осіб за допущені порушення*.

Оскільки відповідальність – застосування заходів впливу до уповноважених суб'єктів здійснення державного фінансового контролю у разі порушення відповідних норм права, тож пропонуємо принцип *відповідальності* виключити з переліку загальних принципів і віднести до спеціальних принципів.

Проте, у Законі України «Про рахункову палату» зазначені принципи закріплені. Зважаючи на те, що Рахункова палата від імені Верховної Ради України здійснює контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням, тобто проваджує заходи державного зовнішнього фінансового контролю, принципи, на які вона спирається у своїй діяльності, також можна екстраполювати на принципи державного фінансового контролю загалом. Зокрема, ст. 3 згаданого вище Закону окреслює принципи, на яких ґрунтується діяльність Рахункової палати, а саме: законності, *незалежності, об'єктивності, безсторонності, гласності та неупередженості* [16]. У даному переліку міститься принцип законності, віднесений нами до загального, інші – ми відносимо до спеціальних принципів державного фінансового контролю.

Принципи державного фінансового контролю також можна виокремити за результатами аналізу змісту Стратегії розвитку системи державного фінансового контролю, що здійснюється органами виконавчої влади. Відповідно до Стратегії до принципів державного фінансового контролю належать принципи ефективності, доцільності та економності управління суспільними ресурсами [17]. Тому, перелік спеціальних принципів пропонуємо доповнити принципами доцільності та економності управління суспільними ресурсами.

Крім того, принципи аналізованої сфери діяльності окреслені в проекті Закону України «Про основні засади діяльності органів державного фінансового контролю». До них віднесено принципи законності, *незалежності, неупередженості (об'єктивність), прозорості та гласності* [18]. З наведеного переліку до спеціальних принципів відносимо усі, крім першого, який потрапив до групи загальних принципів. При цьому, особливу увагу варто звернути на принцип прозорості та гласності. До нього, на нашу думку, варто добавити ще аспект врахування громадської думки. Адже відкритість для суб'єктів господарювання контролюючих органів на всіх етапах державного фінансового контролю, обов'язковий розгляд ними ініціатив, зауважень та пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями щодо окремих аспектів здійснення державного фінансового контролю, інформування громадськості про здійснення до-

сліджуваної діяльності сформує у суспільстві довіру до дій держави у даному напрямі.

Аналіз вище зазначених нормативно-правових актів демонструє, що в них передбачений принцип незалежності щодо державного фінансового контролю. Проте, зазначений принцип викликає певні сумніви у фахівців Головного науково-експертного управління ВР України, які у своєму висновку від 20 лютого 2019 року щодо проекту Закону про основні засади діяльності органів державного фінансового контролю зазначають, що «не може бути схвально оцінена пропозиція визначити такий принцип діяльності органів державного фінансового контролю як незалежність, яка забезпечується забороною незаконного втручання в їх діяльність, здійснення повноважень їх посадових осіб, спеціальним статусом центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю, призначенням керівників його територіальних органів без погодження з головами місцевих державних адміністрацій» [19].

На нашу думку, органи фінансового контролю є складовим елементом системи органів виконавчої влади, взаємовідносини між якими будуються на засадах (принципах) субординації та координації [20]. Крім того, Положення про Державну аудиторську службу України визначає, що Держаудитслужба є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів та який реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю [21]. Тому некоректно вести мову про абсолютну незалежність державного фінансового контролю, адже він перебуває під частковим впливом рішень вищого органу виконавчої влади, хоча, у той же час, є незалежним від інших суб'єктів, що можуть долучатись до досліджуваної діяльності.

Під час аналізу принципів державного фінансового контролю важливо пам'ятати, що він враховує, у тому числі, положення законодавства щодо державної регуляторної політики. Тому, її принципи також можна частково екстраполювати на принципи державного фінансового контролю. Принципи державної регуляторної політики визначені в Законі «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», зокрема: доцільність, адекватність, ефективність, збалансованість, передбачуваність, прозорість та врахування громадської думки [22]. Приймаючи до уваги зміст державного фінансового контролю, до його спеціальних принципів з-поміж перерахованих пропонуємо віднести *збалансованість,* як забезпечення у державному фінансовому контролі балансу інтересів суб'єктів господарювання, громадян та держави. Саме цей принцип органічно доповнюють перелік спеціальних принципів державного фінансового контролю.

Висновки. Таким чином, принципи здійснення державного фінансового контролю у сфері обігу бюджетних коштів в Україні поділяються на загальні (законності, дотримання прав та свобод будь-яких суб'єктів, компетентності, оптимального поєднання повноважень (представників держави), ефективності, оперативності) та спеціальні (безперервності, забезпечення єдності державної політики, відкритості, прозорості, гласності та врахування громадської думки, доцільності, єдиноначальності, політичної неупередженості та незалежності; конфіденційності; повноти і суцільності перевірок, відшкодування збитків та відповідальності винних службових осіб за допущені порушення, об'єктивності, безсторонності, збалансованості, економності).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Якимчук Н.Я. Розпорядники бюджетних коштів: система та правовий статус : монографія. Чернівці : Вид-во Чернівецького національного університету, 2009. 647 с.
2. Киричок О.Б. Філософія : підр. для студентів вищих навчальних закладів. Полтава : РВВ ПДАА, 2018. 381 с.
3. Прасюк В.М. Принципи державного фінансового контролю: загальна характеристика. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2019. Вип. 4 (29). Т. 2. С. 155–160.
4. Савченко Л.А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : монографія. Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2001. 407 с
5. Дрозд І.К., Шевчук В.О. Державний фінансовий контроль: навч. посіб. К.: Імекс-ЛТД, 2007. 304 с.
6. Івашова Л.М., Івашов М.Ф. Досвід державного фінансового контролю в країнах ЄС та напрями його імплементації до України. *Вісник Академії митної служби України.* Серія : Державне управління. 2014. № 2. С. 12–23.
7. Чуль О.М., Барський Ю.М. Система державного фінансового контролю: функціонування, проблематика, оптимізація. *Економічний простір.* 2011. № 45. С. 193–202.
8. Синюгіна Н.В. Теоретичні узагальнення змісту принципів державного фінансового контролю в Україні. Економіка: реалії часу. 2013. № 3 (8). С. 106–111.
9. Комісаров О.Г., Скрипка О.Ю., Собакарь А.О. Первинний фінансовий моніторинг у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одер-

жаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму : моногр. Дніпропетровськ, 2015. 184 с.
10. Належне фінансове управління та державний внутрішній контроль. К., 2023. URL: https://mof.gov.ua/uk/rozvitok-derzhavnogo-vnutrishnogo-finansovogo-kontrolju.
11. Піхоцький В.Ф. Система державного фінансового контролю в Україні: концептуальні засади теорії та практики. Дис. … д-ра екон. наук. Львів, 2015. 530 с.
12. Попадинець І.І. Визначення основних принципів фінансового контролю у законодавстві України. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 6. Т. 2. С. 132–135.
13. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26 січ. 1993 р. № 2939-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text.
14. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 бер. 2011 р. № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text.
15. Публічний звіт за 2022 рік. Державна аудиторська служба. К., 2023. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2022/ Zvit_audit_ 2022.pdf.
16. Про Рахункову палату : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 576-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text.
17. Про затвердження Стратегії розвитку системи державного фінансового контролю, що здійснюється органами виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лип. 2003 р. № 1156. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1156-2003-%D0%BF#Text.
18. Про основні засади діяльності органів державного фінансового контролю: Проект Закону України від 02 груд. 2020. URL: https://dasu.gov.ua/ua/ plugins/userPages/1327.
19. Проект Закону про основні засади діяльності органів державного фінансового контролю. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64601.
20. Ковалів М.В., Стахура І.Б. Особливості адміністративно-правового статусу органів виконавчої влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 807. С. 22-26.
21. Положення про Державну аудиторську службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 лют. 2016 р. № 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text.
22. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 вер. 2003 р. № 1160-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text.

УДК 614:34 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.67

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

Правило О.І.,
аспірант,
Науково-дослідний інститут публічного права
ORCID: 0009-0005-3134-1494

Правило О.І. Правове регулювання охорони здоров'я в Україні.

На підставі аналізу нормативно-правового регулювання охорони здоров'я в Україні, вдалося встановити, що ухвалення на позачерговій сесій Верховної Ради УРСР 24.08.1991 року Акту незалежності спонукало молоду державу до прийняття нормативно-правових актів, у тому числі й таких, які повинні були забезпечити реалізацію права громадян на охорону здоров'я, а також здійснити розробку нових умов оплати праці медичних працівників закладів охорони здоров'я в умовах існуючої на той час ринкової економіки. Протягом першого року незалежності було прийнято низку нормативно-правових актів, що стосувалися підвищення заробітної плати працівників охорони здоров'я, протидії поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини, а також правового і соціального захисту людей, які живуть із таким віросум. Звертається увага на першому Положенні про Міністерство охорони здоров'я (1992) та прийнятті Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», який незважаючи на те, що окремі положення цього законодавчого акту не в повній мірі відповідають сучасним вимогам, саме він заклав підвалини охоронної функції держави, забезпечив гарантії права громадян на охорону здоров'я та їх захист. Підкреслено, що прийняття Конституції України ознаменовало новий етап розвитку правовідносин у сфері охорони здоров'я, що в подальшому знайшло своє продовження в нормативно-правових актах, які регулюють відносин у сфері охорони здоров'я. Наголошено, що здійснене дослідження правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони здоров'я в Україні, дало підстави з'ясувати, що таке регулювання носить комплексний, міжгалузевий характер, що обумовлено широким спектром публічних і приватних правовідносин, об'єднаних загальною метою реалізації права кожної людини на охорону здоров'я, як найвищу соціальну цінність. Зазначено, що сучасний етап правового регулювання характеризується впровадженням заходів спроможності системи охорони здоров'я України діяти в умовах режиму воєнного стану. Запропоновано авторську періодизацію становлення та розвитку охорони здоров'я в Україні, яка включає п'ять основних періодів цього процесу.

Ключові слова: правове регулювання, держава, правовідносини, охорона здоров'я, режим воєнного стану.

Pravylo O. Legal regulation of health care in Ukraine.

On the basis of the analysis of the normative and legal regulation of health care in Ukraine, it was possible to establish that the adoption of the Act of Independence at the extraordinary session of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR on August 24, 1991 prompted the young state to adopt normative and legal acts, including those that should to ensure the realization of citizens'right to health care, as well as to develop new terms of payment for medical workers of health care institutions in the conditions of the market economy existing at that time. During the first year of independence, a number of regulatory and legal acts were adopted, which related to raising the wages of health care workers, combating the spread of diseases caused by the human immunodeficiency virus, as well as legal and social protection of people living with such a virus. Attention is drawn to the first Regulations on the Ministry of Health (1992) and the adoption of the Law of Ukraine «Basics of the Legislation of Ukraine on Health Care», which despite the fact that certain provisions of this legislative act do not fully meet modern requirements, it is laid the foundations of the protective function of the state, ensured the guarantees of citizens'right to health care and their protection. It is emphasized that the adoption of the Constitution of Ukraine marked a new stage in the development of legal relations in the field of health care, which later found its continuation in normative legal acts that regulate relations in the field of health care. It is emphasized that the research carried out on the legal regulation of social relations in the field of health care in Ukraine gave reasons to find out that such regulation has a complex, interdisciplinary nature, which is due to a wide range of public and private legal relations, united by the common goal of realizing the right of each of a person for health

care as the highest social value. It is noted that the current stage of legal regulation is characterized by the implementation of measures for the ability of the health care system of Ukraine to operate under martial law conditions. The author's periodization of the formation and development of health care in Ukraine is proposed, which includes five main periods of this process.

Key words: legal regulation, state, legal relations, health care, martial law regime.

Постановка проблеми. Охорона здоров'я є багатогранним явищем, що тісно пов'язано з природним правом людини на охорону її здоров'я, яким вона наділяється від народження. З огляду на це можна стверджувати, що вказані відносини регулюються значним масивом нормативно-правових актів публічного і приватного права, переважна більшість яких має охоронний характер. Йдеться передусім про право людини на життя та охорону здоров'я, що полягає у законодавчому забезпеченні державою таких умов, котрі полягають у створенні ефективної і надійної охорони здоров'я в Україні. Водночас окремі положення законодавчих актів не в повній мірі відповідають сучасним вимогам забезпечення права на охорону здоров'я, що впливає на їх практичну реалізацію, а тому, тема дослідження набуває актуальності.

Мета дослідження. Мета даної роботи полягає у визначенні особливостей правового регулювання охорони здоров'я в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питанню правового регулювання охорони здоров'я в Україні присвятили свої роботи вітчизняні науковці, а саме: І.Г. Буряк, З.Г. Гладун, С.В. Книш, Б.О. Логвиненко, Г.В. Муляр, В.М. Пашков, О.П. Світличний, І.Я. Сенюта, С.Г. Стеценко та ін.

Виклад основного матеріалу. Ухвалення на позачерговій сесій Верховної Ради УРСР 24.08.1991 року Акту незалежності призвело, що чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки. Зазначене спонукало державу до прийняття нормативно-правових актів, у тому числі й таких, які повинні були забезпечити реалізацію прав громадян незалежної України на охорону здоров'я, а також розробки нових умов оплати праці медичних працівників закладів охорони здоров'я в умовах ринкової економіки, посилення їх заінтересованості у підвищенні ефективності та якості їх праці. З цією метою КМУ було прийнято постанову «Про підвищення заробітної плати працівників охорони здоров'я» від 25.03.1991 р. № 67, якою запроваджено нові умови оплати праці медичних працівників з 1 квітня 1991 року. Прийняття цього підзаконного нормативно-правового акту по суті заклало підвалини державної політики правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я. А взагалі першим законодавчим актом незалежної України став Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» від 12.12.1991 р. № 1972-XI, був прийнятий в непростих економічних та соціальних умовах.

Водночас відсутність розвиненої ринкової економіки позначалося на нерегульованості багатьох проблемних питань у сфері охорони здоров'я. У цьому контексті важливу роль відводиться державі, яка повинна сформувати і створити сприятливі конкурентні умови розвитку охорони здоров'я для усіх її учасників. З метою реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я, постановою КМУ від 12.08.1992 р. № 469, затверджено «Положення про Міністерство охорони здоров'я». Проте відсутність визначених орієнтирів правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я, спонукало державу прийняти 19.12.1992 р. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-XII. Незважаючи на те, що окремі положення цього законодавчого акту не в повній мірі відповідають сучасним вимогам, саме цей закон заклав підвалини охоронної функції держави, гарантії права громадян на охорону здоров'я та забезпечення їх захисту.

Відзначаючи специфічність охорони здоров'я, дає підстави констатувати, що охорона здоров'я передбачає різноманітність нормативних актів, які регулюють суспільні відносини і по різному впливають на стан охорони здоров'я. Наприклад, Закон України «Про фізичну культуру і спорт» від 04.12.1993 р. № 3808-XII та Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. № 4004-XII.

З метою організації донорства в Україні та задоволенням потреб охорони здоров'я в донорській крові, її компонентах і препаратах Верховною Радою України 23.06.1995 р. прийнято Закон України «Про донорство крові та її компонентів» № 239/95-ВР, окремі положення якого щодо державних гарантій захисту прав донора та охорону здоров'я потребували удосконалення, як наслідок цей Закон втратив чинність на підставі Закону України «Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові» від 30.09.2020 р. № 931-IX._У цей період важливого значення набували правовідносини пов'язані із створенням, реєстрацією, виробництвом, контролем якості та реалізацією лікарських засобів. Як наслідок було прийнято Закон України «Про лікарські засоби» від 04.04.1996 р. № 123/96-ВР.

Прийняті протягом 1991–1996 років нормативно-правові акти, стали правовою підставою забезпечення реалізації права громадян на охо-

рону здоров'я, ознаменувало перший етап правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я України.

Принята 28.06.1996 р. Конституція України, ознаменувало нове віху державоутворення української держави, забезпечило гарантування прав і свобод людини та громадянина у всіх сферах суспільної діяльності, в тому числі, і в реалізації конституційних засад права на охорону здоров'я. У розвиток цього припису О. Мельник зазначає, що Конституція України закріплює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави і, водночас, держава відповідає перед людиною за свою діяльність [1, с. 2]. Прийняття Конституції України ознаменовало новий етап розвитку правовідносин у сфері охорони здоров'я. В подальшому закріплені в нормах Основного Закону базові цінності життя та здоров'я людини знайшло своє продовження в нормативно-правових актах, що регулюють відносин у сфері охорони здоров'я, та в котрий раз підкреслює надзвичайно важливу роль держави в регулюванні сусрільних відносин. Відзначаючи важливу роль права, в розвиток положень Конституції і законів України і задач, що висувала держава до МОЗ України, Указом Президента України від 17.08.1998 р. № 884/98, затверджено нове Положення про Міністерство охорони здоров'я України.

Наведені та інші нормативно-правові акти вказають на те, що відносини у сфері охорони здоров'я регулюються значною кількістю законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів різної галузевої спрямованості, які покликані забезпечити реалізацію право громадян на охорону здоров'я. Провідну роль у регулюванні цих відносин відіграє закон.

Як слушно зазначає Р. Майданик, сфера охорони здоров'я, з погляду правового регулювання, є комплексною. Комплексний характер зумовлений наявністю приватних і публічних правовідносин, які становлять предмет цього правового утворення, уможливлює поширення на ці відносини норм фундаментальних (базових) галузей права, які регулюють однорідні відносини (сфери цивільного, адміністративного, фінансового, кримінального, процесуального права) [3, с. 64].

Різноманітність видів суспільно-корисної діяльності, свідчить, що у сфері охорони здоров'я задіяна значна кількість нормативно-правових актів різної галузевої належності. Прийняті відповідно до положень Конституції України протягом 1996–1999 років закони і підзаконні акти характеризуються реалізацією конституційних засад права людини на життя та охорону здоров'я й ознаменували другий етап правове регулювання охорони здоров'я в Україні.

З метою підвищення якості медичного обслуговування населення та поліпшення соціального захисту медичних працівників Президентом України видано Указ «Про додаткові заходи щодо поліпшення медичної допомоги населенню України» від 08.08.2000 р. № 963/2000, яким передбачалося створити реєстр мережі закладів охорони здоров'я (насамперед тих, що розташовані у сільській місцевості) та завершити роботу зі створення мережі аптек для забезпечення ветеранів війни та праці ліками за доступними цінами. З метою реалізації положень Конституції та законів України Указом Президента України від 07.12.2000 р. № 1313/2000 затверджено Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України, в основу якої було покладено: забезпечення доступної кваліфікованої медичної допомоги кожному громадянинові України, запровадження нових ефективних механізмів фінансування та управління у сфері охорони здоров'я, створення умов для формування здорового способу життя.

Впровадження цієї Концепції в життя започаткувало новий етапом правового регулювання охорони здоров'я в Україні.

В розвиток Президентської Концепції було прийнято декілька нормативних актів, серед яких варто відмітити постанову КМУ «Про затвердження міжгалузевої комплексної програми «Здоров'я нації» на 2002–2011 роки» від 10.01.2002 р. № 14, в основу розроблення якої покладено принципи державної політики у сфері охорони здоров'я, а також принципи Всесвітньої організації охорони здоров'я. У цей період було запроваджено державне фінансування системи охорони здоров'я, що позначилося на позитивному фінансуванні працівників охорони здоров'я проживуючих у сільській місцевості, відповідно до норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання земельних ділянок працівникам культури, освіти та охорони здоров'я, що проживають у сільській місцевості» від 20.04.2004 р. № 1694-IV, мали право отримати земельну ділянку у приватну власність безоплатно.

Третій етап (2000–2014 рр.) характеризується впровадженням Концепції розвитку охорони здоров'я населення та міжгалузевої комплексної програми «Здоров'я нації» на 2002–2011 рр., а також реформуванням системи охорони здоров'я.

Можливість реалізації права на охорону здоров'я також слід розглядати через призму діяльності МОЗ України. Постановою КМУ від 25.03.2015 р. № 267 було затверджено нове Положення про Міністерство охорони здоров'я України. Основним завданням якого є забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері охорони здоров'я, зокрема щодо

забезпечення захисту критичної інфраструктури в секторі охорони здоров'я, попередження та профілактики неінфекційних захворювань, а також захисту населення від соціально небезпечних видів захворювань. З метою подальшого удосконалення діяльності щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина, Указом Президента України від 24.08.2015 № 501/2015, затверджено «Національну стратегію у сфері прав людини», *стратегічна мета якої полягала у* забезпеченні права на охорону здоров'я, що потребувало створення умов для ефективного і доступного медичного обслуговування. Зокрема, існуючі проблеми фінансування щодо забезпечення доступності, ефективності та якості медичного обслуговування, в тому числі у сільській місцевості потребувало прийняття відповідних нормативно-правових актів, що було зроблено шляхом прийняття Законів України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19.10.2017 р. № 2168-VIII та «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості» від 14.11.2017 р. № 2206-VIII.

Започаткована медична реформа потребувала прийняття широкого кола управлінських рішень, відповідальної діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, а також приватних інституцій у сфері охорони здоров'я. Наказом МОЗ України від 19.03.2018 р. № 504 затверджено Порядок надання первинної медичної допомоги, головним завданням якої є права людини, що враховує індивідуальні потреби осіб при наданні медичної допомоги, в тому числі права пацієнта на вибір власного лікаря.

Потреба у державних фінансових гарантіях медичного обслуговування та надання відповідних послуг пацієнтам потребувало прийняття віповідальних управлінських рішень з боку держави. З цією метою постановою КМУ від 27.12.2017 р. № 1101, створено Національну службу здоров'я України (НСЗУ) та затверджено її Положення, відповідно до якого НСЗУ є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра охорони здоров'я, який реалізує державну політику у сфері державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення.

Для забезпечення рівноправного та своєчасного доступу пацієнтів до якісних та безпечних компонентів донорської крові у достатній кількості, розпорядженням КМУ від 20.02.2019 р. № 120-р, Схвалено «Стратегію розвитку національної системи крові на період до 2022 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації», якою передбачалося розв'язати існуючі проблеми пов'язані із фінансуванням, здійсненням державного контролю та гармонізацією нормативно-правової бази відповідно до європейських стандартів.

Існуючі проблемні питання: державні фінансові гарантії медичного обслуговування; забезпечення територіальної доступності якісної медичної та екстреної допомоги; формування і розміщення державних замовлень; організація матеріально-технічного, кадрового та фінансового забезпечення; вимоги до безпечності та якості харчових продуктів, потребувало внесення змін до численних законодавчих актів, внаслідок чого було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідкладних заходів у сфері охорони здоров'я» від 20.12.2019 р. № 421-IX, яким було завершено четвертий етап правового регулювання розвитку охорони здоров'я в незалежній Україні.

В кінці 2019 року у світі запанував COVID-19 – гостра коронавірусна інфекційна хвороба, яка торкнулася життя і здоров'я громадян усіх країн світу.

Як зазначає О. Світличний, за такої ситуації держава була вимушена прийняти необхідні заходи у сфері протидії коронавірусу заради захисту населення [3, с. 125], що позначитися на відповідних заходах держави.

З метою протидії поширенню коронавірусної хвороби прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою підвищення спроможності системи охорони здоров'я України протидіяти поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 07.05.2020 р. № 587-IX, який забезпечив проведення тестування з метою виявлення хвороби, було вжити обмежувальні та інші заходи у зв'язку із коронавірусною хворобою, зобов'язував прийняти нормативно-правові акти, необхідні для реалізації положень цього Закону, а також поклав на Кабінет Міністрів України та МОЗ України завдання вжити необхідні заходи щодо протидії цій хворобі.

Відсутність єдиного медичного простору і неоднорідність організаційно-правових форм функціонування державних та комунальних закладів охорони здоров'я в Україні призвело до розбалансованості функціонування, так і неефективного державного управління у сфері охорони здоров'я, а також ускладнило планувальну діяльність національної системи охорони здоров'я, що позначилося на отриманні отримання населенням своєчасної, ефективної, доступної медичної допомоги. З метою уснення існуючих проблем Указом Президента України від 18.09.2021 р. № 369/2021, введено дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи

щодо забезпечення громадян України медичною допомогою».

Внаслідок повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року, Указом Президента України від 22.02.2022 р. № 64/2022, в Україні введено режим воєнного стану . Відповідно Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Так, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Проте, право людини у сфері охорони здоров'я, у тому числі на медичну допомогу і медичне обслуговування навіть під час режиму воєнного стану не може бути обмежено. Водночас введення режиму воєнного стану потребувало прийняття відповідних рішень суб'єктами управлінської діяльності у сфері охорони здоров'я. Постановою КМУ від 07.05.2022 р. № 539, Утворено Міжвідомчу координаційну раду з питань охорони психічного здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

Військові дії на території України призвели до мільйонних внутрішньо переміщених осіб, що потребувало прийняття управлінських рішень, шляхом визначення порядку надання первинної медичної допомоги такої категорії осіб. Зокрема, наказ МОЗ України «Деякі питання надання первинної медичної допомоги в умовах воєнного стану» від 17.03.2022 р. № 496 , забезпечив ведення обліку переміщених осіб, які звертаються для отримання первинної медичної допомоги. У свою чергу Постанова КМУ «Деякі питання організації реабілітації у сфері охорони здоров'я» від 16.12.2022 р. № 1462, визначила порядок фінансування, державний типовий план реабілітації осіб з обмеженнями повсякденного функціонування, надання реабілітаційної допомоги всіма закладами охорони здоров'я та за їх межами.

Незважаючи на воєнний стан, зміцнення здоров'я населення потребувало підтримки з боку держави прийняття низки організаційно-правових, економічних та соціальних засадів, які повинні забезпечити функціонування системи громадського здоров'я, а також створення та діяльність військово-лікарських комісій. З огляду на зазначене, Парламент прийняв Закон України «Про систему громадського здоров'я» від 06.09.2022 р. № 2573-IX, а також Закон України «Про внісення зміни до статті 70 Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо особливостей створення та роботи військово-лікарських комісій» від 02.05.2023 р. № 3079-IX.

Існуючі проблеми державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення, змусило КМУ прийняти постанову «Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2024 році» від 22.12.2023 р. № 1394, якою визначено порядок та особливості реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення.

В 2023 році Національна служба здоров'я України разом з Координаційним центром з психічного здоров'я при Кабінеті Міністрів України та Бюро ВООЗ в Україні презентувала в Україні онлайн-мапу медзакладів, де можна отримати психологічну та спеціалізовану допомогу з ментального здоров'я. На онлайн-мапі відображаються всі медзаклади, які надають психологічну та спеціалізовану допомогу з ментального здоров'я за договором із Національною службою здоров'я України [4].

Отже, п'ятий етап (2020 р. до теперішнього часу) характеризується впровадженням заходів спроможності системи охорони здоров'я України протидіяти поширенню коронавірусної хвороби, наданням первинної медичної допомоги в умовах воєнного стану.

Висновки. Таким чином, здійснене дослідження правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони здоров'я в Україні, дало підстави з'ясувати, що таке регулювання носить комплексний, міжгалузевий характер, що обумовлено широким спектром публічних і приватних правовідносин, об'єднаних загальною метою реалізації права кожної людини на охорону здоров'я, як найвищу соціальну цінність

Дослідження правового регулювання становлення та розвитку охорони здоров'я в Україні, дало підстави запропоновано авторську періодизацію становлення та розвитку охорони здоров'я в Україні, яка включає п'ять основних періодів цього процесу: перший етап (1991–1995 рр.) характеризується Ухваленням Акту незалежності, прийняттям Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та інших нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я; другий етап (1996–1999 рр.) характеризуєтьтся прийняття Конституції та законів України, які гарантували реалізацію конституційних засад права людини на життя та охорону здоров'я; третій етап (2000–2014 рр.) характеризується впровадженням Концепції розвитку охорони здоров'я населення та міжгалузевої комплексної програми «Здоров'я нації» на 2002–2011 рр., реформування системи охорони здоров'я; четвертий (2015–2019 рр.) характеризується впровадженням Національної стратегію у сфері прав людини, гарантуванням державних фінансових гарантій та доступності медичного обслуговування населення, по-

рядком надання первинної медичної допомоги та медичних послуг; п'ятий етап (2020 р. – до теперішнього часу) характеризується впровадженням заходів спроможності системи охорони здоров'я України протидіяти поширенню коронавірусної хвороби, наданням первинної медичної допомоги в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельник О. Конституція України як основне джерело права соціального забезпечення: сутність, ознаки та перспективи. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 2 (12). С. 1–15.
2. Майданик Р. Законодавство України у сфері охорони здоров'я: система і систематизація. *Медичне право.* 2013. № 2 (12). С. 63–74.
3. Світличний О.П. Діяльність публічної адміністрації у сфері протидії коронавірусу COVID-19. *Право. Людина. Довкілля. Науково-практичний журнал.* 2020. Vol. 11. № 2. С. 124–132.
4. НСЗУ: Презентовано онлайн-мапу медзакладів, де можна отримати психологічну та спеціалізовану допомогу з ментального здоров'я. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/nszu-prezentovano-onlain-mapu-medza kladiv-de-mozhna-otrymaty-psykholohichnu-ta-spetsializovanu-dopomohu-z-mentalnoho-zdorovia (дата звернення 01.05.2024).

УДК 347.73(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.68

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ БЮДЖЕТНО-ПРАВОВИХ НОРМ-СТИМУЛІВ

Проць І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6483-0121

Проць І.М. Теоретичні підходи до класифікації бюджетно-правових норм-стимулів.

У статті на підставі комплексного системного аналізу чинного законодавства розкриваються особливості закріплення у бюджетному праві та бюджетному законодавстві таких правових засобів правового регулювання, як стимули та обмеження та визначаються теоретичні підходи до класифікації бюджетно-правових норм-стимулів в умовах сьогодення. Аналізуються питання реалізації стимулів та обмежень у бюджетному праві за допомогою суб'єктів бюджетних правовідносин, особливості класифікації бюджетно-правових норм-стимулів та їх нормативного закріплення в бюджетному законодавстві в умовах різних соціально-економічних і політичних змін у державі – пандемії, військової агресії російської федерації, погіршення умов господарської діяльності. Стимули та обмеження розглядаються як парні бюджетно-правові норми, що мають свою класифікацію. Наукова та практична цінність класифікації правових норм залежить від обґрунтованого вибору критеріїв. Важливим способом систематизації бюджетних норм слід визнати угруповання залежно від регульованих відносин, під якими розуміються сукупність відносин, що характеризуються особливою спрямованістю та специфічними засобами реалізації. Авторка класифікує стимули та обмеження як парні бюджетно-правові норми на компенсаційні та заохочувальні. Субсидії та гранти у формі субсидій доцільно відносини до бюджетно-правових норм-стимулів. Досліджуються бюджетно-правові норми-стимули як засоби правового регулювання у механізмі публічного управління з погляду їх класифікації. У контексті досліджуваної тематики пропонується нова класифікація бюджетно-правових норм-стимулів та визначається їхня практична значимість у різних умовах. Зазначено, що у бюджетному праві доцільно закріпити засади застосування норм-стимулів, які визначають спрямованість та зміст державної політики у галузі соціально-економічної діяльності. Особливості застосування норм-стимулів і бюджетному праві потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: бюджетна діяльність, правові стимули, види норм-стимулів, парні норми, критерії класифікації.

Prots I.M. Theoretical approaches to the classification of budgetary and legal norms-incentives.

The article, based on a comprehensive systematic analysis of current legislation, reveals the peculiarities of enshrining in the budget law and budget legislation such legal means of legal regulation as incentives and restrictions and defines theoretical approaches to the classification of budget and legal norms-incentives in today's conditions. The issues of implementation of incentives and restrictions in budgetary law with the help of subjects of budgetary legal relations, the peculiarities of the classification of budgetary and legal norms-incentives and their normative consolidation in budgetary legislation in the conditions of various socio-economic and political changes in the state – pandemic, military aggression of the Russian Federation – are analyzed, deterioration of economic conditions. Incentives and restrictions are considered as paired budgetary and legal norms that have their own classification. The scientific and practical value of the classification of legal norms depends on a reasonable choice of criteria. An important way of systematizing budget norms should be recognized as grouping depending on regulated relations, which are understood as a set of relations characterized by a special focus and specific means of implementation. The author classifies incentives and restrictions as paired budgetary and legal norms into compensatory and encouraging ones. Subsidies and grants in the form of subsidies are expediently related to budgetary and legal norms-incentives. Budgetary and legal norms-incentives are studied as means of legal regulation in the mechanism of public administration from the point of view of their classification. In the context of the research topic, a new classification of budgetary and legal norms-incentives is proposed and their practical significance in different conditions is determined. It is noted that it is expedient

to enshrine in the budget law the principles of application of incentive norms, which determine the direction and content of state policy in the field of socio-economic activity. Peculiarities of the application of incentive norms and budget law require further research.

Key words: budgetary activity, legal incentives, types of norms-incentives, paired norms, classification criteria.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день у бюджетному праві сформувався окремий інститут бюджетно-правових норм-стимулів. Цей інститут є досить складним. Така ситуація викликає потребу у вивченні норм-стимулів бюджетного права. Норми бюджетного права формуються під впливом різних обставин – політичних, економічних, соціальних та ін. складу, відсутність фактичного прообразу бюджетних правовідносин у житті та його конфліктність. Названі причини потенційно притаманні бюджетним відносинам у суспільстві. Однак, повний свій прояв вони отримують за демократичного державно-правового режиму, який, відповідно, виступає стимулятором розвитку бюджетних норм. Важливим чинником вдосконалення норм-стимулів у бюджетному праві стала бюджетна криза 90-х років XX століття, що наочно показав важливість бюджетних процедур для економічного життя країни.

Мета дослідження визначення теоретичних підходів до класифікації бюджетно-правових норм-стимулів.

Стан опрацювання проблематики. Бюджетним нормам присвятили роботи вчені: В.В. Безчеревних, О.Д. Василик, Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, Ю.С. Назар, К.О. Павлюк, І.В. Розпутенко, О.П. Орлюк, В.М. Федосов, С.І. Юрій. Віддаючи належне зазначеним науковим дослідження, низка проблем щодо норм-стимулів у бюджетному праві в Україні ще не знайшли вирішення.

Виклад основного матеріалу. Заохочення у праві – своєрідний інструмент розвитку соціально-правової активності, який закладається на законодавчому рівні і спрацьовує в процесі реалізації права. Розвинена система заохочувальних правовідносин у суспільстві – один із показників соціальної зрілості та адекватності ідеї соціальної справедливості. Заохочувальні норми мають ціннісний статус, який проявляється шляхом легітимації через систему заохочувальних правовідносин. Активною стороною у механізмі дії заохочувальних норм виступає держава.

Норма бюджетного права представляє загальне, загальнообов'язкове, формально-визначене правило, що виходить від держави і охороняється державою, спрямоване на забезпечення реалізації бюджетно-правових норм за допомогою регулювання відносин щодо складання, розгляду, затвердження та виконання бюджетів, підготовки, розгляду та затвердження звітів про виконання бюджетів, контролю за їх виконанням та внесення змін до окремих бюджетних показників через закріплення різних вихідних положень та визначення дій учасників бюджетного процесу, способів, порядку, строків та послідовності їх вчинення.

Існує ряд класифікацій бюджетних норм, проте вони пов'язані з системними властивостями. Стрункa систематизація бюджетних норм може бути проведена за допомогою аналізу бюджетного процесу на основі нових наукових підходів до класифікації бюджетно-правових норм – бюджетно-правових норм-стимулів та бюджетно-правових норм-обмежень. Це доповнить наукову концепцію про ознаки та сутність стимулів та обмежень як парних бюджетно-правових норм. Важливою особливістю зазначених норм, що відрізняє їхню відмінність від інших норм, є зосередженість на забезпеченні реалізації одного нормативного акта – закону чи рішення про бюджет на певний фінансовий рік.

У результаті можемо: по-перше, чітко визначити місце кожного виду бюджетно-правової норми-стимулу; по-друге, краще усвідомити функції бюджетно-правової норми-стимулу та роль у механізмі правового регулювання; по-третє, визначити межі та можливості регулюючого впливу бюджетного права на суспільні відносини; по-четверте, удосконалювати правотворчу та правозастосовну діяльність державних органів.

Правовий стимул є закріплена в нормі права публічна можливість фізичної та юридичної особи задовольнити потреби та інтереси шляхом використання суб'єктивного права та виконання юридичних обов'язків, отримати нагороду у вигляді різних матеріальних та інших благ, як закономірний наслідок правомірної поведінки, що перевищує вимоги, які зазвичай пред'являються.

А. Баран зазначає, що стимулювання як засіб правового впливу на поведінку суб'єктів права – це вид правового заохочення, що спрямований на спонукання суб'єктів права на усвідомлене сумлінне виконання ними своїх обов'язків та досягнення соціально-корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги [1, с. 34].

Здійснення правових стимулів є прояв соціально-правової активності, під якою розуміється різновид правомірної поведінки, спрямованої якнайкраще, найефективніше здійснення правових розпоряджень для максимального задоволення особистих і публічних інтересів.

Більшість бюджетних правовідносин мають складну динамічну структуру, за допомогою

тих самих дій реалізуються права та обов'язки, складають юридичний зміст одних правовідносини та викликають до життя інші правовідносини. Це зумовлює взаємозв'язок і взаємозалежність змісту різних бюджетних норм, необхідність спільної послідовної реалізації.

Наукова та практична цінність класифікації правових норм залежить від обґрунтованого вибору критеріїв. Важливим способом систематизації бюджетних норм поруч із традиційним розподілом, слід визнати угруповання залежно від регульованих відносин, під якими розуміються сукупність відносин, що характеризуються особливою спрямованістю та специфічними засобами реалізації.

М.М. Бліхар пише, що бюджетні норми закріплюють права й обов'язки учасників бюджетних відносин, надають бюджетним відносинам офіційного характеру, що захищається державою із застосуванням її імперативно-владних повноважень [2, с. 141].

Виходячи з наукових підходів, розроблених у теорії права, бюджетно-правові норми-стимули можуть бути класифіковані за характером цільової спрямованості, виходячи з обставин, що обумовлені воєнним становищем. За характером цільової спрямованості можна виділити компенсаційні та заохочувальні бюджетно-правові норми-стимули [3].

Компенсаційні бюджетно-правові норми-стимули – це норми, які регулюють відносини, пов'язані з розподілом та наданням публічних фінансів, метою яких є відшкодування, поповнення фінансових втрат – одержувачів бюджетних коштів [4, с. 48–52]. Одержувачі бюджетних субсидій та грантів, фінансової допомоги не є суб'єктами бюджетного права [5, с. 53].

Класифікацію бюджетно-правових норм-стимулів не можна абсолютизувати, бо норма залежно від вирішення певних теоретичних та практичних завдань, з урахуванням всебічного, комплексного розгляду, може бути одночасно класифікована за різними критеріями та відповідно віднесена до кількох різних видів бюджетно-правових норм. Характер конкретних правових засобів та способів реалізації бюджетних норм визначається тією метою, що ставиться перед ними.

Розглянемо приклади компенсаційних бюджетно-правових норм-стимулів за умов економічного та розвитку. Встановлено компенсаційні бюджетно-правові норми-стимули в бюджеті 2024 року – це армія та безпека, соціальне забезпечення, освіта й медицина, відновлення України [6]. Інша сфера – це державна підтримка виробників продукції для Збройних Сил, яка здійснюється у вигляді надання субсидій за рахунок коштів державного та обласних бюджетів.

Здійснюється державна підтримка сільськогосподарських виробників продукції. Товаровиробниками визнаються організації, фізичні особи-підприємці, які здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, її первинну та подальшу переробку, у тому числі на орендованих основних засобах, і реалізацію цієї продукції за умови, що у доході сільськогосподарських товаровиробників від реалізації товарів (робіт, послуг) частка доходу від цієї продукції становить не менше 70% за календарний рік.

Наприклад, з метою підтримки вітчизняного сільгоспвиробника передбачено компенсаційні бюджетно-правові норми-стимули у вигляді субсидії з місцевих бюджетів сільськогосподарським товаровиробникам (за винятком громадян, які ведуть особисте підсобне господарство) на відшкодування частини витрат на придбання тракторів, сільськогосподарських машин та обладнання для агропромислового комплексу, вироблених в Україні.

Інший приклад бюджетно-правого закріплення компенсаційних бюджетно-правових норм-стимулів – це надання гранту для сільгоспвиробників. Цей захід підтримки покликаний сприяти зайнятості сільського населення, збільшенню продажу сільгосппродукції та розвитку економіки регіонів.

Активний розвиток отримали бюджетно-правові норми-стимули в умовах воєнного стану та у зв'язку із змінами геополітичної обстановки, погіршення економічної ситуації відповідно до постанови Кабінету Міністрів України Деякі питання виконання Державного бюджету України в умовах воєнного стану [7]. Особливістю таких стимулів є спрощений порядок надання, обмежене коло одержувачів фінансової допомоги, що породжує формування наукових підходів щодо нового елемента у структурі не учасників бюджетного процесу – одержувачів фінансової допомоги, субсидій та грантів із бюджету.

До таких бюджетно-правових норм-стимулів віднесено, наприклад, такі: бюджетно-правові норми-стимули у вигляді фінансової підтримки адміністративно-територіальних одиниць України в організації заходів щодо боротьби з COVID-19 у період епідемії (2020-2021 року); бюджетно-правові норми-стимули, створені задля створення фінансового добробуту та соціальної підтримки сімей, які мають дітей віком від 8 до 16 років, з урахуванням принципів соціального забезпечення з урахуванням комплексної оцінки потреб.

Крім субсидій та грантів у формі субсидій бюджетне законодавство передбачає бюджетно-правові норми-стимули, що регламентують надання дотацій на підтримку заходів для забезпечення збалансованості бюджетів, у тому числі з метою заохочення досягнення найкра-

щих значень показників за підсумками оцінки ефективності діяльності місцевих органів або органів місцевого самоврядування (це заохочувальні бюджетно-правові норми-стимули), та інші дотації до місцевих бюджетів [8].

Серед бюджетних норм виділено підгрупи норм, регулюючі окремі процедури, тобто відносини, які характеризуються особливостями матеріально-правових відносин [9]. Серед норм за цим критерієм можуть бути виділені такі групи норм, які встановлюють процедуру виконання бюджетів у вигляді заліку коштів. Об'єкти бюджетних правовідносин невіддільні їх матеріального змісту. У зв'язку з цим вони прямо не фіксуються у змісті бюджетних норм. Водночас ця обставина висуває на передній план питання предметів відповідних правовідносин, які отримують відображення в бюджетних нормах.

Було закріплено дотації на часткову компенсацію додаткових витрат на підвищення оплати праці працівників бюджетної сфери та інші цілі, дотації місцевим бюджетам за досягнення найвищих темпів зростання податкового потенціалу, дотації, пов'язані з особливим режимом безпечного функціонування закритих адміністративно-територіальних утворень, дотація з метою збалансування.

У бюджетному законодавстві компенсаційні бюджетно-правові норми-стимули закріплюють надання субсидій, грантів, дотацій, фінансової допомоги.

Бюджетно-правові норми-стимули можуть бути заохочувальними. Заохочувальні бюджетно-правові норми-стимули – це норми, які є розпорядження держави у вигляді заохочення за поведінку суб'єкта, чий результат перевищує поведінку інших суб'єктів в аналогічних ситуаціях.

Доцільно стверджувати, що ця норма є нормою активного плану, оскільки спрямована на досягнення результатів, які «перевершують звичайні вимоги», з метою підвищення активності серед інших учасників бюджетної діяльності, розрахована на їхню позитивну поведінку. У класичному розумінні заохочення як правова категорія представляє блага, пільги, переваги, нагороди, винагороди, інші позитивні заходи, якими держава зазначає запропоновану нормою права поведінку учасника конкретного суспільного відношення.

У бюджетному законодавстві такі норми простежуються у таких прикладах. На державному рівні сформовано законодавчі акти та на рівні місцевих органів нормативні акти, що містять комплекс заходів заохочення інвестиційної, інноваційної діяльності у формі надання податкових пільг, державних гарантій, субвенцій, субсидій, грантів, фінансової допомоги та інших міжбюджетних трансфертів.

З позиції теорії права можна розглядати пільги як заохочення за будь-які досягнення, та як переваги у вигляді додаткових прав, які пов'язані з особливо значимою поведінкою суб'єкта. Певні переваги можуть надаватися тим суб'єктам, які мають якості та властивості, не властиві більшості інших.

Із стимулюванням учасників бюджетної діяльності пов'язані питання пільгового кредитування. У контексті фінансово-правових заходів заохочення слід розглядати доступне фінансування – збільшення обсягу та поліпшення умов кредитування малих та середніх підприємств комерційними банками.

Субсидування за рахунок бюджетних коштів здійснюється з метою стимулювання кредитування банками суб'єктів господарювання реального сектора економіки та громадян при іпотечному кредитуванні.

Надання субсидій – це важливий інструмент підтримки державою економіки, що використовується для розвитку пріоритетних сфер для виробництва. В даному випадку субсидії за рахунок бюджетних коштів мають заохочувальну природу, бо спрямовані на стимулювання кредитування банками суб'єктів господарювання реального сектора економіки та громадян при іпотечному кредитуванні.

Іншими заохочувальними бюджетно-правовими нормами-стимулами є норми щодо надання бюджетного кредиту (ст. 50 Бюджетного кодексу України [10]); банківська гарантія, порука, державні та місцеві гарантії, застава майна. Дані способи забезпечення виконання зобов'язань за бюджетним кредитом повинні мати високий рівень надійності ліквідності.

Паралельно із заохочувальними бюджетно-правовими нормами-стимулами передбачено бюджетно-правові норми-обмеження, які закріплюють обмежений перелік фізичних і юридичних осіб, які претендують на отримання бюджетних коштів (виплат, субсидій).

Бюджетно-правові норми-стимули у широкому розумінні є парними нормами з бюджетно-правовими нормами-обмеженнями, останнім у роботі не приділено увагу. За характером цільової спрямованості в теорії бюджетного права необхідно виділяти стимули та обмеження, які розглядаються як норми у сенсі та мають цільову спрямованість.

Норми-стимули та обмеження можуть мати компенсаційну та заохочувальну спрямованість. Компенсаційні бюджетно-правові норми-стимули – це норми, регулюючі відносини, пов'язані з розподілом і наданням публічних фінансів, створені задля відшкодування, поповнення фінансових втрат одержувачів бюджетних коштів.

Заохочувальні бюджетно-правові норми стимули – це норми, які є приписи держави як за-

охочення за поведінка суб'єкта, чий результат перевищує поведінка інших суб'єктів у аналогічних ситуаціях. Залежно від цільової спрямованості бюджетно-правових норм-стимулів можна розрізнити форми стимулювання. До них віднесено гранти та субсидії, дотації і інші форми фінансування. Особливості надання зазначених форм бюджетних правовідносин потребує подальшого дослідження.

Висновки. Бюджетний стимул є складним явищем, що становить способи впливу з допомогою норм права, доцільно розглядати як різновиду правових стимулів, виходячи з загальних умов, розроблених фахівцями загальної теорії права та інших галузей права. У теорії бюджетного права та у бюджетному законодавстві необхідно чітко розмежувати існуючі види стимулів: пільги, заохочення, імунітети. Зазначені види стимулів самостійні, мають специфічні риси та власну правову природу, сферу застосування у бюджетному праві. Теоретична самостійність таких категорій є незаперечною і не допускає їх змішання чи трансформацію однієї в іншу.

Для більш ефективного застосування бюджетних норм-стимулів є необхідним дати чітке закріплення поняття «функції бюджетних стимулів», під якими слід розуміти напрями правового впливу на процеси, що відбуваються у сфері бюджетних правовідносин, які визначаються потребою розвитку бюджетної системи та держави з метою підвищення соціальної ефективності використання бюджетних коштів.

У бюджетному праві доцільно закріпити основні засади застосування стимулів, які визначають спрямованість та зміст державної політики у галузі правового регулювання різних видів економічної та соціальної діяльності, підстав і порядку застосування. Така необхідність обумовлена, передусім, значимістю норм права у процесі стимулювання на різних етапах: у період встановлення, та в момент їх використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баран А. Правові стимули: теоретико-правові засади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2020. Том 7. № 3 (27). С. 31–37.
2. Бліхар М. Доктринальні підходи до інтерпретації бюджетних правовідносин. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2020. 2020. Том 7. № 3 (27). С. 139–145.
3. Бліхар М. Теоретичні засади дослідження об'єктів бюджетних правовідносин в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Випуск 3 (22). С. 31–36.
4. Фінансове право України (особлива частина) : навчальний посібник / Л.М. Касьяненко, Т.О. Мацелик, Ю.І. Аністратенко та ін. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. 580 с.
5. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Скриньковський Р.М., Лозинський Ю.Р. Фінансове право України: навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2022. 394 с.
6. Уряд затвердив розподіл 6,2 млрд грн додаткової дотації для місцевих бюджетів. 24.02.2024. URL. https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyv-rozpodil-62-mlrd-hrn-dodatkovoi-dotatsii-dlia-mistsevykh-biudzhetiv.
7. Деякі питання виконання Державного бюджету України в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.12.2023 р. № 1361. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1361-2023-%D0%BF#Text.
8. Про затвердження Порядку та умов надання у 2024 році додаткової дотації з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення повноважень органів місцевого самоврядування на деокупованих, тимчасово окупованих та інших територіях України, що зазнали негативного впливу у зв'язку з повномасштабною збройною агресією російської федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2022 р. № 1477. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1477-2022-%D0%BF.
9. Єсімов С.С., Боровікова В.С. Принципи застосування заходів бюджетно-правового примусу. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 4 (10). С. 123-129.
10. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.69

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СПОРУ (ОПРИЛЮДНЕННЯ ТА ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ)

Рой О.В.,
кандидат юридичних наук,
адвокат, помічник-консультант народного депутата України,
консультант Комітету Верховної Ради України
з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів
ORCID: 0009-0007-3474-0874

Рой О.В. Нормативно-правовий акт державної адміністрації як предмет публічно-правового спору (оприлюднення та державна реєстрація).

Нормативно-правові акти складають систему, що врегульовує суспільні відносини у кожній галузі. Україна, у процесі становлення як демократичної, правової держави з комфортним проживанням її громадян має забезпечувати високий рівень змісту, процедури прийняття, введення в дію та застосування нормативно-правових актів. Натомість, часті внесення змін в законодавчу базу або прогалини у правовому регулюванні не сприяють покращенню функціонування правової системи.

Саме, адміністративні суди покликані вирішувати спори у сфері публічно-правових відносин, у тому числі, щодо оскарження нормативно-правових актів державних адміністрацій.

У статті вказано, що суб'єктами правотворення є, у тому числі, місцеві державні адміністрації відповідно до положень ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації».

Досліджено стан здійснення правосуддя адміністративними судами у 2022 та 2023 роках, та рекомендовано органам судової статистики виокремлювати дані щодо оскарження нормативно-правових актів при формуванні звітів про здійснення судочинства.

Розглянуто приклад неправильного застосування норм матеріального права та порушення норм процесуального права судами при розгляді питання про відкриття провадження у справах щодо оскарження нормативно-правових актів.

Проведено аналіз такої законодавчої бази, як Закони України «Про інформацію», «Про правотворчу діяльність», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про медіа» та інших щодо публікації нормативно-правових актів та набрання ними чинності, які є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень.

Вказано, що численні реформування органів юстиції створення системи міжрегіональних органів юстиції створюють колізії із положеннями Указу Президента від 03.10.1992 № 493/92.

На основі дослідженої судової практики, звернуто увагу на протиріччя практики вищих судових інстанцій в цьому питанні.

Крім того, вказано на проблематику у питаннях зупинення дії законодавчих норм щодо публікації проектів та рішень органів місцевого самоврядування, військово-цивільних адміністрацій та військових адміністрацій, а також їх посадових осіб, що викликано введенням воєнного стану.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, підзаконний нормативно-правовий акт, Кодекс адміністративного судочинства України, предмет публічно-правового спору, адміністративна юстиція, публічно-правовий спір.

Roy O. Regulatory act of the state administration as the subject of a public legal dispute (publication and state registration).

Normative legal acts make up a system that regulates social relations in each field. Ukraine, in the process of becoming a democratic, legal state with comfortable living conditions for its citizens, must ensure a high level of content, and procedures for the adoption, implementation, and application of legal acts. On the other hand, frequent amendments to the legislative framework or gaps in legal regulation do not contribute to improving the functioning of the legal system.

Namely, administrative courts are called upon to resolve disputes in the field of public-legal relations, including appeals against normative legal acts of state administrations.

The article states that the subjects of lawmaking are, including, local state administrations by the provisions of Art. 41 of the Law of Ukraine «On Local State Administrations».

The state of the administration of justice by administrative courts in 2022 and 2023 was

studied, and it was recommended that judicial statistics bodies separate data on appeals of normative legal acts when forming reports on the implementation of judicial proceedings.

An example of incorrect application of substantive law norms and violation of procedural law norms by the courts when considering the issue of opening proceedings in cases regarding the appeal of normative legal acts was considered.

The analysis of such legislative framework as the Laws of Ukraine «On information», «On law-making activities», «On the procedure for covering the activities of state authorities and local self-government bodies in Ukraine using mass information», «On media» and others on the publication of normative and legal acts and their entry into force, which are mandatory for subjects of power.

It is indicated that the numerous reforms of justice bodies, and the creation of a system of interregional justice bodies create conflicts with the provisions of the Presidential Decree No 493/92 of October 3, 1992.

Based on the studied judicial practice, attention was drawn to the contradictions of the practice of higher courts in this matter.

In addition, it pointed out the problems related to the suspension of legislative norms regarding the publication of projects and decisions of local self-government bodies, military-civilian administrations, and military administrations, as well as their officials, which was caused by the introduction of martial law.

Key words: normative legal act, sub-legal normative legal act, Code of Administrative Procedure of Ukraine, subject of public legal dispute, administrative justice, public legal dispute.

Постановка проблеми. Система функціонування правових інститутів постійно змінюється та удосконалюється, у зв'язку із внесенням законодавчих змін та виробленням сталої практики правозастосування. Модель поділу державної влади в України на законодавчу, виконавчу та судову сприяє стримуванню та противагам кожної із гілок. Адміністративні суди покликані вирішувати спори у сфері публічно-правових відносин. Відтак, саме суди мають виправляти помилки законотворців та державних органів, посадових осіб, що застосовують норми права. На даний час, залишаються дискусійними питання щодо відсутності оприлюднення нормативно-правового акту, як підстава для визнання його нечинним. Крім того, недосконаліть законодавчої бази, має наслідком порушення прав, свобод та інтересів громадян, що гальмує процеси європейської інтеграції України.

Судова практика з означених питань не єдина у правозастосуванні, тому актуальними залишаються питання детального аналізу норм матеріального та процесуального права, виявлення недоліків та подання пропозицій. Слід додатково вказати, що нормативно-правові акти розповсюджуються на невизначене (тобто велике) коло осіб та діють протягом тривалого періоду, а тому їх зміст, процедура прийняття, введення в дію та застосування мають забезпечуватися на високому рівні.

Метою дослідження є аналіз матеріальних та процесуальних норм права, судової практики щодо оскарження нормативно-правових актів з підстав відсутності оприлюднення, виявлення проблем у вказаній сфері та подання пропозицій щодо удосконалення розгляду публічно-правових спорів.

Стан опрацювання проблематики. Науковими дослідженнями нормативно-правових актів займались такі юристи-практики та вчені-адміністративісти, як В.Б Авер'янов, Н.В. Александрова, О.Ф. Андрійко, Я.О. Барназюк, Ю.П. Битяк, Л.Є. Букіна, Ю.В. Георгієвський, Ж.В. Завальна, С.В. Ківалов, І.Б. Колішко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, В.М. Косович, Р.О. Куйбіда, О.В. Кузьменко, Л.М. Легін, О.А. Мілієнко, О.М. Пасенюк, Ю.С. Педько, К.Ю. Пуданс-Шушлебіна, Я.С. Рябченко, А.О. Селіванов, М.І. Смокович, В.П. Тимощук, С.І. Фесенко, Н.Є. Хлібороб, Н.В. Єфіменко та інші.

В той же час, відсутність ґрунтовних досліджень, зокрема щодо нормативно-правових актів та їх оприлюднення, судового розгляду, пояснюються, у тому числі, частими змінами в нормативній базі. Актуалізація наукових пошуків вченими сприятимуть вирішенню означених проблем. Саме науковці є ініціаторами законодавчих змін, що дасть змогу підвищити рівень забезпечення прав, свобод та інтересів позивачів в адміністративних справах.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правові акти займають чималу кількість серед актів суб'єктів владних повноважень та спрямовані на врегулювання суспільних відносин. Суб'єктами правотворення є, у тому числі, місцеві державні адміністрації. Так, ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» надає право державним адміністраціям приймати акти нормативно-правового характеру [1].

У свою чергу, державні адміністрації не досить часто звертаються до прийняття актів нормативного характеру, тому, у зв'язку із відсутністю чіткого механізму та нормативної бази щодо регулювання вказаних правовідносин відбувається потенційне порушення прав, свобод та інтересів фізичних чи юридичних осіб.

Особливості провадження у справах щодо

оскарження нормативно-правових актів визначені КАС України ст. 264, що визначають іншу позовну давність, доведення до громадян інформації щодо відкриття провадження у справі та інші особливості [2]. Разом із тим, законодавцеві слід звернути увагу на більш детальне врегулювання процесуального законодавства (КАС України), зокрема, встановлення додаткових вимог до форми і змісту позовної заяви.

Окремо слід вказати, що чинне законодавство оперує різними визначеннями поняття нормативно-правового акту у КАС України та Законі України «Про правотворчу діяльність». Нами вже зверталась увага на визначення авторської дефініції нормативно-правового акту та необхідність прийняття закону про нормативно-правові акти у науковому дослідженні щодо правових актів суб'єктів владних повноважень як предмету публічно-правового спору [3]. Проте, на даний час, позитивні зміни в нормативній базі все ж не враховують рекомендацій наукової спільноти.

Звертаючись до аналізу стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2023 році, встановлюється, що кількість позовних заяв категорії «інші справи» становить – 2146 справи, від загальної кількості – 519 152 справ [4]. У порівнянні, аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2022 році показує, що кількість позовних заяв у «інших справах» становить – 1678 справи, від загальної кількості – 382 527 справ [5]. Органи судової статистики окремо не виділяють при звітності «справи щодо оскарження нормативно-правових актів», натомість, можна припустити, що до «інших справ», у тому числі, входить вказана категорія. Відповідно робиться висновок, що інститут звернення із публічно-правовим спором щодо оскарження нормативно-правових актів не досить поширений, а стала судова практика не вироблена судами.

Державній судовій адміністрації України та органам судової статистики слід звернути увагу на виокремлення даних щодо оскарження нормативно-правових актів при формуванні звітів про здійснення судочинства.

Окремо слід зупинитися на судовій практиці та проблематиці в частині обмеження доступу до судочинства. До прикладу, у справі щодо оскарження наказу державної адміністрації про затвердження меж та режимів використання зон охорони пам`ятки місцевого значення: ухвалою суду було відмовлено у відкритті провадження на підставі того, що предмет спору пов`язаний безпосередньо з цивільними майновими правовідносинами, а саме правом власності на землю позивача, на нього не поширюється юрисдикція адміністративних судів та наявність цивільно-правового спору [6]. В подальшому, у цій же справі апеляційним адміністративним судом у постанові було зроблено висновок, що непоширення юрисдикції адміністративного суду на даний спір є помилковими, а тому оскаржувана ухвала підлягає скасуванню з направленням справи для продовження розгляду до суду першої інстанції. Апеляційним судом зроблено висновок, що оскаржуваний наказ містить правові приписи нормативного характеру, які розраховані на широке коло осіб та застосовуються неодноразово [7].

Звідси робиться висновок, що судами неправильно застосовуються норми матеріального права та порушуються норми процесуального права. Вказана проблематика викликана: по-перше – відсутністю чіткого законодавчого врегулювання правовідносин щодо нормативно-правових актів; по-друге – недостатністю навчальної бази для суддів з питань оскарження нормативно-правових актів; по-третє – низькою якістю правових актів.

Такі випадки не є поодинокими та призводять до порушення права осіб у зверненні до суду, порушенню розумних строків розгляду судових справ, більшими матеріальними та моральними втратами позивачів, внаслідок затягування процесу оскарження.

Також нами розглядається питання відсутності опублікування нормативно-правового акту, як підстава для визнання його нечинним. Законодавство досить однозначно врегульовує питання опублікування нормативно-правових актів.

Відповідно до ст. 57 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними [8].

Відносно законів Верховної Ради України проблем у публікації не виникає, оскільки працює відповідний апарат ради, а також постійний громадський контроль на загальнодержавному рівні сприяє дотриманню законодавчих норм. Натомість, інша проблематика виникає щодо публікації актів органів виконавчої влади, зокрема державних адміністрацій (як наведено у вищезгаданій судовій справі), де наказ не був опублікований та зареєстрований в органах юстиції.

Згідно із ч. 6 ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» нормативно-правові акти місцевих державних адміністрацій підлягають державній реєстрації у відповідних органах юстиції в установленому порядку і набирають чинності після реєстрації з моменту їх

оприлюднення, якщо самими актами не встановлено пізніший строк введення їх у дію [1].

Тобто встановлюється норма щодо публікації актів та набрання ними чинності, яка є обов'язковою до застосування суб'єктами владних повноважень, у тому числі, державними адміністраціями.

Крім того, слід розрізняти процедуру публікації нормативно-правового акту як вимогу для набрання ним чинності і дотримання процедури його прийняття, та обов'язок доведення до відома громадян рішень суб'єктів владних повноважень, як публічної інформації. Так, Законом України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» (втратив чинність 31.03.2023) було передбачено, що інші нормативно-правові акти публікуються в офіційних друкованих виданнях [9]. Натомість, у Законі України «Про медіа» [10] як профільного закону про засоби масової інформації, вказана норма відсутня.

Нами, позитивно сприймається прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», що у ст. 48 визначає опублікування нормативно-правого акту у друкованих медіа та на веб-сайті суб'єкта правотворчої діяльності. Проте, вказаний законодавчий акт вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні [11]. Тому, на даний час, врегулювання вказаних правовідносин може тлумачитись як правова прогалина.

Додатково слід вказати, що Закон України «Про правотворчу діяльність» має дискусійні положення, що стануть предметом подальшого наукового аналізу вчених.

Швидкий розвиток інформаційних технологій сприяє більш зручному та доступному ознайомленні громадян із діяльністю суб'єктів владних повноважень, тому норма щодо публікації у друкованих виданнях хоч є і застарілою, натомість слід врахувати, що деяка частина населення все ж користується друкованими засобами інформації. Слід визнати, що Україна перебуває в перехідному періоді реформування цифрової галузі, тому мають бути збережені різні шляхи доведення до відома громадян інформації про правові акти.

Положеннями п. 2 ч. 1, ч. 2 ст. 15 Закону України «Про інформацію» встановлено, що розпорядники інформації, до яких належать також державні адміністрації, зобов'язані невідкладно, але не пізніше п'яти робочих днів з дня затвердження документа, публікувати нормативно-правові акти, акти індивідуальної дії (крім внутрішньоорганізаційних), прийняті розпорядником, проекти рішень, що підлягають обговоренню, інформацію про нормативно-правові засади діяльності [12]. Крім того, ч. 3 ст. 17 Закону України «Про інформацію» встановлює, що з метою забезпечення доступу до законодавчих та інших нормативних актів фізичним та юридичним особам держава забезпечує офіційне видання цих актів масовими тиражами у найкоротші строки після їх прийняття [13].

Наразі, єдиним профільним нормативним актом, Указом Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» у п. 2 встановлено, що державну реєстрацію нормативно-правових актів обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, їх управлінь, відділів, інших підрозділів, а також місцевих органів господарського управління та контролю здійснюють обласні, Київське та Севастопольське міські управління юстиції [14].

Державна реєстрація нормативно-правового акту та його оприлюднення є обов'язковими вимогами. Натомість, слід зазначити, що відбувались численні реформування органів юстиції та, на даний час, створено систему міжрегіональних органів юстиції. Тому вказана норма Указу Президента від 03.10.1992 № 493/92 є застарілою та створює колізії у правовій системі.

На основі вищевикладеним правових норм робиться висновок, що законодавцем чітко встановлюється вимога до опублікування акту та його державної реєстрації, натомість у вищезгаданій справі № 580/1042/22 Верховний Суд зробив висновок, що невиконання суб`єктом владних повноважень заходів щодо оприлюднення нормативно-правового акту не може слугувати підставою для визнання його протиправним [15].

Проте, Верховний Суд України у постанові від 28.11.2011 у справі № 21-246а11 вказав, що нормативно-правові акти, які видаються органами виконавчої влади та які зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян, підлягають державній реєстрації [16].

У справі «Полторацький проти України» (Poltoratskiy v. Ukraine) від 29 квітня 2003 року, заява № 38812/97, п. 155) Європейський суд з прав людини вказав, що: «суд повинен розглянути, чи втручання було здійснене «відповідно до закону». Цей вираз найперше вимагає, щоб відповідний захід мав певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, зможе передбачити його наслідки для себе» [17].

Практика Європейського суду з прав людини виходить з принципів права, які є основоположними, тому доречним є вимога щодо якості законодавства та доступності інформації про акти.

Також слід вказати, що на підставі введення правового режиму воєнного стану на всій те-

риторії України було введено певні обмеження щодо доступу до публічної інформації, зокрема щодо публікації проектів та рішень органів місцевого самоврядування, військово-цивільних адміністрацій та військових адміністрацій, а також їх посадових осіб [18].

Такі обмеження, в першу чергу, пояснюються заходами безпеки, проте можуть слугувати підставою для зловживаннями правом суб'єктами владних повноважень, а також недотримання процедури опублікування актів для набрання ними чинності. Тому, законодавцеві слід розглянути питання про перегляд вказаних норм задля дотримання основоположних конституційних принципів та забезпечення прав громадян.

Висновки. На основі дослідження вищезазначеного матеріалу, можна зробити висновки, що чинна нормативна база Україна містить прогалини або дискусійні положення. Оскільки, КАС України надає повноваження адміністративним судам розглядати справи щодо нормативно-правових актів, то саме адміністративні суди, по-перше, мають виробити сталу судову практику, а по-друге – вести облік статистичної звітності, що дасть змогу виявляти недоліки функціонування інституту оскарження актів. Крім того, наявне законодавство щодо нормативно-правових актів потребує доопрацювання.

Відповідна неузгодженість та/або неповнота законодавчого врегулювання призводить до неправильного застосовуються норм матеріального права та порушення норм процесуального права адміністративними судами.

Слід відзначити, що судова практика містить непоодинокі випадки з висновками, що відсутність оприлюднення нормативно-правового акту не підставою для визнання його нечинним. Натомість, суб'єкти владних повноважень часто застосовують власні акти, що не оприлюднені, не зареєстровані та/або прийняті із порушенням процедури. Додатково вказується, що публікацію проектів та рішень суб'єктів владних повноважень обмежено, посилаючись на введення правового режиму воєнного стану. Натомість, рекомендується переглянути вказані норми, задля дотримання доступу громадян до публічної інформації.

Разом з тим, вбачаються позитивні зрушення правової бази в частині прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», що стане предметом наукового пошуку для вчених-адміністративістів та юристів-практиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про місцеві державні адміністрації: Закон України № 586-XIV від 09.04.1999 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1999, № 20-21, ст. 190. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text (дата звернення: 12.04.2024).
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2005, № 35-36, № 37, ст. 446. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 12.04.2024).
3. Рой О.В. Правові акти суб'єктів владних повноважень як предмет публічно-правового спору: Дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2019. 269 с.
4. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2023 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/ Analiz_KAS_2023.pdf (дата звернення: 24.04.2024).
5. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2022 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/ Analiz_KAS_2022.pdf (дата звернення: 24.04.2024).
6. Ухвала Черкаського окружного адміністративного суду від 14.02.2022 у справі № 580/1042/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 103259658 (дата звернення: 25.04.2024).
7. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 09.06.2022 у справі № 580/1042/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104734889 (дата звернення: 25.04.2024).
8. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Закон України: Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації від 23.09.1997 № 539/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1997, № 49, ст. 299. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539/97-%D0%B2%D1%80/conv#n117 (дата звернення: 27.04.2024).
10. Закон України: Про медіа від 13.12.2022 № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2023, №№ 47–50, ст. 120. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/conv#n6 (дата звернення: 27.04.2024).
11. Закон України: Про правотворчу діяльність від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n545 (дата звернення: 27.04.2024).
12. Закон України: Про доступ до публічної інформації від 13.01.2011 № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*

(ВВР), 2011, № 32, ст. 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/___laws/show/2939-17/conv#n107 (дата звернення: 27.04.2024).
13. Закон України: Про інформацію від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1992, № 48, ст. 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 27.04.2024).
14. Указ Президента України: Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади від 03.10.1992 № 493/92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/92#Text (дата звернення: 27.04.2024).
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 20.06.2023 у справі № 580/1042/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/111663070 (дата звернення: 28.04.2024).
16. Постанова Верховного Суду України від 28.11.2011 у справі № 21-246а11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/20014508 (дата звернення: 28.04.2024).
17. Рішення Європейського суду з прав людини: «Полторацький проти України» (Poltoratskiy v. Ukraine) від 29 квітня 2003 року, заява № 38812/97, п. 155). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_838#Text (дата звернення: 27.04.2024).
18. Закон України: Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану від 12.05.2022 № 2259-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2259-20#Text (дата звернення: 27.04.2024).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.70

БЮДЖЕТНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

Тімашов В.О.,
професор кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0001-8368-8856

Миколюк Н.В.,
здобувач ОС «бакалавр»
факультету міжнародної торгівлі та права
Державного торговельно-економічного університету

Тімашов В.О., Миколюк Н.В. Бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування у сфері інформаційного права.

Стаття присвячена аналізу українського законодавства у сфері здійснення органами місцевого самоврядування бюджетних повноважень, що безпосередньо стосуються інформаційного права. Розглянуто поняття, зміст даних повноважень, їх виконання в умовах воєнного стану.

У роботі проаналізовано критерії, за якими здійснюється визначення даного поняття, та визначається значимість бюджетних повноважень органів місцевого самоврядування у сфері інформатизації. А також недоліки, з якими стикаються дані органи під час реалізації вищезазначених повноважень

Досліджено правові засади на основі, яких відповідні органи здійснюють свої права та обов`язки в досліджуваній сфері. Досліджено вплив та зміни на процес реалізації даних бюджетних повноважень органів місцевого самоврядування, спричинених повномасштабним вторгненням рф в Україну.

З'ясовані, які конкретні досліджувані бюджетні повноваження інформаційного права дані органи мають в тій чи іншій сфері суспільного життя.

Розглядаються обов'язки оприлюднення певного виду інформації органами місцевого самоврядування, включаючи інформацію про бюджети та їх виконання.

Обговорюються власні та делеговані повноваження органів місцевого самоврядування у сфері інформатизації, включаючи фінансування галузевих програм та проектів.

Вивчається питання ролі місцевих органів управління у забезпеченні доступу до інформації та виконанні інших аспектів інформаційного права на рівні конкретних місцевих громад.

Проаналізовано проблеми, з якими стикаються органи місцевого самоврядування під час реалізації відповідних повноважень у сфері інформатизації та їх наслідки. А також їхні можливості щодо покращення доступності інформації для громадськості.

Також, досліджено важливість ефективного використання бюджетних ресурсів для розвитку інформаційної інфраструктури та підвищення рівня інформованості громадян.

Систематизується та аналізується нормативно-правові акти, що стосуються фінансування інформаційних проектів місцевими органами, визначаючи їхні права та обов'язки у цій сфері.

Розглядається підтримка оприлюднення інформації через видатки органів місцевого самоврядування на засоби масової інформації, такі як створення та підтримка веб-сайтів та онлайн-платформ для оприлюднення офіційної інформації.

Досліджено зміст законодавчих норм, що регулюють цю сферу, висвітливши основні права та обов'язки місцевих органів у відношенні до інформаційної політики. А також практика застосування місцевими органами міжнародного досвіду у даній сфері.

Увага звертається не лише на законодавчу базу, що регулює ці питання, а й практичний досвід їх реалізації на різних рівнях місцевого самоврядування. Зокрема, у статті розглядаються механізми формування та використання бюджетних коштів для забезпечення інформаційних потреб громадян, розвитку інформаційної інфраструктури на місцях, а також контроль за витратами бюджетних коштів у цій сфері.

У статті проаналізовано практичний досвід місцевих органів, щодо реалізації проектів з покращення доступності інформації.

Увага також приділяється механізмам використання бюджетних ресурсів для створення та

підтримки інформаційних ресурсів, таких як різноманітних веб-сайтів, відповідної інфраструктури для розповсюдження інформації тощо.

На основі досліджених матеріалів, а саме, діючого законодавства, наукових статей та інших ресурсів, були визначені та викладені основні аспекти переваги та значимості, проблеми та напрямки реалізації органами місцевого самоврядування в сфері інформаційного права.

Дана стаття висвітлює механізми функціонування місцевого самоврядування в умовах сучасного інформаційного суспільства та може бути корисною для всіх зацікавлених у питаннях розвитку місцевої демократії та побудови суспільства, у якому буде переважати інформаційна транспарентність, тобто інформаційна прозорість суб`єктів даної сфери.

Ключові слова: бюджетні повноваження, органи місцевого самоврядування, інформаційна сфера, доступ до інформації, інформаційне суспільство, електронні послуги, інформаційна безпека, цифрова грамотність, повномаштабне вторгнення.

Timashov V.O., Mykoliuk N.V. Budget powers of local governments in the field of information law.

The article is devoted to the analysis of Ukrainian legislation in the sphere of implementation by local self-government bodies of budgetary powers directly related to information law. The concept, the content of these powers, their implementation in the conditions of martial law are considered.

The paper analyzes the criteria by which this concept is defined, and determines the significance of the budgetary powers of local self-government bodies in the field of informatization. As well as the shortcomings faced by these bodies during the implementation of the above-mentioned powers

The legal principles on the basis of which the relevant bodies exercise their rights and duties in the researched area have been studied. The impact and changes on the process of implementation of these budgetary powers of local self-government bodies, caused by the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, were studied.

It has been clarified what specific researched budgetary powers of information law these bodies have in this or that sphere of public life.

The duties of publicizing a certain type of information by local self-government bodies, including information on budgets and their implementation, are considered.

Own and delegated powers of local self-government bodies in the field of informatization, including financing of industry programs and projects, are discussed.

The issue of the role of local governing bodies in ensuring access to information and the implementation of other aspects of information law at the level of specific local communities is studied.

The problems faced by local self-government bodies during the implementation of relevant powers in the field of informatization and their consequences are analyzed. As well as their ability to improve the availability of information to the public.

Also, the importance of effective use of budgetary resources for the development of information infrastructure and raising the level of citizens' awareness was investigated.

The legal acts related to the financing of information projects by local bodies are systematized and analyzed, defining their rights and responsibilities in this area.

Support for information disclosure through local government media spending, such as the creation and maintenance of websites and online platforms for publicizing official information, is being considered.

The content of the legislative norms regulating this sphere has been studied, highlighting the basic rights and duties of local bodies in relation to information policy. As well as the practice of local bodies applying international experience in this field.

Attention is drawn not only to the legislative framework regulating these issues, but also to the practical experience of their implementation at various levels of local self-government. In particular, the article examines the mechanisms of the formation and use of budget funds to ensure the information needs of citizens, the development of information infrastructure on the ground, as well as control over the expenditure of budget funds in this area.

The article analyzes the practical experience of local bodies regarding the implementation of projects to improve the availability of information.

Attention is also paid to mechanisms for using budgetary resources to create and maintain information resources, such as various websites, appropriate infrastructure for information dissemination, etc.

On the basis of the researched materials, namely, current legislation, scientific articles and other resources, the main aspects of advantages and significance, problems and directions of implementation by local self-government bodies in the field of information law were defined and outlined.

This article highlights the functioning mechanisms of local self-government in the conditions of a modern information society and can be useful for all those interested in the development of local democracy and the construction of a society in which information transparency will

prevail, that is, information transparency of the subjects of this sphere.

Key words: budgetary authority, local self-government bodies, information sphere, access to information, information society, electronic services, information security, digital literacy, full-scale invasion.

Постановка проблеми. Здійснення ефективного контролю та регулювання бюджетних повноважень органів місцевого самоврядування у сфері інформаційного права стає актуальним завданням в контексті сучасного суспільства, що постійно змінюється та розвивається. Недостатня прозорість та ефективність в управлінні бюджетними ресурсами, пов'язаними з інформаційним правом на місцевому рівні, породжує ризики корупції, недостатньої доступності інформації для громадян, а також може обмежити розвиток демократичних процесів та громадянського суспільства. Тому постановка проблеми в даній статті передбачає вивчення механізмів реалізації бюджетних повноважень місцевих органів у контексті їх відповідальності за забезпечення доступу до інформації та забезпечення відкритості та прозорості в управлінні бюджетними коштами в цій сфері.

Метою статті є аналіз бюджетних повноважень органів місцевого самоврядування у сфері інформаційного права з метою виявлення та оцінки їх ефективності та впливу на забезпечення доступності, прозорості та відкритості інформації для громадян. Дослідити через призму аналізу бюджетних механізмів цієї сфери можливі проблем та недоліки у використанні бюджетних ресурсів.

Стан опрацювання проблематики. На сьогоднішній день дана тема активно вивчається та обговорюється в наукових кругах і практичних дослідженнях. Дослідницький інтерес до неї викликаний необхідністю забезпечення доступності, прозорості та відкритості інформації для громадян на місцевому рівні, а також ефективного використання бюджетних ресурсів у цілях розвитку та підтримки демократичних процесів. Дане питання досліджували такі науковці як Блінова Г.О., Арістова І.В., Запара С.І., Колодяжна В.В. і т. д. Проте, необхідно відзначити, що деякі аспекти цієї проблематики залишаються недостатньо вивченими або потребують подальшого уточнення та дослідження.

Виклад основного матеріалу. Перш за все розпочнемо з того, що розуміють під місцевим самоврядуванням та його органами. Насамперед варто зазначити, що дане поняття закріплене на законодавчому рівні, насамперед у Конституції України. Ст. 140 Основного Закону говорить, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об`єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селищ та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [1]. Схоже визначення, але більш ширше, місцевого самоврядування міститься в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зокрема ст. 2 даного нормативного акту говорить про те, що місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об`єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [2].

Стосовно ж органів місцевого самоврядування можна сказати наступне. Відповідно до Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування» територіальні громади здійснюють місцеве самоврядування безпосередньо так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через обласні та районні ради.

А тепер безпосередньо перейдемо до розгляду поняття бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування. Відразу варто наголосити, що воно не закріплене на законодавчому рівні, існують лише думки науковці з приводу розкриття його значення. Зокрема А. Монаєнко визначає бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування як сукупність прав і обов`язків, встановлених законодавством, що належать їм в особі органів місцевого самоврядування щодо формування проектів бюджетів, розгляду, затвердження та виконання відповідних бюджетів і регулювання бюджетних відносин на своїй території [3, с. 24]. А Т. Дем`яненко вважає, що бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування – це сукупність прав та обов`язків представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування з мобілізації, розподілу та використання бюджетних коштів у зв`язку з виконанням ними передбачених Конституцією та законами України завдань і функцій, які реалізуються в процесі складання, розгляду, затвердження та виконання місцевого бюджету [4, с. 205].

Далі розглянемо, які саме бюджетні повноваження мають органи місцевого самоврядування в сфері інформаційного права, закріпленні на законодавчому рівні в різних нормативно правових актах. Основними з них є Бюджетний кодекс України, Закони України «Про доступ до публічної інформації» та «Про місцеве самоврядування».

Зокрема Законом України «Про доступ до публічної інформації» вищезазначені органи ви-

значаються як розпорядниками інформації, що мають певні свої права та обов`язки, які можуть більш конкретно деталізуються іншими законодавчими актами. Стаття 15 даного Закону зобов`язує їх оприлюднювати певний вид інформації. Наприклад про організаційну структуру, місію, функції, повноваження, основні завдання, напрями діяльності та фінансові ресурси (структуру та обсяг бюджетних коштів, порядок та механізм їх витрачання, структуру, принципи формування та розмір оплати праці і т. д.) [5]. Значення даної норми ще більше розкривається в ч. 4 ст. 28 Бюджетного кодексу України, яка говорить про те, що органи місцевого самоврядування забезпечують публікацію інформації про місцеві бюджети, в тому числі рішень про місцевий бюджет та квартальних звітів про їх виконання. А також повинні забезпечувати оприлюднення на своїх офіційних сайтах або в інший спосіб таку інформацію як: прогнозу місцевого бюджету, проекту рішення про місцевий бюджет, інформації про виконання місцевого бюджету [6].

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» також визначає ряд повноважень органів місцевого самоврядування в сфері інформатизації, які в свою чергу поділяються на власні та делеговані. До них відносять:

- власні (самоврядні) повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку: сприяння діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; надання інформації та проведення просвітницької роботи серед населення щодо управління відходами;
- делеговані повноваження у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища: створення та забезпечення функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем, які є складовою мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації;
- делеговані повноваження у сфері соціального захисту населення: здійснення контролю за поданням відповідно до закону підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності відомостей про наявність вільних робочих місць (посад); організація інформування населення про потребу підприємств, установ та організацій усіх форм власності у працівниках;
- власні повноваження щодо організації та забезпечення цивільного захисту: забезпечення оповіщення та інформування населення, яке проживає на відповідній території, про виникнення або загрозу виникнення надзвичайної ситуації, у тому числі у доступній для осіб з вадами зору та слуху формі;
- забезпечення своєчасного доведення рішень ради до виконавців і населення, організація контроль за їх виконанням, забезпечення оприлюднення рішень ради відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», забезпечення офіційного оприлюднення рішень ради, які відповідно до закону є регуляторними актами, а також документів, підготовлених у процесі здійснення радою регуляторної діяльності, та інформації про здійснення радою регуляторної діяльності [2].

Іншим Законом України «Про програму національної інформатизації» дані органи наділяються правом фінансувати за рахунок місцевого бюджету галузеві і регіональні програми, проекти, роботи з інформатизації (ст. 16 даного нормативно правового акту) [7]. Яскравим прикладом цього може стати впровадження концепції розумного міста, яка повинна забезпечувати швидкі комунікаційні канали передачі інформації.

Крім цього органи місцевого самоврядування сприяють підтримці оприлюдненню інформації засобами масової інформації через здійснення видатків (п. 7 ч. 1 ст. 91 Бюджетного кодексу України) [6]. Це може бути фінансування місцевими радами створення та підтримки веб-сайтів та онлайн-платформ, де публікується офіційна інформація про діяльність органів влади, бюджет, прийняття рішень, оголошення про тендери, тощо.

Слід звернути увагу на те, що це лише невелика частина основних повноважень органів місцевого самоврядування в сфері інформаційного права та приклади їх застосування.

Також хотілося відзначити і те, що Україна використовує і міжнародний досвід в цій сфері. Зокрема на даний час об'єднанні територіальні громади (далі – ОТГ) активно беруть участь в створенні та реалізації умов для проекту Європейського Союзу «Розумне село». Дана програма - це перша Комплексна електронна інформаційно-аналітична система, що призначена для автоматизації діяльності об'єднаних територіальних громад України і включає в себе такі аспекти як

створення локальних робочих груп щодо вивчення можливостей електронної системи управління громадами «Розумне село»;

забезпечення процесу придбання та установки програмного комплексу «Розумне село» на робочих місцях працівників органів місцевого самоврядування;

забезпечення присутності інформації про проект в місцевих ЗМІ [8].

Крім вищезазначеного хотілося б звернути

увагу і на те яких особливостей бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування в сфері інформаційного права набули під час повномасштабного вторгнення росії до України.

По-перше, – це збільшення видатків на інформаційну безпеку у зв`язку із зростанням рівня кіберзагроз. У цьому випадку органами місцевого самоврядування частина бюджетних коштів спрямовується на захист інформаційної інфраструктури від кібератак; протидія дезінформації та пропаганді; підвищення обізнаності жителів про інформаційну безпеку.

По-друге, збільшення підтримки ЗМІ та громадських організацій задля забезпечення доступу до достовірної та неупередженої інформації через підтримку громадських організацій, які займаються моніторингом і аналізом інформаційного простору та фінансування проведення інформаційних кампаній з протидій дезінформації.

По-третє, продовження забезпечення доступу до публічної інформації через фінансування підтримки дії своїх веб-сайтів, де публікуватиметься даний вид інформації.

По-четверте, збереження культурної спадщини через виділення органами місцевого самоврядування із бюджетних коштів на процес збереження цифрових копій культурних цінностей;

Також дані органи в умовах воєнного стану намагаються усіма зусиллями забезпечити підтримку розвитку цифрових навичок, проводячи курси з цифрової грамотності та надаючи доступ до комп`ютерів та Інтернету.

Крім вищезазначеного слід зазначити, що в даній сфері існують певні проблеми. Зокрема це недостатнє фінансування, низький рівень кваліфікації кадрів, недостатня координація дій, недосконала система правової освіти та інформаційної грамотності населення, недостатня технічна оснащеність. У майбутньому це може призвести до того, що органи місцевого самоврядування не зможуть в повному обсязі реалізувати всі свої повноваження в сфері інформаційного права, не завжди враховуватимуться потреби даної сфери, поява застарілого обладнання та програмного забезпечення, що спричинить недосконаліть системи інформаційно-комунікаційної інфраструктури та ін.

Висновок. Реалізація бюджетних повноважень органів місцевого самоврядування у сфері вищезазначеній сфері забезпечує доступ населення до інформації, розвиток електронних послуг, інформаційну безпеку та цифрову грамотність населення. В умовах воєнного стану роль цих повноважень зростає, адже вони стають важливим інструментом протидії дезінформації та пропаганді, а також збереження культурної спадщини. Але при цьому існує ряд проблем, які потребують вирішення. Зокрема необхідно збільшити обсяги фінансування інформаційної сфери з місцевого бюджету, вдосконалити систему підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, оновити обладнання та програмне забезпечення, підвищити рівень правової свідомості населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР.// База даних «ЗаконодавствоУкраїни»/ВРУкраїни. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 05.09.2023).
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.
3. Монаєнко А. Правове регулювання бюджетних повноважень органів місцевого самоврядування. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. 120 с.
4. Дем`яненко Т. Правове регулювання бюджетних повноважень як категорії фінансової діяльності органів місцевого самоврядування України. *Фінансове право*, 2009 вип. № 10. С. 203–207.
5. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI// База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2939-17#Text.
6. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI// База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/conv#n1456.
7. Про національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-IX// База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2807-20#Text.
8. Система «Розумне село» – інформаційно-аналітична система, призначена для автоматизації діяльності об’єднаних територіальних громад. URL: https://sisoftware.biz/ portfolio/smart-village.

УДК 347.73:336.763](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.71

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЦІННІ ПАПЕРИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ПРО РИНКИ КАПІТАЛУ (ПРОГРЕСИВНІ НОВОВВЕДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ)

Фукс Н.А.,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та міжнародного права,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0001-6644-5641

Фукс Н.А. Загальні положення про цінні папери в законодавстві України про ринки капіталу (прогресивні нововведення та перспективи удосконалення).

Створення дієвого фондового ринку (ринку цінних паперів) вважається одним з важливих завдань для подальшого розвитку національної економіки з початку 90-х рр. XX ст. Особливого значення це питання набуло з активізацією в Україні євроінтеграційних процесів після укладення Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у 2014 р. 01.07.2021 р. вступив в дію Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки». З того часу до даного Закону неодноразово вносилися зміни, проте вони не стосувалися уточнення загальних положень про цінні папери. Тому наразі можна стверджувати про недотримання в Законі принципу єдиного підходу у формулюванні дефініцій низки однотипних понять та відсутність узгодженості наявних в Законі понять з термінологією суміжних законів.

Метою статті є критичний аналіз загальних положень про цінні папери в чинному законодавстві України, виявлення проблемних аспектів у формулюванні дефініцій та застосуванні термінів, а також обґрунтування рекомендацій щодо удосконалення основ законодавства про ринки капіталу.

Автором виявлено в Законі України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» прогресивні зміни в частині загальних положень про цінні папери. Серед них найбільш важливими є наступні: 1) розкрито групу деривативних цінних паперів; 2) відновлено дефініцію емісійних цінних паперів та їх вичерпний перелік; 3) розширено та уточнено видовий склад облігацій; 4) розподілено на дві частини термінологічну конструкцію «ощадний (депозитний) сертифікат»; 5) модернізовано класифікацію цінних паперів за критерієм «форма існування». На основі проведеного дослідження запропоновано внести зміни та доповнення до загальних положень про цінні папери, що викладені в Законах України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», «Про обіг векселів в Україні», «Про Національний банк України», Цивільному кодексі України та інших актах.

Ключові слова: цінні папери, деривативні цінні папери, фондовий ринок (ринок цінних паперів), ринки капіталу, закон.

Fuks N. Basic stock terms in Ukrainian stock market legislation (progressive innovations and prospects for improvement).

The creation of the effective stock market is considered as one of the important tasks for the further development of the national economy since the beginning of the 90s of the XX century. The issue became especially important after the activation of European integration processes in Ukraine since the conclusion of the Association Agreement with the European Union in 2014. On July 1, 2021, the Law of Ukraine On Capital Markets and Organized Commodity Markets, entered into force. Since this time, the Law was repeatedly amended, but never amended the to clarification of the general terms on stocks. Therefore, it is currently possible to claim that the Law does not comply with the principle of a unified approach in formulating the definitions of a number of similar concepts and that the concepts contained in the Law are not consistent with the terminology of related laws.

The purpose of the article is a critical analysis of the basic terms on stocks in the current legislation of Ukraine, the identification of the problems in the definitions and the application of terms, as well as the justification of recommendations for improving the basic legislation on stock markets.

The author found progressive changes in the general terms on stocks in the Law of Ukraine On Capital Markets and Organized Commodity Markets. The main are: 1) a group of derivative stocks is disclosed; 2) the definition of emission stocks have been renewed; 3) the specific composition

of bonds has been expanded and specified; 4) the terminological structure «savings (deposit) certificate» is divided in two; 5) the classification of securities according to the «form of existence» criterion has been modernized. According to the research, the changes and additions to the basic terms on stocks are proposed in the in the Laws of Ukraine On Capital Markets and Organized Commodity Markets, On Circulation of Bills of Exchange in Ukraine, On the National Bank of Ukraine, the Civil Code of Ukraine and other acts.

Key words: securities, derivative securities, stock market (securities market), capital markets, law.

Постановка проблеми. Створення дієвого фондового ринку (ринку цінних паперів) як сегменту ринків капіталу вважається одним з пріоритетних завдань для забезпечення подальшого розвитку національної економіки з початку 90-х рр. XX ст., проте набуло особливого значення з активізацією в Україні євроінтеграційних процесів. Потреба в модернізації законодавства про цінні папери та фондовий ринок після прийняття однойменного Закону України 23.02.2006 р. вкотре актуалізувалася з укладенням 27.06.2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [1], згідно з якою Сторони зобов'язалися докладати «необхідних зусиль для забезпечення впровадження міжнародних стандартів регулювання та нагляду у сфері фінансових послуг», серед яких згадуються й «Цілі та принципи регулювання обігу цінних паперів» Міжнародної організації комісій з цінних паперів (ч. 2 ст. 127).

Удосконалення національного законодавства про цінні папери та фондовий ринок відбувалося з характерною для парламенту неквапливістю. Спершу до Верховної Ради України VIII-го скликання надійшов проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів від 03.09.2018 р. № 9035 [2], який станом на 18.10.2018 р. перебував на етапі «вручено подання Комітету про розгляд», а 29.08.2019 р. був відкликаний. Група народних депутатів України нинішнього IX-го скликання у складі шести представників політичної партії «Слуга народу» на чолі з Гетманцевим Д.О. 17.10.2019 р. зареєстрували проєкт Закону з аналогічною назвою – про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів за № 2284 [3], який Верховна Рада України прийняла 19.06.2020 р. Даним Законом внесено зміни до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 р. № 3480-IV шляхом викладення його в новій редакції із назвою Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» (далі – Закон про ринки капіталу). Оновлений Закон діє з 01.07.2021 р. [4], тобто вже третій рік. За цей час до нього неодноразово вносилися зміни, проте останні не стосувалися базових питань – уточнення загальних положень про цінні папери, зокрема, формулювання дефініцій низки однотипних понять, узгодженості застосовуваних в Законі понять з термінологією суміжних законів тощо.

Метою дослідження є критичний аналіз загальних положень про цінні папери, що містяться в чинному законодавстві України, виявлення у нормах-дефініціях та в інших пов'язаних з ними нормах неузгодженостей та недопрацьованих фрагментів, а також обґрунтування рекомендацій щодо удосконалення основ законодавства про ринки капіталу.

Стан опрацювання проблематики. Правове регулювання фондового ринку (ринку цінних паперів) повсякчас вивчається багатьма вітчизняними науковцями – правниками та економістами, серед яких Базилевич В.Д., Вавженчук С.Я., Віхров О.П., Дегтярьова Н.В., Карпов Р.В., Кологойда О.В., Мозговий О.М., Полюхович В.І., Посполітак В.В., Токар В.В., Яворська О.С., Яроцький В.Л. та інші. Однак питанням удосконалення загальних положень про цінні папери в законодавстві України про ринки капіталу, зокрема, завдяки дотриманню принципу єдиного підходу у формулюванні відповідного понятійно-категоріального апарату, забезпеченню узгодженості термінології, використовуваної в пов'язаних між собою законах, наразі не приділяється належної уваги.

Виклад основного матеріалу. Чинні положення про цінні папери в Законі про ринки капіталу суттєво відрізняються від попередньої редакції:

1) визначено склад групи «деривативні цінні папери», яка до 01.07.2021 р. мала назву «похідні цінні папери». Відтепер згідно з п. 4 ч. 7 ст. 8 Закону про ринки капіталу до деривативних цінних паперів належать опціонні сертифікати, фондові варанти, кредитні ноти, депозитарні розписки та державні деривативи. Зауважимо, що вперше положення про державні деривативи були внесені до Закону про ринки капіталу в редакції до 01.07.2021 р. згідно із Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» стосовно державних деривативів щодо реструктуризації державного та гарантованого державою боргу та його часткового списання» від 17.09.2015 р. № 701-VIII, проте ані в ч. 6 ст. 3, ані в ст. 15^1 Закону в редакції того часу не вказувалося до якої групи цінних паперів вони належать. З 01.01.2025 р., з набранням чинності Законом України «Про аграрні ноти»

від 22.02.2024 р. № 3586-IX загалом в Законі про ринки капіталу також буде визначено склад групи товаророзпорядчих цінних паперів;

2) повернуто дефініцію емісійних цінних паперів та їх вичерпний перелік (ч. 2 ст. 8 Закону про ринки капіталу). Аналогічний підхід мав місце в ч. 2 ст. 3 цього Закону від першої редакції станом на 23.02.2006 р. і до викладення її в іншій редакції на підставі Закону України «Про депозитарну систему України» від 06.07.2012 р. № 5178-VI, згідно з яким зазначені положення були виключені. Вважаємо, що відновлення в Законі про ринки капіталу норми-дефініції «емісійні цінні папери» та їх оновленого переліку є обґрунтованим і насамперед полегшує ідентифікацію неемісійних цінних паперів;

3) розширено та уточнено видовий склад облігацій. Зокрема, критерій «за строком обігу», який в Законі про ринки капіталу в редакції до 01.07.2021 р. застосовувався до Державних облігацій України (ст. 10), відтепер поширено на усі види облігації (ч. 2 ст. 11); уточнено вже наявні в законодавстві класифікації облігацій (за способом виплати доходу – відсоткові або дисконтні; за способом погашення – звичайні або цільові) та введено новий критерій для поділу облігацій на види залежно від мети використання залучених коштів – ординарні, зелені та інфраструктурні;

4) розподілено на дві частини термінологічну конструкцію, яка позначала один вид цінного паперу – «ощадний (депозитний) сертифікат» згідно з Цивільним кодексом України від 16.01.2003 р. № 435-IV (ст. 1065), а згодом і Законом про ринки капіталу в редакції до 01.07.2021 р. (ст.ст. 3, 13), й отримала достатньо критичних зауважень. Наразі Закон про ринки капіталу розрізняє два види цінних паперів: 1) ощадні сертифікати банків – неемісійні, ордерні цінні папери у паперовій формі (ст. 26) та депозитні сертифікати банків – емісійні, іменні цінні папери в електронній формі (ст. 27). Нарешті в чинній редакції Закону про ринки капіталу ощадні сертифікати як неемісійні цінні папери віднесені до ордерних на відміну від редакції Закону до 01.07.2021 р., згідно з якою неемісійні цінні папери могли бути лише ордерними або на пред'явника (ч. 2 ст. 3), проте в ст. 13 було передбачено, що цінний папір, який на той час називався «ощадний (депозитний) сертифікат», будучи неемісійним за формою випуску міг бути іменним або на пред'явника;

5) уточнено класифікацію цінних паперів за формою існування, яка в редакції Закону про ринки капіталу до 01.07.2021 р. (ч. 3 ст. 3) розрізняла документарні цінні папери, що мають вигляд паперового або електронного документа, та бездокументарні цінні папери, що є обліковим записом на рахунку в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів. Однак, окремі фахівці, зокрема Карпов Р.В., слушно запитують: «Як фактично можна передати електронний документ аналогічно документу на паперовому носії?» [5, с. 64]. Науковець дійшов висновку, що цінні папери у вигляді електронного документу по суті є бездокументарними цінними паперами, а їх так звана документарність забезпечується лише визначенням «електронний документ» [5, с. 66]. Нині в Законі про ринки капіталу документарна форма цінних паперів у вигляді електронного документа відсутня, а цінні папери за формою існування поділяються на електронні (у вигляді облікового запису на рахунку в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів) та паперові (як документ на матеріальному носії, що містить найменування цінного папера та інші визначені реквізити) (ч. 3 ст. 8);

6) внесено зміни до переліку груп цінних паперів шляхом виключення групи «приватизаційні цінні папери» й скасовано на підставі цього Закон України «Про приватизаційні папери» від 06.03.1992 р. № 2173-XII, що пов'язано з оновленням способів приватизації в ст. 13 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18.01.2018 р. № 2269-VIII;

7) включено до ст. 2 Закону про ринки капіталу норму-дефініцію «державні цінні папери», що на відміну від аналогічної норми-дефініції Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (п.п. 14.1.44[1] п. 14.1 ст. 14), сформульованої з позиції потреб оподаткування пасивних доходів за цінними паперами, містить повний перелік цінних паперів, за якими виникають боргові зобов'язання держави, – державні облігації України, казначейські зобов'язання України, фінансові казначейські векселі та державні деривативи.

Водночас варто зауважити, що чинні положення про цінні папери в Законі про ринки капіталу не завжди сформульовані з урахуванням принципу єдиного підходу, оновлення термінології іноді залишається не завершеним через відсутність внесення змін до інших пов'язаних з ним законів, що містять норми, які регулюють фондовий ринок (ринок цінних паперів). Тому вважаємо, що критичного аналізу та доопрацювання потребують такі положення Закону:

1) формулювання норм-дефініцій, які визначають суть кожного з видів деривативних цінних паперів. Так, згідно з ч. 2 ст. 8 Закону про ринки капіталу деривативні цінні папери – державні деривативи, опціонні сертифікати, фондові варанти, кредитні ноти та депозитарні розписки належать до емісійних цінних паперів. Однак, не зважаючи на це, норми-дефініції, які визначають їх зміст, сформульовано в Законі по-різному (див. таблицю 1).

Таблиця 1 – Порівняння дефініцій деривативних цінних паперів

№ з/п	Назва деривативного цінного паперу	Фрагмент дефініції, що містить згадку про вид/групу цінного паперу	Стаття Закону
1	Державний дериватив	це деривативний цінний папір …	ст. 30
2	Опціонний сертифікат	це деривативний цінний папір …	ст. 22
3	Фондовий варант	це деривативний цінний папір …	ст. 23
4	Кредитна нота	це емісійний деривативний цінний папір …	ст. 24
5	Депозитарна розписка	це іменний деривативний цінний папір …	ст. 25

Не зрозумілим видається наголошення в кожному з цих визначень на належності цінних паперів до групи деривативних цінних паперів на тлі решти дефініцій цінних паперів інших груп цінних паперів (пайових, боргових або іпотечних), наведених в цьому ж Законі, в яких такий підхід відсутній. Виникає також питання щодо обґрунтованості включення до дефініції кредитної ноти такої характеристики, як емісійний характер, що є властивим усім деривативним цінним паперам (ч. 2 ст. 8). Тому рекомендуємо виключити термін «емісійний» з норми-дефініції «кредитна нота». Привертає увагу й наявність у визначенні депозитарної розписки згадки про те, що даний цінний папір є іменним. Натомість щодо інших деривативних цінних паперів ані у визначеннях, ані у відповідних статтях Закону про ринки капіталу – ст.ст. 22, 23, 24, 30 відсутні аналогічні уточнення. Однак оскільки усі деривативні цінні папери за порядком розміщення (видачі) є емісійними (ч. 2 ст. 8), за формою існування – електронними (ст.ст. 22–25, хоча щодо державних деривативів в ст. 30 відомості щодо цієї характеристики відсутні), то за формою випуску (видачі) усі зазначені цінні папери мають бути іменними, що вказує на те, що термін «іменний» у тексті дефініції депозитарної розписки є зайвим (ч. 1 ст. 25);

2) в окремих статях Закону про ринки капіталу (п. 3 абз. 7 ч. 10 ст. 126, п. 3 абз. 5 ч. 4 ст. 128) вживається назва цінних паперів – облігації Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (далі – ФГВФО), емісія яких була можливою до 30.06.2021 р. В чинному законодавстві відсутній термін «облігації ФГВФО», а замість терміну «облігації підприємств» вживається термін «корпоративні облігації», емітентом яких відтепер також може бути й ФГВФО (ч. 8 ст. 12). Тому пропонуємо в п. 3 абз. 7 ч. 10 ст. 126 та п. 3 абз. 5 ч. 4 ст. 128 Закону про ринки капіталу термін «облігації ФГВФО» замінити на словосполучення «корпоративні облігації, емітентом яких є ФГВФО»;

3) в Законі про ринки капіталу також змінено назву однієї з груп цінних паперів – «похідні цінні папери» тепер називаються «деривативні цінні папери» (п. 4 ч. 7 ст. 8). Це обумовило необхідність викладення в новій редакції п. 3 ч. 1 ст. 195 Цивільного кодексу України, яка має назву «Групи та види цінних паперів». Проте в абз. 5 ст. 1 Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» від 30.10.1996 р. № 448/96-ВР залишилася дефініція похідних цінних паперів, наявність якої в цьому Законі позбавлена сенсу і тому мала бути виключена з нього на підставі Закону про ринки капіталу в першій редакції від 23.02.2006 р. Нещодавно Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках» від 22.02.2024 р. № 3585-IX, згідно з яким в новій редакції ст. 1 Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків», яка діятиме з 27.04.2024 р., ця норма-дефініція відсутня;

4) залишається суперечність між спеціальним законодавством про ринки капіталу та Законом України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р. № 679-XIV в частині визначення поняття «казначейські зобов'язання». Так, згідно із Законом України «Про цінні папери і фондову біржу» від 18.06.1991 р. № 1201-XII (втратив чинність) казначейські зобов'язання «розміщуються … серед населення» (ч. 1 ст. 15), в Законі про ринки капіталу в редакції до 01.07.2021 р. також зазначалося, що казначейське зобов'язання «розміщується … серед фізичних осіб» (ч. 1 ст. 11), аналогічне положення міститься й в чинній редакції цього Закону (ч. 1 ст. 20). Натомість визначення казначейських зобов'язань у ст. 1 Закону України «Про Національний банк України» з 20.05.1999 р. донині залишається не змінним, стверджуючи, що ці боргові цінні папери держави «розміщуються … серед фізичних та юридичних осіб». Зважаючи на пріоритет дефініції, наведеної у профільному Законі, пропонуємо виключити норму-дефініцію «казначейські зобов'язання» із ст. 1 Закону України «Про Національний банк України» й вживати в ньому цей термін у розумінні Закону про ринки капіталу;

5) в Законі про ринки капіталу замість термінологічної конструкції «ощадний (депозитний)

сертифікат» вживається два терміни – «ощадні сертифікати банків» та «депозитні сертифікати банків» в розумінні двох різних видів цінних паперів банків, проте словосполучення «ощадний (депозитний) сертифікат» залишилося в ст. 1065 Цивільного кодексу України та ч. 1 ст. 340 Господарського кодексу України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Наведене вказує на необхідність приведення назви і тексту ст. 1065 та ч. 1 ст. 340 названих кодексів у відповідність з п. 2 ч. 7 ст. 8, ч. 1 ст. 26 Закону про ринки капіталу. Також для уникнення некоректних ототожнень варто наголосити на тому, що згідно із ст. 27 Закону про ринки капіталу емітентом депозитного сертифікату є банк, а не Національний банк України;

6) згідно з ч. 3 ст. 8 Закону про ринки капіталу цінні папери за формою існування поділяються на електронні та паперові, при цьому, як було з'ясовано вище, законодавець відмовився від існування цінних паперів у документарній формі у вигляді електронного документу. Однак в ч. 2 ст. 5 Закону України «Про обіг векселів в Україні» від 05.04.2001 р. № 2374-III мова йде про такі види цінних паперів, як фінансовий банківський та фінансовий казначейський векселі, які, як зазначається у Законі, можуть видаватися в документарній формі як електронний документ (фінансові казначейські векселі також можуть бути у паперовій формі). Наведені положення про документарну форму векселя у вигляді електронного документа не відповідають ч. 3 ст. 8 Закону про ринки капіталу, тому в ч. 2 ст. 5 Закону України «Про обіг векселів в Україні» необхідно визначитися з цією формою існування фінансового банківського та фінансового казначейського векселів відповідно до чинних положень Закону про ринки капіталу, що, з нашого погляду, означатиме перехід на електронну форму існування. Водночас, як показує аналіз Закону про ринки капіталу, фінансові векселі (банківські, казначейські, ФГВФО) знаходяться поза цим Законом (якщо не брати до уваги згадку про фінансові казначейські векселі у нормі-дефініції «державні цінні папери»), оскільки в ст. 28 мова йде про так звані комерційні векселі, які видаються для оформлення грошового боргу за фактично поставлені товари, виконані роботи, надані послуги, можуть бути простими або переказними й існують виключно у паперовій формі. Зазначене вказує на необхідність внесення до ст. 28 Закону про ринки капіталу положень про фінансові векселі, а в ст. 4^1 Закону України «Про обіг векселів в Україні» відновити виключені з неї у 2015 р. основні характеристики векселів ФГВФО;

7) в п.п. 14.1.88 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України закріплена норма-дефініція «іпотечний сертифікат», згідно з якою це «цінний папір, забезпечений іпотечними активами або іпотеками відповідно до закону». Однак Закон України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» від 16.09.2003 р. № 979-IV втратив чинність 01.07.2020 р. відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» від 12.09.2019 р. № 79-IX, до розділу II «Прикінцеві положення» якого не було включено пункт щодо виключення п.п. 14.1.88 з п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні пропозиції щодо внесення змін та доповнень до чинних законодавчих актів України, що містять загальні положення про цінні папери: 1) уніфікувати визначення цінних паперів, які віднесені до групи деривативних цінних паперів (ст.ст. 22–25, 30 Закону про ринки капіталу); 2) замінити в п. 3 абз. 7 ч. 10 ст. 126, п. 3 абз. 5 ч. 4 ст. 128 Закону про ринки капіталу термін «облігації ФГВФО» на словосполучення «корпоративні облігації, емітентом яких є ФГВФО»; 3) виключити норму-дефініцію «казначейські зобов'язання» зі ст. 1 Закону України «Про Національний банк України»; 4) замінити в назві та тексті ст. 1065 Цивільного кодексу України та ч. 1 ст. 340 Господарського кодексу України термін «ощадний (депозитний) сертифікат» на термін «ощадний сертифікат»; 5) змінити в ч. 2 ст. 5 Закону України «Про обіг векселів в Україні» форму існування фінансового банківського векселя та фінансового казначейського векселя з документарної у формі електронного документа на електронну та внести до ст. 4^1 відомості про вексель ФГФВО; 6) внести положення про фінансові векселі до ст. 28 Закону про ринки капіталу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: угода / міжнародний документ від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 984_011#top (дата звернення: 22.04.2024).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощеного залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів: проєкт Закону від 03.09.2018 р. № 9035. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64532 (дата звернення: 22.04.2024).

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощеного залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів: проєкт Закону від 17.10.2019 р. № 2284. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum= 2284&conv=9 (дата звернення: 22.04.2024).
4. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text (дата звернення: 22.04.2024).
5. Карпов Р.В. Фінансові векселі як документарні цінні папери. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. ім. Ю.С. Червоного (м. Одеса, 13 груд. 2013 р.) / за заг. ред. М. Мінченко; МОН України; НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2014. С. 64–66. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/ core/bitstreams/34cbf331-a635-4967-9f62-5aa25ce1c38b/content (дата звернення: 22.04.2024).

УДК 351.743(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.72

ЗАКОННІСТЬ ЯК ОСНОВА ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Чубай А.,
аспірант кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового Інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0000-3710-7862

Чубай А. Законність як основа публічної адміністрації.

Стаття присвячена дослідженню законності й дисципліни як одних із центральних принципів правових систем сучасності, права Євросоюзу, куди намагається інтегруватися й Україна. Діяльність органів публічного адміністрування не є винятком в окресленій сфері, адже взаємодія з населенням неминуче вимагає неухильного дотримання позитивного права, але і це ще не все. Необхідним елементом для злагодженого функціонування суспільства й впорядкованості їх самих є слідування певним засадничим приписам права природного, що веретеном своїх засад та принципів огортає суспільні відносини. Щобільше, публічне управління є видом державного управління – служби, що виявляється у владно-розпорядчій діяльності. Такий вид роботи є свого роду «джерелом підвищеної юридичної значущості». Обґрунтовано, що цей термін де-юре, якщо і може виглядати як недоречний епітет, то де-факто розкриває зміст питання та висвітлює дійсний стан речей. Винесення владно-розпорядчих рішень, впливає на правову долю конкретного індивідуального, чи колективного суб'єкта правової системи. З'ясовано, що «сервіс» та саме «послуги», що надаються на кошти платників податків – є тими термінами, що покликані найповніше відображати суть діяльності органів публічного адміністрування на сьогоднішній день, вони ж є його ключовими словами. Спростити життя громадян, забезпечити реалізацію особистих майнових та немайнових прав особи у сфері житлових, соціальних, медичних, освітніх питань тощо, злагодити та автоматизувати цю роботу, гарантувати перманенту охорону та захист прав, баланс між правами та обов'язками у суспільстві, забезпечити злагоджену життєдіяльність окремих соціальних груп. Разом із тим, не слід забувати про той факт, що органи публічного адміністрування від імені держави наділені виключною компетенцією, своєрідною монополією на вчинення певних дій на що і вказують зазначені нами вище акценти на владно-розпорядчу діяльність в цілому та згадка про «підвищену юридичну значущість» зокрема.

Ключові слова: законність, дисципліна, публічна адміністрація, публічне управління, правові відносини, адміністративне право.

Chubai A. Legitimacy as the basis of public administration.

The article is devoted to the study of legality and discipline as one of the central principles of modern legal systems, the law of the European Union, where Ukraine is also trying to integrate. The activity of public administration bodies is not an exception in the defined sphere, because interaction with the population inevitably requires strict observance of positive law, but that is not all. A necessary element for the harmonious functioning of society and their orderliness is the observance of certain basic precepts of natural law, which wraps social relations with the spindle of its foundations and principles. At most, public administration is a type of state administration - a service that manifests itself in power-administrative activity. This type of work is a kind of «source of increased legal significance». It is substantiated that this term de jure, if it may look like an inappropriate epithet, de facto reveals the content of the issue and illuminates the actual state of affairs. The issuance of administrative decisions affects the legal fate of a specific individual or collective subject of the legal system. It was found that «service» and «services» provided at the expense of taxpayers are the terms that are intended to most fully reflect the essence of the activity of public administration bodies today, they are its key words. Simplify the lives of citizens, ensure the realization of personal property and non-property rights of a person in the field of housing, social, medical, educational issues, etc., coordinate and automate this work, guarantee permanent protection and protection of rights, balance between rights and responsibilities in society, ensure harmonious life individual social groups. At the same time, one should not forget the fact that the bodies of public administration on behalf of the state are endowed with exclusive competence, a kind of monopoly on the execution of certain actions, which is indicated by the above-mentioned emphasis on power-administrative

activities in general and the mention of «increased legal significance » in particular.

Key words: legality, discipline, public administration, public management, legal relations, administrative law.

Постанова проблеми. Особливі повноваження апріорі означають особливий режим функціонування та особливу відповідальність перед суспільством та державою. А така постановка питання, в свою чергу, детермінує дуже чітку регламентацію та скрупульозну процедурність ведення стратегічних та тактичних справ. Глибинне усвідомлення даного аспекту питання штовхає на особливу увагу до засадничого акцептування, нормативно-правового закріплення, та неухильного дотримання духу та букви закону. І якщо у випадку із зазначеним «законом» все конкретно, чітко та зрозуміло, як зазвичай буває у випадку із позитивним писаним правом, то у випадку із «духом» права все традиційно більш абстрактно й відносно, а відтак – більш потенційно ухильно. Разом із тим, гнучкість, неоднозначність та неможливість єдиного розуміння термінів дещо розмивають кордони розуміння базових категорій природного права, а за наявності недобросовісних суб'єктів, можуть створювати умови для своєрідного поля діяльності із відсутніми рамками. Саме тому розгляд питань що пов'язані із дотриманням законності та дисципліни в діяльності органів публічного адміністрування, з'ясування їх істинної сутності й повного обсягу, механізму реалізації та забезпечення є напрочуд важливими, а своєрідне межування – необхідним.

Аналіз останніх публікацій. Сьогодні загальну проблематику в межах дослідження принципу законності вчені включають до своїх напрацювань у якості актуальних наукових розробок. До таких вчених належать: І. Бінько, З. Гбур, М. Журавель, О. Карапетян, І. Котюк, О. Котюк, Р. Мельник, А. Стародубцев, О. Шатило та ін. Праці цих дослідників сформували теоретичну основу нашого дослідження, мета якого полягає у вивченні законності як складової публічної адміністрації.

Виклад основного матеріалу. Загалом, законність у її сучасному загально прийнятому міжнародно-правовому розумінні згадується у преамбулі Загальної декларації прав людини, де мовиться про те, що «права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [1]. Цей постулат розкриває розуміння законності через призму своєрідної гарантії щодо забезпечення реалізації особою своїх законних прав та обов'язків. Але це ще не все. Не менш важливим в контексті нашого дослідження є вказівка на законність як засіб забезпечення недопущення узурпації влади та тиранії з боку держави. Відтак, видається, що законність, дотримання закону як проблематика, потребуюча повсякчасного наголосу та акцентуації торкається представників органів державної влади, службовців зі сфери публічного адміністрування не менше, аніж пересічних громадян. Здавалось би, в чому ж тут логіка, адже державні службовці наділені вищим рівнем правової свідомості та правової культури. Цей факт мав би вказувати на нижчі показники правового нігілізму та зловживання правом, здатності до узурпації. І з одного боку, воно і справді так. Проте, не слід упускати з виду той момент, що володіння широкою компетенцією у сфері владно-розпорядчих рішень, значна кількість подекуди монопольних повноважень здатні з часом призводити до певної деформації правової свідомості, узурпації та зловживань, зростання корупційних ризиків та правопорушень у сфері службової діяльності, що, враховуючи високу юридичну значущість, здатні спричинити особливу суспільну шкоду та довготривалі негативні наслідки.

Текст Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод у частині поняття законності взаємодіє із категоріями законності, як необхідної умови забезпечення й гарантування права на життя. Право на життя кожної особи охороняється законом. Окрім цього, законність як категорія філософсько-правової науки та універсальний принцип права тісно корелює із категорією свободи. Саме свобода є природною властивістю людини, що є законною апріорно. Відтак особу не може бути позбавлено свободи інакше як після її засудження компетентним судом. Це ж саме стосується законності арешту, чи затримання особи з метою її допровадження до зазначеного вище компетентного суду на підставі наявності обґрунтованої підозри, або затримання з метою недопущення поширенню небезпечних інфекційних захворювань, осіб, у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, що можуть становити собою суспільну небезпеку. Перелік, законного ув'язнення, арешту чи затримання, що перерахований у конвенції по суті є вичерпним. Такий стан речей дає змогу застерегти суспільство від зловживань та узурпації зі сторони осіб, що в міру своєї професійної діяльності наділені владно-розпорядчою компетенцією. Останньою наділені і представники органів публічного адміністрування.

Не становлять виняток в підходах до розуміння поняття законності відповідні пакти міжнародно-правового характеру. Зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права значну кількість разів згадує поняття законності в контексті права особа на життя, (позбавлення останнього є апріорні незаконним, таким, що

суперечить закону) права на свободу пересування, переслідувань, що суперечать закону тощо [2]. У контексті вибору вектору спрямування Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, позаяк його зміст стосується переважно визначення загально людського змісту та визначення конституційно-правового статусу особи, є логічним продовженням Загальної декларації прав людини та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Його характеризує публічно-правове забарвлення. Натомість, Пакт про економічні, соціальна і культурні права особи за своєю сферою правового регулювання торкається переважно майнових та окремих особистих немайнових прав особи, тобто природу його можна визначити як таку, що спрямована на регулювання приватно-правових відносин. І ньому поняття законності згадується в антагоністичному зв'язку, як вказівка на те, чого робити не можна, що є незаконним, або ж, як повинні діяти держави та міжнародна спільнота у разі виявлення порушень закону в тій чи іншій сфері, тобто дій однієї держави щодо іншої, щодо свого народу, чи конкретного індивіда. Зокрема, особа може зазначити «тільки таких обмежень прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав» [3]. В цьому випадку ми маємо справу із апеляцією до поняття законності як унеможливлення порушення закону, заборону будь-якого законного способу звуження права особи. І подібний меседж знову ж таки адресований не пересічним громадянам, а саме службовим особам із відповідними владно-розпорядчими повноваженнями.

У принципі, не мають стояти осторонь і галузеві принципи, так як саме вони наділені більшим показником праксеологічного. Зараз ми детальніше обґрунтуємо чому такий стан є важливим та бажаним. Почнімо з того, що принципи принцип законності не виник самостійно, а з'явився саме у взаємодії із плеядою інших ціннісних засад демократичного суспільства, що зазнавало еволюційних перетворень та цивілізаційних змін. Зокрема, як відомо принцип законності завжди крокує поруч із принципом демократизму, свободи та відповідальності, рівності та справедливості, дуже актуального, станом на сьогоднішній день, гуманізму тощо. Неможливо говорити про відповідальність, якщо принцип, коли законність не гарантується, не постає цінністю, а відтак і важливим охоронюваним об'єктом, адже про відповідальність перед ким, як не перед законом у першу чергу йдеться. Без законності неможливо говорити й про демократизм. Тобто, це твердження настільки чітке, зрозуміле та прозоре, що теж не потребує аналізу та заглиблення в обговорення. А от принцип рівності можна вважати таким, що доповнює та конкретизує законність (яким мірилом міряти поняття рівності, як не законом; перед ким рівними будуть суб'єкти як учасники суспільних відносин, як не перед законом). Такі міркування наштовхують на думку про те, що зазначені тут загально наукові принципи, які, здавалось би, вкрай низько динамічні та не володіють механізмом забезпечення їх загально обов'язкової сили, можуть, попри те, у феноменальний спосіб не просто існувати як загальні ідеї, тобто власне принципи права, а й бути гарантією дії інших, тим самим створюючи між принципами своєрідну «кругову поруку». Проте для більших показників дієвості загально науковим принципам права слід тісно взаємодіяти із тематично пов'язаними з ними самими, принципами так би мовити нижчого розряду, обсягу й сфери поширення, де-факто вони є більш праксеологічними. Для більшої ілюстративності наведемо приклад із принципом невідворотності покарання. Законність, як принцип більш глобального ґатунку, разом із тим, є таким, що втрачає свій сенс без зазначеного в цьому абзаці принципу. Про яку законність насправді може йти мова, коли одна особа, скажімо завдяки соціальним зв'язкам, привілейованому матеріальному становищу тощо може уникнути покарання, або отримати кращі умови його відбування. Відтак законність є достатньо необхідна, але разом із тим і суттєво залежна.

Питання співвідношення контекстів таких понять як легальність та легітимність тісно корелює із проблематикою досліджуваних нами питань законності та правомірності. Очевидно, що цей взаємозв'язок недаремний, адже ми в такий спосіб можемо прослідкувати наскільки професійна поведінка осіб, що задіяні в системі органів публічного адміністрування відповідає вимогам та запитам суспільства, відображає їх точку зору з приводу того, що таке суспільна справедливість. Суспільству добре відомі непоодинокі випадки прийняття абсолютно несправедливих рішень та «диктаторських законів» (наприклад події Євромайдану) у межах чого ми мали можливість спостерігати прийняття рішень та нормативно-правових актів, які по факту носили анти суспільний характер та суперечили духу права, хоча з точки зору процедури їх прийняття все було зроблено в рамках закону.

Як відомо, термін законність якщо і не зароджується, то беззаперечно вкорінюється та зазнає стрімкого поширення й суспільної акцентуації в умовах розвиненого соціалізму. По великому рахунку в такий спосіб партійна система легалізувала власне функціонування, підводячи все до букви закону методами жорсткого формалізму та бюрократії. Прописавши та оформивши бажану ідею у букву закону, просувати її ставало куди легше. А от поставити питання

про її гуманність та раціональність, в межах соціалістичного блоку держав, було неможливо. Дух та цінності права – гуманізм, свобода, справедливість в межах радянського світу були, як відомо, абсолютно знівельовані. У функціонуванні державних органів повсякчас лунала теза про верховенство закону, а не верховенство права. Втім, право і закон, легітимність та легальність, законність та правомірність не покликані суперечити один одному, вони висвітлюють різні сторони одного і того ж поняття – панування права. І навіть попри діалектичну єдність правомірності та законності саме перша є більш об'ємним за обсяговим звучанням об'єктом, вона є первинним, адже, як усім відомо, писані закони не передували правовим цінностям та засадам, а скоріше, навпаки – право як цінність та ідея були первинними на ранніх етапах існування суспільства, виконуючи роль базового регулятора, якому для власного ефективності навіть не доводилось набувати того чи іншого фіксованого вигляду. Слід зазначити, що незважаючи на законодавче закріплення, станом на сьогодні, існують цілком самодостатні наукові доктрини, що обґрунтовують доцільність виведення терміну «законність» з наукового обігу як застарілого та недоречного. Наприклад Р. Мельник апелює до потреби введення в науковий обіг терміну правомірність, як такого, що спрямований на поведінку, яка максимально орієнтована на реалізацію прав та свобод громадян [4, с. 20]. Відтак вищою цінністю правомірності як такої є максимальне задоволення інтересів громадян, тоді як законність вже зі своєї назви націлена на максимальне дотримання приписів нормативно-правових актів, зокрема законів. То чи не поставатиме логічним в такому разі запитання про те, кому служать органи державної влади в цілому та органи публічного адміністрування зокрема: своїм громадянам чи приписам права. Повертаючись до позиції Р. Мельника, слід зазначити, що даний автор цілком обґрунтовано наполягає на формулювання правомірності як «обов'язку органів публічної влади виконувати вимоги усіх правових норм (а не лише норм закону як це випливає із семантичного о аналізу терміну «законність)», зокрема як формалізованих, так і неформалізованих, що спрямовані на регулювання їхньої діяльності, а також стверджує на необхідності формулювання оновленого принципу – принципу ієрархічної вищості закону та його подальшої інтеграції у правову систему держави поруч із пропозицію змін до Конституції, зокрема аналізованої нами на попередніх сторінках статті 19 вищого закону держави. Якщо говорити про неофіційний пласт вітчизняної системи права – правовий прецедент – то маємо можливість спостерігати появу щоразу більшої кількості вживання терміну правомірність у рішеннях судових інстанцій, коли мова йде про визнання поведінки конкретного суб'єкта, як такої, що суперечить, чи не суперечить суспільним та нормативно-правовим вимогам. Тобто де-факто є можливість спостерігати поступове витіснення поняття законності поняттям правомірності. Як видається, суспільство давно готове до даного процесу, ба більше, дуже часто особи, що безпосередньо не задіяні у державному управлінні та юриспруденції, а є пересічними громадяни, називають правомірність законністю, апріорі передбачаючи максимальне задоволення суспільних інтересів, відповідність вимогам моралі, схвалення панівною соціальною групою тощо.

Проте, станом на сьогодні ці бажані пропозиції щодо внесення змін у законодавство існують лише у вигляді правових доктрин, провідних концепцій наукових шкіл та термінології судових та інших правових прецедентів. В законодавстві – як вищому, так і галузевому, профільному, яке регулює безпосередньо системи органів державного управління та органів публічного адміністрування, досі присутній термін «законність». Такий стан речей змушує відійти від нашого деонтологічного декларативного міркування про те, яким мають бути ідеальні засади функціонування органів публічного адміністрування відштовхуючись від категорії «правомірність» та вдатися до реального онтологічного осмислення досі наявного у законодавстві терміну «законність».

Зрештою, сам термін «законність» не вийшов із вжитку, його збереження у нормативно-правовій базі є тому свідченням, проте тлумачення набуло дещо іншого звучання. Відтак ми можемо зробити висновок, що позитивістський підхід до права в межах правової системи України досі зберігається, проте відтінок дещо змістився в бік права природного. Суспільство більше не задовольняє формулювання про відповідність вимогам закону. Суспільство апелює до соціальної користі, необхідності, бажаності, розумності, доброчесності тощо. Відповідно до поглядів І. Котюка та О. Котюк існує концепція, що дозволяє визначити компоненти правомірності. Вона є своєрідною тріадою та складається із 1) узгодженості того чи іншого юридичного факту: дії, чи події з вимогами правових норм; 2) неприйнятності будь-яких законних протиставлень поняттю правомірності; 3) бажаним, дозволеним, рекомендованим, неухильним, обов'язковим в суспільстві є лише те, що зазначене у законодавстві [5, с. 132]. Опираючись на це твердження можемо дійти висновку про те, що професійна поведінка працівників органів системи публічного адміністрування повинна базуватися на конкретних критеріях, якщо ми ведемо мову про неї, як таку, що відповідає ви-

могам концепції правомірності, а не просто приписам закону. Почнімо із того, що професійна поведінка є поведінкою як перш за все діянням, а дія та бездіяльність, як відомо, вдало підлягає кваліфікації на предмет правомірності, чи неправомірності. Окрім того, правомірну поведінку як таку можна досліджувати в контексті її структури. Отже, вона володітиме такими характеристиками як об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона.

Внутрішній імператив службового обов'язку працівника органу, що належить до системи публічного адміністрування приблизно дорівнює умовному синтезу внутрішнього імперативу службового обов'язку державного службовця та внутрішнього імперативу службового обов'язку юриста. Це пов'язано із виконанням ним трьох базових функцій, що їх охоплює окреслений феномен. Адже, як відомо, публічне адміністрування розглядається у трьох аспектах: прийняття адміністративних рішень, надання адміністративних послуг та здійснення внутрішнього адміністрування суб'єкта державного адміністрування [6, с. 45]. По суті, систему органів публічного адміністрування складають місцеві органи державної влади, що становлять собою частку державної служби, в системі органів державного адміністрування, тоді як іншу частину, не завжди рівну, а залежно від особливостей механізму й апарату держави у конкретних обставинах можуть дещо видозмінюватись та певним чином варіювати. Проте залишається незмінним суть їхньої діяльності та її зміст. Можливо тому говорити про суть їх діяльності у контексті принципу законності доречно через призму методики. Якщо принципи вказують на спрямованість та ціннісний контекст, а функції виражають рольовий зміст діяльності, то власне методи є синтезом одного й іншого. Саме методи є водночас функціональною характеристикою, що проявляється крізь призму ціннісної оптики.

Якими є методи сучасної системи органів публічного адміністрування? Які цілі досягають та опираючись на які засади вони це роблять? Для прикладу, на думку О. Шатило методи публічного адміністрування можна охарактеризувати як такі що: моніторять та відображають публічний інтерес, втілюються у процесі публічного управління та адміністрування; їх суть полягає у цілеспрямованому, концентрованому впливі на поведінку членів суспільного життя органів державної влади та/чи місцевого самоврядування, що провадиться із конкретно визначеною метою; містять юридично владні приписи, автором яких є держава (саме тому, як ми зазначали вище і носить ознаки як державної служби так і юридичної практичної діяльності); межі й зміст методів окреслюється рамками компетенції конкретного названого органу; характеризуються конкретними правовими, а також певними не правовими органами (на нашу думку, їх доцільно було б іменувати як правозначущі та нейтральні праву, що останні з них є державно службовим, а не юридичним компонентом органів публічного адміністрування); варіюються не лише у зв'язку із правовим статусом та особливостями суб'єкта (як ми вже про них говорили з огляду на поділ на центральні та місцеві, з числа державної служби та юридичної практичної діяльності у сфері правозастосування), але й з урахуванням правових особливостей самого об'єкта впливу, ознак, виду, форми власності тощо [7, с. 10]. Проте не лише методи публічного адміністрування сформульовані якщо не на законодавчому, то на доктринальному рівнів. Свідченням тому є наявність авторського тлумачення поняття, що існували раніше та існують станом на сьогодні, а також і новітніх, перспективних, тенденційних принципів, що їх формулюють О. Карапетян та З. Гбур. До першої із перерахованої нами вище груп слід віднести: верховенство права, системність, демократичність, субсидіарність, справедливість та рівність, незаангажованість, співпраця та координація, результативність й проективність, а також наявність зворотного зв'язку [8, с. 77].

Тобто, серед доктринальних принципів публічного адміністрування, принцип законності не зазначений, проте, на нашу думку, тут йдеться про буквальне розуміння, яке не слід сприймати у вузькому контексті. Адже цілком логічно, що перший із зазначених у переліку принципів – принцип верховенства права (що на попередніх сторінках був іменований нами пануванням права) охоплює як досліджувану нами законність, так і дещо людиноцентричніше поняття з вектором руху від права позитивного у сторону права природного, тобто поняття правомірності. Відтак, на підставі дослідженого та описаного нами вище можемо дійти висновку, що поняття законності як принцип присутній у повсякчасній діяльності з приводу реалізації функцій публічного адміністрування у практичній сфері. Можемо стверджувати про його фіксацію у міжнародному (ратифікованому ВРУ) та вітчизняному законодавстві (як основному законі держави, так і в профільному, галузевому). В той самий час, доктринальні наукові віяння все більш вираженіше (особливо це проглядається у працях, що написані та запропоновані до ознайомлення після подій Революції Гідності), тяжіють до розуміння ціннісних основ публічного адміністрування саме у контексті природно-правового виміру: верховенства права, правомірності. На нашу ж думку, максимальною лінгвістичною доречністю тут володіє термін «панування». Такий стан речей має місце тому, що право не вивищується, не стоїть на вершині якоїсь суспільної піраміди як умовне акме, а пронизує правову систему навсібіч. В такий спосіб воно є найбільш дієвим регулятором суспільних відносин, що, в іде-

алі, не біжить за ними вслід, а діє синхронно, або ж випереджає. В такий спосіб право панує.

Детальніше аналізуючи законність саме в межах публічного адміністрування, не обійтися без аналізу цього принципу в межах спорідненого поняття публічного управління, що його правовий ракурс пропонує нам С.І. Калєніченко [9, с. 90]. Отож, закономірно, що даний принцип, як і зрештою будь-який інший не існує сам по собі, а має конкретне, методологічне підґрунтя. Адже для того, аби не існувати як теоретична догма, щось, що існує лише формально: в уяві, чи на папері, в будь-якому разі пов'язане із конкретним засобовим інструментарієм, що дозволяє принципу бути достатнім відповідно до суспільних вимог, ефективним соціальним регулятором. Отож, методологічним бекграунд випадку із принципом законності слід вважати її загально обов'язкових характер (легальність), схвалення останнього більшістю населення (так звана легітимність) тощо.

Окрім методології існують і конкретно визнані обставини, що опосередковують функціональність та дієвість принципу законності в діяльності органів публічного адміністрування. Серед них вважаємо за доцільне виокремити загальні та спеціальні. Загальні підстави є своєрідним фоном на тлі якого діє конкретний принцип і по суті стають передумовами до його впливу в заданому напрямку. Загальні умови визначає суспільство та держава. Скажімо, якщо ми говоримо про демократію як державний режим, панування права, невідворотність закону, то принцип законності в таких межах діятиме зовсім інакше, аніж його дія виявлятиметься в умовах тоталітарного державного режиму, не панування, а диктатури закону, не невідворотності покарання, а авторитаризму та законодавчого терору. Відтак ми маємо справу з одним і тим же принципом. Проте розглядаючи його через різну оптику, у світлі різних фонових детермінантів, отримуємо принципово інший, якщо не антагоністичний результат та практичну ілюстрацію результатів його дії. Закономірно, що все це приглядатиметься і в практичній діяльності органів публічного адміністрування. Попри те, впливає не лише держава. Впливає і безпосередньо соціум. Він впливає навіть двохвекторно, адже задає визначає державний лад та режим в межах якого бажає жити, тобто чинить вплив на державу, що згодом чинитиме вплив на формування законності. Це так званий непрямий спосіб дії. Тоді як прямий спосіб дії може виражатися у сукупності безпосередньо залежних від суспільства чинників, таких як ідеологічні обставини, що до них можна віднести економічні умови (неважко уявити, що в державі із високим рівнем життя, розуміння законності та дія її як принципу виявляється інакше, аніж у державі, більшість населення якої балансує на межі бідності). Не менш важливими є і опосередковано пов'язані із матеріальними психологічні умови, які репрезентовані соціально-правовим менталітетом, традиціями, звичаями тощо.

Проте вищеперераховані фактори – це лиш своєрідна «вершина айсберга», з числа обставин, що чинять конкретний вплив. Вони більш помітні оку пересічного громадянина, а чинять загально впливову дію, тоді як конкретно регулятивний характер діяльності припадає на зазначені нами вище спеціальні обставини законності. Вони зачіпають конкретну справу, дану досліджувану ситуацію. До їх числа, як числа самостійних факторів, можемо віднести загально правові, організаційні та процесуальні ознаки [10, с. 222]. Для прикладу, першою серед спеціальних обставин законності варто згадати загальноправовий компонент, який обумовлює та передбачає загальний стан підготовленості конкретної правової системи для того, аби вона була спроможна бути релевантною законності, як одному із базових принципів. Сюди належать юридична техніка та окремі юридичні процедури. До даної категорії обставин також можна віднести: стан дотримання вимог закону, високий рівень правосвідомості та правової культури, протидію правовому нігілізму. Цей зріз стосується пересічних громадян, так як і висока ефективність закону, економія останнього, зрозуміла та чітка процедура й юридична техніка, справедливий суд та мінімізація корупційних витрат громадян.

До другої, організаційно-правової групи обставин, варто віднести злагодженість дії механізму та апарату держави, точність усіх механізмів, їх кореляцію у вигляді субординації та координації. Важлива роль в даному аспекті відводиться безперебійному функціонуванню всіх гілок влади, наявності дієвого механізму противаг і стримувань. Своєчасна ратифікація необхідного міжнародного законодавства також складає важливу главу даного розділу питання. Не можна також залишати поза увагою виборчий процес. Останній, зрештою і зумовлює фактичну організацію державної влади, а значить і органів публічного адміністрування.

І врешті решт, обставини у зрізі процесуального аспекту, який визначає законність через чітке та справедливе судочинство, неможливість у законний спосіб ухилитися від призначеного покарання. Дана група обставин дозволяє виявити і суміжний до принципу законності – принци справедливості. Право на справедливий суд, можливість доступу до чесного правосуддя відіграють фонову позитивну роль як обставина законності та характеристика органів публічного адміністрування з однієї сторони, а також як додатковий позитивний стимулятор для населення позитивну роль з іншої. Дана формальна вимога також передбачає законність реалізації

права та неможливості втручання держави у приватне життя не інакше як за рішенням суду. Право особи за необхідністю звертатися у суд із позовом, чи із заявою у правоохоронні органи неодмінно має бути реалізовано.

Відтак методологічно основа законності – сам закон. Без нього не існуватиме даний принцип. Закон, як об'єкт матеріального світу, гарантує існування законності як феномену та процесу в межах суспільної життєдіяльності. Що ж стосується контролю, як органічної ознаки органів публічного адміністрування, то тут не буде зайвим згадати, що автор також зазначає, що контроль, як функція державних органів щодо забезпечення бажаної поведінки суб'єкта впливу, виявлення порушень закону та їх усунення. Існують, як відомо, різні види контролю. Він є найширшим з числа трьох перелічених понять. Зокрема, іноді поняття нагляду спрощуючи синонімізують із поняттям контролю, називаючи нагляд подекуди архаїчною та недоречною (на підставі коливань у законодавстві) формою контролю. Третя із форм – оскарження, звернення із заявами до відпорних органів державної влади та місцевого самоврядування, по суті є адміністративним способом захисту особою своїх законних прав та інтересів. Зазначену нами точку зору про дихотомію природи феномену звернення громадян розділяє А. Стародубцев [11, с. 77], слушно зазначаючи, що дане гарантоване ст. 40 Вищого закону держави та ЗУ «Про звернення громадян» з однієї сторони постає чи не основним способом контролю за діяльністю державного апарату, а заодно – засобом розбудови громадянського суспільства.

Висновки. Такий стан речей вкотре підтверджує тезу про те, що право однієї особи є обов'язком іншого. В нашому випадку право особи та захист своїх законних прав та інтересів є своєрідною гарантією забезпечення контролю за законністю в діяльності органів публічного адміністрування. Приведене в нашому дослідженні тлумачення кожного з трьох окремих компонентів не покликано поляризувати роль та значення одного, шляхом, або задля популяризації та вивищення іншого. Скоріше ця деталізація спрямована на створення, вивільнення та гарантування умов, за яким кожна фізична та юридична особа відчуватиме себе активним учасником правовідносин, усвідомлення потенціалу саме громадського контролю та належної якості зворотного зв'язку. Адже, на жаль, досі дуже часто громадяни почувають себе апріорно підконтрольними, тоді як істинним контролером в останній інстанції мало б поставати саме якраз громадянське суспільство в цілому та окремий громадянин держави зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
4. Мельник Р. Принцип законності та принцип правомірності: до питання про оновлення юридичних принципів діяльності органів публічної влади. *Право України*. 2018. № 11. С. 14–31. URL: http://doi.org/10.33498/louu-2018-11-014.
5. Котюк І., Котюк О. Теоретико-правові аспекти визначення процесуальних рішень та дій. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 1. С. 129–139.
6. Бінько І. Публічне управління та публічне адміністрування: співвідношення понять. *Вісник АСБВТ*. 2020. № 3/4. С. 41–47. С. 45. URL: http://doi.org/10.33287/11213.
7. Шатило О.А. Поняття та ознаки конституційного механізму державної влади. *Публічне право*. 2019. № 33. С. 9–17.
8. Карапетян О.А., Гбур З.В. Роль публічного адміністрування в формуванні демократичного суспільства держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 16. С. 77–85. URL: http://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.16.77.
9. Калєніченко С.І. Принцип законності в організації та діяльності національної поліції України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. 2019. С. 89–91.
10. Журавель М.В. Принцип законності в процесі розвитку державного управління в Україні; наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: збірн. наук. пр. Одеса: Юрид. л-ра, 2013. Т. 13. С. 220–227.
11. Стародубцев А.А. Звернення громадян як засіб забезпечення законності діяльності публічної адміністрації. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* 2017. Вип. 23. С. 76–78.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.73

ФУНКЦІЇ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ У РЕФОРМУВАННІ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ ТА УДОСКОНАЛЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Шопіна І. М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3334-7548

Шопіна І.М. Функції громадського контролю у реформуванні податкової системи та удосконаленні діяльності Державної податкової служби України.

Мета статті – визначити функції громадського контролю у реформуванні податкової системи та удосконаленні діяльності Державної податкової служби України.

У статті визначено, що в умовах правового режиму воєнного стану підвищується значущість громадського контролю як засобу збереження високих демократичних стандартів функціонування органів публічної влади, недопущення проникнення в українську правову реальність проявів тоталітаризму. Важливу роль у досягненні цієї мети відіграють функції громадського контролю, які слід розуміти як основні напрями його здійснення, за допомогою яких досягаються цілі та реалізуються завдання контрольної діяльності.

Аналіз сучасного стану розвитку громадського контролю у податковій сфері та його правового регулювання дозволив виокремити наступні функції означеного контролю. Інформаційна функція дозволяє громадянському суспільству, платникам податків, зацікавленим міжнародним суб'єктам оперативно отримувати інформацію про стан податкової системи, вироблені податковими органами перспективні напрями її реформування, існуючі у діяльності податкової служби проблеми. Консолідаційна функція громадського контролю обумовлює узгодження та гармонізацію інтересів держави і платників податків для спільного вирішення глобальної проблеми – ефективної відсічі державі-агресора. Превентивна функція громадського контролю включає зменшення рівня корупційних та інших ризиків, які супроводжують діяльність податкових служб в умовах недостатньої транспарентності їх діяльності. Функція удосконалення правового забезпечення засобами громадського контролю дозволяє своєчасно встановлювати колізії та суперечності діючих правових актів та розробляти пропозиції щодо внесення до них змін і доповнень. Функція підвищення правової культури учасників податкових правовідносин дозволяє використовувати співпрацю між податковою службою та громадянським суспільством для вироблення і закріплення стандартів доброчесності як податківців, так і платників податків. Функція врахування суспільних потреб при здійсненні громадського контролю слугує засобом збереження соціального призначення податкової системи, обумовлює її органічний зв'язок із забезпеченням реалізації прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб.

Ключові слова: громадський контроль, податкова система, податкові органи, Державна податкова служба України, оподаткування, податкові правовідносини, функції громадського контролю.

Shopina I.M. Functions of public control in reforming the tax system and improving the activities of the State Tax Service of Ukraine.

The purpose of the article is to define the functions of public control in reforming the tax system and improving the activities of the State Tax Service of Ukraine.

The article determines that under the legal regime of martial law, the importance of public control increases as a means of preserving high democratic standards of functioning of public authorities and preventing the penetration of totalitarianism into the Ukrainian legal reality. An important role in achieving this goal is played by the functions of public control, which should be understood as the main areas of its implementation, through which the goals and objectives of control activities are achieved.

An analysis of the current state of development of public control in the tax area and its legal regulation has allowed us to identify the following functions of this control. The informational

function allows civil society, taxpayers, and interested international entities to promptly receive information on the state of the tax system, promising areas of its reform, and problems existing in the activities of the tax service. The consolidation function of the public control ensures the coordination and harmonization of the interests of the state and taxpayers to jointly solve a global problem - an effective rebuff of the aggressor state. The preventive function of public control includes reducing the level of corruption and other risks that accompany the activities of tax services in the conditions of insufficient transparency of their activities. The function of improving legal support by means of public control allows timely identification of conflicts and contradictions of existing legal acts and development of proposals for amendments and additions to them. The function of raising the legal culture of participants in tax relations allows for the use of cooperation between the tax service and civil society to develop and consolidate standards of integrity for both tax officers and taxpayers. The function of taking into account social needs in the course of public control serves as a means of preserving the social purpose of the tax system and ensures its organic connection with ensuring the exercise of rights, freedoms and interests of individuals and legal entities.

Key words: public control, tax system, tax authorities, the State Tax Service of Ukraine, taxation, tax relations, functions of public control.

Постановка проблеми. Можливість України забезпечувати ефективну відсіч широкомасштабній російській збройній агресії потребує колосальних обсягів фінансування. Це потребує максимальної мобілізації ресурсів державного та місцевих бюджетів України і обумовлює актуальність проблеми удосконалення податкової системи України та діяльності Державної податкової адміністрації України. Однак, не зважаючи на важливість кардинального оновлення правовідносин у податковій сфері, багато з них залишаються недостатньо прозорими, а висока дискреційність повноважень посадових осіб вказаної Служби сприяє існуванню корупційних ризиків, особливо небезпечних в умовах правового режиму воєнного стану. Вказане викликає певне напруження у відносинах між податковою службою і платниками податків, які й так знаходяться у надзвичайно вразливому стані внаслідок тимчасової окупації частини українських земель, знищення та пошкодження виробничих потужностей у всіх регіонах України внаслідок обстрілів держави-агресора, нестачі робочої сили та інвестицій. Цивілізованим правовим засобом, який протягом десятиліть дозволяв уникати конфронтацій в податковій сфері або знаходити конструктивні рішення для розв'язання існуючих проблем, був громадський контроль за діяльністю податківців. Однак правовий режим воєнного стану обумовив згортання деяких форм активності громадянського суспільства, і нині спостерігаються тенденції зменшення контролю громадян в сфері публічно-правових відносин за участі держави. Вказане обумовлює актуальність цієї статті, присвяченої функціям громадського контролю у реформуванні податкової системи та удосконаленні діяльності Державної податкової служби України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з громадським контролем за діяльністю органів публічної влади розглядали у своїх роботах фахівці у галузі конституційного, адміністративного, фінансового та інших галузей права. А. Єфремов констатував, що реалізація державної податкової політики в Україні, будучи управлінським процесом, не може здійснюватись без об'єктивного контролю з боку уповноважених на це суб'єктів. У той же час значення контрольної діяльності в процесі реалізації державної політики, в тому числі в сфері оподаткування обумовлює необхідність детального дослідження юридичної природи вказаного виду діяльності, з урахуванням специфіки його втілення в окресленій сфері, без чого не можна говорити, а ні про сучасні контрольні процедури, а ні про підвищення їх ефективності [1, с. 240]. Т. Яцик дослідила громадський контроль за діяльністю податкових органів і зробила висновок, що він здійснюється у таких формах: контроль громадських об'єднань (організацій); контроль громадських правозахисних організацій; контроль засобів масової інформації; оскарження неправомірних дій працівників податкових органів [2, с. 74]. В. Крутов і В. Пилипчук, дослідивши систему безпеки підприємництва, дійшли висновку, що проблемні питання між підприємством і державою виникають у зв'язку із розвитком системи оподаткування: введенням чисельних і різноманітних методик встановлення ставок оподаткування і порядку розрахунків. Значна кількість підприємств залишається незадоволеною кількістю податків і порядком розрахунків, що не стимулює роботу та розвиток підприємств. Результати цього незадоволення відображає значна тінізація економіки [3, с. 15]. Однак проблеми функцій громадського контролю в аспекті функціонування податкової системи та Державної податкової служби України не можна вважати достатньо висвітленими в українській правовій науці.

Мета статті – визначити функції громадського контролю у реформуванні податкової системи та удосконаленні діяльності Державної податкової служби України.

Виклад основного матеріалу. Аналіз особливостей громадського контролю за діяльністю податкових органів та станом реформування податкової системи має базуватися на отриманні достовірних відомостей та даних. Дані соціологічних опитувань щодо діяльності Державної податкової служби України (далі – ДПС) та перспектив реформування податкової системи демонструють значні розбіжності. Так, за результатами незалежного оцінювання «Глобальне опитування – 2022», проведеного у межах проєкту міжнародної технічної допомоги «Шведсько-українське партнерство для сучасної та ефективної податкової служби – METS» дослідницькою компанією Info Sapiens з 23 вересня по 09 листопада 2022 року, на запитання: «Чи стикалися ви з корупцією в ДПС за останні 12 місяців?», відповідь «Ні, такого не було» дали 86,7% опитаного населення. Професіоналізму та якості роботи Служби довіряють 75% респондентів [4]. Інші результати продемонструвало опитування про довіру до цієї інституції в аспекті реалізації Національної стратегії доходів до 2030 року, яку підготувало Міністерство фінансів України. Вказаний документ пропонує надати можливості погашення (стягнення) податкового боргу за рішенням керівника податкового органу без рішення суду. За результатами опитування, яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Центру соціально-економічних досліджень CASE Україна з 5 лютого по 4 березня 2024 року, 75,3% українців не підтримують ідею Міністерства фінансів України надати право податковим органам стягувати податкові борги без рішення суду. Податковій системі українці довіряють менше ніж судовим органам: 48% українців надають перевагу судам у стягненні податкового боргу, у той час, як податковими органами довіряє лише 21,3% [5]. Додамо, що Національна стратегія доходів до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року № 1218-р, схвалювалася без громадського обговорення, що не дало можливості використати потенціал громадянського суспільства і досвідчених вчених у галузі податкового, адміністративного, адміністративного процесуального та інших галузей права для усунення закладених в ній потенційних соціальних конфліктів, а також логічних помилок. Ситуація збереження української державності потребує нині максимальної консолідації держави і суспільства, що особливо важливо за умов відтоку за кордон значної частини платників податків. Вказане обумовлює необхідність посилення громадського контролю у досліджуваній сфері.

Відповідно до пп. 6 п. 1 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» ДПС як розпорядник публічної інформації зобов'язана оприлюднювати інформацію про механізми чи процедури, за допомогою яких громадськість може представляти свої інтереси або в інший спосіб впливати на реалізацію повноважень розпорядника інформації [6]. Загальний підхід щодо взаємодії ДПС з інститутами громадянського суспільства та бізнес-асоціаціями визначено на її офіційному вебсайті, де, зокрема, вказано, що «для всебічного та об'єктивного висвітлення діяльності органів ДПС податкова служба здійснює взаємодію з Інститутами громадянського суспільства, бізнес-асоціаціями. Таким організаціям надається максимальне сприяння та підтримка в отриманні достовірної інформації через комунікаційну податкову платформу ДПС, зокрема, шляхом надання відповідей на порушені питання зі сфери адміністрування податків, проведення зустрічей з фахівцями ДПС». Для організації комунікації представникам інститутів громадянського суспільства та бізнес-асоціацій запропоновано всього три шляхи (письмові звернення із запитом про публічну інформацію, письмові звернення громадян та запити на отримання будь-якої інформації, що стосується діяльності ДПС або її територіальних органів) [7]. Такий підхід уявляється нам надзвичайно обмеженим і таким, що не відповідає реальності, адже із повідомлень засобів медіа відомо, що ДПС активно використовує як форми взаємодії з громадськістю, як консультації, «круглі столи», відкриті телефонні лінії та ін. Однак єдине повідомлення у цьому розділі офіційного вебсайту ДПС (датоване 23.04.2024 року) стосується участі Служби у реалізації Національної стратегії безбар'єрного простору, що, безумовно, надзвичайно важливо для забезпечення інклюзивності всіх сфер взаємодії між людиною та державою, однак не відображає всіх аспектів багатогранної діяльності ДПС, її відкритості для громадського контролю.

Заслуговує на схвальну оцінку побудова роботи ДПС із запитами на доступ до публічної інформації, звіти про яку регулярно оприлюднюються Службою. Так, за січень – березень 2024 року до Державної податкової служби України надійшло 734 запити на отримання публічної інформації, з них від юридичних осіб – 244 запити; від фізичних осіб – 441; від об'єднань громадян без статусу юридичної особи – 5; від представників засобів масової інформації – 44. Запитувачів цікавила податкова та правова інформація, інформація про фізичну особу та інші аспекти діяльності ДПС [8]. Слід також позитивно оцінити інформаційні довідки про результати проведених «трискладових тестів» по наборах даних (що особливо важливо в умовах правового режиму воєнного стану і використання противником джерел відкритої інформації для організації терористичних атак по об'єктах інфра-

структури), а також інші елементи наповнення сторінок офіційного вебсайту ДПС, присвячених доступу до публічної інформації.

Розділи офіційного вебсайту ДПС, присвячені громадській експертизі, містять постанову Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» у редакції 2015 року, без врахування того, що у 2019 та 2023 роках до документу було внесено низку важливих змін. Останній документ в архіві громадських консультацій було розміщено у 2018 році (це лист Державної фіскальної служби України від 5 січня 2018 року, адресований ГО «Українська демократія) [9].

Схожі тенденції простежуються і на офіційних вебсайтах регіональних підрозділів ДПС. Так, на офіційному вебсайті Головного управління ДПС у Київській області у рубриці «Вивчення громадської думки» оприлюднено два звіти – за 2012 та 2016 роки. Заслуговує на увагу, що, відповідно до результатів вивчення громадської думки 2016 року щодо «оцінки діяльності Центрів обслуговування платників, забезпечення ефективної організації роботи з надання адміністративних послуг та сервісів органами ДФС Київської області», було отримано 3375 позитивних оцінок роботи Центрів і не виявлено жодного недоліку [10]. Останній план проведення особистих зустрічей керівництва ГУ ДПС у Київській області з представниками бізнес-спільноти датований березнем 2020 року. Наукова об'єктивність потребує згадати обмеження публічних заходів під час пандемії коронавірусної хвороби COVID-19. Однак сучасна управлінська реальність включає різноманітні дистанційні способи проведення таких заходів, у тому числі комунікаційні податкові платформи, створення яких регламентовано наказом ДПС від 23 серпня 2023 року № 687.

Найбільш проблемним елементом громадського контролю за діяльністю ДПС, на нашу думку, уявляється діяльність громадських рад при самій Службі та її регіональних управліннях. У зв'язку із введенням правового режиму воєнного стану, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 р. № 909, формування нового складу громадських рад при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських, районних, районних у мм. Києві та Севастополі державних адміністраціях в період воєнного стану на території України та протягом шести місяців з дня його припинення чи скасування не проводиться. При цьому строк повноважень громадських рад при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських, районних, районних у мм. Києві та Севастополі державних адміністраціях продовжується на період воєнного стану на території України до затвердження органом виконавчої влади нового складу громадської ради [11]. Аналіз документів, пов'язаних із діяльністю громадської ради при ДПС, свідчить, що останні матеріали засідання було оприлюднено у грудні 2021 року (що відповідало трирічному терміну каденції Громадської ради при ДПС до внесення змін у законодавство). Останній протокол засідання Громадської ради при Головному управлінні ДПС у Київській області опубліковано 4 березня 2021 року [12]. Безумовно, правовий режим воєнного стану обумовлює необхідність підвищених вимог до безпеки суб'єктів громадського контролю. Разом з тим, нормотворець давно передбачив дистанційні форми виборів до громадських рад, які до того ж характеризуються більшою, на наш погляд, публічністю та демократичністю. Рейтингове електронне голосування, якому передує активне обговорення кандидатур членів рад в соціальних мережах та на інших цифрових платформах, засвідчило більшу транспарентність та ефективність при виборах Ради громадського контролю при НАБУ (2022 рік, у виборах взяли участь 13 664 осіб), Громадської ради при Національному агентстві з питань запобігання корупції (2020 рік, у виборах взяли участь 5790 осіб), Громадської антикорупційної ради при Міністерстві оборони України (2023 рік, участь у голосуванні взяли 41 684 осіб). Продумана система цифрової ідентифікації і значно вищий рівень представництва учасників голосування дозволяють вважати рейтингове електронне голосування більш ефективним інструментом громадського контролю, ніж установчі збори, в яких беруть участь кілька десятків осіб, які фактично голосують самі за себе.

Аналіз сучасного стану розвитку громадського контролю у податковій сфері та його правового регулювання дозволяє виокремити наступні функції означеного контролю.

По-перше, це інформаційна функція, яка дозволяє громадянському суспільству, платникам податків, зацікавленим міжнародним суб'єктам оперативно отримувати інформацію про стан податкової системи, вироблені податковими органами перспективні напрями її реформування, існуючі у діяльності податкової служби проблеми. Консолідаційна функція громадського контролю обумовлює узгодження та гармонізацію інтересів держави і платників податків для спільного вирішення глобальної проблеми – ефективної відсічі держави-агресора. Превентивна функція громадського контролю включає зменшення

рівня корупційних та інших ризиків, які супроводжують діяльність податкових служб в умовах недостатньої транспарентності їх діяльності. Функція удосконалення правового забезпечення засобами громадського контролю дозволяє своєчасно встановлювати колізії та суперечності діючих правових актів та розробляти пропозиції щодо внесення до них змін і доповнень. Функція підвищення правової культури учасників податкових правовідносин дозволяє використовувати співпрацю між податковою службою та громадянським суспільством для вироблення і закріплення стандартів доброчесності як податківців, так і платників податків. Функція врахування суспільних потреб при здійсненні громадського контролю слугує засобом збереження соціального призначення податкової системи, обумовлює її органічний зв'язок із забезпеченням реалізації прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб.

Висновки. В умовах правового режиму воєнного стану підвищується значущість громадського контролю як засобу збереження високих демократичних стандартів функціонування органів публічної влади, недопущення проникнення в українську правову реальність проявів тоталітаризму. Важливу роль у досягненні цієї мети відіграють функції громадського контролю, які слід розуміти як основні напрями його здійснення, за допомогою яких досягаються цілі та реалізуються завдання контрольної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єфремов А.О. Контроль і нагляд за реалізацією державної податкової політики. *Наукові записки. Серія: Право*. 2020. Спецвипуск. С. 239–245.
2. Яцик Т.П. ЗМІ як одна з форм контролю за правозастосовною діяльністю податкових органів. *Науковий вісник Національного університету ДПС України. Серія: економіка, право.* 2013. № 4(63). С. 73–77.
3. Крутов В.В., Пилипчук В.Г. Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва) : Наукова доповідь. Київ: НІСД, 2011. 85 с.
4. Публічний звіт ДПС за 2022 рік. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/657704.html.
5. Українці проти стягнення податкового боргу без рішення суду, – опитування CASE Україна. https://case-ukraine.com.ua/news/ukrayintsi-proty-styagnennya-podatkovogo-borgu-bez-rishennya-sudu-doslidzhennya-case-ukrayina/(дата звернення 30.04.2024).
6. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення 30.04.2024).
7. Інформація для Інститутів громадянського суспільства, бізнес-асоціацій. URL: https://tax.gov.ua/dlya-gromadskosti/informatsiya-dlya-institutiv-gromadyanskogo-suspilstva--biznes-asotsiatsiy/informatsiya-dlya-institutiv-gromadyanskogo-suspilstva--biznes-asotsiatsiy/ (дата звернення 30.04.2024).
8. Звіт про роботу із запитами на отримання публічної інформації, які надійшли до Державної податкової служби України станом на 01.04.2024. URL: https://tax.gov.ua/dlya-gromadskosti/dostup-do-publichnoi-inform/zviti/ 772058.html (дата звернення 30.04.2024).
9. Лист Державної фіскальної служби України від 5 січня 2018 року. URL:https://tax.gov.ua/data/normativ/000/002/72711/List_DFS_pro_rozglyad_ekspertnih_propozits_y.PDF (дата звернення 30.04.2024).
10. Вивчення громадської думки - одне із пріоритетних завдань органів державної фіскальної служби Київщини. URL: https://kyivobl.tax.gov.ua/dlya-gromadskosti/vzaem-z-gromadskist/vivchennya-gromadskoi-dumki/print-274785.html (дата звернення 30.04.2024).
11. Про внесення зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996: постанова Кабінету Міністрів України України від 16 серпня 2022 р. № 909. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2022-%D0%BF#Text (дата звернення 30.04.2024).
12. Протокол № 3 засідання Громадської ради при Головному управлінні ДПС у Київській області. URL: https://kyivobl.tax.gov.ua/dlya-gromadskosti/gromadska-rada/materiali-zasidan/materiali-zasidan-/75445.html (дата звернення 30.04.2024).

УДК 351.74 : 342.922
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.74

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Явтушенко Д.А.,
аспірант кафедри цивільного, трудового
та господарського права
Дніпровського національного університету
ім. Олеся Гончара

Явтушенко Д.А. Щодо визначення електронних послуг в сфері соціального захисту населення.

У статті розкривається сутність електронних послуг в сфері соціального захисту населення. Здійснено аналіз термінів соціальний захист, соціальне забезпечення, адміністративні послуги, публічні послуги, а також їх співвідношення. На основі виявлених основних ознак цих термінів автор робить спробу надати своє визначення електронні послуг в сфері соціального захисту населення. Особливостями надання електронних послуг в сфері соціального захисту населення є: уповноважені органи публічної адміністрації; специфічне коло споживачів послуг, що чітко визначено нормативними актами держави (бажано, на законодавчому рівні); виходячи з сутності поняття «соціальний захист», споживачами адміністративних послуг у цій сфері можуть бути тільки фізичні особи; особливий правовий статус таких осіб відповідно до Конституції України, де право на соціальний захист забезпечено лише громадянам, що на даний час звужує право на соціальний захист іноземців, осіб без громадянства, біженців, у тому числі шляхом отримання публічних послуг, підкреслюючи значимість для держави її громадян; особливістю надання публічних послуг у сфері соціального захисту є їх безоплатність для суб'єктів звернення.

Встановлено, що однією з особливостей електронних послугу сфері соціального захисту населення є специфічні умови, за яких в особи виникає право на отримання послуги в цій сфері. Електронні послуг у сфері соціального захисту населення надається за умови настання передбаченого законодавством випадку соціального ризику, наприклад, при досягненні певного віку непрацездатності або набуття статусу інваліда, тощо.

Доведено, що другою особливістю публічних послуг у сфері соціального захисту населення вважаємо їх профілактичну спрямованість, яка включає запобігання збоям в нормальному функціонуванні життя фізичних особам та порушенню її прав на випадок виникнення соціального ризику.

Ключові слова: електронні послуги, електронні послуги в сфері соціального захисту, соціальний захист, соціальне забезпечення, послуга.

Yavtushenko D.A. Regarding the definition of electronic services in the field of social protection of the population.

The article reveals the essence of electronic services in the field of social protection of the population. An analysis of the terms social protection, social security, administrative services, public services, as well as their correlation, was carried out. On the basis of the identified main features of these terms, the author makes an attempt to provide his definition of public services in the field of social protection of the population. Features of the provision of electronic services in the field of social protection of the population are: authorized bodies of public administration; a specific circle of service consumers, which is clearly defined by state regulations (preferably at the legislative level); based on the essence of the concept of «social protection», only natural persons can be consumers of administrative services in this area; the special legal status of such persons in accordance with the Constitution of Ukraine, where the right to social protection is provided only to citizens, which currently narrows the right to social protection of foreigners, stateless persons, refugees, including by receiving public services, emphasizing the importance for the state of its citizens ; a feature of the provision of public services in the field of social protection is that they are free of charge for the subjects of the application.

It has been established that one of the features of electronic services in the field of social protection of the population is the specific conditions under which a person has the right to receive services in this field. Public services in the field of social protection of the population are provided under the condition of the occurrence of a case of social risk provided for by the law, for example, upon reaching a certain age of incapacity for work or acquiring the status of a disabled person, etc.

It has been proven that the second feature of public services in the field of social protection of the population is their preventive orientation, which includes prevention of disruptions in the normal functioning of the life of individuals and violation of their rights in the event of a social risk.

Key words: electronic services, electronic services in the field of social protection, social protection, social security, service.

Постановка проблеми. Тривалий процес становлення української державності, реформування в соціальній та економічній системах, політичний популяризм та, зрештою, політичні кризи, призводили до неодноразових намагань здійснити докорінні зміни надання електронних послуг в сфері соціального захисту населення. Проте, в цілому, результати таких змін характеризувалися несистемністю, відсутністю єдиного підходу до визначення концепції реформи та, зокрема, мали наслідком відсутність адекватної адаптації в сучасне ринкове становище та незавершений характер. Однією з причин таких наслідків є відсутність законодавчого закріплення понятійного апарату основних категорій в цій сфері.

Метою цієї статті є аналіз сутності термінів «соціальний захист», «соціальне забезпечення», «адміністративні послуги» та визначення поняття, сутності та ознак терміну електронні послуг в сфері соціального захисту населення.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти проблеми дослідження понятійного апарату в сфері надання публічних послуг досліджували В. Авер'янов, К. Афанасьєв, Б. Борисов, І. Голосніченко, В. Долечек, В. Євдокименко, Р. Калюжний, С. Ківалов, В. Кудря, Т. Коломоєць, Є. Куріний, Р. Куйбіда, І. Лазарєв, Є. Легеза, О. Люхтергандт, Н. Нижник, О. Панкевич, О. Пастух, П. Рабінович, В. Тимощук, О. Харитонова, Б. Шльоер, та ін. Однак, враховуючи відсутність однозначного підходу до визначення поняття електронних послуг в сфері соціального захисту населення.

Виклад основного матеріалу. Проголосивши на конституційному рівні державу соціальною (стаття 1 Конституції України), законодавець закріпив соціальну орієнтованість політики держави, підкресливши значимість людини, а також її гідності та честі як найвищої соціальної цінності (стаття 3 Конституції України) [1].

З метою практичної реалізації конституційно закріплених положень державою передбачено соціально-орієнтовану політику в сфері соціального захисту та соціального забезпечення населення, головні аспекти якої відображено в Конституції України, Законах України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991, «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991, «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005, «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 та інших правових актах. При цьому в зазначених нормативно-правових актах відсутня однозначна визначеність застосування понятійного апарату соціального захисту та соціального забезпечення, внаслідок чого такі категорії тлумачаться здебільшого як синоніми, хоча й мають різну сутність та ознаки.

Науковці та дослідники, намагаючись дати визначення поняттю «соціальне забезпечення», визначили цей термін як:

– види і форми матеріального забезпечення (що надаються на передбачених законодавством чи договором умовах зі спеціально створених для цих потреб фондів особам, які не мають достатніх до існування засобів через життєві обставини, незалежні від їхньої волі [6, с. 25]);

– матеріальне забезпечення і обслуговування громадян (безоплатне, тобто безеквівалентне, або на пільгових умовах матеріальне забезпечення та обслуговування громадян, в яких виникла в цьому потреба, в передбачених законодавством випадках за рахунок соціального страхування, виплат із державного та місцевих бюджетів [9, с. 10]);

– організаційно-правову діяльність держави (щодо обслуговування, матеріального забезпечення та соціального утримання, а також надання медичної допомоги за рахунок спеціально створених джерел фінансування особам, які зазнали соціального ризику, внаслідок чого втратили здоров'я та/або засоби до існування та не можуть матеріально забезпечувати себе та своїх утриманців [8, с. 37–39]);

– правову форму матеріального забезпечення (у старості, у разі непрацездатності, настання інвалідності чи хвороби, у випадку втрати годувальника та за інших умов, встановлених законом [7, с. 14] тощо);

– сукупність заходів (сукупність соціально-економічних заходів, що скеровані на забезпечення матері та дитини, громадян похилого віку та у випадку непрацездатності, підкреслюючи медичне обслуговування та лікування як один з важливих засобів профілактики та відновлення працездатності [4, с. 30–34]);

– сукупність суспільних відносин (з одного боку, між громадянами, а з іншого, органами державної влади та місцевого самоврядування, а також організаціями щодо надання громадянам за рахунок спеціальних фондів чи бюджетних коштів пенсій, медичної допомоги, інших

видів забезпечення за умови настання таких життєвих обставин, що тягнуть за собою втрату чи зниження доходу, малозабезпеченість, бідність [5]);

– форма розподілу матеріальних благ (в обмін на витрачену працю, метою якої є задоволення життєво необхідних особистих фізичних, соціальних чи інтелектуальних потреб усіх членів суспільства з метою охорони здоров'я, а також нормального відтворення робочої сили за рахунок спеціально створюваних у суспільстві фондів, у випадках і на умовах, установлених у соціальних нормах, у тому числі правових [10]) тощо.

Окреслюючи права людини, в Конституції передбачено право громадян України саме на соціальний захист та роз'яснено, що таке право включає право на їх забезпечення у випадках, передбачених законом (стаття 46 Конституції України) [1].

На законодавчому рівні термін «соціальний захист» застосовується при визначенні конкретних випадків соціальних ризиків. Наприклад, у Законі України від 20.12.1991 «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначено поняття «соціального захисту військовослужбовців» як «діяльності (функції) держави, що спрямовується на встановлення системи соціальних і правових гарантій, які забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод військовослужбовців, а також задоволення їх матеріальних і духовних потреб з урахуванням їх статусу в суспільстві, особливого виду службової діяльності з метою підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі». Додатково закріплено, що це право на забезпечення військовослужбовців на випадок незалежної від них обставини повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, на випадок втрати годувальника, безробіття або в старості, а також в інших передбачених законом випадках (стаття 1) [11].

У Законі України від 20.12.1991 «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» соціальний захист інвалідів визначається «складовою діяльності держави в сфері забезпечення реалізації нарівні з іншими громадянами прав і можливостей інвалідів та полягає в матеріальному забезпеченні шляхом надання пенсії, державної допомоги, інших виплат, а також пільг, соціальних послуг, здійсненні реабілітаційних заходів, забезпеченні стороннього догляду або встановленні опіки (піклування)» (стаття 4) [12].

Таким чином, аналіз законодавства України свідчить, що здебільшого законодавець визначає термін «соціальний захист» як діяльність держави, одну з її функцій.

Правова доктрина має різноманітний підхід до теоретико-методологічного визначення поняття «соціальний захист». Зокрема, такий термін визначається як:

– діяльність держави (та органів місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств щодо створення сприятливих умов навколишнього середовища, здійснення допомоги сім'ї, охорони дитинства та материнства, здоров'я громадян, праці, а також забезпечення професійної підготовки громадян, зайнятості населення, регулювання доходів населення, забезпечення громадян житлом тощо. Тобто соціальний захист визначається практичною діяльністю держави щодо реалізації визначених нею основних напрямів соціальної політики [14]. Також як організаційно-правова діяльність держави, що спрямовується на матеріальне забезпечення громадян на випадок настання обумовлених законодавством соціальних ризиків [15, с. 93-94]);

– обов'язок суспільства (який реалізує держава, щодо утримання в особливих випадках конкретної категорії громадян особливими засобами за рахунок суспільства» [17, с. 81]);

– система законодавчих, економічних, соціальних та соціально-психологічних гарантій (що класифікуються за працездатністю та вразливістю категорій населення, що потребують захисту. Так, такі гарантії надають працездатним особам рівні умови для покращення свого добробуту, але за рахунок особистого трудового внеску, а непрацездатним і соціально незахищеним категоріям населення, наприклад, дітям, молоді, що навчається, інвалідам, – переваги в користуванні загальносуспільними споживчими фондами, у прямій матеріальній підтримці або шляхом зниження податків;

– функція держави (яка, в свою чергу, піклується про матеріальне забезпечення всіх непрацездатних громадян [13, с. 4]).

Для найбільш вдалого визначення терміну «соціального захисту» необхідно визначити сутність цього поняття та основні ознаки.

По-перше, правова реалізація соціального захисту відбувається через вчинення конкретної сукупності дій. Виходячи з тлумачення поняття «захист» в контексті розглядуваної категорії – це дія в значенні захистити, захищати [18, с. 379]. Таким чином, надаючи визначення терміну «соціальний захист» не доречно визначати його як систему гарантій [16], обов'язок суспільства [17, с. 81], систему принципів, методів, законодавчо встановлених державою економічних, соціальних і правових засобів, соціальних гарантій [19, с. 7, 12] тощо. Враховуючи зазначене, погоджуємось з законодавчим підходом методологічного визначення терміну «соціальний захист» як однієї зі складових діяльності держави.

По-друге, визначення суб'єкта реалізації соціального захисту населення. Вважаємо, що в

силу визначення держави соціальною, саме держава повинна здійснювати дії, зокрема, й щодо забезпечення соціального захисту її громадян та населення. Таку діяльність держава здійснює в передбачений законодавством спосіб шляхом наділення відповідними повноваженнями органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств тощо.

По-третє, характер дій, який полягає у реалізації сукупності взаємодіючих суспільно-державних заходів правового, фінансово-економічного, організаційного та іншого характеру, спрямованих на забезпечення ефективності діяльності суб'єктів публічної адміністрації у сфері соціального захисту населення.

По-четверте, метою реалізації соціального захисту населення вбачається забезпечення ефективного функціонування суспільства, запобігання збоїв, завад в соціальній сфері шляхом створення для працездатних громадян належних умов для забезпечення своїх духовних і соціально-економічних потреб; гарантованого забезпечення громадянам, які потребують соціальної допомоги, рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму тощо.

П'ятою ознакою, що характеризує сутність поняття «соціальний захист» є спеціальні умови та підстави його реалізації. Спеціальними умовами застосування норм соціального захисту населення є настання соціального ризику. Перелік випадків, настання яких зумовлює здійснення заходів соціального захисту, має бути нормативно чітко окреслений. Прикладами таких соціальних ризиків може бути втрата роботи, хвороба, старість, інвалідність, природні катаклізми, тощо. Підставами реалізації соціального захисту є власне волевиявлення суб'єкта, який його потребує. Право на соціальний захист не реалізується автоматично при настанні соціального ризику. Задля отримання соціального захисту особа має визначити чи бажає скористатись наданим правом та офіційно в установлений законодавством України спосіб повідомити державу в особі уповноважених на те органів про намір реалізувати своє право.

І, нарешті, останньою ознакою є чітко визначене коло осіб, які мають право на соціальний захист. До таких осіб законодавством України, зокрема, віднесено інвалідів, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, інших осіб. Натомість при визначенні терміну не можна встановлювати вичерпний перелік осіб, які мають право на соціальний захист, оскільки в умовах розвитку він має тенденцію до зміни, що постійно потребуватиме внесення змін, поправок чи доповнень в силу тих чи інших подій в суспільстві. До того ж вважаємо закріплення в статті 46 Конституції України надання права на соціальний захист лише громадянам України звужує права інших осіб, зокрема, біженців, осіб без громадянства, які також потребують соціального захисту. Поряд з цим, дана норма підкреслює, що правом на соціальний захист наділені лише фізичні особи.

Таким чином, враховуючи основні ознаки, пропонуємо визначити термін «соціальний захист» як діяльність держави в особі уповноважених органів зі здійснення системи заходів, спрямованих на реалізацію волевиявлення людини щодо належного їй права на створення оптимальних умов життя та забезпечення соціально-економічних та духовних потреб у випадку настання соціального ризику за умов, підстав та у спосіб, що визначені законодавством України.

В жодному разі не можна применшувати таких характеристик соціального захисту як коло суб'єктів, які мають право на соціальний захист, та коло суб'єктів, які законодавчо наділені кореспондуючим праву обов'язком надання такого захисту; форма такої діяльності (наприклад, у вигляді матеріальної допомоги, пільг, субсидій, проведення заходів з працевлаштування та матеріально-побутового обслуговування тощо); джерело фінансування та інші. Проте, такі характеристики потребують більш детального визначення на нормативному рівні, наприклад, у спеціальному Законі України «Про соціальний захист населення».

Конституційно закріпленому праву громадян на соціальний захист кореспондує обов'язок держави здійснювати заходи щодо забезпечення та належного дотримання такого захисту. Одним з інструментів реалізації такого обов'язку держави є надання електронних послугв сфері соціального захисту населення.

На жаль, чинними нормативно-правовими актами нашої держави, зокрема, законодавчими, не закріплено визначення терміну електронні послуг в сфері соціального захисту населення. При цьому в частині 2 статті 11 Закону України від 06.09.2012 «Про адміністративні послуги» закріплено принцип надання адміністративних послуг, як виду публічних послуг , у сфері соціального забезпечення громадян на безоплатній основі (стаття 11) [20]. Отже, ця норма є прикладом відсутності єдності вживання термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», а також прикладом синонімічного вживання термінів, відмінних за змістовим значенням, як обґрунтовано вище. А тому вважаємо за доцільне використання з урахуванням положень статті 46 Конституції України саме терміну «адміністративні послуги в сфері соціального захисту населення».

В частині 2 статті 11 Закону України від 06.09.2012 «Про адміністративні послуги» законодавець слушно обмежує реалізацію озна-

ки платності послугами, що надаються в сфері соціального захисту, підкреслюючи особливий статус осіб-споживачів послуги. Такий підхід повною мірою відповідає соціально-орієнтованій політиці держави Однак, в такому випадку знову постає важлива проблема, а саме: відсутність визначення електронних послуг в сфері соціального захисту населення, що є суттєвим недоліком у правовому полі на сьогодні.

Враховуючи суттєві ознаки категорій «соціальний захист» та «адміністративні послуги», можна окреслити особливості, що характеризують електронні послуг в сфері соціального захисту населення [21; с. 127].

Особливостями надання електронних послуг в сфері соціального захисту населення є: уповноважені органи публічної адміністрації; специфічне коло споживачів послуг, що чітко визначено нормативними актами держави (бажано, на законодавчому рівні); виходячи з сутності поняття «соціальний захист», споживачами адміністративних послуг у цій сфері можуть бути тільки фізичні особи; особливий правовий статус таких осіб відповідно до Конституції України, де право на соціальний захист забезпечено лише громадянам, що на даний час звужує право на соціальний захист іноземців, осіб без громадянства, біженців, у тому числі шляхом отримання публічних послуг , підкреслюючи значимість для держави її громадян; особливістю надання публічних послуг у сфері соціального захисту є їх безоплатність для суб'єктів звернення.

Також однією з особливостей електронних послугу сфері соціального захисту населення є *специфічні умови*, за яких в особи виникає право на отримання послуги в цій сфері. Електронні послуг у сфері соціального захисту населення надається за умови настання передбаченого законодавством випадку *соціального ризику,* наприклад, при досягненні певного віку непрацездатності або набуття статусу інваліда, тощо.

Другою особливістю публічних послуг у сфері соціального захисту населення вважаємо їх профілактичну спрямованість, яка включає запобігання збоям в нормальному функціонуванні життя фізичних особам та порушенню її прав на випадок виникнення соціального ризику.

Висновки. З урахуванням означених особливостей, пропонуємо визначити електронні послуги в сфері соціального захисту як результат діяльності органів публічної адміністрації, яка проявляється у здійсненні уповноваженим суб'єктом влади надання певних видів електронних послуг за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій у формі системи заходів, спрямованих на реалізацію волевиявлення особи щодо належного їй права на створення оптимальних умов життя та забезпечення соціально-економічних і духовних потреб, а також у випадку настання соціального ризику за умов, підстав та у спосіб, що визначені законодавством України.

Закріплення на конституційному рівні функції держави з соціального захисту її громадян є прогресивним кроком на шляху реалізації соціально-орієнтованої політики держави. Не менш важливим кроком з боку державної влади є прийняття Закону України «Про електронні послуги», оскільки законодавчо закріплено реалізацію однієї з функцій держави – сервісного обслуговування її громадян.

Однак, до питання теоретико-практичних умов реалізації цих функцій слід підходити комплексно, зокрема, через визначення особливостей надання електронних послуг в сфері соціального захисту населенню та механізм надання електронних послуг в зазначеній сфері. Для запровадження в діяльності держави реально функціонуючого механізму надання електронних послуг в сфері соціального захисту населенню, необхідно керуватись єдиними теоретичними засадами, в тому числі щодо розуміння понять та ознак таких послуг у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Легеза Є.О. Теорія електронних послуг: адміністративно-правова складова. Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.
3. Leheza Ye., Filipenko T., Sokolenko O., Darahan V., Kucherenko O. (2020). Ensuring Human Rights in Ukraine: Problematic Issues and Ways of their Solution in the Social and Legal Sphere. Cuestiones Políticas. Vol. 37 №º64 (enero-junio 2020). P. 123–136. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3764.10.
4. Leheza, Y., Dorokhina, Y., Shamara, O., Miroshnychenko, S., & Moroz, V. (2021). Citizens 'participation in the fight against criminal offences: political and legal aspects. Cuestiones Políticas, 39(69), 212–224. https://doi.org/10.46398/cuestpol.3969.12.
5. Zhukova, Yevheniia. Bryl, Kostyantyn. Svystun, Larysa. Kobrusieva, Yevheniia. Leheza, Yevhen. 2023. Legal regulation of public administration of education and science: Regulación legal de la administración pública de educación y ciencia. *Cuestiones Políticas*, *41*(76), 336–346. https://doi.org/10.46398/cuestpol.4176.18.

6. Сташків Б. Поняття права соціального забезпечення. *Право України* 2000. № 5. С. 24–26.
7. Zadyraka, Nataliia. Leheza, Yevhen. Bykovskyi, Mykola. Zheliezniak, Yevhenii. Leheza, Yulia. 2023. Correlation of Legal Concepts of Administrative Procedure and Administrative Liability in the Sphere of Urban Planning. *Jurnal cita hukum indonesian law journal.* Vol. 11 No. 1, pp. 33–44, DOI: https://doi.org/10.15408/jch.v11i1.31784.
8. Болотіна Н.Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України*. 2000. № 4. С. 37–39.
9. Бойко М.Д. Право соціального забезпечення України : Посіб. К. «Олан». 2004. 312 с.
10. Sinkevych, O., Yurovska V., Komissarova, N., Tkachenko, O., & Leheza, Y. (2024). Subjects of public authority in matters of combating terrorism: legal regulation, administrative and criminal aspect. *Ius Humani. Law Journal*, *13*(1), 1–14. https://doi.org/ https://doi.org/ 10.31207/ih.v13i1.332.
11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991. *Відомості Верховної Ради України*. № 15. Ст. 190.
12. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21.03.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 21. Ст. 252.
13. Сирота І.М. Право пенсійного забезпечення в Україні. Курс лекцій. К. Юринком Інтер. 1998. 288 с.
14. Matviichuk, Anatolii. Shcherbak, Viktor. Sirko, Viktoria. Malieieva, Hanna. Leheza, Yevhen.. 2022. Human principles of law as a universal normative framework: Principios humanos del derecho como marco normativo universal. *Cuestiones Políticas*, *40*(75), 221–231. https://doi.org/10.46398/cuestpol.4075.14**.**
15. Устинов С.О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 90–95.
16. Leheza, Yevhen.Yerko, Iryna. Kolomiichuk, Viacheslav. Lisniak, Mariia. 2022. International Legal And Administrative-Criminal Regulation Of Service Relations. *Jurnal cita hukum indonesian law journal*. Vol. 10 No. 1, pp. 49–60, DOI: 10.15408/jch.v10i1.25808 https://journal.uinjkt.ac.id/index.php/citahukum/article/view/25808.
17. Мельник К.Ю. Соціально-правовий захист працівників органів внутрішніх справ (проблеми теорії та практики). Дис. ... канд. юрид. наук. Х. 2003. 202 с.
18. Білодіда І.К. Словник української мови: в 11 т. Інститут мовознавства. К. Наукова думка. 1970–1980.
19. Князька Л.А. Адміністративно-правове регулювання в галузі соціального захисту населення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. К. 2010. 17 с.
20. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 32. Ст. 409.
21. Тимощук В.П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги Зарубіжний досвід і пропозиції для України. К. Факт. 2003. 496 с.

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.97:343.37:368
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.75

ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ

Василевич В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
учений секретар Вченої ради
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9351-4219

Левченко Ю.О.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1124-9517

Василевич В.В., Левченко Ю.О. Запобігання кримінальним правопорушенням у сфері страхування.

На підставі аналізу наукових джерел та правозастосовної практики у статті досліджується діяльність правоохоронних та інших державних органів й правових інституцій щодо мінімізації кримінальних правопорушень у сфері страхування, яка спрямована на своєчасне виявлення, усунення або нейтралізацію загроз і небезпек на ринку страхування, відвернення шкідливих наслідків, а також притягнення винних до відповідальності та забезпечення механізму відшкодування шкоди завданої кримінальними правопорушеннями, що здійснюється за допомогою кримінологічних засобів.

Наголошується на тому, що кримінальні правопорушення у сфері страхування мають підвищену суспільну небезпеку, оскільки ускладнюють або блокують виконання основних завдань, пов'язаних із формуванням за рахунок грошових внесків цільового страхового фонду, призначеного для відшкодування можливого збитку, вирівнювання втрат у зв'язку з наслідками страхових випадків. Окрім цього, криміналізація цього ринку перешкоджає виконанню страхуванням таких важливих функцій, як підвищення стабільності діяльності суб'єктів господарювання, обмеження економічних ризиків, стимулювання підприємницької ініціативи.

Констатується, що запобігання кримінальним правопорушенням у цій сфері, має бути комплексним безперервним процесом, що враховує зміни, які відбуваються у сучасному суспільстві та, які впливають на ринку надання послуг. Звертається увага на те, що сама система суб'єктів забезпечення безпеки на ринку страхування включає в себе широке коло суб'єктів як державної, так і недержавної належності, які так чи інакше беруть участь у відповідному процесі. Однак їх діяльність повинна відповідати єдиній, цілеспрямованій державній політиці, і потребує координації у боротьбі зі злочинністю, яка на сьогодні вимагає вдосконалення, оскільки, не в повній мірі відповідає вимогам часу та викликам у безпековому секторі.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, страхування, кримінологічна характеристика, заходи запобігання, детермінанти, органи дізнання, суб'єкти запобігання, економічні ризики, працівники правоохоронних органів, дізнавач, розслідування кримінальних проступків, досудове розслідування, орган дізнання, суб'єкт запобіжної діяльності

Vasylevich V.V., Levchenko Yu.O. Prevention of criminal offenses in the field of insurance.

Based on the analysis of scientific sources and law enforcement practice, the article examines the activities of law enforcement and other state bodies and legal institutions to minimize criminal offenses in the field of insurance, which is aimed at timely detection, elimination or neutralization of threats and dangers in the insurance market, averting harmful consequences, as well as bringing the culprits to justice and providing a mechanism for compensation for damage caused by criminal

offenses, which is carried out with the help of criminological means.

It is emphasized that criminal offenses in the field of insurance have an increased public danger, as they complicate or block the performance of the main tasks related to the formation, at the expense of monetary contributions, of a target insurance fund intended for the compensation of a possible loss, the equalization of losses in connection with the consequences insurance cases. In addition, the criminalization of this market prevents insurance from performing such important functions as increasing the stability of business entities, limiting economic risks, and stimulating entrepreneurial initiative.

It is noted that the prevention of criminal offenses in this area should be a complex continuous process that takes into account the changes that occur in modern society and that affect the market of service provision. Attention is drawn to the fact that the very system of entities providing security in the insurance market includes a wide range of entities of both state and non-state ownership, which in one way or another participate in the relevant process. However, their activities must correspond to a single, purposeful state policy, and require coordination in the fight against crime, which currently requires improvement, as it does not fully meet the requirements of the times and challenges in the security sector.

Key words: criminal offenses, insurance, criminological characteristics, measures of prevention, determinants, bodies of inquiry, subjects of prevention, economic risks, employees of law enforcement agencies, investigator, investigation of criminal misdemeanors, pre-trial investigation, body of inquiry, subject of preventive activity.

Постановка проблеми. Одним із завдань в нашій державі є проведення правової реформи та впровадження комплексу системних перетворень щодо формування внутрішніх передумов адаптації до ринкової економіки, серед яких провідне місце займає наближення вітчизняної сфери страхування до міжнародних стандартів та засад загальноприйнятих для країн-членів ЄС, адже страхування, як засіб убезпечення від ризиків є невід'ємним елементом системи безпеки будь-якої країни. Крім цього, необхідність вдосконалення правового регулювання у сфері страхування загалом та кримінологічного захисту страховиків і страхувальників зокрема, зумовлена тим, що останнім часом в Україні намітилася тенденція інтенсивного розвитку страхування та нагальною необхідністю впровадження демократичних засад формування громадянського суспільства. Відповідні обставини доводять, що вже на часі переосмислення підходів до основних заходів запобігання кримінальним правопорушенням в означуваній сфері.

Аналіз останніх публікацій. Кримінологічну проблему щодо розробки заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері страхування неодноразово намагались вирішити в юридичній літературі, зокрема означене питання розкривалось у різні часи в працях: Д.П. Біленчука, В.Г. Баранова, О.А. Бурбело, О.М. Джужи, О.М. Деркача, О.О. Дудорова, К.С. Денисенка, О.Й. Жабинця, А.О. Пінаєва, О.М. Лешкевича, Р.А. Скрипника, Р.І. Тринька, В.М. Никифорака, Л.В. Нечипорука, М.Ю. Яковчука та інших.

У результаті проведених наукових пошуків, у кримінологічній доктрині сформовано низку теоретико-праксеологічних положень щодо забезпечення безпеки на ринку страхування та створено методологічне підґрунтя для подальшого пізнання порушеної проблематики. Водночас дослідження згаданих цих та інших вчених обмежувались попередніми періодами розвитку законодавства та правозастосовної практики. До того ж у переважній більшості з них, не було враховано проблеми здійснення запобігання кримінальним правопорушенням на ринку страхування, що виникли в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 69 Закону України «Про страхування» страхування – правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб (страховий захист) при страхуванні ризиків, пов'язаних з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі, у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування, за рахунок коштів фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових премій (платежів, внесків), доходів від розміщення коштів таких фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством [8].

З метою наукового дослідження, практичного застосування в умовах глобалізації економіки важливим є створення певної класифікації страхового ринку. Вона може бути здійснена за різними ознаками, в залежності від цілі дослідження чи спостереження, вивчення умов функціонування, напрямків розвитку, потреби аналізу з метою виявлення певних тенденцій тощо. Так, сучасний страховий ринок за територіальною ознакою поділяється на: місцевий (регіональний); національний (внутрішній); світовий (зовнішній). Залежно від місця споживання страхових послуг деякі вчені та практики виділяють страхові ринки: внутрішній, зовнішній, міжнародний. Крім того, страховий ринок можна поділити з галузями страхування: особисте

страхування; майнове страхування; страхування відповідальності тощо. В свою чергу кожний з цих ринків можна поділити на окремі сегменти у відповідності до підгалузей (підвидів) страхування, в залежності від форми здійснення страхової послуги, об'єкту страхування, роду небезпек. Наприклад, страхування державного майна, колективного майна, приватного майна тощо. А також страхування будівель, споруд, засобів транспорту врожаю тощо. Або страхування від нещасних випадків, страхування дітей, страхування додаткової пенсії, змішане страхування життя, страхування до повноліття тощо [1, с. 150].

За типом державного регулювання страхові ринки поділяються на: авторитарний (жорсткий) тип (коли кожний конкретний вид страхування проходить процедуру ліцензування і повинен відповідати певній системі вимог щодо правил страхування, фінансово-господарській діяльності страхової компанії; конкуренція між страховиками чітко регламентується). Ліберальний (м'який) тип передбачає, що операції по страхуванню хоча й підлягають ліцензуванню, проте нагляд за діяльністю страхових компаній відносно слабкий. Змішаний тип використовує в певній мірі два зазначених підходи виважена система регламентації діяльності страхових компаній поєднується з досить гнучкими підходами, які дають можливість забезпечити достатній рівень конкуренції [3, с. 136; 6, с. 238-239].

Ринок страхування в умовах воєнного стану продовжує працювати. Більшість страховиків організували свою роботу, здійснивши евакуацію співробітників у безпечніші регіони, забезпечивши віддалену роботу персоналу, збереження технічних засобів та баз даних. Про що також свідчать результати опитування страховиків, проведеного Національним банком України у березні 2022 року. Водночас страхові компанії зіткнулися з серйозними викликами. Відповідно до наданих страховиками відповідей 42% страховиків мають проблеми з повним та своєчасним поданням звітності; 25 страховиків, на які припадає 10,5% страхового ринку, зазначають про суттєві проблеми з виконанням нормативів. При цьому, із них сім найбільших за обсягами діяльності (8,9% ринку) мали проблеми з дотриманням нормативів і до війни [9].

Окрім цього, неабияку послаблюючу роль здійснює та впливає в цілому на функціонування сфери страхування фактор криміналізації. Як зазначає Н.І. Машина, криміналізація сфери страхування є значною суспільною небезпекою, оскільки утрудняє або блокує виконання його основних завдань, пов'язаних з формуванням страхових фондів, підвищенням економічної стабільності, обмеженням економічних ризиків, стимулюванням підприємницької ініціативи, збільшенням кредитоспроможності [7, с. 129].

Слід відмітити, що в теорії кримінального права та кримінології існує чимало визначень відповідного поняття. Наприклад, на думку Д.О. Балабанова, криміналізація – процес виявлення суспільно-небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості й доцільності кримінально-правової протидії їм і фіксації їх у законі як злочинних і кримінально караних [2, с. 20].

У свою чергу, В.К. Грищук, зазначає що криміналізація – це стадія, етап, метод реалізації соціально зумовленої кримінальної політики держави, складний, науково обґрунтований процес оцінки суспільно значимих діянь як корисних для суспільства або суспільно-небезпечних, який завершується прийняттям законодавцем норм кримінального закону, що забороняють під загрозою кримінального покарання або заохочують чи дозволяють конкретні типи таких діянь. На нашу думку, слід погодитись із автором, який зазначає, що генезис норм кримінального закону зумовлюється, зокрема, розвитком суспільних відносин [4, с. 44-45].

Нині, українське законодавство надає страховим компаніям право оцінки страхового ризику, проведення (як самостійно, так і у взаємодії з органами виконавчої влади) перевірок дотримання правил договорів страхування та встановлення об'єктивності обставин страхових випадків. Однак наявна практика ведення страхових справ у компаніях показує, що для виявлення та документального підтвердження протиправних дій потрібне здійснення повноцінних процесуальних заходів. Розслідування страхових кримінальних правопорушень представляє велику складність навіть для слідчо-оперативних працівників, вимагає серйозної професійної кваліфікації та методичної підготовки.

Варто додати, що найпоширеніші схеми злочинної поведінки, що реалізуються у сфері страхування пов'язані із страхуванням відповідальності власників автотранспорту, з інсценуванням або фальсифікацією дорожньо-транспортних пригод, угонів. Крім цього, значна кількість кримінальних правопорушень здійснюються у сфері особистого страхування: в страхуванні виїжджаючих за рубіж шляхом фальсифікації медичних рахунків і завищення цін на медичні послуги; в медичному страхуванні шляхом інсценування нещасних випадків і травм; в накопичувальному страхуванні тощо.

Якщо раніше, на початковому етапі розвитку страхування, кримінальні правопорушення вчинялися лише окремими громадянами, то тепер це цілі організовані групи, досвідчені і добре підготовлені. У цьому контексті не можна не погодитися із науковою позицією І.В. Іщук, яка зазначає, що структура кримінальних правопо-

рушень на ринку страхування визначається широким колом кримінально караних діянь, які посягають на різні об'єкти кримінально-правової охорони. Поряд із кримінальними правопорушеннями у сфері господарської діяльності (ухилення від оподаткування тощо) особливе місце в цій системі посідають різні види розкрадань, передусім шахрайство з боку професійних учасників страхового ринку (страховиків) та страхувальників [5].

Слід констатувати, що найбільш розповсюдженим діянням у сфері страхування є шахрайство у сфері страхування. Існують різні підходи до визначення такого явища, як шахрайство у сфері страхування, що може вчинятися всіма суб'єктами страхових відносин, серед яких необхідно виділити: страховиків; страхувальників; страхових агентів; страхових брокерів.

Серед найбільш популярних мотивів здійснення такого шахрайства найчастіше зустрічаються наступні:

– бажання скористатися випадком для здобуття максимуму компенсації, або повернути гроші, витрачені на страхові внески;

– користь, коли здобуття відшкодування є єдиним джерелом заробітку;

– можливість не здійснювати страхових виплат і перекласти відповідальність на страхувальника;

– повне або часткове привласнення страхових внесків страхувальників з метою додаткової наживи (з боку працівників страхових компаній).

Звернемо увагу на те, що у випадках організованого шахрайства страхова компанія може розоритися за кілька місяців. Шахрайство може бути вчинене різними способами, але найбільше страждають страховики, коли воно здійснюється власними службовцями або за їх сприяння. Наприклад, у компанію приходить недобросовісний працівник і вступає у змову з фахівцем із виплат та страховим агентом. Виникає замкнутий ланцюжок, який планомірно викачує гроші із страховика. Саме випадки змови між співробітниками страхової компанії і шахраями є основною небезпекою для страховиків. Вони відкривають перед шахраями масу можливостей: завищення оцінки збитку, укладення договорів заднім числом, необґрунтовані виплати.

Таким чином, особливості страхового шахрайства, порівняно з шахрайством в інших сферах фінансових відносин, полягають у наступному: об'єктом страхового шахрайства є кошти страхового фонду, що перебуває у віданні страховика; страхове шахрайство пов'язане з використанням специфіки страхового бізнесу (злочинець діє в межах правового поля, регламентованого нормами цивільного й господарського законодавства); винний у страховому шахрайстві порушує відносини щодо захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб при настанні певних подій (страхових випадків), які штучно створює (інсценує, провокує) чи незаконно використовує; як правило, страхове шахрайство включає низку інших (підпорядкованих) кримінальних правопорушень.

В Україні, у страховій практиці вже прийнята система певних ознак (індикаторів), які вказують на можливе шахрайство. Скажімо, на етапі реалізації договору зі страхування автотранспортного засобу (до настання страхового випадку) такими ознаками вважаються наступні: незадовго до настання страхового випадку мало місце «дострахування» (або суттєва зміна умов страхування) автомобіля; страхувальник має серйозні матеріальні ускладнення; автомобіль застрахований від аналогічних ризиків у декількох компаніях; виявлено факт документальної фальсифікації окремих обставин договору страхування та (або) страхового випадку або факт підроблення документів; об'єкт страхування вважається таким, що був раніше викрадений; очевидний факт майбутніх конфіскації, вилучення чи інших форм відчуження об'єкта страхування у власника; об'єкта страхування насправді не було або він був в іншому місці. Після настання страхової події: страхова подія відбулась раніше ніж укладено договір страхування; страхова подія сталася в перший чи останній місяць терміну дії договору страхування (сталася в день закінчення договору страхування або день сплати останнього страхового внеску); страхова подія сталася не в той час, про який повідомив заявник; несвоєчасне звернення до органів поліції та страхової компанії із заявою про незаконне заволодіння (зазвичай, в останній день, відведений в договорі страхування для повідомлення про страховий випадок); місце незаконного заволодіння автомобілем розташовано неподалеку розважальних закладів або це сталося в нічний час під час свят (може свідчити про приховування ДТП); об'єкт страхування перебував у знайомих (родичів) страхувальника; незаконне заволодіння автомобілем сталося в районі, у якому працюють знайомі заявника; немотивована зміна безпосередньо перед страховим випадком місця зберігання автомобіля; відсутність у потерпілого всіх або окремих комплектів ключів від автомобіля або гаража; об'єкт страхування зазнав значних змін щодо погіршення його стану (унаслідок ДТП, підпалу, розукомплектування); технічна документація на автомобіль змінена або має неточності, зокрема відсутній талон про проходження технічного огляду; одночасне подання страхувальником претензій декільком страховим компаніям тощо.

Натомість, основними елементами системи колективної безпеки страховиків в міжнародній

практиці є: об'єднання зусиль всіх страхових компаній у боротьбі з шахрайством; захист корпоративних капіталів; пошук додаткових коштів для створення коаліції по боротьбі з шахрайством на страховому ринку і центрального банку даних; створення ефекту «вагона» (всі слідують виробленим і прийнятим нормам поведінки). Так, для боротьби з шахрайством в області страхування страхові компанії створюють агентства, широку мережу інформаторів і детективів, тісно співпрацюють з поліцією. Зокрема: на всіх автомобілях встановлюється протиугінний пристрій, з яким автомобіль важче викрасти. Якщо стався псевдо угон, то довести страхувальнику, що дійсно був угон, стає складно; налагоджено співпрацю з органами дорожньої поліції, прикордонними та митними службами; всі страхові компанії мають у своєму розпорядженні банками даних по шахраям (злочинцям); між страховими компаніями відбувається постійний обмін досвідом роботи по боротьбі з шахрайством; механізм отримання страхового відшкодування побудований так, що страхувальник отримує фактичне відшкодування, а не винагороду за збиток, щоб у самого страхувальника не було інтересу в інсценуванні страхового випадку або вчиненні інших зловживань; оприлюднюються факти шахрайства і організовується засудження їх громадськістю**.**

Висновки. Встановлено проблеми, що стримують розвиток страхового ринку в Україні: відсутність цілеспрямованої державної політики у сфері страхування; недосконаліть законодавства, що регламентує страхову галузь; недовіра громадян до діяльності страхових компаній; недосконала структура капіталу страхових організацій тощо.

Констатовано, що важливим фактором проведення інтеграції України до ЄС є виконання загальнодержавної програми адаптації законодавства до європейських стандартів спрямованих на запобігання та протидію кримінальним правопорушенням, а також створення ефективного механізму їх реалізації. За своїми інституційними і функціональними характеристиками вітчизняний ринок страхування не відповідає завданням розвитку економіки і тенденціям світових страхових ринків, що зумовлює його істотне гальмування у глобальному процесі формування світової фінансової системи й створює підґрунтя для вчинення різного роду кримінальних правопорушень, зокрема, представниками страховика; страхувальниками, вигодонабувачами, застрахованими особами; страховими посередниками (страховими агентами і брокерами), а саме: при укладанні договору страхування; у період його дії; на етапі укладання договору страхування після настання «страхового» випадку тощо. Однак, в цілому, так делікти варто класифікувати залежно від форми страхування; об'єкту страхування; суб'єктів, на користь яких вчинено суспільно-небезпечне діяння; суб'єктів, на чиї права спрямовано злочинне посягання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Базилевич В.Д. Страхова справа. 4-те вид., перероб. і допов. К.: Знання, 2005. 351 с.
2. Балабанова Д.О. Теорія криміналізації: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2007. 20 с.
3. Білик І. Особливості структури та інфраструктури страхових ринків України та Польщі. *Світ фінансів*. 2008. № 1. С. 168–176.
4. Грищук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. для студентів юрид. фак.. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 568 с.
5. Іщук І.В. Початковий етап розслідування шахрайств у сфері страхування автотранспортних засобів: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2010. 246 с.
6. Кузьменко Д.В. Інституційна структура страхового ринку. С. 238–240. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/32616749.pdf.
7. Машина Н.І. Міжнародне страхування. Навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 504 с.
8. Про страхування: Закон України від 18 лист. 2021 р. № 1909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20/print.
9. Що відбувається зі сферою страхування під час війни? URL: https://news.dtkt.ua/finance/bank-system/75808-shho-vidbuvajetsia-zi-sferoiu-straxuvannia-pid-cas-viini.

УДК 343.97:343.6:343.91:351.741-051
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.76

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ

Василевич В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
учений секретар Вченої ради
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9351-4219

Левченко Ю.О.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1124-9517

Василевич В.В., Левченко Ю.О. Концептуальні засади запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням у правоохоронній сфері.

Вказується, проблема насильства є найбільш гострою у сучасному українському суспільстві. Насильницькі кримінальні правопорушення являє собою не тільки сукупність насильницьких злочинів, а й становить загрозу і національній безпеці держави, і конституційним правам громадян, які все більше побоюються за своє життя та здоров'я. Конституцією України проголошено право кожного громадянина на життя, охорону здоров'я, гідність особи, свободу та особисту недоторканність, а також недоторканність приватного життя (статті 3, 27, 29 Конституції).

У статті розглядається проблема насильства, вчиненого працівниками правоохоронних органів, яка ставить під загрозу довіру громадян до правоохоронних структур та порушує основні права людини. Зокрема, розглядаються причини насильства серед правоохоронців та пропонуються стратегії запобігання цим злочинам. Стаття аналізує законодавчу базу України, визначаючи поняття насильства в контексті кримінального права та юридичної літератури. Дослідження соціологічних даних про сприйняття насильства в поліції як громадянами, так і працівниками правоохоронних органів, надає можливість оцінити масштаб проблеми. Окрім того, аналізуються основні причини насильства, зокрема недостатня підготовка та психологічна підготовка працівників, фактори стресу та корупція в системі правоохоронних органів. Запропоновані стратегії запобігання насильству включають покращення професійної підготовки, зміцнення системи контролю та внутрішнього нагляду, а також увагу до психологічного стану працівників та впровадження системи психологічної підтримки.

Для запобігання насильству серед правоохоронців необхідно вжити комплекс заходів, включаючи психологічну підтримку та навчання з питань етики, прав людини та професійної поведінки. Важливо також забезпечити ефективний механізм внутрішнього контролю та дисципліни, ретельно перевіряти кандидатів на посади у правоохоронних органах, а також проводити регулярні аудити системи безпеки та контролю.

Загальна мета таких стратегій полягає у створенні безпечного та довірливого середовища як для громадян, так і для працівників правоохоронних органів. Важливо враховувати, що боротьба з насильством починається з ознайомлення працівників з правами людини та виховання у них поваги до цих прав.

Ключові слова: насильство, насильницькі кримінальні правопорушення, детермінанти, запобігання, відповідальність, розслідування кримінальних проступків, досудове розслідування, дізнавач, орган дізнання, суб'єкт запобіжної діяльності, працівники правоохоронних органів.

Vasylevich V.V., Levchenko Yu.O. Conceptual principles of prevention of violent criminal offenses in law enforcement.

It is indicated that the problem of violence is the most acute in modern Ukrainian society. Violent criminal offenses are not only a collection of violent crimes, but also pose a threat to the national security of the state and the constitutional rights of citizens who fear more and more for their lives and health. The Constitution of Ukraine declares the right of every citizen to life, health care, personal dignity, freedom and personal integrity, as well as the inviolability of private life (Articles 3, 27, 29 of the Constitution).

The article examines the problem of violence committed by law enforcement officers, which

endangers citizens' trust in law enforcement structures and violates basic human rights. In particular, the causes of violence among law enforcement officers are considered and strategies to prevent these crimes are proposed. The article analyzes the legislative framework of Ukraine, defining the concept of violence in the context of criminal law and legal literature. The study of sociological data on the perception of police violence by both citizens and law enforcement officers provides an opportunity to assess the scale of the problem. In addition, the main causes of violence are analyzed, including insufficient training and psychological training of employees, stress factors and corruption in the law enforcement system. Proposed strategies to prevent violence include improving professional training, strengthening the system of control and internal supervision, as well as paying attention to the psychological state of employees and implementing a system of psychological support.

To prevent violence among law enforcement officers, it is necessary to take a set of measures, including psychological support and training on ethics, human rights and professional conduct. It is also important to ensure an effective mechanism of internal control and discipline, thoroughly vet candidates for positions in law enforcement agencies, and conduct regular audits of the security and control system.

The overall goal of such strategies is to create a safe and trusting environment for both citizens and law enforcement officers. It is important to take into account that the fight against violence begins with familiarizing employees with human rights and instilling in them respect for these rights.

Key words: violence, violent criminal offenses, determinants, prevention, responsibility, investigation of criminal offenses, pre-trial investigation, investigator, body of inquiry, subject of preventive activity, law enforcement officers.

Постановка проблеми. Проблема насильства є найбільш гострою у сучасному українському суспільстві. Насильницькі кримінальні правопорушення являє собою не тільки сукупність насильницьких злочинів, а й становить загрозу і національній безпеці держави, і конституційним правам громадян, які все більше побоюються за своє життя та здоров'я. Конституцією України проголошено право кожного громадянина на життя, охорону здоров'я, гідність особи, свободу та особисту недоторканність, а також недоторканність приватного життя (статті 3, 27, 29 Конституції). При цьому у законодавстві закріплено, що інші права та свободи людини належать кожному від народження [4].

Завданнями Кримінального кодексу України є охорона прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, а також запобігання злочинам (ст. 1 КК України). Таким чином, законодавцем визнаний пріоритет охорони найбільш цінного об'єкта кримінально-правової охорони - людини. На сьогодні кількісно-якісні характеристики насильницьким кримінальним правопорушенням залишаються несприятливими, тому особа насильницького кримінального правопорушення є об'єктом уваги вчених-кримінологів. Статистичні показники стану злочинності в Україні свідчать про стійке зростання кількості кримінальних правопорушень насильницької спрямованості [5].

Насильницькі кримінальні правопорушення, які вчиняються працівниками правоохоронних органів, є серйозною проблемою, яка порушує довіру суспільства до структури МВС і підриває законність та порядок. Тому важливо визначити причини цих явищ та розробити ефективні заходи для їх запобігання.

Автор ставить собі за **мету** розглянути концептуальні засади запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням у правоохоронній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми запобігання злочинам, що вчиняються працівниками правоохоронних органів, розглядалися О.М. Джужею, О.О. Дудоровим, В.О. Глушковим, М.І. Карпенком, О.Г. Кальманом, О.Г. Колбом, О.А. Мартиненком, М.І. Мельником, О.С. Новаковим, М.І. Хаврошоком, О.В. Шевченком, О.О. Шостко, С.В. Якимовою та іншими науковцями. Визнаючи суттєвий внесок означеної плеяди кримінологів, криміналістів, фахівців у галузі кримінально-виконавчого права в розробку заявленої проблематики, варто, тим не менш, вказати на практичну відсутність окремої уваги до теоретико-прикладних аспектів механізму насильницького перевищення влади або службових повноважень працівниками.

Виклад основного матеріалу. Правоохоронні органи відіграють ключову роль у забезпеченні безпеки та порядку в суспільстві. Проте, існує серйозна проблема насильства, вчиненого самими працівниками правоохоронних органів. Це ставить під загрозу довіру громадян до правоохоронних структур і порушує основні права людини. У цій статті ми розглянемо основні причини насильства серед правоохоронців та запропонуємо стратегії запобігання цим злочинам.

Українська держава визнає людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку як найвищі соціальні цінності. Національна поліція має важливу роль у захисті прав і свобод людини від протиправних, особливо насильницьких посягань. Вчинення кримінальних

правопорушень працівниками, яким доручено забезпечення безпеки та захисту інших осіб, не лише порушує принципи правової держави, але й завдає шкоди авторитету державної влади та іміджу правоохоронних органів. Це також сприяє деформації правосвідомості громадян, моральному розкладу суспільства і посиленню правового нігілізму, що негативно впливає на боротьбу з злочинністю. Кримінальне правопорушення працівників правоохоронних органів призводить не лише до збільшення кількості злочинів у країні, але й стимулює інших громадян, включаючи потерпілих, до вчинення кримінальних правопорушень.

Відзначимо, що у Кримінальному кодексі України нема визначення поняття насильства, але сам термін вживається. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» зазначається, що фізичним насильством, передбаченим диспозиціями ст. 152, 153 КК України, слід вважати умисний зовнішній негативний вплив на організм потерпілої особи або на її фізичну свободу, вчинений з метою подолання чи попередження опору потерпілої особи або приведення її у безпорадний стан. Такий вплив може виражатися у нанесенні ударів, побоїв, заподіянні тілесних ушкоджень, здавлюванні дихальних шляхів, триманні рук або ніг, обмеженні або позбавленні особистої волі, уведенні в організм потерпілої особи проти її волі наркотичних засобів, психотропних, отруйних, сильнодіючих речовин тощо. Погрозою застосування фізичного насильства як способу подолання чи попередження опору потерпілої особи слід вважати залякування її застосуванням такого насильства до неї і (або) до іншої людини, доля якої потерпілій не байдужа (родича, близької особи), яке може полягати у висловлюваннях, жестах, демонструванні зброї або предметів, що можуть бути використані для нанесення тілесних ушкоджень, предметів, що імітують зброю, які потерпіла особа сприймає за справжню зброю, чи інших діях [3].

У юридичній енциклопедії дається таке визначення: насильство – умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь [2, с. 68].

Так, 71,4% поліцейських вважають незаконне насильство неприпустимим. Кожен п'ятий поліцейський – що насильство можна застосовувати в крайніх випадках. Притому, що у 1,9% вважає, що без цього робота поліції неможлива. Такими є результати соціологічного дослідження щодо незаконного застосування сили позицією, проведеного Харківським інститутом соціологічних досліджень. «Опитування проводилося в п'яти регіонах України – Київській, Харківській, Львівській, Вінницькій та Одеській областях. Опитано 3 тисячі пересічних громадян і 2120 співробітників поліції методом анкетування», 51,8% громадян вважають побиття, катування та залякування розповсюдженими. 11,4% – дуже розповсюдженими. Лише 22,7% опитаних вважають ці методи нерозповсюдженими у поліції. Натомість серед працівників поліції 52,7% опитаних відповіли, що насильства в поліції взагалі немає. В ході дослідження громадяни та поліцейські надали оціночну характеристику кількості жертв незаконного насильства в поліції. 2% опитаних зазначили, що протягом останнього року стали жертвами побиття з боку поліції. 7,1% заявили, що за останній рік їхні близькі стикалися з незаконним насильством з боку поліцейських [1].

Насильницькі кримінальні правопорушення, які вчиняються працівниками правоохоронних органів, є серйозною проблемою, яка потребує комплексного підходу до розв'язання. До найбільш важливих факторів детермінації, властивих кожному виду досліджуваних кримінальним правопорушенням доцільно віднести: 1) хиби при відборі кадрів; 2) недоліки психологічного забезпечення службової діяльності працівників ОВС; 3) фактори, пов'язані з наявністю у працівників ОВС психічних аномалій; 4) упущення у професійній підготовці та вихованні кадрів; 5) фактори, обумовлені специфікою служби в ОВС (екстремальність службової діяльності, стреси). Факторами детермінації насильницьких злочинів, що вчиняються працівниками ОВС у зв'язку зі службовою діяльністю є: 1) неналежне матеріально-технічне забезпечення ОВС; 2) дефіцит кадрів в ОВС; 3) низька правова культура працівників ОВС та прогалини у професійній підготовці та вихованні, які мають місце ще під час навчання; 4) наявність негативної „міліцейської" субкультури, одним з проявів якої є каральні методи у їх діяльності; 5) негативний вплив на працівників ОВС з боку правопорушників (зокрема, пов'язана з цим проблема зміни кримінальної ролі); 6) перевантаженість та ненормованість робочого часу; 7) гіпертрофована професійна корпоративність працівників ОВС; 8) негативні риси особистості керівника і стилю управління колективом; 9) недосконаліть існуючої системи критеріїв оцінювання діяльності ОВС (є домінуючим фактором) [6].

Кримінологічний аналіз розвитку насильницьким кримінальним правопорушенням в умовах війни показує, що однією з найгостріших проблем є вчинення працівниками правоохоронних органів під час виконання службо-

вих обов'язків насильницьких кримінальним правопорушенням. Не є виправданням, коли слідчий або дізнавач правоохоронного органу застосовує до затримано заборонені заходи отримання доказів у його вині. Або адміністрація установи виконання покарань катує засудженого, оскільки той не дотримується під час відбування покарань правил внутрішнього розпорядку дня. До речі, катування як специфічний вид насильства в приміщеннях Національної поліції України, в установах виконання покарань України є в більшості випадків латентною, оскільки самі правоохоронні органи за законом відповідають за збирання статистичної інформації про вчинювані злочинні діяння, однак, враховуючи корпоративні інтереси, досить часто відомості про факти катування ними приховуються. Більше того, від належного виконання працівниками правоохоронних органів покладених на них державою й суспільством обов'язків залежить довіра населення до правоохоронних органів. Отже, насильницьке кримінальне правопорушення працівниками правоохоронних органів украй негативно впливає не лише на службову діяльність працівників правоохоронних органів та на їх службову дисципліну, але і на державу в цілому, будучи одним із внутрішніх індикаторів, за яким суспільство оцінює стан соціальної безпеки та мікроклімату. Такий стан справ багато в чому пояснюється тим, що вчинення працівником правоохоронних органів насильницьких кримінальних правопорушень природно сприяє падінню авторитету державної влади, поширенню у суспільстві страху перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, аномії, аморальності й неповаги до правоохоронця та знижує престижність служби [7].

Для запобігання насильству серед правоохоронців необхідно вжити комплекс заходів, включаючи психологічну підтримку та навчання з питань етики, прав людини та професійної поведінки. Важливо також забезпечити ефективний механізм внутрішнього контролю та дисципліни, ретельно перевіряти кандидатів на посади у правоохоронних органах, а також проводити регулярні аудити системи безпеки та контролю.

Загальна мета таких стратегій полягає у створенні безпечного та довірливого середовища як для громадян, так і для працівників правоохоронних органів. Важливо враховувати, що боротьба з насильством починається з ознайомлення працівників з правами людини та виховання у них поваги до цих прав.

Наведемо декілька порад, як саме запобігти насильству, яке вчиняють працівники правоохоронних органів:

Комунікаційні курси та тренінги. Один із ключових чинників у запобіганні насильства, вчиненого правоохоронцями, полягає у їхній здатності ефективно спілкуватися та вирішувати конфлікти без застосування сили. Комунікаційні курси та тренінги створюють можливість для покращення цих навичок серед правоохоронців. Під час таких курсів, правоохоронці отримують практичні інструменти та стратегії для ефективного спілкування з громадянами у різних ситуаціях, включаючи конфліктні ситуації. Вони навчаються слухати і розуміти потреби та обставини громадян, що може допомогти вирішувати ситуації мирним шляхом. Тренінги також можуть включати симуляції реальних ситуацій, де правоохоронці мають можливість практикувати свої навички в реальному часі. Це допомагає збільшити їхню впевненість у собі та реагувати адекватно на стресові ситуації без використання непропорційної сили.

Менторські програми. Менторські програми є ще одним ефективним способом вирішення проблеми насильства серед правоохоронців. Ці програми передбачають залучення досвідчених правоохоронців до надання підтримки та порад новачкам. Під час таких програм, ментори надають індивідуальну підтримку та діляться своїм досвідом з молодшими колегами. Вони можуть вести спільні навчальні сесії, де обговорюються ситуації з реальної практики та шляхи їх вирішення. Це сприяє формуванню культури взаємодопомоги та взаєморозуміння серед правоохоронців. Ментори також можуть виступати як приклади професійної етики та демонструвати правильні підходи до виконання службових обов'язків. Це допомагає новачкам швидше адаптуватися до служби та уникнути негативних практик, включаючи неправомірне використання сили. Психологічні підходи до навчання Однією з ключових причин насильства серед правоохоронців є стрес та емоційне вигорання, які вони переживають у своїй роботі. Тому важливо включати психологічні підходи до навчання правоохоронців. Психологічні курси можуть включати в себе навчання стратегій управління стресом, роботи з емоціями та підтримки психічного здоров'я. Правоохоронці навчаються розпізнавати ознаки стресу та навчаються ефективним способам його подолання. Також надаються інструменти для підтримки психічного здоров'я та уникнення емоційного вигорання.

Ці підходи допомагають працівникам правоохоронних органів краще розуміти свої емоції та контролювати їх під час виконання службових обов'язків. Вони сприяють формуванню здорового психологічного стану та зменшують ризик неправомірного використання сили.

Висновки. З урахуванням вищевикладеного зауважимо, що проблема запобігання вчинення насильницьких кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів має ве-

лике значення для правильного функціонування правоохоронних структур та забезпечення їхньої легітимності. Недостатнє дослідження цієї проблеми може негативно впливати на ефективність державних службових завдань та загрожувати безпеці громадян.

Згідно з Конституцією України, кожний громадянин має право на життя, охорону здоров'я, гідність особи та свободу, а також на недоторканість особистого життя. Завдання Кримінального кодексу України полягає в охороні цих прав і свобод, що визнається законодавцем пріоритетним завданням. Насильницька злочинність залишається серйозною проблемою, що вимагає комплексного підходу та ефективних заходів з протидії. Кримінально-правові заходи мають бути спрямовані на запобігання злочинам, захист прав і свобод громадян, а також забезпечення громадського порядку та безпеки. Для цього необхідно не лише удосконалювати законодавство, але й здійснювати системну роботу з просвітництва, психологічної підтримки жертв насильства та формування етичних норм серед громадян.

Аналізуючи фактори, що сприяють вчиненню таких злочинів, важливо звернути увагу на недоліки у відборі кадрів, психологічне забезпечення службової діяльності, наявність психічних аномалій, упущення у професійній підготовці та специфіку служби.

Ураховуючи стійке зростання кількості насильницьких кримінальних правопорушень, важливо звернути увагу на дослідження цієї проблеми і впровадження ефективних заходів з її протидії. Тільки таким чином можна забезпечити безпеку та гармонію в українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харківський інститут соціальних досліджень URL:https://khisr.kharkov.ua/71-4-politseys-kykh-vvazhaiut-nezakonne-nasylstvo-neprypustymym-1-9-vvazhaie-shcho-bez-ts-oho-robota-politsii-nemozhlyva/ (дата звернення: 23.04.2024).
2. Міжнародна поліцейська енциклопедія [відповід. ред. Ю.І. Римаренко]: В 5-ти т. К.: Ін Юре, 2005. Т. 2. 1224 с.
3. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 5. *Право України*. 2008. № 43. С. 19.
4. Конституція України: станом на 1 верес. 2016 р.: відповідає офіц. тексту. Харків: Право, 2016. 82 с.
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III із змінами та доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 23.04.2024).
6. Ігнатов О.М. Насильницькі злочини, що вчиняються працівниками органів внутрішніх справ України: кримінологічна характеристика, детермінація та попередження URL: http://www.kdpu-nt.gov.ua/sites/default/files/referats/66.doc (дата звернення: 23.04.2024).
7. Богатирьов І.Г., Буряк К.М., Запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються працівниками правоохоронних органів в Україні URL:http://www.lsej.org.ua/ 2_2024/142.pdf (дата звернення: 23.04.2024).

УДК 1.343.9:343.85(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.77

РОЛЬ І МІСЦЕ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ

Дмитрієнко Ю.С.,
аспірант кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ

Дмитрієнко Ю.С. Роль і місце кримінологічної інформації у правовому механізмі запобігання кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань України.

У даній науковій статті з'ясовано зміст і сутність кримінологічної інформації, а також визначено її роль і місце у правовому механізмі запобігання кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань України.

Зокрема, встановлено, що зазначений вид інформації береться за основу при постановці засуджених на профілактичні обліки в установах виконання покарань, а також оперативно-розшукової діяльності у цій галузі суспільних відносин.

Крім цього, виявлено, що саме відсутність, неповнота та неточність кримінологічних відомостей про явища і процеси, а також про особу потенційних правопорушників у сфері виконання покарань, виступає однією з детермінант, що сприяє вчиненню кримінальних правопорушень у процесі виконання – відбування покарань як з боку засуджених, так і персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Аналіз офіційних статистичних даних з цього приводу показав також, що у структурі пенітенціарної злочинності більше третини щорічно складають засуджені, які перебували на профілактичних обліках установ виконання покарань.

З огляду цього, у зазначеній роботі доведено, що без підвищення рівня ефективності використання кримінологічної інформації у ході організації та реалізації заходів, спрямованих на запобігання вчиненню кримінальних правопорушень у сфері виконання покарань України, об'єктивно неможливо вирішити визначені у кримінально-виконавчому законодавстві й інші завдання (ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу).

У системі таких заходів запропоновано акцентувати увагу на практиці на наступних аспектах процесу виконання – відбування покарань: а) при здійсненні заходів, спрямованих на удосконалення змісту та спрямованості основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених; б) у ході проведення заходів оперативно-розшукового характеру; в) при вирішенні питань, пов'язаних з переміщенням та розміщенням засуджених у відповідних дільницях виправних колоній; ін.

Виходячи з отриманих результатів дослідження, у даній науковій статті зроблено висновок про те, що вирішення існуючих у сфері виконання покарань України проблем лежить у площині не тільки нормотворчої діяльності, але й залежить від ефективності та інтенсивності наукових пошуків у вказаній галузі суспільних відносин.

Ключові слова: кримінологічна інформація; сфера виконання покарань; запобігання кримінальним правопорушенням; засуджений; персонал; суб'єкт злочину; ефективність; оперативно-розшукова діяльність.

Dmitrienko Yu.S. The role and place of criminological information in the legal mechanism for the prevention of criminal offenses in the sphere of execution of punishments of Ukraine.

This scientific article clarifies the content and essence of criminological information, as well as defines its role and place in the legal mechanism of prevention of criminal offenses in the sphere of execution of punishments of Ukraine.

In particular, it was established that the specified type of information is taken as a basis for placing convicts on preventive records in institutions for the execution of punishments, as well as operational and investigative activities in this field of social relations.

In addition, it was found that the absence, incompleteness, and inaccuracy of criminological information about phenomena and processes, as well as about the identity of potential offenders in the field of execution of punishments, is one of the determinants that contributes to the commission of criminal offenses in the process of execution - the serving of punishments by both convicts , as well as the personnel of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine.

The analysis of official statistical data on this matter also showed that in the structure of penitentiary crime, more than a third are annually made up of convicts who were on preventive records.

In view of this, this work proved that without increasing the level of effectiveness of the use of criminological information in the course of organizing and implementing measures aimed at preventing the commission of criminal offenses in the sphere of execution of punishments in Ukraine.

In the system of such measures, it is proposed to focus attention in practice on the following aspects of the process of execution - the serving of punishments: a) when improving the content and focus of the main means of correction and resocialization of convicts; b) in the course of carrying out activities of an operational and investigative nature; c) when solving issues related to the transfer and placement of convicts in the relevant sections of correctional colonies; others

Based on the results of the study, this scientific article concludes that the solution of existing problems in the field of execution of punishments in Ukraine lies in the plane of not only rule-making activity, but also depends on the effectiveness and intensity of scientific research in the specified field of social relations.

Key words: criminological information; the scope of execution of punishments; prevention of criminal offenses; condemned; personnel; the subject of the crime; efficiency; investigative activity.

Постановка проблеми. Як свідчить практика, щорічно у процесі виконання – відбування покарань України вчиняються кримінальні правопорушення, суб'єктами яких є як засуджені, так і персонал Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, тобто неналежним чином у ході даного виду суспільної діяльності реалізуються визначені у законі її мета і завдання (ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) [1, с. 156–228]). При цьому однією з детермінант, яка сприяє протиправній поведінці зазначених суб'єктів злочину, виступає неналежне використання кримінологічної інформації у забезпеченні процесу виконання – відбування покарань та, у цілому, у змісті запобіжної діяльності у сфері виконання покарань України [2, с. 169–178].

Зокрема, у структурі особи злочинця, як доведено на науковому та практичному рівнях, більше 30% суб'єктів вчинення кримінальних правопорушень займають ті засуджені, які перебували на профілактичних обліках. При цьому варто зазначити, що вказана негативна тенденція, яка сформувалась у далекі 1990 роки [3, с. 13], має місце і у сьогоденні [4].

Отже, слід констатувати, що в наявності складна прикладна проблема, яка пов'язана з роллю і місцем кримінологічної інформації у правовому механізмі запобігання кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань України, що потребує у зв'язку з цим активізації наукових досліджень у вказаному напрямі.

Мета дослідження. Виходячи з цього, *метою* даної наукової статті є визначення соціально-правової природи кримінологічної інформації, її потенційних можливостей, ролі і місця у запобіжній діяльності у зазначеній галузі суспільних відносин.

Натомість, **основним завданням** цієї роботи є наукове обґрунтування необхідності більш ефективного використання у ході реалізації мети і завдань щодо запобігання кримінальним правопорушенням у процесі виконання – відбування покарань правових можливостей кримінологічної інформації.

Стан опрацювання проблематики. Результати вивчення наукової літератури показали, що досить активно та предметно розробкою зазначеної вище проблематики займаються у сьогоденні такі учені, як: А.М. Бабенко, О.М. Бандурка, В.С. Батиргареєва, В.І. Борисов, В.В. Василевич, А.А. Вознюк, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, О.М. Джужа, О.О. Дудоров, М.В. Карчевський, О.О. Кваша, О.Г. Колб, І.М. Копотун, В.Я. Конопельський, М.В. Карчевський, С.А. Мозоль, Є.С. Назимко, О.Н. Ярмиш та ін.

Поряд з цим, у силу неоднозначності, суперечливості та правової недосконалості окремих правових норм, що стосуються кримінологічної інформації, вибрана тема потребує більш активної позиції та обґрунтованості її оцінок з боку науковців, що й стало вирішальним при виборі предмета цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі під кримінологічною інформацією розуміють кримінологічно значущу інформацію про об'єкти, які є предметом кримінології, тобто про злочинність і окремі злочини, особу злочинця, детермінацію злочинності та окремих злочинів, механізм їх вчинення, включаючи потерпілого, а також запобігання злочинності [5, с. 17]. При цьому важливим висновком з цього приводу є той, відповідно до якого вказаний вид відомостей є невід'ємною та органічною частиною запобіжної діяльності у будь-якій сфері суспільних відносин, включаючи й процес виконання – відбування покарань [6, с. 155–176].

Саме тому, враховуючи зазначене, досить важливо з'ясувати соціально-правову природу кримінологічної інформації та її відмінність від інших видів інформації, що застосовуються у сфері виконання покарань України та, зокрема, у ході запобігання вчиненню кримінальних правопорушень з боку засуджених та інших осіб,

включаючи суб'єктів (персонал ДКВС України) та учасників кримінально-виконавчих правовідносин (близьких родичів осіб, які тримаються в установах виконання покарань (УВП); адвокатів; представників громадськості; ін.).

Так, методологічні і законодавчі засади, що пов'язані зі змістом поняття «інформація» та її видами, визначені у Законі України «Про інформацію» [7] та інших нормативно-правових актах, а саме: у ч. 1 ст. 1 вказаного Закону зазначено, що інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені або відображені в електронному вигляді.

У свою чергу, в ст. 10 Закону України «Про інформацію» визначені види інформації, серед яких, на жаль, відсутній такий із них, як кримінологічна інформація, що ще раз свідчить про певні правові прогалини з означеної проблематики та необхідність їх вирішення на законодавчому та науковому рівнях.

Як встановлено в ході даного дослідження, не дається будь-якого офіційного тлумачення поняття «кримінологічна інформація» й у нормах кримінально-виконавчого законодавства України, що, у свою чергу, знижує не тільки ефективність кримінально-виконавчої, але й запобіжної діяльності у даній галузі суспільних відносин.

Зокрема, мова про кримінологічну інформацію ведеться у ч. 2 ст. 95 КВК, у якій зазначено, що при складанні індивідуальної програми соціально-виховної програми засудженого враховується у тому числі й кримінологічна характеристика, яка є узагальненою науковою категорією, що включає в себе й даний вид інформації [8, с. 107].

Як видається, якщо виходити з отриманих результатів аналізу зазначених вище законодавчих актів та існуючої у зв'язку з цим правової прогалини, то можна було б ст. 10 Закону України «Про інформацію» доповнити таким видом відомостей, як «кримінологічна інформація», який знайшов своє відображення у кримінально-виконавчому законодавстві. При цьому, якщо застосувати системний принцип, що використовується у нормотворчій діяльності [9, с. 214], то логічним з даного приводу було б доповнення Закону України «Про інформацію» ст. 10-1 *«Кримінологічна інформація»* наступного змісту:

«Під кримінологічною інформацією у цьому Законі розуміються відомості про злочинність, її види та прояви у формі кількісно-якісних показників їх оцінювання, а також про суб'єктів та потерпілих від вчинення кримінальних правопорушень, причини і умови, які сприяли зазначеній протиправній діяльності, та про заходи, спрямовані на їх усунення, детермінацію, блокування тощо».

Виходячи з цього, у такому ж контексті необхідно ст. 95 КВК доповнити приміткою наступного змісту:

«Основу кримінальної характеристики засудженого складає кримінологічна інформація, поняття якої визначено у законодавчих актах України з питань інформаційної діяльності».

Отже, під «*кримінологічною інформацією, яка використовується у запобіганні кримінальних правопорушень у процесі виконання – відбування покарань», слід розуміти відомості про рівень та інші кримінологічно значущі ознаки злочинності, що має місце у сфері виконання покарань, і про осіб, які вчиняють зазначені суспільно небезпечні та карані діяння, та про потерпілих від них, а також про причини і умови, які сприяли цьому, і про заходи щодо їх усунення, блокування, нейтралізацію тощо*.

Як видається, запропоновані у цій роботі видозміни законодавчих актів з питань інформаційного забезпечення дадуть можливість більш раціонально застосовувати у кримінально-виконавчій і запобіжній діяльності різноманітні форми кримінологічної інформації, забезпечуючи таким чином реалізацію визначених у законі їх мети і завдань (ч. 1 ст. 1 КВК).

Поряд з цим, для успішного здійснення заходів, спрямованих на удосконалення правового механізму з означених питань, необхідно також системо вирішити наступні проблеми, а саме:

1. На теоретичному, практичному та на нормативно-правовому рівнях чітко визначити відмінні риси і ознаки між різними видами відомостей, мова про які ведеться в ст. 10 Закону України «Про інформацію».

Так, як показали результати даного дослідження, на практиці у предмет кримінологічної інформації включають різні види інших відомостей, що мають пряме відношення до змісту процесу виконання – відбування покарань (у виді: кримінально-виконавчої, кримінально-правової, оперативно-розшукової характеристики тощо), що, звичайно, не тільки не відповідає соціально-правовій природі зазначеного виду інформації, але й знижує, по суті, ефективність застосування кримінологічної інформації у сфері виконання покарань України.

2. Вивівши в кримінології науково-обґрунтовану структуру особи злочинця (яка, у свою чергу, є системоутворюючим елементом узагальненого поняття «кримінологічна інформація» [5, с. 17]), що складається з 9-ти блоків (груп) ознак (три із них – це відомості, які відображають соціальну характеристику суб'єкта кримінального правопорушення; п'ять – біосоціальні риси злочинця; та один – ознаки, що пов'язані зі вчиненням злочину) [10, с. 1257–262], учені таким чином тільки ускладнили розуміння змісту предмета та межі застосування на практиці кримінологічної інформації. Зокрема, якщо, знову ж таки, виходити із виведеного на доктринальному рівні поняття даного виду інформації, то все, що

стосується особи кримінального правопорушника, варто за аналогією називати «кримінологічною інформацією».

Звичайно, що з таким методологічним підходом погодитись у повній мірі не можна, позаяк за логікою законодавця (ст.ст. 10, 11 Закону України «Про інформацію») у виведеній науковій структурі особи злочинця відомості, що стосуються, наприклад, її біологічної характеристики (демографічні ознаки та психофізіологічні особливості кримінального правопорушника тощо [10, с. 258]), віднесені до інформації про фізичну особу.

За аналогічною «формулою» оцінювання можна вести мову й про наукову соціальну характеристику особи злочинця (включає ознаки її формування та соціалізації; соціального статусу і соціальних ролей, т. ін. [10, с. 258]), яка у Законі України «Про інформацію» (ст. ст. 10, 19) віднесена до соціологічної інформації.

У такому ж контексті (у сенсі змістовного співвідношення з кримінологічною інформацією) можна говорити й про інші визначені у даному Законі (ст. 10) види інформації.

Без сумніву, без вирішення вказаної проблематики на всіх рівнях (законодавчому, правоохоронному (зокрема, у процесі виконання – відбування покарань), доктринальному, т. ін.) підвищити роль, місце та ефективність використання у кримінально-виконавчій і запобіжній діяльності кримінологічної інформації об'єктивно складно та, подекуди, неможливо.

3. Використання одночасно у кримінально-виконавчому законодавстві України різних за об'ємом і спрямованістю термінів (наприклад, у ч. 1 ст. 1 КВК – «запобігання»; у ч. 2 ст. 1 цього ж Кодексу – «профілактика», ч. 1 ст. 104 даного Кодексу – «попередження», т. ін.) свідчить про низький рівень правової культури суб'єктів законодавчої ініціативи (ст. 93 Конституції України) [9, с. 154–157], які таким чином детермінують (у виді корелянтів [10, с. 189-190]) малоефективне використання на практиці кримінологічної інформації, що у кожному із зазначених видів запобіжної діяльності у сфері виконання покарань реалізується з урахуванням їх змісту та спрямованості.

Ще більш ускладнило розуміння буквального змісту поняття «кримінологічної інформації» введення останнім часом на законодавчому рівні терміну «протидія» [11], який не тільки не дозволяє зняти на практиці існуючі у зв'язку з цим проблеми щодо даного виду відомостей, але й ускладнює взагалі його співвідношення з поняттям «запобігання злочинам» [10, с. 321-322].

Висновки. Таким чином, виходячи з отриманих у ході даного наукового пошуку результатів, можна констатувати, що для того, щоб визначити реальні роль і місце, а також підвищити у цілому значення кримінологічної інформації у правовому механізмі запобігання кримінологічним правопорушенням у сфері виконання покарань України, необхідно не тільки на всіх рівнях чітко, повно і точно з'ясувати її зміст та сутність, але й здійснити інші системні кроки, спрямовані на забезпечення раціонального і ефективного її використання як у запобіжній, так і кримінально-виконавчій діяльності у процесі виконання – відбування покарань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колб О.Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : Дис… . докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ України, 2007. 513 с.
2. Колб О.Г., Новосад Ю.О. Щодо змісту деяких детермінант, що обумовлюють та сприяють вчиненню злочинів. *Kelm: Knowledge, Education, Law, Management*. 2017. № 43(20). С. 169–178.
3. Оперативно-службова та виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань України у 1999 році: *Інформаційний бюлетень*. Київ: Державний департамент України з питань виконання покарань, 2000. № 4. 84 с.
4. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 654-р. *Офіційний вісник України.* 2017. № 78. Ст. 2401.
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн.: Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. *Кн. 3: Практична кримінологія*. 320 с.
6. Василевич В.В. Кримінологічна політика України: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 435 с.
7. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
8. Запобігання злісній непокорі вимогам адміністрації установи виконання покарань: навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. О.Г. Колба. Луцьк: СПД Гадяк Ж.В.; друкарня «Волиньполіграф», 2020. 320 с.
9. Теорія держави : підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.
10. Закалюк А.П. Курс сучасно української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. *Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки*. 424 с.
11. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua.

УДК 340.3:343.5:316.36:159.99
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.78

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ У ФОРМУВАННІ ТА РОЗГОРТАННІ ПОЛІФОНІЧНОГО ГЛИБИННОГО КОНФЛІКТУ «ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО»

Зінсу О.І.,
доктор філософії у галузі знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право»
м.Київ
ORCID: 0000-0003-3801-6203
e-mail: bebeni@i.ua

Зінсу О.І. Роль психологічного маніпулювання у формуванні та розгортанні поліфонічного глибинного конфлікту «домашнє насильство».

У науковій статті висвітлено результати юридико-психологічного дослідження ролі пролонгованого психологічного маніпулювання у формуванні та розгортанні поліфонічного глибинного конфлікту «домашнє насильство». Актуальність теми обумовлена гостротою проблематики домашнього насильства та необхідністю наукового пошуку оптимальних шляхів зниження ризиків домашнього насильства. З огляду на специфіку предмета дослідження, в контексті даного дослідження феномен «психологічне маніпулювання» розглядається як неправомірний владний вплив кривдника домашнього насильства на потенційну жертву. Робота відзначається новизною пошукові моделі теоретичних та практичних результатів. Розкрита характеристика деяких форматів негативного психологічного маніпулювання. Підкреслено, що психологічне насильство пронизує інші форми (види) домашнього насильства. Складено узагальнений портрет особистості пасивного кривдника. Сформульовано авторське твердження про роль маніпулювання у розгортанні домашнього насильства. Наголошено на джерелах насильницької поведінки кривдника та відзначено фактори підвладної віктимної поведінки жертви. Наведено думку про доцільність підвищення рівня психологічної саморегуляції особистості з метою адаптації потенційних жертв до чинників, що провокують домашнє насильство.

Презентовані результати дослідження можуть бути використані: у науково-дослідній діяльності для подальших фундаментальних та прикладних досліджень феномену «домашнє насильство»; - у просвітницькій роботі – для підвищення психологічної, правової обізнаності населення щодо психологічного домашнього насильства; – в освітньому процесі – для підготовки та проведення лекцій, семінарів, практичних занять із навчальних дисциплін «Юридична психологія»; «Превентивна психологія», «Кримінологія», «Віктимологія». «Сімейне право»,«Психологія сучасної сім'ї» «Конфліктологія».

Щиро сподіваємося, що презентовані результати дослідження зацікавлять дослідників у сфері запобігання, протидії домашньому насильству та залучать до конструктивної наукової дискусії.

Ключові слова: держава, правова (юридично значуща) поведінка, міжособистісні *стосунки,* домашнє насильство, маніпулювання, газлайтинг, ігнорування, знецінення, кривдник, віктимність, жертва, профілактика.

Zinsu O.I. The role of psychological manipulation in the formation and unfolding of the deep polyphonic conflict «domestic violence».

The scientific article presents the results of a legal and psychological study of the role of prolonged psychological manipulation in the formation and unfolding of the deep polyphonic conflict «domestic violence». The topicality of the topic is due to the acuteness of the problem of domestic violence and the need for a scientific search for optimal ways to reduce the risks of domestic violence. Given the specifics of the research subject, in the context of this research, the phenomenon of «psychological manipulation» is considered as the unlawful power influence of the perpetrator of domestic violence on a potential victim. The work is characterized by the novelty of the search model of theoretical and practical results. The characteristics of some formats of negative psychological manipulation are disclosed. It is emphasized that psychological violence pervades all other forms (types) of domestic violence. A generalized portrait of the passive offender's personality is compiled. Formulated author's statement about the role of manipulation in the development of domestic violence. The sources of the offender's violent behavior are emphasized and the factors of the

victim's subordinate victim behavior are noted. The opinion on the expediency of increasing the level of psychological self-regulation of the individual in order to adapt potential victims to the factors provoking domestic violence is given.

The presented research results can be used:- in research activities for further studies of the «domestic violence» phenomenon; – in educational work–- to increase the psychological and legal awareness of the population regarding psychological domestic violence; – in the educational process – for the preparation and conducting of lectures, seminars, practical classes on the educational disciplines «Legal Psychology»; «Preventive psychology», «Criminology», «Victimology». «Family law», «Psychology of the modern family», «Conflictology».

We sincerely hope that the presented research results will interest researchers in the field of prevention and combating domestic violence and involve them in a constructive scientific discussion.

Key words: state, legal (legally meaningful) behavior, interpersonal relationships, domestic violence, manipulation, gaslighting, ignoring, devaluation, abuser, victimization, victim, prevention.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена гостротою проблематики домашнього насильства та необхідністю наукового пошуку оптимальних шляхів зниження ризиків домашнього насильства. Зазначене акцентує дослідників на факторах, умовах, компонентах причинно-наслідкового ланцюжка домашнього насильства. Своєю чергою досліджуючи проблематику домашнього насильства, констатуємо застосування кривдником прихованого деструктивного маніпулятивного впливу на потенційну жертву, яка часом навіть не здогадується про це. Такий різновид психологічного насильства відбувається у форматі пасивного аб'юзерства та здійснюється засобами психологічного впливу: навіювання, зараження, переконання, що становити собою складність діагностування озвученого неправомірного психологічного впливу. В той самий час негативними наслідки психологічного маніпулювання є зниження працездатності, порушення процесу саморегуляції, формування низької самооцінки, комплексу неповноцінності тощо. За цих обставин істотного значення набувають наукові пошуки специфіки психологічного маніпулювання та його роль у розгортанні поліфонічного конфлікту домашнє насильство.Саме тому предметом даного дослідження виступає аналіз окремих форматів деструктивного психологічного маніпулювання.

Стан опрацювання проблематики. Плідним для дослідження стали наукові доробки сучасних вітчизняних вчених, матеріали судової практики, емпіричних досліджень. Різні аспекти психологічного впливу розкрили у своїх працях Н. Волинець, Є. Доценко С. Макаренко, О. Прокоф'єва, В. Сидоренко, А. Сергеєва, О. Ткачишин та інші.

Своєю чергою психологічний домашнє насильство вивчали С. Бабич, І. Ботнаренко, Є. Бурштика, І. Горбач-Кудря, О. Гриньків, А. Грищенко, К. Гусєєва, А. Малюга, Н. Носевич, І. Савченко, О. Степаненко, Д. Тичина, Р. Ускіла, Н. Шамрук та інші вчені. Зокрема, деякі питання судової психологічної експертизи потерпілої особи потерпілих від домашнього насильства розкрили І. Савченко, С. Бабич, Р. Ускіла; юридичний аналіз психологічному насильству як формі домашнього насильства здійснили І. Ботнаренко, О. Гриньків [11, 2].

Проте, попри значну кількість наукових доробок, залишились недостатньо висвітленими проблеми маркерів психологічного маніпулювання як індикаторів домашнього насильства. Ці обставини зумовили необхідність юридико-психологічного дослідження окремих форматів психологічного впливу. Таким чином, соціальна значущість і недостатнє висвітлення проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження.

Мета дослідження – здійснити юридично - психологічний аналіз структурно-функціональних одиниць психологічного маніпулювання у форматі їх впливу на формування та розгортання поліфонічного глибинного конфлікту «домашнє насильство».

Виклад основного матеріалу дослідження. У світлі реалізації державної євроінтеграційної політики та трансформації суспільної моралі особливо актуально повстає проблематика домашнього насильства. Домашнє насильство визначається як складне, багатовимірне соціальне утворення та неправомірне діяння. За ст. 126-1 Кримінального кодексу України домашнє насильство є кримінальним правопорушенням із матеріальним складом. Обов'язковим елемент об'єктивної сторони кримінального правопорушення домашнє насильство (ст. 126-1 КК України) є наслідки : «фізичні або психологічні страждання, розлади здоров'я, втрата працездатності, емоційна залежність або погіршення якості життя потерпілої особи» [8, ст. 126-1]. Згідно зі ст. 173-2 КупАП, домашнє насильство є вчинення домашнього насильства ... фізичного, психологічного чи економічного характеру, що «не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого» [7, ст. 173-2].

Одним із форм (видів)домашнього насильства є психологічне насильство. Згідно з положенням ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»: «психологічне насильство - форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи» [10, ст. 1].

Психологічне насильство як засіб неправомірного владного впливу, спрямоване на формування неправомірних, деструктивних підвладних стосунків кривдник-жертва. Аналіз судових рішень (вироків) кримінальних проваджень за ст. 126-1 КК України дає підстави стверджувати, що найчастішими проявами психологічного насильства є вчиненням скандалів, що виражається у: а) словесних образах; б) погрозах фізичною розправою; в) нецензурній лайці у бік жертви; г)приниженні гідності. Зазначені дії кривдника погіршують якість життя жертви, призводять до «психологічних страждань (глибокого душевного страждання), емоційної невпевненості, нездатності захистити себе» [2; 3; 4]. У цьому контексті І. Ботнаренко, О. Гриньків обстоюють позицію, що «психологічне насильство також є формою тиранії, яка виявляється у маніпулюванні думками, почуттями та ставленням іншої особи, пригніченні (подавленні) її емоцій, виклику переживань» [1, с. 107]. Натомість з'ясовуючи закономірності виникнення домашнього насильства та окремих видів (форм) домашнього насильства, констатувати певні складності у доказування такого виду домашнього насильства як психологічне. При цьому, як стверджують І. Савченко, С. Бабич, Р. Ускіл : «труднощі виникають під час доказування факту застосування психічного насильства, особливо коли воно не супроводжувалося фізичним насильством і мало прихований характер» [11]. Крім того, О.Степаненко висловлює думку, що «враховуючи труднощі, які виникають під час доказування факту застосування психологічного насильства, варто застосовувати весь комплекс правових заходів, серед яких важливе місце займає висновок судово-психологічної експертизи, який поряд з іншими доказами, є необхідним для встановлення факту вчинення саме психологічного насильства» [12, с. 159].

У зв'язку з чим увагу дослідника привертають такі структурні одиниці як формати психологічного маніпулювання, які при систематичному умисному застосуванні слугують подразником формування та розгортання поліфонічного глибинного конфлікту «домашнє насильство».

Маніпуляція, як зазначає О. Ткачишин: «є прихованим управлінням людьми проти їхньої волі, під час якого ініціатор одержує однобічну перевагу чи вигоду за рахунок адресата впливу. Більшість авторів схиляється до думки, що маніпуляції здійснюються приховано, неявно, вважаючи це визначальною ознакою. Наступна важлива ознака – наявність контролю, причому деякі автори вважають його однією з найважливіших (хоча і не визначальних) характеристик» [13, с. 180].

О. Ткачишин викривлює такі «основні ознаки маніпуляції: 1) вживання особою малозрозумілих чи маловживаних слів; 2) емоції; 3) сенсаційність і терміновість; 4) повторення; 5) дроблення; 6) вилучення з контексту; 7) авторитаризм джерела повідомлень; 8) авторитаризм рішення; 9) змішування інформації і думки; 10) прикриття авторитетом; 11) активізація стереотипів» [13, с. 181].

Спираючись на погляди вітчизняних та закордонних вчених Н. Гребінь стверджує, що «міжособистісна взаємодія, ґрунтована на психологічному маніпулюванні, характеризується знецінюючим ставленням маніпулятора до іншої людини як до засобу досягнення власних цілей, суперечить її вільному волевиявленню та, фактично, заперечує її суб'єктність» [5, с. 4]. Довготривалий вплив деструктивних психологічних маніпуляцій, ядром яких є прихована агресія, прагнення до влади, спричинює психологічні страждання, породжує взаємну ворожість учасників конфлікту, порушує психологічне благополуччя, самореалізацію. У результаті деструктивних відносин спостерігаються розлади здоров'я, втрата працездатності, емоційна залежність, погіршення якості життя жертви. На цьому тлі формується посилюється страждання, формується фрустрація, депресія, неврастенія, патопсихологічні розлади та інші патологічні стани жертви.

Розглянемо та проаналізуємо деякі формати психологічного маніпулювання.

Формат «режим очікування»

До психологічного маніпулювання, яким кривдник успішно користується, належить формат «режим очікування» (очікування зустрічі, уваги, виконання обіцянок, обов'язків). Це є потужним інструментом маніпулювання жертвою. Предметним полем «режиму очікування» можуть бути домовленості щодо спільного відпочинку, виконання певних робіт, обов'язків тощо. Основою довготривалого «режиму очікування» слугує умисне зловживання довірою жертви, зниження її критичного мислення, жонглювання значущою для жертви потребою.

Пасивний кривдник успішно застосовує формат «режим очікування», затягуючи очікування на невизначений термін та уникаючи при цьому відкритості, прозорості у відносинах. Разом з тим, за переконанням пасивного кривдника, «він нічого поганого не робить, просто так трапилось». Висловами, якими оперує кривдник, намагаючись зняти свою відповідальність та викликати саме у жертви сором, почуття провини є: «А я при чому тут? Не вдалось», «Зайнятий (весь час)», «Немає часу», «А хіба що?» та інші. Однак почуття провини маніпулятор не відчуває, а відповідно не застосовує об'єктивну аргументацію чи вибачення. Заперечення маніпулятора своєї дотичності до ситуації та її наслідків супроводжуються скепсисом, іронією, що завдає страждань жертві, формує стійку емоційну залежність жертви та призводить до морального, фізичного виснаження. Формат «режиму довготривалого очікування», формуючи «режим невизначеності», порушує психоемоційний стан жертви, спричинює невпевненість, сумніви, роздратування стосовно кривдника, який своєю чергою накопичує нові обіцянки. З плином часу довготривалий маніпулятивний «режим очікування» обумовлює ризик розгортання різних форми сутичок, суперечностей, сперечань та, набуваючи реальних обрисів модифікації, оновлення й доповнення, призводить до тенденції трансформування на новий рівень - рівень поліфонічного глибинного конфлікту, яким є домашнє насильство.

Формат «ігнорування» та «синдром емоційної холодності»

Провідною ланкою у такому психологічному маніпулюванні є ігнорування актуальних, особистісно значущих, правомірних потреб, почуттів жертви, «жонглювання» потребами жертви; відкриті прояви відсторонення, байдужості. Проявляється умисним систематичним нехтуванням кривдником своїх обов'язків, побутових завдань, домовленостей чи ігнорування почуттів, правомірних бажань, прохань, потреб, жертви. Зазвичай пасивний аб'юзер у емоційно складних ситуаціях свідомо уникає догляду за рідними, не проявляючи до жертви емпатії. Такий тип кривдника відчужено промовляє: «Пройде», «Зайнятий, не має часу». Формою пасивного ігнорування є демонстративне мовчання. Цей різновид жорстокого поводження в основі якого простежується підтекст «що особа-жертва не є важливою для кривдника». Зі сторони кривдника, міжособистісний конфлікт, в основі якого лежить страх відторгнення, непотрібності та певний шарм пасивного кривдника дозволяють йому систематично ігнорувати, нехтувати, зневажати значущі правомірні потреби, бажання, переживання жертви. Зловживання може включати відсутність уваги до будь-яких потреб людини, у тому числі емоційної підтримки, любові. Холодність, байдужість, відсутність емоційної чутливості та підтримки з боку кривдника, позбавляє жертву впевненості, значущості. Водночас такий тип кривдника стійко заперечує умисне шкідливе нехтування, промовляючи при цьому: «Я виконую всі свої обов'язки у стосунках. Що тобі ще потрібне?», «Ти з жиру бісишся», « Не чіпляйся», «А я при чому тут», «А що тут казати, і так зрозуміло», «Ну що ти кажеш?», «Ну для чого, от для чого?», «Да, що ти кажеш?», «Ну звідки ти таке взяв (-ла)», «Він (а) тут не при чому», «Ти серйозно?» та інші. Емоційна залежність жертви від кривдника ґрунтується на потребі та неспроможності жертви самостійно задовільними ті чи інші потреби. Пасивний кривдник вміло відшукує потенційні, наявні потреби майбутньої жертви й цілеспрямовано, поступ за поступом вибудовує аб'юзивні стосунки. Ризиком формування віктимної поведінки можуть бути такі фактори: а) невдалий перший шлюб жертви: б) малолітні діти; в) матеріальна залежність; г) амбіційність кохання; д) бажання підтримувати статус «у шлюбі» тощо. Такий тип кривдника загалом не вчиняє лайки. Зазвичай він спокійний, оскільки стійка залежність жертви забезпечує йому стійкі владні стосунки.

Формат «ґазлайтингґу»

Газлайтинг є однією із форм психологічного маніпулювання, яка характеризується безпідставним звинуваченням жертви, з метою формування у жертви хибного бачення тієї чи іншої ситуації, сумнівів щодо власної розсудливості та адекватного сприйняття об'єктивовані дійсності й таким чином спричинити у жертви занепокоєння, невпевненість, сумніви у власній пам'яті, судженнях. При цьому пасивний кривдник активно й свідомо заперечує подію та переконує оточення, що «жертва сама собі понавидумувала». Класичними фразами газлайтингу є :«Не видумуй», «Це ти придумала», «Ну що ти таке як скажеш», «Не може такого бути», «Не придумуй», «Ти це сама придумала?», «Сама щось собі придумала і віриш в це», «Не може такого бути», «Нафантазувати собі й думаєш що це правда», «Ти неправильно пам'ятаєш».

Формат «знецінення»

Застосування кривдником формату «знецінення» характеризує ригідність кордонів «Его» кривдника та розглядається як психологічний механізм самоствердження кривдника шляхом деструктивної критики інших. Деструктивна критика позбавляє значущості та спрямовується на заниження знань, умінь, досягнень, здібностей, талантів потенційної жертви. Зазначений підхід застосовується з метою формування у жертви почуття непридатності та блокування бажань, можливостей розвиватись. Доволі роз-

повсюдженим є метод апеляції різниці між собою й жертвою, наголошуючи при цьому на хибних недоліках жертви. Унаслідок довготривалого знецінення у жертви ускладнюється процес саморегуляції, руйнується самооцінка, формується комплекс неповноцінності та неспроможності реалізувати свій внутрішній потенціал. Класичними фразами знецінення є «Будь вище цього, не звертай уваги», «Ти надто чутлива (-ий)», «Ти мені набрид (-ла)», «Якою нісенітницею ти займаєшся!», «І тобі це цікаво?», «Так це усі можуть робити», «Ти що краще? (-ий) за інших?», «І тобі це цікаво?», «Нафантазувати собі й думаєш що це правда», «Ти надто чутлива (-ий)», «З тобою немає про що говорити (розмовляти)», «У тебе одне на умі», «З тобою ні про що неможливо розмовляти», «Ти нікому не потрібна (-ий)», «Ти взагалі розумієш, що несеш?», «Ти завжди говориш всяку нісенітницю», «У тебе нічого не вийде», «Ти бачиш те, що зручно лише тобі», «З тобою не має про що говорити», «Ти що гадає що більш всі знаєш», «Подивися на себе – теж мені принцеса (- принц)».

До психологічного маніпулювання належить також *формат «залякування».*

Зазвичай залякування (апелювання до страху) проявляється у погрозах покинути жертву, погрозах заподіяти жертві, собі чи третім особам шкоди, підбурювання до самогубства. Однак, як зазначає К. Катеринчук, «термін «залякування» по-різному трактується, та питання про його зміст продовжує залишатися проблемним. Насамперед це викликано тим, що в кримінальному праві є поняття: «психічне насильство», «погроза», «залякування», «примус», які викликають дискусії, тому єдиної думки з даного питання не існує» [6, с. 169]. За цих умов варто враховувати, що «погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози» є підставою для кваліфікації такого діяння як кримінальне правопорушення за ст. 129. Погроза вбивством КК України [7, ст. 29].

Водночас окреслені формати психологічного маніпулювання є захисними механізмами внутрішньо особистісного конфлікту кривдника, який набуваючи форм різного маніпулятивного впливу завдає шкоди не тільки жертві, а й кривднику, позбавляючи його цілісної гармонії особистісного буття.

Очевидно, не випадково «насильником (кривдником) здебільшого стає людина, яка сама переживала насильство, має «занижену» самооцінку, прагнення контролю, домінування (ставить свої цінності, упередження вище за інші та нав'язує їх), не в змозі висловити свої потреби та зрозуміти потреби іншого. Нерідко насильник сприймає свої дії як єдину комунікацію - лише так його чують, поважають, бояться» [9].

Досвід глибокий пережитого нівелювання, нереалізований внутрішній страх відмови, відторгнення з одночасною можливістю владного впливу та залежності жертви формує та закарбовує у потенційного кривдника навички використання різних форматів психологічного маніпулювання (лестощі, залякування, брехня, тиск авторитетом, деструктивні поради, критика, деструктивна констатація, ігнорування, неглект, газлайтинг, «синдрому емоційної холодності», «режим очікування», вказівки тощо). З роками він чітко навчився знаходити сакральні потреби та вразливість жертви. Майстерність маніпулювання та жонглювання на потребах жертви допомагає пасивному кривднику уникати відкритих конфронтації, а відтак, на думку, переконання, світогляд кривдника нівелює промовляти вибачення.

Разом з тим, поведінка жертви також складається з комплексу взаємопов'язаних підсистем і залежить від чинників об'єктивного та суб'єктивного характерів. Вагоме місце серед яких займають наявні можливості, ресурси та готовність самої жертви віднайти, реалізувати конструктивні стратегії протистояння психологічному маніпулюванню та оптимізувати як особистісне буття, так і сімейні, подружні, родинні стосунки.

Висновки. Таким чином, дослідження структурно-функціональних характеристик психологічного маніпулювання дозволили констатувати, що неправомірне психологічне маніпулювання, включаючи емоційний, поведінковий, когнітивний компоненти, слугує сприятливим фоном формування та розгортання домашнього насильства. Проаналізувавши вищенаведені приклади та матеріали наукових праць й судової практики, ми дійшли до висновку, що значний вплив на формування світогляду пасивного кривдника відіграють неопрацьовані дитячі, юнацькі образи, деструктивний досвід та страждання нерозділеного, відстороненого чи зрадницького першого кохання у юнацькі роки, що спричиняє закарбоване відчуття страху стати покинутим, непотрібним; недостатньо розвинену духовну складову; несприятливий вплив референтної групи; знецінення моральної, етичної ідентичності та модифікацію ціннісно-смислової сфери особистості.

За цих умов набуває значення зниження ризиків домашнього насильства, що з поміж іншого включає підвищення порогів віктимогенної уразливості жертви; розвиток її власної автономії та умілого використання механізмів емоційної (психічної) саморегуляції. Подальші наукові розвідки вбачаємо у дослідженні феномену «критичного мислення» як засобу зниження емоційної залежності потенційної жертви домашнього насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ботнаренко І.А., Гриньків О.О. Психологічнє насильство як форма домашнього насильства. *Часопис Київського університету права*. (2). 204–109. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2023.21.
2. Вирок у кримінальному проваджені по справі № 343/2370/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102373954.
3. Вирок у кримінальному проваджені по справі № 599/2152/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102333124.
4. Вирок у кримінальному проваджені по справі № 951/971/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102333129.
5. Гребінь Н.В. «Психологічні чинники схильності студентської молоді до маніпулювання у міжособистістній взаємодії». Дис.... канд. психол. наук. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів. 2016.
6. Катеринчук К.В. Посягання на здоров'я особи з метою залякування: поняття, зміст та кримінально - правове значення. *Юридичний вісник* 1 (42). 2017. С. 168–173. URL: https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/UV/article/download/11529/ 15310.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР* від 18.12.1984. – 1984 р. № 51. Стаття 1122.
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Офіційний вісник України* від 08.06.2001 р. 2001 р., № 21. стор. 1. Стаття 920. код акта 18825/2001.
9. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству: Лист Міністерства освіти і науки України від 18.05.2018. № 1/11-5480. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18#Text.
10. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. *(ВВР). 2018. № 5. ст. 35.*
11. Савченко І.О., Бабич С.Л., Ускіла Р. Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О.М. Клюєв, В.Ю. Шепітько та ін. Харків : *Право*. 2020. Вип. 22. С. 538–554. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43.
12. Степаненко О.В. Психологічного насильства, як форма домашнього насильства. *Нове українське право.* Вип. 3, 2023. С. 155–159. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.22.
13. Ткачишин О.Р. Психологічна безпеки у контексті маніпулятивного впливу па свідомість особистості. *Теорія і практика сучасної психології.* 2019 р. № 1. Т. 1. С. 178–182.

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.79

РЕСТИТУЦІЙНО-КОМПЕНСАЦІЙНІ ЗАХОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Козаченко О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. директора Миколаївського навчально-наукового інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-8412-8639

Мусиченко О.М.,
доктор філософії (PhD), доцент,
в.о. завідувача кафедри кримінального права
та інших кримінально-правових дисциплін
Миколаївського навчально-наукового інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-6171-710X

Козаченко О.В., Мусиченко О.М. Реституційно-компенсаційні заходи в кримінальному праві.

У даній статті доводиться необхідність нормативного закріплення реституційно-компенсаційних заходів в кримінальному законі України. Автори аналізують міжнародні нормативні акти, зокрема Декларацію ООН основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, 1985; Європейську конвенцію з відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів, 1983; Рекомендацію R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу, 1985; Рекомендацію Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів, 2006, в яких встановлено певні обов'язки держав щодо закріплення в національних законах реституції та відшкодування шкоди. У статті визначено недостатність законодавчого закріплення відшкодування (компенсації) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, в кримінальному процесуальному та цивільному законодавстві України.

В роботі аналізуються історичні нормативно-правові акти, які діяли на території нашої держави, в яких передбачалися заходи, спрямовані на забезпечення інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень, доводиться, що з входженням до російської імперії позитивні надбання в кримінальному праві, які були пов'язані з намаганням закріпити на законодавчому рівні реституційно-компенсаційні заходи, були втрачені. Водночас на прикладі кримінального закону Польщі доводиться, що держави, які мали спільну з нашою історію та однакові витоки формування законодавства, продовжили традиції нормотворення в заданому кримінально-правовому напрямку і тому в систему кримінально-правових заходів Польщі входять заходи компенсаційного характеру.

В роботі приділено увагу аналізу положень проєкту Кримінального кодексу України, які регламентують реституцію і компенсацію, визначено певні недоліки і запропоновано деякі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: кримінально-правові заходи, реституція, компенсація, способи відшкодування шкоди в кримінальному провадженні, історичні нормативно-правові акти, проєкт Кримінального кодексу України.

Kozachenko O., Musychenko O. Restitution and compensatory measures in criminal law.

This article argues for the need to enshrine restorative and compensatory measures in the criminal law of Ukraine. The authors analyze international normative acts, in particular the UN Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 1985; the European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes, 1983; Recommendation R (85) 11 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on the position of the victim in criminal law and criminal procedure, 1985; Recommendation Rec (2006) 8 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on assistance to victims of crime, 2006, which establishes certain obligations of States to enshrine restitution and compensation in national laws. The article identifies the insufficiency of legislative consolidation of restitution (compensation) for damage caused by a criminal offense in the criminal procedure and civil legislation of Ukraine.

The article analyzes the historical legal acts in force in our country which provided for measures aimed at ensuring the interests of victims of criminal offenses, and proves that with the accession to the Russian Empire, the positive achievements in criminal law related to the attempts to enshrine restitution and compensation measures at the legislative level were lost. At the same time, the author uses the example of the criminal law of Poland to prove that the States which had a common history with ours and the same origins of legislation formation continued the traditions of rule-making in a given criminal law area, and therefore the system of criminal law measures in Poland includes measures of a compensatory nature.

The article focuses on the analysis of the provisions of the draft Criminal Code of Ukraine regulating restitution and compensation, identifies certain shortcomings and suggests some ways to address them.

Key words: criminal legal measures, restitution, compensation, methods of compensation for damage in criminal proceedings, historical legal acts, draft Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) передбачає систему кримінально-правових заходів, яка орієнтована перш за все на забезпечення інтересів держави, тому в ньому не знайшли відображення заходи, що спрямовані на відновлення прав та інтересів потерпілої особи, якій кримінально-протиправним діянням заподіяна шкода. Водночас в умовах реформування кримінального законодавства, а також задля виконання міжнародних зобов'язань України нормативна система кримінально-правових заходів потребує оновлення і розширення, в тому числі за рахунок заходів, спрямованих на реституцію та компенсацію.

На сьогодні дана тематика набула ще більшої актуальності, оскільки в проєкті КК України представниками робочої групи з розвитку кримінального права закріплено в розділі 3.7 «Реституція та компенсація» кримінально-правові заходи, які орієнтовані на забезпечення інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика, пов'язана з реституційно-компенсаційними заходами в кримінальному праві, піднімалася в наукових працях таких відомих українських дослідників як В. Васильєв, М. В□юник, І. Горбачова, О. Дудоров, Є. Письменський, М. Хавронюк та ін.

Мета дослідження. Мета даної роботи – проаналізувати чинні норми, які містяться в матеріальному та процесуальному праві, спрямовані на забезпечення інтересів потерпілих, довести необхідність законодавчого закріплення реституційно-компенсаційних заходів в кримінальному праві, виходячи з генезису формування подібних встановлень за законодавством, що діяло на території нашої держави, та з міжнародно-правових зобов'язань, які закріплені в міжнародно-правових актах, що регулюють питання прав жертв кримінальних правопорушень, зокрема права на реституцію та компенсацію заподіяної шкоди безпосередньо потерпілому чи його близьким, а також проаналізувати розділ 3.7 проєкту КК України.

Виклад основного матеріалу. Наша держава на цей час має низку зобов'язань щодо забезпечення права людини на відновлення її порушених прав в цілому (ст. 8 Загальної декларації прав людини 1948 р, ст. 41 Європейської конвенції з прав людини 1950 р.) та забезпечення прав жертв кримінальних правопорушень, які випливають зі специфічних міжнародних актів (Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів від 1983 р. [3], Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою ООН від 29 листопада 1985 р. [2], Рекомендація R (85) Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу 1985 р. [14], Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів 2006 р. [15], Директива Європейського парламенту щодо мінімальних стандартів забезпечення прав жертв злочинів від 25 жовтня 2012 р. [23]. В даних нормативних актах глобального та регіонального рівня визначається поняття «жертва злочину (кримінального правопорушення)», обсяг якого є ширшим, і включає не лише безпосередньо особу, якій кримінальним правопорушенням завдано «шкоду, включно з тілесними ушкодженнями або моральною шкодою, емоційними стражданнями, матеріальною шкодою чи істотним обмеженням прав у результаті дії або бездіяльності, що порушують діюче національне кримінальне законодавство держав-учасниць» [2, ст. 1], але в належних випадках термін «потерпілий» («жертва») також охоплює найближчих родичів, членів сім'ї або утриманців безпосередньо постраждалої особи [2, ст. 2; 3, п. b ст. 2;, 15, ст. 1]; визначено, що реституцію повинні надавати правопорушники або треті сторони, які несуть відповідальність за їх поведінку, при тому реституція повинна включати повернення власності або виплату за заподіяну шкоду, відшкодування витрат, понесених внаслідок віктимізації, надання послуг та відновлення прав [2, ст. 8], крім того, у разі заподіяння серйозних збитків навколишньому середовищу реституція повинна

включати відновлення довкілля та інфраструктури, заміну майна громади та відшкодування витрат, пов'язаних із переселенням [2, ст. 10]. Держави, відповідно до ст. 12 Декларації, у випадках, коли компенсацію неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, повинні вживати заходів щодо надання фінансової компенсації: по-перше, особам, які внаслідок тяжких злочинів отримали значні тілесні ушкодження або суттєво підірвали своє фізичне чи психічне здоров'я, по-друге, сім□ям, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали фізично чи психічно недієздатними внаслідок такої віктимізації [2], відповідно до ст. 8, 9 Рекомендації Ради Європи 2006 р. державна компенсація має призначатися в тій мірі, в якій спричинена шкода не покривається з інших джерел [15].

Важливим є закріплення в даних міжнародних актах обов'язків держави встановити в законодавстві відповідні заходи, спрямовані на реституцію і компенсацію. Зокрема, відповідно до ст. 9 згадуваної Декларації ООН урядам слід розглянути можливість включення реституції у свою практику, положення та закони як один із заходів покарання у кримінальних справах на додаток до інших кримінальних санкцій [2], в ст. 11 рекомендації R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи визначено наступне положення: «В законодавстві треба передбачити положення, згідно з яким компенсація може встановлюватися або як кримінальна санкція, або як захід, що замінює кримінальну санкцію чи може призначатися на додаток до кримінальної санкції» [14], при тому «якщо компенсація призначається як кримінальна санкція, вона має виконуватись аналогічно виконанню штрафів і мати переважну силу перед іншими фінансовими санкціями, які застосовуються до правопорушника [14, ст. 14].

Отже, міжнародні глобальні та європейські регіональні акти однозначно покладають на держави обов'язок передбачити в законодавстві реституцію та компенсацію саме у формі кримінально-правових заходів, які забезпечуватимуть інтереси потерпілих (в широкому розумінні цього поняття) від кримінальних правопорушень. Проте в Україні саме в кримінальному законі допоки дані види заходів нормативно не визначені.

Однак, сьогодні не можна категорично стверджувати, що інтереси потерпілого від вчинення кримінального правопорушення чи об'єктивно протиправного діяння не задовольняються в нашій країні. Але мова йде про можливість такого задоволення в межах кримінального провадження. Так, з аналізу ст. 127 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) випливає, що в межах кримінального провадження може мати місце три способи відшкодування (компенсації) шкоди: 1) добровільне відшкодування, оскільки підозрюваний, обвинувачений та за його згодою інша особа має право на будь-якій стадії кримінального процесу відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням не тільки потерпілому, а й територіальній громаді, державі; 2) шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням може бути примусово стягнута за судовим рішенням внаслідок розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні; 3) шкода, завдана кримінальним правопорушенням може бути компенсована за рахунок Державного бюджету України у випадках, передбачених галузевим законодавством [9].

У кримінальному ж законі передбачені лише наслідки кримінально-правового характеру в разі добровільного відшкодування шкоди для особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Крім того, встановлений обов'язок для юридичної особи при застосуванні заходів кримінально-правового характеру відшкодувати нанесені збитки та шкоду в повному обсязі, а також розмір неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою (ч. 2 ст. 96-6 КК України), водночас такого обов'язку як окремого заходу не передбачено для фізичної особи, яка винна у вчиненні кримінального правопорушення, крім неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків (п. 4 ч. 2 ст. 105 КК України). Останній є одним з різновидів примусових заходів виховного характеру.

Перший згадуваний спосіб відшкодування шкоди за кримінальним процесуальним правом – добровільне відшкодування – має позитивні наслідки як для потерпілого, так і власне для особи підозрюваного/обвинуваченого. Саме усвідомлення останнім цих наслідків і стимулює його відшкодовувати (компенсувати) шкоду, оскільки добровільне відшкодування є підставами для пом'якшення заходів кримінально-правового характеру або взагалі для відмови від них. Так, відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди є однією з умов звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України), у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України), передумовою спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 286 КК України; добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди є обставиною, що в обов'язковому порядку пом'якшує покарання (п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України), і разом з тим може бути однією з кількох пом'якшуючих обставин,

що є необхідною передумовою призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України), або обов'язковою передумовою для застосування судом положення про зниження меж санкції статті Особливої частини КК України до двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання (ст. 69-1 КК України). Водночас добровільне відшкодування шкоди хоча й має позитивні наслідки для потерпілого, є не достатнім правовим наслідком для відновлення стану, який передував вчиненню кримінального правопорушення, тому що залежить від волі самого правопорушника.

Другий спосіб відшкодування шкоди – цивільний позов – також є досить позитивним інструментом, водночас залежить від активності учасників в межах кримінального провадження.

Стосовно третього способу відшкодування (компенсації) шкоди, нормативно визначеного в КПК України, можна сказати про його поки ще практичну нереалізованість. Мова йде передусім про застосування ст. 1177 Цивільного кодексу України, відповідно до якої шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону, компенсується потерпілому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом та ст. 1207 цього ж кодексу, відповідно до якої шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок кримінального правопорушення, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, або якщо вона є неплатоспроможною, а умови і порядок її відшкодування також встановлюється законом [22]. Виходячи з цих положень, зауважимо, що реалізація даних норм передбачає прийняття відповідного іншого законодавства. Стосовно даного питання слід згадати досить цікавий науковий висновок щодо відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення (стаття 1177 ЦК), за зверненням секретаря Пленуму Верховного Суду Д. Луспеника від 28.07.2021 № 451/0/26-21 у справі № 757/59501/19-ц [11], у якому дана оцінка питання: чи можливо у разі відсутності відповідного закону про випадки та порядок компенсації державою такої шкоди подолання зазначеної прогалини у законодавстві шляхом застосування аналогії закону чи аналогії права? Відповідно до звернення, член Науково-консультативної ради при Верховному Суді, кандидат юридичних наук Беляневич В.Е. зазначив наступне: «немає підстав стверджувати про існування прогалини в нормативно-правовому регулюванні відносин щодо відшкодування державою шкоди, завданої потерпілому кримінальним правопорушенням, а отже й про застосування аналогії. Йдеться лише про намір законодавця встановлювати законом випадки, коли держава компенсує потерпілому шкоду, завдану йому кримінальним правопорушенням. За загальним правилом держава *не бере* на себе обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну кримінальним правопорушенням. За відсутності відповідного закону про *випадки компенсації* державою шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, вирішення цієї справи на підставі частини другої статті 1177 ЦК України неможливо, в тому числі й із застосуванням аналогії. Відсутність відповідного закону *про порядок компенсації* державою такої шкоди не унеможливлює розгляду справи за позовом потерпілого» [11]. Отже, це ще раз підтверджує тезу про неможливість практичної реалізації даного способу, допоки не буде прийнято закон, в якому визначатимуться випадки і підстави компенсації державою шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

На наш погляд, оскільки для реалізації своїх основних завдань кримінальний закон повинен визначати перелік суспільно небезпечних діянь, які є кримінальними правопорушеннями, і наслідки його вчинення у вигляді встановлення кола кримінально-правових заходів, які дозволяють вести мову про досягнення соціальної справедливості, реституційно-компенсаційні кримінально-правові заходи повинні бути нормативно визначені саме в кримінальному законі, а процесуальна галузь лише встановлює порядок застосування даних заходів.

Слід згадати, що в історичних нормативно-правових актах, які діяли на території нашої держави, здавна йшла мова про ті заходи компенсаційного, реституційного характеру, які забезпечували інтереси потерпілого, а не лише державні інтереси. Згадаймо, наприклад, що в Руській Правді, яка була основним джерелом права, були закріплені положення, згідно з якими, наприклад, «якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду (образу); коли вдарить руку і вона відпаде чи усохне, то платить половину віри 20 гривень [князівському суду], а тому, хто постраждав, – 10 гривень [13].

У судебнику короля Казимира IV 1468 року, який вважають першим кодексом кримінального права (як матеріального, так і процесуального), вказувалося: «3. А у кого буде вкрадено, і що суддя присудить, то спочатку заплатити потерпілому, а потім господар татя того вину свою бере» [5, с. 49]. На думку дослідників, дана стаття є доповненням і уточненням ст. 12 привілею 1447 р., яка надавала право стягнення судових штрафів-вин на користь феодалів-землевласників [5, с. 65]. Однак, вимоги практики застосування цього привілею внесли свої корек-

тиви. Оскільки за литовсько-руським правом викрадена річ конфісковувалася на користь суду, а потерпілий отримував її грошовий еквівалент, то могли виникати ситуації, коли майна злодія не вистачало для компенсації потерпілому, тому необхідно було впорядкувати черговість отримання платні з майна злочинця. Тому вказана стаття закріплює давню мету покарання, знану ще Руській правді: матеріальне задоволення інтересів потерпілого, тому він перший отримує сплату відповідно до вказаної норми.

У Литовських статутах знайшов продовження вже знаний в Руській правді захід компенсаційного характеру – головщина, тобто сплата за вбивство на користь родичам, сума якої залежала від соціального стану потерпілого (розділ 11 «Про головщини людей путних, селян і паробків») [19, с. 281–284]. Відомі й інші реституційно-компенсаційні заходи. Наприклад, при доведеному зґвалтуванні насильник за арт. 8 II Литовських статутів має бути страчений, а з його маєтку належить виплатити відшкодування згідно зі станом, до якого буде належати [18, с. 375].

Показовим прикладом є положення, передбачені в «Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 року», який хоч і не набув законної сили через те, що на час завершення роботи над ними Україна втратила рештки автономії і на неї поширилося російське законодавство, однак даний документ є автентичний, його використовували довгий час і як підручник з українського права, і як своєрідний коментар до Литовських статутів. Відповідно до нього встановлювалося загальне правило, наприклад, при вчиненні кожного ґвалту чи насилля «ображеному має бути сплачено 12 рублів» (п. 1 арт. 1 глави 10) [12, с. 349]. Крім того, цим же артикулом (п.2) визначено, що у випадку вбивства при нападі на будинок має бути сплачено спадкоємцям «платіж за голову відповідно до звання вбитого», а також, якщо були заподіяні збитки, сплачено має бути їх подвійний розмір [12, с. 349]. Крім платежу «за голову» передбачалося і платіж «за рани» (п. 2 арт. 9) [12, с. 355] з маєтків винного або одного з них; при розбої передбачалася, крім смертної кари, а з маєтків розбійників мала бути виплачена нагорода ображеним (п. 1 арт. 20) [12, с. 363].

Таким чином, автентичні нормативно-правові акти, які формувалися разом зі становленням нашої державності, вказували, що вони враховували інтереси будь-якої людини, як тієї, яка безпосередньо потерпіла від кримінального правопорушення, так і родичів загиблої людини. На противагу цьому, ті акти, які діяли в російській імперії, відзначалися перевагою етатистських інтересів.

Не зважаючи на те, що дослідники доводили той факт, що Литовські статути є одним з досить важливих джерел Соборного уложення 1649 р. – першої в історії російської державності спроби створити звід всіх діючих правових норм [17], в цьому акті не знайшли відображення заходи, які були б спрямовані на забезпечення інтересів потерпілих.

Однак, в Уложенні про покарання кримінальні і виправні, яке можна вважати першим Кримінальним кодексом в його сучасному розумінні, який діяв на території нашої держави, містився розділ «Про винагороду за збитки, шкоду і образу», відповідно до якого, крім покарання, було передбачено відшкодування винним або його спадкоємцем з майна, одержаного в спадок від винного [21, с. 21-22] збитків, шкоди, образ, завданих кримінальним правопорушенням. Як один з негативних прикладів, можна вказати також ст. 45 Уложення, в якій зазначалося, що якщо не визначено, в яке відомство чи місце мають бути передані грошові стягнення, із сум, які стягуються відповідно до положень Уложення, складається капітал для утримання або облаштування нових місць ув'язнення [21], тобто замість створення спеціальних фондів для забезпечення інтересів потерпілих (які вже мали місце в європейських країнах), кошти винних використовувалися для облаштування місць ув'язнень.

На противагу вказаним «зачаткам» – заходам компенсаційного характеру, для радянського кримінального права цей інститут не був властивий. Отримати компенсацію за моральні та (або) фізичні страждання було складно, це було пов'язано з практикою, що склалася у судів, які розглядали кримінальні справи. Наприклад, в одній з ухвал у кримінальній справі № 32628 від 17 січня 1917 р., містилося таке визначення: «Поняття грошового відшкодування моральної шкоди чуже радянській правосвідомості». Не містив заходів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди, і КК УРСР 1960 року.

Таким чином, історичний екскурс показує, що з входженням до російської імперії ті позитивні надбання в кримінальному праві, які були пов'язані з намаганням закріпити на законодавчому рівні кримінально-правові заходи, спрямовані на забезпечення інтересів потерпілих, нами були втрачені. Водночас держави, які мали спільну з нашою історію, однакові витоки формування законодавства, продовжили традиції нормотворення і в кримінально-правовому напрямку. Тому якщо розглянути систему кримінально-правових заходів за кримінальним законом Польщі, бачимо суттєву різницю, зокрема і щодо нормативно визначених реституційно-компенсаційних заходів.

Так, в КК Республіки Польща в розділі Va «Конфіскація та компенсаційні заходи» оремо в

ст. 46 визначено обов'язок відшкодування шкоди чи заподіяних збитків (Obowiązek naprawienia wyrządzonej szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę) [24]. Таке відшкодування може бути повним або частковим, при тому це не перешкоджає розгляду незадоволеної частини позову в межах цивільного судочинства. У разі, якщо обов'язок відшкодування шкоди є суттєво складним, суд може замість такого зобов'язання присудити компенсацію потерпілій стороні до 200 000 злотих, а в разі її смерті шкода відшкодовується найближчим родичам, життєве становище яких внаслідок смерті потерпілого значно погіршилося. Якщо таких осіб виявлено більше ніж одну, збитки присуджуються кожній з них.

Крім обов'язку відшкодування шкоди, окремим різновидом компенсаційних заходів за КК Польщі є внесок до фондів (ст. 47): якщо винного засуджено за умисний злочин проти життя чи здоров'я або за інший умисний злочин, що спричинив смерть людини, тяжке ушкодження здоров'я, порушення функцій органу чи розлад здоров'я, суд може постановити компенсацію до Фонду допомоги потерпілим і постпенітенціарної допомоги; якщо ж у злочині проти навколишнього середовища – компенсацію до Національного фонду охорони навколишнього середовища та водного господарства (§1-2). Крім того, у §3 вказано, що в разі засудження за специфічні злочини, зазначені у ст. 173, ст. 174, ст. 177 (злочини проти безпеки руху) або у ст. 355 (Ненавмисне спричинення ДТП військовослужбовцем), якщо винний перебував у стані сп'яніння чи під впливом наркотичного засобу або втік з місця події, суд присуджує відшкодування шкоди потерпілому, а в разі його смерті – найближчому родичу. Якщо таких осіб виявлено більше ніж одну, збитки відшкодовуються кожній з них. Якщо встановити таку особу неможливо, суд призначає компенсацію до Фонду допомоги потерпілим та постпенітенціарної допомоги. Суд присуджує компенсацію в розмірі не менше 10 000 злотих. При цьому вказане положення §3 не застосовується, якщо суд наклав зобов'язання відшкодувати шкоду, заподіяну злочином, або відшкодувати завдану шкоду на суму, що перевищує 10 000 злотих [24]. Тобто останній є компенсаційним заходом спеціального характеру, який додатково враховує інтереси потерпілого від ДТП чи їх родичів, якщо ті внаслідок його смерті залишилися в скрутному становищі.

На наш погляд, вказані заходи, які не лише пов'язані з безпосереднім відшкодуванням (компенсацією) шкоди потерпілим, але й передбачають поповнення спеціальних фондів соціального спрямування, максимально враховують інтереси не лише жертв кримінального правопорушення, а й суспільних інтересів в цілому.

Крім зазначених окремо визначених компенсаційних правових заходів, які застосовують за рішенням суду, добровільне відшкодування шкоди за КК Польщі враховується при застосуванні заохочувальних заходів. Наприклад, надзвичайне пом'якшення покарання (йдеться про випадки, коли найнижче покарання за злочин було б непропорційно суворим) застосовується, якщо, наприклад, потерпілий примирився з винним, шкоду відновлено або є домовленість про спосіб відшкодування шкоди; коли він докладав зусиль для усунення шкоди або для запобігання їй (п. 1-2 §2 ст. 60). А відмова від призначення покарання (ст. 59), можлива, якщо суд одночасно призначить інший кримінально-правовий захід, конфіскацію або компенсаційний захід і визначені цілі покарання будуть досягнуті.

Крім того, ст. 72 КК Польщі визначено перелік обов'язків засудженого (Obowiązki skazanego), які покладаються судом у разі призупинення виконання вироку або можуть покладатися при призначенні кримінальних заходів, а не покарання. Серед низки інших обов'язків – обов'язок вибачення перед постраждалою стороною, що також можна віднести до заходів реституції.

Отже, на прикладі кримінального закону Польщі бачимо, що нормативно визначені компенсаційно-реституційні заходи, здебільшого примусового характеру, є окремим видом кримінально-правових заходів, застосування яких дозволяє забезпечити інтереси потерпілих від кримінальних правопорушень як ситуаційно, так і в перспективі – за рахунок внесення сум компенсації до спеціальних фондів. До речі, про створення таких фондів йдеться в Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою: «Слід сприяти створенню, зміцненню та розширенню національних фондів для надання компенсації жертвам. При необхідності з цією метою можуть створюватися й інші фонди, у тому числі в тих випадках, коли держава, громадянином якої жертва є, не в змозі відшкодувати жертві завдану їй шкоду» [2, ст. 13]. Про такі фонди згадувалося і в спеціальній юридичній літературі [1, с. 164–172].

Робоча група з розвитку кримінального права в чіткій системі кримінально-правових заходів (засобів – у проєкті КК України) в розділі 3.7 книги третьої «Про кримінально-правові засоби та їх застосування» визначила два засоби – реституцію та компенсацію, які спрямовані на забезпечення інтересів потерпілого, територіальної громади, держави. Реституцію і компенсацію разом з такими засобами як покарання, пробація, засоби безпеки, конфіскація майна чи вилучення речі розробники проєкту віднесли до засобів кримінальної відповідальності, які підлягають застосуванню до особи, засудженої за вчинення кримінального правопорушення

[8]. Разом із тим, з аналізу статті 3.7.1 проєкту бачимо, що реституція і компенсація застосовується до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення або *інше передбачене кримінальним законом протиправне діяння,* відповідно, в останньому випадку мова не йде про захід кримінальної відповідальності, а про інший захід, який знаходиться поза її межами, специфічна мета ж реституції і компенсації, незважаючи на різні підстави застосування, однакова – усунення наслідків, які виникли в результаті вчинення суспільно небезпечного діяння та відновлення порушених таким діянням прав потерпілої сторони [10, с. 166-167]. Водночас в проєкті вказана спільна мета кримінально-правових засобів – «убезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та інших передбачених цим Кодексом протиправних діянь» (ч. 2 ст. 3.1.1) [8]. З огляду на тлумачення лексеми «убезпечення» як дії від «убезпечувати» – захищати, охороняти від чого-небудь; запобігати якійсь небезпеці [16, с. 351], то дане визначення мети стосовно реституції або компенсації видається не зовсім правильним, адже вказана специфічна мета даних заходів, на наш погляд, не вписується в загальну мету «убезпечення», про що вже зазначалося в наших роботах [20, с. 447].

З огляду на положення в ст. 3.7.1, автори проєкту передбачили реституційно-компенсаційні заходи як обов'язок особи, яка вчинила кримінальне правопорушення або інше передбачене КК протиправне діяння, внаслідок якого порушене особисте право потерпілої особи або спричинена шкода потерпілій особі, територіальній громаді або державі, здійснити реституцію і компенсацію (ч. 1). Тобто, дані засоби поширюються на потерпілу особу, територіальну громаду або державу. В цьому контексті слід звернулися до поняття «потерпіла особа» за проєктом КК України, адже в міжнародних нормативних актах вказується, що право отримувати компенсацію мають близькі родичі або утриманці осіб, які померли або стали недієздатними внаслідок кримінального правопорушення. Відповідно до ст. 2.2.2 проєкту КК України про потерпілу особу йде мова в контексті однієї з ознак складу кримінального правопорушення, відповідно, потерпілою особою є фізична особа (людина) чи юридична особа, якій спричинено шкоду кримінальним правопорушенням [8]. В «термінологічній» статті 1.4.1 проєкту немає визначення потерпілого в більш ширшому розумінні. Водночас в кримінальному процесуальному законодавстві України (ч. 6 ст. 55 КПК України) потерпілим може виступати одна або декілька (за відповідним клопотанням) осіб з числа близьких родичів або членів сім'ї особи, якій заподіяно смерть внаслідок кримінального правопорушення або така особа перебуває в стані, який унеможливлює подання нею відповідної заяви про залучення її як потерпілого [9]. Тому пропонуємо уточнити в проєкті чи даний захід поширюється на близьких родичів, членів сім'ї, утриманців потерпілого від кримінального правопорушення за відповідних умов.

Крім того, в ч. 1 ст. 3.7.1 не зовсім досконалим виглядає вираз «особа, яка вчинила…інше передбачене цим Кодексом протиправне діяння,… зобов'язана здійснити реституцію і компенсацію». Очевидно, що це стосується малолітніх осіб та неосудних, які не завжди можуть виконати даний обов'язок. На наш погляд, слід уточнити, що у випадку неможливості виконання вказаного обов'язку, реституція і компенсація здійснюється в порядку, передбаченому іншим законодавством.

У проєкті КК України досить широко пропонується закріпити реституцію як: 1) поновлення порушеного особистого права потерпілої людини, 2) повернення потерпілій особі за її згодою майна, здобутого шляхом вчинення кримінального правопорушення, 3) за згодою потерпілої особи надання рівноцінного майна замість майна, здобутого шляхом вчинення кримінального правопорушення або знищеного чи пошкодженого, відновлення майна у натуральному вигляді чи відновлення властивостей пошкодженого майна, або 4) за згодою територіальної громади або держави відновлення чи поліпшення стану певної території або громадської інфраструктури (ч. 2 ст. 3.7.1).

Компенсація ж визначається як грошове відшкодування заподіяної шкоди, спричиненої кримінальним правопорушенням або іншим передбаченим кримінальним законом протиправним діянням (ч. 3 ст. 3.7.1).

Розробники проєкту також врахували обов'язок держави відповідно до ст. 13 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів створювати, розвивати і укріплювати національні фонди для надання допомоги жертвам злочинів, встановивши в ч. 5 ст. 3.7.1 положення, відповідно до якого у разі неможливості здійснення компенсації винною особою у вчиненні умисного кримінального правопорушення, пов'язаного із застосуванням насильства, визначена вироком суду шкода компенсується потерпілій особі державою за рахунок Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим. Згідно з іншими статтями проєкту наповнення такого фонду відбувається за рахунок сплати грошової суми штрафу як виду покарання за злочин, грошового стягнення як виду покарання за кримінальний проступок до Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим, а також застосування конфіскації майна, вилучення речі, штрафу та конфіскації майна юридичної

особи як інших кримінально-правових засобів до цього ж фонду.

Слід вказати й на те, що проєктом визначені наслідки добровільного здійснення реституції та компенсації, зокрема, це повинно враховуватися при застосуванні чи припиненні застосування інших кримінально-правових засобів.

Зважаючи на вказані позитивні аспекти визначення в проєкті реституції та компенсації, потребує врегулювання питання, яке пов'язане з можливістю одночасного застосування реституції та компенсації. В ч. 1 ст. 3.7.1 вказано, що особа зобов'язана здійснити реституцію *або* компенсацію. Однак, наприклад, у випадках, коли особа здійснила реституцію у виді повернення потерпілій особі за її згодою майна, однак потерпілий зазнав ще й моральної шкоди у випадку вчинення корисливого кримінального правопорушення, пов'язаного з тілесним ушкодженням, чи можливе застосування обох заходів? Крім того, виникає питання щодо врегулювання ситуацій, коли особа не може здійснити компенсацію в повному обсязі. Зауважимо, що в ст. 7 Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів вказано, що відшкодування шкоди може бути зменшено або скасовано з урахуванням фінансового стану зобов'язаного [3]. А в ст. 8 враховується можливість зменшення або скасування відшкодування шкоди зважаючи на поведінку жертви і винного до, під час, після вчинення злочину. Тому пропонуємо в ч. 3 ст. 3.7.1 проєкту КК України, що «компенсацією є *повне чи часткове* грошове відшкодування шкоди...».

Висновки. В умовах подальшого розвитку нашої держави в європейському векторі, Україна повинна виконувати міжнародні зобов'язання, зокрема й щодо обов'язку передбачити в законодавстві або як покарання, або на додаток до покарання кримінально-правові заходи, пов'язані з можливістю компенсувати завдану кримінальним правопорушенням шкоду, що випливає з Декларації ООН основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою та Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів.

Реституція та компенсація – новий для сучасного національного кримінального законодавства вид кримінально-правових заходів, хоча історичний розвиток законодавства, що діяло на українських землях, свідчить про існування подібних кримінально-правових заходів, які були спрямовані на реституцію та компенсацію. Наприклад, композиція – внесення матеріального викупу як загладжування (компенсації) заподіяної шкоди, що згодом трансформувалася у головщину – штраф на користь потерпілої особи в давньоруський період та польсько-литовський періоди розвитку державності. На теперішній час зачатки заходів, спрямованих на відновлення прав потерпілої особи знаходимо хіба що в інституті цивільного позову в межах кримінального провадження. Звичайно, цього є недостатньо з точки зору досягнення інтересів потерпілої особи.

Зарубіжний досвід показує також необхідність визначення в кримінальному законі реституційно-компенсаційних заходів, спрямованих на задоволення інтересів потерпілих, держави, яким завдано шкоди внаслідок кримінального правопорушення. На прикладі КК Польщі бачимо, що нормативно визначені компенсаційні заходи, здебільшого примусового характеру, є окремим видом кримінально-правових заходів, застосування яких дозволяє забезпечити інтереси потерпілих від кримінальних правопорушень як ситуаційно, так і в перспективі – за рахунок внесення сум компенсації до спеціальних фондів, а також інтереси суспільства і держави, яким завдано шкоди внаслідок кримінального правопорушення проти довкілля.

Враховуючи міжнародні зобов'язання України, історичний аспект розвитку системи кримінально-правових заходів, зарубіжний досвід врегулювання питань, пов'язаних із забезпеченням інтересів потерпілих, досить перспективним є майбутнє нормативне закріплення в кримінальному законі даного виду заходів, що врахували розробники проєкту КК України, доповнивши систему кримінально-правових заходів окремими заходами – реституцією і компенсацією. У ст. 3.7.1 закріплено обов'язок здійснити реституцію і компенсацію потерпілому, територіальній громаді, державі особами, які вчинили кримінальне правопорушення або інше передбачене кримінальним законом протиправне діяння у випадку порушення особистого права чи спричинення шкоди; визначено види реституції; викладено дефініцію компенсації; визначено наслідки добровільного здійснення реституції чи компенсації; вказано підстави для відшкодування шкоди державою за рахунок Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим. Водночас положення, викладені в ст. 3.7.1 проєкту, потребують доопрацювання і певних уточнень, що обумовлюються необхідністю брати участь у реституції і компенсації інших осіб у випадку неможливості виконання обов'язків особами, які вчинили кримінально протиправне діяння, можливістю передбачення неповної компенсації тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбачова І.М. Сучасний стан та перспективи розвитку заходів компенсації в кримінальному праві України. *Вчені записки*

Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». Том 26(65). 2013. № 2-1 (Ч. 2). С. 164–172.

2. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158595___158595
3. Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 року. URL: https://zakon.cc/law/document/read/994_319 (дата звернення: 13.04.2024).
4. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 13.04.2024).
5. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича: Монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 112 с.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.04.2024).
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n198 (дата звернення: 17.02.2024).
8. Кримінальний кодекс України. Контрольний текст проєкту (станом на 25.02.2024року) URL:https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf (дата звернення: 13.04.2024).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Texttдата звернення: 14.04.2024).
10. Кримінально-правові заходи в Україні: підручник/ за ред. професора О.В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2015. 216 с.
11. Науковий висновок щодо відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення (стаття 1177 ЦК). URL: https://coordynata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-vidskoduvanna-kompensacii-skodi-fizicnij-osobi-aka-poterpila-vid-kriminalnogo-pravoporusenna-statta-1177-ck (дата звернення: 07.04.2024).
12. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / Відп. ред. та автор передмови академік НАН України Ю.С. Шемшученко. Київ, 1997. 546 с.
13. Правда Руська. [Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. К.: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137–144. URL: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm (дата звернення 07.04.2024).
14. Рекомендація R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу від 28 червня 1985 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_85_11_1985_06_28.pdf (дата звернення: 13.04.2024).
15. Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів. URL: https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/10_Рекомендація-Rec20068-Комітету-Міністрів-Ради-Європи-державам-членам-щодо-допомоги-потерпілим-від-злочинів.pdf (дата звернення: 14.04.2024).
16. Словник української мови в 11 томах / за заг. ред. І.К. Білодіда. Том 10. Т-Ф К.: Наукова думка, 1979. 658 с.
17. Соборное уложение 1649 года. URL: https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm#22 (дата звернення:07.04.2024).
18. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
19. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
20. Мусиченко О.М. Інформаційна таксономічна система кримінально-правових заходів. *Таксономія правових заходів : монографія* / за ред. проф. О. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2024. С. 420–460.
21. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб., 1845. 920 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/UlNakUgIspr_1845/UlNakUgIspr_1845.pdf (дата звернення: 07.04.2024)

22. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 07.04.2024).
23. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:315: 0057:0073:EN:PDF (дата звернення: 13.04.2024).
24. Kodeks karny: Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: https://www.infor.pl/ akt-prawny/1338285%2Custawa-kodeks-karny.html (дата звернення 07.04.2024).

УДК 343.33:344.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.80

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Коломієць Н.В.,
д.ю.н., професор,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5609-2651

Лугина Є.Ю.,
здобувач вищої освіти,
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Коломієць Н.В., Лугина Є.Ю. Проблемні аспекти кваліфікації воєнних злочинів в Україні.

Стаття присвячена дослідженню законодавства України у сфері регулювання воєнних злочинів. В основу дослідження покладено аналіз нормативних актів міжнародного гуманітарного та кримінального права, які закріпили серйозні порушення законів та звичаїв війни та прирівняли їх до серйозних міжнародних злочинів. Крім того, увагу акцентовано на багаторічному досвіді міжнародних установ, які займаються регулюванням механізму покарання воєнних злочинців. Для України питання воєнних злочинів набуло актуальності в умовах збройного конфлікту, спричиненого агресією російської федерації. Наразі число цих злочинів поступово збільшується. Наприкінці 2023 року вдалося зафіксувати понад 109 тисяч фактів вчинення воєнних злочинів військами рф. Паралельно збільшується число кримінальних проваджень за статтею порушення законів та звичаїв війни. Далі було зазначено, що недоліки законодавчого визначення воєнних злочинів та відсутність необхідної юридичної практики в такій специфічній категорії правопорушень призводять до труднощів кваліфікації воєнних злочинів. Основу кваліфікації злочину становить склад кримінального правопорушення. В Україні діє єдина норма, що передбачає кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни — стаття 438 Кримінального кодексу України. Ця стаття не містить ні визначення воєнного злочину, ні чіткої об'єктивної сторони правопорушення, а покарання є меншим, в порівнянні з іншими загальнокримінальними статтями. Ст. 438 КК України є бланкетною. Через таке формулювання воєнних злочинів в Україні поширилася практика додаткової кваліфікації порушень законів та звичаїв війни за статтями про катування, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, умисне легке тілесне ушкодження, примушування давати показання тощо. Уникнути труднощів кваліфікації воєнних злочинів можна завдяки доступу до джерел міжнародного гуманітарного та кримінального права. Римський статут Міжнародного кримінального суду є одним з найважливіших нормативно-правових актів, що закріпив всю групу складів воєнних злочинів та деталізував їх. Україна є державою-підписантом Римського статуту, яка досі не ратифікувала його.

Ключові слова: воєнні злочини, кваліфікація кримінальних правопорушень, міжнародне гуманітарне право, Женевські конвенції, збройний конфлікт, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, воєнний стан.

Kolomiiets N., Luhyna Y. Problematic Aspects of Qualification of War Crimes in Ukraine.

The article is dedicated to exploring the legislation of Ukraine in the sphere of regulating war crimes. The research is based on the analysis of normative acts of international humanitarian and criminal law, which have established serious violations of the laws and customs of war and equated them with serious international crimes. Additionally, attention is focused on the long-standing experience of international institutions dealing with the regulation of the mechanism of punishment for war criminals. For Ukraine, the issue of war crimes has become relevant in the conditions of armed conflict caused by the aggression of the Russian Federation. Currently, the number of these crimes is gradually increasing. By the end of 2023, over 109,000 instances of war crimes committed by the Russian armed forces had been documented. Alongside, the number of criminal proceedings for violations of the laws and customs of war is increasing. It was further noted that deficiencies in the legislative definition of war crimes and the lack of necessary legal practice in such a specific category of offenses lead to difficulties in qualifying war crimes. The basis for qualifying a crime is the composition of a criminal offense. In Ukraine, there is a single provision providing for criminal liability for violations of the

laws and customs of war — Section 438 of the Criminal Code of Ukraine. This article lacks both a definition of war crime and a clear objective aspect of the offense, and the punishment is less severe compared to other general criminal statutes. Section 438 of the Criminal Code of Ukraine is generic. Due to such wording of war crimes in Ukraine, the practice of additional qualification of violations of the laws and customs of war under articles on torture, intentional grievous bodily harm, intentional moderate bodily harm, intentional minor bodily harm, coercion to testify, etc., has spread. Avoiding difficulties in qualifying war crimes can be achieved through access to sources of international humanitarian and criminal law. The Rome Statute of the International Criminal Court is one of the most important legal acts that has codified the entire range of elements of war crimes and detailed them. Ukraine is a signatory to the Rome Statute, but has not yet ratified it.

Key words: war crimes, qualification of criminal offenses, international humanitarian law, Geneva Conventions, armed conflict, International Criminal Court, Rome Statute, state of war.

Постановка проблеми. Понад 10 років на території України безперервно тривають військові дії, що створюють загрозу державному суверенітету, національній безпеці держави, безпеці цивільного населення, цілісності кордонів. Збройна агресія держави-агресора завдала масштабної шкоди економічній, політичній, соціальній сфері, та донині супроводжується вчиненням численних воєнних злочинів. Статистичні дані показують, що їх число невпинно зростає. До кінця 2023 року було зафіксовано понад 109 тисяч воєнних злочинів. Такою ж колосальною є і кількість кримінальних проваджень за статтею порушення законів та звичаїв війни — не менш ніж 100 тисяч [1]. Беззаперечно, внаслідок повномасштабного вторгнення на систему правоохоронних органів України впало тяжке випробування забезпечити законність процедури розслідування воєнних злочинів, ефективне судове вирішення справ та винесення справедливого покарання щодо правопорушників. Для кожного з цих етапів важливим є якісне та повне нормативно-правове забезпечення у формі законів, міжнародних актів тощо, а також реалізація всіх процедур у чіткій відповідності до положень національного та міжнародного законодавства. Проте, як показує десятирічний досвід, воєнні злочини є новою правовою категорією в Україні, з якою пов'язані проблеми як нормативного врегулювання, так і проблеми запровадження механізму боротьби з цим видом кримінальних правопорушень. Намагаючись дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права, українське законодавство закріпило в Кримінальному кодексі положення, на основі якого покаранню мали б підлягати особи, визнані воєнними злочинцями. Однак, у нинішніх умовах цього не достатньо, щоб вважати українське законодавство здатним відповідати всім сучасним нормам та стандартам міжнародного гуманітарного права, й ефективно здійснювати охорону прав та інтересів населення від воєнних злочинів. Передусім, основною проблемою є відсутність чіткого тлумачення воєнних злочинів, визначеності їхнього складу, що перешкоджає на перших етапах процедури кримінального провадження здійснити правильну кваліфікацію кримінального правопорушення. Проблема кваліфікації воєнних злочинів загострилася з моменту введення воєнного стану в Україні. Водночас питання ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду залишається не вирішеним. Спираючись на вищезазначене, можна стверджувати про актуальність наукових досліджень та аналіз законодавчого регулювання правопорушень за статтею порушення законів та звичаїв війни.

Мета дослідження. Метою наукової статті є аналіз міжнародного та національного законодавства у сфері регулювання воєнних злочинів, а також дослідження основних проблемних теоретичних та практичних аспектів кваліфікації даної категорії міжнародних злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження на тему розслідування та кваліфікації воєнних злочинів були здійснені працею І.В. Гловюк, У.З. Коруц, М. Гнатовський, Т. Короткий та ін. Але чим тривалішим є воєнний стан на території України, тим більше виникає проблем з притягненням до кримінальної відповідальності військових рф. Система правоохоронних органів досі змушена спиратися на законодавство, яке не цілком відповідає сучасним міжнародним нормам гуманітарного та кримінального права. Тому слід торкнутися окремих проблемних аспектів кваліфікації воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. У сфері міжнародного права поняття воєнних злочинів закріпилося як серйозне порушення норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), за яке винні особи караються на національному та міжнародному рівнях. Вони належать до ряду серйозних міжнародних правопорушень разом з геноцидом, злочином агресії та злочинами проти людяності [2]. Нормативними документами, які закріплюють воєнні злочини як вид кримінального правопорушення, є Чотири Женевські Конвенції та Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (далі – Протокол 1). Крім цього важливе місце в системі міжнародного регулювання міжнародних злочинів займає Римський статут

Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). Даний акт місить основні склади воєнних злочинів, які підлягають юрисдикції МКС. Правова та інституційна основа механізму міжнародного захисту прав та свобод людини в умовах збройних конфліктів почала формуватися ще до початку Першої світової війни (Перша Женевська конвенція була ухвалена у 1864 році, а деякі порушення законів війни були кодифіковані в 1899 році в Гаазькому положенні про закони і звичаї сухопутної війни). Значні поштовхи процесу криміналізації порушень законів та звичаїв війни були здійснені двома світовими війнами. Для встановлення справедливого розслідування воєнних злочинів та покарання злочинців поступово ухвалювалися міжнародні конвенції, а на їх основі засновувалися кримінальні трибунали та інші установи, наділені судовими повноваженнями. Загалом це сприяло тому, що на міжнародному рівні воєнні злочини чітко визначені та відповідним чином регламентовані, а також містять процедуру притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення.

У відповідь на вимоги міжнародної спільноти забезпечити дотримання міжнародних гуманітарних норм на території України, Верховна Рада України включила до Кримінального кодексу України (далі – КК України) статтю 438 «Порушення законів та звичаїв війни», яка мала б встановити покарання за вчинення воєнних злочинів, і таким чином гарантувати належний захист прав. Також Міністерство оборони України затвердило Інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права від 23 березня 2017 року № 164, в якій зазначено, що серйозні порушення норм МГП (серйозні порушення направлені проти людей, проти майна, серйозні порушення, вчинені шляхом віроломного використання міжнародно визнаних розпізнавальних емблем (знаків) і сигналів) є воєнними злочинами, за які передбачається кримінальна відповідальність [3].

Але вже з початку воєнних дій на території України, спричинених російською федерацією, очевидною стала неефективність законодавства, недостатній рівень виконання міжнародних актів, внаслідок чого проблемою стала кваліфікація воєнних злочинів, адже поняття даної категорії кримінальних правопорушень недосконало визначене в законі, і практика розслідування та покарань за такий специфічний вид правопорушень була відсутня.

Кваліфікація кримінального правопорушення полягає в юридичній оцінці того чи іншого суспільно-небезпечного діяння, та визначенні тієї кримінально-правової норми, яка передбачає встановлення покарання за вчинення особою цього діяння. Кваліфікація є етапом реалізації кримінально-правової норми, основу якого становить склад кримінального правопорушення. Отже, запорукою правильної кваліфікації з одного боку виступає детальне розслідування фактичних обставин справи, а з іншого — наявність відповідної кримінально-правової норми в законі.

Стаття 438 КК України становить єдину підставу, за якою можливо встановити факт вчинення воєнного злочину. Тому в першу чергу пропонуємо зосередити увагу на її аналізі. В даній нормі закріплено наступне: «1. Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років. 2. Ті самі діяння, якщо вони поєднані з умисним вбивством, караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі» [4].

По-перше, слід підкреслити те, що кримінальне правопорушення, яке в міжнародному праві називається «воєнний злочин», в даній статті закріплено як «порушення законів та звичаїв війни». Така термінологічна невідповідність між національними стандартами та національними чинними нормами може стати перешкодою в застосуванні міжнародних актів під час процесу кваліфікації воєнних злочинів, і разом з тим вплинути на можливість застосування відповідного покарання особі, що його вчинила.

По-друге, зміст статті дає широке визначення «порушень законів та звичаїв війни». Очевидним є бланкетний характер цієї статті. Юристи вже давно обговорюють цю ознаку як недолік для єдиної норми, що встановлює кримінальну відповідальність за воєнні злочини. Главюк І.В. в своєму ґрунтовному дослідженні «Вироки за ст. 438 КК України: порушення законів та звичаїв війни» додає, що бланкетність статті 438 є міжнародно-правовою [5, с. 4]. Тобто законодавець перелічив лише такі порушення законів та звичаїв війни, як: жорстоке поводження з військовими, що перебувають в полоні, з цивільним населенням, вигнання цивільних для примусової роботи, здійснення пограбувань національних цінностей на окупованій території та застосування заборонених засобів війни, які також не були конкретно зазначеними. При цьому частина норми посилається на міжнародне гуманітарне та кримінальне право, що своєю чергою вимагає від правоохоронних органів високого рівня підготовки та знань міжнародного

права, звернення за тлумаченням необхідних норм, адже важко самостійно встановити ті діяння, які можуть бути кваліфіковані як порушення законів та звичаїв війни [6].

По-третє, ті покарання, що встановленні статтею 438 за порушення законів та звичаїв війни, в порівнянні із тими санкціями, які передбачені за аналогічні кримінальні правопорушення, але вчинені не в контексті збройного конфлікту, є менш суворими [7, с. 90].

Отже, зважаючи на зазначені недоліки формулювання воєнних злочинів в українському законодавстві, обґрунтованою стає недосконала практика їх кваліфікації під час кримінальних проваджень. Як зазначають вчені та юристи-практики у сфері кримінального права, стаття 438 КК України спричинила певні колізії та хибні трактування порушень законів та звичаїв війни. Через те, що її зміст не дає змоги конкретизувати за яке конкретно діяння винна особа може підлягати покаранню, надто поширеними стали випадки, коли воєнний злочин кваліфікували не лише за статтею 438 КК України, а й за загальнокримінальними статтями, тому під час досудового розслідування часто до уваги не беруться норми МГП та міжнародного кримінального права. Хоча зважаючи на саму суть воєнних злочинів, ця категорія кримінальних правопорушень охоплює широке коло діянь, які можуть бути закріплені в окремих статтях Особливої частини КК України, але вирізняються та об'єднуються вони саме наявністю контекстуального елементу — міжнародного збройного конфлікту. Натомість приклади різних кримінальних справ, що стосуються воєнних злочинів, не рідко містять кваліфікацію не тільки за ст. 438 КК України, а й додатково за ст. 127 «Катування», ст. 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження», ст. 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження», ст. 125 «Умисне легке тілесне ушкодження», ст. 373 «Примушування давати показання» та іншими [8, с. 174]. Це означає, що порушення законів та звичаїв війни мають кваліфікуватися лише за ст. 438 КК України, і не можуть водночас кваліфікуватися за статтями про пограбування, погрозу вбивством, торгівлю людьми, катування чи умисне вбивство. Проте, як зазначають фахівці, у таких актах, як повідомлення про підозру або обвинувальному акті, необхідними є наступні елементи: формула кваліфікації, зміст обвинувачення, фактичні обставини, факт вчинення кримінального правопорушення у зв'язку з міжнародним збройним конфліктом (воєнним станом), зазначення порушення тих заборон, що закріплені в Женевських конвенціях або інших міжнародних договорах, чи вказівка на форми об'єктивної сторони злочину за ст. 438 КК України [9].

Значно полегшити роботу всіх учасників кримінального провадження (суддів, прокурорів, адвокатів, слідчих і т.д.) може доступ до застосування основних джерел міжнародного права. Як зазначалося раніше, нині існує ряд нормативно-правових актів міжнародного значення, на яких побудована система МГП, та завдяки яким воєнні злочини регулюються в сучасних державах з високим рівнем ефективності захисту прав та свобод. Норми міжнародного права є дуже розвинутими, передусім це відображається в наявності широкого та детального переліку діянь, які визнаються міжнародними злочинами. Статут Нюрнберзького трибуналу (1945 р.), Женевські конвенції (1949 р.), Додатковий протокол № 1 (1977 р.) поступово криміналізували серйозні порушення МГП та запровадили механізм покарання злочинців. Крім застосування цих актів, відповідно до Гаазького положення (1907 р.) держави до воєнних злочинів зараховують і ті порушення, що мають звичаєву природу, серед них: застосування отруйних речовин; руйнування міст без наявної на те військової необхідності; напад місцевості, що не обороняються тощо [2].

Поряд із вищезазначеними міжнародними актами, найбільшого значення на сьогодні набув саме Римський статут МКС. В ньому було зібрано склади всіх відомих воєнних злочинів. Стаття 8 Статуту, окрім серйозних порушень Женевських конвенцій, в категорію воєнних злочинів включила ще 26 порушень законів та звичаїв війни. Особливу увагу заслуговує також той факт, що МКС ухвалив окремий документ – Елементи злочинів. В ньому надається деталізація кожного воєнного злочину, що належить до юрисдикції МКС.

Попри те, що міжнародна практика успішно розвивається у сфері регулювання воєнних злочинів, спираючись на Римський статут, Україна досі не ратифікувала його, хоча є державою-підписантом, та державою, що дала згоду на юрисдикцію МКС. Через це Статут не може використовуватися як джерело права. Ратифікація Римського статуту для українського законодавства є багатогранним, але вкрай важливим, завданням. Його виконання вимагає імплементацію багатьох міжнародних стандартів, внесення змін до законів, в тому числі до чинного КК України. Проєкт Закону України № 2689 від 27.12.2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права», який мав стати кроком до ратифікації Римського статуту, так і не був підписаний Президентом України.

Висновки. Воєнні злочини — це категорія серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, що карається на міжнародному та на-

ціональному рівнях. Спільною ознакою воєнних злочинів, що відрізняє їх від інших кримінальних правопорушень, є наявність міжнародного збройного конфлікту. Воєнні злочини чітко визначенні в міжнародних актах, та належать до юрисдикції Міжнародного кримінального суду, відповідно до Римського Статуту. Україна, яка наразі перебуває у воєнному стані, через збройну агресію російської федерації, також зобов'язана здійснювати ефективний захист прав та свобод на своїй території. Однак, законодавство виявилося непристосованим до нових викликів, що були спричинені обстрілами цивільної інфраструктури, знищенням цивільного населення, розкраданням національних цінностей на окупованих територіях та іншими численними злочинами, вчиненими державою-агресором. На основі здійсненого дослідження вдалося зробити наступні висновки: 1) необхідно внести зміни до нормативних актів, що належать до галузі кримінального та гуманітарного права. Зокрема змін потребує КК України та ст. 438 КК України, зміст якої має поліпшити кваліфікацію тих діянь, що порушують закони та звичаї війни, деталізувати склад злочинів, та передбачати суворіші види та розмір покарань для осіб, що їх вчинили; 2) для дотримання норм МГП на території України необхідно імплементувати міжнародно правові норми стосовно регулювання воєнних злочинів, та здійснити повноцінну ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скільки воєнних злочинів РФ зафіксували в Україні. Що кажуть в ОГПУ. *Суспільне Новини.* URL: https://suspilne.media/615955-skilki-voennih-zlociniv-rf-zafiksuvali-v-ukraini-so-kazut-v-ogpu-i-reestri-rosijskih-voennih-zlocinciv/ (дата звернення: 11.01.2024).
2. Визначення воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Юридична газета – онлайн версія.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/viznachennya-voennih-zlochiniv-u-mizhnarodnomu-kriminalnomu-pravi.html (дата звернення: 11.01.2024).
3. Про затвердження інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. Дата оновлення: 31 трав. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text (дата звернення: 12.01.2024).
4. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341. Дата оновлення: 1 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3040 (дата звернення: 12.01.2024).
5. Головюк І.В. Вироки за ст. 438 КК України: порушення законів та звичаїв війни (з 24 лютого 2022 року). 2023. 70 с. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/glovyuk-iryna/articles/doslidzennia-vироki-za-st-438-kk-ukrayini-porusennia-zakoniv-ta-zvicayiv-viini-z-24-liutogo-2022-roku?fbclid=IwAR0PB42JN9Z6doYePjKbBMaYSrHYOtGWHjFMU6nh8IccU9T1LLLk8_BuWQg (дата звернення: 12.01.2024).
6. Проблемні питання належної кваліфікації воєнних злочинів. *Адвокатське об'єднання AZONES.* URL: https://azones.law/analytics/problemni-pytannya-nalezhnoyi-kvalifikatsiyi-voyennyh-zlochyniv/ (дата звернення: 12.01.2024).
7. Головюк І.В. Кримінальне провадження щодо воєнних злочинів: виклики та відповіді. *Право України.* № 5. С. 85–100.
8. Коруц У.З. Розслідування міжнародним кримінальним судом воєнних злочинів росії в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Юридичні науки.* 2023. Т. 34 (73), № 2. С. 117–122.
9. Кваліфікація воєнних злочинів за Кримінальним кодексом України. *Тренінговий центр прокурорів України.* URL: https://ptcu.gp.gov.ua/uk/czentr-znan/intervyu-z-treneramy/kvalifikacziya-voyennyh-zlochyniv-za-kryminalnym-kodeksom-ukrayiny/ (дата звернення: 12.01.2024).

УДК 343.234:343.611:343.622
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.81

ОСОБЛИВИЙ ПСИХОФІЗИЧНИЙ СТАН ЯК ОБСТАВИНА, ЯКА ПОМ'ЯКШУЄ ПОКАРАННЯ У СТ. 117 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Мостепанюк Л.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2894-0654

Мостепанюк Л.О. Особливий психофізичний стан як обставина, яка пом'якшує покарання у ст. 117 Кримінального кодексу України.

Стаття присвячена з'ясуванню сутності особливого психофізичного стану як обставини, яка пом'якшує покарання у ст. 117 Кримінального кодексу України «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини». Констатовано, що такий вид вбивства є привілейованим вбивством. Доведено надзвичайно потужний вплив на психоемоційний стан жінки пологів та процесу народження дитини, який визнано стресовим фактором, внаслідок якого вона може втрачати здатність до адекватної поведінки. Акцентовано увагу на наявності у жінки під час вчинення вбивства певних особливостей психофізичного стану, що зумовлені сукупністю емоційної напруги, викликаною вагітністю і пологами та психічними процесами, що їх супроводжували, які послаблюють здатність матері усвідомлювати свої дії та керувати ними. Виокремлено фактори, які здатні спричинити розлади психоемоційного стану жінки: збіг тяжких особистих і сімейних обставин; розлучення з батьком дитини; небажана вагітність; скрутне матеріальне становище; негативне мікросередовище.

Констатовано відсутність вказівки в диспозиції ст. 117 КК на наявність особливого психофізіологічного стану жінки як обов'язкової ознаки даного кримінального правопорушення, що породжує деякі проблеми при кваліфікації кримінальних правопорушень. Доведено, що пом'якшуючою обставиною у випадку вчинення матір'ю вбивства своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після них повинен визнаватися саме психопатичний стан, який призвів до психічного розладу, що не виключає осудності особи, але значно послаблює можливість усвідомлювати такі дії та керувати ними.

Виявлено, що жінка у процесі пологів не може вважатися такою, що повністю усвідомлює свої дії і керує ними. Водночас не виключено, що жінка в момент пологів або відразу після них може перебувати у стані хворобливого психічного розладу, тобто бути обмежено осудною, у зв'язку з чим зроблено висновок, що в такому випадку особливий психофізичний стан може збігатися з обмеженою осудністю.

Зроблено висновок, що існування привілейованого виду вбивства, передбаченого ст. 117 КК, зумовлене лише можливістю існування особливого психофізіологічного стану жінки під час пологів або одразу після них. Запропоновано удосконалити чинну редакцію ст. 117 КК шляхом законодавчо визначеної вказівки на необхідність встановлення факту перебування жінки в особливому психофізіологічному стані.

Ключові слова: обставина, яка пом'якшує покарання; умисне вбивство; особливий психофізіологічний стан; новонароджена дитина; під час пологів або відразу після них; мати новонародженої дитини.

Mostepanyuk L.O. Special psychophysical condition as a circumstance that mitigates punishment in Art. 117 of the Criminal Code of Ukraine.

The article is devoted to elucidating the essence of a special psychophysical condition as a circumstance that mitigates the punishment in Art. 117 of the Criminal Code of Ukraine «Intentional murder by the mother of her newborn child.» It has been established that this type of murder is a privileged murder. It has been proven that it has an extremely powerful effect on the psycho-emotional state of a woman giving birth and the process of giving birth to a child, which is recognized as a stressful factor, as a result of which she may lose the ability to behave adequately. Emphasis is placed on the presence of certain features of the psychophysical state in a woman during the commission of a murder, which are caused by a combination of emotional tension caused by pregnancy and childbirth and the mental processes that accompanied them, which weaken the mother's ability to be aware of her actions and control them. The factors that can

cause disorders of the psycho-emotional state of a woman are singled out: the coincidence of difficult personal and family circumstances; divorce from the child's father; unwanted pregnancy; difficult financial situation; negative microenvironment.

It was established that there is no indication in the disposition of Art. 117 of the Criminal Code on the presence of a special psychophysiological condition of a woman as a mandatory feature of this criminal offense, which creates some problems in the qualification of criminal offenses. It has been proven that a mitigating circumstance in the case of a mother committing the murder of her newborn child during childbirth or immediately after it should be recognized precisely the psychopathic state that led to a mental disorder, which does not exclude the sanity of the person, but significantly weakens the possibility of realizing such actions and manage them.

It was found that a woman in the process of childbirth cannot be considered as fully aware of her actions and in control of them. At the same time, it is not excluded that a woman at the time of childbirth or immediately after it may be in a state of morbid mental disorder, that is, be of limited sanity, in connection with which it is concluded that in such a case a special psychophysical state may coincide with limited sanity.

It was concluded that the existence of a privileged type of murder provided for in Art. 117 of the Criminal Code, caused only by the possibility of the existence of a special psychophysiological state of a woman during childbirth or immediately after it. It is proposed to improve the current wording of Art. 117 of the Criminal Code by means of a legally defined indication of the need to establish the fact that a woman is in a special psychophysiological state.

Key words: mitigating circumstance; premeditated murder; special psychophysiological condition; newborn child; during childbirth or immediately after it; mother of a newborn child.

Постановка проблеми. Умисні вбивства завжди визнавались одними із найбільш тяжких злочинів. Повідомлення про вбивства завжди спричинюють суспільний резонанс, особливо – коли потерпілим є новонароджена дитина. Женевська Декларація прав дитини 1924 р. вперше наголосила на тому, що діти внаслідок їх фізичної та розумової незрілості, потребують спеціальної охорони та піклування, включаючи і відповідний правовий захист як до, так і після народження. Як зазначається у Конвенції про права дитини, дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування. Україна, яка 27.02.1991 р. ратифікувала Конвенцію, підписавши головний міжнародний документ у сфері захисту прав дитини, взяла на себе зобов'язання привести у відповідність до нього національне законодавство та забезпечити захист прав дітей.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлюється високим ступенем суспільної небезпечності діяння, передбаченого ст. 117 Кримінального кодексу України (далі – КК) «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини», специфікою даного кримінального правопорушення, недостатньою розробкою теоретичних аспектів термінологічного апарату даної норми, що викликає неоднозначність у тлумаченні при її кваліфікації. В першу чергу уваги потребує деталізація поняття «особливий психофізіологічний стан жінки під час вагітності та пологів».

Стан дослідження. Проблемні питання кримінальної відповідальності за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини розробляли такі вчені, як Ю.М. Антонян, Н.О. Антонюк, С.С. Булгак, В.О. Глушков, Є.Ю. Заєць, Ю.А. Кричун, Л.А. Остапенко, І.С. Семенюк, О.С. Сотула, О.Л. Старко, Є.М. Товмазова, О.В. Шевченко та ін.

Метою статті є з'ясування сутності особливого психофізичного стану як обставини, яка пом'якшує покарання у ст. 117 КК «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини».

Виклад основного матеріалу. Як відомо, ст. 117 КК передбачає відповідальність за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів. Такий вид вбивства є привілейованим вбивством, про що свідчить санкція статті вказаної норми, яка передбачає покарання у вигляді обмеження чи позбавлення волі на строк до п'яти років [1]. Наявність привілейованої норми, передбаченої ст. 117 КК, обґрунтована положеннями сучасної медичної науки, якою доведено той факт, що пологи та процес народження дитини є потужним стресовим фактором, який здійснює надзвичайно серйозний і часом негативний вплив на психоемоційний стан жінки, внаслідок чого вона може втрачати здатність до адекватної поведінки та діяти у стані фізіологічного афекту [2, с. 237].

Особливості психічного стану жінки під час вагітності привертають увагу фахівців протягом багатьох років. Вивчення післяпологових психічних розладів зустрічається ще за часів античності: вже тоді лікарям було відомо, що у жінок після пологів частіше, ніж в інші періоди їхнього життя, можуть виникати психічні розлади [3, с. 111].

Особливий психофізіологічний стан матері, який засвідчує обмеженість здатності особи усвідомлювати фактичні дії та керувати ними, є підставою для кваліфікації вчиненого діяння за ст. 117 КК. Тобто, така ознака, як перебування матері під час вбивства в особливому психофі-

зіологічному стані, визначає соціально-правове обґрунтування віднесення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 117 КК, до привілейованих складів [4, с. 290].

Таким чином, підставою для визнання даного виду вбивства привілейованим, тобто таким, що вчинено за пом'якшуючих покарання обставин, є, в тому числі, особливий психофізичний стан суб'єкта кримінального правопорушення. Основні медичні дослідження з приводу даного питання сфокусовані на вивченні різних психічних станів, які можуть виникнути у жінки у зв'язку з пологами [5, с. 208]. У жінки-породіллі під час вчинення вбивства можуть бути наявні певні особливості психофізичного стану, зумовлені сукупністю емоційної напруги, викликаною вагітністю і пологами та психічними процесами, що їх супроводжували і послаблюють здатність матері усвідомлювати свої дії та керувати ними [6, с. 284]. Варто зазначити, що під час вагітності у жінки сильно змінюється гормональний фон, що впливає на її настрій та сприйняття оточуючого світу, але за першу добу після народження дитини показники гормонів нормалізуються, що є додатковим підтвердження природності процесу пологів і його швидкій стабілізації [7, с. 110].

При вивченні особливого психофізичного стану слід враховувати сукупність процесів як фізичного (пологи та больові відчуття, що їх супроводжують), так і психічного характеру (нервове напруження під час пологового процесу, страх), які сприяють зниженню здатності чітко усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Ці процеси поширюються на кожну жінку і незалежно від наявності несприятливої життєвої ситуації, під час пологів завжди мають місце зміни психіки, а матір зазвичай астенізована і у вищій мірі емоційно лабільна [8, с. 51]. Процес пологів суттєво впливає на весь організм жінки, у тому числі – і на її психіку. Медичною наукою і практикою підтверджено, що в процесі пологів жінка не завжди усвідомлює свої дії, певною мірою втрачає контроль над власною поведінкою, в її психіці часом фіксуються відхилення від норми. Подібні психофізичні зміни в організмі жінки спостерігаються не лише під час пологів, але й протягом усього періоду вагітності [9, с. 159].

Зовнішніми факторами, які могли б вплинути на емоційний стан жінки та підштовхнути її до вчинення вбивства своєї новонародженої дитини, є: наявність чи відсутність спеціального суб'єкта кримінального правопорушення (жінка, яка завагітніла, виносила та народила дитину, досягла певного віку, є осудною); народження обвинуваченою особою живої дитини (потерпілого); констатація насильницької смерті новонародженої дитини (потерпілого) внаслідок дії або бездіяльності обвинуваченої; встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діянням та наслідком у вигляді смерті новонародженої дитини; встановлення особливого психічного стану жінки, пов'язаного з процесом пологів, що є основною підставою для пом'якшення відповідальності за вчинення даного діяння; визначення часу вбивства, який включає час пологів або одразу після них; доведення умислу на вчинення вбивства обвинуваченою особою своєї новонародженої дитини; виявлення обставин, які обтяжують або пом'якшують відповідальність [10, с. 199].

Факторами, які здатні спричинити розлади психоемоційного стану жінки, можна вважати: збіг тяжких особистих і сімейних обставин; розлучення з батьком дитини; небажана вагітність; скрутне матеріальне становище; негативне мікросередовище. Зазначені чинники окремо чи в сукупності вважаються причинами виникнення особливого психофізичного стану жінки, що можуть підштовхнути до вчинення вбивства своєї новонародженої дитини [11, с. 107].

Саме психічний і фізичний стан жінки в період пологів, що послаблює її здатність керувати своїми діями, є основною причиною визнання вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини привілейованим складом вбивства (вбивством з пом'якшуючими обставинами).

Проте в диспозиції ст. 117 КК не зазначається наявність особливого психофізіологічного стану жінки як обов'язкової ознаки даного кримінального правопорушення, що, у свою чергу, породжує деякі проблеми при кваліфікації.

У кримінально-правовій літературі домінуючою є думка про те, що пом'якшуючою обставиною у випадку вчинення матір'ю вбивства своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після них, повинен визнаватися саме психопатичний стан, який призвів до психічного розладу, що не виключає осудності особи, але значно послаблює можливість усвідомлювати такі дії та керувати ними [12, с. 93].

Отже, суб'єктивна сторона складу умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини характеризується психічним ставленням суб'єкта до вчиненого діяння у формі прямого або непрямого умислу. При цьому, психічне ставлення особи при вчиненні діяння, передбаченого ст. 117 КК, характеризують наступні особливості:

1) наявність емоційної напруги, викликаною вагітністю, пологами та психічними процесами, що їх супроводжували;

2) наявність тимчасового психічного розладу, що послаблює здатність матері усвідомлювати свої дії та керувати ними, у зв'язку з чим вона може визнаватися обмежено осудною [13, с. 224].

Видається, що жінка у процесі пологів не може вважатися такою, що повністю усвідомлює

свої дії і керує ними. Водночас не виключено, що жінка в момент пологів або відразу після них може перебувати у стані хворобливого психічного розладу, тобто бути обмежено осудною. В такому випадку особливий психофізичний стан може збігатися з обмеженою осудністю [8, с. 49].

Отже, для наявності в діях особи складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 117 КК, необхідно встановити, що мати новонародженої дитини знаходилася в обумовленому пологами особливому психофізичному стані, який послаблював її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними. Лише наявність особливого психофізіологічного стану жінки під час пологів або відразу після них, при якому вона нездатна в повній мірі розуміти характер своїх дій та керувати ними, сприяє зменшенню суспільної небезпеки аналізованого складу кримінального правопорушення у порівнянні з іншими видами вбивств.

Тривалість особливого психофізіологічного стану жінки ніяк не може бути прив'язана до однієї, семи чи двадцяти восьми діб (які мають значення для визначення факту новонародженості дитини), а лише залежить від психологічних характеристик матері, складності пологів та інших обставин життя жінки. Тому в кожному конкретному випадку для виявлення в породіллі особливого психофізичного стану необхідно призначати психолого-психіатричну експертизу.

Таким чином, розуміння терміну «обумовлений пологами стан» на законодавчому рівні не визначено. На теоретичному рівні визначення «обумовленого пологами стану» розглядається як наявність змін у фізіологічному, психічному та психологічному стані, які призводять до обмеження здатності особи усвідомлювати фактичні властивості своїх дій та/або керувати ними [4, с. 292]. Саме тому стресоутворюючі чинники повинні самостійно враховуватися під час кваліфікації вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини як привілейованого складу кримінального правопорушення і тому потребують правового врегулювання шляхом визначення цих обставин безпосередньо в нормі закону [14, с. 152-153].

Згідно Концепції реформування кримінального законодавства, в Україні активізувалася підготовка та узагальнення пропозицій стосовно змін до законодавства про кримінальну відповідальність шляхом розроблення нового КК України. Проаналізувавши проект нового КК [15], виявлено відсутність норми, яка б передбачала відповідальність за прототип діяння, відповідальність за яке встановлена в ст. 117 чинного КК. Крім того, аналіз норм проекту нового КК на предмет особливостей кримінально-правової охорони життя новонародженої дитини показав наступне.

В положеннях Особливої частини проекту КК в Книзі четвертій «Кримінальні правопорушення проти людини» Розділу 4.1. «Злочини проти життя людини» серед ознак, що знижують тяжкість злочину на три ступеня тяжкість злочинів, передбачених вказаним Розділом, виявлено вчинення злочину, що полягає у перериванні жінкою власної вагітності і спричинення загибелі плоду людини після початку 22 тижня вагітності (ст. 4.1.1 проекту).

Кримінально караними діяннями у проекті нового КК пропонується вважати:

- спричинення загибелі плоду людини (ст. 4.1.13 проекту). Диспозиція даної норми говорить, що особа, яка спричинила загибель плоду людини після початку 22 тижня вагітності, – вчинила злочин 7 ступеня;
- спричинення смерті плоду людини з необережності (ст. 4.1.14. проекту). В диспозиції даної статті вказано, що особа (крім вагітної жінки, яка виношувала плід), яка з необережності спричинила загибель плоду людини після початку 22 тижня вагітності, – вчинила злочин 5 ступеня [15].

Крім того, серед ознак, що підвищують тяжкість злочину (ст. 4.1.3 проекту), зазначено вчинення умисного злочину (мова йде про злочини проти життя людини) щодо особливо уразливої людини.

Як зазначено у п. 40 ст. 1.4.1. «Значення термінів Кримінального кодексу» Розділу 1.4 «Глосарій» Книги першої «Про Кримінальний кодекс України», особливо уразливою людиною є, в тому числі, малолітня дитина.

Таким чином, у нормах проекту нового КК кримінально-правова охорона життя новонародженої дитини не забезпечується.

Висновок. Існування привілейованого виду вбивства, передбаченого ст. 117 КК, нині зумовлене лише можливістю існування особливого психофізіологічного стану жінки під час пологів або одразу після них, що призводить до певних порушень усвідомлення власних дій (бездіяльності) жінкою, в тому числі дій, спрямованих на позбавлення життя власної новонародженої дитини. При кваліфікації вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини необхідно враховувати наявність чи відсутність особливого психофізіологічного стану матері, який засвідчує обмеженість здатності особи усвідомлювати фактичні властивості своїх дій або керувати ними. Вищевикладене свідчить про необхідність удосконалення та деталізації тлумачення чинної ст. 117 в частині її застосування до більш вузького кола осіб, ніж це випливає безпосередньо зі змісту її диспозиції. Це можливе за умови внесення змін до даної норми

шляхом законодавчої вказівки на необхідність встановлення факту перебування жінки в особливому психофізіологічному стані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. : URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2341-14#Text.
2. Олійник О. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України). *Підприємництво, господарство і право*, 2017. С. 236–239.
3. Волох С.Р. Післяпологова депресія у жінок із депресією та тривогою під час вагітності. *Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація.* 2015. № 1-2. С. 111–117.
4. Булгак С.С., Заєць Є.Ю. Проблемні аспекти кваліфікації вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія ПРАВО*. 2021. Випуск 64. С. 288–294.
5. Коваль І.А. Сучасні підходи в поглядах на етіологію депресивних розладів, їх діагностику і лікування. Проблеми сучасної психології : *збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2015. С. 202–211.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Каннон, 2018. 1264 с.
7. Товмазова Є.М. Відмежування умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України) від умисного вбивства малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України). *Держава та регіони*. Серія Право. 2014. № 2. С. 109–113.
8. Старко О.Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : дис. …. канд. юрид. наук. Київ, 2007. 222 с.
9. Шевченко О.В. Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 117 КК України. *Право і безпека*. 2005. № 3. С. 92–95.
10. Антонюк Н.О. Вдосконалення законодавчої конструкції складу «Умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини» (ст. 117 КК України). *Вісник Львівського університету*. 2009. № 49. С. 198–206.
11. Сотула О.С. Питання вдосконалення норми, передбаченої статтею 117 КК України з точки зору правової компаративістики. Вплив сучасної юридичної науки на політичні й соціально-економічні процеси в Україні: *матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Одеса, 24 жовтня 2014 року). Одеса : Міжнар. гуманітар. ун-т, 2014. С. 107–109.
12. Шевченко О.В. Кримінальна відповідальність за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини : монографія / за заг. ред. О.М. Литвинова. Харків: Ніка Нова, 2012. 215 с
13. Кричун Ю.А. Кримінально-правова характеристика вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини за чинним кримінальним законодавством (ст. 117 КК України). *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*, 2017. № 2. С. 221–234.
14. Лазарєв А.П. Розслідування дітовбивств: правові, процесуальні та організаційні проблеми. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : збірник наукових праць. 2009. Вип. 9. С. 151–155.
15. Проект Кримінального кодексу України : URL: https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code-arhiv.

UDC 343.431: 343. 9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.82

CRIMINOLOGY CHARACTERISTICS OF A PERSON WHO COMMITS SMUGGLING TRANSPLANT ORGANS AND OTHER HUMAN ANATOMICAL MATERIALS

Subot N.I.,
PhD student of the Department of Criminal Law discipline and judicial proceedings
Sumy State University
ORCID: 0009-0005-4387-0932

Subot N.I. Criminology characteristics of a person who commits smuggling transplant organs and other human anatomical materials.

The article provides a detailed analysis of the complex dynamics involved in criminal offences related to transplant medicine. The authors conduct an in-depth examination of the psychological, social, and economic factors that drive individuals to engage in organ smuggling.

Emphasis is placed on the characteristics of individuals with medical education or connections in the medical field, and their ability to organize and carry out such operations with high levels of professionalism and planning. Additionally, the article highlights the importance of understanding these criminal offences in developing effective strategies to combat organ smuggling and prevent similar actions in the medical field.

The study considers ethical, legal, and moral aspects, fostering a discussion on ethical principles and legality in this sphere, emphasizing the necessity of adhering to medical-legal norms to ensure the safety and ethicality of medical practices.

The conclusion drawn is that individuals committing criminal offenses related to organ trafficking and smuggling of human anatomical materials typically exhibit a complex psychological and ethical profile. They may demonstrate pronounced moral disorientation, amoral beliefs, and limited empathy, given their involvement in criminal activities that have serious consequences for others. Moreover, such individuals may possess advanced organizational skills and self-assurance, as organ and anatomical material smuggling require a high level of professionalism and strategic planning. Additionally, these individuals may demonstrate advanced organizational skills and self-confidence, as organ and anatomical material smuggling necessitate a high level of professionalism and meticulous planning. A comprehensive analysis of the criminological characteristics of these individuals is essential for understanding the nature and evolution of this form of criminality and for developing robust strategies to counter and prevent such activities effectively.

Key words: smuggling, organ transplantation, transplantation of other human anatomical materials, criminal individual, criminological characteristics.

Субот Н.І. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє контрабанду органів для трансплантації та інших анатомічних матеріалів людини.

Стаття детально розглядає складну динаміку, що виникає при вчиненні кримінальних правопорушень у сфері трансплантаційної медицини. Автори проводять глибокий аналіз психологічних, соціальних та економічних факторів, що спонукають осіб до зайняття контрабандою органів.

Автори звертають особливу увагу на особливості осіб, які мають медичну освіту чи зв'язки у сфері медицини, та їхню здатність організовувати та здійснювати подібні операції з великим професіоналізмом і плануванням.

Крім того, стаття акцентує на важливості розуміння цих кримінальних правопорушень для розробки ефективних стратегій боротьби з контрабандою органів та запобігання подібним діянням у медичній сфері. Дослідження враховує етичні та правові аспекти, а також розвиває дискусію про моральні принципи і законність в цій сфері, наголошуючи на необхідності дотримання медично-правових норм для забезпечення безпеки та етичності медичних практик.

Доведено, що усвідомлення характерних рис особи, яка вчиняє контрабанду органів та інших анатомічних матеріалів людини, надає можливість фахівцям у галузі кримінології формулювати дієві контрзаходи. Вагомого значення також набуває розробка превентивних та освітніх програм, спрямованих на підвищення рівня поінформованості громадськості стосовно згаданої проблематики та морально-етичних аспектів відповідної протиправної діяльності.

Робиться висновок, що особи, які вчиняють кримінальні правопорушення, пов'язані з кон-

трабандою органів для трансплантації та інших анатомічних матеріалів людини, зазвичай мають складний психологічний та етичний портрет. Вони можуть проявляти виражену моральну дезорієнтацію, аморальні переконання та обмежену емпатію, оскільки залучені до злочинної діяльності, яка має серйозні наслідки для інших людей. Також такі особи можуть мати розвинені організаційні здібності та впевненість у собі, оскільки контрабанда органів та інших анатомічних матеріалів людини потребує високого рівня професіоналізму і стратегічного планування. Аналіз кримінологічних характеристик цих осіб є ключовим для розуміння природи та розвитку цієї форми злочинності, а також для вироблення ефективних стратегій протидії цим діям та їх запобігання.

Ключові слова: контрабанда, трансплантація органів, трансплантація інших анатомічних матеріалів людини, особа злочинця, кримінологічна характеристика.

Formulation of the problem. Criminal and unlawful activities related to the smuggling of transplant organs and other human anatomical materials have become an important subject of research in the field of criminology. This issue is significant not only in terms of combating crime but also in ensuring ethical and legal principles in the medical sphere. This article examines the criminological characterization of individuals engaged in the smuggling of transplant organs and other human anatomical materials.

State of scientific development. The study of the criminal offender in general and the specific characteristics of the criminal offender engaged in the smuggling of human organs and other anatomical materials has been undertaken by scholars such as S. Denysov, K. Kharchenko, K. Shapoval, O. Bespal, J. Gonzalez, I. Garijo, A. Sanchez, D. Marty, F. Ambagtsheer, R. Bugter, and others.

The purpose of the article is to provide a criminological characterization of individuals involved in the smuggling of transplant organs and other human anatomical materials.

Presenting main material. S. Denysov notes that the concept of «criminal personality» is complex and can be generalized by three criteria. Firstly, the formal characteristic regards the criminal as someone who has committed a criminal offense and includes biological, social, and psychological aspects of this person. Secondly, the substantive characteristic defines the criminal through the commission of a criminal offense and the presence of a causal link with socially dangerous actions. Thirdly, the formal-substantive characteristic considers the person's state at the time of committing a specific criminal offense, determining the time frame during which they can be considered a «criminal personality» [1, p. 152].

Exploring the essence of the concept of a criminal personality requires examining its structure, which encompasses a series of specific traits and properties [2]. Domestic criminologists view the structure of a criminal as a combination of various elements, each of which we propose to analyze. Socio-demographic characteristics include information about gender, age, level of education, marital status, occupation, employment status, nationality, place of residence, and so on. [1, p. 152].

The mentioned characteristics are inherent to everyone. Collectively, socio-demographic features provide necessary information without which it's impossible to give a full characterization of criminals, compile statistical data, and develop prevention programs to curb criminal activities related to the smuggling of transplant organs and other human anatomical materials. For instance, by analysing the gender characteristic, one can conclude that most individuals involved in smuggling transplant organs and other human anatomical materials are men, while women constitute a smaller proportion [3, p. 301].

Many researchers emphasize that men, on average, exhibit criminal activity six times more often than women. This is explained by the fact that women typically have a more limited field of activity due to family responsibilities and household duties, making them less susceptible to situational influences that lead to criminal behaviour. Compared to women, men are noted for their greater variety and intensity of emotions, which can provoke thoughts of committing criminal offenses. Additionally, men more frequently consume alcohol and drugs, which can lead to a deterioration of control and stimulate criminal activity [4, p. 160].

Examining the age of criminals helps identify criminal activity among different age groups of the population, such as minors, youth, and adults [3, p. 301]. Traffickers of transplant organs and anatomical materials can belong to different age groups, including youth, middle-aged individuals, and elderly people. Different age groups may have different motives and methods of operation when committing the analysed offense. However, individuals who engage more frequently in the smuggling of transplant organs and other human anatomical materials typically belong to the younger age group, as they may have more energy and motivation to carry out criminal activities [5].

Educational indicators point to the dependence of criminal behaviour on the level of education, intellectual development, and employment status, which strongly influence a person's needs

and interests. For instance, individuals without education and employment are more prone to committing criminally wrongful acts due to their economic dependency. Additionally, individuals with higher education may employ more sophisticated methods or participate in higher-level operations, being members of criminal organizations.

Place of residence also influences the geography of crime, where urban areas may have different characteristics compared to rural areas [3, p. 302].Since urban areas with international transportation hubs can be more prevalent places for individuals involved in smuggling organs and other human anatomical materials, it's worth noting that potential subjects of organ trafficking and other human anatomical materials include individuals with certain chronic illnesses or in need of transplantation, as they may seek ways to obtain organs or materials at any cost.

The occupations and income sources of smugglers can vary significantly. Among them may be professionals in the medical field, transportation industry workers, or individuals with low income seeking financial gain through illegal means.

Regarding nationality and citizenship, smugglers may be citizens or residents of different countries, and their citizenship status can affect how easily they cross borders and evade law enforcement.

Understanding these demographic characteristics can assist law enforcement agencies, policymakers, and international organizations in developing targeted strategies to combat illegal activities associated with smuggling transplant organs and human anatomical materials.

The next group of characteristics is personal-role ones, reflecting the social roles of individuals that can change over their lifetime and play a significant role in their interaction with society [1, c. 153].

1) Here are a few key aspects to highlight:

2) Social roles: An individual can fulfil various social roles such as being a parent, a student, an employee, a leader, or a team member. These roles can change depending on life circumstances, internal beliefs, and shifts in societal demands.

3) Identity: Personal identity is shaped based on the social roles one assumes. Identification with a specific social role can influence behaviour, thoughts, and attitudes. Throughout life, individuals may undergo changes in their social roles. For instance, career growth may lead to changes in workplace roles, or transitions may occur from one social role to another, such as transitioning from student status to employee status.

4) Impact on interaction: Personal social roles have a significant impact on an individual's interaction with other members of society. For example, if an individual fulfils a leadership role, they may have a considerable influence on decision-making and organizational processes.

5) Personality development: Engaging in different social roles contributes to personality development, deepening knowledge, skills, and experience. This process is essential for self-improvement and adaptation to changes in the social environment [6].

1) Therefore, personal-role characteristics are a key element in an individual's interaction with society, as they determine how one perceives oneself and others in a social context and influence attitudes, actions, and interactions with others.

2) The personal-role characteristics of an individual engaged in smuggling transplant organs and other human anatomical materials may include the following:

3) Professional role: The individual may possess professional skills and connections that aid in organizing and carrying out smuggling operations. For example, they may have medical education or work in the medical field, giving them access to organizations and knowledge of transplantation procedures.

4) Characteristic personality traits: Cynicism, ruthlessness, fearlessness, adeptness in conducting and evading law enforcement.

5) Social role: The individual may fulfil certain social roles that facilitate their activities in smuggling. For instance, they may have ties to criminal groups or organizations specializing in smuggling and trading human organs.

6) Emotional state: The person often exhibits specific emotional traits, such as high levels of stress, aggression, or helplessness, which can influence their decisions and behaviour during smuggling activities.

7) Motivation: Various motivations may drive the person to engage in smuggling, such as financial gain, desire for power or status, or a sense of adventure and risk [7].

8) Skills and experience: The individual may have specific skills and experience in conducting smuggling operations, such as knowledge of transportation procedures for anatomical materials, the ability to avoid detection, and conceal their activities from law enforcement agencies [8, p. 12]. Therefore, the portrait of a criminal engaged in smuggling transplant organs and other anatomical materials reflects an individual with medical education or experience in the medical field. Their characteristic appearance may have a cynical or ruthless expression, evident in facial expressions and eye expressions, indicating fearlessness or defiance. The portrait may also depict ties to the criminal world or other individuals facilitating smuggling. Emotional state may be portrayed through a certain level of stress, tension, or aggression. The image may

also indicate motivation, which could be related to financial motives or a desire for power.

These characteristics form a complex structure of the criminal, studied by criminologists to understand criminal behaviour, and develop effective countermeasures. Understanding these features allows criminologists to devise effective strategies to combat the smuggling of transplant organs and human anatomical materials. It is also important to develop prevention and education programs to raise society's awareness of these issues and the moral aspects of criminal activity in this area.

Conclusions. Therefore, individuals engaged in criminal offences related to the smuggling of transplant organs and other human anatomical materials are typically characterized by a complex psychological and ethical profile. These individuals may exhibit developed moral disorientation, amoral beliefs, and a low level of empathy since they engage in criminal activities that have a serious impact on the lives and health of others. Additionally, such individuals may possess certain organizational skills and self-confidence as smuggling transplant organs and other anatomical materials requires a certain level of professionalism and planning. The criminological characterization of such individuals is an important aspect in understanding the nature and dynamics of this type of criminality, as well as in developing effective strategies to combat these crimes and prevent their occurrence.

REFERENCES:

1. Denisov S.F. The identity of the criminal in the criminological theory of Ukraine. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*. 2020. No. 1(22). P. 152–159.
2. Kharchenko K. Criminological characteristics of persons who have committed crimes of leaving in danger and failure to aid a person in a life-threatening condition. ΛΌГОΣ. 2020. https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.05.15.html (access date: 05/14/2024).
3. Shapoval K.A. The identity of the criminal as an element of the forensic characterization of murders committed in connection with the use of domestic violence. Actual problems of modern science in the research of young scientists: theses add. participants of science and practice conf. on the Science Day celebration (Kharkov, May 15, 2020) / Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv. national University of Internal Affairs affairs Kharkiv: KhNUVS, 2020. P. 299–303.
4. Bespal O.L. Socio-demographic characteristics of persons who committed family violence against children. *Information and law*. 2018. No. 24 (1). P. 159–163.
5. Gonzalez J., Garijo I., Sanchez A. Organ Trafficking and Migration: A Bibliometric Analysis of an Untold Story. *Int J Environ Res Public Health*. 2020. № 17(9). № 3204. doi: 10.3390/ijerph17093204.
6. Guy-Evans O. Social Roles And Social Norms In Psychology. *Simply Psyghology*. 2023. № 4. URL: https://www.simplypsychology.org/social-roles.html (дата звернення: 14.05.2024).
7. Marty D. Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo. URL: https://reliefweb.int/report/albania/inhuman-treatment-people-and-illicit-trafficking-human-organs-kosovo-report (date of appeal: 14.05.2024).
8. Ambagtsheer F., Bugter R. The organization of the human organ trade: a comparative crime script analysis. *Crime Law Soc Change*. 2023. № 80. P. 1–32. URL: https://doi.org/10.1007/s10611-022-10068-5.

УДК 343.85:343.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.83

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДІЗНАВАЧА ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Телень О.Ю.,
аспірантка кафедри кримінального,
кримінально-виконавчого права та кримінології,
Пенітенціарна академія України
ORCID: 0000-0002-1390-8179

Телень О.Ю. Верховенство права як основоположний принцип організації та діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням.

У статті визначено поняття «принципи організації та діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням», проведено їх систематизацію та надано характеристику принципу верховенства права як основоположному в такій діяльності.

Так, під принципами організації та діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням запропоновано розуміти закріплені у Конституції України, чинних нормативно-правових актах керівні основоположні засади, на основі яких формуються певні правила поведінки у сфері кримінологічної діяльності, що визначають ефективність процесуальної діяльності дізнавача у запобіганні кримінальним правопорушенням. Така діяльність дізнавача орієнтована на результати, які досягаються на певних етапах досудового розслідування.

За результатами проведеного дослідження принципи організації та діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням систематизовано на:

– загальноправові – визначені кримінальним процесуальним законодавством (верховенство права, законність, гуманізм, справедливість);

– спеціальні – притаманні кримінологічній діяльності дізнавача, визначаючи критерії ефективності його діяльності як суб'єкта запобігання кримінальним правопорушенням (всебічність, своєчасність, послідовність, повнота виявлення певних обставин, які сприяють вчиненню кримінального протиправного діяння, неупередженість їх дослідження).

Обґрунтовано, що принцип верховенства права належить сприймати і як універсальний, і як інтегральний принцип права, який охоплює такі складові: законності; забезпечення прав людини; юридичної визначеності; справедливості; швидкого, повного та неупередженого розслідування (така засада є фундаментальною у формуванні та реалізації запобіжної функції дізнавача і відіграє роль основоположного начала та єднальної ланки в системі відносин між органом правопорядку й особою, а також принципів, методів і засобів діяльності органів дізнання).

Ключові слова: дізнання, дізнавач, кримінальне правопорушення, процесуальна діяльність, кримінологічна діяльність, запобігання, принципи, верховенство права.

Telen O.Yu. The rule of law as a fundamental principle of the organization and activities of an inquirer regarding the prevention of criminal offenses.

The article defines the concept of «principles of the organization and activity of an inquirer regarding the prevention of criminal offenses», systematizes them and provides a description of the principle of the rule of law as fundamental in such activity.

Thus, under the principles of the organization and activity of an inquirer regarding the prevention of criminal offenses, it is proposed to understand the basic guiding principles enshrined in the Constitution of Ukraine, current legal acts, on the basis of which certain rules of behavior in the field of criminological activity are formed, which determine the effectiveness of the procedural activity of an inquirer in the prevention of criminal offenses. This activity of an inquirer is focused on the results achieved at certain stages of a pre-trial investigation.

According to the results of the conducted research, the principles of the organization and activity of an inquirer regarding the prevention of criminal offenses are systematized as follows:

– common law – defined by criminal procedural legislation (rule of law, legality, humanism, justice);

– special – inherent in the criminological activity of an inquirer, determining the criteria for the effectiveness of his activity as a subject of the prevention of criminal offenses (comprehensiveness, timeliness, consistency, completeness of identification of certain circumstances that contribute to the commission of a criminal illegal act, impartiality of their investigation).

It is substantiated that the principle of the rule of law should be perceived both as a universal and as an integral principle of law, which covers the following components: legality; ensuring human rights; legal certainty; justice; quick, complete and impartial investigation (this principle is fundamental in the formation and implementation of the preventive function of an inquirer and plays the role of a fundamental principle and connecting link in the system of relations between the law enforcement body and the person, as well as the principles, methods and means of inquiry bodies activity).

Key words: inquiry, inquirer, criminal offense, procedural activity, criminological activity, prevention, principles, rule of law.

Постановка проблеми. Послідовне здійснення в Україні судово-правової реформи вимагає комплексного відновлення всіх галузей законодавства, у тому числі і кримінального процесуального. Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, і, у зв'язку з цим, головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини [1]. Це обумовлює необхідність приведення положень діючого кримінального процесуального законодавства у відповідність до конституційних норм. При цьому видається актуальним, з погляду забезпечення захисту невід'ємних прав людини на свободу, невтручання в особисте життя, гарантування недоторканності житла тощо, розроблення та визначення сучасною наукою кримінального процесу принципів кримінального провадження. Не є винятком у цьому плані й розроблення принципів діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну основу розроблюваної проблематики становлять праці українських учених-процесуалістів та кримінологів, присвячені формулюванню доктринальних засад принципів кримінального процесу, кримінологічної політики, а також окремим напрямам реалізації профілактичної функції у кримінальному процесі, а саме: Ю.В. Бауліна, В.В. Василевича, В.В. Голіни, Б.М. Головкіна, О.М. Джужі, В.М. Дрьоміна, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.Г. Колба, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, В.Т. Маляренка, М.М. Михеєнка, С.С. Мірошніченка, О.Є. Омельченка, В.О. Тулякова, С.С. Чернявського, М.С. Цуцкіридзе та ін. Водночас, незважаючи на теоретичну цінність і практичне значення отриманих поіменованими та іншими вченими наукових результатів, до сьогодні проблематика розроблення принципів діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням не була предметом самостійного вивчення. Зважаючи на вимоги щодо обсягу наукової статті, в цій науковій публікації ми зупинимося на визначенні принципів організації та діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням, наведемо їх систематизацію та охарактеризуємо принцип верховенства права як основоположний в такій діяльності.

Метою статті є визначення поняття «принципи організації та діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням», проведення їх систематизації та надання характеристики принципу верховенства права як основоположному в такій діяльності.

Виклад основного матеріалу. Принцип (від лат. *principium* – начало, основа) – вихідне положення, що слугує підґрунтям певної сукупності фактів, теорії, науки (як теоретико-пізнавальна категорія), знаходиться в основі розуміння дійсності, пронизує всю систему знання і субординує його [2, с. 525].

Категорія «принцип» у контексті такого соціально-правого явища, як кримінологічна політика, характеризується на ґрунті сутнісних ознак цієї філософської категорії в реальній сфері державної та суспільної діяльності, як і будь-яка інша базується на притаманних їй основоположних началах, які слугують її фундаментом та орієнтиром у процесі її формування, розвитку та вдосконалення. На думку В. В. Василевича, принципи у вказаній сфері соціальної діяльності:

– об'єктивно виходять із самої цієї діяльності;

– містять у собі теоретико-пізнавальну складову цього процесу (зокрема в доктринальних положеннях кримінологічної політики та у процесі їх реалізації в кримінологічній практиці);

– допомагають розрізняти і визначати те, що лежить в основі кримінальної дійсності, у тому числі її кримінальної активності, а також в основі антикримінальної діяльності держави і суспільства як антикримінальної активності;

– визначають необхідність розгортання антикримінальної активності як виправданий і бажаний для суспільства закон руху і як логічний вираз пізнання прямого та зворотного зв'язків, у якому принцип є центральним поняттям, основоположною ідеєю, яка пронизує всі рівні кримінологічної політики (доктринальний, правовий, зокрема правозастосовний, спеціально-кримінологічний та організаційно-управлінський);

– окреслюють систему логічно пов'язаних між собою структурних компонентів антикримінальної юстиції, а також прямих і зворотних зв'язків між елементами цієї системи і випливають певним чином одне з одного в єдиній функціональній структурі специфічних суспільних відносин [3].

Відтак, принципи є основоположними орієнтирами у формуванні права, містяться в його змістовій частині. Вони допомагають виокремити сутність права та зосередити увагу на головних

зв'язках, які існують у визначеній правовій системі. Завдяки принципам формується сама система безпеки, а також засоби реалізації її стратегії і тактики.

У контексті кримінальної процесуальної діяльності та категорії «принципів» у межах цієї галузі найбільш обґрунтованою нам видається позиція М.М. Михеєнка, який в основу визначення «принципів» поклав таку сукупність властивостей: 1) це найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, які мають фундаментальне значення для кримінального процесу, визначають його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів; 2) принципи виражають панівні в даній державі політичні і правові ідеї, які стосуються завдань і способу здійснення судочинства в кримінальних справах; 3) вони мають бути закріплені в нормах права; 4) принципи повинні повністю діяти у всіх або кількох стадіях процесу і обов'язково в його центральній стадії – стадії судового розгляду; 5) порушення будь-якого принципу означає незаконність рішення у справі й обов'язково тягне його скасування [4].

Виходячи з цих критеріїв, М. М. Михеєнко визначає засади (принципи) кримінального процесу як закріплені в законі й панівні в державі політичні і правові ідеї щодо завдань і способу здійснення судочинства в кримінальному провадженні, які визначають спрямованість і побудову кримінального процесу в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів, порушення яких обов'язково тягне за собою скасування вироку та інших рішень у справі [4].

Край дискусіям щодо визначення поняття і системи принципів (засад) кримінального провадження, здавалося б, був покладений законодавцем, який у КПК України 2012 р. вперше в історії вітчизняного законодавства надав перелік таких засад і сформулював їх зміст. Називаючи статтю 7 КПК України «Загальні засади кримінального провадження», законодавець підкреслив, що сформульовані в ній положення мають значення для кримінального провадження в цілому і поширюють свою дію на увесь період його здійснення. У частині 1 цієї статті визначено, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження [5].

Система зазначених в законі засад складається із двадцяти двох положень. До цієї системи, серед іншого, включено також фундаментальні права громадян будь-якої держави, що має ознаки правової (недоторканність права власності, особи, житла тощо), а також права, що містяться в міжнародних правових документах (договорах, конвенціях тощо).

Таким чином, *під принципами організації та діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням запропоновано розуміти закріплені у Конституції України, чинних нормативно-правових актах керівні основоположні засади, на основі яких формуються певні правила поведінки у сфері кримінологічної діяльності, що визначають ефективність процесуальної діяльності дізнавача у запобіганні кримінальним правопорушенням. Така діяльність дізнавача орієнтована на результати, які досягаються на певних етапах досудового розслідування*.

За результатами проведеного дослідження принципи організації та діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням систематизовано на:

– *загальноправові* – визначені кримінальним процесуальним законодавством (верховенство права, законність, гуманізм, справедливість);

– *спеціальні* – притаманні кримінологічній діяльності дізнавача, визначаючи критерії ефективності його діяльності як суб'єкта запобігання кримінальним правопорушенням (всебічність, своєчасність, послідовність, повнота виявлення певних обставин, які сприяють вчиненню кримінального протиправного діяння, неупередженість їх дослідження).

Такі принципи організації та діяльності дізнавача «утворюють цілісну систему, елементами якої є окремі визначені принципи, що мають певні особливості. Ця система функціонує через об'єктивні взаємозв'язки її елементів» [6, с. 224].

Як уже зазначалося на початку цієї публікації, розглянемо більш детально принцип *верховенства права* в контексті діяльності дізнавача щодо запобігання кримінальним правопорушенням.

Права і свободи людини і громадянина мають бути загальними й рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи [7]. Верховенство права – це «панування права в суспільстві» [7], принцип, що характеризується «верховенством розуму та пов'язуєть-

ся з такими морально-правовими цінностями, як справедливість, рівність, свобода, добро, гуманізм» [8].

Характеризуючи принцип верховенства права у кримінологічній політиці, слід сприйняти його як усвідомлено визнану та виважену установчу й регулятивну концепцію юридичного аналізу в межах теорії та юридичної практики.

Засновуючи свою позицію на досягненні мети запровадження верховенства права як європейського стандарту на національному рівні, зокрема в кримінологічній політиці держави, слід погодитися з висновком С.П. Головатого стосовно того, що «принцип верховенства права в контексті заснування, існування та розвитку Ради Європи – це одночасно і політичний, і юридичний принцип». Політичний принцип верховенства права слугує основою діяльності і Ради Європи (як принцип міжнародних відносин), і її держав-членів (тобто як принцип внутрішньої політики держав-членів та їхніх органів). Юридичний принцип верховенства права слід сприймати як такий, на якому має ґрунтуватися політична та юридична системи кожної держави, що зобов'язана підтримувати її в статусі члена Ради Європи, а також на основі (або з урахуванням) якого формулює і виносить свої рішення Європейський суд з прав людини в Страсбурзі [9, с. 27].

Практика Європейського суду з прав людини переконливо доводить, що принцип верховенства права слугує підґрунтям усієї Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як цілісного документа, «живої і динамічної концепції» (Делійський конгрес Міжнародної комісії юристів, 1959 р.) і є тим основоположним принципом «демократичного суспільства, де доведена нерозривність зв'язку між принципом верховенства права і принципом прав людини, а також прийняття аксіоми щодо ідеї невіддільності прав людини від верховенства права». У цьому контексті слід зазначити визначальну подію на шляху впровадження в український конституційний правопорядок зазначених цінностей конституціоналізму – закріплення у ст. 8 Конституції України принципу верховенства права [10].

Верховенство права покликане накласти правові обмеження у діяльності державних органів, обмежити гарантіями свободи людини від неправомірного втручання у життя, дотримання основоположних прав [6]. Слід особливо підкреслити, що зазначений принцип в діяльності дізнавача обумовлює спрямованість діяльності як на захист найвищих соціальних цінностей від кримінальних протиправних посягань, так і на викриття винних у вчиненні кримінальних правопорушень у межах дозволеного законодавством. Одним з основних проявів зазначеного принципу є принцип невідворотності покарання та презумпція невинуватості.

Втілення у життя та реалізація принципу верховенства права у запобіганні кримінальним правопорушенням можливе тільки за умови незалежності, неупередженості та високої фахової підготовленості відповідних суб'єктів правозастосування. Адже саме службова особа, наділена відповідними повноваженнями, встановлює право у конкретній життєвій ситуації, приймаючи те чи інше процесуальне рішення в межах своїх повноважень, тим самим стаючи уособленням соціальної справедливості на певному етапі кримінального провадження. Верховенство права на шляху від законодавчого закріплення до своєї практичної реалізації так і може залишитись декларацією, якщо рівень правосвідомості у суспільстві буде вкрай низьким, а у владі пануватимуть інші чинники, окрім правових [11, с. 387].

Верховенство права є одним із найголовніших здобутків людської цивілізації, здатних убезпечити людей від волюнтаризму держави, її органів і посадових осіб, інших публічних інститутів, гарантувати стабільність і динамізм в умовах глобалізованого світу та безпеку громадян перед новими викликами, що постають перед людством. Як одну з найважливіших демократичних цінностей, його все частіше фіксують не тільки в міжнародних документах, що стосуються прав і свобод людини, а й у національних конституціях і законах. Ним широко оперують міжнародні і національні суди. Україна у цьому відношенні також не є винятком. Проте, незважаючи на закріплення цього принципу в Конституції України та низці законів, стан його забезпечення в нашій державі залишається явно незадовільним. Причини цього різні – від національних традицій, браку волі відповідних владних інститутів, на які покладено обов'язки щодо забезпечення верховенства права, та рівня правової культури до недостатньої визначеності змісту названого принципу [12, с. 4].

Висновки. Отже, принцип верховенства права належить сприймати і як універсальний, і як інтегральний принцип права, який охоплює такі складові: законності; забезпечення прав людини; юридичної визначеності; справедливості; швидкого, повного та неупередженого розслідування (така засада є фундаментальною у формуванні та реалізації запобіжної функції дізнавача і відіграє роль основоположного начала та єднальної ланки в системі відносин між органом правопорядку й особою, а також принципів, методів і засобів діяльності органів дізнання).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. 2-ге вид. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.

3. Василевич В.В. Принципи кримінологічної політики України. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2014. Вип. 27. С. 82–90.
4. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1999. 536 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
6. Скомаров О. Принципи діяльності Національного антикорупційного бюро України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 222–229.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.
8. Мамка Г.М. Засади кримінального провадження у системі критеріїв оцінки його ефективності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2017. Вип. 30, т. 2. С. 98–101.
9. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.
10. Василевич В.В. Кримінологічна політика України: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 434 с.
11. Рожнова В.В. Верховенство права у системі принципів кримінального провадження. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 381–387.
12. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 214 с.

УДК: 343.122
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.84

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОЗНАКА ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ

Ткаченко І.М.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0144-0708

Ткаченко І.М. Кримінальне правопорушення як кримінально-правова ознака потерпілої особи.

Вказується, у Кримінальному кодексі України на відміну від Кримінального процесуального кодексу України відсутнє легальне визначення такої важливої ознаки значної частини кримінальних правопорушень, підстави кримінальної відповідальності за які встановлено в національному законі про кримінальну відповідальність, як потерпілий. З огляду на зазначене як в теорії кримінального права, так і в правозастосовній діяльності у певних випадках виникають проблеми з визнанням певних осіб (передусім фізичних та юридичних) потерпілими в кримінально-правовому значенні.

У статті досліджено проблемні питання, що стосуються кримінального правопорушення як кримінально-правової ознаки потерпілої особи.

Встановлено, що потерпілим передусім і зазвичай є особа, якій заподіяно шкоду чи створено загрозу її завдання саме кримінальним правопорушенням. Розглянуто ситуації заподіяння шкоди фізичній чи юридичній іншими суспільно небезпечними діяннями, передбаченими Особливою частиною КК України, вчиненими неосудною особою або особою, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, а також в межах обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння.

Аргументовано, що виділення фізичних та юридичних осіб, яким заподіяно шкоду суспільно небезпечними діяннями неосудної особи кримінально-правового значення немає. Водночас таке значення мають випадки вчинення відповідних суспільно небезпечних діянь щодо певних фізичних чи юридичних осіб особою, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність для застосування окремих примусових заходів виховного характеру. Окреслено шляхи розв'язання проблеми позначення осіб, яким заподіяна шкода в результаті вчинення суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Зроблено висновок про необхідність узгодження положень ст. 55 та п. 5 ч. 3 ст. 56 Кримінального процесуального кодексу в контексті кримінального процесуального розуміння потерпілого.

Доведено, що кримінальне правопорушення як кримінально-правова ознака потерпілої особи має місце з моменту його закінчення, а не засудження винного за його вчинення. У випадку замаху на кримінальне правопорушення особа може визнаватися потерпілою як в кримінально-правовій, так і кримінальній процесуальній площині.

Ключові слова: потерпілий, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, неосудний, особа, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру, замах на кримінальне правопорушення, обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння.

Tkachenko I. Criminal offense as criminal-legal feature of a victim.

It is indicated that the Criminal Code of Ukraine, in contrast to the Criminal Procedure Code of Ukraine, lacks a legal definition of such an important feature of a significant part of criminal offenses, the grounds of criminal responsibility for which are established in the national law on criminal responsibility, as the victim. In view of the above, both in the theory of criminal law and in law enforcement, in certain cases, problems arise with the recognition of certain persons (primarily individuals and legal entities) as victims in the criminal sense.

The article examines the problematic issues related to the criminal offense as a criminal-legal feature of a victim.

It has been established that victim is primarily and usually a person who has been harmed or threatened by a criminal offense. Situations of causing physical or legal harm by other socially dangerous acts provided for by the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, committed by an innocent person or a person who has not reached the age from which criminal responsibility can arise, as well as within the circumstances that

exclude the criminal illegality of the act, are considered.

It is argued that the selection of individuals and legal entities, which have been harmed by socially dangerous actions of an unconvinced person, has no criminal legal significance. At the same time, the cases of committing relevant socially dangerous acts against certain individuals or legal entities by a person who has not reached the age from which criminal liability arises for the application of separate coercive measures of an educational nature are of such importance. The ways of solving the problem of identifying persons who have been harmed as a result of committing socially dangerous acts by unconvinced persons or persons who have not reached the age from which criminal responsibility arises are outlined.

It was concluded that it is necessary to harmonize the provisions of Art. 55 and p. 5 part 3 of Art. 56 of the Criminal Procedure Code in the context of criminal procedural understanding of the victim.

It is proved that a criminal offense as a criminal-legal feature of a victim takes place from the moment of its completion, and not the conviction of the guilty party for its commission. In the case of an attempt to commit a criminal offense, a person can be recognized as a victim both in the criminal law and in the criminal procedural plane.

Key words: victim, criminal offense, criminal liability, unconvicted, a person who has not reached the age from which criminal liability arises, coercive measures of a medical nature, coercive measures of an educational nature, attempted criminal offense, a circumstance that excludes the criminal illegality of an act.

Постановка проблеми. У Кримінальному кодексі (далі – КК) України на відміну від Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України відсутнє легальне визначення такої важливої ознаки значної частини кримінальних правопорушень, підстави кримінальної відповідальності за які встановлено в національному законі про кримінальну відповідальність, як потерпілий. З огляду на зазначене як в теорії кримінального права, так і в правозастосовній діяльності у певних випадках виникають проблеми з визнанням певних осіб (передусім фізичних та юридичних) потерпілими в кримінально-правовому значенні. Тому важливими є дослідження кримінально-правових ознак потерпілої особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особи потерпілого у кримінальному праві здійснювали такі вчені, як: В.С. Батиргареєва, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.П. Брич, А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Є.В. Лащук, А.А. Музика, М.І. Панов, Т.І. Присяжнюк, А.В. Савченко, М.В. Сенаторов, П.П. Сердюк, Є.В. Фесенко, А.М. Ященко та ін. Незважаючи на це, чимало проблемних питань у цій сфері залишилося нерозв'язаними, зокрема дискусійними залишаються питання, що стосуються кримінального правопорушення як кримінально-правової ознаки потерпілої особи.

Формулювання цілей. Метою статті є визначення шляхів розв'язання проблем, що стосуються кримінального правопорушення як кримінально-правової ознаки потерпілої особи.

Виклад основного матеріалу. Обов'язковою ознакою юридичної чи фізичної особи як потерпілих є вчинення щодо них кримінального правопорушення, яке пов'язане із заподіянням шкоди чи створенням загрози її заподіяння. Тому вважається, що якщо така шкода заподіюється в результаті вчинення кримінально протиправного діяння, яке не містить усіх обов'язкових ознак певного злочину чи кримінального проступку, то потерпілий у кримінально-правовому значенні відсутній.

Ю.В. Баулін з цього приводу зазначає, що не є потерпілими від злочину ті соціальні суб'єкти, яким шкоду заподіяно малозначним діянням; поведінкою без вини (казусом); діями неосудного; вчинком особи, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність; при необхідній обороні, крайній необхідності, фізичному примусі, виконанні наказу чи розпорядження, діянні, пов'язаному з ризиком; іншими посяганнями, які вчинені при обставинах, що виключають їх злочинність [1, с. 553].

Подібним чином розмірковує О.О. Дудоров, на переконання якого оскільки юридичним фактом, з яким пов'язується поява потерпілого у кримінально-правовому значенні, є вчинення закінченого або незакінченого злочину, не визнаються потерпілими ті суб'єкти, шкоду яким заподіяно відмінними від злочину діяннями, передбаченими кримінальним законом: малозначним діянням; поведінкою без вини; діянням неосудного або особи, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність; діяннями, вчиненими за обставин, що виключають їх злочинність [2, с. 55-56].

Безумовно Ю.В. Баулін правий в тому, що якщо йдеться про потерпілого саме від злочину, то потерпілим не слід визнавати осіб, які потерпіли від інших суспільно небезпечних діянь, які злочином не визнаються.

Водночас О.О. Дудоров зазначає про потерпілого у кримінально-правовому значенні, якого можливо не слід ототожнювати з потерпілим від кримінального правопорушення, адже кримінально-правове значення, як відомо, мають не лише кримінальне правопорушення, але й суспільно небезпечне діяння, передбачене КК, вчинене особою, яка не досягла віку, з якого

може наставати кримінальна відповідальність, або неосудною особою.

Варто також звернути увагу на той факт, що Ю.В. Баулін виділяє *постраждалого від діяння осіб*, які не відносяться до суб'єктів кримінальної відповідальності. Цей постраждалий не має всього того комплексу прав, яким наділяється потерпілий від злочину (наприклад, постраждалий не має права вимагати притягти особу, яка заподіяла йому шкоду, до кримінальної відповідальності, примиритися на підставах, передбачених КК, з такою особою та ін.). До того ж у подібних випадках відшкодування шкоди відбувається у порядку цивільно-правового провадження [1, с. 553].

Очевидно, що безперечним є той факт, що суспільно небезпечними діяннями, передбаченими КК, неосудних або осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, заподіюється шкода фізичним чи юридичним особам. У зв'язку з цим виникають щонайменше питання: чи варто виокремлювати у кримінальному праві таких фізичних чи юридичних осіб та як їх називати?

Важливо відмітити, що наявність ***примусових заходів медичного та виховного*** характеру свідчать про те, що до неосудних та осіб, які в результаті вчинення суспільно небезпечного діяння, завдали шкоди фізичним чи юридичним особам, застосовують заходи кримінально-правового характеру. У кримінально-правових підставах застосування цих заходів про потерпілих безпосередньо не йдеться, однак ці заходи фактично є реакцією держави на суспільно небезпечні діяння, вчинені особою, що не має статусу суб'єкта кримінального правопорушення. Для застосування примусових заходів медичного характеру ні потерпілий, ні його ознаки, ні завдана шкода кримінально-правового значення не мають. Однак одним із примусових заходів виховного характеру є обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього, а також покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків (ч. 2 ст. 105 КК України) [3]. Як перший, так і другий захід виховного характеру може безпосередньо стосуватися особи, якій заподіяно шкоду в результаті вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України. Наприклад, обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього можуть полягати в забороні особі, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України наближатися до особи, щодо якої було вчинено це діяння, спілкуватися з нею тощо. Щодо відшкодування шкоди, то її адресатом може бути фізична чи юридична особа, якій діянням особи, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, заподіяно шкоду. Тобто фактично в контексті цих заходів виховного характеру мова може йти про потерпілого.

Не випадково Н.В. Кідіна пропонувала удосконалення системи покарань для неповнолітніх, зокрема рекомендувала обмеження свободи із забороною спілкуватися з потерпілим або його родичами, а також їх поєднання із вимогою відшкодувати шкоду, заподіяну злочинними діями неповнолітнього [4, с. 124].

Таким чином, виділення фізичних та юридичних осіб, яким заподіяно шкоду суспільно небезпечними діяннями осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, має кримінально-правове значення принаймні для застосування заходів виховного характеру.

Водночас відповідно до п. 5 ч. 3 ст. 56 КПК України під час судового провадження в будь-якій інстанції потерпілий має право висловлювати свою думку при вирішенні питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. У цьому випадку законодавець безпосередньо пов'язує потерпілого у кримінально процесуальному розумінні з особами, до яких застосовують примусові заходи виховного чи медичного характеру [5].

Таким чином вбачається щонайменше два варіанти розв'язання проблеми позначення осіб, яким заподіяна шкода в результаті вчинення суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність: 1) їх можна визнавати постраждалими від суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність; 2) їх можна називати потерпілими від суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність; 3) їх можна називати потерпілими без вказівки на кримінальне правопорушення. Останній варіант подібний до того, що використовується в КПК України. За таких обставин у КК України можливе запровадження поняття «потерпілий», яке включало б як потерпілих від кримінального правопорушення, так і потерпілих від суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Водночас у ст. 55 КПК України, яка визначає базові положення щодо потерпілого, вживається термін «потерпілий», а не «потерпілий від кримінального правопорушення». Хоча у самій дефініції потерпілого йдеться про шкоду завдану лише кримінальним правопорушенням. Однак, як вже було зазначено, у п. 5 ч. 3 ст. 56

КПК йдеться про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, які стосуються і суспільно небезпечного діяння, яке не визнається кримінальним правопорушенням. Таким чином положення КПК України в контексті досліджуваного питання також потребують узгодження.

Шкода фізичній чи юридичній особі може бути завдана не лише кримінальним правопорушенням чи суспільно небезпечним діянням, передбаченим Особливою частиною КК України, вчиненим неосудною особою чи особою, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Шкода може бути завдана і діяннями, вчиненими за ***обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.*** Наприклад, фізичній особі можуть заподіяти легкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження під час уявної оборони або матеріальна шкода під час дій іншої особи в стані крайньої необхідності. Видається, що в цих та інших подібних випадках незважаючи на те, що певній особі може бути завдана шкода, відсутні підстави для її визнання потерпілою з огляду на те, що такий факт не має кримінально-правового значення, оскільки особа, яка заподіяла шкоду діяла правомірно і до неї не можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру. Винятки стосуються лише перевищення меж певної обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, оскільки за таких обставин особа може підлягати кримінальній відповідальності.

У вчиненні щодо потерпілого кримінального правопорушення чи суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, неосудної особи чи особи, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, проявляється зв'язок потерпілого із суб'єктами зазначених діянь. Відтак, саме діяння суб'єктам кримінального правопорушення, неосудної особи чи особи, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, спрямоване на потерпілого, саме воно, а не будь-яке інше діяння спричиняє потерпілому певну шкоду, зокрема у вигляді загрози чи небезпеки її завдання.

Варто також звернути увагу на те, що випадки відсутності у вчиненому усіх ознак складу кримінального правопорушення або не визнання вчиненого кримінальним правопорушенням з інших причин (йдеться про малозначність) слід відмежовувати від ситуацій, коли кримінальне правопорушення вчинене, однак суд виправдовує особу через недоведення її вини. В останньому випадку фактично йдеться не про вчинення кримінального правопорушення, а про засудження особи. Кримінально-протиправне діяння набуває статусу злочину чи кримінального проступку не в момент винесення вироку, а в момент його закінчення за умови наявності усіх обов'язкових ознак складу злочину чи кримінального проступку в кожному індивідуальному випадку.

А.А. Вознюк та Є.В. Кузьмічова-Кисленко звертають навіть увагу на те, що у кримінальному праві особа набуває статусу потерпілого з моменту вчинення кримінального правопорушення, незалежно від того, чи його зареєстровано [6, с. 212-213].

Як відомо на практиці кримінальне правопорушення у частині випадків залишається латентним або вина особи у вчиненні кримінального правопорушення не доводиться. Однак, це не означає, що якщо мало місце, наприклад зґвалтування, однак вина особи не доведена в суді, то був відсутній факт вчинення злочину, а відтак особу не можливо визнати потерпілою. Отже, кримінальне правопорушення як кримінально-правова ознака потерпілої особи має місце з моменту його закінчення, а не реєстрації кримінального правопорушення чи засудження винного за його вчинення.

Необхідно також з'ясувати чи є підстави особу визнавати потерпілою у випадку вчинення такого незакінченого кримінального правопорушення як замах.

М.Д. Дякур слушно зазначає, що замаху на кримінальне правопорушення як виду незакінченого кримінального правопорушення із об'єктивної сторони притаманне те, що дії (бездіяльність) особи, безпосередньо спрямовані на вчинення кримінального правопорушення, створюють небезпеку заподіяння шкоди об'єкту кримінального правопорушення, або така шкода частково заподіюється [7, с. 79].

На переконання О.О. Дудорова винний у замаху суб'єкт починає виконувати об'єктивну сторону складу злочину, ставить об'єкт кримінально-правової охорони у стан безпосередньої небезпеки заподіяння йому істотної шкоди [8].

Подібним чином розмірковують А.В. Горностай, Н.В. Маслак, В.П. Тихий на переконання яких при замаху діяння створює безпосередню небезпеку заподіяння шкоди об'єкту, який перебуває під охороною закону [9, с. 224].

Ситуація із замахом є зовсім іншою порівняно з готуванням. Під час замаху фігура потерпілого абсолютно очевидна. Замах може передбачати зокрема вчинення погроз, спричинення шкоди або виникнення небезпеки/загрози її заподіяння.

Під час замаху на кримінальне правопорушення безумовно з'являється потерпілий оскільки наявна або фактична шкода або загроза/небезпека її заподіяння. Наприклад, у випадку замаху на життя можуть мати місце моральна шкода, інша фізична шкода, ніж та, яку мав на меті заподіяти суб'єкт кримінального правопорушення (наприклад легке чи середньої тяжкості

тілесне ушкодження), а також загроза її завдання. Реальність сприйняття загрози тут необов'язкове, оскільки потерпілий може з певних причин не розуміти того, що відбувається, неправильно його оцінювати (наприклад, у зв'язку з психічною хворобою чи малолітнім віком).

Важливим є приклад замаху на вчинення такого злочину з формальним складом як зґвалтування. *Наприклад, обвинувачений ОСОБА_4, перебуваючи в стані алкогольного сп`яніння, у лісовому масиві що неподалік зупинки громадського транспорту побачив потерпілу ОСОБА_6 яка прямувала повз лісовий масив до місця свого проживання, після чого, в нього виник злочинний умисел на зґвалтування ОСОБА_6 із застосуванням фізичного насильства та погроз його застосування. Реалізовуючи свій злочинний умисел, ОСОБА_4 вийшов із лісового масиву та скориставшись відсутністю сторонніх осіб маючи намір на насильницьке задоволення статевої пристрасті, схопив за шию потерпілу ОСОБА_6, яка в той час йшла дорогою, і погрозив їй застосуванням фізичного насильства. В подальшому обвинувачений ОСОБА_4 продовжуючи застосувати до останньої фізичне насильство, затягнув потерпілу в глиб лісового масиву, та тримаючи руки потерпілої силоміць намагався зняти з неї нижню білизну, з метою задоволення своєї статевої пристрасті, однак вчинення злочину до кінця не довів з причин, що не залежали від його волі, так як був помічений та викритий перехожою особою. Своїми злочинними діями обвинувачений ОСОБА_4 спричинив потерпілій ОСОБА_6 легкі тілесні ушкодження. Своїми діями обвинувачений ОСОБА_4 вчинив закінчений замах на зґвалтування, тобто кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 152 КК України* [10].

У цьому та подібних випадках явна як реальна шкода (наприклад, моральна та фізична), так і реальна загроза спричинення більш тяжкої шкоди в майбутньому, яка не настає здебільшого через певні обставини (опір потерпілої особи, поява сторонньої особи, припинення протиправних дій сторонніми особами тощо).

Висновки. З огляду на вищевикладене, підсумуємо.

1. Потерпілим передусім і зазвичай є особа, якій заподіяно шкоду чи створено загрозу її завдання саме кримінальним правопорушенням. Водночас шкода фізичній чи юридичній особі може бути заподіяна й іншими суспільно небезпечними діяннями, передбаченими Особливою частиною КК України, вчиненими неосудною особою або особою, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Однак виділення фізичних та юридичних осіб, яким заподіяно шкоду суспільно небезпечними діяннями неосудної особи кримінально-правового значення немає. Водночас таке значення мають випадки вчинення відповідних суспільно небезпечних діянь щодо певних фізичних чи юридичних осіб особою, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність для застосування примусових заходів виховного характеру – обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього, а також покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків (ч. 2 ст. 105 КК України).

2. Убачається щонайменше два варіанти розв'язання проблеми позначення осіб, яким заподіяна шкода в результаті вчинення суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність: 1) їх можна визнавати постраждалими від суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність; 2) їх можна називати потерпілими від суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність; 3) їх можна називати потерпілими без вказівки на кримінальне правопорушення. Останній варіант подібний до того, що використовується в КПК України. За таких обставин у КК України можливе запровадження поняття «потерпілий», яке включало б як потерпілих від кримінального правопорушення, так і потерпілих від суспільно небезпечних діянь неосудних чи осіб, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

3. Положення КПК України щодо потерпілого потребують узгодження між собою, оскільки у ст. 55 КПК України, яка визначає базові положення щодо потерпілого, вживається термін «потерпілий», а не «потерпілий від кримінального правопорушення». Хоча у самій дефініції потерпілого йдеться про шкоду завдану лише кримінальним правопорушенням. Однак у п. 5 ч. 3 ст. 56 КПК, закріплено право потерпілого висловлювати свою думку при вирішенні питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

4. Особу не слід визнавати потерпілою у кримінально-правовому розумінні у випадку заподіяння їй шкоди за обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, оскільки в цьому випадку факт заподіяння їй шкоди не має кримінально-правового значення, бо особа, яка заподіяла шкоду діяла правомірно і до неї не можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру. У випадку ж перевищення меж певної обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, відповідна особа визнається суб'єктом кримінального пра-

вопорушення, а тому може підлягати кримінальній відповідальності.

5. Кримінальне правопорушення як кримінально-правова ознака потерпілої особи має місце з моменту його закінчення, а не реєстрації чи засудження винного за його вчинення.

6. У випадку замаху на кримінальне правопорушення особа може визнаватися потерпілою як в кримінально-правовій, так і кримінальній процесуальній площині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баулін Ю.В. Вибрані праці. Х. : Право, 2013. 928 с.
2. Дудоров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). К.: Ваіте, 2017. 872 с.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
4. Кіріна Н.В. Кримінологічні засади індивідуалізації покарання неповнолітніх в Україні. Дис. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.08. Київ, 2021. 258 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
6. Вознюк А.А., Кузьмічова-Кисленко Є.В. Проблеми встановлення потерпілого від порушення правил безпеки дорожнього руху чи експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 3(104). С. 210–218.
7. Дякур М.Д. Замах на злочин: проблеми кримінально-правової кваліфікації та відповідальності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 198 с.
8. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін, В.І. Борисов та ін.; за ред. В.Я. Тація, В.І. Тюпогіна, В.І. Борисова. – 6-те вид., мереробл. і допов. – Харків : Право, 2020. 584 с.
10. Вирок Яворівського районного суду Львівської області від 23 січ. 2023 р. Справа № 944/4408/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень :* [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108542345.

УДК 343.12: 343:33
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.85

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ)

Цирулик С.С.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0000-6156-8490

Цирулик С.С. Розвиток міжнародно-правових стандартів щодо відповідальності за порушення законів та звичаїв війни (друга половина XIX – перша половина XX століття).

Ця стаття присвячена розгляду еволюції міжнародно-правових стандартів, спрямованих на визначення відповідальності за порушення законів та звичаїв війни в період від другої половини XIX століття до першої половини XX століття. Наголошено, що війна, безсумнівно, є однією з найстрашніших подій, яка може вплинути на життя людей та суспільство в цілому. Проте, якщо вона не контролюється або проводиться з порушенням міжнародних норм і стандартів, її наслідки можуть бути ще більш руйнівними та катастрофічними. З початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України дуже поширеним словосполученням стало «порушення законів та звичаїв війни». Відповідальність за вказане діяння передбачена статтею 438 Кримінального кодексу України. Однак, криміналізація цього діяння пов'язана не з внутрішнім правопорядком України, адже порушення законів та звичаїв війни є міжнародним злочином, який призводять до серйозної шкоди людям, економічним об'єктам та культурним цінностям, що створює високий рівень суспільної небезпеки

Стаття охоплює аналіз ключових міжнародних документів, таких як Женевські конвенції та рішення Гаазьких конференцій, а також резолюцій Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), і досліджує їх вплив на формування правових норм у цій сфері. Розглядаються зміни в правовому регулюванні, їхні причини та наслідки. Дослідження важливо для розуміння досвіду у контексті сучасних викликів та конфліктів, а також для подальшого розвитку міжнародного права та забезпечення захисту прав людини під час воєнних конфліктів.

Робиться висновок, що у другій половині XIX та першій половині XX століття спостерігався значний розвиток міжнародно-правових стандартів, що стосувалися відповідальності за порушення законів та звичаїв війни. Цей період був вирішальним у формуванні основних норм і принципів міжнародного гуманітарного права, спрямованих на захист прав людини під час воєнних конфліктів. Результатом цього процесу було прийняття ряду міжнародних договорів та конвенцій, які закріпили правила поведінки військових конфліктів і встановили механізми відповідальності за їх порушення. Ці стандарти стали важливим кроком у гуманізації війни та захисті прав людини під час воєнних дій.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, порушення законів та звичаїв війни, воєнні конфлікти, міжнародні стандарти.

Tsyrulyk S.S. Evolution of International Legal Standards Regarding Responsibility for Violations of Laws and Customs of War (Second Half of the XIX-th – First Half of the XX-th Century).

This article examines the evolution of international legal standards aimed at defining responsibility for violations of laws and customs of war from the second half of the 19th century to the first half of the 20th century. It emphasizes that war is undoubtedly one of the most dreadful events that can impact people's lives and society. However, if it is not controlled or conducted in accordance with international norms and standards, its consequences can be even more devastating and catastrophic. Since the beginning of the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the term «violation of laws and customs of war» has become widespread. Responsibility for such actions is provided for by Article 438 of the Criminal Code of Ukraine. However, the criminalization of this act is not related to Ukraine's domestic legal order, as violations of laws and customs of war are an international crime that causes serious harm to

people, economic objects, and cultural heritage, creating a high level of societal danger.

The article covers an analysis of key international documents such as the Geneva Conventions, decisions of the Hague Conferences, and UN resolutions, exploring their influence on shaping legal norms in this area. It examines changes in legal regulation, their causes, and consequences, as well as the role of specific individuals and historical events in this process. This research is important for understanding past experiences in the context of current challenges and conflicts, as well as for further development of international law and ensuring the protection of human rights during armed conflicts.

In conclusion, it is noted that the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries witnessed significant development of international legal standards concerning responsibility for violations of laws and customs of war. This period was crucial in shaping the fundamental principles of international humanitarian law aimed at protecting human rights during armed conflicts. As a result of this process, a series of international treaties and conventions were adopted, which established rules of conduct in armed conflicts and mechanisms for accountability for their violations. These standards have been an important step in humanizing war and protecting human rights during armed conflicts.

Key words: international humanitarian law, criminal offenses against peace, security of humanity and international order, armed conflicts, international standards, international treaties.

Постановка проблеми. Війна, безсумнівно, є однією з найстрашніших подій, яка може вплинути на життя людей та суспільство в цілому. Проте, якщо вона не контролюється або проводиться з порушенням міжнародних норм і стандартів, її наслідки можуть бути ще більш руйнівними та катастрофічними. З початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України дуже поширеним словосполученням стало «порушення законів та звичаїв війни». Відповідальність за вказане діяння передбачена статтею 438 Кримінального кодексу України. Однак, криміналізація цього діяння пов'язана не з внутрішнім правопорядком України, адже порушення законів та звичаїв війни є міжнародним злочином, який призводять до серйозної шкоди людям, економічним об'єктам та культурним цінностям, що створює високий рівень суспільної небезпеки [1].

У сучасному світі питання міжнародного права та його ролі у регулюванні війн і конфліктів має вельми важливе значення. Завдяки розвитку цивілізації та формуванню міжнародного співтовариства з'явилися норми та стандарти, які регулюють поведінку держав у час воєнних дій. Міжнародні правила ведення війни визначають не лише способи конфліктів, але й міру гуманітарних наслідків, які вони можуть мати для цивільного населення та військових. У цьому контексті маємо розглянути важливість міжнародно-правових документів, які стосуються правил ведення війни.

Стан опрацювання. Стан опрацювання матеріалу про розвиток міжнародно-правових стандартів щодо відповідальності за порушення законів та звичаїв війни у другій половині XIX – першій половині XX століття відображає значний інтерес учених та дослідників. Цей період був перетворюючим для міжнародного права, оскільки світ стикався зі значними воєнними конфліктами, такими як Перша та Друга світові війни, що вимагали розробки та вдосконалення міжнародно-правових норм, спрямованих на зменшення страждань від війни та встановлення відповідальності за її порушення.

Дослідження цього періоду включає аналіз різноманітних міжнародних договорів, конвенцій, протоколів, таких як Женевські конвенції, Гаазькі конференції, і резолюцій ООН. Учені вивчають еволюцію правових норм у цей період, звертаючи увагу на їхні зміни, причини, наслідки, а також роль і вплив конкретних подій та особистостей на формування цих норм.

Метою даної статті є розгляд міжнародно-правових документів, у яких сформульовано правила ведення війни у другій половині XIX – першій половині XX століття.

Виклад основного матеріалу. З метою гуманізації збройних конфліктів та зменшення заподіяної ними шкоди було укладено ряд міжнародно-правових документів, у яких сформульовано правила ведення війни. Вивчивши документи різних історичних періодів, В. Миронова доводить, що у сфері міжнародного права склалася система правових джерел, яка визначає правила ведення збройних конфліктів (закони та звичаї війни) та передбачає відповідальність за їх порушення. Основні концепції стосовно необхідності правового регулювання ведення воєнних дій та захисту осіб, які страждають від війни та інших збройних конфліктів, знайшли відображення у міжнародно-правових документах XIX-XX століть [2, с. 13].

Цими документами є:

1) Декларація про скасування застосування вибухових та запалювальних куль 1868; 2) Декларація про невикористання куль, що легко розвертаються або сплющуються, 1899; 3) Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907; 4) Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925; 5) Женевські конвенції про захист

жертв війни 1949 та Додаткові протоколи до них 1977; 6) Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954; 7) Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення 1972; 8) Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976; 9) Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних пошкоджень або мають невибіркову дію, 1980; 10) Конвенція про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та про її знищення 1993; 11) Конвенція про заборону застосування, нагромадження, виробництва і розповсюдження протипіхотних мін та їх знищення 1997 та інші.

Пропонуємо зосередити увагу на документах датованих другою половиною XIX – першою половиною XX століття. І перший із них – це Декларація про скасування застосування вибухових та запалювальних куль 1868 року. Як не дивно зараз це буде звучати для сучасних українців, однак, альтернативною назвою цієї Декларації є Санкт-Петербурзька. Назва походить від місця її підписання. Ця декларація є першою офіційною угодою, яка забороняє використання певної зброї під час війни. Вона бере свій початок у 1863 році, коли російське військове керівництво винайшло кулю, яка вибухала при контакті з твердою речовиною і основною метою якої було підривати вагони з боєприпасами. У 1867 році снаряд був модифікований так, що вибухав при контакті з м'якою речовиною. Оскільки така куля була б нелюдським знаряддям війни, російський уряд, не бажаючи використовувати кулю сам чи дозволити іншій країні скористатися нею, запропонував заборонити використання кулі міжнародною угодою. Декларація з цього приводу, прийнята в 1868 році, яка має силу закону, підтверджує звичайне правило, згідно з яким забороняється використання зброї, снарядів і матеріалів, здатних завдавати непотрібних страждань. Пізніше це правило було викладено в статті 23 (е) Гаазьких положень про сухопутні війни 1899 і 1907 років. Санкт-Петербурзька декларація спонукала до прийняття подальших декларацій подібного характеру на двох Гаазьких мирних конференціях 1899 і 1907 років. Гаазькі декларації, що стосуються викиду снарядів і вибухівки з повітряних куль, використання задушливих газів і використання розширювальних куль, посилаються у своїх преамбулах на Санкт-Петербурзьку декларацію [3].

У 1899 році Гаазька мирна конференція прийняла Декларацію, що забороняє використання «куль, які легко розширюються або розплющуються в людському тілі, таких як кулі з твердою оболонкою, яка не повністю закриває сердечник або пронизані розрізами». Гаазька декларація про заборону куль дум-дум була ранньою спробою зменшити страждання, завдані комбатантам, заборонивши використання певного класу боєприпасів. З моменту його прийняття більш як 100 років тому його в основному дотримуються, принаймні в букві закону: кулі, конкретно описані в Декларації, здебільшого не використовувалися на війні [4].

Гаазькі конвенції 1899 і 1907 років спрямовані на те, щоб запобігти використанню воюючими сторонами певних засобів і тактик ведення війни. Вони встановлюють закони та звичаї війни, визначаючи правила, яких протиборчі сторони повинні дотримуватися під час військових дій. Гаазька конвенція класифікує кілька порушень її норм, але не всі, як військові злочини. Конвенції, прийняті в Гаазі 1899 року, стосуються таких питань, як: врегулювання спору; закони та звичаї війни; заборони використання снарядів, що розсіюють задушливий газ; заборони використання куль, які легко розширюються або сплющуються в тілі людини.

Гаазькі конвенції 1907 р. спрямовані на врегулювання питань щодо: мирного вирішення спорів (на основі Гаазької конвенції I 1899 р.); початку військових дій (Гаазька конвенція III); законів та звичаїв війни (Конвенція IV з додатками та правилами, яка розвиває Конвенцію II 1899 року та випадки військової окупації); права та обов'язки нейтральних держав у разі сухопутної війни (V); стану торговельних суден на момент початку військових дій (VI); перетворення торговельних суден на військові (VII); постановки автоматичних підводних контактних мін (VIII); бомбардуванні військово-морськими силами під час війни (IX); адаптації до морської війни принципів Женевської конвенції 1906 р. (X); обмеженнь щодо здійснення права захоплення у морській війні (XI); заснування міжнародного призового суду (XII); прав та обов'язків нейтральних держав у морській війні (XIII) [5].

Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів – це договір, підписаний у 1925 році більшістю країн світу про заборону використання хімічної та біологічної зброї у війні. Його було розроблено на Женевській конференції 1925 року як частину низки заходів, спрямованих на те, щоб уникнути повторення звірств, скоєних воюючими сторонами під час Першої світової війни. Спираючись на декілька договорів, які завершили Першу світову війну (зокрема, Версальський договір між союзниками та Німеччиною), Протокол спеціально забороняв використання у війні задушли-

вих, отруйних або інших газів і бактеріологічної зброї. Проте протокол не забороняв розробку, виробництво чи накопичення такої зброї. З цієї причини протокол пізніше був доповнений Конвенцією про біологічну зброю 1972 року та Конвенцією про хімічну зброю 1993 року. З моменту свого створення в 1925 році Женевський газовий протокол був важливою частиною міжнародного законодавства, і більшість країн світу офіційно визнали це, включаючи всі країни, які мають відомий потенціал для виробництва хімічної та біологічної зброї. Проте обмеження протоколу стали очевидними незабаром після Женевської конференції. На момент його підписання кілька великих держав (включно з Великою Британією, Францією та Радянським Союзом) прямо зарезервували за собою право використовувати заборонену зброю в цілях помсти. Іншими словами, якщо держава вирішить застосувати хімічну або бактеріологічну зброю проти іншої країни, в повне порушення положень протоколу, країні, яка зазнала атаки, буде законно дозволено відповісти тим же. Крім того, документ 1925 року не регулював питання виробництва, зберігання, випробувань і передачі забороненої зброї, що дозволило таким країнам, як Радянський Союз і Сполучені Штати, накопичити великі запаси хімічних і бактеріологічних агентів. Незважаючи на свою очевидну невідповідність, протокол залишається юридичною основою для довгої серії багатосторонніх договорів, які стосуються загрози, яку становить така зброя, як іприт і сибірська виразка [6].

У 1949 році кілька країн зібрались у Женеві, щоб підписати один із найвпливовіших документів, що формують міжнародне гуманітарне право: Женевські конвенції. Вони були створені у відповідь на сильні руйнування, завдані Другою світовою війною, розроблені як основа для захисту жертв війни та закріплення гуманного ставлення навіть у екстремальні часи конфлікту. І зараз чотири Женевські конвенції, прийняті в 1949 році, залишаються фундаментальною основою сучасного міжнародного гуманітарного права [7, с. 10].

Як зазначалося Основні Женевські конвенції включали чотири окремі договори: Конвенція I про поранених або хворих солдатів в армії; Конвенція II застосовувала захист і медичну допомогу до моряків, які зазнали корабельної аварії або втратили дієздатність у морі; Конвенція III забезпечувала захист військовополонених, а також регулювала умови їхнього інтернування; і, нарешті, Конвенція IV широко охоплює цивільне населення, яке проживає в районах, де ведуться бойові дії, або поблизу них [8].

Вони захищають поранених на полі бою, поранених або потерпілих корабельну аварію на морі, військовополонених і цивільних під час війни. Однак після їх прийняття на озброєння бойові дії значно змінилися [7, с. 10].

Кожна основна угода була доповнена додатковими протоколами, що встановлюють додаткові стандарти щодо поводження з ув'язненими, безпосередньо пов'язані як з міжнародними війнами, так і з внутрішніми громадянськими конфліктами. З часом ці Додаткові протоколи стали не лише важливими правовими джерелами, але й конкретними нагадуваннями сторонам-учасницям про те, що індивідуальна мораль має значення під час сильного стресу [8].

Держави-учасниці Гаазької конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 року зобов'язані забезпечити: підготовку інвентаризації та надзвичайних заходів для захисту культурної спадщини від пожеж і обвалення будівель; гарантування поваги до культурних цінностей, утримання від ворожих дій та забезпечення їх безпеки в разі конфлікту; реєстрацію культурних цінностей в Міжнародному реєстрі та їх особлива охорона; позначення будівель і пам'ятників емблемою Конвенції; можливість притулку для рухомих культурних цінностей; створення спеціальних підрозділів у військових силах для охорони культурної спадщини; встановлення санкцій за порушення Конвенції; просування Конвенції серед громадськості та фахівців [9].

Висновки. Підсумовуючи, хотіли б зазначити, що у другій половині XIX та першій половині XX століття спостерігався значний розвиток міжнародно-правових стандартів, що стосувалися відповідальності за порушення законів та звичаїв війни. Цей період був вирішальним у формуванні основних норм і принципів міжнародного гуманітарного права, спрямованих на захист прав людини під час воєнних конфліктів. Результатом цього процесу було прийняття ряду міжнародних договорів та конвенцій, які закріпили правила поведінки військових конфліктів і встановили механізми відповідальності за їх порушення. Ці стандарти стали важливим кроком у гуманізації війни та захисті прав людини під час воєнних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яценко С.С. Порушення законів та звичаїв війни. *Велика українська енциклопедія* : вебсайт. URL: https://vue.gov.ua/Порушення законів та звичаїв війни (дата звернення: 13.02.2024).
2. Миронова В.О. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. Дніпро, 2008. 20 с.
3. Declaration Renouncing the Use, in Time of War, of Explosive Projectiles Under

400 Grammes Weight. Saint Petersburg, November 29, 1868. *International Humanitarian Law Databases : Database :* website. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/st-petersburg-decl-1868 (date of appeal: 13.02.2024).

4. Prokosch E. The Swiss draft Protocol on Small-Calibre Weapon Systems. international Review of the Red Cross. 1995. No. 307. URL: https://ihl- https://www.icrc.org/en/doc/ resources/documents/article/other/57jmma.htm (date of appeal: 13.02.2024).
5. Hague Conventions of 1899 and 1907. *DIGWATCH :* website. URL: https://dig.watch/ resource/hague-conventions-laws-war (date of appeal: 13.02.2024).
6. Schneider B.R. Chemical Weapons Conventio. The Editors of Encyclopædia Britannica. 1993. URL: https://ihl- https://www.britannica.com/event/Chemical-Weapons-Convention (date of appeal: 13.02.2024).
7. Clapham A., Gaeta P., Sassòli M. The 1949 Geneva Conventions: A Commentary (Oxford Commentaries on International Law). Oxford : OUP Oxford, 2015. 1400 p.
8. Geneva Conventions And The Protection Of War Victims. *DAL :* website. URL: https://www.diplomacyandlaw.com/post/geneva-conventions-and-the-protection-of-war-victims (date of appeal: 13.02.2024).
9. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. *UNESCO :* website. URL: https://www.diplomacyandlaw.com/post/geneva-conventions-and-the-protection-of-war-victims (date of appeal: 13.02.2024).

УДК 343.72:336.64(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.86

ОСОБЛИВОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ ШАХРАЙСТВА ТА ШАХРАЙСТВА З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ

Чекмарьова І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології,
Одеський державний університет внутрішніх справ

Резніченко Г.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології,
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6386-4154

Чекмарьова І.М., Резніченко Г.С. Особливості розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами.

Стаття розглядає проблему розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами в контексті сучасної кримінальної діяльності. Актуальність дослідження визначається потребою в розробці ефективних стратегій протидії цим явищам. Шахрайство включає обманну діяльність з метою незаконного збагачення, тоді як шахрайство з фінансовими ресурсами спрямоване на отримання фінансових коштів чи цінних активів. Незважаючи на схожість, важливо розрізняти ці поняття. Дослідження аналізує особливості розмежування та встановлює їх відмежувальні межі. Основна мета полягає в проаналізуванні та дослідженні цих відмінностей. Так, автором було досліджено, що відповідно до статті 190 Кримінального кодексу України під шахрайством розуміється заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Відповідно до статті 222 Кримінального кодексу України під шахрайством з фінансовими ресурсами розуміється надання завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак кримінального правопорушення проти власності. У статті також детально аналізуються поняття обох явищ, визначаються їх ключові характеристики та властивості. Особлива увага приділяється виділенню основних ризиків та наслідків, які супроводжують обидва типи шахрайства. Дослідження зосереджується на тому, які саме фактори та механізми використовуються шахраями при вчиненні злочинних дій в кожній з вказаних сфер, а також які методи можуть бути застосовані для їх запобігання та виявлення. Висновки цієї роботи сприятимуть більш глибокому розумінню сутності та проявів шахрайства, що в свою чергу допоможе розробити ефективніші стратегії протидії таким злочинним явищам у суспільстві.

Висновки статті підкреслюють важливість правових, регуляторних та технологічних механізмів контролю для запобігання цим явищам та збереження довіри до фінансових систем.

Ключові слова: шахрайство, шахрайство з фінансовими ресурсами, кримінальна відповідальність, кредитні справи.

Chekmaryova I.M., Reznichenko H.S. Features of distinguishing fraud and fraud with financial resources.

The article addresses the issue of distinguishing between fraud and financial fraud in the context of contemporary criminal activity. The relevance of the study is determined by the need to develop effective strategies to counter these phenomena. Fraud involves deceptive activities aimed at illegal enrichment, whereas financial fraud is directed towards obtaining financial funds or assets. Despite their similarity, it is important to differentiate between these concepts. The study analyzes the peculiarities of differentiation and establishes their demarcation boundaries. The main goal is to analyze and investigate these differences. According to Article 190 of the Criminal Code of Ukraine, fraud is understood as the appropriation of someone else's property or the acquisition of property rights through deception or abuse of trust. According to Article 222 of the Criminal Code of Ukraine, fraud involving financial resources is defined as providing knowingly false information to government authorities, authorities of the Autonomous Republic of Crimea, or local self-government bodies, banks, or other creditors in order to obtain subsidies,

subventions, grants, loans, or tax benefits in the absence of elements of a property crime. The article also provides a detailed analysis of the concepts of both phenomena, defines their key characteristics and properties. Special attention is paid to identifying the main risks and consequences associated with both types of fraud. The study focuses on the factors and mechanisms used by fraudsters in each of the specified areas, as well as methods that can be applied to prevent and detect them. The conclusions of this work will contribute to a deeper understanding of the essence and manifestations of fraud, which in turn will help develop more effective strategies to counteract such criminal phenomena in society. The conclusions of the article emphasize the importance of legal, regulatory, and technological control mechanisms to prevent these phenomena and maintain trust in financial systems.

Key words: fraud, fraud involving financial resources, criminal liability, credit affairs.

Постановка проблеми дослідження. Розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами є актуальною проблемою в контексті сучасної кримінальної діяльності і вимагає глибокого аналізу для розробки ефективних стратегій протидії цим явищам.

Шахрайство, у широкому розумінні, відображає обманну діяльність, спрямовану на незаконне збагачення. Це може включати різноманітні форми, від шахрайства в Інтернеті та кредитних карт до шахрайства з використанням особистих даних. Ці дії зазвичай характеризуються маніпуляціями, фальшивими претензіями та використанням підроблених документів з метою досягнення неправомірної вигоди.

У той же час, шахрайство з фінансовими ресурсами специфічно відноситься до злочинної діяльності, спрямованої на незаконне отримання фінансових коштів або цінних активів. Це може включати в себе махінації з бухгалтерським обліком, фінансовий обман, відмивання грошей та інші види фінансових злочинів. Важливо вміти їх відрізняти, оскільки не кожен фінансовий злочин є шахрайством, і навпаки. Наприклад, відмивання грошей може бути спрямоване на легалізацію незаконних доходів, але воно не обов'язково передбачає обман чи підступні дії, які характеризують шахрайство.

У зв'язку з постійним зростанням кількості фінансових злочинів і шахрайства у всіх сферах суспільства, ретельне дослідження та розуміння цих відмінностей є ключовим для розробки ефективних стратегій протидії цим видам злочинності та забезпечення відповідного захисту суспільства та бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенню питань кримінально-правової характеристики шахрайства приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних учених: В.О. Глушков, В.Г. Гончаренко, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, П.М. Коваленко, Л.М. Кривоченко, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.Р. Мойсик, К.Л. Попов, В.І. Шакун, М.Д. Шаргородський, О.І. Перепелиця, Є.Л. Стрєльцов, В.Я. Тацій та ін. Над проблемою особливостей кваліфікації діянь за статтею шахрайства з фінансовими ресурсами працювали такі відомі науковці та юристи як Г.М. Борзенков, В.О. Глушков, П.М. Коваленко, В.Р. Мойсик, І.М. Федулова, В.М. Ярошенко та інші.

Мета дослідження – проаналізувати та дослідити особливості розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами

Об'єкт дослідження – шахрайство та шахрайство з фінансовими ресурсами

Предмет дослідження – розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Кримінального кодексу України, у статті 190 визначено, що шахрайство – це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою [1].

У контексті дослідження шахрайства ми маємо говорити про видовий об'єкт кримінального правопорушення. У кримінальному праві під видовим об'єктом розуміють відносно невелику групу суспільних відносин в межах родового об'єкта, спільну для кількох подібних злочинів [2, с. 115]. Окремі вчені зазначають, що «в кримінальному законі недоцільно виділяти в рамках родового об'єкта злочинів проти власності ще й видовий об'єкт. Слід наголосити, що видовий об'єкт необхідно виділяти там, де родовий об'єкт складається з великої групи суспільних відносин, які можна виділити у відносно самостійні підгрупи відносин, кожна з яких об'єднувала б два та більше безпосередніх об'єктів. Відносини власності утворюють однорідну групу суспільних відносин, тому родовий об'єкт злочинів проти власності повинен збігатися з видовим» [2, с. 115].

Із цього приводу є обґрунтовані застереження. У контексті пізнання шахрайства слід відмітити, що воно відноситься суто до майнового посягання без зазіхання на інші об'єкти кримінально-правової охорони (наприклад, як здоров'я, безпека громадян). Слід відмітити, що у науці кримінального права існують різні підходи до класифікації кримінальних правопорушень проти власності. Наприклад, О.О. Дудоров та М.І. Хавронюк пропонують таку класифікацію кримінальних правопорушень проти власності (в основі якої знаходиться й видовий об'єкт кримінального правопорушення – І. Ч.):

– корисливі кримінальні правопорушення, пов'язані з оберненням чужого майна на свою

користь чи користь інших осіб (до них вони віднесли шахрайство (ст. 190) – І. Ч.);

– інші корисливі кримінальні правопорушення проти власності;

– некорисливі кримінальні правопорушення проти власності [3, с. 328].

Законодавцем України кримінальна відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами встановлюється у ст. 222 Кримінального кодексу України. Під шахрайством з фінансовими ресурсами мається на увазі надання завідомо неправдивих даних органам державної влади, органам влади в Автономній Республіці Крим чи органам місцевого самоврядування, банківським установам або іншим кредиторам з метою неправомірного одержання субсидій, субвенцій, кредитів, дотацій чи податкових пільг. Вказана стаття також передбачає відсутність у неправомірному діянні ознак злочинів проти власності. Кваліфікуючими ознаками шахрайства з фінансовими ресурсами є вчинення цього злочину повторно або із завданням матеріальної шкоди у великих розмірах [1, с. 213]. Однак, незважаючи на начебто чітко визначені елементи складу злочину, у практиці правозастосування досить часто стає питання щодо відмежування шахрайства з фінансовими ресурсами від інших суміжних складів злочину.

Зміст поняття «шахрайство», який законодавець вклав у склад злочину «Шахрайство з фінансовими ресурсами», є значно вужчим, ніж зміст шахрайства як форми заволодіння чужим майном (ст. 190 КК України) [1]. Головними критеріями розмежування злочинів, передбачених ст.ст. 222 і 190 КК України, є спрямованість умислу та момент його виникнення. У разі шахрайства з фінансовими ресурсами умисел винного спрямований на тимчасове отримання кредитних коштів з наступним, можливо, несвоєчасним їх поверненням. У разі шахрайства винна особа укладає кредитний договір лише для того, щоб приховати злочинний характер своїх дій, спрямованих на безоплатне заволодіння назавжди чужим майном. Крім того, шахрайство в контексті ст. 222 КК України є значно вужчим поняттям і за формою.

Дана стаття передбачає відповідальність тільки за надання завідомо неправдивої інформації, що є фактично лише окремим різновидом обману. На відміну від складу злочину, встановленого ст. 190 КК України, склад злочину, передбачений ст. 222 КК України, є усіченим. Для закінченого складу злочину, передбаченого ст. 190 КК України, потрібне заволодіння майном, а закінченим склад злочину, передбачений ст. 222 КК України, буде в разі надання завідомо неправдивої інформації. На нашу думку, в плані вдосконалення кримінального закону не було б помилкою, коли момент закінчення злочину було перенесено і на момент фактичного одержання певних фінансових ресурсів [4].

Верховний Суд в одній із постанов із узагальненням практики застосування національними судами законодавства про відповідальність за злочини у сфері підприємницької діяльності зазначав, що при відмежуванні шахрайства з фінансовими ресурсами від категорії злочинів проти власності, зокрема від шахрайства та так званого заволодіння чужим майном із зловживанням суб'єктом своїм службовим становищем, слід відштовхуватися від змісту і спрямування умислу особи, її мотиву та мети, моменту їх виникнення [5, с. 92].

В постанові від 28 жовтня 2020 року по справі 509/1836/14-к, адміністративне провадження № 51–1920 ск 20 Верховний Суд колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду зазначив наступне:

Відповідно до ст. 190 КК шахрайство визначається як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Згідно усталеної судової практики обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) чи зловживання довірою (недобросовісне використання довіри потерпілого) при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість у вигідності чи обов'язковості передачі їй майна або права на нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна передача потерпілим майна чи права на нього.

Об'єктивна сторона шахрайства полягає у заволодінні майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. В результаті шахрайських дій потерпілий власник, володілець, особа, у віданні або під охороною якої знаходиться майно, добровільно передає право на майно або майно винній особі. Об'єктивна сторона шахрайства з фінансовими ресурсами полягає в активній поведінці у наданні завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків [6].

Шахрайство є злочином, який відбувається у різних сферах життя і може мати різні форми та наслідки. Український Кримінальний кодекс передбачає покарання за шахрайство з фінансовими ресурсами (стаття 222) та шахрайство (стаття 190). Давайте розглянемо основні відмінності між цими двома видами злочинів.

Шахрайство з фінансовими ресурсами, як визначено у статті 222 КК України, полягає в обмані або використанні інших способів, щоб незаконно заволодіти чужими грошовими або

іншими матеріальними цінностями. Цей злочин часто відбувається у фінансових установах, підприємствах або під час фінансових операцій. Основним метою шахраїв є отримання незаконної вигоди за рахунок обману та шахрайства.

У свою чергу, шахрайство, яке регулюється статтею 190 КК України, включає дії, пов'язані з обманом або використанням інших способів для заволодіння чужим майном, особистими даними, документами або іншими цінностями, що належать іншим особам. Цей вид злочину може мати різноманітні форми, такі як шахрайство під час купівлі-продажу товарів, отримання послуг або надання фальшивих інформації.

Отже, відмінність між шахрайством з фінансовими ресурсами статті 222 та шахрайством статті 190 визначається сферою, в якій відбуваються злочинні дії, а також об'єктом заволодіння (фінансові ресурси чи інші цінності). Обидва ці злочини потребують ефективного контролю та покарання для попередження подібних випадків у майбутньому [7].

Згідно ч. 1 ст. 190 Кримінального кодексу України за шахрайство передбачена кримінальна відповідальність у виді обмеження волі на строк до 3 років.

Якщо ж шахрайство вчиняється повторно, або за змовою групою осіб, або завдає значної шкоди, згідно ч. 2 ст. 190 КК передбачається кримінальна відповідальність у виді позбавлення волі на строк до трьох років.

Згідно ч. 3 ст. 190 КК шахрайство, вчинене у великих розмірах, або шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Якщо шахрайство буде вчинено організованою групою, або завдана шкода буде в особливо великих розмірах (більше 10200 грн), згідно ч. 4 ст. 190 КК України передбачена кримінальна відповідальність у виді позбавлення волі строком від 5 до 12 років з конфіскацією майна [8].

Важливо зазначити, що у Верховній Раді України пропонують посилити відповідальність за статтею 190 КК України (Шахрайство). Так, зокрема, було зареєстровано законопроєкт №10190 від 25.10.2023 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство» [9].

Метою законопроєкту є встановлення нових складів злочину для реалізації механізму захисту та поновлення прав осіб, потерпілих від протиправного збирання, зберігання, обробки та використання персональних даних, інформації, яка містить банківську таємницю, в тому числі індивідуальну облікову інформацію, реквізити платіжного інструменту, платіжної картки, код авторизації, з метою заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою з використанням електронної комунікації та / або технічних засобів електронних комунікацій, створення, керівництва електронно-комунікаційною шахрайською організацією, а також участь та залучення до участі у такій.

Законопроєкт передбачає внесення зміни до Кримінального кодексу України шляхом доповнення новою ст. 190–1 «Електронно-комунікаційне шахрайство», яка передбачає відповідальність за електронно-комунікаційне шахрайство, тобто протиправне збирання, зберігання, обробка та використання персональних даних, інформації, яка містить банківську таємницю, у тому числі індивідуальну облікову інформацію, реквізити платіжного інструменту, платіжної картки, код авторизації, з метою заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою з використанням електронної комунікації та / або технічних засобів електронних комунікацій [10].

Стаття 222 Кримінального кодексу України встановлює відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами. Детальніше розберемо в чому полягає такий злочин.

Стаття 222 КК України: умови для притягнення до відповідальності у кредитних справах:

1. Під час отримання кредиту, позичальник свідомо подає неправдиві відомості: підробні, або чужі документи. Метою таких дій є отримання кредиту, а не заволодіння цими коштами, щоб, наприклад, вкрасти.
2. Позичальник вчиняє активні дії. Якщо він, наприклад, приховує якусь інформацію, він не може бути притягнений до відповідальності за цією статтею.
3. За перше вчинення такого злочину суд може накласти на особу штраф у розмірі від 17 до 68 тис. грн. За повторний злочин, або якщо він вчинений у великому розмірі – сума виростає аж до 170 тис. грн.
4. Цей склад злочину належить до злочинів у сфері господарської діяльності, а отже позичальник повинен бути офіційно оформлений як підприємець. Звичайна людина не може бути притягнута до відповідальності за цією статтею.
5. Якщо під час отримання кредиту мав місце обман, то може бути застосована інша стаття КК України, а саме 190, яка передбачає відповідальність за заволодіння чужим майном шляхом обману. Але й ця стаття у кредитних правовідносинах застосовується вкрай рідко через відсутність складу злочину.

Отже, стаття 222 КК України не становить загрози для позичальника, який має борг перед кредитором. В більшості випадків, кредитні правовідносини не виходять за межі цивільного

права. Тому, відповідальність за несплату кредиту – це штрафні санкції у вигляді штрафу та пені [11].

Стосовно досліджень у зазначеній сфері, приведемо наступні праці. Зокрема, ще в 2002 році О.В. Курман провів дослідження за темою «Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами», в якому вирішив наступні завдання. Хоча б, було виявлено криміналістичні особливості шахрайства з фінансовими ресурсами, які відрізняють цей вид злочинів від інших, суміжних з ним кримінальних діянь. Ще дослідником було вивчено обстановку вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, а також виділено та класифіковано типові сліди вчинення вказаних діянь. Також автор розробив типові слідчі версії, які висуваються на початковому етапі розслідування і надав їх класифікацію. На останок, О.В. Курман сформував типові тактичні операції, спрямовані на вирішення завдань розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами [12, с. 7-8].

А вже В.Р. Мойсик в тому ж році захистив дисертацію за темою «Проблеми кримінальної відповідальності за шахрайство з фінансовими ресурсами». Серед завдань, які дослідник ставив перед собою виокремимо наступні:

проведено всебічний аналіз поняття «шахрайство з фінансовими ресурсами»; проаналізовано ознаки основного і кваліфікованого складів даного злочину через призму змін, що відбулися з прийняттям нового КК України;

досліджено в контексті обраної теми спеціальну літературу з проблем кримінально-правової охорони фінансових відносин у державі;

узагальнено судову практику з питань застосування законодавства про кримінальну відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами;

вироблено конкретні практичні рекомендації з метою належної охорони фінансової діяльності господарюючих суб'єктів та запроваджено їх у правозастосовну практику, а також внесено пропозиції щодо вдосконалення законодавства в досліджуваній сфері [13, с. 2].

Висновки. Отже, розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами є критично важливою проблемою, що вимагає ретельного розгляду та встановлення чітких меж. Шахрайство – це акт обману чи шахрайства, спрямований на отримання неправомірної вигоди або маніпулювання іншими з метою особистої користі. З іншого боку, шахрайство з фінансовими ресурсами включає в себе маніпулювання фінансовими процесами, зокрема, введення в оман клієнтів, інвесторів або сторін контракту заради незаконного збагачення.

Важливо розрізняти ці два поняття, оскільки шахрайство може виявлятися у різних сферах, включаючи фінансову сферу, але не обов'язково пов'язане з нею. Шахрайство з фінансовими ресурсами, у свою чергу, специфічно впливає на фінансову стабільність, довіру до фінансових установ і загальний економічний клімат.

З метою запобігання цим явищам та мінімізації їхніх наслідків, необхідно вдосконалювати правові, регуляторні та технологічні механізми контролю. Це може включати в себе удосконалення законодавства, розвиток технологічних інструментів для виявлення шахрайства, підвищення фінансової грамотності серед населення та підвищення етичних стандартів у фінансовій сфері.

Прийняття комплексного підходу до цієї проблеми допоможе забезпечити більшу захищеність фінансових систем від шахрайства та зберегти довіру громадськості до фінансових інституцій. Такий підхід має потенціал покращити економічний клімат, сприяти розвитку стійкої фінансової системи та забезпечити стабільність на ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text (дата звернення: 21.04.2024).
2. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження: монографія. Київ: Київ. нац. торг. – екон. ун-т, 2016. 744 с.
3. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
4. Дорохіна Ю.А., Іляшко А.О. Окремі проблеми розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* № 3. 2019. С. 91–94.
5. Байда А.О., Склезь О.А. Особливості кваліфікації злочинів за статтею «шахрайство з фінансовими ресурсами». *Молодий вчений.* № 3/2020. С. 282–286.
6. Розмежування шахрайства та шахрайство з фінансовими ресурсами. *Блог Адвоката Тіпрової Олександри.* URL: https://www.adv.net.ua/rozmejuvanny-shahraystva-ta-shahraystva-z-finansovimi-resursami/ (дата звернення: 22.04.2024).
7. Яка основна відмінність між шахрайством з фінансовими ресурсами ст. 222 КК України та шахрайством ст. 190 КК України)? *Reporter | Information portal.* URL: https://reporter.zp.ua/yaka-osnovna-vidminnist-mizh-shahrajstvom-z-finansovimi-resursami-st–222-kk-ukrayini-

ta-shahrajstvom-st–190-kk-ukrayini.html#google_vignette (дата звернення: 22.04.2024).

8. Кримінальна відповідальність за шахрайство. URL: https://st-luganska-gromada.gov.ua/news/1638170377/ (дата звернення: 21.04.2024).
9. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство від 25.10.2023 № 10190. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43047 (дата звернення 22.04.2024).
10. Відповідальність за електронно-комунікаційне шахрайство: в Раді пропонують внести зміни до КК України. *Юридична газета – онлайн версія.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/vidpovidalnist-za-elektronnokomunikaciyne-shahraystvo-v-radi-proponuyut-vnesti-zmini-do-kk-ukrayini.html (дата звернення: 22.04.2024).
11. Чим небезпечна стаття 222 Кримінального кодексу для кредитного боржника? *Best.* URL: https://best.org.ua/chim-nebezpechna-stattya – 222-kriminalnogo-kodeksu-dlya-kreditnogo-borzhnika/ (дата звернення: 22.04.2024).
12. Курман О.В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 227 с.
13. Мойсик В.Р. Проблеми кримінальної відповідальності за шахрайство з фінансовими ресурсами: автореф. дис.... к-та юр. наук: 12.00.09. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 17 с.

УДК 2.342.9:355.241.221(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.87

ПРО СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВУ ПРИРОДУ АДМІНІСТРАТИВНОГО НАГЛЯДУ В УКРАЇНІ ТА НЕОБХІДНІСТЬ РОЗШИРЕННЯ ЙОГО ОБ'ЄКТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Явтушенко А.М.,
аспірант кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ

Явтушенко А.М. Про соціально-правову природу адміністративного нагляду в Україні та необхідність розширення його об'єктів в умовах воєнного стану.

У даній науковій статті з'ясовано соціальну сутність і правове призначення такого виду державного примусу, який застосовується на підставі рішення суду відносно осіб, звільнених з місць позбавлення волі, як адміністративний нагляд.

Зокрема, встановлено, що необхідність здійснення зазначених заходів примусу обумовлена потребами забезпечення безпечних умов життєдіяльності населення тих адміністративно-територіальних одиниць (населених пунктів), куди прибувають для проживання колишні засуджені.

Крім цього, визначено, що головним критерієм застосування до осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ закритого типу, адміністративного нагляду є їх підвищена суспільна небезпека та велика потенційна здатність щодо вчинення нових (рецидивних та інших) злочинів після звільнення.

Виходячи з цього та враховуючи сучасний стан функціонування України в умовах відкритої військової агресії з боку російської федерації, доведена також необхідність розширення визначених у Законі України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» переліку об'єктів вказаного державного примусу.

До таких, зокрема, запропоновано віднести: «злочинних авторитетів», включаючи так званих «злодіїв у законі», державних зрадників, колаборантів та членів організованих злочинних формувань.

Доведено, що такий підхід ґрунтується на тому, що як під час відбування визначених судом покарань, так і після звільнення від них у порядку, встановленому в чинному Кримінальному кодексі (КК) України (ст.ст. 74–87), як свідчить практика, як правило, вказані суб'єкти не припиняють своєї злочинної діяльності та впливу на суспільні відносини, у тому числі й шляхом залучення до вчинення правопорушень не тільки раніше судимих осіб, але й молоді та інших соціально вразливих категорій населення.

З урахуванням отриманих результатів дослідження, констатовано, що у контексті динаміки видозміни суспільних відносин мають бути підвищені державні заходи їх охорони та захисту, включаючи й шляхом застосування адміністративного нагляду за новими категоріями осіб, які звільняються з місць позбавлення волі.

Ключові слова: адміністративний нагляд; державний примус; засуджений до позбавлення волі; об'єкти нагляду; місця позбавлення волі; кримінально-виконавчі установи закритого типу; порядок звільнення від покарання та його відбування.

Yavtushenko A.M. About the socio-legal nature of administrative supervision in Ukraine and the need to expand its scope in the conditions of martial law.

This scientific article clarifies the social essence and legal purpose of such a type of state coercion, which is applied on the basis of a court decision in relation to persons released from places of deprivation of liberty, as administrative supervision.

In particular, it was established that the necessity of carrying out the said coercive measures is due to the need to ensure safe living conditions for the population of those administrative-territorial units (populations) where ex-convicts arrive to live.

In addition, it was determined that the main criterion for applying administrative supervision to persons released from closed penal institutions is their increased public danger and high potential ability to commit new (recidivism and other) crimes after release.

Based on this and taking into account the current state of functioning of Ukraine in the conditions of open military aggression by the Russian Federation, the need to expand the list of objects of state coercion specified in the Law of Ukraine «On Administrative Supervision of Persons Released from Places of Imprisonment» has also been proven.

Among them, in particular, it is proposed to include such of them as: «criminal authorities», including so-called «thieves in law», state traitors, collaborators and members of organized criminal groups.

It has been proven that this approach is based on the fact that both during the serving of punishments determined by the court and after release from them in accordance with the procedure established in the current Criminal Code (CPC) of Ukraine (Articles 74–87), as practice shows, as a rule, they do not stop their criminal activity and influence on social relations, including by involving in the commission of offenses not only previously convicted persons, but also youth and other socially vulnerable categories of the population.

Taking into account the results of the research, it was established that in the context of the dynamics of changes in social relations, state measures for their protection and protection should be increased, including through the use of administrative supervision of new categories of persons released from prisons.

Key words: administrative supervision; state coercion; sentenced to imprisonment; objects of supervision; places of deprivation of liberty; closed-type penal institutions; the procedure for release from punishment and its serving.

Постановка проблеми. Сучасний стан злочинності в Україні, який сформувався в умовах воєнного стану на протязі 2022–2024 р.р. [1], а також наявність інших потенційних та реальних загроз для національної безпеки нашої держави (зокрема, у формі державної зради, колабораціонізму, пособництва державі-агресору тощо) обумовлюють на всіх рівнях (законодавчому, правозастосовному, доктринальному, т. ін.) по-новому оцінити зміст діяльності, що пов'язана зі встановленням адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі. Так, статистика свідчить про те, що у структурі злочинності постійно щорічно сталу питому вагу мають ті кримінальні правопорушення, які вчиняються у складі організованих злочинних формувань (ст.ст. 26–28 КК України) [2, с. 20], а у сьогоденні – ще й злочини проти основ національної безпеки (ст.ст. 109–114 вказаного Кодексу) [1].

З огляду цього та з метою обґрунтування необхідності розширення на законодавчому рівні в Україні переліку об'єктів адміністративного нагляду за певними категоріями колишніх засуджених до позбавлення волі (звичайно, у межах строків погашення або зняття судимості (ст. ст. 89–91 КК)), досить важливо з'ясувати соціально-правову природу та об'єктивні можливості даного державного примусу у забезпеченні правопорядку, запобіганні рецидиву (ст. 34 КК), а також у недопущенні впливу «злочинних авторитетів» на зміст охороняємих суспільних відносин та, в цілому, на об'єкти національної безпеки.

У цьому сенсі звертають на себе увагу наступні проблеми, що стосуються та впливають на ефективність реалізації на практиці визначених у законі відповідних заходів державного примусу, а саме:

1. Невизначеність на законодавчому рівні змісту поняття «особи, звільнені з місць позбавлення волі», що, у свою чергу, створює певні труднощі у суб'єктів правозастосування відносно об'єктів адміністративного нагляду.

2. Невдале та таке, що не відповідає вимогам сьогодення (а, отже, принципам і методам правового регулювання суспільних відносин) [3, с. 210–220], сформульоване у законі поняття «адміністративного нагляду».

3. Формальне та, у певній мірі, беззмістовне закріплення у законі порядку та участі суб'єктів як встановлення, так і реалізації заходів адміністративного нагляду.

Як видається, саме зазначені та інші правові прогалини й визначають актуальність та обумовлюють необхідність активізації наукових досліджень з означеної тематики, а також її теоретичне і практичне значення у контексті існуючих на практиці проблем і розробки відповідних шляхів їх подолання.

Мета дослідження. Виходячи з цього, *метою* даної наукової статті є з'ясування соціально-правової природи адміністративного нагляду, а також його потенційних можливостей, з огляду розширення переліку визначених у законі об'єктів зазначеного державного примусу.

Натомість, *головним завданням* цієї роботи є розробка науково обґрунтованих заходів, спрямованих на удосконалення правового механізму з питань встановлення та реалізації на практиці відповідних заходів адміністративного нагляду в Україні, з урахуванням правових реалій воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Результати вивчення наукової літератури показали, що досить активно та предметно розробкою зазначеної вище проблематики займаються у сьогоденні такі учені, як: А.М. Бабенко, О.М. Бандурка, В.С. Батиргареєва, В.І. Борисов, В.В. Василевич, А.А. Вознюк, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, О.М. Джужа, О.О. Дудоров, М.В. Карчевський, О.О. Кваша, О.Г. Колб, І.М. Копотун, В.Я. Конопельський, С.А. Мозоль, Є.С. Назимко, О.Н. Ярмиш та ін.

Поряд з цим, у силу неоднозначності, суперечливості та правової недосконалості окремих правових норм, що стосуються адміністративного нагляду, вибрана тема потребує більш актив-

ної позиції та обґрунтованості її оцінок з боку науковців, що й стало вирішальним при виборі предмета цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Як показали результати вивчення змісту Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», більшість його положень не в повній мірі співвідносяться з вимогами інших законодавчих актів, які пов'язані з його реалізацією на практиці, та, у кінцевому підсумку, знижують рівень ефективності діяльності відповідних правоохоронних органів з означених питань [4].

Мова, у першу чергу, ведеться про назву вказаного Закону, у якому вжито словосполучення «особи, звільнені з місць позбавлення волі», автентичного тлумачення якого законодавець не дав [3, с. 290], що, без сумніву, слід віднести до однієї з правових прогалин, яка потребує усунення [3, с. 271–275].

Відповідь на це питання мав би дати прийнятий у липні 2003 року Кримінально-виконавчий кодекс (КВК) України, але, на жаль, і в ньому без будь-яких пояснень використовується словосполучення «місця позбавлення волі», а саме – у ст.ст. 158-159 вказаного Кодексу, які мають безпосереднє відношення до організації встановлення адміністративного нагляду.

Як видається, якщо за основу взяти положення ч.ч. 2, 3–6 ст. 11, ст.ст. 15, 18, ст.ст. 50–51, 89 КВК, у яких визначено правовий статус осіб, засуджених до арешту та позбавлення волі, включаючи й тих, які відбувають покарання у слідчих ізоляторах (СІЗО) (ст.ст. 89-90 даного Кодексу), то під «місцями позбавлення волі» варто розуміти арештні доми, виправні колонії та СІЗО, які виконують покарання у виді позбавлення волі та арешту.

Без сумніву, для того, щоб упорядкувати правозастосовну практику та усунути існуючу у зв'язку з цим правову прогалину, логічно було б ст. 1 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» доповнити приміткою, що запропонована вище, що дасть можливість таким чином офіційно здійснити тлумачення (у виді автентичного роз'яснення, тобто такого, яке здійснює суб'єкт, що видав законодавчий акт).

Не менше питань і зауважень викликає у зв'язку з цим сформульоване у ст. 1 вказаного Закону поняття «адміністративний нагляд», а саме:

1. Якщо у нормах матеріального права (наприклад, у ч. 1 та ч.ч. 2, 3 ст. 50 КК) визначено завдання і мету щодо «запобігання кримінальним правопорушенням», то у даному нормативно-правовому акті мова ведеться про «профілактичні заходи».

Такий законодавчий підхід не тільки порушує усталене співвідношення норм матеріального і процесуального (процедурного) права, яке доведено на науковому рівні [3, с. 180-181] та закріплене у нормах чинного Кримінального процесуального кодексу (КПК) (ст.ст. 409, 413, 438, 445 та ін.), але й не відповідає вимогам формальної логіки. Зокрема, профілактична діяльність є лише частиною запобіжної, тобто ці поняття співвідносяться як «одиничне» та «загальне» правові явища [5, с. 21–47].

Отже, і в даному випадку видозміна ст. 1 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» є очевидною і наукового обґрунтованою.

2. У понятті адміністративного нагляду, знову ж таки, визначені лише заходи спостереження і контролю, що не відповідає правовим реаліям на практиці, де за об'єктами вказаного державного примусу здійснюють свою відповідну процедуру й відповідні оперативні підрозділи, перелік яких закріплений у ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», що, зокрема, витікає із змісту ст. 1 вказаного законодавчого акту.

3. Відповідно до положень ч. 3 ст. 63 Конституції України та ч. 2 ст. 7 КВК, правообмеження щодо засуджених встановлюються з урахуванням вимог Основного та інших законів та на підставі тільки рішення суду.

Проте, у змісті поняття «адміністративний нагляд», яке закріплено в ст. 1 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», жодним словом з цього приводу нічого не сказано.

Таким чином, і в даному випадку має місце так звана правова прогалина, яка має бути усунута на законодавчому рівні.

Отже, якщо узагальнити отримані у зв'язку з цим результати дослідження, то можна сформулювати наступне визначення поняття *«адміністративний нагляд»*, а саме – *це такий вид державного примусу, який здійснюється з урахуванням цього Закону та на підставі рішення суду відповідними підрозділами Національної поліції, та полягає в організації і реалізації комплексу тимчасових примусових запобіжних та інших заходів, включаючи спостереження і контроль, за поведінкою осіб, звільнених з місць позбавлення волі*.

4. Як видається, з методологічної точки зору та з урахуванням системного методу побудови правових норм [3, с. 214], не зовсім логічно сформульовані й завдання адміністративного нагляду (ст. 2 вказаного вище Закону).

Зокрема, в ст. 2 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» закріплено два таких завдання:

а) запобігання вчиненням зазначеними суб'єктами кримінальних правопорушень;

б) здійснення виховного впливу на таку категорію колишніх засуджених.

У той самий час, у ч. 2 ст. 6 КВК законодавець закріпив положення про ресоціалізацію цих осіб після звільнення з місць позбавлення волі, яке мало б знайти своє місце серед завдань адміністративного нагляду.

Крім цього, у ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» мова ведеться й про таке завдання, як отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави, яке має пряме відношення до забезпечення такого невід'ємного елемента національної безпеки, як громадська безпека і порядок (п. 3 ч. 1 Закону України «Про національну безпеку України»).

Без сумніву, що і вказане завдання має бути відображено в ст. 2 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі».

5. Інші правові прогалини і колізії, які мають місце у зазначеному Законі та підвищують рівень потенційних і реальних загроз, що посягають на національні інтереси України в умовах воєнного стану.

Зокрема, у ст. 3 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» серед об'єктів даного державного примусу відсутні колишня засуджені, які відбували покарання за вчинення таких кримінальних правопорушень, що посягають на основи національної безпеки України (ст. ст. 109–114-2 КК) (державні зрадники, шпигуни, колаборанти, т. ін.).

Їх суспільна небезпека в умовах військової агресії рф зросла в рази, позаяк від протиправної діяльності зазначених суб'єктів злочинів наступають незворотні суспільно небезпечні наслідки (смерть фізичних осіб; знищення військових об'єктів, втрата території держави, т. ін.), тобто, поряд з кримінальною відповідальністю за вчинення дій з формальним складом кримінальних правопорушень, до яких відносять злочини, що закріплені в ст.ст. 109–114-2 КК, винні у їх вчинені особи притягаються до відповідальності й за інші кримінальні правопорушення, які мають матеріальний склад, за сукупністю злочинів (ст. 70 КК) [6, с. 445–452].

У такому ж контексті можна вести мову про підвищену суспільну небезпеку таких засуджених, які звільняються з місць позбавлення волі, як:

а) особи, які здійснюють злочинний вплив;

б) особи, які перебувають у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу;

в) «вори в законі» (ч. 5 ст. 255 КК);

г) організатори та члени організованих груп і злочинних організацій (ст.ст. 255, 257 та особливо кваліфікуючі ознаки у злочинах проти власності (ч. 5 ст. 185, ч. 5 ст. 186, ч. 4 ст. 187 та ін. КК)).

Як видається, враховуючи потенційні та реальні загрози, які несуть у собі зазначені особи після звільнення з місць позбавлення волі та у період незнятої і непогашеної судимості (ст.ст. 89–91 КК), а також особливості воєнного стану в Україні, віднесення їх до об'єктів адміністративного нагляду було б очевидним та об'єктивно обґрунтованим рішенням законодавця у сьогоденні.

Висновки. Таким чином, з'ясування соціально-правової природи адміністративного нагляду, який встановлюється за особами, звільненими з місць позбавлення волі, дозволяє констатувати, що в умовах воєнного стану в Україні та з урахуванням суспільної небезпеки деяких категорій засуджених (державних зрадників, шпигунів, колаборантів та ін.), а також вчинених ними суспільно небезпечних діянь, які привели до суспільно небезпечних наслідків (смерті фізичних осіб, знищення об'єктів воєнної та критичної інфраструктури, втрати території держави та ін.), об'єктивно необхідним і обумовленим у такій ситуації стане розширення на законодавчому рівні переліку об'єктів зазначеного державного примусу в нашій країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень 2022 – березень 2024 року. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.
2. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2002 р. за даними судової статистики. *Вісник Верховного Суду України.* 2002. № 4(32). С. 15–25.
3. Теорія держави : підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.
4. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 01.12.1994 № 264/94-ВР. URL:https://zakon.rada.gov.ua.
5. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
6. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки: постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 № 7. *Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах* / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 445–452.

РОЗДІЛ ІХ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.122
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.88

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПОТЕРПІЛОГО

Білінська Л.В.,
викладач кафедри фундаментальних юридичних дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»
ORCID: 0009-0005-9618-5568

Білінська Л.В. Кримінально-правовий та кримінально-процесуальний статус потерпілого.

У статті досліджується кримінально-правовий та кримінально-процесуальний статус потерпілого. Для людини, яка не має юридичної освіти, часто це стає ще тим випробуванням, у зв'язку з чим важливим є належне правове регулювання статусу потерпілого як у кримінальному праві, так і у кримінальному процесі. Правовий статус потерпілого за Кримінальним кодексом України та за Кримінальним процесуальним кодексом України багато у чому різниться, не зважаючи на те, що природа такого статусу єдина.

Розкриваються особливості набуття статусу потерпілого у кримінальному праві та кримінально-процесуальному праві. Наголошено, що статус потерпілого у кримінальному праві особа набуває з моменту вчинення щодо неї кримінального правопорушення, а статус потерпілого у кримінально-процесуальному праві особа набуває тільки з власної волі, якщо подасть про це відповідну заяву. Щодо набуття статусу потерпілого у кримінальному провадженні, то тут є два варіанти – або особа сама ініціює кримінальне провадження щодо правопорушення, вчиненого щодо неї, або провадження розпочинається за заявою іншої особи, а потерпіла особа пізніше подає заяву про залучення її до провадження в якості потерпілого.

За результатами дослідження судової практики аргументовано, що оскаржити факт незалучення до провадження особи як потерпілого можна тільки тоді, коли така відмова оформлена належним чином – постановою про відмову у визнанні потерпілим.

Аргументовано, що кримінально-правова сфера вимагає захисту прав та інтересів особи, потерпілої від кримінального правопорушення. Підтримується пропозиція щодо гарантування права на безоплатну правничу допомогу для потерпілих на рівні із підозрюваними, обвинуваченими за рахунок держави незалежно від їх майнового стану.

Розкривається зміст категорії «особа, яка постраждала від домашнього насильства». За результатами аналізу положень кримінального та кримінального процесуального законодавства обґрунтовано, що особа, яка постраждала від домашнього насильства може і не набувати кримінально-процесуального статусу потерпілого (якщо вона, наприклад, цього не бажає), проте обмежувальні заходи щодо кривдника можуть бути застосовані в її інтересах.

Ключові слова: потерпілий; кримінальне право; кримінальне правопорушення; кримінальне провадження; кримінальне судочинство; особа, яка постраждала від домашнього насильства.

Bilinska L.V. Criminal-legal and criminal-procedural status of the victim.

The article examines the criminal-legal and criminal-procedural status of the victim. For a person who does not have a legal education, this often becomes another test, in connection with which it is important to properly regulate the status of the victim both in criminal law and in the criminal process. The legal status of the victim under the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine differs in many respects, despite the fact that the nature of such status is the same.

The peculiarities of acquiring the status of a victim in criminal law and criminal procedural law are revealed. It is emphasized that a person acquires the status of a victim in criminal law from the moment a criminal offense is committed

against him, and a person acquires the status of a victim in criminal procedural law only of his own free will, if he submits a corresponding statement. Regarding acquiring the status of a victim in criminal proceedings, there are two options here – either the person himself initiates criminal proceedings regarding the offense committed against him, or the proceedings are initiated at the request of another person, and the victim later submits an application to involve him in the proceedings as a victim.

Based on the results of the judicial practice research, it is argued that the fact of not involving a person as a victim in the proceedings can be challenged only when such a refusal is duly formalized – by a resolution on refusal to recognize a victim.

It is argued that the criminal legal sphere requires the protection of the rights and interests of the person who suffered from a criminal offense. The proposal to guarantee the right to free legal aid for victims on the same level as suspects accused at the expense of the state, regardless of their property status, is supported.

The content of the category «a person who suffered from domestic violence» is disclosed. According to the results of the analysis of the provisions of the criminal and criminal procedural legislation, it is substantiated that a person who suffered from domestic violence can not to acquire the criminal procedural status of the victim (if, for example, he does not want it), but restrictive measures against the offender can be applied in his interests.

Key words: victim; criminal law; criminal offence; criminal proceedings; criminal justice; a person who has suffered from domestic violence.

Постановка проблеми. Особи, які стають жертвами кримінальних правопорушень, практично завжди зазнають певних моральних страждань, пов'язаних як із самим фактом вчинення щодо них кримінально караного діяння, так і з необхідністю брати участь у кримінальному провадженні, відстоювати у ньому свої права та інтереси. Для людини, яка не має юридичної освіти, часто це стає ще тим випробуванням, у зв'язку з чим важливим є належне правове регулювання статусу потерпілого як у кримінальному праві, так і у кримінальному процесі. Правовий статус потерпілого за Кримінальним кодексом України (далі – КК України) та за Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) багато у чому різниться, не зважаючи на те, що природа такого статусу єдина. У зв'язку з цим актуальним видається дослідження кримінально-правового та кримінально-процесуального становища потерпілого з виявленням спільних та відмінних рис у таких статусах.

Стан дослідження. Актуальні питання реалізації та захисту прав потерпілого у кримінальному праві та процесі на різних етапах були досліджували такі вчені, як: С. Абламський, В. Боняк, Ю. Грошевий, Ю. Коломоєць, В. Нор, М. Сенаторов, В. Тертишник та інші. Разом з тим, недостатньо розкритим залишається питання співвідношення кримінально-правового та кримінально-процесуального статусу потерпілого, що вплинуло на вибір теми дослідження.

Метою статті є розкриття кримінально-правового та кримінально-процесуального становища потерпілого, виявлення спільних та відмінних рис у таких статусах.

Виклад основного матеріалу. КК України [1] не дає визначення поняття потерпілого, проте у багатьох статтях згадує про таку особу (наприклад, ст.ст. 37, 38, 43, 46, 49, 66, 67, 76, 91-1, 116, 121, 122 тощо). М. Сенаторов визначає, що потерпілий від злочину – це соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство в цілому), благу, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої [2, с. 60]. Очевидно, що потерпілим від кримінального правопорушення особа стає всупереч своїй волі, і говорити про набуття статусу потерпілого з точки зору кримінального права можна уже з моменту вчинення кримінального правопорушення.

Щодо стосується статусу потерпілого у кримінальному процесі, то КПК України у ст. 55 визначає: «Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди, а також адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди» [3].

КПК України визначає також і момент набуття процесуального статусу потерпілого – з моменту подання заяви про вчинення щодо особи кримінального правопорушення (1) або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (2). Тобто можливі два варіанти – або особа сама ініціює кримінальне провадження щодо правопорушення, вчиненого щодо неї, або провадження розпочинається за заявою іншої особи, а потерпіла особа пізніше подає заяву про залучення її до провадження в якості потерпілого. При чому аналіз ст. 55 КПК України засвідчує, що моментом набуття статусу потерпілого є момент подання відповідної заяви. При цьому, ст. 303 КПК України передбачає можливість оскаржен-

ня до слідчого судді рішення прокурора, слідчого, дізнавача про відмову у визнанні потерпілим особою, якій відмовлено у визнанні потерпілою. Таким чином, за логікою даної статті, самого лише подання заяви про залучення особи до провадження як потерпілого недостатньо – потрібно ще відповідне рішення про визнання такої особи потерпілою, яке повинно прийматися прокурором, слідчим або дізнавачем. Виходить, що ст. 55 КПК України суперечить ст. 303 КПК України. У зв'язку із цим слід погодитися із думкою В. Боняка та Ю. Коломоєць, які підтримують тих правників, які наголошують на тому, що не можна не дозволяти те, про що дозвіл учаснику кримінального провадження не надавався [4, с. 132].

З приводу практики оскарження відмови у визнанні потерпілим, цікавим є наступний приклад із судової практики.

До Київського районного суду м. Харкова надійшла скарга, в якій заявники просили визнати незаконними дії слідчого відділу розслідування злочинів у сфері транспорту СУ ГУ НП в Харківській області Н., які полягають у відмові в визнанні Д. потерпілим, шляхом прийняття листа, у зв`язку з порушенням права на захист, права на оскарження процесуальних рішень, принципу верховенства права та їх невідповідністю ч. 5 ст. 55 КПК України та ч. 3 ст. 110 КПК України; скасувати рішення слідчого Н., оформлене листом про відмову у визнанні Д. потерпілим в кримінальному провадженні; зобов`язати слідчого Н. розглянути заяву Д. про залучення до кримінального провадження як потерпілого відповідно до вимог КПК України. Слідчий суддя, дослідивши скаргу та залучені до скарги матеріли, прийшов до висновку про необхідність відмовити у відкритті провадження за скаргою, виходячи з наступного. Зі змісту скарги та доданих матеріалів встановлено, що листом від 27 жовтня 2017 р. слідчого відділу розслідування злочинів у сфері транспорту СУ ГУ НП в Харківській області Н., адресованого Д. та адвокату А., слідчим повідомлено про результати розгляду заяви від 24 жовтня 2017 року щодо залучення Д. до кримінального провадження як потерпілого, а саме, заява розглянута та долучена до матеріалів кримінального провадження. Слідчим зазначено в листі, що на теперішній час проводяться всі необхідні слідчі (розшукові) дії та експертні дослідження по встановленню механізму пригоди та оцінки дій К. та дій водія Д., як учасників пригоди, стосовно вимог Правил дорожнього руху України, після проведення яких буде прийнято рішення щодо статусу Д. у кримінальному провадженні [5].

Таким чином, оскаржити факт незалучення до провадження особи як потерпілого можна тільки тоді, коли така відмова оформлена належним чином – постановою про відмову у визнанні потерпілим. Якщо ж слідчий листом (чи у іншій формі) повідомляє особу про те, що після подання заяви про залучення її до провадження в якості потерпілої, її статус досі невизначений, то оскаржити за ст. 303 КПК України це не видається можливим.

Також слід звернути увагу на те, що і КПК України у ст. 194, і КК України у ст. 91-1 оперують також таким поняттям, як «особа, яка постраждала від домашнього насильства» (у контексті заборони перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства; заборони наближатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку із роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин; заборони листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб).

Розберемося більш детально із з'ясуванням сутності статусу особи, яка постраждала від домашнього насильства. Злочин, пов'язаний з домашнім насильством – це суспільно небезпечне діяння, яке передбачене у Особливій частині КК України, вчиняється хоча б в одній із форм, які притаманні для домашнього насильства (фізична, сексуальна, психологічна або економічна), та щодо визначеного кола осіб [6, с. 198]. Тобто це поняття не вичерпується складом злочину, визначеного ст. 126-1 КК України («Домашнє насильство»), а отже, не завжди справи про злочини, пов'язані з домашнім насильством, є справами приватного обвинувачення. Як наслідок – особа, яка постраждала від домашнього насильства може і не набувати кримінально-процесуального статусу потерпілого (якщо вона, наприклад, цього не бажає), проте обмежувальні заходи щодо кривдника можуть бути застосовані в її інтересах.

Отже, статус потерпілого у кримінальному праві особа набуває з моменту вчинення щодо неї кримінального правопорушення, а статус потерпілого у кримінально-процесуальному праві особа набуває тільки з власної волі, якщо подасть про це відповідну заяву. Поняття «особа, яка постраждала від домашнього насильства» є одночасно і кримінально-правовим, і кримінально-процесуальним.

Що стосується прав потерпілого, то на думку О. Сольонової, доцільним було б доповнення ч. 1 ст. 56 КПК України одним із прав потерпілого: «на отримання правової допомоги від захисника за рахунок держави» [7, с. 142]. З такою пропозицією у цілому можна погодитися, оскіль-

ки дійсно кримінально-правова сфера вимагає захисту прав та інтересів особи, потерпілої від кримінального правопорушення, і гарантувати таке право слід на рівні безоплатної правничої допомоги для потерпілих на рівні із підозрюваними, обвинуваченими, які можуть забезпечуватися правничою допомогою захисника за рахунок держави незалежно від їх майнового стану. Єдине уточнення, яке слід зробити до тези О. Сольонової, – це те, що потерпілому слід забезпечити не захисника, а представника, оскільки відповідно до КПК України саме так називається адвокат, який представляє інтереси потерпілого.

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження приходимо до таких висновків. Статус потерпілого у кримінальному праві особа набуває з моменту вчинення щодо неї кримінального правопорушення, а статус потерпілого у кримінально-процесуальному праві особа набуває тільки з власної волі, якщо подасть про це відповідну заяву. Щодо набуття статусу потерпілого у кримінальному провадженні, то тут можливі два варіанти – або особа сама ініціює кримінальне провадження щодо правопорушення, вчиненого щодо неї, або провадження розпочинається за заявою іншої особи, а потерпіла особа пізніше подає заяву про залучення її до провадження в якості потерпілого. Оскаржити факт незалучення до провадження особи як потерпілого можна тільки тоді, коли така відмова оформлена належним чином – постановою про відмову у визнанні потерпілим. Особа, яка постраждала від домашнього насильства може і не набувати кримінально-процесуального статусу потерпілого (якщо вона, наприклад, цього не бажає), проте обмежувальні заходи щодо кривдника можуть бути застосовані в її інтересах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України № 2341-III від 05 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25-25. Ст. 131.
2. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві : монографія / За науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В.І. Борисова. Х. : Право, 2006. 208 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
4. Боняк В.О., Коломоєць Ю.О. Проблема збалансованості процесуально-правового статусу потерпілого в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 4. С. 130–134.
5. Ухвала слідчого судді Київського районного суду м. Харкова від 31 жовтня 2017 р. у справі № 640/16201/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/69913695 (дата звернення: 01.04.2024).
6. Ковалик Ю.М. Злочин, пов'язаний з домашнім насильством, як підстава призначення особі одного чи декількох обмежувальних заходів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2022. № 3. С. 194–198. DOI: https://doi.org/ 10.24144/2788-6018.2022.03.35.
7. Сольонова О.О. Процесуальний статус потерпілого: проблемні питання та шляхи вдосконалення. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2015. № 1. С. 139–145.

УДК 343.331:343.13:343.985.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.89

СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ ТА ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ

Бурнос О.О.,
аспірант науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології ННІ № 2, Національна академія внутрішніх справ

Бурнос О.О. Способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням.

Вказується, жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням є воєнним злочином та грубим порушенням правових норм у межах як вітчизняного, так і міжнародного законодавства. Водночас, серед кримінальних правопорушень, вчинюваних рашистами на окупованих територіях, такі діяння є наймасовішими та такими, що спричинили найбільше жертв.

У статті на основі аналізу емпіричних та наукових джерел встановлені та досліджені способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням. Акцентовано, що криміналістична характеристика злочину є важливою складовою методики розслідування, а спосіб вчинення, як ключовий елемент криміналістичної характеристики, виявляє тісні кореляційні зв'язки з іншими її складовими. Так, способи та особливості дій рашистських військових злочинців значною мірою визначалися обстановкою воєнного конфлікту: після перших поразок на фронті діяння російських військових набули особливої жорстокості та масового характеру. Залежно від мотивації дій злочинця, виявлено такі способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням: застосування фізичного та/або психологічного насильства під час незаконного заволодіння майном потерпілих; тортури та катування під час допитів та обшуків; дії, спрямовані на придушення опору місцевого населення; вбивства з метою приховання слідів інших злочинів; сексуальне насильство; незаконне позбавлення волі. Встановлено, що жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням може виявлятися як у діях (катування, тортури, фізичне, сексуальне, психологічне насильство та ін.) так і бездіяльності (незабезпечення неналежних умов утримання, ненадання необхідної медичної допомоги, відсутність доступу до харчування, питної води і туалету тощо). Висновано, що спосіб вчинення та рівень жорстокості злочинів визначався суб'єктним складом російських воєнних підрозділів, зокрема найбільш агресивно та жорстоко поводили себе військовослужбовці – вихідці з північно-кавказького, далекосхідного та сибірського регіонів росії.

Ключові слова: воєнний злочин, розслідування, криміналістична характеристика, спосіб вчинення, документування.

Burnos O.O. Ways of committing cruel treatment of prisoners of war and civilian population.

It is indicated that cruel treatment of prisoners of war and civilians is a war crime and a gross violation of legal norms within the limits of both domestic and international legislation. At the same time, among the criminal offenses committed by the Rashists in the occupied territories, such acts are the most massive and cause the most victims.

In the article, based on the analysis of empirical and scientific sources, the methods of committing cruel treatment of prisoners of war and civilian population are established and researched. It is emphasized that forensic characterization of a crime is an important component of investigation methodology, and a method of commission, as a key element of forensic characterization, reveals close correlations with its other components. Thus, the methods and features of the actions of racist war criminals were largely determined by the situation of the military conflict: after the first defeats at the front, the actions of the Russian military took on a particularly brutal and mass character. Depending on the motivation of criminal's actions, the following methods of cruel treatment of prisoners of war and civilian population were found: use of physical and/or psychological violence during the illegal seizure of victims' property; torture and torture during interrogations and searches; actions aimed at suppressing the resistance of the local population; murders for the purpose of concealing traces of other crimes; sexual violence; illegal deprivation of liberty. It was established that the cruel treatment

of prisoners of war and civilian population can be manifested both in actions (torture, physical, sexual, psychological violence, etc.) and inaction (failure to provide adequate conditions of detention, failure to provide necessary medical care, lack of access to food, drinking water and toilet, etc.). It was concluded that the method of committing and the level of brutality of the crimes was determined by the subject composition of the russian military units, in particular, the most aggressively and cruelly behaved military personnel – natives of the North Caucasus, Far Eastern and Siberian regions of russia.

Key words: war crime, investigation, forensic characteristics, method of commission, documentation.

Постановка проблеми. Жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням є воєнним злочином та грубим порушенням правових норм у межах як вітчизняного, так і міжнародного законодавства. Водночас, серед кримінальних правопорушень, вчинюваних рашистами на окупованих територіях, такі діяння є наймасовішими та такими, що спричинили найбільше жертв. Розслідування цих деліктів є ускладненим: воєнний стан зумовлює суттєві безпекові загрози; існує необхідність налагодження ефективної взаємодії з представниками різних правоохоронних та військових структур, громадських організацій (в т.ч. міжнародних); потреба у залученні широкого кола спеціальних знань; урахування під час здійснення провадження вимог міжнародного гуманітарного права для подальшого розгляду справи у міжнародних судових інстанціях; втрата значної кількості слідів злочину внаслідок тривалого проміжку часу між його вчиненням та початком розслідування; відсутність підозрюваного (свідків) тощо. Крім того, досвід розслідування таких проваджень у вітчизняних слідчих до початку повномасштабного вторгнення був незначним, а методичне забезпечення – практично відсутнє. Уявляється, що вироблення якісного методичного підґрунтя розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням, з урахуванням аналізу вже існуючої практики та наукових праць з даної тематики, сприяло б значному підвищенню ефективності таких розслідувань та уможливило створення належного доказового підґрунтя для притягнення до відповідальності винних.

Невід'ємною частиною методики розслідування є криміналістична характеристика злочину, що являє собою своєрідну інформаційну модель, втілену у певну структуру, та є результатом вивчення й узагальнення типових ознак певного виду злочинів. Водночас серед елементів криміналістичної характеристики ключовим є спосіб вчинення – головна якісна характеристика діяльності злочинця, яка виявляє тісні кореляційні зв'язки з іншими елементами злочинної події.

Мета дослідження. За результатами вивчення емпіричних та наукових джерел встановити способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням для вироблення ефективного методичного підґрунтя розслідування таких воєнних злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення проблемних аспектів розслідування воєнних злочинів, цілком очевидно, наразі є вкрай актуальним та затребуваним. Дана проблематика стала предметом вивчення широкого кола науковців, зокрема різні її аспекти досліджували Р. Авраменко, Н. Антонюк, І. Басиста, В. Базелюк, І. Берднік, Ю. Бєлоусов, М. Бондаренко, О. Броневицька, А. Вознюк, І. Гловюк, Ю. Дмитрик, О. Дуфенюк, І. Жук, В. Загородній, Ю. Гресь, К. Задоя, Н. Зелінська, М. Гнатовський, О. Капліна, Ю. Комісарчук, Н. Кононенко, Є. Крапивін, О. Лазукова, І. Марчук, В. Михайленко, В. Навроцький, М. Пашковський, М. Піддубна, В. Пилипенко, О. Пчеліна, О. Римарчук, В. Сандул, О. Сенаторова, М. Смирнов, О. Таран, І. Татарин, Г. Тетерятник, Г. Уткіна, Т. Фоміна, М. Хавронюк, О. Червякова, А. Шульженко та інші. Втім наукові роботи в межах визначеної проблематики і надалі лишаються актуальним, адже зважаючи на кількість вчинених і, на жаль, вчинюваних таких злочинів, їх розслідування ще довго залишатиметься одним з пріоритетних напрямків діяльності слідчих органів.

Виклад основного матеріалу. Жорстоким поводженням слід вважати будь-яку протиправну поведінку (дію або бездіяльність) щодо військовополоненого чи цивільної особи, яка супроводжується насильством над ними або приниженням їх честі та гідності, зокрема: катування; нелюдське поводження (в тому числі медичні, біологічні, наукові експерименти); фізичне каліцтво; умисне заподіяння сильних страждань чи серйозних тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю; вилучення органів і тканин людини; використання військовополоненого для виконання небезпечних і примусових робіт [1, с. 31].

У криміналістичному аспекті класифікувати воєнні злочини, пов'язані зокрема з жорстоким поводженням, за способом вчинення намагалися О.В. Пчеліна і В.Б. Пчелін. Так, вчені виокремлюють: воєнні злочини, пов'язані з сексуальним насильством; воєнні злочини, пов'язані з катуванням осіб чи іншим нелюдським поводженням; воєнні злочини, пов'язані із заподіянням шкоди здоров'ю; воєнні злочини, пов'язані з незаконним позбавленням волі; воєнні злочи-

ни, пов'язані із незаконною депортацією; воєнні злочини, пов'язані із взяттям заручників; воєнні злочини, пов'язані з умисним вбивством; воєнні злочини, вчинені з використанням отруйної зброї; воєнні злочини, пов'язані зі знищенням/привласненням майна тощо [2, с. 337].

Під час дослідження емпіричних матеріалів ми звернули увагу на те, що спосіб та характер жорсткого поводження з військовополоненими та цивільним населенням тісно корелюється з обстановкою вчинюваних воєнних злочинів. Так, на початку широкомасштабного вторгнення рф в Україну випадки жорстокого поводження з цивільним населенням частіше відбувалися стихійно, в момент безпосереднього контакту підрозділів рф з місцевими мешканцями окупованих територій. Наявна велика кількість повідомлень про спонтанно вчинені позасудові страти цивільних, випадки жорстокого поводження і тортур, зґвалтувань тощо [3]. Таке поводження представників підрозділів рф могло бути зумовлене, зокрема вкрай негативною реакцією місцевих мешканців на окупантів (які розраховували на зовсім іншу зустріч). Крім того, напади на цивільних могли бути реакцією росіян на несприятливу ситуацію на полі бою і воєнні злочини проти місцевих мешканців могли бути намаганням «відплати» за військові поразки рашистів на фронті [4, с. 22]. Потерпілі та свідки цих злочинів відзначають загальну дезорганізованість російських військ, відсутність чіткої координації дій, а також визначених правил поводження з цивільним населенням. Спосіб вчинення та рівень жорстокості злочинів також прямо корелювався з суб'єктним складом російських воєнних підрозділів. Як відомо, найбільш агресивно та жорстоко поводили себе військовослужбовці – вихідці з північно-кавказької, далекосхідної та сибірської частин росії («буряти», «кавказці» тощо).

В подальшому, після окупації окремих територій, тортури щодо цивільного населення застосовувались як елемент ширшої політики виявлення громадян, нелояльних до окупації, також придушення цивільного спротиву [4, с. 20]. Змінювались і суб'єкти вчинення досліджуваного злочину: крім військовослужбовців ЗС рф, їх вчиняли представники окупаційних адміністрацій, реорганізованих «органів поліції», представники ФСБ та інші представники окупаційного режиму. Спосіб вчинення жорстокого поводження почав подекуди охоплювати підготовчий етап, зокрема будівництво розгалуженої мережі місць незаконного тримання, допитів і катувань (як це відбулося на Харківщині і Херсонщині), а також етап приховання слідів злочинів (масові поховання, спалення жертв тощо).

Як відомо, особливості та характер злочинних дій визначає мотивація. У цьому аспекті слушною є думка А.К. Мірошниченка про те, що успішна протидія злочинам можлива лише в тому випадку, якщо з достатньою повнотою будуть виявлені внутрішні механізми злочинної поведінки та, насамперед, її мотиви [5, с. 83]. Аналіз кримінальних проваджень, а також інших емпіричних матеріалів щодо жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням дозволив систематизувати досліджувані злочинні дії відповідно до їх мотивів. Розгляньмо їх більш детально.

Застосування фізичного та/або психологічного насильства під час незаконного заволодіння майном потерпілих. Російська окупація відзначилась масовими випадками незаконного привласнення майна цивільних українців. Такі злочини часто супроводжувались насильством і погрозами.

Приклад. ОСОБА_4 (військовослужбовець рф), усвідомлюючи, що перед ним цивільна особа, вчинив дії, спрямовані на приниження честі та залякування. Наказав ОСОБА_8 лягти на підлогу, після чого, відрізавши ножем шнур від праски, зв`язав ОСОБА_8 руки в положенні за спиною, наказав лежати в такому положенні на підлозі та з метою демонстрації своєї зверхності та приниження честі останнього, а також задля залякування та для подолання будь-якого спротиву, здійснив декілька пострілів із вогнепальної зброї в стелю та підлогу будинку біля голови ОСОБА_8, після чого став вимагати від останнього передати йому матеріальні цінності та мобільний телефон [6].

Застосування тортур та катувань під час допитів та обшуків. У свідченнях, зібраних після березня 2022 року, близько 60 % опитаних підтвердили, що насильство (жорстоке поводження чи тортури) так чи інакше були пов'язані з допитами або іншими формами отримання інформації. Тортури вчинялися в момент допиту або передували йому [4, с. 44].

Такі злочини вчинялись як щодо військовополонених, так і щодо цивільного населення. Зокрема, місцевих мешканців допитували з метою виявлення інформації про осіб, причетних до участі в АТО, служби в територіальній обороні, ЗСУ, правоохоронних структурах тощо. Метою таких допитів було також виявлення громадян з чіткою проукраїнською позицією, представників місцевого самоврядування та ін.

Приклад. Розслідуванням встановлено, що обвинувачений у березні 2022 року, перебуваючи в окупованому селі Мокрець, спільно з іншими російськими військовими взяли у полон двох мирних мешканців, які не мали зброї та не брали участі у бойових діях. Обвинувачений вимагав від чоловіків надати інформацію стосовно інших проукраїнські налаштованих мешканців села, військовослужбовців ЗСУ та бійців теробо-

рони. Не отримавши необхідних даних, окупант вдягнув тактичні рукавиці з пластиковими вставками та бив потерпілих по обличчю і голові. За його наказом полонені зняли з себе весь одяг, після чого їх продовжили бити та змусили спуститися до підвалу [7].

Варто звернути увагу на те, що мотивом допитів із застосуванням тортур та катувань, крім отримання інформації, є також залякування і приниження одночасно [8, с 264].

Дії, спрямовані на придушення опору місцевого населення. Головною метою таких воєнних злочинів було шляхом застосування фізичного та/або психологічного насильства змусити мешканців окупованих територій не чинити спротив, погодитися з приходом нового режиму, а подекуди – підтримувати та надавати допомогу окупантам. Жертвами таких злочинів найчастіше ставали місцеві мешканці – колишні військовослужбовці; учасники АТО/ООС; співробітники силових структур; проукраїнські налаштовані цивільні мешканці (готові до активного чи пасивного спротиву; так звані «коригувальники вогню»); представники органів місцевої влади і місцевого самоврядування; цивільні волонтери [4, с. 31-32]. Втім, потерпали від таких дій росіян і звичайні українські громадяни, які не виказували жодних політичних міркувань.

Вбивства з метою приховання слідів інших злочинів. Жертвами вбивств, вчинених представниками держави-агресора ставали потерпілі від сексуального насильства, розбоїв, грабежів, катувань тощо. Відомі також випадки вбивств батьків через депортацію та вивезення в порушення звичаїв війни їхніх дітей з метою подальшого можливого усиновлення бездітними батьками, які проживають на території росії, вбивства військовополонених тощо [9, с. 357].

Приклад. 18 березня у окупованому селі Вишневе Чернігівської області, російські військові під час пошуку осіб, причетних до нападу на один із їхніх конвоїв, здійснили захоплення трьох місцевих мешканців. Жертвам зв'язали руки за спиною, зав'язали очі й жорстоко били протягом трьох днів, після чого їх розстріляли та поховали в неглибокій могилі. Одному з потерпілих вдалося вибратися з могили живим і втекти до найближчого населеного пункту, його свідчення стали основою для кримінального провадження. Під час огляду тіл були виявлені вогнепальні поранення голови, травми, спричинені ударами тупих предметів, а також перерізання горла [10].

Застосування сексуального насильства. Варто відзначити, що сексуальне насильство, випадки якого носили подекуди масовий характер на окупованих територіях, не завжди вчинялося виключно з метою задоволення сексуальних потреб. Дослідники стверджують, що сексуальне насильство проти цивільного населення в Україні часто є цілеспрямованою тактикою, яку використовують військові, і в російській армії немає чітких інструкцій заборони сексуального насильства проти цивільних осіб. Метою застосування такої тактики є терор українського населення та його підкорення [11].

Доказом цього є зокрема те, що сексуальні акти насильства вчиняються росіянами щодо українців, не зважаючи на їхню стать, вік, статус тощо. Росія використовує таке насильство в якості психологічної зброї, способу залякування цивільного населення на тимчасово окупованих територіях, інструмента приниження та придушення опору українського народу, а також для тортур військовополонених.

Варто також виокремити такий спосіб вчинення жорстокого поводження, як *викрадення людини*. Незаконне позбавлення волі вчинялося з різною метою і могло бути етапом реалізації іншого способу, зокрема, придушення опору, проведення допиту або вчинення сексуального насильства. У багатьох випадках представники російської влади затримували людей без будь-яких вагомих на те підстав, а з огляду на наявність родичів в українських силових чи правоохоронних органах, відмова від співпраці, участь у акціях протесту проти окупації, проукраїнські погляди чи наявність певних видів татуювань [12].

Приклад. ОСОБА_6, спільно з іншими військовослужбовцями рф, усвідомлюючи, що ОСОБА_4 цивільна, наказав їй вийти на вулицю та сісти до броньованого автомобіля, після чого відвезли ОСОБА_4 до іншого місця, де допитували її з приводу розташування ЗСУ та звинувачували у шпигунстві на їхню користь.

Не отримавши необхідних відомостей, ОСОБА_6 разом з іншими військовослужбовцями, на автомобілі ЗС рф помістили ОСОБА_4 до погребу, де утримували до 30.03.2022 без дотримання санітарних та температурних умов, належного харчування та питної води, при цьому ОСОБА_6 постійно застосовував до ОСОБА_4 психологічний тиск, погрози фізичного та сексуального насильства [13].

Відомі також випадки незаконного утримання одночасно значної кількості людей. Такі ув'язнення мали декілька цілей: залякування, придушення опору, вчинення інших злочинів щодо окремих ув'язнених (катувань, фізичного, психологічного або сексуального насильства). Захоплені зазвичай утримувались в жахливих умовах: без освітлення, опалення, належного харчування та можливості задовольнити елементарні потреби, з порушенням усіх санітарних вимог. Багато з ув'язнених, особливо хворі та літні люди, не переживали такого полону.

Приклад. У с. Ягідному Чернігівської області

(село перебувало в окупації з 3 по 30 березня 2022 р.) російські військовослужбовці ув'язнили місцевих мешканців у підвалі школи, в той час як самі захопили перший поверх тієї ж будівлі під свій штаб. У тісний та задушний підвал розміром 197,6 кв. м. зігнали 365 цивільних осіб, серед яких 70 неповнолітніх. Наймолодшій дитині було лише півтора місяці. Через нелюдські умови утримання та відсутність доступу до медичної допомоги, у підвалі померли 11 людей, тіла яких не дозволяли похоронити. Ці звірства були зафіксовані Незалежною міжнародною комісією з розслідування порушень в Україні [12].

Якщо в якості критерію класифікації злочинів, пов'язаних з жорстким поводженням щодо військовополонених та цивільного населення розглядати безпосередній характер дій, через вчинення яких реалізовувався злочинний умисел, то можна виокремити наступні основні їх види: нанесення тілесних ушкоджень різного ступеню (катування); вбивство; сексуальне насильство; психологічне насильство; викрадення (незаконне позбавленням волі); нелюдське поводження та ін. Варто додати, що ці дії під час вчинення досліджуваного злочину можуть поєднуватись в різних комбінаціях та бути різними етапами одної злочинної події.

Розподіл способів вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням можливий також на дії (катування, тортури, фізичне, сексуальне, психологічне насильство та ін.) та бездіяльність (незабезпечення неналежних умов утримання, ненадання необхідної медичної допомоги, відсутність доступу до харчування, питної води і туалету тощо).

Окрему увагу варто приділити способам жорстокого поводження, що застосовувались щодо військовополонених. Катування застосовувалися з метою отримання інформації про українські збройні сили, отримання зізнань, примусу жертв до співпраці або для покарання. Тортури зазвичай поєднувалися з тривалими допитами. Жертвам часто зв'язували руки чи надягали наручники, зв'язували ноги, закривали очі капюшоном або зав'язували стрічкою, одягали мішки або щось з речей на голову. За словами деяких колишніх ув'язнених, російська влада називала їх «нацистами», «фашистами» і «терористами» і змушувала їх проходити «сесії з денацифікації», що складалися з жорстоких побоїв. Нападники завдавали сильного фізичного та душевного болю і страждань. У перші тижні збройного конфлікту, під час перебування у тимчасових місцях утримання в Україні, жертви розповідали про побиття прикладами або кийками, застосування до них електрошокерів, зґвалтування та тривале перебування на холоді. У деяких випадках катування супроводжувалися стратами. На територіях, що перебували під тривалим контролем росії, та в більш постійних місцях ув'язнення застосовувалися додаткові методи тортур. Одним із таких методів було ураження електричним струмом за допомогою військового телефону, відомого як «тапік», підключеного до електричного кабелю з затискачами на ногах, пальцях або статевих органах чоловіків. Нападники називали це «дзвінком Леніну» або «дзвінком Путіну». Інші методи включали підвішування затриманих до стелі зі зв'язаними руками – «поза папуги», задушення кабелями, удушення поліетиленовими пакетами чи протигазами, зґвалтування та інше сексуальне насильство. Жертви стали свідками смерті співув'язнених після жорстоких тортур [12].

Висновки. Спосіб вчинення злочину, як ключовий елемент криміналістичної характеристики, який тісно корелюється з іншими її елементами, підлягає ґрунтовному дослідженню з метою вироблення ефективної методики розслідування. За мотивом, як основним чинником, що визначає характер злочинних дій, можна виокремити наступні способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням: застосування фізичного та/або психологічного насильства під час незаконного заволодіння майном потерпілих; тортури та катування під час допитів та обшуків; дії, спрямовані на придушення опору місцевого населення; вбивства з метою приховання слідів інших злочинів; сексуальне насильство, яке, крім задоволення сексуальних потреб, є елементом тактики терору українського населення; незаконне позбавлення волі, як окремий спосіб, так і етап реалізації іншого способу (придушення опору, проведення допиту, вчинення сексуального насильства тощо).

Очевидно, що вище визначений перелік способів жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням не є остаточним. Відтак перспективними напрямами подальших наукових розвідок можуть стати наступні дослідження елементів криміналістичної характеристики означених злочинів з метою вироблення дієвої методики їх розслідування для формування якісної доказової бази та притягнення до відповідальності винних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни : наук.-практ. посіб. / А.А. Вознюк, І.В. Жук, О.В. Таран, С.С. Чернявський та ін.; за заг. ред. В.В. Чернєя, М.С. Цуцкіридзе, А.А. Вознюка. Київ : Норма права, 2023. 326 с.
2. Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Криміналістична класифікація воєнних злочинів. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєн-*

ного стану : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25 листоп. 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С. 334–338.

3. Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській і Сумській областях у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну / Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, грудень 2022 року. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-12/2022-12-07-OHCHR-Thematic-ReportKillings-UKR_0.pdf.
4. Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт / Б. Петруньок, О. Гнатюк, Т. Печончик; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. 64 с.
5. Мирошниченко А.К. Помста як мотив вчинення злочину. *Держава та регіони. Серія: право.* 2016. № 2(52). С. 82–84.
6. Вирок Броварського міськрайонного суду Київської області від 15 серпня 2023 року у справі № 361/6215/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112819115.
7. Жорстоке поводження з населенням – судитимуть офіцера «миротворчої» бригади РФ. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zorstoke-povodzennya-z-naselennyam-suditimut-oficera-mirotvorcoyi-brigadi-rf.
8. Шульженко А.В. Проблеми доказування об'єктивної сторони у злочинах про порушення законів і звичаїв війни. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е.О. Дідоренка*, 2022, 2. С. 261–270.
9. Сиводєд І.С. Особливості розслідування умисних вбивств під час проведення бойових дій на окупованих територіях України. *Кримінально-процесуальне право та криміналістика.* С. 357–363. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.51.
10. Вибрався з братської могили: 33-річний Микола з-під Чернігова вижив після розстрілу. URL: https://www.rbc.ua/ukr/styler/vybralsya-bratskoy-mogily-33-letniy-nikolay-1652883389.html.
11. Армія РФ застосовує сексуальне насильство як тактику – звіт. https://www.dw.com/uk/armia-rf-vikoristovue-seksualne-nasilstvo-nad-ditmi-ak-taktiku-doslidzenna/a-68331059.
12. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf.
13. Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 24 листопада 2022 р. у справі № 729/574/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107481395.

УДК 343.14(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.90

СПЕЦІАЛЬНЕ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ (IN ABSENTIA): АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ПРО ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ

Вапнярчук В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-5831-1050

Вапнярчук В.В. Спеціальне досудове розслідування (in absentia): аналіз окремих питань щодо прийняття рішення про його здійснення.

Стаття присвячена дослідженню окремих питань сутності спеціального досудового розслідування (in absentia) (СДР) як екстраординарного порядку досудового розслідування, яке здійснюється щодо осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, визначених у КПК, та які переховуються від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошені у міжнародний розшук, з метою забезпечення проведення ефективного досудового розслідування й невідворотності покарання таких осіб та дотримання їх прав і законних інтересів. Особлива увага звернута на питання порядку прийняття рішення про СДР та його здійснення у випадку, коли особа підозрюється у вчиненні декількох кримінальних правопорушень, по яких закон як передбачає, так і не передбачає можливість здійснення СДР. На підставі аналізу обставин одного реального кримінального провадження висловлено авторську думку щодо низки теоретично і практично значущих питань, відповіді на які є важливим не тільки для цього, а й для інших аналогічних проваджень. Так, зокрема, обґрунтована позиція, що прокурор, слідчий, детектив не можуть свавільно поширити режим СДР щодо кримінальних правопорушень, підозра у вчиненні яких була висунута після прийняття рішення слідчим суддею про надання дозволу на СДР і коли в цьому рішенні не зазначалось про вчинення таких правопорушень. Режим СДР може бути поширений на інші «нові злочини» в провадженні, в якому таке рішення уже було прийнято, в порядку нового звернення за умов визначених в законі. Висловлено думку щодо: алгоритму дії детектива у випадку, коли під час здійснення СДР буде встановлено, що підозрюваний у цьому провадженні вчинив ще й інші кримінальні правопорушення; наслідків дій детектива щодо прийняття рішення про об'єднання матеріалів кримінальних проваджень та поширення режиму СДР на «нові» кримінальні правопорушення; можливості здійснення СДР кримінальних проступків.

Ключові слова: кримінальне провадження, провадження щодо злочинів, провадження щодо кримінальних проступків, особливий порядок кримінального провадження, спеціальне досудове розслідування, підозрюваний, повідомлення про підозру, достатні докази для підозри, об'єднання і виділення матеріалів досудового розслідування, оголошення у міждержавний та/або міжнародний розшук.

Vapniarchuk V.V. Special pre-trial investigation (in absentia): analysis of individual issues regarding the decision-making process.

The article is devoted to the study of certain issues of the essence of the special pre-trial investigation (in absentia) (SDR) as an extraordinary procedure of pre-trial investigation, which is carried out in relation to persons suspected of committing crimes defined in the Criminal Code and who are hiding from the investigative bodies and the court in the temporarily occupied territory of Ukraine , on the territory of a state recognized by the Verkhovna Rada of Ukraine as an aggressor state, for the purpose of evading criminal responsibility and/or declared an international wanted person, in order to ensure the effective pre-trial investigation and the inevitability of punishment of such persons and the observance of their rights and legitimate interests. Special attention is paid to the issue of the procedure for making a decision on SDR and its implementation in the case when a person is suspected of committing several criminal offenses for which the law both provides and does not provide for the possibility of SDR. Based on the analysis of the circumstances of one real criminal proceeding, the author's opinion is expressed regarding a number of theoretically and practically

significant questions, the answers to which are important not only for this, but also for other similar proceedings. So, in particular, it is a well-founded position that the prosecutor, investigator, detective cannot arbitrarily extend the SDR regime in relation to criminal offenses suspected of having been committed after the decision of the investigating judge to grant permission for SDR and when this decision did not mention the commission of such offenses. The SDR regime can be extended to other «new crimes» in proceedings in which such a decision has already been made, in the order of a new appeal under the conditions specified in the law. An opinion was expressed regarding: the detective's action algorithm in the event that, during the SDR, it is established that the suspect in this proceeding also committed other criminal offenses; the consequences of the detective's actions regarding the decision to combine the materials of criminal proceedings and the extension of the SDR regime to «new» criminal offenses; the possibility of carrying out SDR of criminal misdemeanors.

Key words: criminal proceedings, criminal proceedings, criminal misdemeanor proceedings, special procedure for criminal proceedings, special pre-trial investigation, suspect, notification of suspicion, sufficient evidence for suspicion, unification and selection of pre-trial investigation materials, declaration in interstate and/or international wanted list.

Постановка проблеми. Першочерговим завданням кримінального провадження з однієї сторони є забезпечення проведення ефективного досудового розслідування та здійснення правосуддя, з іншої ж – забезпечення процесуальних прав учасників провадження. Коли ж підозрюваний переховується від органу досудового розслідування з метою уникнення притягнення до кримінальної відповідальності, існує ризик того, що ефективне розслідування проведене не буде й правосуддя не відбудеться. Проте, потерпілі від злочину та й громадськість загалом мають справедливе очікування того, що винні у вчиненні кримінальних правопорушень особи будуть притягнуті до відповідальності. Таке очікування не може бути проігнороване на тій підставі, що підозрюваний вирішив переховуватись від слідства та суду. Крім того, затягування та відтерміновування розслідування та розгляду може нанести незворотну шкоду кримінальному провадженню, призвести до витрати сил, ресурсів, часу органу досудового розслідування, суду, потерпілих, втрати або погіршення якості доказів тощо.

Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень (далі – СДР) регламентоване у главі 24^1 КПК України [1] «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень». Необхідність запровадження цього інституту (введений у КПК 7 жовтня 2014 р.) була зумовлена відсутністю на той час процедури притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які переховуються від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошені у міжнародний розшук, що унеможливлювало забезпечення проведення ефективного досудового розслідування та невідворотності покарання таких осіб.

У науковій літературі СДР визначається як особливий порядок кримінального провадження, що охоплює спеціальне досудове розслідування та спеціальне судове провадження і передбачає спрощену процедуру їх здійснення у випадках, передбачених КПК України, стосовно підозрюваного (обвинуваченого), який переховується від органів досудового розслідування та суду, ухиляючись від кримінальної відповідальності, за умови дотримання загальних засад кримінального провадження з метою забезпечення швидкого й ефективного захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень [2, с. 118] або просто як особливий порядок кримінального провадження, який не містить таких спрощених процедур [3, с. 334], або як екстраординарний порядок здійснення досудового розслідування, який застосовується у передбачених кримінальним процесуальним законом випадках ухилення підозрюваного від кримінальної відповідальності шляхом переховування від органів слідства та суду, спрямований на забезпечення доказування на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні з урахуванням стандартів справедливого правосуддя [4, с. 29-30].

На підставі аналізу висловленої вище позиції щодо сутності й значущості СДР та наведених вище дефініцій його поняття, а також аналізу норм чинного кримінального процесуального законодавства, які його регламентують, СДР можна визначати як екстраординарний (тобто відмінний від звичайного, винятковий, незвичайний [5]) порядок досудового розслідування, яке здійснюється щодо осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, визначених у КПК, та які переховуються від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошені у міжнародний розшук, з метою забезпечення проведення ефективного досудового розслідування й невідворотності покарання таких осіб та дотримання їх прав і законних інтересів.

У практиці кримінальних проваджень виникає низка питань, зв'язаних із прийняттям рішення про СДР та подальшим його здійсненням, які неоднозначно розуміються правозастосовниками, та які поки що не знайшли свого осмислення й вирішення в науковій літературі. У цій публікації варто зупинитись на аналізі окремих таких питаннях, які мали місце в одному реальному кримінальному провадженні й не виключено можуть виникнути в майбутньому і в інших.

У кримінальному провадженні (далі – КП № 1), розслідування якого здійснювалось підрозділом детективів НАБУ, ОСОБУ 1 було повідомлено про підозру у скоєнні нею злочину за ч. 5 ст. 27, ч. 5 ст. 191 КК України [6]. Зважаючи на те, що підозрюваний переховувався від органів досудового розслідування за кордоном з метою ухилення від кримінальної відповідальності та був оголошений у міжнародний розшук, слідчим суддею було надано дозвіл на здійснення спеціального досудового розслідування (надалі – СДР) у цьому кримінальному провадженні.

Пізніше щодо ОСОБИ 1 було розпочато ще два провадження по кримінальних правопорушеннях, передбачених ч. 4 ст. 358 (КП № 2) та ч. 3 ст. 382 (КП № 3) КК України. Після цього всі провадження були об'єднані в одне, детективом було складено повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри та повідомлення про нову підозру, згідно якого ОСОБА 1 підозрюється у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 27, ч. 5 ст. 191, ч. 4 ст. 358, ч. 3 ст 382 КК України. Зазначене повідомлення про нову підозру було направлено прокурором на адресу захисника ОСОБА 1 засобами поштового зв'язку. Тобто, повідомлення про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 358 та ч. 3 ст. 382 КК України було здійснено прокурором у порядку, передбаченому ст. 297^5 КПК України для вручення процесуальних документів у рамках здійснення спеціального досудового розслідування за відсутності підозрюваного (in abscentia).

У зв'язку з викладеними вище обставинами, виникає низка важливих теоретично і практично-значущих питань, що стосуються тлумачення норм чинного КПК, які, зокрема, регламентують особливості прийняття рішення про СДР та його подальшого здійснення. Такими питаннями, зокрема, є:

1. Чи може прокурор, слідчий, детектив самостійно поширити режим СДР щодо кримінальних правопорушень, підозра у вчиненні яких була висунута після прийняття рішення слідчим суддею про надання дозволу на СДР і коли в цьому рішенні (і, відповідно, попередньо в клопотанні слідчого) не зазначалось про вчинення таких правопорушень?

2. Чи може бути поширено режим СДР на інші «нові» кримінальні правопорушення шляхом повторного звернення до слідчого судді в цьому ж кримінальному провадженні?

3. Якими повинні були бути дії детектива, прокурора у випадку, коли під час здійснення СДР буде встановлено, що підозрюваний у цьому провадженні вчинив ще й інші кримінальні правопорушення?

4. Які наслідки дій детектива, прокурора щодо прийняття рішення про об'єднання матеріалів кримінальних проваджень та поширення режиму СДР на «нові» кримінальні правопорушення?

5. Чи може режим СДР розповсюджуватись на розслідування кримінального проступку?

Стан опрацювання. У науці кримінального процесу дослідженню питань щодо здійснення СДР, незважаючи на новизну цього інституту, присвячено уже чимало досліджень, серед яких роботи таких вчених, як О.О. Нагорнюк-Данилюк, В.Г. Дрозд, А.В. Шевчишен та ін. Високо оцінюючи значення праць вчених щодо проблематики здійснення СДР, слід відзначити неоднозначність наукових оцінок як стану правового регулювання окремих питань щодо цього особливого порядку кримінального провадження, так і взагалі відсутність таких оцінок щодо інших.

Метою статті є дослідження окремих аспектів сутності СДР як особливого порядку кримінального провадження та висловлення обґрунтованої позиції щодо вирішення низки важливих теоретично і практично-значущих питань, що стосуються тлумачення норм чинного КПК, які, зокрема, регламентують особливості прийняття рішення про СДР та його подальшого здійснення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз поставлених питань та відповіді на них:

Питання 1. Чи може слідчий, детектив, прокурор самостійно поширити режим СДР щодо кримінальних правопорушень, підозра у вчиненні яких була висунута після прийняття рішення слідчим суддею про надання дозволу на СДР і коли в цьому рішенні (і, відповідно, попередньо в клопотанні слідчого) не зазначалось про вчинення таких правопорушень?

Відповідно до ч. 2 ст. 297^1 КПК спеціальне досудове розслідування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді у кримінальному провадженні щодо злочинів, передбачених статтями 109, 110, 110^{-2}, 111, 111^{-1}, 111^{-2}, 112, 113, 114, 114^{-1}, 114^{-2}, 115, 116, 118, частиною другою статті 121, частиною другою статті 127, частинами другою і третьою статті 146, статтями 146^{-1}, 147, частинами другою – п'ятою статті 191 (у випадку зловживання службовою особою своїм службовим становищем), статтями 209,

255-258^{-6}, 348, 364, 364^{-1}, 365, 365^{-2}, 368, 368^{-2}, 368^{-3}, 368^{-4}, 369, 369^{-2}, 370, 379, 400, 408, 436, 436^{-1}, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447 Кримінального кодексу України, стосовно підозрюваного, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук.

Згідно з абзацом 3 ч. 2 цієї ж статті здійснення спеціального досудового розслідування щодо інших злочинів не допускається, крім випадків, коли злочини вчинені особами, які переховуються від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошені у міжнародний розшук, та розслідуються в одному кримінальному провадженні із злочинами, зазначеними у цій частині, а виділення матеріалів щодо них може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду.

Відповідно до чинного КПК (зокрема, статей 297^{3}-297^{4} КПК) слідчий суддя, вирішуючи питання про здійснення спеціального досудового розслідування, повинен упевнитися в наявності фактичних підстав для прийняття такого рішення. Серед таких підстав слід назвати: а) наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 297^{1} КПК України; б) переховування підозрюваного від органів досудового розслідування з метою ухилення від кримінальної відповідальності; в) оголошення підозрюваного у міждержавний та/або міжнародний розшук. За відсутності таких підстав слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування, про що постановляє ухвалу.

З аналізу процитованих вище норм КПК вбачається однозначний висновок, що СДР здійснюється:

– по-перше, тільки *щодо конкретного злочину, передбаченого в переліку* ч. 2 ст. 297^{1} КПК.

Провадження СДР щодо інших злочинів, які в цьому переліку відсутні, за загальним правилом, не допускається (абз. 3 ч. 2 ст. 297^{1} КПК). Поясненням розумності цього законодавчого загального правила є й положення Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи (75)11 від 19 січня 1973 року «Про критерії, які регламентують розгляд, що проводиться у відсутність обвинуваченого» [7]. В цьому документі визначається, що одним із визначальних критеріїв спеціального (заочного або за відсутності підозрюваного, обвинуваченого) кримінального провадження є його винятковий характер, що означає в першу чергу неможливість поширення його на всі кримінальні правопорушення;

Підтвердженням цієї думки є і правозастосовна практика. Так, в ухвалі слідчого судді ВАКС від 28 квітня 2023 року (справа № 991/3336/23) [8] зазначено, що «... вирішуючи питання про здійснення спеціального досудового розслідування, слідчий суддя повинен упевнитися у наявності правових підстав для прийняття такого рішення, а саме встановити такі обставини: 1) чи передбачає Кримінальний процесуальний кодекс України спеціальне досудове розслідування щодо злочину, який розслідується у межах кримінального провадження, в якому подане клопотання …».

Як виняток із загального правила, здійснення спеціального досудового розслідування щодо інших злочинів допускається, коли вони *розслідуються* в одному кримінальному провадженні із злочинами, зазначеними у ч. 2 ст. 297^{1} КПК, а *виділення матеріалів* щодо них може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду.

Зміст норми абз. 3 ч. 2 ст. 297^{1} КПК, яка містить цей виняток (а саме використання формулювань «коли вони розслідуються», «виділення»), дає підстави зробити висновок, що така ситуація може мати місце тільки у випадку, коли на момент звернення слідчого, прокурора до слідчого судді з клопотанням про прийняття рішення про СДР уже здійснюється розслідування декількох злочинів в одному провадженні й не може поширюватись на випадки, коли в цьому ж провадженні після прийняття рішення про проведення СДР «з'являються» нові злочини. Іншими словами, дозвіл на здійснення СДР не може поширюватися автоматично на всі інші злочини, які в подальшому будуть інкриміновані підозрюваному в цьому кримінальному провадженні. В противному випадку, одна із основних вимог закону щодо СДР (мова йде про можливість його здійснення тільки щодо визначених злочинів) буде нівельована й не буде мати жодного сенсу.

На підставі аналізу вітчизняної судової практики варто відзначити, що є непоодинокі випадки, коли суди приймають рішення про здійснення СДР і щодо кримінальних правопорушень, не передбачених у переліку ч. 2 ст. 297^{1} КПК. Проте, всі вони стосуються ситуацій, коли на момент прийняття такого рішення останні вже розслідуються (тобто щодо них особі вже повідомлено про підозру у їх вчиненні) в одному кримінальному провадженні разом із злочинами передбаченими у вказаній нормі (див., приміром: ухвалу слідчого судді ВАКС від 19 серпня 2021 року (справа № 991/5290/21) [9].).

– по-друге, тільки *щодо злочину,* який передбачений у ч. 2 ст. 297^{1} КПК, та *з приводу якого*

було подане клопотання слідчого, прокурора до слідчого судді про здійснення СДР. Такий висновок випливає з аналізу частин 1 та 2 ст. 297[2] КПК, в яких зазначено необхідність звернення прокурора або слідчого за погодженням з прокурором з таким клопотанням до слідчого судді та закріплені вимоги до його змісту;

– по-третє, тільки *на підставі ухвали слідчого судді* про здійснення СДР у кримінальному провадженні щодо певного злочину;

На підставі викладеного, відповідаючи на перше поставлене питання, вважаємо, що прокурор, слідчий, детектив не мають повноважень самостійно прийняти рішення про здійснення СДР щодо іншого злочину, підозра в якому слідчим суддею в цьому контексті не розглядалася, тобто не можуть свавільно поширити режим СДР щодо кримінальних правопорушень, підозра у вчиненні яких була висунута після прийняття рішення слідчим суддею про надання дозволу на СДР і коли в цьому рішенні (і, відповідно, попередньо в клопотанні слідчого) не зазначалось про вчинення таких правопорушень.

Питання 2. Чи може бути поширено режим СДР на інші «нові» кримінальні правопорушення шляхом повторного звернення до слідчого судді в цьому ж кримінальному провадженні?

Відповідно до абз. 3 ч. 3 ст. 297[4] КПК повторне звернення з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування до слідчого судді в одному кримінальному провадженні не допускається, крім випадків наявності нових обставин, які підтверджують, що підозрюваний переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук, та/або уповноваженим органом прийнято рішення про передачу підозрюваного для обміну як військовополоненого та такий обмін відбувся.

Отже чинний кримінальний процесуальний закон допускає можливість повторного звернення з клопотанням про здійснення СДР. Проте, якщо застосувати системне тлумачення вказаної норми та інших норм ст. 297[4] КПК, то можна дійти висновку, що таке повторне звернення можливе тільки у випадку, коли слідчим суддею раніше було відмовлено у задоволені клопотання про здійснення СДР. Така відмова, згідно з ч. 1 ст. 297[4] КПК, можлива, якщо прокурор, слідчий не доведе, що підозрюваний переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук, та/або уповноваженим органом прийнято рішення про передачу підозрюваного для обміну як військовополоненого та такий обмін відбувся.

Тому, якщо в кримінальному провадженні слідчим суддею було прийнято рішення про здійснення СДР щодо певного злочину передбаченого ч. 2 ст. 297[1] КПК, а пізніше «з'являться інші злочини» (така їх поява, з нашого погляду, можлива тільки внаслідок об'єднання цього провадження з іншим з підстав і в порядку передбачених в ст. 217 КПК), по яких таке рішення не прийнято, то режим СДР не може автоматично поширюватись на ці «нові злочини». В такому випадку (тобто для його поширення на провадження щодо всіх злочинів), вважаємо, що слідчий, прокурор повинні звернутись до слідчого судді з клопотанням про здійснення СДР щодо «нових злочинів» у цьому ж провадженні. За дотримання умов, які визначені в законі й окремі з яких нами були вище проаналізовані (йдеться, зокрема, про: а) наявність нового злочину у переліку ч. 2 ст. 297[1] КПК, б) доказів того, що підозрюваний переховується від органів досудового розслідування з метою ухилення від кримінальної відповідальності; в) оголошення підозрюваного у міждержавний та/або міжнародний розшук), слідчий суддя може дозволити здійснення СДР по «новому злочину». Проте, вважаємо, що таке рішення слідчого судді буде прийнято не в порядку повторного, а в порядку первинного звернення щодо «нового злочину».

Підсумовуючи викладене та відповідаючи на друге поставлене питання, вважаємо, що повторне звернення до слідчого судді в одному кримінальному провадженні про здійснення СДР можливе тільки у випадку, якщо раніше в задоволені клопотання про СДР було відмовлено з підстави не доведення переховування підозрюваного з метою ухилення та/або оголошення у міжнародний розшук. Режим СДР може бути поширений на інші «нові злочини» в провадженні, в якому таке рішення уже було прийнято, але в порядку не повторного, а нового звернення.

Питання 3. Якими повинні були бути дії детектива, прокурора у випадку, коли під час здійснення СДР буде встановлено, що підозрюваний у цьому провадженні вчинив ще й інші кримінальні правопорушення?

На підставі аналізу матеріалів КП № 1, а також норм чинного кримінального процесуального законодавства, думається, що законний алгоритм дій детектива НАБУ (чи слідчого іншого органу досудового розслідування), прокурора щодо здійснення кримінального провадження (кримінальних проваджень) за обставин, що мають місце у КП № 1 (а також і в інших кримінальних провадженнях у подібних випадках) повинен був бути такий:

1. Якщо після прийняття рішення про здійснення СДР щодо ОСОБИ 1, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 5 ст. 27, ч. 5 ст. 191 КК України (ст. 191 КК є у переліку ч. 2 ст. 297[1] КПК, тому правомірність прийняття такого рішення з точки зору дотримання такої вимоги сумнівів не викликає), виявлено можливе вчинення нею інших кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 358 та ч. 3 ст. 382 КК (чи будь-яких інших), детектив повинен був розпочати два кримінальних провадження по нових кримінальних правопорушеннях шляхом внесення відомостей в ЄРДР в порядку ст. 214 КПК.

Відзначимо, що, як свідчать матеріали КП № 1, це було зроблено в дійсності: до ЄРДР були внесені відомості про два кримінальні правопорушення, передбачені: 1) ч. 4 ст. 358 КК (кримінальний проступок), нібито вчинене ОСОБОЮ 1 та розпочато нове кримінальне провадження (далі КП № 2); 2) ч. 3 ст. 382 КК (злочин), нібито вчинене ОСОБОЮ 1 та розпочато інше кримінальне провадження (далі КП № 3).

2. За наявності достатніх доказів вини особи у вчинені таких «нових» кримінальних правопорушень – у кожному з проваджень (№ 2 та № 3) повідомити ОСОБУ 1 про підозру в порядку ч. 1 ст. 278 (тобто, не направляти повідомлення про підозру захиснику, а у спосіб, передбачений КПК для вручення повідомлень (статті 111, 135 КПК)).

Тут може виникнути питання щодо належного вручення письмового повідомлення про підозру, якщо ОСОБА 1 знаходиться за кордоном. Відзначимо, що ст. 278 КПК щодо цього передбачає такі вимоги:

1) повідомлення про підозру здійснюється слідчим або прокурором безпосередньо особі, щодо якої прийнято таке рішення (адже закон передбачає саме вручення, а не передачу, направлення тощо);

2) КПК передбачає досить стислий строк для виконання цієї процесуальної дії. Обмеження часу для повідомлення про підозру (по суті про початкове обвинувачення) реалізує міжнародно-правові принципи: право підозрюваного «бути негайно і докладно поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причину обвинувачення» і одночасно право мати достатній час і можливості для підготовки захисту (підп. «a» і «b» п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини від 04.11.50 р.).

(1) за загальним правилом, письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором;

(2) у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений КПК для вручення повідомлень, передбачений главою 6 КПК «Повідомлення». Однак ч. 3 ст. 111 КПК цієї глави пропонує здійснювати повідомлення в кримінальному провадженні в порядку, передбаченому главою 11 КПК «Виклик слідчим, прокурором, судовий виклик, привід». На підставі викладеного вище положення щодо обов'язковості безпосереднього (очного) вручення письмового повідомлення особі про підозру, вважаємо, що посилання на глави 6 та 11 КПК передбачає не порядок вручення, а необхідність вжиття відповідних дій щодо обов'язкового виклику такої особи у спосіб передбачений законом (шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою … (частини 1, 2 ст. 135 КПК). Повістка про виклик особи, яка проживає за кордоном, вручається згідно з міжнародним договором про правову допомогу, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а за відсутності такого – за допомогою дипломатичного (консульського) представництва (ч. 7 ст. 135 КПК)).

3. За умови передбаченої у ч. 2 ст. 217 КПК кримінальні провадження щодо кримінального проступку (ч. 4 ст. 358 КК) та щодо злочину (ч. 3 ст. 382 КК), тобто КП № 2 та КП № 3, – об'єднати в одне провадження.

Відповідно до ч. 2 ст. 217 КПК «не можуть бути об'єднані в одне провадження матеріали досудових розслідувань щодо кримінального проступку та щодо злочину, крім випадків, коли це може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду. У таких випадках розслідування злочину та кримінального проступку здійснюється за правилами досудового слідства. Положення глави 25 цього Кодексу в такому разі не застосовуються».

Отже, об'єднання матеріалів кримінальних проваджень щодо ОСОБИ 1 по «нових» кримінальних правопорушеннях, передбачених ч. 4 ст. 358 КК (а це є кримінальний проступок) та ч. 3 ст. 382 КК (це є злочин) в одне провадження можливе тільки коли їх окреме розслідування може негативно вплинути на його повноту.

Чи можуть бути ці провадження (або уже об'єднане провадження) щодо «нових» кримінальних правопорушень об'єднані з провадженням, по якому здійснюється СДР (з КП № 1)? Думається, що ні, оскільки чинний КПК не передбачає можливість здійснення в рамках одного кримінального провадження досудового розслідування в двох різних правових режимах: СДР та загального. Підтвердженням цього твердження, з нашого погляду, є проаналізоване при відповіді на перше питання положення абз. 3 ч. 2 ст. 297[1] КПК, яке передбачає, що у випадку прийняття рішення про СДР, матеріали щодо інших злочинів підлягають виділенню в окреме

провадження. А це означає, що законодавець зобов'язує розділяти ці режими.

4. Здійснювати окремо розслідування двох (або трьох, якщо рішення про об'єднання прийнято не було) проваджень:

– перше – у порядку СДР щодо злочину передбаченого ч. 5 ст. 27, ч. 5 ст. 191 КК;

– друге – щодо ч. 3 ст. 382 та ч. 4 ст. 358 КК (в загальному порядку). В цьому випадку може бути оголошено розшук підозрюваного, проте, зважаючи, що по таких кримінальних правопорушеннях закон не передбачає можливість здійснення СДР, цей режим на таке провадження поширений бути не може.

Питання 4. Які наслідки дій детектива, прокурора щодо прийняття рішення про об'єднання матеріалів кримінальних проваджень та поширення режиму СДР на «нові» кримінальні правопорушення?

Вважаємо, що рішення детектива про об'єднання матеріалів кримінальних проваджень по «нових кримінальних правопорушеннях» з матеріалами кримінального провадження, по якому здійснюється СДР, є незаконним (суперечить проаналізованим вище приписам абз. 3 ч. 2 ст. 297^1 КПК – див. відповідь на питання 1).

Крім того, і як наслідок, рішення та дії детектива у кримінальному провадженні щодо повідомлення про підозру у вчиненні інших («нових») кримінальних правопорушень, по яких закон не передбачає можливості здійснювати СДР (ч. 2 ст. 297^1 КПК), і направлення копії такого повідомлення захиснику свідчить про самовільне поширення детективом НАБУ на розслідування цих правопорушень режиму СДР, що суперечить чинному КПК (ч. 2 ст. 297^1 КПК), а отже також є незаконним.

З приводу висловлених тверджень варто звернути увагу й на практику вітчизняного Верховного Суду. Так Велика Палата Верховного Суду у постанові від 11 грудня 2019 року (справа № 536/2475/14-к) зазначила, що процедуру здійснення повідомлення про підозру особі можна умовно поділити на етапи:

1) прийняття рішення щодо необхідності здійснення особі повідомлення про підозру. Цей етап передбачає перевірку підстав здійснення такого повідомлення згідно з ч. 1 ст. 276 КПК, дотримання процесуальних гарантій під час проведення тих чи інших слідчих або оперативно-розшукових дій або застосування запобіжних заходів, які вчинялись до моменту здійснення такого повідомлення;

2) об`єктивації/вираження сформованого внутрішнього волевиявлення уповноваженої посадової особи щодо прийнятого рішення в зовнішню форму шляхом складання тексту повідомлення про підозру відповідно до вимог, передбачених ст. 277 КПК, та його підписання;

3) доведення інформації до відома адресата, щодо якого прийняте рішення про повідомлення про підозру, шляхом безпосереднього вручення його тексту особі згідно зі ст. 278 КПК. На цьому етапі також здійснюється повідомлення прав підозрюваному, де в разі якщо підозрюваний висловить відповідне прохання, йому зобов`язані детально роз`яснити кожне із зазначених прав (ч. 3 ст. 276 КПК).

Порушення порядку повідомлення про підозру особі на будь-якому його етапі на думку Верховного Суду (яку ми поділяємо) призводить до нівелювання завдань кримінального провадження, окреслених у ст. 2 КПК, що полягають в охороні прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення того, щоб до кожного учасника кримінального провадження було застосовано належну правову процедуру.

Правовим наслідком порушення порядку повідомлення про підозру є не притягнення особи до кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законом, а отже не набуття нею статусу підозрюваної в кримінальному провадженні [10].

ВС (колегія суддів ККС) у іншому своєму рішенні (постанова від 25.11.2020 у справі № 627/927/19) дійшов висновку, що незаконне здійснення повідомлення про підозру призводить до порушення права на захист. Це означає, що при вирішенні питання про допустимість доказів, отриманих унаслідок порушення права на захист, повинні настати наслідки, визначені ч. 1, п. 3 ч. 2 ст. 87 КПК [11].

Таку ж позицію займає і Європейський Суд (ЄСПЛ), який у декількох своїх рішеннях висловився, щодо значущості «належного повідомлення»: «інформування про те, що проти особи розпочато процес переслідування – це дія настільки важлива, що вона має бути виконана відповідно до процедурних та правових вимог по суті, які здатні гарантувати ефективне застосування права обвинуваченого; недостатньо мати нечітке та неформальне знання» [12, 13].

Якщо екстраполювати наведені вище висновки Верховного Суду та позицію ЄСПЛ до ситуації, яка має місце у КП № 1, то можна висловити такі твердження:

– по-перше, в результаті незаконного самовільного поширення детективом НАБУ режиму СДР щодо повідомлення про підозру ОСОБИ 1 у вчиненні кримінальних правопорушень, по яких СДР не здійснюється, не виконано третій етап процедури повідомлення про підозру (особі не доведена інформація про прийняте рішення шляхом безпосереднього вручення його тексту, не повідомлені та не роз'яснені права підозрюваного);

– по-друге, такі незаконні дії призвели до порушення права на захист ОСОБИ 1 від підоз-

ри (обвинувачення) у вчиненні «нових» кримінальних правопорушень;

– по-третє, порушення порядку повідомлення про підозру ОСОБІ 1 у вчиненні «нових» кримінальних правопорушень зумовлюють висновок, що у цьому кримінальному провадженні вона не набула статусу підозрюваного (не є підозрюваним) щодо вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 382 та ч. 4 ст. 358 КК;

– по-четверте, на підставі ч. 1, п. 3 ч. 2 ст. 87 КПК всі отримані після прийняття незаконних рішень про об'єднання матеріалів кримінальних проваджень та про повідомлення про підозру в режимі СДР щодо кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 382 та ч. 4 ст. 358 КК, фактичні дані щодо цих правопорушень є (і, вважаємо, повинні бути визнані судом) недопустимими як докази.

Питання 5. Чи може режим СДР розповсюджуватись на розслідування кримінального проступку?

Якщо проаналізувати перелік статей (частин статей) Особливої частини КК України, які зазначені в ч. 2 ст. 297^1 КПК та по яких закон передбачає можливість здійснення СДР, то можна побачити, що окремі з них передбачають кримінальні проступки (це, зокрема: частини 1 та 2 ст. 111^1, ч. 1 ст. 364^{-1}, 445 КК України). Тому, можна припустити, що відповідь на поставлене питання є позитивною.

Проте, на нашу думку, таке припущення є помилковим. Адже, зважаючи на те, що законодавець, регламентуючи порядок прийняття рішення про здійснення СДР, у всіх статтях Глави 24^1 КПК, оперує виключно терміном «злочин» («спеціальне досудове розслідування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді у кримінальному провадженні *щодо злочинів, передбачених статтями* 109, 110, 110^{-2}, 111, 111^{-1}...» (ч. 2 ст. 297^1 КПК); крім того, тільки про злочин йдеться навіть у абз. 3 ч. 2 ст. 297^1 КПК, в якому передбачено, як виняток, можливість здійснення СДР *щодо інших злочинів, які не вказані у ч. 2 ст. 297^1 КПК*), можна однозначно стверджувати, що режим СДР не може розповсюджуватись на розслідування кримінального проступку.

Висновки. На підставі аналізу чинного кримінального процесуального законодавства, вітчизняної правозастосовної практики, а також доктринальних підходів, можна зробити висновок, що прокурор, слідчий, детектив не можуть свавільно поширити режим СДР щодо кримінальних правопорушень, підозра у вчиненні яких була висунута після прийняття рішення слідчим суддею про надання дозволу на СДР і коли в цьому рішенні не зазначалось про вчинення таких правопорушень. Режим СДР може бути поширений на інші «нові злочини» в провадженні, в якому таке рішення уже було прийнято, в порядку нового звернення за умов визначених в законі.

Рішення детектива про об'єднання матеріалів кримінальних проваджень по «нових кримінальних правопорушеннях» з матеріалами кримінального провадження, по якому здійснюється СДР, є незаконним (суперечить приписам абз. 3 ч. 2 ст. 297^1 КПК). Крім того, рішення та дії детектива у кримінальному провадженні щодо повідомлення про підозру у вчиненні інших («нових») кримінальних правопорушень, по яких закон не передбачає можливості здійснювати СДР (ч. 2 ст. 297^1 КПК), і направлення копії такого повідомлення захиснику свідчить про самовільне поширення детективом НАБУ на розслідування цих правопорушень режиму СДР, що суперечить чинному КПК (ч. 2 ст. 297^1 КПК), а отже також є незаконним.

Зважаючи на те, що законодавець, регламентуючи порядок прийняття рішення про здійснення СДР, у всіх статтях Глави 24^1 КПК, оперує виключно терміном «злочин», вважаємо, що режим СДР не може розповсюджуватись на розслідування кримінального проступку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
2. Нагорнюк-Данилюк О.О. Поняття, сутність і значення інституту спеціального провадження в кримінальному процесі України. *Право і Безпека.* 2015. № 2. С. 113–120.
3. Дрозд В.Г. Спеціальне досудове розслідування (in absentia) як диференційована форма кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 7. С. 333–337.
4. Шевчишен А.В. Проблеми доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 624 с.
5. Словник. *Портал української мови.* URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%80% D0%BD%D0%B8%D0%B9.
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
7. Про критерії, що регламентують розгляд, що проводиться за відсутності обвинува-

ченого : Резолюція R(75)11 Комітету Ради Міністрів Європи від 19.01.1973. URL: https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29319.pdf.
8. Ухвала слідчого судді ВАКС від 28.04.2023 (Справа № 991/3336/23, провадження 1-кс/991/3357/23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110696192.
9. Ухвала слідчого судді ВАКС від 19.08.2021 (Справа № 991/5290/21; провадження 1-кс/991/5371/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99096788.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.12.2019 (Справа № 536/2475/14-к; провадження № 13-34кс19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86365236.
11. Постанова Верховного Суду від 25.11.2020 (Справа № 627/927/19; провадження № 51-3752км20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/93171491.
12. Сейдович проти Італії від 01.03.2006 № 56581/00. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22: [%22001-72629%22]}.
13. Стоянов-Кобуладзе проти Болгарії від 25.06.2014 № 25714/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-141916%22]}.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.91

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ, ЩОДО ДІЯНЬ ЯКОЇ ПРОВОДИТЬСЯ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ, ДО ПОВІДОМЛЕННЯ ЇЙ ПРО ПІДОЗРУ

Горінецький Й.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Нестерова І.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Реплюк Н.М.,
ст. викладач кафедри
кримінального права та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Горінецький Й.І., Нестерова І.А., Реплюк Н.М. Проблеми захисту прав особи, щодо діянь якої проводиться досудове розслідування, до повідомлення їй про підозру.

Діючий Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. (далі – КПК України) суттєво змінив процедуру притягнення особи до кримінальної відповідальності, виключивши таке поняття як «порушення кримінальної справи». Стаття присвячена аналізу проблемних питань, пов'язаних із захистом прав особи, щодо діянь якої проводиться досудове розслідування, до повідомлення їй про підозру. Здійснено огляд статей Кримінального процесуального кодексу України, що регулюють стадії кримінального провадження, реалізацію функції кримінального переслідування, початок досудового розслідування, внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, набуття особою статусу підозрюваного, вручення повідомлення про підозру як процесуального документу. Проаналізовано права, якими особа користується при набутті процесуального статусу підозрюваного, зокрема, знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють або обвинувачують; на першу вимогу мати захисника і зустріч із ним; не говорити нічого з приводу підозри проти нього або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; вимагати перевірки обґрунтованості затримання; збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; брати участь у проведенні процесуальних дій; оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді. Особа, щодо діяння якої здійснюється досудове розслідування, до повідомлення їй про підозру, таких прав не набуває, оскільки вони пов'язані виключно з набуттям статусу підозрюваного. А це в свою чергу призводить до незаконних та необґрунтованих обмежень її прав та свобод. Крім того, проблемним є залучення такої особи до проведення слідчих (розшукових) дій під час проведення досудового розслідування. Необхідним є закріплення у КПК України норми, відповідно до якої така особа на підставі її заяви до офіційного повідомлення їй про підозру вважатиметься підозрюваною із наявністю всіх процесуальних прав, необхідних для здійснення захисту своїх прав.

Ключові слова: притягнення до кримінальної відповідальності, підозрюваний, повідомлення про підозру, досудове розслідування.

Horinetskyy Y.I., Nesterova I.A., Replyuk N.M. Problems of protecting the rights of a person whose actions are under pretrial investigation before being notified of suspicion.

Current Criminal Procedure Code of Ukraine 2012 (hereinafter - the Criminal Procedure Code of Ukraine) significantly changed the procedure for bringing a person to criminal responsibility, excluding such a concept as «violation of a criminal case». The article is devoted to the analysis of problematic issues related to the protection of

the rights of a person whose actions are under pre-trial investigation before being notified of suspicion. A review of the articles of the Criminal Procedure Code of Ukraine regulating the stages of criminal proceedings, the implementation of criminal prosecution's function, the beginning of a pre-trial investigation, entering information about a criminal offense into the Unified Register of Pretrial Investigations, a person acquiring the status of a suspect, serving a notice of suspicion as a procedural document was carried out there. The rights that a person enjoys upon acquiring the procedural status of a suspect have been analyzed there, in particular, to know what criminal offense a person is suspected or accused of committing; at the first request to have a defense attorney and to have the opportunity to meet with him; not to say anything about the suspicion against him or to refuse to answer questions at any time; demand verification of the reasonableness of detention; collect and submit evidence to the investigator, prosecutor, investigating judge; to participate in procedural actions; to appeal decisions, actions and inaction of the investigator, prosecutor, investigating judge. A person whose act is under pre-trial investigation does not acquire such rights before being notified of suspicion, as they are exclusively related to acquiring the status of a suspect. And this, in turn, leads to illegal and unjustified restrictions on person's rights and freedoms. Also, it is problematic to involve such a person in conducting investigative (search) actions during a pre-trial investigation. It is necessary to enshrine in the Criminal Procedure Code of Ukraine a norm according to which such a person, on the basis of his statement before being officially notified of the suspicion, will be considered a suspect with the presence of all the procedural rights that is necessary for his rights' protection.

Key words: prosecution, suspect, notification of suspicion, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Діючий Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. (далі – КПК України) суттєво змінив процедуру притягнення особи до кримінальної відповідальності, виключивши таке поняття як «порушення кримінальної справи». Крім того, з'явилося таке поняття і власне процесуальний документ як повідомлення особі про підозру, а також ст. 3 та ряд інших статей КПК України 27.07.2022 року доповнено поняттям «особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю». У зв'язку з такими змінами серед науковців відбувається дискусія щодо початкового моменту кримінального провадження в цілому та початкового моменту кримінального переслідування щодо конкретної особи зокрема.

Мета дослідження – здійснення комплексного наукового аналізу проблем захисту прав особи, щодо діянь якої проводиться досудове розслідування (перевіряється, чи є у діях особи склад кримінального правопорушення), до моменту повідомлення їй про підозру.

Стан опрацювання проблематики. Існує низка наукових публікацій, у яких науковці досліджують інститут повідомлення про підозру, набуття статусу підозрюваного тощо. Зокрема, серед них Ю.П. Аленін, А.В. Андрейчук, В.О. Гринюк, І.Г. Івасюк, О.В. Капліна, Н.Р. Костів, С.Г. Кримчук, Л.М. Лобойко, А.В. Мельниченко, М.А. Погорецький, І.В. Рогатюк, Л.Д. Удалова, О.В. Фараон та інші. Однак є незначна кількість досліджень (Л.В. Карабут, В.М. Юрчишин тощо), де власне піднімається питання захисту прав особи, щодо діянь якої проводиться досудове розслідування, але якій повідомлення про підозру не вручено і статусу підозрюваного особа так і не набула.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК України притягнення до кримінальної відповідальності – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Підозрюваним відповідно до ст. 42 КПК України є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276-279 цього Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень [1].

Дані положення закону підтверджують, що лише з моменту, коли особа набуває процесуального статусу підозрюваного, вона відповідно до вимог КПК України наділяється суттєвим переліком процесуальних прав, серед яких важливе місце займають такі як: знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують; на першу вимогу мати захисника і зустріч із ним незалежно від часу в робочі, вихідні, святкові, неробочі дні до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту - зустрічі без обмеження в часі та кількості у робочі, вихідні, святкові, неробочі дні; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних діях; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що

регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів для оплати такої допомоги; не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати; вимагати перевірки обґрунтованості затримання; збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; брати участь у проведенні процесуальних дій; одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому цим Кодексом тощо [1; 2, с. 141-142].

Для особи, щодо дій якої здійснюється досудове розслідування на предмет – вчинила вона кримінальне правопорушення (злочин чи кримінальний проступок) чи не вчинила, найбільш важливими правами є право захищатися від підозри, обвинувачення особисто або через обраного захисника, а також право оскаржувати незаконні рішення, дії чи бездіяльність органу, що здійснює досудове розслідування, прокуратури та слідчого судді.

Стадії притягнення особи до кримінальної відповідальності завжди передує стадія досудового розслідування, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) і закінчується зверненням до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотанням про закриття кримінального провадження або ухваленням рішення про закриття кримінального провадження.

Як показує практика, внесення відомостей до ЄРДР про кримінальне правопорушення не завжди включає в себе інформацію про особу, яка вчинила конкретне кримінальне правопорушення чи підозрюється у його вчиненні. Тобто на момент внесення, орган, уповноважений законом на здійснення досудового розслідування, виявив лише кримінальне правопорушення «по факту», а особа, що вчинила суспільно небезпечне діяння, – поки не відома.

Толочко О.М., узагальнивши Рішення Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), зробив висновок про те, що для удосконалення українського кримінально-процесуального законодавства мають значення обставини, що визнаються ЄСПЛ як момент висунення обвинувачення. Такими обставинами визнаються: арешт особи (Рішення у справі «Вемхофф проти Німеччини»), офіційне повідомлення про намір здійснення стосовно неї кримінального переслідування (Рішення у справі «Ноймайстер проти Австрії»), початок досудового слідства проти конкретної особи чи арешт банківських рахунків конкретної особи (Рішення у справі «Рінгайзен проти Австрії»). Особа, викликана як свідок у кримінальній справі, але фактично підозрювана у вчиненні злочину (зокрема, їй було поставлено запитання під час допиту, які можуть бути використані проти неї як обвинувальні) користується гарантіями ст. 6 ЄКПЛ (Рішення у справі «Сервес проти Франції») [3, с. 283].

Згідно зі ст. 20 КПК України право на захист мають підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений. Раніше усіх у кримінальному провадженні з'являється підозрюваний. Отже, саме із його появою починає реалізовуватися функція кримінального переслідування (обвинувачення), що викликає до життя кримінальну процесуальну функцію захисту. Підозрюваний набуває статусу учасника кримінального провадження після повідомлення йому про підозру або у разі затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Лише після появи підозрюваного до участі у провадженні може бути залучено захисника.

Юридичне значення акта повідомлення особи про підозру складається з того, що на стадії досудового розслідування настає новий етап, пов'язаний з тим, що в процесі досудового розслідування накопичено достатньо доказів для підозри конкретної особи у скоєнні кримінального правопорушення. Цю підозру вперше чітко сформульовано в офіційному документі – повідомленні особи про підозру. У ньому слідчий, прокурор дає першопочатковий висновок про наявність і суть суспільно небезпечного, кримінально-караного діяння, скоєного конкретною особою [4, с. 121].

Таким чином, український законодавець пов'язує початок реалізації кримінальної процесуальної функції обвинувачення з появою такого учасника як підозрюваний. А для появи останнього потрібні формалізовані дії і документи, а саме повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або затримання особи (власне протокол про затримання). Таким чином, КПК України не передбачає можливості вступу у кримінальне провадження захисника на етапі, коли слідчий, прокурор ще не повідомили особу про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але під час допиту ставлять запитання, які можуть бути використані проти неї як обвинувальні [5, с. 147].

Все ж певні позитивні напрацювання у вирішенні даної проблеми є. Так, ч. 1 ст. 3 КПК України доповнена п. 16-1 та п. 27. Відповідно до п. 16-1 інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, – особа, стосовно якої (в тому числі

щодо її майна) здійснюються процесуальні дії, визначені цим Кодексом. П. 27 зазначає, що особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, – фізична особа, яка не набула статусу підозрюваного, обвинуваченого у зв'язку з її смертю, але стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення [1]. Власне така особа так і не набула статусу «підозрюваний», оскільки померла.

На думку Л.М. Лобойка, корисним для українського законодавця був би досвід регламентації цих питань у КПК Франції. За французьким законом особа, щодо якої здійснюються слідчі дії, має право звернутися до слідчого із заявою про визнання її обвинуваченим. З моменту подання заяви слідчому вона набуває всіх прав обвинуваченого [6, с. 242]. Такий порядок був би прийнятним і здатним забезпечити вчасність набуття особою статусу підозрюваного. Подібний порядок набуття статусу потерпілого наразі врегульований у КПК України (ч. 2 ст. 55).

Ст. 219 КПК України передбачає, що строк досудового розслідування обчислюється з моменту повідомлення особі про підозру до дня звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотанням про закриття кримінального провадження або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження [1].

З даного положення закону випливає, що саме досудове розслідування (проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій) без залучення підозрюваного як учасника може тривати невизначений час (норми КПК України, а саме ч. 2 ст. 219 про строки досудового розслідування до дня повідомлення особі про підозру виключено 08.12.2023 року). А вже з моменту визначення процесуального статусу підозрюваного (появи конкретного підозрюваного), такі строки чітко визначені (72 години, 20 діб, один місяць (щодо кримінальних проступків) та два місяці (щодо злочинів)). Таким чином, для органу досудового розслідування, щоб мати більше часу для вчинення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших необхідних процесуальних дій, більш вигідно не залучати конкретну особу як підозрюваного. А це веде до затягування з повідомленням про підозру і тим самим обмежує право такої особи захищатися від підозри у вчиненні конкретного кримінального правопорушення, оскаржувати незаконні дії щодо неї, зокрема така особа позбавлена можливості оскаржити важливий процесуальний документ – повідомлення про підозру.

Крім того, не зрозумілим є статус такої особи при її залученні до проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Наприклад, реальний випадок з професійної діяльності одного з авторів статті Горінецького Й.І., адвоката. Особа у жовтні 2015 року вчинила дорожньо-транспорту пригоду, внаслідок якої пішохід від отриманих тілесних ушкоджень помер на місці події. Органами досудового розслідування розпочато кримінальне провадження за ч. 2 ст. 286 КК України. Проведено першочергові слідчі (розшукові) дії, призначено експертизу щодо встановлення можливості уникнення ДТП тощо. Водія не затримано, повідомлення про підозру не вручено. Але при цьому у процесі проведення досудового розслідування водія залучено до проведення слідчого експерименту (відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань) відповідно до ст. 240 КПК України. Хоча ч. 3 даної статті передбачає, що до участі в слідчому експерименті можуть бути залучені підозрюваний, потерпілий, свідок, захисник, представник. І дана норма не згадує особу, щодо діянь якої проводиться досудове розслідування, але якій про підозру не повідомлено. Тож водій брав участь у слідчому експерименті без визначеного статусу учасника конкретного кримінального провадження.

У випадку, якщо особу, щодо діянь якої проводиться досудове розслідування, викликають в якості свідка, то така особа відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 66 КПК України має право користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката. При чому, відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України такі докази будуть визнані недопустимими в разі визнання такого свідка підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні. А для органів досудового розслідування такий розвиток подій не доцільний, якщо під час допиту повідомлена цінна доказова інформація.

Крім того, КПК України не передбачає для особи, щодо якої здійснюються дії із викриття її у вчиненні кримінального правопорушення, права на оскарження бездіяльності слідчого, прокурора, пов'язаної з неповідомленням особи про підозру (ст. 303). При цьому, відповідно до змін від 03.10.2017 р. у ст. 303 до ч. 1 додано пункт 10, відповідно до якого на досудовому провадженні можуть бути оскаржені такі рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора як повідомлення слідчого, дізнавача, прокурора про підозру після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні зло-

чину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом - підозрюваним, його захисником чи законним представником. Але таке право є лише у підозрюваного.

Висновки. Таким чином, оскільки досудове розслідування щодо особи може фактично розпочинатися до повідомлення такій особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, доцільним є закріплення у КПК України норми, відповідно до якої така особа на підставі її заяви до офіційного повідомлення їй про підозру вважатиметься підозрюваною із наявністю всіх процесуальних прав, необхідних для здійснення захисту своїх прав. Така норма забезпечить особі належний захист від незаконного та необґрунтованого обмеження її прав та свобод під час здійснення досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. / Відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. Харків: Одіссей, 2013. 1104 с.
3. Дердюк Б.М., Смушак О.М. Дотримання строків у кримінальному провадженні України: зарубіжний досвід та судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 2. С. 281–284.
4. Рогатюк І.В. Повідомлення про підозру: значення інституту та проблеми правозастосування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2015. № 3. С. 115–124.
5. Карабут Л.В. Початковий момент реалізації функції кримінального переслідування за новим КПК. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.* 2013. № 1. С. 145–155.
6. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій. Вид. друге, змін. і доп. Київ: Істина, 2008. 488 с.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.92

НОВЕЛІЗАЦІЯ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ТА СВІДКІВ

Зіньковський І.П.,
доктор філософії за спеціальністю 081 «право», адвокат
ORCID: 0000-0002-2867-3245

Зіньковський І.П. Новелізація доказування у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх потерпілих та свідків.

У статті проведено аналіз положень Порядку реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність, який сформулював 100 стандартів, які стосуються провадження з неповнолітніми. Здійснено класифікацію цих стандартів у аспекті співвідношення з положеннями Кримінального процесуального кодексу України. Особливу увагу приділено дружньому до дитини середовищу, а також проведенню допиту, освідування та відібрання біологічних зразків, участі психолога у процесуальних діях. Розглянуто відеофіксування при проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього (потерпілого, підозрюваного) за його згодою. Проаналізовано проведення експертиз за участі дитини, зокрема можливостей обмеження участі дитини у цьому дослідженні, крім ситуацій необхідності, що передбачено Порядком реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність. Зроблено висновок, що положення Порядку являють собою: 1) деталізацію загальних прав потерпілого у кримінальному провадженні у контексті найкращих інтересів дитини та 2) прописують такі дії, обов'язковість яких у КПК України не зазначена, однак відповідає міжнародних стандартам прав дитини. Попри безсумнівну прогресивність порядку для забезпечення найкращих інтересів дитини, є положення, які можуть викликати різне розуміння у тлумаченні та застосуванні. Зокрема, положення стандарту 26 не корелюється з ч. 2 та ч. 7 ст. 55 КПК України; не визначено, у якому статусі має допитуватись психолог; потребує уточнення форма рекомендацій психолога. Застосування високого стандарту «достовірні відомості та очевидні підстави» щодо призначення психіатричної експертизи може призвести до її непризначення експертизи, якщо психічне захворювання чи затримка психічного розвитку не є очевидними, а відомості про них – безсумнівними. Крім того, потребує уточнення положення Стандарту 38, адже його формулювання викликає думку, що у разі добровільності такої дії участь законного представника не потрібна, а таке тлумачення суперечить ст. 227 КПК України.

Ключові слова: дитина, кримінальне провадження, найкращі інтереси дитини, потерпілий, свідок, доказування, процесуальна дія, допит, психолог.

Zinkovskyy I.P. Novelisation of proving in criminal proceedings involving juvenile victims and witnesses.

The article analyses the provisions of the Procedure for Implementation of the Pilot Project for the Implementation of International Standards for Child-Friendly Justice in Practice, which formulated 100 standards relating to proceedings involving minors. The author classifies these standards in terms of their correlation with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Particular attention is paid to a child-friendly environment, as well as to interrogation, examination and collection of biological samples, and participation of a psychologist in procedural actions. The author considers video recording during investigative (detective) actions with the participation of a minor (victim, suspect) with his/her consent. The author analyses the conduct of examinations with the participation of a child, in particular, the possibilities of limiting the child's participation in this research, except in situations of necessity, as provided for in the Procedure for Implementing the Pilot Project for the Implementation of International Standards for Child-Friendly Justice in Practice. It is concluded that the provisions of the Procedure are: 1) detailing the general rights of the victim in criminal proceedings in the context of the best interests of the child and 2) prescribing actions that are not mandatory in the CPC of Ukraine, but are in line with international child rights standards. Despite the undoubted progressive nature of the procedure for ensuring the best interests of the child, there are provisions that may cause different interpretations and applications. In

particular, the provision of Standard 26 does not correlate with Part 2 and Part 7 of Article 55 of the CPC of Ukraine; it is not defined in what status a psychologist should be questioned; the form of the psychologist's recommendations needs to be clarified. The application of the high standard of «reliable information and obvious grounds» for the appointment of a psychiatric examination may lead to the non-appointment of an examination if the mental illness or mental retardation is not obvious and the information about it is undoubted. In addition, the provision of Standard 38 needs to be clarified, as its wording suggests that in case of voluntary action, the participation of a legal representative is not required, and such an interpretation contradicts Article 227 of the CPC of Ukraine.

Key words: child, criminal proceedings, best interests of the child, victim, witness, evidence, procedural action, interrogation, psychologist.

Постановка проблеми. Державна політика України послідовно враховує цінності охорони та захисту прав дитини та забезпечення її найкращих інтересів, у тому числі і у кримінальному провадженні. Це проявляється у ратифікації міжнародних конвенцій, пов'язаних з захистом прав дитини, урахуванні у законодавстві та практиці найкращих ювенальних практик, створення та поширення моделі «Барнахус», відновних практиках, залученні психологів тощо. Разом з тим, ця тенденція проявляється й на рівні важливого підзаконного акту, який можна назвати модельним для провадження за участі неповнолітніх: Порядок реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність (затверджено Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України 01 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187) [1] (далі – Порядок). Цей Порядок сформулював 100 стандартів, які стосуються як провадження за участі неповнолітніх, так і проваджень стосовно неповнолітніх, тобто встановлює стандарти для поводження з неповнолітніми у різних процесуальних статусах.

Стан опрацювання проблематики. Доказування у кримінальних провадженнях за участі неповнолітніх потерпілих та свідків у науці розглядалося О. Броневицькою, І. Гловюк, О. Капліною, М. Кокошко, О. Кочурою, О. Крукевич, О. Кучинською, Н. Мілорадовою, В. Мозговою, Г. Нікітіною-Дудіковою, Н. Павлюк, Н. Пашко, Н. Резнік, С. Розкошинською, А. Самодіним, М. Червінко, Ю. Чорноус та ін. Утім, Порядок та його вплив на доказування в таких провадженнях малодосліджений у науці в силу своєї новизни (розглянутий у працях І. Гловюк [2], З. Дільної, Н. Устрицької [3]), хоча він має важливе значення для оцінки змін у доказуванні у таких провадженнях та прогнозуванні тенденцій розвитку доказування.

Отже, **метою дослідження є:** виявлення можливих складнощів тлумачення та застосування положень Порядку; формулювання пропозицій щодо змін та доповнень його положень.

Виклад основного матеріалу. У науці доволі традиційно виділяють особливості доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, зокрема, предмет доказування, особливості проведення процесуальних дій, залучення додаткових учасників [4, с. 108–110, 117; 5, с. 116; 6; 7, с. 94–111]. Для кримінального провадження за участі неповнолітніх потерпілого та свідка особливості доказування не включають особливий предмет доказування, передбачений ст. 485 КПК України, утім, є особливості стосовно способів збирання доказів та порядку їх збирання. Стосовно способів збирання доказів, є обмеження можливості одночасного допиту, адже одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним (ч. 9 ст. 224 КПК України). Значно більше особливостей порядку збирання доказів: умови застосування спеціальних правил допиту (ч. 3 ст. 224 КПК України); особливі правила допиту (ст. 226 КПК України КПК України); участь законного представника, педагога, психолога або лікаря (ст. 227); застосування відеоконференції (ст. 232 КПК України). Ці особливості не відображають повністю найкращі міжнародні стандарти провадження, дружнього до дитини, які є більш деталізованими та включають не тільки процесуальні, а й деякі організаційні питання (середовище, дружнє до дитини, підготовку фахівців, скорочення кількості процесуальних дій з дитиною, пріоритетність технічного фіксування тощо).

Порядок містить окрему групу стандартів «Аспекти доказування у кримінальних провадженнях, у яких неповнолітні є потерпілими чи свідками», що, без сумніву, доречно, адже неповнолітні потерпілі та свідки є вразливими.

У кримінальному провадженні за участі неповнолітнього слід враховувати, що існують різні суб'єктні позиції дітей-учасників кримінального провадження: (1) позиція відносної автономії (дитина може самостійно реалізовувати свої процесуальні права та обов'язки у присутності і за сприяння законного представника); (2) позиція залежності (дитина може частково реалізовувати свої процесуальні права та обов'язки відповідно до вікових, психологічних або інших

причин і реалізує їх за посередництва законного представника); (3) позиція відчуження (дитина може частково реалізовувати свої процесуальні права та обов'язки через конфліктні відносини із законним представником); (4) позиція блокування (дитина не здатна реалізовувати свої процесуальні права та обов'язки через посттравматичний синдром чи інші розлади, важко йде на контакт як із представниками кримінальної юстиції, так і з законними представниками) [4, с. 191].

Положення Порядку, які ґрунтуються на міжнародних актах та найкращих міжнародних практиках, являють більш цілісний механізм захисту стосовно неповнолітніх потерпілих та свідків, який є дружним до дитини. Це проявляється у тому, що, з одного боку, деталізуються в найкращих інтересах дитини загальні права та правила (наприклад, стандарти 24, 26, 49, 50, 51, 54) або рекомендуються такі дії, обов'язковість яких у КПК України не зазначена, однак відповідає Керівним принципам Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, Керівним принципам щодо судочинства у питаннях дітей-жертв і дітей-свідків злочинів (ECOSOC Resolution 2005/20), Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства та ін. (стандарти 34–40, 50, 52, 53, 54).

Серед стандартів, які деталізують загальні права потерпілих, найперше слід розглянути право подавати докази. Стандарт 49 «Забезпечувати право неповнолітнього особисто подавати докази у кримінальному провадженні» не розписаний у Пілотному проєкті, утім, він має бути реалізований саме як можливість самостійного подання доказів, зокрема, потерпілим, оскільки цей статус набувається незалежно від віку постраждалої особи. Більше того, законний представник може допускати бездіяльність у поданні доказів, що негативно впливає на інтереси неповнолітнього, і до його заміни вже необхідні гарантії того, що сам неповнолітній зможе подати докази. Відмітимо, що такий підхід до самостійності потерпілого конкретизовано і у групі стандартів II «Внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань»: прийняття поданих неповнолітніми заяв (внесення відповідних відомостей на підставі заяви дитини) (стандарт 24). Відмітимо при цьому положення стандарту 26: «залучати як потерпілого неповнолітнього, незалежно від його віку та наявності законних представників, у разі вчинення стосовно нього кримінального правопорушення», які демонструють закладене у КПК України положення, що потерпілим особа може бути у будь-якому віці. Утім, таке формулювання дисонує з положеннями ч. 2 та ч. 7 ст. 55 КПК України, відповідно, бажано було б надати рекомендації у разі, якщо немає ініціативи з боку постраждалого та законного представника. Якщо ж Порядок, на відміну від загального правила КПК України, передбачає «обов'язкове неініціативне» залучення як потерпілого, то відповідні зміни доречно було б внести до КПК України.

Засобом збирання та перевірки доказів від малолітнього та неповнолітнього потерпілого у досудовому розслідуванні є його допит (за ст.ст. 225, 227, ч. 11 ст. 615 КПК України). Стандарт 51 «Обґрунтовувати клопотання про допит неповнолітньої особи (потерпілого, свідка) у порядку, передбаченому статтею 225 КПК України, з урахуванням рекомендацій психолога за результатами роботи з нею та психологічних особливостей особи» і зараз застосовується на практиці. Утім, важливі зауваги зроблені І. Главюк: як підстава допиту у порядку ст. 225 КПК України у цій або іншій статті КПК України прямо не вказані неповноліття свідка або потерпілого, тому слід процитувати релевантні міжнародні договори щодо захисту дітей та обґрунтувати, які є обставини, що можуть унеможливити допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань. Важливо пам'ятати, що прямо процесуальна форма результатів роботи психолога з дитиною не закріплена [2]. Ці рекомендації психолога наразі, дійсно, не мають прямо визначеного процесуального статусу, як і форми викладу, утім, для встановлення наявності підстав для застосування ст. 225 КПК України можуть бути використані, як видається, як документ, бо містять відомості, які можуть бути використані доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, хоча ця обставина входить до локального предмету доказування.

КПК України прямо передбачає участь педагога або психолога при проведенні процесуальних дій, утім, Порядок уточнює можливості застосування допомоги психолога, відображаючи тим самим найкращі практики провадження, дружнього до дитини. Стандарт 50 «Використовувати рекомендації психологів за результатами роботи з неповнолітнім під час вирішення питання щодо заміни або обмеження участі законного представника у слідчих діях, призначення експертиз, можливості та шляхів проведення слідчих дій за участю неповнолітнього. Забезпечувати, за необхідності, допит психологів, які проводили опитування неповнолітніх або були присутніми під час здійснення слідчих дій за участю останніх» крім того, що ґрунтується на положеннях ст. 227 КПК України, передбачає більш широке використання допомоги психолога для підготовки слідчих (розшукових) дій та для прийняття процесуального рішення – щодо заміни або обмеження участі законного

представника у таких діях. Важливим є і положення щодо допиту психологів, які проводили опитування неповнолітніх або були присутніми під час здійснення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх, утім, не уточнено, у якому статусі, і КПК України теж не надає відповіді на це питання. Якщо виходити з положень ч. 7 ст. 95 КПК України, це має бути режим допиту експерта, утім, експерт не допитується слідчий, прокурором, та й предмет допиту експерта інший. Стандарт же 52 прописує «Забезпечувати участь спеціаліста під час допиту неповнолітньої особи з метою подальшої можливості проведення судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозаписів слідчих дій» і не уточнює, якого. Слушно пише І. Гловюк, що йдеться не тільки про психолога, а про спеціаліста, адже може бути потрібний педагог, лікар, інші спеціалісти (їх коло формально не обмежено, а рішення про залучення має прийматися дізнавачем, слідчим, прокурором, виходячи з потреб та найкращих інтересів дитини, місця допиту, обстановки, стану дитини, думки законного представника тощо) [2].

Ряд питань Порядку торкаються експертиз за участі дитини, зокрема можливостей обмеження участі дитини у цьому дослідженні, крім ситуацій необхідності. Це стосується медичних, психологічних та психіатричних експертиз. Стандарт 52 у частині «Надсилати на дослідження для проведення судових психологічних експертиз насамперед матеріали кримінального провадження, відеозаписи слідчих дій за участю дитини. Лише у разі неможливості проведення експертиз за наявними матеріалами направляти дитину» пов'язаний з недопущенням ретравматизації дитини, що може мати місце при проведенні психологічної експертизи, бо і там можуть ставитися питання щодо травмуючої події. Утім, важливо зазначити, що у сторони захисту потім, вже у судовому розгляді можуть бути заперечення стосовно повноти дослідження експерта, якщо дитина не була направлена. Відповідно, для проведення експертизи має бути надана максимально можлива кількість відеоматеріалів, а експерт має бути готовий дати показання у суді, чому він вирішив, що за такими матеріалами можливо провести експертизу.

Призначати судово-медичні експертизи невідкладно, крім випадків необхідності витребування і долучення медичної документації (стандарт 53) спрямований на забезпечення оперативності судово-медичного дослідження, яке має бути проведе якнайскоріше після події, щоб бути максимально результативним. Медична документація може бути надана потерпілим / законним представником. Утім, формулювання «витребування» є доволі недоречним, адже це відомості, які становлять лікарську таємницю, для отримання доступу до якої передбачено тимчасовий доступ (ст. 162). Виключенням є ті дані, які отримуються від закладів охорони здоров'я на виконання Наказу МВС та МОЗ від 06.07.2016 № 612/679 «Про порядок обліку фактів звернення та доставлення до закладів охорони здоров'я осіб у зв'язку із заподіянням їм тілесних ушкоджень кримінального характеру та інформування про такі випадки органів і підрозділів поліції» [8].

Стандарт 54 «Уникати призначення судових психіатричних експертиз щодо неповнолітніх потерпілих без наявності достовірних відомостей та/або очевидних підстав вважати, що неповнолітній має психічне захворювання чи затримку психічного розвитку» прямо не відображений у КПК України, адже там немає статті щодо призначення експертиз стосовно потерпілих. Якщо порівняти з підозрюваним, то у ст. 509 КПК України мова йде про «обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними». Тобто для потерпілого виписаний дещо інший стандарт доказування для залучення для проведення експертизи: наявність достовірних відомостей та/або очевидних підстав вважати, що неповнолітній має психічне захворювання чи затримку психічного розвитку. Як видається, цей стандарт є вищим за той, який прописаний для психіатричної експертизи підозрюваного, оскільки мова йде достовірні відомості та очевидні підстави. Відмітимо, що таке формулювання, яке є логічним з позицій недопущення ретравматизації дитини, може призвести до непризначення експертизи, якщо психічне захворювання чи затримка психічного розвитку не є очевидними, а відомості про них – безсумнівними.

Стосовно стаціонарної експертизи, то ВССУ висловив позицію, що надання дозволу на направлення потерпілого для проведення стаціонарної психіатричної експертизи є грубим порушенням процесуального законодавства, психічний стан потерпілого можна встановити без направлення на стаціонарну психіатричну експертизу [9]. Утім, ця позиція на практиці не єдина (хоча і дуже поширена), і є випадки, цілком доречні, призначення психолого-психіатричних експертиз щодо потерпілих, у тому числі неповнолітніх [10; 11]. У науці також підтримується позиція можливості залучення потерпілого, утім, все ж пропонується це уточнити у законі [12, с. 271; 13, с. 528] (хоча ця позиція і не єдина, і пропонується також передбачити залу-

чення потерпілого для проведення експертизи тільки за його згодою [14, с. 68]).

Інші стандарти мають загальний характер і застосовуються і для неповнолітніх потерпілих та свідків (стандарти 34–40). Вони торкаються проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми, у тому числі потерпілими та свідками. Загальними питаннями є кількість таких дій, фіксування, середовище, залучення психолога.

Стандарт 34 закріпляє такі, що відповідають Керівним принципам Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, та Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства правила обмеження кількості процесуальних дій за участі дітей, якщо це не перешкодить установленню обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Тобто, згідно викладеного у Порядку алгоритму, за замовчуванням має бути оцінена можливість проведення процесуальної дії без неповнолітнього, а у разі неможливості цього (наприклад, неповнолітній є єдиним носієм інформації, є потреба у дослідженні саме неповнолітнього потерпілого шляхом освідування, експертизи) – проводити дію так, щоб не було потреби її проводити повторно. При цьому ще мають бути враховані психологічний стан неповнолітнього та рекомендації психолога щодо можливості проведення з ними процесуальних дій (стандарт 37). Утім, як вже зазначалося, немає визнаної процесуальної форми надання цих рекомендацій, що може викликати зауваження сторони захисту щодо доведеності неможливості проведення процесуальних дій з неповнолітнім.

Крім того, у якості, по суті, обов'язкового передбачено відеофіксування при проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього (потерпілого, підозрюваного) за його згодою. Таке фіксування забезпечить більш грантове дослідження отриманих фактичних даних у суді, зокрема, завдяки оцінці стану потерпілого та його поведінки, що буде видно на відеозаписі. Принцип 65 Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, передбачає, що слід заохочувати аудіовізуальні заяви дітей, які стали жертвами або свідками, поважаючи права інших сторін на оскарження змісту таких заяв. Таке оскарження можливе при дослідженні відеозаписів у суді шляхом звернення уваги суду на особливості тих фактичних даних, які зафіксовано на відео.

Дружнє до дитини середовище, яке є визнаним ювенальним стандартом, прописано у Стандарті 36 Порядку, хоча «Барнахус» не зазначено при тому, що з моменту запровадження в Україні моделі «Барнахус» суди ухвалили вже понад 100 рішень про надання дозволу на допит дитини з приміщень центрів [15]. Застосовується в Україні і методика «Зелена кімната», а отримані за такою методикою показання використовуються у доказуванні, у тому числі судовому [16]. Утім, остання позиція ККС ВС полягає у тому, що опитування в «Зеленій кімнаті» становить собою лише спеціальний спосіб проведення допиту чи опитування. Чинний кримінальний процесуальний закон не містить обов`язку під час досудового розслідування проводити допит малолітньої особи за методикою «Зелена кімната», а сама методика носить виключно методичний характер, тому істотних порушень вимог КПК не допущено [17]. Порядок не встановлює вичерпний перелік, де можуть проводитися процесуальні дії, якщо створено умови, дружні до дитини, що цілком доречно, зважаючи різні організаційні та безпекові умови у різних адміністративно-територіальних одиницях.

Деталізовано прописано у Порядку проведення допиту, освідування та відібрання біологічних зразків.

Принцип 68 Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, щодо уникнення прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою з підозрюваним, наскільки це можливо, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього, проявляється у наголошенні використання дистанційного досудового розслідування, тобто відеоконференції, а допит малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого прямо передбачений як підстава такого режиму розслідування у ч. 1 ст. 232 КПК України. Відповідно, стандарт 39 Порядку прописує «Не допускати надання свідчень неповнолітніми (свідками та потерпілими) у присутності підозрюваного / обвинуваченого».

Проведення освідування потерпілого є непростим питанням, адже КПК України дозволяє примусове проведення освідування потерпілого, не передбачаючи винятків і для неповнолітнього. Утім, у науці цей підхід не є одностайним: є доводи як на користь цієї норми [18, с. 69–75; 19, с. 189], так і проти неї [20, с. 59-60]. Стандарт 38 Порядку визначає умови проведення освідування та відібрання біологічних зразків, що має бути проведено за наявності згоди неповнолітнього, а якщо мова йде про малолітнього – то і законного представника. Тобто, як видно, думка законного представника потерпілого від 14 до 18 років взагалі не з'ясовується. Формулювання стандарту такі, що спочатку має бути з'ясована згода, а якщо її немає – то застосовується примусове освідування за ухвалою слідчого судді. Утім, дещо непослідовим виглядає формулювання Стандарту «забезпечувати обов'язкову присутність законного представника під час здійснення вказаних дій у разі наявності ухвали слідчого судді про примусове відібрання зразків

для експертного дослідження», адже участь має бути забезпечена, згідно ст. 227 КПК України, незалежно від наявності згоди.

Висновки. Отже, положення Порядку являють собою: 1) деталізацію загальних прав потерпілого у кримінальному провадженні у контексті найкращих інтересів дитини та 2) прописують такі дії, обов'язковість яких у КПК України не зазначена, однак відповідає міжнародних стандартам прав дитини. Попри безсумнівну прогресивність порядку для забезпечення найкращих інтересів дитини, є положення, які можуть викликати різне розуміння у тлумаченні та застосуванні. Зокрема, положення стандарту 26 не корелюється з ч. 2 та ч. 7 ст. 55 КПК України; не визначено, у якому статусі має допитуватись психолог; потребує уточнення форма рекомендацій психолога.

Застосування високого стандарту «достовірні відомості та очевидні підстави» [1] щодо призначення психіатричної експертизи може призвести до її непризначення експертизи, якщо психічне захворювання чи затримка психічного розвитку не є очевидними, а відомості про них – безсумнівними. Крім того, потребує уточнення положення Стандарту 38 «забезпечувати обов'язкову присутність законного представника під час здійснення вказаних дій у разі наявності ухвали слідчого судді про примусове відібрання зразків для експертного дослідження» [1], адже таке формулювання викликає думку, що у разі добровільності такої дії участь законного представника не потрібна, а таке тлумачення суперечить ст. 227 КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Порядок реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність (затверджено Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України 01 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text.
2. Главюк І. Пілотний проєкт щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/glovyuk-iryna/articles/pilotnii-projekt-shhodo-implementaciyi-miznarodnix-standartiv-pravosuddia-druznyogo-do-ditini.
3. Устрицька Н.І., Дільна З.Ф. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його застосування у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 644–647. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/ 2024-1/153.
4. Червінко М.В. Правове та організаційно-тактичне забезпечення кримінального провадження, дружнього до дитини. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії (081 – Право). Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2023. 301 с.
5. Тетерятник Г.К. Гарантії забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2017. № 1. С. 115–119.
6. Рябченко К.С. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 224 с.
7. Романюк В.В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх: монографія. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 252 с.
8. Наказ МВС та МОЗ від 06.07.2016 № 612/679 «Про порядок обліку фактів звернення та доставлення до закладів охорони здоров'я осіб у зв'язку із заподіянням їм тілесних ушкоджень кримінального характеру та інформування про такі випадки органів і підрозділів поліції». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1051-16#Text.
9. Витяг з узагальнення ВССУ «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями». URL: https://court.gov.ua/sud2290/pres-centr/news/279734/.
10. Ухвала слідчого судді Херсонського міського суду Херсонської області від 19 січня 2021 року, справа № 766/628/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94312476.
11. Ухвала слідчого судді Солом'янського районного суду м. Києва від 18 січня 2019 року, справа № 760/324/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/79275648
12. Тищенко О.І. Окремі питання примусового залучення особи для проведення амбулаторної психіатричної експертизи у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 268–274. DOI https://doi.org/ 10.32842/2078-3736/2022.6.40.
13. Главюк І.В., Гринюк В.О., Ковальчук С.О. Застосування примусової госпіталізації психічно хворих осіб у кримінальному провадженні України в контексті практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право.* 2020. № 1. С. 524–528. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3193/1.pdf.

14. Удовенко Ж.В. Забезпечення засади невтручання у приватне життя при проведенні експертизи. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 62–68.
15. Про результати впровадження моделі «Барнахус» в Україні розповіла суддя ВС Надія Стефанів. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1521986/.
16. Главюк І.В. Використання методики «Зелена кімната» при збиранні та оцінці фактичних даних: судова практика. *Інформаційний бюлетень з проблем діяльності підрозділів Національної поліції / гол. ред. О.М. Балинська.* Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 5–12.
17. Постанова ККС ВС від 17 січня 2024 року, справа № 335/4038/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116512355.
18. Аббасова Д.Л. Правове забезпечення та реалізація етичних норм у кримінальному процесі України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2023. 312 с.
19. Варченко О.О. Проблемні питання забезпечення поваги до людської гідності при проведенні освідування, відібранні біологічних зразків, судово-медичній експертизі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. С. 187–190. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/ lib/35554/1.pdf.
20. Кучинська О.П., Щиголь О.В. Гарантії прав особи при проведенні освідування: сучасний стан, актуальні проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 4. С. 54–62.

УДК 343.146
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.93

ҐЕНЕЗА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДОКАЗІВ ТА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ

Мельничук Ю.Л.,
аспірант Київського міжнародного університету
ORCID: 0009-0002-6334-1163

Мельничук Ю.Л. Ґенеза розвитку інституту доказів та допустимості доказів.

У статті аналізуються історичний шлях розвитку інституту доказів та допустимості доказів. В ході проведеного дослідження було встановлено, що допустимість доказів не була відома законодавцеві за часи Київської Русі, її, по суті, заміняла допустимість джерел доказів, до яких пред'являлися певні вимоги. Перша законодавча спроба виробити і включити у кримінальний процес правила про допустимість доказів була зроблена в Російській Імперії під час Судової реформи 1864 року.

До початку XX ст. реформований кримінальний процес був побудований на громадських засадах судочинства. Відмова від розшукового процесу, заснованого на теорії формальних доказів, внаслідок буржуазно-демократичної реформи 1864 року призвела до становлення змагального начала: було введено суд присяжних; звинувачуваний більше не був об'єктом для слідства, націленого на визнання провини з допущенням тортур; сторони звинувачення і захисту були рівноправними. Однак, зберігалися й окремі приватно-позовні начала (наприклад, справи приватного обвинувачення). Для суду основою оцінки доказів стає внутрішнє переконання. Отримала розвиток нова концепція доказування в кримінальному процесі.

Радянський кримінальний процес практично відмовився від будь-яких правил про допустимість доказів. Не можна не погодитися з висловом, що для кримінально-процесуального законодавства радянського періоду характерним було скорочення формальних правил допустимості доказів. Поняття допустимості доказів з площини юридичної було переведено в площину політичну. КПК 1960 року, як і його попередники, ніяк не регламентував питання про допустимість доказів. У ньому було відсутнє положення про те, що докази, отримані з порушенням закону, не мають юридичної сили. Ситуація покращилась після здобуття Україною незалежності. Судова реформа дала змогу забезпечити в кримінальному процесі захист прав людини і громадянина на прогресивному європейському рівні, сам процес набув справжньої змагальності та публічності відповідно до тих вимог, які висувалися українським суспільством та фаховими міжнародними інституціями. Ухвалений Верховною Радою України у 2012 році новий Кримінальний процесуальний кодекс України вніс суттєві зміни в проведення пізнавальної діяльності, спрямованої на отримання доказів з метою встановлення істини у кримінальному провадженні. До КПК було включено окремі статтю «Допустимість доказу». Вона затвердила, що: по-перше, доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України; по-друге, недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд при ухваленні судового рішення.

Ключові слова: кримінальні процесуальні докази, властивості доказів, допустимість доказів, Руська Правда, Соборне уложення, Військовий артикул, Статут кримінального судочинства, КПК УРСР, КПК України.

Melnychuk Y.L. The genesis of the development of the institute of evidence and admissibility of evidence.

The article analyzes the historical development of the institute of evidence and admissibility of evidence. The study found that the admissibility of evidence was not known to the legislator in the times of Kievan Rus, and was, in fact, replaced by the admissibility of evidence sources, which were subject to certain requirements. The first legislative attempt to develop and incorporate rules on the admissibility of evidence into criminal procedure was made in the Russian Empire during the Judicial Reform of 1864.

Until the beginning of the XX century, the reformed criminal procedure was based on the public principles of justice. The abandonment of the investigative process based on the theory of formal evidence as a result of the bourgeois democratic reform of 1864 led to the emergence of an adversarial principle: a jury trial was introduced; the accused was no longer an object of investigation aimed at confessing guilt with the admission of torture; the prosecution and defense were equal. However, certain private-law principles remained (for example, private prosecution cases). For the court, internal conviction became the basis for evaluating evidence. A new concept of proof in criminal proceedings was developed.

Soviet criminal procedure practically abandoned any rules on the admissibility of evidence. One cannot but agree with the statement that the

criminal procedure legislation of the Soviet period was characterized by a reduction of the formal rules of admissibility of evidence. The notion of admissibility of evidence was transferred from the legal plane to the political plane. The CPC of 1960, like its predecessors, did not regulate the issue of admissibility of evidence in any way. It did not contain a provision stating that evidence obtained in violation of the law had no legal force. The situation improved after Ukraine gained independence. The judicial reform made it possible to ensure the protection of human and civil rights in criminal proceedings at a progressive European level, and the process itself became truly competitive and public in accordance with the requirements set forth by Ukrainian society and professional international institutions. The new Criminal Procedure Code of Ukraine adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in 2012 introduced significant changes to the conduct of cognitive activities aimed at obtaining evidence to establish the truth in criminal proceedings. A separate article on «Admissibility of Evidence» was included in the CPC. It states that: firstly, evidence is recognized as admissible if it is obtained in accordance with the procedure established by the CPC of Ukraine; secondly, inadmissible evidence cannot be used in making procedural decisions, and the court cannot refer to it when making a court decision.

Key words: criminal procedural evidence, properties of evidence, admissibility of evidence, Russian Truth, the Code of Conciliar Law, the Military Article, the Statute of Criminal Procedure, the CPC of the USSR, the CPC of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут допустимості доказів є основою доказового права України. Зрозуміти і пояснити ті проблеми, з якими стикається даний інститут на нинішньому етапі свого розвитку, допоможе історичний екскурс в історію його становлення. Слід акцентувати увагу на тому, що ті форми судового процесу, які домінували на українських територіях до середини XIX ст. не передбачали необхідність існування такого інституту, як допустимість доказів. Його першооснови почали розроблятися й закладатися в законодавство після створення передумов для виникнення сучасного публічно-змагального (змішаного) типу процесу. У зв'язку з чим вважаємо за необхідне розпочати аналіз із дослідження ґенези розвитку інституту доказів на українських територіях, так як допустимість доказу не може існувати без самої її основи – безпосередньо доказу.

Деякі аспекти допустимості доказів у кримінальному провадженні досліджували такі вчені, як Ю.П. Аленін, В.В. Вапнярчук, І.В. Гловюк, В.П. Гмирко, І.Ю. Кайло, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, А.В. Панова, М.А. Погорецький, М.М. Стоянов, І.Л. Чупрікова, О.Г. Шило та ін. Разом з тим, у працях цих вчених увага історичним перипетіям розвитку інституту доказів та допустимості доказів приділяється лише поверхово. З огляду на це питання, пов'язані з історією розвитку інституту доказів та допустимості доказів у вітчизняному кримінальному процесі, залишаються недослідженими і, як наслідок, актуальними.

Метою статті є дослідження ґенези розвитку інституту доказів та допустимості доказів в кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наше дослідження, варто зауважити, що процес осмислення на українських територіях поняття «доказ» як категорії права, пройшов довгий і тернистий шлях. У різні історичні періоди українські території входили до складу різних державних утворень, зі своїми особливостями економічної, політичної та соціальної складових. Дані особливості продукували для цих державних утворень відмінну від інших систему кримінальних правовідносин, порядок діяльності уповноважених осіб, пов'язаних із розкриттям, розслідуванням злочинів та розглядом справ. Поступово виробилися і свого роду традиції доказування по судових позовах та спорах, які в тому чи іншому вигляді існують у сучасному кримінальному процесі України.

За часів Київської Русі в основу судового процесу була покладена змагальність. Дана обставина обумовлювала необхідність для сторін процесу потурбуватися про пошук доказів. У якості доказів виступали: показання свідків, ордалії, жеребки, клятви і т.д. З усіх доказів основним виступали показання свідків. У найдавнішому зводі слов'янського права – Закону судного людєм, сформованому у VIII – на початку X ст., відзначалося, що «Въ всѧкоу пьрю и клеветоу. и шьпты. достоить кнѧзю и соудии. не послоушати бесъ свѣдитель многъ. нъ глати къ соупьрникомъ. и клеветьникомъ. и шьпотникомъ. аще не притъкнете послоусѣхъ. ако же и законъ бии велить. приыти тоу же казнь чаите. юже на дроуга гласте. бии законъ тако велитъ. да иже сего не хранитъ. проклѧтъ да боудеть» (в.) [1, с. 47]. Як ми бачимо, без показань послухів[1] (свідків), позови не підлягали розгляду. У наступних актах також робився основний наголос на необхідність надання свідчень для підтвердження своєї правоти. Кожна з трьох редакцій Руської Правди містила статті, які стосувалися необхідності підкріплювати свої слова показаннями видока (свідка). Згідно Руської Правди (коротка редакція): Или боудеть кровавъ или синь надъраженъ, то не искати емоу видока человекоу томоу: аще не

[1] Послух – свідок, який володіє відомостями про вчинений злочин.

боудеть на немъ знамениа никотораго же, то ли приидеть видокъ; аще ли не можеть, тоу томоу конець; оже ли себе не можеть мьстити, то взяти емоу за обидоу 3 гривне, а летцю мъзда (ст. 2); Аще ли ринеть моужь моужа любо от себе, любо к собе, 3 гривне, а видока два выведеть; или боудеть варягъ или колбягъ, то на ротоу (ст. 9) [2, с. 76, 77]. Показаннями видоков[1] (свідків) засвідчувався факт заподіяння тілесних ушкоджень. Крім того, про необхідність показань свідків свідчать згадки у тих статтях Руської Правди (розширена редакція), в яких йдеться про: стягнення худоби, позику, поклепну виру, поклажу й резу та ін.

В аспекті нашого дослідження варто відзначити, що допустимість доказів не була відома законодавцеві того часу, її, по суті, заміняла допустимість джерел доказів, до яких пред'являлися певні вимоги. Так, згідно Руської Правди (розширена редакція), послухом міг бути лише муж (вільна людина): паки ли будеть что татебно купилъ в торгу, или конь, или портъ, или скотину, то выведеть свободна мужа два или мытника; аже начнеть не знати, у кого купилъ, то ити по немь тѣмъ видокомъ на роту, а истьцю свое лице взяти; а что с нимь погибло, а того ему желѣти, а оному желѣти своихъ кунъ, зане не знаеть у кого купивъ, познаеть ли на долзѣ, у кого то купилъ, то своѣ куны возметь, и сему платити, что у него будеть погибло, а князю продажю (ст. 32). З даного твердження, в разі недостатньої кількості послухів – вільних людей, існував виняток, який дозволяв свідчити іншим категоріям осіб. А послушьства на холопа не складають; но оже не будеть свободнаго, то по нужи сложити на боярьска тивуна, а на инѣхъ не складывати. А в малѣ тяжѣ по нужи възложити на закупа (ст. 59) [2, с. 94, 101]. Згідно С.О. Пахмана, до послуха висувалися такі вимоги: за моральними якостями допускалися добрі люди, правдиві, богобоязливі, які говорять заради страху Божого і правди, не помічені в пияцтві, крадіжці, обмані чи присвоєнні чужого майна. Не допускалися – люди, що перебували з однією із сторін у ворожнечі або тяжбі, близькі родичі, чоловік і жінка, холопи, які свідчили проти своїх власників. Автор відзначав, що причини, за якими не можна припускати у свідка наявність бажання сказати правду, робили певних осіб безумовно непридатними до показань; сюди особливо відносяться моральні якості; інші ж причини бралися до уваги лише на прохання тієї сторони, проти якої виступали свідки; це – відомі відносини свідків та сторін тяжби: родинні, дружні, неприязні і т.п. [3, с. 54–57]. «Якість» показань свідків підтверджувалася не лише статусом свідків, але і їх кількістю. Мінімальна необхідна кількість свідків, які повинні були дати свої свідчення, зазначалася безпосередньо в статтях Руської Правди, які описували і встановлювали відповідальність за злочинне посягання.

В якості доказів у даний історичний період також застосовувалися ордалії – суд шляхом випробування вогнем і водою. Так, відповідно до Руської Правди (розширена редакція): тако же и во всехъ тяжахъ, в татбе и в поклепе; оже не будеть лиця, то тогда дати ему железо из неволи до полугривны золота; аже ли мене, то на воду, оли то до дву гривенъ, аже мене, то роте ему ити по свое куны (ст. 22) [2]. Форми ордалій були різноманітні – це і занурення обвинуваченого в холодну освячену воду, де в залежності від того, спливав він чи занурювався на дно, визначалася його вина, і занурення руки в киплячу воду, і випробування розпеченим металом. Ордалії вживалися у справах про вбивства, а також про крадіжки за відсутності свідків. Випробувань міг зазнати як відповідач у випадках недостатності наведених позивачем доказів, так і сам позивач – у разі їх відсутності [4]. Відзначимо, що використання в якості доказів у даний період «судів Божих», до яких належали і ордалії, було досить поширеним явищем. При цьому вони могли використовуватися як окремо, так і комплексно, доповнюючи один одного.

Окремим видом ордалій були присяги, клятви, цілування хреста, які можна об'єднати єдиним поняттям «рота». Про роту йшлося в раніше згаданій нами статті 22 розширеної редакції Руської Правди. Варто зазначити, що даний вид доказів отримав найбільш широке застосування в договорах, які укладалися князями Київської Русі. Так, Договір Олега з греками 911 р. встановлював: а о главах, аже ся ключит проказа, урядимъ ся сице: да елико яве будеть показании явлеными, да имеють верное о тацех явлении; а ему же начнуть не яти веры, да кленется часть та, иже ишеть неятью веры; да егда кленеться по вере своей, и будеть казнь, яко же явиться согрешенье. Ци аще ударить мечемъ, или копьемъ, или кацемъ любо оружьемъ русинъ грьчина, или грьчинъ русина, да того деля греха заплатить сребра литръ 5 по закону рускому; аще ли есть неимовитъ, да како можеть в только же проданъ будеть, яко да и порты, въ нихъ ж ходить, да и то с него сняти, а о проце да на роту ходить по своей вере, яко не имея ничтоже, ти тако пущенъ будеть [5]. У Мирному договорі князя Ярослава Володимировича з німецькими послами 1189–1199 рр. зазначалося: оже тяжа родится бес крови, снидутся послуси, Русь и Немци, то вергуть жеребее, кому ся выимьть, роте шедъ, свою правду възмуть. Оже

[1] Видок – свідок, очевидець того, що сталося.

емати скотъ Варягу на Русине или Русину на Варязе, а ся его заприть, то 12 мужь послухы: идеть роте, възметь свое [6, с. 130]. Ближче до XIII ст. «рота» починає заміщатися «полем». Перша згадка про поле – судовий поєдинок зустрічається в Договорі князя Мстислава з Рігою і Готським берегом 1229 р.: русину не звати латина на поле биться у руской земли, а латинину не звати русина на поле биться у Ризе и на Готском березе. Аще латинески гость битеся межю собою у руской земли любо мечем, а любо деревем – князю то не надобе, мѣжю собою соудити; тако аще рускии гость биеться у Ризе или на Гочкоме березе – латине то не надобе, а те промѣжю собою урядятеся [7]. Наступні нормативно-правові акти, до яких належали грамоти і судебники, розширили рамки даного виду доказів, встановили й закріпили відповідні правила його використання. Вони сприяли збереженню поля в кримінальному процесі, яке діяльно на українських територіях, аж до XVII ст.

У XIV ст. починає розвиватися й формуватися інститут судової влади, виділяються дві форми судочинства – суд і розшук. Відзначимо, що розшук застосовувався в тому випадку, якщо скоєно особливо небезпечний злочин проти влади і, як кажуть сьогодні, «резонансний» злочин. В інших випадках застосовувалась процедура «гоніння сліду». До XIV ст., зважаючи на відсутність спеціальних розшукових органів та осіб, «гоніння сліду» було справою потерпілої сторони, членів їх громади і т.д. Згодом, у зв'язку із застосуванням розшуку лише до окремої категорії справ, приватне «гоніння сліду» також продовжує використовуватися. На окремих українських територіях воно існувало аж до XVIII ст. і практикувалося у справах про викрадення худоби.

До доказів додаються відомості, отримані в результаті застосування тортур (вогнем, водою, нанесення тілесних ушкоджень різними інструментами та пристосуваннями (підвішування, витягування на дибі, биття батогом і т.п.)). Достовірність доказів, отриманих таким чином, не підлягала сумніву. Існували свої правила проведення тортур і отримання у зв'язку з їх застосуванням доказів, спрямовані на уникнення отримання неправильних, неправдивих відомостей і т.д. Величезна роль у даному процесі відводилася «заплічних справ майстрам» («катам»), від підходу яких до своїх обов'язків та дотримання всієї процедури залежала якість отриманих відомостей.

Починаючи з середини XVII ст. українські території поступово переходять під владу спочатку Московського царства, а згодом – Російської Імперії. На приєднаних територіях починають діяти прийняті ними правові акти. Населення вільно приймає і починає використовувати Соборне уложення 1649 р., оскільки воно, по суті, є логічним розвитком того законодавства, яке функціонувало в часи Київської Русі. В системі доказів змін не відбулося. Соборне уложення дозволяло використовувати показання свідків, письмові докази, присягу, жереб і т.д. – все те, що було закладено нормами Руської Правди.

Соборне уложення 1649 р. особливу увагу приділяло письмовим доказам, а також речовим – на місці злочину, виявленим у підозрюваного. Статті 189–191 Глави X Соборного уложення [8, с. 137-138] зобов'язували всіх укладати угоди, що стосувалися питань «заемных деньгах, или в поклажеях, или в какой нибудь ссуде», в письмовому вигляді. При порушенні цього обов'язку суд відмовляв позивачеві в розгляді справ: «им на тех людей суда и зазывных грамот в таких искех не давати и приставов не посылати» (ст. 189). Поличні докази виступали в якості основних доказів при вчиненні злочинів, що відносилися до Глави XXI Соборного уложення «О розбойных и о татиных делех».

У цей історичний період кримінальний процес набуває узагальненої форми судово-розшукового характеру, в якості доказів при якому допускалися «розпитувальні речі», різного роду розшукові довідки по кріпосних книгах та кадастрових документах, чолобитні на гарячому (у справах убивчих, татійних, розбійних), а також відомості, отримані під час обшуку, очної ставки [9, с. 47–49]. До кримінального процесу починають залучати обізнаних осіб, які володіють спеціальними знаннями. В першу чергу, це були люди, що володіли знаннями у сфері медицини. Їхні свідчення багато в чому зумовлювали результат судового розгляду спору.

Одним із перших нормативно-правових актів, діючих на українських територіях, в якому згадувалося про необхідність залучення до розгляду справи обізнаних осіб, був Військовий артикул 1715 р. Згідно арт. 154, належить достовірно знати, що смерть всеконечно від биття трапилася... того ради дуже потрібно, щоб коли хто помре, забитий у битві, поколотий чи порубаний, визначити лікарів, які б тіло мертве розрізали і достовірно розшукали, яка була причина його смерті, зафіксувати це письмово і свідчити про це в суді [10]. Проте, незважаючи на цю норму, цей акт не відносив відомості отримані від лікаря (обізнаної особи) до переліку самостійних джерел доказів. До доказів буди віднесені: показання свідків, письмові докази (різноманітні документи), присяга, власне визнання. Найбільш досконалим доказом («царицею доказів») вважалося власне визнання. Для того, щоб отримати цей доказ, вдавалися до тортур, ступінь жорсткості яких, згідно основних принципів класової юстиції, визначався не лише тяжкістю злочину, а й статусом підслід-

ного. Дворяни і особи, котрі володіли чинами, за загальним правилом, звільнялися від тортур (за винятком випадків звинувачення у вбивстві та у державних злочинах). Катуванню, зазвичай, передував допит із пристрастю (тобто з погрозами та побоями). Військовий артикул ввів у очевидному вигляді формальну силу доказів, визначив набір необхідних для доказів свідчень та доказову силу кожного з них, встановивши їх цифровий еквівалент. Так, показання одного свідка дорівнювало 1/2 або 1/3 повного доказу. При цьому сила таких свідчень залежала від статі та соціального статусу свідка.

Слід зазначити, що підготовлювані судовим лікарем документи (акт огляду, свідоцтво) як окремий вид письмових доказів отримали своє законодавче закріплення в 1864 році при проведенні Судової реформи, розпочатої Олександром II. В цей історичний період значна частина сучасних українських територій все ще входила до складу Російської Імперії, у зв'язку з чим на дані території продовжувало поширюватись загальне імперське законодавство. Результатом реформи стало прийняття Судових статутів 1864 р.

Статут кримінального судочинства 1864 р., прийнятий у зв'язку з проведеною реформою, регламентував порядок отримання доказів, по суті, будучи, в сучасному розумінні, кримінальним процесуальним кодексом Російської Імперії. Був розширений список обізнаних осіб, до якого увійшли: лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, художники, ремісники, скарбники та особи, які в результаті тривалих занять по будь-якій службі або частині набули особливого досвіду (ст. 326) [11]. Щодо письмових показань судових лікарів Статут кримінального судочинства мав відсилочну норму на Статут судової медицини, в якому детально регламентувався порядок написання судовим лікарем акту огляду та свідоцтва. В цілому, згідно з нормами оновленого законодавства, доказами могли бути: показання, речові докази та письмові докази (письмові документи). Незважаючи на те, що Статут кримінального судочинства не містив окремої норми, в якій би давалося визначення поняття «доказ», він заклав основи класифікації доказів, зокрема, передбачав докази: особисті й речові, прямі і непрямі та ін. Детально був регламентований список доказів що відносяться до різних категорій. Так, статтею 371 Статуту кримінального судочинства до речових доказів були віднесені: поличне, знаряддя, яким скоєно злочин, підроблені документи, фальшиві монети, закривавлені або пошкоджені предмети, і взагалі все, що було знайдено під час огляду місця, під час обшуку або виїмки, і що може служити виявленню злочину і до доказів злочинця. Ухвалення означених вище правових актів, а також Статуту цивільного судочинства, Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями та ін., які стали основними при проведенні судової реформи 1864 року, сприяло розвитку юридичної науки. Вчені-юристи XIX ст. – початку XX ст. на хвилі реформ почали видавати праці, присвячені як кримінальному процесу в цілому, так і процесу доказування зокрема.

Перша законодавча спроба виробити і включити у кримінальний процес правила про допустимість доказів була зроблена також за часів Судової реформи Олександра II. Недоліки дореформеної судової системи полягали в наступному: 1. Розгляд справ у судах був негласним і, переважно, письмовим. 2. Змагальне судочинство було відсутнє. 3. Судові рішення підготовлювалися на підставі викладу справ судовими канцеляріями, які, в свою чергу, складали їх за матеріалами різних процесуальних дій (допитів, пояснень сторін, подання документів, експертиз, актів і т.п.), що здійснювалися окремо і не становили єдиного судового процесу. 4. Основна частина слідчих дій у кримінальних справах здійснювалася поліцією (яка мала найгіршу репутацію) і в судовому процесі не перевірялася. 5. Право сторін та підсудних на захист, перш за все на ознайомлення й оспорювання висунутих проти них доказів, було обмеженим. 6. Адвокатура, як структура з певними кваліфікаційними та етичним вимогами до її членів, була відсутня [12] і т.д. Намагаючись розв'язати існуючі проблеми, особи, які входили до комісії з розробки нових Судових статутів, звернули свою увагу на процесуальні та організаційні аспекти отримання і використання в кримінальному процесі доказів, які застаріли та не відповідали прогресивним – європейським, що зазнали корінних змін після хвилі буржуазних революцій, яка охопила Європу. Комісією були розроблені 16 правил, що стосуються інституту допустимості доказів. Згідно даних правил зізнання підсудного, а також показання свідка пропонувалося визнавати неприпустимими, якщо вони були отримані із застосуванням насильства, погроз, обіцянок, хитрощів і тому подібних заходів. Показання свідків пропонувалося визнавати також неприпустимими, якщо вони ґрунтувалися на здогадах, припущеннях або на чутках, а також якщо свідок має такі тілесні й розумові вади, які не дозволяють йому мати чітке уявлення про предмет свідчення. Однак, дані правила не були включені до Статуту кримінального судочинства 1864 р., хоча окремі його норми визначали порядок допиту свідків мировими суддями, слідчими та в окружному суді, а також коло осіб, які могли бути допитані в якості свідків. Закон містив і норми про імунітет свідків (ст.ст. 704-705 Статуту), про обмеження показань свідків (ст.ст. 706–709 Статуту), про порядок збору та

зберігання речових доказів, порушення яких вело до визнання доказів неприпустимими та усунення зі сфери кримінального судочинства (ст. 371–376 Статуту). В цілому ж вирішення питання про допустимість доказів було залишено на розсуд судової практики та практикуючих юристів. Було вирішено, що дане питання з плином часу отримає саморегулювання в межах реформованого кримінального процесу, «наріжним каменем» якого була рівність сторін.

Проаналізувавши норми Статуту, можна відзначити переорієнтацію законодавства з обвинувального у виправдувальне. У свою чергу, поняття виправдувального і обвинувального плану застосовані в Статуті кримінального судочинства 1864 р. в якості альтернатив, які мали однакові підстави. Зазначена позиція підтверджується ст. 119 Статуту: «вислухавши сторони та проаналізувавши всі докази, наявні у справі, мировий суддя вирішує питання про вину або невинність підсудного на підставі свого внутрішнього переконання, яке базується на сукупності обставин, виявлених під час судового розгляду, а в застосуванні до справи законів керується правилами, ... » (ст. 117 Статуту). Як ми бачимо, до моменту винесення вироку, згідно Статуту, особа називалася підсудною, а не обвинуваченою чи злочинцем, як це було в дореформеному законодавстві. Використання рівноправних порівняльних зворотів характерно і для інших норм. Так, згідно зі ст. 696 Статуту речові докази, які можуть служити для виявлення злочину або для викриття чи виправдання підсудного, повинні бути внесені в засідання суду і покладені перед суддями, якщо не виявиться до того перешкод в обсязі або якості речей [13, с. 187]. Законодавець у даному випадку висуває на передній план свою неупередженість. Наприклад, загальні підстави до судження про силу доказів пояснюються головою суду не у вигляді непорушних положень, а в сенсі застереження від будь-якого захоплення звинуваченням чи виправданням підсудного (ст. 803 Статуту). Голова суду завершує своє пояснення нагадуванням присяжним засідателям, що вони повинні визначити провину або невинність підсудного на підставі свого внутрішнього переконання, заснованого на обговоренні в сукупності всіх обставин справи, і що, в разі засудження підсудного, вони можуть, якщо знайдуть достатні на те підстави, визнати його таким, що заслуговує поблажливості (ст. 804 Статуту). Як ми бачимо, основною метою законодавець ставить досягнення об'єктивності при винесенні вердикту, а не винесення безпосередньо самого вердикту.

Розроблені і не включені до Статуту кримінального судочинства 1864 р. правила, а також ті норми, які були в ньому закріплені, стали результатом осмислення проблеми допустимості доказів дореволюційними дослідниками. Так, М.В. Духівський зазначав, що доказом визнається лише те, що виявилось на суді при дотриманні умов, встановлених для даного роду доказів [14]. Таким чином, автор визнавав допустимими докази, отримані за чіткого дотримання процедури їх збору. У свою чергу, І.Я. Фойницький відзначав, що ненадійні докази можуть повести суд помилковим шляхом, що призведе до неправильних висновків. Метою убезпечення правосуддя від помилок пояснюється вироблення окремих родів і видів доказів, які можуть бути представлені суду; допущення інших засобів впливу на суд, наприклад жереба, суду Божого в якій би то не було формі, протоколу показів, відібраного мировим суддею в порядку забезпечення доказів, безумовно, забороняється. Тією ж турботою визначаються заходи подальшого очищення доказового, в межах, що допускаються законодавством, та виділення з нього матеріалу ненадійного, який може ввести суд в оману. Саму допустимість І.Я. Фойницький обмежував розподілом доказів по відношенню до доказуваної обставини на: первинні, які він вважав кращими, надійними та вторинні (в рамках сучасного кримінального процесу – похідні докази), які лише відтворювали найближчі первинні докази. Для того, щоб зменшити можливість судової помилки, він пропонував наступні умови допустимості вторинних доказів:

1) вторинний доказ може бути допустимим лише за доведеної неможливості отримання первинного;
2) його справжність повинна бути чітко засвідчена;
3) за неможливості вибору між різними способами відтворення первинного доказу, перевага повинна бути надана тим, які передбачають менше розсуду і помилки; наприклад, слід надати перевагу фотографічному знімку предмета або навіть його моделі чи плану перед його описом;
4) вторинний доказ як відтворення первинного передбачає зазначення певного доказу в розумінні законному і заміну його; але заява, не підтверджена посиланням на яке би то не було джерело, наприклад свідчення про невідомо чиї чутки, не може бути допускаємо навіть в значенні вторинного докази;
5) від вторинних доказів потрібно також відрізняти і не допускати на суд такі способи доказування, які не належать до встановлених законом, наприклад надання суспільного вироку про поведінку підсудного замість дізнання через інших людей або показання свідків [15].

Автор у своїх міркуваннях звів допустимість доказів до можливості та умов застосування

вторинних доказів. М.М. Розін, учень і послідовник І.Я. Фойницького підкреслював, що допустимість доказів обумовлюється, перш за все, їх надійністю і бездоганністю з внутрішньої, психологічної точки зору. Він також поділив докази на первинні, одержувані з першоджерела (свідок особисто спостерігав факт, документ встановлює факт), і вторинні, одержувані з других рук (свідок чув про факт, копія документа, що підтверджує факт) та рекомендує суду користуватися більш достовірними первинними доказами, а вторинними лише тоді, коли немає можливості отримати первинний доказ [16, с. 394]. Позиції вчених зводилися до усунення ненадійних доказів, які можуть вести суд помилковим шляхом та спричинити неправильні висновки, і необхідності використання у процесі кращих – первинних доказів. Цікавим є той факт, що висловлена позиція, по суті, є базисом англо-американської концепції доказового права.

До початку ХХ ст. реформований кримінальний процес був побудований на громадських засадах судочинства. Відмова від розшукового процесу, заснованого на теорії формальних доказів, внаслідок буржуазно-демократичної реформи 1864 року призвела до становлення змагального начала. Зокрема, було введено суд присяжних; звинувачуваний більше не був об'єктом для слідства, націленого на визнання провини з допущенням тортур; сторони звинувачення і захисту були рівноправними. Однак, зберігалися й окремі приватно-позовні начала (наприклад, справи приватного обвинувачення). Для суду основою оцінки доказів стає внутрішнє переконання. Отже, отримала розвиток нова концепція доказування в кримінальному процесі, яка в такому вигляді проіснувала до 1917 року.

Після революційних подій початку 1917 року та створення у 1922 році СРСР, до якого увійшли й українські території (УРСР), стара судова система, а разом з нею – і кримінальний процес в цілому – зазнав істотних змін. Окремі елементи, притаманні дореволюційному законодавству, збереглися (були збережені змагальність кримінального процесу, право на захист і т.д.), але про будь-яке системне перенесення норм із Статуту кримінального судочинства 1864 р. до радянських нормативних актів не могло бути й мови.

В основу функціонування радянської судової системи був покладений Декрет Раднаркому УСРР «Про суд» від 14.02.1919 р. Декрет затверджував «Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали», яке ні тільки проголошувало, що вся судова влада на території УСРР належить народним судам, радам (з'їздам) народних судів і революційним трибуналам, а також регламентувало організацію, підсудність, судочинство кожного з цих видів судів. Народний суд повинен був застосовувати Декрети робітничо-селянського уряду, а у випадках неповноти процесуальних норм – керуватися соціалістичною та революційною правосвідомістю. На основі правосвідомості суд повинен був оцінювати докази. До компетенції суду входили питання допустимості доказів, обов'язок встановити, в яких взаєминах перебувають сторони та свідок і т.д. В цілому, суд міг користуватися формальним підходом відносно доказів.

Радянський кримінальний процес першої половини ХХ ст. практично відмовився від будь-яких правил про допустимість доказів. Не можна не погодитися з висловом, що для кримінально-процесуального законодавства радянського періоду характерним було скорочення формальних правил допустимості доказів. Більшість того, що було закріплено в Статуті кримінального судочинства, було забуто. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р. та супутні йому нормативно-правові акти проголошували наступні положення:

– суд не обмежений ніякими формальними доказами, і від нього залежить, зважаючи на обставини справи, допуск тих чи інших доказів;

– загальна заборона допитувати в якості свідка: захисника обвинуваченого у справі, по якій він виконував обов'язки захисника; осіб, які через свої фізичні та психічні вади не здатні правильно сприймати явища, що мають значення для справи, і давати стосовно них правильні показання;

– відмова від імунітету свідків, яка надає свідку право не свідчити проти нього самого та його близьких родичів і т.д.

Незважаючи на те, що дані положення при їх застосуванні на практиці приводили до порушень права особистості, їх обґрунтовували у своїх працях багато теоретиків і практиків того часу. Наприклад, А.Я. Вишинський, торкаючись даного питання у своїх працях зазначав, що основне правило у даній сфері полягає в тому, що в якості доказів допускаються обставини, які мають значення для справи та стосуються фактів, що підлягають встановленню на суді. Допустити ті чи інші докази – справа суду, зобов'язаного при вирішенні даного питання керуватися лише одним – прагненням до встановлення істини. Кримінальний процес не можна зводити до одних лише правил збору доказів та їх використання, тобто, врешті-решт, до процесуальної техніки. Логіка кримінального процесу не вичерпується однією лише формально-юридичною стороною справи. У цій логіці неминуче знаходить своє вираження логіка класової боротьби, що підпорядковує, в кінцевому рахунку, дії своїх законів результат кожного судового процесу. Саме на сприйняття фактів, які є пред-

метом судового розгляду, саме на розуміння і застосування юридичних законів впливає дія законів суспільного розвитку, пануючі в країні суспільні відносини та обумовлені ними погляди, ідеї, вся ідеологія [17, с. 62, 231-232]. Поняття допустимості доказів з площини юридичної було переведено в площину політичну. Позиція А.Я. Вишинського, який займав високі пости в Радянському Союзі, була висловлена чітко і не передбачала інших трактувань. Дана обставина призвела до того, що його погляди істотно вплинули на позиції інших процесуалістів, які стосувалися питань допустимості доказів у 20-50-х роках ХХ ст.

Наступний суттєвий крок у реформуванні кримінального процесу був зроблений у зв'язку з прийняттям Кримінально-процесуального кодексу УРСР від 28.12.1960 р. [18]. У порівнянні з попереднім актом, КПК УРСР 1960 р. володів низкою переваг. Його заслуга полягає в тому, що він чітко позначив права учасників процесу, в першу чергу обвинуваченого, та зустрічні обов'язки державних органів; підозрюваний став самостійною процесуальною фігурою; захисник був допущений на стадію попереднього розслідування; визнавалось, що не можуть бути доказами дані, джерело яких невідоме; отримали формальне закріплення в законі принципи рівності громадян перед законом і судом, гласності, незалежності суддів та здійснення правосуддя тільки судом; забезпечення обвинуваченому права на захист і т.д. Принципове значення мала і вказівка на те, що показання обвинуваченого, в тому числі й такі, в яких він визнає себе винним, підлягають перевірці. Визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів, що є в справі (ч. 2 ст. 74 КПК УРСР 1960 р.). В цілому ж у КПК, як і раніше, ніяк не регламентувалося питання про допустимість доказів. У ньому було відсутнє положення про те, що докази, отримані з порушенням закону, не мають юридичної сили.

Після здобуття Україною незалежності знадобилося понад двадцять років для проведення комплексного оновлення кримінального процесуального законодавства. Судова реформа дала змогу забезпечити в кримінальному процесі захист прав людини і громадянина на прогресивному європейському рівні, сам процес набув справжньої змагальності та публічності відповідно до тих вимог, які висувалися українським суспільством та фаховими міжнародними інституціями. Ухвалений Верховною Радою України у 2012 році Кримінальний процесуальний кодекс України вніс суттєві зміни в проведення пізнавальної діяльності, спрямованої на отримання доказів з метою встановлення істини у кримінальному провадженні. До КПК було включено ст. 86 «Допустимість доказу» [19]. Вона затвердила, що: по-перше, доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України; по-друге, недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд при ухваленні судового рішення. Вважаємо, що ці новації насамперед були спрямовані на зняття невизначеності в питанні: що необхідно розуміти під поняттям «допустимість доказу»?

До КПК України було включено (ст.ст. 87, 88, 89), а згодом і розширено умови (ст.ст. 88-1), що роблять зібрані органами розслідування або подані суб'єктами кримінального провадження докази недопустимими. У цих нормах наводяться правила, що конкретизують ч. 3 ст. 62 Конституції України, згідно якої обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях [20]. Безумовно позитивним і таким, що відповідає європейському вектору розвитку країни, було включення до КПК України норми про преюдиціальність рішень національного суду або міжнародної судової установи, яке набрало законної сили і ним встановлено порушення прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конституцією України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в аспекті питань про допустимість доказів (ст. 90).

Аналізуючи процес формування інституту допустимості доказів, можна сказати, що Кримінальний процесуальний кодекс України на сьогоднішній день є законом, в якому у процесуальній формі, не лише укладено історичний досвід розвитку кримінального процесу на українських територіях щодо визначення оптимальних умов судочинства, отримання доказів тощо, які б забезпечили досягнення істини та справедливості в кримінальному процесі з найменшими втратами, а також враховані демократичні та євроінтеграційні прагнення українського народу, перспективи подальшого зближення кримінального процесуального законодавства України з правом ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон Судный людем краткой редакции / под ред. М.Н. Тихомирова. М.: Издательство АН СССР, 1961. 178 с.
2. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. М.: Издание Московского университета, 1953. 192 с.
3. Пахман С.О. О судебных доказательствах по древнему русскому праву в историческом их развитии. М.: Унив. тип., 1851. 212 с.

4. Ступникова Н.Н. Доказательства и процедура доказывания в Древней Руси. URL: http://jurnal.org/articles/2010/hist11.html (дата звернення: 10.03.2024)/
5. Гуз А.М. Договір 911 р. / *Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі; упор. і наук. коментарі А.М. Гуз*. К.: КНТ, 2007. 72 с.
6. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. М., 1953. 192 с.
7. Russisch-Livlandische Urkunden gesammelt von K.E. Napiersky. Herausgegeben von den Archaographischen Comission. Спб., тип. Акад. наук, 1868. XXIII. 453 с.
8. Тихомиров М.Н., Епифанов М.Н. Соборное уложение 1649 года: учебное пособие для высшей школы. М.: Издательство Московского университета, 1961. 444 с.
9. Сыромятников Б.П. Очерк истории суда в древней и новой России. *В сб. Судебная реформа*. М., 1915. С. 47–49.
10. Воинский артикул 1716 г. URL: http:// www.hist.msu.ru/ ER/Etext/articul.htm (дата звернення: 10.03.2024).
11. Устав уголовного судопроизводства 1864 г. URL: https://constitution.garant.ru/ history/act1600-1918/3137/ (дата звернення: 10.03.2024).
12. Судебная реформа Александра II. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 10.03.2024).
13. Российское законодательство X-XX веков в 9 т. Том 8. Судебная реформа. М.: Юридическая литература, 1991. 496 с.
14. Духовский М.В. Русский уголовный процесс. М., 1905. 450 с.
15. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2 т. Т. 1. СПб.: Тип. М-ва путей сообщения (А. Бенке), 1884. 624 с.
16. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство. Пособие к лекциям. Третье пересмотренное издание. Издание Юридического книжного склада «Право». Петроград, 1916. 597 с.
17. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. 3-е изд., доп. М.: Госюриздат, 1950. 308 с.
18. Кримінальний-процесуальний кодекс УРСР від 28.12.1960 р. *Відомості Верховної Ради*, 1961. № 2. Ст. 15.
19. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88.
20. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. Ст. 141.
21. Габрелян А.Ю. Особливості функціонування міжнародних стратегічних альянсів в ІТ-сфері. *«Правові системи». Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 1/2. С. 490–498.
22. Габрелян А.Ю. Переваги та недоліки створення міжнародних стратегічних альянсів. *«Правові системи». Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 3. С. 601–610.
23. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.
24. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168–179.
25. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
26. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskyi O. Legal regime of virtual currency in ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. № 43. P. 21–24.
27. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: http://dx.doi.org/ 10.21902/Revrima.v3i32.550 (дата звернення: 04.01.2024).

УДК 342.372:343.196
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.94

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА СУДОВИМ ПРАВОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРЕСПЕКТИВИ

Тагієв С.Р.,
доктор юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України,
завідувач кафедри кримінального,
кримінально-виконавчого права та кримінології,
Пенітенціарна академія України
ORCID: 0000-0001-9338-4792

Тагієв С.Р. Конституційний контроль за судовим правом у кримінальному провадженні: реалії та перспективи.

Стаття містить основні визначення конституційного контролю, що запропоновані вітчизняними дослідниками конституційного права. Звернуто увагу на значення конституційного контролю для права загалом та оремо для кримінального провадження. Зокрема, вказується, що за рахунок поступового впровадження у кримінальному провадженні правових висновків та правових позицій Верховного Суду (далі – ВС) як загальнообов'язкових приписів як під час досудового розслідування, так і судового розгляду кримінального провадження, виникає необхідність дослідження та запровадження особливих механізмів перевірки їх на відповідність Конституції України та Законом України.

Автор, ставлячи за мету дослідження конституційного контролю за рішеннями касаційних судів загальної юрисдикції, як одного з варіантів дотримання верховними судами принципу верховенства права, забезпечення права осіб на справедливий суд та досягнення правової визначеності у кримінальному провадженні, здійснив аналітично-порівняльне дослідження законодавства таких країн як України, Азербайджан, Велика Британія, Німеччина, Польща та США.

На підставі аналізу країни були поділені на кілька груп залежно від тих, де створені конституційні суди та де вони відсутні, але існує конституційна юрисдикція, а у межах таких груп було виокремлено основні моделі конституційного контролю: 1) здійснення конституційного контролю за рішення верховних судів законодавством не передбачено, 2) здійснення конституційного контролю за остаточними рішеннями суду прямо визначено основним законом країни, 3) здійснення касаційним судом перевірка на відповідність конституції судового прецеденту як того, що створений нижчестоящими судами, так і ним самим.

Кожна модель конституційного контролю автором статті розглядається з точки зору сильних та слабких сторін. У підсумках автор, приходить до висновку, що кожна модель має як свої переваги, так і недоліки. Визначити ідеальний конституційний контроль за судовим правом, який би забезпечив ухвалення верховними судами виважених, об'єктивних та аргументованих рішень направлених на досягнення єдності судової практики та дії верховенства права, можна лише якщо в його основу закладені такі критерії як функціональність та результативність.

Ключові слова: конституційний контроль, Конституційний Суд України, Верховний Суд, кримінальний процес, кримінальне провадження, правовий висновок, правова визначеність, судова правотворчість, перегляд судових рішень, верховенство права.

Tagiev S. Constitutional control of the judicial law in criminal proceedings: realities and prospects.

The article contains the main definitions of constitutional control proposed by national researchers of constitutional law. Attention is drawn to the importance of constitutional control for law in general and for criminal proceedings in particular. In particular, the author points out that due to the gradual introduction of legal opinions and legal positions of the Supreme Court (hereinafter - SC) in criminal proceedings as binding prescriptions both during pre-trial investigation and court consideration of criminal proceedings, there is a need to study and introduce special mechanisms for checking their compliance with the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine.

With the aim of studying constitutional control over decisions of cassation courts of general jurisdiction as one of the options for supreme courts to comply with the rule of law, ensure the right to a fair trial and achieve legal certainty in criminal proceedings, the author made an analytical and comparative study of the legislation of such countries as Ukraine, Azerbaijan, Great Britain, Germany, Poland and the USA.

Based on the analysis, the countries were divided into several groups depending on those

where constitutional courts have been established and those where they are absent but constitutional jurisdiction exists, and within these groups the main models of constitutional control were identified: 1) constitutional control over decisions of supreme courts is not provided for by law, 2) constitutional control over final court decisions is directly defined by the country's fundamental law, 3) the cassation court checks the constitutionality of judicial precedent, both established by lower courts and by itself.

The author analyses each model of constitutional control in terms of its strengths and weaknesses. The author concludes that each model has both its advantages and disadvantages. The ideal constitutional control of the judicial law, which would ensure that the supreme courts make balanced, objective and reasoned decisions aimed at achieving the unity of judicial practice and the rule of law, can be determined only if it is based on such criteria as functionality and efficiency.

Key words: constitutional control, the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court, criminal procedure, criminal proceedings, legal opinion, legal certainty, judicial law-making, review of court decisions, rule of law.

Постановка проблеми. Досліджуючи кримінальне провадження окремо і як сукупність процесуальних дій та рішень уповноважених осіб на проведення досудового розслідування з метою досягнення завдань, передбачених законодавцем у ст. 2 КПК України, і як сукупність прав, обов'язків та обмежень учасників такого провадження (наприклад, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НС(Р)Д)), ми зазвичай говоримо про дотримання конституційних прав в розрізі засад кримінального провадження, у першу чергу, саме слідчими, дізнавачами, службовими особами оперативних підрозділів, прокурорами (детальніше див. Тагієв С.Р., Пузирьов М.С., Івашко С.В. Забезпечення конституційних прав громадян при повідомленні про проведення негласних слідчих (розшукових) дій (Частина 1) та (Частина 2) [1; 2].

Разом з тим, на даний час, в умовах, коли судовому праву (тут і дамі ми під цим терміном розуміємо виключно правові висновки та позиції касаційних судів) надано особливий статус, пов'язаний з обов'язковим його дотриманням всіма суб'єктами владних повноважень (ст. 152^2 Конституції України [3], ст.ст. 2, 97 Закону України «Про Конституційний Суд України» [4], ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [5], постає питання про визначення його місця в системі права, вимоги до нього, межі його застосування й відповідно контролю за законністю в його прийнятті.

Мета дослідження. Виходячи з вказаного, ми у даному доробку розглянемо конституційний контроль за рішеннями касаційних судів загальної юрисдикції, як один з варіантів дотримання верховними судами принципу верховенства права, забезпечення права осіб на справедливий суд та досягнення правової визначеності у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Питання конституційного контролю в різний час не лише в Україні, але й за її межами, досліджували Ю. Баулін, У. Бернам, В. Богуш, О. Буханевич, О. Водянніков, А. Волошина, Д. Гараджаєв, В. Гордєєв, Н. Гураленко, З. Добош, А. Івановська, М. Кельман, М. Козюбра, Р. Кросс, А. Ланкевич, О. Литвинов, Л. Луць, Б. Нурмуханов, О. Ригіна, А. де Токвіль, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та ін.

Виклад основного матеріалу. Конституційний контроль визначають: Н. Гураленко та В. Гордєєв як сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується виконання конституційних норм, здійснюється процедура перевірки актів суб'єктів влади, у тому числі норм загального характеру, а в разі суперечності Конституції – визнання неконституційними норм нижчого рівня, прийнятих не відповідно до них [6, с. 316]; О. Буханевич та А. Івановська як контроль, що має чітко визначений державно-правовий характер, що є специфічною діяльністю державних органів, наділених спеціальною компетенцією, яка здійснюється за суворо визначеною процедурою і полягає у перевірці, виявленні, констатації та усуненні невідповідностей Конституції законів та інших нормативно-правових актів, а також дій (бездіяльності) органів публічної влади, організацій або громадських об'єднань та винесення на цій підставі рішень, що мають загальнообов'язковий та остаточний за своїми юридичними наслідками характер [7, с. 14].

Загалом, значення конституційного контролю полягає у тому, що воно, виступаючи елементом правової держави, створює перешкоди до узурпації влади [8, с. 3]. Яскравим прикладом цієї думки М. Кельмана є здійснення конституційного контролю (нагляду) в США, де, не дивлячись на те, що Конституція США взагалі не згадує про конституційний контроль, а тим більше про здійснення його судовою гілкою влади, у першу чергу, в особі ВС США, у справі *Marbury v. Madison* (1803 рік) голова ВС США Дж. Маршалл вказав, що саме Суд наділений правом – у справах, що перебувають на його розгляді, – стверджувати, що є правом, застосовуючи його у суворій підпорядкованості ієрархії нормативних актів та принципу верховенства права, де головною є Конституція [9].

Конституційний контроль є також важливим елементом механізму «стримувань та противаг».

Найвдаліше та яскраво про це свого часу вказав А. де Токвіль: «Від суддів Верховного суду постійно залежать спокій, процвітання та саме існування Союзу. Без них Конституція перетворилася б у мертву норму; саме до них звертається виконавча влада в надії знайти захист від зазіхань на їх повноваження законодавчими органами; до них же звертається і законодавча влада, коли намагається відгородити себе від тих чи інших дій влади виконавчої [10, с. 128].

Оскільки ми ставили за мету розібратися в питанні конституційного контролю за рішеннями касаційних судів, тобто контролю суду за судом, то треба одразу сказати, що особливості будуть пов'язані у першу чергу із тим, до якої правової системи належать країни. По-перше, це впливає на те, чи існує в країні окремий суд конституційної юрисдикції. По-друге, навіть за наявності конституційного суду або конституційної юрисдикції рішення касаційних судів загальної юрисдикції не завжди стануть предметами перевірки їх на конституційність (це пояснюється тим, що кінцеві рішення верховних судів у більшості країн не мають значення джерел національного права).

Тим не менш, законодавство та практика деяких країн заслуговує на висвітлення у цій статті для визначення позитивних та негативних тенденцій для кримінального провадження, а також визначення альтернативних шляхів для розвитку конституційного контролю за рішеннями касаційних судів у кримінальному провадженні, що мають значення для правової визначеності та єдності судової практики.

В. Ямковий вказує, що суд не має права відмовитись від здійснення правосуддя (вирішення конкретного спору), посилаючись лише на те, що для цього відсутнє відповідне законодавство або прийнятна аналогія. Суд у цьому випадку має спиратися на загальні принципи права, тлумачачи їх і тим самим заповнюючи прогалини у праві [11, с. 26-27].

В Україні перевага з поміж рішень усіх судів загальної юрисдикції, якими усуваються прогалини у праві за рахунок реалізації судом правотворчих, інтерпретаційних та правозастосовних повноважень, надається ВС, який за результатами касаційного провадження ухвалює рішення з правовими позиціями або правовими висновками. Правові висновки і позиції ВС відіграють істотну роль у прийнятті судами першої та апеляційної інстанцій своїх рішень.

Водночас правореалізація ВС своїх функцій у створенні судового права подекуди не узгоджується із загальними положеннями Конституції України, кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством. На користь цього говорять хоча б численні рішення ВС з одного і того ж питання, що мають різний механізм застосування конкретної норми та вирішення провадження (наприклад, щодо оцінки доказів отриманих в результаті проведення НС(Р)Д). Зрозуміло, що визначення ВС правил оцінки окремих доказів у справі на предмет їх належності та допустимості відбувається через призму засад кримінального провадження, які є продовженням конституційних положень (наприклад, право на особисту недоторканість та недоторканість житла чи іншого володіння, права на захист, право від вручання в його особисте життя тощо), разом з тим лише Конституційний Суд України (далі – КСУ) має право здійснювати офіційне тлумачення Конституції України (ч. 1 ст. 147) [3].

Чинне вітчизняне законодавство України уповноважує КСУ, поміж інших актів, перевіряти на відповідність Конституції України не саме остаточне рішення суду загальної юрисдикції, ухвалене відносно конкретної особи, а конституційність законів України (їх окремих положень), що були покладені в основу такого рішення (п. 9 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» [4]).

Майже ідентичні положення мають місце в Німеччині (абз. 4а ст. 93 Основного Закону [12]) та Польщі (ч. 1 ст. 79 Конституції Польщі [13]).

Таким чином у трьох окреслених нами країнах, відсутнє будь-яке посилання на те, що суди конституційної юрисдикції мають право перевіряти прецедентні рішення верховних судів (у цьому контексті слушно буде підкреслити, що в Україні, Німеччині та Польщі де-факто прецедентні рішення є невід'ємною частиною законодавства, хоча джерелом права офіційно і не визнаються) на предмет відповідності сформульованої норми-тлумачення, норми-правила тощо основному закону країни.

Поряд з цим у Польщі вже є один прецедент, коли Конституційний Трибунал перевірив саме рішення Верховного Суду Польщі на предмет її конституційності. Зокрема, мова йде про вирок від 20.04.2020, яким постанову об'єднаних палат: Цивільної, Кримінальної та Судової палати у справах про працю та соціальне страхування Верховного Суду Польщі від 23.01.2020 визнано несумісною зі ст. 179, п. 17 ч. 3 ст. 144, ч. 1 ст. 183, ч. 1 ст. 45, ч. 1 ст. 8, ст. 7 та ст. 2 Конституції Польща, ст. 2 та 4(3) Договору про Європейський Союз, ст. 6(1) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [14].

Іншим шляхом пішов Азербайджан. Там також існує суди конституційної та загальної юрисдикції, а система законодавства не включає рішення Верховного Суду Азербайджана як ті, що ухвалені відповідними колегіями, так і ті, що прийняті Пленумом Верховного Суду Азербайджану (далі – ВСА) (ст.ст. 148, 149 Конституції Азербайджана [15]) до джерел національ-

ного права. Менше з тим, у п. 4 ч. III ст. 130 Конституція Азербайджана офіційно наділила Конституційний Суд Азербайджана (далі – КСА) правом вирішувати питання щодо відповідності рішень ВСА Конституції та законом Азербайджана [15]. При цьому законом «Про Конституційний Суд Азербайджана» уточнюється, що конституційна скарга особи, відносно якої ухвалено рішення останньої судової інстанції (*авт. мається на увазі ВСА*) може стосуватися наступного: 1) застосування закону, який не підлягав застосуванню; 2) не застосовано закон, який підлягав застосуванню; 3) у випадку неправильного тлумачення судом нормативно-правого акта (ст. ст. 34.2.1-34.2.3 вказаного закону [16]).

Вказане тотожне положенням ст. 413 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, якими визначено право апеляційного суду та ВС змінювати чи скасовувати рішення нижчестоящих судів з підстав неправильного застосування закону України про кримінальну відповідальність [17].

Так, наприклад, постановою Пленуму КСА від 09.09.2005 визнано такою, що не відповідає Конституції та законам Азербайджана, постанову Судової колегії з розгляду кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення ВСА від 23.03.2004 (справа В.Г. Байрамова та інших) з тих підстав, що суд касаційної інстанції допустив порушення процесуальних правил перегляду вироків та постанов судів у порядку додаткової касації (рішення має прийматися Пленумом ВСА, а не головою вказаного суду одноособово як у цьому випадку), а також не перевіривши правильність застосування матеріальних та процесуальних норм судом апеляційної інстанції, а на противагу цьому, повторив у скороченій формі допущені апеляційним судом помилки та прийняв постанову, яка не відповідає вимогам ст.ст. 416, 419 КПК Азербайджану. Вказані порушення КСА розцінив як порушення ст. 60 Конституції Азербайджану – права засуджених на судовий захист – та інших положень КПК Азербайджану [18].

Таким чином, в країнах континентального права, до яких належать Україна, Азербайджан, Німеччина, Польща та інші, конституційні суди створені, які мають вузькі або широкі межі реалізації своїх повноважень відносно рішень верховних судів у кримінальному провадженні.

Говорячи про позитивні сторони судової системи, де існує «незалежний» арбітр (суд конституційної юрисдикції) між сторонами кримінального провадження та судом, уповноваженим створювати судове право, слід підкреслити, що у такий спосіб відбувається об'єктивна оцінка діяльності суду загальної юрисдикції з точки зору дотримання ним норм матеріального та процесуального права, надання йому правильного тлумачення. Крім того, враховуючи, що верховні суди мають забезпечувати однакове застосування законодавство тим самим забезпечуючи правову визначеність та верховенство права на всіх стадіях кримінального провадження, суд конституційної юрисдикції виступає зовнішньою межею дії судового права (правового висновку, правової позиції, судового прецеденту, нормативної постанови тощо), визначаючи: чи правильно сформульовано нове правило або конкретизовано існуюче; чи дотримано при цьому загальнотеоретичні положення юридичної техніки; чи не порушено при цьому положення, що визначають чинність судового права в часі, просторі та за колом осіб тощо.

Негативна ж сторона проявляється у тому, що: 1) ухвалення остаточного рішення у кримінальному провадженні відкладається на невизначений термін, що порушує право як потерпілих, так і обвинувачених на розгляд провадження у розумні строки (це стосується тих випадків, коли конституційні суди виявляючи невідповідність остаточного рішення найвищої судової інстанції загальної юрисдикції основному закону країни і скасовуючи таке рішення, призначають новий судовий розгляд у касаційному суді); 2) конституційне провадження також має свої межі – конституційна скарга подається на відповідність оскаржуваного акту або його частини конкретній нормі конституції, і суд конституційної юрисдикції в умовах суворої регламентації його діяльності не зможе вийти за такі межі, навіть якщо виявить порушення (невідповідності) іншим законам (це на даний час притаманно Україні, на що звертають увагу О. Литвином та В. Богуш [19, с. 8–10]).

У країнах загального права суд конституційної юрисдикції як окрема судова одиниця або взагалі відсутня, або його функції суміщаються з функціями суду касаційної юрисдикції і уособлюється одним судом.

Так, вже згадуваний нами Верховний суд США уособлює собою і касаційну, і конституційну юрисдикції, тим самим забезпечуючи функціонування та постійний розвиток доктрини живої конституції [20, с. 57], а от Верховний суд Великої Британії, хоча також як і Верховний суд США здійснює правосуддя у системі загального права, він не має конституційної юрисдикції та обмежує перевірку рішень судів щодо застосування норм писаного права в рамках, визначених Актом про права людини 1998 року [21].

Особливість конституційного контролю в США полягає в тому, що за рахунок існування федерального устрою, кожний штат має свій верховний суд, рішення якого і будуть виступати предметом конституційної перевірки, це по-перше, а по-друге, у системі загального права навіть

рішення окремого суду (місцевого, окружного) можуть мати статус судового прецеденту, а значить також можуть порушувати, обмежувати чиїсь конституційні права, що є підставою і для їх перевірки Верховним судом США.

Якщо проводити паралелі з національним правом, то функції конституційного контролю щодо відповідності рішень суду касаційної інстанції (у цьому випадку ним є палати Касаційного кримінального суду ВС та об'єднана палата Касаційного кримінального суду у складі ВС, які подібно до судів США всіх інстанцій, оскільки мають право згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та КПК України приймати правові висновки обов'язкові до виконання) виконувала б Велика Палата ВС.

На Британських островах рішення Верховного Суду Великої Британії ніким не перевіряються на відповідність конституції і принципі не можуть з цих підстав бути скасованими, разом з тим законодавчий орган може прийняти статут, який змінить право таким чином, що судовий прецедент стане не придатним до застосування.

Верховні суди США і Великої Британії не обмежені в праві переглянути свої попередні рішення (відбувається доволі не часто) за певних умов, саме через те, щоб не порушувати усталено за значний проміжок часу судову практику.

З огляду на це, позитивна сторона такої моделі функціонування конституційного контролю за судовим правом буде передусім полягати у тому, що в умовах, коли суд одночасно здійснює перевірку попередніх рішень і на відповідність конституції, і на відповідність вимогам кримінального та кримінального процесуального законодавства, забезпечується сталість судової практики. Крім того, судова практика у цьому випадку не є відірваною від кримінального провадження (її фактичних обставин). Також, на відміну від країн континентальної системи права, де існують окремі суди конституційної юрисдикції, забезпечується розгляд провадження в розумні строки.

Те, що ми визначили як позитивну (сильну) сторону цієї моделі, вона ж є і негативною (слабкою) стороною – усталеність практики, – відступати від якої, навіть, коли вона явно не відповідає умовам провадження та реаліям сьогодення, верховні суди не поспішатимуть та будуть вишукувати способи (у переважній більшості за допомогою техніки розрізнення) для його залишення в силі, що правда не на шкоду поточному провадженню.

Загальним недоліком конституційного контролю за судовим правом як для системи загального, так і для системи континентального права, може виступати політична залежність суддів від законодавчого органу, який їх призначає на відповідні посади.

Зокрема, на цьому наголосив суддя ЄСПЛ Лінос-Александр Сіціліанос в окремій думці до рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Ільнзеєр проти Німеччини», звинувачуючи Федеральний конституційний суд Німеччини у тому, що він під час розгляду скарги Д. Ільнзеєра на неприпустиме ретроспективне застосування до нього національними судами законодавства, яке втратило чинність, замість того, щоб розвивати європейські цінності та служити гарантом верховенства права, змінив свою роль на поплічника політиків, підкоряючи юриспруденцію позиції політичної більшості [22].

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, слід вказати, що поступове реформування кримінального процесуального законодавства з «імплементацією» загальноєвропейських поглядів на можливість створення судами у процесі розгляду кримінальних проваджень права і наданням з цією метою, головним чином, верховним судам європейських країн правотворчих повноважень, також вимагає і нормативного врегулювання механізму стримувань та противаг за рахунок конституційного контролю за судовим правом.

Кожна з наведених нами моделей конституційного контролю, як та, що передбачає окреме існування суду конституційної юрисдикції, так і та, що не передбачає цього, мають свої позитивні та негативні сторони. Тому однозначно підтримувати якусь із них з метою подальшого її запровадження в України ми не можемо. На наш, погляд визначальними у цьому контексті мають стати такі критерії як функціональність та результативність, де перший буде проявлятися у тому, що законодавство, яке регулюватиме конституційний контроль буде придатним до застосування з мінімальними перешкодами в доступі до нього сторін кримінального провадження; тоді як другий – визначатиметься реальним захистом конституційних прав громадян (потерпілих, обвинувачених, свідків, третіх осіб, права чи законні інтереси яких обмежуються під час досудового розслідування тощо), а вразі виявлення фактів порушення, то їх поновленню.

Лише у цьому випадку суди касаційної інстанції (в Україні ВС) будуть ухвалювати виважені, об'єктивні, аргументовані рішення, що сприятиме передбачуваності кримінального провадження, єдності судової практики, забезпеченню верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тагієв С.Р., Пузирьов М.С., Івашко С.В. Забезпечення конституційних прав громадян при повідомленні про проведення

негласних слідчих (розшукових) дій (Частина 1). *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 133–137. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/ archive/3_2023/20.pdf (дата звернення: 02.05.2024)**.**

2. Тагієв С.Р., Пузирьов М.С., Івашко С.В. Забезпечення конституційних прав громадян при повідомленні про проведення негласних слідчих (розшукових) дій (Частина 2). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 152–161. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2023/nv4/NV_4-2023-152-161.pdf (дата звернення: 02.05.2024).
3. Конституція України (дата оновлення: 1.01.2020). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4904 (дата звернення: 02.05.2024).
4. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017. № 2136-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#n578 (дата звернення: 02.05.2024).
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n184 (дата звернення: 02.05.2024).
6. Гураленко Н.А., Гордєєв В.В. Конституційний контроль у практиці Конституційного суду України. *Право та державне управління.* 2022, № 2. С. 316–319. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2022/45.pdf (дата звернення: 02.05.2024).
7. Буханевич О., Івановська А. Конституційний контроль як вид державного контролю : змістовно-функціональна характеристика. *Публічне право.* 2019. № 4. С. 9–18. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/files/36/pdf/pp-2019-36-01.pdf (дата звернення: 02.05.2024).
8. Кельман М.С. Конституційний контроль як засіб захисту конституцій у національних правових системах континентального права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2011. 23 с.
9. Marbury v. Madison. 5 U.S. 1 Cranch 137 137. 1803. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/5/137/ (date of access: 05.05.2024).
10. Токвіль А. де Демократия в Америке : Пер. с фран. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Прогресс, 1992. 554 с., 16 с. илл.
11. Ямковий В.І. Впровадження судового прецеденту як необхідний елемент гармонізації законодавства України з європейськими правовими системами. Порівняльно-правові дослідження. 2009. № 2. С. 25–30. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18373/04-Yamkovsky.pdf (дата звернення: 05.05.2024).
12. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23.05.1949. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf (zugriffsdatum: 05.05.2024).
13. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/U/D19970483Lj.pdf (data dostępu: 05.05.2024).
14. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20.04.2020 sygn. akt U 2/20. URL: https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/u-2-20-wyrok-trybunalu-konstytucyjnego-523036694 (data dostępu: 24.11.2023).
15. Конституция Азербайджанской Республики от 12.11.1995. URL: https://genprosecutor.gov.az/storage/pages/0qooHA0iLljsSWFYoYW46BXQXE8SvtOZq1b38FjH.pdf (дата обращения: 05.05.2024).
16. О Конституционном суде : Закон Азербайджанской Республики от 23.12.2003 № 561-IIГ. URL: https://www.legal-tools.org/doc/010f67/pdf/ (дата обращения: 07.05.2024).
17. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20240419#Text (дата звернення 07.05.2024).
18. Постановление Пленума Конституционного суда Азербайджанской Республики «О соответствии постановления Судебной коллегии по уголовным делам и делам об административных правонарушениях Верховного Суда Азербайджанской Республики от 23 марта 2004 года Конституции и законам Азербайджанской Республики в связи с жалобами В.Г. Байрамова и других» от 09.09.2005. URL: https://www.constcourt.gov.az/ru/decision/668 (дата обращения: 07.05.2024).
19. Литвинов О.М., Богуш В.В. Межі конституційного контролю у провадженнях за конституційними поданнями та конституційними скаргами: теоретичні аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2018. № 1 (13). С. 1–12. URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/issue/view/8051 (дата звернення 08.05.2024).
20. Шумилов В.М. Правовая система США : учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Междунар. отношения, 2006, 408 с.

21. Human Rights Act 1998. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/ 1998/42/contents (date of access: 05.05.2024).
22. Case of Ilnseher v. Germany : Judgment of the European Court of Human Rights, 4 December 2018 (Applications nos. 10211/12 and 27505/14). URL: https://hudoc.echr.coe.int/ fre#{«itemid»:[«001-187540»]} (date of access: 07.05.2024).

УДК 343.143
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.95

МІСЦЕ СВІДКА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Чепель О.В.,
аспірант Державного податкового університету
ORCID: 0009-0006-7341-4599

Чернецький С.С.,
доктор філософії з економіки
ORCID: 0000-0002-7368-4509

Чепель О.В., Чернецький С.С. Місце свідка в кримінальному процесі України.

Стаття присвячена дослідженню місця та ролі свідка в кримінальному процесі України. Встановлено, що свідок відіграє винятково важливу роль для забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування. Займаючи активну позицію, свідки можуть надати істотну допомогу в підвищенні результативності проведення таких дій. «Сила» свідка полягає в «силі» його показань, в здатності впливати на прийняття рішення на користь тієї сторони, яка бере участь у справі. У різні часові періоди «сила» показань свідків, яка безпосередньо залежала від місця свідка в суспільстві, змінювалася, вона мала різне пояснення і законодавчу регламентацію. Дана залежність так глибоко вкоренилася в суспільній психології, що до сих пір істотно впливає на судову практику. Процесуальна активність свідка у кримінальному провадженні є запорукою для з'ясування всіх обставин кримінального правопорушення під час досудового розслідування і для подальшого прийняття судом законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення. З теоретичної точки зору свідок належить до групи суб'єктів кримінального процесу, які сприяють здійсненню кримінального судочинства.

Запропоновано авторське визначення категорії «свідок», яке повинно міститися в ч. 1 ст. 65 КПК України: «Свідок – це особа, якій можуть бути відомі будь-які відомості про обставини, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, і яку залучено до участі у процесі в якості свідка в установленому законом порядку». Отже, не кожна особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, є свідком, а лише та, яка викликана у якості свідка для надання показань.

В ході дослідження доведено, що свідки беруть участь не лише в допиті; вони, зберігаючи свій процесуальний статус, можуть брати участь і в інших слідчих (розшукових) діях.

Ключові слова: свідок, права, обов'язки, показання, кримінальний процес, кримінальне провадження.

Chepel O.V., Chernetskyi S.S. The place of a witness in criminal proceedings in Ukraine.

The article examines the place and role of a witness in the criminal procedure of Ukraine. It is established that a witness plays an extremely important role in ensuring a prompt, complete and impartial investigation. By taking an active position, witnesses can provide significant assistance in improving the effectiveness of such actions. The «power» of a witness lies in the «strength» of his or her testimony, in the ability to influence a decision in favor of the party involved in the case. In different time periods, the «power» of witness testimony, which directly depended on the witness's place in society, changed, it had different explanations and legislative regulation. This dependence is so deeply rooted in social psychology that it still has a significant impact on judicial practice. The procedural activity of a witness in criminal proceedings is a prerequisite for clarifying all the circumstances of a criminal offense during the pre-trial investigation and for the court to make a lawful, reasonable and fair judgment. From the theoretical point of view, a witness belongs to the group of subjects of criminal procedure who facilitate the criminal justice process.

The author offers her own definition of the category «witness» which should be contained in Part 1 of Article 65 of the CPC of Ukraine: «A witness is a person who may be aware of any information about the circumstances relevant to criminal proceedings and subject to proof, and who is involved in the process as a witness in accordance with the procedure established by law». Thus, not every person who knows or may know the circumstances to be proved in criminal proceedings is a witness, but only the one who is called as a witness to testify.

The study proves that witnesses participate not only in interrogation; they may also participate

in other investigative (detective) actions while maintaining their procedural status.

Key words: witness, rights, obligations, testimony, criminal procedure, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Незважаючи на прийняття КПК України 2012 року та проведення в країні судово-правової реформи, проблематика процесуально-правового становища свідка не втратила своєї актуальності. Позитивні зміни у сфері правового регулювання процесуально-правового становища свідка в кримінальному процесі виявилися недостатньо ефективними при їх практичному застосуванні: свідки, як і раніше, не виказують особливого бажання співпрацювати з правоохоронними та судовими органами, ігнорують повістки про виклик і, озираючись на різні чинники, з побоюванням надають показання. Ба більше багато положень кримінального процесуального законодавства, що стосуються процесуально-правового становища свідка, потребують коригування.

У кримінальній процесуальній науці проблеми, пов'язані з процесуально-правовим становищем свідка та його роллю в кримінальному процесі, постійно привертають увагу вчених-процесуалістів. Значний внесок у розробку процесуально-правового становища свідка внесли такі видатні дослідники, як: С.А. Альперт, М.І. Бажанов, О.В. Белькова, В.П. Бож`єв, А.Ю. Габрелян, Ю.М. Грошевий, М.В. Жогін, Т.О. Закревська, В.С. Зеленецький, О.М. Калачова, О.В. Капліна, В.М. Карпенко, Г.К. Кожевніков, С.С. Кудінов, О.П. Кучинська, Ю.В. Лисюк, В.І. Маринів, Г.М. Міньковський, М.М. Міхеєнко, О.Р. Михайленко, В.Т. Нор, О.В. Панчук, К.В. Плєва, Р.Д. Рахунов, О.М. Скрябін, С.В. Слінько, С.М. Стахівський, В.М. Тертишник, М.В. Харітонова, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, М.Л. Якуб, Ю.П. Янович та ін. Разом з тим, не можна визнати, що аналізована тема досить повно висвітлена і вже тим більше вичерпана. Більшість досліджень з цієї теми виконано до ухвалення КПК України 2012 року, а нові праці присвячено лише окремим питанням процесуально-правового становища свідка у кримінальному процесі, низка проблем, пов'язаних із дослідженням процесуально-правового становища свідка, залишається невирішеною до теперішнього часу. Окремі питання процесуально-правового становища свідка в кримінальному процесі потребують нового наукового переосмислення, внесення відповідних змін до законодавства, напрацювання рекомендацій практичного характеру, що й зумовило вибір теми наукової статті.

Мета статті. Стаття присвячена визначенню місяця та ролі свідка в кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Свідок, як носій показань, є об'єктивним результатом спільного існування людей. Соціум – та умова, без якої виникнення свідків було б неможливим. Лише за постійної взаємодії людей можна знайти когось, хто володіє бодай якою-небудь інформацією про те, що трапилося, і хто може повідомити цю інформацію зацікавленій особі, розкривши тим самим обставини події.

У кримінальному процесі поняття свідка трактується значно ширше. Передбачається, що дана особа – не випадковий суб'єкт, залучений до сфери відповідного провадження, а самостійна процесуальна фігура, законодавчо наділена відповідними правами та обов'язками. Зазначена позиція була домінуючою в науці кримінального процесу з 30-х років XX ст., але поділялася не всіма процесуалістами. Існував й інший підхід стосовно даного питання. Так, М.С. Строгович вважав, що суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності можуть бути тільки ті державні органи, посадові особи та громадяни, які виконують одну із трьох процесуальних функцій: обвинувачення, захисту, вирішення справи [1, с. 204–206]. М.Л. Якуб відстоював позицію, згідно з якою свідок не є учасником процесу, не володіє відповідними правами, а його роль полягає лише в тому, щоб повідомити відомі йому відомості [2, с. 83]. На нашу думку, зазначена позиція була й залишається помилковою, оскільки свідок – це не просто джерело доказової інформації, а особа, наділена правами і обов'язками, які реалізовуються в ході кримінального процесу. Зрозуміло, що процесуальне становище свідка (сукупність його прав, обов'язків, відповідальності та обставин, які унеможливлюють участь свідка в кримінальному судочинстві) по відношенню до інших учасників процесу не є рівнозначними. І це цілком закономірно, оскільки їх ролі в кримінальному провадженні відмінні одна від одної. Разом з тим, дана обставина не дає підстав для визнання свідка менш значущим для кримінального провадження, ніж він є насправді.

На сьогоднішній день український законодавець цілком виправдано, на нашу думку, відносить до учасників процесу всіх задіяних у ньому осіб. Тому мають рацію ті дослідники, які вважають, що термін «учасники кримінального процесу (кримінального провадження)» охоплює всіх учасників справи, та відносять, на підставі цього, до їх числа і свідків. Таке уявлення має і нормативну основу: законодавець відніс свідка до числа «інших учасників кримінального провадження» розмістивши норми відносно нього в § 5 Глави 3 «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження» КПК України.

Сучасний вітчизняний кримінальний процес виходить із того, що особа може свідчити не

лише щодо фактів, які вона сприймала особисто, а також фактів, які ґрунтуються на поясненні іншої особи (показання з чужих слів). Можливість використання показань із чужих слів, з точки зору достовірності інформації, завжди була «каменем спотикання» в науці та практиці кримінального процесу, тобто, якщо свідок, особисто не сприймав те, про що він повідомляє, то передбачається істотна ймовірність спотворення сприйнятої ним інформації (виникає ефект «зіпсованого телефону»). Незважаючи на це, ч. 5 ст. 95 КПК України встановлює, що особа дає показання лише щодо фактів, які вона сприймала особисто, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом. Суд має право визнати допустимим доказом показання з чужих слів незалежно від можливості допитати особу, яка надала первинні пояснення, у виняткових випадках, якщо такі показання є допустимим доказом згідно з іншими правилами допустимості доказів. При прийнятті цього рішення суд зобов'язаний враховувати: 1) значення пояснень і показань, у випадку їх правдивості, для з'ясування певної обставини і їх важливість для розуміння інших відомостей; 2) інші докази щодо питань, передбачених пунктом 1 цієї частини, які подавалися або можуть бути подані; 3) обставини надання первинних пояснень, які викликають довіру щодо їх достовірності; 4) переконливість відомостей щодо факту надання первинних пояснень; 5) складність спростування пояснень, показань з чужих слів для сторони, проти якої вони спрямовані; 6) співвідношення показань з чужих слів з інтересами особи, яка надала ці показання; 7) можливість допиту особи, яка надала первинні пояснення, або причини неможливості такого допиту (ч. 2 ст. 97 КПК України) [3]. Підкреслимо, що перевага завжди надається первинним поясненням, але у практиці розслідування злочинів рідко коли в наявності буває «ідеальний свідок» – очевидець, тобто людина, «яка перебувала на місці злочину» і особисто спостерігала картину події (сама все бачила, чула, оцінювала, може впізнати злочинця, його спільників і т.п.). На практиці, як правило, ідеальні свідки зустрічаються рідко. В основному ж, встановити прямих очевидців не представляється можливим, і сторона обвинувачення в кримінальному провадженні засновує обвинувальній акт лише на «непрямих свідках», показання яких і лежать в його основі.

У радянський період було сформульовано безліч трактувань аналізованої нами категорії. На думку С.В. Познишева, свідок – це особа, покликана судовим органом розповісти про сприйняті нею ті чи інші фактичні обставини справи [4, с. 51]. Іншими словами, виділяється дві ознаки категорії «свідок»: по-перше, факт виклику особи для надання показань (формальна ознака); по-друге, здатність особи повідомити відомості, що мають відношення до предмету доказування (об'єктивна ознака). Зазначимо, що в цей історичний період категорія «свідок» могла трактуватись як через об'єктивну, так і через формальну ознаку. Згідно М.Л. Якуба, свідок – це особа, залучена до участі в справі органами розслідування або судом з метою повідомлення відомих їй відомостей про фактичні обставини, які можуть мати значення для справи (якими вона володіла до залучення її до справи в якості свідка), та не приймає участь у цій справі в якості потерпілого, підозрюваного чи обвинуваченого [2, с. 82]. В.І. Смислов розглядає свідка як особу, яка на першу вимогу органів розслідування, прокуратури та суду зобов'язана з'явитися у призначений час та місце і надати в процесі допиту правдиві показання про відомі їй обставини, що мають значення для справи [5, с. 47]. М.І. Бажанов вважав, що свідками називаються особи, покликані повідомити слідчим органам або суду отримані ними шляхом особистого сприйняття відомості про факти, що мають значення у справі або відносяться до особистості обвинуваченого [6, с. 8]. Серед різних трактувань категорії «свідок» можна виділити ті, в яких увага приділяється лише об'єктивній ознаці. М.І. Порубов стверджував, що свідком у кримінальному процесі може бути будь-яка особа, якій відомі обставини розслідуваної справи або дані, що характеризують обвинуваченого. На думку В.М. Шпильова, свідок – це особа, яка зобов'язана дати показання про відомі їй обставини вчиненого злочину, будь-яких обставинах, що підлягають встановленню по даній справі, в тому числі про особу обвинуваченого і потерпілого, а також про свої взаємини з ними. В якості свідка допиту підлягає будь-яка особа, якій можуть бути відомі будь-які обставини, що стосуються справи [7, с. 151]. Проведений аналіз дозволяє виділити наступні положення, які б поєднували наведені вище трактування категорії «свідок»: свідок – це особа; особа має відомості про обставини справи; особа здатна дати про них показання.

Для радянського періоду цікавим є те, що категорію «свідок» окремі автори намагалися пояснити ідеологічною складовою, ігноруючи її процесуальне положення. А.Я. Вишинський, який займав високі посади в СРСР, відзначав, що свідок – це жива людина, яка добре розуміє свою роль та свій обов'язок перед соціалістичним суспільством і державою [8, с. 272]. Погляди А.Я. Вишинського істотно вплинули на позиції багатьох процесуалістів, які стосувалися питань свідка та показань свідка в кримінальному процесі, надавши їм політичного й ідеологічного забарвлення. Також хотілося б відзначити, що свідок, як нами вже було зазначено вище, по-

чинаючи з 30-х років XX ст. став розглядатися в якості важливої процесуальної фігури.

У пострадянський період продовжувався процес уточнення категорії «свідок». Р.С. Бєлкін зазначав, що для допиту особи в даній якості не вимагаються достовірні знання, досить і ймовірних знань, будь-яких обставин, відомих свідкові, які підлягають встановленню у кримінальній справі. З цим твердженням не можна не погодитися, оскільки в більшості випадків, до початку допиту той, хто провадить допит може оперувати лише припущеннями про те, що особа має шукані відомості, які мають значення для кримінального провадження.

Сучасні юридичні та енциклопедичні словники тлумачать категорію «свідок» наступним чином: той, хто особисто був присутній при будь-якій події, очевидець; це людина, яка володіє відомостями про обставини справи і викликана для дачі показань суду або слідству; будь-яка особа, якій можуть бути відомі обставини, що підлягають встановленню (доказуванню) у цивільній або кримінальній справі; людина, що була присутня при якій-небудь події, пригоді й особисто бачила що-небудь; очевидець; особа, яку викликають до суду для посвідчення відомих їй обставин справи; особа, присутня при чому-небудь для офіційного підтвердження дійсності або правильності чогось [9, с. 1297]. Сформовані в науці уявлення про зміст категорії «свідок» отримали закріплення в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України від 13.04.2012 р. № 4651-VI, в якому свідок згадується в числі інших учасників кримінального провадження. Так, згідно з ч. 1 ст. 65 КПК України свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань [3]. Вважаємо, що дане визначення потребує корегування. Так, при аналізі зазначеної норми відразу виникає кілька питань.

По-перше, чи доцільно виділяти у визначенні те, що свідком є тільки фізична особа, оскільки і без цього очевидно, що свідок не може бути особою юридичною.

По-друге, чи є свідком особа, яка з'явилася для повідомлення відомостей щодо скоєного злочину, без відповідного виклику, коли свідок сам добровільно з'явився до відповідного правоохоронного органу або до суду з метою дати показання? Відповідь на дане питання, безсумнівно, є позитивною, оскільки особа набуває статусу свідка не залежно від підстав явки, а з моменту повідомлення відомостей, які мають значення для кримінального провадження та їх фіксації в протоколі. Слід зазначити, що особа може стати свідком і в інших ситуаціях, наприклад при проведенні обшуку слідчий, за згодою особи, може провести допит цієї особи. Зрозуміло, що в таких випадках свідку не вручається повістка.

Виходячи з вищевказаного, трактування категорії «свідок» має, на нашу думку, містити вказівку на те, що особа була залучена в якості свідка в установленому законом порядку, замість вказівки на те, що особа була викликана для давання показань.

По-третє, свідку можуть бути відомі не обставини, а відомості про обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження. Показання є одним з видів процесуальних джерел доказів, які, згідно ч. 1 ст. 84 КПК України є фактичними даними, отриманими у передбаченому Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Варто акцентувати увагу на тому, що в теорії доказів під доказами початково розумілися факти, однак згодом наука прийшла до розуміння змісту доказів як фактичних даних, тобто відомостей про факти. Обставини ж, що входять до предмету доказування, підлягають доказуванню на підставі відомостей про факти, але ніяк не можуть самі бути фактами. Більш того, змішувати категорії «обставини» й «відомості» є некоректним з точки зору їх етимології. Не можна не погодитися з Ф.Г. Григор'євим стосовно того, що свідок може бути носієм не самого явища, ситуації, а знань, інформації, уявлень про це явище. З урахуванням викладеного, поняття свідка повинно містити вказівку на те, що свідкові можуть бути відомі відомості про обставини, які мають значення для розслідування і вирішення кримінального провадження.

По-четверте, свідком може бути особа, викликана не тільки для допиту, але і для участі в інших слідчих (розшукових) дій (пред'явлення до впізнання, освідування особи та ін.), пов'язаних з отриманням різних відомостей. Водночас, незалежно від того, в якій саме слідчій (розшуковій) дії бере участь особа, вона зберігає свій процесуальний статус свідка.

Згідно з чинним законодавством, підставами залучення особи до участі в кримінальному провадженні в якості свідка є наступні:

1. По-перше, їй відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження (фактична підстава). Така ймовірність формується суб'єктами доказування з урахуванням наявних у кримінальному провадженні даних, що свідчать про наявність в будь-якому діянні ознак злочину, а також висунутих в ході розслідування версій.

2. По-друге, припущення суб'єктів доказування про особу, яка не лише може володіти відомостями про обставини, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, а й залучена до участі в процесі у якості свідка в установленому законом порядку (процесуальна підстава).

Фактична і процесуальна підстави взаємопов'язані. При відсутності фактичної підстави немає необхідності використовувати процесуальну, тобто залучати особу до участі в процесі в якості свідка. Водночас реалізація фактичної підстави повинна бути пов'язана з настанням процесуальної, для отримання суб'єктом доказування необхідної інформації. В процесі розслідування фактичні підстави виявляться по-різному. Особа, якій відома певна інформація, з власної ініціативи повідомляє про це слідчому або суду; по своїй волі доводить до відома учасників процесу, інших осіб про наявність у неї інформації; приховує свою обізнаність від кого б то не було.

У першому випадку – така особа може бути допитана зазначеними особами і, таким чином, отримана інформація, після відповідного оформлення, буде доказом у справі.

У другому – можливість отримання показань буде залежати від наміру учасників процесу заявити клопотання про виклик цієї особи як свідка і допиту її по суті. Крім того, виклик і допит, в кінцевому рахунку, залежать від прийнятого посадовою особою рішення по суті заявленого клопотання.

Третій випадок характерний тим, що, як правило, реалізації процесуальної підстави не настає. Відсутність даних про свідка в учасників процесу веде до зниження кількості розкритих злочинів, у тому числі тяжких, особливо небезпечних, жорстоких за ступенем і характером здійснення, а також до зростання судових помилок, як однієї з причин.

Рішення про виклик особи в якості свідка приймає слідчий, прокурор та слідчий суддя, якщо існують достатні підстави вважати, що вона може дати показання, які мають значення для кримінального провадження, або її участь у процесуальній дії є обов'язковою. Суд здійснює судовий виклик учасників кримінального провадження, участь яких у судовому провадженні є обов'язковою. Дані положення є закономірним результатом розвитку теорії і практики вітчизняного законодавства щодо місця свідка в кримінальному процесі.

Визначаючи місце свідка в кримінальному процесі, не можна не згадати про його дієздатність. Дієздатність є одним із основних елементів, які характеризують суб'єкта правовідносин. І.Л. Петрухін зазначає, що дієздатність за своїм змістом означає здатність людини до скоєння особистих юридичних дій, спрямованих на реалізацію нею своїх прав та обов'язків, на набуття нових суб'єктивних прав та обов'язків, а також здатність нести особисту відповідальність за свої неправомірні дії [10, с. 15], тобто юридичну зрілість суб'єкта. Така юридична зрілість особи включає в себе вимоги до її віку, фізичного та психічного розвитку. Згідно ч. 2 ст. 30 ЦК України, цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання [11]. У цивільному праві дієздатність пов'язується, по-перше, з громадянством України, по-друге, з досягненням 18-річного віку. Але, у кримінальному процесуальному праві зазначені обмеження відсутні. В якості свідків у кримінальному процесі допускаються будь-які особи незалежно від віку, статі, релігійної приналежності, психічного чи фізичного стану. Крім того, свідками, окрім громадян, можуть виступати й іноземці та особи без громадянства. Відповідно до ч. 2 ст. 65 КПК України, не підлягають допиту в якості свідків:

- захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;
- адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю;
- нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю;
- медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю;
- священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих.

Підкреслимо, що вищезазначені особи наділені відносним імунітетом свідка. З приводу зазначених довірених відомостей вони можуть бути звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, яка довірила їм ці відомості, у визначеному нею обсязі. Проте, на нашу думку, наявність звільнення (отриманого в письмовій формі за підписом особи, яка довірила зазначені відомості) не тягне за собою автоматичного обов'язку давати показання, це є лише їх правом;

- журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації;
- судді та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали;
- особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення;
- особи, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо дійсних даних про їх особи;
- особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо цих даних;
- експерти – щодо роз'яснення наданих ними висновків [3].

Не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи (ч. 4 ст. 65 КПК України).

Раніше ми відзначили, що законодавець не обмежує свідка віковими рамками. Тому в правозастосовчій практиці зустрічаються випадки допиту в якості свідка неповнолітніх та малолітніх.

КПК України регламентує особливості допиту осіб, що належать до окремих вікових категорій. Так, незважаючи на те, що в науковій літературі не раз висловлювалася доцільність допиту дітей дошкільного віку, які ще не здатні правильно сприймати події об'єктивної дійсності і давати про них показання, КПК України дозволяє проведення такого допиту в присутності законного представника, педагога чи психолога, а за необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 354 КПК України). Однак, в силу обмеженої здатності дітей до сприйняття та відтворення багатьох обставин, а також їх підвищеної схильності до фантазування, навіювання й самонавіювання, малолітніх слід залучати до давання показань в обмежених випадках [12, с. 75]. Обґрунтованою є позиція, згідно з якою малолітнього слід допитувати в якості свідка, переважно, лише в тому випадку, якщо його показання містять докази, які, ймовірно, не можна отримати іншим шляхом [13, с. 11]. Якщо на практиці виникла необхідність допиту малолітнього, то варто враховувати доцільність допиту його батьків, опікунів, щодо обставин, які підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і які малолітній міг їм повідомити.

Положення Кримінального процесуального кодексу України слід визнати прогресивними, оскільки вони не містять будь-яких імперативних заборон допитувати в якості свідків осіб певного віку або осіб, які страждають певними психічними захворюваннями чи мають фізичні вади. Акцентуємо увагу на тому, що позиція КПК України стосовно осіб, які мають різні відхилення, видається нам неповною. Розробники КПК України відмовилися від позиції, згідно з якою особи, які в силу своїх фізичних недоліків або психічних захворювань нездатні правильно сприймати обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і давати про них показання, не можуть бути допитані в якості свідків. Про порочність даної концепції писав ще М.М. Розін, визнаючи, що деякі категорії душевнохворих можуть давати більш-менш правильні показання про те, що вони бачили або чули, при цьому суд повинен «з великою обережністю» оцінювати показання такого свідка [14, с. 375]. Але, з цілком зрозумілих причин, показання таких осіб, можуть бути в подальшому оскаржені в ході судового засідання, оскільки існують такі психічні розлади, які не дозволять особі правильно сприйняти обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження і дати з приводу них показання.

Вважаємо, що доцільною буде відмова від допиту в якості свідків вищезазначених осіб, з дотриманням усіх їх прав. Слід погодитись із пропозицією Д.В. Лазарєвої, що: по-перше, показання осіб із психічними розладами слід визнавати допустимим доказом лише з урахуванням судової психіатричної або комплексної психолого-психіатричної експертизи та в сукупності з іншими доказами в кримінальному провадженні, закріпивши відповідні зміни в ст. 87 КПК України; по-друге, закріпити у положеннях ст. 242 КПК України таку підставу призначення та проведення судової психіатричної експертизи, як наявність сумнівів у здатності потерпілого або правильно сприймати події, адекватно на них реагувати та правильно відтворювати їх у своїх показаннях [15, с. 267]. Лише при проведенні судової психіатричної або комплексної психолого-психіатричної експертизи стосовно осіб, які мають психічні захворювання, та судово-медичної експертизи відносно стану здоров'я особи можна визначити, чи здатна особа правильно сприймати обставини навколишньої дійсності і відтворювати отриману інформацію на допиті без значних спотворень.

Проведення необхідної експертизи буде сприяти не лише підтвердженню можливостей особи щодо сприйняття, запам'ятовування й відтворення обставин, тобто реалізації його прав, а й реалізації прав інших суб'єктів кримінального

процесу, в першу чергу осіб, які захищають свої інтереси в кримінальному провадженні.

Ми дотримуємося позиції, згідно з якою наявність у особи будь-якого недугу, що ускладнює для неї правильне сприйняття фактів об'єктивної дійсності, не означає категорично, що особа не може адекватно сприйняти обставини, які підлягають доказуванню під час кримінального провадження і дати з приводу них показання. Реально перешкоджати особі виступати в якості свідка повинні прояви подібних недугів, але не сам факт захворювання. Як правильно зазначається в науковій літературі, обмежена можливість сприйняття (наприклад, внаслідок сліпоти) не може сама по собі виступати абсолютною перешкодою до допиту особи в якості свідка. Необхідно кожен раз з'ясовувати, чи могла така особа правильно сприймати конкретні обставини, що мають значення для справи, або частину цих обставин. У тих випадках, коли функції того чи іншого органу чуття частково збереглися, і необхідно з'ясувати, якою мірою їх часткова втрата або хвороба перешкоджала правильному сприйняттю досліджуваних обставин, призначається судова експертиза [12, с. 74]. Щодо сприйняття обставин, наприклад, глухонімий може за допомогою жестів чи інших знаків повідомити про те, що він бачив, сліпий може повідомити про те, що він чув.

Здатність сприймати факти повинна існувати на той момент, коли відбулася подія, про яку повідомляється в показанні. Якщо на той момент часу кандидат у свідки був спроможний сприймати факти, то втрата цієї здатності в проміжок часу між зазначеною подією та судом істотного значення не має. Людина, яка була очевидцем злочину, компетентна виступати в якості свідка і давати показання про цей злочин навіть у тому випадку, якщо вона осліпла перед судом. Людина, яка чула слова погрози, може виступати в якості свідка і давати показання про дану погрозу навіть у тому випадку, якщо вона перед початком суду раптово оглухла. Якщо кандидат у свідки страждає на амнезію, але ця хвороба проявляється лише протягом обмеженого періоду часу, то про події, про які він пам'ятає, він має можливість давати показання, а про події, що відбулися в той період, коли по причині хвороби у нього були провали в пам'яті, він не компетентний виступати в якості свідка. Якщо будь-які недоліки не завадили особі сприйняти, запам'ятати й відтворити обставини, то вона може бути свідком.

Таким чином, виходячи з викладеного, можна запропонувати наступне визначення поняття свідка як учасника кримінального процесу, яке повинно міститися в ч. 1 ст. 65 КПК України: «Свідок – це особа, якій можуть бути відомі будь-які відомості про обставини, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, і яку залучено до участі у процесі в якості свідка в установленому законом порядку».

Свідок відіграє винятково важливу роль для забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування. Варто підкреслити, що не кожна особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, є свідком, а лише та, яка викликана у якості свідка для надання показань. Свідки беруть участь не лише в допиті; вони, зберігаючи свій процесуальний статус, можуть брати участь і в інших слідчих (розшукових) діях. Займаючи активну позицію, свідки можуть надати істотну допомогу в підвищенні результативності проведення таких дій. «Сила» свідка полягає в «силі» його показань, точніше в здатності впливати на прийняття рішення на користь тієї сторони, яка бере участь у справі. У різні часові періоди «сила» показань свідків, яка безпосередньо залежала від місця свідка в суспільстві, змінювалася, вона мала різне пояснення і законодавчу регламентацію. Варто зазначити, що дана залежність так глибоко вкоренилася в суспільній психології, що до сих пір істотно впливає на судову практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. В 2-х т. Т. 1. М.: Наука, 1968. 470 с.
2. Якуб М.Л. Показания свидетелей и потерпевших. Оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде первой инстанции. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. 128 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88.
4. Познышев С.В. Доказательства в уголовном процессе. Л., 1929. 525 с.
5. Смыслов В.И. Свидетель в советском уголовном процессе. Учебное пособие. Высшая школа, 1973. 160 с.
6. Бажанов М.И. Свидетели, их права и обязанности по советскому уголовно-процессуальному законодательству. Госюриздат, 1955. 45 с.
7. Шпилев В.Н., Даев В.Г. Участники уголовного процесса. Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1970. 176 с.
8. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. 3-е изд., доп. Госюриздат, 1950. 308 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

10. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. Общая концепция. Неприкосновенность личности. Наука, 1985. 239 с.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
12. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть особенная. «Юрид. лит.», 1967. 415 с.
13. Божьев В.П., Лубенскпй А.И. Источники доказательств по уголовно-процессуальному законодательству СССР и других социалистических государств. Учебное пособие. Академия МВД, 1981. 525 с.
14. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство: пособие к лекциям. 3-е изд., пересмотр. Петроград: Изд. юрид. кн. скл. «Право», 1916. 603 с.
15. Лазарєва Д.В. Особливості участі осіб із психічними розладами у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2020. № 4. С. 263–269.
16. Габрелян А.Ю. Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. Колективна наукова монографія «Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття». Видання 2. Вінниця, 2021-2022. С. 2–18. Doi.org/10.36074/paaaseeirdfegcc.ed-2.01.
17. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.
18. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168 – 179.
19. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
20. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Показання свідка в кримінальному процесі: поняття, зміст, вимоги. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2023. № 4. С. 451–458.
21. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Система прав свідка в кримінальному процесі: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023. № 4. С. 168–180.
22. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Адвокат свідка: проблематика правового статусу. Science of XXI century: development, main theories and achievements: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (January 26, 2024). Helsinki, Republic of Finland: International Center of Scientific Research, 2024. С. 131–136.
23. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskyi O. Legal regime of virtual currency in ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. № 43. P. 21–24.
24. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: http://dx.doi.org/ 10.21902/Revrima.v3i32.550 (дата звернення: 04.01.2024).

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.96

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ ТА ОРГАНІВ АДВОКАТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ

Заборовський В.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535

Манзюк В.В.,
професор, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-2133-1573

Ревуцька І.Е.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-9033-2513

Заборовський В.В., Манзюк В.В., Ревуцька І.Е. Діяльність українських адвокатів та органів адвокатського самоврядування в умовах повномасштабного вторгнення рф.

У даній статті розкриваються питання, що пов'язані із особливістю професійної діяльність українських адвокатів (аналізуються основні сфери такої діяльності) та органів адвокатського самоврядування в умовах збройної агресії рф. Акцентується увага на основних напрямках роботи НААУ та інших органів адвокатського самоврядування щодо допомоги адвокатам як у професійній діяльності, так і в їх повсякденному житті в умовах війни.

Аргументується позиція за якою, повномасштабна війна вплинула на професійну діяльність кожного українського адвоката, і більшість з них почали здійснювати свою діяльність за правилами воєнного часу, надаючи правову допомогу щодо категорії справ, що є наслідком військової агресії рф. Робиться висновок, що сферами такої діяльності є як забезпечення реалізації соціально-економічних прав осіб, компенсації збитків завданих внаслідок військових дій, так і надання правничої допомоги у справах, які пов'язані із вчинення кримінальних правопорушень проти миру, безпеки та міжнародного правопорядку, зокрема, щодо фіксації фактів, які мають відношення до такого роду кримінальних правопорушень та збору відповідної доказової бази. Вказується на активне використання адвокатами додатку «EyeWitness to Atrocities», створеного за ініціативою Міжнародної асоціації юристів та платформи «warcrimes.gov.ua» – Офісом Генерального прокурора разом з українськими та міжнародними партнерами.

Акцентується увага також на діяльності органів адвокатського самоврядування в умовах війни. Робиться висновок, що такими органами було організовано та проведено значну кількість різноманітного роду заходів як щодо підвищення кваліфікації адвокатів щодо вирішення питань захисту прав та інтересів і військовослужбовців, і громадян в умовах війни, так і щодо збору благодійної допомоги щодо матеріальної підтримки адвокатів та їх сімей, які потребують цього. Звертається увага й на діяльність Опікунської Ради, що створена при Національній асоціації адвокатів України.

Ключові слова: адвокат; адвокатура; професійна діяльність адвоката в умовах війни; Національна асоціація адвокатів України; Опікунська Рада НААУ; благодійний фонд; органи адвокатського самоврядування.

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V., Revutska I.E. The activities of Ukrainian lawyers and the self-government bodies of lawyers in the context of a full-scale invasion of the rf.

This article reveals the issues related to the peculiarities of the professional activity of

Ukrainian lawyers (the main areas of such activity are analyzed) and the self-government bodies of lawyers in the conditions of armed aggression of the Russian Federation. Attention is focused on the main directions of the work of the NAAU and other bodies of the self-government of lawyers in terms of helping lawyers both in their professional activities and in their everyday life in the conditions of war.

The position is argued according to which the full-scale war affected the professional activity of every Ukrainian lawyer, and most of them began to carry out their activities according to the rules of wartime, providing legal assistance in the category of cases that are a consequence of the military aggression of the Russian Federation. It is concluded that the spheres of such activity are both ensuring the realization of social and economic rights of individuals, compensation for damages caused as a result of military operations, and providing legal assistance in cases related to the commission of criminal offenses against peace, security and international legal order, in particular, regarding the recording of facts related to this type of criminal offenses and the collection of the relevant evidence base. It is pointed out the active use by lawyers of the application «EyeWitness to Atrocities», created at the initiative of the International Association of Lawyers and the platform «warcrimes.gov.ua» – by the Office of the Prosecutor General together with Ukrainian and international partners.

Attention is also focused on the activities of the self-government bodies of lawyers in the conditions of war. It is concluded that such bodies have organized and carried out a significant number of various types of activities, both in terms of improving the qualifications of lawyers in solving issues of protecting the rights and interests of both servicemen and citizens in war conditions, and in collecting charitable assistance for the material support of lawyers and their families. who need it. Attention is also drawn to the activities of the Board of Trustees, which was created under the National Association of Lawyers of Ukraine.

Key words: lawyer; advocacy; professional activity of a lawyer in wartime conditions; National Association of Lawyers of Ukraine; Board of Trustees of NAAU; charitable foundation; bodies of self-government of lawyers.

Актуальність теми. Сутність адвокатської діяльності [1; 2; 3], а також правова природа органів адвокатського самоврядування та особливості їх діяльності [4; 5; 6], в тому числі Національної асоціації адвокатів України [7], вже були предметом нашої наукової розвідки. Взагалі адвокатура як інститут громадянського суспільства, що займає особливе місце в механізмі здійснення правосуддя повинна забезпечувати належну реалізацію конституційного права кожної особи на надання професійної правничої допомоги, зокрема в умовах воєнного стану. Актуальність дослідження обумовлюється й тим, що в умовах війни, потребують допомоги й українські адвокати (і в сфері професійної діяльності, і в повсякденному житті). Тож позитивною є діяльність органів адвокатського самоврядування, які не тільки організовують заходи щодо підвищення кваліфікації представників адвокатської спільноти щодо надання професійної допомоги по фактично новим категоріям справ, що пов'язані з військовою агресією, так і надають матеріальну допомогу адвокатам, які потребують цього.

Аналіз наукових публікацій. Проблема визначення сутності професійної діяльності адвоката, і правової природи інституту адвокатури, була предметом досліджень ряду науковців, серед яких доцільно виокремити А.М. Бірюкову, Т.Б. Вільчик, С.О. Іваницького, А.В. Іванцову, Ю.С. Пилипенко, С.Ф. Сафулько, О.Д. Святоцького, В.О. Святоцьку, Д.П. Фіолевського, О.Г. Яновську та інших.

Метою даної статті є розкриття специфіки діяльності українських адвокатів та органів адвокатського самоврядування в умовах повномасштабного вторгнення рф.

Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: розкрити особливості діяльності українських адвокатів в умовах військової агресії з боку рф та дослідити сфери такої діяльності адвокатів; проаналізувати основні напрями роботи НААУ та інших органів адвокатського самоврядування щодо допомоги адвокатам як у професійній діяльності, так і в повсякденному житті в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення рф на територію суверенної України відіграє значний вплив на всі аспекти суспільно-політичного життя населення. Не є винятком і професійна діяльність адвокатів, більшість з яких почали здійснювати свою діяльність за правилами воєнного часу, надаючи правову допомогу щодо особливої категорії справ, що є наслідком збройної агресії рф та відповідають вимогам сьогодення. Крім цього, багато членів адвокатської спільноти не тільки сприяють зміцненню нашої держави як правової, надаючи професійну правову допомогу у таких складних умовах, але й безпосередньо відстоюють територіальну цілісність та недоторканість нашої Батьківщини.

З перших днів збройної агресії рф, як слушно зазначає С. Вилков, багато адвокатів, в тому числі які є членами різного роду органів адвокатського самоврядування, добровільно пішли захищати нашу країну із зброєю в руках, всту-

пивши до складу Збройних сил України та територіальної оборони, а також займаються волонтерством в тилу, задля зміцнення нашої армії [8]. Багато адвокатів успішно виконують бойові завдання, за що отримали відповідні найвищі нагороди, на жаль, деякі з них отримали такі нагороди посмертно. Так, адвокату Юрію Сікиринському, батьку п'ятьох дітей, який пішов добровольцем та приєднався до 125-ої окремої бригади територіальної оборони, виконувавши обов'язки командира розвідувального взводу, було посмертно присвоєно звання Герой України та удостоєно ордена «Золота Зірка» за героїзм, особисту мужність та самовіддане служіння українському народові [9]. На жаль, під час виконання бойових завдань загинули інші члени адвокатської спільноти.

Як ми вже зазначали, до початку повномасштабної війни, і особливо до 2014 року адвокати фактично не здійснювали свою професійну діяльність щодо ведення певної, особливої категорії справ, які є наслідком військової агресії рф [10]. Адвокати в Україні, як відмічає В. Гвоздій, ведуть різноманітні категорії справ, що пов'язані із війною, і для адвоката завжди є викликом бути першим в тій ситуації, з якою до цього ніхто раніше не стикався [11].

Поява нових категорій справ та швидка зміна законодавства з метою адаптації до соціально-політичного та економічного становища в суспільстві, змушують адвокатів постійно підвищувати свою кваліфікацію задля надання професійної правничої допомоги своїм клієнтам. Так, повномасштабне вторгнення країни-агресора, за слушним твердженням І. Марценюка призвело до виникнення багатьох нових правових проблем, які пов'язані з отриманням соціальних виплат, реалізацією трудових гарантій, відновленням документів, компенсацією збитків внаслідок військових дій [12]. Досліджувала особливості врегулювання питань, які пов'язані із знищенням і пошкодженням майна внаслідок воєнних дій і Л. Швецова [13].

В той же час, повномасштабне вторгнення рф, за твердженням Д. Панфілової має наслідком підвищення ролі адвокатів у сфері захисту прав військовослужбовців та їх родин, комунікації з військовими частинами, а також сприянню у вирішенні процесуальних питань щодо допомоги у розшуку зниклого безвісти або повернення з полону військовослужбовця, вказуючи при цьому на правове підґрунтя, яке необхідно враховувати щодо надання правової допомоги у даній сфері та надаючи певні практичні поради його реалізації [14].

Фактично новим напрямом професійної діяльності адвокатів стало й надання правничої допомоги, яка пов'язана із вчинення кримінальних правопорушень проти миру, безпеки та міжнародного правопорядку. Особливо це стосується фіксації фактів, які мають відношення до такого роду кримінальних правопорушень та збору відповідної доказової бази. На такий вид діяльності звертає увагу Р. Дулюк, оскільки українські адвокати не тільки активно розвивають міжнародну взаємодію задля встановлення фактів, які мають юридичне значення щодо забезпечення майбутніх юрисдикційних процесів, але й активно сприяють у зборі доказів та фіксації фактів геноциду, різного роду воєнних злочинів, порушень міжнародних гуманітарних норм як у зоні проведення бойових дій, так і у місцях проживання цивільного населення, представляючи інтереси постраждалих від військової агресії, в тому числі й у міжнародних установах [15].

Тож слушною є позиція С.В. Демченко, за якою в умовах воєнних дій однією з найбільших проблем є правильне та оперативне формування електронних доказів (фотографій, відео- та звукозаписів, графічних зображень тощо), які відтворюють сліди кримінальних правопорушень та слугують доказами заподіяння насамперед матеріальної шкоди фізичним та юридичним особам, що можуть бути згодом втрачені в ході бойових дій. Важливим в цьому аспекті є додаток «EyeWitness to Atrocities» (створений за ініціативою Міжнародної асоціації юристів – IBA), що допомагає фіксувати відео- та фотодокази воєнних злочинів, які передаються, зокрема, до міжнародних судових установ (у тому числі до Міжнародного кримінального суду) [16]. «EyeWitness to Atrocities» є безкоштовним додатком для мобільного телефону, що містить в собі технологію, яка дозволяє отримати дані щодо часу фіксації та місця знаходження, де здійснено відповідний запис безпосередньо зі супутнику, які не можуть бути жодним чином змінені [17]. Лише за декілька місяців повномасштабного вторгнення через дану програму було зафіксовано та надіслано більше десяти тисяч перевірених відео, фотографій та аудіофайлів військових злочинів рф [18]. У своїй професійній діяльності адвокати задля фіксації воєнних злочинів рф активно використовують також платформу «warcrimes.gov.ua», яка була створена Офісом Генерального прокурора разом з українськими та міжнародними партнерами створив саме задля належного документування злочинів проти людяності воєнних злочинів, що скоєні армією рф в Україні [19].

Військова агресія рф проти нашої держави не тільки безпосередньо вплинула на професійну діяльність адвоката, але й на його психоемоційний стан, як майже і будь-якого пересічного громадянина України. О.В. Стратій вказує, що професійна діяльність адвоката вимагає дотримання суворих вимог до власної психіки, його вміння належного керування власними емоцій-

но-вольовими якостями та за жодних обставин не проявляти негативних емоцій особливо в аспекті надання правничої допомоги в умовах воєнного стану. Все це вимагає від адвоката розвивати в собі якості, які в тому числі пов'язані з нервово-емоційною стійкістю, логічним мисленням, вмінням почути співрозмовника, що повинно сприяти створення свого роду захисного бар'єру від ситуацій, які можуть негативно впливати на адвоката та надають більшої впевненості у його професійній діяльності щодо відстоювання інтересів клієнта [20].

Як ми уже відмічали, військова агресія рф та введення воєнного стану суттєво вплинули й на можливість здійснення адвокатом своєї професійної діяльності, враховуючи зокрема, швидку зміну національного законодавства. Важливу роль в підвищенні кваліфікації адвоката та його адаптації до нових реалій відіграли органи адвокатського самоврядування, якими було організовано неймовірну кількість різного роду вебіранів, конференцій, семінарів, тренінгів та круглих столів, що були спрямовані, зокрема й на вирішення важливих питань щодо захисту як прав та інтересів і військовослужбовців, і пересічних осіб, так і самих адвокатів, що постраждали від злочинів рф. Взагалі Вищою школою адвокатури Національної асоціації адвокатів України було організовано понад 200 різноманітні правові освітні заходи, які стосуються тих чи інших питань військово права. Так, суттєво активізував свою діяльність й Комітет з військового права Національної асоціації адвокатів України [21]. Також при НААУ було створено Центр координації добровільної правової допомоги військовослужбовцям, щодо оперативного надання правової допомоги, одним із аспектів діяльності якого є забезпечення безкоштовного навчання адвокатів, які у рамках волонтерського руху надають правову допомогу військовослужбовцям на засадах pro bono [22].

Значну допомогу адвокатам як у підвищенні їх кваліфікації щодо надання правничої допомоги на професійному рівні в умовах війни, так і у забезпеченні необхідної допомоги тим адвокатам та членам їх сім'ї, які постраждали внаслідок збройної агресії рф надають органи адвокатського самоврядування. Поряд з підтримкою підрозділів територіальної оборони та Збройних сил України, Національна асоціація адвокатів України та ради адвокатів регіонів організовують різного роду благодійні акції з метою надання допомоги представникам адвокатської спільноти, які потребують цього. До прикладу, Національної асоціації адвокатів України було засновано благодійний фонд, який проводив збір коштів, в тому числі й для надання необхідної допомоги адвокатам, які втратили житло та опинились в складній ситуації [23]. Комітети Національної асоціації адвокатів України виступають одними із організаторів програми «Подаруй життя Захиснику» та ініціювали, зокрема, благодійний вечір «Творчість адвокатів під час війни» з метою збору коштів на допомогу родинам адвокатів, які постраждали внаслідок воєнної агресії рф проти Україні [24].

В умовах війни адвокати не тільки надають професійну правничу допомогу, в тому числі й на засадах pro bono, але як ми уже відзначали, безпосередньо відстоюють територіальну цілісність та недоторканість нашої Батьківщини. На жаль, відомі випадки загибелі адвокатів або ж отримання ними важких поранень у нерівних боях з російськими окупантами. Без сумніву, одну з найважливіших ролей в допомозі адвокатам, які постраждали насамперед внаслідок воєнних дій відіграє Опікунської Ради при Національній асоціації адвокатів України [25].

Станом на початок 2024 року Опікунською радою було розглянуто понад 700 заяв адвокатів та членів їх сімей з усіх регіонів України, за результатами розгляду яких було прийнято рішення щодо надання матеріальної допомоги насамперед сім'ям загиблих адвокатів-військовослужбовців з м. Львів [26; 27], м. Вінниця [27], м. Київ та м. Одеси [28], м. Херсон та м Рівне [29], м. Дніпро, Полтавської, Запорізької та Харківської областей [30], з Черкас та Волині [31]; родинам загиблих адвокатів з Харківщини [32] та Дніпропетровщини [33]; м. Чернігів [34], м. Дніпро [35], м. Буча [36], м. Сєвєродонецьк [37] Опікунська рада приймає також рішення про надання допомоги також на лікування адвокатам, що отримали важкі поранення в зоні бойових дій [38; 39], чи членам сімей таких адвокатів [40], а також адвокатам, що потребують життєво необхідного лікування [27; 29; 30; 33]. Однією із категорій адвокатів, які отримують матеріальну допомогу від органів адвокатського самоврядування є й ті, житло яких повністю або частково було зруйновано. Зокрема, таку компенсацію отримали понад десять адвокатів, які постраждали внаслідок підриву Каховської ГЕС [41], а також адвокатам, що проживають майже в кожному з регіонів України [27; 28; 30; 33; 42] тощо. Надавалася матеріальна допомога й іншим категоріям адвокатів, які були внаслідок воєнних дій позбавлені засобів для існування [28; 37; 43].

Висновки. Повномасштабна збройна агресія росії проти суверенної України вплинула на професійну діяльність кожного українського адвоката. Більшість адвокатів почали здійснювати свою діяльність за правилами воєнного часу, надаючи правову допомогу щодо особливої категорії справ, які є наслідком збройної агресії рф та відповідають вимогам сьогодення (від забезпечення реалізації соціально-економічних

права та компенсації збитків завданих внаслідок військових дій до надання правничої допомоги у справах, які пов'язані із вчинення кримінальних правопорушень проти миру, безпеки та міжнародного правопорядку, зокрема, щодо фіксації фактів, які мають відношення до такого роду кримінальних правопорушень та збору відповідної доказової бази).

Багато членів адвокатської спільноти не тільки сприяють зміцненню нашої держави як правової, надаючи професійну правову допомогу у таких складних умовах, але й безпосередньо відстоюють територіальну цілісність та недоторканість нашої Батьківщини, або ж активно займаються волонтерською діяльністю.

Активно допомагають як у професійній, так і в повсякденній діяльності адвокатам в умовах війни органи адвокатського самоврядування, зокрема, Національна асоціація адвокатів України та її структурні підрозділи. Ними було організовано та проведено значна кількість різноманітного роду заходів як щодо підвищення кваліфікації адвокатів щодо вирішення питань захисту прав та інтересів і військовослужбовців, і громадян в умовах війни, так і щодо збору благодійної допомоги щодо матеріальної підтримки адвокатів та їх сімей, які потребують цього. Так, важливу роль відіграє діяльність Опікунської ради при НААУ, що утворилась майже відразу після початку військового вторгнення рф та станом на початок 2024 року було розглянуто понад 700 заяв адвокатів та членів їх сімей з усіх регіонів України, за результатами розгляду яких у більшості з них (понад 500) було прийнято рішення щодо надання необхідної матеріальної допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бисага Ю.М., Заборовський В.В., Манзюк В.В. Інформація та інформаційні технології як невід'ємна частина професійної діяльності адвоката. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 5. С. 104–114. URL: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.4/104-114.
2. Заборовський В.В. Професійна діяльність адвоката – це правова, юридична чи професійна правнича допомога? *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 140–145.
3. Zaborovsky V.V., Buletsa S.B., Lenger Ya.I., Lazur Ya.V., Chepys O.I. Independence and self-dependence of the Ukrainian lawyer in the aspect of determining the absoluteness or relativity of their legal nature. *European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland*: collective monograph. Vol. 1. Sandomierz: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. P. 44–61.
4. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Булеца С.Б. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 650 с.
5. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Науково-практичний коментар. 2-ге вид. зі змін. та доповн. / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.А. Погорецького. К.: Алерта, 2019. 346 с.
6. Заборовський В.В. Загальні засади функціонування інституту адвокатури в Україні. Конституційне право України: підручник / І.М. Алмаші, М.М. Алмаші, А.В. Белюга та ін., вид. 9, перероб. та доп. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 364–378.
7. Заборовський В.В. Чи порушує обов'язкове членство адвоката в Національній асоціації адвокатів України конституційне право громадянина на свободу об'єднань та принцип незалежності адвокатської діяльності? *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. № 1. С. 27–34.
8. Навіть у воєнний час ми вимушені відстоювати незалежність інституту адвокатури: [інтерв'ю з головою ВКДКА С. Вилковим / записав О. Насадюк]. *Юридична практика.* 2023. URL: https://vkdka.org/navit-u-vojennij-chas-mi-vimusheni-vidstoyuvati-nezalezhnist-institutu-advokaturi-sergij-vilkov-golova-vkdka/.
9. Адвокату Юрію Сікиринському посмертно надано звання Героя України 2024. URL: https://pravo.ua/advokatu-iuriiu-sikyrynskomu-posmertno-prysvoieno-zvannia-heroia-ukrainy/.
10. Заборовський В.В., Орлова О.С., Манзюк В.В. Особливості професійної діяльності адвоката та української адвокатури в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 279–-284. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.50.
11. Роль адвокатури в кризових умовах: уроки війни озвучив В. Гвоздій. URL: https://unba.org.ua/news/8771-rol-advokaturi-v-krizovih-umovah-uroki-vijni-ozvuchiv-v-gvozdij.html.
12. Марценюк І. Особливості адвокатської діяльності в період воєнного стану. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 247–249.
13. Швецова Л. Врегулювання питань, пов'язаних зі знищенням та пошкодженням

майна у зв'язку з воєнними діями. Судова практика. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 218–220.

14. Панфілова Д. Основи захисту прав військовослужбовців та їх родин адвокатом (правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин та військовополонених) *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 102–105.
15. Дулюк Р. Адвокатура в період дії правового режиму воєнного стану Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 233–236.
16. Демченко С.В. Інформаційні технології як обов'язковий інструмент у професійній діяльності адвоката в умовах воєнного стану. *Національна парадигма правового розвитку сучасної України*: збірник тез Всеукраїнського науково-практичного юридичного форуму (м. Дніпро, 18 травня 2023 р.). Дніпро: Ліра, 2023. С. 65–71.
17. Додаток "eyeWitness to Atrocities": про фіксацію воєнних злочинів говорили на Сумщині. 2022. URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/dodatok-eyewitness-to-atrocities-pro-fiksacziyu-voyennyh-zlochyniv-govoryly-na-sumshhyni/.
18. EyeWitness to Atrocities app reaches 10,000 milestone of verifiable photos and videos relating to war in Ukraine. URL: https://www.ibanet.org/eyeWitness-to-Atrocities-app-10000-milestone-reached-of- verifiable-p hotos-and-videos- relating-to-war-in- Ukraine.
19. warcrimes.gov.ua – головна платформа збору доказів злочинів РФ. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/warcrimesgovua-golovna-platforma-zboru-dokaziv-zlociniv-rf.
20. Стратій О.В. Правові та психологічні особливості діяльності адвоката в період воєнного стану. *ІІ Наукові читання пам'яті Ганса Гросса*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2022 р.). Чернівці: Чернівец. нац. у-нт ім. Ю. Федьковича, 2023.С. 124–128.
21. Комітет з військового права НААУ підготував пам'ятки з надання правничої допомоги військовим ЗСУ. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7409-komitet-z-vijskovogo-prava-naau-pidgotuvav-pamyatki-z-nadannya-pravnichoi-dopomogi-vijskovim-zsu.html.
22. Сергет Ю. Адвокатура України під час воєнного стану. 2023. URL: https://unba.org.ua/publications/8390-advokatura-ukraini-pid-chas-voennogo-stanu.html.
23. Адвокати Херсонщини потребують допомоги колег. 2023. URL: https://unba.org.ua/news/8111-advokati-.
24. Родинам постраждалих адвокатів зберуть кошти на благодійному вечорі. 2023. URL: https://unba.org.ua/news/8363-rodinam-postrazhdalih-advokativ-zberut-koshti-na-blagodijnomu-vechori.html.
25. Для розподілення благодійної допомоги адвокатам під час воєнного стану створена Опікунська Рада. 2022. URL: https://advokatpost.com/dlia-rozpodilennia-blahodijnoi-dopomohy-advokatam-pid-chas-voiennoho-stanu-stvorena-opikunska-rada/.
26. Адвокату Юрію Сікиринському посмертно надано Звання Героя України. 2024. URL: https://pravo.ua/advokatu-iuriiu-sikyrynskomu-posmertno-prysvoieno-zvannia-heroia-ukrainy.
27. Родини трьох загиблих адвокатів підтримала Опікунська рада НААУ 2023. URL: https://unba.org.ua/news/8235-rodini-tr-oh-zagiblih-advokativ-pidtrimala-opikunska-rada-naau.html.
28. Опікунська рада НААУ підтримала родини трьох загиблих адвокатів. 2023. URL: https://unba.org.ua/news/8071-opikunska-rada-naau-pidtrimala-rodini-tr-oh-zagiblih-advokativ.html.
29. Ще 10 адвокатів отримали допомогу від Опікунської ради НААУ. 2023. https://unba.org.ua/news/8561-she-10-advokativ-otrimali-dopomogu-vid-opikunskoi-radi-naau.html.
30. Надано підтримку родинам ще трьох загиблих на війні адвокатів. URL: 2023. https://unba.org.ua/news/8383-nadano-pidtrimku-rodinam-she-tr-oh-zagiblih-na-vijni-advokativ.html.
31. Адвокатська спільнота продовжує втрачати своїх колег на війні: Опікунська рада НААУ матеріально підтримала родини загиблих. 2023. URL: https://advokatpost.com/advokatska-spilnota-prodovzhuie-vtrachaty-svoikh-koleh-na-vijni-opikunska-rada-naau-materialno-pidtrymala-rodyny-zahyblykh/.
32. Опікунська Рада надала допомогу родинам двох загиблих адвокатів. 2022. URL:

https://unba.org.ua/news/7359-opikunska-rada-nadala-dopomogu-rodinam-dvoh-zagiblih-advokativ.html.

33. Адвокатська спільнота продовжує нести втрати через повномасштабне вторгнення: Опікунська Рада НААУ спрямувала благодійну допомогу. 2024. URL: https://advokatpost.com/advokatska-spilnota-prodovzhuie-nesty-vtraty-cherez-povnomasshtabne-vtorhnennia-opikunska-rada-naau-spriamuvala-blahodijnu-dopomohu/.
34. Опікунська рада надала 100 тисяч гривень родині загиблої Катерини Ширай – адвоката з Чернігова. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7367-opikuns-ka-rada-nadala-100-tisyach-griven-rodini-zagibloi-katerini-shiraj-advokata-z-chernigova.html.
35. Родині загиблої колеги з Дніпра Аліні Молчановій Опікунська рада виділила 100 тис грн. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7372-rodini-zagibloi-kolegi-z-dnipra-alini-molchanovij-opikuns-ka-rada-vidilila-100-tis-grn.html.
36. Опікунська рада на черговому засіданні надала допомогу майже 30 адвокатам. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7442-opikuns-ka-rada-na-chergovomu-zasidanni-nadala-dopomogu-majzhe-30-advokatam.html.
37. Опікунська рада надала 100 тисяч гривень дружині загиблого адвоката Дениса Гордєєва. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7469-opikuns-ka-rada-nadala-100-tisyach-griven-druzhini-zagiblogo-advokata-denisa-gordeeva.html.
38. Опікунська Рада НААУ надала матеріальну допомогу 33 адвокатам. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/print/7346-opikuns-ka-rada-naau-nadala-material-nu-dopomogu-33-advokatam.html.
39. Матеріальну допомогу отримають ще 20 постраждалих від війни адвокатів. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7493-material-nu-dopomogu-otrimayut-she-20-postrazhdalih-vid-vijni-advokativ.html.
40. На черговому засіданні Опікунська рада розглянула майже 20 заяв. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7386-na-chergovomu-zasidanni-opikuns-ka-rada-rozglyanula-majzhe-20-zayav.html.
41. Опікунська рада НААУ виділила 200 тис. допомоги постраждалим адвокатам 2023 https://unba.org.ua/news/8117-opikuns-ka-rada-naau-vidilila-200-tis-dopomogi-postrazhdalim-advokatam.html.
42. Опікунська рада розподілила вже близько 4 млн грн постраждалим від війни адвокатам. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7366-opikuns-ka-rada-rozpodilila-vzhe-bliz-ko-4-mln-grn-postrazhdalim-vid-vijni-advokatam.html.
43. Опікунська рада розглянула вже понад 330 заяв постраждалих від війни адвокатів. 2022. URL: https://unba.org.ua/news/7417-opikuns-ka-rada-rozglyanula-vzhe-ponad-330-zayav-postrazhdalih-vid-vijni-advokativ.html.

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.97

PROSPECTS FOR THE CREATION OF OSCE INTERNATIONAL POLICE FORCES: INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS

Ahmadov Etibar Mazahir oghlu,
Phd student
Department of Public International Law
Baku State University
ORCID: 0000-0002-1893-793X
e-mail: etibar.ahmedof@gmail.com

Ahmadov E.M. Prospects for the creation of OSCE international police forces: International legal aspects.

The work is devoted to the study of international legal issues related to the creation of international police forces within the framework of the OSCE. In the doctrine of international law, the issues of creating such forces within international organizations, including the OSCE, remain understudied. As a result, there are very few scholarly works that cover the topic of this research. This topic has significant scientific importance due to the increasing political tension in Europe.

A specific problem today, leading to conflict escalation due to loss of trust between the parties in the peace negotiation process, are provocations at borders where it is not possible to determine which side initiated such actions. Unfortunately, it is common for one side of the conflict to demonstrate military strength by deploying troops and heavy artillery directly to the borders with the opposing side, which is usually interpreted as a threat of military force. Such actions, of course, reduce trust between the parties, negatively affecting the course of peaceful negotiations, and clearly do not serve the purpose of final conflict resolution. Therefore, in our view, the placement of neutral civilian OSCE police forces in the border territories of the warring parties would successfully resolve this issue.

The process of creating an international OSCE police force requires the development of international legal provisions regulating the main spectrum of issues in the functioning of this body. In particular, among such issues is the creation of an international judicial body alongside the police forces, which would handle cases arising from the interactions of international police with individuals on the ground.

Thus, the goal of this work is to research the international legal and institutional problems in creating international OSCE police forces, as well as to determine the specific form of activity of these forces, which is most appropriate considering current realities. According to the research findings, the creation of international OSCE police forces is advisable in contemporary international relations and acceptable from the perspective of international law.

Key words: international police forces, OSCE, international gendarmerie, international law, armed forces, international disputes, international judicial bodies.

Ахмедов Е.М. Перспективи створення міжнародних поліцейських сил ОБСЄ: міжнародно-правові аспекти.

Робота присвячена вивченню міжнародно-правових питань, пов'язаних із створенням міжнародних поліцейських сил в рамках ОБСЄ. У доктрині міжнародного права питання створення таких сил у міжнародних організаціях, зокрема в ОБСЄ, залишаються недостатньо вивченими. Внаслідок цього існує дуже мало наукових робіт, які б охоплювали тему цього дослідження. Ця тема має значну наукову важливість у зв'язку зі зростанням політичної напруженості в Європі.

Конкретною проблемою сьогодні, яка призводить до ескалації конфлікту через втрату довіри між сторонами в процесі мирних переговорів, є провокації на кордонах, де неможливо визначити, яка сторона ініціювала такі дії. На жаль, поширеною є практика, коли одна зі сторін конфлікту демонструє військову міць, розміщуючи війська та важку артилерію безпосередньо на кордонах з протилежною стороною, що зазвичай трактується як загроза військової сили. Такі дії, звісно, зменшують довіру між сторонами, негативно впливаючи на перебіг мирних переговорів, і очевидно не служать меті остаточного вирішення конфлікту. Тому, на нашу

думку, розміщення нейтральних цивільних поліцейських сил ОБСЄ на прикордонних територіях воюючих сторін було б успішним рішенням цієї проблеми.

Процес створення міжнародної поліцейської сили ОБСЄ вимагає розробки міжнародно-правових положень, що регулюють основний спектр питань у функціонуванні цього органу. Зокрема, серед таких питань є створення міжнародного судового органу поруч з поліцейськими силами, який би займався справами, що виникають із взаємодії міжнародної поліції з особами на місцях.

Отже, метою цієї роботи є дослідження міжнародно-правових та інституційних проблем створення міжнародних поліцейських сил ОБСЄ, а також визначення конкретної форми діяльності цих сил, яка найбільш відповідає сучасним реаліям. Згідно з результатами дослідження, створення міжнародних поліцейських сил ОБСЄ є доцільним у сучасних міжнародних відносинах та прийнятним з точки зору міжнародного права.

Ключові слова: міжнародні поліцейські сили, ОБСЄ, міжнародна жандармерія, міжнародне право, збройні сили, міжнародні суперечки, міжнародні судові органи.

Problem statement. The most prioritized direction in the OSCE's activities has been and remains the maintenance of peace and security in the pan-European area. Modern challenges in international relations require the OSCE to take more targeted measures to effectively influence conflict situations, including not only the implementation of common OSCE monitoring missions but also direct intervention to reduce tension in conflict zones. In other words, considering modern trends, the OSCE should function not only as the 'eyes and ears', as the role of monitoring missions is often described, but also as 'hands' on the ground through force structures. Indeed, under force structures one might include an international army, gendarmerie, and police forces. Our choice of international police forces as the most promising force structure to be established within the OSCE is explained by the high likelihood of practical feasibility of this idea, the lowest risks for their creation, and the great potential of police forces for effectively influencing the course of conflicts.

Main material. In the international legal doctrine, different viewpoints are expressed about the nature of international police forces. Some authors believe that such forces should be under the sole direction of the UN, while others admit the creation of international police within other international organizations. In any case, any international military or police forces should report to the relevant UN bodies, especially to the UN Security Council. Thus, the first mandatory condition for the creation and operation of international police within the OSCE is maintaining constant communication with the corresponding UN structures.

American lawyer Hans J. Morgenthau notes that the police, whether national or international, must meet two requirements: first, they must be reliable; second, they must be effective. He points out that the police can be reliable but not effective; however, to be effective, they must necessarily be reliable. The reliability of this body is expressed in its solidarity and subordination to central authorities, while effectiveness implies a sufficient predominance of police forces compared to the collective of individuals who may commit offenses.

H.J. Morgenthau also focuses on the legal and political functions of police forces. The first involves enforcing the laws, and the second involves maintaining the authority of central governments [1, p. 393].

Thus, in creating OSCE police forces, it should first establish certain standards when hiring employees to ensure the reliability of the OSCE international police; secondly, it should ensure the attraction of such an amount of labor and material resources that would allow this body to function effectively and accomplish all the tasks set before it.

Proposals for the creation of international police forces are often made in the context of, for example, temporary administration of a territory, occupation of communication routes, and other similar actions. In academic circles, proposals for creating such forces sometimes meet with criticism. In particular, according to E.S. Krivchikova, creating international police forces is impractical, as any potential actions and functions can already be carried out by the international armed forces of the UN [2, p. 40].

In our opinion, E.S. Krivchikova's approach does not fully take into account the peculiarities of international police forces and the purposes of their creation. Specifically, unlike military forces, police forces: first, are aimed at specific tasks, which often do not involve coercion and are largely not focused on the use of force; secondly, the status of police forces is fundamentally different from that of military forces, which creates favorable conditions for establishing an atmosphere of trust.

As T.O. Griessemer notes, even the presence of an international army does not eliminate the need for international police forces, as they are intended to address different types of tasks. For example, if an international army is directly involved in conflict resolution, the international police, mostly a civilian force, are not related to the peace

process. The duties of the international police include, in particular, ensuring law enforcement and maintaining public order [3, pp. 265-266].

When there are disruptions in the area under the responsibility of international police by any individuals, the police must first ensure that the offenders are brought before an international judicial body. After the court issues a ruling, international police must also ensure its enforcement by the offenders. D. Davis emphasizes that international police typically do not intervene in the political resolution of conflicts; their role is merely to maintain order in the conflict zone [4, p. 88].

Soviet and Russian international law scholar E.S. Krivchikova points out that the stance of some Western lawyers, who view international police as a supranational body with unlimited rights to access any territories, contradicts the nature of modern international relations, which are not subordinate but coordinative. Therefore, in her opinion, creating supranational entities, including international police, inevitably leads to serious violations of state sovereignty, which contradicts the nature of modern international relations [2, p. 46].

It is hard to disagree with E.S. Krivchikova in that the creation of international police with unlimited rights does not align with the requirements of modern international relations. Of course, creating police forces with the right to access any area without restrictions is unthinkable from the perspective of international law. However, in our view, creating international police, particularly within the framework of the OSCE, with specific powers agreed upon by the participating states is quite acceptable from a legal standpoint. Our approach is that the correct balance of the legal status of international police will not only not contradict international law but will also serve as a guarantee of its observance in international relations.

The renowned American professor Quincy Wright notes that the creation and operation of international police forces are fraught with significant legal, political, and economic difficulties. In his view, states should first explain the benefits of limiting their sovereignty in favor of international police forces and that a minor limitation of their sovereign rights is incomparable to the losses they suffer during world wars.

For the implementation of general control, coordination, and funding of police forces, Q. Wright proposes the creation of an international political council that would allow for the making of operational decisions in emergency situations, while simultaneously preventing arbitrary actions. This body should have equal representation from all states. Additionally, he believes that a special judicial or political body is necessary to determine specific cases of aggression [5, pp. 504-505].

An organ similar to the one proposed by Professor Q. Wright for managing international police forces already exists within the structure of the OSCE. This organ is the OSCE Permanent Council – the main body of the organization, managing its day-to-day activities through consultations and decision-making on key issues on the OSCE agenda.

The OSCE's procedural rules clearly define that the Permanent Council is the main body of the OSCE between meetings of the Council of Ministers. The Permanent Council includes diplomatic representatives not only of OSCE participating states but also diplomats of various levels and qualifications. Thus, the heads of OSCE missions, the OSCE Secretary-General, OSCE mediators in various mediation mechanisms, and diplomats of somewhat lesser qualifications can participate in the work of the Permanent Council. Meetings in the OSCE Permanent Council are usually held weekly, and sometimes more frequently. The regularity and continuity of the Permanent Council's work provide good conditions for establishing close working relationships among diplomats, and as a result, facilitate productive discussions on important issues [6, p. 5].

Given that the Permanent Council of the OSCE provides general guidance for OSCE missions, this body, in our opinion, could effectively coordinate the activities of the OSCE's international police.

American author T.O. Griessemer justifiably considers it appropriate to determine the legal status of individuals with whom the international police force will interact to prevent abuse of power. He also believes that it is necessary to predetermine the judicial bodies to which residents can turn in case their rights are violated [3, p. 266].

In the doctrine of international law, opinions have often been expressed that the creation of international police forces should be accompanied by the establishment of an international judicial body. In practice, given the limited financial resources and numerous cases of untimely debt payments by member states of international organizations for peacekeeping missions, the creation of international judicial bodies faces significant difficulties. Within the OSCE, financial shortages also occur quite often, forcing many monitoring missions to be prematurely closed.

However, in our opinion, the establishment of an international judicial body within the OSCE, which would deal with disputes between international police officers and residents of the states where police missions are active, should not encounter serious financial obstacles. This is explained by the fact that the OSCE police forces we propose to create will exclusively deal with border-related

issues. In other words, the OSCE international police will ensure compliance with laws and agreements specifically at the borders, rather than throughout the territory of a particular OSCE member state. Consequently, the international judicial body to be established within the OSCE will consider a narrow range of disputes or violations specifically related to border issues.

The Welsh politician, Baron David Davies, who has made a significant contribution to the practice of international peacekeeping, notes that the issue of establishing international police forces is inherently linked to the existence of a judicial body that would handle cases of law violations. In other words, without a court, there can be no police. In turn, for the functioning of an international judicial body, the presence of a legislative body and a certain code is necessary. However, as is known, modern international law is characterized by the lack of a full-fledged legislator and code of laws. Furthermore, D. Davies points out that the existence of certain international judicial and arbitration bodies does not equate to the existence of full-fledged judicial proceedings or arbitration at the international level, quickly and efficiently handling every dispute that arises. As a rule, the consideration of each dispute is prolonged for years, sometimes decades, and due to numerous jurisdictional reservations, the scope of judicial and arbitration bodies covers extremely few categories of disputes [4, pp. 76-77].

It should be noted that the existing international judicial bodies within the UN, OSCE, and other international organizations do not handle disputes involving individuals. Generally, most norms of modern international law in the field of peaceful dispute resolution are primarily aimed at resolving interstate disputes. This feature is evident both in the UN Charter and in the international legal documents of various international organizations. For instance, Article 34.1 of the Statute of the International Court of Justice stipulates that the potential parties in the disputes considered by the court are limited only to states. Thus, the International Court of Justice cannot even consider disputes involving other subjects of international law, let alone individuals [7, p. 46].

Similarly, the arbitration procedure within the OSCE Court of Conciliation and Arbitration can only be applied to interstate disputes. Therefore, the existence of such a Court does not eliminate the need for a judicial body to consider disputes between OSCE international police forces and individual persons.

The new international judicial body of the OSCE will combine elements similar to those of the European Court of Human Rights (ECHR) and the International Criminal Court (ICC). The similarity to the ECHR lies in the ability of individuals to file complaints against authorities in the event of a violation of their rights and fundamental freedoms [8, p. 221]. The similarity to the ICC lies in the ability to hold individual law violators accountable. However, as is well known, the ICC and other bodies of international criminal justice primarily consider the most serious crimes. Thus, Article 5(1) of the ICC Statute explicitly states that the jurisdiction of this judicial body is limited to 'the most serious crimes that concern the entire international community' [9]. Unlike the ICC, the new OSCE international judicial body will consider not only the most severe but also other types of criminal offenses by severity. Moreover, this judicial body will also consider administrative offenses. The unifying feature of all crimes and offenses to be considered by the new OSCE international judicial body will be their connection to border issues.

In the international legal doctrine, the most common view regarding international courts is the impossibility of a hierarchy among such bodies. According to Article 92 of the UN Charter, the International Court is the principal judicial organ of the UN. This provision is generally not considered as preventing the creation of other international bodies for judicial proceedings within the UN or regional organizations.

Thus, international law experts F.I. Kozhevnikov and G.V. Sharmazanashvili, reflecting on the role of the ICJ as the 'principal judicial organ of the UN,' note that in international relations there cannot be a hierarchy of 'higher and lower courts,' and that the ICJ is not something like a supreme or supreme court of the international community. However, at the same time, these authors emphasize that the fact that the ICJ is regulated as one of the main organs of the UN and its principal judicial organ, of course, endows it with greater authority and weight compared to other international judicial bodies that exist or may be created in the future [10, pp. 27-28].

Thus, in the absence of restrictions in international law on the creation of international judicial bodies, a judicial organ can be established within the OSCE framework to adjudicate disputes arising from the activities of the OSCE international police forces. We believe that such a judicial body should not be strictly defined as 'criminal', 'administrative', or similar, but should be a specialized international court with jurisdiction over specific types of offenses related to border issues. The OSCE international judicial body should also have sufficient capacity for the swift and effective resolution of cases to establish the guilt of individuals, as well as police officers, in cases of abuse of authority, to ensure the effectiveness of international police activities.

Therefore, the primary function of the OSCE international police forces will be to ensure proper border management in conflict zones, and in this respect, their work is somewhat similar to that of military border guards. In academic circles, the OSCE international police forces may sometimes be referred to as the 'OSCE international gendarmerie'. However, there is an important distinguishing feature in these seemingly identical concepts, concerning the nature of these forces. Specifically, the international police forces have a purely civilian character, while the gendarmerie, although partly a police force, also combines attributes of a military force. Therefore, the creation of OSCE forces under the name 'OSCE international gendarmerie', even if they do not perform military functions, carries the risk of transforming such forces into another combatant participant, due to the perception of the gendarmerie, partly as a military force, as a threat by local residents and authorities of a certain state.

Thus, with the aim of reducing political tension and preventing incidents of provocation at the borders, it is advisable to create a civilian structure within the OSCE – international OSCE police forces. Such forces are aligned with the goals and main principles of the OSCE's activities, among which transparency, neutrality, and minimal use of force in carrying out OSCE missions predominate.

In international legal practice, there are known cases where a special management regime was established in the border territories of conflicting states, focusing on demilitarization through the withdrawal of the armed forces of the parties. Such territories are often referred to as 'security zones'. For instance, Article 1 of the Agreement of July 21, 1992, signed by the presidents of Russia and Moldova, provided for the creation of a security zone on both sides of the Moldovan-Transnistrian border with a length of 225 km and a width of 12–24 km [11, p. 43]. Clause 4 of the Minsk Memorandum of September 19, 2014, provided for the creation of a security zone with a total width of at least 30 km, 15 km from the borders of both Ukraine and the Donetsk and Luhansk republics [12, c. 19]. According to Clause 2 of the Moscow Agreement of May 14, 1994, concluded between Georgia and Abkhazia, in addition to the deployment of CIS peacekeeping forces, the activities of local civilian authorities in the form of an armed police were also envisaged in the security zone [13].

Thus, the creation of a security zone and the operation of police agencies within it is not new in international practice. What is innovative is that the new police forces we propose to create would not represent any side of the conflict but the international community as represented by OSCE personnel. Such local authority in 'hotspots' most closely meets the goal of reducing provocative incidents and the numerous incidents that are not uncommon between warring parties.

D. Davis notes that the formation of the international police force should ensure international participation of personnel, in particular, not to send to the conflict zone an international police officer who is a citizen of a state participating in the conflict [4, p. 93].

This rule is generally observed by the OSCE when deploying a monitoring mission, in which, typically, persons who are citizens of the conflicting parties are not taken as international observers. By the same principle, the composition of the OSCE international police forces could be formed.

Hans J. Morgenthau notes that international police forces, by virtue of their name, cannot be under the control of just one state. Such forces should also not be under the management of a limited group of states, but the most feasible option is their operation within international organizations, like the UN [1, p. 399].

Conclusion. Thus, the OSCE, distinguished among organizations due to its wide coverage of states, possesses the necessary institutional potential to lead international police forces in the pan-European space. OSCE's international documents, such as the 1975 Helsinki Final Act, the 1990 Paris Charter, and others, serve as the legal basis for implementing such a project within the OSCE framework.

For instance, paragraph 44 of the 1999 Charter on European Security recognized the work to enhance the OSCE's role in the field of civilian police operations as 'an integral part of OSCE efforts to prevent conflicts.' This provision emphasizes the importance of police forces in conflict resolution. Further in paragraph 44 of the Charter, among the potential measures that the OSCE could undertake in this area are listed as follows: a) police monitoring aimed at eliminating, in particular, instances of discrimination against individuals by police officers based on ethnic and religious characteristics; b) training of police personnel; c) creation of a special police structure that would include representatives of different nationalities and faiths, and by virtue of this, would have the potential to earn the trust of all local residents; and more [14]. The last of the listed measures closely relates to the idea of creating international police forces under the OSCE.

Existing international legal practices contain all the necessary legal tools, mechanisms, and material bases for the creation of such forces. Moreover, OSCE's extensive experience in organizing and conducting various missions confirms its competence and serves as an additional argument in favor of creating an International Police under the OSCE.

REFERENCES:

1. Morgenthau H.J. The Political Conditions for an International Police Force. *International Organization.* 1963. Vol. 17. № 2. P. 393–403.
2. Krivchikova E.S. The Armed Forces of the UN (International Legal Issues). Moscow : International Relations, 1965. 190 p.
3. Griessemer T.O. National Executive Secretary of World Federalists. *World Affairs.* 1942. № 105. P. 262–266.
4. Davies D. An International Police Force? *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931–1939).* 1932. Vol. 11. Issue 1. P. 76–99. https://doi.org/10.2307/3016106.
5. Wright Q. National Security and International Police. *American Journal of International Law*. 1943. № 37. P. 499–505.
6. Securitization and Democracy in Eurasia: Transformation and Development in the OSCE Region / ed.: A. Mihr, P. Sorbello, B. Weiffen. Switzerland, Cham : Springer, 2023. 411 p. https://doi.org/10.1007/978-3-031-16659-4.
7. Ahmadov E.M. The OSCE system of peaceful settlement of disputes: international legal issues. *Law and Politics.* 2023. № 8. P. 38–58. DOI: 10.7256/2454-0706.2023.8.43981.
8. Abashidze A.Kh., Solntsev A.M. Peaceful Resolution of International Disputes: Current Issues: Monograph, 2nd Edition. Moscow : RUDN, 2012. 307 p.
9. Rome Statute of the International Criminal Court of July 17, 1998. URL: https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf (accessed on April 10, 2024).
10. Kozhevnikov F.I., Sharmazanashvili G.V. The International Court of the UN: Organization, Goals, Practice. Moscow : International Relations, 1971. 160 p.
11. Kovalski S.V., Antoch A.M., Skobioala N.N. How the War Ended: "Agreement on the Principles of Peaceful Settlement of the Armed Conflict in the Transnistrian Region of the Republic of Moldova". *Science Time*. 2019. № 12 (72). P. 42–47.
12. Ahmadov E.M. The Russian-Ukrainian Conflict and the OSCE: An International Legal Analysis. *Juridical Sciences and Education*. 2023. № 72. P. 15–27.
13. Agreement on the Cessation of Fire and Separation of Forces of May 14, 1994. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GE_940514_AgreementCeasefireSeparationOfForces%28ru%29.pdf (accessed on April 14, 2024).
14. Charter of European Security, November 18, 1999. *The official website of the OSCE.* URL: https://www.osce.org/files/f/documents/4/2/17502.pdf (accessed on April 14, 2024).

УДК 341:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.98

ХІРОСІМСЬКИЙ ПРОЦЕС ЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Гачкевич А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародної інформації
НУЛП «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-8494-1937

Гачкевич А.О. Хіросімський процес зі штучного інтелекту.

Обраний предметом вивчення Хіросімський процес зі штучного інтелекту став однією з найважливіших ініціатив глобального управління штучним інтелектом за останні роки. Держави «Групи семи» впродовж 2023 р. проводили обговорення актуальних проблем регулювання сфери штучного інтелекту та прийняли ряд документів, зокрема ті, що формують основи комплексної політики зі штучного інтелекту та рекомендовані до виконання розробниками у різних державах світу.

Автор розглянув Хіросімський процес зі штучного інтелекту як окреме явище з позиції впливу міжнародного співробітництва на розвиток штучного інтелекту. Він опрацював серед іншого Декларацію міністрів з технологій та цифрових питань, Хіросімське комюніке лідерів держав, Міжнародні керівні принципи Хіросімського процесу для організацій, які займаються розробками передових систем штучного інтелекту, а також Звіт «На шляху до загального розуміння генеративного штучного інтелекту в G7», які показують актуальні тенденції управління штучним інтелектом.

Інтерес автора до цього явища великою мірою обумовлений тим, що в процесі обговорення були узгоджені та задокументовані позиції високорозвинених держав, для кожної з яких характерне своє бачення політики та правил для штучного інтелекту. Напрацьовані документи впливатимуть істотним чином на управління штучним інтелектом далеко за межами держав «Групи семи», враховуючи вагому роль останніх у процесах на глобальному рівні.

Внаслідок вивчення Хіросімського процесу зі штучного інтелекту автор виявив, що міжнародне співробітництво за участю «Групи семи» встановлює надбудову для загальновизнаних принципів надійності, відповідальності, прозорості та справедливості штучного інтелекту. Завдяки аналізу Декларації міністрів сформована свого роду дорожня карта G7 для міжнародних дискусій про передові системи штучного інтелекту. Висновки дослідження можуть бути цінними для кращого розуміння глобального управління штучним інтелектом, а також для визначення найближчих перспектив регулювання сфери.

Ключові слова: штучний інтелект, глобальне управління штучним інтелектом, «Група семи», Хіросімський процес зі штучного інтелекту, Міжнародний кодекс поведінки для розробників, міжнародне співробітництво у галузі штучного інтелекту, дорожня карта для штучного інтелекту, генеративний штучний інтелект, передові системи штучного інтелекту.

Hachkevych A. Hiroshima AI Process.

The focus of this study is on the Hiroshima AI Process. It ranks among the most important AI global governance initiatives in recent years. Over the course of the 2023 year G7 states discussed current issues of AI regulations and adopted a number of documents. Among them are those that lay the foundations of a comprehensive policy framework on AI and are recommended for implementation by the relevant actors in this field.

The author investigated the Hiroshima AI Process as a separate phenomenon from the standpoint of the influence of international cooperation on the development of AI. He examined a few documents reflecting current trends in AI governance. Those include the Takasaki Ministerial Declaration with the results of the meeting of Digital and Tech Ministers, The Hiroshima Process International Guiding Principles for Organizations Developing Advanced AI Systems, as well as the Report "Towards a G7 Common Understanding on Generative AI".

The author's interest in this global governance initiative is largely explained by the fact that the positions of highly developed states with their own vision of AI policy and AI regulations were agreed upon and reflected after the discussions. The documents prepared will have a significant impact on the domain of AI far beyond the borders of G7 states, given their important role in law and policy making processes at the global level.

Subsequently in the study of the Hiroshima AI Process the author revealed that international cooperation with the participation of the G7 had established a superstructure for the generally recognized AI principles of trustworthy,

accountability, transparency and fairness. On the basis of the analysis of the Ministerial Declaration, a kind of AI G7 road map for international discussions on advanced AI systems has been created. The findings are valuable for both a better understanding of AI global governance and determining the near future prospects for regulations.

Key words: artificial intelligence, global AI governance, Group of Seven, Hiroshima AI Process, International code of conduct for AI developers, international cooperation in the field of AI, AI road map, generative AI, advanced AI systems.

Постановка проблеми. Хіросімський процес зі штучного інтелекту (далі – Хіросімський процес) є цілком новою ініціативою держав «Групи семи» (далі – G7) стосовно проблеми управління штучним інтелектом (далі – ШІ). За короткий час він досягнув успішних результатів внаслідок формування основ комплексної політики щодо створення та використання технологій ШІ у вигляді втілення спільних позицій високорозвинених держав світу.

Як й інші форми міжнародного співробітництва, наприклад, ЄС чи ЮНЕСКО, G7 насамперед завдяки Хіросімському процесу сприяє вдосконаленню інструментів управління та виробленню однотипних підходів до тих або інших питань ШІ. Ця ініціатива також показує перспективи подальшого регулювання сфери, насамперед з приводу пом'якшення ризиків застосування генеративного ШІ.

Проблема управління ШІ, яка сьогодні перебуває в центрі уваги великої кількості вчених сучасності (зокрема українських – Г. Андрощука, Н. Вінникової, Т. Каткової, О. Костенко, І. Онищука та ін.), має багато вимірів: підходи до регулювання у різних державах, напрями розвитку політики в галузі та її тенденції, обов'язки суб'єктів сфери ШІІ (зокрема розробників технологій, постачальників послуг та користувачів систем). Ці та інші виміри перебувають у полі зору й автора цієї статті.

Мета дослідження. Головною метою є визначення особливостей Хіросімського процесу як окремого явища міжнародного співробітництва у галузі ШІ. Для її виконання поставлені такі завдання: визначити передумови та ключові події Хіросімського процесу; здійснити аналіз положень основ комплексної політики ШІ, насамперед Міжнародних керівних принципів Хіросімського процесу для організацій, які займаються розробками передових систем штучного інтелекту; охарактеризувати напрями та перспективи управління ШІ, враховуючи позицію Японії в фарватері цього процесу.

Стан опрацювання проблематики. Інтерес до Хіросімського процесу з боку українських вчених помітний у ряді статей за останні місяці, кількість яких швидше за все надалі зростатиме. Згадки про нього зустрічаємо у таких авторів, як І. Басиста, Ж. Удовенко, М.-М. Кулинич (започаткування в контексті огляду тенденцій щодо регулювання ШІ [1, с. 27]), А. Марущак (наведення основних положень одного з найважливіших актів Хіросімського процесу [2, с. 59-60]), О. Подільчак (відзначення як доповнення до юридично обов'язкових правил регулювання у сфері інформаційно-комунікаційних технологій [3, с. 572]). Разом з тим, до цього часу Хіросімський процес не був систематично й ґрунтовно розглянутий як окреме явище, хоча й належить до найважливіших ініціатив глобального управління ШІ сьогодення. Подібне становище склалось і в іноземній літературі, що частково можна пояснити фактором часу. Окремі ідеї щодо ролі Хіросімського процесу в розвитку наукового базису управління ШІ можемо відзначити в працях таких авторів: І. Бреммер та М Сулейман [4], К. Чан [5], група дослідників з Інституту ініціатив майбутнього Токійського університету [6] тощо.

Виклад основного матеріалу. Хіросімським процесом в даній статті позначена ініціатива з узгодження позицій держав G7 щодо управління передовими системами ШІ для збільшення переваг їхнього використання та пом'якшення ризиків. Вона пов'язана з проведенням переговорів та прийняттям домовленостей високорозвиненими державами світу протягом 2023 р.

Не випадковим стало те, що процес відбувався у рік головування Японії в G7, яка, по-перше, належить до світових лідерів з розробки та впровадження технологій ШІ, по-друге, ще в 2016 р., під час попереднього головування, вона заявила про свій намір докласти зусиль та сприяти якнайшвидшому формуванню глобальних правил для ШІ [7].

Проведення саміту G7 у травні 2023 р. та прийняття комюніке за його підсумками, яке вплинуло на подальший хід Хіросімського процесу, саме в цьому місті було символічним [7, с. 2]. Одним з найважливіших питань для Японії як держави, що головувала, перед усіма іншими називалось ядерне роззброєння. Даний саміт мав важливе значення і для Української держави через те, що в ньому взяв участь Президент України В. Зеленський, а учасники заявили про підтримку у боротьбі з агресором.

В період з квітня до листопада проведені ряд зустрічей на найвищих рівнях та представлені важливі документи, в тому числі з основ комплексної політики ШІ, які отримали схвалення глав держав G7.

В основі Хіросімського процесу лежать три засадничі ідеї.

1. Баланс між інноваціями та технологічним прогресом, з одного боку, а з іншого – за-

хистом прав людини та безпеки суспільства. В ширшому контексті сутність балансу полягає в узгодженні усталеного та нового.

2. Орієнтованість на багатостороннє партнерство для вдосконалення управління ШІ як на рівні міжнародних ініціатив, так і через залучення різних категорій зацікавлених сторін (від приватного сектору до громадськості).

Ідея партнерства пов'язана з міжнародним співробітництвом не тільки між державами G7, а й за участю їхніх союзників у вдосконаленні системи глобального управління, зокрема таких міжнародних організацій, як ООН, ЮНЕСКО та ОЕСР, а також ініціативи Глобального партнерства зі штучного інтелекту, започаткованої завдяки попередній діяльності G7.

3. Першочерговість обговорення передових систем ШІ, які в умовах відсутності термінологічної чіткості часто асоціюються з генеративним ШІ. Разом з тим, більш точним є твердження про використання в них методик глибокого навчання та приналежність до найбільш прогресивних розробок. Слід відзначити, що понятійні питання вимагають подальшого вивчення, як і дослідження правильних відповідників для англомовних термінів, використовуваних в тому числі у документах G7.

Важливими передумовами Хіросімського процесу стали: технічні, пов'язані з прогресом у технологіях та відображені факторами – 1-3, політико-правові, пов'язані з правовою сферою та державною політикою – 4-6, а також безпекові, які стосуються викликів та ризиків ШІ для людини та суспільства, – 7-9:

1) розширення впровадження систем ШІ у різні сфери діяльності, зокрема промисловість, освіту, охорону здоров'я, торгівлю, управління та ін.;

2) розвиток робототехніки (зокрема у військовій сфері та автомобільній промисловості) та збільшення виробництва промислових роботів;

3) набуття поширення Інтернетом речей, квінтесенцією якого на макрорівні стають «розумні міста»;

4) посилення визнання загальноприйнятих принципів ШІ, до яких належать: надійність, відповідальність, прозорість та справедливість;

5) прийняття та оновлення національних стратегій ШІ для визначення пріоритетів розвитку галузі у державах світу;

6) формування нового законодавства про ШІ та прийняття актів «м'якого права» (наприклад, Закону ЄС про штучний інтелект, Типових рамок управління штучним інтелектом Сінгапуру);

7) зростання актуальності підходу оцінки ризиків, який потребує спеціальної методології;

8) зміщення фокусу уваги з функціональних можливостей систем ШІ (що виконує) на операційний процес (як виконує) через небезпечну невідомість чорного ящика;

9) фіксування великої кількості випадків порушень прав інтелектуальної власності (на тлі прогалин у відповідному законодавстві), а також виникнення загроз для конфіденційності.

Водночас, найбільш суттєвою передумовою, яка впливає на всі перелічені вище, є створення та запуск восени 2022 р. ChatGPT та подальше поширення технологій генеративного ШІ. Також варто особливо відзначити збільшення внеску ШІ у зростання економіки.

Основні події. Вперше питання ШІ за головування Японії у 2023 р. було порушеним під час зустрічі міністрів з цифрових питань та технологій у м. Такасакі у квітні 2023 р. Японію представляли три міністри: цифрової трансформації, внутрішніх справ та комунікацій, а також економіки, торгівлі та промисловості. Декларація міністрів від 30 квітня 2023 р. за результатами зустрічі визначила пріоритетні виклики цифрового суспільства:

1) спрощення транскордонних потоків даних на основі правила data free flow with trust («вільний потік даних з довірою»);

2) розвиток цифрової інфраструктури для сталого розвитку з врахуванням безпекових викликів;

3) вдосконалення управління Інтернетом, орієнтоване на запобігання фрагментації;

4) впровадження інноваційних технологій (цифрова ідентифікація, належне програмне забезпечення для цифрових товарів, зменшення негативного впливу фізичних об'єктів на навколишнє середовище, метавсесвіт та ін.);

5) цифрова конкуренція з наголосом на важливості створення сприятливих для інновацій умов;

6) утвердження відповідального ШІ та підтримка глобального управління [8].

В положеннях про ШІ (п. 39–48) згадані інші міжнародні ініціативи, насамперед під егідою ОЕСР (Рекомендація зі штучного інтелекту Ради ОЕСР від 22 травня 2019 р.); названі підходи, методи та інструменти для управління ШІ, зокрема підхід оцінки ризиків та метод рекомендацій; підкреслені цінності, які так само лежать в основі Принципів відповідального управління надійним штучним інтелектом ОЕСР (далі – принципів ОЕСР); відзначена особлива роль генеративного ШІ з усіма його можливостями та загрозами.

Зміст цих положень систематизований на рис. 1, який автор статті вважає свого роду дорожньою картою для міжнародних дискусій про передові системи ШІ на даному етапі.

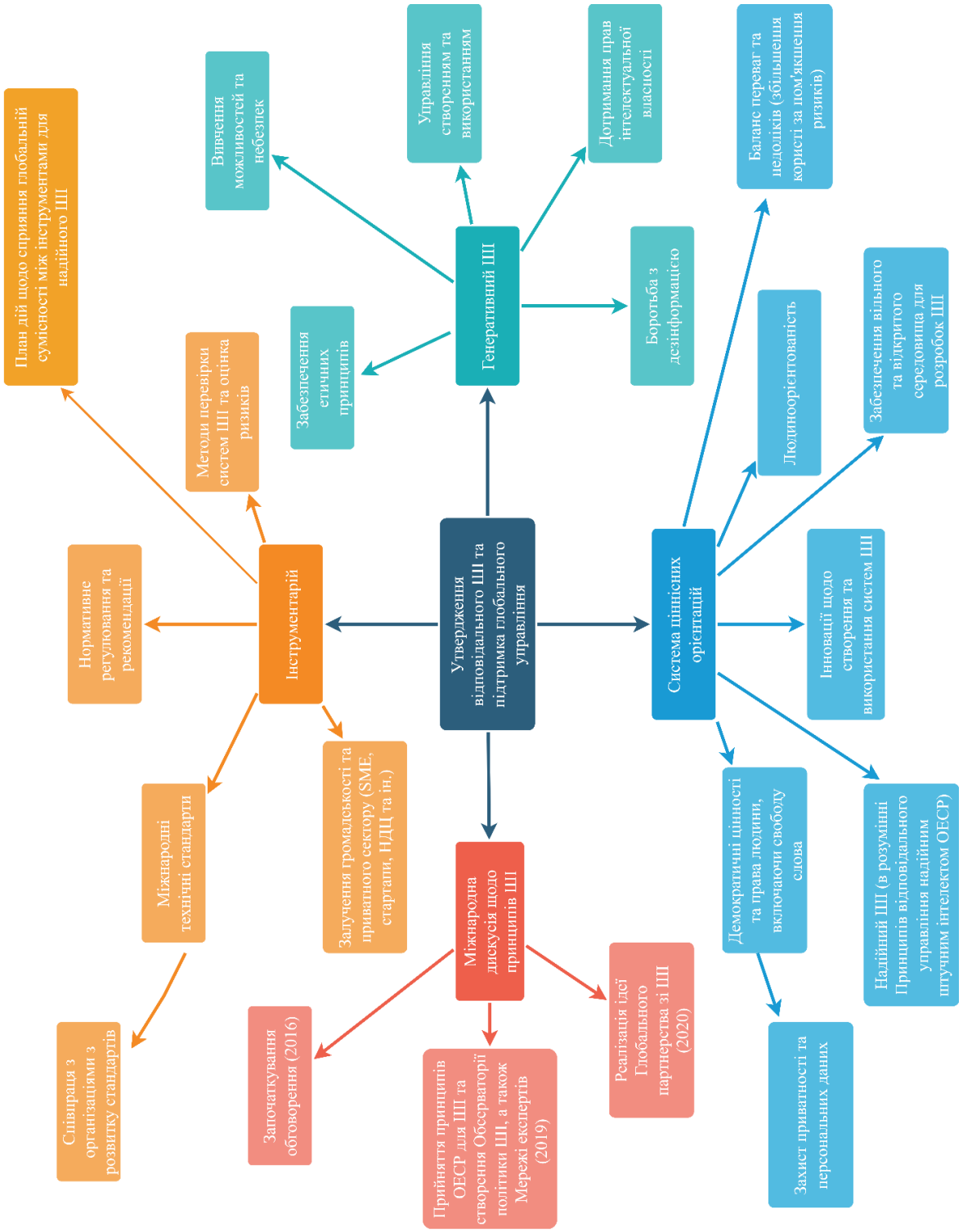

Рис. 1. Дорожня карта G7 для міжнародних дискусій про передові системи ШІ (опрацювання автора на основі 8)

На карті показаний План дій G7 для сприяння глобальній сумісності між інструментами для надійного штучного інтелекту, який є додатком до Декларації. В ньому передбачено наступні напрями для співробітництва щодо забезпечення сумісності рамок управління ШІ: розвиток міжнародних технічних стандартів, проведення воркшопів та круглих столів за участю експертів та дослідників для усестороннього обговорення способів підвищення надійності ШІ, поглиблення участі в міжнародних дискусіях, а також підтримка зусиль для забезпечення демократичних цінностей та поваги до прав людини, взявши за орієнтир принципи ОЕСР у державах з економікою, що розвивається [9].

В Хіросімському комюніке у травні 2023 р. глави держав виділили як окреме завдання сприяння міжнародним дискусіям щодо інклюзивного управління ШІ та сумісності для реалізації їхнього спільного бачення та досягнення мети надійного ШІ [10, с. 2]. Більш детально перспективи співпраці наведені у п. 38, який серед іншого ілюструє одну з правових дилем сучасності: технологічний розвиток випереджає темпи міжнародного управління новими цифровими технологіями, в тому числі ШІ [10, с. 27]. При цьому в документі продемонстрована відданість цінностям справедливості, відповідальності, прозорості, безпеки, поваги до приватного життя та прав людини, захисту персональних даних та ін.

В загальному положення стосовно ШІ п. 38 Комюніке відтворюють домовленості міністрів з цифрових питань та технологій від 30 квітня 2023 р. Водночас, серед них знаходимо доручення зі створення робочої групи для вивчення показаної на рис. 1 проблематики генеративного ШІ у взаємодії з ОЕСР та Глобальним партнерством зі штучного інтелекту (відповідний звіт охарактеризований далі у статті). У тексті також відзначено започаткування Хіросімського процесу зі ШІ [10, с. 28].

Наступна подія відбулась на початку вересня у форматі онлайн для того, щоб узагальнити результати роботи попередніх місяців. Зустріч міністрів з цифрових питань та технологій, а також їх партнерів завершилась прийняттям відповідної заяви та наступними домовленостями:

- визнання розуміння головних ризиків, викликів та можливостей генеративного ШІ відповідно до підготовленого ОЕСР та робочою групою звіту (додаток до Заяви);
- взяття на себе зобов'язання сформувати керівні принципи та міжнародний кодекс поведінки для організацій, що розробляють передові системи ШІ (приклади принципів наведені);
- підтвердження наміру розвивати проектну співпрацю, яка зокрема має бути зосередженою на технічних можливостях для розрізнення недостовірної інформації та дезінформації, включаючи іноземну маніпулятивну інформацію, за допомогою ШІ [11].

Важливою частиною Заяви є пояснення ознак основ комплексної політики, які стали одним з найбільш досягнень процесів глобального управління ШІ:

а) підтримка інноваційності відповідального ШІ;

б) сприяння розвитку режимів для регулювання та управління, які узгоджені з національними підходами;

в) залучення та охоплення зацікавлених сторін;

г) статус «живого документа», який підлягає оновленням та доповненням;

д) вдосконалення та реалізація суб'єктами повсюди у світі, включаючи держави з економікою, що розвивається [11].

Наприкінці жовтня 2023 р. Хіросімський процес досягає свого апогею внаслідок схвалення двох знакових документів – Міжнародних керівних принципів для організацій, які розробляють передові системи штучного інтелекту (далі – Міжнародних керівних принципів) та Міжнародного кодексу поведінки для організацій, які розробляють передові системи штучного інтелекту (далі – Міжнародного кодексу).

В Міжнародних керівних принципів перелічені одинадцять заходів для усіх організацій – не тільки з приватного сектору, – рекомендованих до виконання протягом життєвого циклу технологій ШІ (рис. 2).

Акцент щодо об'єкта застосування зроблений на передових системах, серед яких названі два види: генеративні та найбільш прогресивні базові. Перелік є невичерпним та може зазнавати змін. Він був сформований у відповідності до принципів ОЕСР. Відзначена можливість держав вибирати підхід та способи реалізації даних принципів. Вказані обмеження для інновацій, які пов'язані з забороною розробляти або розгортати окремі передові системи ШІ (зокрема через такі причини: суперечність демократичним цінностям, заподіяння істотної шкоди для окремих осіб або громад, сприяння тероризму, уможливлення злочинних зловживань або створення серйозних ризиків для безпеки, захисту та прав людини) [12, с. 1-2]. Той самий перелік використаний в Міжнародному кодексі – лише з більшою деталізацією положень [13]. Варто зауважити, що дванадцяте правило – заохочувати та сприяти надійному та відповідальному використанню передових систем ШІ – доповнює перелік Міжнародних керівних принципів для всіх суб'єктів штучного інтелекту. Документ з відповідною назвою доданий до Заяви міністрів від 1 грудня [14, с. 5-6].

Міжнародні керівні принципи	Пункт 1. Вживати відповідні заходи при розробці для виявлення, оцінювання та пом'якшення ризиків протягом усього життєвого циклу ШІ.
	Пункт 2. Визначати та зменшувати слабкі сторони після впровадження технологій, а також знижувати кількість інцидентів та випадків зловживань за необхідністю.
	Пункт 3. Повідомляти громадськість про можливості, обмеження та сфери належного та неналежного використання систем ШІ для забезпечення достатньої прозорості та підвищення відповідальності.
	Пункт 4. Сприяти відповідальному обміну інформацією та звітуванню про інциденти за участю розробників передових систем ШІ (промисловість, уряди, громадянське суспільство та академічні кола).
	Пункт 5. Розробляти, реалізовувати та оприлюднювати політики для штучного інтелекту та для управління ризиками, включаючи політику конфіденційності та заходи з пом'якшення ризиків.
	Пункт 6. Інвестувати та забезпечувати впровадження надійних засобів контролю безпеки, включаючи фізичну безпеку, кібербезпеку та засоби захисту від внутрішніх загроз протягом життєвого циклу ШІ.
	Пункт 7. Розробляти та розгортати надійні механізми автентифікації інформації та встановлення джерела походження по можливості для визначення користувачам інформації, згенерованої ШІ.
	Пункт 8. Надавати пріоритет дослідженням щодо зменшення суспільних ризиків безпеки та захисту, а також надавати пріоритет інвестуванню в ефективні заходи пом'якшення таких ризиків.
	Пункт 9. Надавати пріоритет розробці передових систем ШІ для вирішення найбільш актуальних викликів.
	Пункт 10. Сприяти розробці та прийняттю за необхідності міжнародних технічних стандартів.
	Пункт 11. Вживати заходів із захисту персональних даних та прав інтелектуальної власності при введенні даних.

Рис. 2. Перелік рекомендованих заходів за Міжнародними керівними принципами та Міжнародним кодексом (опрацювання автора на підставі 12, 13)

Прийняття Міжнародних керівних принципів та Міжнародного кодексу відзначене разом зі закликом виконувати їхні положення в Заяві лідерів G7 від 30 жовтня 2023 р. Відзначена необхідність подальшої розробки комплексної політики для систем ШІ під керівництвом міністрів, об'єднуючи зусилля з Глобальним партнерством зі штучного інтелекту та ОЕСР, а також проведення консультацій з усіма зацікавленими сторонами навіть за межами G7 – урядами, академічними колами, громадянським суспільством та приватним сектором [15].

Заява міністрів від 1 грудня 2023 р. прийнята з метою схвалення основ комплексної політики. Їх названо «першою успішною міжнародною базою, що складається з керівних принципів та кодексу поведінки стосовно впливу передових систем ШІ на наші суспільства та економіки»

(за Заявою основи мають чотири складові: 12, 13, 17 та проектна співпраця) [14, с. 1]. У документі також наявний План сприяння Хіросімському процесу, в якому названі такі напрями діяльності: розширення урядової підтримки та заохочення виконання Міжнародних керівних принципів для всіх суб'єктів штучного інтелекту та Міжнародного кодексу, включаючи розробку інструментів моніторингу та механізмів звітності; продовження співробітництва щодо виконання проектів за участю Глобального партнерства зі штучного інтелекту, ОЕСР, ЮНЕСКО, зокрема для вивчення заходів та практик протидії дезінформуванню, забезпечення прозорості та вирішення інших проблем, пов'язаних з генеративним ШІ; створення спеціального веб-сайту для оприлюднення інформації про оновлення політики у державах G7 та список організацій, які взяли на себе зобов'язання виконувати Міжнародний кодекс [14, с. 2].

Підсумковим документом головування Японії у G7 (хронологія подій, пов'язаних з обговоренням управління ШІ, показана у таб. 1) стала Заява лідерів від 6 грудня 2023 р. У одному з розділів – «Цифрова сфера» – глави держав відзначили важливість двох питань для міжнародних дискусій: інклюзивного управління ШІ та сумісності рамок управління ШІ. Крім того, названа спільна мета для держав G7 в умовах наявності різних підходів та інструментів політики у них поокремо, яка полягає у розвитку надійного, безпечного та захищеного ШІ, що відповідає демократичним цінностям. Заява демонструє підтримку основ комплексної політики та представленого плану, а також черговий раз закликає суб'єктів сфери імплементувати Міжнародні керівні принципи та Міжнародний кодекс [16, с. 13-14].

Генеративний ШІ. Особлива роль Хіросімського процесу полягає не тільки у прийнятих рекомендаційних правилах для суб'єктів ШІ, а й представленому звіті за результатами вивчення ряду аспектів, пов'язаних з генеративним ШІ: тенденції розвитку на основі даних Обсерваторії ОЕСР зі ШІ; оцінювання можливостей, ризиків, пріоритетів та заходів впливу; політики та засобів регулювання у державах G7.

Звіт підготовлений Директоратом науки, технологій та інновацій ОЕСР та названий «На шляху до загального розуміння генеративного штучного інтелекту в G7». Він систематизує важливу інформацію для підготовки до обговорень в межах Хіросімського процесу проблематики генеративного ШІ як пріоритетної за Заявою лідерів від 21 травня 2023 р.

В цілому документ має важливе доктринальне значення для управління генеративним ШІ, який часто асоціюється з використанням передових систем (advanced systems), хоча й не зводиться до них. В основі звіту лежить опитування представників держав G7. Завдяки опитуванню можна скласти уявлення про їхнє бачення різних аспектів, які мають визначальний вплив на державну та міжнародну політику в галузі генеративного ШІ. В таб. 2 наведені варіанти вибору, які узагальнюють фактори вдосконалення управління ШІ.

Звіт також показує деякі особливості систем генеративного ШІ, які призводять до появи

Дата події	Назва події та підсумковий документ
29-30 квітня	Зустріч міністрів з цифрових питань та технологій, Декларація міністрів з цифрових питань та технологій
19-21 травня	49-й саміт G7, Хіросімське комюніке лідерів держав
липень – серпень	Підготовка звіту «На шляху до загального розуміння генеративного штучного інтелекту в G7» ОЕСР
7 вересня	Зустріч міністрів з цифрових питань та технологій, а також їх партнерів (ОЕСР, Глобальне партнерство зі ШІ), Заява міністрів з цифрових питань та технологій Хіросімського процесу зі штучного інтелекту
30 жовтня	Зустріч глав держав, Заява лідерів G7 щодо Хіросімського процесу, Міжнародні керівні принципи та Міжнародний кодекс
1 грудня	Зустріч міністрів з цифрових питань та технологій, а також їх партнерів (ОЕСР, Глобальне партнерство зі штучного інтелекту), Заява міністрів з цифрових питань та технологій Хіросімського процесу зі штучного інтелекту
6 грудня	Зустріч глав держав, Заява лідерів G7

Таб. 1. Хронологія Хіросімського процесу (опрацювання автора)

Можливості	Ризики	Пріоритети	Заходи впливу
• боротьба зі злочинністю та кіберзахист, • викорінення бідності та голоду, • підвищення продуктивності, • розширення персоналізованої освіти для всіх, • підтримка людей похилого віку, • розвиток сфери розваг та креативного сектору, • сприяння вирішенню кліматичної кризи, • сприяння інноваціям і підприємництву, • удосконалення охорони здоров'я.	• зникнення людського фактору, • довготермінові екзистенційні загрози, • загрози кіберзахисту, • загрози конфіденційності, • загрози незаконної діяльності (шахрайство в Інтернеті), • негативний вплив на навколишнє середовище, • переворот на ринку праці, • поглиблення соціального розшарування, • порушення прав інтелектуальної власності, • поширення дезінформації та маніпулювання, • розширення нерівності.	• безпека людей, • вплив на ринки праці, податкові наслідки, • демократичні цінності, • захищеність та надійність системи, • змінювані потреби навчання, • інклюзивність та благополуччя, • конфіденційність та управління даними, • людський фактор проти маніпулювання, • основоположні права людини, • придатність до пояснення, • справедливість та неупередженість, • сталий розвиток та використання енергії, • узгодженість систем штучного інтелекту та людських цінностей.	• добровільні кодекси поведінки, • залучення до обговорення, • залучення до регулятивних експериментів, • механізми впровадження, як-от: стандарти, сертифікації, відшкодування шкоди та ін., • моніторинг інцидентів, • оцінювання розвитку подій за допомогою прогнозування, • створення ефективних інструментів для безпеки, контролю якості, продуктивності та зміцненню довіри, • стимулювання оцінювання ризиків, • стимулювання подолання ризиків, • стимулювання розробки інструментів для ШІ.

Таб. 2. Можливості [17, с. 13], ризики [17, с. 14], пріоритети [17, с. 17] та заходи впливу [17, с. 26] для генеративного ШІ (варіанти вибору респондентами)

труднощів з приводу ефективного регулювання сфери:

– непередбачуваність, адаптивність, автономність та багатоцільове призначення, які можуть спричинити такі наслідки, як підривні інновації, незрозумілість логіки роботи системи, посилення упереджень та ін.;

– брак прозорості, відстежуваний під час створення та використання, для виправлення якого потрібні дієві та прогресивні правила не тільки «м'якого права», а й «твердого»;

– можливості розповсюдження недостовірної інформації та дезінформування, що дуже швидко розвиваються та можуть набувати негативного впливу на поведінку людей;

– робота на основі великих обсягів інформації, які своєю чергою можуть бути отриманими з порушенням прав, наприклад, стосовно конфіденційності та інтелектуальної власності [17, с. 22-23].

Загалом матеріали містять наступні відомості: відзначені пріоритети політики в галузі генеративного ШІ, оцінені позитивні переваги та небезпеки; показані національні та регіональні (ЄС) ініціативи для регулювання, які стають все більш поширеними; висвітлені перспективи розвитку явища, які стали особливо помітними починаючи від осені 2022 р.; наведені засадничі ідеї для формування міжнародного підходу до генеративного ШІ та ін.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що Хіросімський процес як міжнародна ініціатива покликаний сприяти формуванню глобальної системи управління ШІ. Її суть полягає у виробленні та втіленні однотипних підходів та створенні загальних стандартів по відношенню до регулювання сфери ШІ. Водночас, така система, що є плодом зусиль здебільшого G7, OECP, принципи якої виступають базисом, а також Глобального партнерства зі штучного інтелекту, не є універсальною, хоча й об'єднує високорозвинені держави. У зв'язку з цим, існує необхідність пошуку спільного знаменника з іншими подібними системами або навіть окремим державами, які створюють та використовують технології ШІ. Ця необхідність призвела до пріоритетності сумісності як важливої ідеї Хіросімського процесу. Ще одна ідея, яка радше має відношення до управління на національному рівні, пов'язана з впровад-

женням підходу оцінки ризиків та здійсненням ефективного управління ризиками усіма суб'єктами сфери. Напрацьовані документи засвідчили відданість держав G7 принципам безпечного, надійного та відповідального ШІ, який повинен відповідати демократичним цінностям та сприяти дотриманню прав людини. Значущість Хіросімського процесу підкреслюють запропоновані основи комплексної політики, частиною яких є прийняті з амбітною метою уніфікувати засоби впливу на життєвий цикл технологій ШІ з боку розробників та інших суб'єктів. В рамках процесу велика увага була сфокусована на проблематику генеративного ШІ, яка істотним чином визначатиме тенденції управління найближчим часом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Басиста І.В., Удовенко Ж.В., Кулинич М.-М.А. Огляд тенденцій щодо штучного інтелекту та його перспективність для процесуальних рішень у перебігу кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2024. Випуск 81: частина 3. С. 19–38. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.3.
2. Марущак А.І. Вплив міжнародних процесів регулювання штучного інтелекту на інформаційне право України. *Інформація і право.* 2023. № 4 (47). С. 55–63.
3. Подільчак О.М. Міжнародно-правове правове регулювання протидії злочинності в інформаційно-комунікаційних системах. *Наукові перспективи.* 2023. № 12 (42). С. 562–576. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-12(42)-562-576.
4. Bremmer I., Suleyman M. The AI Power Paradox. Can States Learn to Govern Artificial Intelligence – Before It's Too Late? *Foreign Affairs.* 2023. 102. Pp. 26–43.
5. Chan K. Multilateralism in the digital age: how to make progress on global digital governance. G7 & G20 Information Centre. Toronto, 2023. 2 p.
6. A. Ema et al. International Collaboration in AI Governance Key Considerations of the Council of Europe's AI Convention and Japan's Response. *IFI Policy Recommendation.* 2023. No. 25 (October). Pp. 1–13. https://ifi.u-tokyo.ac.jp/en/wp-content/uploads/2023/10/policy_recommendation_ tg_20231031e.pdf (дата звернення: 15.04.2024).
7. Japan pushes for basic AI rules at G-7 tech meeting. *The Japan Times.* URL: https://www.japantimes.co.jp/news/2016/04/29/national/japan-pushes-basic-ai-rules-g-7-tech-meeting/ (дата звернення: 15.04.2024).
8. Ministerial Declaration – The G7 Digital and Tech Ministers' Meeting. *G7/G20 Documents Database.* URL: https://g7g20-documents.org/ database/document/2023-g7-japan-ministerial-meetings-ict-ministers-ministers-language-ministerial-declaration-the-g7-digital-and-tech-ministers-meeting#section-4 (дата звернення: 15.04.2024).
9. G7 Digital and Tech Track Annex 5. G7 Action Plan for promoting global interoperability between tools for trustworthy AI. *G7/G20 Documents Database.* URL: https://g7g20-documents.org/database/document/2023-g7-japan-ministerial-meetings-ict-ministers-ministers-annex-g7-digital-and-tech-track-annex-5-g7-action-plan-for-promoting-global-interoperability-between-tools-for-trustworthy-ai (дата звернення: 15.04.2024).
10. G7 Hiroshima Leaders' Communiqué. *G7/G20 Documents Database.* https://g7g20-documents.org/fileadmin/G7G20_documents/2023/G7/ Japan/Leaders/1%20Leaders'%20Language/G7%20Hiroshima%20Leaders%E2%80%99%20Communiqu%C3%A9_20052023.pdf (дата звернення: 15.04.2024).
11. G7 Hiroshima AI Process G7 Digital & Tech Ministers' Statement. *G7/G20 Documents Database.* URL: https://g7g20-documents.org/database/document/2023-g7-japan-ministerial-meetings-ict-ministers-ministers-language-g7-hiroshima-ai-process-g7-digital-tech-ministers-statement (дата звернення: 15.04.2024).
12. Hiroshima Process International Guiding Principles for Organizations Developing Advanced AI System. *G7/G20 Documents Database.* URL: https://g7g20-documents.org/fileadmin/G7G20_documents/2023/G7/Japan/Leaders/2%20Leaders'%20Annex/Hiroshima%20Process%20International%20Guiding%20Principles%20for%20Organizations%20Developing%20Advanced%20AI%20System_30102023.pdf (дата звернення: 15.04.2024).
13. Hiroshima Process International Code of Conduct for Organizations Developing Advanced AI Systems. *G7/G20 Documents Database.* URL: https://g7g20-documents.org/fileadmin/G7G20_documents/2023/G7/Japan/Leaders/2%20Leaders'%20Annex/Hiroshima%20Process%20International%20Code%20of%20Conduct%20for%20Organizations%20Developing%20Advanced%20AI%20

Systems_30102023.pdf (дата звернення: 15.04.2024).

14. Hiroshima AI Process G7 Digital & Tech Ministers' Statement. *Ministry of Internal Affairs and Communications.* URL: https://www.soumu.go.jp/hiroshimaaiprocess/pdf/ document02_en.pdf (дата звернення: 15.04.2024).
15. G7 Leaders' Statement on the Hiroshima AI Process. *G7/G20 Documents Database.* URL: https://g7g20-documents.org/fileadmin/G7G20_documents/2023/G7/Japan/Leaders/1%20Leaders'%20Language/G7%20Leaders% 20Statement% 20on%20the%20Hiroshima%20AI%20Process_30102023.pdf (дата звернення: 15.04.2024).
16. G7 Leaders' Statement. *The European Council.* URL: https://www.consilium.europa.eu/media/68615/g7-leaders-statement-2023-12-6.pdf (дата звернення: 15.04.2024).
17. G7 Hiroshima Process on Generative Artificial Intelligence (AI). Towards a G7 Common Understanding on Generative AI. *OECD iLibrary.* URL: https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/g7-hiroshima-process-on-generative-artificial-intelligence-ai_bf3c0c60-en (дата звернення: 15.04.2024).

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.99

СПЕЦІАЛЬНІ ІНСТИТУЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Дір І.Ю.,
Надзвичайний і Повноважний Посол України,
Заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000 0001 9829 4294
e-mail: ihor.dir@uzhnu.edu.ua

Дір І.Ю. Спеціальні інституції Європейського союзу.

У статті узагальнено проаналізовано діяльність спеціалізованих інституцій Європейського Союзу. Було виявлено, що відповідно до основоположних договорів ЄС існує сім основних інституцій: Європейський Парламент, Європейська Рада, Рада Європейського Союзу, Європейська Комісія, Суд Європейського Союзу, Європейський центральний банк та Європейська рахункова палата. Вони мають як виконавчі, так і законодавчі повноваження. Проте, крім основних інституцій на території Євросоюзу функціонує ряд допоміжних інституцій, серед яких слід виділити Європейську службу зовнішніх зв'язків, Європейський соціально-економічний комітет, Європейський комітет регіонів, Європейський інвестиційний банк, Європейського уповноваженого з прав людини, Європейського інспектора з захисту даних та Європейську раду із захисту даних. Ці інституції виконують цілу низку спеціалізованих функцій, зокрема консультування, дотримання правил та процедур, які прийняті відповідно до договорів ЄС тощо. Було виявлено, що Європейська служба зовнішніх зв'язків займається керуванням дипломатичними відносинами ЄС та інших держав, які не входять до складу Альянсу, а також реалізацією зовнішньої політики та політики ЄС. Крім того, представленням організацій роботодавців та працівників та інших зацікавлених груп займається Європейський соціально-економічний комітет. Було проаналізовано, що спеціалізованою інституцією, яка виступає дорадчим органом Європейського Союзу, який складається з місцевих та регіональних представників 27 держав-членів, виступає Європейський комітет регіонів. На додачу, Європейський інвестиційний банк – організація, яка займається фінансуванням проектів як у середині ЄС, так і за його межами. Також було виявлено, що Європейський уповноважений з прав людини займається розслідуванням скарг щодо поганого управління установ Євросоюзу чи інших організацій ЄС. За дотриманням прав громадян на конфіденційність під час обробки персональних даних відповідальний Європейський інспектор з захисту даних. Було проаналізовано, що Європейська рада із захисту даних – спеціальна інституція, основна мета якої полягає у забезпеченні послідовного застосування Загального регламенту захисту даних та Директиви щодо захисту даних у державах Євросоюзу.

Ключові слова: держава-член, організація, цінності, цілі, штаб-квартира, регіон, місто.

Dir I.Yu. Special institutions of the European Union.

The article summarizes the activities of specialized institutions of the European Union. It was found that according to the founding treaties of the EU, there are seven main institutions: the European Parliament, the European Council, the Council of the European Union, the European Commission, the Court of Justice of the European Union, the European Central Bank and the European Court of Auditors, which have both executive and legislative powers. However, in addition to the main institutions, a number of auxiliary institutions operate on the territory of the European Union, among which the European External Action Service, the European Economic and Social Committee, the European Committee of the Regions, the European Investment Bank, the European Ombudsman, the European Data Protection Supervisor and European Data Protection Board. These institutions perform a number of specialized institutions, including consulting, compliance with rules and procedures adopted in accordance with EU treaties, etc. It was found that the European External Action Service is engaged in the management of diplomatic relations between the EU and other non-Alliance states, as well as the implementation of foreign and EU policies. In addition, the European Economic and Social Committee deals with the representation of organizations of employers and employees and other interested groups. It was analysed that the European Committee of the Regions is a specialized institution that acts as

an advisory body of the European Union, which consists of local and regional representatives of 27 member states. In addition, the European Investment Bank is an organization that finances projects both inside and outside the EU. It was also discovered that the European Ombudsman investigates complaints about the mismanagement of the EU institutions or other EU organizations. The European Data Protection Supervisor is responsible for observing the rights of citizens to privacy during the processing of personal data. It was analysed that the European Data Protection Board is a special institution whose main purpose is to ensure the consistent application of the General Data Protection Regulation and the Data Protection Directive in the EU countries.

Key words: member state, organization, values, objectives, headquarters, region, city.

Постановка проблеми. Європейський Союз має чітку ієрархічну структуру. Так, відповідно до Договору про Європейський Союз існує сім основних інституцій ЄС, до яких відносять: Європейський Парламент, Європейську Раду, Раду Європейського Союзу, Європейську Комісію, Суд Європейського Союзу, Європейський центральний банк та Європейську рахункову палату, які мають як виконавчі, так і законодавчі повноваження. Проте, для більш комплексної та всеохоплюючої реалізації спільних політик, цілей та мети Альянсу було утворено ще ряд спеціальних інституцій.

Стан опрацювання цієї проблематики досліджувався багатьма вітчизняними науковцями, зокрема О. Акімов, Н. Артикуца, О. Безпалова, І. Березовська, К. Буряк, Ю. Горбань, О. Гріненко, А. Загороднюк, С. Задорожна, Н. Каяда, В. Ковальська, О. Кузнецова, М. Лендьел, О. Леонтьєва, О. Лозо, А. Локтіонова, О. Лурія, В. Макарчук, Л. Марусяк, А. Новохатська, О. Передерій, Є. Поштар, Н. Ротар, В. Русалова, І. Свирид, Т. Супрун, М. Терещук, М. Токар, В. Філатов, Д. Шумейко та ін. Серед закордонних вчених варто відмітити К. Александр, С. Блавоукос, Е. Бреннер, М. Гастінгер, Дж. Дрюккер, А. Дьор, С. Кіннвал, С. Лавенекс, С. МакГанвелл, І. Маннерс, Дж. Мітцен, Е. Рандалл, Е. Ферран, Ф. Хоффмайстер тощо.

Метою статті є комплексний аналіз спеціалізованих організацій Європейського Союзу, які допомагають реалізовувати основні цілі Євроальянсу.

Виклад основного матеріалу. Існує ціла низка органів, які виконують спеціалізовані функції. До їх основних завдань відносять консультування, дотримання правил та процедур, які прийняті відповідно до договорів ЄС тощо. До основних спеціалізованих інституцій слід віднести такі:

1. Європейська служба зовнішніх зв'язків.
2. Європейський соціально-економічний комітет.
3. Європейський комітет регіонів.
4. Європейський інвестиційний банк.
5. Європейський уповноважений з прав людини.
6. Європейський інспектор з захисту даних.
7. Європейська рада із захисту даних [1].

Європейська служба зовнішніх зв'язків. Основна мета інституції – керування дипломатичними відносинами ЄС та інших держав, які не входять до складу Альянсу, а також реалізація зовнішньої політики та політики ЄС. Була заснована у 2011 році, штаб-квартира знаходиться у Брюсселі, а очолює її Високий представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки. До основних функцій Європейської служби зовнішніх зв'язків відносять наступні:

- Підтримка Високого представника у реалізації зовнішньої політики та політики безпеки Євросоюзу.
- Реалізація дипломатичних відносин зі стратегічними партнерами, які не входять до складу ЄС.
- Робота з національними дипломатичними службами держав ЄС, ООН та іншими державами.

Крім того, Європейська служба зовнішніх зв'язків виконує такі завдання:

- Розбудова миру шляхом політичної, економічної та практичної підтримки інших держав.
- Забезпечення безпеки у світі відповідно до Спільної політики безпеки та оборони.
- Підтримка добросусідських відносин з державами-сусідами ЄС шляхом реалізації Європейської політики сусідства.
- Гуманітарна допомога та реагування на кризи.
- Поширення та реалізація політики щодо змін клімату.
- Підтримка прав людини.

За межами Євросоюзу Альянс представлений представництвами, які виконують ті самі функції, що й посольства [2].

Європейський соціально-економічний комітет – консультативний орган Євросоюзу, який був утворений у 1957 році. Основна мета діяльності інституції – представлення організацій роботодавців, працівників та інших зацікавлених груп. Штаб-квартира організації знаходиться у Брюсселі. Європейський соціально-економічний комітет надає висновки з того чи іншого питання Європейській Комісії, Раді Європейського Союзу, Європейському Парламенту. Таким чином, інституція виступає як посередник між європейськими інституціями та громадянами Євросоюзу.

Серед основних завдань Європейського соціально-економічного комітету можна виділити наступні:

- Приведення політики та законодавства ЄС у відповідність до соціальних та економічних критеріїв.
- Створювання можливості для працівників та організацій, що їх представляють, висловлювати власну думку з того чи іншого питання.
- Плекання цінностей Євросоюзу, пропагування цінностей євроінтеграції та сприяння розвитку демократії у Європі та світі.

Загалом інституція налічує 329 працівників з усіх держав-членів ЄС. Вони представляють різні організації громадянського суспільства, включаючи профспілки та роботодавців. Керівник Європейського соціально-економічного комітету призначається Радою Євросоюзу на 5-річний термін з можливістю обратися на другий термін. Члени інституції збираються дев'ять разів на рік, голосування проходять простою більшістю голосів [3].

Європейський комітет регіонів – дорадчий орган Європейського Союзу, який складається з місцевих та регіональних представників 27 держав-членів. Представники комітету висловлюють свою думку стосовно законодавства ЄС, яке безпосередньо впливає на регіони та міста. Організація була заснована у 1994 році зі штаб-квартирою у Брюсселі.

Єврокомісія, Рада ЄС та Європарламент консультуються з Європейським комітетом регіонів у процесі розробки законодавства з питань місцевого та регіонального управління, включаючи охорону здоров'я, працевлаштування, соціальну політику, транспорт, енергетику та питання змін клімату. У випадку, якщо основні інституції Євросоюзу не консультуються з Комітетом, то останній має право подати справу в суд. Європейський комітет регіонів після розгляду законопроекту готує відповідний висновок.

Члени Комітету – виборні представники, які є представниками місцевих або регіональних органів влади. Кожна держава-член ЄС відправляє делегатів до Комітету, яких призначає Рада ЄС терміном на п'ять років з можливістю обратися на другий термін. Кількість делегатів від кожної держави залежить від чисельності населення. Представники від однієї країни утворюють групу, яка відображає політичні, географічні та регіональні погляди держави. Щороку Комітет проводить до шести пленарних засідань, на яких розглядаються висновки щодо 50-80 законопроектів.

Європейський комітет регіонів має власну мережу, де всі регіони та міста ЄС можуть обмінятися найкращим досвідом та співпрацювати у різних сферах: працевлаштування, боротьба зі зміною клімату, транскордонне співробітництво, регіональний розвиток тощо [4].

Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) був утворений у 1958 році, і фінансує проекти, основна мета яких – досягнення цілей Євросоюзу як всередині самого Альянсу, так і за його межами. Основні завдання банку полягають у наступному:

- Збільшення робочих місць та зменшення безробіття.
- Підтримка проектів, ціллю яких є пом'якшення змін клімату.
- Просування цінностей Євросоюзу.

Свої завдання ЄІБ досягає наданням кредитів, які підтримують цілі ЄС. Близько 90% кредитів надаються у межах самого Євросоюзу. ЄІБ надає три основні види послуг:

- Кредити – близько 90% від загального обсягу послуг надаються саме у такій формі. ЄІБ надає кредити клієнтам у будь-якому розмірі для створення нових робочих місць.
- Консультування та технічна допомога – надання допомоги з техніко-економічного обґрунтування проектів.
- Змішана форма – надання кредитів та консультування з приводу реалізації проекту.

Усі держави-члени Євросоюзу є акціонерами банку. Відповідно до цієї мети ЄІБ має чітку ієрархічну структуру. Так, загальну політику кредитування визначає Рада керуючих, до складу якої входять міністри фінансів з усіх держав ЄС. Також до складу входить Рада директорів, яка складається з 27 представників, призначених державами-членами, а також одного представника від Єврокомісії, які працюють під головуванням Президента ЄІБ. Рада директорів затверджує операції з кредитування та позик. Виконавчим органом ЄІБ виступає Правління, а Аудиторський комітет перевіряє витрачання коштів.

Оскільки ЄІБ виступає як незалежний орган, то банк самостійно приймає рішення щодо кредитування. Також ЄІБ активно співпрацює з іншими інституціями ЄС, особливо з Єврокомісією, Європарламентом та Радою Євросоюзу. Рішення стосовно того чи іншого проекту приймаються на основі техніко-економічного обґрунтування кожного проекту.

Крім того, ЄІБ виступає мажоритарним акціонером Європейського інвестиційного фонду, який фінансує малі та середні підприємства шляхом залучення венчурного капіталу та інструментів ризикового фінансування [5].

Європейський уповноважений з прав людини (Європейський омбудсмен) – інституція була заснована у 1995 році, основна мета якої розслідування скарг щодо поганого управління установ Євросоюзу чи інших організацій ЄС. Ці скарги подаються громадянами держав ЄС, громадськими організаціями чи підприємствами, які працюють на території Альянсу.

Офіс омбудсмена проводить розслідування у відповідь на скарги або за власною ініціативою. Інституції Євросоюзу зобов'язані надати Офісу будь-яку інформацію, а також доступ до окремих документів. Омбудсмен та працівники Офісу не мають права розголошувати інформацію, яку вони отримують у процесі розслідування. У випадку виявлення порушень Європейський уповноважений повідомляє інституцію про них, а також надсилає свої рекомендації. Інституція має три місяці для того, щоб надати детальну відповідь. Після цього остаточний звіт надсилають до Європарламенту. Також Офіс омбудсмена повідомляє особу чи організацію, яка подала скаргу, про результати розслідування [6].

Європейський інспектор з захисту даних – основна роль полягає у гарантуванні того, що інституції Євросоюзу поважають право громадян на конфіденційність під час обробки їх персональних даних. Організація була заснована у 2004 році, штаб-квартира знаходиться у Брюсселі. До основних завдань Європейського інспектора з захисту даних належать:

- Контроль за обробкою персональних даних інституціями ЄС щодо дотримання правил конфіденційності.
- Надання консультацій інституціям ЄС щодо правил обробки персональних даних.
- Розгляд скарг та проведення розслідування щодо використання персональних даних громадян ЄС.
- Співпраця з національними органами держав-членів щодо захисту персональних даних.
- Відстеження нових технологій, які можуть впливати на захист персональних даних.

Очолює інституцію керівник, який призначається на 5-річний термін з можливість повторного обрання [7].

Європейська рада із захисту даних – спеціальна інституція, основна мета якої полягає у забезпеченні послідовного застосування Загального регламенту захисту даних та Директиви щодо захисту даних у державах Євросоюзу, а також у Норвегії, Ліхтенштейні та Ісландії. Рада була заснована у 2018 році, штаб-квартира знаходиться у Брюсселі. Європейська рада із захисту даних – незалежний орган, який виконує такі завдання:

- Забезпечення послідовного впровадження та дотримання законодавства ЄС із захисту персональних даних.
- Співпраця з національними урядами щодо захисту персональних даних.

До основних функцій Європейської ради із захисту даних відносять:

- Надання загальних рекомендацій щодо законодавства у галузі захисту даних.
- Допомога національним урядам розтлумачувати окремі положення законодавства.
- Консультування Єврокомісії з питань захисту даних.
- Співпраця з національними органами щодо захисту даних.
- Розгляд нового законодавства ЄС у цій сфері.
- Допомога в обміні інформацією між державами.

Складається Європейська рада із захисту даних з голови та 2 заступників, які призначаються на 5-річний термін з можливістю поновлення [8].

Висновки. Отже, крім основних інституцій на території Євросоюзу функціонує ряд допоміжних інституцій, серед яких слід виділити Європейську службу зовнішніх зв'язків, Європейський соціально-економічний комітет, Європейський комітет регіонів, Європейський інвестиційний банк, Європейського уповноваженого з прав людини, Європейського інспектора з захисту даних та Європейську раду із захисту даних. Ці інституції виконують цілу низку спеціалізованих функцій, зокрема консультування, дотримання правил та процедур, які прийняті відповідно до договорів ЄС тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Official website of the European Union. Types of institutions and bodies. *Official web-site*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/types-institutions-and-bodies_en (date of access: 30.04.2024).
2. European Commission. European External Action Service (EEAS). *Official web-site*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-external-action-service-eeas_en (date of access: 01.05.2024).
3. European Commission. European Economic and Social Committee (EESC). *Official web-site*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-economic-and-social-committee-eesc_en (date of access: 01.05.2024).
4. European Commission. European Committee of the Regions (CoR). *Official web-site*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-committee-regions-cor_en (date of access: 02.05.2024).
5. European Commission. European Investment Bank (EIB). *Official web-site*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-

bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-investment-bank-eib_en (date of access: 02.05.2024).
6. European Commission. European Ombudsman. *Official web-site*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-ombudsman_en (date of access: 04.05.2024).
7. European Commission. European Data Protection Supervisor (EDPS). *Official web-site*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-data-protection-supervisor-edps_en (date of access: 04.05.2024).
8. European Commission. The European Data Protection Board (EDPB). *Official web-site*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-data-protection-board-edpb_en (date of access: 04.05.2024).

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.100

НАДНАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР РІШЕНЬ МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ІНСТИТУЦІЙ

Іванов А.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук,
Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського

Іванов А.В. Наднаціональний характер рішень міжнародних судових інституцій.

У статті розглянуто наднаціональний характер рішень міжнародних судових інституцій. Упродовж історії, а особливо з другої половини двадцятого століття, роль судів виходила за національні кордони. Результатом цього стало формування судових механізмів, які спрямовують свої рішення через міжнародні кордони і нібито мають вищу юридичну силу, ніж рішення судів окремих країн. Серед таких: Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй (вирішує, відповідно до міжнародного права, юридичні спори держав, передані йому державами-членами та деякими нейтральними сторонами, а також надає консультативні висновки з правових питань, переданих до нього міжнародними організаціями), Європейський суд з прав людини (дозволяє окремим особам, групам осіб або неурядовим організаціям подавати скарги проти європейської держави до судового органу після того, як їм було відмовлено в задоволенні в їхніх національних судах), Міжнародний кримінальний суд (до компетенції віднесено переслідування в судовому порядку осіб, відповідальних за воєнні злочини, геноцид і злочини проти людяності), Суд Європейського Союзу (створив форму децентралізованих санкцій проти держав-членів, які не дотримуються вимог). Разом з тим, наднаціональний характер рішень сучасних міжнародних судових інституцій відзначається умовністю: Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй може розглядати спір між державами лише в тому випадку, якщо відповідні держави мають право брати участь у розгляді справи в суді. Держави можуть отримати таку правомочність, ставши учасниками Статуту Суду через членство в ООН або дотримуючись певних умов; виконання рішень Європейського суду з прав людини не підтримується суворою системою примусу, а обґрунтовується на добровільній згоді їх виконання, що не завжди відбувається; рішення Міжнародного кримінального суду є обов'язковим лише для тих держав, які офіційно висловили свою згоду на обов'язковість положень Римського статуту; Суд Європейського Союзу може тлумачити лише основні договори і не має жодних повноважень щодо тлумачення національних конституцій.

Ключові слова: наднаціональний характер, судове рішення, міжнародний судовий механізм, Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй, Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд, Суд Європейського Союзу.

Ivanov A.V. The supranational character of decisions of international judicial institutions.

The article examines the supranational nature of the decisions of international judicial institutions. Throughout history, and especially since the second half of the twentieth century, the role of courts has gone beyond national borders. The result of this was the formation of judicial mechanisms that direct their decisions across international borders and supposedly have a higher legal force than the decisions of the courts of individual countries. Among these: the International Court of Justice of the United Nations (decides, in accordance with international law, legal disputes of states referred to it by member states and some neutral parties, and also provides advisory opinions on legal issues referred to it by international organizations), the European Court of Justice on human rights (allows individuals, groups of individuals or non-governmental organizations to submit complaints against a European state to a judicial body after they have been refused satisfaction in their national courts), the International Criminal Court (competes to prosecute persons responsible for war crimes, genocide and crimes against humanity), the Court of Justice of the European Union (created a form of decentralized sanctions against non-compliant member states). At the same time, the supranational nature of the decisions of modern international judicial institutions is marked by conditionality: the International Court of Justice of the United Nations can consider a dispute between states only if the respective states have the right to participate in the consideration of the case in court. States can obtain such authority by becoming parties to

the Statute of the Court through UN membership or by complying with certain conditions; the implementation of decisions of the European Court of Human Rights is not supported by a strict system of coercion, but is based on voluntary consent to their implementation, which does not always happen; the decision of the International Criminal Court is binding only for those states that have officially expressed their consent to the binding nature of the provisions of the Rome Statute; The Court of Justice of the European Union can only interpret the main treaties and has no authority to interpret national constitutions.

Key words: supranational character, judicial decision, international judicial mechanism, International Court of the United Nations, European Court of Human Rights, International Criminal Court, Court of the European Union.

Постановка проблеми. Спорадично упродовж історії, а особливо з другої половини двадцятого століття, роль судів виходила за національні кордони. Результатом цього стало формування судових механізмів, які спрямовують свої рішення через міжнародні кордони і нібито мають вищу юридичну силу, ніж рішення судів окремих країн. Тенденція до формування цих судових механізмів є частиною концепції сприяння дотриманню прав людини та встановленню глобальної справедливості.

Стан опрацювання проблематики. Міжнародні суди є предметом численних доробків, як українських, так і іноземних дослідників, серед яких: О. Гаврилюк, Ж. Даммер, О. Дуфенюк, Ж. Таллберг та ін. Проте більшість праць мають обмежений характер та стосуються переважного того чи іншого суду. Комплексні дослідження, присвячені вивченню наднаціонального характеру рішень міжнародних судових інституцій, майже відсутні.

Мета дослідження – розглянути наднаціональний характер рішень міжнародних судових інституцій.

Виклад основного матеріалу. Найдавнішим наднаціональним судом є Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй (далі – МС ООН), заснований відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй у 1945 році (Статут ООН) [1]. Слід відзначити, що МС ООН виконує подвійну роль: по-перше, він вирішує, відповідно до міжнародного права, юридичні спори держав, передані йому державами-членами та деякими нейтральними сторонами; по-друге, надає консультативні висновки з правових питань, переданих до нього міжнародними організаціями. Таких висновків можна дійти проаналізувавши відповідні положення Статуту.

При цьому, МС ООН може розглядати спір між державами лише в тому випадку, якщо відповідні держави мають право брати участь у розгляді справи в суді. Держави можуть отримати таку правомочність, ставши учасниками Статуту Суду через членство в ООН або дотримуючись певних умов, встановлених Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки.

Так, держави-члени ООН автоматично стають учасниками Статуту Суду, підписавши його. Статут Суду додається до Статуту ООН і є його невід'ємною частиною. Підписуючи останній, держави-члени також беруть на себе зобов'язання, що випливають із нього, включаючи зобов'язання виконувати рішення МС ООН в будь-якій справі, стороною якої вони можуть бути.

Що стосується держав, які не є членами Організації Об'єднаних Націй, то такі стають сторонами Статуту Суду на умовах, які в кожному конкретному випадку визначаються Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки, включаючи прийняття положень Статуту Суду, виконання рішень Суду та участь у його витратах. Швейцарія (з 28 липня 1948 р.), Ліхтенштейн (з 29 березня 1950 р.), Сан-Марино (з 18 лютого 1954 р.), Японія (з 2 квітня 1954 р.) і Науру (з 29 січня 1988 р.) потрапили до цієї категорії раніше вступу до ООН.

Нарешті, МС ООН також відкритий для держав, які, незважаючи на те, що вони не є ні членами Організації Об'єднаних Націй, ні сторонами Статуту Суду, можуть отримати доступ до Суду, якщо вони відповідають умовам, викладеним у резолюції Ради Безпеки. Згідно з умовами цієї резолюції, МС ООН відкритий для держав, які подали до його Секретаріату заяву, у якій вони погоджуються визнати юрисдикцію МС ООН та виконувати його рішення. Заяви можуть стосуватися конкретного спору, який уже існує, або спорів чи видів спорів, які можуть виникнути в майбутньому. Декілька держав використовували такі заяви, щоб подати спір до Суду, перш ніж стати членами ООН: Албанія (1947), Італія (1953, 1955), Камбоджа (1952), Цейлон (1952), Федеративна Республіка Німеччина (1955, 1956, 1961, 1965 та 1971), Фінляндія (1953 і 1954), Японія (1951), Лаос (1952) і Республіка В'єтнам (1952). 4 липня 2018 року таку заяву до Секретаріату Суду подала Палестина [2].

Цікаво, що приватні особи, міжнародні та неурядові організації не можуть передавати будь-які спори до МС ООН.

Також важливо відзначити, що рішення МС ООН є обов'язковими та такими, що не підлягають апеляції. Всі рішення ухвалюються відповідно до міжнародних договорів, міжнародних конвенцій, міжнародних звичаїв, загальних принципів права та, у деяких випадках, попередніх судових рішень і вчень.

Цікавим видається також той факт, що незважаючи на те, що МС ООН нечасто безпосеред-

ньо розглядає кримінальні справи, він ухвалює рішення, які впливають на кримінальні процеси в усьому світі. Наприклад, у квітні 2012 року Міжнародний суд розпочав складну справу, щоб визначити, яка країна має право судити Хіссена Хабре, колишнього президента Чаду, якого звинуватили у двох країнах у політичних убивствах, тортурах та інших жорстоких діях. Сенегал і Бельгія висунули звинувачення Хабре, але Сенегал затягнув судовий процес і відмовився судити його або екстрадувати до Бельгії. З 1946 року Міжнародний суд розглянув 152 справи в таких сферах, як морські проблеми, застосування сили, міжнародні договори, екологічні проблеми та територіальні кордони [3].

Іншим прикладом наднаціонального суду є Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), створений Європейською конвенцією з прав людини (ЄКПЛ) у 1950 року. ЄСПЛ дозволяє окремим особам, групам осіб або неурядовим організаціям подавати скарги проти європейської держави до судового органу після того, як їм було відмовлено в задоволенні в їхніх національних судах. Для держав, які є членами Ради Європа, ЄСПЛ є інституцією, яка контролює виконання Конвенції. Разом з тим, місія ЄСПЛ загалом полягає в тлумаченні та дотриманні Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) [4].

Слід зазначити, що понад половину всіх заяв, поданих до ЄСПЛ, з часу його заснування, стосуються порушень статті 6 Конвенції, де йдеться про справедливий судовий розгляд у розумні строки. Разом з тим, приблизно у 11% випадків ЄСПЛ було констатовано серйозні порушення статей 2 і 3 Конвенції (право на життя та заборона тортур і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання) [5, с. 11].

ЄСПЛ став гарантом непорушності прийнятих універсальних норм. Судова практика ЄСПЛ по суті «цементує» домовленості-учасниць навколо державних загальних універсальних прав, і в такому випадку відбувається суттєва роль у процесі інтеграції норм європейських країн навколо спільної спадщини політико-правових традицій, ідеалів, прав, свобод та права. Твердження про необхідність саме колективного міжнародно-правового забезпечення здійснення прав та свобод, присутнє в преамбулі Конвенції та додаткових протоколах [6, с. 4].

Кожна держава, яка ратифікувала Конвенцію, повинна взяти на себе зобов'язання щодо забезпечення непорушності конвенційних благ, серед яких право на життя, право на справедливий судовий розгляд, право на повагу до приватного та сімейного життя, право на вираження поглядів, свободу думки, совісті та релігії, право власності та ін. Так, для прикладу, ч. 2 ст. 1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) зазначає, що кримінальне процесуальне законодавство, окрім положень Конституції, Кримінального процесуального кодексу та інших законів включає в себе і міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, тобто і Європейську Конвенцію з прав людини. Своєю чергою, ст. 90 КПК України встановлює пріоритет судових рішень, якими констатовано порушення прав людини, для вирішення питання допустимості доказів. Так, встановлено, що рішення національного суду або міжнародної судової установи, яке набрало законної сили і яким встановлено порушення прав людини, гарантованих Конституцією України і міжнародними договорами, має преюдиціальне значення для суду, який вирішує питання про допустимість доказів [7].

Вплив ЄСПЛ реалізується також на рівні експертної оцінки національного законодавства. До прикладу у 2019 році було здійснено юридичну експертизу на відповідність положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ 301 проєкту законів України та інших нормативно-правових актів, що підлягають державній реєстрації. Як результат, було надано 92 висновки щодо невідповідності таких документів положенням Конвенції, щодо 30 документів було висловлено застереження, а 68 документів було доопрацьовано розробниками [6, с. 9].

Рішення про порушення положень Конвенції є обов'язковим для відповідної держави, яка зобов'язана його виконати. Комітет Міністрів Ради Європи здійснює нагляд за виконанням рішень Суду, зокрема, за тим, щоб були виплачені грошові суми, присуджені Судом у якості компенсації за шкоду, завдану заявникам. До таких відноситься і Україна. Проте, попри усвідомлення важливості позицій ЄСПЛ, доволі часто посилання українських суддів на судову практику має виключно формальний характер, а інколи такі згадки конкретних рішень взагалі без сенсу. Таку проблему фахівці називають нерелевантним застосуванням судової практики ЄСПЛ і найбільш типовими його проявами є множинні, шаблонні, маніпулятивні цитування, цитування неіснуючих кейсів тощо [8; 9]. Прикладами неправильного застосування правових позицій ЄСПЛ суддями в українських судах є посилання на загальні принципи та тлумачення з ігноруванням передбачених ЄСПЛ умов їхнього застосування; вибірковість застосування практики ЄСПЛ; порушення юрисдикційного критерію ratione personae; проблема розрізнення ratio decidenti та obiter dictum рішення; вихід за межі правової позиції ЄСПЛ; відсутність первинного джерела правової позиції ЄСПЛ (leading case); порушення сфери застосування окремих статей Конвенції; обґрунтування фіктивних преюдицій

на підставі рішень ЄСПЛ; посилання на практику ЄСПЛ за наявності чітких та несуперечливих положень національного закону; підміна мотивувальної частини судового рішення цитуванням практики ЄСПЛ; неповнота та вибірковість викладення правової позиції ЄСПЛ; фрагментарність знань з міжнародного та європейського права; суперечності між наведеною правовою позицією ЄСПЛ та рішенням суду тощо. Труднощі виникають також через необхідність імплементації прецедентної судової практики, яка не є звичним компонентом нашої континентальної правової системи, а тому з цього приводу виникають численні дискусії [6, с. 10].

До того ж, виконання рішень ЄСПЛ не підтримується суворою системою примусу, а обґрунтовується на добровільній згоді Договірних Сторін їх виконання, що не завжди відбувається. До того ж, ЄСПЛ не вимагає від держав-учасниць прямого дотримання Конвенції у національних законах. Зважаючи на це, цілком логічно, що держави-учасниці відрізняються щодо можливості виконання Конвенції: деякі держави надають Конвенції внутрішньої сили, а деякі – ні. Так, наприклад, у Німеччині ЄСПЛ не має переваги над законодавством, прийнятим після набуття Конвенцією чинності і її статус не дорівнює статусу Основного закону Німеччини [10].

Наднаціональний характер властивий і Міжнародному кримінальному суду (далі – МКС). До компетенції МКС віднесено переслідування в судовому порядку осіб, відповідальних за воєнні злочини, геноцид і злочини проти людяності. Принагідно зауважимо, що вперше необхідність створення постійного міжнародного кримінального суду для переслідування таких злочинів, як геноцид, Організація Об'єднаних Націй визнала понад 60 років тому. Нарешті, у липні 1998 року на Дипломатичній конференції у Римі делегації 160 країн ухвалили перший в історії постійний договір, Римський статут, який заснував Міжнародний кримінальний суд. Однак, слід заначити, що Римський статут є міжнародним договором, обов'язковим лише для тих держав, які офіційно висловили свою згоду на обов'язковість його положень, що свідчить про певну «умовність» наднаціональності МКС.

Не завжди виконують рішення МКС і країни-члени МКС. В історії вже були випадки, коли міжнародні ордери на арешт ігнорувалися. Наприклад, Йорданія та кілька африканських країн свого часу відмовилися арештувати суданського диктатора Омара аль-Башира під час його візиту. Омар аль-Башир, звинувачений у 2009 році в геноциді в Дарфурі, залишався на посаді ще десять років, поки його не повалили в результаті державного перевороту. З тих пір його переслідували в Судані за інші злочини, але не передали МКС. Перебуваючи на посаді, він відвідав низку арабських та африканських країн, у тому числі країни-члени МКС Чад, Джибуті, Йорданію, Кенію, Малаві, Південну Африку та Уганду, які відмовилися затримувати його. Суд дорікнув цим країнам або направив звернення до Ради Безпеки ООН щодо їх невиконання своїх обов'язків. [11]. На жаль, МКС не має власної поліції для арешту та залежить від міжнародного співтовариства у виконанні ордера на арешт. Оскільки МКС залишається частиною системи національних держав і залежить від могутніших країн, він часто стримується інтересами впливових гравців і використовується як інструмент у геополітичній боротьбі [3].

Водночас будь-яка держава-учасниця може вийти із цього Статуту шляхом надіслання письмового повідомлення Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй. Вихід набирає чинності через рік після дати отримання такого повідомлення, якщо в повідомленні не зазначено пізніший строк. При цьому, вихід із Статуту не звільняє державу від виконання зобов'язань, що випливають із цього Статуту, які виникли в період участі цієї держави в цьому Статуті, включаючи будь-які фінансові зобов'язання, обсяг яких може зрости. Він також не впливає на здійснення співробітництва із Судом у проведенні кримінальних розслідувань і розглядів, стосовно яких держава, яка виходить, була зобов'язана співробітничати та які були розпочаті до дати набрання виходом чинності, а також жодним чином не завдає шкоди продовженню розгляду будь-якого питання, що перебувало на розгляді Суду до дати набрання виходом чинності [12].

У контексті досліджуваного питання не можна оминути увагою у За останнє десятиліття Суд Європейського Союзу (далі – Суд ЄС, Європейський суд). Завдяки принципу відповідальності держави цей суд створив форму децентралізованих санкцій проти держав-членів, які не дотримуються вимог, незважаючи на явну відмову від такої системи на міжурядовій конференції 1991 року [13]. У той же час, абсолютний і безумовний характер принципу примату, встановлений Європейським судом, досить просто визначається обмеженою юрисдикцією суду. Він може тлумачити лише основні договори і не має жодних повноважень щодо тлумачення національних конституцій [14, с. 1520].

Висновки. Отже, в даний час на світовій арені відсутній судовий механізм, який би мав безумовну наднаціональність. Наднаціональний характер рішень сучасних міжнародних судових інституцій відзначається умовністю. Разом з тим, наднаціональна природа Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй, Європейського суд з прав людини, Міжнародного кримінального суду, Суду Європейського Союзу є безперечною, хоча й обмеженою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Statute of the International court of justice. URL: https://www.icj-cij.org/ statute.
2. Міжнародний суд ООН як механізм розслідування порушень прав людини: учасники процесу. URL: https://ecpl.com.ua/news/mizhnarodnyy-sud-oon-iak-mekhanizm-rozsliduvannia-porushen-prav-liudyny-uchasnyky-protsesu/.
3. Dammer H.R. International and Supranational Courts. *The Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*. 2014. P. 1–7.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_004#Text.
5. ЄСПЛ у 50-ти запитаннях. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/50questions_ukr.
6. Dufeniuk O. The ECHR impact on the formation of supranational and national human rights paradigm (Ukrainian context). *Ideology and politics journal*. Vol. 1. 2021. P. 1–17.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України.
8. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/140972-do-pitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni-poradi#google_vignette.
9. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 4. С. 231–238.
10. Scribner D.L., Slagter T.H. Domestic Institutions and Supranational Human Rights Adjudication: The ECtHR and the IACtHR Compared. 2009. URL: https:// ssrn.com/ abstract=1449192.
11. Chazal N. The International Criminal Court and the Geopolitics of International Criminal Justice. Griffith Law Review. 2013. Vol. 22. No. 3. P. 707–728.
12. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду 17.07.1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_588.
13. Tallberg J. Supranational influence in EU enforcement: the ECJ and the principle of state liability. Journal of European Public Policy. 2000. Vol. 7. No. 1. P. 104–121.
14. Eeckhout P. The growing influence of European Union law. *Fordham Int'l.* 2011. 2009. Vol. 33. Issue 5. P. 1490–1521.

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.101

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА ВИОКРЕМЛЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ В МЕЖАХ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ: ОЦІНКА РИЗИКІВ

Каптан М.В.,
підполковник юстиції,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу правових проблем
у сфері міжнародного співробітництва
науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення
у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України,
ORCID: 0009-0008-3610-4633

Каптан М.В. Аналіз особливостей та виокремлення проблемних питань правової регламентації забезпечення сил оборони України в межах міжнародної допомоги: оцінка ризиків.

Розглянуто правові засади отримання та використання міжнародної допомоги, що надходить в Україну від зарубіжних донорів – іноземних держав та міжнародних організацій.

Оцінено критерії ризиків у наданні летального озброєння Силам оборони України та прагнення забезпечити, ще більший контроль за наданим летального озброєння, та його перенаправлення за межі країни та навіть на європейський чорний ринок під час прийняття рішення, стосовно допомоги Україні. Як приклад колишня Югославія, де не вдалось повністю проконтролювати обіг зброї під час війн.

У відповідь на неспровоковане вторгнення рф в Україну Рада Європейського Союзу 28 лютого 2022 року ухвалила безпрецедентне рішення (2022/338/CFSP) про фінансування та постачання 450 мільйонів євро летальної військової допомоги Силам оборони України [3], кількість, яка була подвоєна Рішенням (2022/471/CFSP) від 23 березня 2022 року [4]. Але в цьому поспіху війни суворі рамки Європейського Союзу щодо контролю над озброєннями мало розглядалися. Зокрема, Рада Європейського Союзу публічно не сформулювала, як вона враховує ризики довгострокового конфлікту в Україні, такі як перенаправлення зброї до рф та небажаним недержавним збройним групам; постконфліктне розповсюдження стрілецької та легкої зброї та супутнє зростання транснаціональної злочинності та регіональної нестабільності, і навіть потенціал для звинувачень у військових злочинах з української сторони проти російських військовополонених [5]. Формулювання цих ризиків під час прийняття рішень Європейського Союзу щодо України має важливе значення.

Право на колективну самооборону згідно зі статтею 51 Статуту ООН забезпечує фундаментальну правову основу для надання окремими державами міжнародної військової допомоги Україні. Але конкретні повноваження Європейського Союзу щодо фінансування та координації таких поставок містяться в новому Європейському фонді миру (далі – ЄФМ), створеному в березні 2021 року [6]. Проте повноваження Європейського Союзу у ЄФМ обумовлені критеріями оцінки експорту зброї в Європейський Союз. Спільна позиція (2008/944/CFSP) від 8 грудня 2008 року, та Міжнародний договір про торгівлю зброєю від 24 грудня 2014 року (далі – МДТЗ) [7].

Ключові слова: міжнародна допомога; міжнародне право; військова допомога; збройний конфлікт; збройний напад; права людини; міжнародний суд.

Kaptan M.V. Analysis of the features and identification of problem issues of the legal regulation of ensuring the defense forces of Ukraine within the limits of international aid: assessment of risks.

The legal principles of receiving and using international aid received by Ukraine from foreign donors – foreign states and international organizations – are considered.

The risk criteria in the provision of lethal weapons to the Defense Forces of Ukraine and the desire to ensure even greater control over the provided lethal weapons and its diversion outside the country and even to the European black market during the decision-making process regarding aid to Ukraine were assessed. As an example, the former Yugoslavia, where it was not possible to

fully control the circulation of weapons during the wars.

In response to the Russian Federation's unprovoked invasion of Ukraine, the Council of the European Union on February 28, 2022 adopted an unprecedented decision (2022/338/CFSP) to finance and supply 450 million euros of lethal military aid to the Ukrainian Defense Forces [3], an amount that was doubled by Decision (2022 /471/CFSP) dated March 23, 2022 [4]. But in this rush to war, the European Union's strict arms control framework was given little consideration. In particular, the Council of the European Union has not publicly formulated how it takes into account the risks of a long-term conflict in Ukraine, such as the diversion of weapons to the Russian Federation and unwanted non-state armed groups; the post-conflict proliferation of small arms and light weapons and the concomitant growth of transnational crime and regional instability, and even the potential for accusations of war crimes by the Ukrainian side against Russian prisoners of war [5]. The formulation of these risks during the decision-making process of the European Union regarding Ukraine is of great importance.

The right to collective self-defense in accordance with Article 51 of the UN Charter provides a fundamental legal basis for the provision of international military assistance to Ukraine by individual states. But the specific powers of the European Union regarding the financing and coordination of such supplies are contained in the new European Peace Fund (hereinafter referred to as the EPF), created in March 2021 [6]. However, the powers of the European Union in the EFM are determined by the criteria for evaluating arms exports to the European Union. Common Position (2008/944/CFSP) dated December 8, 2008, and the International Arms Trade Treaty dated December 24, 2014 (hereinafter - Arms Trade Treaty) [7].

Key words: international aid; international law; military assistance; armed conflict; armed attack; human rights; international court.

Стан опрацювання проблематики. Підтримка України міжнародними партнерами є одним із головних чинників у протидії військової агресії з боку рф. Вкидання неправдивих відомостей або недостовірної інформації в умовах повномасштабного вторгнення, і в тому числі, інформаційної війни, яку веде РФ, спонукає до створення механізму, який дозволить міжнародним партнерам впевнитися в тому, що вся матеріально-технічна допомога (зокрема, озброєння та техніка), яку вони надають Україні, використовується за призначенням.

Міжнародна допомога в Україні є не тільки важливим стимулом для розвитку та стабільності країни, але й надзвичайно великим викликом з точки зору моніторингу та контролю. Завдяки підтримці міжнародних організацій, держав-донорів і фондів, Україна отримує необхідні ресурси для впровадження реформ та вирішення проблемних ситуацій. Проте, важливо не лише отримати цю допомогу, але й забезпечити її ефективне та прозоре використання.

Міжнародна допомога в Україні надається різними міжнародними організаціями, державами-донорами та фондами з метою підтримки реформ, розвитку господарства та вирішення соціальних проблем. Проте, ефективне використання цієї допомоги вимагає механізмів значного контролю, щоб забезпечити її прозоре та відповідальне використання.

Але питання дефініції правових засад зарубіжного правового регулювання здійсненої міжнародної допомоги для України, вважається не достатньо дослідженим. Однак, важливо постійно вдосконалювати організаційно-правову регламентацію забезпечення Сил оборони України в межах міжнародної допомоги та забезпечувати їхню ефективну роботу, щоб максимально використовувати потенціал в межах міжнародно допомоги України. Легітимність і стійкість міжнародної системи законів про контроль над озброєннями, зумовлює актуальність даної теми, необхідність її подальшого дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Роль міжнародної допомоги в Україні була предметом досліджень і публікацій відомих вчених та дослідників. Вчені розглядали певні аспекти зовнішньоекономічної діяльності України та її відносин з міжнародними організаціями [1]. Але комплексний аналіз співпраці України з міжнародними організаціями, її значення для інтеграції держави у світове господарство не отримали достатнього висвітлення у науковій літературі. [2].

Метою статті є аналітично-порівняльний аналіз механізмів забезпечення Сил оборони України в межах міжнародної допомоги а також фінансово-правову основу для її надання відповідно до статуту ООН, статуту та договорів, рішень країн-членів Ради Європейського Союзу.

Одним із можливих ризиків є корупція та недостатня ефективність управління фінансами, що може призвести до втрат коштів та недоліків у забезпеченні необхідного обладнання та матеріалів для Сил оборони України. Це може посилити вразливість оборонної системи перед загрозами. Додатковим аспектом, який варто врахувати при дослідженні, є можливість зовнішнього впливу на надання допомоги з боку інших країн або міжнародних організацій. Це може мати стратегічне значення і впливати на рішення щодо обсягу та характеру наданої підтримки. Зменшення цих ризиків є впроваджен-

ня ефективної системи контролю, що включає в себе механізми моніторингу та перевірки використання фінансових ресурсів, а також ретельний аналіз та відстеження результатів виконання програм та проектів з підтримки Сил оборони України.

Виклад основного матеріалу. Коли мова йде про спільну позицію Європейського Союзу щодо "загострення збройного конфлікту", можна виділити чотири основні критерії, які враховуються.

Перший критерій, називається: "внутрішня ситуація в країні кінцевого призначення як функція наявності напруженості або збройних конфліктів". Він забезпечує: держави-члени відмовляють у видачі ліцензії на експорт військових технологій або обладнання, які можуть спровокувати або продовжити збройні конфлікти або загострити існуючу напругу чи конфлікти в країні кінцевого призначення. На перший погляд, перший критерій є актуальним, оскільки в Україні, країні кінцевого призначення, явно відбувається міжнародний збройний конфлікт, і це значно перевищує рівень "існуючої напруги". Можна стверджувати, що поставки летальної зброї з Європейського Союзу "загострять" цей існуючий конфлікт, якщо перший критерій читати буквально. Надсилання зброї в Україну може загострити конфлікт з тієї простої причини, що більше зброї означатиме більш смертоносний конфлікт, отже, загострення конфлікту. Але роль зброї в українському конфлікті, звичайно, складніша, ніж це, і озброєння України можна так само легко проаналізувати, як пом'якшення або зменшення гостроти конфлікту.

Не можливо знати на даному етапі війни, чи постачання летальної військової допомоги Силам оборони України "продовжить" збройний конфлікт з рф. Заходи допомоги ЄІПМ, очевидно, покликані перешкодити просуванню рф та запобігти швидкому захопленню Києва. Залежно від стратегічної оцінки конфлікту в його поточному стані, надана допомога могла б підтримати регіональну стабільність і обмежити просування рф шляхом зміцнення Сил оборони України та надання їй можливості ефективно протистояти російському нападу, змусивши швидко відступити і, отже, скоротити, а не подовжити конфлікт. З іншого боку, допомога може не виправдати очікувань зупинити Росію і натомість сприяти затяжному конфлікту в Україні, гонці озброєнь та/або появі озброєних недержавних груп.

Ці фактичні оцінки мають високі ставки. Абсолютний характер першого критерію "заперечує" вимагатиме від Європейського Союзу відмовитися від надання летальної військової допомоги Україні у випадку оцінки того, що зброя "загострить" або "продовжить" існуючий конфлікт в Україні. Стаття 7 (1) (a) міжнародного закону про контроль над озброєнням, вимагає подібної довгострокової оцінки ризику конфлікту щодо того, чи буде експорт зброї "сприяти або підривати" міжнародний мир і безпеку.

Це питання, яке заслуговує на подальший юридичний аналіз забезпечення Сил оборони України, оскільки незрозуміло, чи міжнародні закони про контроль над озброєннями достатньо розроблені щодо ситуацій, коли держава-одержувач зазнає неспровокованого збройного нападу з боку іншої держави. Перший критерій був розроблений для того, щоб уникнути ризику поставок державами-членами Європейського Союзу зброї, яка б розпалила зароджується внутрішній збройний конфлікт у країнах-одержувачах, і може статися, що перший критерій потребує перегляду або уточнення для вирішення ситуацій міжнародних збройних конфліктів, таких як в Україні. Дійсно, контекстне тлумачення третього критерію припускає, що внутрішня ситуація в країні кінцевого призначення" відноситься до громадянських війн або збройних конфліктів між урядом і повстанськими силами, хоча це тлумачення не було роз'яснено під час розробки Спільної позиції Європейського Союзу. Рада Європейського Союзу залишила ці терміни для тлумачення країн-членів, але на сьогоднішній день була обмежена можливість визначити вплив зовнішніх актів агресії на "внутрішню ситуацію" країни. Загалом, немає жодних підстав вважати, що сфера застосування першого критерію поширюється за межі негативних заборон, заснованих на внутрішньому статусі країни, на ситуації зовнішнього збройного нападу. Таким чином, ці заборони не діють у випадку України, і перший критерій не перешкоджає видачі Україні ліцензії на підставі міжнародної збройної агресії.

Другий критерій спільної позиції Європейського Союзу: "перенаправлення небажаним кінцевим споживачам".

Ризик перенаправлення від передбачуваного одержувача, в даному випадку Сил оборони України, чітко розглядається в першому критерію, який вимагає оцінки:

вплив військової технології чи обладнання, яке буде експортовано, до країни-одержувача та ризик того, що така технологія чи обладнання можуть бути перенаправленні небажаному кінцевому користувачу або для небажаного кінцевого використання…

Щонайменше три можливості вже були підняті в коментарях щодо конфлікту в Україні, які стосуються оцінки другого критерію: ризик ненавмисного озброєння рф, якщо вона переможе Сили оборони України та захопить її зброю, відбудеться явний ризик перенаправлення летальної зброї, що постачалася Силам оборони України, яка вже надається Силам оборони України, і широкий спектр "небажаних" міліційних груп,

які можуть отримати зброю, якщо війна перейде в нетрадиційну війну по всій Україні.

Другий критерій підкріплюється вимогою статті 5 міжнародного закону про контроль над озброєнням про те, що експортні ліцензії "повинні надаватися лише на основі достовірних попередніх знань про кінцеве використання в країні кінцевого призначення". Абсолютний характер другого критерію та статті 5 міжнародного закону про контроль над озброєнням, може свідчити про відмову в експорті зброї в Україну за поточних обставин, за відсутності надійної впевненості, що зброя використовуватиметься лише Силами оборони України та не піддається ризику перенаправлення. Принаймні, ухвалення рішень Європейського Союзу щодо України має визнавати ризики перенаправлення, як засіб взаємодії з реальною реальністю надсилання зброї в Україну на даний момент. Це призведе до більш тонкої та обґрунтованої експортної політики, навіть якщо Рада Європейського Союзу остаточно визначить, що ризики виправдані, а озброєння українців, які не є частиною регулярних збройних сил, не є "небажаною метою" використання в розумінні другого критерію, оскільки вони воюють проти рф від імені України.

Третій критерій спільної позиції Європейського Союзу: "потенційна відповідність імовірним військовим злочинам України".

Третій критерій спільної позиції Європейського Союзу щодо: "дотримання прав людини в країні кінцевого призначення, а також дотримання цією країною міжнародного гуманітарного права" може мати певне значення, для поставок летальної зброї Силам оборони України:

оцінивши ставлення країни-одержувача до відповідних принципів, встановлених інструментами міжнародного гуманітарного права, держави-члени: відмовляють у видачі експортної ліцензії, якщо існує явний ризик того, що військова технологія чи обладнання, яке буде експортовано, можуть бути використані під час здійснення серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

З'явилися перші достовірні звинувачення в тому, що Сили оборони України могли вчинити військові злочини проти російських військовополонених [16]. Хоча наразі, немає жодних загальноприйнятих звинувачень у військових злочинах України, можна стверджувати, що поріг для заперечення за другим критерієм є досить низьким – було б достатньо, щоб такі звинувачення становили явний ризик того, що зброя постачатиметься Сили оборони України можуть бути використані для вчинення серйозних порушень МГП.

Але навіть якщо невелика кількість звинувачень у військових злочинах України буде доведена, малоймовірно, що другий критерій заборонить експорт зброї з Європейського Союзу в Україну за нинішніх обставин міжнародного збройного конфлікту. Окремі військові злочини самі по собі недостатні, щоб завдати смертельної шкоди існуючому досвіду країни щодо "поваги до міжнародного гуманітарного права", таким чином створивши "очевидний ризик", особливо якщо звинувачення сприймаються серйозно, розслідуються та передаються через військовий суд через військові трибунали, якщо це доцільно. Другий критерій передбачає загальну оцінку дотримання країною міжнародних стандартів і ставлення до них і прямо не стосується міжнародного збройного конфлікту з іншою державою. Таким чином, невелика кількість поодиноких порушень прав під час збройного конфлікту не призведе до заборони кожного без винятку експорту зброї в країну. Таке розуміння другого критерію можна побачити в оцінках експорту зброї, які розглядаються в голландських судах на основі поганого стану прав людини в Єгипті.

Слід зазначити, що такі ризики "українських військових злочинів" не обмежуються вчиненням Силами оборони України. Вони також поширюватимуться на інших потенційних одержувачів (наприклад, поліцію та озброєних цивільних осіб) за умови, що під час оцінки експорту очевидні ризики використання зброї у військових злочинах.

Тут також задіяні вимоги Договором про торгівлю зброєю (відповідно до відповідності, прямо передбаченої в ключових принципах МВФ). Зокрема, приписи статті 7 (1) (b) міжнародного закону про контроль над озброєнням, вимагає оцінки можливості використання продажу зброї для порушення МГП або права прав людини. Стаття 7 (3) міжнародного закону про контроль над озброєнням тлумачить, що "якщо експортуюча держава-учасниця визначає наявність переважного ризику будь-яких негативних наслідків, зазначених у пункті 1, експортуюча держава-учасниця не дає дозволу на експорт". Ці стандарти значною мірою віддзеркалюють третій критерій спільної позиції Європейського Союзу і додатково підкреслюють необхідність приділяти більшу увагу стандартам глобального законодавства про контроль над озброєннями в міру розвитку конфлікту в Україні.

Назва **четвертого критерію** може виглядати актуальною: "Збереження регіонального миру, безпеки та стабільності". Але це не стосується, оскільки Україна не "агресивно застосовує постачання зброї, проти іншої країни або використовує їх для того, щоб силою відстоювати свої територіальні інтереси".

Загалом, зобов'язання міжнародного закону про контроль над озброєнням, посилює вимоги спільної позиції Європейського Союзу і підкреслює необхідність приділяти більшу увагу стандартам глобального законодавства Європейського Союзу про контроль над озброєннями під

час прийняття рішення, стосовно допомоги Україні. Однак варто зазначити, що стаття 7 (1) (а) міжнародного закону про контроль над озброєнням може стати корисним юридичним критерієм для застосування в контексті Європейського Союзу. Це положення вимагає балансування щодо того, чи буде експорт в Україну "сприяти" або "підривати" міжнародний мир і безпеку. Оцінка згідно зі статтею 7 (1) (а) міжнародного закону про контроль над озброєння, може служити виправданням для експорту Ради Європейського Союзу на тій підставі, що, з одного боку, озброєння Україні, передається щоб допомогти захистити себе, є потенційним внеском у регіональну стабільність, і що це переважує негативний ризик, з іншого боку, загострення війни (тобто підриву міжнародного миру та безпеки).

Міжнародна військова допомога Європейського Союзу Україні дозволена, але має враховуватися ризик конфлікту. Підсумовуючи, стаття 51 Статуту ООН дозволяє Європейського Союзу фінансувати та координувати надання летальної військової допомоги Україні, це не заборонено спільною позицією Європейського Союзу, незважаючи на занепокоєння щодо деяких критеріїв у статті 2 Статуту ООН.

Однак надання летальної військової допомоги в рамках ЄІПМ, у поєднанні з МВФ, вимагає ширшої стратегічної оцінки ризику конфлікту, яка виходить за межі вимог критеріїв.

Таким чином, Рада Європейського Союзу має взяти до уваги та забезпечити висловлення у своїх рішеннях та публічних повідомленнях деяких можливих ризиків, пов'язаних із вільним надходженням зброї в Україну:

– довгострокове розповсюдження зброї. Наповнення конфліктних регіонів зброєю має непередбачувані наслідки та зворотні удари (згадайте, що колишні радянські автомати Калашникова АК-47 постачали в африканські конфлікти, Сполучені Штати озброюють моджахедів в Афганістані;

– посилення транснаціональної організованої та регулярної злочинності;

підривання регіональної стабільності та міжнародного миру та безпеки, чи то продовженням цього конфлікту, чи то сприянням іншим;

– збільшення летальності конфлікту та небажаних наслідків вибухівки для жертв серед цивільного населення;

– масовий вплив на навколишнє середовище;

– дозволити зброї потрапити в руки росіян або перенаправити її до інших "небажаних" країн, які не є союзниками. (Путін уже стверджував, що "до постачання зброї, особливо західного виробництва, яка потрапила в руки російської армії, я підтримую можливість надання їх військовим частинам Луганської та Донецької народних республік";

– непридатність зброї, якою Сили оборони України не можуть ефективно оперувати;

– порушення міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права також можуть бути скоєні зі зброєю, що постачається Силам оборони України (це фактично був єдиний ризик, прямо визнаний у Рішенні Європейського Союзу про допомогу Україні, у статті 6 (1)) міжнародного закону про контроль над озброєнням;

– реальність та доцільність гарантій з боку України, надійність сертифікації кінцевого споживача та ефективність подальшого моніторингу;

– добре задокументовані ризики корупції у збройовій промисловості та потенціал отримання прибутку від гонки озброєнь у конфлікті в Україні.

Висновки. Необхідно, і бажано, щоб підрозділи юстиції в міністерствах оборони Європейського Союзу сформулювали рамки, за допомогою яких Рада Європейського Союзу повинна ухвалювати рішення щодо міжнародної допомоги Україні. Це сприяло б демонстрації того, що законодавство Європейського Союзу дотримується, що ключові принципи МВФ цінуються, і що численні ризики, пов'язані з відправленням великих обсягів зброї в Україну.

Запропонований захід допомоги, як і будь-яка подібна політика чи втручання, несе загальний ризик спровокувати насильство та конфлікт. Подібним чином може існувати ризик сприяння порушенням МПЛ/МГП, навіть якщо є мінімальні достовірні докази порушень Силами оборони України порушення МГП. За цим слід оцінювати ціну бездіяльності та серйозної загрози безпеці, територіальній цілісності та цивільному населенню України.

У статті опрацьовано чотири критерії спільної позиції Європейського Союзу, що перераховує низку потенційних ризиків і переваг допомоги, в тому числі "надане обладнання потрапляє в чужі руки", а також запропонує гарантії, включаючи те, що "обладнання не буде передано будь-якому Українському органу поза межами Сил оборони України без попереднього погодження з визнаним представником".

Вдосконалення правового механізму отримання та використання міжнародної допомоги, залучення, використання, моніторингу міжнародної допомоги в Україні та надання міжнародної допомоги Україною було і залишається важливим фактором під час збройної агресії рф проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Приполова Л.І., Корнієнко В.О. Організаційно-правові моделі операційного впровадження міжнародної допомоги Україні.

Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство», 2023. С. 272–276. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/ uploads/2023/09/47.pdf (дата звернення: 04.03.2024).
2. Омельченко А.В. Правові засади отримання та використання міжнародної технічної допомоги в Україні. наукові записки. серія: право / Scientific notes. Series: Law, 2021. С. 63–74. https://pravo.cusu.edu.ua/ index.php/pravo/ article/view/97/80 (дата звернення: 04.03.2024).
3. Council Decision (CFSP) 2022/338 of 28 February 2022 on an assistance measure under the European Peace Facility for the supply to the Ukrainian Armed Forces of military equipment, and platforms, designed to deliver lethal force. URL: https://eurlex.europa.eu/ legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:32022D0338 (дата звернення: 04.03.2024).
4. Council Decision (CFSP) 2022/471 of 23 March 2022 amending Decision (CFSP) 2022/338 on an assistance measure under the European Peace Facility for the supply to the Ukrainian Armed Forces of military equipment, and platforms, designed to deliver lethal force. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/471 (дата звернення: 04.03.2024).
5. Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні // повідомлення Генерального секретаря Генеральної Асамблеї ООН, A/77/533. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні, подану відповідно до параграфу 11 (f) резолюції 49/1 Ради з прав людини щодо ситуації у сфері прав людини в Україні, що склалася через російську агресію, 2022. 15 с. URL: https://www.ohchr.org/sites/ default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf (дата звернення: 04.03.2024).
6. ЄС збільшує обсяг фінансування Європейського фонду миру до майже 8 млрд євро до 2027 року: Вінницька обласна військова адміністрація. URL: https://www.vin.gov.ua/news/eukraina/53540-yes-zbilshuie-obsiah-finansuvannia-yevropeiskoho-fondu-myru-do-maizhe-8-mlrd-ievro-do-2027-roku (дата звернення: 04.03.2024).
7. Про визначення спільних правил контролю за експортом товарів і технологій військового призначення : Спільна позиція Ради від 8.12.2008 р. № 2008/944/СЗБП. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-08#Text (дата звернення: 04.03.2024).
8. Бруно Більквін і Беатрікс Імменкамп, Дослідницька служба Євродепутатів. Війна Росії проти Україні: Стислий огляд фінансування ЄС військової допомоги Україні, 10.03.2022 (дата звернення: 04.03.2024).
9. Cancian M. Aid to Ukraine Explained in Six Charts. URL: https://www.csis.org/analysis/aid-ukraine-explained-six-charts (дата звернення: 04.03.2024).
10. Статут Організації Об'єднаних Націй. Видано Департаментом громадської інформації ООН. Київ, 2008. С. 66.
11. Протокол, Декларація, Багатостороння угода, Хартія від 30.03.2010, "Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/C 83/01" URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU10267.
12. Council Decision (CFSP) 2021/509 of 22 March 2021 establishing a European Peace Facility, and repealing Decision (CFSP) 2015/528. URL: https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:32022D0338 (дата звернення: 04.03.2024).
13. У березні розраховуємо на створення окремого інструменту для України в межах Європейського фонду миру : Урядовий портал // Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/u-berezni-rozrakhovuiemo-na-stvorennia-okremoho-instrumentu-dlia-ukrainy-v-mezhakh-ievropeiskoho-fondu-myru-premier-ministr (дата звернення: 04.03.2024).
14. Further measures to respond to the Russian invasion of Ukraine: Press statement by High Representative/Vice-President Josep Borrell // Your European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ statement_22_1463 (дата звернення: 04.03.2024).
15. Посібник користувача до Спільної позиції Ради 2008/944/СЗБП про визначення спільних правил контролю за експортом товарів і технологій військового призначення. Офіційний сайт Верховної Ради України від 20.07.2015 № 984_011-15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011-15/ed20150720#Text (дата звернення: 04.03.2024).
16. Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності // Організація з безпеки та співробітництва в Європі Бюро з демократичних інститутів і прав людини. 2022. № 256/2022. С. 20–75. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/ 8/b/523811_1.pdf (дата звернення: 04.03.2024).

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.102

КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЇХ РОЛЬ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Кібець Д.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0003-4823-4546

Головатенко М.Ю.,
аспірантка кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
старший викладач кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0002-6958-4767

Кібець Д.В., Головатенко М.Ю. Класифікація міжнародних організацій та їх роль в сучасному світі.

Міжнародні організації в сучасному світі відіграють важливу роль у забезпеченні співпраці між державами, розвитку глобальних стратегій та вирішенні міжнародних проблем. Класифікація різних міжнародних організацій за категоріями з метою їх систематичного вивчення не здійснюється на основі апріорних загальноприйнятих критеріїв. Таким чином, жодна з існуючих класифікацій міжнародних організацій, навіть якщо вони задовольняють значну частину диференційованих дослідницьких потреб, не може розглядатися як заснована на кодифікованих критеріях.

Відносна типологія всіх міжнародних організацій має наслідком їх класифікацію, іноді на основі критеріїв, що обслуговують конкретні теоретичні потреби певного дослідження. Хоча цей випадок тут не зустрічається, слід зазначити, що наступні відмінності міжнародних організацій відповідають, головним чином, вимогам дослідження правової проблематики явища.

Міжнародні організації можуть бути класифіковані за різними критеріями, такими як цільові орієнтації, структура, спосіб участі держав та інші. Одним з ключових критеріїв є функціональна спрямованість. Так, існують політичні, економічні, соціальні, гуманітарні та військові організації, кожна з яких має свої специфічні завдання та функції.

Деякі організації базуються на принципі суверенітету, де кожна держава має право на самостійне рішення про участь у діяльності організації.

У світлі глобалізації та зростаючої складності міжнародних відносин, розуміння класифікації міжнародних організацій стає надзвичайно важливим для вирішення глобальних проблем та забезпечення мирного співіснування на міжнародній арені. Вивчення їх функцій, структур та механізмів участі допомагає країнам та організаціям ефективніше співпрацювати та вирішувати важливі питання світового масштабу.

Роль міжнародних організацій у сучасному світі не може переоцінюватися. Вони сприяють співпраці між державами, розв'язанню міжнародних конфліктів, здійсненню гуманітарної допомоги, розвитку економіки та здійсненню спільних стратегій з питань збереження навколишнього середовища. Міжнародні організації виступають у ролі посередників та координаторів у вирішенні найважливіших глобальних проблем, забезпечуючи стабільність та прогрес у міжнародних відносинах.

Ключові слова: міжнародні організації, універсальні організації, регіональні організації, міжнародна співпраця, членство.

Kibets D.V., Holovatenko M.Yu. Classification of international organizations and their role in the modern world.

International organizations in the modern world play an important role in ensuring cooperation between states, developing global strategies and solving international problems. Classification of various international organizations into categories for the purpose of their systematic study is not based on a priori generally accepted criteria. Thus, none of the existing classifications of international

organizations, even if they satisfy a significant part of differentiated research needs, can be considered as based on codified criteria.

The relative typology of all international organizations entails their classification, sometimes based on criteria that serve the specific theoretical needs of a particular study. Although this is not the case here, it should be noted that the following distinctions of international organizations are mainly relevant to the study of the legal aspects of the phenomenon.

International organizations can be classified according to various criteria, such as target orientation, structure, method of participation of states and others. One of the key criteria is functional orientation. Thus, there are political, economic, social, humanitarian and military organizations, each of which has its own specific tasks and functions.

Some organizations are based on the principle of sovereignty, where each state has the right to make an independent decision on participation in the organization's activities.

In the light of globalization and the growing complexity of international relations, understanding the classification of international organizations is becoming extremely important for solving global problems and ensuring peaceful coexistence in the international arena. Studying their functions, structures, and participation mechanisms helps countries and organizations to cooperate more effectively and solve important global issues.

The role of international organizations in the modern world cannot be overestimated. They facilitate cooperation between states, resolve international conflicts, provide humanitarian aid, develop economies, and implement joint strategies for environmental protection. International organizations act as mediators and coordinators in solving major global problems, ensuring stability and progress in international relations.

Key words: international organizations, universal organizations, regional organizations, international cooperation, membership.

Постановка проблеми. Проблеми типології міжнародних організацій передбачає аналіз різноманітності та складності цього поля як предмету дослідження. Однією з ключових проблем є неоднозначність критеріїв класифікації та обмеженість існуючих підходів до визначення типів міжнародних організацій. Дослідники не прийшли до остаточного консенсусу щодо універсальних критеріїв поділу міжнародних організацій на конкретні типи, що ускладнює розуміння та аналіз функціонування цих організацій.

Іншою проблемою є поява нових типів міжнародних організацій та еволюція існуючих. З виникненням нових викликів та проблем у світовій політиці та економіці з'являються нові форми міжнародного співробітництва та організаційних структур, які можуть не відповідати традиційним класифікаціям. Це може призвести до необхідності постійного оновлення та адаптації типологічних підходів до вивчення міжнародних організацій.

Стан опрацювання цієї проблематики щодо аналізу типології міжнародних організацій в сучасному світі, були досліджені багатьма науковцями. До них належать: С. Карпенко, А. Токвіля, Дж. Поула, І. Герчиков та інші.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні організації, які об'єднують країни з різних частин світу для спільного вирішення глобальних проблем, стали необхідною складовою сучасної міжнародної системи. Розуміння їхньої класифікації є ключем до ефективного аналізу та управління світовими відносинами.

Виходячи з критерію географічного простору та складу, організації поділяються на: а) універсальні, та б) регіональні.

Універсальна організація, включають всі держави міжнародного співтовариства, проти яких вона розвиває свою діяльність. Однак жодній організації, ні в минулому, ні навіть сьогодні, не вдалося стати глобальною в зазначеному вище сенсі, тобто участі в ній усіх держав. Під терміном універсальна організація мається на увазі, така організація, яка діє на глобальному рівні і здатна включати всі держави як членів.

Статути організацій, що прагнуть до глобалізації, які стосуються прийому нових членів, передбачають мінімальну кількість умов для набуття членства. Таким чином, універсальні організації є більш-менш відкритими в тому сенсі, що будь-яка держава, яка виконує певні умови, може до них приєднатися. Іноді, однак, наявність дискреційних повноважень держав-членів або певних органів під час перевірки відповідних умов перешкоджає автоматичному прийому держави в організацію. Універсальність міжнародної організації є змінною характеристикою, враховуючи, що навіть якщо вона досягнута в повному обсязі, вона може припинити своє існування внаслідок виходу одного чи кількох її членів або створення нових держав, які не мають на меті стати його членами.

Існуючі політичні антагонізми, економічна нерівність і культурні відмінності між державами мають неоднорідний склад світових організацій. Ця внутрішня неоднорідність є стримуючим фактором у наданні державами-членами організації важливих повноважень, які не довіряють їй через можливість служити інтересам конкуруючих держав через її діяльність.

Регіональні організації – це організації, що складаються з держав, пов'язані між собою спільними інтересами, спільними проблемами

або, іноді, почуттям спільної небезпеки перед зовнішньою загрозою і мають, як правило, тісну спорідненість політичних і економічних систем і спільність культурних цінностей, які належать одному географічному району. Термін «регіональна організація» охоплює широку категорію суб'єктів, які суттєво відрізняються за складом, предметом діяльності та повноваженнями. Таким чином, регіональна організація може складатися з невеликої групи країн або всіх держав континенту, мати загальну компетенцію або мати обмежені повноваження [1].

Спільне географічне походження держав-членів, хоча воно є характерною рисою регіональної організації, яка зобов'язана їй своєю назвою, не обов'язково є вирішальним критерієм. Регіон рідко визначається виключно географічним критерієм. Певні первинні регіональні цінності, такі як панарабізм, Європейський Союз, атлантичні альянси призводять до створення форми регіональної свідомості, яка охоплює географічні рамки імперії та іноді може виходити за межі міжконтинентального характеру. У зв'язку з цим Шермерс зауважує, що термін «регіональна організація», незважаючи на ризик недійсності, також може бути поширений на організації, що не складаються з держав однієї географічної території, які виявляються іншими, ніж основні характеристики регіональної організації. Отже, згідно з цією точкою зору, до категорії регіональних організацій можна було б віднести O.O.S.A, серед членів якої Японія, США та Франція або НАТО, серед яких беруть участь Канада, Норвегія та Туреччина. І навпаки, вигнання Куби з Організм американських держав, коли було змінено політичну систему цієї країни, доводять, що склад регіональних організацій визначають інші, крім географічних зв'язків. Однак у загальних рисах слід визнати, що географічно сусідні країни за певних умов є найбільш підходящими партнерами для проєкту організованої регіональної співпраці, незважаючи на те, що деякі держави на відстані кількох сотень чи тисяч миль мають більше спільних інтересів.

Діяльність регіональних організацій часто перебуває у прямому зв'язку, стосовно певної території, з діяльністю та цілями інших нерегіональних організацій. На цих відносинах базуються зв'язки між регіональними організаціями та організаціями, що діють без географічних обмежень. Стаття 52 (пункт 1) Статуту ООН 1994 року визнає існування регіональних угод або організацій. Через інші положення Статут визначає форми і методи координації діяльності ООН. а також регіональних організацій чи асоціацій для мирного вирішення міжнародних спорів місцевого характеру (ст. 52, п. 2, 3) або для застосування примусових заходів (ст. 53 і 54) [2].

Феномен адміністративної децентралізації, який спостерігається в деяких організаціях, змушує розрізняти регіональні організації та регіональні органи міжнародних організацій. Для більш ефективного виконання своїх цілей деякі організації переходять до створення регіональних представництв або до створення спеціалізованих органів на регіональному рівні для вирішення місцевих проблем [3].

Таким чином, Міжнародна організація цивільної авіації, а також інші спеціалізовані організації прийняли метод адміністративної децентралізації. Найбільше уваги зараз заслуговує явище створення органів на регіональній основі, таких як різні регіональні комісії ООН, які залежать від Економічної та Соціальної Ради. Цих комісій, роль яких постійно розширюється, є чотири: Економічна комісія для Європи (ECE), що базується в Женеві і залишається єдиною економічною структурою, в рамках якої співпрацюють усі європейські держави, як Заходу, так і Сходу; Економічна комісія для Азії та Далекого Сходу (ECAFE) зі штаб-квартирою в Бангкоку; Економічна комісія для Латинської Америки (ECLA), одна з яких знаходиться в Сантьяго, та Економічна комісія для Африки (ECA), одна з яких знаходиться в Антібі. Регіональні економічні комісари є міжурядовими органами, що складаються з представників штатів регіону, а іноді і держав за його межами.

Категорія регіональних або субрегіональних організацій включає Організацію американських держав (OAS), або Латиноамериканську асоціацію вільної торгівлі (LAFTA), Організацію держав Центральної Америки (OCAS або ODECA).

Центральноамериканський спільний ринок, Організація Андського пакту, Карибська асоціація вільної торгівлі (CARIFTA), які діють на американському просторі. У Європі найважливішими регіональними організаціями є Рада Європи (CE), Західноєвропейський Союз (WEU), Європейське об'єднання вугілля та сталі (CECA), Європейське економічне співтовариство (CEE), Європейське співтовариство з атомної енергії (CEEA). Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), Економічний союз Бенілюксу, Організація Варшавського договору та Рада економічної взаємодопомоги (COMEC ECON) Серед регіональних організацій Африки та Азії можна відзначити Лігу арабських держав (LAD), Організація африканської єдності (ОАЄ), Спільна організація Африки та Західноафриканського економічного співтовариства Мадагаскару (OCAM), Економіка (CEAO), Митного та економічного союзу Центральної Африки (UDEAC) або Східноафриканського співтовариства (EAC) та Азіатського банку розвитку через їх внутрішню однорідність регіональні організації вони демонструють найбільшу динаміку і ефективність по

відношенню до глобальних організацій. Однак вони, будучи в багатьох випадках вираженням взаємного суперництва, часто мають наслідком розширення політичних розривів міжнародної спільноти та послаблення тенденції міжнародної організації до глобалізації. Це особливо стосується випадків, коли велика держава є центральною віссю регіональних організацій, навколо якої рухаються інші держави-члени.

Визначають також класифікацію міжнародних організацій за їх об'єктом, яка є більш складною. За принципом вони поділяються на: а) загальні та б) спеціалізовані.

Організації загального призначення – це організації, які розвивають діяльність у межах загального кола інтересів держав, які їх складають. У сфері об'єктивних цілей випадає загальний характер організації, тобто сукупність мирних відносин держав-членів, вирішення міжнародних суперечок і їхня загальна діяльність у всіх сферах міжнародного життя. Цим умовам відповідає лише Організація ООН, цілями якої є будь-яка діяльність її членів. Однак із застереженням щодо географічного обмеження юрисдикції загальних організацій можна було б включити Організацію американських держав, а також Організацію держав Центральної Америки. Видається, що Рада Європи має загальний характер у межах своєї географічної сфери компетенції.

Організації зі спеціалізованою метою поділяються на: а) політичні, б) соціально-гуманітарні, г) технічні д) культурно-науковий і е) військовий. Слід, однак, зазначити, що через взаємозалежність різноманітних видів діяльності держави та існуючих різноманітних форм міждержавного співробітництва, наведені вище відмінності відповідають лише емпіричним критеріям і спрямовані на визначення основної спрямованості відповідних організацій.

Політичні організації – це організації, які спрямовані на координацію та гармонізацію політичної поведінки своїх членів щодо третіх країн і на прийняття єдиної політичної лінії при вирішенні міжнародних проблем, що становлять спільний інтерес. Передумова існування третіх країн означає, що політична організація не може мати екуменічного характеру. В останній період існування міжнародної організації Західноєвропейський Союз мав помітний політичний характер, який був перейменований на Західноєвропейський Союз після приєднання Федеративної Німеччини та Італії за Паризькими протоколами від 23 жовтня 1954 року, і прагне до ширшого та більш диверсифікованого цілей [4].

Економічні організації – це ті, які прагнуть до співпраці між своїми членами для досягнення економічних цілей або спеціальної співпраці для успішних цілей, включаючи розвиток економічної діяльності держав-членів, розширення торгівлі та обміну, усунення всіх видів бар'єрів, страхування монетарної стабільності та прийняття спільної політики в різних секторах економіки. Спеціальні цілі стосуються або певних основних продуктів (вугілля, галіп, бавовна тощо), або певної технічної сторони економіки (митниця, банківська справа, фінанси).

Виходячи з наведених вище відмінностей, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Європейське економічне співтовариство, СЕВ або Латиноамериканська спілка вільної торгівлі включені до економічних організацій загального характеру Східної Африки. До економічних організацій спеціального характеру належать, серед інших, Європейське співтовариство вугілля та сталі, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародна фінансова корпорація (IFC)27 Міжнародний розвиток Асоціація (IDA) та нещодавно заснована Всесвітня туристична організація (ВТО). Ця категорія також включає велику кількість різноманітних органи (комісії, ради, групи, відомства), створені міжнародними угодами з метою дослідження ринку певного товару, збору та публікації статистичних та інших даних, контролю за цінами або введення спеціальних заходів до урядів. Такими органами є Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), Міжнародна рада з олова (ITC), Міжнародна рада з кави (ICC), Міжнародний консультативний комітет з бавовни (ICAC), Міжнародна дослідницька група з каучуку (IRSC) , Міжнародний винний офіс (IWO) тощо.

Організаціями соціального та гуманітарного характеру є організації, метою яких є забезпечення фізичного благополуччя та моральної гідності особи, а також захист прав людини та основних свобод.

До реалізації соціальних і гуманітарних цілей прагнуть практично всі міжнародні організації широкого профілю. Діяльність ООН, Організації американських держав і Ради Європи в соціально-гуманітарній сфері в даному випадку свідчить про важливість, яку ці організації надають певним людським цінностям. Основну роль у вищезгаданій сфері відіграють дві спеціалізовані організації ООН, Міжнародна організація праці (МОП) та Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), а також Панамериканська організація охорони здоров'я (ПАОЗ) [4].

Таким чином, Продовольча та сільськогосподарська організація (FAO) і, зокрема, Міжурядова рада з європейської міграції (ICEM) виконують загальну соціальну мету. Крім того, у минулому вони розвинули гуманістичну підтримку, яка була розпущена в 1947 році. Європейське об'єднання вугілля та сталі та Європейське співтовариство економіки та спільноти переслідують соціальні цілі загального характеру. Нарешті, деякі міжнародні організації, що діють на території Аме-

рики та пов'язані з Організацією американських держав спеціальними договірними зв'язками, розвивають соціальну та гуманітарну діяльність, наприклад Міжамериканський інститут сільськогосподарських наук та Міжамериканський Інститут сільськогосподарських наук.

Технічні організації – це організації, які мають за мету спеціальний адміністративно-правові, технічні чи навіть наукові, або використання яких у певних сферах людської діяльності, від захисту правових інтересів і прав на комунікації та транспорт, має корисні результати для держав-учасниць.

Категорія технічних організацій включає Всесвітній поштовий союз (UPU), Міжнародний союз електрозв'язку (ITU), Всесвітню метеорологічну організацію (WMO) та організації, що діють у сфері транспорту, технічний характер яких часто переважає над економікою, такі як Міжнародна організація цивільної авіації (ICAO) та Міжурядова морська консультативна Організація (IMCO). Ця категорія також включає ряд міжнародних організацій, таких як Міжнародний союз з охорони промислової власності, Міжнародний союз з охорони філологічних і художніх творів, Міжнародний патентний інститут, Центральне бюро міжнародних патентів повітряного транспорту та Європейська конференція. міністрів транспорту (ЄКМТ).

Культурні та наукові організації – це організації, які прагнуть досягнення загальнокультурних цілей, підвищення культурного рівня, сприяння науковим дослідженням і розвитку освітніх систем.

Найважливішою з організацій цієї категорії є Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). «Іншими науковими організаціями є Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ), Європейське співтовариство з атомної енергії (CEEA), Європейська організація ядерних досліджень (CERN)45, Європейське агентство розвитку космічних кораблів (ELDO) та Європейська організація космічних досліджень. Організація (ESRO) Ця категорія включає певні міжнародні органи, такі як Європейське агентство з ядерної енергії (ENEA), Міжнародна гідрографічна організація (IHO), Міжнародне Бюро метрології та станцій (BIRM), Міжнародна рада з вивчення моря (ICES) і Міжнародна комісія з наукового дослідження Середземного моря (CIESM) [5].

Військові організації – це організації, метою яких є спільний захист їхніх членів від третіх країн. Ця особлива форма організації, як і в більшості випадків, є інституціоналізацією старої форми військового альянсу шляхом створення постійних органів і відповідних техніко-військових механізмів. Зважаючи на загальні вимоги до сучасних систем захисту та всеосяжний характер ядерної війни, військові організації розвивають паралельну діяльність у політичній, економічній та соціальній сферах, а також у сфері зв'язку та транспорту.

На Заході найважливішою організацією цієї категорії є Організація Північноатлантичного договору (НАТО), яка охоплює обидва узбережжя Атлантики, простягаючись до внутрішньої частини Азії. До цієї категорії також входять Організація Центрального Договору (CENTO) на Близькому Сході, Організація Договору Південно-Східної Азії (SEATO) та Рада ANZUS50, яка доповнює оборонний периметр Заходу. Слід, однак, зазначити, що через дуже обмежений ступінь інституціоналізації цих трьох останніх утворень, вони радше є міжнародними об'єднаннями держав або міжурядовими організаціями. Територія коаліції соціалістичних держав у військовому відношенні охоплена Організацією Варшавського договору, яка є стратегічною противагою НАТО [5].

Висновки. Класифікація міжнародних організацій є важливим інструментом для розуміння та аналізу міжнародних відносин. Розгляд різних типів організацій за їх функціями, структурою та механізмами участі дозволяє краще зрозуміти їхню роль у розв'язанні глобальних проблем та сприяє ефективній співпраці між державами та міжнародними акторами.

Також варто підкреслити, що вивчення типології міжнародних організацій допомагає визначити тенденції їхнього розвитку та адаптації до змін у світовому політичному, економічному та соціальному середовищі. Це є ключовим для розробки ефективних стратегій співпраці та вирішення актуальних проблем сучасності.

Отже, розуміння та аналіз різновидів міжнародних організацій має велике значення для сучасного світу, де глобальні виклики та завдання вимагають спільних зусиль та координації дій між державами та міжнародними організаціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діяльність Міжнародної організації праці : навч. посіб. Нац. ун-т цивіл. захисту України. Харків : ХНАДУ, 2015. 184 с.
2. Статут ООН URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
3. Міжнародні організації: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 440 с.
4. Alvarez JE. International Organizations: Then and Now. *American Journal of International Law*. 2006;100(2):324-347.
5. Abbott, K. W., & Snidal, D. (1998). Why States Act through Formal International Organizations. *Journal of Conflict Resolution*, 42(1), 3-32.
6. Handbook of International Relations / Carlsnaes, Walter; Simmons, Beth A.; Risse, Thomas - London : SAGE Publications Ltd, 2012. – 904 p.

УДК 341.4 +341.215.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.103

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ

Сироїд Т.Л.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8165-4078
e-mail: t.l.syroid@karazin.ua

Сироїд Т.Л. Політика європейського союзу у сфері захисту прав жертв злочинів.

У статті приділено увагу діяльності ЄС у сфері захисту прав жертв злочинів, зокрема зазначено, що існуючі нормативи Союзу ґрунтуються на положеннях установчих актів ЄС, зокрема: Хартії основних прав ЄС, Договорі про функціонування Європейського Союзу (ст. 82(2)(c)). Зосереджено увагу на спеціалізованих актах: Директива 2004/80/ЄС Про відшкодування жертвам злочинів, Директива 2011/99/ЄС Про європейський охоронний ордер, Директива 2012/29/ЄС Про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки і захисту жертв злочинів, а також про заміну Рамкового рішення Ради 2001/220/ЈНА (Директива про права жертв), Стратегія ЄС про права жертв (2020–2025 рр.). Констатовано, що ЄС постійно працює над удосконаленням правової основи у сфері захисту прав жертв злочинів, що має за мету розширення прав і можливостей цієї категорії осіб з урахування реалій сьогодення, пов'язаних з удосконаленням форм і способів вчинення злочинів, що негативно впливають на жертв. Це стосується, в першу чергу, Директиви 2012/29/ЄС, перегляд якої є частиною Стратегії ЄС про права жертв. Комісія ЄС докладає суттєвих зусиль до покращення правової основи захисту цієї категорії осіб. Зокрема, у результаті консультацій, Комісія запропонувала у 2023 р. поправки до Директиви про права жертв, які стосуються п'яти основних прав жертв: доступ до інформації, покращення підтримки та захисту, покращення участі в кримінальних розглядах та полегшення доступу до компенсації.

Приділено увагу діяльності ЄС у розробці актів, направлених на захист жертв окремих категорій злочинів, а саме: жертв торгівлі, жертв насилля, сексуальної експлуатації та дитячої порнографії, жертв тероризму. Висвітлено основні положення таких нормативів: Директива ЄС щодо боротьби з торгівлею людьми 2011/36/ЄС (із змінами 2022 р.), Стратегія Союзу безпеки від 8 липня 2020 р., Стратегія ЄС щодо боротьби з торгівлею людьми (2021–2025 рр.), Директива 2011/93/ЄС Про боротьбу з сексуальним насильством і сексуальною експлуатацією дітей та дитячою порнографією та заміну Рамкового рішення Ради 2004/68/ЈНА, Регламент (ЄС) № 606/2013 Про взаємне визнання заходів захисту у цивільних справах, Стратегія ЄС щодо більш ефективної боротьби із сексуальним насильством над дітьми (2020–2025 рр.), Стратегія гендерної рівності ЄС (2020–2025 рр.), пропозиція про Регламент, що встановлює правила запобігання сексуальному насильству над дітьми та боротьби з ним COM/2022/209, Директива (ЄС) 2017/541 Про боротьбу з тероризмом та заміну Рамкового рішення Ради 2002/475/ЈНА і внесення змін до Рішення Ради 2005/671/ЈНА, Порядок денний боротьби з тероризмом тощо. Підкреслено, що норми означених актів враховують специфіку відповідної категорії постраждалих осіб, їх нагальні потреби і містять конкретні рекомендації щодо поводження з ними, що у свою чергу має наслідком зниження віктимної поведінки щодо цієї категорії осіб та врахування їхніх нагальних потреб. Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: вразливі категорії, європейський охоронний ордер, жертви злочину, жертви сексуального насильства, жертви торгівлі людьми, жертви тероризму, захист, права людини, стандарти, судочинство, цілі сталого розвитку.

Syroid T.L. The European Union policy in the field of protection of the rights of victims of crimes.

The article focuses on the provisions of EU acts in the field of protection of the rights of crime victims. It is noted that the existing regulations of the Union are based on the provisions of the constituent acts of the EU, in particular: the Charter of Fundamental Rights of the EU, the Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the EU (TFEU), (art. 82(2) (c)). Attention is paid to specialized acts: Directive 2004/80/EC relating to

compensation to crime victims, Directive 2011/99/EU on the European protection order, Directive 2012/29/EU establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA (the Victims' Rights Directive), EU Strategy on victims' rights (2020–2025).

It was established that the EU is constantly working on improving the legal framework in the field of protecting the rights of crime victims, which aims to expand the rights and opportunities of this category of persons taking into account the realities of today, related to the improvement of the forms and methods of committing crimes that have a negative impact on the victims.

This concerns, first of all, Directive 2012/29/EC, the revision of which is part of the aforementioned EU Strategy on Victims' Rights. The EU Commission is also making significant efforts to improve the legal framework for the protection of this category of persons. In particular, as a result of the consultations, the Commission proposed in 2023 amendments to the Victims' Rights Directive, which address five main victims' rights: access to information, improved support and protection, improved participation in criminal proceedings and easier access to compensation.

Attention is paid to the activities of the EU in the development of acts aimed at protecting victims of certain categories of crimes, namely: victims of trafficking, victims of violence, sexual exploitation and child pornography, victims of terrorism. The main provisions of the following normative documents are highlighted: Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims (amended in 2022), EU Security Union Strategy of 8 July 2020, EU Strategy on Combatting Trafficking in Human Beings (2021-2025), Directive 2011/93/EU on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child pornography, and replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA, Regulation (EU) No 606/2013 on mutual recognition of protection measures in civil matters, the EU Strategy for a more effective fight against child sexual abuse 2020–2025, the EU Gender Equality Strategy 2020-2025, Proposal for a regulation laying down rules to prevent and combat child sexual abuse COM/2022/209, Directive (EU) 2017/541 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA, the Counter-Terrorism Agenda for the EU, etc.

It is emphasized that the norms of the mentioned acts take into account the specifics of the relevant category of victims, their urgent needs and contain specific recommendations for treating them, which in turn has the effect of reducing victim behavior towards this category of people and taking into account their needs. Appropriate conclusions have been made.

Key words: vulnerable categories, European protection order, victims of crime, victims of sexual violence, victims of human trafficking, victims of terrorism, protection, human rights, standards, proceedings, sustainable development goals.

Постановка проблеми. За статистичними даними, щорічно жертвами злочинів стають близько 15% європейців або 75 мільйонів людей у Європейському Союзі (далі – ЄС, Союз). Дедалі більше людей подорожують, живуть чи навчаються за кордоном в іншій країні ЄС і можуть стати потенційними жертвами злочинів. ЄС постійно працює над тим, щоб жертви отримували необхідну їм підтримку та захист на всій території Союзу. Особи, які стали жертвами злочинів, мають низку потреб, що варіюються від жертви до жертви. Щоб задовольнити ці потреби, до всіх жертв слід ставитись індивідуально. Однак потреби жертв можна згрупувати за такими категоріями: належне поводження та визнання в якості жертви; захист від залякування, відплати та подальшої шкоди з боку обвинуваченого або підозрюваного, а також від шкоди під час кримінальних розслідувань і судових розглядів; підтримка, включаючи негайну допомогу після злочину, довгострокова фізична, психологічна та практична допомога; доступ до правосуддя для забезпечення обізнаності про свої права та їх розуміння, а також можливості брати участь у розгляді справ; компенсація та відновлення, чи то за допомогою фінансової шкоди, що сплачується державою чи правопорушником, чи за допомогою посередництва чи іншої форми відновного правосуддя [1].

Слід констатувати, що форми злочинності видозмінюються, а для скоєння протиправних дій злочинці використовують сучасні технології, зокрема Інтернет, Метавсесвіт та штучний інтелект, що полегшує скоєння злочинів шляхом віддаленого вербування, реклами матеріалів та експлуатації жертв, широкого розповсюдження експлуататорських матеріалів в Інтернеті тощо. Ті ж технологічні засоби ускладнюють розкриття злочину, ідентифікацію злочинців та відстеження грошей, використаних для скоєння злочинів, та прибутків, отриманих від злочину тощо. Ці чинники спонукають до удосконалення існуючих та розробки нових механізмів захисту прав жертв злочинів. Відповідно ЄС та світова спільнота повинні реагувати на ці зміни з урахуванням реалій сьогодення.

Мета дослідження. Мета статті полягає у висвітленні існуючого правового механізму ЄС та вектору політики Союзу у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що у праві ЄС та міжнародному праві

питанням забезпечення безпеки жертв злочинів, відшкодуванню матеріальної шкоди, захисту жертв насильницьких злочинів, гармонізації кримінально-правових норм держав-членів ЄС, застосування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя приділено увагу в роботах таких вітчизняних і зарубіжних авторів: Т. Анакіна, Л. Фоміна, Т. Фулей, Альбін Дірінга (Albin Dearinga), Жоді Блексток (Jodie Blackstock), Ліам О'Дрісколл (Liam O'Driscoll), Санне Струйк (Sanne Struijk), Томас Валь (Thomas Wahl), (Чихайя, Габріела Ніколета (Chihaia, Gabriela Nicoleta) та ін. Водночас означена проблематика потребує подальшого дослідження з урахуванням особливостей законодавства ЄС у сфері захисту прав жертв.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до викладення основного матеріалу слід констатувати, що загальновизнані норми у галузі захисту прав жертв злочинів закріплено установчими актами ЄС. Так, стаття 47 Хартії основних прав ЄС надає кожному, чиї права та свободи, гарантовані Союзом, порушено, право на ефективний засіб правового захисту в суді [2]. Стаття 82(2) (c) Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС) уповноважує Європейський парламент і Раду встановити мінімальні правила, що стосуються прав жертв злочинів з метою сприяння взаємному визнанню вироків і судових рішень, а також поліцейській і судовій співпраці у кримінальних справах із транскордонним аспектом [3].

Серед прийнятих спеціалізованих актів ЄС слід вказати Директиву Ради ЄС 2004/80/ЄС Про відшкодування жертвам злочинів, яка встановлює систему співпраці з тим, щоб полегшити потерпілим від злочину доступ до відшкодування в транскордонній ситуації. Така система повинна працювати на основі схем держав-членів з відшкодування потерпілим від насильницького злочину, на території яких вони були вчинені. З урахуванням зазначеного, механізм відшкодування повинен діяти на території всіх держав-членів ЄС [4].

У своїй Резолюції 2011/C187/01 Про дорожню карту для посилення прав та захисту жертв, особливо у кримінальному провадженні («Будапештська дорожня карта»), Рада ЄС зазначила про необхідність вжиття заходів на рівні Союзу для посилення прав, підтримки та захисту жертв злочину [5].

Значимою також є Директива 2011/99/ЄС про Європейський охоронний наказ (ЕРО) [6], яка дозволяє визнавати захисні приписи, видані як заходи кримінального права між державами-членами. Директива застосовується до національних заходів захисту, спрямованих на захист особи від злочинних дій, які можуть поставити під загрозу її життя, фізичну, психологічну чи сексуальну недоторканність, гідність чи особисту свободу.

Директиву Європейського парламенту і Ради ЄС 2012/29/ЄС Про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки і захисту жертв злочинів, а також про заміну Рамкового рішення Ради 2001/220/ЈНА (далі – Директива про права жертв) [7], спрямовано на зміцнення наявних національних заходів згідно з мінімальними стандартами ЄС щодо прав, підтримання і захисту жертв злочинів у кожній країні ЄС. Її основні цілі полягають у забезпеченні того, щоб жертви злочинів отримували відповідну інформацію, підтримку та захист і могли брати участь у кримінальному судочинстві, незалежно від того на території якої держави-члена ЄС було завдано їм збитків. Директива передбачає такі права жертв: право на розгляд справи справедливим судом; на відшкодування шкоди, надання юридичної допомоги, отримання інформації про хід справи, на доступ до служб підтримки жертв злочинів тощо. Вона зобов'язує країни-члени ЄС забезпечити процедури визнання жертвами злочинів і дотримання належної поведінки стосовних цих категорій осіб з боку відповідних посадових осіб, з урахуванням індивідуальних потреб і без будь-якої дискримінації (наприклад, на основі громадянства, статті, мови, раси, релігії тощо).

Країни ЄС мали впровадити положення Директиви в національне законодавство до 16 листопада 2015 р. У 2013 р. Європейська комісія випустила керівний документ, щоб допомогти країнам ЄС у цьому процесі [8]. 11 травня 2020 р. Європейська комісія ухвалила звіт про виконання Директиви про права жертв [9], у якому оцінюється ступінь вжиття державами-членами ЄС необхідних заходів для дотримання його положень.

Слід також вказати Стратегію ЄС про права жертв (2020–2025 рр.) [10], яка має за мету забезпечити, щоб усі жертви всіх злочинів, незалежно від того, де в ЄС та за яких обставин стався злочин, могли повністю покладатися на свої права. З цією метою документом означено дії, які здійснюватимуться Європейською комісією, державами-членами та громадянським суспільством. Стратегія ґрунтується на дворівневому підході: розширення прав та можливостей жертв злочинів і спільна робота по захисту прав жертв. У Стратегії представлено п'ять ключових пріоритетів: ефективна комунікація з жертвами і створення безпечного середовища, в якому жертви можуть повідомляти про злочини; покращення підтримки та захисту найбільш уразливих жертв; полегшення доступу жертв до компенсації; зміцнення співробітництва та координації між усіма відповідними сторонами; і посилення міжнародного виміру прав жертв.

Необхідно констатувати, що ЄС постійно працює над удосконаленням правової основи щодо захисту прав жертв злочинів. Це стосується в першу чергу Директиви про права жертв, перегляд якої є частиною вищеозначеної Стратегії ЄС про права жертв (2020–2025 рр.). З цією метою Комісія проводить відкриті громадські консультації, що адресуються всім зацікавленим сторонам і громадянам, щоб зібрати думки громадськості щодо можливих варіантів політики в контексті оцінки впливу перегляду Директиви про права жертв. Такі консультації було проведено у 2022 р., а в липні 2023 р. Комісія запропонувала поправки до Директиви про права жертв, які стосуються п'яти основних прав жертв: доступ до інформації, покращення підтримки та захисту, покращення участі в кримінальних розглядах та полегшення доступу до компенсації.

Загальна мета перегляду полягає в тому, щоб зробити внесок у сферу свободи, безпеки і правосуддя, що добре функціонує, на основі: ефективного визнання вироків та судових рішень у кримінальних справах; високого рівня безпеки за рахунок покращення звітності про злочини; правосуддя, орієнтованого на жертв, де жертви визнаються та можуть розраховувати на свої права. Зокрема, Комісія прагне забезпечити, щоб: жертви отримували інформацію, необхідну їм для здійснення своїх прав завдяки зобов'язанню по лінії допомоги жертвам; потреби жертв у захисті задовольнялися відповідним чином – за допомогою посиленої індивідуальної оцінки їхніх потреб; жертви отримували найкращу підтримку – за допомогою посиленої спеціалізованої підтримки найбільш уразливих осіб, включаючи дітей; підвищити ефективність участі жертв у кримінальному процесі – маючи право на допомогу в суді та право на засоби правового захисту; жертви мали адекватний доступ до компенсації від правопорушника завдяки покращенню державної підтримки в отриманні такої компенсації від правопорушника [11].

Інші законодавчі акти ЄС, що стосуються прав жертв, зосереджуються на жертвах конкретних злочинів, а саме:

1. *Жертви торгівлі людьми*. За даними Євростату у 2022 році в ЄС було зареєстровано 10 093 жертв торгівлі людьми, що на 41% більше, ніж у 2021 році. Із них 63% зареєстрованих жертв торгівлі людьми були жінками, тоді як серед засуджених торговців людьми були лише 22% жінок; 37% зареєстрованих жертв торгівлі людьми в ЄС були громадянами держав-членів [12].

Комплексний підхід ЄС до боротьби з торгівлею людьми закріплений у Директиві ЄС щодо боротьби з торгівлею людьми 2011/36/ЄС [13], яка заклала основу ЄС для запобігання та протидії торгівлі людьми, встановлюючи мінімальні правила щодо визначення кримінальних злочинів та санкцій в означеній сфері, а також вводячи положення, спрямовані на посилення запобігання цьому злочину та захист жертв з урахуванням гендерної проблематики. Натомість Стратегією Союзу безпеки від 8 липня 2020 р. [14] було визнано проблеми у виявленні, судовому переслідуванні та засудженні за торгівлю людьми та проголошено про новий комплексний підхід до боротьби з цим злочином і запропоновано зміни до означеної Директиви. Положення означеної Директиви доповнюється Стратегією ЄС щодо боротьби з торгівлею людьми (2021–2025 рр.) [15], яка фокусується на: скороченні попиту, що сприяє торгівлі людьми; руйнуванні бізнес-моделі торговців людьми за допомогою ефективних оперативних заходів боротьби зі злочинною бізнес-моделлю; боротьбі з культурою безкарності шляхом нарощування потенціалу для вжиття надійних заходів кримінального правосуддя, а також цифрової бізнес-моделі торговців людьми; захисті, підтримці та розширенні прав і можливостей жертв з особливим акцентом на жінок і дітей та сприянні міжнародній співпраці у цьому напрямку.

У 2022 році Комісією ЄС було запропоновано поправки до Директиви 2011/36/ЄС, які стосуються форм експлуатації, що суттєво змінилися після 2011 р. Враховуючи цю обставину, запропоновано розширити невичерпний список форм експлуатації, включаючи примусові шлюби та незаконне усиновлення, щоб гарантувати, що національні правові системи охоплюють дедалі більше цілей торгівлі людьми; посилення кримінально-правового реагування на злочини, вчинені за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); посилення реагування системи кримінального правосуддя на злочини, пов'язані з торгівлею людьми, вчинені на користь юридичних осіб, шляхом заміни факультативного режиму санкцій двома різними обов'язковими режимами, які застосовуються у разі стандартних злочинів та злочинів за обтяжуючих обставин; зважаючи на ту обставину, що прийняття Директиви 2011/36/ЄС передувало законодавчій базі ЄС із заморожування та конфіскації, запропоновано оновити посилання на відстеження, заморожування, управління та конфіскацію доходів, зробивши пряме посилання на правила ЄС із цих питань; створення в усіх державах-членах ЄС за допомогою законів, постанов чи адміністративних положень національного механізму перенаправлення з метою раціоналізації функціонування відповідних національних установ та забезпечення подальшої гармонізації їхніх структур і практики щодо перенаправлення жертв на відповідну допомогу та системи підтримки; покладення на держав-чле-

нів зобов'язання щороку збирати та повідомляти Комісії дані про торгівлю людьми, а також подальшу гармонізацію збору даних з метою підвищення їх якості та прискорення публікації звітів за даними [16].

У січні 2024 року Європейський парламент і Рада досягли політичної угоди щодо нових правил, спрямованих на посилення боротьби з торгівлею людьми. Узгоджені правила надають правоохоронним та судовим органам сильніші інструменти для розслідування та переслідування нових форм експлуатації, в тому числі тих, що відбуваються в Інтернеті. Угода включає такі заходи: країни ЄС будуть зобов'язані включити експлуатацію сурогатного материнства, примусових шлюбів та незаконного усиновлення як форм експлуатації, що прямо підпадають під визначення торгівлі людьми, у своє національне законодавство; торгівля людьми, вчинена з використанням ІКТ, визнається обтяжуючою обставиною, якщо вона пов'язана із сексуальною експлуатацією та тягне за собою встановлення більш суворого покарання; країни ЄС повинні будуть створити офіційні механізми перенаправлення, які сприятимуть ранньому виявленню та наданню допомоги жертвам, а також єдині національні координатори боротьби з торгівлею людьми, які складуть основу Європейського механізму перенаправлення; свідоме використання послуг, що надаються жертвами торгівлі людьми, стане кримінальним злочином з метою скорочення попиту, що сприятиме торгівлі людьми тощо. Обов'язковими стануть прийняття та регулярне оновлення Національних планів дій, а також збір даних про торгівлю людьми у масштабах ЄС на основі конкретних показників, результати якого щорічно публікуватимуться Євростатом. Угода слідує за пропозицією, поданою Комісією у грудні 2022 р., про перегляд чинної Директиви щодо боротьби з торгівлею людьми. [17].

2. Жертви насилля, сексуальної експлуатації та дитячої порнографії. За статистичними даними, сексуальне насильство є зростаючою тенденцією в ЄС. У 2021 році поліція зафіксувала близько 206 800 злочинів сексуального насильства. Кількість жінок, які стали жертвами умисного вбивства, убитих членами сім'ї або інтимними партнерами (на мільйон жінок), становило 3,9 у 2021 році, а кількість жертв-чоловіків становила 1,8 (на мільйон чоловіків) [18].

Боротьба із сексуальним насильством над дітьми є пріоритетом ЄС. Одним із значимих актів у цьому напрямку стала Директива 2011/93/ЄС Європейського Парламенту та Ради про боротьбу з сексуальним насильством і сексуальною експлуатацією дітей та дитячою порнографією та заміну Рамкового рішення Ради 2004/68/ЈНА [19], якою встановлено мінімальні правила щодо визначення кримінальних злочинів та санкцій у сфері сексуального насильства і сексуальної експлуатації дітей, дитячої порнографії та домагання дітей у сексуальних цілях. Вона також запроваджує положення, спрямовані на посилення запобігання цим злочинам та захист їх жертв.

Регламентом (ЄС) № 606/2013 Європейського парламенту та Ради Про взаємне визнання заходів захисту у цивільних справах [20] гарантована можливість користування заходами захисту жертвам насилля (наприклад, домашнього насильства, переслідувань чи насильства щодо дітей), якщо фізична та/або психологічна недоторканність чи свобода цих осіб перебувають під загрозою відповідно до норм, прийнятих в одній із країн ЄС, то вона має бути гарантована з того рівня захисту в інших країнах ЄС, якщо вони переїжджають або подорожують. Заходи захисту застосовуються судовим чи іншим органом за заявою особи, якій загрожує небезпека.

Стратегія ЄС щодо більш ефективної боротьби із сексуальним насильством над дітьми (2020–2025 рр.) [21] передбачає комплексну відповідь на зростаючу загрозу сексуального насильства над дітьми як в офлайн, так і в онлайні шляхом поліпшення профілактики, розслідування та надання допомоги жертвам. Вона включає 8 ініціатив, спрямованих на створення міцної правової основи для захисту дітей та сприяння скоординованому підходу багатьох суб'єктів, які беруть участь у захисті та підтримці дітей. Означені ініціативи мають за мету: забезпечити повне виконання чинних правил; забезпечити, щоб закони ЄС дозволяли ефективно реагувати; виявлення прогалин у законодавстві, кращих практик та пріоритетних дій; посилити зусилля правоохоронних органів на національному рівні та рівні ЄС; дозволити країнам ЄС краще захищати дітей за допомогою профілактики; створити Європейський центр із запобігання та протидії сексуальному насильству над дітьми; стимулювати зусилля галузі щодо забезпечення захисту дітей у своїй продукції; покращити захист дітей в усьому світі за рахунок багатосторонньої співпраці.

У цьому зв'язку слід також згадати Регламент (ЄС) 2021/1232 Європейського Парламенту та Ради Про тимчасовий відступ від деяких положень Директиви 2002/58/ЕС щодо використання технологій постачальниками послуг міжособистісного зв'язку, які не залежать від номера з метою боротьби із сексуальним насильством над дітьми в Інтернеті зі змінами відповідно до яких продовжено строк дії Регламенту до 3 серпня 2026 р. [22].

У 2022 році висунуто Пропозицію про Регламент Європейського Парламенту і Ради, що встановлює правила запобігання сексуальному

насильству над дітьми та боротьби з ним [23], який спрямовано на створення чітких і гармонізованих правових рамок для запобігання та боротьби із сексуальним насильством над дітьми в Інтернеті. Він прагне забезпечити юридичну визначеність постачальникам стосовно їхніх обов'язків щодо оцінки та зниження ризиків і, при необхідності, щодо виявлення, повідомлення й усунення таких зловживань щодо їхніх послуг відповідно до основних прав, викладених у Хартії та загальних принципів права ЄС.

Комісією також запропоновано нові правила запобігання сексуальному насильству над дітьми та боротьби з ними (планується ввести в дію в 2024 р.) [24], що посилюють кримінальне законодавство про сексуальне насильство над дітьми та сексуальну експлуатацію. Переглянуті правила розширюють визначення правопорушень, пов'язаних із сексуальним насильством над дітьми. Ці нові злочини включають пряму трансляцію сексуального насильства над дітьми та володіння й обмін посібниками педофілів. Нові правила також оновлюють визначення злочин, пов'язаний із включенням матеріалів сексуального насильства над дітьми в глибокі фейки або матеріали, створені штучним інтелектом (ШІ); посилюють судове переслідування, запобігання та підтримку: пропозиція встановлює довший період часу, протягом якого жертви можуть повідомити про сексуальне насильство, якого вони зазнали, і вимагати покарання правопорушника. Нові правила також нададуть жертвам право на фінансову компенсацію для усунення довгострокової шкоди, спричиненої сексуальним насильством над дітьми. Крім того, від держав-членів вимагається запровадити механізм координації для найкращого використання наявних програм профілактики та допомоги постраждалим. А також пропонується збільшити інвестиції у підвищення обізнаності, особливо щодо ризиків в Інтернеті, щоб переконатися, що Інтернет є безпечнішим і кращим для дітей та молоді. Крім того, нові вимоги гарантуватимуть, що рекрутери для діяльності, пов'язаної з тісним контактом з дітьми, і для організацій, що працюють проти сексуального насильства над дітьми, повинні вимагати інформацію про судимість кандидатів. Також буде введено обов'язкове повідомлення про правопорушення, принаймні професіоналами, які працюють у тісному контакті з дітьми, щоб вирішити серйозну проблему в зусиллях із припинення сексуального насильства над дітьми.

Правила доповнюють пропозицію про Регламент, який Комісія висунула у 2022 р., та який встановлює зобов'язання інтернет-компаній щодо виявлення, повідомлення та видалення матеріалів про сексуальне насильство над дітьми зі своїх сервісів.

У березні 2022 року Комісія прийняла пропозицію щодо Директиви про боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством [25], спрямовану на ефективну боротьбу з насильством стосовно жінок та домашнім насильством на всій території ЄС. Для цього вона пропонує запровадити заходи в таких сферах: криміналізація відповідних злочинів та санкції за них; захист жертв та доступ до правосуддя; підтримка жертв; профілактика; координація та співробітництво. Вона передбачає конкретні заходи, пов'язані з доступом до інформації, підтримкою, захистом і доступом до компенсації в тій мірі, в якій вони стосуються саме жертв насильства щодо жінок та жертв домашнього насильства.

Особливу увагу потребам жертв ґендерного насильства приділено у Стратегії ЄС про права жертв (2020–2025 рр.), яка закликає вжити заходів для запобігання гендерному насильству та боротьбі з ним, а також для підтримки і захисту жертв таких злочинів [11].

Стратегія гендерної рівності ЄС (2020–2025 рр.) [26] визначає бачення, політичні цілі та дії для досягнення конкретного прогресу у сфері гендерної рівності в Європі та досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР). Ключовими цілями є припинення ґендерного насильства; боротьба із гендерними стереотипами; ліквідація гендерного розриву ринку праці; досягнення рівної участі у різних секторах економіки; вирішення проблеми гендерного розриву в оплаті праці та пенсійному забезпеченні; скорочення гендерного розриву у догляді та досягнення гендерного балансу у процесі прийняття рішень та в політиці. У Стратегії застосовується подвійний підхід: облік ґендерної проблематики у поєднанні з цілеспрямованими діями, а інтерсекційність є горизонтальним принципом її реалізації. Хоча Стратегія фокусується на діях усередині ЄС, вона узгоджується із зовнішньою політикою ЄС у сфері гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок. На виконання означеної стратегії, ЄС також підписав Конвенцію Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством (Стамбульська конвенція) 2011 р.

3. *Жертви тероризму.* Європейський Союз неодноразово розглядав питання допомоги жертвам злочинів, зокрема в межах рішень або директив, які мають обов'язкову юридичну силу для держав-членів, але допускають певну гнучкість щодо національних підходів і видів практики [27]. Жертви тероризму заслуговують на особливу увагу і підтримку, як на національному рівні, так і на рівні ЄС. Це здійснюється за допомогою спеціальних законів, мереж та співробітництва з країнами-партнерами і міжнародними організаціями. Безперечно правовою основою у цій сфері слугують директиви Ради

ЄС 2012/29/ЄС, 2004/80/ЄС. Крім того, Директива (ЄС) 2017/541 Європейського Парламенту та Ради Про боротьбу з тероризмом та заміну Рамкового рішення Ради 2002/475/ЈНА і внесення змін до Рішення Ради 2005/671/ЈНА [28], зобов'язує держави ЄС забезпечити доступ до професійних спеціалізованих служб підтримки відразу після атаки та протягом необхідного часу, запровадити протоколи та механізми для забезпечення ефективного реагування на надзвичайні ситуації, включаючи доступ до надійної інформації, уникаючи тим самим будь-яких додаткових страждань жертв тероризму та їхніх сімей. Директива 2019/713 про боротьбу з шахрайством та підробкою безготівкових платіжних засобів [29] також захищає жертв цих злочинів.

Питання щодо підтримки жертв тероризму поставлено й у зв'язку з прийняттям у 2020 р. Порядку денного боротьби з тероризмом [30], який визначає дії щодо боротьби з тероризмом на рівні ЄС, а також для кращого прогнозування, запобігання, захисту та реагування на терористичні загрози. Прогресу було досягнуто в різних сферах, включаючи боротьбу з поширенням терористичного контенту в Інтернеті. Видалення цього контенту, наприклад відеозаписів минулих нападів, опублікованих в Інтернеті, має вирішальне значення для захисту гідності жертв та запобігання радикалізації. З червня 2022 року повною мірою застосовується Регламент (ЄС) 2021/784 Європейського парламенту та Ради Про боротьбу з поширенням терористичного контенту в Інтернеті [31], який дозволяє державам-членам спрямовувати накази про видалення терористичного контенту з онлайн-платформ. Станом на грудень 2023 р. було видано понад 300 наказів про видалення [32].

На рівні ЄС у 2020 р. також створено Центр експертизи ЄС для жертв тероризму [33], який пропонує експертні знання, навчання, рекомендації та підтримку національній владі й організаціям з підтримки жертв. Центр допомагає забезпечити належне застосування правил ЄС щодо жертв тероризму. Він сприяє обміну передовим досвідом та досвідом між практиками і фахівцями з різних країн. Він не передбачає надання прямої допомоги та допомоги конкретним жертвам тероризму, але допомагає забезпечити, щоб національні структури пропонували професійну допомогу та підтримку жертвам тероризму в кожній країні ЄС. Центром розроблено Довідник ЄС щодо жертв тероризму, що має за мету надання допомоги національним органам влади та організаціям з підтримки жертв у практичній реалізації законодавства ЄС на основі уроків, які були зроблені з реагування на попередні терористичні атаки [34]. На доповнення до Довідника ЄС Центр випустив 26 національних довідників, в яких докладно описані права жертв тероризму у кожній державі-члені [35].

Висновки. Підсумовуючи вищеозначене слід констатувати, що ЄС досяг значного прогресу у сфері прав жертв, активний захист жертв злочинів є пріоритетом Союзу та його держав-членів, що підтверджено Стратегічним порядком денним Європейської Ради на 2019–2024 рр. відповідно до якого: «Європа має бути місцем, де люди почуваються вільно та безпечно. ЄС має захищати фундаментальні права та свободи своїх громадян і захищати їх від існуючих та виникаючих загроз» [36]. ЄС постійно працює над розробкою та удосконаленням правової основи у галузі захисту прав жертв злочинів, яка ґрунтується на положеннях загальновизнаних міжнародних актів у галузі прав людини та установчих актах ЄС, зокрема: Хартії основних прав ЄС, Договорі про функціонування Європейського Союзу і має за мету створення умов для здійснення правосуддя, орієнтованого на жертв, де жертви визнаються і можуть розраховувати на свої права.

Суттєве значення мають директиви ЄС, що встановлюють норми поведінки з жертвами злочинів та забезпечення їх прав (відшкодування шкоди, забезпечення безпеки, забезпечення захисту, застосування охоронного наказу тощо). Слід вказати, що ЄС розробляє законодавчі акти, стосовно жертв конкретних злочинів, зокрема «вразливих категорій осіб» – дітей, жінок, жертв тероризму. Норми таких актів, враховують специфіку відповідної категорії постраждалих осіб, їх нагальні потреби і містять конкретні рекомендації щодо поводження з ними, що у свою чергу має наслідком зниження віктимної поведінки щодо цієї категорії осіб та врахування їхніх нагальних потреб.

На особливу увагу заслуговують стратегічні акти ЄС, які є орієнтиром політики Союзу на визначений термін у досягненні означених ними напрямів. Вони містять конкретні приписи яких має дотримуватися Союз і держави-члени. Наочним прикладом слугує підписання ЄС Стамбульської конвенції 2011 р. на виконання Стратегії гендерної рівності ЄС (2020–2025 рр.). Ці правові акти є стандартами, яких повинні дотримуватися інституції ЄС, спеціалізовані органи та їх посадові особи, а також держави-члени.

Особливістю політики ЄС у галузі захисту жертв злочинів є вчасне реагування на існуючі зміни у суспільстві, моніторинг ситуації та долучення громадськості до процесу удосконалення правової основи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Victims' needs. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/ policies/ justice-and-fundamental-rights/criminal-

justice/protecting-victims-rights/victims-rights-eu_en (дата звернення 09.05.2024).
2. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT (дата звернення 12.05.2023).
3. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex% 3A12012E%2FTXT (дата звернення 12.05.2023).
4. Directive 2004/80/EC «Compensation for victims of crime in other EU countries» URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= LEGISSUM%3Al33174 (дата звернення 11.05.2024).
5. Resolution of the Council of 10 June 2011 on a Roadmap for strengthening the rights and protection of victims, in particular in criminal proceedings 2011/C 187/01 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32011G0628%2801%29 (дата звернення 10.05.2024).
6. Directive 2011/99/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the European protection order. URL: https://eur-lex.europa.eu/ Lex UriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:338:0002:0018:en:PDF (дата звернення 05.05.2024).
7. Directive 2012/29/EU of the European ParliamenT and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/ LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:315:0057:0073:EN:PDF (дата звернення 02.05.2024).
8. DG Justice Guidance Document related to the transposition and implementation of Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA EU. URL: https://ec.europa.eu/info/files/dg-justice-guidance-document-related-transposition-and-implementation-directive-2012-29-eu_en (дата звернення 02.05.2024).
9. Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ EN/TXT/?uri=COM:2020:188:FIN (дата звернення 14.05.2024).
10. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions EU Strategy on victims' rights (2020-2025). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0258 (дата звернення 13.05.2024).
11. Revision of the Victims' Rights Directive. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/754605/EPRS_BRI(2023)754605_EN.pdf (дата звернення 02.05.2024).
12. Trafficking in human beings statistics. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title= Trafficking_in_human_beings_statistics (15.02.2024).
13. Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32011L0036 (дата звернення 02.05.2024).
14. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the EU Security Union Strategy COM/2020/605 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0605 (дата звернення 12.05.2024).
15. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the EU Strategy on Combatting Trafficking in Human Beings 2021–2025. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX: 52021DC0171 (дата звернення 08.05.2024).
16. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims COM/2022/732 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC0732 (дата звернення 09.05.2024).

17. New agreement paves the way for stronger EU rules against trafficking in human beings. URL: https://unlockimmigration.com/new-agreement-paves-the-way-for-stronger-eu-rules-against-trafficking-in-human-beings/ (дата звернення 09.05.2024).
18. Crime statistics. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Crime_statistics#About_206_800_sexual_violence_crimes_in_the_EU_in_2021.2C_still_on_a_growing_trend (дата звернення 03.05.2024).
19. Consolidated text: Directive 2011/93/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child pornography, and replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02011L0093-20111217 (дата звернення 09.05.2024).
20. Regulation (EU) No 606/2013 of the European Parliament and of the Council of 12 June 2013 on mutual recognition of protection measures in civil matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex% 3A32013R0606 (дата звернення 07.05.2024).
21. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions EU Strategy for a more effective fight against child sexual abuse. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52020DC0607 (дата звернення 12.05.2024 р.).
22. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council amending Regulation (EU) 2021/1232 of the European Parliament and of the Council on a temporary derogation from certain provisions of Directive 2002/58/EC for the purpose of combating online child sexual abuse COM/2023/777 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM% 3A2023%3A777% 3AFIN (дата звернення 11.05.2024).
23. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down rules to prevent and combat child sexual abuse COM/2022/209 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM% 3A2022% 3A209%3AFIN (дата звернення 11.05.2024).
24. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child sexual abuse material and replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA (recast) COM/2024/60 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2024%3A60%3AFIN (дата звернення 11.05.2024).
25. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating violence against women and domestic violence. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022PC0105(дата звернення 14.05.2024).
26. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions a Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152 (дата звернення 12.05.2024).
27. Сироїд Т.Л. Захист жертв тероризму: міжнародно-правовий аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. Спеціальний випуск № 3 «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 103.
28. Directive (EU) 2017/541 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA. URL: https://www.legislation.gov.uk/eudr/2017/541/contents (дата звернення 14.05.2024).
29. Directive (EU) 2019/713 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on combating fraud and counterfeiting of non-cash means of payment and replacing Council Framework Decision 2001/413/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L0713 (дата звернення 12.05.2024).
30. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Counter-Terrorism Agenda for the EU: Anticipate, Prevent, Protect, Respond. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2020-12/09122020_communication_commission_european_parliament_the_council_eu_agenda_counter_terrorism_po-

2020-9031_com-2020_795_en.pdf (дата звернення 07.05.2024).
31. Regulation (EU) 2021/784 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2021 on addressing the dissemination of terrorist content online (Text with EEA relevance) PE/19/2021/INIT. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/784/oj (дата звернення 14.05.2024).
32. European Remembrance Day for Victims of Terrorism: 20 years since the Madrid attacks. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/news/european-remembrance-day-victims-terrorism-20-years-madrid-attacks-2024-03-11_en (дата звернення 14.05.2024).
33. EU Centre of Expertise for Victims of Terrorism. URL: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/criminal-justice/ protecting-victims-rights/eu-centre-expertise-victims-terrorism_en (дата звернення 06.05.2023).
34. EU Handbook on Victims of Terrorism. URL: https://commission.europa.eu/ system/files/2021-12/eu_handbook_on_victims_of_terrorism_december_2021_en.pdf (дата звернення 06.05.2024).
35. EUCVT National Handbook on Victims of Terrorism. URL: https://commission.europa.eu/publications/eucvt-national-handbook-victims-terrorism_en (дата зверненні 22.05.2024).
36. A new strategic agenda 2019-2024. URL: https://www.consilium.europa.eu/ en/press/press-releases/2019/06/20/a-new-strategic-agenda-2019-2024/ (дата звернення 11.05.2024).

УДК 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.104

МІЖНАРОДНИЙ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ АРБІТРАЖ ЯК СКЛАДОВА МЕХАНІЗМУ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ВІЙСЬКОВИМИ КОНФЛІКТАМИ

Хмеленко Я.О.,
аспірант
Київського університету права НАН України
ORCID: 0009-0008-9778-6797

Хмеленко Я.О. Міжнародний інвестиційний арбітраж як складова механізму відшкодування збитків, завданих військовими конфліктами.

У статті досліджується можливість звернення до міжнародного інвестиційного арбітражу як однієї із складових механізму відшкодування збитків, завданих військовими конфліктами (в контексті російсько-української війни). Автором аналізуються норми джерел національного та міжнародного права, що дозволяють інвесторам, які зазнали різного роду збитків, внаслідок військових конфліктів, звертатися до арбітражних установ для вирішення суперечок, уникаючи національні правові системи та керуючись процедурними правилами, визначеними у відповідних положеннях міжнародного публічного права.

Проаналізовано положення Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій, ратифікованої Законом України «Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій» від 15 грудня 1999 року, що набрала чинності 27.01.2000 року, в контексті перспектив звернення українського бізнесу до міжнародного інвестиційного арбітражу для відшкодування збитків, завданих військовими діями рф.

Автором досліджуються правові основи звернення інвесторів до міжнародного інвестиційного арбітражу та акцентується увага на перевагах та недоліках цієї складової механізму відшкодування збитків.

Зокрема, описано проблематику виконання арбітражних рішень з урахуванням положень Конвенції про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йорк, 10 червня 1958 року), що набрала чинності для України 10 січня 1961 року, та наводяться шляхи подолання таких проблем.

Враховуючи актуальність теми та серйозні наслідки завданих військовими конфліктами збитків для інвесторів, в статті пропонуються виважені підходи до вирішення спорів із застосуванням міжнародного інвестиційного арбітражу, сприяючи розвитку міжнародного права та забезпеченню справедливості у відшкодуванні збитків інвесторам.

Результати дослідження є корисними для розуміння природи міжнародного інвестиційного арбітражу як складової механізму захисту інвесторів у питанні відшкодування завданих військовими конфліктами збитків, та виявлення шляхів забезпечення ефективного виконання арбітражних рішень у подібних ситуаціях.

Ключові слова: відшкодування збитків, міжнародний інвестиційний арбітраж, приймаюча держава, інвестор, фінансування третіми сторонами.

Khmelenko Ya. International investment arbitration as a component of the mechanism for compensation for damages caused by military conflicts.

The article explores the possibility of resorting to international investment arbitration as one of the components of the compensation mechanism for damages caused by military conflicts (in the context of the Russian-Ukrainian war). The author analyzes the norms of the sources of national and international law, which allow investors who have suffered various types of losses as a result of military conflicts to turn to arbitration institutions to resolve disputes, avoiding the national legal system and being guided by the procedural rules defined in the relevant provisions of international public law.

The provisions of the Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Russian Federation on the promotion and mutual protection of investments, ratified by the Law of Ukraine «On Ratification of the Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Russian Federation on the Promotion and Mutual Protection of Investments» dated December 15, 1999, which entered into force on 27.01.2000, were analyzed, in the context of prospects for Ukrainian business

to apply to international investment arbitration for compensation for damages caused by the military actions of the Russian Federation.

The author explores the legal basis of investors' appeal to international investment arbitration and focuses attention on the advantages and disadvantages of this component of the compensation mechanism.

In particular, the problems of enforcement of arbitral awards are described, taking into account the provisions of the Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, June 10, 1958), which entered into force for Ukraine on January 10, 1961, and ways to overcome such problems are indicated. Considering the topicality of the topic and the serious consequences of losses caused by military conflicts for investors, the article proposes balanced approaches to resolving disputes using international investment arbitration, contributing to the development of international law and ensuring fairness in compensation for losses to investors. The results of the study are useful for understanding the nature of international investment arbitration as a component of the investor protection mechanism in the issue of compensation for damages caused by military conflicts, and for identifying ways to ensure the effective implementation of arbitration decisions in similar situations.

Key words: compensation for damages, international investment arbitration, host state, investor, third-party funding.

Постановка наукової проблеми. Питання звернення до інвестиційних арбітражів гостро постало після 2014 року, після анексії Криму російською федерацією (рф), та стало ще більш актуальним після широкомасштабного вторгнення рф в Україну. І поки міжнародна спільнота займається вирішенням питання щодо створення дієвого компенсаційного механізму, згідно з яким рф має відшкодувати всі завдані повномасштабним вторгненням збитки, українському бізнесу вже зараз варто робити перші кроки, що дозволять отримати відповідну компенсацію за завдані військовими діями збитки.

На даний момент невирішеним та дискусійним залишається питання виконання рішень міжнародного інвестиційного арбітражу, за умови, що сторона, проти якої вони спрямовані, не виконає їх добровільно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу в дослідженні особливостей міжнародного інвестиційного арбітражу, як альтернативного методу вирішення спорів, приділено в публікаціях наступних науковців О. Хрімлі, Л. Рід, Г. Кауфман-Колер, Ян Полсон та ін., втім не зважаючи на підвищений інтерес наукової спільноти до даної теми, малодослідженим залишається питання звернення до міжнародного інвестиційного арбітражу в контексті відшкодування збитків, завданих військовими конфліктами.

Формулювання мети дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей міжнародного інвестиційного арбітражу, як складової механізму відшкодування збитків, завданих військовими конфліктами.

Викладення основного матеріалу статті. Саме по собі звернення до міжнародного інвестиційного арбітражу є правовим механізмом, заснованим на положеннях міжнародного публічного права, згідно з яким потерпілий інвестор може позиватись до приймаючої держави задля вирішення суперечок, поза внутрішньою правовою системою приймаючої держави та згідно з процедурними правилами, викладеними у відповідних положеннях міжнародного публічного права.

Слід звернути увагу, що під терміном «приймаюча держава» в даному випадку слід вважати державу на території якої здійснюються чи здійснювались інвестиції, відповідно до законодавства такої держави.

Важливим джерелом права, для захисту українських інвесторів від збитків, заподіяних діями російської федерації, є укладена 27 листопада 1998 року Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій (Угода), ратифікована Законом України «Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій» від 15 грудня 1999 року, що набрала чинності 27.01.2000 року[1].

Варто зазначити, що Законом України «Про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій» від 10.08.2023, що набрав чинності 07.09.2023, дію Угоди з української сторони було припинено [2, ст. 1].

Оскільки відповідно до Угоди «Відносно інвестицій, здійснених до дати припинення дії цієї Угоди і підпадаючих під її дію, положення усіх інших статей цієї Угоди будуть залишатися чинними протягом наступних десяти років після цієї дати» [1, ст. 14], припинення дії вищезгаданої Угоди не завадить українським інвесторам захищати свої права в міжнародному інвестиційному арбітражі, як і раніше, з посиланням на її положення.

Однією з переваг міжнародного інвестиційного арбітражу є те, що окрім відшкодування прямих збитків, завданих українському бізнесу, інвестори також можуть вимагати відшкодування завданих непрямих збитків (наприклад, упу-

щеної вигоди), однак стягнення непрямих збитків є складнішим питанням з огляду на тяжкість доказування спричинення інвесторам таких збитків, а також на проблематику встановлення причинно-наслідкового зв'язку між повномасштабним вторгненням рф та отриманими інвесторами непрямими збитками.

Серед інших особливостей розгляду справ в порядку звернення до міжнародного інвестиційного арбітражу слід виділити досить довгу тривалість провадження, адже розгляд справи може тривати роками. При цьому слід зазначити, що тривалість розгляду справи може залежати від низки факторів: позиції відповідача по справі, кількості процесуальних дій відповідача, наявності чи відсутності у відповідача бажання затягнути процес арбітражного розгляду, якості зібраних сторонами доказів та інших матеріалів, необхідних для розгляду справи, матеріального становища позивача (справи в міжнародних інвестиційних арбітражах є достатньо фінансово затратними та потребують неабияких капіталовкладень зі сторони інвестора) тощо.

Щодо фінансового аспекту звернення до міжнародного інвестиційного арбітражу, то за різними аналітичними даними вартість затрат на арбітражний розгляд для інвестора може сягати мільйонів євро або доларів США. Зокрема, дослідження професора Вашингтонського коледжу права Американського університету Сюзен Френк показали, що кожна сторона інвестиційного арбітражу витрачає орієнтовно 1,5 мільйона доларів США на рік під час арбітражного розгляду. У сукупності її дослідження показали, що в середньому кожна сторона арбітражного процесу заплатила приблизно від 4 до 5 мільйонів доларів США лише за юридичний супровід арбітражного процесу [3].

Слід зауважити, що вищезазначені суми все одно є орієнтовними, оскільки комерційна складова арбітражного розгляду є досить конфіденційною і зазвичай не розголошується сторонами. При цьому розмір витрат здебільшого буде залежати від обраної сторонами арбітражної установи, кількості обраних сторонами арбітрів для розгляду справи, а також залучених інвестором експертів зі збору доказів, юридичних консультантів та інших радників, які супроводжуватимуть справу та представлятимуть інтереси інвестора у відповідному арбітражі при розгляді справи.

У питанні фінансування витрат арбітражного процесу значною перевагою звернення саме до міжнародного інвестиційного арбітражу, є те, що, у разі неспроможності інвестора самостійно профінансувати витрати, пов'язані з арбітражним провадженням, такі витрати повністю або частково можуть покриватися за рахунок фінансування так званими третіми сторонами. Такими третіми сторонами у питанні фінансування арбітражного процесу, зазвичай виступають різного роду фінансові установи, наприклад інвестиційні банки та фонди, а також великі юридичні компанії, що в обмін на обумовлену інвестором та такою третьою стороною винагороду або частку коштів, присуджених майбутнім арбітражним рішенням, покривають всі витрати інвестора, необхідні для арбітражного розгляду.

Відповідно, у випадку звернення інвестора до таких третіх сторін щодо фінансування арбітражного процесу, останні повністю на власний ризик беруть на себе всі витрати, пов'язані з фінансуванням такого арбітражного процесу, що дозволяє інвестору звернутись до міжнародного інвестиційного арбітражу фактично без власних капіталовкладень, мінімізуючи власні ризики щодо понесення значних витрат у випадку отримання незадовільного для інвестора результату за наслідками розгляду справи міжнародним інвестиційним арбітражем.

Кінцевим результатом розгляду арбітражного провадження є арбітражне рішення міжнародної арбітражної установи. Окрему увагу слід приділити саме питанню виконання арбітражного рішення. Адже наразі жодне з наявних рішень міжнародних арбітражних установ, отриманих українськими інвесторами внаслідок анексії рф Криму, наразі не виконане російською федерацією.

Згідно з Конвенцією про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень, яка набрала чинності для України 10 січня 1961 року, від договірних держав вимагається визнавати та виконувати арбітражні рішення, винесені в інших державах-членах, за обмеженими винятками. Отже, арбітражне рішення, винесене в одній державі-члені, може бути виконане в будь-якій іншій державі-члені, подібно до судового рішення [4, ст. 1].

Це означає, що у випадку перемоги в арбітражі та відмови рф виконати рішення добровільно, інвестор може звернутися до компетентного органу відповідної держави-члена, де є активи рф, щодо виконання арбітражного рішення та, відповідно, клопотати про накладення арешту на активи, які є власністю країни-агресора.

Не зважаючи на переваги, надані інвесторам вищезазначеною Конвенцією, деякі положення документу надають можливість державам-учасницям саботувати виконання рішень арбітражних установ, оскільки у визнанні та приведенні до виконання арбітражного рішення може бути відмовлено на прохання тієї сторони, проти якої воно спрямоване, тільки якщо ця сторона подасть компетентній владі за місцем, де запитується визнання та приведення до виконання, докази того, що:

а) сторони в угоді, зазначеній у статті II, були за законом, що застосовується до них, якоюсь

мірою недієздатними або ця угода є недійсною за законом, якому сторони цю угоду підпорядкували, а в разі відсутності такої вказівки, за законом країни, де рішення було винесено, або

b) сторона, проти якої винесено рішення, не була належним чином повідомлена про призначення арбітра чи про арбітражний розгляд або з інших причин не могла подати свої пояснення, або

c) вказане рішення винесено щодо спору, не передбаченого арбітражною угодою або арбітражним застереженням у договорі, або такого, що не підпадає під їх умови, або містить постанови з питань, що виходять за межі арбітражної угоди або арбітражного застереження в договорі, з тим, однак, що якщо постанови з питань, що охоплені арбітражною угодою або застереженням, можуть бути відокремлені від тих, які не охоплюються такою угодою або застереженням, то та частина арбітражного рішення, яка містить постанови з питань, що охоплені арбітражною угодою або арбітражним застереженням в договорі, може бути визнана і виконана, або

d) склад арбітражного органу або арбітражний процес не відповідали угоді сторін або, за відсутності такої, не відповідали закону тієї країни, де мав місце арбітраж, або

e) рішення ще не стало остаточним для сторін, або було скасовано, або його виконання зупинено виконанням компетентною владою країни, де воно було винесено, або країни, закон якої застосовується [4, ст. 5].

Окрім того, у визнанні та приведенні до виконання арбітражного рішення може бути також відмовлено, якщо компетентна влада країни, в якій запитується визнання та приведення до виконання, визнає, що:

a) об'єкт спору не може бути предметом арбітражного розгляду за законами цієї країни, або

b) визнання та приведення до виконання цього рішення суперечать публічному порядку цієї країни [4, ст. 5].

З огляду на вищевикладені норми Конвенції про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень, інвестору, окрім проходження досить тяжкої процедури арбітражного розгляду, ще треба прикласти неабияких зусиль для виконання такого арбітражного рішення.

З огляду на складність виконання арбітражного рішення, у інвестора також є можливість переуступити право вимоги за таким арбітражним рішенням третій стороні з певним дисконтом, оминувши всі процедури виконання арбітражного рішення, та отримати кошти в короткостроковій перспективі, хоча і в меншому розмірі. Проте такий варіант отримання компенсації є достатньо складним та заслуговує на окремі наукові дослідження для аналізу та оцінки реальності перспектив його практичного застосування.

При цьому, одним з дієвих способів щодо примусового стягнення коштів за арбітражними рішеннями може стати створення міжнародного органу примусового виконання арбітражних рішень, що матиме спеціальний фонд, на який надходитимуть конфісковані в рамках примусового виконання арбітражних рішень грошові кошти держави боржника, або кошти отримані внаслідок примусової реалізації інших активів держави боржника. І наразі такий механізм примусового виконання рішень міжнародних комерційних арбітражів виглядає досить перспективним, враховуючи масштаби заарештованих активів російської федерації, проте наріжним каменем для використання таких грошових активів залишається питання суверенності таких коштів та неможливість їх стягнення без здійснення додаткових процедур.

Висновки. Використання міжнародного інвестиційного арбітражу як складової правового механізму для компенсації збитків, завданих військовими конфліктами, зокрема, в контексті російсько-української війни, надає як можливості, так і виклики для постраждалих інвесторів.

Міжнародний інвестиційний арбітраж пропонує інвесторам вже зараз робити перші кроки у питанні відшкодування збитків, оминаючи потенційно скомпрометовані національні правові системи та покладаючись на міжнародні договори та угоди, що можуть забезпечити доступ до неупередженого та досить дієвого механізму вирішення спорів.

Втім, досі залишаться складними у вирішенні такі питання, як виконання арбітражних рішень, заперечення щодо юрисдикції та політичні аспекти, що можуть завадити ефективності міжнародного інвестиційного арбітражу, як складової механізму відшкодування збитків, завданих військовими конфліктами. Зазначене в свою чергу вимагає ще більшої уваги світової наукової спільноти до окресленої в даній статті проблематики задля вибудови дієвого механізму, що дозволить інвесторам досить швидко та ефективно компенсувати завдані військовими конфліктами збитки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій : Угода Каб. Міністрів України від 27.11.1998 р. : станом на 7 верес. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_101#Text (дата звернення: 14.03.2024).
2. Про припинення дії Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської

Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій : Закон України від 10.08.2023 р. № 3329-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3329-20#Text (дата звернення: 18.03.2024).

3. Why is Investment Arbitration So Expensive? – A Groundbreaking Study Reveals Why and Suggests Possible Solutions. URL: https://www.wcl.american.edu/ impact/initiatives-programs/international/news/why-is-investment-arbitration-so-expensive-a-groundbreaking-study-reveals-why-and-suggests-possible-solutions/ (дата звернення: 26.03.2024).

4. Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 10.06.1958 р. : станом на 7 лип. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_070#Text (дата звернення: 25.03.2024).

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.105

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК КАТЕГОРІЯ В ІСТОРІЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Бєлов Д.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України;
ORCID: 0000-0002-7168-9488

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Конституціоналізм як категорія в історії правової думки.

Вказується, конструкція «конституціоналізм» досить міцно увійшла в обіг сучасної науки. Термін «конституціоналізм» має гуманітарну етимологію, однак на сьогоднішній день активно використовується й в природничих науках. В той же час в основному категорія «конституціоналізм» фігурує в гуманітарних науках, а найбільш інтенсивне її використання здійснюється в юридичній науці.

Відзначається, майже кожна сучасна держава має конституцію в сенсі конституційної структури та встановлених процедур для ведення економічних, соціальних, політичних, юридичних та інших справ. Але наявність у державі конституції ще не дозволяє міркувати про її конституційність. Попри це, конституційність держави аж ніяк не вичерпується тим, що в ній існує основний закон, можливо, який закріплює певний компроміс соціально-політичних сил, що встановлює той чи інший державний устрій і компетенцію органів влади. Конституційність не обмежується й тим, що цей основний закон володіє реальним і практичним верховенством щодо решти законів і може бути змінений лише шляхом особливої законотворчої процедури. Це необхідні, але недостатні ознаки конституціоналізму. У державі може бути конституція, але не може бути конституціоналізму, і навпаки.

Автори роблять висновки, незважаючи на всі відмінності між вищенаведеними моделями конституціоналізму, існують загальні принципи, що дозволяють описати конституціоналізм як правовий принцип, а саме: 1) верховенство правових законів і серед них конституції як основного закону; 2) юридичні гарантії прав і свобод особи; 3) інституційно-правова організація державної влади (розподіл по горизонталі та вертикалі). Причому, варто зазначити, що універсальність цих принципів пов'язана саме з переходом західного суспільства від релігійного світорозуміння до раціональної картини світу ще в епоху Відродження та Нового часу, який змінює уявлення людини про державу та суспільство, з оформленням класичного ліберального типу громадянського суспільства, появою автономної особистості.

Ключові слова: парадигма, сучасний український конституціоналізм, конституційний лад, конституція, перетворення конституції, конституційне законодавство, конституційно-правова реформа, публічна влада, конституційний транзит, конституційна модель влади.

Byelov D.M., Bielova M.V. Constitutionalism as a category in the history of legal thought.

It is indicated that the construction «constitutionalism» has quite firmly entered the circulation of modern science. The term «constitutionalism» has a humanitarian etymology, but today it is also actively used in the natural sciences. At the same time, the category «constitutionalism» mainly appears in humanities, and its most intensive use is carried out in legal science.

It is noted that almost every modern state has a constitution in the sense of a constitutional structure and established procedures for conducting economic, social, political, legal and

other affairs. But the existence of a constitution in the state does not allow us to speculate about its constitutionality. Despite this, the constitutionality of the state is by no means exhausted by the fact that there is a basic law in it, perhaps which establishes a certain compromise of socio-political forces, which establishes one or another state system and competence of authorities. Constitutionality is not limited to the fact that this basic law has a real and practical supremacy over the rest of the laws and can be changed only through a special law-making procedure. These are necessary but insufficient features of constitutionalism. A state can have a constitution, but there can be no constitutionalism, and vice versa.

The authors conclude that, despite all the differences between the above models of constitutionalism, there are general principles that allow us to describe constitutionalism as a legal principle, namely: 1) the supremacy of legal laws and among them the constitution as the basic law; 2) legal guarantees of a person's rights and freedoms; 3) institutional and legal organization of state power (horizontal and vertical distribution). Moreover, it is worth noting that the universality of these principles is connected precisely with the transition of Western society from a religious worldview to a rational picture of the world as early as the Renaissance and the New Age, which changes a person's perception of the state and society, with the design of a classical liberal type of civil society, the emergence autonomous personality.

Key words: paradigm, modern Ukrainian constitutionalism, constitutional system, constitution, transformation of the constitution, constitutional legislation, constitutional-legal reform, public power, constitutional transit, constitutional model of power.

Постановка питання. Визначення критеріїв оцінки тих чи інших юридичних понять належить до «вічних», до кінця не вирішуваних проблем права. В їх тлумаченні часто є більше суб'єктивної волі нормотворця або вченого, ніж юридичної логіки. В той же час, справедливо й протилежне: навіть саме повне визначення не може відобразити все багатоманіття правовідношень, бути застосовним до всіх однотипних випадків. Отже складно формулювати «чіткі» поняття і визначення в конституційному праві: теорія та практика національного й зарубіжного конституціоналізму ще відносно молода, їх категоріальний апарат остаточно ще не сформувався.

Конструкція «конституціоналізм» досить міцно увійшла в обіг сучасної науки. Термін «конституціоналізм» має гуманітарну етимологію, однак на сьогоднішній день активно використовується й в природничих науках. В той же час в основному категорія «конституціоналізм» фігурує в гуманітарних науках, а найбільш інтенсивне її використання здійснюється в юридичній науці.

Аналіз джерельної бази. Спеціально теорія та історія конституціоналізму в Україні досліджувалася такими вітчизняними ученими, як: А. Георгіца, В. Кампо, А. Крусян, О. Мироненко, М. Орзіх, М. Савчин, І. Словська, Н. Стецюк, П. Стецюк, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко. До окремих проблем формування та теорії конституціоналізму звертаються у своїх дослідженнях такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Е. Барендт, Н. Боброва, С. Головатий, В. Журавський, М. Козюбра, І. Кравець, О. Марцеляк, О. Прієшкіна, А. Селіванов, Ю. Тодика, В. Федоренко О. Фрицький, А. Шайо та ін.

Автори ставлять собі за **мету** розглянути категорію «конституціоналізм» крізь призму історико-правової думки.

Виклад матеріалу дослідження. Слід зазначити, що принцип обмеження державної влади в юридичній науці називається саме «конституціоналізмом». Глибоких розбіжностей у визначенні цей принцип не викликає. Однак подібна єдність думок щодо змісту конституціоналізму видається уявною. Досить порушити ряд питань, щоб виявити, що це поняття, незважаючи на свою давність, належить до спірних.

Так, перш за все в контексті організації та функціонування держави та суспільства, досить важливим, на наш погляд, є визначення терміна «обмеження». Як розуміти *обмеження* – як «обмеження – невтручання у що-небудь» або як «обмеження – втручання, проте засноване на праві, законі?». Або інше питання, яке також має велике практичне значення: «Де межі втручання держави в приватне життя людини, достатні для забезпечення гармонії загальних і особистих інтересів?». Не менш актуальним є й питання про те, хто та як встановлює такі обмеження – або держава сама себе обмежує, або це робить громадянське суспільство? До того ж, як засвідчує історичний досвід, наявність формальної конституції зовсім не означає встановлення режиму конституціоналізму у відносинах суспільства та держави [1, с. 34].

Майже кожна сучасна держава має конституцію в сенсі конституційної структури та встановлених процедур для ведення економічних, соціальних, політичних, юридичних та інших справ. Але наявність у державі конституції ще не дозволяє міркувати про її конституційність. Попри це, конституційність держави аж ніяк не вичерпується тим, що в ній існує основний закон, можливо, який закріплює певний компроміс соціально-політичних сил, що встановлює

той чи інший державний устрій і компетенцію органів влади. Конституційність не обмежується й тим, що цей основний закон володіє реальним і практичним верховенством щодо решти законів і може бути змінений лише шляхом особливої законотворчої процедури. Це необхідні, але недостатні ознаки конституціоналізму. У державі може бути конституція, але не може бути конституціоналізму, і навпаки [2, с. 25].

На підтвердження цього досить розглянути досвід Великобританії, яку справедливо відносять до конституційних держав, хоча вона і не має писаної конституції. У цьому контексті конституціоналізм становить сукупність таких правових, організаційних, політичних, соціально-економічних, психологічних, етичних, культурно-історичних та інших умов, при яких право функціонує як досить ефективний обмежувач державної влади.

Багато в чому розуміння конституціоналізму складалося на межі соціокультурних традицій конкретного суспільства, які диктували певний образ держави, розуміння свободи, ієрархію цінностей, характер відносин особи та влади. Тому первинне призначення терміна «конституціоналізм» як політико-правового принципу обмеження державної влади конституцією в різних культурних середовищах набувало додаткових рис та властивостей.

Ймовірно, тому різні традиції в дослідженні конституціоналізму сформулювали різні підходи при його аналізі. По крайній мірі, в історії політико-правової думки виділяють академічну (євроконтинентальну) традицію, яка тяжіє до обґрунтування його універсальності як політико-філософського принципу та прагматичну (англо-американську), що прагне розглядати конституціоналізм як засіб забезпечення індивідуальної свободи [3, с. 102].

Спільним для обох традицій є пошук оптимальної моделі взаємовідносин особи та влади, держави та суспільства [4, с. 6-7]. Згадані традиції є моделями так званого класичного конституціоналізму, який проголошує та на практиці утверджує концепції природних і невід'ємних прав індивіда, рівності громадян перед законом, недоторканності особи, верховенства законів, суспільного договору, розподілу влад, народного представництва, відповідальності влади перед народом тощо [5, с. 16].

Класичний конституціоналізм остаточно сформувався з появою перших конституцій (Великобританія, США, Німеччина, Франція) як єдиних нормативно-правових актів, що є законами країни й актами найвищої юридичної сили, утвердженням думки про те, що суспільство, в якому не забезпечені гарантії прав особи та поділ влади, не має конституції [6, с. 134-135; 7, с. 33-34; 8, с. 46–51].

У науці конституційного права існує також подібний поділ на т.зв. негативно-лібертарне та позитивно-лібертарне розуміння конституціоналізму. При цьому прихильники негативно-лібертарного розуміння конституціоналізму стверджують, що саме він породив історично перший режим відносин держави та суспільства. Він склався в англо-саксонських країнах, що належать до системи загального права. Основними поняттями англо-американської моделі конституціоналізму є свобода людини, що реалізується в громадянських правах, і принцип невтручання держави в простір свободи людини. Така модель конституціоналізму характеризується винятковою роллю громадянського суспільства [9, с. 58].

Домінуючою цінністю тут є саме права і свободи людини і громадянина, які не залежать від держави, бо вона – вторинна щодо громадянського суспільства та людини. Громадянське суспільство саме визначає структуру, завдання та компетенцію держави. Такі ідеї були виражені ще в Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (4 липня 1776 р.), згідно з якою всі люди створені рівними та наділені невідчужуваними правами, для забезпечення яких людьми засновуються державні органи. В разі, якщо форма уряду стане згубною для цілей народу, він має право скинути його, навіть за допомогою повстання.

Метою конституціоналізму є підпорядкування держави волі громадянського суспільства через обмеження першої. Цей режим взаємовідносин суспільства, держави та особи називають негативно-ліберальним, оскільки тут свободу людини держава не може ні обмежити, ні розширити. Свобода, як і інші природні права є невідчужуваними, священними, належать людині від народження та не залежать від держави. Єдиним природним обмежувачем свободи людини є свобода іншого, причому ці «рамки» встановлюються, регулюються так само не державою, а громадянською релігією. «Верховенство права» означає верховенство прав і свобод людини та громадянина. Конституціоналізм і конституція носять тут договірний характер [1, с. 45].

Усі ці особливості викликані цілим рядом причин. По-перше, це етнічна та культурна однорідність суспільства, що дає згоду на визначення цілей нації і способів їх досягнення. Географічне положення також має величезне значення, адже держави з таким видом конституціоналізму є, як правило, острівними. Підпорядкованість держави викликана її історичною слабкістю та, одночасно, силою, розвиненістю громадянського суспільства [1, с. 36].

У рамках негативно-ліберального конституціоналізму можна виділити два його конкретно-історичні різновиди: формально закріплений

конституціоналізм і формально не закріплений. Вони розрізняються наявністю (США) або відсутністю (Великобританія) писаної конституції.

У громадянському суспільстві народ суверенний, оскільки над ним не тяжіє ніяка інша влада, крім влади власної волі і сили об'єднання. Простір державної влади обмежений суспільним договором у формі конституції. Всі проблеми, що виникають у різних сферах життя суспільства вирішуються силами самого суспільства, соціальних груп, індивідами, за винятком тих, що обумовлені в законі.

У цьому сенсі негативно-лібертарний варіант конституціоналізму чітко розмежовує сферу публічного та приватного життя, а формою взаємовідносин держави та суспільства є конституційна держава. Реальність, дієвість громадянських прав і свобод досягається розвиненістю судового захисту цих прав. Однак, принцип невтручання держави в життя громадянського суспільства не сприяв забезпеченню гармонії соціальних інтересів на основі християнських заповідей. Навпаки, скорочення регулюючих начал держави сприяло тому, що сильний пригнічував слабкого, багаті – бідних, і як наслідок, зростало невдоволення незаможних [1, с. 48].

Спробою подолати негативні наслідки конкуренції стало позитивно-лібертальне розуміння конституціоналізму. У рамках даної моделі, що розвивалася в Німеччині, ідея конституціоналізму була одягнена в концепцію правової держави.

Євроконтинентальна модель конституціоналізму властива державам з романо-германською правовою системою. У ній акцент робиться на особливу роль держави в житті суспільства. Вважалося, що тільки сильна держава здатна гарантувати захист прав людини, її індивідуальну свободу. Порядок у суспільстві, національна єдність у концепції правової держави ставляться вище від свободи особистості, бо свобода досягається через порядок, гарантований державою. Мета конституціоналізму полягала в тому, щоб «зрівняти» державу та громадянське суспільство в їх спільному спілкуванні [10].

Модель взаємини держави, громадянського суспільства та людини характеризувалася як позитивно-лібертарна, оскільки свобода індивіда визначається та гарантується державою, хоча індивідуальна свобода для держави є головною цінністю. Так, у позитивно-ліберальному варіанті конституціоналізму намагалися поєднати два складні начала: сильна держава та ідея свободи громадянських свобод. Цілком очевидно, що об'єднати їх за пріоритетом одного з начал неможливо. Отже, відносини між державою та громадянським суспільством повинні будуватися на правових принципах: формальної рівності та незалежності учасників відносин, що і є тут «верховенством права». Все це і призвело до концепції правової держави [11, с. 34].

Існує кілька причин виникнення такої моделі конституціоналізму. Етнічне, культурне різноманіття, релігійна неоднорідність, географічне положення («ущільнене» сусідство) неминуче призводило до воєн, для участі в яких необхідна наявність сильної держави, а це, в свою чергу, призводить до нерозвиненості, слабкості громадянського суспільства. Тому конституціоналізм та конституція носять октройований характер, і це, незважаючи на всі витрати, є величезним кроком уперед. У рамках такої моделі конституціоналізму існує тільки формально-закріплений конституціоналізм (писана конституція), оскільки ця модель належить до романо-германської правової системи, в якій основне джерело права – закон, що вимагає формального закріплення [12, с. 15].

У міру історичної еволюції обидва трактування конституціоналізму – англо-саксонська та євроконтинентальна, зблизилися, взаємодоповнили одна одну, зберігши при цьому свою індивідуальність. Сучасні визначення конституціоналізму в рамках євроконтинентальної та американської політико-правової науки досить близькі [13, p. 54]. Так, в «Американському політичному словнику» система конституціоналізму визначається як система конституційного правління, поява якого була, фактично, результатом боротьби за обмежений уряд. Отже, конституціоналізм тут розглядається досить вузько як «політичний принцип обмеженого правління, що підпорядковується написаному та ненаписаному договору (конституції) [14, с. 101].

Однак, європейські автори прагнуть більш змістовно визначити конституціоналізм. Вони розглядають його як систему правління, яка гарантує невідчужувані права та права людини, що базуються на розподілі влади й принципі парламентської більшості [13, p. 54]. Причому конституційна держава розглядається ними не як закінчена структура, готова до застосування, а як результат багатоступеневого, триваючого історичного процесу [15, с. 5].

Незважаючи на всі відмінності між вищенаведеними моделями конституціоналізму, існують загальні принципи, що дозволяють описати конституціоналізм як правовий принцип, а саме: 1) верховенство правових законів і серед них конституції як основного закону; 2) юридичні гарантії прав і свобод особи; 3) інституційно-правова організація державної влади (розподіл по горизонталі та вертикалі). Причому, варто зазначити, що універсальність цих принципів пов'язана саме з переходом західного суспільства від релігійного світорозуміння до раціональної картини світу ще в епоху Відродження та Нового часу, який змінює уявлення людини

про державу та суспільство, з оформленням класичного ліберального типу громадянського суспільства, появою автономної особистості [1, с. 33].

Висновки. Таким чином, багато в чому розуміння конституціоналізму складалося на межі соціокультурних традицій конкретного суспільства, які диктували певний образ держави, розуміння свободи, ієрархію цінностей, характер відносин особи та влади. Тому первинне призначення терміну «конституціоналізм» як політико-правового принципу обмеження державної влади конституцією в різних культурних середовищах набувало додаткових рис та властивостей.

Незважаючи на всі відмінності між вищенаведеними моделями конституціоналізму, існують загальні принципи, що дозволяють описати конституціоналізм як правовий принцип, а саме: 1) верховенство правових законів і серед них конституції як основного закону; 2) юридичні гарантії прав і свобод особи; 3) інституційно-правова організація державної влади (розподіл по горизонталі та вертикалі). Причому, варто зазначити, що універсальність цих принципів пов'язана саме з переходом західного суспільства від релігійного світорозуміння до раціональної картини світу ще в епоху Відродження та Нового часу, який змінює уявлення людини про державу та суспільство, з оформленням класичного ліберального типу громадянського суспільства, появою автономної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєлов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
2. Бєлов Д.М. Конституційний лад, як основний елемент конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2011. Випуск 17. С. 24–28.
3. Бєлов Д.М. Реформування конституційного ладу: позитиви та негативи. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 101–105.
4. Георгіца А.З. Теоретико-методологічні проблеми сучасного конституціо-налізму: Наукова доповідь. Чернівці: Рута, 2002. 41 с.
5. Словська, І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец. : 12.00.02 – «конституційне право». К., 2004. 211 с.
6. Шевчук С. Основи конституційної юрисдикції. К.: Український центр правничих студій, 2001. 299 с.
7. Бромхед П. Эволюция британской конституции. М.: Юрид. лит., 1978. 336 с.
8. Токвиль А. Демократия в Америке: Пер. с франц. 1994. 554 с.
9. Бєлов Д.М. Парадигма конституціоналізму: теоретичні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2012. Випуск 18. С. 57–60.
10. Орзих М.Ф. Современный конституционализм: теория и перспективы развития. Современный конституционализм : междунар. науч-практич. журнал / [под. ред.А. Юшин] г. Тирасполь. 2006. № 1. URL: http://www/kspmr.com/MAG/?id_article_4da 0dac591.
11. Бєлов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: правова сутність та зміст. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2012. № 4 (Частина І). С. 32–35.
12. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. К., 2005. 212 с.
13. Pipers Worterbuch zur Politic. Band I. Politikwissenschaft. MUnchen – Zurich. Piper. 1989. 331 s.
14. Американський політичний словник. К., 2003. 512 с.
15. Державне право Німеччини. К., 2004. Т. 2. 311 с.

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 347.73; 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.106

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ ТА ЛОТЕРЕЙ В УКРАЇНІ І ЇХ ВПЛИВ НА ДОКАЗУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ АЗАРТНИХ ІГОР, ЛОТЕРЕЙ (СТ. 203-2 КК УКРАЇНИ)

Погорецький М.А.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000–0003–0936–0929
e-mail: npogoretsky@gmail.com

Топорецька З.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
наукової лабораторії № 1
науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000–0002–2441–4852
e-mail: zoriana_t@ukr.net

Погорецький М.А., Топорецька З.М. Проблеми правового регулювання грального бізнесу та лотерей в Україні і їх вплив на доказування незаконної діяльності з організації та проведення азартних ігор, лотерей (ст. 203-2 КК України).

Стаття присвячена аналізу базового законодавства, яким регулюються сфери азартних ігор та лотерей, виявлення проблем та прогалин в правовому регулюванні цієї сфери, які впливають на процес доказування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 203-2 КК України та формуванню наукових пропозицій щодо шляхів вирішення цих проблем.

Авторами акцентується увага на тому гральний бізнес завжди був і залишатиметься високоризиковим видом діяльності, який характеризується високим рівнем тіньової сфери, а ряд невирішених проблем правого регулювання сьогодні допомагають нелегальному бізнесу ухилятись від кримінальної відповідальності за здійснення незаконної діяльності, адже ці проблеми не дозволяють органам досудового розслідування встановлювати подію кримінального правопорушення, яка є центральним елементом предмета доказування насамперед під час кваліфікації таких діянь, як: випуск чи проведення лотерей особою, яка не має статусу оператора лотерей; організація чи функціонування закладів з метою надання доступу до азартних ігор чи лотерей, які проводяться в мережі Інтернет. Як наслідок не більше 10% розпочатих кримінальних проваджень за ст. 203-2 КК України закінчуються винесенням вироку судом.

Автори визнають, що сьогодні обмеження чи заборони в діяльності з організації та проведення азартних ігор не проводити лотерей, а для діяльності та випуску і проведення лотерей заборона проводити азартні ігри не дозволяють зробити однозначний висновок, проводиться лотерея чи азартна гра лише за візуальними ознаками. Тому автори наводять комплекс ознак, які дозволяють відрізнити ці види діяльності.

Також чітко визначено проблеми спеціального законодавства, які регулюють порядки здійснення цих видів діяльності і запропоновано конкретні шляхи вирішення цих проблем для Парламенту, Уряду та КРАІЛ.

Ключові слова: гральний бізнес, азартна гра, лотерея, доказування, предмет доказування, кримінальне провадження.

Pohoretskyi M.A., Toporetska Z.M. Problems of legal regulation of gambling and lotteries in Ukraine and their impact on proving illegal activity in the organization and conduct of

gambling, lotteries (Article 203-2 of the Criminal Code of Ukraine).

The article is devoted to the analysis of the basic legislation that regulates the spheres of gambling and lotteries, the identification of problems and gaps in the legal regulation of this sphere, which affect the process of proving criminal offenses provided for in Art. 203-2 of the Criminal Code of Ukraine and the formation of scientific proposals on ways to solve these problems.

The authors draw attention to the fact that the gambling business has always been and will remain a high-risk type of activity characterized by a high level of the shadow sphere, and a number of unsolved problems of legal regulation today help illegal businesses evade criminal responsibility for carrying out illegal activities, because these problems do not allow pre-trial investigation bodies to establish the event of a criminal offense, which is the central element of the subject of proof, primarily during the qualification of such actions as: issuing or conducting lotteries by a person who does not have the status of a lottery operator; the organization or functioning of institutions for the purpose of providing access to gambling games or lotteries conducted on the Internet. As a result, no more than 10% of criminal proceedings initiated under Art. 203-2 of the Criminal Code of Ukraine end with the court's sentencing.

The authors admit that today restrictions or prohibitions in the activity of organizing and conducting gambling games do not hold lotteries, and for the activity and issuance and holding of lotteries, the prohibition of conducting gambling games does not allow to make an unambiguous conclusion, a lottery or a gambling game is conducted based only on visual signs. Therefore, the authors provide a set of features that allow us to distinguish between these types of activities.

Also, the problems of special legislation that regulate the procedures for the implementation of these types of activities are clearly defined, and specific ways of solving these problems are proposed for the Parliament, the Government and KRAIL.

Key words: gambling business, gambling, lottery, proof, subject of proof, criminal proceedings.

Постановка проблеми. З легалізацією грального бізнесу в 2020 році Законом України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14 липня 2020 року № 768-IX [1] (далі – Закон № 768) дозволено організацію та проведення різних видів азартних ігор, а також суттєво змінено вимоги до випуску та проведення лотерей. З прийняттям Закону №768 також зазнала суттєвих змін і стаття 203-2 Кримінального кодексу (далі – КК) України [2].

Так, якщо до цього часу встановлювалась кримінальна відповідальність лише за зайняття гральним бізнесом (адже весь гральний бізнес був заборонений), то з його легалізацією передбачено кримінальну відповідальність за значно ширший перелік діянь, зокрема:

організацію або проведення азартних ігор без ліцензії на провадження відповідного виду діяльності з організації та проведення азартних ігор, що видається відповідно до закону;

випуск чи проведення лотерей особою, яка не має статусу оператора лотерей;

організацію чи функціонування закладів з метою надання доступу до азартних ігор чи лотерей, які проводяться в мережі Інтернет.

За кілька років дозволу грального бізнесу за даними Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей (далі – КРАІЛ) як уповноваженого державного органу у сфері регулювання грального бізнесу та лотерей було видано ліцензії на всі види діяльності у сфері організації та проведення азотних ігор та на гральне обладнання. Частину виданих ліцензій було анульовано за ряд порушень законодавства організаторами азартних ігор.

Щодо лотерейної діяльності, допоки Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) не прийнято ліцензійні умови та нові ліцензії операторам лотерей не видано, тому три оператори лотерей сьогодні легально працюють на підставі норм абзацу другого частини другої статті 15 Закону України «Про державні лотереї в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5204-VI (далі – Закон № 5204), згідно якої у разі відсутності нормативно-правових актів, необхідних для отримання нових ліцензій, оператори лотерей, що провадили діяльність з випуску і проведення державних лотерей до моменту набрання чинності цим Законом на підставі виданих ліцензій, продовжують свою діяльність до отримання нових ліцензій, але не більше як на три місяці з моменту набрання чинності зазначеними нормативно-правовими актами [3].

Таким чином легальний ринок азартних ігор та лотерей є невеликий і всю інформацію про організаторів азартних ігор, місця провадження діяльності, адреси вебсайтів тощо можна отримати на офіційному вебсайті КРАІЛ. КРАІЛ також постійно вносить подання до постачальників послуг хостингу, на технічних засобах яких розміщені вебсайти, з використанням яких організовуються, проводяться азартні ігри чи надається доступ до них без відповідної ліцензії, обмежити доступ на (з) території України, про блокування доступу з території України до таких вебсайтів. Правоохоронні органи чи не щодня звітують про закриття нових нелегальних гральних закладів. Проте масштаби нелегального грального бізнесу не зменшуються.

Гральний бізнес завжди був і залишатиметься високоризиковим видом діяльності, але водночас і високоприбутковим [4, с. 227]. Сьогодні в правому регулюванні цієї сфери залишається ряд невирішених проблем, а сам ринок грального бізнесу

характеризується високим рівнем тіньової сфери, оскільки недоліки правового регулювання допомагають нелегальному бізнесу ухилятись від кримінальної відповідальності за здійснення незаконної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням правового регулювання грального бізнесу та лотерей, а також протидії незаконній організації та проведенню азартних ігор та лотерей в різні роки була присвячена увага багатьох вітчизняних вчених з різних галузей знань юридичної науки, зокрема: дослідженню феномену гри в цілому та азартної гри зокрема присвячені роботи науковців різних періодів розвитку суспільства та різних галузей знань, зокрема, А. Адлера, Е. Берна, Д. Бернуллі, Є. Букатова, Л. Вітгенштейна, Д. Гетманцева, К. Грооса, В. Даля, Р. Кайуа, Є. Ковтуна, В. Леготкіна С. Ожегова, С. Осики, З. Фрейда, Й. Хейзінги, Г. Холла, К. Хорні, Ф. Шелінга та багатьох інших.

Дорогих В.М. першим в Україні провів на рівні дисертаційного дослідження у 2004 році провів комплексне дослідження питання адміністративно-правового регулювання грального бізнесу. Вказана робота була вкрай цінною в той час, оскільки як ми зазначали вище, в цей період гральний бізнес розвивався безконтрольно без будь-яких дієвих засобів державного регулювання [5]. Майданик Н.І. досліджував цивільно-правову природу договору азартних ігор [6], Гетманцев Д.О. обґрунтовував необхідність врегулювання грального бізнесу за допомогою імперативних методів фінансового права, а не диспозитивних методів цивільного права [7], Лиськов М.О. визначав особливості адміністративно-правового регулювання лотерейної сфери [8]. Сергієнко І.В., Фомін І.Ю., Хорольський Р.Б. досліджували правове регулювання грального бізнесу: європейський досвід, практика в пострадянських країнах [9].

Оскільки в 2009 році гральний бізнес в нашій країні було заборонено, більшість дисертаційних досліджень присвячувались боротьбі з незаконним гральним бізнесом: Філютович-Герасименко В.С. розглядав питання адміністративно-правових засад протидії незаконному гральному бізнесу [10], Петричко Н.О. досліджувала питання кримінального-правового та кримінологічного дослідження незаконних азартних ігор [11], Савченко А.В. звертав увагу на кримінально-правову кваліфікацію нелегального грального бізнесу [13, с. 40–44], Рябчук С.В. розглядав кримінологічну характеристику та запобігання незаконному гральному бізнесу [13], ми досліджували питання особливостей розслідування злочину зайняття гральним бізнесом [14].

Після легалізації грального бізнесу в 2020 році багато робіт було присвячено питанням правового регулювання організації та проведення азартних ігор та лотерей: Профатіло К.В. досліджував адміністративно-правові засади діяльності КРАІЛ [15], Костюченко О.Д. досліджує питання механізмів державного регулювання ринку азартних ігор і лотерей в Україні [16]. Бодров Ю.В., Гетманець О.П., Гладун О.З., Михайлова В.Д., Музичук О.М., Пиняга Р.О., Популях О.В., Рябчук С.В., Торгашова К.О., Шатрава С.О. та багато інших розглядали питання доцільності легалізації грального бізнесу, моделі та засобів державного регулювання грального бізнесу.

Проте після легалізації грального бізнесу і досі залишаються серйозні проблеми з доказуванням фактів вчинення кримінальних правопорушень за ст. 203-2 КК України, що пов'язано з недосконалістю адміністративно-правового регулювання сфери азартних ігор та лотерей, а також недостатнє методологічне забезпечення працівників правоохоронних органів у питаннях виявлення, розслідування та розкриття цієї категорії кримінальних правопорушень. Дослідження впливу недоліків адміністративно-правового регулювання сфери грального бізнесу і його впливу на процес доказування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 203-2 КК України допоки в юридичній науці не досліджувались.

Метою статті є аналіз базового законодавства, яким регулюються сфери азартних ігор та лотерей, виявлення проблем та прогалин в правовому регулюванні цієї сфери, які впливають на процес доказування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 203-2 КК України та формування наукових пропозицій щодо шляхів вирішення цих проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження та його основні результати.

Аналіз ефективності досудового розслідування за ст. 203-2 КК України.

Ефективність розслідування та результативність доказування будь-якого кримінального провадження можливо оцінити за даними офіційної статистики. Так, кількість кримінальних проваджень щодо статті 203-2 КК України та кількість переданих до суду суттєво відрізняється, що свідчить про проблеми доказування вказаних фактів незаконної діяльності на досудовому розслідуванні. Якщо ж звернути увагу на статистику співвідношення судового розгляду вказаних кримінальних проваджень, ситуація ще більш невтішна для держави, адже ресурс витрачається на організацію досудового розслідування і судовий розгляд кримінальних проваджень, а по факту судові рішення виносяться по менш як 10% розпочатих кримінальних проваджень за ст. 203-2 КК України. Такі дані вказують, що вкрай невелика кількість кримінальних проваджень, які вже були передані до суду, закінчуються винесенням обвинувального вироку, що свідчить про те, що існують серйозні проблеми з формуванням правової позиції обвинувачення в суді.

За даними Звіту про єдині кримінальні правопорушення в державі у 2021 році обліковано 267

кримінальних проваджень за ст. 203-2 КК України, 58 особам повідомлено про підозру, але лише 44 справи направлено до суду з обвинувальним актом. Натомість по 464 провадження закрито, а по 220 рішення не прийнято [17]. За 2021 рік у провадженнях судів першої інстанції перебувала 231 справа, 68 надійшло в звітному періоді, розглянута 71 справа, а з постановленням вироку – 13 (засуджено 19 осіб), 55 закрито, 3 повернуто прокурору, 160 справ залишилось нерозглянутими [18].

У 2022 році обліковано лише 174 кримінальних правопорушення і лише 7 особам повідомлено про підозру. При цьому, лише 4 справи направлено до суду з обвинувальним актом. По 68 провадження закрито, а по 168 рішення не прийнято [19]. За 2022 рік у провадженнях судів перебувало 184 справи, 43 надійшло в звітному періоді, 29 справ розглянуто, з них 14 з постановленням вироку (засуджено 15 осіб), 1 повернута прокурору, 7 закрито, 155 справ залишилось нерозглянутими [20]. За даними апеляційного суду в 2022 році апеляційними судами переглянуто 4 справи за ст. 203-2 КК України і по всіх 4 змінено рішення суду, по 3 – у зв'язку з істотним порушенням КПК України [21].

За 2023 рік обліковано 164 кримінальних правопорушень, 25 особам повідомлено про підозру. При цьому лише 17 справ передано до суду з обвинувальним актом. По 83 справах провадження закрито, а по 146 – рішення не прийнято [22]. За 2023 рік судами у судах перебувало 208 справ, 52 надійшло в звітному періоді, розглянуто 31 справу, по 19 постановлено вирок (24 особи засуджено), 2 повернуто прокурору, 8 – закрито, 177 справ залишилось нерозглянутими [23]. За 2023 рік апеляційними судами переглянуто 15 рішень судів першої інстанції, 10 – залишено без змін.

Така ситуація вкрай негативно впливає на економічну безпеку нашої держави, адже гральний бізнес без належного державного регулювання завжди був бізнесом для організованої злочинності [24, с. 135], інструментом для легалізації злочинних доходів, корупційних доходів [25, с. 293], а з початком повномасштабного вторгнення почав активно використовуватись для фінансування підривної діяльності агентів країни-агресора на території нашої держави.

Проблеми встановлення події кримінального правопорушення за ст. 203-2 КК України в частині розмежування азартних ігор та лотерей.

Якщо з незаконними азартними іграми, які проводяться в наземних гральних закладах все зрозуміло правоохоронним органам (вказана статті віднесена до підслідності Бюро економічної безпеки), то проблеми з доказуванням фактів вчинення злочину, передбаченого статтею 203-2 КК України зазвичай виникають під час здійснення діяльності в мережі Інтернет або під час розмежування азартних ігор і лотерей.

Так, для доказування фактів незаконної організації та проведення азартних ігор в наземних гральних закладах необхідним є встановлення адреси грального закладу, виявлення та вилучення грального обладнання і фіксування фактів прийняття коштів від гравця за участь в азартних іграх. В цілому всі ці факти вдається встановити під час огляду або обшуку приміщень грального закладу, допиту свідків та підозрюваних (гравців в гральному закладі, осіб, які проживають чи працюють поряд, працівників грального закладу) [26, с. 155; 27, с. 202].

Основні проблеми з доказуванням фактів незаконної організації та проведення азартних ігор та лотерей виникають під час доказування фактів випуску чи проведення лотерей особою, яка не має статусу оператора лотерей або організації чи функціонування закладів з метою надання доступу до азартних ігор чи лотерей, які проводяться в мережі Інтернет.

Слід звернути увагу, що наразі відповідно до чинного законодавства України лотерея не є азартною грою. Але, враховуючи, що і лотереї і азартні ігри є іграми на гроші, вони мають ряд спільних ознак [28, с. 100], що створює складнощі у їх розмежуванні під час вирішення питання про початок кримінального провадження та на початковому етапі розслідування. На нашу думку, до ігор на гроші відносяться: лотереї, парі, азартні ігри [29, с. 14]. Таким чином, лотерея та азартна гра, як ігри на гроші, містять певні спільні ознаки, такі як: ставка (платність участі), виграш (можливість отримати виграш у разі визнання переможем), випадковість визначення переможців, проведення гри за конкретними завчасно визначеними організатором (оператором) гри правилами. Проте лотерея має ряд загальних ознак, які відмежовують її від азартних ігор: публічність розіграшу, масовість участі, формування виграшного (призового) фонду і встановлення обов'язкового мінімального відсотка відрахування до нього, соціальна спрямованість, низькі ризики формування ігрової залежності через наявність мінімального інтервалу між іграми тощо.

На жаль, чинне законодавство України сьогодні містить ряд проблем (прогалин, суперечностей) у правовому регулювання сфер грального бізнесу та лотерей, що практично суттєво ускладнюють їх розмежування. Крім того, непослідовна державна політика також не сприяє вирішенню цих проблем.

Центральним елементом предмету доказування будь-якого кримінального правопорушення згідно п. 1 ч. 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) є подія кримінального правопорушення [30–33]. Поняття «організація та проведення азартних ігор», а також «організація чи функціонування закладів з метою надання доступу до азартних ігор чи лотерей, які

проводяться в мережі Інтернет» в законодавстві не визначені, що суттєво ускладнює процес встановлення події кримінального правопорушення щодо незаконних азартних ігор.

Щодо лотерей, Закон № 5204 визначає, що проведення державних лотерей – це господарська діяльність оператора державних лотерей, яка включає випуск державної лотереї, прийняття ставок у державну лотерею, проведення розіграшів призового (виграшного) фонду державної лотереї, виплату призів та інші операції, що прямо або опосередковано забезпечують проведення державних лотерей. Випуск державних лотерей згідно ч. 3 ст. 6 Закону № 5204 є одним з напрямків діяльності операторів державних лотерей і полягає у розробленні та затвердженні умов проведення державних лотерей. Але вказана конструкція не може бути застосована до інших лотерей (крім державних), у тому числі незаконних. Ситуацію ускладнює також відсутність затверджених відповідно до вимог Закону № 5204 ліцензійних умов провадження господарської діяльності з випуску та проведення лотерей, які були розроблені КРАІЛ, але досі не прийняті Урядом. Таким чином сьогодні доказування події кримінального правопорушення можна побудувати лише на основі встановлення ознак організації чи проведення певних видів азартних ігор, адже вимоги до здійснення різних видів діяльності у сфері азартних ігор містяться в Законі № 768 та в прийнятих ліцензійних умовах для кожного виду діяльності. Щодо лотерей доказування події кримінального правопорушення можна побудувати лише на загальних визначеннях Закону № 5204 і виокремлених з нього ознаках лотереї.

Проте наразі вкрай складно розмежувати незаконну діяльність щодо організації та проведення азартних ігор і щодо випуску чи проведення лотерей. Довести факти незаконного випуску та проведення лотерей організаторами азартних ігор чи факти незаконної організації чи проведення азартних ігор операторами лотерей практично неможливо.

Зокрема, у статті 7-1 Закону № 5204 забороняється використання гральних автоматів як лотерейного обладнання та розміщення лотерейного обладнання в обладнанні, що своїм зовнішнім виглядом відповідає гральним автоматам. Гральний автомат відповідно до Закону № 768 – це спеціальне технічне обладнання, що призначене та/або використовується для проведення азартних ігор, результат яких визначається без участі працівників організатора азартних ігор або інших осіб виключно шляхом використання генератора випадкових чисел. Оскільки гральні автомати на сьогодні підлягають сертифікації, можливо встановити, чи є конкретне обладнання гральним автоматом.

Проте законодавством не встановлено заборони щодо використання іншого грального обладнання чи його частин (гральних столів, гральних костей, карт, рулетки тощо). При цьому, до грального обладнання віднесено крім гральних автоматів ще онлайн-систему організатора азартних ігор, гральні столи (у тому числі з кільцем рулетки), *інше спеціальне механічне, електричне, електронне чи інше технічне обладнання або пристрій, що призначені та/або використовуються для організації та/або проведення азартних ігор* (*курсив наш – М. П., З. Т).*

Проблему мала б вирішити сертифікація грального обладнання, але наразі сертифікації підлягають лише: гральні автомати, гральні столи, в тому числі з кільцем рулетки, онлайн-система організатора азартних ігор та шаффл машини (машини для перемішування карт) [34]. Це й же виключний перелік грального обладнання підлягає інспектуванню з метою оцінки та визначення відповідності грального обладнання технічним вимогам, у тому числі, встановлених для такого грального обладнання Законом України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» [35]. Все інше гральне обладнання (переліку якого на сьогодні немає ні в законі, ні в підзаконних нормативно-правових актах) може використовуватись для організації та проведення азартних ігор без будь-яких додаткових дозвільних процедур. Тому неможливо сьогодні зробити висновок, чи є певне обладнання, якого немає в переліку вище, гральним.

Відповідно до Закону № 5204 термінал електронної системи прийняття ставок – це програмно-технічний комплекс, який призначений для реєстрації здійснених розповсюджувачем операцій з прийняття ставок у державні лотереї, перевірки виграшності лотерейних білетів або інших засобів, які засвідчують участь у грі, виплати виграшів та передачі інформації про здійснені операції до центральної електронної системи. Лотерейне обладнання підлягає оцінці відповідності або науково-технічній експертизі на наявність незадекларованих функцій відповідно до законодавства України (статті 7-1 Закону № 5204). Але вказана вимога набирає чинності через один рік після прийняття технічного регламенту лотерейного обладнання або встановлення вимог для проведення оцінки відповідності, чого наразі не зроблено.

Таким чином, керуючись нормами законів сьогодні неможливо розмежувати термінал електронної системи прийняття ставок чи інше лотерейне обладнання та інше гральне обладнання (яке не визначено в законі № 768). Призначення судової товарознавчої, комп'ютерно-технічної чи інших видів експертиз в кримінальному провадженні не дасть відповіді на питання, чи є певне обладнання гральним чи лотерейним (крім грального облад-

нання, яке пройшло сертифікацію та інспектування як гральне обладнання). Тому формування обґрунтованої підозри (обвинувачення) [36, с. 37] за ст. 203-2 КК України на підставі встановлення факту використання певного типу обладнання для проведення азартних ігор чи лотерей лише за його зовнішнім виглядом є неможливим. Необхідне встановлення комплексу ознак певного виду діяльності.

Щодо заборони у вимогах до лотерейного обладнання відтворення в будь-якій формі процесу прокручування барабанів, який зовнішньо імітує процес розіграшу на гральному автоматі (стаття 7-1 Закону № 5204). Слід звернути увагу, що сьогодні у світі існують різні моделі ігрових автоматів з різними назвами, які не обмежуються процесом прокручування барабанів (як в класичних слот-машинах), а можуть передбачати різні форми візуалізації (покерні автомати, Electronic Gaming Machine) тощо. Процес прокручування барабанів відтворюється на класичних слотах і складається, як правило з декількох (3, 5 чи більше) коліс, що обертаються (барабанів) у вертикальній площині незалежно один від одного і паралельно один одному. На барабани нанесені різні картинки-символи (фрукти, гроші, тварини тощо). Виграшна ігрова комбінація визначається в правилах проведення конкретної азартної гри і може визначатись співпадінням певної комбінації символів по горизонталі чи діагоналі.

Сьогодні в Україні законодавчо не встановлені вимоги до процесу розіграшу на гральному автоматі та процесу прокручування барабанів. Відповідно до Закону № 768 гра на гральному автоматі – азартна гра, що проводиться з використанням грального автомата і в якій імовірність виграшу (призу) та його величина визначаються генератором випадкових чисел; гральний автомат – спеціальне технічне обладнання, що призначене та/або використовується для проведення азартних ігор, результат яких визначається без участі працівників організатора азартних ігор або інших осіб виключно шляхом використання генератора випадкових чисел; генератор випадкових чисел – складова частина (пристрій, програмний модуль, у тому числі віддалений) гральних автоматів та онлайн-систем організаторів азартних ігор, що під час проведення азартних ігор із застосуванням зазначених систем, грального обладнання створює послідовність не пов'язаних між собою чисел та забезпечує випадковий характер виграшу (призу).

Таким чином, на гральному автоматі може бути відтворена будь-яка візуалізація розіграшу, а не лише прокручування барабанів. Єдина умова – ч. 2 ст. 27 Закону № 768 передбачає, що не допускається проведення азартних ігор, що мають ознаки лотереї, у тому числі прийняття ставок на результати розіграшів лотерей, тому відкрите стирання лотерейного білета чи відтворення процесу розіграшу з лототроном може свідчити про проведення гри, яка має ознаки лотереї. Але, якщо говорити про ліцензіата (легального організатора азартних ігор), то тут мова йде не про незаконне проведення лотерей, відповідальність за яке передбачена в ст. 203-2 КК України, а про порушення вимог ч. 3 ст. 27 Закону № 768.

Для лотерейних терміналів передбачено також, що вони не повинні містити в собі приладів та/або програм, які самостійно визначають результат розіграшу лотереї або розмір виграшу учасника, відтворюють (транслюють) процес розіграшу, а також не можуть бути з'єднаним з такими пристроями та/або програмами (крім з'єднання з центральною електронною системою (далі – ЦЕС) державної лотереї). Якщо ж лотерейний термінал відтворює процес розіграшу через з'єднання з ЦЕС в будь-якій іншій формі, крім прокручування барабанів, то це також не заборонено. Тому лише за візуальною ознакою сьогодні неможливо відрізнити азартну гру на гральному автоматі і гру в лотерею на лотерейному терміналі, який відтворює процес розіграшу з ЦЕС. Слід оцінювати в сукупності процес організації гри на гроші.

Так, гральний автомат активується від дій гравця і результат гри невідомий наперед, він визначається в процесі розіграшу з використанням генератора випадкових чисел, розмір виграшу також зазвичай не фіксований, а змінюється. Якщо ж говорити про розіграш миттєвої лотереї на лотерейному терміналі, то сам термінал не містить генератора випадкових чисел, який би визначав результат розіграшу, результат розіграшу відомий до початку гри, оскільки виграшність білета закладена на етапі його виготовлення (генерації) і результат гри може бути отримано гравцем без проведення візуального розіграшу лотерейного білета, виграш в лотерею також фіксований (визначений на етапі виготовлення білета) і не залежить від дій гравця. При цьому сам термінал не може містити в собі пристроїв для такого розіграшу, а може лише транслювати дані з ЦЕС. Саме за сукупністю всіх ознак можливо дати правильну оцінку події кримінального правопорушення: має місце організація або проведення азартної гри чи має місце випуск чи проведення лотереї.

Окремо слід також розглянути питання заборони проведення державних лотерей, які мають ознаки, у тому числі візуальні, азартних ігор у казино (циліндричних ігор (рулетка), ігор в кості, або відтворюють в будь-якій формі процес прокручування барабанів, який зовнішньо імітує процес розіграшу на гральному автоматі) (частина десята статті 9 Закону № 5204), оскільки сьогодні поширення набули азартні ігри та лотереї саме в мережі Інтернет. Тут слід звернути увагу, що мова йде лише про азартні ігри казино і ті, які вказані в дужках. Але відповідно до Закону № 768 азартні

ігри казино – це циліндричні ігри (рулетка), ігри в карти (у тому числі гра в покер), ігри в кості, ігри на гральних автоматах. При цьому слід враховувати, що в казино має бути встановлене спеціальне гральне обладнання, на яке отримується ліцензія, таке обладнання підлягає сертифікації та інспектуванню.

Про ігри в карти для лотерей в ч. 10 ст. 9 Закону № 5204 прямої заборони не передбачено як і не згадується про букмекерську діяльність чи покер, отже візуально лотерея може використовувати гральні карти і візуально може бути схожа на ці види азартних ігор, тому дуже важливо оцінювати інші ознаки діяльності в сукупності.

Вимоги до азартних ігор казино в мережі інтернет встановлені в ст. 30 Закону № 768. Зокрема, організатор азартних ігор казино в мережі Інтернет може організовувати та проводити виключно азартні ігри казино, визначені цим Законом, через вебсайт, зазначений у реєстрі. Забороняється проведення азартних ігор, що мають ознаки лотереї, у тому числі прийняття ставок на результати розіграшів лотерей. Тому для правильного опису події кримінального правопорушення слідчому вкрай важливо розписати діяння і правильно кваліфікувати, що мало місце: проведення лотерей чи азартних ігор в мережі Інтернет.

Циліндрична гра (рулетка) – це азартна гра, гравці якої, визначаючи комбінації чисел, символів, кольорів чи інших знаків за допомогою пристрою, що обертається, виграють залежно від розміру зробленої ними ставки та встановленого до початку гри коефіцієнта обчислення суми виграшу (призу). В лотереї також є пристрій, що обертається, зазвичай в тиражних лотереях використовується спеціальний лототрон (колесо), в який завантажуються кульки з номерами і таким чином визначається виграшна ігрова комбінація. Тому, для того, щоб зробити висновок, що проводиться циліндрична азартна гра (рулетка), повинен бути спеціальний гральний стіл з кільцем рулетки (гральний стіл з кільцем рулетки – це спеціально обладнаний стіл з одним гральним полем та пристроєм, що приводиться в дію представником організатора азартної гри та на якому може проводитися одночасно лише один сеанс гри в циліндричну гру (рулетку) з одним або кількома гравцями). Таким чином для кваліфікації діяння як проведення азартних ігор казино, а саме циліндричних ігор (рулетки) на вебсайті має бути відтворено гральний стіл з кільцем рулетки та розіграш з її використанням.

Гра в кості згідно Закону № 768 – це гра, результат якої визначається залежно від певної комбінації чисел (символів, знаків), що випадає на костях, згідно з правилами проведення відповідної азартної гри. Під костями для цілей цього Закону розуміється будь-яка річ, що використовується для гри в кості та містить відповідні символи або знаки. Звісно вказане визначення є вкрай загальним, тому гра в кості також повинна оцінюватись в комплексі з гральним обладнанням: якщо вона проводиться на спеціальному гральному столі казино, тоді її можна віднести до азартних (але в комплексі з оцінкою інших ознак, про які ми вказуємо нижче). Якщо ж використовуються гральні кості (кубики) для певної гри без грального столу, можна говорити про інші настільні ігри, які не є азартними (нарди, монополія, бродилки тощо). При візуалізації проведення розіграшу лотереї в мережі інтернет також можуть бути використані кості, але без грального столу.

Візуалізація гри з використанням гральних карт для лотерей не заборонена. Але гра в карти як азартна гра – гра, результат якої визначається залежно від певної комбінації гральних карт згідно з правилами проведення відповідної азартної гри. При цьому, в казино для гри в карти використовуються спеціальні гральні столи. Так, гральний стіл – це спеціально обладнаний стіл з одним гральним полем, на якому незалежно від кількості гравців може проводитися одночасно лише один сеанс однієї азартної гри, в якій організатор азартних ігор виступає гравцем через своїх представників або спостерігачем. Відповідно, якщо візуально відтворена гра на гральному столі з використанням гральних карт можна робити висновок про проведення азартної гри в казино в мережі Інтернет. Якщо ж відтворена інша гра хоча, навіть з використанням гральних карт, але без використання грального столу, то це не відноситься до азартних ігор казино в мережі Інтернет.

Щодо заборони лотерей в мережі Інтернет, які відтворюють в будь-якій формі процес прокручування барабанів, який зовнішньо імітує процес розіграшу на гральному автоматі. Звертаємо увагу, що заборона діє лише на прокручування барабанів, інша візуалізація дозволена. Що таке прокручування барабанів на гральному автоматі, як ми вже зазначали вище, чинним законодавством не визначено. Якщо звернути увагу на зарубіжний досвід використання ігрових автоматів, то мова йде про процес прокручування барабанів відтворюється на класичних слотах і складається, як правило з декількох (3, 5 чи більше) коліс, що обертаються (барабанів) у вертикальній площині незалежно один від одного і паралельно один одному і результат гри визначається комбінацією символів, які випадуть після зупинки всіх коліс (барабанів). Будь-яка інша візуалізація розіграшу при проведенні лотерей, визначення результату від випадіння певних символів (цукерок, фруктів, букв, цифр), випадіння певної кількості монет тощо дозволена. Тому для опису події кримінального правопорушення слід керуватись комплексом ознак, які відрізняють діяльність з проведення азартних ігор від діяльності з проведення лотерей.

Європейський досвід правового регулювання азартних ігор та лотерей.

Наразі миттєві лотереї в мережі Інтернет є доволі популярними у Європі. Так, загалом за даними Асоціації Європейських державних лотерей [37] у 2022 році, із 31 Європейських країн, які прийняли участь у опитуванні, у 21 країні, тобто у 67% країн, проводились миттєві лотереї в мережі Інтернет. Серед таких країн можна назвати Бельгію, Данію, Фінляндію, Німеччину, Італію, Іспанію, Латвію, Литву, Польщу тощо. У вказаній 21 країні 43 оператори лотерей проводили миттєві лотереї в мережі Інтернет.

Звертаючись до європейського досвіду, слід звернути увагу, що більшість країн, в яких популярні азартні ігри та лотереї в мережі Інтернет, почали приймати спеціальне законодавство щодо онлайн ігор (дистанційних ігор).

Наприклад, відповідно до § 12a Федерального закону від 28 листопада 1989 р. про регулювання азартних ігор **Австрії** [38] з останніми змінами, які було внесено в 2022 році, визначає електронні лотереї як розіграші, в яких гравець бере безпосередню участь у грі за допомогою електронних носіїв, а рішення щодо результатів гри приймається централізовано та надається через електронні носії. При цьому ігри на гральних автоматах визначаються ігри, коли рішення про результат гри приймається не централізовано, а механічним або електронним пристроєм у самому ігровому автоматі. Федеральний міністр фінансів уповноважений більш детально регулювати конструкцію та ігрові характеристики ігрових автоматів, а також визначати обов'язки запису та зберігання. Для ігрових автоматів діє заборона ігрового контенту з агресивними, насильницькими, кримінальними, расистськими чи порнографічними зображеннями. Після двох годин безперервної гри гравця ігровий автомат вимикається (фаза охолодження).

Згідно Закону **Чехії** про азартні гри № 86/2016 Sb від 26 травня 2016 року лотерею віднесено до азартних ігор і дозволено миттєві онлайн лотереї, але при цьому можна зробити ставку лише на одну миттєву онлайн лотерею, неможливо зробити ставку на іншу, поки не закінчиться розіграш однієї. Розіграш наступної лотереї має бути повелено не раніше як через дві секунди після ставки [39].

Закон про лотерею **Фінляндії** зі змінами від 22 грудня 2021 року № 1284/2021 дозволяє розповсюдження лотерей через лотерейні білети в електронній формі, а також електронні розіграші. Особливих вимог чи обмежень не передбачено [40].

Словенія має окремі Правила проведення азартних ігор через мережу Інтернет або інші засоби телекомунікацій зі змінами № 113/23 від 10 листопада 2023 року [41].

Важливо звернути увагу на закон **Чорногорії** про ігри на щастя (ігри на гроші) [42]. Вони поділяються на ігри випадку та ігри удачі. Ігри випадку – різні лотереї, ігри удачі – ігри казино та гральні автомати. Дозволено проведення відеолотерей та лотерей в мережі інтернет чи з використанням телефонів [42]. Обов'язковою умовою правил проведення лотерей є вимоги до проведення розіграшу для кожної лотереї.

В **Нідерландах** діє окремий указ про дистанційні азартні ігри [43] додатково до закону про азартні ігри [44], які поширюється на проведення азартних ігор. Діє заборона для учасників азартних ігор проводити лотереї, а також прийняті окремі Правила дистанційного проведення азартних ігор, де виписані критерії, при яких азартна гра може визнаватись лотереєю.

Зокрема згідно статті 2.3 Правил дистанційного проведення азартних ігор

власник ліцензії не може організовувати азартних ігор, які, на думку правління, є лотереєю. При оцінці азартної гри до складу ради директорів у будь-якому випадку входять: учасники азартної гри, а також роль власника ліцензії; вплив гравця на момент визначення розміру ставки; вплив гравця на початок азартної гри; випадковий спосіб відбору переможців; співвідношення між ставками гравців і складом призового фонду; момент визначення розміру ставки, надбавок або розкладу ставок, а також оголошення про це; результат азартної гри, а також його оголошення; період між початком видачі лотерейних білетів або сертифікатів учасників і результатом гри, а також оголошенням про результат гри; інші критерії, які можуть вказувати на те, що азартна гра є лотереєю [45]. Далі правилами передбачено, що оригінатор аортної гри обов'язково використовує надійні генератори випадкових чисел.

У **Словаччині** діє пряма заборона операторам азартних ігор, крім національної лотерейної компанії, проводити азартні ігри, подібні до державної лотереї або взаємозамінні з нею [46].

Законом **Румунії** визначено відеолотерейні ігри, які відбуваються у фізичній присутності гравців, де ігровий носій має бути підключений до центрального сервера, на якому працює ігрова програма, який підтверджує виграш і без якого не можна грати в гру. Це ігри типу лото, під час яких виграші отримуються випадковим чином, результат участі в грі відкривається гравцеві через термінал відеолотереї, спритність або здібності гравця не впливають/не мають значення для отримання виграшу. Також передбачені ігри в лото – на відстані - організовані та передаються за допомогою будь-якої системи зв'язку, відповідно: Інтернету, систем фіксованого або мобільного телефону та будь-яких інших систем передачі, які складаються з розіграшів чисел, літер, квитків або символів, незалежно від процедури та ха-

рактеристики засобів, що використовуються для проведення розіграшів, якими можуть бути: урни, колеса, чашки та інші подібні засоби [47].

В Законі про азартні ігри **Естонії** визначено, що азартні ігри - ігри, результат яких залежить від випадку і які проводяться за допомогою механічного чи електронного пристрою або за посередництва організатора гри; лотереї - ігри, результат яких залежить від випадковості, у яких виграшний фонд становить до 80 відсотків вартості реалізації тиражу лотерейних білетів, а результат гри оголошується не більше трьох разів на день або стає зрозумілим, коли відкривається ігрове поле, розташоване на лотерейному квитку. Дистанційна азартна гра – це організація азартної гри таким чином, що результат гри пояснюється на електронному пристрої, а гравець може брати участь у грі за допомогою електронних засобів зв'язку, включаючи телефон, Інтернет та медіа-сервіси. В законі передбачено окремий розділ, який регулює питання проведення дистанційних азартних ігор [48].

Розмежування азартних ігор та лотерей

Оскільки чинне законодавство містить фрагментарні і неточні ознаки, які не дозволяють чітко розмежувати азартну гру і лотерею лише на підставі візуальних ознак, необхідно визначити комплекс ознак, на підставі яких може бути прийнято рішення, проводиться лотерея чи азартна гра. Оскільки, як ми зазначали раніше, і лотерея і азартна гра є іграми на гроші, то частина ознак у них буде спільна. Тому важливо зосереджувати увагу на відмінних ознаках. Нижче наводимо таблицю ознак, які є спільними та які дозволяють розмежувати ці види діяльності в мережі Інтернет.

Азартна гра в мережі інтернет	**Миттєва лотерея в мережі Інтернет**
Ставка (платність участі)	
Може бути змінена (збільшена) під час гри	Фіксована і не змінюється під час гри
Можливість отримати виграш	
Виграшний фонд не сформований завчасно, а розмір виграшу зазвичай невідомий до початку розіграшу	Розмір виграшу фіксовано і визначено до проведення розіграшу, чітко визначений виграшний (призовий) фонд і категорії виграшів
Випадковість визначення переможця	
Переможець визначається випадковим чином на підставі генерації виграшної ігрової комбінації під час розіграшу	Переможець визначається на етапі виготовлення (генерації) лотерейних білетів до початку розіграшу
Розіграш	
Ініціювати розіграш можливо лише вчинення гравцем певних дій (натискання на кнопку, вибору карти тощо)	Розіграш не залежить від дій гравця, оскільки результат гри відомий і закладений в лотерейному білеті Гравець може отримати інформацію про виграшність лотерейного білета і розмір виграшу (у разі виграшності лотерейного білета) без ініціювання його розіграшу.
Виграшний (призовий) фонд	
Не формується	Завжди формується в розмірі не менше 50 відсотків від сум доходів, отриманих від прийняття ставок. Порядок формування та правила розподілу за категоріями виграшів визначено в умовах проведення лотерей
Заінтересованість в результатах гри	
Організатор азартної гри заінтересований в результатах розіграшу, оскільки програні гравцем гроші є його доходом, тому вживає заходів для заохочення гри (бонуси, додаткові ігри тощо)	Оператор лотереї не має заінтересованості в результатах гри, оскільки результат вже закладено в лотерейний білет на етапі його виготовлення і незалежно від виграшу чи програшу, більша частина кошів спрямовується у виграшний (призовий) фонд.
Візуальне відтворення розіграшу	
Обов'язкове, результат отримується за результатами візуального розіграшу. Забороняється проведення азартних ігор, що мають ознаки лотереї, у тому числі прийняття ставок на результати розіграшів лотерей	Не обов'язкове, результат відомий незалежно від візуального відтворення розіграшу. Забороняється проведення державних лотерей, які мають ознаки, у тому числі візуальні, азартних ігор у казино (циліндричних ігор (рулетка), ігор в кості, або відтворюють в будь-якій формі процес прокручування барабанів, який зовнішньо імітує процес розіграшу на гральному автоматі)

Пропозиції. Враховуючи викладені вище проблеми на європейський досвід на сьогодні розмежування азартних ігор та лотерей, які проводяться в мережі Інтернет є вкрай складним, а тому необхідним є вдосконалення законодавства та вчинення конкретних дій, які б вирішили ці проблеми, зокрема:

1. Верховній Раді України:

а) прийняти зміни до Законів України № 768 та № 5204 щодо врегулювання питань проведення азартних ігор та лотерей в мережі Інтернет, а також вирішити питання щодо дозволу чи заборони використання інших інструментів для дистанційного проведення азартних ігор чи лотерей.

2. Кабінету Міністрів України:

а) прийняти ліцензійні умови випуску та проведення лотерей та порядок конкурсного відбору операторів лотерей в Україні, передбачивши у ліцензійних умова вимоги до візуалізації розіграшів лотерей, які проводяться в мережі інтернет. Це дозволить провести конкурс та надати операторам лотерей статус ліцензіатів за новими вимогами законодавства;

б) внести зміни до ліцензійних умов у сфері організації та проведення азартних ігор [49] в частині встановлення вимог до грального обладнання та процесу проведення азартних ігор в мережі інтернет, адже сьогодні вказаний документ просто копіює положення Закону № 768.

3. Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей:

а) вжити заходів для розробки та введення в експлуатацію Державної системи онлайн-моніторингу відповідно до вимог Постанови КМУ № 171 від 16.02.2024 р [50];

б) відповідно до статті 7-1 Закону № 5204 встановити вимоги до лотерейного обладнання: розробити та прийняти технічний регламент лотерейного обладнання та/або встановити вимоги для проведення оцінки відповідності (стандартів, технічних регламентів і технічних умов у сфері випуску та проведення лотерей);

в) розширити перелік грального обладнання, яке підлягає сертифікації і передбачити, що там, де дозволено електронні розіграші, завжди сертифікується гральне обладнання;

г) після прийняття Кабміном необхідних нормативно-правових актів провести конкурс та видати ліцензії операторам лотерей.

Встановлення вимог до лотерейного та грального обладнання не дозволить використовувати лотерейне обладнання для проведення азартних ігор і навпаки, а дозволить експертам під час проведення товарознавчих експертиз відмежувати лотерейне і гральне обладнання.

Висновки. Чинне законодавство з питань організації та проведення азартних ігор, а також випуску та проведення лотерей містить ряд прогалин в правовому регулюванні, які суттєво ускладнюють, а іноді і унеможливлюють розмежування цих видів діяльності. Така ситуація суттєво ускладнює процес встановлення події кримінального правопорушення по фактах вчинення незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей (ст. 203-2 КК України). Як наслідок, менше 10% розпочатих кримінальних проваджень за ст. 203-2 КК України закінчуються винесенням вироку суду, а злочинці уникають кримінальної відповідальності.

Обсяг ринку нелегального грального бізнесу залишається досить високим і доступним для населення, що негайно впливає і на економічну безпеку держави та благополуччя суспільства, адже незаконні азартні ігри використовуються для вербування населення країною-агресором для незаконної діяльності, фінансування підривної діяльності на території України через втягування гравців в ігрову залежність (лудоманію) та боргову яму.

Тому сьогодні вкрай потрібне вдосконалення чинного законодавства та вчинення рішучих дій Парламентом, Урядом та КРАІЛ, які б усунули існуючі прогалини в чинному законодавстві і дозволили чітко врегулювати та розмежувати діяльність з організації та проведення азартних ігор та діяльність з випуску та проведення лотерей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України від 14 липня 2020 року № 768-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20 (дата звернення: 10.04.2024).
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1368 (дата звернення: 10.04.2024).
3. Про державні лотереї в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5204-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5204-17#Text (дата звернення: 10.04.2024).
4. Топорецька З.М. *Публічне управління гральним бізнесом та лотерейною діяльністю і протидія злочинам, пов'язаним з ними*: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2022. 424 с.
5. Дорогих В.М. Адміністративно-правове регулювання грального бізнесу в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Національна академія держ. податкової служби України. Ірпінь, 2004. 197 с.
6. Майданик Н.І. *Договори азартної гри в цивільному праві України*. К.: Юстиніан, 2007. 264 с.
7. Гетманцев Д.О. *Азартна гра в Україні та за кордоном*. *Нарис сучасної теорії правового регулювання ігор на гроші.* К.: СЕЕМ Принт, 2008. 209 с.

8. Лиськов М.О. *Адміністративно-правові засади регулювання лотерейної сфери в Україні:* монографія. Київ : Освіта України, 2016. 319 с.
9. Сергієнко І.В., Фомін І.Ю., Хорольський Р.Б. *Правове регулювання грального бізнесу: європейський досвід, практика в пострадянських країнах, перспективи України*. Київ: Юридична компанія «Фомін, Сергієнко та партнери», 2015. 136 с.
10. Філютович-Герасименко В.С. Адміністративно-правові засади протидії незаконному гральному бізнесу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 22 с.
11. Петричко Н.О. Незаконні азартні ігри: кримінально-правове та кримінологічне дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 258 с.
12. Савченко А.В. Кримінально-правова кваліфікація незаконних азартних ігор. *Адвокат*. 2010. № 1 (112). С. 40–44.
13. Рябчук С.В. Кримінологічна характеристика та запобігання гральному бізнесу: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2018. 218 с.
14. Топорецька З.М. Особливості розслідування зайняття гральним бізнесом: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012. 19 с.
15. Профатіло К.В. Адміністративно-правові засади діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей: дис. … докт. філософії. Харків, 2023. 237 с.
16. Костюченко О., Балдич Н. Легалізація азартних ігор в Україні: Як запобігти негативним проявам. *European Journal of Economics and management*. 2021. № 7(5). С. 15–25. DOI: 10.46340/eujem.2021.7.5.3.
17. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2021 року. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 11.04.2024).
18. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021 рік. URL:https://data.gov.ua/dataset/sudova-statistika-richni-zviti-pro-zdiysnennya-pravosuddya-miscevimi-ta-apelyaciynimi-suda_767 (дата звернення: 11.04.2024).
19. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 11.04.2024).
20. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2022 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 11.04.2024).
21. Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у порядку кримінального провадження за 2022 рік URL: https://court.gov.ua/inshe/ sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 11.04.2024).
22. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 11.04.2024).
23. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 (дата звернення: 11.04.2024).
24. Топорецька З.М. Гральний бізнес як один з основних видів діяльності організованих злочинних угрупувань. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 134–141.
25. Топорецька З.М. Легалізація корупційних доходів з використанням грального бізнесу та лотерей. Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 8–9 груд. 2022 р.) / [редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 291–296.
26. Погорецький М.А., Топорецька З.М. Розслідування зайняття гральним бізнесом: процесуальні й криміналістичні засади: монографія. К.: Алерта, 2015. 250 с.
27. Топорецька З.М. Криміналістичне забезпечення доказування події кримінального правопорушення в кримінальних провадженнях про зайняття гральним бізнесом. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 201–207.
28. Топорецька З.М. Щодо доцільності віднесення поняття «лотерея» до азартних ігор. Матеріали XIX Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 24 листопада 2023 р.). Київ: НАВС, 2023. С. 99–102.
29. Топорецька З.М. Лотереї: 50 питань і відповідей: наук.-практ. вид.; за наук. ред.д.ю.н., проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2019. 222 с.
30. Pohoretskyi M., Serhieieva D., Toporetska Z. Доказування події шахрайства з фінансовими ресурсами у банківському секторі: проблемні питання. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2019. № 28. Т. 1. С. 36–45.

31. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Світоглядні методологічні засади теорії кримінального процесуального доказування. *Криміналістика та судова експертологія: наука, навчання, практика* : матеріали 14 міжнар. Конгресу, м. Одеса, 13-15 вересня. у 2-х т. Т. 2. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С 531–542.
32. Погорецький М.А., Старенький О.С., Баганець О.В. та ін. *Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою: проблеми доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні*: монографія. за ред. д.ю.н., проф. М.А. Погорецького та С.С. Чернявського. К.: НАВС, 2017. 250 с.
33. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України*. 2015. № 3. С. 63–79.
34. Про затвердження Переліку грального обладнання, що підлягає сертифікації: рішення Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей від 01.04.2021 № 128. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0453-21#n15 (дата звернення: 11.04.2024).
35. Про затвердження Порядку проведення інспектування грального обладнання: рішення Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей від 19.12.2022 № 453. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0233-23#Text (дата звернення: 11.04.2024).
36. Погорецький М.А., Міцкан О.А. Стандарт доказування «обґрунтована підозра» у практиці Європейського суду з прав людини: вплив на вітчизняну правозастосовну практику. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 37–49.
37. The European Lotteries. URL: https://www.european-lotteries.org/ (дата звернення: 11.04.2024).
38. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Glücksspielgesetz: Федеральний закон від 28 листопада 1989 р. № 620/1989. URL: https://www.ris.bka.gv.at/ GeltendeFassung.
39. Про азартні гри: Закон Чеської республіки від 26 травня 2016 року № 86/2016 Sb URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2016-186 (дата звернення: 11.04.2024).
40. Про лотерею: Закон Фінляндії зі змінами від 22 грудня 2021 року № 1284/2021 URL: https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2021/20211284 (дата звернення: 11.04.2024).
41. Правила проведення азартних ігор через мережу Інтернет або інші засоби телекомунікацій: Наказ Словенії зі змінами від 10 листопада 2023 рокуN° 113/23 URL: https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=PRAV4612 (дата звернення: 11.04.2024).
42. Про ігри на щастя (ігри на гроші): Закон Чорногорії від 18 грудня 2007 № 40/11 URL: https://gamblingcompliance.vixio.com/sites/default/files/inline-files/%28eng%29zakon-o-igrama-na-srecu%20montenegro%20%281%29%20%281%29.pdf (дата звернення: 11.04.2024).
43. Про дистанційні азартні ігри: Указ Нідерландів від 15.07.2022 URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0044773/2022-07-15 (дата звернення: 11.04.2024).
44. Про азартні ігри: Закон Нідерландів від 01.10.2022 URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0002469/2022-10-01#TiteldeelI (дата звернення: 11.04.2024).
45. Правила дистанційного проведення азартних ігор: Постанова Нідерландів від 12.10.2022 URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0044767/2022-12-10 (дата звернення: 11.04.2024).
46. Про азартні ігри та внесення змін до деяких законів: Закон Словаччини від 29.01.2019 № 30/2019 зб. URL: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2019/30/20230201 (дата звернення: 11.04.2024).
47. Щодо організації та проведення азартних ігор: Надзвичайна постанова Румунії від 24 червня 2009 року № 77. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/108149 (дата звернення: 11.04.2024).
48. Про азартні ігри: Закон Естонії від 15.10.2008 № RT I 2008, 47, 261. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/117112017028?leiaKehtiv (дата звернення: 11.04.2024).
49. Про затвердження ліцензійних умов у сфері організації та проведення азартних ігор: постанова Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2020 р. № 1341. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 11.04.2024).
50. Про затвердження Порядку функціонування Державної системи онлайн-моніторингу: постанова Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2024 р. № 171. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kp240171?an=1 (дата звернення: 11.04.2024).

УДК 354
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.107

СУЧАСНА АРХІТЕКТУРА ПРАВОВОЇ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ПОНЯТЬ ТА ТЕРМІНІВ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Деменко О.Є.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри фінансового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-4992-9907

Деменко О.Є. Сучасна архітектура правової побудови системи понять та термінів податкового законодавства України.

Стаття присвячена дослідженню розвитку термінології в рамках податкового законодавства в Україні. Встановлено, що сучасне податкове законодавство в Україні – це не лише набір правил, якими регламентована процедура оподаткування, але й взаємопов'язана система термінології, яка постійно адаптується до змін у економіці та законодавстві.

Виокремлено, що архітектура правової побудови системи понять та термінів може бути розглянута як організована структура термінології і понять, специфічна для конкретної галузі права чи законодавства. Поняття «архітектура» використовується у переносному сенсі, наголошуючи на організації та систематизації елементів у сфері правової конструкції. Звернено увагу, зо взаємодія архітектури та термінології утворює стійку та ефективну систему правових понять, що допомагає забезпечити ясність та точність в законодавстві. Термінологія служить інструментом для точного визначення та уніфікації юридичних термінів, спрощуючи їх розуміння та застосування. Архітектура та термінологія взаємодіють, створюючи стійку та ефективну систему правових понять у податковому законодавстві, яка враховує історичний контекст та визначається постійними змінами в галузі.

Підсумовано, що аналіз термінології Податкового кодексу України вказує на різноманітність та сучасність системи понять та термінів в податковому законодавстві. Зокрема, вона включає структуровані та ієрархічні терміни для чіткої систематизації, терміни, що відповідають сучасним технологічним та економічним реаліям, а також терміни, введені під впливом міжнародної уніфікації. Важливим є також врахування термінів податкового адміністрування та тих, що характеризують публічну та громадянську участь в формуванні податкової політики. Усе це свідчить про гнучкість та адаптованість системи до сучасних викликів, включаючи вплив міжнародних стандартів та розвиток сучасних технологій.

Дослідження термінології податкового законодавства України розкриває вплив трьох ключових чинників на архітектуру правової системи понять та термінів: а) приєднання України до міжнародних економічних та правових об'єднань суттєво визначило архітектуру термінів, приводячи їх у відповідність до визнаних міжнародних стандарті; б) взаємодія з іншими галузями права, такими як цивільне, адміністративне та фінансове право, сприяє утворенню спільної термінологічної бази, що є важливим для забезпечення системності та єдності правового простору; в) вплив сучасних технологій, особливо в епоху цифрового розвитку, сприяє покращенню архітектури термінів завдяки впровадженню інформаційних систем та онлайн-ресурсів.

Ключові слова: податкове законодавство, архітектура термінів, сучасні технології, побудова, адаптивність.

Demenko O.Ye. Modern architecture of legal construction for the system of concepts and terms of tax legislation in Ukraine.

The article explores the development of terminology within the framework of tax legislation in Ukraine. It asserts that contemporary tax legislation in Ukraine is not just a set of rules governing taxation procedures but also a system of terminology that constantly adapts to changes in the economy and legislation.

The architecture of the legal structure of terms and concepts is considered as an organized framework of terminology and concepts specific to a particular legal field or legislation. The term «architecture» is used metaphorically, emphasizing the organization and systematization of elements within the legal construction sphere. The interaction of architecture and terminology forms a robust and effective system of legal concepts, ensuring clarity and precision in legislation. Terminology serves as a tool for precise definition and standardization of legal terms, facilitating their understanding and application.

The article highlights the synergy between architecture and terminology, creating a stable and effective system of legal concepts in tax legislation

that takes into account the historical context and is shaped by constant changes in the field.

In summary, the analysis of the terminology of the Tax Code of Ukraine indicates the diversity and modernity of the system of concepts and terms in tax legislation. This includes structured and hierarchical terms for clear systematization, terms that correspond to contemporary technological and economic realities, and terms introduced under the influence of international standardization. It is also essential to consider terms related to tax administration and those characterizing public and civic participation in shaping tax policy. All of this demonstrates the flexibility and adaptability of the system to modern challenges, including the influence of international standards and the development of modern technologies.

The investigation of the terminology of Ukraine's tax legislation reveals the influence of three key factors on the architecture of the legal system of concepts and terms: a) Ukraine's accession to international economic and legal associations significantly shaped the architecture of terms, aligning them with recognized international standards; b) interaction with other branches of law, such as civil, administrative, and financial law, contributes to the formation of a common terminological base, crucial for ensuring systematicity and unity of the legal space; c) the impact of modern technologies, especially in the era of digital development, enhances the architecture of terms through the implementation of information systems and online resources.

Key words: tax legislation, architecture of terms, modern technologies, construction, adaptability.

Постановка проблеми. У світлі постійних змін у глобальній економіці, росту технологічних можливостей та швидкого розвитку бізнес-середовища, податкове законодавство стає краєвидною складною системою, яка вимагає не тільки постійного оновлення, але й глибокого розуміння і адаптації до нових реалій. Сучасна архітектура правового простору понять та термінів в податковому законодавстві України визначається не лише змістом законів, але й гнучкістю та адаптивністю визначень, які відображають динаміку економічного оточення та способи його регулювання. Відправною точкою для розуміння цієї архітектури є вивчення понять і термінів, які виступають фундаментальними елементами податкового законодавства. Зростання технологічних можливостей та постійний розвиток бізнес-сфери створюють виклики, які вимагають не лише постійного оновлення, але й глибокого розуміння та гнучкості визначень у податковому законодавстві. Вказане обумовлює актуальність дослідження даної теми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти розвитку податкового законодавства України, зокрема понятійно-категоріального апарату, були предметом наукових досліджень у працях таких вчених, як П. Гега, В. Федосової, В. Федорова, В. Опаріна, Ю. Козака, Т. Савченка, А. Ластовецького та інших. Вони частково здійснили аналіз деяких аспектів архітектури правового простору понять та термінів у межах податкового законодавства України. З урахуванням постійних змін у законодавстві щодо оподаткування та стрімкого розвитку економіки, важливим є провести детальне дослідження архітектури термінів у податковому законодавстві в нових умовах.

Метою статті – розкриття основних характеристик сучасної архітектури правового простору понять та термінів у податковому законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Сучасне податкове законодавство в Україні є фундаментальним документом, який визначає основні принципи та правила оподаткування, регулюючи відносини між державою та платниками податків. Розглядаючи динаміку податкового законодавства, можна визначити, що воно адаптується до змін у економіці, фінансовій системі та законодавчому середовищі. Окрім того, еволюція термінології грає ключову роль у вдосконаленні системи оподаткування, враховуючи сучасні реалії та виклики, з якими стикається країна. Цей постійний процес адаптації та розвитку підсилює не лише ефективність податкової системи, але й рівень розуміння та сприйняття податкових обов'язків, що стає важливим фактором для стабільності та розвитку економіки країни.

Сучасна архітектура правової побудови системи понять та термінів податкового законодавства України визначається не лише самим законодавством, але й постійними змінами в ньому та еволюцією термінології та понять, які використовуються у цьому контексті. Загалом, архітектура, згідно Академічного тлумачного словника української мови, розуміється у двох значеннях: 1) уміння розробки, будівництва та естетичного оформлення будівель; мистецтво створення архітектурних споруд та їх художнього декорування; та 2) характер, стиль будови [1]. Чинне законодавство України не містить визначення поняття «архітектура», проте передбачає терміни «архітектура (топологія) мережі», «архітектурне облаштування», «архітектурне рішення», «архітектурний тип ТС», «архітектурні конкурси» тощо. У згаданих термінах спільним є те, що вони використовують слово «архітектура», проте його зміст відрізняється залежно від контексту кожної конкретної галузі або сфери. Так, архітектура (топологія) мережі

вказує на структуру та взаємозв'язок компонентів в комп'ютерних мережах [2]; архітектурне облаштування вказує на планування чи дизайн простору чи будівлі [3]; архітектурне рішення може вказувати на здійснення архітектурних концепцій чи проектування [4]; архітектурний тип ТС вказує на категорію архітектурних рішень у транспортних засобах [5]; архітектурні конкурси означають змагання, де представляють та оцінюють архітектурні проекти [6].

Крім того, «архітектура» має зв'язок з такими характеристиками, як планування та організація (кожен термін включає в себе елементи планування та організації), взаємозв'язок та системність (усі ці терміни враховують взаємозв'язок елементів та систематизацію їхніх відносин), врахування встановлених законом вимог. Не дивлячись на те, що архітектура не зовсім стосується сфери законодавства приватного та публічного права, у даному контексті поняття «архітектура» використовується у переносному сенсі, з метою зробити вказівку на структуру, організацію та систематизацію елементів у сфері правової конструкції системи понять та термінів окремих галузей законодавства України.

Архітектура правової побудови системи понять та термінів пов'язана з термінологією. Як зазначає А. Іленков, термінологія містить найточнішу та концентровану інформацію з певної галузі [7]. Зв'язок між архітектурою правової побудови системи понять та термінів законодавства України та термінологією полягає в тому, що створення чіткої та консистентної архітектури визначає засади організації та взаємозв'язку правових понять у законодавстві. Термінологія в цьому контексті виступає як інструмент для точного визначення понять, їх зрозумілого сприйняття та уніфікації. Архітектура правової системи визначає структуру, логіку та взаємодію правових понять та термінів. Термінологія встановлює стандартизовані визначення та назви для юридичних термінів, що спрощує їх розуміння та застосування. Тобто правильно побудована архітектура сприяє системності та логічності у визначенні понять, а використання уніфікованої термінології забезпечує юридичну точність та зрозумілість вираження цих понять. Взаємодія цих двох аспектів допомагає створити стійку та ефективну систему правових понять у законодавстві.

Таким чином, загалом, архітектуру правової побудови системи понять та термінів доцільно розуміти в якості впорядкованої структури термінології та понять, що визначається в рамках конкретної галузі права чи законодавства. Вона включає в себе визначення основних понять, їхні ознаки, взаємозв'язки та систему термінів, необхідних для правильного розуміння та застосування правових норм. Основними елементами архітектури правової термінології є визначення та означення понять, логічні зв'язки між ними, а також ступінь їхньої конкретизації. У визначенні понять слід враховувати контекст, в якому вони використовуються, а також міжнародні та національні стандарти, що регулюють їхнє використання. Що стосується архітектури правової термінології в податковому законодавстві України, то як зазначає О.І. Баїк, термінологія податкового права в Україні не залишається незмінною починаючи від Київської Русі й аж до наших днів. Ретроспективне дослідження формування наукової термінології у цій області вказує на постійні зміни сутності і найменувань податків, скасування старих термінів та введення нових. Цей історичний досвід може слугувати корисною основою для вдосконалення сучасної термінології у сфері податкового законодавства України [8, с. 9].

В податковому законодавстві України архітектура термінології визначається принципами, що враховують специфіку оподаткування, його завдання та взаємозв'язки з економічним середовищем. Визначення ключових понять, таких як оподаткування прибутку, податку на додану вартість, акцизи та інші, є фундаментальним завданням архітектури податкового законодавства. Наразі архітектура правової побудови системи понять та термінів податкового законодавства України визначається комплексним підходом до організації та структуризації термінології в сфері оподаткування та характеризується наступними рисами: 1) структурованість та єдність (терміни в податковому законодавстві повинні бути чітко систематизовані та узгоджені, щоб забезпечити їхнє однозначне розуміння та використання); 2) гнучкість та адаптивність (система термінів повинна бути гнучкою та легко адаптуватися до змін у законодавстві, економіці та суспільстві); 3) зрозумілість (терміни мають бути доступні та зрозумілі як фахівцям у галузі оподаткування, так і широкому загалу громадян); 4) інтеграція з міжнародними стандартами (узгодженість та відповідність термінів міжнародним стандартам для покращення міжнародної співпраці та уніфікації правової термінології).

Підтримуючи думку О.А. Лактіонової, що інституційна гнучкість залежить від джерела формування норм [9, с. 52], зазначимо, що архітектура термінології в податковому законодавстві повинна бути чіткою та стандартизованою, але при цьому дозволяти гнучкість для адаптації до нових умов. Зміни в економічних, технологічних та соціокультурних сферах вносять нові виклики, що вимагають уточнення або створення нових понять (наприклад, поняття «криптовалюта» чи «кіберподатки» додаються до вже існуючої термінології). Саме здатність системи

термінів адекватно відображати реальні процеси в економіці та уникати подвійного тлумачення є ключовою для ефективного застосування податкових норм та розвитку архітектури правової побудови системи понять та термінів податкового законодавства України.

Податковий кодекс України містить чимало термінів та понять, що формують термінологію податкового законодавства України. Частина термінів та понять була введена до Податкового кодексу України шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, які мали вплив на податкові правовідносини та податкову сферу. Так, термінами «актив з права користування», «акцизний склад пересувний», «норматив витрат на виплати страховим посередникам», «розпорядник акцизного складу пересувного» тощо було доповнено термінологію Податкового кодексу України через прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів» [10]; терміни «Багатостороння угода CRS», «Угода QCAA (для цілей статті 39 цього Кодексу)», «Загальний стандарт звітності CRS», «Угода FATCA» тощо були введені у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки» [11]; терміни «електронна сигарета», «котирувальні ціни», «материнська компанія міжнародної групи компаній» були поширені у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» [12].

Аналізуючи термінологію Податкового кодексу України [13], приходимо висновку, що сучасна архітектура правової побудови системи понять та термінів податкового законодавства України включає наступні види термінів та понять:

а) Структуровані терміни. Податковий кодекс України надає визначення основних понять, таких як «податковий об'єкт», «податкова база», «ставка податку» з метою їхньої чіткої систематизації, зокрема для правильного розрахунку податків;

б) Терміни, які передбачають ієрархію. Податковий кодекс України розподіляє терміни та поняття за ієрархією, наприклад, розділ на «загальні податки» та «спеціальні податки», з урахуванням їхнього значення та сфери застосування;

в) Терміни, які відповідають сучасним технологічним та економічним реаліям, наприклад, «електронна ідентифікація», «електронний кабінет», «електронна адреса», «інформаційна система «Е-резидент» тощо;

г) Терміни, введені під впливом міжнародної уніфікації. Тобто, використання термінів, які відповідають міжнародним стандартам, для забезпечення взаєморозуміння з іншими країнами, серед яких: «Багатостороння угода CRS», «Загальний стандарт звітності CRS», «Угода FATCA» тощо;

д) Терміни податкового адміністрування, тобто ті, що є пов'язаними з процесами публічного адміністрування податків, зокрема «податкова перевірка», «податкова декларація» тощо;

е) Терміни, що характеризують публічну та громадянську участь. Тобто, визначення термінів, що відображають участь громадян та громадських організацій у формуванні та реалізації податкової політики, серед яких «податкова консультація», «індивідуальна податкова консультація» тощо;

ж) Актуальні терміни та поняття. Додавання у податкове законодавство понять, які відображають актуальні проблеми та виклики, наприклад, «податковий карантин» чи «податкова стимуляція екології» тощо.

Доцільно звернути увагу, що вказаний перелік не є виключним, проте він засвідчує різноманітність та сучасність термінів, що використовуються у податковому законодавстві, їх спрямованість на сучасні виклики та потреби суспільства. Поруч з цим, викладене свідчить, що існує три напрями впливу на архітектуру правової побудови системи понять та термінів податкового законодавства України: вплив міжнародних стандартів на архітектуру термінів (адже приєднання України до міжнародних економічних та правових об'єднань вплинуло на архітектуру понять та термінів, спрямовуючи їх на відповідність до визнаних міжнародних практик); взаємодія з іншими галузями права (адже податкове законодавство тісно пов'язане з іншими галузями права, зокрема, цивільним, адміністративним та фінансовим правом, що визначає спільну для них термінологічну базу, що є важливим для забезпечення системності та єдності правового простору); вплив сучасних технологій.

Висновки. Підсумовуючи, приходимо до висновку, що сучасне податкове законодавство в Україні є динамічною системою, що постійно адаптується до змін у економіці та законодавчому середовищі. Розвиток термінології, аналогія з архітектурою вказують на важливість точності та структури в правовому визначенні понять. Цей постійний процес адаптації сприяє ефективності податкової системи та розвитку економіки країни.

На сучасному етапі розвитку держави, вивчення та аналіз архітектури правової побудови систе-

ми понять та термінів податкового законодавства України має значний потенціал для розвитку наукового підходу та правової теорії. Сучасна архітектура правової побудови системи понять та термінів податкового законодавства України визначається динамічним розвитком термінології та адаптацією до нових викликів. Узгодженість, стандартизація та відкритість у визначеннях є ключовими принципами, які сприяють розумінню та застосуванню податкового законодавства в сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: https://sum.in.ua/s/arkhitektura.
2. Інструкція про порядок заповнення звіту про використання програмних продуктів і обчислювальних мереж за формою N 3-інф: Інструкція Міністерства статистики управління статистики науки, інформатики та інновацій України від 06.07.1995 року № 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0242-95/ed19960726/find?text=%C0%F0%F5%B3%F2%E5%EA%F2%F3%F0%E0+%28%F2%EE%EF%EE%EB%EE%E3%B3%FF%29+%EC%E5%F0%E5%E6%B3#Text.
3. Про автомобільні дороги: Закон України від 08.09.2005 року № 2862-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-15/ed20190101#n13.
4. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14/ed20171218#n20.
5. Про затвердження Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності: Наказ Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 21.10.2011 року № 244. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1330-11/ed20111212/find?text=%C0%F0%F5%B3%F2%E5%EA%F2%F3%F0%ED%E8%E9+%F2%E8%EF+%D2%D1#Text.
6. Про затвердження Порядку проведення архітектурних та містобудівних конкурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.11.1999 року № 2137. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-99-%D0%BF/ed20130821/find?text=%C0%F0%F5%B3%F2%E5%EA%F2%F3%F0%ED%B3+%EA%EE%ED%EA%F3%F0%F1%E8#Text.
7. Іленков А. Термінологія та її роль у представленні знань. URL: https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-620-2008/terminologiya-ta-yiyi-rol-u-predstavlenni-znan.
8. Баїк О.І. Про формування наукової термінології податкового права України. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 807. С. 9–15.
9. Лактіонова О.А. Гнучкість фінансової системи: методологія, оцінка та вектори забезпечення. Вінниця:, 2016. 400 с.
10. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів: Закон України від 23.11.2018 року № 2628-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-19#Text.
11. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки: Закон України від 20.03.2023 № 2970-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2970-20#n8.
12. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві: Закон України від 16.01.2020 № 466-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#n55.
13. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.108

ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ

Ліховіцький Я.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8537-2676
e-mail.: lihovickiy.jo@gmail.com

Ліховіцький Я.О. Принцип гуманізму в кримінально-виконавчому праві.

Вказується, гуманізм базується на природних людських якостях, які його створюють і підтримують. Основною з них є людяність, або гуманність, яка включає співчуття, турботу і увагу до інших людей, прагнення зберігати та покращувати середовище проживання, а також повагу і добре ставлення до всього живого. Гуманізм охоплює не лише ідеї, але й правила життя, формуючи світогляд, що пропонує особистості певні норми поведінки.

Відзначається, реформування кримінально-виконавчого законодавства та пенітенціарної системи з урахуванням гуманізації таких правових інститутів, як виконання та відбування покарань, дозволило наблизити вітчизняне законодавство до міжнародних стандартів у цій сфері. Необхідність гуманізації відбування покарання як умови забезпечення правового положення засуджених обумовлена декількома факторами: підвищеною увагою до правового статусу особистості, оскільки людина, її права та свободи є найвищою цінністю; потребою включення засудженого до системи соціально-корисних громадських відносин; гуманізацією діяльності кримінально-виконавчої системи, яка передбачає повагу до прав, свобод і гідності особи, відкритість системи, а також конструктивну співпрацю з різними суспільними, правозахисними, релігійними та іншими організаціями.

У підсумку, автор стверджує, процес гуманізації кримінально-виконавчої системи в цілому в умовах її реформування є тривалим і багатоступеневим. На позитивний результат цього процесу значно впливають зміни в економічній, соціальній, правовій та інших сферах, а також кримінальна та кримінально-виконавча політики, які проводяться державою. Таким чином, для того щоб сформувати у засуджених навички правослухняного способу життя, пенітенціарна система повинна бути для них зразком у сфері дотримання прав людини та основних свобод. Гуманізація не має нічого спільного з безкарністю та вседозволеністю. Гуманне ставлення до засудженого слід розглядати як можливість, яка дає шанс повернутися в суспільство законослухняним громадянином. Це, зокрема, включає можливість у процесі виправного впливу відновити втрачені соціально-корисні зв'язки.

Ключові слова: кримінально-виконавче право, відбування покарання, права та свободи людини, принцип гуманізму.

Likhovitskyi J.O. The principle of humanism in criminal law.

It is indicated that humanism is based on natural human qualities that create and support it. The main one is humanity, or humanity, which includes compassion, care and attention to other people, the desire to preserve and improve the habitat, as well as respect and good attitude to all living things. Humanism covers not only ideas, but also rules of life, forming a worldview that offers individuals certain norms of behavior.

It is noted that the reform of the criminal law and the penitentiary system, taking into account the humanization of such legal institutions as the execution and serving of punishments, made it possible to bring domestic legislation closer to international standards in this area. The need to humanize the serving of punishment as a condition for ensuring the legal status of convicts is due to several factors: increased attention to the legal status of the individual, since a person, his rights and freedoms are the highest value; the need to include the convict in the system of socially beneficial public relations; humanization of the activity of the criminal enforcement system, which involves respect for the rights, freedoms and dignity of the person, the openness of the system, as well as constructive cooperation with various social, human rights, religious and other organizations.

As a result, the author claims, the process of humanizing the criminal-executive system as a whole in the conditions of its reformation is long and multi-staged. The positive outcome of this process is significantly influenced by changes in the economic, social, legal and other spheres, as well as criminal and criminal enforcement policies carried out by the state. Thus, in order to form

in convicts the skills of a law-abiding lifestyle, the penitentiary system should be a model for them in the field of observing human rights and basic freedoms. Humanization has nothing to do with impunity and permissiveness. Humane treatment of the convict should be considered as an opportunity that gives a chance to return to society as a law-abiding citizen. This, in particular, includes the possibility in the process of corrective influence to restore lost socially useful connections.

Key words: criminal enforcement law, serving a sentence, human rights and freedoms, the principle of humanism.

Постановка питання. У сучасному світі загальновизнано, що гідність людської особистості, права і свободи людини та громадянина, справедливість, рівність перед законом і судом, гуманізм є як принципами, так і цінностями моралі й, в першу чергу, національного та міжнародного права. Ці етико-правові принципи та цінності нині сприймаються як орієнтири для перетворення всіх аспектів життя, критерії цивілізованості суспільства та ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина. Ці висновки також повністю стосуються проблем, пов'язаних з гуманізацією кримінального та кримінально-виконавчого законодавства.

Відзначимо, гуманізм базується на природних людських якостях, які його створюють і підтримують. Основною з них є людяність, або гуманність, яка включає співчуття, турботу і увагу до інших людей, прагнення зберігати та покращувати середовище проживання, а також повагу і добре ставлення до всього живого. Гуманізм охоплює не лише ідеї, але й правила життя, формуючи світогляд, що пропонує особистості певні норми поведінки.

Аналіз джерельної бази. Принципам кримінально-виконавчого законодавства як на теоретичному, так і на практичному рівнях присвятили низку праць такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: Ю. Антонян, В. Бадира, О. Бажанов, І. Богатирьов, Т. Денисова, О. Джужа, А. Кирилюк, В. Коваленко, В. Корчинський, О. Осауленко, О. Ременсон, Т. Рудник, А. Степанюк, Ю. Ткачевський, С. Фаренюк, С. Царюк, І. Шмаров, І. Яковець та ін.

Автор ставить собі за **мету** розглянути окремі аспекти принципу гуманізму в кримінально-виконавчому праві.

Виклад матеріалу дослідження. Проблема виникнення та утвердження ідей гуманізму була й залишається однією з ключових в історії людства. Європейська культура приблизно від початку XV ст. активно використовує поняття «гуманізм» для означення системи світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, є визначення її цінності та права на самореалізацію [1].

Гуманізм – це філософський і етико-соціологічний принцип відношення до людини як до вищої цінності. Як духовно-культурне явище гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, в ході якого він проявляється у різноманітних якостях: етична норма, соціальний ідеал, духовна цінність, свобода волі, взаємодопомога і співробітництво, повага до прав і гідності особистості, рівність і рівноправність, справедливість, захист від зла і насилля [2]. Сучасний підхід із задекларованими принципами демократії дещо є застарілим і весь світ потребує переосмислення набутих та пошуку нових підходів до розуміння рівності, справедливості, захисту і т.д. Необхідна стійкість концепції захисту прав і свобод людини і громадянина досягається шляхом опори на систему принципів, перевірених наукою та практикою. Життєстійкість і прогресивність даної концепції складається за допомогою поєднання правових, моральних, традиційних, інших соціально-регулятивних норм. Врахування такого підходу перешкодить юридичному негативу стати домінуючим явищем правової системи, стримає натиск правового нігілізму й індиферентності [3, с. 301].

Гуманізм спирається на природні людські якості, які формують і підтримують його основу. Головною серед них є людяність, що включає співчуття, турботу і увагу до інших людей, прагнення зберігати та покращувати середовище проживання, а також повагу і добре ставлення до всього живого. Гуманізм охоплює не тільки ідеї, але й життєві правила, створюючи світогляд, який пропонує людині певні норми поведінки. «Важливе місце серед цих норм й займає принцип гуманізму, застосовуваний у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві, а також у виконанні та відбуванні покарань» - вірно відзначають М. Пузирьов, М. Лисенко. При цьому, вказують вчені, «реалізація принципу гуманізму під час виконання покарань є важливою, оскільки вона відображає загальну кримінально-виконавчу політику. Цей принцип найкраще показує ставлення суспільства до осіб, які вчинили кримінально карані діяння, і свідчить про дотримання міжнародних правових норм. Україна, як учасник Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції ООН проти катувань і Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, зобов'язана гарантувати право не зазнавати катувань і поганого поводження з боку державних службовців» [4, с. 142].

Поняття «гуманність», яке означає в першу чергу «людяність», останні два десятиліття стало часто вживатися, зокрема в пенітенціарній практиці. Сьогодні воно пов'язане з правами людини, ставленням до особи як до найвищої цінності держави та суспільства, повагою її честі

та гідності та створенням сприятливих умов для її існування. Говорячи про зв'язок гуманізації зі злочинами та покараннями, слід враховувати такі фактори, як відповідність покарання характеру та ступеню суспільної небезпеки злочину, призначення альтернативних покарань замість позбавлення волі, а також створення умов відбування покарання, які сприяють виправленню засудженого та його поверненню в суспільство як законослухняного громадянина. При цьому, виправлення засуджених є основним завданням пенітенціарних установ.

Відзначимо, Конституція України проголосила людину найвищою соціальною цінністю, а Кримінально-виконавчий кодекс закріпив принцип гуманізму як одну з основних засад кримінально-виконавчої діяльності. Однак, оскільки зміст цього принципу не розкрито, а лише зафіксовано у нормі, виникає необхідність визначити його сутність через науковий аналіз.

На сьогодні існує безліч визначень гуманізму. Так, зокрема, розглядаючи поняття «гуманізм» на міжнародному рівні, варто звернутися в першу чергу до Статуту Міжнародного гуманістичного та етичного союзу (МГЕС[1]) від 11-13 липня 1991 року. У ньому, зокрема, зазначено, що «гуманізм - це демократична, етична життєва позиція, яка визнає, що люди мають право та обов'язок визначати зміст і форму свого життя. Гуманізм закликає до створення гуманнішого суспільства через етику, засновану на людських та інших природних цінностях» [5].

Статтею 3 Конституції України встановлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Таким чином, діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення дотримання усіх встановлених прав та свобод людини. Так що цілком очевидно, що всі ці правові аксіоми покликані забезпечувати індивідуальні права і громадянські свободи. Основоположним принципом права, за вірним твердженням Д. Бєлова та М. Бєлової, необхідно визнати принцип гуманізму як соціальний ідеал, згідно з яким людина є ключовою цінністю демократичного суспільства, а головна мета всієї правової системи – забезпечення її прав і свобод. Гуманізм є основоположним принципом права, що втілює визнання цінності людини, повагу до її гідності, забезпечення умов для дотримання її прав і свобод, і прагнення до її блага як мети суспільного прогресу. Подальший розвиток права і всього людства в цілому залежить від того, наскільки цей принцип реалізований у праві та осмислений суспільною свідомістю [6, с. 86].

У кримінально-виконавчому законодавстві принцип гуманізму закріплений на законодавчому рівні серед основних принципів (ст. 5 КВК України). У даному контексті зазначений принцип закріплено наступним чином: «кримінально-виконавче законодавство, виконання і відбування покарань ґрунтуються на принципах невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань» [7].

Незважаючи на це, цікавою, на наш погляд, є думка про те, що принцип гуманізму в КВК України недостатньо розкритий у чинному кримінально-виконавчому законодавстві, у зв'язку з чим запропоновано введення нової норми «Принцип гуманізму»:

1. Кримінально-виконавче законодавство забезпечує охорону гуманістичних основ суспільства та соціальної держави, пріоритетний захист прав та свобод людини та громадянина.

2. Виконання покарання та інших заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, не можуть мати своєї метою заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності.

3. Кримінальне покарання та інші заходи кримінально-правового впливу виконуються з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину та залежно від тяжкості заподіяної шкоди потерпілим» [8, с. 23].

Хоча, стаття 8 КВК України й розкриває окремі аспекти вищенаведеного, закріплюючи, зокрема: «засуджені мають право…на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності; засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню. Заходи впливу можуть за-

[1] Міжнародний гуманістичний та етичний союз (МГЕС) (англ. International Humanist and Ethical Union, IHEU) – міжнародне об'єднання організацій, що займаються розвитком, підтримкою та пропагандою ідей гуманізму, атеїзму, раціоналізму, світського суспільства, скептицизму, вільнодумства, критичного мислення, етичності, що сприяють розвитку та становлення нетеїстичної моралі. Заснований в 1952 році в Амстердамі сімома національними етичними та гуманістичними організаціями (Голландська гуманістична ліга, Бельгійська гуманістична ліга, Австрійське етичне суспільство, Британський етичний союз, Американський етичний союз, Американська гуманістична асоціація та ін.) В даний час МГЕС має консультативний статус при Раді Європи, ООН, ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ. У 2011 р. МГЕС включав членів 117 організацій з 38 країн світу [5].

стосовуватися до засуджених виключно на підставі закону; засуджені не можуть бути піддані медичним або іншим подібним дослідженням незалежно від їх згоди [7].

Ретроспективний аналіз розвитку кримінально-виконавчої системи демонструє суттєві зміни як на законодавчому рівні, так і в практиці його застосування. Очевидно, що така активна нормотворча діяльність була результатом процесу гуманізації кримінально-виконавчої системи, а також ратифікації нашою країною міжнародних стандартів, що спричинило необхідність змін умов утримання засуджених та стабілізації всієї системи в цілому[1].

Зазначені нововведення були масштабними, але мали деякі недоліки[2]. Основою для всіх змін стали нормативна та матеріальна база кримінально-виконавчої системи, її персонал, а також багаторічний досвід роботи з засудженими. Були скасовані лише ті елементи, які суперечили міжнародним стандартам поводження з засудженими, або ті, які не відповідали новим соціально-економічним та правовим реаліям нашої держави та суспільства. Загалом позитивна спадкоємність не тільки зберіглася, але й розвинулася, що відобразилося у чинному Кримінально-виконавчому кодексі України.

Реформування кримінально-виконавчого законодавства та пенітенціарної системи з урахуванням гуманізації таких правових інститутів, як виконання та відбування покарань, дозволило наблизити вітчизняне кримінально-виконавче законодавство до міжнародних стандартів у цій сфері. Необхідність гуманізації відбування покарання як умови забезпечення правового положення засуджених обумовлена декількома факторами:

– підвищена увага до правового статусу особистості в цілому та засудженого зокрема, оскільки людина, її права та свободи є найвищою цінністю;

– потреба включення засудженого до системи соціально-корисних громадських відносин;

– гуманізація діяльності кримінально-виконавчої системи, яка випливає з сучасної кримінально-виконавчої політики, передбачає повагу до прав, свобод і гідності особи, відкритість системи, а також конструктивну співпрацю з різними суспільними, правозахисними, релігійними та іншими організаціями.

Висновки. Таким чином, процес гуманізації кримінально-виконавчої системи в цілому в умовах її реформування є тривалим і багатоступеневим. На позитивний результат цього процесу значно впливають зміни в економічній, соціальній, правовій та інших сферах, а також кримінальна та кримінально-виконавча політики, які проводяться державою. Таким чином, для того щоб сформувати у засуджених навички правослухняного способу життя, пенітенціарна система повинна бути для них зразком у сфері дотримання прав людини та основних свобод. При цьому, гуманізація не має нічого спільного з безкарністю та вседозволеністю. Гуманне ставлення до засудженого слід розглядати як можливість, яка дає шанс повернутися в суспільство законослухняним громадянином. Це, зокрема, включає можливість у процесі виправного впливу відновити втрачені соціально-корисні зв'язки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шумка М.Л., Шандрук І.С., Трансформація гуманістичних ідей в сучасності. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/4692/3/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%B9%20%D0%B2%20%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%282%29.pdf.
2. Морозова Л.П. Гуманізм: особливості історичного розвитку. URL: http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/morozova.php.
3. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
4. Пузирьов М.С., Лисенко М.І., Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених. *Право і суспільство.* № 6. 2012. С. 141–145.
5. URL: https://web.archive.org/web/20140116115305/http://ngo-coe.org/ WebForms/ NgoDetails.aspx?ID=5.
6. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *На-*

[1] Так, наприклад, зобов'язання щодо приведення вітчизняної системи виконання покарань та попереднього ув'язнення у відповідність до міжнародних стандартів (Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН, Європейські пенітенціарні правила) було однією з умов інтеграції України до Ради Європи 1995 року.
[2] Зокрема, ще у лютому 2016 року на засіданні Уряду Міністерством юстиції України презентовано нову Концепцію реформування кримінально-виконавчої служби. Наслідком цього стала ліквідація Державної пенітенціарної служби України як центрального органу виконавчої влади та її територіальних (обласних) органів управління (відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343 та 348).

уковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2022. Вип. 74. С. 85–90.

7. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-IV#Text.
8. Губєрнікова Є.В. Принцип гуманізму та проблеми його реалізації при визнанні покарання як позбавлення волі. *Право та законність*. № 4. 2008. С. 21–25.

УДК 346:338.49
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.109

ЗАКОНОДАВЧІ ЗМІНИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ НАУКОВОЇ, НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Любчич А.М.,
кандидат юридичних наук,
старший дослідник,
учений секретар НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку
НАПрН України
ORCID: 0000-0002-6492-4179

Огієнко І.В.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН УКраїни
ORCID: 0000-0002-2919-5513

Головащенко О.С.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку
НАПрН України

Любчич А.М., Огієнко І.В., Головащенко О.С. Законодавчі зміни щодо формування пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності.

У науковій роботі, яка виконана в рамках теми фундаментального дослідження «Правові механізми нової науково-дослідницької інфраструктури» (РК УкрІНТЕІ № 0121U113768), відображаються законодавчі зміни системи пріоритетних напрямів у сферах наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності на основі проаналізованих чинних нормативно-правових актів в цій сфері (закони України «Про наукову та науково- технічну діяльність», «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності» тощо).

В статті вказано, що враховуючи умови воєнного стану та необхідність консолідації зусиль щодо підтримання належного рівня розвитку наукової діяльності та якісного проведення наукових досліджень, забезпечення відбудови економіки та її розвитку інноваційним шляхом, неприпустимим є наявність законодавчих неузгодженостей та прогалин у зазначених сферах. В сьогоднішніх реаліях слід акцентувати увагу на необхідності та доцільності узгодження процесу формування пріоритетних напрямів науки і техніки та інноваційної діяльності з ключовими стратегічними орієнтирами ЄС у цієї сфері.

Роботою визначено випадки щодо неспроможності забезпечити відповідність існуючих тем фундаментальних досліджень зазначеному законодавчо регламентованому переліку, внаслідок відсутності в ньому чітких пріоритетних напрямів, які б не мали подвійного тлумачення. Зокрема, підтримуючи реалізацію єдиної державної політики щодо формування пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, порядок якого безпосередньо повинен затверджуватися Кабінетом Міністрів України, до прийняття проєкту Закону України «Про систему пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні» встановлено, що є необхідним узгодити: порядок затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок; необхідність врахування інтеграції національного сектору наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок у світовий та Європейський дослідницький простір.

Ключові слова: наука, дослідницька інфраструктура, фундаментальні дослідження, національний сектор наукових досліджень, Європейський дослідницький простір.

Liubchych A.M., Ogiyenko I.V., Holovashchenko O.S. Legislative changes in the formation of priority areas of scientific, scientific, technical and innovation activities.

The scientific work, which was carried out within the framework of the topic of fundamental research "Legal mechanisms of the new research

infrastructure" (Research and Development Center of UkrINTEI № 0121U113768), reflects legislative changes in the system of priority areas in the fields of scientific, scientific and technical and innovative activities on the basis of the analyzed current regulatory legal acts in this area (laws of Ukraine "On Scientific and Scientific and Technical Activities", "On Innovative Activities", "On Priority Areas of Development of Science and Technology", "On Priority Areas of Innovative Activities").

The article indicates that given the conditions of martial law and the need to consolidate efforts to maintain an appropriate level of development of scientific activity and high-quality research, to ensure economic reconstruction and its development in an innovative way, it is unacceptable to have legislative inconsistencies and gaps in these areas. In today's realities, attention should be focused on the need and expediency of harmonizing the process of forming priority areas of science and technology and innovation with the key strategic guidelines of the EU in this area.

The paper identifies cases of failure to ensure that existing topics of basic research are in line with the legislatively regulated list, due to the lack of clear priority areas that would not have a double interpretation. In particular, in support of the implementation of a unified state policy on the formation of priority areas of scientific, scientific, technical and innovation activities, the procedure for which should be directly approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine, prior to the adoption of the draft Law of Ukraine "On the System of Priority Areas of Scientific, Scientific, Technical and Innovation Activities in Ukraine", it is established that it is necessary to agree on: the procedure for approving the list of priority thematic areas of scientific research and scientific and technical development; the need to take into account the integration of the national sector of scientific research and scientific and technical (experimental) developments into the global and European research space.

Key words: science, research infrastructure, basic research, national research sector, European Research Area.

Постановка проблеми. Україна, яка постійно здійснює курс на євроінтеграцію, вдосконалює свою нормативно-правову базу відповідно до реалій сьогодення. Так формування пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності є одним із питань в держав. Чинна нормативно-правова база передбачає орієнтацію на інноваційний розвиток економіки та втілення в життя такого курсу. На даний час в Україні існує значна кількість нормативно-правових актів, що регулюють здійснення інноваційної діяльності. Однак багато з них суперечать один одному, не мають практичного застосування, є неефективними та створюють перепони щодо здійснення суб'єктами інноваційної діяльності своїх безпосередніх функцій.

Стан опрацювання цієї проблематики серед українських дослідників національної інноваційної системи С.В. Глібко, Ю.В. Георгієвський, О.В. Розгон, І.В. Подрез-Ряполова та інші. Зокрема, Ю.В Георгієвський вказує у висновках, що аналіз законодавства, що регулює визначення пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, засвідчив наявність множинних проблем, що стосуються як змісту законодавчих норм, так і належного їх виконання. У цьому зв'язку варто відзначити ускладнений та перевантажений механізм законодавчого визначення стратегічних та середньострокових напрямів інноваційної діяльності; виявлене порушення процедури та строків формування пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні на період після 2021 року; неналежне дотримання вимог закону відповідальними за цей напрям діяльності міністерствами; невідповідність змісту Порядку формування, експертизи та обговорення пріоритетних напрямів інноваційної діяльності положенням Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»; відсутність чинної Методики проведення експертизи стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності та середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня тощо [1]. Разом з тим, у колективній роботі «Правове забезпечення інноваційного процесу в умовах адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» науковці акцентують увагу на тому, що законодавчо встановлюються відправні орієнтири щодо необхідності розвитку інноваційної інфраструктури, втім поза увагою залишається інфраструктурне (в тому числі інформаційне) забезпечення інноваційної діяльності, що потребує правової регламентації [2, с. 10].

Мета статті. Метою статті є аналіз норм чинного законодавства у сфері пріоритетних напрямів у сферах наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, визначення колізій та прогалин в законодавстві, надання власних пропозицій щодо врегулювання таких питань.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі статтею 54 Конституції України держава має сприяти розвиткові науки та встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством [3].

Відповідно до статті 45 Закону України «Про наукову та науково- технічну діяльність» держава має забезпечувати підтримку пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, державних цільових наукових і науково- технічних програм

та концентрацію ресурсів для їх реалізації [4], а згідно зі статтею 6 Закону «Про інноваційну діяльність» визначення та підтримка пріоритетних напрямів інноваційної діяльності є одними зі шляхів її державного регулювання [5].

Тому, забезпечення належної правової регламентації визначення та підтримки пріоритетних напрямів науки і техніки та інноваційної діяльності мають вирішальне значення у розвитку сфери науки та інновацій.

Враховуючи умови воєнного стану та необхідність консолідації зусиль щодо підтримання належного рівня розвитку наукової діяльності та якісного проведення наукових досліджень, забезпечення відбудови економіки та її розвитку інноваційним шляхом, неприпустимим є наявність законодавчих неузгодженостей та прогалин у зазначених сферах.

У зв'язку із вищезазначеним висловлюємо наступні пропозиції та зауваження щодо зміни системи пріоритетних напрямів у сферах наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності.

1. Внесенням нещодавніх змін (Законом № 3534-IX від 21.12.2023) до Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», до поняття «пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» була додана сфера оборони та передбачений додатковий пріоритетний напрям «національна безпека і оборона» [6]. Крім цього, були внесені зміни щодо визначення періоду дії пріоритетних напрямів, якими зазначений період до припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, та до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану.

Аналогічні зміни відбулися у Законі України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності» (внесені Законом № 3534-IX від 21.12.2023) [7].

Так, до поняття «пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» додано спрямування на забезпечення національної безпеки і оборони та передбачений додатковий стратегічний пріоритетний напрям «технологічне оновлення та розвиток сфер національної безпеки і оборони». До того ж, були внесені зміни щодо визначення періоду дії стратегічних пріоритетних напрямів, якими зазначений період до припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, та до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стан.

Незважаючи на доцільність внесених змін, деякі важливі правові аспекти були залишені без уваги.

Так, за Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» ці пріоритетні напрями мають визначатися на довгостроковий період (понад 10 років) (ст. 2 Закону України). Натомість згідно із новою редакцією Закону регламентовано визначення пріоритетними напрямами розвитку на період до припинення або скасування дії воєнного стану, який введений Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» і затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX та до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану». Таким чином, напрями розвитку науки і техніки на період до 2033 року, як того вимагає чинна редакція цього закону, залишаються досі невизначеними.

Також не можна залишити поза увагою факт розробки проєкту Закону України «Про систему пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні» [8], який був запропонований до обговорення 22 серпня 2023 року та метою якого є визначення правових та організаційних засад нової системи формування й реалізації пріоритетних напрямів у сферах наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні, спрямованих на забезпечення національної безпеки, конкурентоспроможності виробничої сфери, сталого розвитку та підвищення якості життя населення. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 цього проєкту: «пріоритетні напрями наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності (далі – пріоритетні напрями) – науково, економічно та соціально обґрунтовані тематичні напрями фундаментальних і прикладних наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок, яким надається державна підтримка з метою формування ефективного сектору наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок і забезпечення впровадження результатів його діяльності у реальному секторі економіки для створення додаткової доданої вартості та/або фінансовому секторі економіки для підвищення його дохідності, підвищення конкурентоспроможності українського виробництва, досягнення цілей сталого розвитку та зміцнення національної безпеки держави, а також розвитку людського капіталу, підвищення якості життя населення, відновлення країни від наслідків збройної агресії та інтеграції націо-

нального сектору наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок у світовий та Європейський дослідницький простір».

Тому, підтримуючи реалізацію єдиної державної політики щодо формування пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, порядок якого безпосередньо повинен затверджуватися Кабінетом Міністрів України, до прийняття проєкту Закону України «Про систему пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні» вважаємо за доцільне узгодити на законодавчому рівні наступне:

1) порядок затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок.

Так, відповідно до абз. 3 ст. 2 Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» пріоритетні тематичні напрями наукових досліджень і науково-технічних розробок визначаються на середньостроковий період (до 5 років) у рамках пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки з метою забезпечення їх реалізації. Втім з 2021 року ці напрями фактично є короткостроковими (на період до 1 року), що підтверджується прийняттям відповідних Постанов КМУ (№ 380 від 21.04.2021, № 782 від 12.07.2022, № 463 від 09.05.2023).

2) необхідність врахування інтеграції національного сектору наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок у світовий та Європейський дослідницький простір.

У додаток до зазначеного, слід акцентувати увагу щодо необхідності та доцільності узгодження процесу формування пріоритетних напрямів науки і техніки та інноваційної діяльності з ключовими стратегічними орієнтирами ЄС у цієї сфері. Так, згідно з Стратегічним планом Horizon Europe (2021–2024) [9] ключовими стратегічними орієнтирами досліджень та інновацій ЄС для спрямування інвестицій протягом перших 4 років програми є: сприяння відкритій стратегічній автономії шляхом керівництва розвитком ключових цифрових перспективних та новітніх технологій, секторів та ланцюжків створення вартості з метою пришвидшення та керування цифровими і зеленими переходами через орієнтування на людину, технології та інновації; відновлення європейських екосистем і біорізноманіття, а також стале управління природними ресурсами для забезпечення продовольчої безпеки та чистого і здорового навколишнього середовища; створення в Європі першої цифрової циркулярної, кліматично нейтральної та стійкої економіки шляхом трансформації її мобільності, енергетики, будівництва та виробничих систем; створення більш стійкого, всеохоплюючого та демократичного європейського суспільства, підготовленого та реагуючого на загрози та катастрофи, усування нерівності і надання високоякісної медичної допомоги та розширення можливостей усіх громадян діяти в зеленому та цифровому переході. Таким чином, з урахуванням напрямку набуття членства України в ЄС, визнання пріоритетів розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності повинно гармонічно узгоджуватися з структурно-галузевими пріоритетними напрямами розвитку економіки та науки.

2. Відповідно до частини 1 статті 5 Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» реалізація пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки забезпечується шляхом розроблення та виконання за визначеними пріоритетними тематичними напрямами наукових досліджень і науково-технічних розробок державних цільових програм, державного замовлення на науково-технічну продукцію, підготовку наукових кадрів, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення наукових досліджень і науково-технічних розробок [6].

При цьому, особливостями порядку формування пріоритетних напрямків є те, що до кожного з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки Кабінетом Міністрів України подаються пропозиції до пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок, визначення фахівців та базових наукових установ, що мають здійснювати науково-технічний супровід пріоритетного напряму (абз. 4 ч. 3 ст. 4 Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки»).

Втім, слід акцентувати увагу на існуванні проблемних питань, які виникають на практиці в процесі встановлення відповідності тем фундаментальних наукових досліджень пріоритетним тематичним напрямам наукових досліджень і науково-технічних розробок.

Так, слід зазначити, що наукові установи стикаються з наявною невідповідністю тем фундаментальних наукових досліджень пріоритетним напрямам, що визначені Постановою КМУ «Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2023 року» № 942 [10].

До того ж, варто акцентувати увагу на тому, що відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки»: перелік пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок формується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері науки, за участю інших заінтересованих центральних органів виконавчої влади, Національної академії наук України та національних галузевих академій наук на основі результатів державної цільової програми про-

гнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку України і затверджується Кабінетом Міністрів України протягом шести місяців з дня набрання чинності статтею 3 цього Закону (остання редакція цієї статті набрала чинності 13.01.2024 р.).

Чинний на даний час Перелік пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2023 року, який є додатком до постанови Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 942 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 9 травня 2023 р. № 463) затверджений виключно на період по 2023 року, що створює додаткові законодавчі колізії та неврегульовані питання, які потребують невідкладного вирішення.

Висновки. Вказане підтверджує неефективність системи визначення пріоритетів, зокрема змісту та побудови переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок, який є неактуальним через відсутність узгодженої роботи при формуванні переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок між центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері науки та іншими заінтересованими центральними органами виконавчої влади, Національною академією наук України та національними галузевими академіями наук.

Внаслідок чого виникають багаточисельні випадки щодо неспроможності забезпечити відповідність існуючих тем фундаментальних досліджень зазначеному законодавчо регламентованому переліку, внаслідок відсутності в ньому чітких пріоритетних напрямів, які б не мали подвійного тлумачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Георгієвський Ю.В. Законодавче регулювання пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні. *Господарське право і процес.* 2021. № 2. С. 42–48. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/9.pdf.
2. Правове забезпечення інноваційного процесу в умовах адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: монографія/ [С.В. Глібко, О.В. Розгон, Ю.В. Георгієвський та ін.]; за ред. С.В. Глібка, О.В. Розгон. – Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2022. – 290 с. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/monografiya_lyutij2023_compressed.pdf.
3. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
4. Про наукову та науково- технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text.
5. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 року № 40-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text.
6. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки: Закон України від 11 липня 2001 року № 2623-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-14#Text.
7. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 8 вересня 2011 року № 3715-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text.
8. Міністерство освіти і науки України пропонує для громадського обговорення проєкт Закону України «Про систему пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні». URL: https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-zakonu-ukrayini-pro-sistemu-prioritetnih-napryamiv-naukovoyi-naukovo-tehnichnoyi-ta-innovacijnoyi-diyalnosti-v-ukrayini.
9. Horizon Europe Strategic Plan (2021–2024). URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/horizon_europe_strategic_plan_2021-2024.pdf.
10. Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2023 року: постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 942. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/942-2011-%D0%BF#Text.

УДК 342.565.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.110

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Паскар А.Л.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри процесуального права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Паскар А.Л. Порівняльний аналіз практики виконання рішень Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Дослідження спрямоване на порівняльний аналіз практики виконання рішень Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, визначення їх правової природи, механізмів реалізації, а також розробку рекомендацій для покращення цього процесу. Автор аналізує правову природу та механізми реалізації рішень обох судів, визначаючи спільні та відмінні риси. Розкриваються ключові аспекти рішень КСУ, які визначають їхню обов'язковість та значення для формування судової практики та конституційного правопорядку, сприяючи удосконаленню механізмів захисту прав людини та забезпечуючи стабільність і ефективність правової системи. Автор визначає пряму дію рішень КСУ відповідно до Конституції України, яка забезпечує їх виконання без додаткових формальностей. Акцентується на потребі створення відповідних механізмів для забезпечення виконання судових рішень та доступу до них для всіх зацікавлених осіб. Стаття досліджує позитивний обов'язок держави забезпечити виконання судових рішень та необхідність запровадження ефективних механізмів для цього. Автор аргументує, що обмеження доступу осіб до системи виконання судових рішень та встановлення додаткових умов чи перешкод є неприпустимими. Зазначається, що виконання рішень КСУ є ключовим для правової стабільності, захисту прав і свобод громадян, а також для довіри до судової системи. Висвітлено сутність та обов'язковість рішень ЄСПЛ для країн-учасниць згідно з положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположними принципами правової держави. Зазначено, що виконання цих рішень є не лише міжнародною юридичною зобов'язаністю держави, але й частиною національного правового порядку, гарантуючи ефективний захист прав громадян і підтримуючи довіру до судової системи. Розкрито механізми моніторингу виконання рішень КСУ та ЄСПЛ, які сприяють виявленню недоліків у правозастосовчій практиці та законодавстві. Автор вказує на необхідність створення ефективних механізмів для забезпечення виконання судових рішень та доступу до них для всіх зацікавлених осіб, що є важливим аспектом забезпечення верховенства права та правової стабільності в Україні.

Ключові слова: виконання рішень Конституційного Суду України, виконання рішень Європейського суду з прав людини, верховенство права, контроль за виконанням судових рішень

Paskar A.L. Comparative analysis of the practice of implementing decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights.

The study is aimed at a comparative analysis of the practice of implementing decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, determining their legal nature, implementation mechanisms, and the development of recommendations for improving this process. The author analyzes the legal nature and implementation mechanisms of decisions of both courts, identifying common and distinctive features. Key aspects of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine are revealed, which determine their binding nature and significance for shaping judicial practice and constitutional order, contributing to the improvement of mechanisms for protecting human rights and ensuring the stability and effectiveness of the legal system. The author identifies the direct effect of decisions of the Constitutional Court of Ukraine in accordance with the Constitution of Ukraine, which ensures their implementation without additional formalities. Emphasis is placed on the need to create appropriate mechanisms to ensure the implementation of judicial decisions and access to them for all interested parties. The article examines the positive obligation of the state to ensure the implementation of judicial decisions and the necessity of introducing effective mechanisms for this. The author argues that restricting access of individuals to the system of

implementation of judicial decisions and imposing additional conditions or obstacles is unacceptable. It is noted that the implementation of decisions of the Constitutional Court of Ukraine is crucial for legal stability, protection of rights and freedoms of citizens, and trust in the judicial system. The essence and binding nature of decisions of the European Court of Human Rights for member countries are highlighted in accordance with the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is emphasized that the implementation of these decisions is not only an international legal obligation of the state but also a part of the national legal order, guaranteeing effective protection of the rights of citizens and maintaining trust in the judicial system. Mechanisms for monitoring the implementation of decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights are disclosed, which contribute to identifying shortcomings in legal practice and legislation. The author points out the need to create effective mechanisms to ensure the implementation of judicial decisions and access to them for all interested parties, which is an important aspect of ensuring the rule of law and legal stability in Ukraine.

Key words: execution of decisions of the Constitutional Court of Ukraine, execution of decisions of the European Court of Human Rights, rule of law, control over the execution of court decisions.

Актуальність теми. Виконання рішень судів є фундаментальним елементом функціонування правової системи будь-якої держави. Воно відіграє ключову роль у забезпеченні верховенства права, захисту прав людини та зміцненні демократичних інститутів. Верховенство права передбачає стабільність та передбачуваність правової системи, яка гарантує рівність перед законом для всіх громадян. Захист прав людини забезпечується через справедливе вирішення спорів та відновлення порушених прав, що є основою для довіри громадян до судової системи. Особливо важливим у цьому контексті є виконання рішень Конституційного Суду України (далі – КСУ) та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), які мають обов'язковий характер і значний вплив на національний та міжнародний правопорядок. Рішення КСУ спрямовані на забезпечення конституційної законності та захисті основоположних прав і свобод громадян в Україні. Рішення ЄСПЛ, у свою чергу, мають на меті захист прав осіб відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), що є обов'язковою для держав-членів Ради Європи.

Метою дослідження є порівняльний аналіз практики виконання рішень КСУ та ЄСПЛ через розкриття їх правової природи, механізмів реалізації, визначення спільних та відмінних рис, а також розробку рекомендацій для покращення процесу імплементації рішень цих судів.

Виклад основного матеріалу. За своєю сутністю рішення КСУ та ЄСПЛ мають різну правову природу, проте, і перші, і другі відіграють ключову роль у забезпеченні верховенства права та захисту прав людини. Щодо рішень КСУ, на рівні основного закону визначається, що вони є, зокрема, «обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені» [1, ст. 151-2]. Особлива роль правових висновків викладених у рішеннях КСУ вбачається у тому, що вони мають ключове значення у формуванні модернізаційної судової практики, оскільки містять елементи трансформації діючої конституційної системи на шляху до встановлення правової захищеності прав і свобод людини і громадянина, упорядкування та стабілізації конституційного правопорядку та забезпечення поділу влади та системи стримувань і противаг у відносинах її гілок тощо [2, с. 115]. Підкреслюючи важливість своєчасного і належного виконання рішень КСУ теоретиками відмічається, що недотримання цієї умови ставить під сумнів не тільки дотримання верховенства Конституції та принципу поділу влади, але й існування самої судової влади як такої [3, с. 70]. Впливаючи на формування та модернізацію судової практики рішення КСУ відіграють ключову роль у трансформації існуючої конституційної системи, сприяючи її оновленню та адаптації до сучасних вимог та викликів. Висновки КСУ часто містять інноваційні підходи до тлумачення правових норм, що дозволяє вдосконалювати механізми захисту прав людини. Крім того, рішення КСУ сприяють упорядкуванню та стабілізації конституційного правопорядку. Вони забезпечують чіткість і передбачуваність правових норм, що є основою для стабільної та ефективної правової системи. Це, в свою чергу, є важливим для підвищення довіри громадян до судової влади, правової системи та для забезпечення належного функціонування держави в цілому.

За своєю юридичною природою Рішення КСУ мають пряму дію і для набрання чинності не потребують додаткових процедур та механізмів підтвердження будь-якими органами державної влади. Їх виконання є обов'язковим відповідно до Конституції України, яка має найвищу юридичну силу серед усіх нормативно-правових актів [4, п. 4]. Імперативна умова щодо обов'язковості, остаточності та неможливості оскарження ухвалених КСУ актів за наслідками розгляду справ обумовлені виключними повноваженнями даного суду як єдиного органу конституційної юрисдикції [5, п. 2]. Це означає, що рішення

КСУ мають негайну правову силу і відтак стають обов'язковим для виконання без будь-яких додаткових формальностей. Розглядаючи питання відповідності Конституції України положенням законодавства щодо забезпечення державою виконання судового рішення, КСУ у своєму рішенні наголосив на тому, що цей обов'язок покладається на державу, яка повинна створити відповідні організаційно-правових механізми, які гарантують виконання судових рішень, що набрали законної сили [6, п. 2.1]. При цьому, функціонування системи виконання судових рішень повинно забезпечити доступ до них кожної особи, на користь якої ухвалене обов'язкове судове рішення і гарантувати їх використання у випадку, якщо судове рішення не виконується, в тому числі державними органами [7, абз. 13 п. 2.1].

Позитивний обов'язок держави забезпечити виконання судових рішень полягає у вжитті всіх необхідних заходів, які гарантуватимуть, що рішення суду будуть виконані без зволікань та перешкод. Це включає в себе створення ефективних механізмів, надання необхідних ресурсів для функціонування системи виконання судових рішень, контроль за їх виконанням, забезпечення доступу до правосуддя для всіх громадян та довіру до системи правосуддя. У цьому контексті цілком погоджуємось з твердженням щодо неприпустимості обмеження доступу осіб до системи виконання судових рішень, встановлення додаткових умов чи перешкод. Зокрема мова йде про обов'язок сплати авансового внеску особою, на користь якої ухвалене судове рішення, як необхідної умови початку примусового виконання рішення органом державної виконавчої служби, передбаченого ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження». При такому підході на особу, на користь якої ухвалене судове рішення по суті покладається фінансовий тягар забезпечення «функціонування впровадженої державою системи виконання судових рішень, що не гарантує доступу для кожної такої особи до вказаної системи, отже, не забезпечує в усіх випадках і за будь-яких умов повного та своєчасного виконання цього рішення, його обов'язковості» [8, с. 95]. Оскільки важливість рішень КСУ та їх виконання виражається в забезпеченні правової стабільності, захисті прав та свобод громадян, а також в підтримці демократичних засад та правової держави, виконання цих рішень є не лише обов'язком держави, але й гарантією ефективності правосуддя та довіри громадян до судової системи.

Щодо порядку виконання рішень КСУ, законодавець передбачає, що даний суд може визначати спосіб, порядок та строки виконання своїх рішень і висновків та зобов'язати державні органи контролювати виконання рішень та вимагати письмове підтвердження цього [9, ст. 97]. За потреби, в рішеннях КСУ можуть бути визначені додаткові заходи щодо виконання, включаючи терміновість та конкретні обов'язки. Незалежно від зазначеного порядку, державні органи зобов'язані виконувати рішення відповідно до Конституції та законів України, дотримуючись своїх повноважень та встановлених процедур [4, п. 3]. Встановлення чіткого порядку виконання рішень КСУ є необхідним для забезпечення верховенства права. Визначення способів, порядку та строків виконання рішень гарантує, що всі державні органи діятимуть у відповідності до законодавчих приписів, запобігаючи правовому вакууму та забезпечуючи своєчасне усунення правових невизначеностей. Зобов'язання державних органів контролювати виконання рішень КСУ і надавати письмове підтвердження сприяє підвищенню їхньої відповідальності та зменшує ймовірність ігнорування або відкладання виконання рішень. У складних випадках можливість визначення додаткових заходів щодо виконання рішень дозволяє КСУ надати більш детальні інструкції, що сприяє точному та своєчасному виконанню. Оскільки виконання рішень КСУ є конституційним обов'язком державних органів, це регламентування підтримує стабільність правової системи і підвищує довіру громадян до судової влади та державних інституцій.

З метою удосконалення механізму виконання рішень КСУ в науковій літературі обґрунтовується потреба прийняття спеціального закону про виконання рішень даного суду з метою врегулювання таких питань як: порядку реалізації правових позицій КСУ в парламентській, адміністративній, муніципальній і судовій (судів загальної юрисдикції) практиці; порядку відшкодування фізичним та юридичним особам матеріальної і моральної шкоди, завданої неконституційними законами та іншими актами, їх положеннями; інших питань, що стосуються предмета його регулювання [2, с. 121-122].

Якщо виконання рішень КСУ мають важливе значення для дотримання принципів верховенства права та належного захисту прав та свобод наших співвітчизників, то рішення ЄСПЛ відіграють ключову роль у забезпеченні захисту прав і свобод громадян європейських країн. Сутність цих рішень полягає в тлумаченні та застосуванні Конвенції. Ці рішення відображають принципи прав людини, які є фундаментальними для демократичного суспільства та правової держави. Тому, подібно до рішень КСУ, виконання рішень ЄСПЛ є важливим аспектом забезпечення правової охорони та дотримання стандартів прав людини.

Згідно положенням закріплених статтею 46 Конвенції, високі договірні сторони зобов'я-

зуються виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в будь-яких справах, у яких вони є сторонами [10]. Імперативна вимога щодо обов'язкового характеру рішень ЄСПЛ для країн-учасниць є засобом забезпечення правової охорони і примусу, а також гарантує ефективний захист прав людини та дотримання міжнародних зобов'язань. Обов'язкове виконання рішень ЄСПЛ є не лише міжнародною юридичною зобов'язаністю країн-учасниць, а й частиною їх національного правового порядку. Це означає, що ці рішення мають прямий юридичний вплив в межах країни, а їх невиконання порушує правовий порядок і може мати серйозні наслідки. Крім того, обов'язкове виконання рішень ЄСПЛ є інструментом забезпечення захисту прав і свобод громадян від будь-яких порушень, що мають місце на національному рівні. Воно надає можливість ефективно захищати права громадян перед власним урядом та змушує країни-учасниці вживати заходів для виправлення порушень та запобігання їх повторенню.

В діяльності КСУ рішення ЄСПЛ переважно використовуються для підтвердження застосування внутрішньодержавних норм, не уникаючи при цьому врахування міжнародних правил як критеріїв оцінки внутрішнього регулювання. Положення Конвенції та система конвенційних цінностей увібрали в себе традиційні конституційні доробки держав-учасниць. Належне врахування конституційними судами рішень ЄСПЛ припускає їх коректне застосування і вирішення справи на основі узгодження власних висновків із цими рішеннями з метою досягнення суміщення чи, у крайньому разі, розумного компромісу [11, с. 116]. КСУ застосовує висновки ЄСПЛ як додаткове підтвердження згідності внутрішніх норм з міжнародними стандартами, з метою забезпечення збалансованості і правової відповідності.

Загальновизнаний принцип обов'язковості судового рішення, в тому числі й обов'язковість остаточного рішення ЄСПЛ, на підставі статті 46 Конвенції, в тій чи іншій формі, закріплено в законодавстві всіх європейських країн. Однак законодавство цих країн істотно відрізняється одне від одного у важливих аспектах процедури виконання рішення ЄСПЛ. Узагальнено особливості правового регулювання порядку виконання рішень ЄСПЛ в різних країнах можна класифікувати на наступні групи: а) наявність спеціального закону, який регулює процедуру виконання рішень ЄСПЛ; б) кваліфікація рішення ЄСПЛ як виконавчого документа; в) існування спеціальної процедури виконання рішень ЄСПЛ, яка відрізняється від процедури виконання рішень національних судів; г) наявність «єдиного вікна» для отримання заявником грошової компенсації; д) існування спеціальної статті витрат державного бюджету для виплати грошових компенсацій на підставі рішень ЄСПЛ; е) можливість перегляду рішення національного суду на підставі рішення ЄСПЛ, безпосередньо передбачена процесуальним законом [12, с. 83]. В цілому, особливість виконання рішень ЄСПЛ полягає у тому, що на відміну від рішень національних судів, на виконання цих рішень не потрібні виконавчі листи або дотримання порядку пред'явлення рішення до виконання. В силу міжнародних зобов'язань, держава повинна сама, за власною ініціативою, виконати рішення на користь особи.

Щодо самого порядку виконання рішень ЄСПЛ, згідно ч. 2 ст. 46 Конвенції остаточне рішення даного суду передається Комітету Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням [10]. У площині практичної реалізації даного положення, згідно Рекомендації CM/Rec (2008)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо ефективного виконання рішень ЄСПЛ на рівні кожної країни призначається координатор (фізична особа чи орган) з питань виконання судових рішень, з контактними особами у відповідних національних органах, які беруть участь у процесі виконання. Цей координатор повинен мати необхідні повноваження та повноваження для отримання відповідної інформації; підтримувати зв'язок з особами або органами, відповідальними на національному рівні для прийняття рішень щодо заходів, необхідних для виконання судового рішення; і – у разі потреби, вживати або ініціювати відповідні заходи для прискорення процесу виконання [13].

З метою дотримання зобов'язань, що випливають з членства України в Раді Європи, та з метою забезпечення своєчасного та належного виконання рішення ЄСПЛ ухвалено спеціальний закон – «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [14]. Законодавча система закріпила механізми виконання рішень ЄСПЛ на інституційному та процедурному рівнях, визначивши необхідність усунення причин порушень Конвенції та її протоколів Україною. Також законодавство передбачає впровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини. Згідно Постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» представництво України в ЄСПЛ, координація виконання його рішень та інформування про хід виконання рішень ЄСПЛ у справах, в яких Україна є стороною, здійснюються Міністерством юстиції в установленому порядку через Уповноваженого у справах ЄСПЛ [15, п. 3]. Він виконує ключову роль у забезпеченні ефективного впровадження рішень ЄСПЛ на національ-

ному рівні та у підтримці належної взаємодії між державою та цим судом. Основні функції Уповноваженого включають представництво інтересів держави в ЄСПЛ та координація виконання рішень даного суду. Уповноважений також активно працює над розробкою пропозицій щодо вдосконалення релевантного національного законодавства, аналізує причини виникнення порушень і пропонує законодавчі та адміністративні зміни, які сприятимуть кращому захисту прав людини. Постійний моніторинг виконання рішень ЄСПЛ сприяє виявленню системних проблеми, що перешкоджають ефективному виконанню рішень, і розробленню рекомендації для їх усунення.

Виявленню недоліків в національному законодавстві та правозастосовчій практиці у сфері виконання рішень як КСУ, так і ЄСПЛ сприяє механізм моніторингу стану виконання цих рішень. З цього приводу КСУ зазначає, що судовий контроль за виконанням судового рішення є щонайпершим елементом в юридичному механізмі забезпечення виконання судового рішення, особливо в разі, коли таке судове рішення ухвалено на користь особи в юридичному спорі супроти органів публічної влади, їх посадових і службових осіб [16, п. 6.2]. В Україні моніторинг стану виконання рішень КСУ та додержання його висновків здійснюється самим цим судом, який за результатами такої діяльності вправі вирішувати питання, пов'язані з їх невиконанням та недодержанням. Регламент КСУ передбачає можливість звернення з письмовим запитом до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб з метою отримання інформації, відповіді на запитання або роз'яснення про дії (заходи), спрямовані на виконання рішень та додержання висновків даного суду. У разі якщо отримана інформація свідчить про невиконання рішень, недодержання висновків вирішується питання про вжиття заходів щодо притягнення посадових осіб до кримінальної відповідальності за умисне невиконання ними цих рішень [17, гл. 7].

Щодо моніторингу виконання рішень ЄСПЛ, згідно положенням ч. 2. ст. 46 Конвенцій остаточне рішення даного суду передається Комітету Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням [10]. У випадку, якщо Комітет міністрів вбачає, що держава-відповідач ухиляється від виконання остаточного рішення у справі, в якій вона є стороною, він може після офіційного сповіщення цієї держави звернутися до ЄСПЛ з питанням про дотримання цією державою своїх зобов'язань згідно зі статтею 46 Конвенції. У випадку визнання Судом порушення статті 46 Конвенції про захист прав людини, справа передається Комітету міністрів з метою визначення заходів, які слід прийняти. Якщо порушення не встановлено, справа передається Комітету міністрів, який приймає рішення про закриття розгляду справи.

З приводу моніторингу стану виконання рішень ЄСПЛ в України науковцями відмічається, що вітчизняне законодавство ще не достатньо забезпечує контроль за виконанням рішень даного суду. Пропонується запровадити парламентський контроль за процесом та станом виконання рішень ЄСПЛ, щоб максимально підвищити ефективність їх виконання на національному рівні [18, с. 170].

Порівнюючи механізми моніторингу стану виконання рішень КСУ та ЄСПЛ можна виділити їх спільні та відмінні риси. Так, спільним для даного процесу є його спрямованість на забезпечення дотримання прав людини та верховенства права. Обидва механізми спрямовані на забезпечення ефективного виконання судових рішень для забезпечення правосуддя та відповідності закону. Однак, є відмінності у їхній методології та організації. Моніторинг виконання рішень КСУ здійснюється внутрішньою системою державних установ та органів влади, в той час як моніторинг рішень ЄСПЛ може включати зовнішній нагляд та контроль з боку міжнародних організацій і громадських організацій. Також, важливою відмінністю є те, що рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання країнами-учасницями, в той час як рішення КСУ мають пріоритет в межах України, але не мають прямого юридичного впливу за її межами.

Висновки. У світлі проведеного порівняльного аналізу практики виконання рішень КСУ та ЄСПЛ можна зробити висновок, що обидва суди відіграють ключову роль у забезпеченні верховенства права та захисті прав людини. Спільні та відмінні риси у виконанні рішень даних судів визначаються як їх правовою природою, так і механізмами реалізації, будучи основою правової визначеності, стабільності та ефективності правової системи. Зазначений аналіз відображає потребу у комплексних заходах, спрямованих на підвищення ефективності виконання судових рішень, таких як реформування законодавства, зміцнення незалежності судової влади та підвищення правової культури в суспільстві. Тільки таким чином можна забезпечити належне виконання рішень КСУ та ЄСПЛ, сприяючи утвердженню засад верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон від 28.06.1996. № 254к/96-ВР : Редакція від 01.01.2020. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
2. Кампо В. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи.

Вісник Конституційного Суду України. 2010. № 2. С. 112-122.
3. Бєлов Д.М., Мишанич К.С., Проблеми виконання рішень Конституційного Суду України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Серія Право. Випуск 30. Том 1. С. 70–74.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про чинність Закону України «Про Рахункову палату», офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України «Про Конституційний Суд України» стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України(справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00#Text.
5. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 151-2 Конституції України від 2 грудня 2019 року № 11-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-19#Text.
6. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Хліпальської Віри Василівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 26 Закону України «Про виконавче провадження» (щодо забезпечення державою виконання судового рішення) від 15.05.2019 № 2-р(II)/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-19#Text.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин 7, 9, пункту 2 частини 16 статті 236-8 Кримінально-процесуального кодексу України від 30 червня 2009 року № 16-рп/2009. URL: https://ccu.gov.ua/docs/576.
8. Щербанюк О.В. Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення. Часопис Київського університету права. 2020. № 1. С. 93–99.
9. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017. № 2136-VIII : Редакція від 20.08.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua-/laws/show/2136-19#Text.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. Конвенція. Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/ laws/show/995_004.
11. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. Вісник Конституційного Суду України. 2021. № 5. С. 110–130.
12. Блажівська Н.Є. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльний аспект. Вісник Вищої ради юстиції. 2010. № 2. С. 83–89.
13. Recommendation CM/Rec(2008)2 of the Committee of Ministers to member states on efficient domestic capacity for rapid execution of judgments of the European Court of Human Rights URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016805ae618.
14. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477–IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.
15. Постанови Кабінету Міністрів України Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень т застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31.05.2006 № 784. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%D0%BF.
16. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів частини першої статті 294, частини шостої статті 383 Кодексу адміністративного судочинства України (щодо рівноправності сторін під час судового контролю за виконанням судового рішення) від 01.03.2023 № 2-р(II)/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-23#Text.
17. Постанова Конституційного Суду України про Регламент Конституційного Суду України від 22.02.2018 № 1-пс/2018. Редакція від 12.09.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#n12.
18. Сурай І. Діяльність Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини: зарубіжний досвід. Наукові перспективи. 2023. № 4(34). С. 162–173.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.111

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВИКОНАННЯ АКТІВ ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ

Слінько Т.М.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-8411-9655

Слінько Т.М. Міжнародний досвід виконання актів органів конституційного контролю.

Порівняльне правознавство не завжди і не в першу чергу знаходиться в пошуках кращих варіантів або завжди є лише попереднім етапом реформування, а все частіше і глибше розуміється як важливий метод кращого розуміння власного права в дзеркалі інших правових систем в його перевагах і недоліках. У зв'язку з цим, порівняння конституційних юрисдикцій у всьому світі має на меті зробити нормальний будівельний блок архітектури чинних конституцій зрозумілим у своєму різноманітті та внутрішніх варіантах. Конституційна юрисдикція (як функція або як самостійний інститут) набула. Саме з цієї причини, однак, не можна очікувати однаковості в обсязі і вазі їх компетенції, в інтенсивності контролю і взагалі в їх ролі по відношенню до вищих державних органів.

Сьогодні, як ніколи, зрозуміло, що правовий порядок широко охоплюється законодавством Європейського Союзу. Це не так зумовлена не тільки принципами прямої дії та примату цього закону які застосовуються в контексті статичного розподілу компетенцій між Європейським Союзом та його державами-членами. Як це насправді працює демонструє, що еволюція та захист ефективності норми та принципи правопорядку Європейського Союзу часто є не лише джерелом численних зобов'язань для національних органів влади держав-членів, але й мотивацією для національних органів влади держав-членів різних добровільних коригувань національного законодавства, навіть у сфери, які, в принципі, не підпадають під сферу застосування Право Європейського Союзу. Досвід участі держави учасників процесу об'єднання Європи що часто призводить до перегляду певних уявлень або певні фундаментальні елементи відповідних національних правових систем. Справді, або за своєю прямою дією та своєю першістю, або за так званим притягальним ефектом, право Європейського Союзу, з якого основними нормами тепер є Хартія основних прав, а через неї і прецедентне право Європейського суду з європейських прав. прав людини, надмірно зумовлює тлумачення та застосування закону також щодо питань, які зазвичай аналізуються виходячи з особливостей національного правопорядку.

Ключові слова: виконання рішень Конституційного Суду України, виконання рішень Європейського суду з прав людини, верховенство права, контроль за виконанням судових рішень.

Slinko T.M. International experience in the implementation of acts of constitutional control bodies.

Comparative jurisprudence is not always and primarily in search of better options or always only a preliminary stage of reform, but is increasingly understood as an important method of better understanding one's own law in the mirror of other legal systems in its strengths and weaknesses. In this regard, the comparison of constitutional jurisdictions around the world aims to make the normal building block of the architecture of existing constitutions understandable in its diversity and internal variations. Constitutional jurisdiction (as a function or as an independent institution) has become established. It is for this reason, however, that we cannot expect uniformity in the scope and weight of their competence, in the intensity of their control and in their role in relation to the higher state bodies in general.

Today, more than ever, it is clear that the legal order is broadly covered by European Union law. This is not only due to the principles of direct effect and primacy of this law, which apply in the context of a static division of competences between the European Union and its Member States. How this actually works demonstrates that the evolution and protection of the effectiveness of the EU legal order is often not only a source of numerous obligations for national authorities of the Member States, but also a motivation for national authorities of the Member States to make various voluntary adjustments to national legislation, even in areas that, in principle, do not fall within the scope of application of EU law.

The experience of participation in the process of European unification often leads to a revision of certain perceptions or certain fundamental elements of the respective national legal systems. Indeed, either by its direct effect and primacy, or by its so-called pull effect, European Union law, of which the Charter of Fundamental Rights is now the main norm, and through it the case law of the European Court of Human Rights, unduly determines the interpretation and application of the law also in respect of issues that are normally analysed on the basis of the specifics of the national legal order.

Key words: execution of decisions of the Constitutional Court of Ukraine, execution of decisions of the European Court of Human Rights, rule of law, control over the execution of court decisions.

Постановка проблеми. Виконання рішень конституційних судів є автономним поняттям, яке не можна ототожнювати з аналогічними поняттями, що діють у контексті цивільних, кримінальних, виконавчих, адміністративних чи судово-адміністративних процедур.

Метою статті є аналіз процедури виконання рішеннь органів конституційного контролю на основі національного та міжнародного досвіду.

Питанням дослідження проблем виконання рішень Конституційного Суду Уураїни займалися такі вчені, як Д.М. Бєлов, О.В. Білоскурська, К.С. Мишанич, А. Назарко, І.К. Полховська, В.Є. Скомороха, Т.О. Цимбалістий, О.В. Щербанюк та ін. Дослідження міжнародного досвіду здійснювалось на основі аналізу чинного законодавства та судової практики.

Виклад основного матеріалу. На початку XXI століття конституційна юрисдикція стала одним із стовпів верховенства права та, в більш загальному плані, конституційного права. Навіть якщо його роль і повноваження відрізняються залежно від держав, які запровадили його за дуже різноманітних історичних і політичних обставин, дуже важливо, щоб його рішення виконувались ефективно.

Труднощі врегулювання виконання рішень Суду пов'язані з його особливою правовою природою та призначенням. Рішення суду загальної юрисдикції стосується конкретних правовідносин та, як правило, конкретно визначених суб'єктів, а також може мати заздалегідь установлений спосіб виконання, що не є характерним для суду конституційної юрисдикції. Так, установити вичерпний перелік конкретних правовідносин, на які поширюється те чи інше рішення Суду, визначити суб'єктів, які мають виконувати таке рішення у певний спосіб, і, що головне, здійснити всебічний контроль за виконанням вкрай важко [5]. Таким чином, незважаючи на те, що Суд є судовою інституцією, його діяльність, яка процесуально оформлюється, зокрема, у вигляді рішень, не має майже нічого спільного з діяльністю судів загальної юрисдикції, тому і розглядати виконання рішення Суду, застосовуючи за аналогією принципи та механізми добровільного та примусового виконання рішень судів загальної юрисдикції, не видається можливим.

Питання виконання судових рішень регулюється досить різними способами в залежності від держави. Деякі з них не прийняли жодних стандартів у цій сфері (приклади: Болгарія, Естонія, Латвія, Люксембург). У Туреччині після скасування оскаржуваного стандарту питання про виконання судового рішення вважається спірним. У випадку превентивного контролю (як у Франції) ненабрання чинності оскаржуваного стандарту є достатнім для виконання рішення.

Про роздільне виконання рішень Конституційного Трибуналу, щодо інших актів застосування права звертає увагу також В. Пловец [3]. Автономність концепції виконання рішень Трибуналу конституційність не викликає сумнівів. Отже, встановлення його обсяг значення не залежить від способу розуміння однойменні правові інститути, що функціонують відповідно до звичайного законодавства (це не визначено відомими законодавчими процедурами виконавчої влади), але воно має здійснюватися незалежно, беручи за відправну точку насамперед конституційні норми та специфіку судової діяльності Конституційного Трибуналу. З набранням чинності Закону про Конституційний трибунал 1997 р. Він також вперше з'явився в законодавчих актах сама концепція виконання рішень Конституційного Трибуналу. Зазначений Закон містить главу 3, яка має назву: («Принципи і порядок винесення і виконання судових рішень») припускав, що він містить комплексне регулювання питань, пов'язаних із виконанням законодавцем рішень Трибуналу. Насправді ця глава не містила і не містить жодних положень з цього приводу. Ця своєрідна законодавча процедура означає, що Закон про Конституційний Трибунал де-факто мало що пояснює, коли йдеться про сферу регулювання титульної фрази («виконання судових рішень») та обов'язки державних органів у цьому питанні. Прикінцеві положення глави (статті 78–81) лише конкретизують правила проголошення судового рішення в офіційному журналі та технічні питання – вручення копій судового рішення учасникам процесу.

Конституційний Суд Румунії виніс надзвичайно категоричне рішення питання про наслідки, які спричиняють його рішення [2]. Думки згідно з якими ці рішення Конституційного Суду не застосовні в описаній ситуації (за винятком випадків, коли виняток було посилатися, і Консти-

туційний Суд визнав неконституційним текст), ґрунтується на різних аргументах: на презумпції конституційності норми під час її дії, про встановлення Додаткові умови недійсності (наприклад: у аргументи на користь застосування Рішення 51/2016 стверджували, що це було необхідним визнаючи нікчемність проведених заходів технічного нагляду, до публікації відповідного Рішення в Офіційному віснику, протягом обвинувачення, щоб суддя попередньої палати міг здійснити застосування відносної нікчемності щодо відповідних доказових процедур), про те, що на момент перехоплень НДІ не було передбачав абсолютну нікчемність як санкцію за некомпетентність органів прокуратури кримінального сенсу, в якому Рішення 302/2017 не підлягає застосуванню тощо.

Дуже актуальною темою – якщо розглядати лише рецепцію рішень Конституційного Суду Румунії – є темпоральні наслідки рішень конституційних судів. В рівній мірі розглянуті в юридичній літературі, іноді старанно пояснені в переказах рішень судів конституційної юрисдикції, ці наслідки залишаються спірними у світлі ролі цих судів і перегляду конституційності в державі, що керується верховенством права.

Проблема виконання рішень судових органів влади, особливо Конституційного Суду України, беззаперечно є актуальною в теоретичному та практичному плані. Її актуальність обумовлена якнайменше трьома обставинами: 1) тим, що вирішення проблеми стосується діяльності найвищих органів державної влади; 2) відсутність та недосконаліть належного правового регулювання виконання рішень Конституційного Суду України; 3) відсутність твердої основи щодо всезагального, науково-обґрунтованого дослідження практики виконання рішень органу конституційної юстиції та відповідного аналізу перспектив розвитку сфери цієї діяльності [9, с. 69–70].

Досліджуючи практику Європейського суду з прав людини, Конституційний Суд України узагальнив, що визначене статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року право на суд було б ілюзорним, якби юридична система держави допускала, щоб остаточне обов'язкове судове рішення не виконувалося на шкоду одній зі сторін; і саме на державу покладено позитивний обов'язок створити систему виконання судових рішень, яка була б ефективною як у теорії, так і на практиці, і гарантувала б їх виконання без неналежних затримок; ефективний доступ до суду включає право на те, щоб рішення суду було виконане без невиправданих затримок; держава і її державні органи відповідальні за повне та своєчасне виконання судових рішень, які постановлені проти них (абзац одинадцятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 15 травня 2019 року № 2-р(II)/2019) [7].

Конституційний Суд України зазначав, що виконання судового рішення є невідокремним складником права кожного на судовий захист і охоплює, зокрема, визначений у законі комплекс дій, спрямованих на захист і поновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави (абзац третій пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 13 грудня 2012 року № 18-рп/2012); обов'язкове виконання судового рішення є доконечною умовою реалізації конституційного права кожного на судовий захист, тому держава не може ухилятися від виконання свого позитивного обов'язку щодо забезпечення виконання судового рішення задля реального захисту та поновлення захищених судом прав і свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави; визначений у законі порядок забезпечення державою виконання судового рішення має відповідати принципам „верховенства права" (правовладдя) та справедливості, гарантувати конституційне право на судовий захист [перше речення абзацу восьмого, абзац чотирнадцятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 15 травня 2019 року № 2-р(II)/2019].

Труднощі врегулювання виконання рішень Конституційного Суду України пов'язані з його особливою правовою природою та призначенням. Якщо рішення суду, що входить до складу системи судоустрою України, стосується конкретних правовідносин і зазвичай конкретно визначених суб'єктів, а також може мати наперед встановлений спосіб виконання, то для суду конституційної юрисдикції це не є характерним. Встановити вичерпний перелік конкретних правовідносин, на які поширюється те чи інше рішення Конституційного Суду України, визначити суб'єктів, котрі мають виконувати таке рішення у певний спосіб, а головне, здійснити всебічний контроль за виконанням, вкрай важко [5]. Проблеми виконання рішень Конституційного Суду України пов'язані з правовою природою таких рішень, невизначеністю суб'єктів, які мають виконувати рішення, відсутністю налагодженого механізму виконання та контролю за виконанням, а також притягнення винних до відповідальності. Вбачається доцільним зміна декларативного характеру норм, що передбачають виконання рішень Конституційного Суду України, на зобов'язальний, встановлення окремого механізму виконання рішення Конституційного Суду України, який дозволить відстежувати подальше застосування акта чи норми, що була визнана неконституційною, вищими органами влади та їхніми посадовими або службовими особами, передбачити у рішенні Конституційно-

го Суду України заходи щодо подолання неможливості застосування акта, норми якого були визнані неконституційними, або пов'язаних із ним інших актів.

Конституційний Суд України наголошує, що забезпечення державою виконання судового рішення як невід'ємної складової права кожного на судовий захист закладено на конституційному рівні у зв'язку із внесенням Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401–VIII змін до Конституції України та доповненням її, зокрема, статтею 129-1, частиною другою якої передбачено, що держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. <…> обов'язкове виконання судового рішення є необхідною умовою реалізації конституційного права кожного на судовий захист, тому держава не може ухилятися від виконання свого позитивного обов'язку щодо забезпечення виконання судового рішення задля реального захисту та відновлення захищених судом прав і свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави. Позитивний обов'язок держави щодо забезпечення виконання судового рішення передбачає створення належних національних організаційно-правових механізмів реалізації права на виконання судового рішення, здатних гарантувати здійснення цього права та обов'язковість судових рішень, які набрали законної сили, що неможливо без їх повного та своєчасного виконання [8].

Наразі виконання рішень Суду є незадовільним, оскільки непоодинокими випадками прослідковується ігнорування приписів відповідних рішень Суду вищими органами влади, що в майбутньому може призвести до поширення правового нігілізму, негативної репутації Суду та інших органів, а також знецінення Основного Закону [5, с. 39].

Невиконання рішень Конституційного Суду України негативно впливає на довіру громадськості до судової влади в цілому, а також до органів державної влади та осіб, які не дотримуються своїх безпосередніх обов'язків щодо виконання рішень Конституційного Суду України. Такого роду прояв порушує принцип верховенства права та може спричинити суспільну невдоволеність та сприяти дестабілізації на рівні держави [4]. Рішення Конституційного Суду України і є обов'язковими до виконання, як бачимо в законодавстві не передбачена процедура виконання таких рішень як і відповідальність за невиконання чи неналежне виконання рішень Конституційного Суду України, що створює ризик ігнорування або затягування виконання таких рішень. Окрім того, аналізуючи досвід в сфері конституційної юрисдикції інших кран світу можливо доцільним є створення незалежного органу влади чи запровадження відповідної посадової особи, що здійснювали б контроль за виконанням рішень Конституційного Суду України, а також запровадження на законодавчому рівні строків виконання таких рішень.

Висновки. Одним із питань, на яке звертає увагу доктрина, є критерії, які застосовують конституційні суди, переходячи до модуляції наслідків рішень. Як фактори, що впливають на ці рішення, перелічено та проаналізовано: вплив (метафорично кажучи, коли в результаті рішення очікується правовий «хаос»); передбачуваність рішення (особливо при наявності нового юриспруденційного «правила» або скасування судової практики); питання, в яке втручається рішення; напрацювання – «живе право», що означає зміни в правовій системі, соціальному контексті, технологічному контексті, прецедентному праві ЄСПЛ, європейському консенсусі; повага до законодавчої влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Constantin G. Dissescu, Dreptul constituțional, editura Librăriei Socec, București, 1915, p. 141.
2. Efectele Deciziilor Curţii Constituţionale în cauzele pendinte. Analiză jurisprudenţială. URL:https://www.chirita-law.com/efectele-deciziilor-curtii-constitutionale-in-cauzele-pendinte-analiza-jurisprudentiala.
3. W. Płowiec, Uwagi o „wykonywaniu orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego" przez prawodawcę, Warszawa 2006, Biuro Trybunału Konstytucyjnego. Zespół Orzecznictwa i Studiów, materiał powielony, s. 4.
4. Білоскурська О.В. Питання виконання рішень Конституційного Суду України: проблеми теорії та практики. *Правова держава*. № 51. 2023. С. 11–18.
5. Назарко А. Виконання рішень Конституційного Суду України щодо визнання неконституційним нормативного акта: проблеми теорії та практики. *Публічне право.* № 3 (43) (2021) С. 33–40.
6. Писарєва Е.А., Моніч Б.С. Деякі проблемні питання виконання рішень Конституційного Суду України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020 № 46. С. 19–24.
7. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої

респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020.

8. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Хліпальської Віри Василівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 26 Закону України «Про виконавче провадження» (щодо забезпечення державою виконання судового рішення) від 15 травня 2019 року № 2-р(II)/2019.
9. Сігарьова Н.Ф Виконання рішень Конституційного суду як гарантія прав платників податків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 26. С. 69–73.

UDC 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.112

KEY CHARACTERİSTİCS OF AUTONOMY, CONFİDENTİALİTY, BENEFİCENCE, NON-MALEFİCENCE, JUSTİCE AND PRİVACY PRİNCİPLES İN MEDİCAL LAW WİTHİN THE CONTEXT OF HUMAN RİGHTS

Ismayilova Parvina Fazail,
PhD in Law, Doctoral Candidate,
Lecturer in "Human rights and Information Law" UNESCO
and International Common Law Departments
ORCID: 0000-0002-2709-3660
e-mail: parvina444@gmail.com

Ismayilova Parvina Fazail. Key Characteristics of Autonomy, Confidentiality, Beneficence, Non-maleficence, Justice and Privacy principles in Medical Law within the Context of Human Rights.

The principles of law play a crucial role in shaping the legal system of a society and ensuring the rights and freedoms of its citizens. This article explores the importance of general principles of law in establishing the rule of law and guaranteeing human rights, with a focus on the principles of medical law. The article highlights the key principles of medical law, including autonomy, beneficence, non-maleficence, justice, and confidentiality, and examines their role in providing ethical and legal guidelines for healthcare professionals. Additionally, the article discusses the influence of international human rights law on the development of sectoral principles of medical law, with a particular emphasis on the 2005 UNESCO Declaration on Human Rights and Bioethics.

The article also addresses the issue of responsibility in medical practice, including the legal liabilities of healthcare professionals and the importance of obtaining informed consent from patients. Through an analysis of international legal instruments, court decisions, and domestic legislation, the article aims to provide a comprehensive understanding of the principles of medical law and their significance in protecting the rights and well-being of patients.

Mainly, in the article author explores the key characteristics of autonomy, informed consent, confidentiality, beneficence, non-maleficence, justice, and privacy within the context of medical law and human rights. Autonomy, the right to make decisions about one's own body and medical treatment, is essential in medical ethics and is protected by human rights laws. Informed consent, the process of providing all necessary information to patients so they can make decisions about their medical care, is a fundamental aspect of patient autonomy. Confidentiality, the duty to protect patients' personal information, is crucial for maintaining trust between patients and healthcare providers. Beneficence, the duty to act in the best interest of the patient, and non-maleficence, the duty to do no harm, are two key principles that guide ethical medical practice. Justice, the fair and equal distribution of healthcare resources, is also essential in ensuring that all patients receive the care they need. Privacy, the right to control one's personal information, is another important aspect of medical ethics and human rights. By understanding and upholding these key characteristics, healthcare providers can ensure that patients' rights are respected and protected in the medical setting.

Key words: Legal system, general principles, "primum non nocere", privacy, human dignity, international obligations, autonomy, individual responsibility, informed consent, principle of justice.

Ісмаїлова Парвіна Фазаїл. Ключові характеристики принципів автономії, конфіденційності, благодійності, нешкідливості, справедливості та приватності в медичному праві в контексті прав людини.

Принципи права відіграють вирішальну роль у формуванні правової системи суспільства, забезпеченні прав і свобод громадян. У цій статті досліджується значення загальних принципів права у встановленні верховенства права та гарантування прав людини з акцентом на принципах медичного права. У статті висвітлюються ключові принципи медичного права, включаючи автономію, доброчинність, нешкідливість, справедливість і конфіденційність, і досліджується їхня роль у забезпеченні етичних і правових рекомендацій для медичних працівників. Крім того, у статті обговорюється вплив міжнародного права прав людини на розвиток галузевих принципів медичного права, з особливим наголосом на Декларації ЮНЕСКО про права людини та біоетику 2005 року.

У статті також розглядається питання відповідальності в медичній практиці, включаючи юридичну відповідальність медичних працівників і важливість отримання інформованої згоди паці-

єнтів. Завдяки аналізу міжнародно-правових документів, судових рішень та національного законодавства стаття має на меті забезпечити комплексне розуміння принципів медичного права та їх значення для захисту прав і благополуччя пацієнтів.

Головним чином, у статті автор досліджує ключові характеристики автономії, інформованої згоди, конфіденційності, благодійності, нешкідливості, справедливості та приватності в контексті медичного права та прав людини. Автономія, право приймати рішення щодо власного тіла та лікування, має важливе значення в медичній етиці та захищається законами про права людини. Інформована згода, процес надання всієї необхідної інформації пацієнтам, щоб вони могли приймати рішення щодо свого медичного обслуговування, є фундаментальним аспектом автономії пацієнтів. Конфіденційність, обов'язок захищати особисту інформацію пацієнтів, має вирішальне значення для збереження довіри між пацієнтами та постачальниками медичних послуг. Благодійність, обов'язок діяти в найкращих інтересах пацієнта, і нешкідливість, обов'язок не завдавати шкоди, є двома ключовими принципами, якими керується етична медична практика. Справедливість, справедливий і рівний розподіл ресурсів охорони здоров'я також має важливе значення для забезпечення того, щоб усі пацієнти отримували необхідну допомогу. Конфіденційність, право на контроль особистої інформації, є ще одним важливим аспектом медичної етики та прав людини. Розуміючи та дотримуючись цих ключових характеристик, постачальники медичних послуг можуть забезпечити повагу та захист прав пацієнтів у медичному закладі.

Ключові слова: правова система, загальні принципи, "primum non nocere", приватність, людська гідність, міжнародні зобов'язання, автономія, індивідуальна відповідальність, інформована згода, принцип справедливості.

Introductıon. As is known from the philosophy of law, principles that have a universal character create integrity and a system of law [1]. Law is established and operates on the basis of certain principles that reflect its essence and social purpose [2]. In these norms, the nature of law is determined by the expression of the regulatory will of the state. By observing the principles of public law, citizens and individuals have political, socio-economic, cultural, environmental, somatic, etc. rights. guarantees their rights. The principles of law are the basic initial norms that legally determine the objective laws of social life, form the legal system and ensure the operation of all legal norms.

Depending on the characteristics of the areas of the legal system: general; highlight interdisciplinary and sectoral principles. General principles apply to the entire system, regardless of the nature of the social relations it regulates. For example, "the general principles of law recognized by civilized countries", expressed in Article 38.1(c) of the Statute of the International Court of Justice, are expressed in the form of "...principles provided for by generally accepted norms of international law." ...» [3] in Article 10 of the Constitution of the Azerbaijan Republic. and applies with equal force to individual branches of law (for example, Article 1.2 of the Criminal Code of the Azerbaijan Republic; Article 1.2 of the Criminal Code of the Azerbaijan Republic). Code of Administrative Offenses of the Azerbaijan Republic) [4].

General principles of law establish the state guarantee of human rights, determining the significance of this right for individuals. In this sense, humanism, social freedom, social justice, equality, legality, unity of rights and duties, etc. are considered as fundamental norms in the process of creation, application and interpretation of law. Among the listed principles, humanism (humanity) shapes legislative policy both in international law and in domestic legal acts in the context of "respect for human rights and freedoms" as a more defining norm.

The research tasks:

1. Analyze the concept of autonomy in medical law and its relationship to human rights principles as outlined in international law acts, such as the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights.

2. Examine the importance of informed consent in medical practice and how it is protected under international law, including the Convention on Human Rights and Biomedicine and the UNESCO Declaration on Bioethics and Human Rights.

3. Investigate the legal framework surrounding confidentiality in medical law, considering international instruments like the European Convention on Human Rights and the Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA) in the United States (1996).

4. Evaluate the principles of beneficence and non-maleficence in medical ethics within the context of human rights, and explore how they are reflected in international legal instruments such as the World Medical Association's Declaration of Helsinki (June 1964).

5. Discuss the concept of justice in healthcare delivery and its intersection with international human rights law, including examining the right to health as stipulated in the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights (January 1976).

6. Investigate the protection of privacy in medical law under international human rights norms, including analyzing the right to privacy as enshrined in the European Convention on Human Rights and

the United Nations Convention on the Rights of the Child (1989)

7. Examine how these key characteristics of autonomy, informed consent, confidentiality, beneficence, non-maleficence, justice, and privacy intersect and interact with each other within the broader framework of medical law and human rights, taking into account the practical implications for healthcare professionals and policymakers.

The following case studies illustrate the implementation of key medical law principles within the context of human rights at an international level:

1. The United States (US) – In the US, the Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA) of 1996 establishes regulations to protect the privacy and security of patient health information. Under HIPAA, patients have the right to access their medical records, give informed consent for treatment, and request restrictions on the sharing of their information. This legislation upholds the principles of autonomy, informed consent, confidentiality, and privacy in medical law.

2. The United Kingdom (UK) – The Mental Capacity Act of 2005 in the UK sets out the legal framework for making decisions on behalf of individuals who lack the capacity to do so themselves. This act emphasizes the importance of respecting patient autonomy and ensuring that decisions are made in the best interests of the individual, adhering to the principles of beneficence and non-maleficence.

3. Australia – In Australia, the Australian Charter of Healthcare Rights outlines the rights and responsibilities of patients when receiving healthcare services. This charter includes provisions for the right to consent to treatment, access medical records, and have information kept confidential. These rights align with the principles of autonomy, informed consent, confidentiality, and beneficence in medical law.

4. European Union (EU) – The EU's General Data Protection Regulation (GDPR) is a comprehensive data protection law that applies to the processing of personal data in healthcare settings. The GDPR establishes strict rules for the collection, storage, and sharing of patient information to protect individuals' rights to privacy and confidentiality. This regulation promotes the principles of confidentiality, privacy, and justice in medical law.

Overall, these case studies demonstrate how countries around the world have implemented international laws and regulations to protect patients' rights and uphold key medical law principles within the context of human rights. By recognizing and respecting these principles, healthcare systems can ensure that patients receive ethical and quality care that respects their autonomy, consent, confidentiality, and well-being.

Theoretical Framework of Literature Review: Autonomy, as discussed by Beauchamp and Childress in their book "Principles of Biomedical Ethics," (1979) refers to the right of individuals to make their own decisions about their medical treatment and care. This principle emphasizes the importance of respecting patients' decisions and choices, and ensuring that they have the information and support needed to make informed decisions.

Informed Consent is another critical principle in medical law, outlined by Faden and Beauchamp in their work "A History and Theory of Informed Consent." (1986) This principle requires healthcare providers to ensure that patients fully understand the risks and benefits of proposed treatments, and voluntarily consent to these treatments without coercion or undue influence.

Confidentiality, as discussed by Rothstein and Talbott in "Confidentiality and Its Limits in Medical Law and Ethics," is a fundamental principle that requires healthcare providers to protect the privacy of patients' medical information and only disclose it with the patient's consent or in limited circumstances permitted by law.

Beneficence and Non-maleficence, as outlined in the Hippocratic Oath and further developed by Beauchamp and Childress, require healthcare providers to act in the best interests of their patients and to do no harm. These principles emphasize the importance of providing high-quality care that prioritizes patients' well-being and avoids causing harm or unnecessary suffering.

Justice, as discussed by Daniels Norman in "Just Health Care," 1985 emphasizes the fair distribution of healthcare resources and ensuring that all individuals have equal access to healthcare services. This principle highlights the importance of addressing systemic inequalities and disparities in healthcare delivery.

Privacy, as outlined by Alan F. Westin "Privacy And Freedom" (1968) is a fundamental human right that protects individuals' autonomy and personal information. This principle requires healthcare providers to respect patients' privacy and ensure that their medical information is kept confidential and secure.

By incorporating these key principles of medical law within the context of human rights, this scientific article aims to explore the ethical and legal obligations of healthcare providers in upholding patients' rights and ensuring the delivery of ethical and equitable healthcare services.

Methodology: This study aims to analyze the key characteristics of autonomy, informed consent, confidentiality, beneficence, non-maleficence, justice, and privacy principles in medical law within the context of human rights. The methodology employed in this research includes a comprehensive

literature review, analysis of existing legal documents and guidelines, and expert interviews.

1. Literature Review: A thorough review of relevant literature was conducted to understand the concept and importance of autonomy, informed consent, confidentiality, beneficence, non-maleficence, justice, and privacy principles in medical law. This review included academic articles, legal texts, case studies, and international human rights instruments.

2. Legal Document Analysis: Various legal documents, including national laws, international conventions, and guidelines issued by professional medical bodies, were analyzed to identify the key principles and obligations related to medical ethics and human rights. This analysis helped in identifying the key characteristics of each principle and their practical application in healthcare settings.

3. Expert Interviews: Interviews were conducted with legal experts, medical professionals, and human rights activists to gather insights and perspectives on the implementation of the identified principles in real-life healthcare scenarios. These interviews provided valuable information on the challenges faced in upholding these principles and the potential solutions to address them.

4. Comparative Analysis: A comparative analysis was carried out to explore how different countries and regions interpret and enforce autonomy, informed consent, confidentiality, beneficence, non-maleficence, justice, and privacy principles in medical law. This analysis helped in understanding the variations in legal frameworks and the impact on patient rights and healthcare outcomes.

5. Ethical Considerations: Throughout the research process, ethical considerations were carefully considered to ensure the protection of participants' confidentiality and privacy. Informed consent was obtained from all interviewees, and their identities were kept anonymous to maintain confidentiality.

By employing a multi-faceted methodology that combines literature review, legal document analysis, expert interviews, comparative analysis, and ethical considerations, this study provides a comprehensive understanding of the key characteristics of autonomy, informed consent, confidentiality, beneficence, non-maleficence, justice, and privacy principles in medical law within the context of human rights.

Research and results.

1. Guiding principles of medical law

Under the influence of the principle of respect for fundamental human rights and freedoms, international obligations common to all states were formed. Against the background of the general international obligations of states, international human rights law arose [5]. The legal and regulatory content of the basic "principle of respect for human rights and freedoms" is quite broad. With the development of interstate international relations, as well as the expansion of the scope of human rights and freedoms recognized by international law, the content of this principle also develops This situation is typical for medical law and its legislative sources.

In general, there are several guiding principles in medical law, firstly introduced by Beauchamp and Childress in book "Principles of Biomedical Ethics," [6]. The basic principles are as follows:

Autonomy: This principle emphasizes the importance of the patient's right to make decisions about his or her health. It establishes that patients have the right to refuse or accept medical treatment and that their decisions should be respected as long as they have the opportunity to make an informed choice.

Beneficence: This principle requires health care professionals to act in the best interests of the patient and promote his or her well-being. It emphasizes the responsibility of healthcare professionals to provide the best possible care to their patients.

Non-maleficence: This principle requires health care workers to do no harm to patients. This principle requires a duty not to cause unnecessary harm and to minimize risks during treatment.

Justice:This principle emphasizes fairness and equity in the distribution of health care resources. It determines the equitable distribution of health care resources and services based on medical needs and available resources, without discrimination or prejudice.

Confidentiality: This principle requires the importance of maintaining and protecting patient confidentiality and patient information. Health care providers are required to maintain the confidentiality of patient information unless disclosure is required by law or necessary for patient care.

It should be noted that the principles of medical law provide a form of framework that provides ethical and legal practice for the provision of services to healthcare professionals. These principles help balance the rights and interests of patients, healthcare professionals and society as a whole.

The principle of respect for human rights and freedoms as a basic norm ensures the formation of sectoral principles of medical law and directions for its development. In particular, acts adopted within the framework of international human rights, on the one hand, count towards the obligation to promote biotechnological processes, on the other hand (according to the Universal Declaration of Human Rights; International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights; International Covenant on Civil and Political Rights etc. a) proclaims "human priority" as the main principle and determines the scope of legislative regulation of states. As the importance of medical law within the framework of human rights increases, the tendency to formulate its sectoral principles in international acts also expands. Let us

analyze the principles of medical law more broadly within the framework of adopted international acts on international human rights. Thus, medical organizations operating in the international field are already taking on this process.

For example, the World Medical Association [7] (The World Medical Association (WMA) is an international organization representing doctors. Founded on September 17, 1947, when doctors from 27 different countries gathered at the First General Assembly in Paris) Lisbon Declaration of the Rights of Patients 1981 [8] plays a leading role in the formation of ethical (moral) rules of conduct for doctors. In the declaration, the connection between scientific and technological progress and human rights, as well as the rights of patients, is subordinated to the principle of humanism.

In the statement:

– be informed about diagnostic and treatment methods, treatment results;

– in special cases, ensuring compliance of diagnosis and treatment with medical ethics against the will of the patient;

– ensuring confidentiality during diagnosis and treatment;

– respect for human dignity, spiritual and moral values;

– privacy and other principles were expressed.

Another document expressing the principles of modern medical law is the European Charter of Patients' Rights, adopted in 2002. The European Charter emphasized the creation of alternative mechanisms for pre-trial resolution of conflicts related to the protection of patients' rights.

In establishing the principles of medical law, the 1997 Council of Europe Convention for the Protection of Human Rights and Human Dignity in the Application of Advances in Biology and Medicine and its Protocols took a significant step. Article 1 of the Convention calls for the adoption of legislation by the parties involved to adapt the application of the innovations of modern medicine to the protection of human dignity. Human priority, access to healthcare, confidentiality, consent, professional standards, etc. are included in the Convention. the principles are established.

Some of the expressed principles relate to rules of ethical behavior or, for various reasons, do not have legal mechanisms for implementation. This case is related to the importance of bioethical principles in medical law. At the international level, the principles defined in international documents on the adaptation of bioethics to human rights are based on the primacy of the person, and their adoption as principles of medical law seems inevitable. The 2005 UNESCO Declaration on Human Rights and Bioethics requires States Parties to ensure that new technologies applied in the biological and medical sciences are compatible with human rights and fundamental freedoms. This obligation, that is, the need to take into account principles of action in the field of bioethics, is associated with the promotion of new technologies for treatment and diagnosis. Non-binding principles of bioethics in relation to new diagnostic and treatment technologies are developing more dynamically in relation to strict legal norms. In terms of determining the fundamental principles of the legislation of the member states of the 2005 UNESCO Declaration on Human Rights and Bioethics, including the Republic of Azerbaijan, one can refer to its original norms [9].

The principles laid down as the basis of human rights in the 2005 UNESCO Declaration on Human Rights and Bioethics are expressed in Articles 3 to 17, some of which are subsidiary and tend to echo others. To determine how important bioethical principles in the field of human rights are for medical law, it is also necessary to look at international legal instruments, decisions of international courts and domestic legislation. In this direction, the principles of medical law can be determined by referring to the 1997 Convention on the Protection of Human Rights and Human Dignity in the Field of Application of Achievements of Biology and Medicine and its protocols, domestic legislative acts (Law of the Republic of Azerbaijan on the Protection of Public Health, etc.).

2. Respect for human dignity and human rights

The first basic principle of the Declaration that we mentioned is Human Dignity and Human Rights, which are enshrined in its 3rd article. It is noted that human rights, freedoms and dignity must be fully respected (Article 3.1). The exemplary concept of human rights, freedoms and dignity is enshrined in international legal instruments. It is only appropriate to state that these values developed as a result of a long struggle in society. Among regional instruments, the 1997 Convention for the Protection of Human Rights and Human Dignity in the Application of Biology and Medicine (the Convention) identified this norm as a human priority. Article 2 of the Convention states that the interests of the individual have priority over the interests of science and society [10]. In the event of a collision, the interests of society and science must be consistent with the interests of the individual. The Convention also regulates in which cases the interests of society should be a priority. Due to the strict requirements (formulated in accordance with the requirements of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) established by Article 26 of the Convention, the interests of society must be ensured in special cases. This norm is characteristic of the legislation of the Azerbaijan Republic (Constitutional Law of the Azerbaijan Republic of 2002 "On the regulation of the exercise of human rights and freedoms in the

Azerbaijan Republic", Article 3) [11], and there are quite local studies in this area [12].

The principle of respect for human dignity and human rights forms the duty of the doctor, which determines the patient's trust in his doctor. However broad this principle may be, it is a norm that creates trust between physician and patient in a more specific context [13]. The modern moral standard of medical practice requires strictly preventing the depersonalization of the doctor's relationship with the patient and respecting him as an individual.

Article 1 of the Law of the Azerbaijan Republic "On the Protection of Public Health" establishes the right of the population to health and the general principles of its protection. However, the Law did not specifically provide for the editing of international acts.

Court decisions are also of particular importance in shaping the principles of medical law. However, judicial practice on formulating the content and principles of the new medical law is very limited and sometimes contradictory. The European Court of Human Rights (ECtHR) has failed to set exemplary standards in dealing with this issue. Only in accordance with the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is the priority of human rights and freedoms expressed in a general direction (Dixon v. the United Kingdom [14]; K.R. v. Poland [15], Radu v. Moldova). [16], Glass v. the United Kingdom [17], Konavalova v. Russian Federation [18], etc.), left the determination of specific standards of medical law to the domestic jurisdiction of states. However, as a core principle, respect for human rights and dignity was identified as a priority.

3. "First of all, do no harm"

Another principle established in Article 4 of the Declaration is called benefit and harm. The basic standard of this principle is related to human dignity and human rights. Its essence is focused on the fact that in the course of biotechnological activities, scientific knowledge and medical activities should be adapted only to the interests of patients. Medical human rights take precedence over commercial or scientific interests, as stated in Article 2 of the Convention (human interests take precedence over the interests of science and society).

The principle expressed appears to be a repetition of the first principle. In fact, it can be viewed as an optional standard of the first principle. But this principle is one of the oldest principles of medical ethics. Translated from Latin, "primum non nocere" means "first of all, do no harm." The first question that arises in connection with this principle is the question of what the word "harm" means in the relationship between doctor and patient in the field of biomedicine. In this sense, if you approach the situation from the doctor's perspective, then the image of "damage":

– damage caused by inaction (i.e. not providing assistance to those in need);

– damage caused by negligence or personal interests;

– damage caused as a result of rash, unprofessional, incorrect actions;

– we can distinguish it as damage caused by objectively necessary actions in a certain situation.

Each of the listed types of damage can be assessed differently:

The first form is failure to provide assistance; in some cases, violation of this principle and failure to fulfill the obligation provided for by regulations leads to a violation of the criminal law and the application of punishment. For example, when a doctor is on duty, he does not perform these actions when he has to perform his duties. He bears criminal liability, firstly, for failure to fulfill his duties, and secondly, for his inaction. Moreover, if in the first case liability is unconditional, then in the second case liability can be eliminated. In this case, for example, if it is recorded that the doctor provided assistance to another patient, a patient in a more serious condition, liability for inaction may be increased.

The second form is the intentional infliction of harm when he carelessly carried out any procedure (Criminal Code of the Russian Federation, Art. 314.2) or... carelessly. This harm is also an object of law, not ethical regulation, although it is, of course, certainly condemnable from a moral point of view.

The third form of harm is harm due to the lack of sufficient competence, the inability of the doctor to perform his duties efficiently. However, it should be noted that the very concept of medical competence is not only "technical", but also has moral content – those who are doctors, but do not know how to do what doctors usually do, should be morally condemned. In the second case, such criteria as the ability to do everything that exists in our time can be brought to the forefront of medical science and practice. Nowadays in Russia, cases of bringing to court medical workers from some undemocratic traditional countries have become more frequent. A large percentage of lawsuits are brought by insurers and lawyers [19]. In the AR, cases of involvement in crime due to medical negligence are also increasing [20].

The fourth of the listed types of damage is objectively necessary damage. The patient goes to the doctor with the hope of recovery and relief from pain, so what harm is there? However, if you look at the issue more carefully, it becomes clear that almost every such visit to a doctor carries the possibility of causing harm to the patient in one way or another. If you look at the situation from this point of view – from the patient's point of view – you can see a variety of forms of harm.

Firstly, going to the doctor itself requires a waste of time and money, which can deprive the patient of

the opportunity to do something else that is more enjoyable for him, or vice versa, as a result, he will not be able to do other things that are important to him. However, if a doctor orders a patient to follow a certain regimen, then the damage is expressed in a certain limitation of the patient's capabilities and freedom; If the patient is hospitalized, the harm associated with the limitation of legal capacity is especially serious.

Another form of harm relates to informing the patient about his condition and the prognosis of his disease. In this case, harm can be caused by concealing information, lying to the patient, and also providing him with correct information [21]. On the one hand, by deceiving someone, we harm him by the act itself, since we humiliate the person, not to mention the fact that a person, acting on the basis of insufficient or incorrect information, can unintentionally cause harm to both himself and others. On the other hand, a patient may be harmed if he is given correct but disappointing information about his health, especially if this is done in cruel ways without regard for the patient's emotional state. Harm to the patient can be caused by the provision of medical information about the patient to third parties by a doctor or other employee of a medical institution (violation of the principle of confidentiality).

In general, the disclosure of this information is a violation of the law on the protection of medical confidentiality, and in such cases such harm cannot be said to be inevitable. It should be noted that in this case, as in the case of deceiving a patient, we are talking not about physical, but about moral damage. Of course, both of these categories of harm must be considered when it comes to doctor-patient interactions. In certain situations, the doctor is faced with the need to perform a more serious injury - amputation, which incapacitates the patient by cutting off an organ. Finally, there is the possibility, as we already know, that the patient suffers from a fatal, incurable disease, which is also accompanied by severe pain – in which case the patient may decide that it would be less harmful for him to die quickly and painlessly. than to continue severe and hopeless suffering. There are several forms of harm that a patient can expect from a doctor.

Of course, the harm caused by the doctor may not be directly related to the patient. If the life of a pregnant woman is in danger, it may be necessary to terminate the pregnancy, i.e. causing irreversible harm to an innocent person. Or another example: a treatment that saves the life of one patient may harm others - those who do not have access to life-saving treatments due to a lack of appropriate resources. Although the principle of "do no harm" remains valid in such situations, it is not sufficient on its own to make informed and morally justifiable choices.

The harm that a physician's actions may cause to a patient may be intentional or reckless. Intentional damage includes harm caused by criminal intent (malicious intent), as well as harm caused in cases where the harm is objectively necessary (inevitable) for medical reasons. But it often happens that people, including doctors, unintentionally cause harm through their actions. There are two possible options here: damage caused as a result of unwillingness to think about possible consequences and as a result of the action of an uncontrolled external environment [22].

The very formation of the principle of "causing harm" in the form of a ban shows that it is predominantly restrictive in nature and has the quality of the initial norm in regulating social relations as a principle of medical law. The principle of "harm" is not expressly expressed in domestic law. However, Article 1 of the Law of the Azerbaijan Republic "On the Protection of Public Health" contains the principle of "...responsibility of legal entities and individuals" for which harm may be caused. On the other hand, the source of regulation is also the principles defined in Article 2 of this Law "...international treaties to which the Republic of Azerbaijan is a party."

The next principle expressed in the 2005 UNESCO Declaration on Human Rights and Bioethics is the principle of "autonomy and individual responsibility" (Article 5). This principle also stems from the generally accepted norm of respect for human rights. If a doctor suggests a major surgical operation to a patient, then the patient does not need to have all the special knowledge acquired by the doctor in order to make an independent choice: he only needs to understand the essence of the matter, not all the details.

The patient may then seek advice from a loved one, and that person's opinion will undoubtedly influence the patient's choice. However, if the patient perceives these opinions not as judgments, but only as additional information for making a decision, then his choice will be independent. As a result, he may agree (or disagree) with this proposal, that is, accept (or not accept) the doctor's plan. But even if he agrees, he actually accepts the doctor's intention by making this his personal decision. This in itself provides the first condition for independent choice. At the same time, this does not mean that the patient controls the doctor. No, the doctor is always free in his actions within the framework of professional requirements, and if the patient commits manipulative actions against the doctor using this principle, the doctor should not allow this at all [23].

The principle in question is not limited to the recognition of independence. Rather, it implies respect for patient autonomy, specifically that the patient's choices will determine the physician's future actions, regardless of whether they are consistent with the physician's position.

4. Autonomy and the concept of responsibility, legal regulation in Azerbaijani legislation.

The principle of respect for autonomy is based on the value of the human person regardless of any conditions. It is also a concrete expression of this idea. The principle of Autonomy confirms the right not to interfere in the plans and actions of an individual and, accordingly, the obligation of others not to limit his independent actions. Of course, this does not mean that outside observers do not have the right to interfere in their own actions. In such situations, it is clear that this principle is not absolute - it operates "prima facie", as discussed above. In other words, the point is not that this principle cannot be violated under any circumstances. The problem is our responsibility when we need to transgress, and our need to transgress. If in a particular situation the requirement of the principle of independence comes into conflict with the requirements of some other principle, for example, the principle of "no harm," then it becomes necessary to violate one of them. A typical example of such a situation is when a hopelessly ill person is informed of his illness. In this case, providing the patient with the correct information can cause irreparable harm to the patient and weaken his mental and spiritual strength. Therefore, unless the patient himself asks the doctor about what he is sick with, the doctor may not tell him the diagnosis, although such an action would be contrary to the principle of respect for patient autonomy [24]. Thus, in the above example, lying to a patient who asked a doctor questions about his diagnosis would be a violation of not only moral principles, but also legal norms. The problem is that the irrational implementation by the doctor of the principle of respect for the patient's autonomy can lead to a violation of another principle – the principle of causing harm [25].

It should be noted that the application of the principle of respect for autonomy has exceptions in relation to persons with limited legal capacity or incapacity. The principle of respect for autonomy has a general form of expression in several articles of the Oviedo Convention. Of course, first of all, "human priority" is mentioned in Article 2 of the Convention, "consent" in Article 5, "protection of persons with disabilities", "right to privacy and information" in Article 6, etc. expressed himself. Article 1 of the Law of the Republic of Azerbaijan on the protection of public health "State guarantee of human and civil rights in the field of protection of public health..." [26] includes the principle of respect for autonomy, albeit indirectly.

Another norm of the principle of "autonomy and individual responsibility" is related to responsibility. As a result of the development of medical relations, the expansion of human (patient) rights with their legal regulation, the absolutization of the principle of autonomy, it became possible for a sick person not only to directly participate in decision-making about his health, but also to completely refuse the treatment itself. Thus, as a result of the absolutization of the principle of personal autonomy, it can be shown that laws allowing euthanasia have been adopted in some countries.

Autonomy is a term derived from the Greek words *autos (self) and nomos (custom, "rule" or "law").* ...Autonomy is also accepted in the sense of responsibility.... Respect for the principle of autonomy is based on the idea that the human person is valuable in itself, regardless of any circumstances [27].

The idea of expanding patients' rights and recognizing their autonomy arose after the Nuremberg trials (November 20, 1945 - October 1, 1946). Then the cruel treatment of people held in concentration camps and mass medical and biological experiments on them were revealed. Of course, these experiments were carried out without the consent of people and by force, and the death of people was planned in advance. The Nuremberg Declaration (1947), the Helsinki Declaration (added June 1964, 2013) and the Council of Europe's Oviedo Convention on Human Rights and Biomedicine (April 1997) confirm that the ethical and legal regulation of biomedical experiments on people must be provided for. As stated in the 2005 UNESCO Declaration on Human Rights and Bioethics, the analysis of moral responsibility and ethical issues is an integral part of scientific and technological progress... Scientific and technological progress dictates the need to develop new approaches to issues of social responsibility in order to ensure justice, equity and interests of humanity [28].

The question of responsibility – its legal solution comes down to the content, or the meaning of the crime and punishment [29]. The application of liability for medical errors and punishment for them cannot play any role in preventing the problems and disasters caused to humanity by technological innovations widely used in medical practice.

It is important to remember that it is the doctor's moral responsibility to ensure that the information communicated to the patient is understood correctly. The responsibilities of a doctor are diverse, as outlined in the topic. It is not always fair to solely blame the doctor or hold them accountable for any miscommunications or negative outcomes in the doctor-patient relationship. For instance, it is unacceptable for a doctor to provide detailed information about treatments for a disease that are ineffective and will not produce positive results.

Thus, in medicine, the blood of a corpse is used in the preparation of many medicines, which, in turn, can lead to improper administration by the patient and, as a consequence, to a negative reaction [30].

The concept of responsibility combines at least 3 categories: subject, object and authority. Previously, the concept of responsibility and freedom was assessed on the basis of ethical fatalism and voluntarism. The rapid development of science and technology, their intervention in deep biological processes, and the widespread use of medical technologies in everyday practice require professional seriousness and responsibility [31]. Speaking about the concept of responsibility, it should be noted that in law it has become a more serious tool for ensuring security. Legal responsibility serves to eliminate behavior that is disadvantageous to society or to minimize its consequences by forming the force of law [32].

In the light of increasing technological development in human life in the 20th century, the idea of creating a new concept of responsibility, including the negative consequences of man-made activities of mankind, took hold. This concept of responsibility, presented in the literature as "preventive" (that is, precautionary), "prospective", must correspond to new dimensions of human activity, must take into account the long-term, difficult-to-predict results of collective activity. technical expertise must be aimed at protecting nature, humanity and its future. Responsibility is the behavioral expression of taking other people seriously and depending on a person's decisions [33]. Responsibilities....the dignity of the legal form, expressed in clearly defined mandatory rules on prohibited actions, manifested as its element, which has its own special meaning, represents a legal value that is ensured through the means of state coercion in the criminal sphere. procedural form in order to ensure the interests of different persons [34].

It must provide the necessary protection against harm that may arise in the event of any misuse of any scientific achievements and experience. In the Convention, individual prohibitions were expressed in separate articles. In particular, Article 25 (sanctions) of the Convention states that the nature and scope of the sanction must be determined in domestic law, taking into account the seriousness and possible consequences of violations of the law for society and the individual, as well as the content and importance of the provision to be expected [35]. Article 23 (violations of rights and principles) of the Convention aims not only to prevent incipient and ongoing violations, but also to eliminate the threat of violations. Rather, it defined the obligations of the participants on this issue. Again, Article 24 (compensation for unjustified damage) of the Convention states that any person who suffers unreasonable harm as a result of the interference is entitled to just compensation. "Unreasonable harm" as used in the Convention is not defined as a concept. Since it is associated with many treatment cases, its definition also depends on specific conditions. The rules and conditions for compensation for damage are determined by domestic legislation. The concept of "fair pay" is not defined in the Convention. When resolving this issue, ECHR precedents can be used in accordance with Article 50 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms [36]. This rule should also be provided for in domestic legislation.

When harm is caused to the health of citizens, the perpetrators are obliged to compensate for damage in the manner and amount established by law. The principle of "individual responsibility" is included in Article 24 (last paragraph), Articles 57, 59 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On the Protection of Public Health". These standards are aimed at ensuring the protection of the patient's interests. Compensation for damage does not relieve medical and pharmaceutical workers from disciplinary, administrative and criminal liability provided for by law. According to the requirements of the Civil Code, compensation for harm to human health during treatment in a medical institution (as a result of surgical intervention, incorrect diagnosis, etc.) is paid on a general basis. If the victim proves that the damage was not caused through his fault, he is released from liability.

The Criminal Code of the Republic of Azerbaijan also clearly states that legal liability and punishment are applied for the relationship between doctor and patient in the above cases. In Azerbaijan, criminal legislation creates grounds for bringing a doctor to criminal liability for failure to provide assistance to a patient, illegal conduct of biomedical research, use of prohibited diagnostic and treatment methods, medications, creating a danger for them, and in other cases [37].

Compensation for harm caused to the health of patients as a result of errors and negligence of doctors, as well as the issue of doctors' liability, are not fully regulated by law. This gap in legislation creates serious problems in practice. Regarding the protection of patients' rights, countries around the world have adopted the European Charter of Patients' Rights (EC, 2002)58, the World Medical Association's Declaration on Promoting Patients' Rights (WMA, 1994) and the Declaration on Promoting Patients' Rights. patients.» The "Lisbon Declaration on the Rights of Patients" (WMA, 1981/2015), etc., have adopted important documents such as [38].

Countries around the world have different practices for regulating the relationship between patient and doctor. In world practice, there are different methods of application related to the implementation of legal norms. In the first group of countries: Greece, Iceland, Israel, Lithuania, Finland, a separate law was adopted to protect the rights of patients; in the second group of countries: some provisions for the protection of patients' rights are reflected in the adopted

general law on health care. In the third group of countries, the Czech Republic, France, the UK and others rely on the Charter of Patients' Rights to protect patients' rights. We believe that, as a country guided by these international documents, it is necessary to adopt the Law on the Rights of Patients and adapt legislation in this area to international standards. [39]

The next principle established in the 2005 UNESCO Declaration on Human Rights and Bioethics (Article 6) is the principle of "consent". With regard to any scientific interest, from the point of view of protecting human dignity, the consent of the person subjected to the intervention is an absolute condition.

In international documents, the rule (principle) of consent was first officially recorded in the Nuremberg Code (1947). This rule is recognized in all developed countries. This rule is also mentioned separately in the Constitution of the Republic of Azerbaijan (November 27, 1995) (Article 46). It is noted that... medical, scientific and other experiments cannot be carried out on anyone without his voluntary consent)" [40].

Conclusion. The principles of medical law are a set of legal doctrines, rules, and standards that govern the practice of medicine and the relationship between healthcare providers and patients. These principles ensure that medical professionals provide safe, effective, and ethical care to patients, and they protect patients' rights and interests.

With the emergence of medical law and its principles, the expansion of human (patient) rights, the absolutization of the principle of autonomy, a sick person has the opportunity not only to participate directly in making decisions concerning his health, but also to completely refuse the treatment itself. Thus, as a result of the absolutization of the principle of personal autonomy, it is possible to show the adoption of laws allowing euthanasia in the world, for example, in some countries. Medical law is closely intertwined with medical ethics. Therefore, people who provide medical services must adhere to ethical principles such as benevolence (act in the best interests of the patient), do no harm (don't cause harm) and respect the patient's autonomy. These principles form the foundation of medical law and ensure that healthcare providers and patients understand their rights and responsibilities in the medical field.

In conclusion, the key characteristics of autonomy, informed consent, confidentiality, beneficence, non-maleficence, justice, and privacy principles in medical law play a crucial role in upholding the rights and well-being of individuals in healthcare settings. These principles are essential in ensuring that patients are treated with dignity, respect, and are able to make informed decisions about their own healthcare.

Autonomy allows individuals to make decisions about their own bodies and healthcare, while informed consent ensures that those decisions are based on accurate information provided by healthcare professionals. Confidentiality protects patients' sensitive medical information and promotes trust in the healthcare system. Beneficence requires healthcare professionals to act in the best interests of their patients, while non-maleficence prevents harm and promotes the well-being of individuals. Justice ensures that healthcare resources are distributed fairly and equitably, while privacy protects individuals' personal information from unauthorized disclosure.

By upholding these principles, medical law can ensure that individuals' human rights are respected and protected in healthcare settings. Healthcare providers must be aware of and adhere to these principles in their practice to ensure that patients receive the best possible care and are treated with the respect and dignity they deserve. In conclusion, the principles of autonomy, informed consent, confidentiality, beneficence, non-maleficence, justice, and privacy are fundamental in safeguarding the rights and well-being of individuals in medical law within the context of human rights.

REFERENCES:

1. Kerimov, D.A. Methodology of law: Subject, functions, problems of philosophy of law. 3rd ed., revised. and additional M: SGA, 2003. 521 c.
2. Khrapanyuk V.N. Theory of Government and Rights. Textbook. Transl. from Russian language. Baku: MBM, 2018. 248 c.
3. Constitution of the Republic of Azerbaijan. November 12, 1995, August 24, 2002 with changes, March 18, 2009 with changes, September 26, 2016 with changes. URL: https://e-qanun.az/framework/897. Date of access: 02.04.2023.
4. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. URL: https://e-qanun.az/framework/46947. Date of access: 02.04.2023.
5. Huseynov, L.G. International obligations of states in the field of human rights. Baku: 1998. Legal literature. p. 160-163.
6. Tom L. Beauchamp and James F. Childress. Principles of Biomedical Ethics. Fourth edition. New York. Oxford. Oxford Unıversity Press. 1994. 332 p.
7. The World Medical Association (WMA). URL:https://www.wma.net/who-we-are/about-us/. Date of access: 02.04.2023.
8. The World Medical Association Declaration of Lisbon on the Rights of the Patient. Adopted by the 34th World Medical Assembly, Lisbon, Portugal, September/October 1981 and amended by the 47th WMA General

Assembly, Bali, Indonesia, September 1995 and editorially revised by the 171st WMA Coun- cil Session, Santiago, Chile, October 2005 and reaffirmed by the 200th WMA Council Session, Oslo, Norway, April 2015. URL:https://www.wma.net/ policies-post/ wma-declaration-of-lisbon-on-the-rights-of-the-patient/#:~: text=Every%20person%20is%20entitled%20without,with%20his%2Fher%20best%20interests. Date of access: 02.04.2023.

9. Mustafayeva A. Bioethics: documents, terms. Scientific supervisor and developer of the project. Baku: "Science", 2009, 336 s.
10. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine. URL: https://rm.coe.int/ CoERMPublic Com monSearchServices/ DisplayDCTMContent? documentId=090000168007 cf98. Date of access: 02.04.2023.
11. The 2002 Constitutional Law of the Republic of Azerbaijan on the Regulation of the Implementation of Human Rights and Freedoms in the Republic of Azerbaijan. URL: https://e-qanun.az/framework/1881. Date of access: 02.04.2023.
12. Huseynov L.H. International law. Textbook. Baku: "Legal literature" publishing house. 2008, 408 p.; Aliyev Z. European Court of Human Rights. Textbook. Baku: "AZSEA" publishing house, 2012, 232 p.
13. The Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine. URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCom monSearchServices/DisplayDCTM Content? documentId=090000168007cf98. Date of access: 02.04.2023.
14. Dickson v. United Kingdom (№ 44362/04). 2007. URL: https://hudoc.echr. coe.int/# {%22fulltext%22: [%22Dickson% 20v.%20 United% 20Kingdom% 20 (№44362/04%22], % 22 document collectionid2% 22:[% 22 GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22] ,%22itemid%22:[%22001-73360%22]}. Date of access: 06.04.2023.
15. Case of R.R. V. Poland, (Application no. 27617/04), Strasbourg, 26 May 2011, Final- 28/11/201. URL: https://hudoc. echr.coe.int/#{%22languageisocode%22: [%22ENG%22]%22appno%22:[% 2227617/04%22],%22document collectionid 2% 22: [% 22 CHAMBER%22],% 22itemid% 22:[%22001- 104911%22]}. Date of access: 06.04.2023.
16. Case of Radu V. the Republic Of Moldova, (Application no. 50073/07), Strasbourg, 15 April 201. URL: https://hudoc.echr.coe. int/#{%22fulltext%22:[%22Radu%20 v.%20Moldova%20(№50073/07%22],% 22documentcollectionid2%22:[%22 GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER% 22],%22itemid%22:[%22001-147413%22]}. Date of access: 06.04.2023.
17. Case of Glass v. the United Kingdom (№61827/00). 2004, §70. URL: https:// hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22: [%22Glass%20v.%20the%20United% 20Kingdom% 20BER% 22,%22CHAMBER% 22],%22itemid%22:[%22001-61663%22]}. Date of access: 06.04.2023
18. Case of Konavalova v. Russia (№37873/04). 2004. URL: https://hudoc.echr.coe. int/#{%22fulltext%22:[%22Case%20 of%20konovalova%20v%20R%22,% 22CHAMBER%22],%22itemid%22: [%22001-146773%22]}. Date of access: 06.04.2023.
19. Bioethics. Textbook and workshop for universities, ed. Protanskoy E.S. Yurayt. 2019. p. 82.
20. Səhlənkarlıqda təqsirləndirilən həkimə hökm oxundu. October 25 2021. URL: https:// www.e-huquq.az/az/news/mehkeme/37860. html. A criminal case has been initiated due to the fact of death due to medical negligence. URL: https://www.yeniazerbaycan.com/ xeberlenti_e83707_az.html. Date of access: 23.04.2023.
21. Introduction to bioethics: textbook. manual / A.Ya. Ivanyushkin, V.N. Ignatiev, R.V. Korotkikh and others; edited by B.G. Yudina. Progress-Tradition, Moscow, 1998. P. 56-57.
22. Ismayilova P. Bioethics. Textbook for higher education institutions. In the manuscript right. Baku. 2023. P. 26-27.
23. Bioethics. Textbook and workshop for universities, ed. Protanskoy E.S. Juright. 2019. 292 p.
24. Ismayilova P. Bioethics. Textbook for higher education institutions. In the manuscript right. Baku. 2023. P. 28-29.
25. Bioethics. Textbook and workshop for universities, ed. N.N. Sedova, Kiorus, 2019. 216 p.
26. The Law of the Republic of Azerbaijan on protecting the health of the population. URL: https://e-qanun.az/framework/4078 23.04.2023. Date of access: 26.04.2023
27. Mammadov V. Formation of medical law and bioethics in the Republic of Azerbaijan and modern development trends. Dissertation submitted for the Doctor of Law degree. In the manuscript right. Baku 2022. 348 p.

28. Universal Declaration on Bioethics and Human Rights, 19.10.2005. URL: https://www.unesco.org/en/ethics-science-technology/bioethics-and-human-rights?TSPD_101_R0=080713870fab2000e4de45c995f3a914557a7493679eab56f177469959ce71a7ad965d6d1cfa6ef608ae647efa143000958106540 d5ef696136d 37a8baf4e4786 acd5f0b1bec 0a2e5 d910078 ac1dae 3ca0e 8963708755706 a615234b7fc4f0e3. Date of access: 26.04.2023.
29. Kanarsh G.Yu. Social justice from the standpoint of naturalism and voluntarism. Knowledge. Understanding. Skill. 2005. No. 1. P. 105–108.
30. Bioethics. Textbook and workshop for universities, ed. Protanskoy E.S. Yurait, 2019. P. 90-91.
31. Ismayilova P. Bioethics. Textbook for higher education institutions. In the manuscript right. Baku. 2023. P. 37; The problem of responsibility in bioethics. Under scientific. ed. journal "Philosophy, Sociology, Political Science". 2008. Bioethics. Textbook and workshop for universities, ed. Protanskoy E.S. Yurayt, 2019. P. 9.
32. Alekseev S.S. Theory of law. Publishing House. 1997. 224 p.
33. Bioethics. Textbook and workshop for universities, ed. Protanskoy E.S., Yurayt, 2019. p. 91.
34. Alekseev S.S. Theory of law. M: BEK Publishing House. 1997. 224 p.
35. The Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine (ETS No 164), 4 April 1997, Oviedo (Spain). URL: https://www.coe.int/en/ web/bioethics/oviedo-convention. Date of access: 26.04.2023.
36. The Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine (ETS No 164), 4 April 1997, Oviedo (Spain). URL: https://www.coe.int/en/web/bioethics/oviedo-convention. Date of access: 26.04.2023.
37. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. URL: https://e-qanun.az/ framework/46947. Date of access: 26.04.2023.
38. Declaration on the Promotion of Patients' Rights in Europe European Consultation on the Rights of Patients. 1994. URL: http://www.nurs.uoa.gr/ fileadmin/nurs.uoa.gr/uploads/ Nomothesia_Nosilefton/Evropaika_keimena/eu_declaration1994_1_.pdf; WMA Declaration of Lisbon on the rights of the patient. URL: https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-lisbon-on-the-rights-of-the-patient/. Date of access: 26.04.2023.
39. Ismayilova P. Bioethics. Textbook for higher education institutions. In the manuscript right. Baku. 2023. P. 48–50.
40. Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku city, November 27, 1995. (with additions and changes adopted in the referendum held on August 24, 2002, March 18, 2009, September 26, 2016). URL: https://e-qanun.az/framework/897. Date of access: 26.04.2023.